

Національний педагогічний університет  
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська Академія Наук

# *Гілея*

---

## *Науковий вісник*

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

**Випуск 95 (№ 4)**

Київ – 2015

## Щомісячний збірник наукових праць “Гілея: науковий вісник”

## Фахове видання

з філософських, політичних та історичних наук, затверджено постановами президії ВАК України  
(протокол № 1-05/2 від 10 березня 2010 р. та протокол № 1-05/3 від 14 квітня 2010 р.)

Свідцтво про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу масової інформації  
Серія КВ № 19946 – 9746 ПР від 31 травня 2013 року

## Друкується за рішенням

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова  
(протокол № 8 від 27 березня 2015 р.); Президії ВГО Української Академії Наук (протокол № 15-02-26 від 27 березня 2015 р.)

## Міжнародна індексація збірника

Реферативні бази даних: назва БД, назва видання у БД, Інтернет-посилання РИНЦ (Росія) – міжнародна наукометрична база даних наукових публікацій вчених. Для отримання даних про публікації та цитованості статей на основі бази даних РИНЦ використовується аналітичний інструментарій Sciencelndex. НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ БИБЛИОТЕКА LIBRARY.RU БД: РИНЦ

Назва видання: Гілея: науковий вісник

Посилання: [http://elibrary.ru/title\\_about.asp?id=51030](http://elibrary.ru/title_about.asp?id=51030)

## Шеф-редактор –

**В. П. Андрущенко**,  
д-р філос. наук, проф., член-кор. НАН України,  
акад. НАПН України  
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

## Головний редактор –

**В. М. Вашкевич**, д-р філос. наук, проф.  
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

## Співредактори –

**В. І. Гончаров**, д-р філос. наук, проф.  
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**О. П. Кивлюк**, д-р філос. наук, ст.н.с.  
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)  
**І. М. Предборська**, д-р філос. наук, проф.  
(Україна, Київ)

## Відповідальний секретар –

**В. Б. Халамендик**, д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ,  
НПУ імені М. П. Драгоманова)

Рецензенти: **М. І. Панчук**, д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

**М. Т. Степико**, д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

**І. Г. Онищенко**, д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)

## Редакційна рада:

**В. П. Андрущенко** – д-р філос. наук, проф., член-кор. НАН України,  
акад. НАПН України  
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

**В. М. Вашкевич** – д-р філос. наук, проф.  
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

**В. Б. Свтух** – д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України  
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

**А. І. Зеленков** – д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)

**В. Ф. Колесник** – д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України  
(Україна, Київ)

**Р. Мирзаханян** – д-р іст. наук, проф. (Вірменія, Єреван)

**М. І. Михальченко** – д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України  
(Україна, Київ)

**В. Ф. Солдатенко** – д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України  
(Україна, Київ)

## Редакційна колегія:

З історичних наук:

**І. Н. Войцехівська** – д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

**Б. М. Гончар** – д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

**І. І. Дробот** – д-р іст. наук, проф.

(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

**М. А. Журба** – д-р іст. наук, проф.

(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

**Г. Г. Лазько** – д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)

**В. П. Михайлюк** – д-р іст. наук, проф. (Україна, Луганськ)

**А. Миколайчук** – д-р хабілітований (історія), проф. (Польща, Познань)

**Т. А. Стоян** – д-р іст. наук, проф.  
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

**Л. М. Чернега** – д-р іст. наук, проф.  
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

**Ю. І. Шаповал** – д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

З філософських наук:

**А. С. Абасов** – д-р філос. наук, проф. (Азербайджан, Баку)

**В. Г. Акоюн** – д-р філос. наук, ст.н.с. (Україна, Київ)

**О. О. Базалук** – д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

**В. П. Бех** – д-р філос. наук, проф.

(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

**В. Г. Воронкова** – д-р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)

**Е. М. Герасимова** – д-р філос. наук, проф.  
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

**Г. А. Гарбар** – д-р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)

**В. О. Жадько** – д-р філос. наук, проф.  
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

**Т. А. Жижко** – д-р філос. наук, проф.  
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

**С. В. Куцупал** – д-р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)

**А. Миколайчук** – д-р хабілітований, проф. (Польща, Познань)

**В. І. Муляр** – д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)

**О. Ф. Оніпко** – д-р техн. наук, проф. (Україна, Київ)

**С. Тецлав** – д-р філос. наук, проф. (Польща, Бидгощ)

**О. В. Уваркіна** – д-р філос. наук, проф.  
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

**С. М. Яшанов** – д-р пед. наук, проф.  
(Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : “Видавництво “Гілея”, 2015. – Вип. 95 (4). – 458 с.

Концепція вісника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики наукового видання охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

Natsional'nyy pedahohichnyy universytet  
imeni M. P. Drahomanova

VHO Ukrayins'ka Akademiya Nauk

# *Hileya*

*naukovyy visnyk  
zbirnyk naukovykh prats'*

- *Istorychni nauky*
- *Filosofs'ki nauky*
- *Politychni nauky*

**Vypusk 95 (№ 4)**

Kyyiv – 2015

## Zbirnyk zasnovano 2004roku. Vykhid z druku – shchomisyachno

## FAKHOVE VYDANNYA

z filosofs'kykh, politychnykh ta istorychnykh nauk, zatverdzheno postanovamy prezydiyi VAK Ukrainy:

№ 1-05/2 vid 10 bereznya 2010 r. ta № 1-05/3 vid 14 kvitnya 2010 r.

Svidotstvo pro derzhavnu reyestratsiyu (pereyestratsiyu) drukovanoho zasobu masovoyi informatsiyi: seriya KV № 19946 – 9746 PR vid 31 travnya 2013 roku

## Drukuyet'sya za rishennyam:

Vchenoyi rady Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova (protokol № 8vid 27 bereznya 2015 r.);  
Prezydiyi VHO Ukrainy's'koyi Akademiyi Nauk (protokol № 15-02-26 vid 27 bereznya 2015 r.)

## Mizhnarodna indeksatsiya zbirnyka

Referatyvnibazydanykh: nazva BD, nazvavydannya u BD, Internet-posylannya RINTs (Rosiya) – mizhnarodna naukometrychna baza danykh naukovykh publikatsiy vchenykh. Dlya otrymannya danykh pro publikatsiyi ta tsyovanosti statey na osnovi bazy danykh RINTs vykorystovuyet'sya analitychnyy instrumentariy ScienceIndex.  
NAUCHNAYAЭЛЕКТРОННАЯ БИБЛИОТЕКА LIBRARY.RU  
BD: RYNTs  
Nazva vydannya: Hileya: naukovyy visnyk  
Posylannya: [http://elibrary.ru/title\\_about.asp?id=51030](http://elibrary.ru/title_about.asp?id=51030)

## Retsenzenty:

**Panchuk M. I.**, d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)  
**Stepyko M. T.**, d-r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)  
**Onyshchenko I. H.**, d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

## Shef – redaktor:

**Andrushchenko V. P.**, d-r filos. nauk, prof., chlen – kor.  
NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy  
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)

## Holovnyy redaktor:

**Vashkevych V. M.**, d-r filos. nauk, prof.  
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)

## Spivredaktory:

**Honcharov V. I.**, d-r filos. nauk, prof.  
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Kyvlyuk O. P.**, d-r filos. nauk, st.n.s.  
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Predbors'ka I. M.**, d-r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

## Vidpovidal'nyy sekretar:

**Khalamendyk V. B.**, d-r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)

## Redaktsiyna rada:

**Andrushchenko V. P.** – d-r filos. nauk, prof., chlen – kor. NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)  
**Vashkevych V. M.** – d-r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)  
**Yevtuh V. B.** – d-r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)  
**Zelenkov A. I.** – d-r filos. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)  
**Kolesnyk V. F.** – d-r ist. nauk, prof., chlen-kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv)  
**Myrzakhanyan R.** – d-r ist. nauk, prof. (Armeniya, Yerevan)  
**Mykhal'chenko M. I.** – d-r filos. nauk, prof., chlen – kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv)  
**Rafal's'kyy O. O.** – d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)  
**Soldatenko V. F.** – d-r ist. nauk, prof., chlen-kor. NAN Ukrainy (Ukrayina, Kyiv)

## Redaktsiyna kolehiya:

## Z istorychnykh nauk:

**Voytsekhivs'ka I. N.** – d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

**Honchar B. M.** – d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)  
**Drobot I. I.** – d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Zhurba M. A.** – d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Laz'ko H. H.** – d-r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')  
**Mykhaylyuk V. P.** – d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Luhans'k)  
**Stoyan T. A.** – d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Cherneha L. M.** – d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Shapoval Yu. I.** – d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

## Z filosofs'kykh nauk:

**Abasov A. S.** – d-r filos. nauk, profesor (Azerbaydzhan, Baku)  
**Akopyan V. H.** – d-r filos. nauk, st.n.s. (Ukrayina, Kyiv)  
**Bazaluk O. O.** – d-r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)  
**Bekh V. P.** – d-r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Voronkova V. H.** – d-r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Zaporizhzhya)  
**Harbar H. A.** – d-r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)  
**Herasyimova E. M.** – d-r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Zhad'ko V. O.** – d-r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Zhyzhko T. A.** – d-r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Kutsepal S. V.** – d-r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Poltava)  
**Mykolaychak A.** – d-r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Poznan')  
**Mulyar V. I.** – d-r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Zhytomyr)  
**Onipko O. F.** – d-r tekhn. nauk, profesor (Ukrayina, Kyiv)  
**Tetslav S.** – d-r filos. nauk, prof. (Pol'shcha, Bydzhoshch)  
**Uvarkina O. V.** – d-r filos. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Yashanov S. M.** – d-r ped. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)

## Z politychnykh nauk:

**Andrusyshyn B. I.** – d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Babkina O. V.** – d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Balabanov K. V.** – d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')  
**Varzar I. M.** – d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Voynalovych V. A.** – d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)  
**Ivanov M. S.** – d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)  
**Kizima S. A.** – d-r polit. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)  
**Kotyhorenko V. O.** – d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)  
**Kras' I.** – d-r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chenshtokhov)  
**Lapyna S. V.** – d-r sots. nauk, prof. (Bilorus', Mins'k)  
**Makarenko L. L.** – d-r ped. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Rymarenko S. Yu.** – d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)  
**Savyl'yev V. L.** – d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv, NPU im. M.P. Drahomanova)  
**Srohoshtu T.** – d-r khabilit., prof. (Pol'shcha, Chenshtokhov)

**Hileya** : naukovyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K. : "Vydavnytstvo "Hileya", 2015. – Vyp. 95 (4). – 458 s.

Kontseptsiya zbirnyka bazuyet'sya na bahatoplanovomu naukovomu vysvitleni problem informatsiynoi tsyvilizatsiyi, shchoformuyet'sya. Osnovni rubryky okhopyuyut' haluziistorychnykh, filosofs'kykh ta politychnykh nauk. Rozrakhovanyy na fakhivtsiv humanitarnykh ta sotsial'no-politychnykh nauk.

## ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника "Гілея: науковий вісник" в УКРАЇНІ

### ВІННИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Вінницький національний технічний університет)  
керівник **С. Г. Денисюк**, доктор політичних наук, професор  
e-mail: [svitlana.denisyuck@vandex.ua](mailto:svitlana.denisyuck@vandex.ua)

### ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)  
керівник **В. А. Вершина**, кандидат філософських наук, доцент  
e-mail: [mailto:vivi.dp@mail.ru](mailto:mailto:vivi.dp@mail.ru)

### ДОНЕЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Донецький національний університет)  
керівник **О. В. Андрієнко**, доктор філософських наук, доцент  
e-mail: [elena\\_andrienko8@mail.ru](mailto:elena_andrienko8@mail.ru)

### ЗАПОРІЗЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Запорізький національний технічний університет)  
керівник **Є. О. Смельяненко**, кандидат філософських наук, доцент  
e-mail: [gileva\\_zaporizhzhva@ukr.net](mailto:gileva_zaporizhzhva@ukr.net)

### ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)  
керівник **Г. О. Дичковська**, кандидат філософських наук, доцент  
e-mail: [go\\_osmomysl@ukr.net](mailto:go_osmomysl@ukr.net)

### ПОДІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Подільський державний аграрно-технічний університет, м. Кам'янець-Подільський)  
керівник **І. А. Колосюк**, кандидат філософських наук, доцент  
e-mail: [ikolosyuk@ukr.net](mailto:ikolosyuk@ukr.net)

### ЛУГАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Луганськ)  
керівник **В. П. Михайлюк**, доктор історичних наук, професор  
e-mail: [vital\\_mih@ukr.net](mailto:vital_mih@ukr.net)

### ЛЬВІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний університет "Львівська політехніка")  
керівник **І. В. Карівець**, кандидат філософських наук, доцент  
e-mail: [sacre@ukr.net](mailto:sacre@ukr.net)

### МАРІУПОЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Маріупольський державний університет)  
керівник **А. М. Дегтеренко**, кандидат політичних наук, доцент  
e-mail: [degterenko777@ukr.net](mailto:degterenko777@ukr.net)  
координатор **М. Булик**, кандидат політичних наук, доцент  
e-mail: [vorlok@ukr.net](mailto:vorlok@ukr.net)

### МИКОЛАЇВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського)  
керівник **С. С. Макарчук**, кандидат історичних наук, доцент  
e-mail: [rvgreabis@farlep.mk.ua](mailto:rvgreabis@farlep.mk.ua)  
координатор **К. О. Шкуренко**, кандидат політичних наук, доцент  
e-mail: [sh\\_kamila@mail.ru](mailto:sh_kamila@mail.ru)

### ОДЕСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Одеський національний університет імені І. І. Мечникова)  
керівник **П. І. Барвінська**, кандидат історичних наук, доцент  
e-mail: [barwinskaia@ua.fm](mailto:barwinskaia@ua.fm)

### ПОЛТАВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Полтавський факультет Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого)  
керівник **С. В. Куцупал**, доктор філософських наук, професор  
e-mail: [svkutsepai@rambler.ru](mailto:svkutsepai@rambler.ru)

### СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Севастопольський національний технічний університет)  
керівник **П. Т. Фіров**, кандидат історичних наук, доцент  
тел.: 8 068 925 74 57

### СІМФЕРОПОЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Кримський економічний інститут Київського національного економічного університету

імені В. Гетьмана)

керівник **О. Д. Попов**, кандидат історичних наук, доцент  
e-mail: [popalex79@mail.ru](mailto:popalex79@mail.ru)

### СУМСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Сумський державний університет)  
керівник **Детярєв С. І.**, кандидат історичних наук, доцент  
e-mail: [starsergo@bigmir.net](mailto:starsergo@bigmir.net)

### ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)  
керівник **А. Б. Кліш**, кандидат історичних наук, доцент  
e-mail: [Klish\\_Andriy@ukr.net](mailto:Klish_Andriy@ukr.net)

### УМАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)  
керівник **І. І. Кривошея**, кандидат історичних наук, доцент  
e-mail: [kii1969@mail.ru](mailto:kii1969@mail.ru)

### ХАРКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний технічний університет "Харківський політехнічний інститут")  
керівник **І. В. Владленова**, доктор філософських наук, доцент  
e-mail: [vladlenova@email.ua](mailto:vladlenova@email.ua)

### ЧЕРКАСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)  
керівник **Є. О. Васильчук**, кандидат політичних наук, доцент  
e-mail: [vasilchuk84@bk.ru](mailto:vasilchuk84@bk.ru)

### ЧЕРНІГІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Чернігівський державний інститут економіки і управління)  
керівник **О. В. Тополь**, доктор філософських наук, доцент  
e-mail: [topololga@ukr.net](mailto:topololga@ukr.net)  
координатор **С. М. Горобець**, молодший науковий співробітник  
e-mail: [olen-g@vandex.ru](mailto:olen-g@vandex.ru)

## ПРЕДСТАВНИЦТВО

збірника "Гілея: науковий вісник" в Азербайджані

(Національна Академія Наук Азербайджану, м. Баку)

керівник **М. А. Махмудов**, доктор філософії

e-mail: [matlabm@vandex.com](mailto:matlabm@vandex.com)

координатор **Р. Рагимли**, науковий співробітник

e-mail: [rus\\_rahimli@yahoo.com](mailto:rus_rahimli@yahoo.com)

## ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника "Гілея: науковий вісник" в Білорусі

(Академія управління

при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)

керівник **С. М. Алейнікова**, кандидат соціологічних наук, доцент

e-mail: [alejnsvetlana@vandex.ru](mailto:alejnsvetlana@vandex.ru)

(Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна, м. Брест)

керівник **Г. В. Шостак**, кандидат педагогічних наук

e-mail: [shostak1964@brest.by](mailto:shostak1964@brest.by)

(Гомельський державний університет

імені Франциска Скорини, м. Гомель)

керівник **М. М. Мезга**, кандидат історичних наук, доцент

e-mail: [nmezqa@gsu.by](mailto:nmezqa@gsu.by)

## ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника "Гілея: науковий вісник" в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)

керівник **Р. Димчик**, доктор, викладач

e-mail: [dymczyk@wp.pl](mailto:dymczyk@wp.pl)

(Інститут історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові)

керівник **Н. Моравець**, доктор, викладач

e-mail: [mornor@wp.pl](mailto:mornor@wp.pl)

**Запрошуємо Вас відвідати наш сайт:** [www.gileya.org](http://www.gileya.org).

E-mail: [gileya.org.ua@gmail.com](mailto:gileya.org.ua@gmail.com)

Див. також: сайт Національної бібліотеки України

імені В. І. Вернадського: [www.nbuv.gov.ua/portal](http://www.nbuv.gov.ua/portal)

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

## PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka "Hileya: naukovyy visnyk" v Ukraini

### VINNYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Vinnyts'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)  
kerivnyk **Denysyuk S. H.**, doktor politychnykh nauk, profesor  
e – mail: [sg\\_denisiyk@mail.ru](mailto:sg_denisiyk@mail.ru)

### DNIPROPETROVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet imeni Olesya Honchara)  
kerivnyk **Vershyna V. A.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent  
e – mail: [mailto:vivi.dp@mail.ru](mailto:mailto:vivi.dp@mail.ru)

### DONETS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Donets'kyy natsional'nyy universytet)  
kerivnyk **Andriyenko O. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, dotsent  
e – mail: [elena\\_andrienko8@mail.ru](mailto:elena_andrienko8@mail.ru)

### ZAPORIZ'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Zaporiz'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)  
kerivnyk **Yemel'yanenko Ye. O.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent  
e – mail: [gileya\\_zaporizhzhva@ukr.net](mailto:gileya_zaporizhzhva@ukr.net)

### IVANO-FRANKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Prykarpat's'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasylya Stefanyka,  
m. Ivano-Frankivs'k)  
kerivnyk **Dychkovs'ka H. O.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent  
e – mail: [go\\_osmomysl@ukr.net](mailto:go_osmomysl@ukr.net)

### PODIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Podil's'kyy derzhavnyy ahramo-tekhnichnyy universytet,  
m. Kam'yanets'-Podil's'kyy)  
kerivnyk **Kolosyuk I. A.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent  
e – mail: [ikolosyuk@ukr.net](mailto:ikolosyuk@ukr.net)

### LUHANS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Skhidnoukrayins'kyy natsional'nyy universytet imeni Volodymyra Dalya,  
m. Luhans'k)  
kerivnyk **Mykhaylyuk V. P.**, doktor istorichnykh nauk, profesor  
e – mail: [vital\\_mih@ukr.net](mailto:vital_mih@ukr.net)

### L'VIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Natsional'nyy universytet "L'vivs'ka politehnika")  
kerivnyk **Karivets' I. V.**, kandydat filozofsk'kykh nauk, dotsent  
e – mail: [sacre@ukr.net](mailto:sacre@ukr.net)

### MARIUPOL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet)  
kerivnyk **Dehterenko A. M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent  
e-mail: [degterenko777@ukr.net](mailto:degterenko777@ukr.net)  
koordinatorka **Bulyk M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent  
e-mail: [vorlok@ukr.net](mailto:vorlok@ukr.net)

### MYKOLAYIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet imeni V. O. Sukhomlyns'koho)  
kerivnyk **Makarchuk S. S.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent  
e-mail: [rvgreabis@farlep.mk.ua](mailto:rvgreabis@farlep.mk.ua)  
koordinatorka **Shkurenko K. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent  
e-mail: [sh\\_kamila@mail.ru](mailto:sh_kamila@mail.ru)

### ODES'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I.I. Mechnykova)  
kerivnyk **Barvins'ka P. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent  
e – mail: [barvinskaja@ua.fm](mailto:barvinskaja@ua.fm)

### POLTAVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Poltavs'kyy fakul'tet Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrainy  
imeni Yaroslava Mudroho)  
kerivnyk **Kutsepal S. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, profesor  
e – mail: [svkutsepal@rambler.ru](mailto:svkutsepal@rambler.ru)

### SUMS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Sums'kyy derzhavnyy universytet)  
kerivnyk **Dehtyar'ov S. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent  
e – mail: [starsergo@bigmir.net](mailto:starsergo@bigmir.net)

### TERNOPIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Ternopil's'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet  
imeni Volodymyra Hnatyuka)  
kerivnyk **Klish A. B.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent  
e – mail: [Klish\\_Andriv@ukr.net](mailto:Klish_Andriv@ukr.net)

### UMANS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Umans'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet imeni Pavla Tychyny)  
kerivnyk **Kryvosheya I. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent  
e – mail: [igorkryvosheia@gmail.com](mailto:igorkryvosheia@gmail.com)

### KHARKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Natsional'nyy tekhnichnyy universytet  
"Kharkivs'kyy politekhnichnyy instytut")  
kerivnyk **Vladenova I. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, dotsent  
e – mail: [vladenova@email.ua](mailto:vladenova@email.ua)

### CHEKAS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Cherkas'kyy natsional'nyy universytet imeni Bohdana Khmel'nyts'koho)  
kerivnyk **Vasyl'chuk Ye. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent  
e-mail: [vasilchuk84@bk.ru](mailto:vasilchuk84@bk.ru)

### CHERNIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Chernivts'kyy derzhavnyy instytut ekonomiky i upravlinnya)  
kerivnyk **Topol' O. V.**, doktor filozofsk'kykh nauk, dotsent  
e-mail: [topololga@ukr.net](mailto:topololga@ukr.net)  
koordinatorka **Horobets' S. M.**, molodshyy naukovyy spivrobitnyk  
e – mail: [olen-q@vandex.ru](mailto:olen-q@vandex.ru)

## PREDSTAVNYTSTVO

zbirnyka "Hileya: naukovyy visnyk" v AZERBAJDZHANI

(Natsional'noyi Akademiyi Nauk Azerbaydzhanu, m. Baku)  
kerivnyk **Makhmudov M. A.**, doktor filozofiyi  
e-mail: [matlabm@vandex.com](mailto:matlabm@vandex.com)  
koordinatorka **Rahymly R.**, naukovyy spivrobitnyk  
e-mail: [rus\\_rahimli@yahoo.com](mailto:rus_rahimli@yahoo.com)

## PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka "Hileya: naukovyy visnyk" v BILORUSI

(Akademiya upravlinnya pry Prezydentovi Respubliki Bilorus', m. Mins'k)  
kerivnyk **Aleynykova S. M.**, kandydat sotsiolohichnykh nauk, dotsent  
e-mail: [aleinsvetlana@vandex.ru](mailto:aleinsvetlana@vandex.ru)  
(Brest's'kyy derzhavnyy universytet imeni O.S. Pushkina, m. Brest)  
kerivnyk **Shostak H. V.**, kandydat pedahohichnykh nauk  
e-mail: [shostak1964@brest.by](mailto:shostak1964@brest.by)  
(Homel's'kyy derzhavnyy universytet imeni Frantsys'ka Skoryny,  
m. Homel')  
kerivnyk **Mezha M. M.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent  
e-mail: [nmezqa@gsu.by](mailto:nmezqa@gsu.by)

## PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka "Hileya: naukovyy visnyk" v POL'SHCHI

(Universytet imeni Adama Mitskevycha v Poznani)  
kerivnyk **Dymchik R.**, doktor, vykladach,  
e-mail: [dymczyk@wp.pl](mailto:dymczyk@wp.pl)  
(Instytut istoriyi Akademiyi imeni Yana Dluhosha v Chenstokhovi)  
kerivnyk **Moravets N.**, doktor, vykladach  
e-mail: [mornor@wp.pl](mailto:mornor@wp.pl)

**Zaproshuyemo Vas vidvidaty nash sayt:** [www.gileya.org](http://www.gileya.org)

E-mail: [gileya.org.ua@gmail.com](mailto:gileya.org.ua@gmail.com)

Dyv.takozh: Sayt Natsional'noyi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho:  
[www.nbu.gov.ua/portal](http://www.nbu.gov.ua/portal)

Rozdil: Naukova periodyka Ukrainy: zhurnaly ta zbirnyky naukovykh prats'

# ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)

**Гринчак М. О.**

кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та політології, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ (Україна, Дніпропетровськ),  
laborant81@rambler.ru

## ВЕЛИКА ПРОМИСЛОВА БУРЖУАЗІЯ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ ПОРЕФОРМЕННОГО ПЕРІОДУ У СУСПІЛЬНОМУ СПРИЙНЯТТІ

*Висвітлюється ставлення суспільства до нової верстви пореформеної доби – великої промислової буржуазії. Привертається увага до загальноімперських традицій та норм сприйняття багатих людей, менталітету та суспільної думки імперії.*

*Стверджується, що не зважаючи на досягнуті успіхи в економічній галузі, становище ділових людей продовжувало залишатися суперечливим. З одного боку, їхня діяльність сприяла розвитку виробничих сил у країні, самі підприємці були носіями господарського прогресу, а з іншого – в очах громадськості вони, як і раніше, виглядали експлуататорами, що збагачувалися за рахунок підневільної праці робітників. Досить прохолодні стосунки зберігалися між діловими колами та інтелігенцією, з властивим останній неприйняттям буржуазного світу, його ідеології і моралі.*

*Проаналізовано такий фактор, як благодійна діяльність підприємців, яка стала важливою складовою суспільного життя для промисловців.*

**Ключові слова:** суспільна думка, підприємці, вітчизняна промисловість, буржуазія, менталітет, засоби масової інформації, благодійна діяльність.

У Російській імперії другої половини XIX – початку XX століть відбувався перехід до капіталістичних форм господарювання. Бурхливий розвиток промисловості південноукраїнських губерній пореформеного періоду супроводжувався швидкими темпами формування і становлення нової верстви капіталістичного суспільства – великої промислової буржуазії. Ставлення суспільства до цього нового класу було неоднорідним та почасти суперечливим.

Питанню особливого становища верстви великої буржуазії південноукраїнських губерній приділяли увагу вітчизняні дослідники цього періоду. Так, відомий український історик О. П. Рєєнт наголошує, що друга половина XIX ст. ознаменувалася масштабними тектонічними зрушеннями в економіці та виробничих відносинах в Україні [8]. Ґрунтовним дослідженням, присвяченим саме даному регіону, стала монографія відомих дослідників історії Півдня України Ф. Г. Турченка та Г. Ф. Турченко “Південна Україна: модернізація, світова війна, революція”, що вийшла у 2003 р. [10]. У ній автори розглядають Південь України як окремий історичний регіон, визначають особливості його розвитку в умовах капіталістичної модернізації. Багато нових та цікавих положень міститься в працях російського історика, дослідника підприємницької верстви усєї імперії О. М. Боханова [2]. Вченим були порушені питання формування відношення тогочасного суспільства до великої буржуазії, відносин підприємців та влади тощо.

Для повноцінного вивчення великої промислової буржуазії південноукраїнських губерній важливо виокремити особливості становища підприємців у

тогочасному суспільстві, що допоможе більш об’єктивно оцінювати мотивацію та наслідки їхніх вчинків.

З’ясуємо, яким було ставлення до підприємницьких кіл у російському суспільстві, де на той час буржуазні цінності, такі, як право приватної власності, не були загально визнаними. Буржуазія поступово здобувала певний авторитет та визнання (займаючись, наприклад, меценатською діяльністю), але все ж заслужити широке громадське визнання вдавалося далеко не всім. У “Гірничозаводському листку” за 1899 р. зустрічаємо наступне висловлювання: “внаслідок відомого антагонізму [вуглепромисловці] до цих пір гласними не обиралися” [4, с. 3705]. Припустимо, що саме “відомий антагонізм”, який згадується у статті і був ознакою того, що велика буржуазія не відчувала реальної опори у суспільстві. Не зважаючи на досягнуті успіхи в економічній галузі, становище ділових людей продовжувало залишатися суперечливим. З одного боку, їхня діяльність сприяла розвитку виробничих сил у країні, самі підприємці були носіями господарського прогресу, а з іншого – в очах громадськості вони, як і раніше, виглядали експлуататорами, що збагачувалися за рахунок підневільної праці робітників.

Досить прохолодні стосунки зберігалися між діловими колами та інтелігенцією, з властивим останній неприйняттям буржуазного світу, його ідеології і моралі. Для виявлення ступеня розповсюдження антибуржуазних настроїв серед освіченої громадськості дослідником соціальної історії Російської імперії Б. Мироновим був проведений контент-аналіз біографічного матеріалу, що був розміщений на шпальтах найбільш популярного серед інтелігенції часопису “Нива”. У загальній масі біографічних матеріалів замітки про підприємців займали зовсім незначне місце – лише 1,3%. Однак їх аналіз дає цікаві результати. Усього за 44 роки відмічено 106 матеріалів про підприємців, які можна розподілити на дві групи. У першій бізнесмени представлені особами з підозрілою репутацією, їх діяльність оцінювалася негативно та засуджувалася за те, що на головне місце ними ставилося особисте збагачення. Подібних матеріалів було усього 16 з 106, і всі вони були надруковані у 1870–1880 рр. XIX ст. У другій групі з 90 матеріалів бізнесмени виглядали позитивними особами, але в основі такої оцінки лежала не їх підприємницька діяльність сама по собі, а те, що вона мала або патріотичну направленість, або слугувала високим ідеалам науки, мистецтва, просвітництва або поєднувалася з меценатством і благодійністю та турботою про ближнього [6, с. 226]. Відомий московський підприємець та суспільний діяч початку XX ст. П. А. Буришкін у своїх спогадах писав: “Потрібно сказати взагалі, що в Росії не було того

культу багатих людей, котрий спостерігається у західних країнах. У всіх не купецьких верствах – і в дворянстві, і в чиновництві, і в колах інтелігенції ставлення до “товстосумів” було взагалі–то мало дружнім та трохи “зверхнім”. У будь–якому випадку, торгово–промисловці аж ніяк не користувалися тією повагою, яку вони повинні були мати завдяки своїй визначальній участі у російському господарському житті і якою користувалися їх західні, європейські та особливо заокеанські колеги у своїх країнах” [3, с. 319–320].

Російський філософ С. Л. Франк, вже в еміграції міркуючи про причини тріумфу більшовизму, помітив: “Важко було повірити, що масова експропріація великої, а почасти навіть “дрібної” буржуазії може бути здійснена так легко, при такому слабкому опорі, й, імовірно, самі кола, що її робили, цього не очікували. Власників і власницьких інтересів було в Росії дуже багато, але вони були з легкістю потоптані, тому що не було власницького “світогляду”, безкорисливої віри у святість принципу власності” [11, с. 219]. У свою чергу, інший філософ М. Бердяєв вважав, що “для російського народу абсолютний характер приватної власності завжди заперечувався”. За його переконанням, “російський народ ніколи не був буржуазним, він не мав буржуазних забобнів і не поклонявся буржуазним чеснотам і нормам” [1, с. 93]. Отже, представники буржуазії повинні були відстоювати власні позиції почасти в атмосфері негативного ставлення суспільства до себе.

З урахуванням процесів буржуазної трансформації, що спостерігалися в країні і суспільстві з кінця XIX в., подібні висновки можуть здатися парадоксальними. Але ця парадоксальність відбивала реальні суперечності російської імперської дійсності. Капіталістична еволюція безпосередньо зачіпала лише невелику частину населення. Значна ж більшість підданих російського царя жила у світі уявлень та норм, дуже далеких від прагматизму, раціоналізму, індивідуалізму, характерних рис капіталістичних суспільно–економічних систем.

Російська імперія була тією країною, де більше цінувалися честь, доброта, християнське благочестя, ніж будь–які форми комерційної діяльності або фінансовий успіх. Великі гроші не викликали поваги, і заслужити суспільне визнання лише власним збагаченням було неможливо. Російське національне життєрозуміння – те, що сучасна соціологія визначає поняттям “менталітет”, – формувалося століття в руслі православної духовно–моральної традиції і було дуже відокремлене від інтересів розважливого ділового середовища. Ця атмосфера небуржуазності соціальної свідомості робила суспільне становище підприємця дуже ненадійним.

Про антибуржуазність народу дуже багато говорили ще до революції, і деякі політичні діячі, наприклад П. А. Століпін, вважали подібну ситуацію надзвичайно небезпечною. У 1881 році вийшла робота М. Новосельського, в якій він застерігав суспільство проти збільшення впливу заможних людей, а тогочасну ситуацію характеризував як “послаблення християнських відносин між людьми” [7, с. 55–57].

Таким чином, нові буржуазні норми поведінки протиставлялися усталеній християнській моралі.

Про подібні настрої у суспільстві свідчать і критичні статті стосовно буржуазії, що постійно з’являлись у державних періодичних виданнях. Виправдовуватися промисловцям доводилося у підконтрольних їм засобах масової інформації. Наприклад, у “Гірничозаводському листку” Н. Штейнфельд зазначав, що через історичні симпатії російського суспільства до сільського господарства та через те, що Російська імперія до цього періоду була країною винятково хліборобською, процес формування промисловості не міг проходити спокійно та природно. А між тим більшість загальних (таких, що не належали близьким до промисловості колам) органів друку використовували, на думку підприємця, такі методи критики промисловості, немовбито вітчизняна промисловість уже досягла повної зрілості і її можна порівнювати з західноєвропейською. Наслідком цього була надзвичайна невігідність порівнянь і тенденційне підкреслювання негативних сторін місцевої промисловості [12, с. 2376].

Відомий російський суспільний діяч П. Б. Струве писав у 1918 році: “Катастрофа державності і занепад культури, принесені революцією, відбулися не через те, що в нас було багато промислового і взагалі міського пролетаріату, а від того, що наш селянин не став власником – буржуа; яким повинний бути кожен дрібний землевласник, що працює на своїй землі і веде власне господарство. У нас боялися виникнення сільського пролетаріату, і через цей страх не зуміли створити сільської буржуазії” [9, с. 286]. Висновок П. Струве був правильним. При всіх безсумнівних досягненнях вітчизняної промисловості велика індустрія, а в більш широкому змісті і вся буржуазно–ліберальна цивілізація в Росії, завжди залишалися лише анклавом.

Невідповідності між новітніми організаційно–структурними формами капіталізму і відсталим сільським господарством усвідомлювалися самими підприємцями, викликали в них занепокоєння. Подібні настрої мали широке поширення в діловому світі і служили темами не тільки приватних бесід. Про це писали газети і журнали, над цим же міркували і ділові люди на своїх зборах та з’їздах. Розуміли це й в органах державної влади. Спроба змінити аномальний стан була почата П. А. Століпіним. Влада обрала шлях реформ, щоб уникнути в майбутньому ще більш страшних революційних потрясінь, ніж пережиті країною в 1905 р. Висуваючи програму перетворення землеволодіння і землекористування на принципах приватної власності, “сильний прем’єр” жодними оригінальними ідеями не користувався. Він лише знайшов у собі мужність, у нього вистачило мудрої прозорливості вжити непопулярні заходи, що мали на меті створення на селі міцного господаря–власника, не схильного до руйнівних радикальних перетворень [2, с. 12].

Власник і господар завжди відповідальний у рішеннях і вчинках, тому що у випадку невдачі ризикує усією своєю справою, особистим майном. Йому непритаманне бажання докорінно змінити навколишній світ, поліпшити який він прагне лише законними засобами. Історія світового співтовариства свідчить:



чим вище рівень добробуту держави, тим більше в ній стабільності, тим менше вона схильна до внутрішніх соціальних потрясінь. Основу добробуту скрізь і завжди складає саме особиста, чи приватна власність (у різних формах). Століпінська реформа спізнилася, і Російська імперія не встигла зайняти своє місце в числі європейських капіталістичних держав. Це запізнення позбавляло історичної перспективи і буржуазію. Утвердження підприємців у різних галузях господарської діяльності не зробило їх головною суспільною силою. Російська імперія і на початку ХХ століття зберігала багато рис старої дворянської вотчини, де головні важелі керування знаходилися в руках першого, чи “шляхетного”, стану і генетично з ним пов’язаної бюрократії. У силу різних причин буржуазія в Росії не змогла стати творцем нової соціальної дійсності [2, с. 16]. Недоречно звинувачувати лише підприємців у ситуації, що склалася. Вони були людьми свого часу і жили за законами своєї епохи. Серед них виявилось занадто мало тих, хто словом, а особливо справою, прагнув змінити несприятливі для них антибуржуазні настрої в Росії.

Відсутність можливості заслужити суспільне визнання своїми діловими успіхами спонукало підприємців діяти у сферах, котрі мали незрівнянно більший престиж у суспільстві. Нерідко це була благодійна діяльність, яка стала важливою складовою суспільного життя для промисловців південноукраїнських губерній. Почасти, займаючись доброчинністю, підприємці поєднували власні практичні інтереси (готуючи кваліфіковані кадри для своїх підприємств, створюючи кращі умови життя робітникам) з повністю філантропічною діяльністю.

Уже після подій 1917 р. відомий промисловець О. Ауербах писав: “Не тільки молодість і слабкість торгово–промислового класу стали причинами його політичної пасивності, але і відсутність опори в більш численних шарах суспільства... Багато хто бачив в торговому чи промисловому прибутку “гріх”, а марксиста “грабіж”; і не всі розуміли, що підприємець робить необхідні для держави справи, що він відкриває нові джерела народного добробуту, що він зміцнює країну і підтримує незалежність нації. І навіть ті, хто це розумів, нерідко ставилися до діяльності торгівлі і промисловості з деяким осудом” [5, с. 15103]. До самого кінця царської Росії велика індустрія, а в більш широкому змісті вся буржуазна цивілізація не зайняли гідного становища у суспільній думці. Ця ситуація, а саме відсутність поваги до багатства і багатих людей впливала на вимоги буржуазії та на способи їх досягнення, почасти примушуючи підприємців діяти обережно і повільно, щоб не викликати гостро негативної реакції. Як наслідок все більше зростає бажання промисловців створювати свої організації для захисту власних інтересів та активніше брати участь у роботі органів управління.

**Висновки.** Таким чином, остаточно завоювати собі гідне місце у суспільстві промисловці не змогли. Несправедливо усе зводило до провини підприємців, але не можна і не визнати, що ділові люди зробили недостатньо для зміни негативного ставлення до себе у суспільстві. Так, вони будували школи, притулки, церкви; виділяли величезні, просто небачені по того

часу кошти на університети, музеї, бібліотеки, театри, картинні галереї. Звичайно ж, приклади безкорисливих пожертвувань були далеко не одиничні. Але вітчизняні бізнесмени не змогли вирішити два взаємозалежних історичних завдання. По–перше, переломити суспільні настрої і довести загальнодержавну користь від власних зусиль і турбот. Наприклад, у Російській імперії було недостатньо періодичних видань, що відкрито, послідовно і зацікавлено популяризували ідеї капіталістичної модернізації країни (або їх тиражі були дуже скромними). Випадків інвестування великих коштів у видавничу справу з просвітительськими цілями практично не було. По–друге, у місцевих підприємців переважно не вистачило здорових амбіцій затвердити себе у суспільному сприйнятті саме як представників нової активної сили, що претендує на право брати безпосередню участь у різних галузях життя держави.

#### Список використаних джерел

1. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. [Текст] / Н. А. Бердяев. – М. : Наука, 1990. – 224 с.
2. Боханов А. Н. Деловая элита России 1914 г. [Текст] / А. Н. Боханов. – М. : Институт российской истории РАН, 1994. – 273 с.
3. Бурыйшкін П. А. Москва купеческая: Записки. [Текст] / П. А. Бурыйшкін. – М. : Современник, 1991. – 304 с.
4. Горнозаводской листок. – 1899. – 1 апреля. – С.3705.
5. Да здравствует свободная Россия! // Горнозаводское дело. – 1917. – 10 марта. – С.15103.
6. Миронов Б. Социальная история России (XVIII – нач. XX ст.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. [Текст] / Б. Миронов. – СПб. : Дм. Буланін. – 1999. – Т. II. – 566 с.
7. Новосельский Н. А. Социальные вопросы в России. [Текст] / Н. А. Новосельский. – СПб. : Тип. В. В. Комарова, 1881. – 168 с.
8. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). [Текст] / О. П. Реєнт. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
9. Струве П. Б. Исторический смысл русской революции и национальные задачи // Из глубины: Сборник статей о русской революции. [Текст] / П. Б. Струве. – М., Пг. : Русская мысль, 1918. – С. 120–125.
10. Турченко Ф., Турченко Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція. [Текст] / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.
11. Франк С. Л. По ту сторону “правого” и “левого”. Сборник статей. [Текст] / С. Л. Франк / Под ред. В. С. Франк. – Р. : YMCA–Press, 1972. – 241 с.
12. Штейнфельд Н. Ещё раз о нападках прессы на промышленность // Горнозаводской листок. – 1888. – 1 декабря. – С.2376.

#### References

1. Berdjaev N. A. Istoki i smysl russkogo kommunizma. [Tekst] / N. A. Berdjaev. – M. : Nauka, 1990. – 224 s.
2. Bohanov A. N. Delovaja jelita Rossii 1914 g. [Tekst] / A. N. Bohanov. – M. : Institut rossijskoj istorii RAN, 1994. – 273 s.
3. Buryshkin P. A. Moskva kupecheskaja: Zapiski. [Tekst] / P. A. Buryshkin. – M. : Sovremennik, 1991. – 304 s.
4. Gornozavodskoj listok. – 1899. – 1 aprelja. – S.3705.
5. Da zdravstvuet svobodnaja Rossija! // Gornozavodskoe delo. – 1917. – 10 marta. – S.15103.
6. Mironov B. Social'naja istorija Rossii (XVIII – nach. XX st.). Genезis lichnosti, demokraticheskoj sem'i, grazhdanskogo obshhestva i pravovogo gosudarstva. [Tekst] / B. Mironov. – SPb.: Dm. Bulanin. – 1999. – T. II. – 566 s.
7. Novosel's'kij N. A. Social'nye voprosy v Rossii. [Tekst] / N. A. Novosel's'kij. – SPb.: Tip. V. V. Komarova, 1881. – 168 s.
8. Rejent O. P. Ukrai'na v impers'ku dobu (XIX – pochatok XX st.). [Tekst] / O. P. Rjejent. – K. : Instytut istorii' Ukrai'ny NAN

Ukrainy, 2003. – 340 s.

9. Struve P. B. Istoricheskij smysl russoj revoljucii i nacional'nye zadachi // Iz glubiny: Sbornik statej o russoj revoljucii. [Tekst] / P. B. Struve. – M., Pg.: Russkaja mysl', 1918. – S.120–125.

10. Turchenko F., Turchenko G. Pivdenna Ukraïna: modernizacija, svitova vijnna, revoljucija. [Tekst] / F. Turenko, G. Turchenko. – K.: Geneza, 2003. – 304 s.

11. Frank S. L. Po tu storonu "pravogo" i "levogo". Sbornik statej. [Tekst] / S. L. Frank / Pod red. V. S. Frank. – P.: YMCA-Press, 1972. – 241 s.

12. Shtejnfeld N. Eshhjo raz o napadkah pressy na promyshlennost' // Gornozavodskoj listok. – 1888. – 1 dekabnja. – S.2376.

**Greenchak M. O.**, Ph.D in History, associate professor of Department of Philosophy and Political Science of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Ukraine, Dnipropetrovsk), laborant81@rambler.ru

#### The large-scale industrial bourgeoisie of south Ukrainian provinces of post-reform period in the public perception

The article examines the attitude of society to a new class of post-reform period – the large-scale industrial. Draws attention to the traditions and norms of imperial perceptions to the rich people, the mentality and public opinion in empire.

It is alleged that, the position of business people continued to be controversial, despite the progress made in the economic field. On the one hand, their activities contributed to the development of productive forces in the country, the entrepreneurs themselves were the carriers of economic progress, and on the other – in the eyes of the public they are, as before, looked exploiters who enriched themselves at the expense of forced labor workers. The chilly relations between the business community and the intellectuals are maintained, with the intellectual's hostility of the bourgeois world, its ideology and morality. Such factors as the charity business, which has become an important part of social life for industrialists, are analyzed.

**Keywords:** public opinion, businesses, domestic industry, the bourgeoisie, mentality, media, philanthropy.

**Гринчак М. А.**, кандидат исторических наук, доцент кафедры философии и политологии, Днепропетровский государственный университет внутренних дел (Украина, Днепропетровск), laborant81@rambler.ru

#### Крупная промышленная буржуазия южных украинских губерний пореформенного периода в общественном восприятии

Освещается отношение общества к новой прослойке пореформенной эпохи – крупной промышленной буржуазии. Привлекает внимание к общеимперским традициям и нормам восприятия богатых людей, менталитету и общественному мнению империи.

Утверждается, что, несмотря на достигнутые успехи в экономической области, положение деловых людей продолжало оставаться противоречивым. С одной стороны, их деятельность способствовала развитию производственных сил в стране, сами предприниматели были носителями хозяйственного прогресса, а с другой – в глазах общественности они, как и раньше, выглядели эксплуататорами, которые обогащались за счет подневольного труда рабочих. Возведения Атона у ранг головного та единого бога в Египте приведет до зміни і самого статусу царської влади.

Проанализирован такой фактор, как благотворительная деятельность предпринимателей, которая стала важной составляющей общественной жизни для промышленников.

**Ключевые слова:** общественное мнение, предприниматели, отечественная промышленность, буржуазия, менталитет, средства массовой информации, благотворительная деятельность.

\* \* \*

УДК 94(32):008

**Заплетнюк О. А.**  
аспірантка, Київський національний університет  
ім. Тараса Шевченка  
(Україна, Київ), dgadefra@mail.ru

#### Колоси Ехнатона: ИНТЕРПРЕТАЦІЯ БОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗУ ФАРАОНА

Висвітлюється радикалізм нової релігійної ідеології, що возводила царську владу на новий рівень. Аменхотеп IV ставить на протиположність Фіванській божественній триаді нову концепцію, де був присутній один бог Атон, що несе в собі функції усіх інших богів. Возведення Атона у ранг головного та єдиного бога в Єгипті призведе до зміни і самого статусу царської влади.

**Ключові слова:** радикалізм, нова релігійна ідеологія, царська влада.

Єгипетський фараон Аменхотеп IV (1353-1336 рр. до Р.Х.), більш відомий за своїм другим ім'ям – Ехнатон, вступив на престол після смерті свого батька Аменхотепа III. Ехнатон правив Єгиптом 17 років, які ознаменувалися епохою релігійної революції. В ході цієї революції був встановлений культ бога сонячного диску Атона на протиположність могутньому Фіванському богу Амону, жерці культу якого мали велику владу, завдяки багатствам, які приносили їм успішні завойовницькі війни фараонів XVIII династії. Вже з перших років правління молодого фараона намічається курс на послаблення Фіванського жрецтва. Ехнатон протиставляє йому нову ідеологію, центром якої мав стати бог сонячного диску Атон та сам фараон. Період правління Ехнатона отримав назву Амарнського періоду в історії стародавнього Єгипту.

На 2-ому році правління Аменхотеп IV починає будівництво у Карнаці величезного храмового комплексу сонячному богу Ра-Хорахті (Атону). Стела Аменхотепа IV на східному березі Гебель ель-Сісіла присвячена підготовці першого будівничого проекту фараона в Карнаці. І хоча на стелі зображений Аменхотеп IV у білій короні перед богом Амон-Ра, у тексті значиться кому має бути присвячений новий храм: "...Його Величність наказує генералу Амену керувати усіма роботами по будівництву... величного (храму) бенбену для (Хорахті в Його імені) (Світло, яке в Атоні) у Фівах..." [13, с.29].

Для такого масштабного будівництва Аменхотеп IV вводить нові податки (золото, срібло, бронза, вино, одяг, мед, олія, тощо), якими обкладалися храми та муніципалітети для підтримки царського культу. Ці податки "... Син Ра-Аменхотеп присвятив своєму батькові Хор-Атону як щорічний податок для Дома Атона у Південному Геліополі" [13, с.31]., завдяки чому храми зводились надзвичайно швидко.

Завдяки розкопкам були встановлені місце розташування та розміри комплексу. Було збудовано, щонайменше, два сонячні храми. Найбільшим з них був храм *Гемпа-атон* ("Атонзнайдений") на півночі від Фіванського храму Амона. Він сягав 210 метрів на північ-південь і більше ніж 700 метрів на схід-захід, товщина стін складала 2 метри, а висота сягала 9 метрів [18, с. 51]. Храм був зведений за новою технологією за допомогою невеликих блоків *талататів*, тексти яких згадують царський палац біля храму, однак сьогодні місце розташування палацу не знайдено. Другий храм – *Хут-бенбен* ("Масток каменю-бенбен"), який відображав сонячний культ Геліополя. В архітектурі храми Аменхотепа IV повторювали Геліопольські з відкритими подвір'ями, що були повністю охоплені сонячним світлом. Новизна культу відображалася і у тому, що храми не потребували спеціального сакрального зображення божества, адже Атон був постійно видимим протягом дня. Це призвело до зменшення культової рутини і скорочення жрецької касты. Головною функцією храмів стало щоденне приношення їжі богу сонцю, жерці виконували, у прямому сенсі, роль слугів Атона [16, с. 95].

Важливе значення для характеристики царської ідеології в перші роки правління Аменхотепа VI мають, так звані, колоси Ехнатона. Ці статуї з вапняку, колись прикрашали *Гемпа-атон*. 1 липня 1925 року в

ході роботи над збереженням східних воріт Карнацького храму експедицією Моріса Пілле (французького архітектора та голови Єгипетської служби старовинностей в Карнаці) були знайдені дві великі вапнякові статуї-колоси Ехнатона з храму *Гемпа-атон*. Вони були відправлені до Каїрського музею під номерами *Journal d'Entrée 49528* та *49529*. Надалі з 1926 по 1937 роки розкопки продовжував французький єгиптолог Анрі Шевьє. У своїх щорічних звітах в *Annales du Service des Antiquités d'Égypte (ASAE)* він описував знахідки як “дуже великі” та “дійсно незвичайні” [3, с. 121].

Протягом проведення трьох експедицій були знайдені фрагменти близько 35 колосів з вапняку, які зображають фараона Ехнатона у класичній позі Осіріса. Лише дві статуї були знайдені майже у повну висоту до колін (*JE 49529*, *JE 55938*), інші колоси збереглися фрагментарно. Висота *JE 49529* (Мал. 1) сягає 239 метрів, якщо додати відсутні частини ніг та висоту корони на голові статуї, висота колосів мала бути близько 4 метрів до стелі. Дискусійним питанням є вигляд іншого з двох колосів Ехнатона – *JE 55938* (Мал. 2), так званий, *андрогенний*. Фараон у подвійній короні зображений оголеним без видимих ознак чоловічих статевих органів.

Колоси Ехнатона вирізняються незначними відмінностями у рисах обличчя, головним вбранням та деякими фрагментами одягу. Усі статуї носять п'ять видів корон: кхат + подвійна корона, немес + подвійна корона, кхат + корона з пір'їв, немес + корона з пір'їв, подвійна корона [12, с. 23].

Статуї були знайдені лицем донизу з чіткими ознаками виділення їх від колон, блоки яких були використанні у будівництві інших споруд у постамарнську добу. Частини колон від колосів та талатати були знайдені у Десятому пілоні фараона Хоремхеба в Карнацькому храмі. Через неможливість використовувати статуї у будівництві вони були просто викинуті у пісок.

Однак, більшість колосів Ехнатона мають незначні ушкодження обличчя, а імена бога Атона в картушах на торсі статуї взагалі неторкані. Роланд Теофін у 1975 році наголошує, що після смерті Ехнатона, коли почалася реставрація, очікувалося знищення його зображень, однак більшість статуй залишилася неушкодженою. У випадку з фрагментом голови *J46* в Луксорському музеї видно, що голова була дуже обережно відрізана від колони, щоб не знищити обличчя [14, с. 62]. Такі сліди на колосах не поодинокі, хоча Ліз Маніш припускає, що такі ушкодження можуть бути випадковими [12, с. 22].

Однак, існує конкретна група статуй (колоси у подвійній короні), які були піддані навмисному знищенню носа, очей, та у більшості випадків, рота (*Karakol no. 56, no. 59, no. 277, no. 278*), в деяких випадках обличчя було повністю зруйноване (*Karakol no. 334, no. 49*). Андрогенний колос *JE 55938* носить подвійну корону, можливо, інші колоси з такою короною теж мали андрогенний вигляд.

На основі колоса *JE 49529* можна дослідити спільний зовнішній вигляд усіх статуй храму. Корона колоса – кхат + подвійна корона, у руках Ехнатон тримає біч та посох, на стегнах статуї традиційний царський кілт, прикрашений декоративним вузьким

фартухом з двома уреями з сонячним диском на голові в стилі зображення Аменхотепа III після свята *хеп-сед* [11, с. 69]. Ліва рука статуї втрачена. Пупок оголений і має форму віяла, хоча над ним є невеликий отвір, який відмічає попереднє розташування пупка. За невідомою причиною цей отвір був залишений видимим. У колоса також яскраво виражені соски, на обличчі присутні зморшки біля рота та на шиї, вуха проколаті. На грудях, руках та животі присутні печатки з картушами бога – (Живий Ра-Хорахті, шотріумфує в горизонті) (В імені Його сонячне світло). На поясі теж є картуші з іменем Атона, також присутне ім'я фараона – Аменхотеп, яке має сліди навмисного знищення.

Досліджуючи фрагмент статуї *JE 98894* у немесі та короні з пір'їв, Ріта Фрід помітила, що пір'я зверху нагнуті і дійшла висновку, що колоси встановлювалися під дахом [6, с. 196]. Сам немес на колосах зустрічається у двох видах. Окрім звичайної традиційної хустини на фрагментах колосів *JE 49528*, *JE 49529* та *JE 99065* з-під немесу видно перуку з кучерями, що спадають на плечі. Це досить незвичний вид немесу для фараонів XVIII династії. Найранніший відомий випадок такого головного вбрання – статуя фараона Джосера часів III династії в Каїрському музеї (*JE 49158*). На колосі Ехнатона також є сліди намальованого намиста червоною та блакитною фарбою. Статуї мають також інші сліди фарб. Обличчя та губи були коричнево-червоними, борода була блакитною [6, с. 197]. Чорний колір використовувався для бров та косметичних ліній навкруги очей, внутрішні та зовнішні кути яких мають залишки червоної фарби. Корона Нижнього Єгипту була червоною, немес та кхат мали жовту тасьму с червоною стрічкою в основі, смужки немеса мали блакитний, чорний та жовтий кольори. Петлі урея на головному вбранні фараона мали жовтий колір з червоним на внутрішній стороні. Деякі ієрогліфи були блакитного кольору. Пігменти червоної та блакитної фарби були знайдені також на поясі та фартусі статуї [12, с. 130].

Ріта Фрід відмічає, що усі колоси Ехнатона вирізняються між собою рисами обличчя. Дійсно, зображена одна особа на всіх статуях, однак, є відмінності у ширині відкритості очей, продовговатості обличчя, свисання нижньої губи. Також, різним є розташування пупка у кожній зі статуй, на деяких колосах він взагалі відсутній. Відмічена варіативність посадки рук та кути локтів. Ріта Фрід пояснює це тим, що статуї виготовляли різні майстри у великій кількості і за незначний відрізок часу [6, с. 198]. Також, вона припускає, що ідеї молодого фараона могли змінюватися протягом виготовлення статуй, адже на колосах можна бачити сліди коректування [7, с. 113].

Інтерпретацій таких зображень існує багато. Крістін Дезрош Ноблкотт у 1974 році писала, що Ехнатон постає у подвійній ролі батька та матері усього людства. Вона вважає, що колоси представляють собою бога Нілу Хапі, що дарує життя усьому Єгипту кожен рік. До Ехнатона фараони зображали себе у вигляді цього бога, даруючи зображенню власні риси обличчя. Крістін Дезрош Ноблкотт вважає колоси, включаючи андрогенний колос, новим зображенням давнього божества [4, с. 37].

До схожого висновка дійшла і Гей Робінс у 1997 році, припускаючи, що Ехнатон постає у образі Атона на землі, його творець є андрогінним, що і пояснює таке дивне зображення царя, який має втілювати у собі жіночий та чоловічий початок. Атон приносить достаток та процвітання усій землі, ідейно асоціюючись з Хепі [19, с. 150]. В доамарнську добу з таким випуклим животом та в'ялообразним пупком зображувалися статуетки родючості та самого бога Хепі [5, с. 260].

Єгиптолог Роберт Харі вважає, що колоси представляють собою фараона Ехнатона у образі Осіріса. Він підкріплює свою гіпотезу тим фактом, що колоси не зустрічаються в Ахетатоні, адже через заборону культу Осіріса, Ехнатон відмовився від такого зображення. Роберт Харі припускає, що статуї були демонтовані ще в часи правління Ехнатона і “ритуально поховані”, чим і пояснюється той факт, що вони не були знищені, а лише заховані у пісок [8, с. 11].

У 1977 році єгиптолог Джон Харріс вперше припустив, що андрогенний колос JE 55938 зображує царицю Нефертіті [9, с. 5]. Зокрема він вказує на те, що риси обличчя є жіночими, шия має “жіночі” лінії. Також, головним аргументом Харріса є те, що саме ці статуї були піддані навмисному знищенню обличчя та тіла, порівнюючу таку ж ситуацію з *талататами*, де знищено були піддані саме зображення Нефертіті [9, с. 7]. Тобто, злодії сприймали колоси у подвійній короні як конкретну особистість. Хоча і залишається питання, чому фрагмент голови у подвійній короні *no. E. 27112* у Луврі залишився цілим. Ліза Маніш наголошує, що аргументом проти цієї гіпотези є те, що Нефертіті ніколи не зображувалася у подвійній короні [12, с. 95]. Ріта Фрід, підтримуючи теорію Харріса, припускає, що колоси зображують божественну тріаду – Атума, Шу та Тефнут [7, с. 113].

Найбільш популярною теорією є те, що колоси з храму *Гемпа-атон* зображують бога Атона, який має риси обличчя фараона Ехнатона. Ерік Хорнунг зауважив, що обираючи культ бога сонця, Ехнатон зіштовхнувся з проблемою зображення свого божества. Необхідно було передати світло, щоотооче людей кожен день, у статуї, адже єгиптяни звикли бачити своїх богів [10, с. 78].

Ідеї Аменхотепа IV на 2-му році його правління лише тільки зароджувалися, а релігійна революція потребує повної зміни у культурі, зображенні, сакралізації. Перед нами бог Атон, що за традицією, отримав риси обличчя правлячого фараона. Картуші на усіх колосах мають ім'я Атона і лише подекуди зустрічається царська титулатура Ехнатона. Атон – є андрогінним богом, що створив сам себе, він отримав риси чоловіка та жінки. Це возводить його на найвищий ступінь і ставить над усіма єгипетськими богами, адже Атону не потрібна пара, він сам створює життя.

Вальтер Вольф вважав, що колоси зображують божество [22, с. 454]. Мауріс Пілле писав, що колоси зображають Атона, який виступає тут як батько і матір усього живого [15, с. 83]. У своїй статті єгиптолог Вольфганг Вештендорф описує колоси як образ первинного бога. Статуї нагадують колоси Осіріса, як у заупокійному храмі Хатшепсут і саме їхній архітектурний контекст має ключ до розуміння цих

зображень. Через те, що культ Осіріса не вписувався в нову ідеологію Ехнатона, Вольфганг Вештендорф вбачає у статуях зображення первинного бога, який відповідає за процвітання країни, і Ехнатон у цих колосах ідентифікував себе зі своїм божественним батьком, отримуючи його риси обличчя [21, с. 273]. Уінфред Барта, підтримуючи ідею Вештендорфа і Пілле, припускає, що колоси є втіленням Атона як первинного божества, що створив усе живе сам без допомоги матері-партнера [2, с. 91].

Однак, теорії Вештендорфа та Барта були відкинуті американським єгиптологом Дональдом Редфордом, який вважав, що *андрогінний колос* має такий вигляд через ритуальний одяг, яким було щільно завернуто тіло фараона, через що ні сосків, ні статевих органів не було видно [17, с. 25].

Британський єгиптолог Сіріл Алдред у своїх багаторічних дослідженнях Амарнської доби вважав, що колоси з храму *Гемпа-атон* є зображенням фараона Ехнатона в образі бога Атона. Ця гіпотеза підтверджена багатьма картушами на статуях з титулатурою сонячного бога замість своєї, що було б більш звичним. Ці спроби зображення царя в образі божества пояснюють такі незвичні зміни у його зовнішньому вигляді [1, с. 73]. Колоси нагадують стародавні колони Осіріса, на яких образ царя і бога приймав одну форму.

У 2004 році Кеті Спісер, вивчаючи іконографію XVIII династії зауважила, що єгиптяне сприймали людське тіло в зображеннях з точки зору медичних та теологічних складових. Важливе значення тут мають зображення фараонів в образі бога-сокола Хора або в образі сфінкса з тілом лева, які не мають розглядатися як реальні фізичні вади царів, що саме так вони виглядали в житті. Кеті Спісер зауважує, що зображення молодого Аменхотепа III після хвосту на 30-тому році правління не можна сприймати буквально, так і у випадку з Енатоном. Замість сокола або сфінкса фараон постає перед нами в образі бога Атона, його колоси є теологічним посланням. Тут має місце процес обоготворення царя, який постає як втілення Атона, його людська форма на землі [20, с. 15].

Таким чином, вже на другому році правління виявляється радикалізм нової релігійної ідеології, що возводить царську владу на новий рівень. Аменхотеп IV ставить на протиположності Фіванській божественній тріаді нову концепцію, де був присутній один бог Атон, що несе в собі функції усіх інших богів. Сам фараон тепер стає невід'ємною частиною цього культу, зображаючи себе в образі Атона. Фараон, як живе втілення бога, отримує і характерні божественні особливості – риси обличчя, статуру, що мають виділяти його від інших людей. В перші роки правління сонячна ідеологія лише тільки починала розвиватися і культ Атона повністю складеться пізніше, однак храми Атону в Карнаці чітко продемонстрували радикальний характер майбутніх реформ не тільки в релігійній, але й в політичній сфері. Возведення Атона у ранг головного та єдиного бога в Єгипті призведе до зміни і самого статусу царської влади.

#### Список використаних джерел

1. Aldred C. New Kingdom Art in Ancient Egypt. – London, 1961. – 210 p.
2. Barta W. Zur Darstellungweise der Kolossalstatuen Amenophis

IV ausKarnak // ZeitschriftfürägyptischeSprache 102, 1975. – P. 90 – 98.

3. Chevrier H. Rapport sur les travaux de Karnak (mars-mai 1926) // ASAE 27, 1927. – P. 119-130.

4. DesrochesNoblecourt C. La statue colossale fragmentaire d'Amenophis IV offerte par l'Égypte à l'Institut Eugène Piot. Monuments et mémoires 59. – P. 1 – 44

5. Eaton-Krauss M. Miscellanea amarnensa // Chronique d'Égypte 56. – 1981. – P. 245– 264

6. Freed R. Observations on some Amenhotep IV Colossi from Karnak // Memnonia. - 1999. – P. 195 – 200.

7. Freed R.E., Markowitz Y.J., D'Auria S.H. Pharaohs of the Sun: Akhenaten, Nefertiti, Tutankhamen. – Boston, 1999. – 320 p.

8. Hari R. New Kingdom Amarna Period: The Great Hymn to Aten. Iconography of Religions. – Leiden, 1985. – 28 p.

9. Harris J.R. Akhenaten or Nefertiti? // Acta Orientalia 38, Copenhagen, 1977. – P. 5 – 10.

10. Hornung E. Akhenaten and the Religion of Light. – New York, 1999. – 160 p.

11. Johnson R. Amenhotep III and Amarna: Some New Considerations // Journal of Egyptian Archaeology, 82, 1996. – P. 65 – 82.

12. Mannishe L. The Akhenaten Colossi of Karnak. – Cairo, 2011. – 182 p.

13. Murnane W. Texts from the Amarna Period in Egypt. – Atlanta, Georgia, 1995. – 289 p.

14. Tefnin R. Catalog entry in Règne du soleil, Brussels, 1975. – P. 62 – 65.

15. Pillet M. L'art d'Akhenaton // Mélanges Mariette. – Cairo, 1975. – P. 81–95.

16. Reeves N. Akhenaten. Egypt's False Prophet. - London, 2005. – 208 p.

17. Redford D. Preliminary Report of the First Season of Excavation in East Karnak 1975-1976 // Journal of the American Research Center in Egypt 14, 1977. – P. 9-32.

18. Redford D.B. The Beginning of the Heresy // Freed, Markowitz and D'Auria. – Boston, 1999. – P. 50 – 59.

19. Robins G. The Art of Ancient Egypt. London. – 1997. – 272 p.

20. Spieser C. Iconographie composite et pouvoir royal Durant la 18e dynastie // Chronique d'Égypte 79, 2004. – P. 5 – 21

21. Westendorf W. Amenophis IV, in Urgottgestalt. Pantheon 21, 1963. – P. 273

22. Wolf W. Die Kunst Ägyptens: Gestalt und Geschichte. – Stuttgart, 1957. – 747 p.

### Додатки



Малюнок 1



Малюнок 2

Колос Ехнатона JE 49529  
Андрогенний колос  
Ехнатона в Каїрському  
музеї JE 55938 в Каїрському  
музеї (джерело: Mannishe L.  
The Akhenaten Colossi of  
Karnak. – Cairo, 2011)

**Zapletnyuk O. A.**, graduate student, Kyiv national university the name of Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv), dgadefra@mail.ru

### Еарс of Ехнатона : interpretations of divine character of pharaoh

Radicalism of new religious ideology is illuminated, that to erect tsar's power on a new level. Amenhotep IV puts counterbalance of Фиванській to the divine triad new conception, where one God Aton, that carries in itself to the function all other Gods, was present. erection Atona in the grade of main and only God in Egypt will result in a change and status of tsar's power.

**Keywords:** radicalism, new religious ideology, tsar's power.

**Заплетнюк О. А.**, аспирантка, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), dgadefra@mail.ru

### Колос Ехнатона : интерпретации божественного образа фараона

Освещается радикализм новой религиозной идеологии, что возводило царскую власть на новый уровень. Аменхотеп IV ставит в противовес Фиванской божественной триаде новую концепцию, где был присутствующим один бог Атон, который несет в себе функции всех других богов. Возведение Атона в ранг главного и единственного бога в Египте приведет к изменению и самого статуса царской власти.

**Ключевые слова:** радикализм, новая религиозная идеология, царская власть.

\* \* \*

УДК 94(100)'05

**Лукашенко А. І.**

кандидат історичних наук, доцент кафедри  
країнознавства та міжнародного туризму,  
Київський міжнародний університет  
(Україна, Київ), a.lukashenko@list.ru

### ОПРИЧНИНА: ТРАНСФОРМАЦІЯ МІСІЇ ГОСУДАРЯ НА ТЛІ ХРИСТІЯНСЬКОГО ДУАЛІЗМУ

Проаналізовано особливості опричнених подій з огляду на особливості трактування ідеології християнського дуалізму. З'ясовано роль Івана Грозного у формуванні опричненого режиму. Досліджено характерні риси опричнених подій та проаналізовано останні з огляду релігійно-світоглядних установок того часу. В статті здійснена спроба аналізу мотиваційних установок Івана Грозного. Встановлено взаємозв'язок між психологічною дефрагментацією особистості царя, месіанською концепцією "Москва – третій Рим" з особливою функцією государя та пануючою атмосферою кінця світу, які беруть свої витoki від дуалістичної фрагментації християнства. Під час написання статті використано низку методів, серед яких: метод аналізу та синтезу, ретроспективний, хронологічний, описовий.

**Ключові слова:** Опричнина, цар, християнський дуалізм, есхатологічні очікування, "Москва – третій Рим", Земщина, терор.

Саме XVI ст. породило відомого всім "государя", від імені якого здригалася вся Русь. Іван Грозний ввійшов в історію як одна із найполемічніших постатей не тільки доби XVI ст. В даному випадку актуальним є аналіз його неоднозначної діяльності з огляду на особливості тогочасного менталітету та формування на релігійному підґрунті месіанської держави з делегованими функціями Бога в обличчі російського царя. Такий аналіз дасть змогу по-новому оцінити Опричнину як явище суспільно-політичного та релігійного життя на теренах Російської держави доби Івана Грозного. Крім того, подібний підхід буде корисним для доопрацювання історичного портрету одіозної постаті.

Мета статті полягає у з'ясуванні впливу ідеології християнського дуалізму на формування Опричнини та тенденцій повсякденного життя за доби Івана Грозного.

Опричнина як суспільно-політичне явище досліджена ґрунтовно низкою вчених як радянськими, так російськими і українськими. Проте в історіографії бракує глибинного світоглядно-релігійного аналізу діяльності Івана Грозного, яка була наслідком пануючої ментальності тогочасної доби. Але, на сьогоднішній день здійснені спроби подібного дослідження. Так ми

можемо назвати імена таких дослідників як: І. А. Садиков, А. М. Панченко, Б. А. Успенський, А. В. Каравашкин, А. Л. Юрганов [2; 3; 4].

Дуже важко прослідкувати загальну закономірність його політики як і зрозуміти її смислове навантаження. В даному випадку історик знадобиться допомога психолога. Проте ми і не ставимо перед собою завдання відкрити щось на сьогодні недосліджене в постаті, чи то в діяльності Івана Грозного. Ми наголошуємо лише на наступному: дитинство Івана було складним в силу політичних обставин, крім того із самого малечку Іван поглинається пануючою вірою в кінець світу; відсутність батьківської уваги та, таким чином, свобода у виборі морально-етичних та інтелектуальних орієнтирів синтезувалася із вірою в апокаліпсис і в незбагненість Страшного Суду та загробного життя; слабвовольність характеру перепліталась із набожністю, есхатологічною риторикою та страхом, який ріс і кріпнув разом із Іваном, маючи корені в складному дитинстві та підживлюючись апокаліптичними ідеями; особиста трагедія (смерть дружини та сина) в синтезі із вищезазначеним, акумулювала психологічний розлад молодого царя, в силу якого він і ввійшов в історію як Грозний. Апокаліптичний вплив в синтезі з месіанською державною ідеологією на Івана Грозного яскраво простежується і, таким чином, підтверджується у організації Опричнини. Репресії опричників самі по собі не мають здорового глузду. Але, якщо ми врахуємо факт того, що цар створив апокаліптичне військо, щоб очистити світ перед Другим пришествям Христа, ціль опричнини автоматично з'являється. Психологічна дефрагментація особистості Івана Грозного чітко лягла на поляризовану ідеологію дуальності християнства і тому знайшла вихід для самореалізації деструктивного потенціалу.

Сучасники Івана Грозного пов'язували його дії із Страшним судом. Так, А. Шліхтінг розповідав про типову реакцію людей на дії царя: “Кожного разу як тиран запрошує кого-небудь з'явитися в Олександрівський палац, той йде як на Страшний суд, звідки ніхто не повертається” [1, с. 69]. Ідеями Страшного суду пронизані мови опальних і засуджених на смерть. Митрополит Філіп говорив до царя: “Я хочу віддати добровільно і з радістю свою душу Богові, який тебе і мене буде судити, і хочу скоріше залишити після себе таку пам'ять, що я помер невинним мучеником, ніж щоб мені говорили, що я, як митрополит, жив при тиранії” [2, с. 73].

А тепер щодо апокаліптичного підґрунтя опричнини. Так, А. Юрганов, аналізуючи джерела, демонструє, що більшість описаних опричнених страт так чи інакше пов'язані із водною стихією (річка, озеро, вода в казані і т.д.). Андрій Кесарійський у тлумаченнях Апокаліпсису, добре відомих на Русі, саме в контексті останніх часів помітив, що водне середовище знаменує собою зневіру. Подібне трактування міцно закріпилося в релігійній свідомості XVI ст.

Н. С. Тихонравов зазначав: “Згідно із міфічними поглядам, які простежуються в численних і різноманітних творах народної поезії, пекло знаходиться в проваллі, на дні річки” [2, с. 91]. Звернемо увагу на основний спосіб катування людей у Новгороді в січні 1570 р. В Новгородському літописці

йдеться про наступне: “Цар наказав приводити бояр і інших служивих людей, їхніх дружин, дітей і повів їх мучити різними муками, і тілеса їх підпалювати, і повів і за ноги, і за голови, по-різному на великий Волховський міст, і кинув їх в річку Волхов. І таке горе і мука були від люті царя як від Божого гніву” [2, с. 93]. Так, річка і міст були символами випробування (із образів індоевропейської міфології). В індійському варіанті йдеться про річку Вайтарані, що протікає в царстві бога Ями: в її киплячі солоні хвилі падають грішники і опускаються під неї в місце для мук. А на мосту відбувається випробування: праведники проходять через нього і потрапляють в рай, а грішники падають у річку. Як помічаємо, вогненна річка чи то озеро – неодмінні атрибути пекла і Страшного суду; також пекельний вогонь іноді символічно зображувався у киплячому котлі.

Далі А. Юрганов аналізує: складова мук новгородських страт в тому й полягала, що людей спочатку підпалювали і лише потім скидали з моста в річку. Щодо місця і ролі царя в пекельних випробуваннях напередодні Страшного суду А. Юрганов стверджує, що Іван Грозний бачив свою головну місію у покаранні зла перед Страшним судом. Але все ж таки до кінця дослідники не мають змоги з'ясувати напевно, в який момент і чому цар вирішив ввести Опричнину. Дослідник говорить точно лише про одне: пасивно чекати Іван Грозний не міг, оскільки був абсолютно переконаним у своїй особливій місії.

В своїй статті А. Юрганов спирається на вже відомі результати досліджень таких науковців як А. М. Панченко та Б. А. Успенський, котрі вважають, що доктрину покарання, яка склалася в “політичному богослов'ї” Івана Грозного, можна виразити за допомогою паралелізму: на тому світі покарання визначає Бог, а здійснюють диявол і біси; на цьому світі опалу вчиняє цар, а каральною практикою займаються опричники [2, с. 74]. Отже, символічний зміст опричнини не зводиться до покарання взагалі, суть в іншому: Боже покарання здійснюється обрамними людьми царя в “останні часи”. Зазначимо, не тільки початок Опричнини есхатологічно символічний, але і її завершення. Знищення від пожежі опричненого палацу, побудованого згідно із образом Граду Божого, хронологічно співпадає із завершенням репресивних заходів. Можна припустити, що Іван Грозний побачив знак того, що Бог не благословляє його дії.

А. Панченко та Б. Успенський звернули свою увагу на наступний факт: у ситуації із Опричниною має місце поділ попередньої культури на дві протилежності, кожна з яких протистоїть своєму антиподу, як антикультурі. Так, Іван IV розділяє Росію на дві антагоністичні частини: на Опричнину і Земщину [3, с. 467]. Про подібний поділ йдеться також у дослідженні І. А. Садикова [4] та А. Л. Юганова і А. В. Каравашкіна [1]. Молодший його сучасник, дяк Іван Тимофєєв, бачить саме в цьому роздвоєнні: “цар всю землю держави своєї як сокирою розсік” [5, с. 393]. Земським було залишено звичайне плаття, опричникам подарований новий одяг. Як зазначають А. Панченко та Б. Успенський – це було не тільки зовнішньою прикметою. Той же І. Тимофєєв дивився на опричників майже як на іновірців. За його словами, Грозний,

заснувавши опричнину, “у гніві своєму наче двовір’я створив” [5, с. 396]. Дійсно, опричники повинні були клятвою відмовлятися від спілкування з земськими, що нагадує обмеження у спілкуванні, прийняті у випадку конфесійних розбіжностей. До того ж опричники відрікалися від батька і матері і тим самим автоматично опинялися в становищі ізгоїв, що протиставлені “миру”. У свою чергу вони схожим чином ставилися до людей із Земщини. Згідно Г. Штаде, “Опричники влаштували з земськими такі дійства, щоб одержати за них гроші або добро, що їм описати неможливо. Живих рахували за мертвих” [6, с. 86]. Отже, Опричнина і Земщина – це різні світи. Одна частина сприймає іншу як потойбічне. Так, Іван Грозний розділяє стару і нову віру – віру в можливість очищення суспільства від скверни напередодні судного дня.

Поділ виражається і територіально. Поки існує опричнина, до неї щороку приписуються нові міста, повіти, навіть монастирі. Москві Іван протиставляє Олександрівську слободу і Вологду. Перша – це особиста резиденція царя, а друга покликана бути столицею нової Росії. У Вологді Грозний будує Успенський собор за зразком московського, який у свою чергу через Володимирський Успенський собор, спадково пов’язаний з київською Софією.

Іван Грозний займається не тільки створенням і зміцненням Опричнини, але і руйнуванням Земщини, старого укладу, який потребував переапокаліптичних чисток. В обох випадках нове створюється за рахунок старого, як його антипод. Роздвоєння Росії поширюється і на особу монарха. Грозний називає себе князем Іваном Московським, залишає Кремль і селиться на Петрівці, граючи в простого боярина. На трон він садить ряджених царя Симеона Бекбулатовича, шле йому чолобитні, виходить з саней при в’їзді в Кремль, взагалі всіляко підкреслює своє залежне становище підданого. У Грозного було дві ієрархії і дві номенклатури чинів – це чини опричних і чини земські. Спостерігаємо із викладеного неабиякий символізм, цар наскільки роздвоєно два світи, що в реально існуючому навіть створює іграшкового самопрототипа.

Опричений монастир виявляє безсумнівний зв’язок з включенням до Опричнини реальних монастирів (Воскресенського, Махришського, Симонова) [4, с. 103–104]. Показово, що близьких до царя і тих архієреїв, які брали участь у оприченій політиці, Іван Грозний трактує як ряджених, несправжніх. Тому він у момент опали вважає себе вправі зняти з них єпископські ризи. Опричники в очах Грозного – це люди, вбрані ченцями, а прихильні до опричнини ченці, лише по одягу ченці.

Так, цар демонструє віддане очікування Страшного суду і підготовку до нього народних мас, інтелектуально–богословський пошук відповідей на питання суті месіонерності російської держави та государя зокрема. Опричнина у сприйнятті Івана Грозного була синкретичним явищем, причому не тільки політичним, скільки релігійним. В XVI ст. не спостерігалось диференціації таких сфер як “політика” та “релігія”. Середньовічна свідомість була просякнута реалізацією християнських завдань і цілей. Не випадково слова “політика”, “політичний” з’являються в писемній мові лише в кінці XVII ст. Опричнина виступає в ролі своєрідної містерії віри, а опричені

страсти перетворилися на своєрідне російське чистилище перед Страшним судом. А цар в цій містерії намагався досягти повновладдя як виконавець волі Божої по покаранню грішників та утвердженню істинного благочестя.

Яскрава есхатологічна риторика Івана Грозного також простежується у його листуванні із Андрієм Курбським: “Навіщо ти, князю, рахуєш себе благочестивим, відкинувши свою єдинородну душу? Чим ти замінити її в день Страшного суду?” [7, с. 29]. Показовим є зачин листа А. Курбському, який свідчить про панування апокаліптичної державної ідеології “Москва – третій Рим”: “Богом нашим Ісусом Христом дана була навіки непереможна хоругва – хрест, першому із благочестивих царів Костянтину і всім православним царям і зберігачам православ’я. І після того, як здійснилася всюди воля провидіння і божественні слуги слова божого, мов орли, облетіли весь всесвіт, іскра благочестя досягла і Російського царства” [7, с. 37].

В листуванні також чітко фігурує уже вплив есхатологічної концепції “Москва – третій Рим” (яка і стала основою вищезазначених каральних функцій) на свідомість царя: “Хто противиться владі – противиться Богу, а хто противиться Богу – той іменується відступником, а це найгірше із гріхів. Це сказано про будь-яку владу, навіть про владу, яка здобута кров’ю і війнами. Той же апостол Павло сказав: “Раби, слухайте своїх панів, працюючи на них не тільки на очах, як чоловікоугодники, але як слуги бога, коріться не тільки добрим, а й злим, не тільки за страх, але і за совість” [7, с. 84].

А ось як цар обгрунтовує мотиви своїх вчинків: “До одних будьте ласкаві, відрізняючи їх, інших же страхом рятуйте, кидаючи в полум’я”. Бачиш, що апостол наказує рятувати страхом? *Навіть за часів благочестивих царів можна зустріти багато випадків найжорстокіших покарань* (курсив мій). Невже ти, своїм божевільним розумом, вважаєш, що цар завжди має діяти однаково, незалежно від часу та обставин? Невже не варто страчувати розбійників і злодіїв? Царській владі дозволено діяти страхом і заборону, і приборкуванням, і суворо приборкувати божевільня лютих і підступних людей. *Так зрозумій же різницю між відлюдництвом, чернецтвом, священством і царською владою. І хіба личить цареві, якщо його б’ють по щоці, підставляти іншу?* (курсив мій). Це абсолютно неможливо! Як же цар зможе керувати царством, якщо допустить над собою безчестя? А священникам це личить. *Зрозумій різницю між царською і священницькою владою!*” [7, с. 16] (курсив мій). Чи то: “Досі московські володарі ні перед ким не звітували, але мали право жалувати і страчувати своїх підданих, а не судилися з ними ні перед ким” [7, с. 63].

Так, апокаліптична місія царя, згідно із концепцією “Москва – третій Рим”, поклатла неабиякий відбиток не тільки на інтелектуальну дискусію того часу та діяльність Івана Грозного, але згодом і на формування образу царя, який відшліфувався і закріпився вже із приходом династії Романових. Згадуючи про саму державу “Москву – третій Рим”, Іван Грозний зазначає: “Господь наш Ісус Христос сказав: “Якщо царство розділиться, то воно не зможе встояти”, хто ж може

вести війну проти ворогів, якщо його царство роздирається міжусобними чварами?" [7, с. 59]. Так, ми можемо помітити, що государ вбачає в своїй діяльності виконання покладеної на нього відповідальності самою концепцією Філофея. Іван Грозний завершив історію своєї династії, існування якої власноруч припинив. Східна Європа вступила в нове століття нових політичних подій, зміни і утвердження нової правлячої династії, але при всьому цьому одне залишалось незмінним – грядущий кінець світу.

#### Список використаних джерел

1. Каравашкин А. В., Юрганов А. Л. Опыт исторической феноменологии / Каравашкин А. В., Юрганов А. Л. – М., 2003. – 238 с.
2. Трудный путь к очевидности / А. В. Каравашкин, А. Л. Юрганов. – М., 2003.
3. Панченко А. М., Успенский Б. А. Иван Грозный и Петр Великий: Концепции первого монарха. С истории русской культуры. Т. II. Кн. I. Киевская и Московская Русь / А. М. Панченко, Б. А. Успенский. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 610 с.
4. Садиков И. А. Очерки истории опричнины / И. А. Садиков. – М.; Л., 1950. – 256 с.
5. Временник Ивана Тимофеева // Памятники литературы Древней Руси кон. 16 – нач. 17 в. / [под ред. Л. А. Дмитриева]. – М.: Художественная литература, 1987. – 428 с.
6. Штаде Г. О Москве Ивана Грозного. Записки немца-опричника / Г. Штаде. – М., 1925. – 224 с.
7. Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским / [под ред. Я. С. Лурье, Ю. Д. Рыков]. – Л., 1979. – 224 с.

#### References

1. Karavaschkin A. V., Yurganov A. L. Opyut istoricheskoy fenomenologii / Karavaschkin A. V., Yurganov A. L. – M., 2003. – 238 s.
2. Trydnyy pyt k ochevidnosti / A. V. Karavaschkin, A. L. Yurganov. – M., 2003.
3. Panchenko A. M. Yspenskiy B. A. Ivan Grosniy i Petr Velikiy: konceptzii pervogo monarcha. S istorii russkoj kultury. T. II. Kn. I. Kievskaja i Moskovskaja Rus / A. M. Panchenko, B. A. Yspenskiy. – M.: Yasiki slavyanskoj kultyry, 2002. – 610 s.
4. Sadikov I. A. Ocherki istorii oprichniny / I. A. Sadikov. – M., 1950. – 256 s.
5. Vremennik Ivana Timofeeva // Pamyatniki literatyury Drevney Ryusi. 16 – nach. 17 v. / [pod red. L. A. Dmitrieva]. – M.: Hyudoshestvennaya literatyura, 1987. – 428 s.
6. Shtade G. O. O Moskve Ivana Grosnogo. Zapiski nemca-oprichnica / G. Shtade. – M., 1925. – 224 s.
7. Perepiska Ivana Grosnogo s Andreeom Kyurbskim / [pod red. Ya. S. Lyurye, Yu. D. Rykova]. – L., 1979. – 224 s.

*Lukashenko A. I., Ph.D. in History, Associate Professor of Geography and International Tourism Kyiv International University (Ukraine, Kiev), a.lukashenko@list.ru*

#### Oprichnina: transformation mission Emperor against the background of Christian dualism

*The paper analyzes the features oprychnened events given the characteristics of the Christian interpretation of the ideology of dualism. The role of Ivan the Terrible in the formation oprychnenedo regime. Investigated the characteristics Oprychne events and recent analyzes because of religious and philosophical systems of the time. The article is an attempt to analyze motivational attitudes of Ivan the Terrible. The relation between psychological personality fragmentation where the king messianic concept of "Moscow the Third Rome" with a special feature of the emperor and the prevailing atmosphere of doom that take their origins from the dualistic fragmentation of Christianity. When writing used a number of methods, including: the method of analysis and synthesis, retrospective, chronological, narrative.*

**Keywords:** Oprichnina, king, Christian dualism, eschatological expectations, "Moscow – the Third Rome", zemshchina, terror.

*Лукашенко А. И., кандидат исторических наук, доцент кафедры страноведения и международного туризма, Киевский международный университет (Украина, Киев), a.lukashenko@list.ru*

#### Oprichnina: трансформация миссии Государя на фоне христианского дуализма

*Проанализированы особенности опричных событий учитывая особенности трактовки идеологии христианского дуализма. Выяснена роль Ивана Грозного в формировании опричного режима. Исследованы характерные черты опричных событий и проанализированы последние учитывая религиозно-мировоззренческие установки того времени. В статье предпринята попытка анализа мотивационных установок Ивана Грозного. Установлена взаимосвязь между психологической дефрагментацией личности царя, мессианской концепцией "Москва – третий Рим" с особой функцией государя и господствующей атмосферой конца света, которые берут свои истоки от дуалистической фрагментации христианства. При написании статьи использованы ряд методов, среди которых: метод анализа и синтеза, ретроспективный, хронологический, описательный.*

**Ключевые слова:** Опричнина, царь, христианский дуализм, эсхатологические ожидания, "Москва – третий Рим", Земщина, террор.

\* \* \*

УДК 340.1:94(477.8)

#### Колесников К. Н.

доктор исторических наук, доцент, заведующий кафедрой теории и истории государства и права, Академия таможенной службы Украины (Украина, Днепропетровск), konst\_kolesnykov@mail.ru

#### ФОРМУЛЯРНО–ДИПЛОМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОЧЕТНЫХ ДЕКРЕТОВ АНТИЧНЫХ ГОСУДАРСТВ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ: МЕСТО ТАМОЖЕННЫХ ПРИВИЛЕГИЙ В ПРОКСЕНИЧЕСКОМ ПРОТОКОЛЕ

*Эта работа посвящена анализу места таможенных привилегий среди стандартных формул почетных декретов древнегреческих государств Северного Причерноморья. Применяются методы сравнительного анализа и формулярно–дипломатического анализа. Детальное изучение индивидуальных формуляров проксенических псефим государств Северного Причерноморья, их сравнение между собой и сопоставление с формулярами декретов из других частей эллинского мира позволило составить общую схему построения почетных постановлений (абстрактный формуляр) и конструкцию проксенических декретов, как разновидности почетных постановлений вообще (конкретный формуляр). В результате на основании подобных схем эпиграфисты могут реконструировать поврежденные и частично утраченные надписи, они соотносят между собой известные построения документов, их стандартные формулы, а также древние шрифты, длину строк, размеры букв и самих плит.*

**Ключевые слова:** проксения, формуляр, дипломатика, античные государства Северного Причерноморья.

(статья друкється мовою оригіналу)

Почетные декреты античных полисов Северного Причерноморья и Боспорского государства, сохранившиеся на мраморных или известняковых плитах и открытые, главным образом, благодаря археологическим раскопкам, привлекают внимание исследователей вот уже несколько столетий. Эти официальные постановления высших органов власти – Совета и Народа или архонта–басилевса – относятся к так называемым надписям или эпиграфическим источникам. Из всего многообразия информации, извлекаемой из них, нас будут интересовать таможенные привилегии, точнее их место в структуре стандартного наградного формуляра официального постановления. Определение такового позволяет понять значение дарования таможенных преференций во внешнеэкономической и общественно–политической жизни античных государств. На нынешнем этапе развития отечественного и мирового антиковедения детальный эпиграфический анализ любых лапидарных источников проводится в основном лишь при



обнаружении новых источников. Основной же массив эпиграфики был проанализирован и опубликован от ста до пятидесяти лет назад (IOSPE, NO, НЭПХ, КБН). Рассмотрение структуры и содержания проксенических актов под углом развития таможенного дела в частности и фиска вообще было характерно для ряда работ С. А. Жебелева и статьи И. Б. Брашинского [3; 2, с. 129–137]. В одном из своих выступлений автор данной статьи уже обращался к очерченной проблематике, впрочем, в более сжатом виде [4, с. 353–355]. Основной задачей данной работы является применение метода формулярно–дипломатического анализа проксенических актов с целью изучения роли и значения предоставления таможенных преференций (льгот и привилегий) в управлении общественно–политическими и социально–экономическими процессами в античных государствах Северного Причерноморья.

Из всего многообразия источников по истории таможенных отношений в античном Причерноморье наиболее подходящими, “удобными” для применения методов дипломатики являются официальные постановления (псефимы, *ψήφισμα*), а среди них – проксении. Проксении (*προξενία*), или проксенические псефимы, относятся к подзаконным нормативно–правовым актам экстраординарного (почетного, торжественного) характера. Такие акты принимались народными собраниями полисов (на Боспоре – архонтом–басилевсом) в благодарность за какие–либо благодеяния, оказанные государству иностранцами (как правило, частными лицами), или же – в ожидании каких–либо выгод от сотрудничества с оными. Проксении – это индивидуальные акты, предоставляющие награждаемому лицу (нередко – его компаньонам, слугам и потомкам) ряд привилегий, среди которых наибольшее распространение получили следующие. Во–первых, ателия (*ἀτέλεια*) – беспошлинность. Во–вторых, право свободного доступа в гавань и неприкосновенности имущества. Об этом сообщила стандартная проксеническая формула приблизительно так: награждаемому даровать право “приплывать и отплыть, как в мире, так и на войне неприкосновенным без [заключения специального] договора ему самому и потомкам, и его имуществу (товарам, деньгам)” (*ἔσπλον τε καὶ ἐκπλον ἐν εἰράναι καὶ πολέμοι ασυλεῖ ασπονδεῖ αὐτοῖ τε καὶ ἐκγόνοις καὶ χράμασιν αὐτοῦ*). В третьих, гражданство, или проксеническая полития (*προξενίας πολιτεία*), и право принимать участие в государственных делах наравне с гражданами. Дарование проксенам гражданства и объявление равенства политических прав прирожденных и натурализованных граждан являлось характерной чертой херсонесской гражданской общины первых веков нашей эры. Эта особенность отразилось в официальной формуле именно херсонесских актов: “даровать ему самому гражданство проксении, участие во всем в государстве, в чем участвуют и херсонеситы” (*δόμεν δὲ αὐτοῖ προξενίας πολιτείαν, (...) μετοχάν τε πάντων τῶν ἐν ταῖ πόλει, ὧν καὶ Χερσονασεῖταις μέτεστι*). В четвертых, изредка предоставлялось право приобретения земли и дома (эгктесис, *ἐγκτήσιον*). Еще реже в декретах встречается предоставление незаурядных привилегий. Среди таких

экстраординарных привилегий следует назвать, во–первых, продикию (*προδικία*) и проэдрию (*προεδρία*) – право на особый беспрепятственный и внеочередной порядок обращения к официальным властям и почетное разрешение занимать первые места в театрах, на стадионах и в других общественных местах. Во–вторых, нелишим будет упомянуть булеветерию – почетное провозглашение булеветом (от *βουλευτήριος* – “советник”) – членом совета–буле (*βουλή*), который в греческих городах занимался подготовкой народных собраний и вел наиважнейшие политические дела в интервалах между ними. Кроме того, имеются упоминания о промантии (*προμαντεία*) – внеочередном обращении к оракулу, исотелии (*ισοτέλεια*) – равенстве в налогообложении с гражданами, исполитии (*ισοπολιτεία*) – равенстве в правах с гражданами и т.д.

Проксении, зародившись в эпоху архаики (скорее всего в Афинах), прошли длительную эволюцию, завершившуюся в эпоху раннего принципата их запретом в восточных городах Империи [6, с. 260]. Проксены брали на себя заботу о приезжающих к ним на родину граждан полиса, предоставившего им статус проксена и проксенические привилегии. Иначе говоря, в данном случае частные лица исполняли консульские функции. Основной привилегией ольвийских и боспорских проксений классической и эллинистической эпох была беспошлинность. Основным адресатом – крупные иноземные купцы – эмпоры (*εμπόροι*). Основным предназначением – регулирование внешнеэкономической деятельности и развитие торговли в интересующем государстве направлении и соответствующей группой товаров. В период поздней классики и эллинизма Боспор осуществляет переход от индивидуальных проксений к межгосударственным внешнеэкономическим договорам [1, с. 127]. В эллинистическую и раннеримскую эпохи проксении все более приобретают почетный характер, становясь скорее наградой и поощрением, нежели торгово–таможенной льготой: среди предоставляемых ею даров беспошлинность отходит в прошлое, уступая место гражданству. В I–III вв. массовый проксенический материал встречается лишь в Херсонесе, претендовавшем на элевтерию (*ἐλευθερίας* – свобода) – формальный статус вольного города. Херсонесские проксении этого времени из таможенных привилегий имели лишь право свободного доступа в гавань и неприкосновенности имущества (*εσπλον καὶ εκπλον, ασυλεῖ καὶ ασπονδεῖ*), что могло, вероятно, также означать освобождение от портового сбора – т. н. эллимениона (*ἐλλιμένιον*).

Эволюция предназначения и функций проксений отразилась на их формуляре. Акты V–IV вв. до н.э. крайне лаконичны. Начальный протокол открывает салютация – стандартная для всех публично–правовых актов формула приветствия: *Ἀγαθῆ τύχη* (“Счастливой судьбы!”, “В добрый час!”). Далее следует либо интитуляция – указание издателя документа, либо инскрипция – указание адресата проксении – конкретного лица с именем, патронимом и этниконом. В актах V–IV вв. до н.э. в формуле интитуляции указывается Народ и Совет полиса, награждающего иностранца проксенией; на Боспоре – архонт–басилевс и его соправители (при наличии таковых) без указания

титолов. С III–II вв. до н.э. в Херсонесе и Ольвии указывается имя, патроним и должность или же только должности официальных лиц, предложивших принятие соответствующего почетного декрета. Из формул интитуляции известно, что эйсегетаия – право законодательной инициативы в вопросах дарования проксений – изначально принадлежало любому гражданину, с III в. до н.э. ситуация меняется. В Ольвии почетные псефисмы отныне принимаются по предложению синедров (НО, №28), архонтов (НО, №42, 45), коллегии Семи (IOSPE, I<sup>2</sup>, 25), архонтов и коллегии Семи (IOSPE, I<sup>2</sup>, 32). В Херсонесе со II в. до н.э. формулы интитуляции почетных псефисм указывают на номофилаков и диойкета (IOSPE, I<sup>2</sup>, 343, 349), с последней четверти I в. до н.э. эйсегетаиями становятся проэдры (IOSPE, I<sup>2</sup>, 354, 357, 362, 364; НЭПХ, № 5; см.: [4, с. 105]).

Основная часть документа в проксенических актах V–IV вв. до н.э. включает в себя диспозицию – распоряжение по сути дела, лаконичный крайне стандартизованный набор формул, перечисляющий дарованные преимущества. Например, боспорская проксения второй половины IV в. до н.э. предлагает такой ряд резолютивных формул: “...дали ...хиосцу (?) проксению и свободу от пошлин на все товары и право въезда в гавань и выезда во время войны и мира, без конфискации и без необходимости договора, ему самому и (его) потомкам” (*ἔδοσαν ... /Χ[ί]οι? προξενίαν καὶ ἀτέλειαν / π[ό]λυτων χρημάτων καὶ εἰσπλῶν / καὶ ἐκ[π]λῶν ἐν πολέμῳ καὶ ἐν / εἰρήν[η] ἀστυεὶ καὶ ἀσπονδεῖ / καὶ [αὐ]τοῖ καὶ ἐκγόνοις*), см.: КБН, №3). С III–II вв. до н.э. основная часть проксенического акта начинается с наррации – изложения существа дела. Наррация представляет собой более–менее стандартизованный набор довольно пышных мотивировочных формул, которые сообщают о благородном происхождении награждаемого лица, его благонравии и добропорядочности как вообще, так и во время пребывания в городе–дарителе. Также в этой части нормативного акта нередко излагается суть благодеяний будущего проксена (поддержка граждан полиса–дарителя у себя на родине, оказание денежной, продовольственной или какой–либо иной помощи полису в целом), которые и побудили эйсегетов инициировать награждение иноземца. Проксении могли исполнять внешнеэкономические и внешнеполитические функции, иметь торгово–таможенное и консульско–дипломатическое значение, нести гуманитарную и благотворительную нагрузку. Международно–правовое, внешнеполитическое значение проксении приобретали в тех редких случаях, когда они адресовались иностранным должностным лицам, что обязательно указывалось в инскрипции начального протокола. В большинстве случаев подобные указания отсутствовали, а это означало, что награждались частные лица. Именно тогда особую значимость и приобретают индивидуальные детали мотивировочных формул, благодаря которым можно определиться с предназначением каждого конкретного акта. Впрочем, приводимые мотивировка крайне стереотипны, они сведены в стандартные формулы.

Получая статус проксена, иностранец становился полуофициальным представителем полиса–дарителя у себя на родине, а в самом этом полисе получал торгово–таможенные и гражданские преференции, что ставило его, таким образом, выше обычных граждан. По мнению большинства ученых, проксении, лишенные специальных мотивировочных оговорок, имели

ординарный характер, практическую направленность и преследовали цели, во–первых, торгово–таможенного регулирования, во–вторых, обеспечения консульской поддержки своим гражданам за рубежом. С момента появления мотивировочных формул в нарративной части проксенического акта, на протяжении эллинистического и римского периодов эта часть основного протокола становится все более пышной и изящной, что, по мнению ряда исследователей, свидетельствует об утрате проксениями практического значения и превращении их в почетные награды [7, с. 27–40]. Подобный вывод для Северного Причерноморья является лишь отчасти справедливым. К примеру, Херсонес, сохранявший формально–независимый статус, эффективно использовал древний институт проксении до III в. н.э.

Постановляющая (резолютивная) часть проксенической псефисмы завершалась распоряжением высечь текст декрета на беломраморной плите и поместить на самом видном месте, как правило, акрополя (*τὸ δὲ ψάφισμα τοῦτο ἀναγραφῆμεν λευκολίθου στόλου καὶ θέμεν ἐν τῷ ἐπισαμοτάτῳ τῶν ἀκροπόλεως τόπω*), см.: IOSPE, I<sup>2</sup>, 354, В; 359, 15–17).

Конечный протокол (эсхатокол) открывается традиционным датумом – указанием места и времени издания документа: в обязательном порядке указывалось, кем принято решение, в каком году по местной эре, при каком жреце и секретаре было издано данное постановление. Например, херсонесский декрет 129/130 г. н.э. содержит следующую формулу: “Так решено Советом и Народом, в царствование Девы, года 154–го, при жреце Хрестиионе, сыне Боиска, месяца Гераклеона, 8–го дня, при секретаре Аристоне, сыне Аттины” (*Ταὐτ’ ἔδοξε βουλῆ δάμοϋ, βασιλευούσας Παρθένου, ἔτος ρνδ’, ἱερέως δὲ Χρηστίωνος τοῦ Βοίσκου, μανός Ἀρακλείου ἢ, γραμματέοντος Ἀρίστονος Ἀττίνου*), см.: IOSPE, I<sup>2</sup>, 359, 17–20). Завершается эсхатокол перечнем имен, патронимов и должностей лиц, приложивших свои печати к документу. Изначально подобная практика не была распространена: ее мы не встретим в ольвийских и боспорских декретах периода классики и эллинизма, в херсонесских же псефисмах II в. н.э. данный обычай уже имеет целиком сформированный вид, перечни имен приложивших печати четко структурированы по трем рядам (α’, β’, γ’ στῆλαι). Список приложивших печати лиц (кстати, свидетельствующий об олигархизации управления в херсонесской общине) заканчивается указанием на то, что декрет подписан секретарем Совета.

В заключение отметим, что детальное изучение индивидуальных формуляров северопричерноморских проксенических псефисм, их сравнение между собой и сопоставление с формулярами декретов из других частей эллинского мира позволило составить общую схему построения почетных постановлений (абстрактный формуляр) и конструкцию проксенических декретов, как разновидности почетных постановлений вообще (конкретный формуляр). В дальнейшем построение подобных схем позволяло эпиграфистам реконструировать поврежденные и частично утраченные надписи, соотносить между собой известные схемы построения документа, его стандартные формулы, а также используемые древними резчиками шрифты, длину строк, размеры букв и самих почетных плит.

## Список условных сокращений

- КБН Корпус боспорских надписей. – М.; Л., 1965.  
 НО Надписи Ольвии (1917–1965). – Л., 1968.  
 IOSPE Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini: Graecae et Latinae / Ed. B. Latyshev. – Petropoli, 1885, 1890, 1901, 1916. – Vol. I, II, IV, I<sup>2</sup>  
 НЭПХ Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. – К., 1964; К., 1973.

## Список использованных источников

1. Блаватская Т. В. Очерки политической истории Боспора в V–IV вв. до н.э. [Текст] / Т. В. Блаватская. – М., 1959. – 160 с.
2. Брашинский И. Б. Торговые пошлины и право беспощинности на Боспоре (IV в. до н.э.) [Текст] / И. Б. Брашинский // ВДИ. – 1958. – №1. – С.129–137.
3. Жебелев С. А. Северное Причерноморье [Текст] / С. А. Жебелев. – М.; Л.: АН СССР, 1953. – 388 с.
4. Колесников К. Н. Таможенные льготы северопричерноморских проксений в разрезе формулярно–дипломатического анализа [Текст] / К. Н. Колесников // Проблемы дипломатики, кодикологии и актовой археологии. – М.: РГГУ, 2012. – С.353–355.
5. Колесников К. Митні відносини на півночі римського Понту: історіографічно–джерелознавчий аналіз проксеній [Текст] / К. Н. Колесников // Древности 2009. – X., 2009. – С.116–130.
6. Моммзен Т. История Рима [Текст] / Т. Моммзен. – Том 5. Провинции от Цезаря до Диоклетиана. Кн.8. – М., 2002. – 749 с.
7. Никитина И. П. Институт проксеніи в условиях протоэллинистической монархии на Боспоре [Текст] / И. П. Никитина // Вопросы политической организации рабовладельческого и феодального общества. – Свердловск, 1984. – С.27–40.

## References

1. Blavatskaja T. V. Ocherki politicheskoy istorii Bospora v V–IV vv. do n.e. – M., 1959. – 160 s.
2. Braschinskij I. B. Torgovye poschliny i pravo bezposchlinnosti na Bospore (IV v. do n.e.) // VDI. – 1958. – №1. – S.129–137.
3. Szebelev S. A. Severnoe Prichernom'ye. – M.; L.: AN SSSR, 1953. – 388 s.
4. Kolesnykov K. N. Tamosennyye l'goty severoprichernomorskih proxenij v razreze formularno–diplomacheskogo analiza // Problemy diplomatiki, kodikologii i aktovoj archeografii. – M.: RGGU, 2012. – S.353–355.
5. Kolesnykov K. N. Mytni vidnosyny na pivnochi rimskogo Pontu: istoriografichno–dzsereloznavchij analiz proxenij // Drevnosti 2009. – Kh., 2009. – S.116–130.
6. Mommsen T. Istorija Rima. – Tom pjatyj. Provintsii ot Tsezarja do Diokletiana. Kn.8. – M., 2002. – 749 s.
7. Nikitina I. P. Institut proxenii v uslovijah protoellinisticheskoy monarhii na Bospore // Voprosy politicheskoy organizatsii rabovladel'cheskogo i feodal'nogo obschestva. – Sverdlovsk, 1984. – S.27–40.

*Kolesnykov K. M., doctor of historical sciences, associate professor, the head of state and law theory and history department of the Ukrainian Academy of Customs (Ukraine, Dnipropetrovs'k), konst\_kolesnykov@mail.ru*

#### The Formulary and Diplomatic Analysis of Honorary Decrees of the Ancient States of the Northern Black Sea Region: a Place of Customs Privileges in the Protocols of Proxenia's Decrees

*This work is devoted to the analysis of a place of customs privileges in standards formulas of honourable decrees of the Ancient Greek states of the Northern Black Sea Region. In this article the methods of comparative analysis and the formulary and diplomatic analysis are applied. A detailed study of the individual forms of proxenia's psephismata of Northern Black Sea states, comparison them to each other and the comparison with the form of decrees from other parts of the Hellenic world allowed to make for a general scheme for constructing honorary decrees (abstract form) and design of proxenia's decrees, as a kind of honorary decrees in general (specific form). As a result, on the basis of such schemes epigraphists can reconstruct damaged and partially lost inscriptions, they relate to each other known constructions of documents, their standard formulas, as well as ancient fonts, line lengths, size of the letters and plates.*

**Keywords:** proxenia, form (blank), diplomatics, the ancient state of Northern Black Sea Coast.

*Kolesnykov K. M., doctor of historical sciences, doцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права, Академія митної служби України (Україна, Дніпропетровськ), konst\_kolesnykov@mail.ru*

#### Формулярно–дипломатичний аналіз почесних декретів античних держав Північного Причорномор'я: місце митних привілеїв у проксенічному протоколі

*Ця робота присвячена аналізу місця митних привілеїв серед стандартних формул почесних декретів давньогрецьких держав Північного Причорномор'я. Застосовуються методи компаративного аналізу та формулярно–дипломатичного аналізу. Детальне вивчення індивідуальних формулярів проксенічних псефізм держав Північного Причорномор'я, їх порівняння між собою та зіставлення з формулярами декретів з інших частин елліністичного світу дозволило скласти загальну схему побудови почесних постанов (абстрактний формуляр) та конструкцію проксенічних декретів, як різновиду почесних постанов узагалі (конкретний формуляр). Результатом на підставі подібних схем епіграфісти можуть реконструювати пошкоджені і частково втрачені написи, вони співвідносять між собою відомі побудови документів, їх стандартні формули, а також стародавні шрифти, довжину рядків, розміри букв і самих плит.*

**Ключові слова:** проксенія, формуляр, дипломатика, античні держави Північного Причорномор'я.

\* \* \*

УДК008:323.15:327.39“XIX”

**Бойчук Я. А.**  
аспірантка, Національний педагогічний університет  
ім. М.П.Драгоманова  
(Україна, Київ), bouchuk2303@ukr.net

#### ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У КУЛЬТУРНО–ПРОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ (60–90–ті роки XIX ст.)

*Представлено комплексне дослідження формування громадських об'єднань етноменшин в культурно–просвітній сфері на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX ст. Висвітлено діяльність культурно–просвітніх організацій етноменшин, що було викликано необхідністю збереження самообуваності, що відзначалося високим рівнем консолідації співвітчизників. Щоб відобразити послідовний розвиток ходу громадської ініціативи, в статті використовувався проблемно–хронологічний метод, згідно з яким розгляд окремих блоків питань відбувався відповідно до послідовності їх розміщення у часі. На основі комплексного аналізу визначено напрямки діяльності громадських об'єднань етноменшин і шляхи взаємодії організацій із органами влади, виявлена сутність державної політики по відношенню до культурно–просвітніх об'єднань. Доведено, що у другій половині XIX ст. громадські об'єднання етноменшин у культурно–просвітній сфері займали вагомий позиції.*

**Ключові слова:** національні меншини, громадські об'єднання, культурно–просвітницькі організації.

Всебічна глобалізація у сферах культури, господарства, економіки, актуалізують наші роздуми про історичне минуле. У зв'язку з цим, є проблема цінностей внаслідок інтенсифікації об'єднаних етнонаціональних процесів. Спостерігаючи і сьогодні національні конфлікти та нестабільність через це, національні рухи не втратили свою актуальність ні як позитивний і стабілізуючий, але як деструктивний фактор.

Мета статті полягає у дослідженні формування громадських об'єднань етноменшин в культурно–просвітній сфері на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX ст.

Окремі аспекти проблеми знайшли своє відображення у працях Н.І.Бацак [1], О.В.Кульчицька[2], Н. А. Сейко[3], О.О.Терентьева [4] та ін., але комплексного дослідження, яке б розкрило формування громадських об'єднань етноменшин в культурно–просвітній сфері у другій половині XIX, на сьогодні немає.

Активний процес формування громадських об'єднань, що мав місце серед етноменшин, спостерігався і у культурно-просвітньому просторі України. У XIX ст. під впливом національно-визвольних подій у Європі спостерігалось пробудження інтелектуальних і моральних сил в усіх сферах громадського життя України. В одній із своїх просвітницьких програм видатний мислитель М.П. Драгоманов відзначив: “У всіх європейських державах, де жило по декілька народів, при чому одним із них був пануючим, почалось визволення пригнічених націй від духовного рабства у пануючої нації, піднімалися народи і заявляли під своїм іменем на особисте духовне життя”[5]. Цей рух охопив міста Київ, Полтаву, Харків, Чернігів, Одесу та вилився в потужну культурно-просвітню діяльність етноменшин. Саме тоді виникають громадські об'єднання, товариства, члени яких сповнені прагненням поширювати освіту серед народу та пробуджувати його національну самосвідомість та історичну пам'ять.

Царська влада не цікавилася проблемами нацменшин, водночас вдавалась до дискримінаційних заходів щодо останніх. У середині XIX ст. національна політика царизму передбачала нівелювання національних громад, їхньої традиційної структури, секуляризацію їх побуту. Вони були позбавлені власних національних шкіл, видань, мови і розвивали свою культуру, користаючись з можливостей, які вони знаходили серед панівної нації.

Національно-культурницька свідомість була особливо високою у польському середовищі. “Крайовий патріотизм” їх проявлявся в створенні національних польських товариств. Шляхта була привілейованим станом у Речі Посполитій, разом з тим російський уряд значно обмежив поляків у соціальному і політичному житті. Перші польські просвітні товариства діють латентно. Так, під час жандармського обшуку в маєтку поміщика В. Фліорковського в січні 1862 р. було знайдено статут таємного Товариства освітньої допомоги польському населенню[6, арк.19]. Зі статуту відомо, що товариство поставило за мету поширення освіти серед місцевого польського населення через початкове навчання. Управління товариства знаходилось у Києві, ними здійснювалась підготовка навчальних посібників, проводився підбір вчителів, а також збір коштів[6, арк.19]. Завдяки їх роботі у Волинській, Подільській та інших українських губерніях було створено до 40 шкіл.

Суттєвим елементом асиміляторської політики царизму було витіснення польської мови з ужитку. Обіжником київського генерал-губернатора від 15 червня 1864 р. заборонялося використання польської мови в усіх закладах, розмовах з селянами, також продаж польських букварів і календарів. Водночас не дозволялося друкування і продаж книг польською мовою в Київській, Подільській і Волинській губерніях. В межах рескрипту від 28 січня 1867 р. у Житомирі поліцією було ліквідовано Товариство для поширення польських книг за дешевими цінами. Це була література в основному на історичну тематику, а також польська белетристика[7, арк. 17].

Зміна системи національної освіти торкнулись усіх етноменшин. У червні 1864 р. було прийнято

положення “Про початкові училища, стосовно усіх народів Росії”, в імперії була здійснена спроба установити загальноросійські стандарти щодо національної початкової освіти. Зростає інтегрована роль російської мови як засобу міжнаціонального спілкування. Високим рівнем етнічної самосвідомості відзначалися євреї. Особливістю єврейського соціуму була їх соціокультурна згуртованість, вони мали свою мову – ідиш, якою користувалися в побуті, книжну мову – іврит, свою систему самоуправління, конфесійну спорідненість, які віками передавалися з покоління в покоління системою національної початкової освіти. Перше легальне єврейське просвітне товариство виникло у найбільшому центрі єврейської смуги осілості – Одесі. У 1867 р. було зареєстровано Товариство поширення освіти серед євреїв, яке стало центром розвитку єврейської просвіти на Півдні України. Одеське відділення в перший період своєї діяльності головним завданням ставило розповсюдження російської мови, але стикнулись з тим, що більшість євреїв, в першу чергу з нижчих і середніх верств населення, погано володіли російською мовою.

У липні 1887 р. був виданий обіжник Міністерства народної освіти про збільшення плати за навчання в університетах і обмеження прийому до університету осіб єврейської національності. Освіта для євреїв була важливою складовою повсякденного життя та культури, про що свідчить велика кількість прохань до імперського уряду від єврейського населення про дозвіл вступу у навчальні заклади понад виділену норму. У зв'язку з цим виникла необхідність підтримки приватних шкіл і громадських навчальних закладів. Першою народною школою, яку комітет взяв під свою опіку в 1883 р., надаючи їй субсидії, було жіноче професійне училище А. Сигал. Крім того, субсидії були надані семи училищам, у яких навчалися більше 400 дітей. Головними проблемами була плата за навчання, виплата щомісячних стипендій, забезпечення незаможних вихованців одягом, взуттям, навчальними посібниками, у безкоштовному їх влаштуванні у приватних навчальних закладах. Члени комітету підтримували особисті стосунки із директорами, інспекторами, викладачами навчальних закладів, яким рекомендували здібних дітей до навчання [8]. Через незадовільний стан елементарної освіти комітетом було витрачено 47,57% усіх призначених на допомогу коштів.

Традиційну національно-релігійну освіту євреї отримували у навчальних закладах різних типів: початкових релігійних школах – хедерах, в релігійних навчальних установах для дітей із малозабезпечених сімей – талмуд-торах, казенних та приватних училищах. Це давало їм можливість зберегти свою релігію, звичаї, національне мистецтво, єврейський світогляд. Але наприкінці XIX ст. підхід і ставлення до освіти змінюється. Школи та їхнє спрямування стають полем битви поміж маскілами, які прагнули модернізації традиційної єврейської культури та побуту і ортодоксами, прибічниками збереження національної унікальності. Хедерна освіта була недосконалою, однак нею була охоплена більшість євреїв. Тому основна робота товариства була спрямована на підтримку початкових училищ, які поступово замінювали

традиційні хедери. Навчання дітей у початкових школах, заснованих Міністерством народної освіти та земствами, мережа яких була більш розвинута у сільській місцевості, не набуло розповсюдження серед єврейського населення, через обмеження його проживання на селі. Так, у 1888 р. у межах Катеринославської губернії в Маріупольському повіті знаходилося всього 7 колоній єврейських із населенням 2857 чол., а в Олександрівському повіті 10 колоній – 4457 чол.[9]. Місцеве правління розуміло значення діяльності товариства, оскільки в сферу їх компетентності входило заснування навчальних закладів та вдосконалення методики викладання.

Необхідною умовою для роботи навчальних закладів було забезпечення їх навчальною літературою. Розширення діяльності товариства спонукало затверджувати новий статут, оскільки завдання, що висувалися ними, не втискувались у рамки початкового статуту. Правління товариства у 1899 р. писало у листі до В.Г. Самойловича, члена навчально-шкільної комісії, що “нині можна відкривати бібліотеки, читальні відповідно нового проектного статуту”[10, арк. 1]. З усіх українських губерній йшли листи-прохання до комітету товариства із проханням про допомогу у відкритті безкоштовної бібліотеки. До прикладу, в січні 1900 р. єврейська громада м. Немирова Подільської губернії надіслало прохання до Товариства поширення освіти серед євреїв про відкриття безкоштовної бібліотеки[10, арк. 2].

Регіональна специфіка громадських об'єднань етноменшин залежала від рівня розвитку соціальної інфраструктури регіону. Якщо у Херсонській, Полтавській і Таврійській губернії 1 школа припадала на 2,5 тис. єврейських мешканців, між цим в Подільській губернії 1 школа охоплювала 17,503, у Волинській – 14,007. У 1900 р. про складне становище функціонуючих шкіл на Правобережжі України повідомляв кореспондент єврейської газети “Схід”[11]. У зв'язку з цим виникла велика кількість бажаючих приїжджати навчатися до Одеси. У зв'язку з цим першочерговим завданням для Київського відділу поширення освіти серед євреїв, зареєстрованого у березні 1903 р., було утворення початкових навчальних закладів. У 1907 філія надіслала прохання очільнику Київського навчального округу про дозвіл відкрити 4 училища в м. Києві, два дитячих садка та суботню школу[12]. Протягом 7 років велося листування відносно програм пропонуваніх училищ по загальним і єврейським предметам дозвіл для яких був отриманий 28 грудня 1912 р. У відкритих навчальних закладах м. Києва (одне чоловіче і одне жіноче було розташоване на Подолі, інших два у верхній частині міста) навчалось більше 1000 дітей[13].

Адаптація національної системи початкової освіти до нових соціально-економічних реалій на українських теренах продовжувалась. Імперським указом від 2 травня 1881 р. визначалося, що центральні школи у колишніх німецьких, болгарських, єврейських підпорядковувались Міністерству народної освіти. Насамперед, зміни торкнулося німецького населення, навчання яких диктувалися релігійними постулатами, згідно яких, віруючий повинен був сам читати Біблію та інші священні книги. Випускникам національних шкіл

майже недоступні були ані гімназії, ані університети через мовний бар'єр. За вирішення проблеми взялися німецькі товариства. Ними були створено Просвітне товариство менонітів, Молочанське товариство заохочування освіти, Олександрівське училищне товариство, Менонітське товариство заохочування освіти, Товариство допомоги при Київському реальному училищі та ін. Діяльність цих організацій полягала у збиранні коштів на відкриття школи, побудові приміщень, затвердженні статутів, набору вчителів та фінансове забезпечення шкіл. Так, просвітне товариство менонітів заснувало і утримувало Павловське менонітське училище. Воно забезпечувало навчальний процес в початкових школах, а також постачало їх усіма навчальними посібниками[14, арк.57]. Німецькі товариства суттєво відрізнялися від освітніх товариств інших нацменшин. Якщо керівництво єврейських та польських товариств намагалося забезпечити відкриття нових шкіл, то німецькі прагнули до реформування тих шкіл, що вже існували.

Процес консолідації зусиль вчителів місцевих центральних та сільських шкіл був обумовлений, передусім, внутрішніми проблемами національної школи – відсутністю спеціалізованих закладів з підвищення кваліфікації вчителів. Одним із найголовніших завдань подібних організацій було підвищення рівня освіти вчителів. Молочанське менонітське учительське товариство було створено для підвищення рівня загальної та професійної освіти членів товариства, покращення їх матеріального забезпечення[15, арк.831]. Відповідно були поставлені завдання, а саме проведення конференцій для вчителів, організація екскурсій та відпочинку у літній період для членів товариства, заснування бібліотек, уніфікація системи викладання, заснування пенсійних кас. На загальних зборах, які відбулися 5 жовтня 1907 року в німецькій колонії Рюкенау Таврійської губернії, була визначена основна мета – поліпшення фахової підготовки вчителів, їх добробуту. Зокрема, була створена спеціальна комісія, яка займалася питанням надання пенсії вчителям. Для цього був складений окремих реєстр незабезпечених вчителів-пенсіонерів[16].

Поряд з поширенням загальноосвітніх знань громадськість етноменшин сконцентрувалася на підтримці спеціальних професійних закладів. Особливо на це стосувалося грецької людності. Греки були успішними комерсантами, саме грецька торгівля сільськогосподарською продукцією перетворила Маріуполь на морський торговий центр. Практично уся торгівля була зосереджена у місцевих грецьких підприємцях. Найпомітнішою з них була родина Хараджаєвих, яка прагнула підвищити рівень соціально-культурного розвитку своїх односельчан. Вони ж були і ініціаторами відкриття у повіті низки громадських організацій. За ініціативою першого директора Д. А. Хараджаєва було створено 1 червня 1881 р. Товариство допомоги бідним вихованцям Маріупольської гімназії[17, арк.24]. Директор та інспектор гімназії брали участь у засіданнях правління, які мали право голосу при вирішенні господарських, організаційних та навчальних проблем гімназії.

У листопаді 1909 р. відкрилося “Товариство допомоги незабезпеченим вихованцям Маріупольської жіночої гімназії”. При жіночій гімназії почали діяти педагогічні класи, де готували вчителів для шкіл повіту[15, арк.831]. Внески членів товариства та пожертви дозволяли щорічно звільняти від плати за навчання понад 30 учнів в обох гімназіях. У різні роки греки становили від 27% до 64% від загальної кількості гімназистів. Станом на 1913 р. в Маріупольському повіті було уже офіційно зареєстровано 49 об’єднань різних типів.

Важливу роль культурно–просвітній роботі відіграло Грецьке товариство в Одесі, яке прикладало великі зусилля для підтримки культурного рівня грецького населення міста. Основною метою об’єднання було створення шкіл та наукових закладів, відкриття типографій із грецьким шрифтом, створення осередків грецької культури. Правління товариства здійснювало керівництво Грецьким комерційним училищем, театром, видавництвом літератури на грецькій мові.

У піднесенні культурно–освітнього рівня болгар значну роль відіграло Одеське товариство поширення писемності. Його кошти зібрані за рахунок добровільних пожертв, використовувалися для видання болгарської літератури і підручників, надання стипендій і матеріальної допомоги болгарам, які навчалися у світських і духовних закладах[18].

Економічний та побутовий уклад єврейського містечка з його обмеженими можливостями для ремесла й торгівлі та стійкими традиціями, обумовлював створення просвітніх організацій з метою поширення ремісничих знань. У 1874 р. розпочало свою діяльність товариство “Праця” для розповсюдження ремісничих знань між бідним єврейським населенням[19]. Для цього було відкрите ремісниче училище, у якому розмістилася столярна і слюсарна майстерні, в яких двоє майстрів навчали єврейських дітей ремеслам[20]. Після закінчення училища учні складали іспити. Якщо учень отримував звання майстра, товариство подавало йому грошову допомогу на відкриття в Одесі своєї майстерні[21]. Крім того, при товаристві діяли вечірні курси, де слухачі могли набути знань необхідних у практичній діяльності ремісника. На курси набирали до 40 осіб, де неможливі звільнялись від оплати. Курс навчання становив 5 років. Вихованці училища відвідували також засновану в Одесі школу малювання і креслення. Результативна діяльність училища призвела до численних пожертв від приватних осіб у 1866 р. у сумі 1000 крб., завдяки яким, майстерні були переоблаштовані й одержали нові інструменти[21].

У червні 1884 р. були затверджені “Правила про церковно–парафіяльні школи”, які передбачали повсюдне перетворення сільських шкіл в народні училища Міністерства народної освіти або церковно–приходські школи. Це були однокласні або двокласні школи, які відкривалися парафіяльними священиками або з їх дозволу іншими особами за кошти парафії. Навчальні заклади влаштовувались “у душі православної віри і церкви”, для дотримання цієї програми їх контролювала інспекція народних училищ. Чеське населення вирізнялось з–поміж інших етноменшин лояльністю щодо політики імперського уряду, ними підкреслювалось необхідність створення товариств, які

б відповідали офіційному курсу Російської імперії – “Самодержавство, православність, народність”. Так, чехи неодноразово наголошували про важливість введення практики громадських об’єднань, які б знали місцеві потреби та влаштовували училища “в душі православної віри і церкви”[22, арк.11]. 1 січня 1891 р. було надіслано прохання директора Києво–Печерської гімназії В’ячеслава Петра до київського генерал–губернатора, про затвердження статуту товариства “Бесіда”, для просвітницького розвитку чехів не лише у Києві, а й усіх чеських колоніях України[23, арк.245]. Головною метою виступало надання допомоги чеським колоністам, переважно тим, хто проживав в Південно–Західному краї. Для здійснення цієї мети планувалось будівництво православних церков, шкіл, піклування про сиріт та дітей з бідних сімей, видавництво книг для народного читання. Одним із головних завдань товариство ставило будівництво церков православними чехами або колишніми католиками, які прийняли православ’я. Школи мали здійснювати навчання за програмою затвердженими Міністерством народної освіти. Утім, проект заснування чеського товариства “Бесіда” не знайшло підтримки з боку органів державної влади Російської імперії, навіть після повторного клопотання викладачів Київського університету Св. Володимира у 1901 р.

Отже, самим великим тереном для громадських об’єднань етноменшин стала сфера соціокультурна. У другій половині XIX громадські об’єднання етноменшин у культурно–просвітній сфері займали вагомі позиції. Особливо це стосувалося освітніх товариств. Вони були центрами поширення знань серед населення України. Велика їх заслуга в будівництві шкіл, відкритті бібліотек, лекційна робота та ін. Проте вивчений матеріал показав різку невідповідність поставлених завдань та їх реалізацію. Такий стан речей пояснюється тим, що освітні організації перебували під пильним поліцейським і адміністративним наглядом.

#### Список використаних джерел

1. Бацак М.І. Культурно–освітній розвиток грецької громади Північного Приазов’я в XIX ст. – К., 1998. – 208 с.
2. Кульчицька О.В. Громадські та політичні організації Півдня України в кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії) [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кульчицька Олена Василівна; Николаївський держ. гуманітарний ун–т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2007. – 292 арк.
3. Сейко Н. А. Добросовісність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття) [Текст]: автореф. дис... д–ра пед. наук: 13.00.05 / Сейко Наталя Андріївна; Луганський національний ун–т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2009. – 44 с.
4. Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно–просветительская деятельность (XVII–XX вв.) [Текст] / Н. А. Терентьева; Нац. акад. наук Украины, Ин–т истории Украины. – К.: Аквилон–Пресс, 1999. – 351 с.
5. Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф.442. – Оп.639. – Спр.797.
6. Там само. – Оп.812. – Спр.159.
7. Там само. – Оп.38. – Спр.881.
8. Общество распространения просвещения между евреями в России. Отчет Одесского отделения Общества распространения просвещения между евреями в России за 1889–й и 1900–й годы. – Одесса: Тип. Техник, 1901. – 11 с.
9. Катеринославські губернські відомості. – 1888. – №56.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф.321. – Оп.3. – Спр.1328.
11. Восход. – 1900. – №94.
12. Державний архів Київської області. – Ф.10. – Оп.1. –

Спр.78. – 194 арк.

13. Там само. – Ф.348. – Оп.1. – Спр.39. – 182 арк.
14. ЦДІАК. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.2466.
15. Там само. – Спр.2658.
16. Friedenstimme. – 1907. – №41.
17. ЦДІАК. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.2868.
18. Павленко В. В. Болгари в Україні / В. В. Павленко // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т.1. – С.329–330.
19. Рассвет. – 1882. – №6.
20. Исторический очерк Одессы: к столетнему юбилею со дня завоевания. – Одесса: типография Л. Нитче, 1889. – 52 с.
21. Отчет правления общества “Труд” для распространения ремесленных знаний между евреями в Одессе за время с 31–го июля 1864 по 1–е января 1867 года. – Одесса, 1867. – 32 с.
22. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.615. – Спр.268.
23. Там само. – Оп.620. – Спр.383.

#### References

1. Batsak M.I. Kulturno-osvitnii rozvytok hretskoi hromady Pivnichnoho Pryazov'ia v XIX st. – K., 1998. – 208 s.
2. Kulchytska O.V. Hromadski ta politychni orhanizatsii Pivdnia Ukrainy v kintsy XIX – na pochatku XX st. (na materialakh Khersonskoi hubernii) [Tekst]: dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Kulchytska Olena Vasylivna; Mykolaivskiy derzh. humanitarniy un-t im. Petra Mohyly. – Mykolaiv, 2007. – 292 ark.
3. Seiko N. A. Dobrochynnist u sferi osvity Ukrainy (XIX – pochatok XX stolittia) [Tekst]: avtoref. dys... d-ra ped. nauk: 13.00.05 / Seiko Nataliia Andriivna; Luhanskyi natsionalnyi un-t im. Tarasa Shevchenka. – Luhansk, 2009. – 44 s.
4. Terent'eva N. A. Greki v Ukraine: jekonomicheskaja i kul'turno-prosvetitel'skaja dejatel'nost' (XVII–XX vv.) [Tekst] / N. A. Terent'eva; Nac. akad. nauk Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. – K.: Akvilon-Press, 1999. – 351 s.
5. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv v m. Kyievi (dali – TsDIAK). – F.442. – Op.639. – Spr.797.
6. Tam samo. – Op.812. – Spr.159.
7. Tam samo. – Op.38. – Spr.881.
8. Obshhestvo rasprostraneniya prosveshhenija mezhdru evrejami v Rossii. Otchet Odesskogo otdelenija Obshhestva rasprostraneniya prosveshhenija mezhdru evrejami v Rossii za 1889–j i 1900–j gody. – Odessa: Tip. Tehnik, 1901. – 11 s.
9. Katerynoslavskiy hubernskiy vidomosti. – 1888. – №56.
10. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. – F.321. – Op.3. – Spr.1328.
11. Voskhod. – 1900. – №94.
12. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti. – F.10. – Op.1. – Spr.78. – 194 ark.
13. Tam samo. – F.348. – Op.1. – Spr.39. – 182 ark.
14. TsDIAK. – F.313. – Op.2. – Spr.2466.
15. Tam samo. – Spr.2658.
16. Friedenstimme. – 1907. – №41.
17. TsDIAK. – F.313. – Op.2. – Spr.2868.
18. Павленко В. В. Болгари в Україні / В. В. Павленко // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т.1. – С.329–330.
19. Рассвет. – 1882. – №6.
20. Istoricheskij ocherk Odessy: k stoletnemu jubileju so dnja zavoevanija. – Odessa: tipografija L. Nitcha, 1889. – 52 s.
21. Otchet pravlenija obshhestva “Trud” dlja rasprostraneniya remeslennyh znanij mezhdru evrejami v Odessa za vremja s 31–go iulja 1864 po 1–e janvarja 1867 goda. – Odessa, 1867. – 32 s.
22. TsDIAK. – F.442. – Op.615. – Spr.268.
23. Tam samo. – Op.620. – Spr.383.

**Boychuk Y. A., graduate student, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kiev), boychuk2303@ukr.net**

#### Associations of national minorities in cultural and educational space of Ukraine (60–90 years the IX)

The article is devoted to complex research of forming associations of ethnic minorities in cultural and educational sphere of Ukrainian lands in the Russian Empire in the late nineteenth century. Highlighted cultural activity and educational organizations of ethnic minorities, which was caused by the need to preserve identity, which marked a high level of consolidation compatriots. To display a consistent course of development of public initiative, the article used problem–chronological method, according to which the consideration of individual blocks of sequence took place according to their location in time. Based on a comprehensive analysis the activities of public associations of ethnic minorities and ways of cooperation with government organizations, revealed the essence of government policy in relation to

cultural and educational associations. It is proved that in the second half of the nineteenth century. Ethnic minorities associations in the cultural and educational sphere occupied important positions.

**Keywords:** national minorities, associations, cultural and educational organizations

**Boychuk Y. A., aspirantka, Національний педагогічний університет ім. Драгоманова (Україна, Київ), boychuk2303@ukr.net**

#### Общественные объединения национальных меньшинств в культурно–просветительном пространстве Украины (60–90–е годы IX в.)

Представлено комплексное исследование формирования общественных объединений этнических меньшинств в культурно–просветительной сфере на украинских землях в составе Российской империи во второй половине XIX в. Отражена деятельность культурно–просветительных организаций этнических меньшинств, что было вызвано необходимостью сохранения самобытности, которое отмечилось высоким уровнем консолидации соотечественников. Для просмотра последовательного развития хода общественной инициативы, в статье использовался проблемно–хронологический метод, согласно которому рассмотрение отдельных блоков вопросов происходил в соответствии с последовательностью их размещения во времени. На основе комплексного анализа определены направления деятельности общественных объединений этнических меньшинств и пути взаимодействия организаций с органами власти, обнаружена сущность государственной политики по отношению к культурно–просветительным объединениям. Доказано, что во второй половине XIX в. общественные объединения этнических меньшинств в культурно–просветительной сфере занимали весомые позиции.

**Ключевые слова:** национальные меньшинства, общественные объединения, культурно–просветительские организации.

\* \* \*

УДК 94(477.83/.86):821.161.2“1880/1914”

**Королько А. З.**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника” (Україна, Івано–Франківськ), korolko\_andr@ukr.net

#### Лесь Мартович і український радикальний рух в Галичині (кінець XIX – початок XX ст.)

Досліджено участь Лєся Мартовича в діяльності Української радикальної партії в Галичині. Проаналізовано особливості формування його світогляду та становлення суспільно–політичних поглядів. Показано його роль в процесі організаційного становлення радикальної партії впродовж досліджуваного періоду. Основну увагу звернуто на партійно–політичну та публіцистичну діяльність, взаємовідносини з іншими членами УРП. Розкрито його співпрацю з партійними органами, участь у передвиборчих кампаніях до Державної ради (австрійського парламенту) та Галицького крайового сейму, які відбувалися на теренах краю. Розглянуто основні напрямки практичної діяльності Л. Мартовича в УРП на початку XX ст.

**Ключові слова:** Лєсь Мартович, Українська радикальна партія, радикали, Галичина, віче, “Покутська трійця”, “Народна Воля”.

У 1870–1880–х рр. в Галичині набув поширення український радикальний рух, що спричинив появу у жовтні 1890 р. першої української політичної партії європейського зразка – Русько–української радикальної партії (далі – РУРП, що на межі XIX–XX ст. була перейменована на Українську радикальну партію, УРП). З історією радикальної партії пов’язана діяльність члена “Покутської трійці”, відомого українського письменника Лєся Мартовича (1871–1916).

У переважній більшості науковці лише фрагментарно та епізодично торкалися окресленої проблеми, здебільшого під час характеристики літературної спадщини письменника. Окремі аспекти участі Лєся Мартовича в діяльності радикальної партії знайшли відображення в працях українських істориків, літературознавців і краєзнавців Ю. Гаморака [5], В. Лесина [25], Ф. Погребенника [49], Р. Горака [6], Г. Марчук [43; 44], Я. Грицака [7; 8], О. Аркуші [1], М.

Гуйванюка [9; 10], В. Харитона [66], О. Кравченюка [23] та ін.

Значний фактологічний матеріал почерпнуто з Центрального державного історичного архіву України (м. Львів), де у ф. 663 “Павлик Михайло – український письменник і громадський діяч” зберігається його листування з відомими громадсько–політичними і культурно–просвітницькими діячами, зокрема з Л. Мартовичем. Цінність становлять також збережені у фонді протоколи засідань Української радикальної партії, списки членів, проект програми, оповістки і виклики на засідання та інші матеріали про діяльність партії протягом 1894–1914 рр., де отримуємо повідомлення про партійно–політичну діяльність українського письменника [68; 69; 70].

Частина інформації з досліджуваної проблеми почерпнули з радикальних періодичних часописів “Народ” (1890–1895), “Хлібороб” (1891–1895) і “Громадський голос” (“Новий Громадський голос”; 1895–1914, з перервами), а також з газет національно–демократичного спрямування “Діло”, “Батьківщина”, “Свобода”. На їх сторінках друкувалася інформація про громадсько–політичну діяльність Леся Мартовича, його участь в народних вічах, зборах, передвиборчих агітаціях, роботі з’їздів РУРП (УРП) тощо.

Ще один корпус первинних джерел становить мемуарна література. Серед праць такого характеру слід виокремити свідчення очевидців тогочасних подій: Василя Стефаніка [61; 62]; Василя Равлюка [17; 54]; В’ячеслава Будзиновського [2]; доньок одного з лідерів радикального руху Северина Даниловича Іванни і Євгенії [28]; Володимира Кобринського [19]; Миколи Фірманюка [18]; Андрія Мохорука [45]. У цих спогадах розглядається громадсько–політична діяльність Л. Мартовича, його взаємини з лідерами РУРП І. Франком, М. Павликом, а також з В. Стефаніком. До цих джерел слід підходити обережно, адже трапляються неточності, які слід через аналіз наявних архівних джерел з цієї проблеми порівнювати, корегувати.

При висвітленні досліджуваної проблеми залучили газетні і журнальні замітки про лідерів радикального руху на Покутті І. Сандуляка, Г. Запаринюка, С. Даниловича, М. Павлика, зібрані галицьким бібліографом І. Левицьким наприкінці XIX – початку XX ст. [29; 30; 31; 32]. Зазначені діячі мали безпосереднє відношення до становлення Л. Мартовича як партійно–політичного світогляду.

Мета статті – висвітлити місце і роль Леся Мартовича в організації українського радикального руху в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: проаналізувати особливості формування світогляду та становлення суспільно–політичних поглядів українського письменника; звернути увагу на партійно–політичну та публіцистичну діяльність, його взаємовідносини з іншими радикальними діячами; розкрити співпрацю Л. Мартовича з партійними органами, участь у передвиборчих кампаніях до Державної ради (австрійського парламенту) та Галицького крайового сейму, які відбувалися на теренах краю; розглянути основні напрямки практичної

діяльності українського письменника в УРП на початку XX ст.

Формування світогляду та становлення суспільно–політичних поглядів Леся Мартовича припало на період кінця 1880–х – першої половини 1890–х рр. Зауважимо, що в той період український національний рух у Галичині був представлений народовською, русофільською та радикальною (соціалістичною) течіями. Остання виникла в другій половині 1870–х рр. під ідейним впливом М. Драгоманова та західноєвропейських поступових ідей. Радикали, ядро яких становила молодь, одразу ж виступили з різкою критикою існуючого ладу та діяльності старшого покоління народовців і русофілів [26, с. 431, 432].

Леся Мартович здобув початкову освіту під керівництвом учителя Л. Козанкевича у рідній школі с. Торговиця та сусіднього села Топорівці Городенківського повіту [5, с. V–VI]. Визначальний вплив на формування його світогляду мали студентські роки. Кінець 1880–х рр. в Австро–Угорській імперії ознаменувався активним поширенням соціалістичних ідей. Кристалізація його соціалістичних поглядів відбулася під час навчання в Коломийській гімназії. Там у 1887 р. виник таємний соціалістичний гурток (Юрій Гаморак стверджував, що цей гурток заснований у 1886 р. [5, с. IX]). Серед його активних членів були члени “Покутської трійці” Василь Стефанік і Леся Мартович. У таємному гуртку місцеві гімназисти пропагували радикальні погляди, комплектувалася література соціалістичними творами І. Франка, М. Драгоманова, українських та польських авторів, вивчення яких не було передбачено навчальною програмою.

Гімназисти відзначали шевченківські свята, поглиблювали свої знання з історії рідного краю. Відомий український громадський діяч і музеєзнавець Володимир Кобринський згадував, що В. Стефанік неодноразово приходив в гості до Л. Мартовича, обидва захоплювалися читанням “Кобзаря” Т. Шевченка, якого в Коломії було важко знайти, до того ж місцева австрійська влада забороняла його розповсюджувати: “Після оповідань Стефаніка в цілім Львові було тоді в р. 1885 лиш “п’ять” “Кобзарів”, а в Коломії був тоді лиш один “Кобзар” у Стефаніка” [19, арк. 1–2]. Один з членів таємного гуртка Василь Равлюк так описав записну книжечку Л. Мартовича, яку одержав у подарунок від їх власника: “На першій сторінці старанним письмом написаний чотиривірш Шевченка “І день іде, і ніч іде...”, на другій сторінці молитва поета “Царів, кривавих шинкарів”, на третій “Світе тихий, краю милий” аж до слів “Панувала і я колись на широкім світі”, далі йшло “Посланіє” та “Кавказ”. В тім часі не було ще видання творів Шевченка і Галичині, тільки як рідкість, неповне празьке видання з 1867 р. Тому то більш патріотичні поезії Шевченка кружляли у відписах між учнями, що виучували їх напам’ять [...]” [5, с. X].

Василь Стефанік і Леся Мартович пішли на беззастережну службу новим ідеям, проголошеним І. Франком [54, с. 109–110]. В. Стефанік писав у листі до Ольги Гаморак (1899 р.), що радикальна течія “брала в кліщі молоду душу й батогами гнала її в біт”, а гімназія “крім формального навчання й ворожого наставлення до нас, учнів–українців, нічого нам не давала. (Тому)



виникла потреба заснувати таємне товариство, яке доповнювало б школу і дало б змогу молодим хлопцям знайти своє місце серед тодішніх невідрадних обставин” [23, с. 432].

У ході канікул другої половини 1880–х рр. молоді люди збирали по селах колядки, щедрівки, гаївки, весільні і любовні пісні, історичні думки, казки, приказки [5, с. XI–XII]. Лесь Мартович спеціалізувався на збиранні “масного” фольклору – на збиранні сороміцьких пісень. Зібрані ним приказки та прислів’я частково використав Каменяр у збірнику “Галицько–руські народні приповідки”. У передмові до першого тому він зазначив, що для даної праці була використана “збірка приказок із Русова та інших сіл Снятинського повіта, зібрана Лесем Мартовичем” [6, с. 22]. Рання літературна творчість письменника включає в себе також написання поезій патріотично–політичного забарвлення. У другій половині 1880–х рр. він написав невеликий вірш “До русинів–галичан”, де автор іронічно висміює тогочасне галицьке москвофільство [6, с. XI].

Наприкінці 1880–х рр. розпочався якісно новий етап у розвитку радикальної течії. Так, з 1 січня 1890 р. у Львові під редакцією І. Франка й М. Павлика та при матеріальній допомозі наддніпрянських українців почав видаватися часопис “Народ” [13, с. 169]. У вступній статті редакція, заявляючи про бажання “причинитися до вироблення між Русинами міцних основ солідарности [...]”, зазначила, що “за підвалину всяких заходів... маємо того, хто нас усіх своєю кєрвавицею згадував – народ, простих робітних людей” [3, с. 1]. Як орган РУРП двотижневик ставив своїм завданням “ширити серед народа й інтелігенції всесвітні поступові думки [...] розбирати й критикувати наш сучасний суспільний устрій [...] жите й розвій нашої суспільности”. Він значною мірою спричинився до закладання основ національного і соціального визвольного світогляду народу, вказуючи реальний напрям українського масового руху [58, с. 57]. Лесь Мартович був радий виходу радикального часопису, адже в листі до М. Павлика від 5 березня 1890 р. писав: “Я не дістав 4–того числа “Народа” ні 5–о... Тож прошу пришліть мені його борзо... Утішені звісткою за вашу газету” [70, арк. 67зв].

Другого лютого 1889 р. чернівецька газета “Буковина” опублікувала перший допис Лєся Мартовича “Із Снятинщини”, а 1 лютого 1890 р. часопис “Народ” друкує його кореспонденцію під криптонімом “Л. М.” “Що дієся й говориться по наших читальнях у Снятинщині” [24]. Зупинимось детальніше на аналізі цієї замітки покутського письменника, адже автор подає напрямки роботи радикалів в українському селянському середовищі, характеризує діяльність радикальних діячів краю.

Лесь Мартович звернув увагу на створення і практичну діяльність народних читалень, метою яких мало стати піднесення життєвого та освітнього рівня українців. Звичайно, вони мали стати ідеологічною опорою радикалів. Лесь Мартович відзначив, що 23 грудня 1889 р. створена народна читальня в с. Іллінці, а 26 грудня в с. Ганьківці і с. Задубрівці Снятинського повіту селяни організували вечорниці. На відкритті читальні в с. Ганьківці письменник виголосив промову,

вказавши, що народ має гуртуватися навколо таких культурно–освітніх закладів, бо “із зміною життєвих форм мусять змінитися також форми боротьби” українства краю [5, с. XV].

На цих зібраннях виступала низка відомих радикальних діячів Покуття. Автор виокремив запальні виступи селянина з с. Вовчківці Снятинського повіту Грицька Запаринюка (Запаренюка), який “показував зібраним людям дуже ясно бо все на прикладах, чим є стан селянський у порівнянню до дармоїдів та ошуканців” [24, с. 20–21]. Завершував усі свої виступи цей радикальний діяч наведенням цікавих народних бувальщин, казок. Жителі Снятинщини високо цінили діяльність Г. Запаринюка. “Календар товариства “Просвіта” на рік 1892” стверджував, що він вів активну антиалкогольну боротьбу у своєму селі, з цього приводу особливо недолюбливав євреїв, які утримували корчми. Одного разу в 1875 р. Гриць Запаринюк повів кількох жителів с. Вовчківці на відкриття товариства тверезості в с. Карлів Снятинського повіту (нині с. Прутівка Снятинського району Івано–Франківської області). Повернувшись у рідне село, намовляв односельчан, щоб відреклися горівки. У 1887 р. його заходами засновано в Вовчківцях народну читальню, а у 1889 р. – чотири українські крамниці [20, с. 133; 31, арк. Ззв, 4, 4зв].

Лесь Мартович звернув увагу на цікаві виступи на цих народних зібраннях селянина з с. Карлів Івана Сандуляка, який говорив, щоб в народні читальні вписувалися також українські жінки, зважаючи на те, що значна кількість чоловіків спивається по селах. Автор стверджував, що до поради цього радикального діяча прислухалися жителі с. Ганьківці, бо після “вечорниць” вписалося 140 людей, з них багато жінок [24, с. 21].

Зауважимо, що Іван Сандуляк дещо пізніше після радикального віча у м. Снятин 27 лютого 1892 р. заприязнився з Іваном Франком. Каменяру сподобалася оповідь карлівського селянина про те, що езекутор забрав останній кожух від однієї бідної сім’ї, тому що вона не могла сплатити податків [32, арк. 4, 4зв, 5]. Це так схвилювало Івана Франка, що він написав оповідання “Історія кожуха”, вперше опублікувавши його в часописі “Хлібороб” і назвавши його іронічно “сучасною казкою” [50, с. 116; 64; 65]. Згадував Іван Франко активного діяча радикального руху у вірші “Вандрівка русина з Бідою”, написаному в 1892 р.: поряд з іншими радикалами Іван Сандуляк намагається визволити народ з бід. Коли русин і Біда приїхали в Коломию, то остання попросила русина об’їздити “те місто кляте”, бо тут її “із’їдять радикали” [63, с. 126].

Згадав Лесь Мартович і про іншого селянина–радикала з с. Вовчківці Снятинського повіту Василя Чернявського, який у своєму виступі зупинився на нагальній проблемі створення народних читалень як культурно–освітніх центрів українського селянства краю: “Братя! [...] ми, сторонські (чужі – А. К.) та не прийшлих до вас ні пити ні йїсти, а лиш [...] аби враз із вами погадати над наших бідов. Бо, поміркуйте собі, до кого би я міг у вашім селі знайти, якби не читальня? Тож видите, що читальня важне діло, бо в ній можуть люде з усіх сторін сходитися тай так ураз не одно лихо можуть відогнати” [24, с. 21]. Через два роки, на снятинському вічі 27 лютого 1892 р., В. Чернявський

розкритикував ретроградні погляди учителів Покуття стосовно навчання дітей з селянського середовища, оскільки педагоги краю принизливо оцінюють їхню здобуту освіту: “мужика як вивчиш, то сокотися его (стережися) гірше як 100 вовків” [51, с. 68].

Найбільшим відомим радикальним діячем, який виступав у с. Задубрівці Снятинського повіту, був адвокат з м. Коломия Северин Данилович. Він зупинився на характеристиці знедоленості українського селянства краю, вказавши, що у Європі, зокрема в Ірландії, населення значно краще живе. А тому народні читальні, які створюються по селах Покуття, мають стати своєрідним містком оборони громадянських прав українського селянства [24, с. 21].

Лесь Мартович резюмував, вказуючи, що на усіх цих зібраннях, де виступали радикали, приміщення були битком набиті: “Видко, що нарід будиться; а чи его до сего біда спонукує чи що інше, то то вже річ меншої ваги, доста того, що нарід починає захожуватися коло поліпшення своєї долі” [24, с. 21–22]. Відзначимо, що на базі новостворених народних читалень протягом 1890–х рр. під впливом радикалів на Покутті почали створюватися товариства “Народні спілки”, мета яких полягала в піднесенні життєвого та освітнього рівня українців. Їхній статут передбачав досить широкий спектр діяльності. Зокрема: “[...] закладання читалень, бібліотек, кас ощадності і позичкових, улекшуване без цілей заробіткових, набуванє доброго насіння, машин, приладів господарських, закладанє шкіл рільничих, устроюванє відчитів і практичних демонстрацій рільничо–промислових, научних і забавних видаванє популярних часописів і книжок неполітичного змісту [...]” [67, арк. 4], також наголошувалося на антиклерикальному характері товариств [11, с. 63; 21].

Після розгрому коломийського гуртка у 1890 р. В. Стефанік і Л. Мартович були виключені з місцевої гімназії [27; 61, с. 27]. Обидва українські письменники переходять у Дрогобицьку гімназію (1890 р.), де зближуються з І. Франком, проймаються глибоким почуттям поваги до нього і все наступне життя намагаються бути бодай трохи подібним до старшого товариша і широкого порадника в літературних та громадських справах [17, арк. 3; 44, с. 23]. Очевидно, що в Дрогобицькій гімназії новоприбулі В. Стефанік та Л. Мартович також заснували таємний гурток при якому існувала таємна бібліотека. Взагалі, співпраця обох членів “Покутської трійці” тривала не один рік, – це дозволило приятелю, громадському діячу і адвокату М. Фірманюку говорити про те, що український письменник–новеліст йшов вслід за життєвими позиціями Л. Мартовича і був його “невідступним товаришем” [18, арк. 2].

Лесь Мартович вів редакційну роботу в українських радикальних часописах. У 1894–1895 рр. був співробітником коломийського часопису “Хлібороб”, редагуючи статті дописувачів [70, арк. 70, 71, 71зв, 72зв]. 7 листопада 1897 р. на засіданні “головного заряду” РУРП у Львові було прийнято рішення, що з 15 листопада редагування радикального часопису “Громадський голос” перебирає на себе Л. Мартович, оскільки через хворобу І. Франко не зміг виконувати обов’язки відповідального редактора, а М. Павлик змушений на деякий час від’їхати зі Львова [68, арк. 4;

5, с. XVIII]. Дослідник творчості українського письменника Федір Погребенник зауважив, що він працював у важких умовах: отримував мізерну платню – 30 золотих ринських щомісячно. Щоправда, жив у редакційній кімнаті, яку надали йому безкоштовно [49, с. 39]. Це був складний час для “Громадського голосу”: в радикальній партії точилися внутрішні суперечки – “від радикальної партії відступили. Осталися із Львова всего три людини: П(авлик), Л(озинський) і М(артович). Годі було працювати” [68, арк. 4]. Однак на засіданні керівного проводу партії 12 лютого 1898 р. за вказівкою Л. Мартовича був прийнятий новий план редакційної політики часопису, за яким дозволено друкувати статті тільки про позитивні кроки діяльності депутатів від РУРП в австрійському парламенті й Галицькому крайовому сеймі [68, арк. 9].

Лесь Мартович брав активну участь у виборах до австрійського парламенту 1891 р. на підтримку двох кандидатів від радикальної партії: по Городенківському округу Теофіла Окуневського, а по округу Коломия – Косів – Снятин – Северина Даниловича [5, с. XVI; 6, с. 76–77]. Письменник долучився до організації вічового руху початку 1890–х рр. на підтримку РУРП на Покутті. 15 серпня 1892 р. він взяв участь у нараді керівників радикальної партії, що відбулася в Коломиї. На ній прийнято ухвалу: прихильники РУРП мають виступати “яко радикальна селянська партія, солідарно і безбоязно, в обороні прав людських і горожанських і в здобуваню чим раз більшої свободи і гаразду” [29; 56]. Ця нарада фактично заклала підвалини для заснування радикального політичного товариства “Народна воля”, яке буде утворене наступного 1893 р. [22]. Також підготовлена святкова адреса М. Драгоманову, під яким підписався Л. Мартович: “[...] Конституційний збір організації радикальної партії серед селян поздоровляє Вас, яко першого поборника радикального думок і першого і неумомимого робітника для поступу нашого народа” [52]. На другому загальнокрайовому радикальному вічі в м. Коломия 30 травня 1893 р. він був обраний секретарем віча [12, с. 70]; у справі виборчого законодавства Лесь Мартович виступив з промовою про політичні порядки в Швейцарії і їх можливого застосування у Східній Галичині в ході виборів до Державної Ради і Галицького крайового сейму [46, с. 116]. Трьома тижнями пізніше взяв участь у роботі радикального селянського віча, яке відбулось у м. Снятині 18 червня 1893 р. На ньому розглядалися два основні питання щодо впровадження загального виборчого права і реформування громадського самоврядування. Український письменник виступив з промовою, порівнявши систему виборчого законодавства Австро–Угорської імперії з іншими країнами Західної Європи, також проаналізував конституцію Швейцарії, де на той час жителям країни надавали найкращі громадянські свободи [55].

Лесь Мартович, ймовірно, взяв участь у “довірочних зборах видніших членів партії радикальної з Покуття”, які відбулися 4 листопада 1894 р. у м. Коломиї. Про це свідчить його лист до М. Павлика від 28 жовтня, в якому він поінформував про скликання під орудою політичного товариства “Народна воля” народного віча, який мав характер партійних зборів. Заодно письменник просив прибути заступника голови РУРП на загальні

партійні збори в м. Снятин [70, арк. 69]. На партійному зібранні в м. Коломиї явилось кілька представників інтелігенції і понад 100 селян–радикалів [60, с. 181]. Вирішувались питання визначення кандидатів у депутати до Галицького крайового сейму від РУРП. Контроль над розгортанням виборчої кампанії на Покутті мала здійснювати “Народна воля”; у разі перемоги кандидатів–радикалів на Покутті, її представники в Галицькому сеймі повинні виконувати вказівки даної організації. Постановлено також для порозуміння визначення кандидатів усіх осередків на місцях скликати загальні збори РУРП у Львові. Партійні збори завершилися урочистим прощанням з редактором коломиїських радикальних часописів “Народ” і “Хлібороб” Михайлом Павликом, котрий переїжджав на постійне місце проживання у м. Львів: “Тра було видіти, як селяне щиро, по товариски прощали з жалем свого товариша Павлика, котрого дім був для всіх селян в день і в ночі отворений, де они заходили в кождий час, як до своєї хати поучитися і покріпити на дусі! При тім вручили селяне тов. Павликови на памятку адресу “від товаришів покуцких радикалів” з підписами” [14].

У грудні 1894 р. Л. Мартович, представляючи Снятинський повіт, поряд з В. Стефанюком та іншими радикалами взяв участь у позачерговому з’їзді РУРП, який відбувся у м. Львові [68, арк. 262]. Провідною темою зборів стало питання зміни програми РУРП та відповідно реорганізації радикальної партії. У зв’язку з відсутністю значної кількості членів партії, в тому числі й “молодих радикалів” з’їзд закінчився безрезультатно [8, с. 90].

За дорученням РУРП Лесь Мартович вів агітаційну роботу в передвиборчій кампанії 1897 р. до австрійського парламенту на території Покуття і Галицької Гуцульщини. Організував віча і збори селян. На його думку, найбільшу підтримку серед українського населення Косівського, Кутського і Жаб’ївського судового повіту мав український адвокат Северин Данилович. У листі до М. Павлика Л. Мартович вважав невірним кроком внести кандидатуру К. Трильовського від РУРП по Коломиїському виборчому окрузі, оскільки його зовсім не знали виборці Городенківського і Косівського повітів, на Коломиїщині він мав теж невелику підтримку. До IV курії значно більше шансів мав потрапити до австрійського парламенту С. Данилович, ніж К. Трильовський [70, арк. 80, 80зв, 81, 81зв]. До речі, 19 грудня 1896 р. у Коломиї С. Данилович разом із Т. Окуневським та І. Франком були присутні на вічі, яке було організоване товариством “Народна воля” [53]. Наприкінці віча було ухвалено пропозицію С. Даниловича, яка стосувалася парламентських виборів, призначених на початок 1897 р. Суть вимоги зводилася до того, щоб у Коломиїському виборчому окрузі до IV і V курії були виставлені лише кандидати від РУРП [53, с. 2]. Таку думку С. Данилович повторно виклав у листі до М. Павлика від 22 лютого 1897 р. [69, арк. 80, 80зв].

Між Л. Мартовичем і С. Даниловичем у другій половині 1890–х рр. зав’язалися дружні відносини. Протягом 1896–1897 рр. письменник працював в адвокатській канцелярії С. Даниловича [5, с. XVIII]. Рукою Л. Мартовича написаний лист останнього до М.

Павлика від 9 липня 1897 р., в якому роз’яснювалося, що потрібно видати працю С. Даниловича “Пояснене програми русько–української радикальної партії” (в листі не вказується назва програмного документу. – А. К.), котра, як і стаття І. Франка “Радікали і радикалізм” (Львів, 1896), була фактично коментарем до програми РУРП, прийнятої на IV з’їзді партії в 1895 р. [71, с. 217, 218; 72, с. 93]. Після того як 7 листопада 1897 р. на засіданні “головного заряду” РУРП прийнято рішення про редагування Л. Мартовичем “Громадського голосу”, С. Данилович за роботу в часописі щомісячно оплачував письменнику 10 золотих ринських [68, арк. 4]. Лесь Мартович взяв участь у VI з’їзді РУРП, який відбувся 21–23 вересня 1897 р. у м. Львові. Його поряд з С. Даниловичем (голова), М. Павликом (заступник голови) та ще 15 членів обрали до керівного проводу партії [68, арк. 1]. 11 грудня 1897 р. у м. Львові він на засіданні головного осередку РУРП доповів про свою поїздку 7 грудня до м. Коломиї, де за сприяння місцевого товариства “Народна воля” відбулися народні збори, на якому одногосно висловили довір’я депутату австрійського парламенту Т. Окуневському [59]. Також виступив проти Р. Яросевича, який поширював соціал–демократичні ідеї в партії [68, арк. 63в]. На засіданні проводу партії від 22 січня 1898 р. повідомив про своє перебування 19 січня на зборах у с. Настасові і Купчинцях Тернопільського повіту і заснування там нових осередків РУРП [6, арк. 83в].

У 1898 р. письменник очолював керівництво Снятинського відділення РУРП. Однак він не зміг взяти участь у роботі VII з’їзду РУРП, який відбувся у м. Львові 30 жовтня 1898 р., про що завчасно, 23 вересня, повідомив заступника голови партії М. Павлика [70, арк. 75зв]. Серед 41 зареєстрованих учасників партії була два інші представники Снятинського відділення РУРП – Ю. Лутчак та І. Сандуляк [68, арк. 14, 14зв]. Лесь Мартович не брав участі і у VIII з’їзді РУРП у грудні 1899 р., Снятинщину на партійному форумі представляв його товариш Семен Зінкевич [68, арк. 163].

У 1900 р. Л. Мартович переїхав на Львівщину в м. Городок (В’ячеслав Будзиновський стверджував, що письменник перебрався до цього міста у 1899 р., обійнявши посаду адвокатського помічника [2, с. 320]) [66, с. 43–44]. Український письменник взяв участь у роботі радикального віча, який скликав керівний осередок УРП 6 жовтня 1900 р. у м. Львові. Він передував проведенню XI з’їзду УРП, який розпочав роботу 7 жовтня 1900 р. На вічі прийнято рішення утворити т.зв. “хлопський виборчий комітет”, до складу якого увійшов Л. Мартович. Цей комітет мав контролювати ведення передвиборчої агітації українських радикалів, висуваючи достойних кандидатів від УРП до Державної Ради і Галицького крайового сейму [47]. На наступних XII і XVI з’їздах УРП, які відбулися у Львові відповідно 15 грудня 1901 р. і 4 грудня 1905 р., Леся Мартовича обрали до головного осередку партії [15, с. 223; 16; 5, с. XXIV].

Лесь Мартович підписався під “Відозвою до наших селян–виборців!” у квітні 1911 р. після розпуску австрійською імперською владою Державної Ради. Нові вибори до найвищої законодавчої гілки Австро–Угорської імперії були призначені через два місяці в

червні 1911 р. У відозві наголошувалося, що в наступній каденції австрійського парламенту має бути обраними чимраз більше кандидатів від УРП. Під зверненням також підписались Л. Бачинський, К. Трильовський, С. Данилович, В. Стефаник, І. Макух, М. Павлик, П. Думка, І. Сандуляк, М. Олійник, М. Яцків [4].

Провід УРП 15 квітня 1911 р. прийняв рішення, що в ході нові виборчої кампанії до Державної Ради Лесь Мартович балотуватиметься у виборчому окрузі 64 (Львів, Винники, Щирець Городок) [57]. Однак український письменник зняв свою кандидатуру на користь інших українських кандидатів – націонал-демократа о. Йосифа Фолиса і соціал-демократа Миколи Ганкевича [48, с. 2; 5, с. XXV]. Зауважимо, що попри активну партійно-політичну діяльність, Л. Мартович на організованих ним народних зібраннях ніколи не був добрим промовцем. Ю. Гаморак відзначав, що на відміну від його побратимів ще з гімназійної лавки В. Стефаника, який вмів поетично імпровізувати під час виступів, та Л. Бачинського, котрий вважався найталановитішим оратором Західної України, Л. Мартович у своїх публічних виступах був надто серйозним і сухим. Тому, на думку дослідника, це було одною з головних причин, чому письменник не здобув високої політичної кар'єри [5, с. XVII].

Лесею Мартовичу належить розгорнута критична стаття “Реформа подружного закону”. Автор вважав, що слід впровадити в життя реформу цивільного законодавства, зокрема в сфері шлюбних відносин. На думку радикального діяча, проти цієї реформи виступала клерикальна громадськість, як в центрі імперії, так і на місцях, передусім греко-католицьке духовенство. Автор вказував на недоліки негативного впливу католицької церкви стосовно впорядкування подружного законодавства, доводить корисність цивільного шлюбу [39; 40].

Разом з К. Трильовським і В. Стефаником він засновував перші покутські “Січі”. Збереглися спогади про те, що Л. Мартович виголосив промову при відкритті “Січі” в с. Топорівці на Городенківщині [45]. Письменник співпрацював з селянами-січовиками Львівщини під час аграрних страйків, де організовував безплатну адвокатську допомогу страйкуючим, захищав їх від переслідувань владних структур [10, с. 145–146]. У 1905 р. провів парцеляцію поміщицького маєтку в с. Орелець Снятинського повіту [6, с. 127].

Лесь Мартович друкував свої новели і оповідання в українському радикальному часописі “Громадський голос” і календарі “Запорожець”: “Хитрий Панько” [42], “На торзі” [37], “Квіт на п'ятку” [35; 36], “Ось–поси мое!” [38; 70, арк. 77зв, 78], “Війт” [33], “Смертельна справа” [41], “За громаду” [34].

Отже, центром продукування радикальних ідей на території краю стала Коломийська гімназія, активними учнями якої стали представники “Покутської трійці” – Василь Стефаник і Лесь Мартович. Місцеві гімназисти створили таємнийгурток, де зачитували реферати і поезії Т. Шевченка, пропагували соціалістичні твори М. Драгоманова та І. Франка. Початок 1890–х рр. став новим етапом у розгортанні радикального руху в Східній Галичині. З появою першої української політичної партії європейського зразка – РУРП – Лесь

Мартович включився у вир партійно-політичного життя. Його практична робота зводилася до таких форм: створення і розгортання роботи народних читалень; участь у роботі з'їздів РУРП (УРП), радикальних народних віч, діяльності політичного товариства “Народна воля”; агітація на підтримку членів РУРП (УРП) під час виборів до австрійського парламенту і Галицького крайового сейму; редагування українського радикального часопису “Громадський голос”, друкування критичних статей і новел в радикальних газетах краю; сприяння у розгортанні українського січового руху на початку ХХ ст.

Можна впевнено сказати, що Лесь Мартович вніс вагомий вклад в розгортання українського радикального руху в Східній Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Його громадсько-політична діяльність спричинила до написання ним художніх новел, оповідань, критичних статей про складне життя українських селян Східної Галичини, які високо оцінені літературознавцями, краєзнавцями та критиками.

#### Список використаних джерел

- 1 Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. / Олена Аркуша. – Львів: Національна Академія Наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. – 173 с.
- 2 Будзиновський В. Не-карієрович (Із споминів про Леся Мартовича) / В'ячеслав Будзиновський // Нові шляхи. – 1930. – Ч.2 (лютий). – С.319–323.
- 3 Від редакції // Народ. – 1890. – 1 січня. – Ч.1. – С.1–2.
- 4 Відозва до наших селян виборців! // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1911. – 5 цвітня. – Ч.14. – С.1.
- 5 Гаморак Ю. Талант без середовища (Життя і творчість Леся Мартовича) / Юрій Гаморак // Мартович Л. Твори / за ред. Ю. Гаморака. – Краків; Львів: Українське видавництво, 1943. – Т.1. – С. III–LIII.
- 6 Горак Р. Д. Лесь Мартович: Роман-есе / Р. Горак. – К.: Молодь, 1990. – 176 с.
- 7 Грицак Я. Й. До генези ідеї політичної самостійності України / Я. Й. Грицак // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип.1. – С.119–143.
- 8 Грицак Я. “Молоді” радикали в суспільно-політичному житті Галичини / Я. Грицак // Записки НТШ. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С.71–110.
- 9 Гуйванюк М. Емансипаційні процеси в галицькому селі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в рецепції Леся Мартовича / Микола Гуйванюк // Питання історії України. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2014. – Т.17. – С.63–68.
- 10 Гуйванюк М. Літературна спадщина Леся Мартовича як історичне джерело (до 140-річчя з дня народження) / Микола Гуйванюк // Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах. – Снятин: Прут Принт, 2011. – Ч.18–19. – С.141–148.
- 11 Гуйванюк М. Січовий рух у Галичині й Буковині (1900–1914) / Микола Гуйванюк. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 253 с.
- 12 Друге селянське радикальне віче в Коломиї // Хлібороб. – 1893. – 19 червня. – Ч.11 і 12. – С.69–72.
- 13 Животко А. Історія української преси / Аркадій Животко. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
- 14 Збори партійні в Коломиї // Хлібороб. – 1894. – 15 падолиста. – Ч.19, 20, 21. – С.111–112.
- 15 З'їзд українсько-руської радикальної партії // Громадський Голос. Орган русько-української радикальної партії. – 1901. – Грудень. – Ч.28. – С.219–223.
- 16 З'їзд української радикальної партії // Новий Громадський Голос. Радикальна часопись. – 1905. – 7 грудня. – Ч.34. – С.270–271.
- 17 Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. – Ф.69 Лесь Мартович. – Спр.23 Равлюк В. Т. Лесь Мартович. Спогади. Б/д. – 12 арк. (5 арк. чистих).

18. Там само. – Ф.8 Василь Стефаник. – Спр.916. Фірманюк М. М. “Спомини про Василя Стефаника”. 2 зошити. – 1 зошит – 22 арк. (4 арк. чисті), 19.IX.1951 р.; 2 зошит – 14 арк. (1 арк. чист.), [б. д.].
19. Там само. – Ф.8. – Спр.923. Кобринський Володимир Васильович “Незабутні спомини”. Спогади про зустрічі з В. Стефаником. 12.IX.1954 р. – 2 арк.
20. Календар товариства “Просвіта” на рік 1892. – Львів, 1891. – С.133.
21. Королько А. “Коломийське товариство народних спілок”: ідеологічні засади і практична діяльність їх осередків на Покутті (кінець XIX – початок XX ст.) / Андрій Королько // Питання історії України. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці: Технодрук, 2014. – Т.17. – С.68–82.
22. Королько А. Політичне товариство “Народна Воля” у м. Коломия: ідеологічні засади і практична діяльність (1893–1914 рр.) / Андрій Королько // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький університет, 2013. – Вип.676–677. – С.73–88.
23. Кравченко О. Коломия й радикальний рух / Осип Кравченко // Коломия й Коломийщина. Збірник споминок і статей про недавнє минуле. – Філадельфія: Видання Комітету Коломийців, 1988. – С.431–441.
24. Л[єсь]. М[артович]. Що дієся й говориться по наших читальнях у Святиничні [Снятиничні]. (Допись із місяця) / Лєсь Мартович // Народ. – 1890. – 1 лютого. – Ч.2–3. – С.20–22.
25. Лєсин В. Лєсь Мартович. Літературний портрет / Василь Лєсин. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – 63 с.
26. Лисяк–Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням / Іван Лисяк–Рудницький // Лисяк–Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк–Рудницький; пер. з англ.: у 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т.1. – С.413–450.
27. Лозинський М. Лєсь Мартович / М. Лозинський // Діло. – 1916. – 28 січня. – Ч.26 (8925). – С.1.
28. Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, відділ рукописів. – Плеш. 40 Данилович Іванна і Євгенія, донька Северина Даниловича. Біографічні спогади про Северина Даниловича (1861–1942) та інших членів родини. 1980. Снятин. – 52 арк.
29. Там само. – Ф.167 Левчицький І. О. – Оп.1. – Спр. Павл. 18, п.1. Допис до журналу “Хлібороб” про заснування серед селян Покуття організації радикальної партії. [1892] [Коломия]. – 2 арк.
30. Там само. – Ф.167. – Оп.2. – Спр.961, п.35. Данилович Северин, д-р, адвокат в г. Кути, ц. Коломия. Вирізки і виписки з періодичних видань. Львів. 1890, 1900. – 11 арк.
31. Там само. – Ф.167. – Оп.2. – Спр.1227, п.42. Запаринюк Григорій, господар з г. Волчковці, д. Вовчківці, ц. Коломия (тепер Івано–Франківська обл., Снятинський р-н). Вирізки і виписки з періодичних видань, портрет. Львів 1888, 1892. – 4 арк.
32. Там само. – Ф.167. – Оп.2. – Спр.2811, п.84. Сандуляк (Лукин) Іван, громадський діяч, селянин–господар з с. Карлів. Виписки і вирізки з періодичних видань (біографія, портрет, бібліографія). 1890, 1902. Львів. Чернівці. – 12 арк.
33. Мартович Л. Війт (Інтерпеляція на 258. засіданню палати послів – підчас 17. сесії) / Лєсь Мартович // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1911. – 27 цвітня. – Ч.19–20. – С.2–6.
34. Мартович Л. За громаду / Лєсь Мартович // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1913. – 26 червня. – Ч.26. – С.8–11.
35. Мартович Л. Квіт на п'ятку / Лєсь Мартович // Запорожець. Календар для народа на рік звичайний 1913 / Уложили Др. К. Трильовський і Іван Чупрей. – Коломия, 1912. – С.59–69.
36. Мартович Л. Квіт на п'ятку / Лєсь Мартович // Громадський Голос. Орган русько–української радикальної партії. – 1901. – 14 лютого. – Ч.8. – С.58–63.
37. Мартович Л. На торзі / Лєсь Мартович // Громадський Голос. Орган русько–української радикальної партії. – 1901. – 31 січня. – Ч.6. – С.42–45.
38. Мартович Л. Ось–поси мое! (Присвята Дру Миколі Шухевичови) / Лєсь Мартович // Громадський Голос. Орган русько–української радикальної партії. – 1901. – 28 лютого. – Ч.10. – С.74–77; 14 марта. – Ч.12. – С.90–94; 21 марта. – Ч.13. – С.98–102; 28 марта. – Ч.14. – С.106–109; 4 цвітня. – Ч.15. – С.114–117.
39. Мартович Л. Реформа подружного закона / Лєсь Мартович // Запорожець. Календар для народа на рік переступний 1912 / Уложили Др. К. Трильовський і Іван Чупрей. – Коломия, 1911. – С.40–65.
40. Мартович Л. Реформа подружного закона / Лєсь Мартович // Громадський Голос. Радикально–політична часопись. – 1906. – 27 цвітня. – Ч.27. – С.1–2; 4 мая. – Ч.28. – С.1; 8 мая. – Ч.29. – С.1–2; 11 мая. – Ч.30. – С.1–2.
41. Мартович Л. Смертельна справа / Лєсь Мартович // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1911. – 28 червня. – Ч.32. – С.1–3.
42. Мартович Л. Хитрий Панько. (Посвята дру Лонгінови Озаркевичови) / Лєсь Мартович // Громадський Голос. Орган русько–української радикальної партії. – 1901. – 17 січня. – Ч.4. – С.26–30; 24 січня. – Ч.5. – С.34–37.
43. Марчук Г. Ідейно–естетичні шукання раннього періоду творчості Лєся Мартовича / Ганна Марчук // “Покутська трійця” в загальноукраїнському літературному процесі кінця XIX – початку XX століття: Збірник наукових праць – Івано–Франківськ, 2006. – С.23–32.
44. Марчук Г. Сатира Лєся Мартовича в контексті сатиричних жанрів доби / Ганна Марчук. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 1999. – 141 с.
45. Мохорук А. “Січ” – Топорівці, пов. Городенка / Андрій Мохорук // Гей, там на горі “Січ” іде!.. Пропам’ятна книга Січей / ред. П. Трильовський. – Едмонтон, 1965. – С.127–128.
46. Народні віча за загальним голосуванням // Народ. – 1893. – 1 липня. – Ч.12–13. – С.115–116.
47. Парлямент руських хлопів // Громадський Голос. Орган русько–української радикальної партії. – 1900. – 11 жовтня. – Ч.22. – С.185–187.
48. По першій голосованню // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1911. – 21 червня. – Ч.31. – С.2–3.
49. Погребенник Ф. П. Лєсь Мартович: життя і творчість / Федір Погребенник. – К.: Дніпро, 1971. – 194 с.
50. Покуття. Історико–етнографічний нарис. – Львів: Манускрипт–Львів, 2010. – 456 с.
51. Політика краєва і загранична. Віче народне в Сятині // Народ. – 1892. – 6 марта. – Ч.5–6. – С.65–72.
52. Привіт М. Драгоманову від збору селянської радикальної партії // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). Том VII. (1892–1893) / Зладив Михайло Павлик. – Чернівці: З друкарні “Руської Ради” під зар. Ів. Захарка, 1911. – С.343.
53. Про в’че радикальне въ Коломиі // Діло. – 1896. – 13 (25) грудня. – Ч.279. – С.1–2.
54. Равлюк В. Спогади про Василя Стефаника / Василь Равлюк // Ямгорів. Літературно–краснзавчий і мистецький альманах. – 2005. – Ч.13–14. – С.108–114.
55. Радикальне віче в Сятині // Хлібороб. – 1893. – 1 липня. – Ч.13. – С.86–87.
56. Радикальне політичне товариство // Хлібороб. – 1892. – 1 вересня. – Ч.17. – С.125–127.
57. Радикальні кандидатури // Громадський Голос. Радикальна політична часопись. – 1911. – 20 цвітня. – Ч.17–18. – С.1.
58. Романюк М. М. Українські часописи Коломиї (1865–1994 рр.): Історико–бібліографічне дослідження / Передмова В. Качкана / М. М. Романюк, М. В. Галушко. – Львів, 1996. – 238 с.
59. Рух політичний, просвітний і економічний руського народу. Въ коломийскѣмъ повѣтѣ // Свобода. Письмо політичне, просвітне и господарске для народу. – 1897. – 27 падолиста (9 грудня). – Ч.48. – С.382.
60. Справи поточні. Справи рускі. Рускі радикалы мали въ Коломиі дня 4. Падолиста довѣрочні зборы... // Батьківщина. – 1894. – 1 (13) грудня. – Ч.23. – С.178–181.
61. Стефаник В. Перший твір Лєся Мартовича (Спомин) / Василь Стефаник // Стефаник В. Повне зібрання творів: В трьох томах / Василь Стефаник. – Т.2: Автобіографічні твори, поезії в прозі, публіцистика, незакінчені твори і переклади. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1952. – С.22–28.
62. Стефаник В. Людмила (Із споминок про Лєся Мартовича) / Василь Стефаник // Стефаник В. Повне зібрання творів: В трьох томах / Василь Стефаник. – Т.2: Автобіографічні твори, поезії в прозі, публіцистика, незакінчені твори і переклади. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1952. – С.29–32.
63. Франко І. Вандрівка русина з Бідою / Іван Франко // Франко І. Твори в 50 томах. – К.: Наукова думка, 1976. – Т.1. – С.126.

64. Франко І. Історія кожуха / Іван Франко // Франко І. Твори в 50 томах. – К.: Наукова думка, 1978. – Т.18. – С.319–323.
65. Франко І. Історія кожуха. Сучасна казка (Посвячую Іванові Сандулякови з Карлова) / Іван Франко // Хлібороб. – 1892. – 1 жовтня. – Ч.18 і 19. – С.137–139.
66. Харитон В. З історії суспільно–політичного руху в Галичині і на Покутті наприкінці XIX – на початку XX ст. / Василь Харитон. – Снятин: Прут Принт, 2007. – 120 с.
67. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф.146 Галицьке Намісництво м. Львів. – Оп.25. – Спр.376 Листування староства в м. Городенка про перереєстрацію українського просвітнього товариства “Народна спілка” в с. Городниця та його ліквідацію. Статут. – 14 арк.
68. Там само. – Ф.663 Павлик Михайло – український письменник і громадський діяч. – Оп.1. – Спр.179 Протоколи засідань Української радикальної партії, списки членів, проект програми, оповістки і виклики на засідання і інші матеріали про діяльність партії. 1894–1914 pp. – 436 арк.
69. Там само. – Ф.663. – Оп.1. – Спр.213. Листи М. Павлику від кореспондентів з прізвищами на літеру “Г”, “Д”. 1885–1914 pp. – 302 арк.
70. Там само. – Ф.663. – Оп.1. – Спр.221. Листи М. Павлику від кореспондентів з прізвищами на букву “М”. 1893–1908 pp. – 157 арк.
71. Якимович Б. З. Іван Франко – видавець: Книгознавчі та джерелознавчі аспекти / Богдан Якимович. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 691 с.
72. Яковлев Ю. Діяльність Северина Даниловича в РУРП у 1890–х pp. / Юрій Яковлев // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький університет, 2013. – Вип.676–677. – С.88–98.

## References

1. Arkusha O. Halyskyi seim: vyborchi kampanii 1889 i 1895 rr. / Olena Arkusha. – Lviv: Natsionalna Akademiia Nauk Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha, 1996. – 173 s.
2. Budzynovskiy V. Ne–kariierovych (Iz spomyniv pro Lesia Martovycha) / Viacheslav Budzynovskiy // Novi shliakhy. – 1930. – Ch.2 (liutyi). – S.319–323.
3. Vid redaktsii // Narod. – 1890. – 1 sichnia. – Ch.1. – S.1–2.
4. Vidozva do nashykh selian vybortsiv! // Hromadskiy Holos. Radykalna politychna chasopys. – 1911. – 5 tsvitnia. – Ch.14. – S.1.
5. Hamorak Yu. Talant bez seredovysheha (Zhytti i tvorchist Lesia Martovycha) / Yurii Hamorak // Martovych L. Tvory / za red. Yu. Hamoraka. – Krakiv; Lviv: Ukrainske vydavnytstvo, 1943. – Т.1. – S. III–LIII.
6. Horak R. D. Les Martovych: Roman–ese / R. Horak. – K.: Molod, 1990. – 176 s.
7. Hrytsak Ya.Y. Do henezy idei politychnoi samostiinosti Ukrainy / Ya.Y. Hrytsak // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. – K., 1992. – Vyp.1. – S.119–143.
8. Hrytsak Ya. “Molodi” radykaly v suspilno–politychnomu zhytti Halychyny / Ya. Hrytsak // Zapysky NTSh. – Lviv, 1991. – Т. CCXXII. – S.71–110.
9. Huivaniuk M. Emansypatsiini protsesy v halyskomu seli naprykintsi XIX – pochatku XX st. v retseptsii Lesia Martovycha / Mykola Huivaniuk // Pytannia istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats kafedry istorii Ukrainy Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yurii Fedkovycha. – Chernivtsi: Tekhnodruk, 2014. – Т.17. – S.63–68.
10. Huivaniuk M. Literatura spadshchyna Lesia Martovycha yak istorychne dzherelo (do 140–richchia z dnia narodzhennia) / Mykola Huivaniuk // Yamhoriv. Literaturno–kraieznavchy i mystetskyi almanakh. – Sniatyn: Prut Prynt, 2011. – Ch.18–19. – S.141–148.
11. Huivaniuk M. Sichovy rukh u Halychyni y Bukovyni (1900–1914) / Mykola Huivaniuk. – Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 2009. – 253 s.
12. Druhe selianske radykalne viche v Kolomyi // Khliborob. – 1893. – 19 chervnia. – Ch.11 і 12. – S.69–72.
13. Zhyvotko A. Istorii ukrainskoi presy / Arkadii Zhyvotko. – K.: Nasha kultura i nauka, 1999. – 368 s.
14. Zbory partiini v Kolomyi // Khliborob. – 1894. – 15 padolysta. – Ch.19, 20, 21. – S.111–112.
15. Zidz ukrainsko–ruskoi radykalnoi partyi // Hromadskiy Holos. Organ rusko–ukrainskoi radykalnoi partii. – 1901. – Hruden. – Ch.28. – S.219–223.
16. Zidz ukrainskoi radykalnoi partii // Novyi Hromadskiy Holos. Radykalna chasopys. – 1905. – 7 hrudnia. – Ch.34. – S.270–271.
17. Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy, viddil rukopysnykh fondiv i tekstolohii. – F.69 Les Martovych – Spr.23 Ravliuk V. T. Les Martovych. Spohady. B/d. – 12 ark. (5 ark. chystykh).
18. Tam samo. – F.8 Vasyl Stefanyk. – Spr.916. Firmaniuk M. M. “Spomyny pro Vasylia Stefanyka”. 2 zoshyty. – 1 zoshyt – 22 ark. (4 ark. chysti), 19.IX.1951 r.; 2 zoshyt – 14 ark. (1 ark. chyst.), [b. d.].
19. Tam samo. – F.8. – Spr.923. Kobrynskyi Volodymyr Vasylovych “Nezabutni spomyny”. Spohady pro zustrichi z V. Stefanykom. 12.IX.1954 r. – 2 ark.
20. Kalendar tovarystva “Prosvita” na rik 1892. – Lviv, 1891. – S.133.
21. Korolko A. “Kolomyiske tovarystvo narodnykh spilok”: ideolohichni zasady i praktychna diialnist yikh oseredkiv na Pokutti (kinets XIX – pochatok XX st.) / Andrii Korolko // Pytannia istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats kafedry istorii Ukrainy Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yurii Fedkovycha. – Chernivtsi: Tekhnodruk, 2014. – Т.17. – S.68–82.
22. Korolko A. Politychne tovarystvo “Narodna Volia” u m. Kolomyia: ideolohichni zasady i praktychna diialnist (1893–1914 rr.) / Andrii Korolko // Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats. Istorii. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny. – Chernivtsi: Chernivetskyi universytet, 2013. – Vyp.676–677. – S.73–88.
23. Kravcheniuk O. Kolomyia y radykalnyi rukh / Osyp Kravcheniuk // Kolomyia y Kolomyishchyna. Zbirnyk spomyniv i statei pro nedavnie mynule. – Filadelfia: Vydannia Komitetu Kolomyian, 1988. – S.431–441.
24. L[es]. M[artovych]. Shcho diiesia y hovorytsia po nashykh chytalniakh u Sviatynshchyni [Sniatynshchyni]. (Dopys iz mistisia) / Les Martovych // Narod. – 1890. – 1 liutoho. – Ch.2–3. – S.20–22.
25. Lesyn V. Les Martovych. Literaturnyi portret / Vasyl Lesyn. – K.: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury, 1963. – 63 s.
26. Lysiak–Rudnytskyi I. Ukrainsi v Halychyni pid avstriiskym panuvanniam / Ivan Lysiak–Rudnytskyi // Lysiak–Rudnytskyi I. Istorychni ese / I. Lysiak–Rudnytskyi; per. z anh.: u 2 t. – K.: Osnovy, 1994. – Т.1. – S.413–450.
27. Lozynskiy M. Les Martovych / M. Lozynskiy // Dilo. – 1916. – 28 sichnia. – Ch.26 (8925). – S.1.
28. Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni Vasylia Stefanyka, viddil rukopysiv. – Plesh. 40 Danylovych Ivanna i Yevheniia, donka Severyna Danylovycha. Biohrafichni spohady pro Severyna Danylovycha (1861–1942) ta inshykh chleniv rodyiny. 1980. Sniatyn. – 52 ark.
29. Tam samo. – F.167 Levytskyi I. O. – Op.1. – Spr. Pavl. 18, p.1. Dopys do zhurnalu “Khliborob” pro zasnovannia sered selian Pokuttia oranizatsii radykalnoi partii. [1892] [Kolomyia]. – 2 ark.
30. Tam samo. – F.167. – Op.2. – Spr.961, p.35. Danylovych Severyn, d–r, advokat v h. Kut, ts. Kolomyia. Vyrizky i vypysky z periodychnykh vydan. Lviv. 1890, 1900. – 11 ark.
31. Tam samo. – F.167. – Op.2. – Spr.1227, p.42. Zaparyniuk Hryhorii, gospodar z h. Volchkovtsi, d. Vovchkiivtsi, ts. Kolomyia (teper Ivano–Frankivska obl., Sniatynskiy r–n). Vyrizky i vypysky z periodychnykh vydan, portret. Lviv 1888, 1892. – 4 ark.
32. Tam samo. – F.167. – Op.2. – Spr.2811, p.84. Sanduliak (Lukyn) Ivan, hromadskiy diiach, selianyn–gospodar z s. Karliv. Vypysky i vyrizky z periodychnykh vydan (biohrafiiia, portret, bibliohrafiiia). 1890, 1902. Lviv. Chernivtsi. – 12 ark.
33. Martovych L. Viit (Interpeliatsiia na 258. zasidaniu palaty posliv – pidchas 17. sesii) / Les Martovych // Hromadskiy Holos. Radykalna politychna chasopys. – 1911. – 27 tsvitnia. – Ch.19–20. – S.2–6.
34. Martovych L. Za hromadu / Les Martovych // Hromadskiy Holos. Radykalna politychna chasopys. – 1913. – 26 chervnia. – Ch.26. – S.8–11.
35. Martovych L. Kvit na piatku / Les Martovych // Zaporozhets. Kalendar dlia naroda na rik zychainyi 1913 / Ulozhyly Dr. K. Trylovskiy i Ivan Chuprei. – Kolomyia, 1912. – S.59–69.
36. Martovych L. Kvit na piatku / Les Martovych // Hromadskiy Holos. Organ rusko–ukrainskoi radykalnoi partii. – 1901. – 14 liutoho. – Ch.8. – S.58–63.
37. Martovych L. Na torzi / Les Martovych // Hromadskiy Holos. Organ rusko–ukrainskoi radykalnoi partii. – 1901. – 31 sichnia. – Ch.6. – S.42–45.
38. Martovych L. Os–posy moie! (Prysviata Dru Mykoli Shukhevychovy) / Les Martovych // Hromadskiy Holos. Organ rusko–ukrainskoi radykalnoi partii. – 1901. – 28 liutoho. – Ch.10. – S.74–77;

14 marta. – Ch.12. – S.90–94; 21 marta. – Ch.13. – S.98–102; 28 marta. – Ch.14. – S.106–109; 4 tsvitnia. – Ch.15. – S.114–117.

39. Martovych L. Reforma podruzhnogo zakona / Les Martovych // Zaporozhets. Kaliendar dla naroda na rik perestupnyi 1912 / Ulozhly Dr. K. Trylovskiy i Ivan Chuprei. – Kolomyia, 1911. – S.40–65.

40. Martovych L. Reforma podruzhnogo zakona / Les Martovych // Hromadskiy Holos. Radykalno-politychna chasopys. – 1906. – 27 tsvitnia. – Ch.27. – S.1–2; 4 maia. – Ch.28. – S.1; 8 maia. – Ch.29. – S.1–2; 11 maia. – Ch.30. – S.1–2.

41. Martovych L. Smertelna sprava / Les Martovych // Hromadskiy Holos. Radykalna politychna chasopys. – 1911. – 28 chervnia. – Ch.32. – S.1–3.

42. Martovych L. Khytryi Panko. (Posviata dru Longinovy Ozarkevychovy) / Les Martovych // Hromadskiy Holos. Organ rusko-ukrainskoi radykalnoi partii. – 1901. – 17 sichnia. – Ch.4. – S.26–30; 24 sichnia. – Ch.5. – S.34–37.

43. Marchuk H. Ideino-estetychni shukannia rannoho periodu tvorchosti Lesia Martovycha / Hanna Marchuk // “Pokutska triitsia” v zahalnoukrainskomu literaturnomu protsesi kintsia XIX – pochatku XX stolittia: Zbirnyk naukovykh prats – Ivano-Frankivsk, 2006. – S.23–32.

44. Marchuk H. Satyra Lesia Martovycha v konteksti satyrychnykh zhanriv doby / Hanna Marchuk. – K.: IVTs Derzhkomstatu Ukrainy, 1999. – 141 s.

45. Mokhoruk A. “Sich” – Toporivtsi, pov. Horodenka / Andrii Mokhoruk // Hei, tam na hori “Sich” ide!.. Propamiatna knyha Sichei / red. P. Trylovskiy. – Edmonton, 1965. – S.127–128.

46. Narodni vicha za zahalnym holosovaniem // Narod. – 1893. – 1 lypnia. – Ch.12–13. – S.115–116.

47. Parlament ruskykh khlopiv // Hromadskiy Holos. Orhan rusko-ukrainskoi radykalnoi partii. – 1900. – 11 zhovtnia. – Ch.22. – S.185–187.

48. Po pershim holosovanii // Hromadskiy Holos. Radykalna politychna chasopys. – 1911. – 21 chervnia. – Ch.31. – S.2–3.

49. Pohrebennyk F. P. Les Martovych: zhyttia i tvorchist / Fedir Pohrebennyk. – K.: Dnipro, 1971. – 194 s.

50. Pokuttia. Istoryko-etnohrafichnyi narys. – Lviv: Manuskryst-Lviv, 2010. – 456 s.

51. Polityka kraieva i zahranynchna. Viche narodne v Sniatyni // Narod. – 1892. – 6 marta. – Ch.5–6. – S.65–72.

52. Pryvit M. Drahomanovu vid zboru selianskoi radykalnoi partii // Perepyska Mykhaila Drahomanova z Mykhailom Pavlykom (1876–1895). Tom VII. (1892–1893) / Zlady Mykhailo Pavlyk. – Chernivtsi: Z drukarni “Ruskoj Rady” pid zar. Iv. Zakharka, 1911. – S.343.

53. Pro viche radykalne v Kolomyi // Dilo. – 1896. – 13 (25) hrudnia. – Ch.279. – S.1–2.

54. Ravliuk V. Spohady pro Vasylia Stefanyka / Vasyl Ravliuk // Yamhoriv. Literaturno-kraieznavchyi i mystetskyi almanakh. – 2005. – Ch.13–14. – S.108–114.

55. Radykalne viche v Sniatyni // Khliborob. – 1893. – 1 lypnia. – Ch.13. – S.86–87.

56. Radykalne politychne tovarystvo // Khliborob. – 1892. – 1 veresnia. – Ch.17. – S.125–127.

57. Radykalni kandydaty // Hromadskiy Holos. Radykalna politychna chasopys. – 1911. – 20 tsvitnia. – Ch.17–18. – S.1.

58. Romaniuk M. M. Ukrainski chasopysy Kolomyi (1865–1994 rr.): Istoryko-bibliohrafichne doslidzhennia / Peredmova V. Kachkana / M. M. Romaniuk, M. V. Halushko. – Lviv, 1996. – 238 s.

59. Rukh politychnyi, prosvitnyi i ekonomichnyi ruskoho narodu. V kolomyiskym poviti // Svoboda. Pismo politychne, prosvitne i hospodarske dla narodu. – 1897. – 27 padolysta (9 hrudnia). – Ch.48. – S.382.

60. Spravy potochni. Spravy ruski. Ruski radykaly mali v Kolomyi dnia 4. Padolysta dovirochni zbory... // Batkóvshchyna. – 1894. – 1 (13) hrudnia. – Ch.23. – S.178–181.

61. Stefanyk V. Pershyi tvir Lesia Martovycha (Spomyn) / Vasyl Stefanyk // Stefanyk V. Povne zibrannia tvoriv: V trokh tomakh / Vasyl Stefanyk. – T.2: Avtobiohrafichni tvory, poezii v prozi, publitsystyka, nezakincheni tvory i pereklady. – K.: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainskoi RSR, 1952. – S.22–28.

62. Stefanyk V. Liudmyla (Iz spomyniv pro Lesia Martovycha) / Vasyl Stefanyk // Stefanyk V. Povne zibrannia tvoriv: V trokh tomakh / Vasyl Stefanyk. – T.2: Avtobiohrafichni tvory, poezii v prozi, publitsystyka, nezakincheni tvory i pereklady. – K.: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainskoi RSR, 1952. – S.29–32.

63. Franko I. Vandrivka rusyna z Bidoiu / Ivan Franko // Franko I. Tvory v 50 tomakh. – K.: Naukova dumka, 1976. – T.1. – S.126.

64. Franko I. Istoryia kozhukha / Ivan Franko // Franko I. Tvory v 50 tomakh. – K.: Naukova dumka, 1978. – T.18. – S.319–323.

65. Franko I. Istoryia kozhukha. Suchasna kazka (Posviachuiv Ivanovy Sanduliakovy z Karlova) / Ivan Franko // Khliborob. – 1892. – 1 zhovtnia. – Ch.18 i 19. – S.137–139.

66. Kharyton V. Z istorii suspilno-politychnoho rukhu v Halychyni i na Pokutti naprykintsi XIX – na pochatku XX st. / Vasyl Kharyton. – Sniatyn: Prut Prynt, 2007. – 120 s.

67. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv. – F.146 Halytske Namisnytstvo m. Lviv. – Op.25. – Spr.376 Lystuvannia starostva v m. Horodenka pro perereiestratsiiu ukrainskoho prosvitnogo tovarystva “Narodna spilka” v s. Horodnytsia ta yoho likvidatsiiu. Statut. – 14 ark.

68. Tam samo. – F.663 Pavlyk Mykhailo – ukrainskyi pysmennyk i hromadskiy diiach. – Op.1. – Spr.179 Protokoly zasidan Ukrainskoi radykalnoi partii, spysky chleniv, proekt prohramy, opovistky i vyklyky na zasidannia i inshi materialy pro diialnist partii. 1894–1914 rr. – 436 ark.

69. Tam samo. – F.663. – Op.1. – Spr.213. Lysty M. Pavlyku vid korespondentiv z prizvyshchamy na literu “H”, “D”. 1885–1914 rr. – 302 ark.

70. Tam samo. – F.663. – Op.1. – Spr.221. Lysty M. Pavlyku vid korespondentiv z prizvyshchamy na bukvu “M”. 1893–1908 rr. – 157 ark.

71. Yakymovych B. Z. Ivan Franko – vydavets: Knyhoznavchi ta dzhereloznavchi aspekty / Bohdan Yakymovych. – Lviv: Vydavnychi tsestr LNU im. Ivana Franka, 2006. – 691 s.

72. Yakovliev Yu. Diialnist Severyna Danylovycha v RURP u 1890–kh rr. / Yurii Yakovliev // Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats. Istoryia. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny. – Chernivtsi: Chernivetskyi universytet, 2013. – Vyp.676–677. – S.88–98.

**Korolko A. Z., Ph.D., Associate Professor at History of Ukraine Department State Higher Educational Establishment “Vasyl Stefanyk Precarpathian National University” (Ukraine, Ivano-Frankivsk), korolko\_andr@ukr.net**

#### Les Martovych and radical Ukrainian movement in Galicia (at the late XIX<sup>th</sup> – early XX<sup>th</sup> centuries)

*In the article the contribution of Les' Martovych to the activity of Ukrainian Radical Party (hereinafter – URP) in Galicia. The peculiarities of the formation of his ideology and social and political views are analyzed. The role of Les' Martovych in the process of Radical Party organizational formation during the studied period is shown. The main attention is paid to the party, political and journalistic activities, relationships with other members of URP. Cooperation of Les' Martovych with party bodies involved in the campaign to the State Council (Austrian Parliament) and Galician regional Diet, which took place within the region are observed. The main areas of Les' Martovych practice in URP in the early twentieth century are observed.*

**Keywords:** Les' Martovych, Ukrainian Radical Party, radicals, Galicia, public meeting, “Pokuttia trinity”, “Narodna Volia”.

**Королюк А. З., кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины, ГВУЗ “Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаняка” (Украина, Ивано-Франковск), korolko\_andr@ukr.net**

#### Лесь Мартович и украинское радикальное движение в Галиции (конец XIX – начало XX века)

*Исследовано участие Лесь Мартовича в деятельности Украинской радикальной партии в Галиции. Проанализированы особенности формирования его мировоззрения и становления общественно-политических взглядов. Показано его роль в процессе организационного становления радикальной партии на протяжении исследуемого периода. Основное внимание обращено на партийно-политическую и публицистическую деятельность, взаимоотношения с другими членами УРП. Раскрыто его сотрудничество с партийными органами, участие в предвыборных кампаниях к Державной Раде (австрийского парламента) и Галицкого краевого сейма, которые происходили на территории края. Рассмотрены основные направления практической деятельности Л. Мартовича в УРП в начале XX века.*

**Ключевые слова:** Лесь Мартович, Украинская радикальная партия, радикалы, Галиция, вече, “Покутская триада”, “Народная Воля”.

\* \* \*

УДК 94(477):378.4“1805/1863”

**Жук В. В.**асистент кафедри політології, соціології і права,  
Національний університет харчових технологій  
(Україна, Київ), sluggers73@gmail.com**ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕДАГОГІЧНИХ ІНСТИТУТІВ ТА КАФЕДР  
ПЕДАГОГІКИ В УНІВЕРСИТЕТАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ  
УКРАЇНИ У ДОРЕФОРМЕНУ ДОБУ ХІХ СТ.**

*Метою статті було дослідити проблеми функціонування педагогічних інститутів та кафедр педагогіки в університетах Наддніпрянської України в період їх становлення і розвитку. У статті досліджується роль педінститутів та кафедр педагогіки у процесі підготовки та виховання кваліфікованих педагогічних кадрів для навчальних закладів вищої, середньої та початкової освіти на українських землях у дореформену добу ХІХ ст. Наводяться дані про соціальний статус вихованців тогочасних педагогічних інститутів. Подаються відомості про професорів і викладачів, які працювали у педінститутах та посади кафедри педагогіки, а також розглядається їх професійно-кваліфікаційний рівень. Визначається вплив університетських статутів на процес функціонування педінститутів та кафедр педагогіки в університетах. Аналізується якість навчання у педагогічних інститутах при Харківському університеті та Київському університеті св. Володимира у дореформену добу ХІХ ст.*

**Ключові слова:** педагогічні інститути, кафедри педагогіки, Харківський університет, Київський університет, університетські статуті, педагогічна діяльність.

Становлення підготовки науково-педагогічних кадрів для навчальних закладів різних рівнів освіти Наддніпрянської України тісно пов'язане з відкриттям педагогічних інститутів при Харківському імператорському університеті (у 1811 р.) та Київському імператорському університеті св. Володимира (у 1834 р.). Також вагомий внесок у розвиток науково-педагогічного потенціалу професорських і викладацьких кадрів зробило функціонування кафедр педагогіки в імператорських університетах Наддніпрянської України. Провідні професори прививали студентам педагогічні навички, які ставали їм у нагоді при подальшому переході на навчальну та виховну роботу в освітні заклади різних рівнів.

Якість і рівень підготовки педагогічних кадрів для навчальних закладів освіти завжди мали ключове значення для системи науки і освіти будь-якої країни. А у період становлення системи університетського навчання у Російській імперії проблема розвитку педагогічної освіти та виховання кваліфікованих педагогів стояла дуже гостро. І спеціально відкриті при імператорських університетах педагогічні інститути, а також існування кафедр педагогіки зробили значний внесок у справу виховання кваліфікованих педагогів, які потім розвивали вітчизняну освіту і науку. Проблема якісної підготовки педагогічних кадрів, безумовно, залишається актуальною і на сучасному етапі існування української держави. Деякі аспекти функціонування педагогічної освіти в університетах Наддніпрянської України у період їх становлення не завадило б запозичити і сьогодні в освітній галузі України.

Питання існування і діяльності педагогічних інститутів та кафедр педагогіки в університетах Російської імперії висвітлювалося у працях істориків радянської доби та сучасних російських учених – Р. Еймонтової [17], Ф. Петрова [12], А. Андреева [1] та Н. Карнаух [4]. Але аспекти означеної тематики стосовно саме університетів Наддніпрянської України та розвитку педагогічної освіти на українських землях у цих працях були висвітлені недостатньо. У науковій

літературі сучасних вітчизняних дослідників Н. Шип [14] та Н. Левицької [6] чимало аспектів з означених проблем також залишилися поза увагою, або були розкриті поверхово і фрагментарно. Отже, спеціальних досліджень, присвячених функціонуванню педагогічних інститутів та кафедр педагогіки, які існували при Харківському і Київському імператорських університетах у період їх становлення і розвитку, проведено ще не було. Таким чином, метою даної статті є висвітлення і розкриття проблеми організації, існування і діяльності педагогічних інститутів та кафедр педагогіки в університетах Наддніпрянської України у дореформену добу ХІХ ст.

Функціонування педагогічних інститутів при університетах Російської імперії було передбачене університетським Статутом 1804 р. [13, стб.265] Ці навчальні заклади не були зобов'язані готувати викладацькі кадри безпосередньо для університетів. Згідно цього документу, університетські педінститути мали випускати, насамперед, учителів для училищ, гімназій, шкіл, ліцеїв та інших навчальних закладів середньої та початкової освіти. Видатний український історик, громадський та політичний діяч Д. І. Багалій у своїй монографії, присвяченій історії його рідного Харківського університету, зазначав, що педагогічний інститут, який існував при кожному з імператорських університетів, лише “побічно міг служити розсадником молодих людей, що готувалися до професорського звання” [5, с.48].

Щоправда, педагогічний інститут при Харківському імператорському університеті був відкритий лише у 1811 р. (у той час як сам університет почав існувати з 1805 р.) і далі функціонував з перервами, оскільки в перші роки існування цього вищого навчального закладу відчувалася гостра нестача студентів і тим більше кандидатів (тобто випускників-відмінників), які почали виходити зі стін університету тільки з 1810 р. [5, с.69]

Згідно Статуту 1804 р. кожний університет міг одночасно навчати у власному педагогічному інституті не більше 12 осіб з кандидатським ступенем. Оскільки термін навчання для них становив 3 роки, то у середньому кожного року до педінституту набиралося по 4 особи. Вони навчалися за державний кошт і отримували стипендії у розмірі 300 карбованців сріблом на рік. Після закінчення навчання вони мали складати іспит на ступінь магістра, а потім захищати магістерську дисертацію. Але деякі, не захистившись, могли йти працювати вчителями до училищ чи гімназій або домашніми вихователями. Звісно, що були й такі, хто взагалі полишав наукову та педагогічну роботу. Новоспечені магістри, як правило, залишалися працювати у педінституті, навчаючи нових вступників-кандидатів. Їм також призначалося державне утримання у розмірі 400 крб. ср. на рік. Окрім означеної роботи магістри за рішенням Ради іноді паралельно долучалися до викладання на університетських курсах або працювали в інших навчальних закладах імперії. Один раз на два роки за рішенням Ради університету обиралися два найбільш гідних та перспективних у науковому відношенні магістри, яких відправляли у дворічне закордонне відрядження з метою удосконалення своїх знань. Через 3 роки педагогічної



служби магістри та старші вчителі гімназій могли претендувати на отримання університетської посади ад'юнкта. Це питання вирішувалося на загальних університетських зборах [13, стб.289-290; 15, с.12]. Саме у такий спосіб більшість молодих вітчизняних учених (зокрема, у Харківському університеті) набували наукові ступені та університетські посади протягом першої третини XIX ст.

В університетському Статуті 1835 р. були внесені деякі зміни відносно діяльності педагогічних інститутів при університетах. Як і раніше, основним завданням цих навчальних закладів все ж таки була підготовка викладацьких кадрів для гімназій та училищ, хоча найбільш успішні випускники, як правило, залишалися при університетах. Загальна кількість студентів тепер збільшувалась до як мінімум 20 осіб, які перебували на казенному утриманні. Серед них могли бути вже не тільки випускники університетів з кандидатським званням (тобто, за сучасними мірками – випускники з “червоним” дипломом), а й найбільш успішні випускники гімназій. І навіть, більше того, усіляко віталось їх збільшення за рахунок бажаючих навчатись в педінституті своєкоштных студентів, максимально обмежена кількість яких не вказувалася. Окрім слухання університетських лекцій студенти педінститутів отримували від своїх професорів-кураторів “настанови в практичних вправах по обраній кожним з них галузі наук, писали твори, виголошували пробні лекції і давали уроки”. Отримавши передбачену програмою навчання повну освіту в педагогічному інституті, його випускники зобов'язані були потім прослужити не менше шести років в училищному відомстві [11, стб.767-768].

Стосовно Київського імператорського університету св. Володимира (відкритий у 1834 р.), який у дореформену добу функціонував за власними статутами 1833 р. та 1842 р., то відмінність діяльності його педагогічного інституту від інших університетів Російської імперії полягала лише у тому, що мінімальна кількість своєкоштных студентів у ньому передбачалась не 20 осіб, як було зазначено в університетському Статуті 1835 р., а 26 осіб згідно його власного Статуту 1833 р. [9, стб.493] та 30 осіб згідно його Статуту 1842 р. [8, стб.238]

Викладачами педагогічних інститутів призначались, як правило, провідні університетські професори. Так, наприклад, у педінституті при Харківському імператорському університеті викладачами були одні з найкращих випускників Дерптського професорського інституту М. М. Лунін і А. Й. Валицький, а у педінституті Київського імператорського університету св. Володимира саме курс педагогіки, а також всі філософські дисципліни впродовж 16 років читав перший професор філософії цього вузу О. М. Новицький [16, с.114].

Університетський Статут 1863 р. скасував педагогічні інститути при імператорських університетах. Частково їх замінили педагогічні курси, які були запроваджені постановою Міністерства народної освіти у листопаді 1858 р. До них мали право вступати тільки ті молоді люди, які закінчили університетський курс. Термін навчання на педагогічних курсах становив два роки. Їх вихованці

отримували стипендії розміром від 200 до 300 крб. ср. на рік. Але ці курси, на відміну від їх попередників – педагогічних інститутів, юридично не підпорядковувалися університетам і готували майже виключно вчителів для навчальних закладів середньої та початкової освіти, а також домашніх вихователів [7, стб.295, 305-306]. Таким чином, з цього джерела істотного поповнення професорсько-викладацьких лав самих університетів практично не надходило.

Як не дивно, але кафедри педагогіки, які тоді називалися кафедрами “педагогії”, не були включені в структуру університетів Російської імперії ні у першому університетському Статуті 1804 р., ні у другому університетському Статуті 1835 р. Вони з'явилися лише 1850 р., коли тогочасний міністр народної освіти П. О. Ширинський-Шихматов написав звернення до імператора Миколи I, в якому просив дати згоду на заснування кафедр педагогіки у всіх імператорських університетах держави “для теоретичної і практичної підготовки студентів до вчительського звання”. Зокрема, своє прохання міністр мотивував тим, що університетські професори, які “не ознайомлені детально з правилами педагогії, як науки, яку вони не слухали в університеті, не в змозі бути надійними керівниками студентам у застосуванні цих правил до живання на практиці”. В результаті, імператором була дана згода на відкриття кафедр педагогіки на історико-філологічних факультетах усіх університетів держави, включаючи, звісно, Харківський імператорський університет і Київський імператорський університет св. Володимира [10, стб. 1225-1227].

Оскільки хронологічно це рішення майже співпало з припиненням викладання в університетах філософії, то як фінансові, так і викладацькі ресурси були просто перенаправлені на новоутворені кафедри педагогіки. Так відбулося, наприклад, у Київському університеті, де ординарний професор кафедри філософії, доктор філософії та стародавньої філології С. С. Гогоцький у 1851 р. був затверджений ординарним професором педагогіки на щойно відкритій однойменній кафедрі [2, с.124].

Але, в дійсності, педагогіка, хоч і в якості необов'язкового предмету, викладалася в деяких університетах Російської імперії, а також в педагогічних інститутах, що існували при них, ще задовго до офіційного утворення кафедр з цієї дисципліни. Так, у Харківському університеті заняття з педагогіки проводилися ледь не з часу його заснування. Починаючи з 1807 р. по 2-3 години на тиждень читались лекції, а з 1811 р. уже почали проводитися і семінари. Першим викладачем педагогіки у Харківському університеті був ад'юнкт історії і географії А. Г. Рейніш, який читав лекції за працями видатного швейцарського педагога-гуманіста Й. Г. Песталоцці та відомого німецького педагога і богослова А. Г. Німейєра [18, с.154]. А у першому Статуті Київського університету 1833 р. зазначалося, що викладання педагогіки в тамтешньому педагогічному інституті покладається на професорів філософії [9, стб.494]. Такими у дореформену добу були О. М. Новицький і С. С. Гогоцький [2, с. XXIX].

У 1834-1852 рр. лекції з педагогіки у Харківському університеті читав професор кафедри грецької

словесності та старожитностей А. Й. Валицький, який був одним з найкращих випускників Дерптського професорського інституту. Викладаючи курс, він користувався творами Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо та інших видатних мислителів-просвітників. Для слухачів педагогічного інституту університету професором Валицьким був підготовлений і вперше прочитаний у 1839-1840 навчальному році курс “Педагогія”. А першим очільником кафедри педагогіки у Харківському університеті був випускник Головного педагогічного інституту у Санкт-Петербурзі М. О. Лавровський, який прибув до Харкова 1852 р. Лавровський, “отримавши непогану спеціальну педагогічну підготовку в педагогічному інституті, надалі сам приділяв в університеті велику увагу питанням педагогічної підготовки студентів” [18, с.157].

Університетський Статут 1863 р. припинив існування кафедр педагогіки. Мотивувалося це наступним: “Педагогіки як науки самостійної, яка має право на окрему кафедру в університетах, не існує, а педагогія входить до складу предметів, що належать до галузі наук філософських, а саме психології” [3, с. 11]. З тих пір педагогічні дисципліни в університетах Російської імперії викладались лише епізодично і в якості необов’язкових предметів.

Отже, педагогічні інститути та кафедри педагогіки в університетах Наддніпрянської України завдяки професорам та викладачам, які в них працювали, зробили значний внесок у процес навчання та виховання кваліфікованих педагогічних кадрів для різних освітніх закладів на українських землях у дореформену добу XIX ст. Не дивлячись на нерегулярне, а часом, навіть, епізодичне та короткотривале функціонування, педагогічні інститути та кафедри педагогіки у Харківському імператорському університеті та Київському імператорському університеті св. Володимира відіграли важливу роль у процесі становлення та розвитку української педагогічної освіти, яка на той час формувалась у межах педагогічної освіти Російської імперії.

#### Список використаних джерел

1. Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. – М. : Знак, 2009. – 640 с.
2. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834-1884) / Сост. под ред. ордин. проф. В. С. Иконникова. – К. : Типография императорского университета св. Владимира, 1884. – XXXVI, 816, II, [4] с.
3. Ивановский В. Н. О преподавании педагогике // Учёные записки Казанского университета. Казань, 1904. – Т. 71. – Кн. IX. – С. 1-22.
4. Карнаух Н. В. О значении педагогических знаний в профессиональной подготовке преподавателей высшей школы в дореволюционной России // Вестник ПСТГУ. IV: Педагогика. Психология. – 2010. – Вып. 1 (16). – С. 41-49.
5. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Д. И. Багалея, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Харьков : Типография фирмы “Адольф Дарре” (Издание Харьковского университета), 1906. – 329 с.
6. Левицька Н. М. Вища гуманітарна освіта Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. М. Левицька. – К. : НУХТ, 2012. – 395 с.
7. Об упразднении Главного педагогического института и об учреждении особых педагогических курсов при университетах // Сборник постановлений по Министерству народного

просвещения (1855-1864). – СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1865. – Т. 3. – Стб. 294-311.

8. Об Уставе и штате императорского университета св. Владимира и штате управления Киевским учебным округом // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825-1855). – СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1864. – Т. 2. – Отд. 2 (1840-1855). – Стб. 227-240.

9. Об Уставе университета святого Владимира // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825-1855). – СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1864. – Т. 2. – Отд. 1 (1825-1839). – Стб. 482-498.

10. Об учреждении в университетах особой кафедры педагогии // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825-1855). – СПб. : Типография В. С. Балашева, 1876 (Издание второе). – Т. 2. – Отд. 2 (1840-1855). – Стб. 1225-1228.

11. Общий Устав императорских российских университетов // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825-1855). – СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1864. – Т. 2. – Отд. 1 (1825-1839). – Стб. 742-769.

12. Петров Ф. А. Формирование системы университетского образования в России: Становление системы университетского образования в первые десятилетия XIX века / Ф. А. Петров. – М. : Издательство Московского университета, 2002. – 815 с.

13. Уставы императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802-1825). – СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1864. – Т. 1. – Стб. 264-301.

14. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк / Н. А. Шип. – К. : Институт истории Украины, 1991. – 172 с.

15. Штаты императорских университетов: Московского, Харьковского и Казанского // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802-1825). – СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1864. – Т. 1. (Штаты и приложения). – С. 12.

16. Шульгин В. Я. История университета Св. Владимира / В. Я. Шульгин. – СПб. : В типографии Рюмина, 1860. – 230 с.

17. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох: От России крепостной к России капиталистической / Р. Г. Эймонтова. – М. : Наука, 1985. – 350 с.

18. Юрченко Л. П. Развитие педагогики высшей школы в Харьковском университете (1805-1861 гг.). Дисс. на соиск. уч. ст. к.п.н. по спец. 13 00 01. Харьков, 1981. – 192 с.

#### References

1. Andreev A. Y. Rossijskie universitety XVIII – pervoy poloviny XIX veka v kontekste universitetskoj istorii Evropy. – M. : Znak, 2009. – 640 s.
2. Biograficheskij slovar professorov i prepodavateley imperatorskogo universiteta sv. Vladimira (1834-1884) / Sost. pod red. ordin. prof. V. S. Ikonnikova. – K. : Tipografiya imperatorskogo universiteta sv. Vladimira, 1884. – XXXVI, 816, II, [4] s.
3. Ivanovskiy V. N. O prepodavanii pedagogiki // Uchionye zapiski Kazanskogo universiteta. Kazan, 1904. – T. 71. – Kn. IX. – S. 1-22.
4. Karnauh N. V. O znachenii pedagogicheskikh znaniy v professionalnoy podgotovke prepodavateley vysshey shkoly v dorevolutsionnoy Rossii // Vestnik PSTGU. IV: Pedagogika. Psihologiya. – 2010. – Vyp. 1 (16). – S. 41-49.
5. Kratkiy ocherk istorii Harkovskogo universiteta za pervye sto let ego sushestvovaniya (1805-1905) / D. I. Bagaley, N. F. Sumtsov, V. P. Buzeskul. – Harkov : Tipografiya firmy “Adolf Darre” (Izdanie Harkovskogo universiteta), 1906. – 329 s.
6. Levytska N. M. Vystcha humanitarna osvita Naddnipyrianskoyi Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) / N. M. Levytska. – K. : NUHT, 2012. – 395 s.
7. Ob uprazhnenii Glavnogo pedagogicheskogo instituta i ob uchrezhdenii osobyh pedagogicheskikh kursov pri universitetah // Sbornik postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosvescheniya (1855-1864). – SPb. : Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, 1865. – T. 3. – Stb. 294-311.
8. Ob Ustave i shtate imperatorskogo universiteta sv. Vladimira i shtate upravleniya Kievskim uchebnym okrugom // Sbornik postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosvescheniya (1825-1855). – SPb. : Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, 1864. – T. 2. – Otd. 2 (1840-1855). – Stb. 227-240.

9. Ob Ustave universiteta sviatogo Vladimira // Sbornik postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosvescheniya (1825-1855). – SPb. : Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, 1864. – T. 2. – Otd. 1 (1825-1839). – Stb. 482-498.

10. Ob uchrezhdenii v universitetah osoboy kafedry pedagogii // Sbornik postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosvescheniya (1825-1855). – SPb. : Tipografiya V. S. Balasheva, 1876 (Izдание vtoroe). – T. 2. – Otd. 2 (1840-1855). – Stb. 1225-1228.

11. Obstchiy Ustav imperatorskih rossiyskih universitetov // Sbornik postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosvescheniya (1825-1855). – SPb. : Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, 1864. – T. 2. – Otd. 1 (1825-1839). – Stb. 742-769.

12. Petrov F. A. Formirovanie sistemy universitetskogo obrazovaniya v Rossii: Stanovlenie sistemy universitetskogo obrazovaniya v pervye desyatiletiya XIX veka / F. A. Petrov. – M. : Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 2002. – 815 s.

13. Ustavy imperatorskih Moskovskogo, Harkovskogo i Kazanskogo universitetov // Sbornik postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosvescheniya (1802-1825). – SPb. : Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, 1864. – T. 1. – Stb. 264-301.

14. Ship N. A. Intelligentisia na Ukraine (XIX v.). Istoriko-sotsiologicheskii ocherk / N. A. Ship. – K. : Institut istorii Ukrainy, 1991. – 172 s.

15. Shtaty imperatorskih universitetov: Moskovskogo, Harkovskogo i Kazanskogo // Sbornik postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosvescheniya (1802-1825). – SPb. : Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, 1864. – T. 1. (Shtaty i prilozheniya). – S. 12.

16. Shulgin V. Y. Istoriya universiteta Sv. Vladimira / V. Y. Shulgin. – SPb. : 1860. – 230 s.

17. Eymontova R. G. Russkie universitety na grani dvuh epoh: Ot Rossiya krepostnoy k Rossii kapitalisticheskoy / R. G. Eymontova. – M. : Nauka, 1985. – 350s.

18. Yurchenko L. P. Razvitie pedagogiki vysshey skoly v Harkovskom universitete (1805-1861 gg.). Diss. na soisk. uch. st. k.p.n. po spets. 13 00 01. Harkov, 1981. – 192 s.

*Zhooк V. V., assistant of the Department of Political Science, Sociology and Law, National University of Food Technologies (Ukraine, Kiev), sluggers73@gmail.com*

#### The activity of pedagogical institutes and of chairs for pedagogics in the universities of Naddniprovska Ukraine in the pre-reform time of XIX century

*The purpose of the article is to explore the problems of functioning of pedagogical institutes and of chairs for pedagogics in the universities of Naddniprovska Ukraine in the time of their foundation and development. Their role in the process of preparation and education of qualified pedagogues for elementary, secondary and high school in Ukraine in pre-reform time of XIX century is under consideration as well. The data concerning social positions of the pedagogical institutes' graduates and professors of the period, the information about their professional level are represented in the article to illustrate the whole picture of the place and role of listed institutions within the educational system of Russian Empire. The important question reflected in the article is the influence of Statutes for universities onto pedagogical institutes and chairs for pedagogics. The quality of education in Kharkiv and Kyiv imperial universities is analyzed simultaneously.*

**Key words:** pedagogical institutes, chairs for pedagogics, Kharkiv university, Kyiv university, Statutes for universities, pedagogical activity.

*Жук В. В., ассистент кафедры политологии, социологии и права, Национальный университет пищевых технологий (Украина, Киев), sluggers73@gmail.com*

#### Деятельность педагогических институтов и кафедр педагогики в университетах Поднепровской Украины в дореформенный период XIX в.

*Целью статьи было исследовать проблемы функционирования педагогических институтов и кафедр педагогики в университетах Поднепровской Украины в период их становления и развития. В статье исследуется роль пединститутов и кафедр педагогики в процессе подготовки и воспитания квалифицированных педагогических кадров для учебных заведений высшего, среднего и начального образования на украинских землях в дореформенный период XIX в. Приводятся данные о социальном статусе воспитанников тогдашних педагогических институтов. Подаются сведения о профессорах и преподавателях, которые работали в пединститутах и замещали кафедры педагогики, а также рассматривается их профессионально-квалификационный уровень. Определяется влияние университетских уставов на процесс функционирования пединститутов и кафедр педагогики в университетах. Анализируется качество обучения в педагогических институтах при Харьковском университете и Киевском университете св. Владимира в дореформенный период XIX в.*

**Ключевые слова:** педагогические институты, кафедры педагогики, Харьковский университет, Киевский университет, университетские уставы, педагогическая деятельность.

\* \* \*

УДК 94(477.43/.44)“1914/1917”

**Герасимов Т. Ю.**  
кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України, Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського (Україна, Вінниця), timger84@gmail.com

#### ЕЛЕКТРОПОСТАЧАННЯ МІСТ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (СЕРПЕНЬ 1914 Р. – ЛЮТИЙ 1917 Р.)

*На основі архівних документів та періодичної преси проаналізовано особливості здійснення електропостачання подільських міст у роки Першої світової війни в контексті дослідження міської повсякденної історії регіону. Встановлені об'єктивні та суб'єктивні чинники, що негативно позначалися на процесі виробництва електроенергії та поширення електричних мереж для потреб населення міст Подільської губернії. Охарактеризовано діяльність місцевих органів самоврядування щодо забезпечення електростанцій сировиною та технічним устаткуванням. Висвітлені заходи місцевої влади, спрямовані на регулювання міського вуличного електричного освітлення. Показані неодноразові спроби вінницького муніципалітету посилити виробничі потужності міської електростанції протягом досліджуваного періоду.*

**Ключові слова:** електроенергія, електростанція, освітлення, повсякденність, Поділля, Перша світова війна.

Світова війна 1914–1918 рр. стала першим в історії людства збройним конфліктом, що мав тотальний вплив на воюючі держави. Для досягнення поставлених політичних цілей вони мобілізували не лише солдатів, офіцерів, військово-промисловий комплекс, а й усі матеріальні та духовні ресурси населення. Саме тому в західній історіографії щодо Першої світової війни нерідко вживають термін “total war” [1, с. 38]. Не є винятком і проблема електропостачання міст Подільської губернії, яка в досліджуваній нами період безпосередньо була пов'язана з економікою Російській імперії й виступала в якості своєрідного індикатора її життєздатності.

Саме в соту річницю від початку Першої світової війни військово-політичні події на сході України призвели до критичного стану у вітчизняній енергетичній галузі. Це стало наслідком російської окупації частини Донбасу, на якій видобувають кам'яне вугілля, необхідне для роботи українських теплових електростанцій. Оскільки нестача сировини призвела до скорочення виробництва електроенергії в Україні, наприкінці 2014 р. влада змушена була вдаватися до так званих віялових відключень, які створювали чималі незручності для українських громадян. Таким чином, як і 100 років тому, уряду доводиться пристосовувати енергетичну систему до нових обставин, шукаючи альтернативні джерела для постачання сировини.

У радянській та сучасній українській історіографії проблема забезпечення міст електроенергією в роки Першої світової війни здебільшого висвітлена опосередковано, в рамках економічної історії, зокрема це стосується енергетичної галузі [2] та залізничного транспорту [3]. Повсякденний ж аспект електропостачання епізодично згадується в дослідженні О. Вільшанської [4] та в колективній праці подільських істориків, присвяченій історії м. Вінниці [5].

Метою статті є з'ясування особливостей повсякденного життя міст Подільській губернії в умовах воєнного часу в 1914–1917 рр. крізь призму дослідження проблеми їхнього електропостачання. Задля цього автором використано матеріали з тогочасної подільської газетної періодики, а також державних архівів Вінницької та Хмельницької областей.

Електричне освітлення на вулицях та в будинках подільських міст почало з'являтися на початку ХХ ст., успішно витісняючи традиційні газові лампи та ліхтарі. Електрифікація губернії розпочалася в 1902 р. зі Жмеринки – важливого залізничного вузла тогочасної Російської імперії. Впродовж 1911 – 1913 рр. електростанції з'явилися в Проскурові, Кам'янці–Подільському, Вінниці, Балті та Могилеві–Подільському [6, с. 325–326]. В залежності від типу обладнання, паливом для станцій слугували вугілля та нафта, котрі тоді постачали з донецького вугільного басейну та азербайджанських нафтових свердловин відповідно. Тож, з огляду на їхнє неблизьке розташування та повну автономність через зрозумілу відсутність бодай якої–небудь єдиної енергетичної системи, якість роботи подільських електростанцій безпосередньо визначалася налагодженістю залізничного сполучення в державі. Як буде видно далі, саме логістика, що в умовах милітаризованої економіки передбачала пріоритетне транспортування енергоресурсів для підприємств оборонної галузі, в роки Першої світової війни стала найбільшою загрозою для здійснення електричного освітлення подільських міст.

Хоча вступ Російської імперії у війну завадив вінницькій управі отримати попередньо замовлений агрегат для посилення потужності місцевої електростанції [7, с. 2], загалом у 1914 р. процес виробництва електричної енергії Подільської губернії відбувався без помітних ексцесів. У Кам'янці–Подільському навіть приєднували до мережі нових абонентів. Так, тієї осені на сторінках місцевої газети “Подольанин” була розміщена реклама під промовистими гаслами “Тільки електрика!”, “Геть смердючий і брудний гас!”, “Геть бруд, кіптяву та сажу!”. В ній, зокрема йшлося про економічну вигоду від підключення до кам'янецької електромережі, що гарантувала родинному бюджету 50% економії та значно кращу якість освітлення [8, с. 4]. В листопаді того року, з подібних міркувань, до міської електростанції було приєднано будівлю місцевої жіночої двокласної школи [9, с. 3].

Проте вже за рік у справі освітлення міст почали проявлятися негативні тенденції. Так, упродовж майже всього 1915 р. Вінниці не вдавалося отримати жодного вагону кам'яного вугілля. При тому цікаво, що причина полягала не лише в проблемі з його транспортуванням залізницею з місць видобування, а й у надмірній балакучості однієї з місцевих посадових осіб. Певно, з метою вислужитись перед владою, чиновник самовпевнено доводив непотрібність для міста вугілля, котре, на його думку, мали успішно замінити дрова. Внаслідок тієї “диверсії” вінницькій управі не вдалося отримати 25 вагонів для місцевих потреб, які їй вдалося

виклопотати з чималими зусиллями. Частина вугілля могла надійти до електростанції [10, арк. 137].

Уже в січні 1915 р. згадані перебої із постачанням сировини для Вінниці призвели до вимушеного встановлення лампочок розжарювання на більшості вулиць міста замість вугільних дугових ліхтарів [11, с. 2]. Очевидно, таке рішення місцевим можновладцям діалося непросто, оскільки приєднання нових абонентів до електромережі від початку війни припинилося [12, с. 2]. Таким чином, навантаження на дизель–мотор вінницької електростанції, що працював на відносно доступнішій тоді нафті, ще більше зросло, й виробництво енергії здійснювалося майже цілодобово [13, арк. 10зв]. З метою економії, електричне освітлення вулиць припинялося опівночі, хоча раніше ліхтарі працювали до 2–ої год. ночі [5, с. 78]. Оскільки темні вулиці аж ніяк не сприяли підтриманню правопорядку на належному рівні, в квітні того року начальник поліції Вінниці просив міському голову подовжити роботу вуличних ліхтарів до 4–ї год. ранку. “Темрява дає змогу процвітати злочинності, особливо у похмурі ночі”, – зазначалося в зверненні головного поліцейського міста. – “Користуючись нею, злодії мають повну можливість пробиратись по неосвітленим вулицям і проникати в будинки, будучи не поміченими постовими городовими, якими б ті не були уважними” [14, арк. 31]. Подібний діалог між правоохоронними органами та міською владою мав місце взимку наступного року в Жмеринці. Відповідь місцевої думи на запит повітового голови поліції про подовження освітлення міських вулиць до ранку була негативною й містила навіть докір поліцейським за незадовільне виконання своїх обов'язків [15, арк. 38].

Загалом упродовж 1915 р. вінницький муниципалітет значну увагу приділяв необхідності придбання нового устаткування для міської електростанції, оскільки наявних потужностей для задоволення зростаючих потреб у енергії вже не вистачало. Тому вінницькій управі доводилося постійно відмовляти приватним особам та різним установам у підключенні до міської електромережі, на що останніх підштовхували високі ціни на гас. Аргументація базувалася на перевантаженні агрегатів станції та неможливості збільшення виробництва енергії через загрозу псування дизеля–мотору з неминучим подальшим позбавленням світла цілих ділянок міста [12, с. 2]. Крім того, нестача електроенергії ставила під загрозу якість трамвайного руху у Вінниці [5, с. 100]. Для покращення роботи електростанції необхідно було закуповувати нове устаткування, з приводу чого гласні вінницької думи впродовж року неодноразово розглядали усі доступні варіанти. Серед них обговорювалися можливості придбання дизельного двигуна [16, с. 2] та парового локомотива системи Вольф [17, с. 2; 18, с. 2]. При чому обмеженість міського бюджету створювала дилему вибору типу двигуна, в залежності від роду палива: кам'яного вугілля чи нафти. Окрім врахування проблеми з їхнім постачанням, доводилося брати до уваги витрати як на закупівлю, так і на вартість експлуатації. Тому досить цікавою та перспективною виглядала ідея використання енергії води з р. Південного Бугу, для чого восени 1915 р. до Вінниці запросили шведського інженера. Після проведених

дослідів іноземний фахівець дійшов висновку про спроможність річки забезпечувати потужність водяного двигуна на рівні 900–1350 кінських сил, що значно перевищувало можливості традиційних агрегатів [19, с. 2]. Однак втілення проекту будівництва гідроелектростанції розпочалося лише на початку 20–х рр. [5, с. 166].

Історія електропостачання міст подільської губернії в 1915 р. була позначена ще одним важливим епізодом. Після поразки російських військ у Галичині в червні того року [20, с. 48], 2 вересня очільники правобережних губерній отримали від військової влади інструкції щодо проведення евакуації місцевих підприємств та установ. Хоча в запланованих заходах і передбачалося вивезення устаткування з місцевих електричних станцій разом із мідними проводами, усе ж таки система благоустрою міст не підлягала застосуванню сумнозвісної тактики “випаленої землі”. Так, міські водогони та пожежні обози залишалися в недоторканості [21, арк. 59, 67]. Більше того, 25 вересня управа м. Проскурова запропонувала подільському губернатору не евакуювати міську електростанцію з персоналом та необхідними для неї паливними матеріалами через відсутність у місті запасів газу для освітлення [22, арк. 74].

У 1916 р. проблеми з електропостачанням міст Подільської губернії все більше поглиблювались. Високі ціни на сировинний матеріал для електростанцій та труднощі з його отриманням, фінансова обмеженість місцевих бюджетів і нестача кваліфікованого робочого персоналу призводили до призупинення реалізації попередньо розроблених планів щодо вдосконалення та здешевлення міського освітлення. В червні того року було прийнято остаточне рішення про відмову від здійснення електрифікації Гайсина, хоча будівництво станції зупинилося ще на самому початку війни. Для того, щоб збудовані приміщення не простоювали марно, керівництво міста віддало їх на потреби біженців до найближчої зими. Встановлені ж на міських вулицях стовпи мали залишатися без електричного проводу та кабелю до завершення військових дій [23, арк. 178].

Восени інтенсивність роботи вінницької електростанції досягла критичної межі. Чергові спроби міської влади посилити потужності підприємства завершувалися невдачею через надзвичайно високі ціни на потрібне устаткування. Це, наприклад, стосувалося дизельного двигуна, розташованого в Баку, про продаж якого управа дізналася з газети “Русское слово”. Тамтешні продавці визначили вартість товару в розмірі 170 тис. руб., що майже втричі перевищувало заплачену вінничанами суму за аналогічний двигун для місцевої електростанції в 1913 р. [24, с. 2]. У період скорочення світлового дня міська влада наполегливо просила місцеве населення економити електроенергію, особливо в найтяжчий для роботи станції проміжок часу – від настання вечірньої темряви до зачинення вінницьких магазинів о 20.00 [25, с. 1]. Абонентам, що встановлювали в себе більше лампочок, ніж їх було на початку приєднання до мережі, погрожували відключенням від електрики [26, с. 1].

У листопаді 1916 р. гостру кризу через відсутність нафти переживала електростанція в Кам’янці–

Подільському, адже понад два місяці місто очікувало на відправлені залізницею з Царицина цистерни [27, с. 3].

Зрештою, зростання витрат на паливо, змащувальне масло та механічні деталі, збільшення утримання технічного персоналу й робітників електростанцій протягом воєнних років неминуче призводили до підняття плати для абонентів за спожиту енергію [28, с. 2]. У Вінниці з 14 (1) січня 1917 р. тариф для населення підвищили з 35 до 40 коп. за 1 кВт/год, таким чином вирівнявши його із встановленою ще напередодні платою для торговельних закладів та громадських установ [29, с. 1].

Отже, протягом Першої світової війни процес виробництва електричної енергії на Поділлі відбувся за надзвичайно складних обставин. Постійні перебої із надходженням до міст кам’яного вугілля та нафти на тлі зростаючого навантаження на місцеві електростанції час від часу створювали загрозу припинення освітлення міських вулиць та будівель у регіоні. За таких умов розширення електромереж у містах фактично зупинилося, а міське господарство та звичайні мешканці – користувачі станцій – змушені були вдаватися до обмеження використання лампочок розжарювання. Безперечно, це було лише однією з проблем повсякденного життя міських населених пунктів Подільської губернії, тому висвітлення багатьох його інших аспектів залишається актуальним.

#### Список використаних джерел

1. The Economics of World War I / edited with Harrison M. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 345 p.
2. Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы Первой мировой войны / А. Л. Сидоров. – М., 1973. – 656 с.; Реснт О. Перша світова війна і Україна / О. Реснт, О. Сердюк. – К., 2004. – 480 с.
3. Халлюк А. М. Залізничний комплекс України в роки першої світової та громадянської воєн / А. М. Халлюк // Історія народного господарства та економічної думки України: 36. наук. праць. – Київ, 2005. – Вип.37–38. – С.96–105; Богатчук С. С. Вплив залізничного будівництва на економічний розвиток України в кінці XIX – на початку XX ст. / С. С. Богатчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.5. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – С.43–46.
4. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С.56–70.
5. Вінниця: Історичний нарис / [Гол. ред. Подолинний А. М. та ін.]. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 304 с.
6. Єсюнін С. М. Благоустрій та створення міської інфраструктури у містах Подільської губернії у другій пол. XIX – на поч. XX ст. / С. М. Єсюнін // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції / [редкол.: О. М. Завальнюк, В. І. Войтенко, Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін.]. – Кам’янець–Подільський: Абетка, 2010. – С.323–336.
7. Рост Винницы // Юго–западный край. – 1916. – 24 мая. – С.2.
8. Только электричество! // Подолянин. – 1914. – 4 октября. – С.4.
9. В целях экономии... // Подолянин. – 1914. – 5 ноября. – С.3.
10. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. Д–230. – Оп.1. – Спр.1616. – 437 арк.
11. На многих боковых улицах... // Юго–западный край. – 1915. – 4 января. – С.2.
12. С возвышением цен... // Юго–западный край. – 1915. – 18 октября. – С.2.
13. ДАВіО. – Ф. Д–230. – Оп.1. – Спр.1510. – 744 арк.
14. Там само. – Спр.1040. – 35 арк.
15. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХмО). – Ф.409. – Оп.1. – Спр.393. – 133 арк.

16. Волковинський В. М. Бойові дії та військові операції на українських землях у період Першої світової війни / В. М. Волковинський // Український історичний журнал. – 2004. – №4. – С.38–56.
17. Мальцовские заводы... // Юго-западный край. – 1915. – 27 мая. – С.2.
18. В виду недостаточности... // Юго-западный край. – 1915. – 19 октября. – С.2.
19. В винницком Городском Управлении... // Юго-западный край. – 1915. – 12 октября. – С.2.
20. На основании постановления... // Юго-западный край. – 1915. – 24 апреля. – С.2.
21. ДАХМО. – Ф.227. – Оп.3. – Спр.8595. – 537 арк.
22. Там само. – Спр.8605. – 86 арк.
23. ДАВіО. – Ф. Д–286. – Оп.1. – Спр.509. – 366 арк.
24. Недавно в “Русском Слове”... // Юго-западный край. – 1916. – 11 ноября. – С.2.
25. От Винницкой Городской Управы // Юго-западный край. – 1916. – 30 сентября. – С.1.
26. От Винницкой Городской Управы // Юго-западный край. – 1916. – 16 октября. – С.1.
27. Каменецкая центральная электрическая станция... // Юго-западный край. – 1916. – 7 ноября. – С.2–3.
28. Несмотря на громадный рост цен... // Юго-западный край. – 1916. – 31 декабря. – С.2.
29. 1916–12–31–ЮЗК–1–От Городской Управы // Юго-западный край. – 1916. – 31 декабря. – С.1.

## References

1. The Economics of World War I / edited with Harrison M. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 345 p.
2. Sidorov A. L. Jekonomicheskoe polozhenie Rossii v gody Pervoj mirovoj vojny / A. L. Sidorov. – M., 1973. – 656 s.; Reyent O. Persha svitova viyna i Ukrayina / O. Reyent, O. Serdyuk. – K., 2004. – 480 s.
3. Khakhlyuk A. M. Zaliznychnyy kompleks Ukrayiny v roky pershoyi svitovoyi ta hromadyans'koyi voyen / A. M. Khakhlyuk // Istoryia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoyi dumky Ukrayiny: Zb. nauk. prats'. – Kyiv, 2005. – Vyp.37–38. – S.96–105; Bohatchuk S. S. Vplyv zaliznychnoho budivnytstva na ekonomichny rozvytok Ukrayiny v kintsi XIX – na pochtku XX st. / S. S. Bohatchuk // Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Vyp.5. Seriya: Istoryia: Zbirnyk naukovykh prats' / Za zah. red. prof. P. S. Hryhorchuka. – Vinnytsya, 2003. – S.43–46.
4. Vil'shans'ka O. Povsyakdenne zhyttya naselennya Ukrayiny pid chas Pershoyi svitovoyi viyny / O. Vil'shans'ka // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2004. – №4. – S.56–70.
5. Vinnytsya: Istorychnyy narys / [hol. red. Podolynnyy A. M. ta in.]. – Vinnytsya: Knyha–Veha, 2007. – 304 s.
6. Yesyunin S. M. Blahoustriya ta stvorennya mis'koyi infrastruktury u mistakh Podil's'koyi huberniyi u druhiy pol. XIX – na poch. XX st. / S. M. Yesyunin // Materialy XIII Podil's'koyi istoryko–krayeznavchoyi konferentsiyi / [redkol.: O. M. Zaval'nyuk, V. I. Voytenko, L. V. Bazhenov (vidp. red.) ta in.]. – Kam'yanets'–Podil's'kyy: Abetka, 2010. – S.323–336.
7. Rost Vinnicy // Jugo-zapadnyj kraj. – 1916. – 24 maja. – S.2.
8. Tol'ko jelektrichestvo! // Podoljanin. – 1914. – 4 oktjabrja. – S.4.
9. V celjah jekonomii... // Podoljanin. – 1914. – 5 nojabrja. – S.3.
10. Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti (dali – DAViO). – F. D–230. – Op.1. – Spr.1616. – 437 ark.
11. Na mnogih bokovyh ulicah... // Jugo-zapadnyj kraj. – 1915. – 4 janvarja. – S.2.
12. S vozvysheniem cen... // Jugo-zapadnyj kraj. – 1915. – 18 oktjabrja. – S.2.
13. DAViO. – F. D–230. – Op.1. – Spr.1510. – 744 ark.
14. Tam samo. – Spr.1040. – 35 ark.
15. Derzhavnyy arkhiv Khmel'nyts'koyi oblasti (dali – DAKhmO). – F.409. – Op.1. – Spr.393. – 133 ark.
16. Volkovyns'kyy V. M. Boyovi diyi ta viys'kovi operatsiyi na ukraiyins'kykh zemlyakh u period Pershoyi svitovoyi viyny / V. M. Volkovyns'kyy // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2004. – №4. – S.38–56.
17. Mal'covskie zavody... // Jugo-zapadnyj kraj. – 1915. – 27 maja. – S.2.
18. В виду недостаточности... // Юго-западный край. – 1915. – 19

- oktjabrja. – S.2.
19. V vinnickom Gorodskom Upravlenii... // Jugo-zapadnyj kraj. – 1915. – 12 oktjabrja. – S.2.
20. Na osnovanii postanovlenija... // Jugo-zapadnyj kraj. – 1915. – 24 aprelja. – S.2.
21. ДАХМО. – Ф.227. – Оп.3. – Спр.8595. – 537 арк.
22. Там само. – Спр.8605. – 86 арк.
23. ДАВіО. – Ф. Д–286. – Оп.1. – Спр.509. – 366 арк.
24. Недавно в “Русском Слове”... // Юго-западный край. – 1916. – 11 nojabrja. – S.2.
25. От Vinnickoj Gorodskoj Upravy // Jugo-zapadnyj kraj. – 1916. – 30 sentjabrja. – S.1.
26. От Vinnickoj Gorodskoj Upravy // Jugo-zapadnyj kraj. – 1916. – 16 oktjabrja. – S.1.
27. Kameneckaja central'naja jelektricheskaja stancija... // Jugo-zapadnyj kraj. – 1916. – 7 nojabrja. – S.2–3.
28. Nesmotrja na gromadnyj rost cen... // Jugo-zapadnyj kraj. – 1916. – 31 dekabrja. – S.2.
29. 1916–12–31–JuZK–1–От Gorodskoj Upravy // Jugo-zapadnyj kraj. – 1916. – 31 dekabrja. – S.1.

*Gerasimov T. Yu., a candidate of historic sciences, a doctoral student of History and culture of Ukraine department of Vinnytsia State Pedagogical University after Mykhailo Kotsyubynskiy (Ukraine, Vinnytsa), tinger84@gmail.com*

#### Electric supply of towns in the province of Podillia during the First World War (August 1914 – February 1917)

*The peculiarities of electric supply of the towns of Podillia in the period of the First World War in the context of town daily life history of the region are analyzed on the base of archival documents and periodical press. The objective and subjective factors that had negative influence on the process of electric power production and electric nets spreading for the population needs in the towns of the province of Podillia are established. The activity of local self-government bodies for the provision of electric power stations with raw materials and technical equipment is described. The measures of local powers directed to the street electrical lighting are educated. The periodical attempts of the municipality of Vinnytsia to increase the industrial capacity of town electric power station during the investigated period are shown.*

**Keywords:** electric power, electric power station, lighting, daily life, Podillia, the First World War.

*Герасимов Т. Ю., кандидат исторических наук, докторант кафедры истории и культуры Украины, Винницкий государственный педагогический университет им. Михаила Коцюбинского (Украина, Винница), tinger84@gmail.com*

#### Електроснабження городов Подольської губернії в роки Першої світової війни (август 1914 г. – лютий 1917 г.)

*На основі архівних документів і періодическої печати проаналізовані особливості здійснення електроснабження подольських міст у роки Першої світової війни в контексті дослідження міської повсякденної історії регіону. Установлені об'єктивні і суб'єктивні фактори, які негативно впливали на процес виробництва електроенергії та розповсюдження електричних мереж для потреб населення міст Подольської губернії. Охарактеризована діяльність місцевих органів самоуправління по забезпеченню електростанцій сировиною і технічним обладнанням. Освітлені заходи місцевих властей, направлені на регулювання міського вуличного електричного освітлення. Показані неодноразові спроби винницького муніципалітету усилити виробничі потужності міської електростанції в період досліджуваного періоду.*

**Ключевые слова:** электроэнергия, электростанция, освещение, повседневность, Подолье, Первая мировая война.

\* \* \*

УДК 94(=161.2):070.489[“1860/1880”(045)

**Сгоров В. В.**

кандидат історичних наук, доцент  
кафедри політичних наук, Київський національний  
університет будівництва і архітектури  
(Україна, Київ), egorov.1977@email.ua

#### УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ “ВЕСТНИКА ЕВРОПЫ” У 1860–1880-Х РР.

*Йдеться про українське питання на сторінках “Вестника Европы” одного з провідних часописів в Російській імперії другої половини XIX ст. Серед*

багатьох матеріалів значне місце на сторінках журналу займали проблеми пов'язані з історією, мовою, освітою українського народу. Історії українського народу були присвячені численні дослідження М. І. Костомарова котрі торкалися Давньоруської історії та козаччини. Велику увагу часопис приділяв питанню функціонування української мови в російському суспільстві середини XIX ст. Його автори – М. П. Драгоманов, О. М. Пипін визнавали цю російське суспільство не розуміло спроби вирізнити українську культуру, як частину представників “русского народа”, з іншими історичними рисами.

В статтях часопису значна увага була приділена походженню та процесу формування української мови. У 1830–х рр. XIX ст. на Харківщині цим опікувалась етнографічна наука в особі І. І. Срезневського, котра в цей час зароджувалась. На сторінках часопису автори приділили увагу процесу українського відродження на Галичині початку 30–х рр. XIX ст. Значну увагу автори “Вестника Европы” приділили проблемі походження російського народу. Типи цього народу на поморській півночі, центральних губерній та півдня виділив провідний автор журналу О. М. Пипін. Поширеною на сторінках часопису була й думка М. І. Костомарова про незначний вплив татарського панування на формування єдиного державства півночі Русі XII ст. та місце яке після татарських збирачів однини посіли місцеві князі.

Неодноразово М. І. Костомаров, О. М. Пипін та інші автори часопису протистояли уявленню й про українську мову як неповноцінну в умовах дії Емського указу 1876 р.

Значну увагу у численних статтях авторів часопису було приділено питанню народної освіти українською мовою. Зміни в керівництві освітою Російської імперії на початку 1880–х рр. та скликана зрештою у серпні 1881 р. особливу нараду котра розглядала можливість перегляду Емського указу 1876 р. формували надії на перегляд його положень. Цьому питанню та захисту української мови було присвячено статті М. І. Костомарова та мовознавця О. М. Пипіна.

Отже, в умовах значного поширення масових засобів друку в Російській імперії часопис у другій половині 1860–80–х рр. був чи не одним з небагатьох видань, котрі піднімали питання розвитку української мови, формували позитивну думку про наміри українофілів та відкидали кричущі обвинувачення на їх адресу. Цим журнал сприяв усвідомленню широким читаючим загалом поміркованого та культурного характеру українського руху.

**Ключевые слова:** “Вестник Европы”, М. І. Костомаров, український народ, російський народ, народна освіта, українофіли, М. П. Драгоманов, О. М. Пипін, стаття, огляд.

З закриттям через економічні причини у 1862 р. часопису “Основа” український національний рух залишився без легального друкованого органу котрий міг обстоювати програму українофільства коли піднялись антиукраїнські сили викликаним подіями польського повстання 1863 р. В цей час зріс вплив московських шовіністичних сил на чолі з головним редактором газети “Московские ведомости” М. Н. Катковим [13, с. 74–81, 88].

В цих умовах на довгий час місце видання котре піднімало питання української мови, освіти, зайняв відновлений М. М. Стасюлевичем та М. І. Костомаровим часопис “Вестник Европы”. Цей часопис у 1860–1880–х рр. був загальновідомим виданням де відомі російські вчені, українофіли могли розглянути проблеми розвитку українства, донести своє розуміння перспектив існування української мови, початкової освіти українською, проблем походження та становлення українського та російського народів, розвитку етнографічної науки в Україні.

На наш погляд проблема українського питання на сторінках часопису у 1860–1880–х рр. в історіографії висвітлена недостатньо. Так, в роботах радянського часу присвячених переважно історії журналістики дореволюційної доби було приділено увагу ліберальним та консервативним виданням другої половини XIX ст. Також, зверталася увага на загальні питання програми “Вестника Европы”, було приділено увагу характеристиці матеріалів журналу, колу читачів часопису, котре скорочувалось в умовах реакційної політики самодержавства у 1880–х рр. [46, с. 371–373].

Відповідно в цих дослідженнях наголошувалось, що у 1869 р. влада відносила часопис до видань котрі розбирають твори відомих соціалістів, надають

перевагу виборному правлінню, підривають основи православ'я. Автори часопису представляють сумне економічне становище держави та творять ненависть не корінних народностей до “русских” [45, с. 65–66]. В окремих розвідках приділялася увага полеміці часопису про перспективи слов'янофільства [61, с. 223]. В узагальнюючих працях про російську журналістику зверталася увага на регулярну підтримку журналом курсу на європеїзацію, критики слов'янофільства, реакції та народництва [44, с. 5, 12]. Була надана характеристика розділів журналу, кількість котрих зменшилась на користь художньої літератури та літературознавства [44, с. 7, 12].

Значну увагу даному питанню приділив сучасний український дослідник О. І. Кіян, котрий звернув увагу на участь М. І. Костомарова у роботі часопису у 1860–1880–х рр. та його участь наприкінці осені 1865 р. разом з колишнім викладачем Санкт–Петербурзького університету М. М. Стасюлевичем у складенні програми журналу, як продовження видання М. М. Карамзіна, В. А. Жуковського 1810–1830–х рр. [15, с. 64]. Перетворення журналу на вузькопрофесійний історичний часопис не входило в плани М. М. Стасюлевича – отже відбувся вихід з редакції М. І. Костомарова, котрий співпрацював з журналом у 1870–1880–х рр. друкуючи статті з історії Хмельниччини, ранньої та середньовічної історії Росії. 35 великих історичних досліджень виданих М. І. Костомаровим у часописі сприяли зростанню популярності журналу у 1860–1870–х рр. [15, с. 65–66, 68].

Окрему увагу дослідники приділили низці публіцистичних праць на сторінках часопису. Так, з українських дослідників М. С. Грушевський у вступній статті до збірки публіцистичних та полемічних праць М. І. Костомарова звернув увагу й на його статті видані на сторінках “Вестника Европы”, де на його думку історик дещо перейняв з риторики своїх опонентів стосовно місця і ролі російської і української мови [7, с. 3–21]. М. І. Костомаров виступив на сторінках часопису у декількох публіцистичних працях викликаних випадками консервативних сил та утисками царської влади та з українського питання на початку 1880–х рр. [15, с. 67]. Сучасний російський дослідник О. І. Міллер також приділив увагу публіцистичним статтям М. І. Костомарова на сторінках часопису котрі торкались вказаної проблеми на початку 1880–х років. Саме тоді М. І. Костомаров в статті “Малорусском слове” ототожнив малоруську мову з провансальським наріччям, а О. М. Пипін у тому ж номері “Вестника Европы” звернув увагу на негативне враження галичан від утисків української мови в Росії. Ця стаття М. І. Костомарова, на думку О. І. Міллера, викликала гостру полеміку з викладачем Харківського університету М. Ф. Де–Пуле, котрий наголошував на швидких темпах асиміляції українців. На думку О. І. Міллера відповіді М. І. Костомарова на ці закиди викликали критику М. Н. Каткова – редактора шовіністичної газети “Московские ведомости” [43, с. 216, 218–219].

До уваги О. І. Міллера потрапила й стаття М. П. Драгоманова “Восточная политка Германии и обрусение” та ідея автора про неприйнятність для

Російської імперії досвіду Німеччини та Франції у сфері політики асиміляції, до того ж О. І. Міллер звернув увагу, що у М. П. Драгоманова поширювана французька була мовою революції [43, с. 153]. Російський дослідник звернув увагу й на думку вченого про шкідливість утисків українофілів для авторитету Росії на території Галичини [43, с. 155, 170]. Особливе значення мали й статті М. П. Драгоманова “Новокельское и правансальское движение во Франции” (1875), котрі торкалися важливого питання освіти народною мовою. На думку О. І. Міллера, на цьому прикладі М. П. Драгоманов доводив, що факт освіти такою мовою є свідченням державної децентралізації, саме на такій мові можуть бути задоволені місцеві літературно-освітні потреби [43, с. 170].

Таким чином, в розвідках радянського часу було розглянуто лише загальні питання функціонування “Вестника Европы” поряд з іншими ліберальними, консервативними виданнями дореволюційної доби, а також було охарактеризовано лише загальноросійські теми які отримали своє відображення на сторінках журналу (слов’янофіли, народники, реакція). Спеціально зміст статей особливо стосовно української проблематики не досліджувався, окрім статті українського дослідника О. І. Кияна, а також переважно О. І. Міллера, до уваги котрого крім публіцистичних праць М. І. Костомарова (з питань функціонування української мови), потрапили історико-публіцистичні статті М. П. Драгоманова та реакції на ці виступи російських державних та шовіністичних кіл (М. Ф. Де-Пуле, М. Н. Катков та М. А. Рігельман).

На наш погляд, виступи та позиція часопису, його авторів з питань заборони української мови, народної освіти, видання Св. Письма, української літератури на сторінках журналу залишилися поза увагою дослідників.

Одним з напрямків котрому приділяв увагу “Вестник Европы” на своїх сторінках були виклади про історичне минуле українського народу. Одне з головних місць в цьому напрямку посідали численні дослідження М. І. Костомаровим Давньоруської історії в котрій вчений убачав вже на самих ранніх етапах окремих історичний шлях українського та російського народів та відзначив особливий вплив християнства [22, с. 7, 8, 15, 24, 27, 30]. В одній з своїх останніх статей торкаючись проблеми ранньої історії Русі автор наголошував [34, с. 867], що федеративні риси були характерним для усіх давніх народів, отже давня Русь являла собою зібрання земель з єдиною династією, своїми місцевими святими, легендами, народами, об’єднаними єдиною церквою. М. І. Костомаров відкинув обвинувачення у запереченні єдності Російської імперії, в тому що він критикував Русь до Петра I як відсталу порівняно з Малоросією [34, с. 870–871]. Безпідставні випадки проти зображених ним національних особливостей російського державного устрою та життя викладені в художніх творах, М. І. Костомаров відкидав, оскільки їх зміст був заснований на архівах [34, с. 875, 878]. У дослідженні М. І. Костомарова про київського митрополита П. Могилу, наголошувалось, що він підготував епоху просвітництва в Росії XVIII ст. [23, с. 429]. Причини повстання українського народу у середині XVII ст. частково

виклав у своїй розвідці “Польский вопрос в русской литературе” відомий мовознавець, провідний автор “Вестника Европы” О. М. Пипин. На його думку, захоплення Польщею східних земель руської народності і спроба поставити їх служити своїм політичним цілям призвели до її союзу з Московією у середині XVII [50, с. 264].

На сторінках часопису велике значення мали й дослідження М. І. Костомарова про козацьку добу в історії Малоросії. Серед них слід назвати “Руїна” де було зображено характерні риси поведінки запорожців та організації влади козацької України представники котрої хотіли зберегти свою автономію у відносинах з Московською державою [29, с. 12; 17, с. 505, 508], гостре неприйняття низового козацтва городовим [18, с. 169–170, 174], обставини висування Ю. Хмельницького гетьманом та підписання ним Переяславської угоди з Московією [18, с. 151, 193–199; 17, с. 528], вибори гетьманом П. Тетері, гостру боротьбу за гетьманську булаву кінця 1650–х початку 1660–х рр. І. Брюховецького [18, с. 193–194, 199, 212] та правління схильного до грошей, хабарів та землі гетьмана І. Самойловича. Критика гетьманом “Вічного миру” з Річчю Посполитою (1686) за котрими українські землі залишалися у складі цієї держави, що стало однією з причин його скинення із влади [28, с. 418–417, 433].

Велику увагу приділяв часопис розвитку історичної науки в Малоросії, зокрема історичним дослідженням професора Київського університету св. Володимира В. Б. Антоновича де зазначалося, що він найкращий знавець історії, розкладає історичні події на глибокі їх причини [40, с. 872–874].

На сторінках часопису розглядалося питання ставлення до української мови в російському суспільстві середини XIX ст. та розвитку етнографічної науки в Південно-західному краї. Ще на початку 1870–х рр. автор рецензії часопису на видання народних казок вказував, що етнографічна наука залишалася без руху оскільки за останні 10 р. не зроблено нічого, крім збірки приказок. А про використання української мови в підручниках та навчанні взагалі нічого було казати [37, с. 442–443, 450]. Водночас, О. М. Пипин, в статті “Польский вопрос в русской литературе” (1880) підкреслював, що в середині XIX ст. існувало два погляди на минуле Русі. Одним з них було уявлення, що вся Русь (Північ та Південь) були з центром Київ. Інше або польське уявлення передбачало, що Мала Русь немає зв’язку з Великоросією. Останнє положення було спростовано у 1861 р. на сторінках “Основи” [50, с. 687–688, 691, 695].

Цю ж тему в часописі розглядав і М. П. Драгоманов котрий відзначив подібність хлопоманського руху до слов’янофільського. На його думку, слов’янофіли не відображали інтереси українських селян й перейняли ідею про вплив на формування українофільського руху Галичини “польської інтриги” [9, с. 604, 657]. Негативному ставленню до українофільського руху сприяли постійні скарги поляків на підготовку українофілами антипоміщицьких виступів селян. Водночас, на думку М. П. Драгоманова малоросійський народ у Південно-Західному краї належить як і білоруський до гілок руського племені [9, с. 673; 8, с. 186]. Оцінка спроби самостійно вирізнити українську



культуру як польську інтригу була природна для росіян, для котрих єдиним провідником російської культури був жандарм. Провідниками української культури були на думку М. П. Драгоманова Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров за це їх визначили як українофілів, хоч М. І. Костомаров був українським слов'янофілом, вороже ставився до шляхетського насильства, визнавав значення державотворчих якостей росіян [8, с. 189, 200, 202]. Своїми творами М. І. Костомаров як і П. О. Куліш визначив зв'язок між Руссю Володимира Мономаха та козацькою Україною, виступив проти ідеї про особливий польський вплив на Південно-Західну Русь у XVI–XVII ст. [8, с. 203, 211]. В свою чергу О. М. Пипін у статті “Польский вопрос в русской литературе” навів основні події новітньої історії українства XIX ст., видання журналу “Основа”, статей М. І. Костомарова як факт самоусвідомлення українського [53, с. 796–812].

Ще в середині 1870–х рр. М. П. Драгоманов в часописі виступав проти політики примусової національності, оскільки вона може стати причиною цілої низки конфліктів. Нетерпимість до новостворених літератур може виявлятися по-різному, в залежності від того наскільки вона буде пом'якшена цивілізацією [11, с. 184, 188]. На думку ж О. М. Пипіна у 1860–х рр. російське суспільства що звикло до однієї форми безособистості, не розуміло, що частина “русского народа”, заявила про власні історичні риси. Саме після цього пішли обвинувачення в планах від'єднати Малоросію від Російської імперії, котрі начебто виявилися у роботі Південно-західного відділу російського географічного товариства (1873) [50, с. 696–698]. В цей час в думці консервативного табору від 1860–х років поширеною була думка, що українофіли щоб підробити російську мову під малоросійський жаргон котрий з'явився у XVII ст. винайшли особливий правопис, почали переодягатися в малоросійських селян, видавати книги для просвіти народу. З російських паничів були ті, котрі виступали за відродження південно-руської мови – саме вони були хохломанами котрі хотіли посварити Малу і Велику Русь, створювали громади та задумали Україну [5, с. 18–19; 35, с. 17–18].

В статтях часопису значна увага була приділена питанням процесу формування української мови [10, с. 706]. Цим питанням ще на початку XIX ст. опікувалась молода етнографічна наука на Харківщині в 1830–40 рр. Історію вивчення цього питання виклав О. М. Пипін в статті “Обзор малорусской этнографии” зазначивши, що у 1830–х рр. Вадим Пассек в Харкові дав поштовх вивченню української народної творчості, адже саме в Малоросії було сформовано перші елементи державності, поширилося християнство, звичаї та правила життя Русі [47, с. 40, 187].

Тут його наступниками були збирачі малоросійських пісень – І. І. Срезневський, М. І. Костомаров. В цей час етнографічна наука знаходилась в зародковому стані. Отже, не одразу визнали підробки І. І. Срезневського та І. П. Сахарова. Сам І. І. Срезневський згадував, що за визначенням німців існує історія зовнішня та внутрішня. Саме остання, не дуже точна, була відображена у піснях. Отже, своє завданням, він убачав в зібранні пісенного матеріалу різних територій, виправлення помилок у текстах. Згодом І. І.

Срезневський продовжив вивчення слов'янської етнографії в Санкт-Петербурзькому університеті 1847 р., де він був одним з кращих викладачів на філософському факультеті. Наступником І. І. Срезневського в малоросійській етнографії був М. І. Костомаров, – патріот котрий виріс під впливом малоросійської народності, в етнографії був представником народно-романтичного напрямку, захищав культурне рівноправ'я племен поряд з П. О. Кулішем [58, с. 330, 332, 334, 339, 341; 59, с. 778–817; 56, с. 412, 416, 418].

В роботі “Обзор малорусской этнографии” О. М. Пипін приділив ї велику увагу процесу становлення слов'янського відродження та основних діячів Галичини початку XIX ст. – “Руській трійці” та зібрані нею “Малоросійські та червоноруські народні поезії” (1836), збірки пісень Заліського [59, с. 356, 366, 373]. На думку О. М. Пипіна вивчення пам'яток завжди повинно було супроводжуватись розумінням, що тексти пісень в нових умовах змінюють значення [59, с. 383–384].

Автори часопису приділили ї увагу проблемі становлення, походження російського народу та його мови. Так, на думку О. М. Пипіна було декілька підтипів великоруського народу – центральних губерній, поморської півночі, південних областей, котрі межували з Малоросією. Цей народ з давніх часів сприйняв фінські, тюркські елементи. На сторінках часопису вчений неодноразово розглядав питання про початкову історію “русской народности”, зокрема особливостей російського та українського народу. Він спирався на думках своїх попередників у цьому питанні – С. М. Соловйова, К. Д. Кавеліна, І. Є. Забеліна, М. І. Костомарова про незначний вплив татарського панування на формування єдиного державства на півночі Русі XII ст. та демократію в Новгороді [53, с. 774–775, 79–793; 24, с. 333].

Після татарських збирачів данини їх місце посідають князі північної Русі, котрі ще з до татарських часів боролися з обмеженням своєї влади вічем [53, с. 779]. Отже, на думку вченого від самих ранніх подій Повісті Минувших літ виявились особливості національного існування українців та росіян, а самоназва Русь сформувалась ще до варягів [22, с. 7, 8, 15, 24, 30]. На думку О. М. Пипіна та М. І. Костомарова під впливом татар та греків в наступні століття формувались суспільні традиції Московщини. Згодом, вже у XV–XVI ст. відбулося засвоєння великоросами форм деспотичної царської влади Візантії, хоч котрі у XVI ст. вони співіснували з виборністю посад [53, с. 781, 794; 20, с. 499–571; 24, с. 325; 16, с. 167; 21, с. 7, 13–14].

Усі зачатки права, освіти були перекреслені беззаконням Москви, представники котрої через відчуження від інших народів інформацію про котрих отримували від греків [3, с. 309, 315], не могли вести війни, використовувати багатств країни [53, с. 808, 810]. Ні церква, ні держава не здійснили кроків для подолання відчуження, а обізнаність обмежувалась поточними подіями [54, с. 707, 732–733]. Священники не знали ні грецької ні латини, а простолюд не знав свою віру і проповідь [19, с. 472, 475, 477; 48, с. 672–673]. Також, О. М. Пипін виокремив риси історичних знань в Росії, зазначивши що до “Короткого Російського

Літописця” М. В. Ломоносова виключне становище посідав “Синопис” І. Гізеля 1674 створений під впливом “Хроніки” Ф. Сафоновича. Вчений нагадував, що іноземців, котрі відвідували Росію цікавило питання чи грубість влади є похідною від дикості народу – чи дикість народу від тиранів царів. Характерні риси московитів були – брехливість, срамослів’я, принизливе становище жінки, міста, наповнені волоцюгами. Усі ці риси існували на тлі здатності до вивчення наук, ремесел та обожнення влади [54, с. 702, 732–733].

Неодноразово авторами часопису приділялась увага питанню про право української мови на життя. Відповідні за змістом виступи з’являлись на сторінках після Емського указу 1876 р., Так, в постійному розділі “Вестника Европы” “Литературное обозрение” зауважувалось що не може бути неактуальним питання про малоросійську мову, котре весь час піднімається, а малоросійська література зараз на роздоріжжі – чи бути їй місцевою, або вищою діяльністю. Водночас, автори часопису визнали – її розробка не припинить використання російської мови в усіх сферах життя [36, с. 434–435].

На переконання М. П. Драгоманова, висловлене в журналі, місцева література це не загроза прогресу, а свідчення розвитку цивілізації, водночас саме в романському світі саме через більшу цивілізованість менша кількість відцентрових процесів. Вчений, даючи загальну характеристику провінційній та центральній культурам вказував на сторінках часопису, що провінційне більш сприйнятливий до усвідомлення ідеї особистої свободи [12, с. 188; 11, с. 733–734].

Українську не визнавали повноцінною мовою, а спроби визнання називали як “зухвалими” котрі хочуть привести її туди, де їй не місце”. Це змусило мовознавця О. М. Пипіна виступити на сторінках часопису на захист української мови [51, с. 437]. Він був впевнений, що бажання подолати різниці між народами (російським та українським) за декілька років було породжене невіглаством, а побоювання щодо небезпеки розвитку української мови та літератури для російської літератури походило від низької оцінки української літератури [57, с. 211–213]. Вчений був переконаний, що прямим шляхом до відродження, пробудження місцевих народностей є літературна обробка народної мови, як опори національності, це перший крок до зростання національної свідомості [48, с. 727; 55, с. 781–803]. О. М. Пипін визнав існування гостро дискусійної проблеми про час розділу російської та української мов, наголосивши, що думка про єдність давньоруської мови до XIII ст. сумнівна, оскільки вже з IX–X ст. відомі відтінки у говірках Києва, Новгород, деревлян, полочан, тиверців, а також були відсутні словники, етнографічні матеріали [52, с. 693, 694, 696, 698; 55, с. 781–803]. О. М. Пипін підкреслював, що на півночі племена фінів поступилися росіянам, а на Південно–Заході на формування народу впливало сусідство улчів, тиверців з монголами, греками, болгарями. Свідченням розколу цих народів, на думку О. М. Пипіна, була прив’язаність великоросіян до зовнішньої обрядовості, догматів. Цей розрив стався у XII ст. за князя А. Боголюбського [52, с. 693, 700, 730].

На думку авторів “Вестника Европы” був прямий зв’язок народної освіти і народного визволення початку

1860–х. Тому, значну увагу у численних статтях авторів часопису було приділено питанню народної освіти, й питанню освіти українською мовою [4, с. 390].

Ця увага виявилась в низці рецензій на учбову літературу, оглядах систем освіти за кордоном, народної освіти в Російській імперії, кадрових змін в управлінні освітою та оглядах історії панславистських ідей.

Автори “Вестника Европы” убачали причини звернення уваги на просвіту рідною мовою впливом слов’янофільства. Так, О. М. Пипін в статті “Панславизм в прошлом и настоящем” (1878). Великою була й роль в поширенні цих ідей Кирило–Мефодієвського товариства [49, с. 737–738].

Як зазначав М. П. Драгоманов в час розвитку народної освіти на початку 1860–х рр. у формі недільних шкіл, на початку 1860–х в документах Київського та Віленського учбового округу було розуміння необхідності використання української мови в початковому навчанні [8, с. 189]. В часописі він розглянув на прикладі Франції проблему співвідношення французької мови та діалектів у початковій школі. Оскільки вивчення арифметики, географії, історії нерідною мовою призводило до відсутності знань простоліній [11, с. 159, 173]. На його думку саме на початку 1860–х рр. в цей час певні люди хотіли забезпечити себе від шкідливих ідей – закрили ці школи, а у 1866 р. відмовились від підготовки сільських учителів. На їх думку, найкраща початкова освіта – здійснена духовенством, але й релігійне виховання мало б здійснюватись підготовленими вчителями. Проте на сторінках журналу було висловлено оцінку й підтримувалась думка що цією освітою в Росії вже 1000 р. дячок займається без результатів при незмінній масі безграмотних. Люди, котрим на руку невігластво народу не хочуть щоб народ навчився читати Божественне вчення [39, с. 428–429; 42, с. 337–354]. Цю думку підтримував й М. П. Драгоманов наголошуючи на диктаторській природі влади, котра не звертає увагу на народну освіту [11, с. 690]. На практиці ж ідеї початкової просвіти народною мовою в народних школах не приймалися, оскільки кращим вважали відкривати шинки [4, с. 394].

Один з авторів “Вестника Европы” наголошував, що дарма комітет грамотності не дослухався думки барона А. М. Корфа, що білоруське і південно–руське населення використовує мову не російську, а південно–руські педагоги захищали використання на початку навчання української мови в школах поряд з російською. Отже комітет вважав, що немає місця малоросійській мові в школі [1, с. 840]. Журнал відгукнувся на зміни в керівництві освітою Російської імперії у 1880–х рр. та висловив сумніви в успішності урядування міністра Д. А. Толстого порівняно з його попередником О. В. Головніним. Результатом 15 р. Д. А. Толстого була відсутність відомостей про чисельність і розподіл населення, про населення шкільного віку та про співвідношення числа шкіл і поселень навіть в Європейській Росії [6, с. 785–787; 2, с. 235; 41, с. 440–442].

В цей час, в огляді перекладів М. В. Гоголя, часопис наголошував, що й досі йдуть обвинувачення українофілів у вимогах особливого статусу української

мови [36, с. 433]. Було висловлено сподівання на перегляд статей Емського указу 1876 р. стосовно малоросійських книг, заборону друку малоросійських слів до музичних нот. У рецензії на переклад українською мовою Нового Заповіту на Галичині, здійсненого за участі П. О. Куліша після багатьох невдалих спроб, автор часопису зауважив, що ставлення цензури до такого перекладу й стане перевіркою на стійкість деяких змін в урядовій політиці початку 1880-х рр. [38, с. 895–896, 898].

Низка виступів М. І. Костомарова на сторінках часопису була також пов'язана із змінами в урядовій політиці й планів щодо перегляду обмежень використання української мови. Це викликало чергову хвилю критики опонентів у відомих своїми антиукраїнськими настроями виданнях “Русский вестник”, “Московские ведомости”. У відповіді критику українофілів М. Ф. Де-Пуле котрий підтримував “общерусский культурный язык” М. І. Костомаров підкреслював, що тема його статей – освіта українського простолюдю його мовою, підняття його культурного рівня. Він же вкотре наголосив, що ідея освіти українського народу його ж мовою не є спробою замінити “общерусский культурный язык” та відкинув заклики М. Ф. Де-Пуле щодо контролю дій українофілів [30, с. 336; 33, с. 434–437].

Вчений навів факти утисків української мови – заборонялась церковна проповідь українською мовою, він відкинув політичне значення кулішівки та наявність польської інтриги в діях українофілів. В статті “Малорусское слово”, як і раніше, М. І. Костомаров визнавав, що російська мова у малоросійському краї може залишатися мовою адміністрації, законодавства й вищої культури. [31, с. 359–365; 30, с. 335–336].

Співіснування російської та української мов розглядав і М. І. Костомаров на прикладі Німеччини, Франції, Англії де були наріччя для домашнього ужитку – провансальське, бретонське, нижньонімецьке, валлійське, шотландське. “В такому становищі знаходиться й малоруське наріччя, якщо воно перестане зустрічатися на шляху свого розвитку перешкоди, все ж таки воно не може бути нічим крім того, чим має бути...” [30, с. 331–336, 337]. Вчений виклав історію терміну і відкинув обвинувачення в “сепаратизмі” українофілів на початку 1860-х рр. та спробі відділити від російської мови мову українську та Малоросію від Російської імперії. В цьому, на думку М. І. Костомарова М. П. Драгоманова та О. М. Пипіна, виявилася московська нетерпимість до народних особливостей племен [32, с. 766–770].

В цих статтях виявилася надія на скликану зрештою у серпні 1881 р. особливу нараду за участі міністра внутрішніх справ М. П. Ігнат'єва, обер-прокурора Св. Синоду К. П. Победоносцева та міністра державних маєтностей Островського котра виходячи з записок Київського генерал-губернатора М. І. Черткова, О. М. Дундукова – Корсакова, та звернення композитора М. В. Лисенка про можливість зменшення утисків української мови. На думку О. М. Дундукова – Корсакова заборона 1876 р. не призвела до послаблення українофільської партії у її схильності до сепаратизму, а навпаки – посилювались антиросійські настрої в українському середовищі Галичини.

Проте нічого, крім появи дозволів друкувати словники українською мовою, та читати сценічні п'єси та куплети українською мовою за рішенням Генерал-губернатора, не з'явилося [60, с. 174–178; 14, с. 108–114].

Таким чином, з припиненням видання “Основи” український національний рух хоч і залишився без легального друкованого органу котрий міг обстоювати програму українофільства в умовах підняттям антиукраїнських сил та консервативної реакції викликаної подіями польського повстання 1863 р. та зростанням впливу у зв'язку з цим московських шовіністичних сил рупором котрих до кінця 1880-х рр. став головний редактор газети “Московские ведомости” М. Н. Катков, але в цих умовах на довгий час (зокрема до початку виходу історичного часопису “Киевская старина” 1882 р. (ред. Ф. Лебединцев) місце видання котре піднімало питання української мови, освіти, книговидання зайняв відновлений М. М. Стасюлевичем та М. І. Костомаровим часопис “Вестник Европы” котрий приділяв істотну увагу до вказаної проблематики. У 1860–1880-х рр. часопис був чи не єдиним загальновідомим виданням де були відображені проблеми історії України, розвитку українства, була можливість донести своє розуміння перспектив існування і місця української мови, початкової освіти українською мовою, проблем походження та становлення українського та російського народів, розвитку етнографічної науки в Україні.

#### Список використаних джерел

1. А. Н. Литературная заметка. Новость по народно-учебной литературе / Н. А. // Вестник Европы. – 1878. – Т.3. – №6. – С.838–840.
2. Бобровников Н. Народное образование в Франции / Н. Бобровников // Вестник Европы. – 1881. – Т.4. – №7. – С.212–238.
3. В-ль А. Греки в Московском царстве Рец. на кн. Н. Каптерова “Характер отношений России к Православному Востоку в XVI и XVII столетиях М. – 1885 / А. В-ль // Вестник Европы. – 1885. – Т.3. – №5–6. – С.302–319.
4. В-й Н. Положение народного образования / Н. В-й // Вестник Европы. – 1869. – Т.5. – №9. – С.390–408.
5. Вестник Западной России. Историко-литературный журнал издаваемый К. Говорским. – 1865. – Кн.1. – Т.1. – С.18–19.
6. Внутреннее обозрение // Вестник Европы. – 1880. – Т.4. – №8. – С.785–787.
7. Грушевський М. С. З публіцистичних писань М. Костомарова / М. С. Грушевський // Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова. Зібрані заходом Академічної комісії укр. історіографії / Іст. Секція Всеукр. АН; Ред. М. Грушевський. – К.: Держ. Ви-во України, 1928. – С.3–21.
8. Драгоманов М. П. Восточная политика Германии и “обрусение” / М. П. Драгоманов // Вестник Европы. – 1872. – Т.2. – №3. – С.182–241.
9. Драгоманов М. П. Восточная политика Германии и “обрусение” / М. П. Драгоманов // Вестник Европы. – 1872. – Т.2. – №4. – С.644–679.
10. Драгоманов М. П. Ново-кельтское и провансальское движение в Франции / М. П. Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Т.4. – №8. – С.688–740.
11. Драгоманов М. П. Ново-кельтское и провансальское движение в Франции / М. П. Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Т.5. – №9. – С.153–203.
12. Есин Б. И. Русская легальная пресса конца XIX – начала XX века // Из истории русской журналистики конца XIX – начала XX века (статьи, материалы, библиография). – М.: Издательство Московского университета, 1973. – 268 с.
13. Земський Ю. Український національний рух у перші роки правління Олександра II / Ю. Земський // Київська старовина. – 2011. – №4. – С.67–96.
14. Катренко А. Вимушені клопотання великого українського

композитора (Листи М. В. Лисенка Київському, Подільському та Волинському генерал-губернатору) / А. Катренко // Пам'ять століть. – 2010. – №4-5. – С.108–114.

15. Киян О. І. Співробітництво М. І. Костомарова в історичних журналах пореформеної Росії / О. І. Киян // УІЖ. – 1990. – №4. – С.63–73.

16. Костомаров Н. И. Патриарх Фотий и первое разделение церквей / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1868. – Т.1. – №1. – С.120–168.

17. Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1868. – Т.2. – №4. – С.485–536.

18. Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1868. – Т.3. – №5. – С.150–212.

19. Костомаров Н. И. История раскола и раскольников / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1871. – Т.2. – №4. – С.469–536.

20. Костомаров Н. И. Личность царя Ивана Васильевича Грозного / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1871. – Т.5. – №10. – С.499–571.

21. Костомаров Н. И. Кто виноват в смутном времени? / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1872. – Т.5. – №9. – С.5–34.

22. Костомаров Н. И. Предания первоначальной русской летописи / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1873. – Т.1. – №1. – С.5–73.

23. Костомаров Н. И. П. Могила перед судом истории / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1874. – Т.3. – №5. – С.429–441.

24. Костомаров Н. И. Моя “Русская история” / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1876. – Т.5. – №9. – С.324–339.

25. Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий – данник Османской порты / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1878. – Т.6. – №12. – С.806–817.

26. Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография. Гетманство Многогрешного 1663–1687 / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1879. – Т.4. – №8. – С.586–635.

27. Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография. Гетманство Многогрешного 1663–1687 / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1879. – Т.5. – №9. – С.5–77.

28. Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография. Гетманство Самойловича 1672–1687 / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1880. – Т.4. – №8. – С.401–468.

29. Костомаров Н. И. Руина. Историческая монография. Гетманство Самойловича 1672–1687 / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1880. – Т.5. – №5. – С.5–78.

30. Костомаров Н. И. Малорусское слово / Н. И. Костомаров // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Упор., приміт. І. П. Бейко, А. М. Полотаї; вступна ст. М. Т. Яценка. – К.: Либідь, 1994. – С.331–336.

31. Костомаров Н. И. По поводу о малорусском слове. Ответ Современным известиям / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1881. – Т.2. – №3. – С.359–365.

32. Костомаров Н. И. Еще по поводу Малорусского слова. Московским ведомостям / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1881. – Т.2. – №4. – С.766–770.

33. Костомаров Н. И. По поводу статьи Г. Де-Пуле в “Русском вестнике” об украинофильстве / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1882. – Т.3. – №5. – С.434–437.

34. Костомаров Н. И. По поводу книги “История русского самосознания по историческим памятникам и публичным сочинениям” М. О. Кояловича (1884) // Вестник Европы. – 1885. – Т.2. – №4. – С.867–887.

35. Кульжинский И. Замечательные особенности в истории малороссийского казачества / И. Кульжинский // Вестник Западной России. Историко-литературный журнал издаваемый К. Говорским. – 1868. – Кн.8. – Т.3. – С.15–25.

36. Литературное обозрение: Рец.: Переклады з Н. Гоголя (Два розмаїтх зрзка) Олени Пчілки Киев 1881; З Давнього зшитку Пісні і Думи. Переклав І. Старуський Киев 1881 // Вестник Европы. – 1881. – Т.6. – №11. – С.432–437.

37. Литературное обозрение: Рец. на кн. Народные южнорусские сказки. изд. И. Руденко Вып. I. – 1869, Вып. II. – 1870 Киев // Вестник Европы. – 1871. – Т.1. – №1. – С.441–454.

38. Литературное обозрение: Рец. на Св. Письмо Нового Заповіту. Мовою русько-українською. Переклали у купі П. О. Куліш і Др. Пулюй печатано у Львові, 1880 // Вестник Европы. – 1881. – Т.1. – №2. – С.895–898.

39. Литературное обозрение: Рец. на брошуру Н. Г. Дебольский Наше учебное ведомство и начальная школа // Вестник Европы. – 1884. – Т.4. – №7. – С.428–429.

40. Литературное обозрение: Рец. на книгу Антонович В. Б. Монография по истории Юго-Западной России. – К.: Тип. Федорова, 1885. Т.1 // Вестник Европы. – 1885. – Т.3. – №5–6. – С.872–874.

41. М. С. Реакции “Московских ведомостей” по поводу одной из передовых статей в октябре / С. М. // Вестник Европы. – 1874. – Т.6. – №11. – С.440–442.

42. Марков Е. Рец. на статью “О народном образовании гр. Л. Н. Толстого (в №03. 1874) и рец. на ст. “Новые идеи в нашей школе Н. И. Цветков” Русский вестник. – 1874. – №9 / Е. Марков // Вестник Европы. – 1875. – Т.3. – №5. – С.337–354.

43. Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русскообщественном мнении (вторая половина □□□ ст.) / А. И. Миллер. – СПб.: Алетея, 2000. – 288 с.

44. Никитина М. А. Буржуазно-либеральные и модернистские издания 1890–1904 // Литературный процесс и русская журналистика конца XIX – начала XX века. – М., 1982. – 376 с.

45. Оржеховский И. В. Администрация и печать между двумя революционными ситуациями 1866–1878 гг. Лекции по спецкурсу / И. В. Оржеховский. – Горький: Горьковский государственный университет, 1973. – 94 с.

46. Очерки по истории русской журналистики. II половина XIX века. – Ленинград: Изд. Ленинградского Университета, 1965. – Т.2. – 516 с.

47. Пассек Т. П. Из дальних лет воспоминаний // Т. П. Пассек. – СПб.: Тип. А. С. Суворина, В. И. Лихачева, 1879. – Т.2. – 498с.

48. Пыпин А. Н. Характеристика литературных мнений от двадцатых до пятидесятых годов. Исторические очерки. VI Славянофильство / А. Н. Пыпин // Вестник Европы. – 1872. – Т.6. – №12. – С.618–678.

49. Пыпин А. Н. Панславизм в прошлом и настоящем // Вестник Европы. – 1878. – Т.5. – Кн.10. – С.726–766.

50. Пыпин А. Н. “Польский вопрос” в русской литературе / А. Н. Пыпин // Вестник Европы. – 1880. – Т.3. – №5. – С.239–271.

51. Пыпин А. Н. К спорам об украинофильстве / А. Н. Пыпин // Вестник Европы. – 1882. – Т.3. – №5. – С.438–442.

52. Пыпин А. Н. Об историческом развитии русской народности. Историко-критические заметки / А. Н. Пыпин // Вестник Европы. – 1884. – Т.5. – №10. – С.683–730.

53. Пыпин А. Н. Об историческом складе русской народности / А. Н. Пыпин // Вестник Европы. – 1884. – Т.6. – №2. – С.770–811.

54. Пыпин А. Н. Московская старина: состояние исторических знаний / А. Н. Пыпин // Вестник Европы. – 1885. – Т.1. – №2. – С.689–733.

55. Пыпин А. Н. О задачах русской этнографии / А. Н. Пыпин // Вестник Европы. – 1885. – Т.2. – №4. – С.781–803.

56. Пыпин А. Н. Костомаров Н. И. Некролог / А. Н. Пыпин // Вестник Европы. – 1885. – Т.3. – №5–6. – С.411–426.

57. Пыпин А. Н. Волга и Киев / А. Н. Пыпин // Вестник Европы. – 1885. – Т.4. – №7. – С.188–215.

58. Пыпин А. Н. Обзор малорусской этнографии / А. Н. Пыпин // Вестник Европы. – 1885. – Т.5. – №9. – С.325–350.

59. Пыпин А. Н. Обзор малорусской этнографии. Польские и галицкие этнографические сборники / А. Н. Пыпин // Вестник Европы. – 1885. – Т.6. – №12. – С.778–817.

60. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів в Україні 1860–1870-х рр. / Всеукр. А. Н.: (Передн. Слово Ф. Савченко) / Ф. Савченко. – Х.– К.: Державне видавництво України, 1930. – 414 с.

61. Цимбаев Н. И. И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России / Н. И. Цимбаев. – М.: МГУ, 1978. – 264 с.

## References

1. A. N. Literaturnaya zametka. Novost' po narodno-uchebnoy literature / N. A. // Vestnik Yevropy. – 1878. – Т.3. – №6. – С.838–840.

2. Bobrovnikov N. Narodnoye obrazovaniye v Frantsii / N. Bobrovnikov // Vestnik Yevropy. – 1881. – Т.4. – №7. – С.212–238.

3. V-l' A. Greki v Moskovsom tsarstve Rets. na kn. N. Kapterova “Kharakter otnosheny Rossii k Pravoslavnomu Vostoku v XVI i XVII stoletiyakh M. – 1885 / A. V-l' // Vestnik Yevropy. – 1885. – Т.3. – №5–6. – С.302–319.

4. V-y N. Polozheniye narodnogo obrazovaniya / N. V-y // Vestnik Yevropy. – 1869. – Т.5. – №9. – С.390–408.

5. Vestnik Zapadnoy Rossii. Istoriko-literaturny zhurnal izdavayemy K. Goverskim. – 1865. – Kn.1. – T.1. – S.18–19.
6. Vnutrenneye obozreniye // Vestnik Yevropy. – 1880. – T.4. – №8. – S.785–787.
7. Hrushevskiy M. S. Z publitsystichnykh pysan M. Kostomarov / M. S. Hrushevskiy // Naukovo-publitsystichni i polemichni pysannia M. Kostomarov. Zibrani zakhodom Akademichnoi komisii ukr. istoriohrafii / ist. Sektsiia Vseukr. AN; Red. M. Hrushevskiy. – K. : Derzh. Vy-vo Ukrainy, 1928. – S.3–21.
8. Dragomanov M. P. Vostochnaya politika Germanii i “obruseniye” / M. P. Dragomanov // Vestnik Yevropy. – 1872. – T.2. – №3. – S.182–241.
9. Dragomanov M. P. Vostochnaya politika Germanii i “obruseniye” / M. P. Dragomanov // Vestnik Yevropy. – 1872. – T.2. – №4. – S.644–679.
10. Dragomanov M. P. Novo-kel’tskoye i provansal’skoye dvizheniye v Frantsii / M. P. Dragomanov // Vestnik Yevropy. – 1875. – T.4. – №8. – S.688–740.
11. Dragomanov M. P. Novo-kel’tskoye i provansal’skoye dvizheniye v Frantsii / M. P. Dragomanov // Vestnik Yevropy. – 1875. – T.5. – №9. – S.153–203.
12. Yesin B. I. Russkaya legal’naya pressa kontsa XIX – nachala XX veka // Iz istorii ruskoj zhurnalistiki kontsa XIX – nachala XX veka (stat’i, materialy, bibliografiya). – M. : Izdatel’stvo Moskovskogo universiteta, 1973. – 268 s.
13. Zemskiy Yu. Ukrainskiy natsionalnyi rukh u pershi roky pravlinnia Oleksandra II / Yu. Zemskiy // Kyivska starovyna. – 2011. – №4. – S.67–96.
14. Katrenko A. Vymusheni klopotannia velykoho ukrainskoho kompozytora (Lysty M. V. Lysenka Kyivskomu, Podilskomu ta Volynskomu general-hubernatoru) / A. Katrenko // Pamiat stolit. – 2010. – №4–5. – S.108–114.
15. Kyian O. I. Spivrobitnytstvo M. I. Kostomarov a v istorichnykh zhurnalakh poreformenoi Rossii / O. I. Kyian // UIZh. – 1990. – №4. – S.63–73.
16. Kostomarov N. I. Patriarkh Foty i pervoye razdeleniye tserkvy / N. I. Kostomarov // Vestnik Yevropy. – 1868. – T.1. – №1. – S.120–168.
17. Kostomarov N. I. Getmanstvo Yuriya Khmel’nitskogo / N. I. Kostomarov // Vestnik Yevropy. – 1868. – T.2. – №4. – S.485–536.
18. Kostomarov N. I. Getmanstvo Yuriya Khmel’nitskogo / N. I. Kostomarov // Vestnik Yevropy. – 1868. – T.3. – №5. – S.150–212.
19. Kostomarov N. I. Istoriya raskola i raskol’nikov / N. I. Kostomarov // Vestnik Yevropy. – 1871. – T.2. – №4. – S.469–536.
20. Kostomarov N. I. Lichnost’ tsarya Ivana Vasil’evich Groznogo / N. I. Kostomarov // Vestnik Yevropy. – 1871. – T.5. – №10. – S.499–571.
21. Kostomarov N. I. Kto vinovat v smutnom vremeni? / N. I. Kostomarov // Vestnik Yevropy. – 1872. – T.5. – №9. – S.5–34.
22. Kostomarov N. I. Predaniya pervonachal’noy russkoy letopisi / N. I. Kostomarov // Vestnik Yevropy. – 1873. – T.1. – №1. – S.5–73.
23. Kostomarov N. I. P. Mogila pered sudom istorii / N. I. Kostomarov // Vestnik Yevropy. – 1874. – T.3. – №5. – S.429–441.
24. Kostomarov N. I. Moya “Russkaya istoriya” / N. I. Kostomarov // Vestnik Yevropy. – 1876. – T.5. – №9. – S.324–339.
25. Kostomarov N. I. Bogdan Khmel’nitskiy–dannik Ottomanskoj porty / N. I. Kostomarov // Vestnik Yevropy. – 1878. – T.6. – №12. – S.806–817.
26. Kostomarov N. I. Ruina. Istoricheskaya monografiya. Getmanstvo Mnogogreshnogo 1663–1687 / N. I. Kostomarov // Vestnik Yevropy. – 1879. – T.4. – №8. – S.586–635.
27. Kostomarov N. I. Ruina. Istoricheskaya monografiya. Getmanstvo Mnogogreshnogo 1663–1687 / N. I. Kostomarov // Vestnik Yevropy. – 1879. – T.5. – №9. – S.5–77.
28. Kostomarov N. I. Ruina. Istoricheskaya monografiya. Getmanstvo Samoylovicha 1672–1687 / N. I. Kostomarov // Vestnik Yevropy. – 1880. – T.4. – №8. – S.401–468.
29. Kostomarov N. I. Ruina. Istoricheskaya monografiya. Getmanstvo Samoylovicha 1672–1687 / N. I. Kostomarov // Vestnik Yevropy. – 1880. – T.5. – №5. – S.5–78.
30. Kostomarov N. I. Malorusskoye slovo / N. I. Kostomarov // Kostomarov M. I. Slovianska mifolohiia. Upor., prymit. I. P. Beiko, A. M. Polotai; vstupna st. M. T. Yatsenka. – K. : Lybid, 1994. – S.331–336.
31. Kostomarov N. I. Po povodu o malorusskom slove. Otvet Sovremennym izvestiyam / N. I. Kostomarov // Vestnik Yevropy. – 1881. – T.2. – №3. – S.359–365.
32. Kostomarov N. I. Yeshche po povodu Malorusskogo slova. Moskovskim vedomostyam / N. I. Kostomarov // Vestnik Yevropy. – 1881. – T.2. – №4. – S.766–770.
33. Kostomarov N. I. Po povodu stat’i G. De–Pule v “Russkom vestnike” ob ukrainofil’stve / N. I. Kostomarov // Vestnik Yevropy. – 1882. – T.3. – №5. – S.434–437.
34. Kostomarov N. I. Po povodu knigi “Istoriya russkogo samosoznaniya po istoricheskim pamyatnikam i publichnim sochineniyam” M. O. Koyalovicha (1884) // Vestnik Yevropy. – 1885. – T.2. – №4. – S.867–887.
35. Kul’zhinsky I. Zamechatel’nyye osobennosti v istorii malorossiyskogo kazachestva / I. Kul’zhinsky // Vestnik Zapadnoy Rossii. Istoriko-literaturny zhurnal izdavayemy K. Goverskim. – 1868. – Kn.8. – T.3. – S.15–25.
36. Literaturnoye obozreniye: Rets.: Perekladi z N. Gogolya (Dva rozmai’tikh zrazka) Oleni Pchilki Kiyev 1881; Z Davn’ogo zshitku Pismi i Dumi. Pereklav I. Starus’ky Kiyev 1881 // Vestnik Yevropy. – 1881. – T.6. – №11. – S.432–437.
37. Literaturnoye obozreniye: Rets. na kn. Narodnyye yuzhnorusskiye skazki. izd. I. Rudchenko Vyp.I. – 1869, Vyp.II. – 1870 Kiyev // Vestnik Yevropy. – 1871. – T.1. – №1. – S.441–454.
38. Literaturnoye obozreniye: Rets. na Sv. Pis’mo Novogo Zapovitu. Movoyu rus’ko-ukrai’ns’koyu. Pereklali u kupi P. O. Kulish i Dr. Pulyuy pechatano u L’vovi, 1880 // Vestnik Yevropy. – 1881. – T.1. – №2. – S.895–898.
39. Literaturnoye obozreniye: Rets. na broshuru N. G. Debol’sky Nashe uchebnoye vedomstvo i nachal’naya shkola // Vestnik Yevropy. – 1884. – T.4. – №7. – S.428–429.
40. Literaturnoye obozreniye: Rets. na knigu Antonovich V. B. Monografiya po istorii Yugo-Zapadnoy Rossii. – K. : Tip. Fedorova, 1885. T.1 // Vestnik Yevropy. – 1885. – T.3. – №5–6. – S.872–874.
41. M. S. Reaktsii “Moskovskikh vedomostey” po povodu odnoy iz peredovykh statey v oktyabre / S. M. // Vestnik Yevropy. – 1874. – T.6. – №11. – S.440–442.
42. Markov Ye. Rets. na stat’yu “O narodnom obrazovanii gr. L. N. Tolstogo (v №03. 1874) i rets. na st. “Novyye idei v nashey shkole N. I. Tsvetkov” Russky vestnik. – 1874. – №9 / Ye. Markov // Vestnik Yevropy. – 1875. – T.3. – №5. – S.337–354.
43. Miller A. I. “Ukrainsky vopros” v politike vlastey i russkomobshchestvennom mnenii (vtoraya polovina XIX st.) / A. I. Miller. – SPb.: Aleteya, 2000. – 288 s.
44. Nikitina M. A. Burzhuazno-iberal’nyye i modernistskiye izdaniya 1890–1904 // Literaturny protsess i russkaya zhurnalistika kontsa XIX – nachala XX veka. – M., 1982. – 376 s.
45. Orzhekhovskiy I. V. Administratsiya i pechat’ mezhdvu dvumya revolyutsionnymi situatsiyami 1866–1878 gg. Lektzii po spetskursu / I. V. Orzhekhovskiy. – Gor’ky: Gor’kovskiy gosudarstvennyy universitet, 1973. – 94 s.
46. Ocherki po istorii russkoy zhurnalistiki. II polovina XIX veka. – Leningrad: Izd. Leningradskogo Universiteta, 1965. – T.2. – 516 s.
47. Passek T. P. Iz dal’nikh let vospominany // T. P. Passek. – SPb.: Tip. A. S. Suvorina, V. I. Likhacheva, 1879. – T.2. – 498 s.
48. Pypin A. N. Kharakteristika literaturnykh mneny ot dvadtsatykh do pyatidesyatykh godov. Istoricheskiye ocherki. VI Slavyanofil’stvo / A. N. Pypin // Vestnik Yevropy. – 1872. – T.6. – №12. – S.618–678.
49. Pypin A. N. Literaturny panslavizm / A. N. Pypin // Vestnik Yevropy. – 1879. – T.4. – №8. – S.711–742.
50. Pypin A. N. “Pol’sky vopros” v russkoy literature / A. N. Pypin // Vestnik Yevropy. – 1880. – T.3. – №5. – S.239–271.
51. Pypin A. N. K sporam ob ukrainofil’stve / A. N. Pypin // Vestnik Yevropy. – 1882. – T.3. – №5. – S.438–442.
52. Pypin A. N. Ob istoricheskom razvitii russkoy narodnosti. Istoriko-kriticheskiye zametki / A. N. Pypin // Vestnik Yevropy. – 1884. – T.5. – №10. – S.683–730.
53. Pypin A. N. Ob istoricheskom sklade russkoy narodnosti / A. N. Pypin // Vestnik Yevropy. – 1884. – T.6. – №2. – S.770–811.
54. Pypin A. N. Moskovskaya starina: sostoyaniye istoricheskikh znany / A. N. Pypin // Vestnik Yevropy. – 1885. – T.1. – №2. – S.689–733.
55. Pypin A. N. O zadachakh russkoy enografii / A. N. Pypin // Vestnik Yevropy. – 1885. – T.2. – №4. – S.781–803.
56. Pypin A. N. Kostomarov N. I. Nekrolog / A. N. Pypin // Vestnik Yevropy. – 1885. – T.3. – №5–6. – S.411–426.
57. Pypin A. N. Volga i Kiyev / A. N. Pypin // Vestnik Yevropy. – 1885. – T.4. – №7. – S.188–215.
58. Pypin A. N. Obzor malorusskoy etnografii / A. N. Pypin

// Vestnik Yevropy. – 1885. – Т.5. – №9. – С.325–350.

59. Pypin A. N. Obzor malorusskoy etnografii. Pol'skiye i galitskiye etnograficheskiye sborniki / A. N. Pypin // Vestnik Yevropy. – 1885. – Т.6. – №12. – С.778–817.

60. Savchenko F. Zaborona ukrainstva 1876 r. Do istorii hromadskykh rukhiv v Ukraini 1860–1870–kh rr. / Vseukr. A. N.: (Peredn. Slovo F. Savchenko) / F. Savchenko. – Kh.–K.: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1930. – 414 s.

61. Tsimbayev N. I. I. S. Aksakov v obschestvennoy zhizni poreformennoy Rossii / N. I. Tsimbayev. – M.: MGU, 1978. – 264 s.

**Egorov V. V.**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Political Science, Kyiv National University of Construction and Architecture (Ukraine, Kiev), egorov.1977@email.ua

#### Ukrainian problem on the “Vestnik Evropy” magazine pages in the 1860’s–1880’s

In the article the Ukrainian problem on the pages “Vestnik Evropy” – one of the leading in the second half of the XIX century in the Russian Empire journal’s is lighted up. One of the areas which “Vestnik Evropy” paid attention on it’s pages was the historical past of the Ukrainian people. Numerous well-known historian M. I. Kostomarov’s studies which concerned with Old Rus History and the Cossacks were devoted to this topic.

Great attention was paid to the condition’s in which Ukrainian language was in the Russian society in XIXth century. The magazine’s authors, including including historian and political thinker M. P. Drahomanov, acknowledged that there was the negative score of attempts to independently change the Ukrainian culture as Polish intrigue in the mass of Russian society. Award was so later because the mass of Russian society was used to one form of individual deprive and did not understand that part of the “russian people” representatives declared their own historical traits. In the magazine’s articles much attention was paid to the Ukrainian language question, it’s origin and formation process. This process began in the early 30 ‘s. of the XIX century.

O. M. Pypin “Vestnik Evropy” permanent author paid much attention to the development of the Slavic revival in of Galicia in early 1830–ies. Considerable attention “Vestnik Evropy” authors paid to the problem of the Russian people and their language origin. O. M. Pypin allocated several sub–types of Russian people – those who resided in the central provinces, north, and southern areas. On the pages of periodical there was also expressed the M. I. Kostomarov’s opinion about the insignificant influence of Tatar supremacy on the autocracy formation of the north of Russia in XII century. M. I. Kostomarov, O. M. Pypin noted that Russian princes took place of Tartar tribute gatherers.

Repeatedly, M. I. Kostomarov, O. M. Pypin and other magazine’s authors paid particular attention to the question of the Ukrainian as impaired language right to live. A question of the Ukrainian language protection as the language of public education was examined in M. I. Kostomarov’s and O. M. Pypin’s articles. They objected to the idea of Ukrainian language especially under the defective conditions of the 1876 edict.

Considerable attention in the numerous magazine’s articles was given to the issue of public education, in particular the public education in the Ukrainian language. Journal’s authors lively responded the changes in education leadership in the Russian Empire of the early 1880 ‘s. It is worth to emphasize that in these articles and speeches addressed the hope for a special meeting convocation which took place in August 1881 with the Ministers, Ober–Procurator of the Synod participation which examined the notes of the Kyiv Governor–General M. I. Chertkov, O. M. Dundukov–Korsakov, and appeal of the composer M.Lysenko about the possibility to reduce the suppression of the Ukrainian language.

Thus, under the conditions of the significant propagation of the media press in the Russian Empire in the second–half 1860–1880’s “Vestnik Evropy” was one of a few publications, which raised questions of the Ukrainian language development, formed positive opinion about the ukrainofil’s intentions and determined the insolvency of charges in their address. This periodical contributed much for wide reading masses realization of the moderate and cultural nature of Ukrainian motion.

**Keywords:** “Vestnik Evropy”, ukrainian problem, M. I. Kostomarov, Ukrainian people, Russian people, public education, ukrainofily, M. P. Dragomanov, O. M. Pypin, article, the review.

**Egorov V. V.**, кандидат исторических наук, доцент кафедры политических наук, Киевский национальный университет строительства и архитектуры (Украина, Киев), egorov.1977@email.ua

#### Украинский вопрос на страницах журнала “Вестник Европы” в 1860–1880-х годах

Рассматривается украинский вопрос на страницах “Вестника Европы” – одного из ведущих журналов Российской империи второй половины XIX в. Среди многих материалов освещаемых журналом значительное внимание уделялось проблемам, связанным с историей, языком, образованием украинского народа. Истории украинского народа были посвящены многочисленные исследования Н. И. Костомарова по истории Древней Руси и казачества. На страницах журнала большое внимание было уделено проблеме функционирования украинского языка в российском обществе середины XIX века. Авторы Н. И. Драгоманов, А. Н. Пытин определили, что русское общество не понимало попыток определения украинской культуры в рамках “русского народа”, как культуры с другими историческими особенностями.

В статьях журнала много внимания было уделено происхождению и процессу формирования украинского языка. С 1830-х годов XIX века в украинских землях начинается развитие этнографической науки связанное с деятельностью И. И. Срезневского. На страницах журнала авторы рассматривали процесс формирования и развития украинского возрождения в Галиции начале 30-х гг. XIX века. Авторы “Вестника Европы” обратили внимание и на проблему происхождения русского народа. Типологию представителей этого народа на севере, в центральных и южных губерниях представил ведущий автор журнала А. Н. Пытин. На страницах журнала неоднократно также было выражено мнение Н. И. Костомарова о незначительном влиянии татарского господства на формирование единовластия Севера Руси в XII веке. Здесь после татарского господства место татарских собирателей дани заняли местные князья.

Неоднократно Н. И. Костомаров, А. Н. Пытин и другие авторы журнала, возражали против представления украинского языка в качестве неполноценного в условиях действия Эмского указа 1876 г.

В многочисленных статьях авторов журнала значительное внимание было уделено вопросу о народном образовании на украинском языке. Определенные надежды авторами журнала возлагались на изменения в руководстве образования в Российской империи в начале 1880-х гг. и на создание в конце августа 1881 года специальное совещание, которое рассматривало возможность пересмотра указа 1876 г. В это время вопрос защиты украинского языка как языка народного образования был рассмотрен в статьях Н. И. Костомарова и А. Н. Пытина.

Таким образом, в условиях значительного распространения печатных средств массовой информации “Вестник Европы” в Российской империи во второй половине 1860–1880-х годов был одним из немногих изданий, которые поднимали вопросы развития украинского языка, формировали положительное мнение о намерениях украинофилов и определял несостоятельность обвинений в их адрес. Этот журнал способствовал осознанию широкими читающими массами умеренного и культурного характера украинского движения.

**Ключевые слова:** “Вестник Европы”, Н. И. Костомаров, украинский народ, русский народ, народное образование, украинофилы, Н. И. Драгоманов, А. Н. Пытин, статья, обозрение.

\* \* \*

УДК329.12(470+571):325.3(477)“1905/1917”

**Золотарёв В.С.**

кандидат исторических наук, доцент кафедры украиноведения, Харьковский национальный автомобильно–дорожный университет (Украина, Харьков), zolvist@i.ua

#### НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА КОНСТИТУЦИОННО–ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ РОССИИ ПО ГАРМОНИЗАЦИИ ОТНОШЕНИЙ С УКРАИНОЙ (1905–1917 гг.)

Рассматривается национальная политика Конституционно–демократической партии России по решению украинского национального вопроса, её стремление к гармонизации отношений с Украиной. Кадеты, в лице своих лидеров (П. Н. Миллюкова и П.Б. Струве), существенно влияли на выработку концепции национальной политики в Украине. Программные требования кадетов национально–культурной автономии и равноправие наций до определенного времени соответствовали национальным чувствам украинцев. Первая мировая война и революция коренным образом изменили эту концепцию и требования украинцев.

**Ключевые слова:** Конституционно–демократическая партия, кадеты, национальная политика, автономия, культурно–национальная автономия, федерация.

(статья друкється мовою оригіналу)

Конституционно–демократическая партия (КДП), являясь главной партией либерального направления в России, воплощала в своей деятельности передовые достижения западноевропейской политической мысли. Кадеты выступали за построение в России гражданского общества, правового государства, где главными приоритетами были частная собственность и права личности. Важной составной частью деятельности КДП была их национальная политика.

Интерес к национальной политике конституционно–демократической партии в Российской империи начала XX века сегодня закономерен и оправдан. На данном этапе, когда политические партии и общественные

объединения выдвигают разнообразные концепции национальных отношений с независимыми государствами бывшего Советского Союза, возникает необходимость обратиться к опыту решения национального вопроса кадетами. Именно кадеты в своей повседневной практике много внимания уделяли гармонизации отношений с национальными окраинами империи.

Актуальной данная тема видится в свете современных отношений между Россией и Украиной, когда страницы общей истории трактуются по-разному, тенденциозности и ревизии подвергаются аксиоматичные, как казалось ранее, исторические факты и события.

Политика кадетов в национальном вопросе основывалась на определенной концепции государства и на идее защиты индивидуальных прав граждан. Она имела целью, уважая специфику каждой национальности, создать общество свободных и равноправных граждан единого государства. Эта политика противопоставлялась концепции, развиваемой в то время депутатами Союза русского народа, которые считали, что: “единство государства находит свое преимущественное выражение в господствующей народности и проявляется, между прочим, в государственном языке, на котором говорит эта господствующая народность” [10, с.1264].

Начиная с момента создания партии в 1905 г. кадеты поддерживали национальные устремления окраин империи. Выступая если не за политическую автономию, то, как минимум, за автономию культурную, они надеялись набрать больше голосов, и не только на Украине, но также в Прибалтике и в мусульманских регионах. Эта политика не исходила из простого избирательного расчета, она опиралась в основном на демократическую концепцию отношений между различными национальностями внутри империи. Такая идея фигурировала в программе кадетской партии, которая боролась за равенство гражданских и политических прав для всех национальностей империи, а также за реальное право на культурное самоопределение. Именно это позволило президенту польской группы Коло в Думе А.П. Ледницкому заявить, что лишь в партии кадетов “все нерусские народности могут найти действительную опору и поддержку” [5, с.369]. Вследствие этого различные национальности были представлены в первой Думе именно кадетской партией, так как они видели в ней адвоката своих национальных интересов.

Важным фактором изучения национальной политики кадетов в отношении Украины является деятельность П.Н. Милюкова, который посвятил этому вопросу ни одну статью, не однократно лично посещал Украину и общался с лидерами украинского национального движения. В Государственном архиве Российской Федерации сохранилась обширная переписка Милюкова с Грушевским и другими украинскими деятелями того времени. Милюков, будучи профессиональным историком, тщательно изучил процесс формирования украинской национальной идеи, особенно позицию одного из её основоположников М.П. Драгоманова, который ещё в 1882 заявлял: “У малороссов с русскими одни исторические традиции, одна вера, во многом

один склад понятий, языки близки ..., ни малейшего подобия естественных границ... Всякая речь о сепаратизме просто смешна” [2, л. 5128]. Это давало основания кадетам утверждать об отсутствии на Украине серьёзных сепаратистских тенденций.

Анализируя украинское национальное самосознание, П.Н. Милюков рассматривает его сквозь призму общерусского. По его мнению, “русское племя” состояло из трех народов: великороссов, украинцев и белорусов. Далее он пишет о проблеме украинского языка, который стал поздно формироваться, который еще долго не имел статуса литературного языка. С другой стороны, он признавал: “Конечно, само русское население не составляет единого целого; антагонизм украинцев и белорусов с великороссами чрезвычайно усилился именно в последнее время” [6, с. 212].

П.Н. Милюков подробно рассмотрел равноправие национальностей в Российской империи. Он постоянно доказывал необходимость открытия школ с преподаванием на украинском языке. Когда Милюкова, на одном из заседаний Думы, упрекали в том, что украинский язык ни когда не станет языком культуры, он отреагировал следующим образом: “Мы считаем, что нет такого языка, который не мог сделаться языком культурным, если на нем будет говорить, мыслить и чувствовать интеллигенция. Этот вопрос создания интеллигенции есть вопрос нескольких десятков лет” [10, с.1269]. Таким образом, для Милюкова и его партии “азбукой государственного понимания является принцип равноправия национальностей” [6, с. 24].

Но принцип равноправия национальностей также был выдвинут другими демократическими партиями, но по другим мотивам. Социал-демократы видели решение национальных вопросов в пролетарском интернационализме. В противоположность этому, кадеты пытались сохранить национальную самобытность каждого народа. Эту концепцию национальностей в процессе исторического развития Милюков защищал в Думе от консерваторов. И эту же демократическую концепцию национальности он сформулирует в 1925 г. в работе, посвященной национальной проблематике: “понятая как начало живое, а не мертвое, национальность есть также начало творческое. Она не только хранит старые ценности, а и непрерывно создает новые. Как все живое, национальное подчиняется закону эволюции и совершенствования” [3, л. 1].

Значительная часть протоколов собраний ЦК КДП в период 1912–1914 гг. показывают растущую озабоченность кадетов украинским вопросом. Эта озабоченность измеряется масштабами развития украинского движения. Во время собрания ЦК 5–го мая 1913 г., Милюков отметил рост национального самосознания украинцев. Недовольство украинцев адресовалось депутатам КДП, которые не достаточно защищали права языка и украинской школы в Думе. Они просили, чтобы партия отмежеввалась от заявлений П.Б. Струве об опасности расслоения России на три национальные культуры [2, л. 51об].

Протоколы собраний в 1914 г. показывают, что кадетская партия не могла более избегать украинской проблемы, ограничивая себя общими политическими заявлениями. Поездка незадолго до этого в Киев

убедила Милюкова, что украинцы не могут больше довольствоваться обещаниями. До этого украинцы просили кадетов решать вопрос в Думе об их правах на культурную автономию “в целях популяризации своих идей”. Теперь ситуация стала меняться. А.И. Шингарев во время этой же поездки констатировал, что в Житомире и Полтаве: “национальное культурное движение сильно и глубоко на Украине” и что “с ним надо очень считаться”. Он отмечал, что “даже те элементы украинства, которые, в качестве членов Государственной Думы из Украины, обзывают украинское движение “мазепинством”, у себя дома проделывают видную культурную национальную работу...” [2, л. 112об].

Согласно этого, ЦК кадетской партии осознал необходимость договориться с украинцами по поводу законопроектов, которые они хотели внести на рассмотрение Думы. Наиболее важные из них касались украинского языка в начальной и средней школе, в правосудии, и на кафедрах украинского языка в университетах юга Украины [2, л. 103об]. Таким образом, украинское движение требовало большей поддержки со стороны кадетов.

Известно, что требование культурной автономия, которой украинцы добивались, не выходило за рамки программы партии. Однако, в начале 1914 г. с украинской стороны все настойчивее стало звучать требование полной автономии вплоть до федерации. Как же пытались решить эту проблему кадеты, пошли ли они навстречу украинцам? Позиция прояснилась на заседании ЦК кадетской партии 19-го февраля 1914 г. После доклада “Сепаратизм и федерализм”, который вызвал острый спор, П.Н. Милюков заявил, “... партия к.д. не только отрицает возможность федерации в близком будущем, но и будет бороться против принципа федерации как утопического”. На данном этапе Милюкову удалось урегулировать отношения с украинскими либералами. Об этом свидетельствует вечерний банкет, на котором речь уже шла не о федерации, а о культурной самоопределении и об автономии в разумных пределах в условиях текущей российской действительности [8, с. 2]. Таким образом, на данном этапе кадетам удалось уговорить своих украинских товарищей не выходить за рамки своих программных требований.

В марте 1914 г. Киев готовился отмечать столетие со дня рождения Т.Г. Шевченко. Однако члены киевского губернского Союза русского народа в специальной телеграмме сообщили правительству о намерении “мазепистов” превратить это мероприятие в демонстрацию сепаратистских чувств населения “Малороссии”. Празднование юбилея Т.Г. Шевченко было запрещено министром внутренних дел Н.А. Маклаковым. Это дало повод для широких дискуссий в прессе и Думе. Кадеты воспользовались этим моментом, чтобы обозначить принципы их украинской политики. Ф.И. Родичев на страницах газет и с думской трибуны “говорил о вреде насильственного подавления национальных чувств” [12, с. 103].

На этом же заседании П.Н. Милюков, говоря о политических обвинениях украинства в “мазепинстве” и “сепаратизме”, напротив, подчеркнул их “желание устроить свою судьбу в пределах Российского

государства”. Милюков отдал дань Т.Г. Шевченко как поэту и как общественному деятелю. Затем он предупредил Думу, что бороться против украинских стремлений является политически опасной борьбой. Ибо “украинское движение уже в настоящее время есть широкое демократическое движение, находящее живой отклик в крестьянской массе и пустившее глубокие корни в деревне”. Не признавать национальных стремлений украинства – это вести “не русскую, а скорее проавстрийскую политику” [12, с. 104].

В тех политических условиях нельзя было лучше защитить украинское дело в Думе. Это видно при сравнении позиции Милюкова и П.Б. Струве – создателя партии кадетов. В глазах Струве даже небольшая поддержка украинского движения составляла угрозу для государства и для народа, так как для него доминирующей культурой, как бы цементирующей российское государство, должна была быть не великорусская культура, но общерусская культура. И русский язык должен был служить своего рода “койне” на всей территории российской империи [11, с. 664]. Эта позиция Струве была сильно раскритикована в среде украинских кадетов. ЦК кадетской партии был поставлен украинцами перед выбором: или занять жесткую позицию по отношению к Струве, или потерять своих украинских последователей. Струве предпочел уйти из ЦК, нежели отказаться от концепции культурного национального единства империи. Здесь видно противостояние двух концепций кадетов–либералов по отношению к украинской проблеме.

Таким образом, Милюков защищал права украинской национальности, но он остался противником федерализма. Первая мировая война и оккупация Галиции в августе 1914 г. лишь усилила дискуссии по решению украинского вопроса. Как обеспечить монолитность империи, уважая в то же время права национальностей? Как сохранить единство империи, уважая права личности, особенно право использовать родной язык? Можно ли гарантировать культурную автономию без первоначального создания автономии территориальной? То есть, как не ущемлять права определенной группы на культурное своеобразие? Можно ли гарантировать целостность Российской империи, не прибегая к крупным федеральным структурам? Вот те вопросы, с которыми столкнулась кадетская партия и на которые исторические события заставили ее ответить.

Оккупация Галиции вывела на передний план две противоположные либеральные концепции по украинскому вопросу. Одна концепция была выдвинута Струве, другая – Милюковым. Начиная с 1912 г. Струве много внимания уделял украинскому вопросу. Отвечая в журнале “Русская Мысль” на “Письмо украинца”, появившееся в этом же журнале несколькими месяцами ранее, он определил свою точку зрения по отношению к украинской культуре: “... я глубоко убежден, что наряду с общерусской культурой и общерусским языком – культура малорусская или украинская есть культура местная или областная” [11, с. 66].

Последствия захвата Галиции были для П.Б. Струве еще одним аргументом в пользу осуществления его мечты о великой России. Критикуя позицию Струве по этому вопросу, Милюков писал: “Дело в том, что



корень зла українського вопроса, как напоминает его П.Б. Струве, лежит именно в Галиции; и ныне, после завоевания оружием – зло это выдергивается с корнем”. Струве видел в Галиции очаг национального украинского брожения, поддерживаемого австрийскими и немецкими властями для дестабилизации России. Поэтому он сразу увидел в захвате Галиции отдаление украинской опасности. П.Б. Струве предостерегал правительство от риска разбудить национальное украинское самосознание преследованием униатской церкви. Милуков не преминет заметить, что под либеральной завесой, “совет Струве преследует, т.о., весьма “консервативную” цель. Подобное преследование могло способствовать взрыву народного украинского движения”. Милуков даже упрекал его в непонимании важности украинского движения: “Считать, что украинское движение в Галиции нарочито выдуманно, чтобы причинить неприятность России, значит просто не знать истории многолетней украинско-польской борьбы”. Он также ставил ему в вину пренебрежение многообразием форм этого движения: “А думать, что теперь “после завоевания оружием” движение это так легко уничтожится ... значит очень упрощать решение сложных политических вопросов”. И Милуков советовал Струве прочесть работы о кооперативах среди украинского крестьянства: “Он тогда узнал бы, что не одна уния, а и иного рода учреждения давно уже придали национальному движению широко-народный характер” [9].

На Украине высоко оценили эту статью Милукова: “Сейчас прочли Вашу статью “Украинский вопрос и П.Б. Струве”. В дни нашего национального траура, когда на наши уста и на уста наших братьев “освобожденных” наложена печать молчания, когда галицким украинцам вырезали “освобождением” и язык, не разрешая даже частной переписки на родном языке,.. Вы, глубокоуважаемый Павел Николаевич, хоть изредка, откликаетесь на украинский вопрос... За это великое, великое Вам спасибо!” [2, д. 1870].

ЦК кадетской партии собрался и с юридической точки зрения обсудил вопрос русификации Галиции. В принятом проекте резолюции говорилось, что “русская оккупационная власть совершенно игнорировала “положения международного права, которые были приняты Гаагской конвенцией 1907 г. Они определяли “положение и права военной части в оккупированных, но еще не присоединенных областях”. Конференция осудила “подобную политику, как противную здравым началам свободы и национального самоопределения” как опасную для государства. Она просила “прекращения антигосударственной системы обрусения оккупированной области, восстановления закрытых национальных учреждений и точного соблюдения личных и имущественных прав населения”. Этот проект резолюции, видимо, написанный самим Милуковым, показал самоубийственный для России характер этой систематической денационализации украинского населения в Галиции: “Обрусительные мероприятия националистов поселили в нем ненависть и злобу”, и совершенно уронили “в глазах населения уважение и доверие к русскому управлению” 19 Проект резолюций и формул ЦК кадетской партии по украинскому вопросу [2, д.730]. Падение царизма и война

способствовали взрыву национальных чувств у национальностей, населяющих Российскую империю. Если Антанта воспользовалась принципом права каждого народа на самоопределение, чтобы успешно вести политику дестабилизации Австро-Венгрии и Турецкой империи, то Германия умело использовала чаяния народов российской империи, чтобы ослабить ее. И в этом отношении ситуация Украины является символической. Но не только поступательное движение Украины к независимости можно объяснить только политикой Германии. Так, И.И. Петрункевич в письме от 14 июля 1917 г. В.И. Вернадскому утверждал, что в киевском национальном движении “немцы заранее готовились культивировать бациллу сепаратизма”, но отказывался обвинять в этом только Германию: “Как ни поразительно совпадение появления киевской Рады на русском горизонте одновременно с появлением у нас анархизма, как ни поразительно совпадение программы Рады с планом Германии о выделении Украины в независимое государство, – я готов устранить свои подозрения и приписывать эти совпадения не исключительно работе немецких шпионов и не соблазну немецкого золота, а влиянию революционного психоза, широко распространившегося в пределах России” [1, д. 1261].

В 1939 г., пытаясь истолковать события 1917 г., которые Милуков подробно описал в 1921 г. в своей “Истории второй русской революции”, был вынужден констатировать, что независимость Украины и Октябрьская революция играли на руку Германии: “Два зрелых плода упали к ногам германцев: большевизированная Россия и “независимая” Украина” [8, с.2]. Даже если события между мартом и июлем 1917 г. опередили кадетов, так как М.С.Грушевский и украинцы использовали тактику “совершившегося факта”, – кадеты, защищая тезис постепенной автономизации Украины, были, по сути, вероятно, правы. Так позволяет думать анализ того, что привело к уходу из Временного правительства четырех кадетских министров и что ознаменовало собой резкий поворот в событиях 1917 г.

Возглавив в конце марта 1917 г. на Украине Центральную Раду, Грушевский успокоил российские власти заверением, что Рада является лишь моральным лидером украинской нации. Но это ему, конечно, не помешало последовательно бороться за свои идеи. В серии статей, появившихся в “Новой Раде”, затем объединенных в одну брошюру, Грушевский определил среднюю линию поведения, которая обеспечила ему большое пространство для маневра. Он потребовал для Украины широкой национальной автономии в составе федеративной республики России. Эта автономия должна была быть построена на демократических принципах, гарантирующих национальным меньшинствам их права. Таким образом, Грушевский делал шаг вперед от простой “культурной автономии”, которая исповедовалась кадетами, но не выдвигал требования полной политической независимости: тактика, которую Милуков квалифицировал позже как: “Меньше – нельзя, больше – можно” [8, с. 261].

10 июня Рада огласила Первый Универсал, в котором закреплялось право Украины на автономию. Временное Правительство попыталось урегулировать

назревающий конфликт и отправило на Украину Терещенко, Церетели, Керенского. Под влиянием окружающих событий министры Временного Правительства уступили, 4 июля они, как писал Милуков, “заключили нечто вроде формального договора, которым узаконивалось существование “секретариата” (то есть украинского правительства)” [7, с. 231].

Б. Нольде в “Речи” отметил всю “юридическую бессмыслицу” этого договора, который не был ни ясным, ни полным и дал Раде почти “законные способы осуществления явочным порядком украинской автономии”. 4 июля четыре министра–кадета (А.И. Шингарев, Д.И. Шаховской, А.А. Мануилов и В.А. Степанов), которые не могли одобрить такую “юридически неграмотную декларацию”, вышли из состава Временного Правительства. Они считали, что постановление по украинскому вопросу вносило хаос в отношения между правительством и краевым органом. Оно подрывало авторитет Временного правительства на Украине. Кроме того, подобный вопрос мог решаться лишь учредительным собранием. Кадеты не могли согласиться на раздел России. Как писал И. Петрункевич: “От раздела России до ее разгрома один шаг” [1, л. 18об].

Важным моментом в решении украинского вопроса была позиция киевских кадетов, которые в мае 1917 г. на областном съезде заявили о вхождении в состав правительства Центральной Рады и создали новые органы партии: Делегатский съезд КД партии на Украине и Главный комитет [4, с.49]. Это подорвало внутренние единство партии по решению национального вопроса. Однако, не все губернские комитеты поддержали киевлян. Так, Харьковский комитет остался на стороне ЦК партии [Там же].

Таким образом, до определенного периода кадетам удавалось контролировать украинский национальный вопрос. Право на национально–культурную автономию (областную), соответствовало программным установкам партии и положительно воспринималось в среде украинских либералов. Однако, Первая мировая война и начавшаяся революция коренным образом поменяли саму постановку вопроса. Оказанная поддержка германских властей Центральной Раде и революционный хаос подорвали авторитет не только кадетской партии, но и Временного правительства. Контролировать ситуацию в нужном для себя русле кадеты уже не могли.

#### Список использованных источников

1. Архив Академии наук России. – Ф.518. – Оп.3. – Д.1261.
2. ГАРФ. – Ф.523. – Оп.1. – Д.31.
3. Там же. – Оп.2. – Д.26.
4. Золотарьов В.С. Виникнення та діяльність Харківського комітету Конституційно–демократичної партії / В.С. Золотарьов // Культура народів Причорномор'я. Научний журнал. – 2007. – №116. – С.46–50.
5. Милуков П. Н. Воспоминания / П.Н. Милуков.– М., 1990. – 618 с.
6. Милуков П.Н. Национальный вопрос. (Происхождения национальности и национальные вопросы в России) / П.Н. Милуков.–Париж, 1925.
7. Милуков П. Н. Россия на переломе / П.Н. Милуков. – Париж, 1927. – Т.1.
8. Милуков П.Н. Тактика и действительность / П.Н. Милуков // Последние новости. – 19.03.1939.

9. Милуков П.Н. Украинский вопрос и П.Б. Струве / П.Н. Милуков// Речь. 9/22 ноября 1914.

10. Стенографический Отчет Государственной Думы III–го созыва. Сессия V. Зас.18, 12. XI. 1910.

11. Струве П.Б. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ украинцу/П.Б. Струве // Русская Мысль. – 1912. – №1.

12. Отчет фракции народной свободы, 15окт. 1913–24 июня 1914 г.

#### References

1. Arhiv Akademii nauk Rossii. – F.518. – Op.3. – D.1261.
2. GARF. – F.523. – Op.1. – D.31.
3. Tam zhe. – Op.2. – D.26.
4. Zolotar'ov V.S. Viniknennya ta diyal'nist' Kharkivs'kogo komitetu Konstitutsiino–demokratichnoi partii / V.S. Zolotar'ov // “Kul'tura narodov Prichernomor'ya” Tavricheskogo Natsional'nogo universiteta im. V.I. Vernads'kogo.– 2007. – №116. – S.46–50.
5. Milyukov P.N. Vospominaniya/ P.N. Milyukov.– M., 1991. – 618 s.
6. Milyukov P.N. Natsionalnyy vopros. (Proishozhdeniya natsionalnosti i natsionalnye voprosy v Rossii) /P.N. Milyukov. – Parizh, 1925.
7. Milyukov P.N. Rossiya na perelome /P.N. Milyukov. – Parizh, 1927. –T.1.
8. Milyukov P.N. Taktika i deystvitel'nost' /P.N. Milyukov// Poslednie novosti. –19.03.1939.
9. Milyukov P.N. Ukrainskiy vopros i P.B. Struve / P.N. Milyukov // Rech. 9/22 noyabrya 1914.
10. Stenograficheskiy Otchet Gosudarstvennoy Dumyi III–go sozyiva. Ses. V. Zas.18, 12. XI. 1910.
11. Struve P.B. Obscherusskaya kultura i ukrainskiy partikulyarizm. Otvet ukrainsu / P.B. Struve // Russkaya Myisl. – 1912. –№1.
12. Otchet fraktsii narodnoy svobodyi, 15okt. 1913–24 iyunya 1914 g.

*Zolotarev V.S., Ph. D. Associate professor Ukrainian geography at Kharkiv National Automobile and Highway University (Ukraine, Kharkiv), zolvist@i.ua*

#### National police of the Constitutional–democratic party of Russia about harmonization relationships with Ukraine

*This article deals with the national policy of the Constitutional Democratic Party of Russia by the decision of the Ukrainian national question, its intention to the harmonization of relationships with Ukraine. Cadets, represented by their leaders (P.N. Miliukov and P.B. Struve) has a significant impact on the development of the concept of national policy in Ukraine. Software requirements of the Cadets about national–cultural autonomy and equality of nations until a certain time are consistent with national feelings of Ukrainians. The First World War and the Revolution radically changed the concept and requirements of Ukrainians.*

**Keywords:** Constitutional–Democratic Party, the Cadets, national policy, autonomy, cultural–national autonomy, federation.

*Золотарьов В.С., кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, Харківський національний автомобільно–дорожній університет (Україна, Харків), zolvist@i.ua*

#### Национальная политика Конституційно–демократичної партії Росії щодо гармонізації відносин з Україною (1905–1917 рр.)

*Досліджується національна політика Конституційно–демократичної партії Росії з вирішення українського національного питання, її намагання щодо гармонізації відносин з Україною. Лідери кадетської партії (П.М. Милуков та П.Б. Струве), суттєво впливали на розробку концепції національної політики в Україні. Програмні вимоги кадетів національно–культурної автономії та рівноправ'я націй на певний час відповідали національним почуттям українців. Перша світова війна та Лютнева революція докорінно змінили цю концепцію і національні вимоги українців.*

**Ключові слова:** Конституційно–демократична партія, кадети, національна політика, автономія, культурно–національна автономія, федерація.

\* \* \*

УДК 94/27(322)477-04

**Гладченко С. В.**

кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи, Інститут післядипломної та інноваційної освіти Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова (Україна, Одеса), [vesta\\_odessa@mail.ru](mailto:vesta_odessa@mail.ru)

### ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ БЛАГОДІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

*Представлено аналіз історичних передумов благодійної діяльності церкви. З найдавніших часів суспільству знайомі життєві ситуації, при яких, окремі люди та соціальні групи відчують потребу, бідні, безпорадні і беззахисні. В багатьох країнах світу, в тому числі в Україні, бідність, нужда і безпорадність залишається долею значної частини населення. Благодійність – одна з основних соціальних форм вирішення подібних проблем і особлива сфера сучасного соціального життя. Благодійність виникає в умовах формування людського суспільства, становлення основних соціальних інститутів як традиція допомоги старим, хворим, інвалідам, дітям, людям, які опинилися в біді і не мають можливості самотійно її подолати. Благодійність – це невід’ємна частина моральної культури і суспільних норм всіх цивілізацій. Тому, вивчення цієї проблематики є актуальним в сучасній Україні.*

**Ключові слова:** благодійність, Україна, історичні передумови благодійності, діяльність релігійних організацій та церкви.

Сучасний процес демократичних реформ в Україні супроводжується серйозними соціальними витратами. Соціальна невлаштованість кількості верств населення проявляється в різних сферах, впливає на життєдіяльність громадян та духовно-моральну атмосферу в суспільстві. У цьому зв’язку виникає надзвичайно актуальна проблема організації соціальної допомоги в різних сферах: заснуються фонди, відновлюється діяльність релігійних організацій різних напрямків. Тому аналіз історичних передумов має велике значення та свою **актуальність**. В умовах, коли об’єктивно зростає роль релігії і церкви, їх вплив на соціальне середовище та формування світогляду населення, відчутною є потреба у ґрунтовних наукових дослідженнях, що є **метою** даного дослідження.

Важливими для розуміння основних історичних передумов благодійної діяльності релігійних організацій та церкви в Україні є загальні дослідження з історії релігій в Україні, більшість із яких носять релігієзнавчий характер і містять узагальнену інформацію. Йдеться насамперед про роботи: Браєна Тірни “Релігійні права: історичний огляд” [3], та О. М. Трайнин “Роль християнської церкви в формуванні інституту благодійності” [4]. Загалом праці з історії благодійної діяльності релігійних організацій та церкви в Україні відтворюють узагальнену картину змін релігійної ситуації в країні.

Релігійні організації, хоча і переслідують в своїй діяльності мету, яка знаходиться за межею видимого світу, та вступають в різні правовідносини з навколишнім світом.

Благодійна діяльність релігійних організацій тісно пов’язана з релігійним культом. Це пояснюється перш, за все тим, що християнські заповіді в сукупності являють собою вчення про благодійництво. При вчиненні богослужінь і соборних молитов, служителі Церкви завжди нагадують особам, що моляться про благодійність та закликають до неї.

Під благодійністю слід розуміти – можливість творити благо, та здійснювати милосердні справи. С. І. Ожегов визначає благодійність як безкорисливу та направлену на суспільну допомогу діяльність, певних осіб, або організацій [1, с. 56]. Релігійні організації під

благодійністю розуміють певну діяльність, яка пов’язана з наступними поняттями: милосердям, співчуттям, готовністю надати безоплатну допомогу будь-кому – хто цього потребує.

Благодійна діяльність релігійних організацій включає в себе надання матеріальної, фізичної, технічної допомоги та морально-духовні форми підтримки людей, які опинилися в тяжкій життєвій ситуації.

Благодійною діяльністю в загальному визнається діяльність, яка здійснюється без мети отримання прибутку (некомерційний характер), яка проводиться в інтересах суспільства в цілому і здійснюється на підставі альтруїзму (особи, які приймають участь в такій діяльності роблять фінансові пожертви, або працюють без винагороди, або інших економічних переваг та користі). В наш час існує ряд благодійних програм та ініціатив, які пропонуються різноманітними релігійними організаціями, це перш за все допомога малозабезпеченим; розвиток освіти, підтримка релігії, та інші цілі що служать суспільному благу.

Релігійна організація, як юридична особа є самостійним суб’єктом правовідносин. Статус юридичної особи дозволяє релігійним організаціям самостійно приймати участь в господарському обігу, бути рівноправними суб’єктами майнових і інших цивільно-правових відносин.

Співпраця Церкви, релігійних організацій та держави в сфері соціальної і добродійної діяльності не є чимось новим. На протязі тривалого часу, як нами було зазначено Церква була співробітницею держави в справі соціального служіння населенню. Церква та релігійні організації діють як самостійні організації, наділені правоздатністю для здійснення соціального служіння. На сьогоднішній день соціальна діяльність Церкви та релігійних організацій охоплює наступні основні напрямки: соціальне обслуговування і добродійна підтримка громадян, які опинилися у важкій життєвій ситуації (інвалідів, малозабезпечених, людей похилого віку, дітей-сиріт, безробітних і т. і.); загальна основна і додаткова освіта дітей з малозабезпечених сімей, дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків; протидія легалізації і розповсюдження соціально небезпечних явищ, направлених на розвалювання основного соціального осередку суспільства – сім’ї (аборти, нові репродуктивні технології, евтаназія, нетрадиційна (одностатєва сім’я); протидія соціально небезпечної діяльності нетрадиційних релігійних організацій.

Діяльність Церкви та релігійних організацій в сфері соціального обслуговування може здійснюватися в таких формах як: разова матеріальна допомога, яка надається, в різних добродійних пунктах і столових у вигляді продуктів харчування, грошових засобів і т. і.; соціальне обслуговування патронажними службами інвалідів та людей похилого віку, за місцем проживання; соціальне обслуговування в стаціонарних організаціях (соціально-реабілітаційних центрах для дітей сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування). Надання тимчасового притулку в спеціалізованих організаціях соціального обслуговування.

Чинне цивільне законодавство дозволяє релігійним організаціям створювати установи соціального обслуговування для дорослих та дітей. Найбільш гострою проблемою для релігійних організацій є створення необхідних умов утримання для дорослих та дітей при дотриманні санітарно–епідеміологічних норм, норм протипожежної безпеки, будівельних норм і правил, які встановлені у відповідних підзаконних актах, дуже часто при храмові будівлі та господарські будівлі, які передані у власність або безоплатне користування релігійним організаціям, не відповідають встановленим вимогам. Між тим, оперативний ремонт таких будівель ускладнюється із–за нестачі у релігійної організації матеріальних коштів. Дуже часто адміністрація православних притулків укладає з громадянами похилого віку договори довічного утримання, які передбачають надання вказаним громадянам догляду та турботи на умовах передачі житлового приміщення громадян у власність притулку.

Одне з головних напрямлень соціальної діяльності – освіта неповнолітніх, які утримуються в православних закладах соціального обслуговування. Не завжди ці заклади мають в наявності необхідний штат працівників, здатних займатися навчанням дітей. Відповідно до цього найбільш розповсюдженою формою таких закладів є екстернат, який передбачає самостійне вивчення екстерном загальноосвітніх програм с наступною проміжною і підсумковою державною атестацією в загальноосвітньому закладі, яке має державну акредитацію.

Безпосередньо заклади соціального обслуговування повинні прагнути сформувати власний штат педагогів і навчати дітей у власному закладі. Сьогодні ми зустрічаємо наступні випадки, коли при деяких закладах соціального обслуговування, а також при монастирях, де мешкають діти, які залишилися без піклування батьків, відкриваються православні навчальні заклади, які здійснюють освітню діяльність на підставі ліцензії. Співробітники таких закладів соціального обслуговування, або послушники монастирів, закінчують педагогічні вузи і здатні своїми силами здійснювати освітню діяльність.

За метою створення і діяльності релігійна організація відноситься до некомерційних товариств. Приналежність релігійної організації до цієї категорії в значній мірі впливає на її внутрішню структуру, об'єм правоздатності, оподаткування. Діяльність релігійних організацій регламентується не тільки законодавством України, а й цілим рядом локальних актів–внутрішніх правил релігійних організацій. Це в повній мірі відповідає нормам діючого законодавства, так, як держава поважає внутрішні правила релігійних організацій за умови, що вони не суперечать законодавству України.

Відповідно до ст.ст. 19, 23 Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації”, релігійні організації, мають право для виконання своїх статутних завдань засновувати видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно–будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства, а також, добродійні заклади (притулки, інтернати, лікарні тощо), які мають право юридичної особи. Також, при релігійних організаціях можуть утворюватися товариства, братства, асоціації, інші

об'єднання громадян для здійснення добродійності, вивчення та розповсюдження релігійної літератури та іншої культурно–освітньої діяльності [2]. Девізом підприємництва стає безоглядне використання будь–яких можливостей збагачення, всюди виникають банки, процвітає торгівля, в тому числі і торгівля грішми, хоча ще зовсім недавно до купців відносилися з підозрою, а позика взагалі була заборонена. Церква шукає нові засоби впливу на економіку, намагаючись об'єднати купців та торговців в релігійні братства, хоча сама все більше втягується в комерційні відносини [3, с. 67].

Формування громадянського суспільства в Україні супроводжується підвищенням суспільно–громадської активності громадян, яка знаходить свій прояв в утворенні великої кількості різноманітних неурядових організацій, які покликані вирішувати багато суспільно–значущих проблем.

В останній час посилюється процес розширення суспільства та виявилися окремі групи населення, які потребують допомоги та захисту.

Держава, яка в останній час намагалася вирішувати проблеми соціального захисту населення, сьогодні постала перед необхідністю залучення до рішення цих проблем недержавних утворень. Одним з таких недержавних утворень є різноманітні релігійні організації, які здійснюють благодійницьку діяльність на території України.

В християнський період світової історії благодійництво було віднесено до суспільної добродійності, в ньому вбачали предмет суспільного піклування і турботи, в результаті чого благодійництво вперше отримало публічний характер і одночасно почало розглядатися як моральний обов'язок кожної добродійної людини [4, с. 76].

Традиційно благодійність розглядалась як церковний інститут. Так наприклад, перші благодійні установи – латинські *riae causae*, створювалися при церквах і були наділені відповідною правоздатністю. Благодійність, як суспільна система була утворена на теренах нашої держави з прийняттям християнства. Візантійські монахи принесли з собою яву про врачування та про суспільне призначення, як про привілей Церкви. В 996 р. св. блгв. кн. Володимир прийняв статут, відповідно до якого в обов'язок духовенства входило піклування про бідних та знедолених, в зв'язку з цим визначена статутом десятина призначалась не тільки на утримання приходських церков та монастирів, а також на утримання створених ними богаділень та лікарень [4, с. 76].

В 2004 р. релігійні організації України провели благодійні заходи на десятки мільйонів гривень. Мова йде про допомогу дітям сиротам, інвалідам, ветеранам війни і праці, самотнім і непрацевдатним людям похилого віку. Було оздоровлено 50 тисяч дітей сиріт і інвалідів, дітей із малозабезпечених сімей. Роздано майже 17 тис. тон гуманітарної допомоги. Виділено десятки мільйонів гривень на утримання безкоштовних їдалень, медичну допомогу для соціально незахищених верств населення, людей похилого віку та самотніх. Однак, не всі показники благодійної допомоги стають відомими, оскільки релігійні організації не рекламують свою благодійницьку діяльність, мотивуючи це тим, що релігійні організації не є комерційними і надання

допомоги віруючі вважають своїм обов'язком. Релігійні організації продовжують проводити щорічну Всеукраїнську благодійну акцію "Милосердя" [5, с. 5].

Стаття 23 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" встановлює: "...релігійні організації мають право здійснювати добродійні діяльність і милосердя як самостійно, так і через громадські фонди. Наприклад, в Статуті релігійної громади євангельських християн Святої трійці закріплюється можливість створювати благодійні фонди, здійснювати добродійну діяльність як самостійно, так і через інші благодійні організації" [2].

Благодійний фонд створений релігійною організацією може мати у власності рухоме та нерухоме майно, матеріальні та нематеріальні активи, кошти, а також інше майно, передане засновниками (учасниками), а також набуто на законних підставах. Майно благодійного фонду релігійної організації призначене для благодійної безкорисливої діяльності, що не передбачає отримання прибутку від здійснення такої діяльності. У зв'язку із цим здійснення підприємницької діяльності благодійним фондом не допускається, а господарська (некомерційна) діяльність благодійної організації допускається тільки з метою виконання статутних цілей та завдань і має щодо них підпорядкований характер.

Законодавство України про благодійництво справедливо не передбачає обов'язку засновника благодійної організації сформулювати мінімальний розмір статутного фонду. Така ситуація зумовлена некомерційним характером діяльності благодійного фонду, що не передбачає можливості здійснення благодійним фондом підприємницької діяльності, тобто можливості отримання прибутку для подальшого його розподілу між засновниками.

Враховуючи зазначене, можна визначити що: благодійна діяльність релігійних організацій здійснюється, як правило, з релігійних спонукань, і пов'язана з членством в релігійній організації; благодійна діяльність повинна відповідати статутним цілям релігійної організації, або статуту створеного благодійного фонду.

Надзвичайно складними стали відносини з надання благодійної допомоги, дуже багато уваги необхідно приділяти оформленню благодійної допомоги яка здійснюється релігійними організаціями. Занадто високі вимоги, пред'являє держава до учасників благодійної діяльності. Наприклад Всеукраїнський Союз Об'єднань Євангельських християн-баптистів отримує щоквартально десь біля 50–70 контейнерів з гуманітарною допомогою для госпіталів, реабілітаційних центрів [6, с. 37]. Чинний закон України "Про гуманітарну допомогу" передбачає, що релігійні організації, зареєстровані у відповідності з Законом України "Про свободу совісті і релігійні організації" можуть бути отримувачами гуманітарної допомоги і повинні бути зареєстровані в Єдиному реєстрі отримувачів гуманітарної допомоги якщо релігійна організація на обласному рівні забажає отримати такий вантаж, вона повинна звернутися до комісії з питань гуманітарної допомоги в облдержадміністрацію з проханням визнати отриманий вантаж гуманітарною допомогою. Гуманітарною допомогою можуть бути

визнані вантажі, а саме скомпановані гуманітарні вантажі продуктів харчування з обмеженим строком зберігання, предмети медичного призначення, одяг, взуття, м'який інвентар предмети соціального призначення і реабілітації інвалідів. Межі вартісної оцінки або кількісних розмірів цих вантажів визначаються Кабінетом Міністрів України. Слід відмітити, що, відповідно постанови КМУ №1295 від 17.08.1998 р. у випадку коли на товари, які потрапили в Україну як гуманітарна допомога не отримано відповідного підтвердження комісії, вони можуть передаватися за згодою відправника іншим юридичним особам – отримувачам благодійної допомоги для подальшого розподілу [7, с. 13]. При здійсненні благодійної діяльності релігійна організація повинна вирішити ряд питань: ліцензування соціальних церковних структур; вибір організаційно-правової форми установ соціального обслуговування; порядок створення благодійних і соціальних структур; ведення діяльності направлену на залучення коштів; податкові та інші пільги учасникам благодійної діяльності; побудова взаємовідносин з державою з приводу такої благодійності, в тому числі укладання договорів для входження в існуючу систему підтримки соціального служіння [7, с. 13].

#### Список використаних джерел

1. Ожегов С. И. Словарь русского языка // Н. Ю. Шведовой. – М.: Рус. яз., 1990. – 542 с.
2. Про свободу совісті та релігійні організації // Закон України від 23 квітня 1991 // Відомості Верховної Ради. – 1991. – №987–XII.
3. Браєн Тірні. Релігійні права: історичний огляд / Тірні Браєн // Релігійна свобода і права людини: Богословські аспекти. – Львів: Свічадо, 2000. – С.67–71.
4. Трайнин О. М. Роль християнської церкви в формуванні інститута благодійності / О. М. Трайнин // Закон. – 2003. – №11. – С.76–89.
5. Суспільне буття релігії і церкви // Релігійна панорама. – 2004. – №4. – С.5–18.
6. Кульбич В. Майдан довів, що ми – єдині / В. Кульбич // Церква і політика: від президентських виборів 2004 року до парламентських 2006 року. Матеріали Круглого столу 17–18 лютого 2005 року / Упорядники А. Колодний та Л. Филипович. – К.: Університет, 2005. – С.37–50.
7. Гунько С. Гуманитарная помощь: кое-что о правилах таможенного оформления / С. Гунько // Мир денег. – 2000. – март–апрель. – С.13–15.

#### References

1. Ozhegov S. I. Slovar' russkogo jazyka // N. Ju. Shvedovoj. – M.: Rus. jaz., 1990. – 542 s.
2. Pro svobodu sovisti ta religijni organizacii // Zakon Ukrainy vid 23 kvitnja 1991 // Vidomosti Verhovnoi Rady. – 1991. – №987–XII.
3. Brajen Tirni. Religijni prava: istorychnyj ogljad / Tirni Brajen // Religijna svoboda i prava ljudyny: Bogoslovski aspekty. – L'viv: Svichado, 2000. – S.67–71.
4. Trajnin O. M. Rol' hristianskoj cerkvi v formirovanii instituta blagotvoritel'nosti / O. M. Trajnin // Zakon. – 2003. – №11. – S.76–89.
5. Suspil'ne buttja religii' i cerkvy // Religijna panorama. – 2004. – №4. – S.5–18.
6. Kul'bych V. Majdan doviv, shho my – jedyni / V. Kul'bych // Cerква i polityka: vid prezidents'kyh vyboriv 2004 roku do parlaments'kyh 2006 roku. Materialy Kruglogo stolu 17–18 ljutogo 2005 roku / Uporjadnyky A. Kolodnyj ta L. Fylypovych. – K.: Universytet, 2005. – S.37–50.
7. Gun'ko S. Gumanitarnaja pomoshh': кое-что о правилах таможенного оформления / S. Gun'ko // Mir deneg. – 2000. – mart–aprel'. – S.13–15.

*Gladchenko S. V., Ph.D. in History, Associate Professor of Social Work, Institute of innovative technologies and Postgraduate Education National University of Odessa (Ukraine, Odessa), vesta\_odessa@mail.ru*

#### **The historical preconditions the charitable activities of religious organizations and churches in Ukraine**

*In this article the author has analyzed the historical preconditions of charitable activities of the church. Since ancient times, the public familiar life situations in which, for individuals, small and large social groups are needy, poor, helpless and defenseless. In the history of all the peoples of these social phenomena is more or less acute social problems. They remain as such in our time, as in many countries, including Ukraine, poverty, destitution and helplessness is the lot of a large part of the population. Charity – one of the main social forms of solving such problems, and a special sphere of modern social life. It is the answers to objectively emerging challenges and issues of society, the solution of which is of considerable theoretical and practical interest. Charity occurs in the formation of human society, becoming the major social institutions as the tradition of using the old, the sick, the disabled, children, people who are in trouble and who is unable to overcome it. Charity – is an integral part of the moral culture and social norms of all civilizations. It existed before the establishment of national and world religions, and with the emergence of the latter became an integral part of them.*

**Keywords:** charitable activities, historical preconditions, Ukraine, religious organizations.

*Гладченко С. В., кандидат исторических наук, доцент кафедры социальной работы, Институт инновационных технологий и последипломного образования Одесского национального университета им. И. И. Мечникова (Украина, Одесса), vesta\_odessa@mail.ru*

#### **Исторические предпосылки благотворительной деятельности религиозных организаций и церкви в Украине**

*Представлен анализ исторических предпосылок благотворительной деятельности церкви. С древнейших времен обществу знакомы жизненные ситуации, при которых, отдельные люди, малые и большие социальные группы испытывают нужду, бедны, беспомощны и беззащитны. В истории всех народов эти общественные явления представляли более или менее острые социальные проблемы. Остаются они таковыми и в наше время, поскольку во многих странах мира, в том числе в Украине, бедность, нужда и беспомощность остается уделом значительной части населения. Благотворительность – одна из основных социальных форм решения подобных проблем и особая сфера современной социальной жизни. Она представляет собой ответы на объективно возникающие вызовы и вопросы социума, решение которых представляет существенный теоретический и практический интерес. Благотворительность возникает в условиях формирования человеческого общества, становления основных социальных институтов как традиции помощи старым, больным, инвалидам, детям, людям, оказавшимся в беде и не имеющим возможности самостоятельно ее преодолеть. Благотворительность – это неотъемлемая часть нравственной культуры и общественных норм всех цивилизаций. Поэтому, изучение истории благотворительности является актуальным.*

**Ключевые слова:** предпосылки благотворительности, Украина, деятельность благотворительных организаций, деятельность церкви.

\* \* \*

УДК 94(477)“1920”

**Кудінов І. О.**  
аспірант, Київський національний університет  
ім. Т. Шевченка  
(Україна, Київ), ivan.kudinov.ua@gmail.com

#### **Військовополонені поляки у трудових арміях (1920–1921 рр.)**

*Досліджуються особливості використання військовополонених солдатів польської національності у складі трудових армій на території УСРР на прикладі 1–го робітничого полку, який підпорядковувався Українській, а потім Донецькій трудовій армії впродовж 1920–1921 років. На основі архівних джерел аналізується формування та діяльність цього підрозділу.*

**Ключові слова:** воєнний комунізм, трудова повинність, громадянська війна, радянсько-польська війна, трудова армія, військовополонені поляки, вугільна промисловість.

Перебудова відносин у сфері економіки на основі принципів загальної трудової повинності була однією з важливих ланок воєнно-комуністичної системи. Разом із мілітаризацією суспільного життя, більшовиками широко впроваджувалася практика переведення

армійських частин із військового на “трудоий фронт”. Впродовж 1920–1921 років на територіях, яку контролювала радянська влада, було утворено 8 трудових армій. На теренах УСРР трудові завдання виконували Українська (УТА, Укртрудармія) та Донецька трудові армії (ДТА, Донтрудармія).

Малодослідженою темою як української, так і зарубіжної історіографії є праця військовополонених в трудових арміях, одним з аспектів якої стало використання полонених солдатів польської національності в Українській та Донецькій трудових арміях у 1920–1921 роках [1].

Різке зростання кількості польських військовополонених почалося в липні 1920 року, коли радянські війська здійснили вдалий наступ проти польської армії на Західному та Південно-Західному фронтах.

З більшої частини полонених, яких залишали на території УСРР, формували трудові частини. В липні 1920 року перших полонених у кількості 700 осіб утримували в концентраційному таборі Харківської ВНК, що знаходився в районі Холодної гори. Нові партії направлялися в Чугуїв, де розмістили 2 400 осіб [2, с. 60].

Наказом командування Південно-Західного фронту від 31 липня 1920 року №1447 всі військовополонені поляки, які перебували в Харківському та Чугуївському концентраційних таборах передавалися в розпорядження начальника управління формування Червоної армії Південно-Західного фронту, з метою формування з них робітничих полків. З моменту надходження документу, командування наказувало всіх військовополонених віднині направляти у розпорядження управління формування фронту.

Для реалізації наказу при відділі примусових робіт Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР була організована міжвідомча комісія з питань військовополонених, яку очолив Юліан Лещинський. Спочатку комісія пропонувала всіх військовополонених відправляти в Харків, де б вони піддавалися політичній обробці протягом 2–х тижнів, а потім відправлялися в новосформовані частини. Проте її членам виявилось проблематично знайти приміщення для розміщення біля 5 тис. осіб у Харкові було важко [3, с. 38–39].

Впродовж 1920 року з захоплених у полон поляків було створено 3 робітничі полки, які звели у 4–ту трудову бригаду та передали Українській трудовій армії. Станом на 1 листопада 1920 року у особовий склад 4–ї трудової бригади налічував 4724 особи з яких 3454 були полоненими [4, арк. 3зв]. У її складі вони перебували до початку травня 1921 року. 2–й робітничий полк розташовувався в околицях Чугуєва, 3–й в Харкові.

Одним з перших було утворено 1–й робітничий полк, який почали формувати згідно з наказом Української трудової армії №376 від 30 липня 1920 року [5, арк. 37]. Спочатку полк підпорядковувався УТА. Однак, з моменту створення Донецької трудової армії в грудні 1920 року, його тимчасово передали до ДТА, в такому підпорядкуванні він пробув до кінця свого існування.

Влітку 1920 року 1–й полк з військовополонених було направлено на Донбас, де особовий склад займався

розвантажувально-навантажувальними роботами в Боково-Хрустальному гірничому районі (на сьогоднішній день межі Краснолуцького району, Луганської області). Полк не концентрувався в одній місцевості, його роти були розкидані на відстані 20–30 верст одна від одної. При ньому також було сформовано вартову роту з червоноармійців, яка несла гарнізонну службу при штабі, а також охороняла полонених та склади.

Увесь період існування у 1-му робітничому полку відчувалася значна нестача продуктів харчування. Полонені жили в антисанітарних умовах [6, арк. 8]. Згідно довідки Польської військової секції, органу, який займався політичним вихованням військовополонених, станом на 16 жовтня 1920 року, разом з полоненими врангелівцями, 1-й полк налічував 2 360 осіб, з яких 1360 були хворі. На роботах знаходилося всього біля 1000 осіб [3, с. 87]. Восени 1920 року ревізійні органи відзначали, що полонені на Донбасі, на роботи надсилаються групами по 20–30 осіб, не отримуючи пайка і часто тікали, “щоб приєднатися до бандитів Махно” [2, с. 102].

Внаслідок нестачі теплого одягу і взуття, масової захворюваності на тиф наприкінці листопада на початку грудня 1920 року, з більш ніж 1500 полонених кожен день на роботи виходило лише біля 370 осіб [7, арк. 228]. В грудні 1920 року, воєнком полку відзначав, що через відсутність одягу, частим в особового складу стало відморожування рук та запалення легенів [6, арк. 53]. Станом на початок грудня з наявних по списку 1488 військовополонених у шпиталі перебувало 556 осіб [8, арк. 77]. Згідно офіційних даних лише з 14 грудня 1920 року по 15 березня 1921 від хвороб, передусім тифу, у першому полку померло 129 поляків [3, с. 305].

В полку постійно відчувалася нестача продуктів харчування, що ускладнювало і так непросту ситуацію. В травні 1921 року, полякам видавали тільки 1–2 фунти сухого хліба без приварку, круп та м'яса. Внаслідок цього були поширені випадки виснаження та знесилення [9, арк. 35].

Не зважаючи на складні умови, наприкінці 1920 року командування частини, відзначало, що поляки вважалися кращими робітниками по навантаженню вугілля. Воєнком полку відмічав, до своїх обов'язків полонені ставилися сумлінно та виконували всі розпорядження. Однак, траплялися випадки, коли внаслідок нестачі одягу, особовий склад відмовлявся виходити на роботи [6, арк. 53].

Особливо нагальною стала проблема забезпечення полонених взуттям. Командири постійно зазначали, що продуктивність праці суттєво знижує відсутність спецодягу для навантаження і реманенту в полку. В листопаді 1920 року у 2-й роті полку 90% особового були босі [8, арк. 82]. В травні 1921 року в полку налічувалося тільки 30% людей, які були б мінімально забезпечені необхідним одягом та взуттям [8, арк. 297].

На початку 1921 року назву полку змінили з 1-й робітничий полк з військовополонених поляків, на 1-й робітничий полк з трудармійців поляків [10, арк. 13]. Проте, в звітах він продовжував фігурувати як полк полонених.

В січні 1921 року, керівництво Української трудової армії розглядало військовополонених як джерело

поповнення лав шахтарів. Однак, широкого поширення практика їхнього використання не знайшла.

Станом на 1 травня 1921 року підземна команда 1-го полку нараховувала лише 18 осіб, які працювали на шахті №6 Ніколо-Анненського рудника [11, арк. 171]. Відповідно до списку 4 поляків працювали прохідниками в шахтах, 5 водовідвідниками в шахтних проходах, 4 прибиральниками проходів, 2 ствольними і 2 помічниками ствольних [11, арк. 165].

Незважаючи на залучення до шахтних робіт, 1-й полк, у першу чергу, використовувався для навантаження вугілля. Станом на весну 1921 року трудармійці поляки працювали 8 годин на день та мали планову систему виконання поставлених завдань [9, арк. 35]. В березні 1921 року полку поставили завдання завантажити 800 тис. пудів вугілля, яке полонені перевиконали на 18% [9, арк. 25]. У квітні 1-й робітничий полк відвантажив 1,28 млн. пудів. Ця цифра складає 21% по полкам ДТА, або ж 7% всього вугілля, що було навантажене в Донецькому басейні в квітні 1921 року [12, с. 538]. В травні полк також перевиконав план на 3% навантаживши 1 млн. пудів сировини, що дорівнювало 11% роботи ДТА [12, с. 540]. Успіхи військовополонених відзначили навіть у штабі Донецької трудової армії. Разом із 4 і 5 трудовими полками 1-й робітничий полк ставився у приклад іншим частинам [12, с. 537].

Значна увага приділялася політичній роботі серед польських полонених. За переконаннями радянських керівників, військовополонені при поверненні додому, мали стати тим елементом, який допоможе з часом більшовикам захопити владу у Польщі.

В інструкції, спеціально підготованій для політруків, зазначалося що “грамотність є запорукою успішної пропаганди, а політрук має активно сприяти ліквідації неписьменності” [13, арк. 57]. Згідно з нею політруки мали займатися політичною роботою з полоненими не менше ніж раз на день. Для початку політруки виступали перед полоненими на тему: “Що таке комунізм”, “Шлях до комунізму”, “Чому нам тяжко житисья”, “За що бореться радянська влада”, “Земельне питання”, “Війна с Польщею”, “Правда про війну Польщі з радянською Росією” та багато інших. Крім того, до їх обов'язків входив пошук грамотних та лояльних полонених, які б виконували роль агітаторів, а також читали б матеріали іншим неписьменним.

Основну масу полонених у полку складали мобілізовані селяни, які в більшості були неграмотними або малограмотними. Для ліквідації неписьменності при частині створювали школи грамоти з російською та польською мовами викладання, а також культурно-просвітні секції.

На середину лютого 1921 року в школах політграмоти 1-го полку навчалася 140 осіб. Проте, через погане забезпечення літературою, організаторську слабкість політруків, розкиданість трудармійців та постійні епідемії, політробота не була ефективною. Наприклад, у лютому 1921 року серед всіх політпрацівників і командирів 1-го полку лише 8 володіли польською мовою [9, арк. 15].

З агітаційно-пропагандистською метою в полку влаштовували мітинги, концерти та вистави. Перший полк забезпечувався літературою з Політвідділу

Донецької трудової армії [9, арк. 29]. Однак, її катастрофічно не вистачало, особливо польською мовою. Заважаючи на недостатню кількість літератури, командування вирішило організувати в частині “усну газету” [14, арк. 5].

В полку вдалося створити комуністичний осередок. В березні 1921 року членами партії була 41 особа, з них 8 полонених, кандидатами 36, з них 31 полонений [9, арк. 13]. Однак, лєвова частка військовополонених до радянської пропаганди відносилася індиферентно та мріяла про повернення додому.

Незважаючи на відносний спокій, в полку траплялися випадки антирадянської діяльності. Зокрема, в кінці грудня 1920 року через “контрреволюційну агітацію” полонених офіцерів, керівництво Польвоєнсекції, вимагало негайно розділити рядовий та командирський склад, відправивши останніх до концтабору [14, арк. 29].

Хоча деякі лояльні до більшовицької влади полонені поляки залучалися до боротьби з “бандитизмом”. Наприкінці січня 1921 року в районі робіт частини, з’явилися повстанські загони Махна в кількості 200–250 осіб. Для боїв із повстанцями залучили червоноармійців вартової роти 1-го полку, а також військовополонених, які зголосилися служити в Червоній армії. Точна кількість бажаних невідома, на той момент їх було від 10 до 20 осіб [9, арк. 20]. Проте, основна частина поляків не горіли бажанням вступати до лав більшовицького війська.

Після Ризького мирного договору, умовою якого став обмін військовополоненими, серед трудармійців-поляків 1-го полку почалося незадоволення тим, що повернення в Польщу затягувалося.

В березні 1921 року, військовий комісар 4-ї бригади звертав увагу на посилення пропагандистської роботи серед полонених перед їх відправкою до Польщі. Для цього пропонувалося виділити кращих агітаторів і направити їх в роти для співбесід [15, арк. 35].

Незважаючи на це, в квітні 1921 року все частіше стали лунати голоси військовополонених про погане забезпечення харчами, одностроями та взуттям. Крім того, до поляків на Донбасі доходили повідомлення, що з Харкова вже йдуть ешелони в Польщу, а їх ще примушують тяжко працювати [16, арк. 72].

Занепокоєний таким явищем, командувач Української трудової армії телеграфував в Польське бюро ЦК КП(б)У з проханням звернути увагу на настрої в 1-му полку. Він відзначав, що миттєве зняття полку з робіт може вплинути на ситуацію з навантаженням палива в окремих районах Донбасу. Тому командувач просив посилити політроботу серед полонених та їх поетапну заміну іншими робітниками або трудовими частинами [3, с. 328]. У свою чергу комісар 4-ї бригади пропонував військовому комісару 1-го робітничого полку роз’яснювати полякам, що у затримці відправлення винна польська сторона, яка не хоче приймати в себе політично підготовлених людей [15, арк. 71].

Однак, ескалація конфлікту продовжувалася. В полку почастишали випадки дезертирства групами в Харків, щоб скоріше потрапити в ешелони, які перевозили полонених до Польщі. У зв’язку з цим посилювалася охорона полонених.

29 квітня 1921 року 1-ша рота полку відмовилася вирушати на роботи і вимагала відправлення в Польщу. Ініціаторів виступу поляки захищали силою, проте командуванню вдалося їх відбити та відправити в особливий відділ для дізнання [17, арк. 475]. В 3-й роті, 2-го батальйону, полонені не пішли на першотравневий мітинг та відмовилися від подарунків на честь свята, в 4-й роті трудармійці неохоче вирушали на роботи. Військовий комісар відзначав, що ситуація все більше ускладнюється [9, арк. 28]. Коли всі мирні засоби до заспокоєння були вичерпані, керівництво полку взялося до репресивних дій, а саме погроз розстріляти кожного сьомого [16, арк. 72]. На певний період конфлікт вдалося уладнати, результатом цього стало виконання квітневого плану робіт.

25 травня 1921 року, наказом Української трудової армії №150, 1-й робітничий мав бути знятий з робіт та, партіями по 300 чоловік, переправлений до Харкова, у розпорядження Українського головного евакуаційного комітету. Перехід проводився з таким розрахунком, щоб остання група прибула до столиці радянської України не пізніше 20 червня 1921 року [17, арк. 461]. На той момент, у полку налічувалося 1278 осіб, із них 920 складали полонені поляки [9, арк. 29]. Відповідно до розпорядження штабу Донецької трудової армії, перший ешелон військовополонених польської національності, в кількості 300 осіб, відправили з Донбасу до Харкова 27 травня 1921 року [9, арк. 33].

8 червня 1921 року наказом Української трудової армії №165, 1-й робітничий полк було остаточно передано зі складу 4-ї бригади Української трудової армії, до Донецької трудової армії [17, арк. 465]. 29 червня 1921 року наказом ДТА №242 його перейменували на 2-й трудовий полк і ввели до складу 2-ї бригади ДТА [17, арк. 7]. Згодом почалося його нове формування вже за рахунок червоноармійців, які були у складі трудових військ або передавалися до ДТА.

Отже, існування 1-го робітничого полку з військовополонених поляків припадає на літо 1920 – весну 1921 років. Формально полк підпорядковувався 4-й бригаді Української трудової армії. Проте з грудня 1920 року він фактично перебував у складі Донецької трудової армії. Майже увесь період існування особовий склад полку переслідували епідемії, що спричинили значну смертність серед полонених, втрати через брак джерел обрахувати вкрай важко.

Поляки, які в більшості були мобілізованими селянами, до радянської влади ставилися індиферентно та не сприймали більшовицької пропаганди. Крім того, вони не виявляли бажання вступати до лав Червоної армії. Однак, значних антибільшовицьких виступів впродовж існування полку також не було зафіксовано. Найважливішим для польських полонених залишалось вижити і повернутися до Польщі.

#### Список використаних джерел

1. Wyszczelski L. Wojna polsko-rosyjska 1919–1920 / L. Wyszczelski. – Tom 1. – Warszawa: Bellona, 2010. – 766 s.; Wyszczelski L. Wojna polsko-rosyjska 1919–1920 / L. Wyszczelski. – Tom 2. – Warszawa: Bellona, 2010. – 712 s.; Wyszczelski L. Jeńcy wojny polsko-rosyjskiej 1919–1920 / L. Wyszczelski. – Warszawa: Bellona, 2014. – 536 s.; Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. / М. Мельтюхов. – М.: Вече, 2001. – 385 с.; Михутина И. В. Польско-



советская война 1919–1920 гг. – М.: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1994. – 323 с.; Райский Н. Польско–советская война 1919–1920 годов и судьба военнопленных, интернированных, заложников и беженцев / Н. Райский. – М.: РАН, Ин-т русской истории в сотруд. с ун-том им. Меллена, 1999. – 91 с.

2. *Polscy jeńcy wojenni w niewoli sowieckiej w latach 1919–1922. Materiały archiwalne.* Oprac. Z. Karpus, I. Kostiuszko, W. Rezmer, E. Rosowska. – Warszawa: Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych, 2009. – 656 s.

3. Польские военнопленные в РСФСР, БССР, УССР в 1919–1921 гг. Документы и материалы. Под ред. Костюшко И. – М.: Институт славяноведения РАН, 2004. – 405 с.

4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО) – Ф.3347. – Оп.2. – Спр.32.

5. Там само. – Ф.3546. – Оп.1. – Спр.1.

6. Там само. – Ф.3347. – Оп.2. – Спр.29.

7. Там само. – Ф.3347. – Оп.2. – Спр.123.

8. Там само. – Ф.4242. – Оп.1. – Спр.3.

9. Там само. – Ф.4242. – Оп.1. – Спр.1.

10. Там само. – Ф.3347. – Оп.2. – Спр.142.

11. Там само. – Ф.4235. – Оп.1. – Спр.49.

12. Донецкая Трудовая Армия // Доклад Ц.П.К.П. о каменноугольной промышленности Донецкого Бассейна за первое полугодие 1921 г. – Б/м – 1921. – С.499–544.

13. ЦДАВО. – Ф.3347. – Оп.2. – Спр.19.

14. Там само. – Ф.4242. – Оп.1. – Спр.5.

15. Там само. – Ф.4242. – Оп.1. – Спр.2.

16. Там само. – Ф.4242. – Оп.1. – Спр.4.

17. Там само. – Ф.4235. – Оп.1. – Спр.68.

#### References

1. Wyszczelski L. *Wojna polsko–rosyjska 1919–1920* / L. Wyszczelski. – Tom 1. – Warszawa: Bellona, 2010. – 766 s.; Wyszczelski L. *Wojna polsko–rosyjska 1919–1920* / L. Wyszczelski. – Tom 2. – Warszawa: Bellona, 2010. – 712 s.; Wyszczelski L. *Jeńcy wojny polsko–rosyjskiej 1919–1920* / L. Wyszczelski. – Warszawa: Bellona, 2014. – 536 s.; Meltjuhov M. *Sovetsko–polskie wojny. Voenno–politicheskoe protivostojanie 1918–1939 gg.* / M. Meltjuhov. – M.: Veche, 2001. – 385 s.; Mihutina I. V. *Polsko–sovetskaja vojna 1919–1920 gg.* – M.: In–t slavjanovedenija i balkanistiki РАН, 1994. – 323 s.; Rajskej N. *Polsko–sovetskaja vojna 1919–1920 godov i sudba voennoplennyh, internirovannyh, zalozhnikov i bezhencev* / N. Rajskej. – M.: РАН, In–t russkoj istorii v sotrud. s un–tom im. Mellena, 1999. – 91 s.

2. *Polscy jeńcy wojenni w niewoli sowieckiej w latach 1919–1922. Materiały archiwalne.* Oprac. Z. Karpus, I. Kostiuszko, W. Rezmer, E. Rosowska. – Warszawa: Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych, 2009. – 656 s.

3. *Polskie woennoplennye v RSFSR, BSSR, USSR v 1919–1921 gg. Dokumenty i materialy.* Pod red. Kostjushko I. – M.: Institut slavjanovedenija РАН, 2004. – 405 s.

4. Centralnij derzhavnij arhiv vishnih organiv vladi ta upravlinnja Ukrainy (dali – CDAVO) – F.3347. – Op.2. – Spr.32.

5. Там само. – F.3546. – Op.1. – Spr.1.

6. Там само. – F.3347. – Op.2. – Spr.29.

7. Там само. – F.3347. – Op.2. – Spr.123.

8. Там само. – F.4242. – Op.1. – Spr.3.

9. Там само. – F.4242. – Op.1. – Spr.1.

10. Там само. – F.3347. – Op.2. – Spr.142.

11. Там само. – F.4235. – Op.1. – Spr.49.

12. *Doneckaja Trudovaja Armija // Doklad C.P.K.P. o kamennougolnoj promyshlennosti Doneckogo Bassejna za pervoe polugodie 1921 g.* – B/m – 1921. – S.499–544.

13. CDAVO. – F.3347. – Op.2. – Spr.19.

14. Там само. – F.4242. – Op.1. – Spr.5.

15. Там само. – F.4242. – Op.1. – Spr.2.

16. Там само. – F.4242. – Op.1. – Spr.4.

17. Там само. – F.4235. – Op.1. – Spr.68.

**Kudinov I. O.**, postgraduate student, National Taras Shevchenko University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), ivan.kudinov.ua@gmail.com

#### Polish P.O. Ws in labor armies during 1920–1921

The article deals with the features of using Polish P.O.Ws as part of the labour armies. As the example author provides information about the first working regiment, which was the unit of the Ukrainian and the Donetsk labor armies during the 1920–

1921 years. Based on archival sources, author analyzes the process of formation and activities of the first working regiment from Polish P.O.Ws.

Keywords: the War Communism, labor conscription, the Red Army, the Civil War, the Soviet–Polish war, labor army, Polish P.O.Ws, coal industry.

**Kudinov I. A.**, аспирант, Киевский национальный университет им. Т. Шевченко (Украина, Киев), ivan.kudinov.ua@gmail.com

#### Военнопленные поляки в трудовых армиях (1920–1921 гг.)

Исследуются особенности использования военнопленных солдат польской национальности в составе трудовых армий на территории УССР на примере 1-го рабочего полка, который на протяжении 1920–1921 годов входил в состав Украинской, а затем Донецкой трудовой армии. На основе архивных источников анализируется формирование и деятельность данного подразделения.

Ключевые слова: военный коммунизм, трудовая повинность, гражданская война, советско–польская война, трудовая армия, военнопленные поляки, угольная промышленность.

\* \* \*

УДК 94(477):32101:331.105.44:351.851“18”

**Проценко В. В.**  
аспірантка, Київський національний університет  
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),  
vikulkaprotsenko@mail.ru

#### Освітнянська профспілка УСРР НА ПОЧАТКУ 1920–х РР.: ПІДПОРЯДКУВАННЯ БІЛЬШОВИЦЬКІЙ ВЛАДІ

Розкривається проблема ставлення радянської влади до освітянської профспілки УСРР на початку 1920–х років, показується діяльність профспілкового апарату, на який було покладено процес політизації освітянського профспілкового руху, проводиться аналіз основних методів, за допомогою яких більшовики здійснювали підпорядкування освітянської профспілки УСРР на початку 1920–х рр. радянській владі, перетворення профспілкових структур освітян УСРР на підзвітних і підконтрольних загальносоюзним.

Ключові слова: освіта, учительство, профспілка РОБОС, функції профспілок, політичний курс держави.

Загальноосвітні тенденції розвитку освіти на початку ХХІ століття обумовлюють шляхи реформування освіти в Україні. Відродження і оновлення національної системи освіти неможливі без вивчення і врахування минулого досвіду, особливо періоду 1920–х років. У цей час розпочалося відродження української культури, відбувся процес становлення і розвитку нової радянської системи освіти. На основі політики модернізації протягом НЕПівського періоду запроваджувались експериментальні форми і принципи функціонування системи освіти. Особливе місце у віршенні освітніх завдань радянської влади належало освітянській профспілці.

У 1920–х роках розпочався процес залучення партією більшовиків одного із загонів дореволюційної інтелігенції, учительства, до широкої програми соціальних, політичних та педагогічних реформ, до пропаганди соціалістичної ідеології і боротьби з неписьменністю. Необхідність з'ясування комплексу чинників, завдяки яким радянській владі вдалось політизувати профспілку робітників освіти і з її допомогою модифікувати світосприйняття, обумовлюють актуальність дослідження.

Історіографія означеної проблематики – досить невелика. Радянська історіографія показувала освітянську профспілку як невід'ємну складову політичної системи радянської влади. Лише у 1980–і рр. почали виходити праці В. Пастухова [17], І. Кліцакова

[9], В. Майбороди [12], у них досліджувалися кадрові проблеми працівників освіти Радянської України за галузевим принципом, але автори уникали аналізу функціональних ознак профспілки, специфіки її діяльності, реального суспільного статусу. В українській історіографії проблема взаємовідносин більшовицької влади та вчителства розроблена недостатньо. Низка робіт присвячена проблемам розвитку шкільництва, однак увага в них концентрується саме на шкільництві як системі. Зокрема, М. Виговський показує соціальне й політичне обличчя номенклатури освітніх кадрів УСРР у 1920–1930-х роках, зумовлене особливостями соціально-професійної структури населення УСРР [3]. М. Кузьменко у своїй роботі “Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу”, наголошує, що саме упродовж 1920-х років були закладені організаційні форми, концептуальні підвалини та методичні засади української педагогіки [10]. Є також дослідження, присвячені безпосередньо аналізу діяльності освітян. Однак вони зорієнтовані передусім на з’ясування їхнього місця у здійсненні політики радянської влади і мало стосуються проблем повсякденного життя, зокрема, громадської діяльності освітян, їх участі в профспілковій роботі.

Значна увага в працях приділяється репресіям радянської влади щодо наукової та науково-педагогічної інтелігенції в 1920–1930-х рр., які не тільки великою мірою підривали викладацьку роботу науково-педагогічних кадрів у вищих навчальних закладах УСРР. У цьому контексті важливою є книга В. Марочко спільно із німецьким дослідником Г. Хілінгом “Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941)” [13], яка широко висвітлює масові репресії проти співробітників Народного комісаріату освіти, Українського науково-дослідного інституту педагогіки, професорів та викладачів, працівників народних відділів освіти.

У колективній монографії Інституту історії НАН України “Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)” окреслено становище учительства як невід’ємної складової суспільства, частково акцентується увага на ролі освітянських профспілок у суспільстві [16]. Загалом дослідники, аналізуючи становище інтелігенції, в 1920-і рр. так чи інакше торкалися питань профспілкових організацій освітян, однак ця тема не була предметом їхнього дослідження. Тому означена проблематика в наявних працях подається фрагментарно і потребує подальшого аналізу та вивчення. Поки що не існує спеціальної наукової розвідки з історії профспілки освітян УСРР в 1920-і рр.

Освітня була значною, а на селі іноді єдиною культурною силою, яка мала значний політико-освітнянський вплив на населення. І поставити цю силу на службу державі було одним із найважливіших завдань більшовиків, радянських органів влади, професійних спілок. Об’єднання вчителів у профспілки в Росії розпочалося ще на початку XX ст. Але тоді профспілка освітян ставила за мету боротьбу з існуючим політичним режимом. Так 9 червня 1905 року було створено Союз народних вчителів та діячів

народної освіти. Мета організації полягало в захисті та поліпшенні матеріального становища вчителів. На 3’їзді педагогів та діячів народної освіти було ухвалено статут Союзу, яка визнавалася професійною організацією. Зокрема, у постанові зазначалося, що Союз – лише професійна організація, тому політична платформа повністю виключалася. Але у 1917 році до Статуту внесено параграф про політичну спрямованість Союзу. Після розпуску Всеросійських Установчих зборів 6 січня 1918 року діяльність Союзу була спрямована проти радянської влади, але тоді у Союзі відбувається політичний розкол по політичним поглядам [9, с. 78].

Більшовики прагнули підпорядкувати собі керівництво Всеросійським вчительським союзом, щоб залучити учительство на бік радянської влади. Тому у грудні 1918 року Всеросійський вчительський союз був розпущений, який не визнавав нової влади, а натомість створена Всеросійська професійна спілка працівників освіти (Союз Рабпрос). За задумом більшовицького керівництва ця організація повинна була перетворитися на масову організацію учительства міста і села. Частина освітян вийшла із Спілки і у липні 1919 року організаційно було оформлено Всеросійську спілку працівників освіти і соціалістичної культури, до складу якої увійшли професійні об’єднання вчителів України. У листопаді 1919 р. В. І. Ленін вказував про необхідність особливого нагляду за вчительською Спілкою. Радянська влада вважала, що профспілка українських вчителів на тривалий час “зв’язала свою долю з долею петлюрівщини. Вважала її перемоги своїми перемогами, а її поразки – своїми поразками” [3, с. 22].

В одній із брошур, датованій 1925 р., про цей етап у взаємовідносинах влади та вчителства говорилося так: “Жовтневий переворот, перехід влади до рук більшовиків, збив з пантелику масовика-освітця і штовхнув його разом з цілою профорганізацією в табір опозиції, – щоб м’яко висловитися, – настроїв його проти нової влади, її роботи, її органів” [4, с. 36]. Розглядаючи питання про роботу з учительством, Народний комісаріат просвіти РРФСР ще в 1919 р. констатував, що ґрунтом для перевиховання інтелігенції є нові, більш активні, форми її роботи в трудовій школі, в сільськогосподарських комунах, на соціалістичних фабриках і заводах, участь у створенні нового суспільства.

Зі встановленням радянської влади усі національні учительські спілки припинили свою діяльність. 3’їзд працівників освіти УСРР, який відбувся у Києві в січні 1920 року, ліквідував Всеукраїнську вчительську спілку УСРР і створив Спілку робітників освіти і соціалістичної культури. До новоутвореної спілки входили спілка працівників освіти і спілка працівників мистецтва. Було здійснено перереєстрацію членів спілки. В інструкції Наркомату освіти у лютому 1920 р. зазначалося: “Розколуйте усі існуючі вчительські організації і з дійсно революційних елементів створюйте єдиний Всеукраїнський союз робітників освіти та соціалістичної культури, який буде здатний здійснювати нашу Радянську політику” [7, с. 101]. Таким чином, від початку заснування освітянська профспілка мала перетворитися із засобу захисту інтересів вчителів на засіб встановлення контролю

держави над вчителями, зберігаючи формально деякі функції по захисту членів профспілки.

Друга Всеукраїнська нарада з освіти у серпні 1920 року визнавала завдання об'єднати працівників освіти і культури УСРР в єдиній радянській профспілковій організації. У спеціальній резолюції наради було записано: "...організувати єдину Всеукраїнську Спілку працівників освіти та соціалістичної культури, котра об'єднує радянські елементи з працівників освіти в Україні і яка здатна стати провідником культурно-політичної програми Радянської України". Отже, йшлося про рішуче залучення до спілки всіх працівників освіти, особливо комуністів, оскільки "тільки вони здатні спаяти нову організацію, ліквідувати в ній будь-яку тінь національного розмежування...". Більшовицькі плановики визнавали, що "учительська спілка об'єднала в першу чергу учителів села – сільську українську інтелігенцію, що плекала надії на національне визволення" [6, с. 154].

Тарифний відділ при Союзу робітників освіти та соціалістичної культури було визначено, що при розрахунку заробітної плати шкільним працівникам виплачувати за період з 15 грудня по 15 березня 1920 року не більше, ніж за 36 уроків, тобто 6750 крб. в місяць (включно за посади членів президій по всім навчальним закладам). Для дотримання цієї норми при видачі платні зі шкільних працівників брали розписку про отриману суму. Це свідчило про те, що радянська влада не могла вирішити належним чином питання вчительського забезпечення. Виплати велись нерегулярно, відбувались тривалі затримки натуральної оплати. Звичайно, це негативно позначалося на прихильності частини вчителів до радянської влади. Відсутність тривалий час необхідного матеріального забезпечення, породжувала серед вчителів неприйняття та апатію до освітньої справи та політики більшовиків. В багатьох губерніях відбувся масовий вихід зі спілки працівників мистецтва. Кількість їх в УСРР зменшилась вдвічі, а в Миколаєві – в 10 разів.

Пленум ЦК Союзу Рабпрос в квітні 1921 року як найважливіше завдання визнавав боротьбу з нейтралітетом і аполітичністю в рядах вчительства. За участю профспілки велика група вчителів була направлена в районні школи політграмоти, відкриті Главполітпрадою РРФСР влітку 1921 року. Програма районних шкіл політграмоти, рекомендована Агітпропом РКП(б) 2 серпня 1921 року, включала такі дисципліни: початки природознавства – 10 год.; від капіталізму до комунізму – 14–16 год.; Конституція РРФСР – 6 год.; організація виробництва – 4 год.; сільське господарство і продовольче питання – 5 год.; кооперація – 4 год.; соціальне забезпечення та охорону здоров'я – 2 год.; церква і школа – 4 год.; історія революції Росії, РКП (б) і Комінтерну – 12 год.; програма партії, її організація та структура – 2 год. [8, с. 4]. Таким чином, програма політграмоти та дисципліни, що вивчалися, передбачали перетворення вчителів на радянських ідеологів, пропагандистів комунізму та соціалістичного виховання серед населення.

У постанові від 25 квітня 1921 року Раднарком РРФСР зажадав, щоб місцеві ради допомогли відділенням Спілки Рабпрос відкрити будинки працівників освіти і перетворити їх на центри

політичного перевиховання вчительства. Керівництво всіма будинками працівників освіти здійснювалося постійним бюро ЦК Союзу Рабпрос.

Питання більшовицької ідеології та політики домінували на всіх заходах, що проводилися серед учительства в 1920–ті рр. Радянська влада прагнула централізувати та уніфікувати освітню галузь та взяти під повний контроль працівників освіти за допомогою їхніх профспілкових організацій. Тому професійна спілка вчителів, на відміну від самого Наркомату освіти УСРР, який мав статус самостійного республіканського міністерства, була централізованою у межах СРСР. Українські вчителі з січня 1920 р. фактично не мали своєї самостійної професійної організації. Навіть назва керуючого органу всеросійської спілки не включала в себе ніякого натяку на Україну і звалася "Південбюроробітпроса". Вчителів, які не піддавалися тиску згори і не переходили на радянські позиції, намагалися залякати звільненням. Так, в циркулярному листі до губернських відділівробітпроса навесні 1922 р. говорилося: "При укладанні колективних договорів тих, хто не вступив в Союз можна звільняти та замінити безробітними членами Союзу" [14].

Керівництво Південбюро було змушене визнати, що "кількість тих, хто добровільно вступив до союзу, невелика, і відповідно, основна маса робітників освіти залишається за межами всесоюзного впливу". Згідно рішення ЦК Ради профспілок №28 від 1 жовтня 1923 року всі працівники партійних і комсомольських органів були переведені із профспілки радянських працівників до спілки "Робос". Та незважаючи на ці факти, першопочатково освітня профспілка не мала популярності. Так із 7000 членів на території Одеської губернії, які входили до складу "Всеукраїнської вчительської спілки", до прокомуністичної організації увійшло лише 1 200 осіб. Якщо до революції типовою причиною звільнення вчителя з посади була його належність до "Всеросійського союзу вчителів", то в 1920–х ситуація змінилася з точністю до навпаки – звільняли в першу чергу тих, хто не вступив до профспілки. У циркулярному листі до губернських відділів профспілок "Про добровільне членство" підкреслювалося: "Особи, які не вступили в союз можуть бути зняті і замінені безробітними членами Союзу". У цьому ж документі також наголошувалося на тому, що нова профспілка не користується популярністю серед вчителів і пропонувалися певні заходи, щоб здобути прихильність працівників освіти [14, с. 49].

Один з керівників Наркомосу УСРР В. Арнаутов в середині 1923 р. відверто визнавав: "Набагато важливіша роль вчителя як громадського діяча, аніж роль вчителя – спеціаліста по методиці свого предмета. У цей бік має бути спрямована наша увага і відповідно до цього потрібно будувати наші заклади для підготовки педагогічного персоналу" [10, с. 43].

З метою зміцнення влади серед населення СРСР більшовики взяли за реалізацію програми коренізації – використання національних мов в адміністрації, освіті і сфері культури. В Україні ця програма отримала назву українізації. У квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б) оголосив коренізацію офіційним курсом партії в національному питанні. У тому ж місяці VII конференція КП(б)У

заявила про політику українізації, що українські ЦВК і Раднарком відразу ж оформили декретами. Програма українізації торкнулася і профспілки освітян. Якщо раніше у документах вживалася назва не “спілка Робос”, а “спілка Работпрос” (за російським зразком), то у середині 1923 року відбулося перейменування керівного органу спілки в УСРР з “Південбюро” в “Укрбюро”. Незважаючи на те, що профспілка освітян залишалася централізованою, в Україні їй надали національний колорит і вже у серпні 1923 року листи та телеграми з Росії відправлялися на адресу “Укрбюро”. Листування українського відділення спілки переведено на українську мову.

Спілка працівників освіти, на відміну від більшості профспілок, відзначалась своїм українізаційним спрямуванням. Її ставлення до українізації знайшло своє відображення у виступі голови Всеукраїнського комітету профспілки Тарана: “Ми як спілка повинні немилосердно боротись з кожним викривленням національної політики в нашому середовищі, насамперед через виховання освітянських мас, не зупиняючись і перед засобами організаційними. Не затушковання, а викриття та боротьба з цими явищами, активна допомога державі та партії з боку профспілкових організацій у справі проведення українізації...” [5, с. 104].

Необхідно відзначити, що освітяни – члени спілок неоднозначно ставилися до українізаційної програми, хоча і не заперечували офіційної політики, але не всі очевидно брали участь в українізаційних заходах. Однак більшість, особливо в русифікованих районах, де за подібні дії могли приклеїти ярлик “націоналіста”, займала вичікувальну позицію, таким чином пристосовуючись до “нового курсу” [1].

Внесок профспілки Робос в процес українізації варто оцінювати в контексті тих труднощів, які доводилося долати на шляху українізації шкіл. Однією з найважливіших проблем була нестача вчителів. За оцінками 1923 року, щоб задовольнити основні навчальні потреби, потрібно було 100 тис. учителів, тоді як їх налічувалось лише 45 тис. осіб.

Економічна руїна і голод 1921–1922 рр. також відлучили педагогів від школи, а відродження кооперації та приватного підприємництва переорієнтували їхню систему матеріальних і духовних цінностей: вони стали рахівниками, засновниками кооперативних товариств, приватних видавництв, редакторами періодичних видань. О. Шумський виокремлював антирадянську налаштованість учительства, яке, за його словами, почало схилитися на бік радянської влади “ледве чи не в минулому році”, тобто в 1924 р., оскільки він висловив цю думку на початку січня 1925 р. О. Шумський вважав учительство певною групою інтелігенції, яка почала переходити “від саботажу до допомоги”, хоча не вважав останню й сільське вчительство, за функціональними і політичними ознаками, тотожними соціально-професійними групами. Майже всі бачили в українському сільському вчителі “часто-густо провідника ідеї національного визволення” [10, с. 70].

Голова УкрбюроРобос М. Долинко у вересневому 1924 р. виступі на III Волинському губернському з’їзді робітників освіти наголосив, що “В. Ленін в свій

час цінував вчительство як майбутній кадр помічників компартії в її праці по утворенню нових засад життя та по закріпленню нових ідей поміж масами”. Також наголошувалося, що “ще були наскільки інертні, що не могли самі виявити досить ініціативи, щоб утворити цю спілку. Тому народилася вона в стінах народосвіти, де тоді сконцентрувалася комуністична і краща частина безпартійних вчителів”. Керівні органи спілки склалися переважно з керуючих робітників народосвіти, й інколи важко було відрізнити, де закінчуються народосвіта, а де розпочинається спілка” [9, с. 148].

До I з’їзду Всеукраїнської спілки Робос, що відбувся в січні 1925 р., українці в низовому керівництві спілки склали вже 73,4%, в округових правліннях – 57,9%, а в губернських – 47%. Перед своїми членами керівництво спілки відверто ставило завдання “організувати міцну опору дев’ятому валу капіталізму – організувати комуністичну освіту і утворити культз’язок села з містом” і закликала дати “опір намаганням куркуля робити наступ на сільському фронті”. Так у резолюції зібрання робітників освіти міста Павлограда на результати I Всеукраїнського вчительського з’їзду (січень 1925 р.) зауважувалося: “Цей з’їзд підвів остаточно червону рису під минулим, коли вчительство не розуміло ролі пролетаріату в будові нового життя і йшло іншими шляхами, перешкоджаючи йому у цій великій роботі” [10, с. 21].

Потрібно зауважити, що більшовицька влада вбачала у спілці робітників освіти опору поширення впливу на народні маси, тому намагалася перетворити її на слухняний механізм виконання своїх планів. Недаремно, О. Мізерницький у 1925 році наголошував, що “народившись в кабінеті наркому освіти, перші кроки свої спілка Робос справляє шляхом наркомосівської роботи” [18, с. 4]. Так у 1925 р. П. Солодуб називав цифру 50 тис. учителів, які підтримували платформу радянської влади. О. Мізерницький, спираючись на статистичні підрахунки, визначив 52% сільських педагогів, які активно підтримували радянську владу [10, с. 71].

О. Шумський у січні 1925 р., виступаючи на з’їзді вчителів, наголосив, що “ми накреслюємо проведення в життя нашого головного завдання – заміни родинного виховання вихованням соціальним”. Досить важлива роль у цьому вихованні належала освітянській профспілці. Враховуючи той факт, що й далі на професійних з’їздах та зібраннях освітян піднімалися досить гострі питання, можна зробити висновок про те, що у 1920–х рр. вчительство було не лише об’єктом, але й суб’єктом владної політики. Більшовицьке керівництво, усвідомивши об’єктивну необхідність учительської профспілкової організації, вирішило: конфліктувати з нею не можна, а відтак її необхідно очолити. Такий підхід до діяльності вчительської профспілки приніс вагомий дивіденди новій владі. Навіть політична перепідготовка йшла під прапором профспілки, не кажучи вже про інші традиційно профспілкові справи, які були під повним контролем більшовицької влади.

Таким чином, велике значення у формуванні вчительства у 1920–ті рр. мали профспілки освітян. Радянська влада розуміла важливість її підтримки з боку вчительства, особливо сільського, яке мало

значний авторитет і було основною частиною освіченого населення. Однак, з боку окремих радянських партійних керівників проводилася не завжди виважена політика стосовно педагогічних кадрів, що проявилась в упередженій оцінці вчительства як контрреволюційної та націоналістичної сили. Організуючи партійні вчительські союзи, влада штучно знесиловала загальноучительські професійні організації. Нова професійна організація – Спілка працівників освіти і соціалістичної культури та її місцеві осередки – були повністю підконтрольні владі. Потрібно відзначити, що у першій половині 1920-х років радянське керівництво намагалося політизувати профспілковий рух, перетворити профспілкові структури освітан УСРР підзвітними і підконтрольними загальносоюзним, про що свідчать інструкції та розпорядження. При цьому більшовики використовували наступні методи: по-перше, ліквідація профспілкових організацій, спрямованих проти радянської влади, створення єдиної Спілки робітників освіти та соціалістичної культури, підпорядкованої більшовицькій владі; по-друге, здійснення програми українізації, формування кадрів нової інтелігенції, до яких активно залучали профспілку освітан; по-третє, заміщення комуністами ключових посад освітянської профспілки і як результат перетворення профспілки на організацію комуністичного виховання населення.

#### Список використаних джерел

- Бондарчук П. М. Політика українізації і профспілки УСРР (1920-і рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 161 с.
- Борисов В. Л. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921–1932 рр. // Український історичний журнал. – 1999. – №2.
- Виговський М. Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930 х років: соціальне походження, персональний склад та функції. – К.: “Гене́за”, 2005. – 306 с.
- Гаврилів М. Жовтнева революція та вчительство. – Х., 1925.
- Гамрецький І. С., Калоша П. М., Пустіва В. Д., Троценко Л. В. Нарис з історії профспілкового руху освітан Вінниччини. – Вінниця: Континент–Прым, 2002. – 140 с.
- Сфіменко Г. Г. Про причини появи “волобуєвщини” // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2005. – Вип. 14.
- Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля / Касьянов Г. В. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1992. – 176 с.
- Кац Н. Г. Советизация российского учительства в годы нэпа // Новый исторический вестник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://intellect-invest.org.ua/content/userfiles/files/social\\_history\\_pedagogic/material\\_period/Kaz\\_sovetzaciya\\_uchitelya\\_v\\_godi\\_nepa.pdf](http://intellect-invest.org.ua/content/userfiles/files/social_history_pedagogic/material_period/Kaz_sovetzaciya_uchitelya_v_godi_nepa.pdf).
- Кліцаков І. О. Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.) / І. Кліцаков. – Донецьк: Юго-Восток, 1997. – 310 с.
- Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень / М. М. Кузьменко. – 2004.
- Липинський В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки 2001 года // Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / В. В. Липинський; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2001. – 39 с.
- Майборода В. К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР 1917–1941 рр. / Майборода В. К. // У.І.Ж. – 1990. – №11. – С.58–64.
- Марочко В., Хіллінг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.
- Мізерницький О. До II Пленуму ВУЦП Робос. Перший етап // Робітник освіти. – Березень–квітень 1925. – Число 3–4 (5–6).
- Мізерницький О. Перед лицем Жовтня (освітнянський профрух на Україні) // Народний вчитель. – 1927. – 7 листопада.
- Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Ч.1. – 445 с.
- Пастухов В. П. Научно-педагогіческие кадры высшей школы / Пастухов В. П. – К.: Вища школа, 1983. – 57 с.
- Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму / Л. І. Ткачова. – К.: Наукова думка, 1985. – 191 с.

#### References

- Bondarchuk P. M. Polityka ukrai'nizacii i profspilky USRR (1920-i rr.). – K. : In-t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2002. – 161 s.
- Borysov V. L. Ukrai'nizacija ta rozvytok zagal'noosvitn'oi' shkoly v 1921–1932 rr. // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 1999. – №2.
- Vygov's'kyj M. Ju. Nomenklatura systemy osvity v USRR 1920–1930 h rokiv: social'ne pohodzhennja, personal'nyj sklad ta funkcii'. – K. : “Geneza”, 2005. – 306 s.
- Gavryliv M. Zhovtneva revoljucija ta vchytel'stvo. – H., 1925.
- Gamrec'kyj I. S., Kalosha P. M., Pustiva V. D., Trocenko L. V. Narys z istorii' profspilkovogo ruhu osvitan Vinnychchyny. – Vinnycja: Kontynent–Prym, 2002. – 140 s.
- Jefimenko G. G. Pro prychny pojavy “volobujevshhyn” // Problemy istorii' Ukrai'ny: fakty, sudzhennja, poshuky: Mizhvidomchij zbirnyk naukovyh prac'. – K., 2005. – Vyp.14.
- Kas'janov G. V. Ukrai'ns'ka inteligencija 1920-h – 30-h rokiv: social'nyj portret ta istorychna dolja / Kas'janov G. V. – K. : Globus, Vik; Edmonton: Kanads'kyj in-t ukr. studij Al'berts'kogo un-tu, 1992. – 176 s.
- Kac N. G. Sovetizacija rossijskogo uchitel'stva v gody njepa // Novyj istoryckij vestnik [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [http://intellect-invest.org.ua/content/userfiles/files/social\\_history\\_pedagogic/material\\_period/Kaz\\_sovetzaciya\\_uchitelya\\_v\\_godi\\_nepa.pdf](http://intellect-invest.org.ua/content/userfiles/files/social_history_pedagogic/material_period/Kaz_sovetzaciya_uchitelya_v_godi_nepa.pdf).
- Klicakov I. O. Pedagogichni kadry Ukrai'ny (1917–1937 rr.) / I. Klicakov. – Donec'k: Jugo–Vostok, 1997. – 310 s.
- Kuz'menko M. M. Naukovo–pedagogichna inteligencija v USRR 20–30-h rokiv: social'no–profesijnij status ta osvith'o–kul'turnyj riven' / M. M. Kuz'menko. – 2004.
- Lypyn's'kyj V. Stanovlennja i rozvytok novoi' systemy osvity v USRR u 20–ti roky 2001 goda // Avtoref. dys... d-ra ist. nauk: 07.00.01 / V. V. Lypyn's'kyj; Hark. nac. un-t im. V. N.Karazina. – H., 2001. – 39 s.
- Majboroda V. K. Osoblyvosti rozvytku systemy vyshhoi' pedagogichnoi' osvity v URSR 1917–1941 rr. / Majboroda V. K. // U.I.Zh. – 1990. – №11. – S.58–64.
- Marochko V., Hilling G. Represovani pedagogy Ukrai'ny: zhertyv politychnogo teroru (1929–1941). – K. : Nauk. svit, 2003. – 302 s.
- Mizernyc'kyj O. Do II Plenumu VUCP Robos. Pershyj etap // Robitnyk osvity. – Berезень–kviten' 1925. – Chyso 3–4 (5–6).
- Mizernyc'kyj O. Pered lycem Zhovtnja (osvitjans'kyj profruh na Ukrai'ni) // Narodnyj vchytel'. – 1927. – 7 lystopada.
- Narysy povsjakdenного zhyttja radjans'koi' Ukrai'ny v dobu nepu (1921–1928 rr.): Kolektyvna monografija / Vidp. red. S. V. Kul'chyc'kyj: V 2 ch. – K. : Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2009. – Ch.1. – 445 s.
- Pastuhov V. P. Nauchno–pedagogicheskie kadry vysshej shkoly / Pastuhov V. P. – K. : Vyshha shkola, 1983. – 57 s.
- Tkachova L. I. Inteligencija Radjans'koi' Ukrai'ny v period pobudovy osnov socializmu / L. I. Tkachova. – K. : Naukova dumka, 1985. – 191 s.

*Protsenko V., Graduate Stud., Taras Shevchenko National university of Kiev (Ukraine, Kiev), vikulkaprotsenko@mail.ru*

#### Educational union in USSR in the early 1920s: subordination of Bolshevik power

*The article deals with the problem of the attitude of the Soviet authorities to educational unions in Ukrainian SSR in the early 1920s, showing the activities of the trade union apparatus, which was charged with the politicization of educational trade union movement, the analysis of the main methods by which the Bolsheviks carried subordination of education unions in early 1920-s, Soviet power conversion union structures educators accountable for SSR and controlled-Union.*

**Keywords:** education, teachers, union ROBOS, functions of trade unions, state policies.

**Проценко В. В.**, аспірантка, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), vikulkaprotsenko@mail.ru

**Образовательный профсоюз УССР в начале 1920-х гг.: подчинение большевистской власти**

*Раскрывается проблема отношения советской власти к образовательному профсоюзу УССР в начале 1920-х годов, показывается деятельность профсоюзного аппарата, на который был возложен процесс политизации образовательного профсоюзного движения, проводится анализ основных методов, с помощью которых большевики осуществляли подчинение образовательного профсоюза УССР в начале 1920-х гг. советской власти, превращение профсоюзных структур педагогов УССР на подотчетных и подконтрольных общесоюзным.*

**Ключевые слова:** образование, учительство, профсоюз Робос, функции профсоюзов, политический курс государства.

\* \* \*

УДК 94(477.83/.86)

**Лукашів В. Я.**  
кандидат історичних наук, здобувач, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (Україна, Тернопіль), terr87lukaschiv@gmail.com

### СТАТУТНІ РАМКИ ДІЯЛЬНОСТІ “ТОВАРИСТВА ІМ. М. КАЧКОВСЬКОГО” В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

*Досліджуються статутні рамки діяльності москвофільської культурно-просвітньої інституції – “Товариства ім. М. Качковського” у Східній Галичині упродовж окресленого періоду. Діяльність організації розвивалася у складних умовах національно-культурного життя галицьких українців. Основними напрямками роботи “Товариства ім. М. Качковського” у той час були: відкриття читальні, народних книгарень, пересувних бібліотек; впровадження і підтримка початкових курсів грамотності; видання літератури; організація публічних лекцій; сприяння в організації курсів садівництва, городництва, бджільництва, мови та інших прикладних знань; сприяння утворенню театральних та аматорських гуртків, хорових, музичних, спортивних, пожежних дружин. Доведено вплив діяльності інституції на суспільно-політичне життя Східної Галичини.*

**Ключові слова:** “Товариство ім. М. Качковського”, Східна Галичина, статутні рамки, москвофільство, міжвоєнний період.

Досліджувана тема є актуальною, оскільки дає змогу проаналізувати статутні рамки діяльності москвофільів крізь призму культурно-просвітницької діяльності “Товариства ім. М. Качковського” в Східній Галичині.

**Мета** статті – дослідити статутні рамки діяльності “Товариства ім. М. Качковського” в міжвоєнний період.

Аналіз вивчення проблеми показав, що для досягнення поставленої мети необхідно розв’язати такі завдання: проаналізувати ідейні передумови інституційного відновлення москвофільства у Східній Галичині; дослідити структурні складові інституалізації товариства і охарактеризувати основні етапи його діяльності в міжвоєнний період; простежити загальні тенденції й особливості розвитку пріоритетних напрямків діяльності “Товариства ім. М. Качковського” та його вплив на культурно-просвітнє життя Східної Галичини.

Об’єктом дослідження є культурно-просвітні процеси міжвоєнного періоду в контексті досліджуваної проблематики.

Предмет дослідження – основні тенденції розвитку статутних зобов’язань та діяльності “Товариства ім. М. Качковського” в культурно-просвітньому житті Східної Галичини у міжвоєнний період.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1919 р., коли було фактично відновлено діяльність місцевих осередків “Товариства ім. М. Качковського” – до початку Другої світової війни (1939 р.).

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Москвофільський діяч В. Ваврик [1, с. 7–16] охарактеризував окремі аспекти статутних рамок діяльності “Товариства ім. М. Качковського” упродовж 1919–1929 рр. Дослідник А. Камінський [2] висвітлив вплив українофільства на розвиток статутів товариства.

Тенденції москвофільської течії серед широкого загалу Східної Галичини аналізував М. Андрусак [3].

Безпосередньою джерельною базою роботи є сукупність документів і матеріалів державних архівів України. Основна маса архівних матеріалів, які стосуються досліджуваної проблеми знаходиться у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Львові – фонд 182 “Товариство ім. М. Качковського, м. Львів. 1876–1939 рр.” [4–5].

Незначна кількість архівних матеріалів зберігається у Державному архіві Тернопільської області – фонд 231 “Тернопільське повітове староство” [6].

Значну цінність представляють матеріали наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка, бібліотеки Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (м. Львів), Тернопільської обласної наукової універсальної бібліотеки.

Певна частина інформації, що стосується зазначеної проблеми, подана в тогочасних українських періодичних виданнях: “Громадський Голос” [7], “Діло” [8], “Свобода” [9], “Наука” [10–13], “Нова Зоря” [14].

Після входження Східної Галичини до складу Другої Речі Посполитої, її уряд зволівав із рішенням щодо відновлення діяльності українських культурно-просвітніх організацій, які були ліквідовані австрійською владою під час Першої світової війни. Однак, ще задовго до юридичного відновлення діяльності Центрального відділу “Товариства ім. М. Качковського”, його місцеві осередки (філії та читальні) уже здійснювали активну культурно-просвітницьку роботу серед широкого загалу в Східній Галичині на підставі рескрипту польського намісництва від 6 квітня 1919 р. [1, с. 8].

31 травня 1923 р. у м. Львові відбулися загальні збори членів “Товариства ім. М. Качковського”. На ньому було обрано перше післявоєнне правління у складі 10 осіб. Інституцію очолив знаний москвофільський діяч М. Глушкевич. Окрім голови, до складу Центрального відділу також увійшли: Г. Малець, В. Марков, Ю. Рудавський, К. Вальницький, К. Пелехатий, І. Гумецький, М. Прислопський, І. Химка та О. Степанкова [5, арк. 13].

На зборах активно обговорювалися нові принципи діяльності й функціонування товариства в тогочасних суспільно-політичних умовах. Особлива увага членів інституції приверталася до необхідності проведення реорганізації самих статутних рамок організації. Членами товариства жваво обговорювалася ідея зміни його назви на культурно-просвітнє товариство “Наука”. Усе це на думку більшості членів інституції мало сприяти відновленню та поживленню його роботи серед широкого загалу [3, с. 6].

Юридична інституалізація “Товариства ім. М. Качковського” відбулася лише в січні 1924 р. [4, арк. 32]. До осені 1928 р. інституція при визначенні пріоритетних напрямків своєї діяльності в Східній Галичині, за основу брала свої старі, довоєнні статuti [2, с. 19].

1 листопада 1928 р. набув чинності новий статут “Товариства ім. М. Качковського”, який регламентував усі напрямки й методи його роботи. Діяльність інституції відтепер поширювалася на усю територію Польщі. Статут товариства був покликаний внести позбавлення у діяльність кожного його осередку, зокрема внести: “в широкі ряди його членів та додати бадьорості й сили для успішної роботи на народній ниві” (§ 1) [10, с. 7].

У статуті визначалися мета і засоби діяльності організації, подавалися умови членства та інше. Однак даний документ не враховував реалій тогочасного суспільно-політичного життя Східної Галичини. Рішення про перейменування назви товариства так і залишилося осторонь.

Відповідно до нового статуту центральними органами влади і контролю за діяльністю товариства були з'їзди його делегатів та Центральний відділ інституції (§ 4–6). Керівні органи “Товариства ім. М. Качковського” слідували за “виконанням і дотриманням членами основних засад нового статуту” (§ 6) [11, с. 19].

Статут запроваджував спеціальну систему так званих “представництв”. На загальних зборах мали право брати участь лише делегати його філій та читалень (§ 9–14). Документ передбачав влаштування “народних просвітних свят” для усіх членів “Товариства ім. М. Качковського”, які повинні були відбуватися щороку, в іншій місцевості Східної Галичини (§ 15). Такі “урочисті свята” носили характер просвітної пропаганди і мала функції дорадчих органів, які могли вносити свої пропозиції правлінню товариства (§ 17) [12, с. 35].

Кількість членів Центрального відділу становила 9 осіб (§ 18). “Товариство ім. М. Качковського” очолював його голова, який мав право бути “двічі переобраним на свою посаду” (§ 21). Правління інституції залишало за собою право нагляду та контролю за діяльністю усіх своїх філій і читалень (§ 22) [6, арк. 7–8].

У новому статуті “Товариства ім. М. Качковського”, базова основа його старих (довоєнних) статутів залишалася. Документ закріплював право на створення членами інституції окремих читалень, відкриття при них бібліотек, книжкових абонементів, а також різних гуртків: театральних, хорових, музичних, спортивних та інших (§ 24–28) [10, с. 8].

З іншого боку, статут регламентував активну діяльність читалень щодо пропаганди науки і просвіти серед широких мас, оскільки така робота сприяла культурному та економічному поступу. Метою роботи читалень було: “пробуджувати серед широкого загалу самосвідомість, розуміння власної гідності та своїх громадянських прав” [11, с. 19]. У читальнях була можливість “зібратися усій громаді разом для взаємного обміну думками, для підняття свого морального духу” (§ 29–32) [11, с. 20].

Такі значні повноваження, які були покладені на виділи читалень, мали насамперед допомагати “самоосвіті читача”. Систематично влаштовані у читальнях спеціальні просвітницькі лекції, концерти і театральні вистави сприяли тому, що “читальняне життя мало бути більш насиченим та різностороннім” [4, арк. 46].

Отже, спираючись на свої статутні зобов'язання, “Товариство ім. М. Качковського” намагалося розгорнути широку культурно-просвітницьку роботу серед широкого загалу Східної Галичини в міжвоєнний період. Інституція цілеспрямовано здійснювала вплив на тогочасне суспільно-політичне життя. Водночас, через свідоме небажання старої генерації москвофільських діячів внести нові прогресивні зміни в статут товариства, останнє не змогло повною мірою здобути свою колишню довоєнну популярність серед галицьких українців.

#### Список використаних джерел

1. Ваврик В. Справка о русском движении в Галичине с библиографией за 1929 год / В. Ваврик. – Львов: Тип. Ставропиг. Ин-та, 1930. – С.7–16.
2. Камінський А. Синтеза українства і руськості / А. Камінський. – Львів: накладом автора, 1937. – 35 с.
3. Андрусак М. Генеза й характер галицького москвофільства / М. Андрусак. – Прага, 1941. – 19 с.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф.182 (Товариство ім. М. Качковського). – Оп.1. – Спр.240 (Статут, інформації, листування та ін. матеріали про заснування та пропагандистську діяльність центрального правління товариства, 1924–1935 рр.). – 137 арк.
5. Там само. – Ф.182. – Оп.1. – Спр.308 (Статут, інформації, листування та ін. матеріали про заснування та організаційну діяльність читалень товариства Жовківського повіту, 1922–1938 рр.). – 42 арк.
6. Державний архів Тернопільської області. – Ф.231 (Тернопільське повітове староство). – Оп.1. – Спр.62 (Звіт про діяльність Тернопільської філії “Общества им. М. Качковського”, 1929–1934 рр.). – 57 арк.
7. Бережанський В. Нові розбивацькі спроби москвофілів / В. Бережанський // Громадський Голос. – 26 травня 1934. – С.3–7.
8. Андрусак М. Галицьке москвофільство / М. Андрусак // Діло. – 3 серпня 1933. – С.4–9.
9. 3 московського табору // Свобода. – 30 грудня 1933. – С.3–7.
10. Уставъ Общества им. Михаила Качковского во Львовѣ // Наука. – 1928. – №3. – С.7–8.
11. Новый уставъ Общества – его значение и читальни им. Михаила Качковского // Наука. – 1929. – №3. – С.19–20.
12. Привикаймо до порядку в читальнях // Наука. – 1933. – №2/3. – С.34–36.
13. “Закон о обществахъ (незаробковыхъ товариствахъ и инструкция для филий и читалень) від 27 жовтня 1932 р.” // Наука. – 1933. – №1. – С.16–17.
14. Москвофіли і українці // Нова Зоря. – 21 серпня 1934. – С.3–5.

#### References

1. Vavrik' V. Spravka o russkom dvizhenii w Galichini s bibliografiej za 1929 god / V. Vavrik'. – Lvov': Typ. Stavropig. In-ta, 1930. – S.7–16.
2. Kaminskyj A. Synteza ukrai'ntwa i rus'kosty / A. Kaminskyj. – L'viv: nakladom avtora, 1937. – 35 s.
3. Andrusyak M. Genesa j character halytskoho moskvofilstva / M. Andrusyak. – Praga, 1941. – 19 s.
4. Centralnyj derzhavnyj istorichnyj archiv Ukraïny, m. Lviv. – F.182 (Tovaristvo im. M. Kachkovskogo). – Op.1. – Spr.240 (Statut, informacii, lystuvannja ta in. materialy pro zasnuvannja ta propahandysts'ku diyalnist' central'nogo pravlinnja tovaristva, 1924–1935 rr.). – 137 ark.
5. Tam samo. – F.182. – Op.1. – Spr.308 (Statut, informacii',

lystuvannya ta in. materialy pro zasnuvannya ta organizacysijnu diyalnist' tschytalen' tovaristva Zhovkivskogo povitu, 1922–1938 rr.). – 42 ark.

6. Derzhavnyj archiv Ternopil'skoi' oblasti. – F.231 (Ternopil'ske povitove starostvo). – Op.1. – Spr.62 (Zvit pro diyal'nist' Ternopil'skoi' filii "Obschestva im. M. Kachkovskogo", 1929–1934 rr.). – 57 ark.

7. Berezhans'kyj V. Novi rozbyvats'ki sprobi moskvofiliv / V. Berezhans'kyj // Gromads'kyj Golos. – 26 travnja 1934. – S.3–7.

8. Andrusjak M. Halytske moskvofil'stvo / M. Andrusjak // Dilo. – 3 serpnja 1933. – S.4–9.

9. Z moskovsk'kogo taboru // Svoboda. – 30 grudnja 1933. – S.3–7.

10. Ustav' Obshestva im. Mychaila Katschkovskogo wo L'vovi // Nauka. – 1928. – №3. – S.7–8.

11. Novyj ustav' Obshestva – ego znatschen'je i tschytal'ny im. Mychaila Katschkovskogo // Nauka. – 1929. – №3. – S.19–20.

12. Pryvykajmo do porjadku in tschytal'njach // Nauka. – 1933. – №2/3. – S.34–36.

13. "Zakon o obshestvach' (nezarobkovych tovarystvach i instruktija dlja fylj i tschytalen'") vid 27 shovtnja 1932 r." // Nauka. – 1933. – №1. – S.16–17.

14. Moskvophilij i ukrai'nci // Nowa Zorja. – 21 serpnja 1934. – S.3–5.

**Lukashiv V. Ja.**, candidate of Historical, bread-winner, Ternopil national pedagogical university of the name of Volodymyr Hnatyuk (Ukraine, Ternopil), terr87lukaschiv@gmail.com

#### Statutory framework for the "Association named after M. Kachkovsky" in Eastern Galicia in the interwar period

We study the statutory framework for the Russophile cultural and educational institutions – "Association named after M. Kachkovsky" in Eastern Galicia during the appointed period. The organization developed in difficult conditions of national cultural life Galician Ukrainian. The main directions of the "Association named after M. Kachkovsky" at that time were: opening reading rooms, traditional bookstores, mobile libraries; implementation and support early literacy courses; publication of literature; organizing public lectures; assistance in organizing courses, gardening, beekeeping, medicine and other applied knowledge; promote the establishment and amateur theater groups, choirs, music, sports, fire brigades. The influence of institutions in social and political life in Eastern Galicia.

**Keywords:** "Association named after M. Kachkovsky", Eastern Galicia, statutory framework, moskvofilist, interwar period.

**Лукашич В. Я.**, кандидат исторических наук, соискатель, Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка (Украина, Тернополь), terr87lukaschiv@gmail.com

#### Уставные рамки деятельности "Общества им. М. Качковского" в Восточной Галиции в межвоенный период

Исследуются уставные рамки деятельности москвофильской культурно-просветительской организации – "Общества им. М. Качковского" в Восточной Галиции в течение очерченного периода. Деятельность организации развивалась в сложных условиях национально-культурной жизни галицких украинцев. Основными направлениями работы "Общества им. М. Качковского" в то время были: открытие читален, народных магазинов, передвижных библиотек; внедрение и поддержка начальных курсов грамотности; издание литературы; организация публичных лекций; содействие в организации курсов садоводства, огородничества, пчеловодства, медицины и других прикладных знаний; содействие образованию театральных и любительских кружков, хоровых, музыкальных, спортивных, пожарных. Доказано влияние деятельности институции на общественно-политическую жизнь Восточной Галиции.

**Ключевые слова:** "Общество им. М. Качковского", Восточная Галиция, уставные рамки, москвофильство, межвоенный период.

\* \* \*

УДК94(477)“1920/1930”:314.15:631.61

**Розовик О.Д.**

кандидат исторических наук, преподаватель кафедры украинистики, Национальный медицинский университет им. О. О. Богомольца (Украина, Киев), Lesya1988@gmail.com

#### ГОСПОДАРСЬКЕ ОСВОЄННЯ ЗЕМЕЛЬ СИБІРУ, КАЗАХСТАНУ І ДАЛЕКОГО СХОДУ ПЕРЕСЕЛЕНЦЯМИ З УСРР У 1920–1930-Х РОКАХ

Досліджується робота українських переселенців щодо освоєння земель східних регіонів СРСР, куди вони переселилися у 1920–1930-х роках. Розкривається процес запровадження у сільське господарство нових форм організації праці та підвищення продуктивності землеробства і тваринництва.

**Ключові слова:** переселенці, меліорація, агрономія, МТС, технічні культури, тваринництво, кооперація, колгоспи, оплата праці.

Переселенці з УСРР, які масово переїжджали у 1920–1930-х роках на постійне місце проживання у Сибір, Казахстан і Далекий Схід, отримували для власного господарювання по 30–40 дес. орних земель та по декілька десятин лугів і сіножатей для ведення тваринництва. Як правило, землі під поселення місцевими переселенськими і агро-мілітаривними комісіями, у тому числі й представниками від Наркомзему УСРР, виділялися найкращі ґрунти, а саме – чорноземні та каштанові.

Але, для ведення на цих землях сільгоспробіт, на них слід було провести великий комплекс агротехнічних заходів щодо їх окультурення. Це завдання було актуальним для всіх поселенських територій Сибіру, Казахстану і Далекого Сходу. Первинним з них, яке доводилося вирішувати переселенцям в процесі окультурення земель, стало звільнення їх від чагарників, заростей дрібних дерев, бур'янів, проведення до них упорядкованих доріг, будівництво через численні ріки мостів тощо. Проблему щодо окультурення земель кожна переселенська сім'я вирішувала самостійно. Статистика свідчить, що впродовж одного – двох років під землеробство сім'я окультурювала, як правило, по 10–15 дес. угідь. Цих земель було достатньо щоб виростити на них необхідну кількість зернових і огородніх культур для утримання власного господарства, виконання державного плану хлібозаготівель і вивезення сільськогосподарської продукції на ринок.

Іншим, не менш важливим питанням, стало проведення, де в цьому була потреба, осушення перезволожених земель. Багато таких ґрунтів було в окремих районах Сибіру, Далекого Сходу та, частково, в північних районах Казахстану. Ці землі знаходилися, переважно, біля великих і малих річок, яких у цих краях було багато. Робота по частковому осушенню орних земель і сіножатей була працезатратна. Тому на її проведення господарі й жителі цілих сіл витрачали по декілька років. До того ж, для виконання цих робіт, необхідно було застосовувати різні осушувальні агротехнології, кінно-тяглоу і, найбільше, механізовану (тракторну) силу.

У південному Сибіру, зокрема, в Омському і Новосибірському округах, переселенцям доводилося, переважно, осушувати землі. У цих та сусідніх з ними округах таких угідь наділялося на одну душу населення по 7–10 дес., а на господарство – 40–50 дес., без врахування



лугів та лісових ділянок [1, арк. 7–8]. Поступово кожне з господарств вирішувало цю проблему. Але, незважаючи на велику затрату зусиль щодо окультурення земель, кожна сім'я, з урахуванням власних фізичних можливостей та наявної у них кінно–тяглової сили, окультурювала і освоювала під землеробство по 8–10 дес. угідь. Решта ж землі залишалася під випаси та сінокоси. В цілому це було нераціональним використанням плодородних земельних ресурсів. Проте, із-за відсутності необхідної, насамперед, належної технічної бази, це питання не вирішувалося. Широке освоєння, як тоді вже почали називати, цілинних земель Сибіру, Казахстану та Далекого Сходу розпочалося наприкінці 1920–х років з появою тракторів, різних землеробських механізмів та створення у цих краях машинно–тракторних станцій (МТС).

Порівняно з Сибіром, землі східного, північного й західного Казахстану, хоч практично всі були придатні для продуктивного землеробства і тваринництва, але також вимагали окультурення, а в ряді районів – додаткового зволоження.

Враховуючи такі природно–кліматичні умови краю, переселенці з України на своїх ділянках, які іноді становили по 80–150 дес. орних земель і пасовищ, застосовуючи різні методи окультурення цих ґрунтів. Вони, з одного боку, в місцях своїх поселень будували ставки, водосховища на ближніх річках та інші водоймища. Це давало можливості створити в даній місцевості певний вологий мікроклімат. З іншого – використовували у землеробстві вирощування зернових та технічних культур, пристосованих для культивування у неперезвожених ґрунтах [2, арк. 431–432].

На Далекому Сході природно–кліматичні умови були схожими з сибірськими. Але близькість Охотського і Японського морів робили тут зиму нехолодною, а літо – непомірно вологим. Щодо землі, то в краї переважали чорноземи і каштанові ґрунти. Головна проблема, яку доводилося вирішувати переселенцям з України на Далекому Сході – це звільнення території від різних заростей і чагарників. Тут не потрібно було ні зрощувати, ні осушувати землі, а просто після повного окультурення угідь вести на них землеробство [3, арк. 19–21].

Після окультурення земель, не менш вагомим залишалося питання постійного поліпшення родючості ґрунтів. Зазначимо, що переселенці з України володіли різними методами поліпшення їх врожайності. Практично кожна селянська сім'я застосовувала на орних землях сівозміни, органічні й, навіть, мінеральні добрива. Вони володіли доскональними методами вирощування зернових, технічних і огородніх культур. Причому, багато з них почали широко культивуватися у східних регіонах СРСР саме українськими переселенцями. Це такі як кукурудза, цукровий буряк, соняшник, коноплі, льон, тютюн, помідори. Садові – вишні, яблуна, груші, сливи тощо. Вирощування цих та інших культур здійснило прорив у сільському господарстві названих регіонів та поступово переводило його на інтенсивні рейки виробництва.

Поряд з поліпшенням родючості ґрунтів і вирощування різних культур, як новоприбулі переселенці, так і старожили, вже наприкінці XIX ст.

розпочали організовувати різні форми колективних виробничих об'єднань. Це, насамперед, організація кооперації. Серед кооперативних об'єднань найбільш була поширена виробнича та збутова кооперація. Однак революційні події 1905–1907рр., а потім – Столипінська аграрна реформа, Перша світова та громадянська війна на території в минулому Російської імперії (з вересня 1917р. – республіки) загальмували аграрний кооперативний рух у східних регіонах РСФРР.

Однак на початку 1920–х років різні форми кооперації почали організовуватися знову. Ще до розгортання суцільної колективізації у європейській частині СРСР (постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. “Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву”) переселенці–українці у Сибіру, Казахстані й Далекому Сході розпочали створювати сільгоспартілі, ТСОЗи, комуні, колгоспи і радгоспи.

До виходу названої постанови, в Сибіру вже утворилися 473 колгоспи, 131 ТСОЗ, понад 110 сільгоспартілей і комун. У них об'єдналося 33 тис. господарств, які обробляли близько 2,4 млн. дес. орних земель. Формувалися МТСи, які налічували 600 тракторів. Кожне господарство, яке вступало в ту чи іншу форму колективного землеробства, мало по парі коней, декілька корів, 5–7 свиней, 8–10 овець. Ці господарства були забезпечені всім необхідним інвентарем для землеробства і тваринництва. Допомогу для ведення виробництва і створення матеріально–технічної бази кооперативам, колгоспам, а, згодом, і радгоспам, надавала держава. На одне таке господарство (колгосп чи радгосп) виділялося фінансування до 60 тис. крб. Крім цього, надавалося разове або річне кредитування в декілька тисяч карбованців на придбання елітних посівних матеріалів, добрив, утримання тваринництва, організацію молочно–товарного виробництва, закупівлю сільгосптехніки, підготовку механізаторів, зоотехніків, бухгалтерів, агрономів, підтримку культурно–побутової сфери тощо [4, арк. 5; 5, арк. 25, 26, 47].

Процес переходу індивідуальних господарств до колективного землеробства і тваринництва тривав виключно до другої половини 1930–х років. На цей час, у залежності від району, у різних артілях, колгоспах і радгоспах працювало до 90% сільського населення Сибіру, у тому числі й українців.

Дещо повільніше на початку 1920–х років проходила організація кооперації, а потім – колгоспної і радгоспної системи виробництва в Казахстані. Це було викликано рядом обставин. Першою з них, як і для переселенців в Сибір і Далекий Схід, було окультурення земель, виділених новоприбулим сім'ям, будівництво житла, налагодження виробництва. Ця робота тривала не один рік. Другою – стала значна віддаленість одного населеного пункту від іншого. Іноді ця віддалість доходила до 10–15, а той 20 км. Налагодити між такими селами виробничі колективні чи напів–колективні відносини було складно. Тому кожне село спочатку вело замкнений спосіб виробництва. Але вже у другій половині 1920–х – початку 1930–х років населені пункти, які були наближені до міст, шахт, залізничних станцій, водного транспорту тощо почали створювати різні кооперативи. З появою техніки та

створенням в аграрних районах Казахстану МТС процес переходу індивідуальних господарств на колективні форми виробництва значно прискорився. До початку голоду в Казахстані, тобто до 1933 р., практично у всіх населених пунктах, де мешкали українці, діяли різні виробничі кооперативи, колгоспи і радгоспи. Кожне з цих господарств обробляло по декілька тисяч гектарів орних земель. Розвинутим було й тваринництво. Але штучно створений у краї голод, який був не менш жорстокий як в УСРР, призвів до загибелі, за даними казахських істориків, до 60% населення в аграрних регіонах республіки. Померло від голоду і багато українців–переселенців, хоч господарство у них працювало достатньо продуктивно. В українських селах–колгоспах вирощувалося багато зернових і технічних культур, було розвинуто тваринництво. Але це не врятувало селян від голодної смерті [6, арк. 165, 259]. Ця трагедія на декілька років загальмувала розвиток сільського господарства Казахстану і лише у другій половині 1930–х років аграрне виробництво республіки ввійшло в нормальне русло. Як і в Сибіру, тут різними формами колективного землеробства було охоплено 80–90% сільського населення. Поступово долучалися до цього процесу і кочові казахи.

Кооперативні форми сільського виробництва на Далекому Сході українські переселенці розпочали організовувати в середині 1920–х років. Кооперація в аграрному секторі Далекого Сходу набула широкого поширення. Це викликалося рядом причин. До першої з них можна віднести той факт, що українські переселенці оселялися тут згуртовано і село від села знаходилося недалеко. Були в краї і сприятливі природно–кліматичні умови для ведення землеробства, тваринництва, риболовецького господарства, мисливства, деревообробного промислу.

На 1928 р. більшість українських господарств Далекого Сходу мало в середньому 2–3 коней, 2–3 корови, 3–4 свиней, 10–15 овець, багато домашньої птиці. Забезпечені вони були й сільгоспманентом. Кожне господарство мало по декілька плугів, набір борін, сіялок, сіножаток, гребок та іншого реманенту. Таке матеріальне становище давало можливість господарству щорічно обробляти по 5–6 дес. орних земель, утримувати у належному стані луки та випаси для худоби [5, арк. 48].

З появою тракторів, обробіток землі в кожному господарстві зріс у 5–6 разів і становив до 25–30 дес. на сім'ю. У 2–3 рази збільшилася урожайність полів, піднялася продуктивність тваринництва [7, арк. 75, 135, 136].

Розбудова в краї міст та будівництво на узбережжі Японського і Охотського морів численних риболовецьких артілей, радгоспів, заводів по переробці рибної продукції – дали поштовх для налагодження виробничо–торгових стосунків між селами та промисловими виробничими структурами. Це все разом взяте прискорювало організацію на селах різних кооперативів, а потім – колгоспів і радгоспів.

До початку 1930–х років українські переселенці на Далекому Сході організували понад 100 різних колективних сільськогосподарських виробничих об'єднань. У них працювало близько 60 тис. осіб і вони обробляли 552 тис. угідь [8, арк. 224–225].

Колгоспно–кооперативний рух поширився не тільки у Примор'ї, а й у Приамур'ї та, навіть, Забайкаллі.

У Приамур'ї створювалися також колгоспи та радгоспи. Перше таке виробниче об'єднання з'явилося в Амурському окрузі у 1926 р. Тут на основі чотирьох українських сіл утворився радгосп під назвою “Білоногівський”. У цьому господарстві об'єдналося 835 сімей. Радгосп мав понад 20 тис. дес. орних земель, декілька тисяч десятин лугів та сіножатей, 1735 коней, понад 1 тис. корів, 1850 овець, 2200 свиней. З технічного оснащення – 1550 плугів, 84 молотарки, 348 зернові косарки, 60 сіножаток, декілька тракторів та масу іншого сільгоспманенту [7, арк. 138]. Високою була і продуктивність полів. Тут урожайність зернових становила 80–100 пудів з десятини. На той час це був досить високий показник урожайності у східних регіонах СРСР [5, арк. 157].

З виходом вже згаданої постанови ЦК ВКП(б) про організацію колективізації в СРСР прискорило утворення колгоспів на Далекому Сході. До середини 1930–х років українські переселенці створили в краї 2 тис. колгоспів, радгоспів і комун [9, арк. 3]. А до завершення цього десятиліття – колективними формами аграрного виробництва було охоплено 80–90% господарств українців [10, арк. 59–60].

Потрібно зазначити, що на початковому етапі утворення колективних форм сільгоспвиробництва перед землеробами виникла така проблема як поява “надлишкових” орних угідь, лугів та пасовищ. На практиці це виглядало так: у населеному пункті виявили бажання об'єднатися у виробничий кооператив, колгосп чи радгосп майже всі жителі села. І кожне господарство, узалежності від регіону, мало від 50 до 150 дес. землі. Припустимо, що в селі мешкало по 40–50, а то й більше сімей, то таке об'єднане господарство мало чотири – п'ять і більше тисяч десятин землі. Кінно–тяговою силою обробити таку масу землі було неможливо. Тому частина угідь залишалася необробленою. Вихід з цього становища був єдиний – широке застосування у землеробстві замість кінної машинно–тракторної сили.

Вже в середині 1920–х років багато виробничих кооперативів, а потім колгоспів і радгоспів почали закуповувати для господарств трактори, набори для них плугів, сіялок, борін, молотарок та інших механізмів. Застосування їх у землеробстві прискорило ведення всіх польових робіт, розширило обробіток “надлишкових” земель, поліпшило урожайність угідь. Прискорила цей процес поява наприкінці 1920–х років МТС. Вони були створені тільки у Сибірі, Казахстані, а й на Далекому Сході. МТСи Далекого Сходу на початку 1930–х років нараховували вже понад 6 тис. тракторів. Кожна з цих станцій охоплювала виробничою діяльністю по декілька десятків сіл. Тобто, одна МТС обробляла близько 25–30 тис. дес. орних земель [1, арк. 39, 40]. До цього слід також додати, що механічна оранка землі значно підвищувала урожайність ґрунтів, давала можливість ефективніше застосовувати у землеробстві органічні й мінеральні добрива, на більших площах вирощувати зернові та технічні культури.

Щодо культур, то, як вже попередньо зазначалося, українські переселенці привнесли у землеробство східних регіонів СРСР вирощування кукурудзи, соняшника і, особливо, цукрового буряка. Ці культури

були вагомим доповненням у продуктовому харчуванні населення, а кукурудза – у вирішенні проблеми забезпечення тваринництва кормовою базою. Вся ця рослинність вирощувалися спочатку в приватних господарствах, а потім, з появою колективних форм виробництва – кооперативах, колгоспах, радгоспах. У них під вирощування цих культур виділялися сотні, а то й тисячі десятин угідь. Особлива увага у другій половині 1920-х – початку 1930-х років надавалася буряківництву. Його вирощування активно підтримували місцеві органи влади, а держава на його культивування та переробку виділяла великі кошти. Така увага до запровадження буряківництва у Сибірі, Казахстані і Далекому Сході викликала рядом обставин. По-перше, тут було достатньо земель і сприятливих природно-кліматичних умов для масового вирощування цукрових буряків. По-друге, індустріалізація східних регіонів СРСР привела до помітного зростання міст і чисельності в них населення. Це в свою чергу вимагало належного забезпечення міського населення продуктами харчування, у тому числі й кондитерською продукцією. По-третє, супутньою продукцією цукрового виробництва була сировина для виготовлення спирту і жом – відгодівлі великої рогатої худоби. Тому, за рішенням Наркомзему СРСР, наприкінці 1920-х років м. Алейську Барнаульського округу було побудовано перший цукровий завод у Сибірі. У його підпорядкування виділено понад 130 тис. дес. орних земель. На цій території побудовано 10 населених пунктів й поселено до них 10 тис. переселенців з південних округ Київщини та Поділля. Тобто з тих районів, населення яких мало досвід ведення буряківництва [5, арк. 14; 11, арк. 14].

До середини 1930-х років мережа цукрових заводів була побудована в інших районах Сибіру, а також у Казахстані і Далекому Сході. До кожного з них прикріплено по 50–80 тис. дес. орних земель та десятки населених пунктів, жителі яких були переважно переселенці з України. Вирощували солодкі корені й інші “незаводські” колгоспи та радгоспи названих регіонів [12, арк. 111].

В цілому, побудовані у цих краях цукрові заводи забезпечували своєю продукцією не тільки міста і села названих регіонів, а й вивозили її у європейську частину СРСР.

Колективні форми аграрного виробництва та застосування у землеробстві і тваринництві техніки, наукових розробок щодо поліпшення родючості ґрунтів, вирощування нових сортів зернових і технічних культур, захист рослин від шкідників, а тваринництва – різних захворювань помітно вплинуло на урожайність полів Сибіру, Казахстану і Далекого Сходу. Зростала продуктивність тваринництва. Сприяло цьому процесу також переселення з УСРР у східні регіони СРСР на постійне мешкання агрономів, садоводів, зоотехніків, меліораторів, економістів, техніків з механізації сільського господарства та інших спеціалістів й працівників масових професій [7, арк. 28–29].

Щодо зернових культур, то динаміка зростання їх урожайності, в залежності від регіону, в середньому, збільшилася у 2–3 і більше разів. За приклад візьмемо землеробські округи Сибіру. Якщо при обробці землі

кінно-тягловою силою в індивідуальних господарствах урожайність пшениці, жита, вівса, ячменю в середньому становила 25–40 пудів з десятини, то в колективних при механізованому обробітку землі цей показник зріс так: жита – до 90, ячменю – 82, пшениці – 83, вівса – 100 пудів з десятини, урожайність картоплі – з 300 до 500–550 пудів, льону на волокно – з 7–8 до 14–15 пудів тощо [13, арк. 40–41].

Застосування техніки на полях дало можливість збільшити у багато разів площі обробітку землі й засіву на них зернових та інших культур. В індивідуальних господарствах українські переселенці під зернові культури виділяли по 5–10 дес. угідь, тому що більше виорати землі кінями було майже неможливо. З переходом цих же господарств у виробничі кооперативи, колгоспи і радгоспи й застосування техніки у землеробстві, селяни почали обробляти всі угіддя, які були виділені тому чи іншому населеному пункту. Тому багатьом селам місцеві адміністрації почали додатково наділяти ще по декілька тисяч десятин вільних земель, лугів, а під будівництво господарських і житлових приміщень – навіть лісових масивів, які знаходилися недалеко від населеного пункту [14, арк. 65].

Отже, уведення у сільське господарство колективних форм організації виробництва, дало можливість ввести в обіг великі території вільних угідь, додатково отримувати значну масу продуктів землеробства і тваринництва.

Зростання продуктивності аграрного сектору названих регіонів позитивно впливало і на добробут селян. Зокрема, середньомісячна грошова оплата праці трудівникам, які працювали на постійній роботі, становила 100–150 і більше карбованців. На той час це була достатньо висока зарплата. Була також оплата праці й сільгосппродуктами [15, арк. 21].

Таким чином, переселенці з України в Сибірі, Казахстані і Далекому Сході освоїли великі масиви земель. Саме завдяки їх наполегливій праці, як і праці переселенців з Білорусії й росіян з європейської частини РСФРР, сільське господарство названих регіонів стало на шлях продуктивного виробництва. Відбувалися позитивні переми у соціальній і культурній сфері жителів села.

#### Список використаних джерел

1. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.9. – Спр.960. – 55 арк.
2. Там само. – Оп.6. – Спр.655. – 535 арк.
3. Там само. – Оп.8. – Спр.774. – 157 арк.
4. Там само. – Оп.10. – Спр.809. – 155 арк.
5. Там само. – Оп.10. – Спр.817. – 195 арк.
6. Розовик Д.Ф. Переселенський рух в Україні: друга половина ХVІст. – 1930-ті роки. Монографія / Розовик Д.Ф., Розовик О.Д. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2013. – 406 с.
7. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп.11. – Спр.725. – 139 арк.
8. Там само. – Оп.11. – Спр.717. – 303 арк.
9. Там само. – Оп.9. – Спр.972. – 188 арк.
10. Там само. – Оп.11. – Спр.713. – 161 арк.
11. Там само. – Оп.12. – Спр.946. – 26 арк.
12. Там само. – Оп.11. – Спр.718. – 155 арк.
13. Там само. – Оп.8. – Спр.756. – 329 арк.
14. Там само. – Оп.8. – Спр.767. – 22 арк.
15. Там само. – Оп.10. – Спр.819. – 52 арк.

#### References

1. CDAVO Ukrain`ny. – F.27. – Op.9. – Spr.960. – 55 ark.

2. Tam samo. – Op.6. – Spr.655. – 535 ark.
3. Tam samo. – Op.8. – Spr.774. – 157 ark.
4. Tam samo. – Op.10. – Spr.809. – 155 ark.
5. Tam samo. – Op.10. – Spr.817. – 195 ark.
6. Rozovyyk D. F. Pereselens'kyj ruh v Ukraini: druga polovyna XVI st. – 1930-ti roky. Monografija / Rozovyyk D. F., Rozovyyk O. D. – Vinnycja: Nilan-LTD, 2013. – 406 s.
7. CDAVO Ukrain'ny. – F.27. – Op.11. – Spr.725. – 139 ark.
8. Tam samo. – Op.11. – Spr.717. – 303 ark.
9. Tam samo. – Op.9. – Spr.972. – 188 ark.
10. Tam samo. – Op.11. – Spr.713. – 161 ark.
11. Tam samo. – Op.12. – Spr.946. – 26 ark.
12. Tam samo. – Op.11. – Spr.718. – 155 ark.
13. Tam samo. – Op.8. – Spr.756. – 329 ark.
14. Tam samo. – Op.8. – Spr.767. – 22 ark.
15. Tam samo. – Op.10. – Spr.819. – 52 ark.

**Rozovyyk O. D.**, candidate of historical sciences, lecturer, Department of Ukrainian Studies, Bogomolets National Medical University (Ukraine, Kiev), Lesya1988@gmail.com

#### The economic development of Siberia lands, Kazakhstan and Far East by USSR immigrants in 1920–1930-ies

The article investigate the development of the USSR east region lands by Ukrainian's immigrants, where they are settled in the 1920–1930-ies. Revealing the process of implementation of new forms of work organisation into agriculture and productivity increase in agronomy and animal husbandry.

**Keywords:** settlers, land reclamation, agronomy, MTS, industrial crops, animal husbandry, cooperatives, collective farms pay.

**Розовый О. Д.**, кандидат исторических наук, преподаватель кафедры украинистики, Национальный медицинский университет им. А. А. Богомольца (Украина, Киев), Lesya1988@gmail.com

#### Хозяйственное освоение земель Сибири, Казахстана и Дальнего Востока переселенцами из СССР в 1920–1930-х годах

Исследуется работа украинских переселенцев по освоению земель восточных регионов СССР, куда они переселились в 1920–1930-х годах. Раскрывается процесс внедрения в сельское хозяйство новых форм организации труда и повышения производительности земледелия и животноводства.

**Ключевые слова:** переселенцы, мелиорация, агрономия, МТС, технические культуры, животноводство, кооперация, колхозы, оплата труда.

\* \* \*

УДК 633.16:631.527(092)

**Ожерельсва В. М.**  
кандидат історичних наук,  
провідний науковий співробітник,  
Інститут рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН  
(Україна, Харків), valentyna.g100@gmail.com

#### В. Т. МАНЗЮК (1929–2012): ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ НАУКОВЦЯ

Для розвитку сільськогосподарської науки неocenenne значення має ознайомлення з науковою спадщиною вітчизняних науковців. В історії вітчизняної науки Віталій Тимофійович Манзюк по праву займає виняткове місце, увійшовши до неї як один з видатних рослинників-селекціонерів.

У статті методом історико-наукового аналізу проаналізовано життєвий і творчий шлях видатного вітчизняного вченого в галузі селекції і генетики сільськогосподарських культур. Свій творчий шлях він присвятив вітчизняній науці. Характерною рисою діяльності є глибока різностороння ерудиція, що принесла йому заслужений авторитет серед наукової спільноти сільськогосподарської науки. Державний і громадський діяч, видатний генетик, селекціонер і біотехнолог, умілий організатор, доктор сільськогосподарських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Премії ім. В. Я. Юр'єва Віталій Тимофійович Манзюк. Беззмінний керівник лабораторії селекції ярого ячменю впродовж 40 років.

Метою роботи стало вивчення на основі літературних джерел та опублікованих наукових праць В. Т. Манзюка розкриття ролі його як вченого, популяризатора, та одного з організаторів наукового забезпечення ведення сільського господарства в Інституті рослинництва ім. В. Я. Юр'єва протягом 1952–2005 рр.

**Ключові слова:** В. Т. Манзюк, ярий ячмінь, селекція, генетика, гібридизація, мутагенез, сорт.

*Історіографія проблеми.* Історіографія представлена повідомленнями в довідковій літературі [1], працями О. В. Білинської [2], Б. П. Гур'єва [3] та ін. Ці роботи носять або інформативний характер, або підсумовують важливі досягнення певного періоду діяльності вченого на займаних посадах, або в історії селекції сільськогосподарських культур в Інституті рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН. Комплексного наукового дослідження життєвого та творчого шляху видатного вітчизняного вченого в галузі сільськогосподарської науки В. Т. Манзюка на сьогодні ще немає.

*Викладення матеріалу.* Ярий ячмінь відіграє важливу роль у зерновому балансі як України так і в інших країнах Європи. Зерно ячменю є унікальною сировиною, що має три основні напрями використання: виробництво різноманітних продуктів харчування, виготовлення пива, віскі та інших напоїв, виробництво кормів для тваринництва. За посівними площами культура посідає четверте місце в світі і друге в Україні. За обсягами культивування та виробництва ячменю Україна входить до п'ятірки найпотужніших світових виробників і експортерів культури. Проте потреби в зерні ячменю значно перевищують його виробництва. При цьому найбільш вагомим резервом збільшення виробництва зерна ячменю і поліпшення його якості є створення високоврожайних і високоякісних сортів. Це ставить перед селекцією все нові й більш складні проблеми.

Харківська селекційна станція стала першою науковою установою, яка почала займатися селекцією ячменю.

Наукова робота в лабораторії селекції ячменю розпочата академіком В. Я. Юр'євим у 1910 р., продовжена з 1911 р. Б. К. Єнкіним, а в 1919 р. переходить знову до В. Я. Юр'єва. В результаті експедиційних досліджень в 1914 р. було зібрано 503 зразка місцевих сортів, в 1925 р. – 1445 зразків. В 1934 р. від Українського інституту соціалістичного землеробства отримали 1088 зразків, представленими загально місцевими сортами. В 1953 р. ВІР передав близько 900 зразків світової колекції ячменю [4, с. 48].

За більш як віковий період селекції ярого ячменю пройшло декілька етапів, котрі відрізнялися напрямами й методами селекції. Дослідження лабораторії селекції ячменю ми умовно поділили на три періоди: 1) 1910–1925 рр. – селекція методом індивідуального добору з місцевого матеріалу; 2) 1925–1936 рр. – селекція методами гібридизації, 3) 1936 р. – сучасний період – внутрішньо сортовий добір, експериментальний мутагенез, мутаційна селекція.

До 1932 р. селекцією ячменю займався Василь Якович Юр'єв. Впродовж 1932–1961 рр. роботу продовжила його учениця, кандидат сільськогосподарських наук Таїсія Ісидорівна Дмитрієва. З 1961 р. – колишній (останній) аспірант В. Я. Юр'єва, Віталій Тимофійович Манзюк [5, с. 43].

Народився В. Т. Манзюк 12 червня 1929 р. на станції Верховцево Дніпропетровської обл. в родині учителів. В 1947 р. закінчив середню школу і вступив до Одеського сільськогосподарського інституту на факультет виноградарства і виноробства. Після сесії (1948 р.) ВАСГНІЛ про положення в біологічній науці

були поновлені відділення селекції в Одеському і Харківському інститутах. Юнак перейшов на агрономічний факультет, про який весь час мріяв. За часи навчання в інституті не одержав жодної четвірки. Всі оцінки були тільки п'ятірки. Крім занять, наполегливо займався спортом. В 1952 р. закінчив інститут з відзнакою. На той час АН УРСР набирала досвідчених студентів для своїх науково-дослідних установ. Вчена рада Одеського сільськогосподарського інституту порекомендувала Віталія Тимофійовича як старанного й талановитого студента. Цього ж року він вступає до аспірантури Інституту генетики і селекції АН УРСР, який розпочав свою роботу в 1945 р.

Науковим керівником молодого вченого призначено видатного вітчизняного селекціонера-рослинника В. Я. Юр'єва. Так склалося, що В. Т. Манзюк був останнім аспірантом Василя Яковича. Тема наукових досліджень молодого науковця присвячена селекції ярої пшениці. Після закінчення аспірантури в 1955 р., його залишили в інституті на посаді молодшого наукового співробітника лабораторії генетики. Кандидатську дисертацію захистив у 1956 р. Цього ж року займає посаду старшого наукового співробітника цієї ж лабораторії.

У 1956 р. на базі Інституту генетики і селекції АН УРСР і Харківської селекційної станції створено Укр. НДІ рослинництва, селекції і генетики. Очолює названу установу академік В. Я. Юр'єв. У 1961 р. В. Я. Юр'єв запропонував В. Т. Манзюку очолити лабораторію селекції ячменю. Перш за все, новий керівник розгорнув гібридизацію, намагаючись як можна ширше використовувати в схрещуваннях найбільш цінні форми ячменю. Хоча метод гібридизації в інституті застосовується з 1925 р., перший сорт Харківський 60, створений безпосередньо за цим методом, вперше був районований тільки у 1971 р. (В. Т. Манзюк, Н. М. Лук'яненко, П. М. Барсуков, Т. І. Дмитрієва) [4, с. 51].

У 1962 р. інститут поніс тяжку втрату, – пішов з життя директор, академік Василь Якович Юр'єв. Посаду директора Укр. НДІРСіГ займає Ілля Михайлович Поляков. Заступником з наукової роботи призначено Віталія Тимофійовича Манзюка. Цю посаду вчений займає впродовж 17 років (1963–1979 рр.).

Протягом 1963–1973 рр. в інституті проведена реорганізація: створені нові лабораторії, посилені окремі ланки з селекції всіх основних польових культур. За ініціативою саме В. Т. Манзюка створена лабораторія сортової агротехніки. Згодом, зважаючи на цінність цього досвіду, такі лабораторії почали створюватися і в інших селекційних центрах колишнього СРСР. Разом з директором І. М. Поляковим й Заслуженим агрономом УРСР насінником Б. М. Кононенко розробили ряд заходів, що дозволили збільшити площі, зайняті сортами й гібридами селекції Укр. НДІРСіГ ім. В. Я. Юр'єва з 2,5 млн. га в 1962 р. до 12 млн. га в 1970 р. Досягнення інституту перетворили його в провідний вітчизняний центр з насінництва й насіннезнавства і в один з найкрупніших центрів з селекції сільськогосподарських культур. Протягом 1956–1972 рр. були районовані й впроваджені у виробництво 16 сортів селекції вчених інституту. Крім цього, до державного реєстру сортів рослин передано 23 нових сорту.

У 1966 р. вченому присвоєно звання старшого наукового співробітника. У 1973 р. захистив докторську дисертацію на тему: “Селекція ярого ячменю у Східному Лісостепу України”.

В 1969 р. в окремих сільськогосподарських зонах колишнього СРСР організуються наукові центри з селекції зернових, зернобобових і круп'яних культур. На них було покладено науково-методичне керівництво і координація селекційно-насінницькою роботою, яку проводили науково-дослідні установи зони селекцентру. Таким став Харківський селекційний центр. До його складу увійшли Полтавська, Сумська, Донецька і Луганська області. Керівником Програми з селекції ячменю в названому центрі став В. Т. Манзюк.

Наукові досягнення В. Т. Манзюка у справі створення цінних сортів ячменю базувалися на вдосконаленні і розробці нових методів та вивченні закономірностей спеціальної генетики ячменю. Ним встановлено ряд закономірностей з питань добору пар при гібридизації, спадковості й мінливості основних господарсько-цінних ознак у гібридів, з генетики кількісних ознак ячменю, розроблені методи підвищення ефективності добору. Як відомо, – планомірна наукова селекція кожної культури тісно пов'язана з її спеціальною генетикою. Тому дослідження вченого у створенні цінних сортів ячменю базувалися на вдосконаленні й розробці нових методів та вивченні закономірностей спеціальної генетики ячменю. Віталієм Тимофійовичем встановлено ряд закономірностей з питань добору пар при гібридизації, спадковості і мінливості основних господарсько-цінних ознак у гібридів, з генетики кількісних ознак ячменю, розроблені методи підвищення ефективності добору.

За всі історичні періоди існування лабораторії селекції ярого ячменю її співробітники в своїх дослідженнях керуються основними перспективними напрямками діяльності, а саме:

- використання в селекції ярого ячменю ефективних методів ступінчастої гібридизації з залученням колекційних і мутантних форм з цінними ознаками, методів експериментального мутагенезу і біотехнології;
- розробка генетичних основ селекції ярого ячменю з дослідження закономірностей мінливості й використання нових джерел продуктивності, якості зерна та стійкості проти екстремальних факторів;

- створення цінного вихідного селекційного матеріалу гібридного, мутантного і галоїдного походження з показниками високої продуктивності, високих пивоварних, круп'яних та кормових якостей зерна, стійкості проти вилягання, посухи, хвороб та шкідників;

- створення цінних пивоварних і зернових сортів ярого ячменю з широко використовуваними альтернативними ознаками;

- впровадження у сільськогосподарське виробництво створених нових сортів ярого ячменю завдяки веденню первинних ланок насінництва.

За створення нових високоврожайних сортів ярого ячменю, які знайшли широке розповсюдження у виробництві, за науково-теоретичні розробки з методів селекції та генетики ячменю доктор сільськогосподарських наук В. Т. Манзюк та старші наукові співробітники лабораторії селекції ярого

ячменю, кандидати сільськогосподарських наук Н. М. Лук'яненко і П. М. Барсуков у 1985 р. удостоєні премії ім. В. Я. Юр'єва Національної академії наук України [2, с. 277].

Експериментальний мутагенез почав розвиватися ще в перший історичний період існування лабораторії селекції ячменю, а саме, – в середині 20-х рр. колишнього століття. Незважаючи на те, що гібридизація і добір залишаються основними й найбільш ефективними методами селекції, перед співробітниками лабораторії селекції ячменю постало питання відновити вивчення мутагенезу з метою отримання додаткових джерел вихідного матеріалу для селекції. Такі дослідження розпочав В. Т. Манзюк зі своїм аспірантом, нині доктором сільськогосподарських наук, професором М. Р. Козаченком. Результатами багаторічних досліджень встановлені оптимальні дози існуючих випромінювань й хімічних мутагенів, які забезпечують одержання найбільшої кількості практично цінних мутацій. Розроблено п'ять засобів підвищення ефективності експериментального мутагенезу, які у 1981 р. на координаційній Раді країн РЕВ прийняті до використання в генетико-селекційній практиці [6].

Методом мутаційної селекції в поєднанні з гібридизацією створено більш як 20 сортів ярого ячменю впродовж 20-ти років. Назвемо деякі з них. Це Харківський 84, Харківський 99, Екзотик, Бадьорий, Джерело, Гама, Ефект тощо. Про значення методів селекції та їх результативність свідчать дані за три періоди існування лабораторії. За перші 50 років селекції ячменю (1910–1960 рр.) районовані 5 сортів, впродовж 1960–1985 рр. – 5 сортів, в 1985–2002 рр. – 9 сортів. А за 2002–2012 рр. районовані 10 сортів. Ці дані свідчать про те, що інтенсивність селекції ячменю за останні роки, не дивлячись на те, що колектив лабораторії зменшився майже наполовину, – значно зросла. Цьому сприяли теоретичні розробки лабораторії. Створення сортів з високою адаптивністю сприяло розширенню посівів ячменю майже по всіх областях України, на захід і північ Росії, в посушливі степи Поволжя, Казахстану, а також в умовах континентального клімату Сибіру і Алтаю.

Розвиток селекції можливий лише на основі прогресивних методик, які повинні постійно розвиватися й удосконалюватися. У 1988 р. поряд з дослідями, спрямованими на підвищення ефективності методу “бульбозум”, аспіранткою В. Т. Манзюка О. В. Білинською розпочато роботу з індукції гаплоїдів за допомогою культури пиляків *in vitro*. На сьогодні Олена Володимирівна є одним з найвідоміших вітчизняних вчених в галузі біотехнології сільськогосподарських культур. За результатами комплексних досліджень того часу розроблено методику отримання гаплоїдів ярого ячменю. Методика включає експериментально обґрунтовані режими вирощування вихідного матеріалу в умовах штучного клімату і температурної обробки колосо, склад штучних живильних середовищ для культивування пиляків і регенерації рослин [7, с. 174].

Роль кожного співробітника й аспірантів лабораторії селекції ярого ячменю відзначена В. Т. Манзюком ще в прижиттєвому виданні вченого “Ячмень на Слобожанщині”. Зокрема про внесок Л. М. Наумової,

Н. М. Лук'яненко, М. І. Мостипана в справу вивчення віддаленої гібридизації; П. М. Барсукова у створенні тетраплоїдних форм ярого ячменю; М. Р. Козаченка, О. В. Бібик у вивченні й розробці методу мутагенезу; В. В. Кириченка, А. В. Колісника, В. В. Ващенко у вивченні генетики кількісних ознак; Ю. В. Логвиненка у розробку методів добору на продуктивність, І. В. Колісник у розробку методів добору на посухостійкість; О. В. Белінської в розробку методів гаплоїдії; М. І. Павлова у факторіальних дослідженнях при різноманітних сполученнях агроприйомів; В. П. Шкумата у якості зерна для сортів кормового напрямку; П. В. Щипака у селекції пивоварного напрямку тощо [8, с. 110].

Велика заслуга Віталія Тимофійовича у справі підготовки молодих науковців. Ним створена наукова школа селекціонерів і генетиків з ячменю. Підготовлено 16 кандидатів наук. З них 7 – кандидати біологічних наук за спеціальністю “генетика”, 9 – кандидати сільськогосподарських наук за спеціальністю “селекція і насінництво”. В 1978 р. йому присвоєно звання професора.

В. Т. Манзюк був багаторазовим учасником ВДНГ СРСР і УРСР. За наукові досягнення нагороджений двома срібними та трьома бронзовими медалями ВДНГ СРСР. Вчений гідно представляв сільськогосподарську науку України за кордоном. Приймав участь у шістнадцяти міжнародних симпозіумах та нарадах з селекції та генетики ячменю.

Впродовж багатьох років Віталій Тимофійович був головою державної екзаменаційної комісії Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва, членом спеціалізованої вченої ради Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва. 18 років був заступником голови спеціалізованої вченої ради.

Після того, коли Україна стала незалежною державою, замість селекційних центрів, створені ради з координації селекції зернових, зернобобових і круп'яних культур. З 1992 по 1998 рр. В. Т. Манзюк був головою Ради Лівобережжя України (Харківська, Полтавська, Сумська, Донецька, Луганська, Запорізька, Кримська, Миколаївська, Херсонська області). З 1992 р. був заступником голови експертної комісії по ярих зернових культурах державної комісії України з випробування та охорони сортів рослин.

У 1991 р. видатний вчений удостоєний почесного звання Заслуженого діяча науки і техніки України.

В. Т. Манзюк є автором більш як 255 наукових праць. Його нагороджено орденом Знак пошани, медалями “За доблесну працю”, “Ветеран праці”.

Помер В. Т. Манзюк 31 грудня 2012 р. Похований на цвинтарі в дослідному господарстві “Елітне” Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН, саме там де пройшла вся наукова діяльність видатного вченого.

*Висновки.* За роки, що минули від часу, коли жив і творив вчений, збагатилися теорії селекції і генетики сільськогосподарських культур, з'явилися нові методи, змінилася техніка проведення робіт, але принципи, якими користувався вчений до цього часу актуальні і мають значну цінність для теорії і практики в сільському господарстві. Наукова спадщина вченого не втратила актуальності, а створені ним сорти ярого ячменю слугують вихідним матеріалом для селекції

науковцям лабораторії селекції і генетики ярого ячменю Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН в пам'ять про свого вчителя Віталія Тимофійовича Манзюка.

#### Список використаних джерел

1. Корчинський А. А. Манзюк Віталій Тимофійович / А. А. Корчинський // Вчені-генетики і селекціонери у галузі рослинництва / УААН. – К.: Аграрна наука, 2000. – Кн.4. – С.170–172. – (Сер.: “Українські вчені-аграрії ХХ століття”).
2. Білинська О. В. Професору Віталію Тимофійовичу Манзюку – 80 / О. В. Білинська // Селекція і насінництво: міжвід. темат. наук. зб. / УААН, Ін-т рослинництва ім. В. Я. Юр'єва. – Х., 2009. – Вип.97. – С.276–278.
3. Гурьев Б. П. Вклад учёных института в развитие сельскохозяйственной науки / Б. П. Гурьев // Селекция и семеноводство: republ. mezhd. temat. nauch. sb. / МСХ УССР. – К.: Урожай, 1979. – Вып.41. – С.3–13.
4. Вергунов В. А. Харківський науковий центр з селекції сільськогосподарських культур: історія та сьогодення / В. А. Вергунов, В. П. Петренко, В. М. Ожерельєва: наукове видання / УААН, ДНСГБ, Ін-т рослинництва ім. В. Я. Юр'єва. – Х., 2007. – 158 с.
5. Кириченко В. В. Юр'євська школа рослинників / В. В. Кириченко, А. Д. Гуменюк, В. М. Ожерельєва: наукове видання / УААН, Ін-т рослинництва ім. В. Я. Юр'єва. – Х., 2008. – 255 с.
6. Напрями і результати досліджень з селекції сучасних сортів ярого ячменю / В. Т. Манзюк, М. Р. Козаченко, В. І. Васюк та ін. // Селекція польових культур: зб. наук. пр. до 100-річчя створення Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН. – Х., 2008. – С.151–192.
7. Білинська О. В. Культура пияків in vitro як метод одержання вихідного матеріалу в селекції ярого ячменю / О. В. Білинська // Теоретичні основи селекції польових культур: зб. наук. пр. до 100-річчя створення Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва УААН. – Х., 2008. – С.174–186.
8. Манзюк В. Т. Ячень на Слобожанщині / В. Т. Манзюк / УААН, Ін-т рослинництва ім. В. Я. Юр'єва. – Х., 2008. – 120 с.

#### References

1. Korchynskiy A. A. Manziuk Vitalii Tymofiiovich / A. A. Korchynskiy // Vcheni-henetyky i selektsionery u haluzi roslinnytstva / UAAN. – K.: Agrarna nauka, 2000. – Kn.4. – S.170–172. – (Ser.: “Ukrainski vcheni-ahrrarii KhKh stolittia”).
2. Bilynska O. V. Profesoru Vitaliiu Tymofiiovichu Manziuku – 80 / O. V. Bilynska // Seleksiia i nasinnystvo: mizhvid. temat. nauk. zb. / UAAN, In-t roslinnytstva im. V. Ia. Yur'ieva. – Kh., 2009. – Vyp.97. – S.276–278.
3. Hurev B. P. Vklad uchjonyh instituta v razvytye sel'skokhoziaistvennoi nauky / B. P. Hurev // Seleksyia y semenovodstvo: republ. mezhd. temat. nauch. sb. / MSKh USSR. – K.: Urozhai, 1979. – Vyp.41. – S.3–13.
4. Verhunov V. A. Kharkivskiyi naukovyi tsentr z selektsii sil'skohospodarskykh kultur: istoriia ta sohodennia / V. A. Verhunov, V. P. Petrenkova, V. M. Ozherelieva: naukove vydannia / UAAN, DNSHB, In-t roslinnytstva im. V. Ia. Yur'ieva. – Kh., 2007. – 158 s.
5. Kyrychenko V. V. Yur'ievska shkola roslinnykiv / V. V. Kyrychenko, A. D. Humeniuk, V. M. Ozherelieva: naukove vydannia / UAAN, In-t roslinnytstva im. V. Ia. Yur'ieva. – Kh., 2008. – 255 s.
6. Napriamy i rezultaty doslidzhen z selektsii suchasnykh sortiv yaroho yachmeniu / V. T. Manziuk, M. R. Kozachenko, V. I. Vasko ta in. // Seleksiia polovykh kultur: zb. nauk. pr. do 100-riachchia stvorennia Instytutu roslinnytstva im. V. Ia. Yur'ieva UAAN. – Kh., 2008. – S.151–192.
7. Bilynska O. V. Kultura pyiakiv in vitro yak metod oderzhannia vykhidnoho materialu v selektsii yaroho yachmeniu / O. V. Bilynska // Teoretychni osnovy selektsii polovykh kultur: zb. nauk. pr. do 100-riachchia stvorennia Instytutu roslinnytstva im. V. Ia. Yur'ieva UAAN. – Kh., 2008. – S.174–186.
8. Manziuk V. T. Yachmen na Slobozhanshchyni / V. T. Manziuk / UAAN, In-t rastenyevodstva im. V. Ia. Yureva. – Kh., 2008. – 120 s.

*Ozhereleva V. M., candidate of Historical Sciences, leading Researcher Institute of plant growing nd. a V. Ya. Yuriev NAAS (Ukraine, Kharkiv), valentya.g100@gmail.com*

#### V. T. Manzyuk (1929–2012): the course of life and creative development of the scientist

*In the article the course of life and creative development of a famous home scientist in the field of selection and crops genetics Vitaliy Tymofeevych Manzyuk is illustrated by historical and scientific analysis. Periodization of barley selection at the Institute of plant growing nd. a V. Ya. Yuriev NAAS is examined. Historically decisive role of a deputy director on scientific work of the establishment is proved. Weighty achievements of research efforts of laboratory collaborators for more than centenary period are shown.*

*The aim of the work is the revelation on the basis of archival documents and published scientific works of V. T. Manzyuk of his role as a scientist, popularizer and one of the organizers of the scientific supplying of agriculture running at the Institute of plant growing nd. a V. Ya. Yuriev NAAS during 1952–1998. In the work the foundation and activity of Institute of Genetics and Selection of Academy of Sciences of Ukrainian Soviet Socialist Republic, Ukrainian scientific-research institute of plant growing, genetics and selection nd. a V. Ya. Yuriev in city Kharkiv Vitaliy Tymofeevych Manzyuk is interpreted. The course of life and creative development of a famous home scientist who is famous worldwide in the field of biology and agriculture is analyzed.*

*V. T. Manzyuk was the last postgraduate of the academician Vasyl Yakovych Yuriev. V. T. Manzyuk's scientific achievements in the matter of creating of valuable sorts of barley were based on the improvement and development of new methods and researching of the regularities of a special genetics of barley. A number of regularities on pairs selection in hybridization, heredity and changeability of the main economically valuable symptoms of hybrids, on genetics of quantitative symptoms of barley were set up by him, methods of increasing of the effectiveness of selection were worked out. The scientist's researches in creation of valuable sorts of barley were based on the improvement and development of the new methods and researching of the regularities of a special genetics of barley. A number of regularities on pairs selection in hybridization, heredity and changeability of the main economically valuable symptoms of hybrids, on genetics of quantitative symptoms of barley were set up by Vitaliy Tymofiiovich, methods of increasing of the effectiveness of selection were worked out. In the article three periods of the existence of the laboratory are distinguished. For the first 30 years of barley selection (1910–1960) 5 sorts were regionalized, during 1960–1985 – 5 sorts, in 1985–2002 – 9 sorts. And in 2002–2012 10 sorts were regionalized. These data indicate that intensity of barley selection grew notably, in spite of almost half reduction of the laboratory's collective. This was promoted by theoretical elaborations of the laboratory. The scientist is the author of 15 sorts of barley. A great merit of Vitaliy Tymofiiovich is in training of young scientists.*

*Keywords: V. T. Manzyuk, spring barley, selection, genetics, hybridization, mutagenesis, sort.*

**Ожерельєва В. Н., кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт растениеводства им. В. Я. Юр'єва НААН (Украина, Харьков), valentya.g100@gmail.com**

#### V. T. Manzyuk (1929–2012): жизненный и творческий путь учёного

*Методом историко-научного анализа освещён жизненный и творческий путь выдающегося отечественного учёного в области селекции и генетики сельскохозяйственных культур Виталия Тимофеевича Манзюка. Рассмотрена периодизация селекции ячменя в Институте растениеводства им. В. Я. Юр'єва НААН. Доказано исторически решающую роль заместителя директора по научной работе учреждения. Показано весомые достижения научно-исследовательской работы сотрудников лаборатории более чем за столетний период.*

*Ключевые слова: В. Т. Манзюк, яровой ячень, селекция, генетика, гибридизация, мутагенез, сорт.*

\* \* \*

УДК 93/99(4/9)“1943–1968”

#### Гай-Нижник П. П.

доктор історичних наук, академік Української академії наук, завідувачий відділом історичних студій, Науково-дослідний інститут українознавства (Україна, Київ), Hai-Nyzhnyk@ukr.net

#### “ПЕРЕД НАМИ ЗНОВУ І ЗНОВУ ПОСТАЄРЕАЛЬНА І ЖИВА КАРТИНА МАЙБУТНЬОЇ ДЕРЖАВИ УКРАЇНИ” (ЯКУ ДЕРЖАВУ ПРАГЛА СТВОРИТИ ОУН(Б)У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940–Х ТА У 1950/1960–ХРР.)

*Висвітлюються засади моделі державного ладу в майбутній Українській Самостійній Соборній Державі та державотворча ідеологія українського націоналізму, прийняті у програмних постановках III Великого (надзвичайного) збору ОУН (С.Бандери) у 1943 році. Автор аналізує передумови і причини, що спонукали Провід ОУН до прийняття нової програми і нового бачення укладу*

майбутньої української державності, а також потреби у її корегуванні на конференціях Проводу ОУН на українських землях у 1946 р., а згодом у 1950 р.

**Ключові слова:** ОУН(б), Бандера, Українська Самостійна Соборна Держава, український націоналізм.

25 серпня 1943 р. на Тернопільщині завершився Третій (надзвичайний) Великий збір ОУН (С.Бандери), який затвердив свої рішення як програмні постанови Організації. На з'їзді було обрано новий склад керівницька Організацією. Центральний Провід очолило Бюро Проводу, а саме: Р.Шухевич, Д.Маєвський та Р.Волошин. М.Лебідь посів посаду шефа закордонної референтури й виїхав до Західної Європи. На Волині й Поліссі рух продовжив очолювати Д.Клячківський (К.Савур), в Галиччині – Р.Кравчук, в Центральній та Східній Україні – В.Кук. Службу безпеки вів М.Арсенич, а пропаганду провадив М.Прокоп [7, с.212–224].

Від попереднього (Другого) збору (1941 р.) минуло лише два роки, які стали “особливою епохою” в історії ОУН. За цей невеличкий період відбулися кардинальні зміни не лише в долі світу, європейських країн, а й в боротьбі українського народу. Не вдалося уникнути й численних жертв, зокрема й знакових для ОУН Д.Мирона–Андрія, І.Климова–Легенди, М.Лемика, С.Шерстюка, Щепанівського та багатьох інших патріотів, а провідники Організації (С.Бандера, Я.Стецько та ін.) утримувалися у німецьких концтаборах...

Сама ОУН(б) в цій кривавій круговерті також зазнала змін і, в першу чергу, переосмислення засобів, тактики і стратегії, усвідомила потребу донесення до народу оновленого, більш чіткого трактування Організацією основних засад власного бачення майбутньої Української Держави. “Нічим не замаскована гітлерівська програма поневолення та брутальна колоніальна практика, – відмічалось на Зборі, – поставила зразу цілий український народ в дуже важке становище. Нова дійсність заставила всю масу, та кожну одиницю зокрема, задуматись над своїм положенням” [12, с.3]. При цьому провідники ОУН(б) розуміли й те, що сам факт існування СРСР та Червоної Армії становив реальну небезпеку повернення в Україну облудливої комуністичної пропаганди та більшовицького режиму, який “переслідуючи немовби лише окремі прошарки народу, [...] створює для решти народу фікцію мирного і спокійного життя та забріхану перспективу щастя й добробуту на майбутнє” [12, с.3–4]. Тож донесення державницької ідеології до широких мас стало для ОУН(б) не менш важливим завданням, ніж організація збройної боротьби з окупантами.

У попередні роки війни ситуацію ускладнював факт того, що Україна стала ареною запеклих боїв двох величезних за міццю військових машин та пропагандистської ескалації потужних окупаційно-імперських структур, що стало істотною перепоною для поширення української державницької ідеології. Провід ОУН(б) усвідомлював цю проблему: “Приймати в таких умовах програму української державної самостійності, це означало, за словами Міхновського, вірити “всупереч логіці фактів”. Здається, що ні один поневолений народ не мав у своїй історії такої важкої і складної ситуації” [12, с.4]. Тож у ті важкі роки суцільної бійні гігантів, репресій та розстрілів ОУН(б)

вела не лише диверсійну боротьбу з окупантами, а й намагалася відстояти моральні позиції української національної революції, тобто готувала ідеологічний ґрунт та передумови для державницької агітації та пропагандистської роботи, а також поширенням своєї організаційної мережі, яка на серпень 1943 р. (час скликання III Надзвичайного Великого збору) покрила практично усю територію України. Цей факт підтверджували й радянські спецслужби. Так, наприклад, у спецповідомленні наркома держбезпеки УРСР С.Савченка “Про діяльність бандерівського підпілля на території УРСР і Німеччини” від 24 травня 1943 р. вказувалося: “Встановлено, що ОУН розповсюдила свою діяльність по усій окупованій території України. У всі області УРСР ОУН направляє своїх емісарів, створює підпільні організації, центри і легіони, закладає склади зброї, боєприпасів і типографії, готує необхідні кадри для збройної боротьби” [14, с.159–160].

Зайняті взаємопоборюванням Німеччина та СРСР й тимчасовий відкат фронту за межі УРСР дозволили націоналістичному підпіллю накопичити сили, поширити свою присутність по усьому терені країни, а на Волині й Поліссі зосередити сили, готові виступити до активної військової дії. Крім того, на цей час ОУН(б) використало попередні роки для боротьби з конкурентами по націоналістичному підпіллю (одні з них піддавалися терору й знищенню, інші – примушувалися до співпраці на засадах підпорядкування загальному керівництву бандерівської течії ОУН), тож на той час ОУН(б) здебільшого встановило свою гегемонію на теренах національно-визвольного підпілля.



Виходячи з вищевказаного й зваживши на власні сили та на радянсько-німецький клімч на сході, в лютому 1943 р. провід ОУН(б) на своїй III Конференції, розглянув усі ці та інші військово-політичні обставини й вирішив, що настав сприятливий час для військової дії. Українська Повстанська Армія (УПА) вперше виступила потужними збройними загонами на Волині й Поліссі...

Тим часом весна 1943 р. виявила провину ОУН(б) нові тенденції у світовому горнілі: на сході Європи німецька і радянські імперіалістичні армії дійшли апогею протистояння і взаємонищення; стало зрозуміло, що поразки Вермахту сповіщають про неминучу майбутню катастрофу Райху; водночас в тому, що Червона Армія не змогла розвинути швидкого і масованого наступу після провалу німецького східного фронту на його південній смузі, оунівці побачили



ознаку того, що “ані Червона Армія, ані господарські тили СРСР не мали тоді сили для серйозніших військових дій” [12, с.7], а отже війна розхитала обидва імперські організми.

Між тим в липні 1943 р. діяльність збройних загонів УПА охопила вже 12 областей Правобережної України, в Галичині виступили збройні сили Української народної самооборони (УНС), було покладено початок формуванню кадрових армійських частин. Всією Україною почалися ширитися відомості про загальнонаціональну визвольну війну та про УПА.

З цього приводу ОУН(б) визнавав: “Факт цей вніс колосальні зміни в політичну боротьбу українського народу. Вона вступила в нову, вищу фазу. Крім радикальної зміни в тактиці, життя висунуло потребу зміни в самій організаційній структурі та в програмі ОУН” [12, с.9].

Нова дійсність і розвиток військово–політичного становища в перебігу II світової війни, зокрема й на українських теренах, не могли залишитися не поміченими й політичним керівництвом ОУН(б), а отже й не спонукати її бойовий провід до вироблення нової тактики і стратегії національно–визвольної боротьби, а політичний – до аналізу своїх попередніх позицій та поглядів і вироблення власної моделі державного устрою України, яку Організація мала б запропонувати українському народові за нових умов.

Про причини й необхідність трансформації старих ідей і прийняття нової програми один з провідних діячів ОУН(б) Л.Шанковський згадував наступне: “Виявилось, що багато з цих ідей не сприймаються українськими народними масами на Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емлях]. Українські народні маси відкидали, наприклад, рішуче провідницьку систему, бо досить вже мали провідницьких систем. Вони відкидали всякі моно партійні системи, заявляючись рішуче за демократичний устрій і за парламентарну систему, в якій могли б себе проявити різні політичні партії. Деякі світоглядно–філософські засади західноукраїнського націоналізму були тим масам просто осоружні, головне все те, що стосувалося до теорії т.зв. волонтаристичного націоналізму з його аморальністю, макеявелізмом, виключністю й жадобой влади ініціативної меншости. Українські народні маси були за етичні принципи в політиці, за високу громадсько–політичну мораль, за толерантність і гуманність. Коли мова була за самостійну Україну, українські народні маси на Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емлях] не сприймали цієї ідеї абстрактно, але дуже інтересувались її конкретним змістом. Вони бажали знати, яка буде “самостійна Україна”, який її державний і політичний устрій, як у цій самостійній Україні розв’язуватимуться соціальні проблеми, який в ній буде лад... У зустрічі з широкими українськими масами на Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емлях], в щоденній важкій підпільній діяльності, західноукраїнські націоналісти почали перевіряти те все, що було непридатне у новій дійсності... Таким чином, у новому поборницькому підпіллі творився і зростав новий ідейно–політичний зміст українського націоналізму. Остаточо цей зміст стверджено в постановках III–го Надзвичайного Великого Збору Українських Націоналістів, що відбувся в серпні 1943

року. В цьому зборі брали вже участь численні представники з Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емель], що мали значний, часто вирішальний голос у його рішеннях” [19, с.21–22].

Саме з цих причин та умов, що кардинально змінилися з часу початку світової війни, у серпні 1943 року ОУН С.Бандери зібрала свій Третій Великий (надзвичайний) збір, який “розглянув минулу боротьбу і розробив плани на майбутнє” [20, арк. 53]. Збір тривав на Тернопільщині з 21 по 25 серпня і його учасники усвідомлювали доленосність та переломність історичного моменту, коли “німецько–більшовицька війна докорінно змінила політичні відносини в Україні і створила нову ситуацію у політичному світі” [20, арк. 53].

Варто зауважити й на тому, що ОУН(б) визначало тогочасну глобальну бійню не як світову війну, а як Другу імперіалістичну війну, яка 1943 року вступила у свою критичну фазу. Таким чином націоналісти засвідчили, що усвідомлюють справжні цілі обох протидіючих таборів й критично ставляться до національно–визвольної риторики офіційної пропаганди як з боку Москви чи Берліна, так і з боку Лондона чи Парижа тощо. З огляду на це провід ОУН(б) передбачав, що людство перебуває “напередодні великої години національних революцій, які покладуть край злочинницьким війнам імперіалістів і зітруть з лиця землі тюрми народів – імперії” [20, арк. 53–54]. Що ж до ситуації на східному європейському фронті та становища і перспектив українців у протистоянні головних воюючих імперіалістичних держав (Німеччини та Радянського Союзу), то Великий збір ОУН(б) у своїй постанові однозначно вказав, що не плекає ілюзій щодо цілей ані А.Гітлера, ані Й.Сталіна, заявляючи: “У нових відносинах наш народ, наша земля з її багатствами стали метою обох воюючих імперіалістів і територією найзапекліших воєнних подій. Розраховуючи на власні сили, український народ бореться і бореться надалі проти двох сильних та жорстоких нападників” [20, арк. 53–54].

Відтак, зазначалося провідниками ОУН(б), “у міру того, як зростає українська сила, перед нами знову і знову постає реальна і жива картина майбутньої держави України” [20, арк. 53–54], а отже цілком природно, що Організація за нових умов боротьби, яка очевидно, мала завершитися здобуттям державності, мусила висловитися й донести до своїх членів, прихильників і до всього українського народу власне бачення її державної моделі. Тож саме вироблені III Надзвичайним Великим збором програмні рішення ОУН(б) більше, ніж до того часу, як зазначалося у самих програмових постановках, уточнювали “суспільний лад нової України”, яку планували побудувати націоналісти бандерівської течії після закінчення світової війни та краху імперських Німеччини та СРСР.

Тож, перш за все, єдиним ладом, “який дасть справедливу розв’язку національного і соціального питання у цілому світі”, була система вільних народів у власних самостійних державах та усунення національного поневолення та експлуатації одного народу іншим [20, арк. 53–54]. Саме тому, зазначалося у рішеннях Зборів, ОУН “бореться проти імперіалістів та

імперій, бо в них пануючий народ культурно, політично та економічно використовує інші народи”, зокрема проти Радянського Союзу і німецької нової Європи [20, арк. 53–54]. При цьому наголошувалося, що боротьба ця є світоглядною та ідеологічною, тобто не лише проти безпосередньо імперських державних утворень, а й проти “інтернаціоналістичних і фашистських програм та політичних концепцій, оскільки вони є загарбницьким інструментом політики імперіалістів”, а отже й проти російського комунізму і німецького націонал–соціалізму [20, арк. 53–54]. Виходячи з вищевказаного, ОУН(б) наголошувала, що усвідомлювала прихований сенс тих, хто заявляє про “звільнення” чи “брання під опіку” інших народів, бо за лукавими словами приховується огидний зміст – гноблення, насильство, пограбування.

Тож ОУН(б) відкрито заявила, що боротиметься проти російсько–більшовицьких та німецьких загарбників до того часу, поки не звільнить Україну від усіх “захисників і визволителів”, допоки не буде збудовано Українську Самостійну Соборну Державу.

У такій Українській Державі, “у якій зможуть вільно, багато і культурно жити та розвиватися селяни, робітники та інтелігенція” й у якій не буде “поміщиків, капіталістів і більшовицьких комісарів, службовців НКВС і партійних паразитів” [20, арк. 53–54]. В Українській Державі уряд вважатиме інтереси народу за свій найвищий обов’язок. “Не маючи загарбницьких цілей та поневолених чужих територій і пригноблених народів у власній державі, – зазначалося у програмових постановках Третього Надзвичайного Великого збору ОУН(б), – уряд України не затратиме часу, енергії і коштів на створення апарату гноблення”, а натомість “спрямуватиме всі економічні ресурси та людську енергію на утворення нового державного справедливого соціального ладу, а також на економічну розбудову країни і культурний розвиток народу” [20, арк. 53–54].

Новий державний лад та нова соціальна система у відновленій Українській Самостійній Соборній Державі мали б базуватимуться на наступних основоположних принципах та засадах.

Сільське господарство. Перш за все планувалося знищення “експлуаторсько–кріпацької системи в організації сільського господарства”, тобто – примусового колгоспного способу життя. При цьому ОУН(б) наголошувало, що вихідним принципом своєї позиції щодо селянського питання, виходить з того постулату, що “земля є власністю народу” [20, арк. 53–54]. З огляду на це ОУН(б) виступатиме за безкоштовну передачу селянам західноукраїнських областей земельних володінь поміщиків, монастирів і церков. Загалом же український уряд (тобто державний уряд, створений на базі бандерівської ОУН) не буде нав’язувати селянам ніякі форми землекористування [20, арк. 53–54].

Тут, гадаю, варто доповнити зазначене роз’ясненням, зокрема щодо здавна наболілого для українського народу земельного питання, яке у програмних положеннях III Великого (надзвичайного) збору ОУН було викладено хоч і однозначно, проте надто узагальнюючими тезами. Утім бачення цієї сфери державного будівництва керівництвом ОУН(б) напередодні III Великого збору було оприлюднено 15

серпня 1943 р. К.Савуром(Д.Клячківський) у його “Розпорядженні в справі землеволодіння” від імені Головного командування УПА як найвищої й водночас суверенної влади на звільнених землях України [3, арк. 1; 17, арк. 1, 14]. Ось його основні засади:

– усі землі з їхніми водами, надземними та підземними багатствами України ставали власністю українського народу;

– на усіх звільнених від німецьких і радянських окупантів землях “принципово” скасовувалася колгоспна система, а натомість впроваджувалася приватна селянська власність;

– усі землі колишніх землевласників (фільварків) і землі колишніх польських колоністів мали перейти у власність українських селян;

– розподіл колгоспів і радгоспів, фільварків і господарств колишніх польських колоністів, приватну власність між одноосібниками, безземельними й малоземельними господарствами мусіло б здійснюватися місцевою цивільною управою, затвердженою УПА, та земельними комісіями, що мали бути обрані загальними зборами;

– нормою наділу для одноосібних приватних господарств могла бути така кількість землі, яка, з одного боку, давала би можливість вести самозабезпечене господарство, а з іншого – аби наділ міг би оброблятися силами цієї родини;

– якщо більша частина колгоспників не забажала би розділу колгоспу на приватні одноосібні господарства, то їм залишалося б колгоспне господарювання на артільних засадах (такий колгосп ставав би також і винятковою власністю його членів);

– машинно–тракторні станції (МТС) планувалося перетворити на загальну власність певного району, котрий обслуговувався б на артільних засадах;

– приватні землі селян української та інших національностей, що загинули під час військових дій, або ж були закатовані більшовиками, німцями чи поляками, віддавалися б у спадок їхнім родичам до 4–го покоління, а коли б таких не було – найбільш бідним селянам тієї місцевості;

– земля, як найбільше багатство українського народу, не мусила б порожніти, а мала оброблятися й засіватися (слідкувати за цим були зобов’язані господарські управи);

– усі ліси та води оголошувалися складовими спільної власності українського народу, користування ними мала встановлювати громадська управа, а господарство провадити Дирекція лісів [3, арк. 1; 17, арк. 1, 14].

Промисловість і робітнича політика. Важка промисловість мала стати національно–державною, а дрібна– кооперативно–громадською власністю. При цьому робітники братимуть участь у керівництві заводами, а принцип управління буде “фаховий”. В державі передбачалося встановлення загального 8–годинного робочого дня. Понаднормова ж праця могла бути виключно добровільною, “як і кожна праця взагалі”, а робітник у такому разі мав би отримувати нею окрему платню. Загалом же оплата праці робітників прибуткових підприємств повинна бути справедливою, тобто такою, якої вистачатиме “для забезпечення матеріальних та духових потреб цілої його сім’ї” [20,

арк. 53–54]. При річних підрахунках доходів підприємств кожен робітник мав би отримувати: на кооперативних підприємствах – дивіденди (річна частка чистого доходу, що йому належить), на національно-державних підприємствах – премію. В державі буде оголошено свободу праці, вільний вибір професії і місця роботи, свободу робітничих спілок, скасовано так звану стаханівську систему, соціалістичні змагання та відмінено підвищення норм та інших видів експлуатації працюючих.

Ремісництво також мало отримати вільний вибір, а ремісники – право добровільного об'єднання у великі майстерні (артілі) та право вийти з майстерні (артілі) й індивідуально виконувати ремісничу діяльність і вільно розпоряджатися своїми доходами (заробітками).

У гендерній та сімейній політиці ОУН(б) виступала за “повну рівність жінки з чоловіком в усіх громадянських правах і обов'язках, за вільний доступ жінки до всіх шкіл, до всіх професій, за першочергове право жінки на фізичнолегшу роботу, щоб жінка не шукала заробітку на праці в шахтах, рудниках та інших тяжких промислах і внаслідок цього не руйнувала свого здоров'я. За державну охорону материнства” [20, арк. 54]. Батько родини, окрім звичайної загальної винагороди за виконану роботу, мав би одержувати надбавку на утримання своєї дружини та неповнолітніх дітей. Лише за таких обставин, зауважувалося III Великим збором, жінка зможе виконувати важливий, почесний і відповідальний обов'язок матері та виховательки молодого покоління.

Освітні засади та молодіжна політика. ОУН(б) прагнула, аби в новоствореній Українській Державі було обов'язкове відвідування дітьми середньої школи. При цьому піднесення освіти й культури широких народних мас передбачалося шляхом розширення мережі шкіл, видавництва, бібліотек, музеїв, кінотеатрів, театрів тощо. Водночас мала бути більш розгалужена система вищої та середньої спеціальної освіти, постійно збільшуватися кількість висококваліфікованих кадрів у всіх сферах життя. В Українській Державі мав бути забезпечений вільний доступ молоді до усіх вищих навчальних закладів, а студенти – стипендією, матеріальною допомогою, житлом та засобами навчання. Державою мав гарантуватися всебічний гармонійний розвиток молодого покоління (моральний, духовний і фізичний) та “вільний доступ до всіх наукових і культурних надбань людства” [20, арк. 54].

Працююча інтелігенція повинна користуватися державною пошаною й отримати такі моральні умови праці, щоб інтелігент, “будучи цілком спокійний про завтрашній день та про долю сім'ї, міг віддатися культурно-творчій праці, мав потрібні умовини для праці над собою, постійно збагачував свої знання та підвищував свій розумово-культурний рівень” [20, арк. 54].

Охорона здоров'я та соціальне страхування. Згідно з планами ОУН(б) в майбутній Українській Державі мало б бути запроваджено повне страхування старості всіх працюючих, а також страхування від хвороби і нещасного випадку (каліцтва). Серед основних заходів з охорони здоров'я пропонувалися: розширення мережі лікарень, санаторіїв, будинків відпочинку, а також збільшення різновидів лікарських професій. Працюючі

мали отримати право на безоплатне користування всім обладнанням з охорони здоров'я. Для дітей і молоді передбачався особливий державний захист, збільшення чисельності дитячих садків, санаторіїв, таборів відпочинку та спортивних організацій. Усі діти та молодь повинні були б бути охоплені державними закладами опіки та виховання.

ОУН(б) бачила майбутню державу Україна без офіційного насадження світоглядних доктрин і догм. В державі мала б бути гарантована свобода друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду, а також вільне віросповідання і відправлення релігійних обрядів (вільне визнання і виконання культів), які не суперечать загальній (громадській) моралі [20, арк. 55]. В новій державі також буде втілено принцип “відокремлення церковних організацій від держави” [12, с.17]. Націоналісти-бандерівці виступали “за культурні взаємини з другими народами, за право виїзду громадян за кордон для навчання, лікування та пізнання життя й культурних надбань других народів” [20, арк. 55], а також за повне право національних меншин плекати власну національну культуру.

Нову звільнену країну ОУН(б) бачило як державу рівності усіх громадян України незалежно від їх національності у всіх державних правах та обов'язках, з гарантованим правом на працю, заробіток і відпочинок. Державу, в якій пануватиме вільна культура, героїчна високодуховна мораль, загальна солідарність, дружба, дисципліна та згідність [20, арк. 55].

Принагідно зауважу, що це програмне бачення майбутніх засад Української Самостійної Соборної Держави практично без змін стало наріжним каменем агітаційної літератури та пропаганди й Української Повстанської Армії, політичний та воєнний провід в якій на той час вже був зосереджений в руках політичного і бойового проводу ОУН(б). Так, наприклад, в пропагандистсько-інформаційній брошурі “За что ведёт борьбу Украинская Повстанческая Армия (УПА)?”, виданій у вересні 1944 р. російською мовою у Києві під гаслом “Смерть гитлеровско-сталинским оккупантам!” мета боротьби УПА цілковито збігалася із програмними постановами серпневого (1943 р.) Третього (надзвичайного) Великого збору ОУН(б) [8]. Втім, у цьому нема нічого дивного, адже на той час ОУН(б) вже зуміла захопити провід в УПА (якими методами та засобами – питання окремого аналізу) й сама Організація відверто безапеляційно визначала, що саме ОУН є єдиний (“одинокий”) “керівник революційно-визвольної боротьби” [12, с.12, 22].

Тож щодо політичної програми, III Великий (надзвичайний) збір ОУН(б) мав розв'язати “три основні питання ідеологічної натури – питання нації, суспільності і держави” [12, с.9]. Нація є найвищою органікою людської спільноти й саме тому в основу політичного ладу було покладено національний принцип. Тривким і справедливим може бути той лад, що базується не на доктринерських тезах, а на одвічних законах життя, а отже “система вільних народів і самостійних держав – це одинока і найкраща розв'язка питання порядку в світі”. Українська Держава в моделі, пропонуваній нації ОУН(б) мала бути унітарною, соборною державою, в якій усі громадяни, незалежно

від національної приналежності та віросповідання, були б рівними перед законом та мали б рівні права.

Водночас той проект державної моделі засвідчив не лише відкинення націоналістами–бандерівцями комуно–радянських принципів господарчої організації суспільства, а й заперечення капіталістичного шляху розвитку економічних взаємин; натомість визнавалася як колективна, так і індивідуальна власність, а загалом у державі домінантною мала б стати національно–державна власність у промисловості (великий бізнес), кооперативно–колективна для середнього бізнесу та усі види власності й організації справи для малого бізнесу, ремісництва та селянського господарства.

Вищезазначене свідчить, що в економіці провідні діячі ОУН(б) були прихильниками соціалістичних господарчих теорій, декларації яких сприяли також загальне захоплення на той час ідеями соціальної рівності та побудови безкласового суспільства, а свобода господарчої ініціативи обмежувалася б вимогами соціальної справедливості, суспільної рівноваги та державного планування тощо.

Принагідно зауважу, що соціалістичну спрямованість соціально–економічної програми ОУН(б) було помічено й радянською розвідкою (зокрема її фронтовими політичними управліннями). Так, наприклад, начальник політуправління І Українського фронту генерал–майор С.Шатілов повідомляв, між іншим, у цілком таємному політдонесенні від 8 березня 1944 р. “про діяльність українських націоналістів у західних районах України”, що III надзвичайний з’їзд ОУН в серпні 1943 р. прийняв програму Організації, де “демагогічно викладаються деякі соціалістичні принципи й рішучо відкидається радянська система та створені нею державні, політичні, господарські і культурні форми управління” [16, арк. 198–211].

Ось як визначав свою позицію у цій сфері сам провід ОУН(б) у 1943 році: “Історичну еволюцію нації в монолітну суспільність хоче ОУН прискіпати шляхом знищення всіх економічних і соціальних нерівностей. Вважаємо, що в сучасну історичну добу є всі дані для побудови такого економічного ладу, який дасть рівні шанси праці, заробітку всім громадянам. Знищуючи всі форми експлуатації клясиклясою, створимо в Україні справедливий суспільний лад.

Тільки при такому суспільному ладі буде запорука, що державна влада не стане на службі одній клясі, буде організуючим, плануючим і керуючим органом цілого народу.

Ідеалом нової суспільності є вільна одиниця. Вільний почин людини буде основною рушійною силою суспільного життя. Але цей вільний почин може йти тільки в суспільному напрямі і не сміє в жодному разі йти по лінії шкурницьких інтересів та в результаті вести до визиску інших “вільних” людей, подібно як це буває в умовах капіталізму” [12, с.10].

В програмових засадах бачення ОУН(б) моделі майбутньої Української Самостійної Соборної Держави від 1943 р. відсутніми були питання конституціоналізму, парламентаризму, виборчої та політичної систем, адміністративної та судової організації влади тощо, проте слід зважувати на буремність часу (коли та за яких умов готувалися прийняті Великим збором постанови) й зауважити на

тому, що керівництво ОУН(б) прагло у той конкретний історичний період визначитися й донести до народного загалу своє бачення держави та суспільно–господарчого ладу в ній саме з тих нагальних питань, які найбільше викликали зацікавленість людності і були затребувані на відповіді тогочасними широкими народними масами.

Разом з тим, хоча бандерівська ОУН, як єдиний (“одинокий”) “керівник революційно–визвольної боротьби”, жорстоко оберегала своє становище гегемона, тим не менш 1943 р. її провід, вочевидь прагнувши спростувати закиди інших українських партій та організацій у намірах узурпувати не лише керівництво в УПА та у національно–визвольному спротиві, а й встановити диктатуру у майбутній державі, заявив, що “ОУН не бореться за Україну для себе, вона не бореться за владу на Україні ані за форму влади”, додаючи, що “про владу і її форму буде рішати сам нарід і його найкращі представники” [12, с.12, 22].

Варто також пам’ятати, що й самі творці програмових постанов усвідомлювали невичерпність та незакінченість проекту від ОУН(б) щодо запропонованої моделі майбутньої Української Держави. “Постанови ці – це здобуток нашої політичної теорії і практики останніх двох років. Вони являються конкретним оформленням ідеї майбутньої української держави. Життя і дальша боротьба принесуть нові здобутки, вони дадуть можливість оформити програму ще більш чітко й детально” [12, с.10–11].

Певні уточнення й доповнення були задекларовані вже за рік, в липні 1944 р., у Відозві ОУН(р) /тобто – бандерівської/ до українського народу у зв’язку зі створенням Української Головної Визвольної Ради (УГВР). В ньому, зокрема, заявлялося, що ОУН бореться за Українську Державу, в якій був би дійсно “народний демократичний устрій” і справедливий соціальний лад, а також такий політичний лад, котрий забезпечував би владу за народом “шляхом справжніх вільних виборів до усіх державних органів влади від найвищих до нижчих”, який гарантував би усі права та свободи людини і громадянина без різниці раси, національності, релігії та політичних переконань [1, арк. 208–215]. Далі у Відозві проголошувалися вищенаведені тези, прийняті 21–25 серпня 1943 р. на III Великому (надзвичайному) зборі ОУН й подавався заклик до народу підкорятися справжньому українському парламентові та урядові – УГВР тощо.

Ці ж постулати було підтверджено й у Декларації Проводу ОУН(б), видану в травні 1945 р. у зв’язку із закінченням Другої світової війни. Щодо основ державного будівництва було, зокрема, зазначено, що: революційна боротьба продовжується в загальному фронті пригнічених народів; державне будівництво опиратиметься на революційні національні сили; прогресивна програма державної моделі, що є синтезом усіх здорових соціальних надбань минулого та тогодення, сміливо вказує народові шляхи нового змісту державного життя і нового типу безкласового суспільства, яке, як наголошувалося, є метою соціальної перебудови й найбільш прогресивним шляхом [4, арк. 370–386].

Тим не менш, повоєнне життя змушувало вносити певні корективи як щодо діяльності революційно–визвольного підпілля в Україні, так і щодо окремих

ідеологічних засад діяльності ОУН. В листі “Другу Шухевичу (“Туру”) і друзям” від 18 листопада 1945 р. С.Бандера, після ґрунтовного аналізу міжнародної ситуації та становища Організації й загального антибільшовицького фронту, закликав побратимів у Краї боротися, перш за все, за душу людини, за маси, за доступ і вплив на них, не дати себе вирвати з життя мас, не вийти з життя у “безпечний ліс”, позаяк там політична, а далі остаточна смерть. Він підкреслював, що політичний зміст – це душа і золото нашої революції. Виходячи з вищевказаного, С.Бандера вказав на необхідності розпочати підготовку до скликання нового Великого збору Організації, на якому варто було б внести певні зміни чи доповнення до політичної та соціальної програми тощо [6, арк. 154–163]. Цю свою думку С.Бандера продовжив й у листі від 20 грудня 1945 р. до членів Проводу ОУН в Україні щодо проведення IV Великого збору Організації на якому, між інших, слід було б устійнити загальну програму четвертих зборів [5, арк. 23–27].

Відтак окремі уточнення й доповнення щодо тактики і стратегії боротьби були внесені на Конференції Проводу ОУН на українських землях в червні 1946 р., а потім у 1950 р. щодо політичних, державно–устрєсових і соціальних питань [15].

Певною мірою уточнення щодо бачення бандерівською ОУН засад і основ майбутньої Української держави можна також побачити й в агітаційній брошурі референта пропаганди окружного проводу ОУН(б)Дрогобиччини В.Рамзенка (Я.Богдана) “Чому ми за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД)”, написану в червні 1949 р. й видану у 1951 році. В.Рамзенко не був провідним ідеологом Організації, а отже оперував офіційними ідеологічними, світоглядними та державотворчими постулатами і баченнями ОУН(б).

Найперше роз’яснювалося гасло “Україна для українців!”. Зокрема зазначалося, що “національна держава як організація обіймає один, звичайно цілий, народ”, який цю організацію й створює сам для себе, а отже ОУН(б) виступає проти багатонаціональних держав–імперій [13, с.2]. А це означало, що усі установи держави мали б бути тільки українські: “Парлямент – найвище народне представництво і найвища народна влада – має складатися з українців, і то таких, що їм найбільше лежить на серці лише добро цілого українського народу”; “міністрами мають бути також українців і такі самі, як посли до парламенту”; армія має складатися з українців, як, власне й суди, прокуратура, учительство та, загалом, українці мають займати усі ділянки державного життя [13, с.4]. При цьому зауважувалося, що “в українській державі напевно будуть національні меншості (росіяни, поляки і ін.)”, яким забезпечуватиметься рівні з українцями права та обов’язки “тільки під умовою, що вони не будуть діяти на шкоду українському народові і його державі” [13, с.5].

Соборництво Української Держави полягало з вихідного правила: її кордони повинні “розтягатися на всі українські етнографічні землі, тобто всі ці землі, що на них від віків суцільною масою живе український народ” (в т.ч. українські регіони, що були прилучені до Польщі, Румунії, Білоруської РСР, Російської РФСР,

зокрема й Лемківщина, певні райони Курщини, Кубань, Крим тощо – “на своїй землі від Дону аж поза Сян”) [13, с.7–8, 13, 15].

Українська держава не могла входити до міждержавних союзів (спілок), тобто мусила б дотримуватися нейтрального статусу (“українському народові не можна входити у ніякі союзи – федерації”). Така позиція обумовлювалася побоюванням потрапити під вплив чи підпорядкування більш потужніших держав–сусідів тощо, а відтак усі контакти з іншими народами і державами могли розглядатися лише на підставі як “рівні з рівними” [13, с.6–7].

Найнагальнішими перетвореннями у найближчій перспективі по відновленню української державності передбачалися: державна власність на велику промисловість, кооперативно–громадська – “на промисловість дрібнішу” і приватна – на дрібну торгівлю (“це забезпечить український народ перед витворенням у його середині кляси капіталістів”) [13, с.26–27]. Як і в програмі III Великого (надзвичайного) збору ОУН(б), планувалися: участь робітників в управлінні підприємствами; вільна праця і вільний вибір праці; знищення усіляких видів експлуатації (в т.ч. стаханівщини, соцзмагань тощо); достойна зарплата, свобода профспілок; знищення колгоспного ладу (розподіл колгоспів); безкоштовна передача землі у власність селянам у формі одноосібних трудових господарств (з обмеженням обсягу землі в одних руках при одноосібній системі господарювання аби “не допустити до витворення експлуаторських груп”) тощо [13, с.26–27].

Рівночасно підтверджувалося плани здійснення широкої, справжньої демократії і суспільної справедливості, вільних виборів, свободи преси, слова, зборів, громадських і політичних організацій, незалежних народних судів, вільного виїзду за кордон та забезпечення прав національним меншинам [13, с.27].

Власне сам провідник ОУН С.Бандера щодо власного бачення форми та устрою Української Самостійної Соборної Держави у травні 1950 р. в одному з інтерв’ю на запитання який державний лад має намір встановити ОУН, відповів, що: ОУН домагається встановлення демократичного ладу і соціальної справедливості; в Українській Державі сам український народ повинен вирішувати вільним волевиявленням питання державного та суспільного ладу; держава має встановити вільний розвиток усіх галузей життя – релігії, культури, господарської діяльності; вона забезпечить всебічну особисту свободу і справедливість для усіх для усіх громадян України; свободу індивідуальної та об’єднаної діяльності у всіх громадсько–політичних, господарських, культурних та інших галузях життя [11, с.4]. Пізніше, 1954 р., в інтерв’ю німецької радіостанції в Кельні С.Бандера підтвердить ці принципи, сказавши, що метою ОУН є “відновлення Самостійної Української Держави в національних етнографічних кордонах з демократичною системою урядування, яка гарантувала б всім громадянам України демократичні свободи в усіх ділянках життя, а головню в ділянці духового, культурного, політичного і соціального буття” [9; 10].

Основи державного ладу УССД, вироблені 1943 року залишалися ключовими у програмі та ідеології ОУН(б) аж до 1968 року. Питання їхнього перегляду і коригування за нових умов час від часу поставало від закінчення світової війни. У листі до голови (“Леміша”) та членів Проводу ОУН в Україні навесні 1951 р. С.Бандера з цього приводу пояснював: “Великий Збір встановляє обов’язкові ідеологічні, програмові й політичні засади, які нормують становище, діяльність і політику цілої Організації, всіх її клітин і членів. Великий Збір може переглядати і змінити попередньо устійнені засади й формули, кожну концепцію, проект таких ревізій, змін чи доповнень, виринаючи в Організації, має відразу русло і перспективу вирішення – видвиження на Великому Зборі ОУН. В між часі, поміж В. зборами обов’язуючі постанови в програмових і політичних питаннях дають рямці, в яких замикаються вияв думки Організаціі назовні. Все, що поза ті рямці переходить, може мати характер тільки внутрішньої дискусії” [2, арк. 389–422].

Що ж до перегляду програми, то С.Бандера вказував: “ІІІ Н[адзвичайний] В[еликий] З[бір] ОУН відбувався на У[країнських] З[емлях], в умовах підпілля. Очевидно, не кожний В.Збір повинен переглядати програму ОУН, алевіндає можливість і нагоду, коли виринає потреба. [...] Зайво писати про те, що програмові й політичні питання вимагають необхідного перегляду і нових вирішень. Це, що останні обов’язуючі рішення в тій матерії походять ще з [19]43 р., є великою слабкістю Організації. ІІІ Н[адзвичайний] В[еликий] З[бір] відбувався в цілком іншій світовій ситуації, ніж тепер, положення на У[країнських] З[емлях] було цілком інше, інший розклад фронтів нашої боротьби. Які б то не були досконалі Постанови ІІІ Збору, то все ж таки на них дуже сильна відпечаток тої дійсності, якої вже немає, а те, що сьогодні домінує там, не могло бути відбите з такими наголосами, як це потрібне тепер. Теж думка Організації за той час не в одному питанні поглибилась, поширилась. А найважливіше те, що сучасна боротьба й загальна ситуація серед якої діємо, видвинула нові проблеми, маємо проти себе деякі нові сили й течії.

...Програмові постанови з ІІІ Н[адзвичайного] В[еликого] З[бору] ОУН на тепер вже не сповняють тої ролі в такій мірі, як це потрібне. Хоча б тому, що в них є багатотакое, що вже стало анахронізмом і акценти в них вже не цьогочасні, поминаючи питання самого змісту деяких положень. Довкруги програмових постанов ІІІ Н[адзвичайного] В[еликого] З[бору] створилась нездорова атмосфера, невласливе трактування. Найконечніші поправки приходиться робити у формі інтерпретацій, доповнень і уточнень. Таким чином, попадаємо в стиль англійського консерватизму, де нічого не змінюють тільки “доповнюють і уточнюють”. Цей стиль недолиця ОУН” [2, арк. 389–422]. При цьому С.Бандера визнав, що в Організації склалася нездорова ситуація, коли частина її членів сприймають постанови ІІІ Надзвичайного Великого збору 1943 р. як догму, вимагаючи чіткого їх дотримання, що, власне, відповідало Статуту ОУН.

Тож знову нові умови життя та діяльності вимагали від ОУН(б) нових змін та корегувань. Тим не менш, настанови й проект моделі майбутньої Української

Самостійної Соборної Держави, вироблені на ІІІ Великому (надзвичайному) зборі ОУН(б) на понад як два десятиліття стали стержневими у державницькій ідеології Організації Українських Націоналістів (революційної) під проводом С.Бандери. Вони були визначальними, світоглядними та державотворчими основами ідеології бандерівської ОУН аж до її ІV Великого збору, що відбувся 1968 р. і вніс корективи та доповнення до ідеологічних засад, встановлених ІІІ Великим (надзвичайним) збором 1943 р. [18, с.3].

Значення державотворчих та світоглядних постанов ІІІ Великого (надзвичайного) збору (із корегуваннями на конференціях Проводу ОУН на українських землях в червні 1946 р., а потім у 1950 р.) для поширення впливу та історії розвитку ОУН(б) важко переоцінити. Зміни у програмі та нові акценти у баченні засад побудови Української Самостійної Соборної Держави були зумовлені не лише внутрішніми українськими та зовнішніми військово–політичними обставинами, але й необхідні були самій Організації Українських Націоналістів бандерівського крила, яка набирала нових сил, яка почала активно опановувати центральні та східні українські землі й яка життєво потребувала оновленої ідеології та оновленого державобачення за нових умов на тепер вже загальноукраїнському (загальнонародному) обширі своєї діяльності.

#### Список використаних джерел

1. Галузеви державний архів Служби безпеки України. – Ф.13. – Спр.372. – Т.35.
2. Там само. – Ф.13. – Спр.372. – Т.41.
3. Там само. – Ф.13. – Спр.372. – Т.48.
4. Там само. – Ф.65. – Спр.27314. – Т.2.
5. Там само. – Ф.65. – Спр. С–9079 (т.Херсон).
6. Галузеви державний архів Служби зовнішньої розвідки України. – Спр.10876. – Т.1.
7. 3 програмних постанов ІІІ Надзвичайного Великого Збору ОУН (С.Бандери) 21–25 серпня 1943 р. // ОУН і УПА в 1943 році: Документи. – К., 2008.
8. За что ведёт борьбу Украинская Повстанческая Армия (УПА)? – К., 1944.
9. Інтерв’ю німецької радіосистемі Степаном Бандерою з 1954 р. // Гомін України (Торонто). – 1955. – Ч.1–2 (294–295). – 7 січня.
10. Інтерв’ю німецької радіостанції в Кельні зі Степаном Бандерою // Шлях Перемоги. – 1954. – Ч.43, 44.
11. Інтерв’ю Провідника ОУН Степана Бандери // Гомін України. – 1950. – №19 (54). – 20 травня.
12. Постанови ІІІ-го Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 21–25 серпня 1943 р. – Б.м., 1943.
13. Рамзенко В. Чому ми за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД) / В.Рамзенко. – К.; –Льв.: Друкарня ОУН ім. полк. Шелеста, 1951.
14. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939–1959). – К., 2009. – Т.1.
15. Сурма. – 1950. – №25. – листопад.
16. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації. – Ф.32. – Оп.11289. – Спр.587.
17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.48.
18. Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). – Другий том. – Б.м., 1972.
19. Шанковський Л. Похідні групи ОУН / Л.Шанковський. – Мюнхен: Український самостійник, 1959.
20. Bundesarchiv–Militärarchiv (BArch–MA) in Freiburg im Breisgau. – Ф. RW–5. – Спр.464.

#### References

1. Galuzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. – F.13. – Spr.372. – T.35.

2. Tam samo. – F.13. – Spr.372. – T.41.
3. Tam samo. – F.13. – Spr.372. – T.48.
4. Tam samo. – F.65. – Spr.27314. – T.2.
5. Tam samo. – F.65. – Spr. S–9079 (t.Kherson).
6. Galuzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby zovnishnyoi rozvidky Ukrainy. – Spr.10876. – T.1.
7. Z programnykh postanov III Nadzvychaynogo Velykogo Zboru OUN (S.Bandery) 21–25 serpnya 1943 r. // OUN i UPA v 1943 rotsi: Documenty. – K., 2008.
8. Za chto vedet borbu Ukrainskaya Povstancheskaya Armiya (UPA)? – K., 1944.
9. Interv'yu nimetskoj radiovysylni zi Stepanom Banderoyu z 1954 r. // Gomin Ukrainy (Toronto). – 1955. – Ch.1–2 (294–295). – 7 sichnya.
10. Interv'yu nimetskoj radiostantsii v Kelni zi Stepanom Banderoyu // ShlyakhPeremogy. – 1954. – ChCh.43, 44.
11. Interv'yu Providnyka OUN Stepana Bandery // Gomin Ukrainy. – 1950. – №19 (54). – 20 travnya.
12. Postanovy III-goNadzvychainogo Velykogo ZboruOrganizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv, scho vidbuvsya v dnyakh 21–25 serpnya 1943 r. – B.m., 1943.
13. Ramzenko V. Chomu my za Ukrainku Samostiynu Sobornu Derzhavu (USSD) / V.Ramzenko. – K.; –Lv.: Drukarnya OUNim. polk. Shelesta, 1951.
14. Stepan Bandera u dokumentakh radyanskykh organiv derzhavnoi bezpeky (1939–1959). – K., 2009. – T.1.
15. Surma. – 1950. – №25. – lystopad.
16. Tsentralnyi arkhiv Ministerstva obrony Rossiyskoi Federatsii. – F.32. – Op.11289. – Spr.587.
17. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyschykh organiv vlady i upravlinnya Ukrainy. – F.3833. – Op.1. – Spr.48.
18. Chetvertyi Velykiy Zbir Organizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv (OUN). – Drugyi tom. – B.m., 1972.
19. Shankovskiy L. Pokhidni grupy OUN / L.Shankovskiy. – Munkhen: Ukrainskyi samostiynyk, 1959.
20. Bundesarchiv–Militärarchiv(BArch–MA) inFreiburg im Breisgau. – F.RW–5. – Spr.464.

**Hai–Nyzhnyk P. P.**, *Doctor of Historical Sciences, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences, Head of the Department of Historical Studies, Research Institute of Ukrainian history (Ukraine, Kyiv), Hai–Nyzhnyk@ukr.net*

**“Before us again and again and there is a real tableau future state of Ukraine” (by the state wished to create OUN(b) in the second half of 1940 and in 1950/1960)**

*In the article, a model of the state system in the future Ukrainian Independent State and state ideology of Ukrainian nationalism adopted in program regulations III the Great (emergency) collection OUN (Bandera) in 1943. The author analyzes the background and reasons for the OUN wires to the new program and a new vision of the future structure of Ukrainian statehood, and the need for amendments to its conferences OUN in Ukrainian lands in 1946 and later in 1950.*

**Keywords:** OUN(b), Bandera, Ukrainian Independent State, Ukrainian nationalism.

**Гай–Нижнык П. П.**, *доктор исторических наук, академик Украинской академии наук, заведующий отделом украинских студий, Научно–исследовательский институт украиноведения (Украина, Киев), Hai–Nyzhnyk@ukr.net*

**“Перед нами вновь и вновь встает реальная и живая картина будущего государства Украины” (какое государство стремилось создать ОУН(б) во второй половине 1940–х и в 1950/1960–х гг.)**

*Отражаются основы модели государственного строя в будущем Украинской Самостоятельной Соборной Державе и государственная создающая идеология украинского национализма, принятые в программных постановлениях III Большого (чрезвычайного) собрания ОУН (С.Бандеры) в 1943 году. Автор анализирует предпосылки и причины, которые склонили Руководство ОУН к принятию новой программы и нового видения уклада будущей украинской государственности, а также потребности в её корректировке на конференциях Руководства ОУН на украинских землях в 1946 г., а потом в 1950 г.*

**Ключевые слова:** ОУН(б), Бандера, Украинская Самостоятельная Соборная Держава, украинский национализм.

\* \* \*

УДК 94(477.8)

**Капітан Л. І.**  
доктор історичних наук, доцент, завідувач  
кафедрою суспільних дисциплін,  
Мукачівський державний університет  
(Україна, Мукачеве), kahitan1007@gmail.com

### ЕТНОКОНФЕСІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ЗАКАРПАТТІ У 1944–1964 РР.

*Представлено комплексне дослідження суспільно–політичних і етноконфесійних процесів у Закарпатті другої половини 1940–х – першої половини 1960–х рр. На основі об'єктивного аналізу різноманітних джерел, близькість з яких до наукового обігу вводиться вперше, і досягнень історіографії ґрунтовно висвітлюється панорама релігійного життя населення краю у досліджуваній період на тлі політики радянзації; характеризуються основні напрями релігійної політики нової адміністрації у регіоні, феномен “берієвської відлики” 1953 р.; з'ясовуються особливості регіональної політики місцевої адміністрації щодо угорського населення області; уроки Угорської революції 1956 р.; відстежено ідеологічно пропагандистську складову владної кампанії щодо ліквідації Греко–католицької церкви Закарпаття, зміни у національній самосвідомості різних верств кліру й вірників ГКЦ, особливості процесу переходу від статусу домінуючої конфесії до нелегального становища; реконструйовано особливості політики влади щодо Римо–католицької церкви регіону у ширшому контексті неоголошеної війни керівництва СРСР проти Ватикану як “центру світової реакції”; окреслено стратегію виживання за нових умов Реформатської церкви Закарпаття, індивідуальну поведінку її керівництва та вірних. Серед обвинувачень, які висувалися радянськими репресивними органами на адресу католицьких священнослужителів переважало інкримінування “антирадянської політичної діяльності” за часів Чехо–Словаччини чи Угорщини, участь у політичних партіях різного спрямування, підтримці адміністрації А. Волощина. Зазнали репресій й рядові віруючі, які брали на себе сміливість відверто відстоювати право на існування своєї конфесії. Доведено, що вістря антирелігійної політики, в першу чергу, спрямовувалося проти Греко–католицької церкви краю.*

**Ключові слова:** Закарпаття, післявоєнний період, комуністична партія, радянська влада, суспільно–політичне життя, греко–католицька церква, римо–католицька церква, реформатські громади, етнокультурні трансформації.

З приєднанням Закарпаття до УРСР та СРСР виразною ознакою життя краю стала потужна ідеологізація усіх сфер суспільно–політичного життя й навіть побуту краян. Почалося заслуховування, вивчення й обговорення ідеологічних постанов ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У. Одним з перших “священних обов'язків” кожного комуніста й позапартійного службовця стало знання сталінського “Короткого курсу історії ВКП(б)”, праць Й. Сталіна з питань мовознавства чи економічних проблем соціалізму в СРСР. Закарпатська інтелігенція долучалася до боротьби з “безродними космополітами”, “агентурою Ватикану”, “схилинням перед Заходом”, “вейсманістами–менделістами”, різними формами ухиляння від “щасливого радянського повсякдення” тощо. Противника вишукували серед представників колишніх чеських або угорських політичних партій, осіб, які були активістами українського руху у Закарпатті, належали до урядовців Карпатської України або ж мали (принаймні умоглядні) зв'язки з підпіллям ОУН, УПА у Західній Україні. Звичною формою повсякденного життя стали партійно–політичні засідання антирелігійного спрямування, збори, наради активу, гуртки політичної самоосвіти, обов'язкові виступи в обговоренні актуальних питань – відмовчування викликало підозру у політичній нелояльності.

Угорське населення стало об'єктом репресивних дій нової влади. Друга за чисельністю національна група краю постійно перебувала у полі зору обласної компартійної адміністрації і правоохоронних органів, які формували політику щодо угорців Закарпаття за погодженням, а то й за безпосередніми вказівками республіканського компартійного керівництва. Крім

незадоволення сфабрикованими “справами”, органи державної безпеки на теренах Закарпаття зустріли й справжній спротив місцевого угорського населення заходам радянської адміністрації, яка загалом адекватно сприймалася як “російська” (“русская”) влада. Тривалий час задекларований “диференційований підхід” влади до угорського населення краю обмежувався ледь не винятково намаганням здійснити його марксистсько-ленінську індоктринацію угорською мовою. Однак через високий мовний бар’єр й брак мотивації опануванням російською мовою, зусилля влади щодо русифікації місцевих угорців дали мінімальні результати.

Вітчизняними вченими останніми десятиліттями розробляються проблеми міжнаціональних стосунків, державної політики щодо Церкви та релігійних конфесій в Україні у ХХ ст., настроїв віруючих, їхніх намагань відстоювати власні права на декларовану державою свободу совісті тощо. Фрагментарно у цих дослідженнях висвітлений комплекс проблем й стосовно території Закарпатської області Української РСР. Вітчизняні науковці О. Бажан і Ю. Данилюк [1], С. Бендас і Д. Бендас [2], П. Бондарчук [3], В. Войналович [4], О. Довганич [5], О. Малярчук [6], Л. Пушкаш [7], О. Рубльов і Ю. Черченко [8] та багато інших внесли значний вклад в історіографію проблеми.

Мета статті – охарактеризувати особливості релігійної ситуації у наймолодшій Закарпатській області Української РСР у два повоєнні десятиліття, відносини між державою і релігійними громадами, форми протистояння віруючих партійно–радянським органам. Об’єкт дослідження – антирелігійна політика влади. Предмет – особливості вироблення релігійними конфесіями дієвих форм самозахисту проти політики комуністичної партії і радянської влади.

З опануванням усього Закарпаття Червоною армією – з огляду на нещодавню зміну конфесійної політики тоталітарного СРСР (прагматична підтримка Й. В. Сталіним з осені 1943 р. Русської Православної Церкви – РПЦ), існування Греко–католицької церкви (ГКЦ) у Закарпатті опинилося під загрозою. Серед обвинувачень, які висувалися радянськими репресивними органами на адресу священнослужителів ГКЦ, переважало інкримінування “антирадянської політичної діяльності” за часів Чехо–Словаччини чи Угорщини, участь у політичних партіях різного спрямування, підтримці адміністрації А. Волошина чи навіть зміцненні (греко–)католицизму. Зазнавали репресій й рядові віруючі, які брали на себе сміливість відверто відстоювати право на існування своєї конфесії.

Кампанія арештів греко–католицьких священнослужителів була спрямована й на залякування решти душпастирів ГКЦ з метою примусити їх перейти на православ’я. Однак греко–католицькі священнослужителі Закарпаття виявили опірність брутальному тиску влади, а в тих випадках, коли такий перехід відбувався, формою спротиву діям влади для частини колишнього кліру ГКЦ ставало зречення від сану, перехід на світську роботу й продовження душпастирської діяльності вже у нелегальних умовах. Своєрідною категорією невоз’єднаного духовенства ГКЦ стала частина кліру, яка чинила опір владі з мотивів не лише канонічного, а й ідейного порядку.

У ліквідації Греко–католицької церкви у Закарпатті радянська адміністрація, як й перед тим у Східній Галичині, віддавала перевагу брутальним насильницьким діям. Водночас стратегічне ідеологічне й тактико–пропагандистське забезпечення цієї ліквідаційної акції на теренах західноукраїнських областей 1945–1946 рр. було набагато потужнішим, ніж у Закарпатському регіоні кількома роками пізніше. Львівський псевдособор 1946 р., який ухвалив неканонічне рішення про “повернення до віри батьків” й “воз’єднання з матір’ю – РПЦ”, не мав відповідного аналога у Закарпатті, як не було тут й подібної за форматом Ініціативної групи з лідером на кшталт о. Г. Костельника. На Закарпатті радянській адміністрації та її ідеологічному апарату не вдалося відшукати й повернути на свій бік жодної помітної постаті з числа місцевих ієрархів ГКЦ. Глава греко–католиків регіону єпископ Т. Ромжа не піддався умовлянням влади й у злочинний спосіб був убитий. Його підлеглі з числа керівництва місцевої ГКЦ воліли обрати мученицьку смерть, за прикладом свого владика, чи довголітнє перебування у таборах, аніж зректися власної віри.

Влада у своїх пропагандистських заходах, спрямованих на обґрунтування ліквідації місцевої ГКЦ, робила наголос на використанні “галицького досвіду” – поширенні писань Г. Костельника, матеріалів Львівського псевдособору чи публіцистики Ярослава Галана (він же Володимир Росович, Ігор Семенюк тощо). До пропагандистської кампанії силоміць було підключено й місцеву партійно–радянську номенклатуру (обласний прокурор І. Андрашко та ін.), яка виконувала це партійне “навантаження” без особливого ентузіазму. Її антиуніатська публіцистика була позбавленою літературного таланту (все–таки властивого Я. Галану чи Г. Костельнику), занадто прямолинійною і якщо й переконувала читачів, то винятково лише у “ліквідаційних” щодо Греко–католицької церкви намірах влади.

Влітку 1945 р. режим підключив до пропагандистського забезпечення дискредитації Греко–католицької церкви й академічних працівників. Так, у липні 1945 р. обласні газети західного регіону УРСР опублікували статтю “З історії боротьби українського народу проти церковної унії” авторства старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР К. Г. Гуслистого [9]. Механізм публікації цієї розвідки був майже аналогічним ситуації зі статтею Я. Галана (В. Росовича) “З хрестом чи з ножем”, за винятком того, що Кость Григорович виступав під власним прізвищем, а не під псевдонімом.

У січні 1946 р. друкований орган Спілки радянських письменників України (по суті неофіційний рупор республіканського наркомату закордонних справ) часопис “Сучасне і майбутнє” вирішив поквитатися з Папою Римським Пієм XII. Приводом слугувала енцикліка глави вселенської церкви у зв’язку з 350–річчям прилучення Закарпаття до католицизму. Автором виступив О. Є. Корнійчук, який заперечував тези енцикліки. У 1946 р. закарпатські друковані засоби масової інформації продовжували пропагандистську кампанію, спрямовану на дискредитацію кліру Мукачівської єпархії ГКЦ. Одна за одною з’являлися



публікації–репортажі про “архізрадників у сутані” – духовних осіб місцевої Греко–католицької церкви [10].

25 березня 1948 р. у Києві під головуванням міністра державної безпеки УРСР С. Р. Савченка й за участю голови Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР І. В. Полянського, Уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК СРСР по УРСР П. С. Ходченка та Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР по УРСР П. Вільхового було остаточно затверджено “план ліквідації унії у Закарпатській області”. Того ж вечора план доповіли першому секретареві ЦК КП(б)У М. С. Хрущову, який схвалив його, внівши незначні корективи [11, арк. 10].

Цікава ідеологічно–чекістська мотивація, що нею розпочиналася “Довідка щодо заходів з ліквідації греко–католицької (уніатської) церкви у Закарпатській області УРСР”: “Ввиду того, что греко–католическая униатская церковь в Закарпатской области УССР [...] является, по существу, массовой иностранной резидентурой на нашей территории, каналом антисоветского влияния Ватикана на верующее население и базой иностранных разведок, которым служит Ватикан, [...] должна быть ликвидирована [...]” [11, арк. 14].

План відповідних “ліквідаційних” заходів мав розпочинатися з “відповідної підготовки” громадської думки населення радянського Закарпаття шляхом публікації у місцевій пресі розгромних статей, які б викривали “реакційну роль уніатства” [12, с. 408]. Очевидно, що укладачі плану були настільки “компетентні”, що не звернули уваги на ту обставину, що “відповідна підготовка” так званої громадської думки області вже тривала ледь не з самого початку 1945 р. Принаймні саме з цього часу місцева преса перманентно вміщувала статті, спрямовані проти Римо–католицької й Греко–католицької церков, їхніх окремих ієрархів й рядових священнослужителів.

План заходів передбачав належну деталізацію цієї пропагандистської кампанії. За браком у Закарпатті постатей належного формату, які б взяли на себе місію таврувати історію й усю діяльність ГКЦ у регіоні (кілька вірогідних претендентів на роль місцевого Костельника відмовилися брати участь у реалізації владного сценарію), на вістря головного удару знову було висунуто львівського Я. Галана: “Поручить “Владимиру РОССОВИЧУ” написать статью об истории Закарпатской унии, [...] использовать в качестве разоблачающего материала факты предательства и измены народу со стороны греко–католического духовенства Закарпатья во время Отечественной войны и немецко–венгерской оккупации Закарпатской Украины. Статья должна быть подписана другим псевдонимом [...]” [11, арк. 15].

Через деякий час після появи відповідної публікації “В. Росовича” малося на меті надрукувати у місцевій закарпатській пресі виступ–звернення від імені групи місцевих інтелігентів – греко–католиків – з вимогою тіснішого “єднання закарпатського народу з його братніми руським та українським народами, шляхом возз’єднання греко–католицької церкви у Закарпатті з російською православною церквою”. Обидві статті невдовзі мали бути надруковані у вигляді окремих брошур масовим накладом [11, арк. 15–16]. Серед

додаткових заходів “содействия воссоединению греко–католической униатской церкви Закарпатской области УССР с Русской православной церковью” передбачалося надрукувати у місцевій пресі низку статей про боротьбу “закарпатських народних мас проти унії з використанням відповідних історичних, архівних матеріалів і фотодокументів”, залучивши до їхнього написання “місцевих наукових працівників та культурних діячів” [12, с. 413].

Чергову хвилю настулу на ГКЦ у регіоні засвідчила поява у газеті “Закарпатська правда” статті “Уніатська церква без маски” від 27 березня 1948 р., авторство якої належало обласному прокуророві Івану Васильовичу Андрашку [13] (стаття, вірогідно, була підготовлена вже заздалегідь й чекала слухного часу). Вже самий лише заголовок відверто промовляв про мету й обвинувальну (прокурорську) спрямованість публікації.

Чекістами було відстежено, який ефект справила ця стаття на закарпатців, і 13 травня 1948 р. МДБ УРСР надіслало до ЦК КП(б)У спеціальне повідомлення, в якому йшлося про реакцію верхівки ГКЦ Закарпаття. За інформацією спецслужби, капітулярний вікарій М. Мурані й прелат О. Хіра спершу збиралися надіслати до газети спростування, а потім вирішили скерувати до уповноваженого Ради у справах релігійних культів по Закарпатській області делегацію духовенства й мирян із заявою про лояльність ГКЦ до радянської адміністрації. Однак відмовилися від цього наміру – очевидно, враховуючи сумний досвід (за аналогічних обставин) покійного керівника єпархії убієнного єпископа Т. Ромжі [14].

Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Вільховий вважав відсутність системної роботи після появи публікації І. В. Андрашка. Через сім місяців після надрукування статті у місцевій закарпатській пресі так і не з’явилося жодного відгуку на неї. Невдоволення уповноваженого викликав і той факт, що 100 примірників надісланої у Закарпаття ще 1946 р. брошури Г. Костельника “Апостол Петро і римські папи, або догматичні підстави папства” (Львів, 1945) осіли у шафах обливкомному замість того, щоб нести “правду” про унію місцевому населенню й “релігійній уніатській інтелігенції Закарпатської області” [15, с. 152–153]. Тим не менше, заявлену І. В. Андрашком тему продовжив того ж року на шпальтах місцевої періодики відомий поборювач унії на західних землях України Я. Галан. 24–25 серпня 1948 р. часопис “Советское Закарпатье” вмістив його черговий антиватиканський та антиуніатський памфлет “Ті, що вийшли з п’яними”.

Попри пропагандистсько–ідеологічне “забезпечення”, відбувалася й ескалація репресій щодо духовенства ГКЦ. 12 лютого 1949 р. МДБ УРСР надіслало вищим інстанціям спецповідомлення, в якому йшлося про необхідність прискорення процесу ліквідації Греко–католицької церкви на Закарпатті й стратегію власних дій з цього приводу. Органи держбезпеки мали намір “обезголовити” Мукачівську єпархію, арештувавши прелата О. Хіру. Подальший план передбачав: передачу РПЦ Ужгородського кафедрального собору і єпископської резиденції, публікацію в місцевих газетах статей Я. Галана “з історії унії на Закарпатті” та “боротьби російського і

українського народів проти угорських феодалів і Ватикану". Після ліквідації капітули – підготувати з допомогою агентури і видати від імені священників, які вже "возз'єдналися" із православ'ям, звернення до унійного духовенства із закликом брати з них приклад та "повернутися" в лоно РПЦ. Задля більшої ефективності чекісти збиралися й надалі "обробляти" священників ГКЦ, щоб переконати їх в необхідності перейти на православ'я, силами агентури, завербованої серед їхніх колег і церковного активу [14, арк. 52–53].

Серед друкованих засобів масової інформації першість мало "Советское Закарпатье", яке розмістило цілі розділи з великого памфлету Я. Галана "Отець тьми й присні". Він спрямовувався проти Ватикану як "центру міжнародної реакції" та його "регіональної агентури" – Греко-католицької церкви [16; 17; 18]. Підвівши під чергові суспільні експерименти низку ідеологічних заходів, партійно-радянська влада примусила священників ГКЦ "перейти" у лоно російського православ'я. Так, якщо на 1 січня 1949 р. у Мукачівській єпархії ГКЦ нараховувалося 270 священнослужителів (упродовж 1945–1948 рр. було репресовано 33 духовних особи), то 1949–1950 рр. до РПЦ під тиском влади перейшло 132 греко-католицьких священників – 48,9% усього кліру [2, с. 397–402].

В окреслений період простежується виразне прагнення республіканської компартійної номенклатури й насамперед апарату Уповноваженого Ради у справах релігійних культів по УРСР не лише постійно тримати "у тіні" Римо-католицьку церкву (РКЦ) Закарпаття, але й консервувати своєрідний стан закарпатського "католицького гетто". Вони були "ізолювані" від решти одновірців республіки, влада використовувала у власних цілях мовну й етнічну специфіку складу віруючих й духовенства РКЦ області – переважно угорської національності.

В Українській РСР другої половини 1940–1950-х рр. функціонувала Римо-католицька церква. За умов жорсткого адміністративного тиску діяли окремі костіли й обмежено виконували свою духовну місію священнослужителі РКЦ. Станом на осінь 1948 р. у республіці було офіційно зареєстровано 257 громад РКЦ, 240 римо-католицьких храмів й 79 священнослужителів [19, арк. 250]. У такому загальному контексті відбувався розвиток РКЦ у Закарпатті, де церква мала власну історію, дещо відмінні від решти західноукраїнських областей традиції й регіональну специфіку, зумовлену не в останню чергу складом віруючих та кліру – на загал угорським за національністю.

Серйозною вадою республіканського й Закарпатського обласного апарату Ради у справах релігійних культів (насамперед довголітнього ужгородського Уповноваженого РСРК М. Ф. Распутька, а також його наступника М. С. Саламатіна) було незнання угорської мови, що перманентно ставало на заваді у спілкуванні з духовенством й релігійними спільнотами, заважало адекватному сприйняттю процесів, що відбувалися у середовищі закарпатських реформатів й римо-католиків – переважно угорців. Зовнішня лояльність частини римо-католицького духовенства регіону до радянської адміністрації

сприймалася ужгородськими Уповноваженими РСРК за "чисту монету". Так само неадекватно оцінювалася й наявність серед закарпатських римо-католицьких священнослужителів невливової "автокефальної" течії, нечисленні прибічники якої обрали для себе саме таку стратегію виживання власної конфесії за умов тоталітарного радянського режиму, вимушено пристосовуючись до притлумлених чи навіть й виразно декларованих прихильників влади. Щирість таких декларацій частини духовенства РКЦ Закарпаття була піддана серйозним випробуванням вже невдовзі після смерті радянського диктатора.

Реформатська церква Закарпаття, переважно етнічно угорська, після приєднання регіону до СРСР/УРСР на певний час опинилася на периферії владної уваги й церковно-релігійної політики комуністичної адміністрації. Вдовольнившись декларацією лояльності частини духовенства цієї конфесії, нова влада піддала репресіям радикально налаштовану частину духовенства (19 осіб), в якій вбачала потенційну загрозу власному домінуванню у регіоні. Всупереч звичаям церкви, було змінено структуру управління нею й, відповідно до нового адміністративно-територіального поділу, замість колишнього єпископату й кількох архідіяконатів утворено єдиний "деканат" (у цілковитій суперечності з канонами церкви й угорською мовною традицією). Однак мовна ізолюваність Реформатської церкви Закарпаття від російськомовного (частково україномовного) державного апарату була їй на користь – утруднювала "висвітлення" її діяльності апаратом Ради у справах релігійних культів.

Повернення до "колективного керівництва" партії після смерті Й. Сталіна вплинуло на лібералізацію державно-церковних відносин у СРСР. Не становила винятку у цьому відношенні й Реформатська церква Закарпаття, керівник якої ще за рік перед тим з санкції Кремля був залучений до радянського руху прихильників миру. За тогочасними "правилами гри" в СРСР, в очах влади це було синонімом наявності у А. Генче своєрідної "охоронної грамоти" від ймовірних репресій проти нього особисто й вірників очолованої ним конфесії. Очільник закарпатських реформатів прагнув розширити простір своєї особистої свободи дій. Стратегічно мудрим рішенням реформатського "декана" стало ініціювання процедури відновлення єпископату Реформатської церкви Закарпаття, що успішно завершилося у першій половині 1956 р. – на хвилі "десталінізаційного" XX з'їзду КПРС й ще до подій Угорської революції 1956 р.

А. Генче у цілому вдало поєднував силувані й обов'язкові для нього як глави Церкви прояви зовнішньої лояльності з системною роботою над збереженням й відновленням реформатських громад краю, юридичним "лікнепом" підлеглих йому пасторів, використанням на власну користь бодай мінімальних можливостей, які надавало (анти)релігійне радянське законодавство, й загальним посиленням резистентності (опірності) очолованої ним церкви зовнішнім викликам – насамперед атеїстичному натиску комуністичної адміністрації.

Короткотривала "Беріївська відлига" 1953 р. стала "моментом істини" для значної частини компартійної номенклатури області – виявилось, що національна й

кадрова політика Кремля на “національних окраїнах” – союзних республіках СРСР, насамперед у Прибалтиці й західних областях України, була помилковою, як помилковим виявився курс на прискорену русифікацію суспільно–політичного життя й культурно–освітньої сфери Закарпаття. Розпочалася поміркована “українізація”, зокрема, відтоді пленуми, бюро обкому й інші засідання Закарпатської обласної партійної організації перейшли на мову більшості населення регіону – українську.

1956 р. та XX з’їзд КПРС, з одного боку, дали потужний імпульс реабілітаційним процесам, повернувши до Закарпаття значну кількість репресованих краян, з іншого – вже невдовзі розпочався консервативний реванш, складовою якого стало загострення антирелігійної політики держави. У другій половині 1950–х чітко простежується повернення до жорсткого ідеологічного контролю з боку місцевої адміністрації по відношенню до представників різних національних, професійних та вікових груп Закарпаття. У шкільній політиці влади щодо угорського населення Закарпаття виразно спостерігався курс на русифікацію, тобто угорськоросійську двомовність, а не угорськоукраїнський білінгвізм – логічний з огляду на домінування українців у населенні Закарпатської області.

Оскільки переважну більшість вірників Реформатської церкви Закарпаття склали етнічні угорці, то й закарпатський протестантизм кальвіністського спрямування виступав потужним етноконсолідуючим чинником. Повернення з тюрем й заслання упродовж 1954–1956 рр. більшості репресованих реформатських пасторів сприяло згуртованості локальних реформатських спільнот, оскільки репресовані священнослужителі розглядалися переважною більшістю парафіян як мученики за Віру й Церкву. Революція 1956 р. у “корінній” Угорщині також викликала піднесення релігійних почувань закарпатських реформатів, зростання зацікавлення подіями на “історичній Батьківщині”.

Намагання радянської адміністрації у центрі, республіці й області обмежити й жорстко контролювати міжнародні контакти Реформатської церкви Закарпаття з зарубіжними протестантськими спільнотами лише частково були успішними. Якщо зв’язки з “буржуазним Заходом” і його релігійними інституціями можна було більш–менш успішно заблокувати, то подібна аргументація відверто не спрацювала, коли йшлося про країни “соціалістичного табору” – суміжні з Закарпаттям Румунію, Угорщину й Чехословаччину. Релігійне законодавство цих держав не було таким ригористичним, як у Радянському Союзі, конфесії, в тому числі й протестантські, й священнослужителі почувалися у них значно вільніше. Численні родинні й приятельські зв’язки з громадянами цих сусідніх країн слугували для священнослужителів краю своєрідними, але постійно діючими “вікнами в Європу”, каналами постачання релігійною літературою, джерелом надходження інформації від зарубіжних релігійних центрів.

Єпископ А. Генче, так і не ставши цілком довіреною особою й речником радянської “свободи слова і віросповідань”, очолював Реформатську церкву

Закарпаття до 1978 р. Попри жорсткі випробування другої половини 1940–х – 1950–х й подальших років, очолювана ним Церква, позбавлена адекватного представництва на численних міжнародних церковних форумах, значною мірою штучно ізольована від навколишнього світу й обмежена у своїх віросповідних правах, все ж таки виконувала для угорців краю функцію поважного етноконсолідуючого чинника навіть за умов активно впроваджуваних Кремлем денационалізаційних процесів й стратегічного курсу політичної еліти СРСР на формування “нової історичної спільноти” – “радянської людини”.

Таким чином, жорстка позиція державної влади СРСР та відповідно УРСР щодо релігії й конфесій мала своїм наслідком зняття з реєстрації греко–католицьких громад й духовенства, вилучення з користування церковних приміщень, брутальне втручання адміністрації усіх рівнів у внутрішньоцерковні справи. Усі ці чинники істотно звужували можливості легальної релігійної практики, але кардинально не впливали на зниження активності віруючих, на що розраховували владні структури. Переважна більшість парафій, що їх силоміць позбавляли культових споруд й духовних пасторів, продовжували напівлегальне або й нелегальне існування, відшукуючи будь–які можливості реалізації власних релігійних потреб. До нелегальної або напівлегальної культової практики утискуваних владою священнослужителів РКЦ регіону заохочував й приклад нелегального існування “катакомбної церкви” у західних областях УРСР та Закарпатті – Греко–католицької церкви. За апробованим сценарієм розвивалися події щодо пропагандистського забезпечення ліквідації Греко–католицької церкви у Закарпатті – з тією відмінністю, що темпи цієї ліквідації був дещо уповільненим й завершився владним “анулюванням” Ужгородської унії лише у 1949 р. Етнічно угорська більшість вірних Римо–католицької і Реформатської церков Закарпаття заповзятливо відстоювала власні етноконфесійні права, уміло апелюючи до відносних переваг і пільг, що їх мала толерована адміністрацією Руська Православна Церква.

#### Список використаних джерел

1. Бажан О. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950–х – 1980–ті рр. / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк. – К.: Ін–т історії України НАН України, 2000. – 330 с.
2. Бендас С. М. Священники–мученики, сповідники вірності / С. М. Бендас, Д. С. Бендас. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 412 с.
3. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80–х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. М. Бондарчук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 381 с.
4. Войналович В. Партійно–державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960–х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
5. Довганич О. Так ламалися долі репресованих закарпатців: Сторінками обласного тому “Реабілітовані історією” / О. Д. Довганич; [післямова М. Олашина]. – Ужгород: Гражда, 2008. – 292 с.
6. Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села / О. М. Малярчук. – Івано–Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
7. Пушкаш Л. Кир Теодор Ромжа: життя і смерть єпископа / о. Ласло Пушкаш. – Львів: Ін–т історії Церкви Львівської богословської академії, 2001. – 244 с.
8. Рубльов О. С. Сталінщина й доля західноукраїнської

інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.) / О. С. Рубльов, Ю. А. Чеченко; [НАН України. Інститут історії України; Інститут української археографії; відп. ред. П. С. Сохань]. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.

9. Гуслистий К. З історії боротьби українського народу проти церковної унії / К. Г. Гуслистий // Вільна Україна. – 1945. – 6 липня; Радянська Буковина. – 1945. – 8 липня; Прикарпатська правда. – 1945. – 10 липня; Червоний прапор. – 1945. – 10, 11 липня; Радянське слово. – 1945. – 11 липня; Радянська Волинь. – 1945. – 11, 13 липня; Вільне життя. – 1945. – 14, 15 липня.

10. Патрус–Карпатський А. Земля! / А. М. Патрус–Карпатський // Закарпатська правда. – 1945. – 26 грудня. – №170 (197). – С.2.

11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.4648. – Оп.3. – Спр.49. – 165 арк.

12. Ліквідація Ужгородської унії (1948 р.): [Документи] / Публ. Ю. Волошина // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – №1/2 (10/11). – С.406–418.

13. Андрашко І. Уніатська церква без маски / І. Андрашко // Закарпатська правда. – 1948. – 27 березня. – С.2.

14. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.16. – Оп.22. – Спр.3.

15. Доповідна уповноваженого Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Вільхового голові Ради І. Полянському про необхідність ліквідувати унію в Закарпатській обл., 11 листопада 1948 р. // Нескорена церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу: [Збірник документів] / Упоряд. В. Сергійчук. – К.: Дніпро, 2001. – С.149–160.

16. Галан Я. Жрецы золотого тельца: [Раздел памфлета “Отец тмы и присные”] / Я. Галан // Советское Закарпатье. – 1949. – 6 января.

17. Галан Я. Новое евангелие папы: [Разделы памфлета “Отец тмы и присные”] / Я. Галан // Советское Закарпатье. – 1949. – 27 февраля; 1, 2, 11 марта.

18. Галан Я. Кровь и цепи: [памфлет “Годі!”] / Я. Галан // Советское Закарпатье. – 1950. – 7, 10–12, 18–19 мая.

19. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5069. – 408 арк.

### References

1. Bazhan O. Vyprobuvannia viroiu: Borotba za realizatsiiu prav i svobod viriuchykh v Ukraini v druhii polovyni 1950–kh – 1980–ti rr. / O. H. Bazhan, Yu. Z. Danyliuk. – K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2000. – 330 s.

2. Bendas S. M. Sviashchenyky–muchenyky, spovidnyky virmosti / S. M. Bendas, D. S. Bendas. – Uzhgorod: Zakarpattia, 1999. – 412 s.

3. Bondarchuk P. M. Relihiinist naselennia Ukrainy u 40–80–kh rokakh XX st.: sotsiokulturni vplyvy, osoblyvosti, tendentsii zmin / P. M. Bondarchuk. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2009. – 381 s.

4. Voinalovych V. Partiino–derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940–1960–kh rokiv: politolohichnyi dyskurs / V. A. Voinalovych. – K.: Svitohliad, 2005. – 741 s.

5. Dovhanych O. Tak malayasia doli represovanykh zakarpatsiv: Storinkamy oblasnoho tomu “Reabilitovani istoriiei” / O. D. Dovhanych; [pisliamova M. Olashyna]. – Uzhgorod: grazhda, 2008. – 292 s.

6. Malyarchuk O. M. Totalitaryzm proty zakhidnoukrainskoho sela / O. M. Malyarchuk. – Ivano–Frankivsk: Misto NV, 2008. – 228 s.

7. Pushkash L. Kyr Teodor Romzha: zhyttia i smert yepyskopa / o. Laslo Pushkash. – Lviv: In-t istorii Tserkvy Lvivskoi bohoslovskoi akademii, 2001. – 244 s.

8. Rublov O. S. Stalinschyna i dolia zakhidnoukrainskoi intelihtentsii (20–50–ti roky XX st.) / O. S. Rublov, Yu. A. Cherchenko; [НАН України. Інститут історії України; Інститут української археографії; відп. ред. П. С. Сохань]. – К.: Naukova dumka, 1994. – 350 s.

9. Huslysty K. Z istorii borotby ukrainskoho narodu proty tserkovnoi unii / K. H. Huslysty // Vilna Ukraina. – 1945. – 6 lyupnia; Radianska Bukovyna. – 1945. – 8 lyupnia; Prykarpatska pravda. – 1945. – 10 lyupnia; Chervoniy prapor. – 1945. – 10, 11 lyupnia; Radianske slovo. – 1945. – 11 lyupnia; Radianska Volyn. – 1945. – 11, 13 lyupnia; Vilne zhyttia. – 1945. – 14, 15 lyupnia.

10. Patrus–Karpatskyi A. Zemlia! / A. M. Patrus–Karpatskyi // Zakarpatska pravda. – 1945. – 26 hrudnia. – S.2.

11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. – F.4648. – Op.3. – Spr.49. – 165 арк.

12. Likvidatsiia Uzhgorodskoi unii (1948 r.): [Dokumenty] / Publ. Yu. Voloshyna // Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB. – 1999. – №1/2 (10/11). – S.406–418.

13. Andrashko I. Uniatska tserkva bez masky / I. Andrashko // Zakarpatska pravda. – 1948. – 27 bereznia. – S.2.

14. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. – F.16. – Op.22. – Spr.3.

15. Dopovidna upovnovazhenoho Rady v spravakh relihiinykh kultiv pry Radi Ministriv SRSR po URSR P. Vilkhovoho holovi Rady I. Polianskomu pro neobkhdnist likviduvaty uniiu v Zakarpatskii obl., 11 lystopada 1948 r. // Neskorena tserkva: Podvyzhnytstvo hreko–katolykiv Ukrainy v borotbi za viru i derzhavu: [Zbirnyk dokumentiv] / Uporiad. V. Serhiichuk. – K.: Dnipro, 2001. – S.149–160.

16. Galan Ya. Zhretsy zolotogo telenka: [Razdel pamfleta “Otets tmy i prisnyye”] / Ya. Galan // Sovetskoe Zakarpate. – 1949. – 6 yanvarya.

17. Galan Ya. Novoe evangelie papy: [Razdely pamfleta “Otets tmy i prisnyye”] / Ya. Galan // Sovetskoe Zakarpate. – 1949. – 27 fevralya; 1, 2, 11 marta.

18. Galan Ya. Krov i tsepi: [pamflet “Godi!”] / Ya. Galan // Sovetskoe Zakarpate. – 1950. – 7, 10–12, 18–19 maya.

19. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. – F.1. – Op.23. – Spr.5069. – 408 арк.

**Kapitan L. I.**, doctor of historical sciences, associate professor, head of the department of social sciences, Mukachevo State University (Ukraine, Mukachevo), kahitan1007@gmail.com

### Ethno-confessional process in Zakarpattia in 1944–1964

The article is dedicated to complex research of socio-political and ethno-confessional processes in Zakarpattia region in the second half of 1940s – first half of 1960s. Based on objective analysis of various sources, most of which are introduced into scientific circulation for the first time, and historiography achievements, the panorama of the region religious life during the study period is described thoroughly against the background of Sovietization policy; the main directions of the religious policy of the new region administration and phenomenon of “Beria thaw” in 1953 are characterized; the peculiarities of the local administration regional policy concerning the Hungarian population of the region and lessons of the Hungarian Revolution of 1956 are explained; the ideological propaganda component of the governmental campaign on liquidation of the Greek Catholic Church of Zakarpattia, changes in national consciousness of different strata of the clergy and parishioners of the GCC, and peculiarities of the transition process from the dominant religion to an illegal one are depicted; the peculiar features of the government policy concerning the Roman Catholic Church of the region are reconstructed in the broader context of an undeclared war of the USSR administration against Vatican as a “center of the world reaction”; the strategy for survival in the new conditions of the Reformed Church of Zakarpattia and individual behavior of its administration and parishioners are outlined. Criminating of “anti-Soviet political activities” in the days of Czechoslovakia or Hungary, participation in different political parties, and support of A. Voloshyn’s administration dominated among the accusations, put forward by Soviet repressive bodies to the Catholic clergy. The ordinary believers, who were brave enough to speak frankly and assert their right for their confession existence, also experienced repressions. It is proven that the anti-religious policy edge was primarily directed against the Greek Catholic Church of the region.

Keywords: Zakarpattia, postwar period, Communist Party, Soviet government, socio-political life, Greek Catholic Church, Roman Catholic Church, Reformed Community, ethno-cultural transformations.

**Капитан Л. И.**, доктор исторических наук, доцент, заведующая кафедрой общественных дисциплин, Мукачевский государственный университет (Украина, Мукачево), kahitan1007@gmail.com

### Етноконфесіональні процеси на Закарпатті в 1944–1964 гг.

Представлено комплексное исследование общественно-политических и этноконфессиональных процессов в Закарпатье второй половины 1940-х – первой половины 1960-х гг. На основе объективного анализа разнообразных источников, большинство из которых в научный оборот вводится впервые, и достижений историографии основательно освещается панорама религиозной жизни населения края в исследуемый период на фоне политики советизации, характеризуются основные направления религиозной политики новой администрации в регионе, феномен “бериевской оттепели” 1953 г.; выясняются особенности региональной политики местной администрации в отношении венгерского населения области; уроки Венгерской революции 1956 г.; отслежено идеологически пропагандаистскую составляющую властной кампании по ликвидации Греко-католической церкви Закарпатье, изменения в национальном самосознании различных слоев клира и верующих ГКЦ, особенности процесса перехода от статуса доминирующей конфессии до нелегального положения; реконструированы особенности политики властей в отношении Римо-католической церкви региона в более широком контексте необъявленной войны руководства СССР против Ватикана как “центра мировой реакции”; очерчено стратегию выживания в новых условиях Реформатской церкви Закарпатье, индивидуальное поведение ее руководства и верных. Среди обвинений, которые выдвигались советскими репрессивными органами в адрес католических священнослужителей, преобладаю

инкриминирования "антисоветской политической деятельности" во времена Чехо-Словакии или Венгрии, участие в политических партиях различной направленности, поддержке администрации А. Волошина. Подвергались репрессиям и рядовые верующие, которые брали на себя смелость откровенно отстаивать право на существование своей конфессии. Доказано, что острое антирелигиозной политики, в первую очередь, было направлено против Греко-католической церкви края.

**Ключевые слова:** Закарпатье, послевоенный период, коммунистическая партия, советская власть, общественно-политическая жизнь, римско-католическая церковь, греко-католическая церковь, реформатские общины.

\* \* \*

УДК 94:378.4(477.63)“1941/1943”

**Чепурко О. О.**

кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики, Дніпропетровський національний університет ім. Олесея Гончара (Україна, Дніпропетровськ), skythes@mail.ru

### ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У М. ДНІПРОПЕТРОВСЬК (1941–1943): ПОСТАНОВКА НАУКОВОЇ ПРОБЛЕМИ

*Досліджується розвиток вищої освіти в м. Дніпропетровськ у період окупації німецькими військами, висвітлюється історія утворення університету, виокремлюються перспективні напрямки подальших науково-дослідницьких пошуків.*

**Ключові слова:** університет, окупація, Дніпропетровськ, професорсько-викладацький склад, студенти, навчальні заклади, Дніпропетровський державний університет, Український державний університет в м. Дніпропетровськ.

У кожного навчального закладу свій шлях в історії та місце в національній системі освіти та науки. Своє неповторне минуле має й Дніпропетровський національний університет імені Олесея Гончара, народження якого (тоді Катеринославського університету) співпадає з буремними революційними подіями: часом німецької окупації українських земель у 1918 р., трансформацією країни (ліквідацією УНР та становленням монархічної Української Держави), формуванням передумов громадянської війни. Подальша історія навчального закладу наповнена цікавими подіями, пов'язана з видатними людьми. Одним з малодосліджених періодів діяльності університету, але разом з тим трагічним та зворушливим, є час існування залишків університету в період нацистської окупації (1941–1943 рр.), в стінах якого продовжували науково-педагогічну роботу співробітники та навчальну діяльність студенти, що залишилися після евакуації.

Бойові дії та упродовження нової влади унеможливили діяльність навчальних закладів серед яких був і Дніпропетровський державний університет. Однак, не зважаючи на окупаційний режим, умови військового часу, вища освіта в місті швидко відновлюється. На базі міських вищих учбових закладів, які діяли до війни (Медичний інститут, Транспортний інститут, Дніпропетровський державний університет) відкрилася нова установа, офіційна назва якої – Державний український університет у м. Дніпропетровському (Dnjepropetrowsker Ukrainische Staatsuniversitat). Проте, в архівних матеріалах зустрічаються документи в яких по-різному називали цей навчальний заклад: Український державний університет, Державний університет, Дніпропетровський державний університет.

Утворення університету дозволялося й регламентувалося наказом Дніпропетровської обласної управи від 22 вересня 1941 р. (підписав голова управи Олійниченко). Відповідно наказу створювалися кілька навчальних установ: Політехнічний інститут, Транспортний інститут та Державний український університет у м. Дніпропетровському. До складу останнього увійшли: Дніпропетровський державний університет, Медичний інститут, Сільськогосподарський інститут, Фармацевтичний інститут та Інститут іноземних мов, які мали до війни 17 факультетів та 152 кафедри [1, арк. 30].

Того ж дня (22 вересня), Дніпропетровська обласна управа призначила ректором університету доктора біологічних наук, професора Розгіна Івана Федоровича. Він отримав зобов'язання до 1 жовтня 1941 р. розробити статут університету, намітити кандидатів на посади деканів факультетів та їхніх заступників, подати список претендентів на означені посади до обласної управи на затвердження [2, арк. 2]. Це розпорядження було виконано своєчасно й Дніпропетровська обласна управа вже 15 жовтня 1941 р. затвердила статут, у відповідності з яким Дніпропетровський університет мав наступну структуру:

- філологічний факультет з відділами української та германської філології;
- історико-географічний факультет;
- медичний факультет з відділами лікувально-профілактичним та фармацевтичним;
- сільськогосподарський факультет;
- фізико-математичний факультет;
- хімічний факультет;
- біологічний факультет [1, арк. 2].

Структура університету згодом корегувалася. У зв'язку з структуризацією та реорганізацією навчального закладу в 1942 р. були змінені назви окремих факультетів та їхня будова. Наприклад, географічний відділ, що до цього часу був у складі історико-географічного факультету включили до біологічного факультету, який перейменували у природничий. У 1942 р. виник теологічний факультет [2, арк. 5; 3, арк. 78]. Загалом, на початку діяльності вищого учбового закладу факультети об'єднали 63 кафедри: у складі медичного факультету діяли 28 кафедр, фізико-математичного – 5, хімічного – 4, історико-географічного – 6, біологічного – 7, сільськогосподарського – 6, філологічного – 7 [4, с. 113].

Після прийому студентів на перший курс та реєстрації студентів старших курсів всіх інститутів, що об'єдналися в межах університету, а також з урахуванням слухачів 2-х річних фармацевтичних та короткотермінових курсів німецької мови університет в своєму складі мав всього 3 245 студента [1, арк. 31]. По факультетах і курсах студенти розподілялися наступним чином:

Університет знаходився на утриманні бюджету, який затверджувався та регулювався державним органом. Навчальний заклад був самостійною юридичною особою, з власним штампом і печаткою з державним знаком. Усе майно університету вважалося державною власністю, а основні джерела бюджету склалися з платні за навчання та державної дотації.

Таблиця 1.

## Розподіл студентів по університету

№	Факультети	курс I	курс II	курс III	курс IV	курс V	Разом
1	Медичний	525	137	115	132	143	1052
2	Фармацевтичний відділ	360	24	16	9	–	409
3	Фармацевтичні курси	226	–	–	–	–	226
4	Філологічний	147	106	59	19	2	333
5	Курси німецької мови	645	–	–	–	–	645
6	Історико-географічний	74	40	14	18	8	154
7	Фізико-математичний	49	29	17	16	6	117
8	Хімічний	24	6	10	4	24	68
9	Біологічний	82	6	10	17	15	130
10	Сільсько-господарський	51	14	25	12	9	111
Разом		3245					

Діяв університет трохи менше двох років. Перші заняття почалися 25 жовтня 1941 р., а останні розпорядження в. о. ректора Г. Я. Фота, який керував закладом останні місяці його існування датуються серпнем 1943 р. Фактично університет, напередодні звільнення міста від окупантів (25 жовтня 1943 р.), вже не працював.

Проте метою статті є не опис діяльності Державного українського університету у м. Дніпропетровську, але виокремлення перспективних напрямів подальшого наукового розгляду проблеми.

Звичайно, в історіографії така тема не могла залишитися не поміченою й набула певного висвітлення насамперед у ювілейних працях присвячених річниці створення університету [4; 5] та в окремих роботах науковців [6–8]. Зокрема досліджувалася історія становлення та діяльності навчального закладу в умовах нацистської окупації, наводилися результати навчальної та науково-дослідницької роботи, обставини евакуації та реевакуації тощо. Проте в Державному архіві Дніпропетровської області у фонді 4398сч зберігається значний обсяг не проаналізованих джерел, що містять цікаву інформацію.

За своїм змістом архівні джерела фонду поділяються на організаційно-розпорядчі, фінансово-розрахункові та з особового складу. Організаційно-розпорядчі документи визначають такі важливі питання, як функції та права університету на виконання освітніх послуг – це статут університету, накази та розпорядження Дніпропетровської обласної управи, ректорату, деканатів, канцелярії, навчального відділу тощо. Фінансово-розрахункова документація (звіти про надходження коштів, звіти про фінансовий стан, платіжні документи, відомості) забезпечувала точне та своєчасне виконання фінансових зобов'язань навчального закладу, а тому містить інформацію про вартість навчання, заробітну плату співробітників,

фінансовий стан університету. Документація з особового складу (заяви, автобіографії, анкети професорсько-викладацького складу, особові справи співробітників та студентів) відображає всі кадрові питання Державного українського університету від забезпечення кадрами до їх переміщення та професійного вдосконалення.

Аналіз наукових розвідок присвячених історії університету періоду окупації та наявної джерельної бази дозволяють виявити коло наукових питань, що вимагають поглибленого, цілеспрямованого і сучасного аналізу, неможливого без опрацювання, як опублікованих праць, так і невідомих або відомих, але недостатньо оцінених історичних джерел. Враховуючи вищесказане автор окреслив коло найважливіших проблем історії університету 1941–1943 рр. які можуть стати напрямами майбутніх досліджень:

– етапи розвитку університету (1941–1943 рр.), його місце в нацистській політиці та роль в системі освіти;

– політика нацистського режиму щодо формування українських педагогічних і наукових кадрів, особливості співпраці співробітників та студентів університету з окупаційною владою, ставлення радянського підпілля, українських патріотичних сил, громадськості до діяльності навчального закладу;

– питання юридичного правонаступництва Дніпропетровського державного університету, джерела фінансування навчальної установи, процедура призначення наукових ступенів та посад, методи вирішення кадрової проблеми в Державному українському університету у м. Дніпропетровську;

– науково-педагогічна та громадсько-політична діяльність представників професорсько-викладацького та науково-допоміжного складу, студентів і аспірантів університету в часи воєнного режиму на тлі тих суспільно-політичних процесів, що розгорталися в регіоні;

– склад і статус професорсько-викладацького корпусу, його професійний рівень, місце в суспільстві, матеріально-побутові умови життя;

– кількісний, соціальний, національний, віковий, статевий склад студентства, його соціальний статус, стосунки з професурою та окупаційною владою, умови побуту та навчання;

– життя та діяльність найталановитіших педагогів та вчених університету – багато з них викреслені з історії, проте не заслуговують на небуття.

Подальше вивчення не досліджених наукових проблем й надалі залишається актуальним, адже новітній аналіз історії навчальних установ міста надасть можливість вийти на ґрунтовні узагальнюючі висновки та відкриття в системі вітчизняної освіти.

## Список використаних джерел

1. ДАДО. – Ф.4398сч. – Оп.1. – Спр.1.
2. Там само. – Спр.3.
3. Там само. – Спр.108.
4. Історія Дніпропетровського національного університету / Голова редколегії проф. М. В. Поляков. – 4-е вид., переробл. і доповн. – Д., 2008.
5. Історія Дніпропетровського національного університету / Голова редкол. проф. М. Поляков. – 3-тє вид., переробл. і доповн. – Д., 2003.
6. Клець В. К. Оккупационный режим и организация работы учебных заведений Днепропетровской области в период Второй

мировой войны // Наддніпрянський іст.-краєзн. зб. – Д., 1998. – Вип.1. – С.291–298.

7. Чепурко О. О. Історія створення Державного українського університету у м. Дніпропетровськ / О. О. Чепурко // Проблеми політичної історії України. – 2014. – Вип.9. – С.178–187.

8. Шахрайчук І. А. Деякі аспекти діяльності громадських об'єднань на Дніпропетровщині в період німецької окупації / І. А. Шахрайчук, М. А. Слободянюк // Наддніпрянський іст.-краєзн. зб. – Д., 1998. – Вип.1. – С.299–306.

#### References

1. DADO. – F.4398sch. – Op.1. – Spr.1.
2. Tam samo. – Spr.3.
3. Tam samo. – Spr.108.
4. Istoriiia Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu / Holova redkol. prof. M. V. Poliakov. – 4-e vyd., pererobl. i dopovn. – D., 2008.
5. Istoriiia Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu / Holova redkol. prof. M. Poliakov. – 3–tie vyd., pererobl. i dopovn. – D., 2003.
6. Klets V. K. Okkupatsyonnyy rezhym y ohanyzatsiya raboty uchebnykh zavedenyi Dnepropetrovskoi oblasti v peryod Vtoroi myrovoi voyni // Naddnyprianskyi ist.–kraiezn. zb. – D., 1998. – Vyp.1. – S.291–298.
7. Chepurko O. O. Istoriiia stvorennia Derzhavnoho ukrainskoho universytetu u m. Dnipropetrovsk / O. O. Chepurko // Problemy politychnoi istorii Ukrainy. – 2014. – Vyp.9. – S.178–187.
8. Shakhraichuk I. A. Deiaki aspekty diialnosti hromadskykh ob'ednan na Dnipropetrovshchyni v period nimeckoi okupatsii / I. A. Shakhraichuk, M. A. Slobodianiuk // Naddnyprianskyi ist.–kraiezn. zb. – D., 1998. – Vyp.1. – S.299–306.

**Чепурко О. О.**, Candidate of Science (History), Associate Professor of the Department of Ukrainian History and Ethnopolitics of Oles Honchar Dnipropetrovsk National University (Ukraine, Dnipropetrovsk), skythes@mail.ru

#### The history of Ukrainian State University in Dnepropetrovsk (1941–1943): setting scientific problem

The article examines development of higher education in Dnepropetrovsk during the occupation by German troops. Disclosed the circumstances creating the university and called current research topics.

**Keywords:** university, occupation, Dnepropetrovsk, of professors and lectures, students, higher education, Dnepropetrovsk State University, Ukrainian State University in Dnepropetrovsk.

**Чепурко О. О.**, кандидат исторических наук, доцент кафедры украинской истории и этнополитики, Днепропетровский национальный университет им. Олеса Гончара (Украина, Днепропетровск), skythes@mail.ru

#### История Государственного украинского университета в г. Днепропетровск (1941–1943): постановка научной проблемы

Исследовано развитие высшего образования в г. Днепропетровске в период оккупации немецкими войсками. Раскрывается история создания университета, указываются актуальные темы дальнейших научных поисков.

**Ключевые слова:** университет, оккупация, Днепропетровск, профессорско-преподавательский состав, студенты, учебные заведения, Днепропетровский государственный университет, Украинский государственный университет в г. Днепропетровск.

\* \* \*

УДК 94(477).[323.3]

#### Киридон П.В.

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України, Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка (Україна, Полтава), p.w.kiridon@rambler.u

#### ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ОФОРМЛЕННЯ НОМЕНКЛАТУРИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ В ПОВОЄННЕ ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ

Розглядаються особливості становлення і модерна інституціоналізація апаратів КПУ упродовж повоєнного двадцятиріччя. Показано діяльність її чиновницьких підрозділів, котрі змінили основи управлінського організму партії, радянської влади в цілому. Досліджено процеси, що призвели до набуття номенклатурною системою управління стабільності.

Розкрито процеси відтворення організаційно-управлінських позицій компартійної номенклатури, яка змінювала апаратні розбудови в екстремальних умовах суспільної трансформації 1945–1964 років. Практику опанування партапаратом провідних позицій у владному механізмі показано з позицій використання різноманітних методів управління соціально-економічними процесами та засобами контролю над життям суспільства.

Наголошено на співпраці апаратів КПУ з радянсько-управлінськими структурами, на підпорядкуванні державних органів волі партійних апаратів.

Партійну номенклатуру вивчається, виходячи з чисельно-якісних характеристик КПУ, показано консервативне спрямування як еволюції партії, так і суспільного розвитку загалом.

**Ключові слова:** Комуністична партія України, партійна номенклатура, партійний апарат, партійний комітет, Президія ЦК, управлінські кадри, відділи парткомів, партійний секретар.

Протягом 1945–1964 років відбувалося модерне юридичне і правове становлення політичних організацій Радянського Союзу, а Комуністична партія утвердилася як панівна сила державної системи. Провідним чинником у ній стали апаратні партійні форми (комітети), які формально прикривалися декларованими принципами демократизму та колегіальності.

Після колосальних кадрових утрат під час війни від 1945 року більшовики, понад усе, опікувалися кількісним і якісним відновленням лав ВКП(б), згодом – нарощуванням чисельного складу партії, розширенням мережі партійних осередків на всіх рівнях. Компартія більшовиків України також вийшла з війни відчутно ослабленою, адже стан окупації та фронти, які прокотилися територією республіки, означали гуманітарну катастрофу гігантських масштабів. Повсюдно партійні комітети перестали існувати фізично, не було достатньої кількості комуністів і тим паче партійних чиновників.

Відзначимо, проте, що воєнна доба спричинила входження в партію фронтової молоді, завдяки чому склад ВКП(б) зріс із 3,6 млн. у 1941 до 6,3 млн. у 1947 році. У ті часи близько 60% партійців служили в Збройних силах [1, с. 114–115]. А її закінчення, крім іншого, означало потужний потік учорашніх військових на роботу до цивільних установ, що позначилося й на внутрішньопартійному становищі. Наприкінці 1945 року ті, хто одержали партквиток на фронті, склали понад 40% членів і кандидатів у члени ВКП(б) – 2,5 млн. з 5,7 млн. Протягом кількох наступних років частка вчорашніх воїнів збільшувалася. Це означало наявність потенційної здатності учасників бойових дій безпосередньо впливати на повоєнну партійну стратегію й тактику [3, с. 370].

Станом на 1947 рік, коли пройшли перші хвилі демобілізації, у партійній організації республіки на обліку перебувало 638 тис. 407 комуністів, у тому числі понад 2/3 – тих, хто повернувся з фронту [24, арк.42; 25, арк. 9]. У 1946–1953 роках КП(б)У щороку в середньому поповнювалася на 65,9 тис. осіб. Наступні часи зафіксували зменшення зростання: у середньому 37,9 тис. осіб щороку [14, с. 111–112]. У 1952 році в КП(б)У перебувало 652 тис. 327 членів і 99 тис. 918 кандидатів у члени Компартії [29, арк. 10]. Але загалом збільшення числа комуністів залишалося стійкою тенденцією.

Кількісні характеристики відносно стабілізувалися в середині 1950–х років, коли в лавах КПУ налічувалося близько 850 тис. комуністів, об'єднаних у майже 50 тис. первинних організацій [30, арк. 2–3; 7, с. 35]. Протягом 1956–1965 років республіканська парторганізація збільшилася ще на 69% [6], об'єднавши 1,83 млн. осіб

[14, с. 112]. Отже, відбулося організаційне відновлення та розпочалося зростання КПУ.

Штати республіканського партапарату 1952 року налічували 16 тис. 935 відповідальних і 4 тис. технічних працівників. Секретарський корпус партії включав 2 тис. 783 службовців. У вересні 1953 р. було збільшено (із 3–х до 5–ти) число секретарів у райкомах із метою обслуговування зон МТС [1, с. 116]. В Українській РСР, окрім того, перебували 107 партторгів ЦК ВКП(б) на підприємствах [19, арк. 7зв–8]. Згідно зі Статутом ВКП(б) в обкомах було по 4 – 5 секретарів. Рішенням ХХ з'їзду КПРС ці показники встановлював ЦК в кожному окремому випадку. Відтоді секретаріати райкомів стали номенклатурою обкомів і фактично не залежали від власних комітетів, хоча формальні процедури виборів та затвердження витримувалися [11, с. 65].

Іншою актуальною задачею стала комунізація західних областей. У передвоєнні роки там (крім Закарпаття) тільки розпочалося організаційне становлення партійних комітетів, перерване в 1941–1944 роках. Слабкість партійних лав у регіоні визначалася незначною кількістю організаційних структур КП(б)У, украй низьким показником членства в партії вихідців із місцевого населення, невисоким авторитетом серед народу комуністичної ідеї загалом. Ситуація виглядала критичною. Так, 1952 року з 9 тис. 988 комуністів Дрогобицької області регіон представляли 1 тис. 932 особи (19,3%), на Тернопільщині з 1 тис. 151 прийнятого до ВКП(б) місцевих було 589 (51,2%). У цілому, в західних областях із 89 тис. 848 комуністів корінні мешканці склали 15 тис. 421 особу (17,2%) [23, арк. 1; 18, арк. 15, 137]. Ще меншими були показники в партапаратах. У Дрогобицькій області “західняки” становили 2,3% серед чиновників обкому, 2,4% – міських та районних комітетів, 1,4% – секретарів первинних організацій КП(б)У. Жодного такого не було в органах МВС і МДБ, судах і прокуратурі [17, арк. 172–173].

Іти на чиновницькі посади місцеві не хотіли, боялися, та й вищим керівникам областей було зручніше використовувати кадри, запрошені з інших регіонів, ніж займатися відбором і вихованням функціонерів із місцевого населення, адже “східняки” були політично надійнішими й відносно більш компетентними. Тому в обласних, окружних і районних комітетах Західної України склалося засилля прибулих із інших областей УРСР та союзних республік. Так, на приєднаній до УРСР напередодні війни Ізмаїльщині 1951 року з 368 працівників, що входили в номенклатурні списки ЦК КП(б)У, вихідців із краю було всього 3. В обласній Раді з 70 депутатів налічувалося 32 місцевих. Усього корінних мешканців за всіма номенклатурними переліками було 7,1%, у тому числі 5 зі 142 секретарів первинних партійних організацій [22, арк. 126].

Наслідком такого курсу було те, що разом із прибулими фахівцями різних галузей народного господарства партійні номенклатурники витворювали своєрідний клан, відмежований від місцевого населення ментально–психологічними, мовними, релігійними та іншими бар'єрами. Так формувалося стійке взаємне

відчуження між населенням і партійною номенклатурою.

Значні управлінські сили було кинуте Компартією України на відродження в республіці колгоспної системи, адже поруйнований війною, знекровлений голодом 1946–1947 років аграрний сектор був найслабшою ланкою соціально–економічної сфери. Понад усе тоді ставилася задача створення парторганізацій первинного рівня та забезпечення їх секретарськими кадрами. Однак її виконання затягнулося на багато років, оскільки партійна номенклатура на селі не мала належного кількісного й якісного рівнів працівників, іще менше – опори серед населення. У ряді населених пунктів комуністів були одиниці, тобто не йшлося навіть про створення партгруп.

У колгоспах, котрі відтворювалися або формувалися вперше, часто партійні структури поставали тільки на папері. Згідно з партійною статистикою, 1947 року з 6 тис. 315 новостворених парторганізацій КП(б)У 4 тис. 239 (понад 2/3) припадало саме на колгоспи [26, арк. 2]. Але такі осередки відігравали незначну роль у житті господарств. Їх не шанувало населення, не брали до уваги районні керівники. Секретар ЦК ВКП(б) А. Жданов на нараді в лютому 1948 року обурювався ігноруванням обкомами й райкомами партструктур колгоспів: “Ніяких партійних організацій не потрібно створювати, діяти через голів колгоспів. Ось єдина система зв'язку і керівництва обкому з районами. Райком же спирається на голів колгоспів, і тому ніяких парторганізацій не потрібно... Це є згубна система” [13, с. 258].

Разом із тим відновлення зруйнованого народного господарства поступово трансформувалося в процес науково–технічної реконструкції та управлінсько–виробничих новацій. Тому й надалі доцільним було першочергово посилювати урядові та господарські управлінські утворення, радянські органи влади. Адже саме в них зосереджувався потенціал фахівців технічно–інженерного профілю, організовувалася практична робота всіх галузей. Проте у владних кабінетах зазвичай йшлося не стільки про виробничу ефективність політичної системи, скільки про те, кому належить реальна влада в країні: партійним чи радянським органам. Парткомам, а не державним структурам тоді відводилася провідна роль в управлінні виробничими процесами. Утвердився саме такий варіант утримування владних повноважень у номенклатурних верхах.

Щоправда, навколо проблеми розмежування управлінських функцій між партійними та державними органами певний час точилася боротьба номенклатурних структурних кланів. Партія мала, на думку Й. Сталіна, зосередитися на відборі номенклатурно–управлінських кадрів та ідеологічних питаннях. Управлінські задачі, перш за все, мали вирішувати уряд і радянські органи. Своєрідний демарш “вождя” на ХІХ з'їзді КПРС у 1952 році, коли він звернувся з проханням звільнити його від обов'язків секретаря ЦК свідчив (не всі на це завважили!) про продовження лінії на посилення впливу державно–господарської номенклатури. Адже від керівництва Радою Міністрів Й. Сталін не відмовлявся.



Тенденції до піднесення ваги державних структур на противагу партійним комітетам підтримувала частина соратників керівника СРСР, у тому числі такі діячі, як Л. Берія і Г. Маленков. У записці Й. Сталіна на ім'я останнього, підготовленій 1947 року, схвалювався номенклатурний перегляд повноважень партії та державних органів на користь останніх. Відтепер пропонувалося затверджувати кандидатури на посади голів виконкомів Московського і Ленінградського регіонів у ЦК ВКП(б), аби запобігти шкідливому диктатові місцевого партійного керівництва в цих областях і містах [13, с. 322].

Однак, пізніше, у роки “відлиги” партчиновники стали дедалі впевненіше підміняли апарати радянських і господарських структур на всіх ділянках виробничої сфери. Номенклатура КППС перетворювалася на вищу інстанцію, відповідальну не тільки за політичні чи ідеологічні напрямки, а, передусім, за економічні процеси. Тож від її стану залежали не лише соціальні, а й господарські перспективи країни.

Констатуємо, що зовні партійний диктат щодо рад маскувався показовим піклуванням про розподіл управлінських функцій між партійними державними органами. Однак, попри демагогію, КППС твердо тримала в своєму політичному полі ключові питання життєдіяльності рад, визначала співвідношення вертикальних рівнів державного керівництва, координувала виробничі взаємини територіальних утворень і монополю визначала характер соціального планування. Завдяки цьому партія одночасно виступала і як державний, і як наддержавний орган [11, с. 45–47]. Ефект партійного диктату підсилювався контролем над громадськими організаціями, неформальними суспільними процесами.

Поставало завдання витримати належний баланс між регіональними управлінськими утвореннями та підпорядкованим центром виробництвом. В Українській РСР додавався компонент національної специфіки, зумовлений, хай і видимою, правовою автономією республіки. Тому структурні зміни та кадрові перестановки у вищих партійно-урядових інстанціях спричинювали не лише подальші корективи контрольованих цими органами номенклатурних списків, а й дії, спрямовані на дотримання співвідношення інтересів різних політичних сил.

Знаково, що Центральний Комітет мав значно меншу, ніж фіксував Статут партії, організаційну владу. Він не був “партійним парламентом”, де б обговорювалися важливі питання, дебатувалися спірні позиції тощо. ЦК (протягом 1917–1990 років змінилося 22 його склади) так і не набув належної інституціоналізації. Пленуми цього органу по війні зазвичай були формальними зібраннями. У період 1953–1964 років лише одного разу інтервал між ними склав 10 місяців, в інших випадках він не перевищував 6–7 місяців. Тривалість пленумів варіювалася від 5 до 16 днів. За цей час було ухвалено 108 постанов КППС [10, с. 8, 225, 235–236]. Проте ці представницькі форуми здебільшого санкціонували рішення, зарані підготовлені партапаратом, головним чином Секретаріатом ЦК.

Його роботу зазвичай координувала колегіальна форма – Політбюро / Президія ЦК, що інституціоналізувалася як вищий орган державної влади. Політбюро / Президія ЦК було практично непідзвітне статутним органам партії. У резолюціях ЦК КПУ, що ввійшли до другого тому видання “КПУ в резолюціях...” (1941–1976 років) немає жодного випадку оцінки діяльності Політбюро / Президії, котре безконтрольно приймало рішення, у тому числі номенклатурного порядку. За необхідності ухвали оформлялися в актах Верховної Ради чи уряду [8, с. 74–77]. Секретаріат переймався тактичними справами, будучи теж підпорядкованим Політбюро / Президії ЦК.

Президія ЦК тримала в колі номенклатурної відповідальності кадрові призначення найпершої ваги. Неофіційний перелік вищої категорії компартійної номенклатури можна визначити за постановою ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР 16 квітня 1947 року “Про режим праці й відпочинку працівників Партії та Уряду”. Із 240 посад, що були в спискові, до партійної підпорядкованості належали по 5 секретарів і начальників управлінь ЦК, 20 їхніх заступників, голова Центральної ревізійної комісії, 24 інспектори Центрального Комітету, заступники голови Комітету Центрального контролю при ЦК, головний редактор газети “Правда”, по 4 секретарі Московських обкомів й міськкому КППС та 4 члени партії, котрі займали не високі, але почесні посади [8, с. 399–400]. Усього йшлося про 76 осіб, котрі фактично складали вищу компартійну еліту.

У перші роки “відлиги” роль Президії ЦК КППС безперечно зростає. Тому М. Хрущов постійно прагнув тримати в ній баланс сил на свою користь. На нашу думку, успішність його лінії базувалася на запропонованій лідером партії концепції десталінізації, котра, зокрема, передбачала посилення колегіальних засад у політичному керівництві. Однак продуковані міцніючими позиціями першого секретаря ЦК тенденції до зміцнення авторитаризму невдовзі призвели до розвою розбіжностей між М. Хрущовим і частиною членів Президії. Перестановки в складі вищих і регіональних партійних органів, здійснені ним, хоча й додавали керівникові політичної ваги, не послабили протистояння в Президії.

ЦК КП(б)У неодноразово переглядав власний штатний розпис. Робилося це як за вказівками Кремля, так і з власної ініціативи. Станом на 1 березня 1947 року в ньому налічувалося 484 штатні одиниці. Розбудова ЦК фактично дублювала структуру Ради Міністрів, проте відрізнялася від уряду наявністю агітаційно-пропагандистських форм. Комітет уключав 30 відділів, особливий сектор, управління справ і партколегію [15, арк. 92–98; 16, арк. 136–150].

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 21 червня 1948 року апарат українського керівного партійного центру зменшився на 28 осіб і включав 420 відповідальних та 174 технічних працівників (12 відділів). За два роки показник знизився до 353 і 152 осіб відповідно [19, арк. 7зв; 27, арк. 5, 88–89]. Цей рівень ЦК КП(б)У в подальшому був відносно стабільним.

Станом на 1954 рік функціонувало 9 відділів ЦК КПУ. Після структурної перебудови КППС у 1963 році ЦК КП України мав Бюро з керівництва промисловістю

і будівництвом (8 відділів) та Бюро з керівництва сільським господарством (4 відділи) [9, с. 136–140]. Зауважимо, що ніколи так активно не змінювалися розбудови вищого партійного органу КПУ, як у часи перебування на вершині влади М. Хрущова.

Важливе значення мали підконтрольні ЦК номенклатурні переліки партійно–державних і господарських органів. У вересні 1946 року ЦК ВКП(б) переглянув списки посад, підпорядкованих партійним комітетам, збільшивши їх приблизно на чверть. Якщо в довоєнному 1940 році реєстр основної номенклатури фіксував 16 тис. 719 назв, то нова номінація налічувала близько 22 тис. одиниць. А разом із контрольно–обліковою номенклатурою списки включали майже 45 тис. посад [28, арк. 22–24].

У червні 1953 року М. Хрущов звернувся в ЦК КПРС із пропозицією переглянути власну номенклатуру з тим, щоб передати кадрові призначення регіональним комітетам. Секретар ЦК хотів скоротити номенклатурний список цього органу на 45% – до 25,3 тис. посад. Зменшення відбулося. 1954 року основна та обліково–контрольна номенклатура ЦК КПРС складала 23 тис. 576 осіб. У 1957 року показник опустився до 12 тис. 645, 1958 року стало 14 тис. 342 посади [28, арк. 22–28].

Проте акція мала наслідком зростання номенклатури, підзвітної республіканським ЦК. На рівні Центрального Комітету КПУ списки номенклатури розподілялися між відділами, включаючи в підконтрольні кадрові переліки міністерства, відомства, підприємства, організації, установи та заклади. Кожен із відділів “здійснює відбір і розподіл керівних кадрів... і вносить їх на затвердження ЦК, ... контролює виконання відомствами, організаціями і підприємствами директив партії та уряду” [28, арк. 23], – говорилося в інструктивному матеріалі ЦК КПУ 1956 року.

Кількісно–якісна розбудова апарату Центрального Комітету Компартії України набула завершеного характеру тільки наприкінці “відлиги”. 1965 року до його структури входили Політбюро і Секретаріат, яким підпорядковувалися 12 відділів, партійна комісія та управління справами [12, с. 167]. Кожен відділ відповідав за певний номенклатурний перелік відомств і організацій. Контролеві підлягала, крім кадрових питань, виконавська дисципліна управлінців. Скажімо, за відділом пропаганди й агітації закріплювалися керівники Міністерства освіти, Академії Наук, Спілок письменників, художників, композиторів, архітекторів, Головліту, газет і журналів, добровільних товариств тощо (усього – 31 назва) [28, арк. 22–28].

Президія ЦК КПУ на початку 1960–х років мала в штаті 170 працівників, вищий прошарок котрих складали перший секретар, 5 секретарів, 4 заввідділами, голова парткомісії, начальник управління справами та керівник особливого сектору (усього – 13 осіб) [21, арк. 37].

Елітна верхівка вищої партійної номенклатури – секретарський корпус – по війні налічувала, крім ЦК КПРС, близько 70 посад у ЦК Компартії республік, 875 працівників обласного та крайового рівнів, 180 – окружного, 2 тис. 770 – міських, 23 тис. 658 – районних комітетів. Разом із керівниками первинних організацій у

КПРС, таким чином, несли службу понад 377,5 тис. секретарів. Ядром цього осередку номенклатури були комітетські секретарі (від райкому до ЦК) – близько 27,6 тисячі осіб [1, с. 116], решту складали очільники первинних організацій. Показники свідчать про розлогість і потужність потенціалу компартійних структур, котрі були осердям номенклатурного управлінського організму.

Збільшення партійної номенклатури об’єктивно зумовлювалося зростанням лав КПРС та відділів комітетів за рахунок підміни партією радянських і громадських структур, загальної бюрократизації політичної системи. Нарощування партчиновництва було наслідком реформаторських заходів періоду “відлиги”. До номенклатури постійно включали нові виробничі посади, число котрих множилося через економічне піднесення країни другої половини 1950–х років, що офіційно трактувалося як посилення партійного керівництва розвитком суспільства.

Кожен випадок уключення до номенклатурних переліків нових посад викликав зростання апарату відповідного парткому. Так, 1950 року, після введення в номенклатуру обкомів голів колгоспів пішли звернення до ЦК КП(б)У щодо розширення штатів обласних і районних комітетів [20, арк. 59]. Запити було в більшості випадків задоволено. Аналогічним чином комітети реагували на інші реформаційні дії влади, котрих було немало. Наприклад, створення 1957 року раднаргоспів зумовило відповідне розширення мережі парткомів. Не менш значні перебудови в комітетах викликали поділ партійних обласних комітетів за галузевою ознакою, спроба ліквідувати райкоми партії тощо. Тому штатний склад партноменклатури весь час зростав, у підсумку на порядок збільшившись на початку 1960–х років порівняно з повоєнним часом.

У ЦК КПРС нарощуванню числа партапаратних працівників протягом 1945–1964 років намагалися протидіяти, робилися спроби організувати зворотний процес. Хрущовське оточення балансувало між розумінням власної залежності від партноменклатури й бажанням підтримувати симпатії до влади популярними кроками. Але партапарат набував стійкого імунітету: готуючи нововведення, він завжди дбав про маневрування на захист власних інтересів.

Зміни в штатних списках організацій, управлінь, установ і закладів були передумовою до перегляду структурних розбудов у відповідних комітетах партії. Хоча кількісні параметри були важливою характеристикою діяльності партноменклатури, їхнє регулювання не було впорядковане законами партійного життя. Середньостатистичні показники свідчать, що в райкомі працювало близько 40 відповідальних працівників, у міськкомі та окружкомі – до 60, в обласному комітеті – близько 80 апаратників. ЦК союзних республік налічували до 100 управлінців. Усього на початку 1960–х років окреслював показник номенклатури КПРС: близько 245 тис. осіб [1, с. 116].

Протягом 1945–1964 років відбувався перегляд балансів апаратів обласних і міських структур парткомів. Спочатку найвпливовішими були адміністративні відділи, котрі контролювали номенклатурні списки в силових відомствах. Наприклад, в адмінвідділі Харківського міськкому

партії 1949 року нараховувалося 216 осіб [5, арк. 15]. Після 1953 року основну роль відігравали галузеві (промисловий, транспортний, сільськогосподарський) відділи, які відповідали за реальні економічні показники в регіоні. Апаратний склад обкомів ставав переважно виробничо-управлінським, брав на себе завдання керівництва розвитком народного господарства (юридичнопитання вирішували радянські установи). Недостатня компетентність більшості партійних чиновників часто завдавала непоправної шкоди справі, оскільки обкомівська номенклатура бралася керувати фахівцями в питаннях організації господарства.

Із залучення парткомів до безпосереднього управління виробничими процесами впливало кілька наслідків. По-перше, утрачала позиції ідеологічна сфера, котрою в КПУ опікувалася недостатня кількість працівників. Політична робота здійснювалася переважно на рівні ЦК, на місцях вона видавалася другорядною на фоні задач економічного характеру. По-друге, провали в господарському будівництві, особливо на початку 1960-х років, були підставою для невдоволення з боку населення не стільки радянськими, скільки партійними органами [2, с. 151–152].

Отже, внутрішньопартійні пертурбації протягом другої половини 1940 – початку 1960-х років свідчили, що партійні лідери набували впевненості, стаючи не тільки апаратними, а й політичними діячами республіканського масштабу. Секретарі обкомів і райкомів як очільники влади на місцях [4, с. 78] активно впливали на політичний курс країни.

#### Список використаних джерел

1. Авторханов А. Технология власти / А. Авторханов. – М. : Слово; Новый мир, 1991. – 638 с.
2. Бобков Ф. КГБ и власть / Ф. Бобков. – М. : Ветеран МП, 1995. – 384 с.
3. Верт Н. История советского государства. 1900–1991: Пер. с фр. – 2-е изд. / Н. Верт. – М. : Прогресс-Академия, Весь Мир, 1995. – 544 с.
4. Геллер М. История России в 1917–1995 годах. В 4-х томах. Кн. вторая. Мировая империя / М. Геллер, А. Некрич. – М. : Изд-во “МИК”, изд-во “Агар”, 1996. – 458 с.
5. Державний архів Харківської області. – Ф.69. – Оп.5. – Спр.87.
6. Кожин В. Россия. Век XX (1939–1964). Часть третья. От Сталина до Брежнева. 1953–1964. Глава 8. О так называемой оттепели [Электронный ресурс]: [http://hrono.info/libris/lib\\_k/kozhin20v11.php](http://hrono.info/libris/lib_k/kozhin20v11.php).
7. Комуністична партія України. Наочний посібник з партійного будівництва. – К. : Політвидав України, 1972. – 108 с.
8. Крючков Г.К. Трудные уроки: Раздумья бывшего партийного работника. – 2-е изд. / Худож. оформитель Л.П. Вировец / Г.К.Крючков. – Харьков: Фолио, 2009. – 636 с.
9. Лоцицький В.С. Політбюро ЦК КП України: історія, особи, стосунки (1918–1991) / В.С. Лоцицький. – К. : Генеза, 2005. – 368 с.
10. Модсли Э. Советская элита от Ленина до Горбачева. Центральный Комитет и его члены, 1917–1991 гг. / Э. Модсли, С. Уайт; [пер. с англ. А.Л. Раскина]. – М. : РОССПЭН; Фонд “Президентский центр Б. Н. Ельцина”, 2011. – 431 с.
11. Мохов В.П. Региональная политическая элита России (1945–1991гг.) / В.П. Мохов. – Пермь: Пермское книжное издательство, 2003. – 238 с.
12. Партийное строительство. Учебное пособие. Изд. 5-е, доп. – М. : Политиздат, 1978. – 472 с.
13. Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. 1945–1953 / Составители О.В. Хлевнюк, Й. Горлицкий, Л.П. Кошелева, А.И. Мизюк, М.Ю. Прозуменщиков, Л.А. Роговая, С.В. Солюкова. – М. : РОССПЭН, 2002. – 656 с.
14. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К. : Генеза, 2002–2003: Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / О.М. Майборода, Ю.І. Шаповал, О.В. Гарань та ін. – 2003. – 440 с.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4012.
16. Там само. – Оп.23. – Спр.4070.
17. Там само. – Оп.23. – Спр.6209.
18. Там само. – Оп.24. – Спр.1623.
19. Там само. – Оп.24. – Спр.180.
20. Там само. – Оп.24. – Спр.28.
21. Там само. – Оп.24. – Спр.5761.
22. Там само. – Оп.24. – Спр.716.
23. Там само. – Оп.24. – Спр.797.
24. Там само. – Оп.46. – Спр.2258.
25. Там само. – Оп.46. – Спр.2262.
26. Там само. – Оп.46. – Спр.3187.
27. Там само. – Оп.46. – Спр.3767.
28. Там само. – Оп.46. – Спр.4989.
29. Там само. – Оп.46. – Спр.6142.
30. Там само. – Оп.46. – Спр.6882.

#### References

1. Avtorkhanov A. Tekhnologiya vlasti / A. Avtorkhanov. – M. : Slovo; Novyi mir, 1991. – 638 s.
2. Bobkov F. KHB y vlasti / F. Bobkov. – M. : Veteran MP, 1995. – 384 s.
3. Vert N. Istoriya sovetskogo hosudarstva. 1900–1991: Per. s fr. – 2-e yzd. / N. Vert. – M. : Prohress-Akademyia, Ves Myr, 1995. – 544 s.
4. Heller M. Istoriya Rossii v 1917–1995 godakh. V 4-kh tomakh. Kn. vtoraiia. Mirovaya imperiya / M. Heller, A. Nekrych. – M. : Izd-vo “MYK”, izd-vo “Ahar”, 1996. – 458 s.
5. Derzhavnyj arhiv Kharkivskoi oblasti. – F.69. – Op.5. – Spr.87.
6. Kozhynov V. Rossiya. Vek XX (1939–1964). Chast tretia. Ot Stalina do Brezhneva. 1953–1964. Glava 8. O tak nazyvaemoi ottepeli [Elektronnyi resurs]: [http://hrono.info/libris/lib\\_k/kozhin20v11.php](http://hrono.info/libris/lib_k/kozhin20v11.php).
7. Komunistychna partiya Ukrainy. Naochnyi posibnyk z partiinoho budivnytstva. – K. : Politydav Ukrainy, 1972. – 108 s.
8. Kriuchkov H.K. Trudnye uroki: Razdumia byvshego partiinogo rabotnika. – 2-e izd. / Khudozh. oformitel L.P. Vyrovets / H.K. Kriuchkov. – Kharkov: Folio, 2009. – 636 s.
9. Lozytskyi V.S. Politbiuro TsK KP Ukrainy: istoriia, osoby, stosunky (1918–1991) / V.S. Lozytskyi. – K. : Geneza, 2005. – 368 s.
10. Modslly E. Sovetskaia elita ot Lenina do Horbacheva. Tsentralnyi Komitet i eho chleny, 1917–1991 hh. / E. Modslly, S. Uait; [per. s anhl. A.L. Raskyna]. – M. : ROSSPEN; Fond “Prezydentskyi tsentr B.N. Eltsyna”, 2011. – 431 s.
11. Mokhov V.P. Rehyonalnaia politicheskaia elita Rossii (1945–1991 hh.) / V.P. Mokhov. – Perm: Permskoe knizhnoe izdatelstvo, 2003. – 238 s.
12. Partyinoe stroitelstvo. Uchebnoe posobie. Yzd. 5-e, dop. – M. : Politizdat, 1978. – 472 s.
13. Polytbiuro TsK VKP(b) y Sovet Mynystrov SSSR. 1945–1953 / Sostaviteli O.V. Khlevniuk, Y. Horlytskyi, L.P. Kosheleva, A.Y. Myziuk, M.Iu. Prozumenshchykov, L.A. Rohovaia, S.V. Soliukova. – M. : ROSSPEN, 2002. – 656 s.
14. Politychna istoriia Ukrainy XX stolittia: U 6 t. / Redkol.: I.F. Kurasa (holova) ta in. – K. : Geneza, 2002–2003: T.6: Vid totalitaryzmu do demokratii (1945–2002) / O.M. Maiboroda, Yu.I. Shapoval, O.V. Haran ta in. – 2003. – 440 s.
15. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. – F.1. – Op.23. – Spr.4012.
16. Tam samo. – Op.23. – Spr.4070.
17. Tam samo. – Op.23. – Spr.6209.
18. Tam samo. – Op.24. – Spr.1623.
19. Tam samo. – Op.24. – Spr.180.
20. Tam samo. – Op.24. – Spr.28.
21. Tam samo. – Op.24. – Spr.5761.
22. Tam samo. – Op.24. – Spr.716.
23. Tam samo. – Op.24. – Spr.797.
24. Tam samo. – Op.46. – Spr.2258.
25. Tam samo. – Op.46. – Spr.2262.
26. Tam samo. – Op.46. – Spr.3187.
27. Tam samo. – Op.46. – Spr.3767.
28. Tam samo. – Op.46. – Spr.4989.
29. Tam samo. – Op.46. – Spr.6142.

30. Tam samo. – Op.46. – Spr.6882.

**Kyrydon P. V.**, PhD in History, professor of the Department of the History of Ukraine Poltava National Pedagogical Institute by V.H. Korolenko (Ukraine, Poltava), p.w.kiridon@rambler.ru

**Peculiarities of institutional registration of the nomenclature of the Communist Party of Ukraine in the postwar twentieth century**

*Features of establishment and modern institutionalization of CPU apparatus during the postwar twentieth century covered in the article. The author shows the activities of its bureaucratic departments which strengthened the fundamentals of management body of the party and the Soviet government in general. The article investigates the processes that led to the acquisition stability by the nomenclature system management.*

*The process of reproduction of organizational and administrative positions of Communist Party nomenclature, which strengthened hardware development in the extreme conditions of social transformation in 1945–1964. The practice of mastering of the party apparatus the leading positions in the power positions of the mechanism shown using different methods of management of social-economic processes and control over the life of society.*

**Keywords:** Communist Party of Ukraine, the party nomenclature, the party apparatus, the party committee, the Presidium of the Central Committee, managerial staff, departments of party committees, party secretary.

**Киридон П. В.**, доктор исторических наук, доцент, профессор кафедры истории Украины, Полтавский национальный педагогический университет им. В. Г. Короленко (Украина, Полтава), p.w.kiridon@rambler.ru

**Особенности институционального оформления номенклатуры Коммунистической партии Украины в послевоенное двадцатилетие**

*Рассматриваются особенности становления и обновления институционализация аппаратов КПУ в послевоенное двадцатилетие. Показана деятельность ее чиновничьих подразделений, которые укрепляли основы управленческого механизма партии, советской власти в целом. Исследованы процессы, приведшие к приобретению партийной номенклатурной системой управления стабильности.*

*Акцентируется внимание на том, что обновление политического режима в республике свелось к организационным мероприятиям, а кадровые перестановки держались на компромиссах различных аппаратных групп. Описаны попытки становления новых конструктивных схем, согласно которым центр должен был больше учитывать региональные интересы.*

*Подчеркиваются сотрудничество аппаратов КПУ советскими управленческими структурами, подчиненность государственных органов партийным аппаратам. Привязанием номенклатуры партии было создание такого направления развития бюрократической политической системы.*

**Ключевые слова:** Коммунистическая партия Украины, партийная номенклатура, партийный аппарат, Президиум ЦК, управленческие кадры, отделы парткомов, партийный секретарь.

\* \* \*

УДК 94(477)“1953/1964” : 378

**Лук'яненко О. В.**

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри культурології та методики викладання культурологічних дисциплін, Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка (Україна, Полтава), lukuianenko.ov@gmail.com

**РЕКРЕАЦІЙНЕ ДОЗВІЛЛЯ ТА СПОРТ У ПЕДАГОГІЧНИХ ІНСТИТУТАХ УРСР ДОБИ “ВІДЛИГИ” (Ч. 1)**

*Ілюструється еволюція рекреаційного та спортивного типу дозвілля про освітян педінститутів УРСР періоду десталінізації (1953–1964 рр.). Застосування методу контент-аналізу педагогічної преси дозволило проілюструвати наповнюваність вільного часу студентів; відслідкувати співвідношення характеристик позаробочого часу викладачів відповідно до сучасних підходів теорії та історії дозвілля.*

**Ключові слова:** повсякдення, студенти, рекреаційне дозвілля, спортивне дозвілля, вища педагогічна школа, десталінізація.

Працівники вищої педагогічної школи через специфіку графіків роботи та навчальних планів мали і мають таке ж специфічне вміння поєднувати робочий та вільний час. Ми обрали концепцію дозвіллевих типів У. Алеманна, Р. Вейдера, К. Кармела та ін., аби проаналізувати зміст дозвілля викладачів та студентів

педагогічних вишів часів “відлиги”. У цьому дослідженні проаналізуємо, як висвітлювалося рекреаційне дозвілля освітян у профільному виданні – газеті “Радянська освіта” – упродовж 1953–1964 рр. Одним із найцікавіших способів заповнення дозвілля є рекреаційна активність. Під рекреацією розглядають діяльність, що покликана надати людині оздоровлення та відпочинок, а також сприяє заняттям туризмом. Вона спрямована на те, аби відновити психічну, фізичну та духовну рівновагу людини та часто буває пов'язана культурною та пізнавальною діяльністю. Сучасна наука виділяє три складових рекреації: відпочинок, лікування та туризм.

Під лікуванням у теорії рекреації розуміють відновлення здоров'я людини під час протікання та після захворювання. Саме лікування може тривати і вдома, і за його межами, скажімо, в лікувально-оздоровчих закладах. За у весь період десталінізації газета лише один раз згадала про лікування як складову рекреаційного дозвілля студентської молоді: у січні 1953 р., під час зимових канікул, 7 студентів Житомирського ДПІ поїхали по путівках до санаторіїв та будинків відпочинку [1]. Дві згадки за 12 років належало проведенню вільного часу у межах таборів та пансіонатів. Окрім вищенаведеної, у липні 1960 р. освітян УРСР сповістили про відкриття міжнародного студентського табору “Супутник” в Гурзуфі. Окрім власне рекреації, у цьому прикладі помітні доволі сильні тенденції до змішаного типу дозвілля: освітньо-зорієнтованого, інтерактивного та творчого. Студенти більше 40 країн протягом 12 днів обговорювали проблеми міжнародного студентського руху, провели декілька теоретичних семінарів на теми “Культура і національна незалежність”, “Студент і роззброєння”, “Студент і світова культура”, “Вища школа і суспільство”; співали пісні мовами світу та влаштували перегляд студентських кінофільмів [2].

Власне чистому відпочинку, що тлумачиться включно як діяльність або бездіяльність, спрямована на відновлення сил, газета приділяла мало уваги. Чи не єдиним зверненням до цієї теми було питання про строки літньої сесії для заочників у 1954 р. У країні турбувалися щонайперше про учителів, які здобували вищу освіту на заочних відділах інститутів. Керівництву країни та вишів пропонували проводити сесію раніше, аби вчителі зберегли місяць літньої відпустки [3].

Доволі часто в описові рекреаційного дозвілля періодика вдавалася до прикладів туризму. Дякувати духові епохи, педагогічні інститути просто “дихали” цим видом рекреації. Одним із найактивніших періодів для цього були зимові канікули. Наприклад, узимку 1953 р. студенти Київського ДПІ були учасниками лижних, туристичних та альпіністських походів. Вихованці Ворошиловградського ДПІ організували свій похід на здачу нормативу туристів I категорії до м. Рязань (РСФРР), оголосивши додатково про змагання зі Сталінським ДПІ та Макіївським педучилищем [1]. По схожому лижному маршруту до Курська у 1954 р. вирушили студенти Харківського ДПІ. Доволі часто такі рекреаційні заходи додавали дозвіллю рис інтерактиву: скажімо, студенти I курсу вище згаданого вишу провели зимові канікули в агітаційному поході по

селах району [4]. Інколи зимові туристичні марші поєднувалися з освітньо-орієнтованим дозвіллям. Так, у січні 1963 р. майбутні педагоги з Житомирського ДПІ здійснили лижний похід по Шевченківським місцям у с. Моринці на Черкащині, що більше ніж за 250 км від рідної alma mater. Окрім пізнавальної та туристичної активності, дозвілля молоді поєдналося з агітаційною лекцією у селі та з організацією клуб КВК [5].

Безперечно, лідером за кількістю прикладів туристичного дозвілля залишався весняно-літній період. Тоді відкривалися ширші можливості для організації відпочинку студентської та викладацької молоді. Моду на довготривалі походи почали запроваджувати освітяни Одеського ДПІ. У липні 1955 р. викладачі та студенти IV курсу географічного факультету вирушили на пароплаві з Одеси до Херсона. У межах походу освітяни, окрім рекреаційного відпочинку, займалися освітніми проектами. Одесити вивчили узбережжя Чорного моря, Дніпрово-бузький лиман, гирло та Дніпровські плавні, відвідали будівництво Херсонського текстильного комбінату, побували у Всесоюзному НДІ гібридизації та акліматизації у с. Асканія-Нова, відвідали Кримську обсерваторію, Нікітський ботанічний сад, будинок-музей А. Чехова та погостювали у декількох санаторіях [6]. Схожу “велику програму” виконали того року їхні колеги з Одеського ДПІ іноземних мов. Молодь вишу вирушила в турне Макаренківськими місцями. Маршрут туристів-педагогів пролягав з Одеси через Крюків, Білопілля та Харків на Москву [7].

Кордони туристичних мап освітян не обмежувалися самим лише СРСР. Наприклад, студенти Запорізького ДПІ на 1960 р. уже побували в Польщі, Чехословаччині, Болгарії, НДР, Франції, відвідали міста Лейпциг, Дрезден, Альтенбург та Мазеловіц. Туристичні рухи приводили до тісних наукових та освітніх контактів. Вихованці цього вишу у вільний час писали листи своїм німецьким друзям, розробляючи для них програму опанування російською, натомість вивчаючи німецьку з відповідей з-за кордону. Науковці вишу отримали можливість друкуватися у періодиці зарубіжжя. Так, окремі публікації з’явилися в одному з наукових журналів НДР [8]. Популярним напрямом екскурсійного руху залишалася столиця революції 1917 р. – Ленінград. У 1964 р. вихованці Луцького ДПІ відвідали крейсер “Аврора”, Ермітаж, Музей історії, Петропавловську фортецю та Пушкіно. Своїми туристичними здобутками луцькі освітяни намагалися розвінчати міф, що периферія не може організувати змістовного дозвілля своїй молоді. Тому й кидали заклик усім майбутнім педагогам УРСР: “Іздіть! Під лежачий камінь вода не тече!” [9].

Специфічною категорією дозвілля на свіжому повітрі, яка межує з рекреацією та іншими видами відпочинку, є спорт. У 1950–1960-х рр. він дійсно був частиною життя освітньої молоді. Цьому сприяли періодичні змагання, що їх заохочувала та проводила держава. Скажімо, 5–10 липня 1953 р. у Харкові відбулася IV республіканська спартакіада з легкої атлетики, гімнастики, плавання, стрибків у воду, боксу, баскетболу, волейболу та велоспорту. За її результатами відібрали 130 молодих спортсменів для Всесоюзних студентських змагань [10]. Показовим є той факт, що

харківський стадіон “Динамо” у 1955 році зібрав більше 800 учасників республіканської спартакіади студентів педвузів УРСР. У змаганнях взяв участь 31 фізкультурний колектив із Донецька, Києва, Криму, Львова, Полтави, Одеси, Харкова та інших міст та регіонів. Студентська молодь поставила десятки нових спортивних рекордів. Так, новий рекорд із штовхання ядра установив А. Сердюк із Харківського ДПІ, який штовхнув ядро на 14 м 23 см. Його колега по команді Ф. Воробйов кинув молот на 48 м 83 см, а П. Манетченко здійснив стрибок з розбігу вгору на 1,8 м, встановивши таким чином нові рекорди для педвузів країни. Безперечним чемпіоном, що завоював I місце з легкої атлетики, баскетболу (з-поміж чоловіків), боротьби, плавання (такими були правила тогочасної граматики), волейболу (чоловіки і жінки) та гімнастики – Харківський ДПІ. Серед найслабших за мірками спортивного світу опинилися Ворошиловградський і Черкаський ДПІ. Загалом же спорт тлумачився більше як довоєнна підготовка, аніж спосіб організації дозвілля, бо гаслом змагань було: “Вони продемонстрували цим свою любов до Комуністичної партії, радянської Батьківщини, свою готовність до захисту Рідної землі” [11].

Спортивні секції педагогічних інститутів задовольняли дозвілєві запити великої кількості молодих людей. Наприклад, у 1956 р. у спортивній секції Вінницького ДПІ займалися більше 500 осіб, для яких спорт зі способу заповнити вільний час часто переростав у професійну діяльність. Наприклад, студентка II курсу фізмату Аліна Ташук була чемпіоном змагань педвузів та отримала I розряд, займаючись у секції вишу [12]. Схоже спрямування на професійність мало заняття спортом і в Одеському ДПІ. Там організували посилені спортивні тренування, аби під час навчання студенти змогли вибороти не менше як I перемогу та здобути щонайменше III спортивний розряд. Як результат, у 1957 р. виш мав у своїх студентських лавах 8 майстрів спорту, 93 спортсменів I розряду, 379 другого та 1554 спортсменів III розряду, а також підготував 48 студентів у складі команди Одещини до Спартакіади народів СРСР, з якої привіз численні нагороди. Серед них золоті медалі здобули студенти Г. Мадзолевський та В. Салієр, срібні – Е. Коржва, Ф. Гольдберг, а згадуваний уже Г. Мадзолевський грав у складі збірної СРСР із волейболу під час першості світу в Парижі [13].

Інколи спорт ставав засобом політичного та культурного впливу. Скажімо, у травні 1962 р. у Станіславі пройшов I інтернаціональний фестиваль фізкультури. Під час заходу студенти з Дрогобича, Львова та інших вишів УРСР разом із гостями з Віленського державного університету пройшлися маршем вулицями м. Станіслава з піснями, прапорами та музикою, запустивши наостанок фестивальну ракету-прапор у небо під гімн СРСР та пісню хору Станіславського педінституту “Я славлу партію”. Так, спортивні рекреаційне дозвілля отримало політичного колориту, а також культурного змісту, бо окрім товариських спортивних змагань, програма заходу передбачала концерти, спільні пісні, вечірні танці та конкурси художнього читання [14].

Не дивно, що з такими спортивними досягненнями та заповзятістю освітяни мислили себе передовиками спортивної справи. У 1962 р. завкафедри спорту і спортивних ігор Кіровоградського ДПШ М. Фукс прямо називав студентів пропагандистами спорту серед населення. Причому коло впливу не обмежувалося лише учнями шкіл, де б працювали майбутні учителі фізкультури. Прикладом цьому слугувала створена у Кіровограді на громадських засадах юнацька спортивна школа. Її організатори, студенти Олександр Березан, Ольга Мальцева та Генріх Талчинський впровадили тренерську роботу, організували кілька футбольних команд, підготували туристичні походи, керували секціями на підприємствах, а також навчали плаванню у школах та у піонерських таборах. Не диво, що у таких звершеннях народжувалися й цікаві мрії. Озвучена завідувачем кафедри, вона заслуговує бути приведеною без змін: "...Над селом зайнявся світанок. Разом з променями сонця з репродукторів полинула бадюра музика і колгоспний диктор провів: "Починається урок ранкової гімнастики!". На подвір'я, на свіже повітря сім'ями виходять колгоспники. Починається зарядка, і так щодня. А ввечері, після роботи, молодь і літні люди – батьки і діти – прямують на стадіон, спортивний майданчик. Їх можна побачити і на велосипедних доріжках, і на борцовському килимі, і на помості штангістів. Художня гімнастика, веслування, спортивні ігри... Всього й не перелічиш – кожний мешканець села залюбки удосконалює свою майстерність в уподобаному виді спорту" [15].

#### Список використаних джерел

1. Студентські канікули // Радянська освіта. – 31 січня 1953. – №5. – С.1.
2. Міжнародні студентські курси // Радянська освіта. – 9 липня 1960. – №55. – С.1.
3. Малишенко С. Учителі одержують вищу освіту // Радянська освіта. – 24 липня 1954. – №30. – С.3.
4. Студентські канікули // Радянська освіта. – 30 січня 1954. – №2. – С.4.
5. У студентів Житомирщини // Радянська освіта. – 30 січня 1963. – №8. – С.4.
6. Борисенко І. Екскурсія студентів-заочників // Радянська освіта. – 9 липня 1955. – №28. – С.4.
7. Гриценко М. Виставка, присвячена А. С. Макаренку // Радянська освіта. – 16 липня 1955. – №29. – С.2.
8. Сторчак В. Дружба і співробітництво // Радянська освіта. – 6 квітня 1960. – №28. – С.4.
9. Ліпнер С. Хто сказав "периферія"? // Радянська освіта. – 6 травня 1964. – №36. – С.2.
10. Спартакіада студентів педвузів // Радянська освіта. – 4 липня 1953. – №27. – С.1.
11. Кузьмін М., Іваненко Ю. Республіканська спартакіада студентів педвузів // Радянська освіта. – 16 липня 1955. – №29. – С.1.
12. Ткаченко О., Лютворт Г., Новомінський А. Тут готують радянських учителів. З досвіду роботи Вінницького педагогічного інституту // Радянська освіта. – 17 листопада 1956. – №47. – С.3.
13. Корабльов М. Інженери здоров'я // Радянська освіта. – 28 вересня 1957. – №39. – С.3.
14. Яковичин В., Волощук В. Фестиваль дружби, праці і пісні // Радянська освіта. – 23 травня 1962. – №40. – С.4.
15. Фукс М., Славко Й. "Повпреди" великого спорту // Радянська освіта. – 11 серпня 1962. – №63. – С.4.

#### References

1. Students'ki kanikuly // Radians'ka osvita. – 31 sichnya 1953. – №5. – S.1.
2. Mizhnarodni students'ki kursy // Radians'ka osvita. – 9 lypnya 1960. – №55. – S.1.

3. Malysenko S. Uchyteli oderzhuyut' vyshchu osvitu // Radians'ka osvita. – 24 lypnya 1954. – №30. – S.3.
4. Students'ki kanikuly // Radians'ka osvita. – 30 sichnya 1954. – №2. – S.4.
5. U studentiv Zhytomyrshchyny // Radians'ka osvita. – 30 sichnya 1963. – №8. – S.4.
6. Borysenko I. Ekskursiya studentiv-zaochnykiv // Radians'ka osvita. – 9 lypnya 1955. – №28. – S.4.
7. Hrytsenko M. Vystavka, prysvyachena A. S. Makarenku // Radians'ka osvita. – 16 lypnya 1955. – №29. – S.2.
8. Storchakov V. Druzhba i spivrobotnytstvo // Radians'ka osvita. – 6 kvitnya 1960. – №28. – S.4.
9. Lipner S. Khto skazav "periferiya"? // Radians'ka osvita. – 6 travnya 1964. – №36. – S.2.
10. Spartakiada studentiv pedvuziv // Radians'ka osvita. – 4 lypnya 1953. – №27. – S.1.
11. Kuz'min M., Ivanenko Yu. Respublikans'ka spartakiada studentiv pedvuziv // Radians'ka osvita. – 16 lypnya 1955. – №29. – S.1.
12. Tkachenko O., Lyutvort H., Novomins'kyi A. Tut hotuyut' radays'kykh uchyteliv. Z dosvidu roboty Vinnyts'koho pedahohichnoho instytutu // Radians'ka osvita. – 17 lystopada 1956. – №47. – S.3.
13. Korabl'ov M. Inzheneri zdorov'ya // Radians'ka osvita. – 28 veresnya 1957. – №39. – S.3.
14. Yakovyshyn V., Voloshchuk V. Festyval' druzhby, pratsi i pisni // Radians'ka osvita. – 23 travnya 1962. – №40. – S.4.
15. Fuks M., Slavko Y. "Povpredy" velykoho sportu // Radians'ka osvita. – 11 serpnya 1962. – №63. – S.4.

*Lukyanenko O. V., Ph.D. in History, Senior lecturer of cultural studies and its methods of teaching sub-department in V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University (Ukraine, Poltava), lukyanenko.ov@gmail.com*

#### Recreation leisure and sport in pedagogical institutes of Ukrainian Soviet Socialist Republic during the "thaw" period (1)

*The article illustrates the evolution of the types of recreation and sport leisure of educators in Pedagogical Institute of USSR during the period of de-Stalinization (1953–1964). Application of content analysis method of educational media allowed illustrating the core of the leisure. It also helped to give general characteristics of leisure according to modern approaches in the theory and history of leisure.*

**Keywords:** every-day life, students, recreation leisure, sport leisure, higher pedagogical school, de-Stalinization.

*Лукьяненко А. В., кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры культурологии и методики преподавания культурологических дисциплин, Полтавский национальный педагогический университет им. В. Г. Короленко (Украина, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com*

#### Рекреационный досуг и спорт в педагогических институтах УССР времён "оттепели" (1)

*Иллюстрируется эволюция рекреационного и спортивного типов досуга педагогов пединститутов УССР периода десталинизации (1953–1964 гг.). Применение метода контент-анализа педагогической прессы позволило проиллюстрировать наполнение досуга студентов; отследить соотношение характерного внеучебного времени в соответствии с современными подходами теории и истории досуга.*

**Ключевые слова:** повседневность, студенты, рекреационный досуг, спортивный досуг, высшая педагогическая школа, десталинизация.

\* \* \*

УДК 930(477):351.853"1960/1970"

**Савченко С. В.**

аспірантка кафедри історії України, Інститут суспільства  
Київського університету ім. Бориса Грінченка  
(Україна, Київ), savchenko.s.v.24@mail.ru

#### ОЛЕНА АПАНОВИЧ У ЗБЕРЕЖЕННІ ПАМ'ЯТОК ХОРТИЦІ У 60-І – НА ПОЧАТКУ 70-Х РОКІВ ХХ СТ.

*Досліджено зусилля О. М. Апанович та інших пам'яткоохоронців по реалізації проекту історико-культурного заповідника на Хортиці. Метою дослідження є показати роль і місце Олени Михайлівни Апанович у збереженні пам'яток українського козацтва на Хортиці у 1960 – на початку 1970 років. Аналіз раніше не досліджуваних матеріалів особового фонду вченої – нотаток,*

листування та матеріалів наукової діяльності дозволив визначити концептуальні її підходи до збереження пам'яток і музейного будівництва на Хортиці.

У дослідженні зроблено висновок, що Олена Апанович у 1960 – на початку 1970 років була активним діячем пам'яткоохоронного руху. Вона була серед тих хто розробив наукові основи проекту створення заповідника козацтва на Хортиці згідно з постановою уряду УРСР 1965 року. І хоча у радянські часи не вдалося створити його у тому вигляді, як планувала О. М. Апанович та її однодумці, все ж таки основні ідеї саме пам'яткоохоронців 1960–1970 рр. згодом визначили структуру і концепцію заповідника.

**Ключові слова:** Олена Михайлівна Апанович, Хортиця, пам'яткоохоронний рух, історико-культурний заповідник, козацтво.

Коротка відлига часів Микити Хрущова в СРСР мала значний вплив на суспільно-культурні і політичні події в Україні. Одним із процесів, який активізувався поза волею вищого партійного керівництва, стало відродження національної пам'яті. Однією з таких форм відродження вважаємо пам'яткоохоронний рух. Не маючи змоги заборонити його, союзне та республіканське партійне керівництво намагалось спрямувати його у ідейно лояльне русло – збереження пам'яток радянського періоду. Але такі науковці як Олена Михайлівна Апанович надали пам'яткоохоронному руху національного характеру. Олена Апанович представляла тих діячів української культури, які були основною рушійною силою збереження козацьких пам'яток, зокрема Хортиці.

У фаховій літературі особливо наголошується на науковій та популяризаторській роботі Олени Апанович у галузі історії українського козацтва [1–5], але пам'яткоохоронна діяльність на Хортиці не була предметом спеціального дослідження. Усе ж ця праця була не менш вагомим, оскільки в умовах радянського ідеологічного диктату мала характер громадянського спротиву та по суті була продовженням діяльності “розстріляного українського національного відродження” 1920–1930 рр. Саме тому Ю. Данилюк та О. Бажан згадують Олену Апанович у контексті діяльності шестидесятників та дисидентів [6, с. 101].

Марія Дмитрієнко вважає, що козацька тематика була пріоритетною в науковій творчості О. М. Апанович. Вона цитує дослідницю: “Козацтво сформувало з мене патріота України, неможливо займатися історією козацтва і не бути патріотом України” [2, с. 73–74]. Також підкреслює послідовне обстоювання О. Апанович тези конструктивної ролі козацтва в національній історії Юрій Мицик, який один з перших досліджував пам'яткоохоронну діяльність О. Апанович. Він зазначає, що дослідниця з 1950–х рр. велику увагу приділяла опису та збереженню історичних пам'яток, пов'язаних з історією козацтва, насамперед Хортиці, склала науковий реєстр пам'ятних місць запорізького козацтва [7–10].

Але до цього часу у науковий обіг не було введено матеріали фонду О. М. Апанович Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського та фонду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, у яких відображено пам'яткоохоронну діяльність вченої. Метою цього дослідження є, ґрунтуючись на вищезгадані матеріали, показати роль і місце Олени Михайлівни Апанович у дослідженні та збереженні пам'яток українського козацтва на Хортиці у 1960 – на початку 1970 років.

Олена Апанович, згадуючи в одному із інтерв'ю про свою працю над пам'ятками Хортиці, зауважила: “Хортиця увійшла в моє серце і душу. Я часто там бувала, я розробляла план панорами, разом з Киценком та іншими спеціалістами я розробляла проект історико-меморіального комплексу” [11, с. 41–42]. В іншому інтерв'ю вона вказувала на засадничу для себе ідею: “Вважаю, що не може такого бути, щоб по-справжньому вивчити історію українського козацтва і не стати патріотом України” [12].

Острів Хортиця в українському козакознавстві став символічним об'єктом. Велика заслуга в цьому і Олени Апанович. Ще в 1950 рр., перед затопленням Січей водами Каховської ГЕС, Олена Михайлівна працювала там в археологічній експедиції. А в 1960 рр. її діяльність із суто наукової перейшла і в практичну, пам'яткоохоронну площину. У той час Олена Апанович співпрацювала з Оленою Компан, Михайлом Брайчевським, Ярославом Дзирюю, Віктором Іванисенком, Борисом Антоненком-Давидовичем, Григорієм Кочуром, Надією Суровцовою, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, які становили основу київського інтелектуального середовища шестидесятників. Валерій Смолий вказував, що робота вчених Інституту історії у той період – В. Голубуцького, В. Дядиченка, О. Компан та О. Апанович по увічненню історії козацтва обумовлювалась не стільки науковими планами Інституту, скільки їх патріотичним служінням національній ідеї в умовах штучно насадженої політики русифікації України [13, с. 3].

Водночас важливо відзначити слушну думку Ю. З. Данилюка, що в партійно-державному апараті в той час також були ентузіасти, небайдужі до історичного минулого. Серед них – заступник голови Запорізького облвиконкому Микола Киценко. Він взявся за створення Хортицького меморіалу разом з однодумцем – начальником обласного управління культури Степаном Кириченком. Відгукнувся також і Олесь Гончар, який товаришував з Миколою Киценком. 4–7 серпня 1965 р. М. Киценко виклав ідею заступнику голови Ради Міністрів УРСР П. Троньку під час перебування останнього в Запорізькій і Дніпропетровській областях. П. Тронько переконав підтримати ініціативу першого секретаря запорізького обкому партії О. Титаренка та голову облвиконкому Ф. Мокроуса [13, с. 9–10]. Велику роль П. Тронька у цій справі підтверджує і Олена Апанович у одному з пізніших інтерв'ю.

У серпні 1965 р. вчені написали листа на ім'я керівника ЦК КПУ П. Шелеста і Голови Ради Міністрів УРСР І. Казанця про створення Державного заповідника історії запорізького козацтва на Хортиці. Секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань Андрій Скаба, вислухавши пояснення Петра Тронька, погодився і поставив підпис на листі до ЦК КПУ поряд з підписом заступника голови Ради Міністрів. На засіданні Президії ЦК КПУ 31 серпня 1965 р. П. Шелест підтримав ідею, а 18 вересня 1965 р. постановою Ради Міністрів УРСР про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорізького козацтва було деталізовано відповідні заходи. Так ініціатива пам'яткоохоронців переросла у

широкомасштабну історично значиму програму [13, с. 11–13].

Постановою 18 вересня 1965 р. №911 передбачалось оголосити територію острова Хортиці в м. Запоріжжі Державним історико–культурним заповідником, закласти і впорядкувати на його території тематичний садово–декоративний парк. Пропонувалось за участю державних органів і науковців реалізувати програму збереження козацьких пам'яток [14].

До реалізації урядової постанови було залучено Академію наук УРСР і, зокрема, Інститут історії. Зважаючи на високий науковий авторитет Олени Апанович, Президія АН УРСР доручила їй скласти науково обґрунтований проект, який згодом став основою прийнятого Президією рішення про реалізацію урядової постанови. Олена Апанович у той період створила унікальну картотеку пам'ятних місць з історії козацтва в Україні та за її межами, яку вона передала Міністерству культури, а також опублікувала в 1967–1968 рр. у кількох номерах журналу “Україна” [2, с. 77].

На засіданні дирекції Інституту історії 25 липня 1966 р. слухали тематичні пропозиції до проектування меморіального комплексу на острові Хортиця. По цьому питанню доповідала Олена Апанович [15]. У своєму виступі вона зазначала, що Держбуд визначив, що створенням проекту меморіального комплексу повинно займатись Запорізьке обласне архітектурне управління. Воно створило попередній проект, який обговорювався в Запоріжжі, Держбуді УРСР, Спілці архітекторів України та з представниками Інституту історії. Після схвалення Інститутом історії пропонувалось створити остаточний проект комплексу. На її думку, під меморіальний комплекс мали відвести 220 га з більш ніж 3000 га. Освоєння території вона пропонувала здійснити у два етапи: перший планувалось завершити до 1970 року – на 200–річчя Запоріжжя. Меморіальний комплекс першої черги включав музей і панораму, які мали розміститися в одній будівлі. Музей повинен був мати 6 експозиційних залів та робочі приміщення. Два зали площею 250 м<sup>2</sup> відводились для показу ранньої історії запорізького козацтва та для радянської історії Хортиці. Також Оленою Апанович було повідомлено, що для панорами пропонувалось прийняти епізод взяття козаками Кафи 1616 року. Етнографічний музей під відкритим мав відтворювати частину Січі. Третя частина – архітектурно–скульптурне оформлення – козацький дозор, скульптурні зображення Тараса Бульби, козака Байди, козака Голоти, а також історичних діячів – Б. Хмельницького, К. Косинського, С. Наливайка, І. Сулими, П. Сагайдачного, Д. Нечая, М. Кривоноса.

Саме у цьому виступі на засіданні дирекції Інституту історії Олена Михайлівна поставила питання про перенесення могили Івана Сірка на територію Хортицького заповідника тому що могилі загрожує знищення і могилу необхідно перенести, на що були виділені кошти. О. Апанович висловила думку, що Інститут повинен сприяти перевезенню на Хортицю праху Петра Калнишевського та Йосипа Гладкого. Ці тематичні пропозиції також розглянули працівники відділу феодалізму Інституту історії. Зокрема, Дмитро Іванович Мишко позитивно відгукнувся про проект та вважав за необхідне створити

куточки природи, характерні для періоду Запорізької Січі.

За доповіддю Олени Апанович було ухвалено і запропоновано внести доповнення і уточнення: у плані експозиційних залів розширити матеріали по всім періодам історії козацтва, висвітливши історію окремих січей; ширше показати історію Запоріжжя після “воз'єднання” його з Росією, участь запорізького козацтва в народних рухах, Визвольній війні середини XVII ст. – очевидно як політична вимога того часу [13, с. 79–80; 15; 16].

Олена Апанович у реалізації постанови тісно співпрацювала із Миколою Киценком та Степаном Кириченком [2, с. 77]. У результаті з урахуванням думок спеціалістів та широкої громадськості, була вироблена схема і визначені головні вузли, напрямки майбутнього історико–меморіального комплексу з етнографічною та природною частинами, а також музею з панорамою [17, арк. 7].

Вона брала участь в обговоренні попереднього проекту загальної реконструкції острова Хортиці і відповідного проекту створення меморіального комплексу. Ці обговорення проходили в Запоріжжі, в Держбуді УРСР і в Спілці архітекторів України [18]. Про це обговорення згадує у листі до Олени Апанович Микола Киценко 12 квітня 1967 р.: “5–го квітня від приїжджих киян я дізнався, що в столиці відбулися збори представників творчої інтелігенції, на яких обговорювалось питання про Хортицю... Не знаю, що там говорилося, ким говорилося, але страшенно радий. Який би я був щасливий, якби побував на тім обговоренні! Хай на ножах, хай на лезах! В моїй душі немає нічого святішого Хортиці” [19, арк. 2].

Та реалізація постанови наразилась на значний спротив та байдужість місцевих партійних органів та господарюючих суб'єктів. У зв'язку з цим важливо згадати заяву, датовану 17 квітня 1967 р., до голови Українського товариства охорони пам'яток історії та культури К. К. Дубини про стан острова Хортиця. Документ за підписами голови Київської міської організації УТОШК К. Стецюк, голови історичної секції УТОШК О. Компан, О. Апанович (підписана як консультант проектної групи по створенню історико–меморіального комплексу), скульптора І. Гончара, письменника С. Плачинди, студентів–дипломників Віктора Красенка, Анатолія Матвієнка, Василя Гуменюка, Петра Римара, Валентина Куземка, Віктора Барсука. У листі зазначалось: продовжувалась забудова острова без врахування його заповідного статусу, відбувалось розмежування парканами, які “шматують ландшафт острова, порушуючи його природну архітектоніку”. Підписанти вважали, що необхідно припинити руйнування пам'яток і ландшафту [20; 16, арк. 168–170].

Очевидно, саме це звернення спонукало місцеву Запорізьку владу створити комісію, включаючи заступника прокурора області, для вивчення питання землевідводів і забудови. У висновках комісії було зазначено, що Запорізький виконком та головний архітектор міста С. П. Василевський допустили грубе порушення законодавства, проекти будівництва ні з ким не було погоджено [13, с. 92–94]. Тому комісія



пропонувала заборонити відведення ділянок у плавневій частині острова та припинити будівництво.

Яким уявляла Хортицький заповідник Олена Апанович, бачимо з її листа того періоду. У музеї під відкритим небом вона вважала за необхідне реконструювати гончарну і зброярську майстерню, сторожову вежу та частину Чортомлицької Січі [21]. О. М. Апанович розглядала важливість збереження пам'яток Хортиці з суто наукових позицій. Це яскраво демонструє лист, який готувала Олена Апанович, за підписом завідувача відділом історії феодалізму Інституту історії Вадима Дядиченка Запорізькому філіалу Українського державного проектного інституту “Укрмістбудпроект” після розгляду відділом. Науковці вважали за доцільне відзначити пам'ятними знаками тільки ті місця, де було проведено дослідження і встановлено приналежність пам'ятки, схему чи план усієї системи укріплень [21].

24 листопада 1967 р. у Київському Будинку архітектора відбулось обговорення громадськістю згаданого проекту, на якому була присутня і О. Апанович. Важливо зазначити, що розробку проектів було доручено молодим випускникам–архітекторам Київського художнього інституту. Етнографічна частина комплексу передбачала відтворення фрагменту Запорізької Січі на Славутиній скелі з кошом із восьми куренів, січної церкви, будинків кошового та писаря, базарної площі зі стовпом ганьби, куренів з крамом, пушкарні, писарської та співочої школи, грецького будинку, фортифікаційних укріплень. У меморіальному парку автор В. Красенко планував розмістити козацький табір з возів, козачу варту, зимівники, бурдюги, млини. Між островами Хортиця і Мала Хортиця планувалось влаштувати козацький перевіз. Пропонувалось спорудити пам'ятники козаку Голоті, Байді, Мамаю, Марусі Богуславці, Тарасові Бульбі. Перша черга плану мала бути виконана в 1971–1972 рр. [13, с. 123].

Обговорення проектів відвідали знані письменники: Яків Баш, Олесь Гончар, Василь Козаченко, Микита Шумило, Борис Антоненко–Давидович, Анатолій Шиян, Михайло Чабанівський і Павло Загребельний. Представлений і проєкт групи запорізьких архітекторів “Укрмістбудпроект” (М. Булахов, С. Василевський, М. Жаріков, С. Шестопал). Письменник Іван Цюпа відзначив у своєму виступі, що проекти студентів–дипломантів дещо бідні, хоча глядачі відзначили новаторське вирішення ними теми. Він звернув увагу на помітну ваду проекту запорожців – музей у формі модерної будівлі–паралелепіпеда: “Він схожий на сучасний ресторан або готель, а то й просто на крематорій”. Критикував він і скульптури козаків – Тарас Бульба не був історичною особою, у той час як існувало багато історичних постатей [13, с. 125–126].

Обговорення проектів було емоційним. Ю. Щербак у своєму виступі зокрема зазначив: “Ми нарешті повернулись до нашої славної історії...”. Він вказав на провінційність проєкту запорізької групи архітекторів: “Це не музей, це не будинок, це щось розпливчате. Це стандартний будинок, з якого можна зробити бар і що завгодно. Поїдьте шляхами Європи і побачите там сотні таких будинків. Кого ви думаєте схвилювати такими будинками? На що підкреслювати провінцію? Скільки можна бути провінціалами?”. Ю. Щербак вважав, що

проєкт молодих київських архітекторів є кращим і нестандартним, яким і пропонував передати остаточне закінчення проєкту і не створювати об'єднаного проєкту: “не будемо робити суміші коня з мотоциклом” [13, с. 128–129].

Д. Я. Телегін – директор Інституту археології АН УРСР, висловив думку переважної більшості археологів і розкритикував будівництво запорізького кладовища на курганах. Також нищівній критиці було піддано розміщення кам'яних баб епохи бронзи і половецьких, які не мали відношення до козацтва. Він розповів про досвід відновлення фортець у Латвії і Естонії. Виступив він проти і “стягування” з музеїв України всього, що пов'язане з козацтвом [22, арк. 1–77]. Після цього було прийняте рішення про відхилення всіх проєктів і проведення нового конкурсу із урахуванням висловлених зауважень.

М. Киценко зазначав, що після провального виступу згаданого архітектора С. Василевського при представленні першого проєкту у Київському Будинку архітектора, коли аудиторія “посадила” його, автор розробки образився. Адже він підтримував тих, хто говорив: “А для кого це ми будемо? Для націоналістів?” [13, с. 96]. Це свідчить не лише про опір урядовій постанові, а і про вороже сприйняття номенклатурою ідеї історичного заповідника [16, арк. 144–148].

І, хоча, ряд компонентів заповідника було розроблено вдало, Рада Міністрів УРСР оголосила загальносоюзний конкурс. 14 лютого 1968 р. було прийнято відповідне рішення виконкому Запорізької обласної ради. Далі затвердити програму і склад журі конкурсу, узгоджені з Інститутом історії, Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, Спілками архітекторів і художників, Держбудом та Міністерством культури. Обласний відділ у справах будівництва і архітектури і Запорізький філіал інституту “Укрмістбудпроект” до 27 лютого 1968 р. повинні були підготувати і розіслати всім проектно–архітектурним організаціям України програму та умови конкурсу. Журі до 25 червня 1968 р. мало доповісти про його результати [13, с. 150–151].

До конкурсної комісії від АН УРСР було запропоновано Олену Апанович, Олену Компан, Костя Гуслистого, а також увійшли Олесь Гончар, Василь Касян, Григорій Майборода, Микола Киценко, Іван Гончар, Григорій Логвин та інші представники громадськості [13, с. 147]. На засіданні комісії було відзначено, що на конкурс у визначений термін надійшло 15 проєктів, з яких за обсягом проектного матеріалу задовольняли вимоги конкурсу – 11. Але у серпні 1968 року не вдалось обрати гідного. Двома трьома групам вирішили доручити продовжити роботу.

У контексті цих подій особливу цікавість викликають нотатки з архіву Олени Апанович щодо її концепції розвитку заповідника (підкреслення О. М. Апанович):

“1. Державний історико–культурний заповідник присвячений не тільки Хортиці, а всьому запорізькому козацтву, збереженню пам'яті про нього.

2. Охоплює територію не тільки Хортиці Великої. Включає Малу Хортицю, навколишні скелі – Три стовпи з Запорізькою мискою і Середню скелю, з

стоянками первісної людини і археологічними знахідками.

3. Уся Хортиця – заповідник, по всій її території стоять пам'ятні знаки.

4. Головні роботи – завдання історико-меморіального комплексу. 240 гектарів північно-східна частина острова, серце заповідника”.

На думку дослідниці, комплекс мав складатись з трьох частин – музей–панорама, музей просто неба, садово–декоративний парк. На території меморіального комплексу та біля нього мали бути майстерня для виготовлення сувенірів, книжковий магазин, фото–павільйон, мала бути відтворена частина Запорозької Січі XVII століття – вісім куренів, січовий майдан, козацька церква, зброярня, гончарня, табір з возів, сторожові башти, грецький будиночок, а в затоці – чотири–шість козацьких чайок. Місце Січі – за земляними валами П. Сагайдачного, які включені до комплексу. Скульптурні зображення на площі 200 га повинні були відобразити найвидатніших козацьких керівників та дружбу запорізьких та донських козаків. При в'їзді в заповідник мала розташовуватись скульптурна група “Козаки в дозорі” [20].

Протокол наради у заступника голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронька з питань проектування заповідника на Хортиці, яка відбулась 7 квітня 1970 р., зафіксував, що конкурс на проект історико–меморіального комплексу заповідника не дав задовільних наслідків. Запорізьким філіалом інституту “Укрміськбудпроект” не були після конкурсу враховані рекомендації. Було прийнято рішення Ради Міністрів УРСР до 1 травня подати варіанти ескізних рішень образу музею з скульптурною композицією та 4–5 діорамами в ньому, а до 1 липня – тематико–експозиційний план музею [13, с. 233; 23, арк. 201].

Олена Апанович активно займалась проблемами експозиційного плану для Хортицького заповідника. Про що свідчать щоденникові записи семи днів у червні 1970 року [24, арк. 1]. У протоколі розгляду технічного проекту музею, затвердженого Міністерством культури та Держбудом УРСР (засідання відбулось 28 та 30 грудня 1970 р.) відображено, що у обговоренні брали участь від АН УРСР О. Апанович, К. Гуслистий, В. Дядиченко, О. Компан, від Спілки архітекторів України – І. Мезенцев, від Спілки письменників – Я. Баш. Також були представники від Запорізького облвиконкому, запорізькі архітектори “Укрміськбудпроект” М. Жаріков, В. Шестопал, В. Барсук, В. Дубінін, від відділу культури ЦК КПУ І. Кравець. У засіданні взяв участь і заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Тронько. Олена Михайлівна виступила при обговоренні інформації архітектора М. Жарікова (голова філії інституту) і висловила зауваження до діорам. Технічний проект музею був схвалений в цілому і рекомендований до затвердження та подальшої розробки [13, с. 233–234].

12 січня 1971 р. Олена Михайлівна брала активну участь у розширеному засіданні відділу феодалізму Інституту історії, де обговорювалась тематика діорам і куренів у заповіднику [24, арк. 1]. Також Олена Михайлівна Апанович увійшла до складу консультативної науково–методичної ради по проектуванню і спорудженню заповідника запорізького

козацтва, яка була затверджена Радою Міністрів України 10 травня 1971 р. Очолив цей орган відомий вчений Федір Павлович Шевченко. Заступниками були В. Д. Єлізаров – заступник голови Держбуду УРСР та М. П. Киценко. Члени ради були поділені на секції – з питань архітектури, історії (входили окрім О. Апанович, Л. Гісцова – керівник відділу давніх актів ЦДІА УРСР, В. Сидоренко – завідувачий відділом феодалізму Київського державного історичного музею), з питань етнографії (К. Гуслистий, Я. Прилипка, М. Олійник), з питань дендрохронології, з питань мистецтва (серед інших – Г. Якутович), музики, літератури (В. Шевчук), музейної справи [13, с. 276–278].

Але на заваді реалізації планів по Хортицькому заповіднику Олени Апанович та її однодумців стала радянська система. П. Шелест підтримував ідею будівництва заповідника на Хортиці, але після його зміщення і початку ідеологічного наступу “маланчуківщини”, будівництво на Хортиці розглядалось як рецидив українського націоналізму [13, с. 16]. Як говорила Олена Апанович, “в 1972 році ми навіть не помітили, як вповзала брежнєвщина – а вона просто вповзала. Усе під корінь підрубали – нас звільнили з роботи, Киценка зняти з роботи. Він, між іншим, прийшов і попередив, що є план заарештувати науковців, пов'язаних з цією справою. Так що над нами висів і арешт. Але щось там переграли” [25]. Існують також інші свідчення про особливу увагу каральних органів до Олени Апанович. Молодий художник Малежик (ім'я не згадується – С. С.), який допомагав дослідниці козацтва у підготовці реєстру пам'яток, пов'язаних з січами, сам брав участь у демонстрації протесту в Києві і тому мав “профілактичні” бесіди у КДБ. На одній із них йому сказали доносити на Олену Апанович: “Щось вона занадто сильно захоплюється козацтвом” [25].

Нова хвиля боротьби з націоналізмом привела до того, що П. Т. Тронько отримав як заступник голови Ради Міністрів УРСР стягнення, звільнено з роботи М. П. Киценка, вилучена з обігу його книжка “Хортиця в героїці і легендах”, вінвиключений з партії та заставрований як український буржуазний націоналіст [13, с. 4]. Слава козацької березині, ледве чи не “єдиного козака в українській історичній науці”, обернулася у 1972 р. для О. Апанович відлученням від будь–якої наукової та громадської роботи, фактичною заборонаю публікуватися. Перед тим голова профспілки інституту на зборах сказав про О. Апанович та О. Компан, що це “сорняк, який треба виривати з корінням” [25].

Засуджено і плани створення заповідника за “надмірні масштаби” і концентрацію на “національному питанні”, захоплення козацькою старовиною, “ідеалізацією” січового самоврядування. Замість козацької зв'язки музей повинен був показувати класову боротьбу, а замість скульптурної групи “Козаки в дозорі”, встановити монумент робітничому класу [13, с. 18–20].

Таким чином, можна зробити висновок, що Олена Апанович у 1960 – на початку 1970 років була активним діячем пам'яткоохоронного руху збереження пам'яток козацтва. Вона також була серед тих вчених, які розробили наукові основи проекту створення

заповідника козацтва на Хортиці згідно з постановою уряду УРСР 1965 року. І хоча у ті роки не вдалося створити заповідник у тому вигляді, як планувала О. М. Апанович та її однодумці, все ж згодом основні ідеї пам'яткоохоронців 1960–1970 рр. стали основою його концепції.

#### Список використаних джерел

1. Апанович О. М. Під знаком Кліо: на пошану О. Апанович: 36 статей / Упор. О. А. Удод. – Дніпропетровськ: МП “Промінь”, 1995. – 200 с.
2. Дмитрієнко М. Ф. 80-річчя від дня народження О. М. Апанович / М. Ф. Дмитрієнко // Український історичний журнал. – 1999. – №5. – С.70–86.
3. Білик І. Під знаком Діви, або Гороскоп для Олени Михайлівни // “Літературна Україна”. – 1994. – 13 жовтня.
4. Богачевська–Хом'як М. Людина повної посвяти науці // Неопалима купина. – 1995. – №7/8. – С.11.
5. Історія українського середньовіччя: Козацька доба: Збірник наукових праць (На пошану історика лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович): У 2 ч. – К., 1995.
6. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50–х – 80–ті рр. XX ст.) / Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
7. Мицик Ю. Козацька мати // Слово просвіти. – 1999. – вересень–жовтень. – №9 і 10 (63 і 64).
8. Мицик Ю. А. Олена Апанович про українське козацтво // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. – Запоріжжя, 1997. – Вип.1. – С.191–195.
9. Мицик Ю. На пошану козацької матері / Юрій Мицик, Олег Репан // Українське Слово. – 1995. – №32. – 10 серпня. – С.7.
10. Мицик Ю. Апанович Олена Михайлівна // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – 2-е вид, доп. і перероб. / НДІ козацтва при Запоріж. нац. ун-ті; Ред. С. Р. Лях. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С.17–18.
11. Овсієнко В. Коли козацтво стало ідеологічним криміналом... Фрагменти неопублікованих спогадів Олени Апанович // Політика і культура. – 2000. – №10 (45). – 17 березня. – С.41–43. – Фот.
12. Тарнашинська Л. 55 літ “під знаком Кліо” // Дзеркало тижня. – 2004. – 3 вересня. – №35. – Режим доступу: [http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/55\\_lit\\_pid\\_znakom\\_klio.html](http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/55_lit_pid_znakom_klio.html)
13. Збережемо ту славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50–х – 80–х рр. XX ст.: Збірник документів та матеріалів / Упор.: О. Г. Бажан (кер.) та ін. – К.: Рідний край, 1997. – 474 с.
14. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.374. – Оп.1. – Од. зб. 37. Не номеровані аркуші.
15. Там само. – Од. зб. 23. Не номеровані аркуші.
16. Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-5760. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.126. Копія.
17. ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Од. зб. 1.
18. Там само. – Спр.38. Не номеровані аркуші.
19. Там само. – Спр. Листування. 34 од. зб. 35 арк. 2 од. зб.
20. Там само. – Спр.39. Не номеровані аркуші.
21. Там само. – Спр.304. Листи О. Апанович.
22. Центральний державний архів–музей літератури та мистецтва України. – Ф.640. – Оп.1. – Спр.1120.
23. Науковий архів Національної спілки краєзнавців. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.2.
24. ІР НБУВ. – Ф.374. – Оп.1. – Спр. Апанович О. М. Щоденникові записи 1951–1996. Позапланова робота 1971 рік.
25. Архів Харківської правозахисної групи: Інтерв'ю з О. Апанович, 20 серпня 1999 р. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1121119522&w=%C0%EF%E0%ED%EE%E2%E8%F7>

#### References

1. Apanovych O. M. Pid znakom Klio: na poshanu O. Apanovych: Zb. statei / Upor. O. A. Udod. – Dnipropetrovsk: MP “Promin”, 1995. – 200 s.
2. Dmytriienko M. F. 80-riчchia vid dnia narodzhennia O. M. Apanovych / M. F. Dmytriienko // Ukrainnyi istorichnyi zhurnal. – 1999. – №5. – S.70–86.

3. Bilyk I. Pid znakom Divy, abo Horoskop dlia Oleny Mykhailivny // “Literaturna Ukraina”. – 1994. – 13 zhovtnia.

4. Bohachevska–Khomiak M. Liudyna povnoi posviaty nautsi // Neopalyma kupyna. – 1995. – №7/8. – S.11.

5. Istoriia ukrainskoho serednovichchia: Kozatska doba: Zbirnyk naukovykh prats (Na poshanu istoryka laureata Derzhavnoi premii im. T. Shevchenka Oleny Mykhailivny Apanovych): U 2 ch. – K., 1995.

6. Danyliuk Yu. Z., Bazhan O. H. Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50–kh – 80–ti rr. XX st.) / Yu. Z. Danyliuk, O. H. Bazhan. – K.: Ridnyi kraj, 2000. – 616 s.

7. Mytsky Yu. Kozatska maty // Slovo prosvity. – 1999. – veresen–zhovten. – №9 i 10 (63 i 64).

8. Mytsky Yu. A. Olena Apanovych pro ukrainske kozatstvo // Zaporozke kozatstvo v pamiatkakh istorii ta kultury. – Zaporizhzhia, 1997. – Vyp.1. – S.191–195.

9. Mytsky Yu. Na poshanu kozatskoi materi / Yurii Mytsky, Oleh Repan // Ukrainse Slovo. – 1995. – №32. – 10 serpnia. – S.7.

10. Mytsky Yu. Apanovych Olena Mykhailivna // Ukrainse kozatstvo: Mala entsyklopediia. – 2-e vyd, dop. i pererob. / NDI kozatstva pry Zaporiz. nats. un–ti; Red. S. R. Liakh. – K.: Henez; Zaporizhzhia: Premier, 2006. – S.17–18.

11. Ovsienko V. Koly kozatstvo stalo ideolohichnym kryminalom... Frahmenty neopublikovanykh spohadiv Oleny Apanovych // Polityka i kultura. – 2000. – №10 (45). – 17 bereznia. – S.41–43. – Fot.

12. Tarnashynska L. 55 lit “pid znakom Klio” // Dzerkalo tyzhnia. – 2004. – 3 veresnia. – №35. – Rezhyim dostupu: [http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/55\\_lit\\_pid\\_znakom\\_klio.html](http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/55_lit_pid_znakom_klio.html)

13. Zberezhemo tuii slavu: Hromadskiy rukh za uvichnennia istorii ukrainskoho kozatstva v druhii polovyni 50–kh – 80–kh rr. XX st.: Zbirnyk dokumentiv ta materialiv / Upor.: O. H. Bazhan (ker.) ta in. – K.: Ridnyi kraj, 1997. – 474 s.

14. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho (dali – IR NBUV). – F.374. – Op.1. – Od. zb. 37. Ne numerovani arkushi.

15. Tam samo. – Od. zb. 23. Ne numerovani arkushi.

16. Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti. – F. R-5760. – Op.1. – Spr.1. – Ark.126. Kopia.

17. IR NBUV. – F.374. – Op.1. – Od. zb. 1.

18. Tam samo. – Spr.38. Ne numerovani arkushi.

19. Tam samo. – Spr. Lystuvannia. 34 od. zb. 35 ark. 2 od. zb.

20. Tam samo. – Spr.39. Ne numerovani arkushi.

21. Tam samo. – Spr.304. Lysty O. Apanovych.

22. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv–muzei literatury ta mystetstva Ukrainy. – F.640. – Op.1. – Spr.1120.

23. Naukovyi arkhiv Natsionalnoi spilky kraieznavtsiv. – F.1. – Op.1. – Spr.2.

24. IR NBUV. – F.374. – Op.1. – Spr. Apanovych O. M. Shchodennykovi zapysy 1951–1996. Pozaplanova robota 1971 rik.

25. Arkhiv Kharkivskoi pravozakhysnoi hrupy: Interv'yu z O. Apanovych, 20 serpnia 1999 r. – Rezhyim dostupu: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1121119522&w=%C0%EF%E0%ED%EE%E2%E8%F7>

*Savchenko S. V., graduate student, the department History of Ukraine, Institute of Society, Boris Grinchenko Kyiv University (Ukraine, Kyiv), savchenko.s.v.24@mail.ru*

**Olena Apanovych in the protection of Khortysia historic heritage in 60 – early 70's the XX century**

*The article studies the efforts of O. Apanovych and other protectors of cultural heritage to carry out the island of Khortysia historical conservancy area project. The study is to show the role and place of Olena Mykhailivna Apanovych in preservation of Ukrainian Cossacks cultural heritage on Khortitsa in 1960 – early 1970s. The analysis of never-before-studied materials from the researcher's personal holding – notes, correspondence and research materials – allowed us to define her conceptual approaches to the conservation of cultural heritage and museum construction on Khortysia.*

*The study came to the conclusion that in 1960 – early 1970's Olena Apanovych was an outstanding person of cultural heritage protection movement. She was one of the researchers who developed the scientific basis of Khortysia historical conservancy area project according to the Resolution of the USSR Government in 1965. Although it was not possible to create it as planned by O. M. Apanovych and its associates in Soviet times, yet their main idea in 1960–1970 defined the concept and structure of the conservancy area later.*

**Keywords:** *Olena Apanovych, Khortysia, the movement of historical heritage protection, the historical conservancy area, the Cossacks.*

*Савченко С. В., аспірантка кафедри історії України, Інститут общества Киевского университета им. Бориса Гринченко (Украина, Киев), savchenko.s.v.24@mail.ru*

#### **Елена Апанович в сохранении достопримечательностей Хортицы в 60-е – в начале 70-х годов XX в.**

*Исследованы усилия Е. М. Апанович и других членов общества охраны памятников в 1960 – в начале 1970 годов по реализации проекта историко-культурного заповедника на Хортице. Целью исследования является показать роль и место Елены Михайловны Апанович в сохранении достопримечательностей украинского казачества на Хортице в 1960 – в начале 1970 годов. Анализ ранее не исследуемых материалов личного фонда ученой – заметок, переписки и материалов научной деятельности позволил определить ее концептуальные подходы к сохранению достопримечательностей и музейного строительства на Хортице.*

*В исследовании сделан вывод, что Елена Апанович в 1960 – в начале 1970 годов была активным деятелем движения по охране памятников. Она была среди тех, кто разработал научные основы проекта создания заповедника казачества на Хортице согласно постановлению правительства УССР 1965 года. И хотя в советские времена не удалось создать его в том виде, как планировала Е. М. Апанович и ее единомышленники, все же основные идеи именно деятелей движения по охране памятников 1960–1970 годов впоследствии определили структуру и концепцию заповедника.*

*Ключевые слова:* Елена Михайловна Апанович, Хортица, движение по охране памятников, историко-культурный заповедник, казачество.

\* \* \*

УДК 94(477)“1985/1989”:35.084.3

**Кузьменко Ю. В.**

кандидат історичних наук, доцент кафедри  
всесвітньої історії та міжнародних відносин, Ніжинський  
державний університет ім. Миколи Гоголя  
(Україна, Ніжин), kuzmenko\_yulia@ukr.net

#### **КАДРОВА ПОЛІТИКА В. ЩЕРБИЦЬКОГО В УРСР ПЕРІОДУ ПЕРЕБУДОВИ**

*Розглянуто проблеми кадрової політики в УРСР у роки перебудови. У дослідженні здійснено аналіз особливостей кадрової політики, факторів впливу на добір та розстановку кадрів, динаміки кадрових ротацій та наслідків політичної реформи М. Горбачова номенклатури УРСР. Автор робить висновок про те, що номенклатура УРСР зазнала суттєвих трансформацій, які були обумовлені політичною реформою та докорінними змінами у кадровій політиці. Якщо на початковому етапі перебудови становище керівних кадрів республіки можна охарактеризувати як відносно стає, що обумовлювалося суб'єктивним баченням В. Щербицького кадрового питання, то з січня 1987 р. розпочалася прогресуюча дестабілізація номенклатурної системи та втрата нею владних позицій. Реформування партійного апарату призвело до скорочення номенклатурних посад майже утричі, проте так і не сприяло підвищенню конкурентоспроможності партійних кадрів в умовах альтернативних виборів.*

*Ключові слова:* партійно-радянська номенклатура, В. Щербицький, ЦК КПУ, кадрова політика, перебудова, реформування, вибори.

Особливий інтерес до кадрової політики та партійної номенклатури років перебудови зумовлений тим, що політична соціалізація сучасної української еліти переважно припадала саме на цей період. Вітчизняний політикум отримав у спадок від УРСР не лише численних діячів з партійним минулим, але й цілу низку номенклатурних традицій, які продовжують відігравати помітну роль у практиках сучасної еліти України. Тому різноаспектне вивчення керівних кадрів УРСР завершального етапу існування Радянського Союзу може дозволити з'ясувати витоки деяких процесів, що відбуваються в українському істеблішменті доби незалежності. Пропонована стаття – це спроба здійснити детальний аналіз особливостей кадрової політики В. Щербицького, факторів впливу на добір та розстановку кадрів, динаміки кадрових ротацій та наслідків політичної реформи М. Горбачова для партійно-радянської номенклатури УРСР.

В осмисленні цієї проблеми умовно можна виділити два періоди: перший охоплює 1985–1991 рр., другий – всю пострадянську добу. У радянських дослідженнях проблема керівних кадрів вивчалася під пильним контролем партії та розглядалася виключно у межах дисциплін “Партійне будівництво” та “Історія КПРС” (А. Горбул, О. Спірін, М. Чепурний, М. Карабанов, С. Яловега). Велика заслуга у подоланні застарілих наукових підходів належала І. Курасу, який вперше в українській історико-партійній історіографії розкритикував механізми селекції керівних кадрів. Однак фрагментарність у висвітленні проблеми та перенасиченість праць реформаторською риторикою свідчать про збереження апологетично-обслуговуючого характеру науки. Пострадянська історіографія проблеми характеризується розмаїттям теоретико-методологічних підходів до вивчення номенклатури та поступовим переходом від тотальної критики номенклатури до виваженого аналізу. Піонерами дослідження становища КПУ у другій половині 80-х–на початку 90-х рр. ХХ ст. можна вважати М. Карабанова та В. Литвина. У колективній праці з історії державного управління в Україні Г. Кривчик та С. Серьогін розкрили радянську систему управління на останніх етапах її існування, приділивши особливу увагу питанням кадрової політики. Однак, кадрова політика періоду перебудови та номенклатура УРСР й досі залишаються маловивченими.

Питання про перегляд засад кадрової політики в УРСР постало ще у 1972 р., коли першим секретарем ЦК КПУ був обраний В. Щербицький. Він виробив систему принципів роботи з кадрами, що відігравали основну роль у процесі добору та розстановки керівних працівників номенклатури фактично до січня 1987 р. та здійснив суттєві кадрові перестановки, замінивши на постах перших секретарів обкомів 35 осіб [2, с. 452]. Такі масштабні кадрові зміни очевидно були пов'язані з прагненням підібрати “власну” команду та здійснити чистки в партії, що були логічним наслідком усунення П. Шелеста з посади. За спогадами Я. Погребняка, з приходом у ЦК В. Щербицького зростає вимогливість у всіх партійних та управлінських сферах, в республіці, областях, у всіх ланках народного господарства [8, с. 189]. Разом з тим, В. Щербицьким було закладено фундамент низці суперечливих і подекуди негативних практик. До них слід віднести суб'єктивістський підхід у доборі кадрів, що проявився у просуванні кар'єрними сходами значної кількості вихідців з Дніпропетровської області та віковий застій кадрів, особливо на високих посадах.

“Земляцький” підхід в реалізації кадрової політики В. Щербицького закономірний, оскільки він сам належав до “дніпропетровської сім'ї” і разом з Л. Брежнєвим стояв біля витоків її створення. Його роль та масштаб (понад 20 висуванців В. Щербицького були переміщені на високі республіканські пости) дають підстави пояснювати рекордний термін перебування В. Щербицького при владі саме “законами” кланової підтримки. Разом з тим принцип земляцтва в кадровій політиці В. Щербицького часто був невинуватим – на керівні посади в УРСР потрапляли люди, компетентність яких не відповідала займаній посаді.

Взаємини В. Щербицького з оточенням можна охарактеризувати як патерналістські, про що свідчать численні мемуари працівників апарату ЦК КПУ та парткомів УРСР. Причому звернення на “ти”, різні прояви опікування та уваги, але разом з тим і вміння по-батьківськи пожуриати були характерні як для його спілкування з особливо наближеними людьми, так і з кадрами, що залишалися поза “обойми”, даючи відчуття їм турботи першої особи республіки.

Прихід до влади у березні 1985 р. “молодого” та сповненого новаторських ідей М. Горбачова ознаменував початок змін і в першу чергу – у кадровій політиці. Діючи у фарватері всесоюзних тенденцій, на XXVII з’їзді КПУ (6–8 лютого 1986 р.) було піднято питання про покращення добору, розстановки та виховання кадрів, підвищення їх відповідальності за доручену справу [12, арк. 15–16]. Висунуті XXVII з’їздом КПУ вимоги до керівних кадрів деякою мірою відрізнялися від традиційних: відтепер партійний працівник визначався не як функціонер, а політичний організатор, людина з широким світоглядом, ерудицією, глибокими професійними знаннями [3, арк. 20, 36–37].

Аналіз персональних характеристик кандидатів на заміщення керівних партійно-державних посад засвідчує, що у доборі кадрів спостерігалася зорієнтованість на організаційно-адміністративні здібності, а не на професійні компетенції. Акцент робився на розумінні основ виробництва, економічних знаннях та практичних навичках “боротьби” за високу продуктивність праці, що видається цілком раціональним з огляду на прагнення всесоюзного керівництва “прискорити” економічний розвиток УРСР. Проте з іншого боку, це неминуче призводило до посилення технократизму.

З початком перебудови почала змінюватися система розстановки та ротації кадрів, що могла здійснюватися як по горизонталі, так і по вертикалі. Простежується тенденція чергування громадської та господарської діяльності у переміщеннях по горизонталі, а також активне використання цього виду ротації з метою зміцнення тих секторів роботи, що мали прогалини [4, арк. 41]. Переміщення кадрів по вертикалі мало здійснюватися через кадровий резерв, однак на практиці робота з ним була перетворена на формальність.

Кадрові перестановки в УРСР почалися вже у 1985 р. та зачепили спершу обласний, місцевий та районний рівні влади, а у 1986 р. торкнулися вже рівня апарату ЦК та радянських органів. Протягом 1985 р. з різних причин на посадах, що входили до номенклатури ЦК КПУ, було замінено 13,05% (або ж 991 особа) працівників, протягом 1986 – ще 12,48% працівників (907), а отже, за 2 роки перебудови в Українській РСР змінилося більше 25% працівників номенклатури ЦК КПУ [15, арк. 1; 16, арк. 1]. Проте масштаб кадрових змін у республіці, як і динаміка політичних трансформацій, значно поступалися подібним процесам в Росії. Причини перетворення республіки на “заповідник застою” слід вбачати у непохитності керівної еліти України та пасивній діяльності її першої особи – В. Щербицького [7, с. 27–29].

Низькі темпи перебудови породжували прагнення М. Горбачова реформувати політичну систему СРСР. У доповіді М. Горбачова “Про перебудову і кадрову

політику партії” на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС визнавалася “небезпека наростання кризових явищ в суспільстві”, причина яких полягала у “механізмі гальмування соціально-економічного розвитку”, що склався ще в 30–ті рр. Було зрозуміло, що під словосполученням “механізм гальмування” М. Горбачов вбачає саме бюрократичну номенклатуру. Перебудову він трактував як “злам механізму гальмування, створення надійного й ефективного механізму прискорення” [17, с. 90]. В цьому контексті ставало очевидним, що на цей раз відбудеться не чергова чистка, а всебічна перевірка номенклатури на предмет здатності спілкуватися з населенням; комуністичні штаби мали опинитися під “вогнем” виборців. Головною новацією в політичному житті стали прямі, альтернативні вибори керівників по всій партійній вертикалі, які повинні були набути прозорості та публічності.

1987 р. став рубіжним для партійно-радянської номенклатури УРСР. Якщо протягом 1985–1986 рр. зміни, які відбувалися всередині “номенклатурного організму” України, не зачіпали основ його існування та функціонування, то відтепер масштаб кадрових трансформацій суттєво збільшився. Перші кадрові перестановки в республіканській номенклатурі відбулися унаслідок втілення в життя рішень XXVII з’їзду КПРС (лютий 1986 р.) У результаті реалізації постанов з’їзду на посадах, що входили до номенклатурного переліку ЦК КПУ були замінені 1228 осіб (24,5%) [17, арк. 1; 18, арк. 3].

Наприкінці березня 1987 р. відбувся Пленум ЦК КПУ у постанові якого вказувалося, що в УРСР глибоких якісних змін у кадровій ситуації не відбулося; вдосконалення стилю роботи парткомів здійснювалося повільно; робота з кадрами не відповідає проголошеним М. Горбачовим вимогам. Загальними вадами багатьох керівників були безініціативність, нездатність мислити і працювати по-новому, вирішувати складні завдання. Констатувалися також такі проблеми, як несвоєчасна заміна працівників, які провалили справу, відступ від моральних норм, низький рівень притоку свіжих сил, слабкість організації професійного навчання, ідеологічного виховання кадрів, підвищення їх політичної культури, а також повільні темпи розширення демократичних начал у кадровій роботі [10, арк. 3–4].

Та рішучість, з якою М. Горбачов почав наступ на партійно-радянську номенклатуру звичайно, не могла залишитися непоміченою В. Щербицьким. На нашу думку, саме січневий пленум став рубіжним для першого секретаря ЦК КПУ, який прагнув зберегти своє крісло, а відтак мусив вдаватися до реального впровадження горбачовських принципів у кадровій політиці.

1987 р. став роком кадрових “чисток” в УРСР. Один за одним залишають свої посади перші секретарі Дніпропетровського, Ворошиловградського, Львівського обкомів партії. На липневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПУ “відправлено на пенсію” члена Політбюро ЦК КПУ, Голову РМ України О. Ляшка, кандидата у члени Політбюро, голову КДБ України С. Муху [1, с. 53]. У цілому, реалізація рішень січневого

Пленуму в партійно–радянській номенклатурі призвела до суттєвих кадрових змін:

– серед працівників апарату ЦК КПУ за 1987 р. було замінено на посадах 91 особу (20,35%). Сукупно з попередніми кадровими змінами, що відбулися у 1987 р. унаслідок втілення в життя рішень XXVII з'їзду КПРС, в апараті ЦК КПУ змінилося 55,48%, що є свідченням масштабності кадрових перестановок у вищих ешелонах влади УРСР;

– склад працівників ЦК, обкомів, міськкомів та райкомів було оновлено на 269 осіб (16,22%). Унаслідок обох хвиль кадрового оновлення за 1987 р. серед них змінилося 44,14%. Масштаб кадрових змін на рівні обкомів був чи не найбільшим. Так, з квітня 1985 р. змінилося більше половини номенклатури Дніпропетровського обкому партії. Тільки апарат обкому оновився на 44%, зокрема замінено 10 з 17 завідувачів, 4 з 5 секретарів обкому тощо [5, арк. 22];

– керівний склад РМ, ВР УРСР, Президії ВР УРСР, обл.–, міськ– та райвиконкомів також зазнав змін – 31 працівник був замінений на посаді (12,86%). Разом із кадровими змінами, що були обумовлені реалізацією рішень XXVII з'їзду КПРС, відсоток замінених на постах становив 33,19%;

– з–поміж керівних працівників міністерств, відомств, республіканських об'єднань, відділів і управлінь облвиконкомів та інших обласних організацій змінилося 184 особи (13,64%), а сукупно з кадровими трансформаціями початку 1987 р. – 35,16%.

Отже, основна та обліково–контрольна номенклатура ЦК КПУ зазнала значних змін – після січневого Пленуму ЦК КПРС на посадах було замінено 693 працівники (13,81%), а в цілому за 1987 р. було замінено 38,29% осіб, які обіймали номенклатурні посади. Згідно зі статистичними даними, за період після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС у республіці було замінено майже третину секретарів обкомів, більше 38% секретарів міськкомів та райкомів партії, четверту частину міністрів та голів держкомітетів, п'яту – голів облвиконкомів, 28% їх заступників [14, арк. 159–160].

Таким чином, у 1987 р. відбулися суттєві зміни в партійно–радянській номенклатурі УРСР. Проте справжнім ударом, спрямованим на знищення номенклатурної системи, стала XIX Всесоюзна партійна конференція, на якій обговорювалися найбільш важливі питання політичної реформи, яка мала здійснюватися у двох напрямках: перший (магістральний) – був пов'язаний із запровадженням альтернативних виборів до Рад, розмежуванням функцій партії та держави, а також підвищенням питомої ваги Рад у системі управління; другий – передбачав реформу партійного апарату.

Введення альтернативних виборів автоматично означало руйнування традиційного номенклатурного принципу формування керівного та управлінського складу державних органів влади, який був однією з фундаментальних засад радянської політичної системи.

Результати виборів у народні депутати СРСР стали тривожним сигналом для партноменклатури. По–перше, питома вага робітників (соціальної бази КПУ) порівняно з попереднім депутатським корпусом зменшилася майже удвічі (з 34,1 до 15,6%) [11, арк. 6–

7]. По–друге, незважаючи на те, що 87,8% обраних народними депутатами СРСР від України були комуністами, серед кандидатів у депутати 32 секретарі були забалотовані [11, арк. 15]. По–третє, у ході передвиборчої кампанії виявилось, що в КПУ виникло своєрідне інакodomство. Отже, незважаючи на кількісну перемогу результати виборів були більше схожими на поразку вищих ешелонів партноменклатури.

Серед комплексу причин, що викликали такий стан речей варто виділити неправильно організовану ЦК КПУ передвиборчу кампанію. Через невміння вести політичну боротьбу в умовах демократії та впевненість, що партія забезпечить номенклатурнику депутатське крісло, переважна більшість кандидатів від КПУ не зуміли вести політичну боротьбу принаймні на такому ж рівні, як кандидати від демократичних сил, і доволі в'яло та невміло захищали партію. Порівняно з демократами, які гарно “володіли словом”, в силу того, що серед них було чимало представників творчої інтелігенції технократична номенклатура у ході передвиборчої агітації мала “блідий вигляд”.

Другим напрямком політичної реформи стала реорганізація партійного апарату, яка не меншою мірою позначалася на керівних кадрах УРСР. Її сутність полягала у якісному оновленні апарату ЦК за рахунок “найбільш творчих, здібних, теоретично підготовлених, життєво і політично досвідчених товаришів, і, звичайно, переконаних поборників перебудови” [6, с. 83] його кількісний склад мав суттєво скоротитися. На практиці чисельність відповідальних працівників апарату ЦК компартій союзних республік, крайкомів, обкомів партії поза групою і I групи (по заробітній платі) зменшувалася на 30%, обкомів II групи – на 20%, обкомів III групи – на 10–15%, міськкомів партій у містах з районним поділом – на 10–20% [9, с. 87]. Відповідно до підрахунків кількості посад за номенклатурними списками ЦК КПУ 1987 та 1989 рр. виявилось, що станом на 31 січня 1989 р. їхня кількість скоротилася майже на 60% [13, арк. 1–24; 16, арк. 1–86].

Проте кількісні зміни в апаратах партійних комітетів не призвели до якісних перетворень в їх роботі. Оновлені апарати успадкували від своїх “попередників” традиційні вади. В очах номенклатури ця реформа виглядала як відверте зрадянство. Ті працівники номенклатури, що потрапили до оновлених апаратів, теж опинилися у складній ситуації, оскільки від них вимагалася самовіддана праця в умовах невпевненості у завтрашньому дні: невідомо яких ще реформ слід було чекати від Генерального секретаря та чим закінчатся ті чи інші вибори на альтернативній основі. Це розхитувало партію зсередини, підривало її монолітність, ослаблювало дисципліну та формувало подвійну мораль у номенклатурному середовищі.

У 1987 р. розпочався масовий вихід на пенсію або звільнення за власним бажанням найбільш впливових членів Політбюро ЦК КПУ: О. Ляшка – Голови РМ УРСР, С. Мухи – голови КДБ УРСР, В. Добрика – першого секретаря Львівського обкому партії, І. Мозгового – секретаря ЦК, О. Титаренка – другого секретаря ЦК, І. Герасимова – командуючого військами КВВ та деяких інших. 21 вересня 1989 р. подав заяву про звільнення від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КПУ В. Щербицький, який так і не зміг

сприйняти нові явища у суспільно-політичному житті та адаптуватися до нових вимог.

Таким чином, в кадровій політиці В. Щербицького періоду перебудови умовно можна виділити два етапи. Перший етап охоплює 1985–1986 рр. і характеризується домінуючим впливом на кадрову політику виробленого роками власного підходу В. Щербицького, що базувалося на принципах патрон-клієнтелізму та нівелював прагнення М. Горбачова подолати “застійні явища” у кадровій політиці. Підвищення відсотку змінюваності та ротації кадрів в УРСР було більше імітацією, аніж реагуванням на нові настанови Центру, адже воно стосувалося здебільше нижчих ешелонів номенклатурної ієрархії. Апогеєм другого етапу (1987–1989 рр.) стала XIX Всесоюзна партконференція, що заклала основи “нової” кадрової політики та ламала узвичаєні за роки секретарювання В. Щербицького практики. Унаслідок політичної реформи докорінним чином змінювався механізм рекрутування керівних кадрів – введення альтернативних виборів для заміщення радянських, а потім і партійних посад підривало номенклатурний принцип добору і розстановки кадрів. Партноменклатура сприйняла вибори як шанс пересісти з партійного крісла до радянського, але невміння працювати з електоратом, недооцінка демократичних сил як головного суперника, самонадійність та розрахунок на традиційну допомогу з боку партії призвели до поразки частини номенклатури у боротьбі за депутатський мандат.

#### Список використаних джерел

1. Бойко О. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія / О. Д. Бойко. – К.: ІПІЕНД, 2002. – 306 с.
2. Врублевський В. Володимир Щербицький: правда і вигадки / Віталій Врублевський // Володимир Щербицький: спогади сучасників / Возіанов В. Ф., Врублевський В. К. та ін. – К.: Концерн “Ін Юре”, 2003. – С.375–579.
3. Державний архів Дніпропетровської області України. – Ф.19. – Оп.88. – Спр.104.
4. Там само. – Оп.88. – Спр.113.
5. Там само. – Оп.90. – Спр.2.
6. Записка т. Горбачева М. С. от 24 августа 1988 г. “К вопросу о реорганизации партийного аппарата”: Постановление Политбюро ЦК КПСС 8 сентября 1988 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №1. – С.81–85.
7. Михальченко М. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. І. Михальченко, В. С. Журавський, В. В. Танчер. – К.: Логос, 1997. – 176 с.
8. Погребняк Я. Не предам забвенію...: Записки профессионального партийного работника / Яков Погребняк. – К.: Летопись–XX, 1999. – 415 с.
9. Постановление Политбюро ЦК КПСС “О реорганизации партийного аппарата местных партийных органов” 10 сентября 1988 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №1. – С.87–88.
10. Центральный державный архив громадських об’єднань України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.945.
11. Там само. – Оп.11. – Спр.2038.
12. Там само. – Оп.25. – Спр.2959.
13. Там само. – Оп.25. – Спр.3129.
14. Там само. – Оп.25. – Спр.3274.
15. Там само. – Оп.67. – Спр.1243.
16. Там само. – Оп.67. – Спр.1319.
17. Там само. – Оп.67. – Спр.1337.
18. Там само. – Оп.67. – Спр.1339.
19. Шубин А. Парадоксы перестройки. Упущенный шанс СССР / Александр Шубин. – М.: Вече, 2005. – 480 с.

#### References

1. Bojko O. Ukrayina v 1985–1991 rr.: osnovni tendenciyi suspil'no-polity'chnogo rozvy'tku: Monografiya / O. D. Bojko. – K.: IPIEND, 2002. – 306 s.
2. Vrublevs'kyj V. Volody'my'r Shherby'cz'kyj: pravda i vy'gadky' / Vitalij Vrublevs'kyj // Volody'my'r Shherby'cz'kyj: spogady' suchasny'kiv / Vozianov V. F., Vrublevs'kyj V. K. ta in. – K.: Koncern “In Yure”, 2003. – S.375–579.
3. Derzhavny'j arhiv Dnipropetrovs'koyi oblasti Ukrayiny'. – F.19. – Op.88. – Spr.104.
4. Tam samo. – Op.88. – Spr.113.
5. Tam samo. – Op.90. – Spr.2.
6. Zapyska t. Gorbacheva M. S. ot 24 avgusta 1988 g. “K voprosu o reorganizacyyu partyjnogo apparata”: Postanovlenye Polytbyuro CzK KPSS 8 sentyabrya 1988 g. // Yzvestyya CzK KPSS. – 1989. – №1. – S.81–85.
7. My'xal'chenko M. Social'no-polity'chna transformaciya Ukrayiny': real'nist', mifologemy', problemy' vy'boru / M. I. My'xal'chenko, V. S. Zhuravs'kyj, V. V. Tancher. – K.: Logos, 1997. – 176 s.
8. Pogrebnyak Ya. Ne predam zabvenyyu...: Zapysky professionalnogo partyjnogo rabotnyka / Yakov Pogrebnyak. – K.: Letopys–XX, 1999. – 415 s.
9. Postanovlenye Polytbyuro CzK KPSS “O reorganizacyyu partyjnogo apparata mestnyh party'nyh organov” 10 sentyabrya 1988 g. // Y'zvestyya CzK KPSS. – 1989. – №1. – S.87–88.
10. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'yednan' Ukrayiny'. – F.1. – Op.2. – Spr.945.
11. Tam samo. – Op.11. – Spr.2038.
12. Tam samo. – Op.25. – Spr.2959.
13. Tam samo. – Op.25. – Spr.3129.
14. Tam samo. – Op.25. – Spr.3274.
15. Tam samo. – Op.67. – Spr.1243.
16. Tam samo. – Op.67. – Spr.1319.
17. Tam samo. – Op.67. – Spr.1337.
18. Tam samo. – Op.67. – Spr.1339.
19. Shubin A. Paradoksy perestrojky'. Upushhenny'j shans SSSR / Aleksandr Shubin. – M.: Vechе, 2005. – 480 s.

**Kuzmenko Yu. V., PhD in History, Assistant Professor of World history and international relations department Nizhyn State Mykola Gogol University (Ukraine, Nizhyn), kuzmenko\_yulia@ukr.net**

#### V. Shcherbytskiy's human resource policy in the perestroika period in the USSR

*The article focuses on the problem of the personnel policy in the USSR in the Perestroika period. The research reveals the features of the personnel policy, factors influencing staff selection and appointment, staff rotation dynamics and the consequences of Gorbachev's political reforms of the nomenclature in the USSR. The author concludes that from 1985 to 1991 the nomenclature in the USSR undergoes significant transformations due to the reform in the political system and radical changes in the personnel policy. At the initial stage of Perestroika the position of the management personnel of the republic is characterized as relatively stable due to V. Shcherbytskiy's subjective views on the personnel policy. However, since January 1987 a progressive destabilization of the nomenclature system begins and they lose their leading role. The reform of the party apparatus leads to the reduction in the number of nomenclature positions almost by 30%, but it does not increase the competitiveness of the party cadres in the alternative election.*

**Keywords:** Soviet Party nomenclature, V. Shcherbytskiy, CC CPU, personnel policy, Perestroika, reformation, election.

**Кузьменко Ю. В., кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории и международных отношений, Нежинский государственный университет им. Николая Гоголя (Украина, Нежин), kuzmenko\_yulia@ukr.net**

#### Кадровая политика В. Щербицкого в УССР периода перестройки

*Рассмотрено проблемы кадровой политики в УССР в годы перестройки. В исследовании проведен анализ особенностей кадровой политики, факторов влияния на отбор и расстановку кадров, динамики кадровых ротаций и последствий политической реформы М. Горбачева для номенклатуры УССР. Автор делает вывод о том, что в течение 1985–1991 гг. номенклатура УССР претерпела существенные трансформации, которые были обусловлены политической реформой и коренными изменениями в кадровой политике. Если на начальном этапе перестройки положение руководящих кадров республики можно охарактеризовать как относительно устойчивое, что обуславливалось субъективным видением В. Щербицкого кадрового вопроса, то с января 1987 г. началась прогрессирующая дестабилизация номенклатурной системы и потеря ею властных позиций. Реформирование партийного аппарата привело к сокращению номенклатурных должностей почти втрое, однако так и не*

способствовало повышению конкурентоспособности партийных кадров в условиях альтернативных выборов.

Ключевые слова: партийно-советская номенклатура, В. Щербицкий, ЦК КПУ, кадровая политика, перестройка, реформирования, выборы.

\* \* \*

УДК069/01

**Нагірняк А. Я.**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та етнокомунікації, Національний університет "Львівська політехніка" (Україна, Львів), nagirniak1@ukr.net

### МУЗЕОЛОГІЯ: СТАНОВЛЕННЯ ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

*Зроблено спробу висвітлити основні здобутки історіографічних досліджень з проблеми становлення музеології як науки. Виділено напрями музеологічних досліджень та проаналізовано основні дискусійні питання. У роботі зосереджено увагу на змісті понять "музезнавство", "музеологія", "музеалія", а також охарактеризовано літературу, у якій визначено місце музеології в системі соціогуманітарних наук.*

**Ключові слова:** музезнавство, музеологія, музей, музейна справа, музейний предмет, соціальні науки.

Сучасний музейний світ переживає період трансформації зумовленої соціальними викликами. І цестає поштовхом до розвитку музеології як наукової дисципліни, що прагне осмислити епістемологію й етимологію музею, основи музейної діяльності.

Помітне зростання уваги до проблем музеології як молодій галузі знань, її теоретичного осмислення, удосконалення професійного понятійного апарату свідчить про позитивні зрушення в процесі оформлення її як зрілої наукової дисципліни [1, с.136].

Метою статті є спроба висвітлити основні здобутки історіографічних досліджень у галузі становлення музеології як науки.

Актуальність дослідження проблем історіографії зумовлена багатьма обставинами: і п'ятисотлітнім шляхом розвитку музею як соціокультурного інституту, і триумфальною ходою музею по всіх континентах у ХХ ст., і врешті, несподіваними трансформаціями на початку ХХІ ст., пов'язаними з появою великої кількості праць, що аналізують різні сторони феномену музею. В останні три десятиліття була опублікована велика кількість наукових статей, монографій та посібників, що пропонують осмислення різних аспектів історичного, теоретичного чи практичного музезнавства. Проте історіографічних робіт із музеології дуже мало [2, с. 197].

Сам термін "музеологія" має давню історію. Перша публікація з теорії музейної справи, що з'явилась у Мюнхені 1565 р., належить бельгійському лікарю Квіккебергу. Подальші публікації на цю тему з'явилися у ХVІІ ст., а в 1727 р. К.Ф. Найкеліус видав свою працю, у назві якої вже був термін "музеологія". У 1877 р. директор музею "Зелене склепіння" Й.Г.Грессе започаткував у Дрездені періодичне видання "Журнал з музеології та антикварознавства, а також споріднених наук" ("Zeitschrift für Museologie und Antiquitätenkunde"), де він у 1883 р. опублікував працю "Музеологія як спеціальна дисципліна" і тим започаткував передмузеологічну фазу [3, с.5].

Процес становлення музеології як самостійної наукової дисципліни тривав упродовж ХХ ст. Великий

вплив на формування музеологічних уявлень має концепція З. Странського, згідно з якою музеологія – це незалежна наукова дисципліна, предметом якої виступає особлива позиція людини щодо сучасності, яка об'єктивно виражається впродовж історії в різних музейних формах. Музеологія по своїй природі – соціальна наука, яка відноситься до мнемонічних та документальних наукових дисциплін і робить свій внесок розуміння людини в суспільстві [4, с.56].

Проблеми музеології активно досліджують як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Цілий ряд питань перебуває в дискусійних обговореннях, які представляють провідні тенденції в розвитку теорії і практики музейництва, висвітлюють глибоку інтеграцію музею в соціально-культурне життя суспільства [1, с.136].

Аналіз історіографічної базидозволяє виокремити декілька напрямків досліджень проблем музеології.

Так, можемо стверджувати, значна кількість досліджень присвячена вивченню теоретичної базимuzeології, зокрема понять "музеологія", "музезнавство", визначень об'єкту та предмету музеології.

Ряд науковців вживають терміни "музеологія", "музезнавство", як тотожні за змістом, оскільки в рамках теоретичного музезнавства реалізується системний підхід і досліджується весь спектр проблем, пов'язаних із збереженням й актуалізацією усіх форм культурної і природної, рухомої і нерухомої, матеріальної і нематеріальної спадщини [5;6;7].

Російський дослідник Ю.П. Піщулін трактує термін "музезнавство," як теорію музейної справи, а музеологію – як філософське осмислення такого соціокультурного феномену, як музей [8].

Сьогодні ж поняття "музеологія" визначають по-різному. Прихильники так званого "інституційного підходу" ("соціальної музеології" або інакше "екомuzeології") [9; 10]. вважають, що предметом музеології як наукової дисципліни є музей, як соціокультурний інститут, та його функції – або вся музейна справа. Французький музеолог Ж. А. Рів'єр [11] предметом музеології вважає вивчення історії музеїв та їхньої ролі в суспільстві.

Опоненти цього підходу вважають, що музей не може бути предметом музеології, так само як педагогіка – це не наука про школу, а про освіту й виховання або астрономія не є наукою про планетарії. Ці музеологи стоять на позиціях так званого "предметного підходу", за яким предметом музеології є музейний предмет як феномен. Представник цього підходу, німецький дослідник К. Шрайнер [12], визначає музеологію як науку про збирання, зберігання, вивчення й використання музейних об'єктів [3, с. 4].

Серед досліджень цієї проблеми значної уваги, заслуговують праці багатьох авторів, зокрема: Ю.Г.Гуральник [13], Т. Ю.Юрєнєвої [14], Ю. А. Омельченка [15; 16], В. Ю.Дукельського [17].

Своєрідну інтерпретацію термінів музейний предмет – предмет музейного значення запропонував Ю. А. Омельченко. На його думку перша підсистема музейництва у своєму розвитку пройшла шлях від періоду існування предметів музейного значення до музейних предметів. Отже, предмет музейного значення



розглядають як первісну форму музейного предмета [18, с. 26].

Заслугує на увагу й праця Г. Н. Серебреннікова “Організація та зміст науково-дослідної роботи музеїв” [19], у якій він систематизував накопичений теоретичний та практичний матеріал. Учений чітко розмежував поняття “музейний предмет” та “експонат”, у контексті його поглядів нового значення набув термін “музейна річ”, який Г. Н. Серебренніков не ототожнював із музейною пам’яткою. “Матеріали”, тобто музейні пам’ятки, дослідник розподіляє на речові, документальні та ілюстративні [20, с. 28].

Сьогодні, серед учених музеологів немає єдиної думки щодо функцій цієї науки, її структури та трансформації музею в багатофункціональний культурний центр. Серед плеяди дослідників цих проблем слід виділити Д. А. Равиківича [21], І. Б. Сидорову [22], Р. В. Маньковську [23], Н. А. Нікішину [24].

Зокрема, Н. А. Нікішин вказує на недостатню розроблені концептуальні основи музеєзнавства. Він робить аналітичний огляд сучасного стану досліджень про об’єкт, предмет і внутрішню структуру музеєзнавства, пропонує свою – “мовну” – концепцію музеєзнавства [1, с. 137].

XX ст. з його технічними досягненнями дало можливість науковцям обмінюватися досягненнями та досвідом, створило умови для появи та розповсюдження музеєзнавчої літератури й стимулювало музеологічні дослідження. Основним засобом розповсюдження музеологічних ідей стали фахові музеологічні журнали. Так у 1878 році був заснований німецький журнал “Zeitschrift für Museologie”, а з 1898 року виходив “Журнал Словацької музейної общини”, створеної в Братиславі у 1893 році. У 1902 р. в Англії почав виходити щомісячний “Museum Journal”, що мав власних кореспондентів у Німеччині, США, Австралії, Новій Зеландії. У 1919 році з’явився журнал Американської Асоціації музеїв “Museum Work”, що виходив два рази на рік, і в 1926 році отримав назву “Повідомлення і доповіді” Американської Асоціації музеїв.

Внаслідок створення в 1946 році Міжнародної ради музеїв (ІКОМ), почали виходити “Новини ІКОМ” (ICOM News). Із 1948 року основним міжнародним виданням, що публікує музеологічні дослідження, став щоквартальний журнал ЮНЕСКО “Museum”.

Аналізуючи наявну літературу, слід зазначити, що ряд науковців особливу увагу приділяють міждисциплінарному дослідженню музеології (І. В. Сидорова, Є. Н. Мастеніца [25], Я. Долак [26], Л. М. Шляхтина [27]).

Я. Долак підкреслює, що в загальній теорії музеології важливо відобразити її взаємозв’язок з філософськими, загальними, гуманітарними і точними науками. Не випадково твердження, що “музеологія, перш за все, наука про взаємовідносини”.

Практично до середини XX ст. музеологію розглядали як суму практичних знань, що зосереджувала увагу на організаційній діяльності музеїв, зокрема: як побудувати експозицію, як залучити відвідувача в музей, як використати величезний

емоційний потенціал, закладений у музейному предметі [28]. І. В. Безстужев-Лада і М. Озерна дійшли висновку, що “ні вітчизняне, ні зарубіжне музеєзнавство не досягнуло такого рівня, на якому можна було б дати чіткий системний аналіз музею, як соціального інституту в загальній системі культури людства” [29, с. 6].

У 80–90 роки зростає кількість літератури присвяченої дослідженню музею як інституції. Одним з пріоритетних напрямів досліджень стає узагальнення накопиченого емпіричного матеріалу, систематизація висновків, формування ідеології сучасного музею.

Традиційно музеологія в центрі своєї науково-дослідницької діяльності розглядала музейний предмет. Вона формулювала принципи визначення автентичної цінності цих предметів, вивчала різні аспекти їхнього впливу на відвідувача, виробляла різноманітні методи документування дійсності. Музеологія останніх років змінила погляд на музейний предмет. Раніше музейна значущість предмета зумовлювалася його рідкісністю, естетичною цінністю, меморіальністю, інформативністю, і музей виростав для предмета. Сьогодні значна частина музеологів вважає, що музей повинен ґрунтуватися не на предметах, йому належних, а на ідеях, які він хоче донести до відвідувача. Тому останнім часом музеологія усе рідше висуває на перший план питання змісту музею як інституції, його перспективи, вплив на соціум і на формування суспільної свідомості [1, с. 140].

Батьками “нової музеології” виступають французькі вчені Ж. А. Рів’єр і Ю. де Варіна, що зосередили увагу на осмисленні нових видів музеїв, які створювались як альтернативи класичній моделі: екомuzeї, локальні музеї, музеї як наукові та культурні центри. Але необхідно підкреслити, що ідеї, які лежали в основі концепції французьких музеологів другої половини XX ст., були відомі раніше.

Перше системне дослідження музею як інституції було здійснено наприкінці XIX ст. М. Федоровим у праці “Музей, його зміст і призначення”. Він наголошував на особливій інтегративній місії музею: “Музей є перша науково-художня спроба збирання і виховання в єдине, і тому ця спроба є справою релігійною, священною. Музей містить у собі всю науку про людину й природу як вираження волі Божої”... [30, с. 599].

Аналізуючи літературу періоду “нової музеології”, слід звернути особливу увагу на праці таких дослідників, як: В. Вороніна [31], Т. Калугіної [32], Д. Макдональда [33], Т. Шолу [34; 35].

Наприклад, Д. Макдональд у своїх студіях акцентує увагу на характеристиці розвитку музейної справи в сучасному світі: у Європі, Азії, Австралії, США. Він вважає, що найзначніші й найцікавіші явища в музейному будівництві відбуваються в Японії (музеї на ринкових площах, парках культури). Цікаві його міркування про роль феноменів культури й паломництва в музейній комунікації. Д. Макдональд розглядає музей як “інструмент послідовної ініціації, що триває протягом усього життя”.

У дослідженнях Т. Шолівисвітлено не тільки стан сучасної музеології як наукової дисципліни, але й визначено основні її завдання. Серед найважливіших

завдань, що потребують вирішення він називає “визначення сутності музею” [35, с.50]. Узагальнюючи сучасні подання музеологів про природу музейного предмета й про специфіку “музеїв третього покоління”, Т. Шола вказує на зміну ролі музею в суспільстві, на переродження його з “явища” в “процес”, на орієнтацію сучасного музею в майбутнє.

Не менш цікавим є його міркування про галузь музеології, про проблему співвідношення музею з феноменом спадщини, про сучасні методи музейної комунікації.

І насамкінець, обґрунтовуючи перспективи розвитку музею, Т. Шола робить висновок, що зміни призведуть до створення “тотального музею”, коли музей буде мати повне визнання, а нова музеологія стане реальністю, проте сам музей, як не парадоксально, відійде в минуле [28, с. 8].

Упродовж 80–х рр. ХХ ст. – 10–х рр. ХХІ ст. науковці приділяють велику увагу музейній пам’ятці та її місцю в системі історико–культурних цінностей [18, с.14]. Дослідження цього поняття були пов’язані із вирішенням певних термінологічних проблем. Поняття музейної пам’ятки позначають такими термінами, як “музейна пам’ятка”, “музейний предмет” – “предмет музейного значення”, “музеалія”.

У зарубіжних країнах великого поширення набув термін музеалія, який ґрунтовно розроблений Ф. Вайдахером [36]. Дослідник зазначає, що “поняття з основою музей та у сполученнях із прикметником музейний стосуються суто конкретизації музеальності у формі музею. Тому сфера дії таких понять обмежена цією інституцією та періодом її існування. Із основою музеаль–, музео– та сполучення із прикметником музеальний утворюються терміни ширшого масштабу. Їхнє поняття виходить за межі конкретної інституції, охоплює також предмет філософського пізнання, що є в основі цих термінів, та його вияви відповідно до часу”... [36, с. 50].

У ХХІ ст. завдяки працям групи провідних європейських і північноамериканських музеологів (Фрідріх Вайдахер (Німеччина), Іво Маросевич (Сербія), Сюзен Пірс (Велика Британія), Грег Фінлі (Канада), Зеновій Мазурик (Україна) та ін.) формується постнеокласична, т.зв. об’єктна методологія, акценти якої зосереджуються у площині дослідження матеріальної культури (material culture studies) і власне музеїв як засадничих елементів культурної і природної спадщини (heritage) [37, с.16].

Підсумовуючи вищесказане, можемо констатувати, що проблема становлення музеології належним чином відображена у літературі. Але є ряд дискусійних проблем, які потребують вирішення. Поява нових концепцій і напрямів вимагає систематизації основних етапів розвитку музеології.

#### Список використаних джерел

1. Маньковська Р. Музеологія як наукова галузь: сучасний дискурс та проблема теоретичного інтегрування / Р. Маньковська // Краєзнавство: науковий журнал. – Київ, 2009. – Ч.3–4. – С.136–144.
2. Сапанжа О.С. Істориографія музеології, музеєвденіє, музеографії: К вопросу разделений понятий / О.С. Сапанжа // Вопросы музеологии. – СПб., 2013. – Вып.2(8). – С.197–205.
3. Климишин О.С. Сучасні проблеми природничої музеології / О.С. Климишин // Наук. зап. Держ. природозн. музею. – Львів,

2010. – Вип.26. – С.3–14.

4. Ключевые понятия музеологии // сост. Andre Desvallees, Francois Mair-esse / пер. на рус. яз. А.В. Урядниковой. – М., 2012. – 104 с.

5. Власюк Г. М., Зосимович О. Ю., Хададова М. В. Музеєзнавство та архівна справа / Г. М. Власюк, О. Ю. Зосимович, М. В. Хададова // Навч.–метод. посіб. – Житомир: ЖДПУ ім. І. Франка, 2006. – 75 с.

6. Краткий словарь музейных терминов. – М., 1974. – С.7.

7. Лорд Б., Лорд Г. Д. Менеджмент в музейном деле: Учебное пособие / Пер. с англ. Э. Н. Гусинского и Ю. И. Турчаниновой. Под ред. А. Б. Голубовского. – М.: Логос, 2002. – 256 с.

8. Пищулин Ю.П. и др. Музейные термины / Ю.П. Пищулин // Терминологические проблемы музеєвденіє. – М., 1986. – С.36–135.

9. Квебекская декларация: основные принципы новой музеологии // Museum. – 1985. – №148. – С.21.

10. Šola T. The concept and nature of museology / T. Šola // Museum. – 1987. – №153. – P.45–49.

11. Ривьер Ж.А. Эволюционное определение экомузея / Ривьер Ж.А. // Museum. – 1985. – №148. – С.8–12.

12. Шрайнер К. Предмет исследования музеєвденіє и происхождение дисциплины / К. Шрайнер // Музеєвденіє Музеимира: Сб. науч. тр. / НИИ культуры. – М., 1991. – С.5–10.

13. Гуральник Ю. У. Зарубежная музеология / Ю. У. Гуральник. – М., 2005. – 245 с.

14. Юрєнева Т. Ю. Музей в мировой культуре / Т. Ю. Юрєнева. – М.: Русское слово, 2003. – 532 с.

15. Омєльченко Ю. А. Предмет музейного значення на терені краєзнавства / Ю. А. Омєльченко // Сьома Всеукраїнська наук. конф.: “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність” (матеріали пленарного та секційних засідань). – К.: Рідний край, 1995. – С.406–407.

16. Омєльченко Ю. А. Перша підсистема музейництва (теоретичні засади, витоки, формування) / Ю. А. Омєльченко // Культурологічні студії. Зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип.2. – С.288–311.

17. Дукельский В. Ю. Памятники истории и культуры в системе музейной деятельности / В. Ю. Дукельский // Памятниковедение. Теория, методология, практика: Сб. науч. тр. – М.: НИИ культуры, 1986. – С.98–107.

18. Руденко С. Б. Музейна пам’ятка: соціокультурна сутність та місце в системі історикокультурних цінностей: монографія / С.Б. Руденко. – К.: НАККіМ, 2012. – 120 с.

19. Серебрянников Г. Н. Организация и содержание научно-исследовательской работы музеев / Г. Н. Серебрянников. – М.: Просвещение, 1945. – 20 с.

20. Термінологічний вісник: Збірник наукових праць / Відп. ред. В. Л. Івашченко. – К.: Інститут української мови НАНУ, 2013. – Вип.2(2). – 207 с.

21. Равикович Д. А. Социальные функции и типология музеев / Д. А. Равикович // Музеєвденіє. Вопросы теории и методики: Сб. науч. тр. – М., 1987. – С.10–24.

22. Сидорова И.Б. Общая музеология как учебная дисциплина: дискуссионные вопросы / И.Б. Сидорова // Вопросы музеологии. – СПб., 2010. – Вып.1. – С.99–105.

23. Маньковська Р. В. Сучасний музей в соціокультурній динаміці / Р. В. Маньковська // Історія України. Маловідомі імена, події факти. – К., 2006. – Вип.33. – С.106–118.

24. Никишин Н.А. “Язык музея” как универсальная моделирующая система музейной деятельности / Н.А. Никишин // Музеєвденіє. Проблемы культурной коммуникации в музейной деятельности: Сб. науч. тр. / НИИ культуры. – М., 1988. – С.7–15.

25. Мастєница Е.Н. Музеология в пространстве междисциплинарного взаимодействия / Е.Н. Мастєница // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. – СПб., 2013. – Вып.3. – Т.2. – С.155–163; Мастєница Е.Н. Интерпретация культурного наследия в музее: гуманитарный дискурс / Е.Н. Мастєница // Вестн. Санкт-Петербург. гос. ун-та культ. и иск. – 2011. – №3. – С.6–9.

26. Долак Я. Музеология – настоящее и будущее / Я. Долак // Музеология – Музеєвденіє в ХХІ веке: Проблемы изучения и преподавания. – СПб., 2009. – С.12–19.

27. Шляхтина Л.М. Современная музеология: горизонты теоретизирования / Л.М. Шляхтина // Вопросы музеологии. – СПб., 2013. – Вып.1. т(7). – С.12–18; Шляхтина Л.М., Мастєница Е.Н. Музеология и ее методы в системе социальнотгуманитарных наук / Л.М. Шляхтина, Е.Н. Мастєница // Музей и демократия. – М., 1997. – С.78–84.

28. Алешина Т. А. Музей как феномен культуры // Автореф. дис. к. филос. н. / Т. А. Алешина. – Новочеркасск: Южно-Российский технический университет, 1999. – 20 с.
29. Бестужев-Лада И. В., Озерная М. Музей в системе культуры / И. В. Бестужев-Лада, М. Озерная // Декоративное искусство. – 1976. – №9. – С. 6–10.
30. Флоренский П. А. Сочинения в 4-х т. Т. 1. / сост. и общ. ред. игумена Андроника (А. С. Трубачева), П. В. Флоренского, М. С. Трубачевой. – М.: Мысль, 1994. – 797 с.
31. Воронин А. А. Музей как креативное пространство культуры / А. А. Воронин // Философские исследования. – 1994. – №1. – С. 69–84.
32. Калугина Т. П. Современная культура: музей или мумия? / Т. П. Калугина // Человек. – 1994. – №2. – С. 30–45.
33. Макдональд Дж. Музей будущего в “глобальной деревне” / Макдональд Дж. // Museum. – 1987. – №155. – С. 87–95.
34. Шола Т. Новая музеология и поступальное развитие культуры или пролог кибернетического музея / Т. Шола // Музей и демократия. – М., 1997. – С. 28–35.
35. Шола Т. Предмет и особенности музеологии / Т. Шола // Museum. – 1987. – № 153. – С. 49–53.
36. Вайдакер Ф. Загальна музеологія [пер. з нім. В. Лозинський, О. Лянг, Х. Назаркевич] / Вайдакер Ф. – Львів: Літопис, 2005. – 632 с.
37. Рутинський М. Й., Стецюк О. В. Музеєзнавство: Навч. посіб. / М. Й. Рутинський, О. В. Стецюк. – К.: Знання, 2008. – 428 с.
- References**
1. Man'kov's'ka R. Muzeologija jak naukova galuz': suchasnyj dyskurs ta problema teoretychnogo integruvannja / R. Man'kov's'ka // Krajeznavstvo: naukovyj zhurnal. – Kyi'v, 2009. – Ch.3–4. – S. 136–144.
2. Sapanzha O. S. Istoriografija muzeologii, muzevedenie, muzeografii: K voprosu razdelenij ponjatij / O. S. Sapadzha // Voprosy muzeologii. – SPb., 2013. – Vyp.2 (8). – S. 197–205.
3. Klymyshyn O. S. Suchasni problemy pryrodnochoi' muzeologii' / O. S. Klymyshyn // Nauk. zap. Derzh. pryrodnozn. muzeju. – L'viv, 2010. – Vyp.26. – S.3–14.
4. Kljuचेvye ponjatija muzeologii // sost. Andre Desvallees, Francois Mair-esse / per. na rus. jaz. A. V. Urjadnikovoj. – M., 2012. – 104 s.
5. Vlasjuk G. M., Zosymovych O. Ju., Hadadova M. V. Muzejnavstvo ta arhivna sprava / G. M. Vlasjuk, O. Ju. Zosymovych, M. V. Hadadova // Navch.–metod. posib. – Zhytomyr: ZhDPU im. I. Franka, 2006. – 75 s.
6. Kratkij slovar' muzejnyh terminov. – M., 1974. – S.7.
7. Lord B., Lord G. D. Menedzhment v muzejnom dele: Uchebnoe posobie / Per. s angl. Je. N. Gusinskogo i Ju. I. Turchaninovej. Pod red. A. B. Golubovskogo. – M.: Logos, 2002. – 256 s.
8. Pishhulin Ju. P. i dr. Muzejnye terminy / Ju. P. Pishhulin // Terminologicheskie problemy muzevedenija. – M., 1986. – S.36–135.
9. Kvebekskaja deklaracija: osnovnye principy novoj muzeologii // Museum. – 1985. – №148. – S.21.
10. Šola T. The concept and nature of museology / T. Šola // Museum. – 1987. – №153. – P. 45–49.
11. Riv'er Zh. A. Jevoljucionnoe opredelenie jekomuzeja / Riv'er Zh. A. // Museum. – 1985. – №148. – S.8–12.
12. Shrajner K. Predmet issledovanija muzevedenija i proishozhdenie discipliny / K. Shrajner // Muzevedenie Muzei mira: Sb. nauch. tr. / NII kul'tury. – M., 1991. – S. 5–10.
13. Gural'nik Ju. U. Zarubezhnaja muzeologija / Ju. U. Gural'nik. – M., 2005. – 245 s.
14. Jureneva T. Ju. Muzej v mirovoj kul'ture / T. Ju. Jureneva. – M.: Russkoe slovo, 2003. – 532 s.
15. Omel'chenko Ju. A. Predmet muzejnogo znachennja na tereni krajeznavstva / Ju. A. Omel'chenko // S'oma Vseukrai'ns'ka nauk. konf.: “Istoryčne krajeznavstvo v Ukrai'ni: tradycii' i suchasnist'” (materialy plenarnogo ta sekcijnynh zasidan'). – K.: Ridnyj kraj, 1995. – S.406–407.
16. Omel'chenko Ju. A. Persha pidsystema muzejnyctva (teoretychni zasady, vytoky, formuvannja / Ju. A. Omel'chenko // Kul'turologichni studii'. Zb. nauk. prac'. – K., 2005. – Vyp.2. – S.288–311.
17. Dukel'skij V. Ju. Pamjatniki istorii i kul'tury v sisteme muzejnoj dejatel'nosti / V. Ju. Dukel'skij // Pamjatnikovedenie. Teorija, metodologija, praktika: Sb. nauch. tr. – M.: NII kul'tury, 1986. – S.98–107.
18. Rudenko S. B. Muzejna pam'jatka: sociokul'turna sutnist' ta misce v systemi istorykokul'turnyh cinnostej: monografija / S. B. Rudenko. – K.: NAKKIM, 2012. – 120 s.
19. Serebrennikov G. N. Organizacija i sodержanie nauchno-issledovatel'skoj raboty muzeev / G. N. Serebrennikov. – M.: Prosveshhenie, 1945. – 20 s.
20. Terminologichnyj visnyk: Zbirnyk naukovyh prac' / Vidp. red. V. L. Ivashhenko. – K.: Instytut ukrai'ns'koi' movy NANU, 2013. – Vyp.2 (2). – 207 s.
21. Ravikovich D. A. Social'nye funkcii i tipologija muzeev / D. A. Ravikovich // Muzevedenie. Voprosy teorii i metodiki: Sb. nauch. tr. – M., 1987. – S.10–24.
22. Sidorova I. B. Obshhaja muzeologija kak uchebnaja disciplina: diskussionnye voprosy / I. B. Sidorova // Voprosy muzeologii. – SPb., 2010. – Vyp.1. – S.99–105.
23. Man'kov's'ka R. V. Suchasnyj muzej v sociokul'turnij dinamici / R. V. Man'kov's'ka // Istoriya Ukrai'ny. Malovidomi imena, podii' fakty. – K., 2006. – Vyp.33. – S.106–118.
24. Nikishin N. A. “Jazyk muzeja” kak universal'naja modelirujushhaja sistema muzejnoj dejatel'nosti / N. A. Nikishin // Muzevedenie. Problemy kul'turnoj kommunikacii v muzejnoj dejatel'nosti: Sb. nauch. tr. / NII kul'tury. – M., 1988. – S.7–15.
25. Mastenica E. N. Muzeologija v prostranstve mezhdisciplinarnogo vzaimodejstvija / E. N. Mastenica // Vestnik LGU im. A. S. Pushkina. – SPb., 2013. – Vyp.3. – T.2. – S.155–163; Mastenica E. N. Interpretacija kul'turnogo nasledija v muzee: gumanitarnyj diskurs / E. N. Mastenica // Vestn. Sankt-Peter. gos. un-ta kul't. i isk. – 2011. – №3. – S.6–9.
26. Dolak Ja. Muzeologija – nastojashhee i budushhee / Ja. Dolak // Muzeologija – Muzevedenie v XXI veke: Problemy izuchenija i prepodavanija. – SPb., 2009. – S.12–19.
27. Shljahtina L. M. Sovremennaja muzeologija: gorizonty teoretizirovanija / L. M. Shljahtina // Voprosy muzeologii. – SPb., 2013. – Vyp.1. t(7). – S.12–18; Shljahtina L. M., Mastenica E. N. Muzeologija i ee metody v sisteme social'nogumanitarnyh nauk / L. M. Shljahtina, E. N. Mastenica // Muzej i demokratija. – M., 1997. – S.78–84.
28. Aleshina T. A. Muzej kak fenomen kul'tury // Avtoref. dis. k. filos. n. / T. A. Aleshina. – Novocherkask: Juzhno-Rossijskij tehničeskij universitet, 1999. – 20 s.
29. Bestuzhev-Lada I. V., Ozjornaja M. Muzej v sisteme kul'tury / I. V. Bestuzhev-Lada, M. Ozjornaja // Dekorativnoe iskusstvo. – 1976. – №9. – S.6–10.
30. Florenskij P. A. Sochinenija v 4-h t. T. 1. / Sost. i obshh. red. igumena Andronika (A. S. Trubacheva), P. V. Florenskogo, M. S. Trubachevoj. – M.: Mysl', 1994. – 797 s.
31. Voronin A. A. Muzej kak kreativnoe prostranstvo kul'tury / A. A. Voronin // Filozofskie issledovanija. – 1994. – №1. – S.69–84.
32. Kalugina T. P. Sovremennaja kul'tura: muzej ili mumija? / T. P. Kalugina // Chelovek. – 1994. – №2. – S.30–45.
33. Makdonal'd Dzh. Muzej budushhego v “global'noj derevne” / Makdonal'd Dzh. // Museum. – 1987. – №155. – S.87–95.
34. Šola T. Novaja muzeologija i postupal'noe razvitie kul'tury ili prolog kibernetičeskogo muzeja / T. Šola // Muzej i demokratija. – M., 1997. – S.28–35.
35. Šola T. Predmet i osobennosti muzeologii / T. Šola // Museum. – 1987. – №153. – S.49–53.
36. Vajdafer F. Zagal'na muzeologija [per. z nim. V. Lozyn's'kyj, O. Ljang, H. Nazarkevych] / Vajdafer F. – L'viv: Litopys, 2005. – 632 s.
37. Rutyn's'kyj M. J., Stecjuk O. V. Muzejnavstvo: Navch. posib. / M. J. Rutyn's'kyj, O. V. Stecjuk. – K.: Znannja, 2008. – 428 s.
- Nagirnyak A. Y., Ph.D., assistant professor of the history of Ukraine and ethnic communication, National University “Lviv Polytechnic” (Ukraine, Lviv), nagirniakl@ukr.net*
- Museology: formation and hystoriography**
- The article attempts at stressing the main achievements of hystoriographical investigations and it's problems establishing museology as a study. The article also highlights the directions of museological investigations and analyses the main considerable questions. This study concentrates on such definitions as museum management studies, museology, musealia. It also characterises literature which has a settled place of museology in the system of sociohumanitarian sciences.*
- Keywords:** museum management studies, museology, museum, museum study social studies.

**Нагірняк А. Я.**, кандидат історических наук, доцент кафедри історії України та етнокомунікації, Національний університет "Львівська політехніка" (Україна, Львів), [nagirniak1@ukr.net](mailto:nagirniak1@ukr.net)

#### Музеологія: становлення історіографія

*Сделана попытка осветить основные достижения историографических исследований по проблеме становления музеологии как науки. Выделены направления музеологических исследований и проанализированы основные дискуссионные вопросы. В работе сосредоточено внимание на содержании понятий "музееведение", "музеологии", "музеалия", а также охарактеризовано литературу, в которой определено место музеологии в системе социогуманитарных наук.*

**Ключевые слова:** музееведение, музеология, музей, музейное дело, музейный предмет, социальные науки.

\* \* \*

УДК 94+327.58(477:(470+571))"1991/2014"+322.297

**Баскакова А. С.**  
аспірантка кафедри історії,  
Київський слов'янський університет  
(Україна, Київ), [Aannetka@bigmir.net](mailto:Aannetka@bigmir.net)

#### ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ (1991-2014 РР.)

*На основі різнопланових наукових джерел досліджено історіографію кримськотатарської проблеми в українсько-російських відносинах (1991-2014). Запропоновано шість концептуальних напрямків вивчення окремих її аспектів: історичний, етнополітичний, соціально-економічний, культурно-релігійний, освітньо-інформаційний, політико-безпековий.*

**Ключові слова:** кримськотатарська проблема, українсько-російські відносини, історіографічний аналіз, інтеграція кримських татар, ісламське відродження, міжетнічна та міжконфесійна ворожнеча, анексія, релігійний екстремізм.

Актуальність дослідження кримськотатарської проблеми в українсько-російських відносинах визначається кардинальними змінами у стратегіях Росії та України щодо розв'язання ключових питань інтеграції кримських татар у поліетнічне суспільство півострову, обумовленими анексією Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та подіями, які відбувались протягом року після грубого порушення сусідньою державою норм міжнародного права. Вивчення кримськотатарської проблеми набуває особливої важливості в контексті загального значення Криму як важливого геополітичного та геостратегічного форпосту, який завжди був в центрі уваги провідних держав Чорноморсько-Каспійського регіону, що були зацікавлені в збереженні тотального контролю над півостровом. Анексія Російською Федерацією Криму остаточно підірвала існуючу систему безпеки в регіоні та створила низку загроз в усіх сферах міждержавної взаємодії від політичного діалогу до розв'язання транспортних та енергетичних питань не лише для країн Чорномор'я, а й для держав Європейського континенту загалом.

Крим як регіон зіткнення об'єктивних національних інтересів України та Росії є предметом досліджень багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема: Зубакової А. [1], Кульчицького С. [2], Козлова С. [3], Лановенка О. [4], Парахонського Б. [5], Перепелиці Г. [6], Сидорової Н. [7] та ін. Проблеми історіографії та наукового аналізу політичної, соціальної та економічної інтеграції кримських татар в поліетнічне суспільство півострову розглядаються в працях таких вчених як: Войналович В. [8], Калакура О.

[9], В. Котигоренко [10], Кучеренко С. [11], Латишева О. [12], Ляшенко О. [13], Панчук М. [10; 14; 15], Рафальський О. [14] та ін.

Проте комплексний аналіз кримськотатарської проблеми з урахуванням еволюції підходів двох держав до її розв'язання у вітчизняній науковій думці відсутній. Після анексії Російською Федерацією Криму усі питання, пов'язані із перебуванням кримських татар на півострові, лише виносяться на порядок денний наукових конференцій, проте жодного монографічного видання з цієї проблеми не було видано. Неможна не зазначити дисертаційне дослідження Попової Д.О., присвячене вивченню "кримського питання" в українсько-російських відносинах (1991-2010), котра була захищена у 2013 році, що є спробою з'ясувати важливість "кримського питання" для подальшого розвитку двосторонніх відносин [16]. На особливу увагу заслуговує третій розділ наукового доробку Попової Д.О., в якому молодий науковець, розглядаючи гуманітарну складову "кримського питання", досліджує проблеми інтеграції кримських татар в поліетнічне, поліконфесійне суспільство півострову, проте поданий автором аналіз лише частково розкриває місце кримськотатарської проблеми в українсько-російських відносинах, отже, на нашу думку, це створює підстави для проведення більш глибокого вивчення зазначеної проблематики [16, с. 73-123].

Досліджуючи "кримське питання" в українсько-російських відносинах, Попова Д.О. підкреслює їх дружній характер. Дозволимо собі не погодитись з цим. Вони є далекими від формату дружби, адже сама асиметрія цих стосунків породжує нерівноправність, конфліктність у відносинах та постійне намагання однієї держави протистояти іншій в реалізації її імперських амбіцій. Отже, анексія Криму, підтримка Росією діяльності терористичних угруповань на південному сході нашої держави, участь російських військових формувань у збройних сутичках на території України ставлять під сумнів не лише перспективи мирного врегулювання конфлікту, але й подальший розвиток двосторонніх відносин в дусі дружби й взаєморозуміння.

З урахуванням наведеного вище можна стверджувати про відсутність концептуального бачення вітчизняними дослідниками сучасного стану кримськотатарської проблеми в українсько-російських відносинах, що й обумовило завдання цієї статті – розкрити місце кримськотатарської проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографічній традиції, виокремлюючи ключові концептуальні напрямки дослідження її окремих аспектів. Окреслимо хронологічні рамки дослідження. Нижня межа – 1991 рік з моменту проголошення нашою державою незалежності й верхня межа – 2014 рік – період, що ознаменувався анексією Криму та появою низки нових проблем, пов'язаних із подальшим перебуванням кримських татар на півострові, адже сучасна політика Російської Федерації спрямована на фактичне знищення кримськотатарського етносу або створення передумов для його переселення за межі півострову, про що йтиметься далі у статті.

З метою надання якісного історіографічного аналізу вітчизняних та зарубіжних джерел, які висвітлюють

сучасний стан кримськотатарської проблеми, спробуємо визначити концептуальні напрямки дослідження окресленої тематики.

Історичний напрямок (вивчення кримськотатарської проблеми в ретроспективі) (Бекірова Г. [17], Гошуляк І. [18], Дашкевич Я. [19], Джемільов М. [20], Дмитрієнко М. [21], Дьок Д. [22], Зінченко Ю. [23], Кемілоглу М. [24], Маплс Д. [22], Сассе Г. [25], Червонная С. [26], Чумак В. [27], Ясь О. [21] та ін.).

Етнополітична школа (спеціалізація “Кримські студії”), представники якої вивчають шляхи інтеграції кримських татар в поліетнічне суспільство на півострові з урахуванням існуючого конфлікту інтересів трьох держав Чорноморського регіону (України, Росії та Туреччини), який полягає в наявності різних поглядів щодо майбутнього кримськотатарської спільноти (Возгрін В. [28], Габріелян О. [29], Жеребцова Є. [30], Курас І. [31], Ляшенко О. [13], Панчук М. [14; 15], Рафальський О. [14] та ін.).

Дослідження, присвячені проблемам облаштування кримських татар, що повернулись (Вільсон А. [32], Габріелян О. [33], Зарубін В. [33], Єфімов С. [33], Ільясов Р. [34] та ін.).

Теоретичні розвідки, присвячені вивченню ісламу в Криму та процесам інституціоналізації ісламу як інструменту реалізації власних інтересів (тут йдеться не лише про об'єднання за культурно-релігійною ознакою, а й про штучно створені релігійно-політичні об'єднання, що використовуються, зокрема Кремлем, як інструменти посилення ісламського екстремізму з метою дестабілізації ситуації на півострові та відволікання уваги місцевого населення, передусім російськомовного, від вкрай складної економічної ситуації, що склалась протягом більше як року після анексії АРК Росією та нелегітимного входження території до складу РФ (Бойцова О. [35], Джангужин Р. [36], Жидков Н. [37], Здіорук С. [38], Киришко М. [39], Маломуж М. [40], Муратова Є. [41], Полотнюк Я. [42], Швед В. [43] та ін.).

Наукові доробки, предметом яких є проблеми освіти та інформаційної політики в Криму, котрі безпосередньо стосуються кримських татар (Войналович В. [9], Газізова О. [44], Калакура О. [9; 45], Латишева О. [12] та ін.).

1) Політико-безпековий підхід. Предметом праць вчених, що представляють зазначений напрям, є міжнародно-політичні та міжнародно-правові аспекти врегулювання кримськотатарської проблеми. Особливої актуальності цей напрям набув у зв'язку із погіршенням становища кримських татар внаслідок окупації АРК Російською Федерацією, яка своїми діями не сприяє налагодженню міжнаціонального діалогу, а навпаки створює умови для загострення міжетнічної та міжконфесійної ворожнечі (Абудараїмов В. [46], Ганюшкін Б. [47], Затулін К. [48], Кавагучі Є. [49], Парохонський Б. [50], Полтавець С. [51], Похлебкін В. [52], Салуцев С. [53], Шевель О. [54] та ін.).

Розглянемо більш детально зміст зазначених вище концептуальних напрямків дослідження кримськотатарської проблеми в українсько-російських відносинах. На жаль, подати комплексний аналіз праць усіх зазначених вище авторів видається технічно неможливо в рамках однієї наукової статті. Таким

чином, до уваги візьмемо лише ті доробки, які являють собою найбільш комплексне бачення проблеми, котру ми досліджуємо.

В рамках історичного підходу на особливу увагу заслуговує праця експерта з кримської проблеми з Оксфордського університету Сассе Гвендолін “Кримське питання: ідентичність, перехід та конфлікт”, яка, досліджуючи генезу проблеми, намагається зрозуміти причини передачі Криму до складу УРСР у 1954 р. На думку Сассе Г., “немає жодного доказу того, що рішення М. Хрущева було пов'язане з його національною лояльністю, з почуттям гордості, яке зачепили, або почуттям несправедливості. Автор аналізує різноманітні погляди на рішення, прийняте М. Хрущевим, проте так і не розкриває таємницю цього кроку [25].

Питання правомірності передачі Криму Україні у 1954 році також досліджують зарубіжні вчені Маплс Д. та Дьок Д. у своєму доробку “Україна, Росія та питання Криму”. Особливу увагу приділено становищу кримських татар в період депортації під час другої світової війни, а також в пострадянський період (1991-1992) [22].

Проблема спільності історичної долі України і Криму з найдавніших до новітніх часів розглядається в науковому доробку Чумака В., який, спираючись на існуючі джерела, розвінчує низку міфів і стереотипів, що закріпилися в масовій свідомості та почасти побутують в науковій літературі щодо Криму як “исконно русской территории”, історії та етногенезу корінного кримськотатарського населення півострова, “законності” передачі Криму Україні тощо [27].

Етнополітичний підхід до дослідження кримськотатарської проблеми найбільш ґрунтовно представлений у науковій статті Панчук М. та Рафальського О., що була опублікована в “Кримських студіях” [14], та одноосібній публікації Панчук М. в “Історичному журналі” [15]. В цих доробках подається аналіз джерел та літератури кримськотатарської проблеми як складової етніографії етнополітичного розвитку Криму упродовж кінця XIX – початку XXI століття. Важливість етніографічних розвідок Панчук М. полягає в обґрунтуванні потреби подолання негативних стереотипів щодо ролі кримськотатарської спільноти в історії України.

Комплексно етнополітичний аспект кримськотатарської проблеми представлений у науковому виданні Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України “Крим в етнополітичному вимірі”. Кримськотатарська проблема розглядається авторами крізь призму загальних трансформацій, яких зазнали Україна і Крим упродовж кінця XIX – початку XXI століття. Подано аналіз перебігу та наслідків примусової депортації кримськотатарського народу у роки Другої світової війни, досліджено політико-правові аспекти повернення кримських татар на батьківщину та окреслено проблеми інтеграції в українське суспільство [55].

Предметом третього наукового напрямку є проблеми облаштування кримських татар, що повернулись. Серед найбільш ґрунтовних доробків варто виокремити колективну працю “Крымские репатрианты: депортация возвращение и обустройство”. Більша частина книги

присвячена проблемам повернення та облаштування кримськотатарських репатріантів, а також етносоціальним процесам у їхньому середовищі, що мають місце [33].

Аналізуючи теоретичні розвідки, присвячені вивченню ісламу в Криму (четвертий напрям), можна стверджувати про те, що більшість наукових праць (Киришко М. [35; 39], Бойцова О. [35], Маломуж М. [40], Муратова Є. [41]) розглядають ісламський чинник в Криму крізь призму проблеми ісламського відродження, акцентуючи увагу читача на особливостях діяльності общин, мечетей, різноманітних ісламських угруповань та організацій. Такий підхід дозволяє отримати чітке уявлення про ісламську присутність в Криму, а також окреслити тенденції розвитку саме “кримського ісламу”.

Досліджуючи проблеми освіти в Криму (п'ятий напрям), вітчизняний вчений О. Калакура зазначає, що “Імперська спадщина як царська, так і радянська, нанесла етнонаціональному самоусвідомленню мешканців півострова глибокі травми, породила ряд ідеологічних стереотипів, зокрема ідентифікацію жителів Криму як представників радянського народу, російськомовного населення та інших спотворень. Рецидивні тоталітарного мислення залишаються головною перепорою національного відродження, вільного культурно-освітнього розвитку кожної етнічної групи автономії” [45, с. 509].

Розглядаючи останній концептуальний підхід, варто підкреслити, що значна частина доробків, яка присвячена політико-безпековому виміру кримськотатарської проблеми крізь призму українсько-російських відносин, приходиться на період до анексії АРК Російською Федерацією [46-50; 52; 54], проте сучасний стан проблеми, що досліджується, є більшою мірою предметом експертних обговорень, ніж наукових дебатів, а, отже, не знайшло відображення у вітчизняних виданнях. Виключення складає стаття вченого Полтавця С. “Татари окупованого Криму в пошуках союзників” у журналі “Громадська думка про правотворення” за грудень 2014 року. На думку науковця, “проблеми Криму, окупованого Росією, в останні декілька місяців відійшли на другий план через військові дії на території Донецької та Луганської областей... Недооцінка тих процесів, які відбуваються сьогодні на кримському півострові, може стати якщо не фатальною, то принаймні серйозною перешкодою для повернення Криму в політичну орбіту Києва” [51, с. 32].

Вчений Булатов А. стверджує, що “мусульманська громада Криму нині існує в зовсім інших політичних реаліях. Найголовніша проблема – це наявність у Росії переліку забороненої ісламської літератури. Так, наприклад, книга “Крепость мусульманина”, заборонена в Росії, – це фактично аналог православного молитовника, який кримські татари використовували в Україні без обмежень” [51, с. 33].

Після нелегітимного приєднання Криму до Російської Федерації й до нині продовжується переслідування проукраїнських активістів і кримських татар, українських і кримськотатарських медіа [51, с. 34]. Кримських татар примушують до прийняття російського громадянства. Цілі родини виїхали на територію материкової України через прагнення

зберегти власну національно-етнічну приналежність та можливість і надалі сповідувати цінності рідної їм культури. На думку переселенців, з них російська пропаганда поступово формує “образ ворога” і прихильників ісламського фундаменталізму.

На підставі аналізу існуючих у науковій думці джерел та літератури, присвячених кримськотатарській проблемі в українсько-російських відносинах, виокремлено 6 концептуальних напрямків дослідження окремих її аспектів: історичний, етнополітичний, соціально-економічний, культурно-релігійний, освітньо-інформаційний, політико-безпековий. Більша частина праць з кримськотатарської проблематики розкриває генезу питання або присвячена історіографічному аналізу етнополітичного виміру кримськотатарської проблеми в різні історичні періоди. Бракує ґрунтовних досліджень, присвячених аналізу сучасного стану кримськотатарської проблеми (після березня 2014 року), що може бути предметом майбутніх наукових розвідок та експертних дискусій.

#### Список використаних джерел

1. Зубакова А.В. Украина-российские отношения в свете новых геополитических реалий: дис. на соискание уч. степени канд. полит. наук: 23.00.04 / А.В. Зубакова – М., 2008. – 202 с.
2. Кульчицкий С.В. Украина і Росія: переваги і небезпеки “особливих відносин”. Роздуми історика / С.В. Кульчицкий. – К.: Ін-т історії НАН України, 2004. – 113 с.
3. Козлов С.В. Геополитические аспекты морской политики России в условиях глобализации : дис. на соискание уч. степени канд. полит. наук : 23.00.04 / С.В. Козлов. – СПб., 2006. – 195 с.
4. Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин: [за наук. ред. О.П. Лановенка]. – К.: Стило, 2001. – 476 с.
5. Парахонський Б.О. Українсько-російські відносини: злеті та падіння / Б. Парахонський. – К.: Т-во “Знання” України, 2007. – 24 с.
6. Перепелиця Г.М. Українсько-російські відносини у форматі “Великого договору” / Г.М. Перепелиця // Зовнішня політика України – 2008: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / за ред. Г. М. Перепелиці. – К.: ВД “Стило”, 2009. – С. 207–263.
7. Сидорова Н.П. Российско-украинские отношения: проблемы и перспективы сотрудничества: Политологический анализ: дис. на соискание уч. степени канд. полит. наук: 23.00.04 / Сидорова Н.П. – М., 2000. – 202 с.
8. Войналович В. Етноконфесійні процеси у Криму ХХ століття: історіографія проблеми / В. Войналович // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 23. – 2003. – С. 216–234.
9. Войналович В., Калакура О. Сучасна етнокультурна та освітня ситуація в АРК як об'єкт наукового дослідження / В. Войналович, О. Калакура // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 23. – 2003. – С. 203–215.
10. Котигоренко В., Панчук М. Висвітлення у вітчизняній політологічній та історичній літературі сучасної кримськотатарської проблеми в Україні / В. Котигоренко, М. Панчук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 23. – 2003. – С. 180–202.
11. Кучеренко С. Кримськотатарська проблема: історіографічний аспект / С. Кучеренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXVIII. – 2010. – С. 478–481.
12. Латішева Е. Современная историография образовательных и культурных интеграционных процессов в кримскотатарском социуме / Е. Латішева // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – К.: Світогляд, 2004. – С. 296–306.
13. Ляшенко О. Етнополітичний розвиток Криму в умовах незалежної України. До питання про історіографію проблеми / О. Ляшенко // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. – К.: Світогляд, 2004. – С. 158–179.

14. Панчук М.І., Рафальський О.О. Етнополітичний розвиток Криму – актуальна і малодосліджена проблема / М.І. Панчук, О.О. Рафальський // Кримські студії. – № 1–2. – 2005. – С. 50–77.
15. Панчук М.І. Етнополітична історія Криму: до питання історіографії / М.І. Панчук // Історичний журнал. – 2005. – №3. – С.41–56.
16. Попова Д. “Кримське питання” в українсько-російських відносинах (1991 – 2010 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Д.О. Попова; Дипломат. акад. України при МЗС України. – К., 2013. – 193 с.
17. Бекірова Г. Кримськотатарський національний рух в 50 – 60 роки ХХ століття: становлення, перші перемоги і зневіра / Бекірова Г. // Кримські студії. – 2001. – № 5–6. – С.69–89.
18. Гошуляк І.Л. Українська державність і кримські татари (з досвіду взаємовідносин 1917 – 1918 рр.) / І.Л. Гошуляк // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу) // Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13 – 14 травня 1994 р.). – К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1995. – 234 с. – С. 154–158.
19. Дашкевич Я. Крим у геополітиці минулого і сучасного / Я. Дашкевич // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу) // Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13 – 14 травня 1994 р.). – К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1995. – 234 с. – С. 77–84.
20. Джемильєв М. Национально-освободительное движение крымских татар / Мустафа Джемильєв // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу) // Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13 – 14 травня 1994 р.). – К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1995. – 234 с. – С. 5–20.
21. Дмитрієнко М.Ф., Ясь О.В. Кримськотатарське питання в етнічній історії України / М.Ф. Дмитрієнко, О.В. Ясь // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу) // Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13 – 14 травня 1994 р.). – К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1995. – 234 с. – С. 98–100.
22. Marples D.R., Duke D.F. Ukraine, Russia, and the question of Crimea / D.R. Marples, D.F. Duke // Nationalities papers. – Vol. 23, No 2. – 1995. – P. 261–289.
23. Зінченко Ю. Кримські татари: Історичний нарис / Ю. Зінченко. – К.: Голов. спеціаліз. редак. літ-ри мовами нац. меншин, 1998. – 205 с.
24. Cemiloglu M. History of the Crimean Tatar National Movement / Mustafa Cemiloglu // Crimea: Dynamics, Challenges and Prospects. – Edited by M. Drohobucky, American Association for the Advancement of Science: Published by Rowman & Littlefield: Publishers, Inc. – 1995. – P. 87–105.
25. Sasse G. The Crimea Question: Identity, Transition, and Conflict / Gwendolyn Sasse. – Harvard Series in Ukrainian Studies. – Harvard University Press. – 2007. – 368 p.
26. Червоная С. Кримськотатарський національний рух і ситуація в Республіці Крим (до червня 1993 р.) / С. Червоная // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. – К.: ІНТЕЛ. – 1994. – 208 с. – С. 100–107.
27. Чумак В. Україна і Крим: спільність історичної долі: монографія / Чумак В. – Вид. 2-ге, переробл. й доповн. – К.: ВПЦ АМУ, 2013. – 180 с.
28. Возгрин В.С. Этносоциальный конфликт в Крыму (история и специфика) / В.С. Возгрин // Этничность на постсоветском пространстве: Роль в обществе и перспективы. Материалы конференции (Киев, ноябрь 1995 г.) – К., 1997. – С. 23–33.
29. Габриелян О.А. Система раннего предупреждения межэтнических конфликтов в Крыму: теоретическое обоснование практики предупреждения конфликтов / О.А. Габриелян // Ученые записки Таврического национального университета. – Том 16: Политические науки. – Симф. – №1. – 2003. – С. 3–21.
30. Жеребцова Е. Этноконфессиональные взаимодействия в контексте современной социокультурной ситуации в Крыму: дис. на соискание уч. степени канд. культурологии: 24.00.01 / Е.В. Жеребцова. – М., 2008. – 224 с.
31. Курас І. Кримськотатарська проблема в контексті сучасної етнополітичної ситуації в Україні / І. Курас // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. – К.: ІНТЕЛ. – 1994. – 208 с. – С. 108–114.
32. Wilson A. Politics In And Around Crimea: a Difficult Homecoming / Andrew Wilson // In The Tatars of the Crimea: Return to the Homeland. Studies and Documents. – Edited by E. Allworth. Published by Duke University Press: Durham, N.C. – 1998. – P. 281–322.
33. Крымские репатрианты: депортация возвращение и обустройство / Авт. кол.: Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г. и др. – Симферополь: Издательский дом “Амена”, 1998. – 340 с.
34. Льясов Р. Аналіз соціально-економічного становища кримськотатарського народу в Криму / Р. Льясов // Соціально-економічні аспекти інтеграції кримських татар. Матеріали круглого столу. 17 березня 1999 року. – Київ: УНЦПД: 1999. – С. 46–55.
35. Кирюшко М.І., Бойцова О.Є. Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу / М.І. Кирюшко, О.Є. Бойцова. – К.: Світгляд, 2005. – 300 с.
36. Джангужин Р. Конфессиональная самоидентификация как способ ориентации в социально-политическом пространстве: К проблеме становления политического ислама в Украине / Р. Джангужин // Дуслык. – 2001. – № 1. – С. 11–18.
37. Жидков М.А. Тенденції розвитку міжконфесійних відносин в Автономній Республіці Крим: політологічний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / М.А. Жидков. – Симф., 2009. – 21 с.
38. Здіорук С.І. Україна, Іслам, Європа: сучасний світовий контекст (Порівняльний аналіз суспільних і державних орієнтацій мусульман) / С.І. Здіорук // Українське релігієзнавство. – № 37. – 2006. – С. 95–114.
39. Кирюшко М. Іслам на українських землях / М. Кирюшко // Історія релігій в Україні. – За ред. А. Колодного і П. Яроцького. – К.: Укр. центр духовної культури. – 1999. – С.456–478.
40. Маломуж М.Г. Про діяльність в Україні мусульманських релігійних організацій / М.Г. Маломуж // Українське релігієзнавство. – №3–4. – 2004. – С.108–111.
41. Муратова Э. Возрождение ислама в контексте государственной политики Украины / Э. Муратова // Ученые записки ТНУ. Серия “Политические науки”. – Симферополь, 2004. – Т. 17 (56), № 1. – С. 101–106.
42. Полотнюк Я. Мусульманська культура на території сучасної України / Я. Полотнюк // Історія релігій в Україні. – Вип. 3. – 1993. – С.100–102.
43. Швед В. Ісламський чинник та національні інтереси України / В. Швед // Кримські студії. – 2002. – №3–4. – С. 119–125.
44. Газізова О.О. Українознавчі аспекти культурно-освітнього розвитку етнічних громад Автономної Республіки Крим (1991–2010 рр.) [Текст] : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12 / О.О. Газізова ; Нац. НДІ українознавства. – Київ, 2011. – 232 с.
45. Калакура О. Культурно-освітнє відродження етносів в АРК: надбання і перспективи / О. Калакура // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство / Збірник матеріалів Київського проекту Інституту Кеннана та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 13-14 травня 2004 р. – К.: Стило, 2004. – 88 с. – С. 509–522.
46. Абудараймов В. Російсько-татарський Крим: Неможливе чи реальність? / В. Абудараймов // Кримськотатарське питання. – 2001. – Ч. 5. – С.70–77.
47. Ганюшкин Б.В. Крым, Украина и Россия. Современные проблемы / Б.В. Ганюшкин // Сборник Русского исторического общества. – № 10 (158). – 2006. – С. 346–357.
48. Затулин К. Передача Крыма Украине несправедлива и незаконна / К. Затулин // Молодая гвардия. – № 10. – 2009. – С. 199–203.
49. Кавагучи Е. Проблема Крыма в контексте российско-украинских отношений: Автореф. дис. ... канд. полит. наук / Есиясу Кавагучи / МГУ им. М.В. Ломоносова. Специализир. совет. К 053.05.88. – М., 1996. – 25 с.
50. Парахонський Б. Кримськотатарська проблема: сучасний стан і перспективи її вирішення / Б. Парахонський // Кримські студії. – №1. – 2000. – С. 25–35.
51. Полтавець С. Татари окупованого Криму в пошуках союзників / С. Полтавець // Громадська думка про правотворення. – № 23(81) Грудень. – 2014. – С. 32–35.
52. Похлебкин В.В. К вопросу о геополитическом международно-правовом положении Крыма / В.В. Похлебкин

// Моск. журнал. междунар. права. – № 2. – 1996. – С. 165–181.

53. Salushev S. Annexation of Crimea: Causes, Analysis & Global Implications / S. Salushev // *Global Societies Journal*. – Vol. 2. – 2014. – P. 38–46.

54. Шевель О. Кримські татари та українська держава: питання політики, правозастосування та значення риторики / О. Шевель // *Кримські студії*. – № 1 – С.10–31.

55. Крим в етнополітичному вимірі: наукове видання. – Редкол.: І. Курас (голова) та ін. Авт. кол.: М. Панчук (керівник), Г. Бекірова, В. Ганкевич та ін. – К.: Світгляд, 2005. – 533 с.

### References

1. Zubakova A.V. Ukraino-rossijskie otnoshenija v svete novyh geopoliticheskikh realiz: dis. na soiskanie uch. stepeni kand. polit. nauk: 23.00.04 / A.V. Zubakova–M., 2008. – 202 s.

2. Kul'chyc'kyj S.V. Ukraїna i Rosija: perevagy i nebezpeky "osoblyvyh vidnosyn". Rozdumy istoryka / S.V. Kul'chyc'kyj. – K. : In-t istorii' NAN Ukraїny, 2004. – 113 s.

3. Kozlov S.V. Geopoliticheskie aspekty morskoy politiki Rossii v uslovijah globalizacii : dis. na soiskanie uch. stepeni kand. polit. nauk : 23.00.04 / S.V. Kozlov. – Spb., 2006. – 195 s.

4. Ukraїna – Rosija: konceptual'ni osnovy gumanitarnyh vidnosyn: [za nauk. red. O.P. Lanovenka]. – K. : Stylos, 2001. – 476 s.

5. Parahons'kyj B.O. Ukraїns'ko-rosijs'ki vidnosyny: zlety ta padinnja / B. Parahons'kyj. – K. : T-vo "Znannja" Ukraїny, 2007. – 24 s.

6. Perepelycja G.M. Ukraїns'ko-rosijs'ki vidnosyny u formati "Velykogo dogovoru" / G.M. Perepelycja / Zovnishnja polityka Ukraїny – 2008: strategichni ocinky, prognozy ta priorityty / za red. G. M. Perepelyci. – K. : VD "Stylos", 2009. – S. 207–263.

7. Sidorova N.P. Rossijsko-ukraїnskie otnoshenija: problemy i perspektivy sotrudnichestva: Politologicheskij analiz: dis. na soiskanie uch. stepeni kand. polit. nauk: 23.00.04 / Sidorova N.P. – M., 2000. – 202 s.

8. Vojnalovych V. Etnokonfesijni procesy u Krymu XX stolittja: istoriografija problemy / V. Vojnalovych // Naukovi zapysky Instytutu politychnyh i etnonacional'nyh doslidzhen' NAN Ukraїny. – Vyp. 23. – 2003. – S. 216–234.

9. Vojnalovych V., Kalakura O. Suchasna etnokul'turna ta osvittnja situacija v ARK jak ob'jekt naukovoogo doslidzhennja / V. Vojnalovych, O. Kalakura // Naukovi zapysky Instytutu politychnyh i etnonacional'nyh doslidzhen' NAN Ukraїny. – Vyp. 23. – 2003. – S. 203–215.

10. Kotygorenko V., Panchuk M. Vysvitlenja u vitchyznjanij politologichnij ta istorichnij literaturi suchasnoi' kryms'kotatars'koi' problemy v Ukraїni / V. Kotygorenko, M. Panchuk // Naukovi zapysky Instytutu politychnyh i etnonacional'nyh doslidzhen' NAN Ukraїny. – Vyp. 23. – 2003. – S. 180–202.

11. Kucherenko S. Kryms'kotatars'ka problema: istoriografichnij aspekt / S. Kucherenko // Naukovi pracі istorichnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universytetu. – Vyp. XXVIII. – 2010. – S. 478–481.

12. Latisheva E. Sovremennaja istoriografija obrazovatel'nyh i kul'turnih integracionnyh processov v krymskotatarskom sociume / E. Latisheva // Problemy integracii' kryms'kyh repatriantiv v ukraїns'ke suspil'stvo. – K. : Svitoglyad, 2004. – S. 296–306.

13. Ljashenko O. Etnopolitychnyj rozvytok Krymu v umovah nezaleznoi' Ukraїny. Do pytannja pro istoriografiju problemy / O. Ljashenko // Problemy integracii' kryms'kyh repatriantiv v ukraїns'ke suspil'stvo. – K. : Svitoglyad, 2004. – S. 158–179.

14. Panchuk M.I., Rafal's'kyj O.O. Etnopolitychnyj rozvytok Krymu – aktual'na i malodoslidzhenja problema / M.I. Panchuk, O.O. Rafal's'kyj // Kryms'ki studii'. – № 1–2. – 2005. – S. 50–77.

15. Panchuk M.I. Etnopolitychna istorija Krymu: do pytannja istoriografii' / M.I. Panchuk // Istorychnyj zhurnal. – 2005. – №3. – S.41–56.

16. Popova D. "Kryms'ke pytannja" v ukraїns'ko-rosijs'kyh vidnosynah (1991 – 2010 rr.): dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.02 / D.O. Popova; Dyplomat. akad. Ukraїny pry MZS Ukraїny. – K., 2013. – 193 s.

17. Bekirova G. Kryms'kotatars'kyj nacional'nyj ruh v 50 – 60 roky XX stolittja: stanovlennja, pershi peremogy i znevira / Bekirova G. // Kryms'ki studii'. – 2001. – № 5–6. – S. 69–89.

18. Goshuljak I.L. Ukraїns'ka derzhavnist' i kryms'ki tatory (z dosvidu vzajemvidnosyn 1917 – 1918 rr.) / I.L. Goshuljak // Kryms'ki tatory: Istorija i suchasnist' (Do 50-richchja deportacii' kryms'kotatars'kogo narodu) // Materialy mizhnarodnoi' naukovoї konferencii' (Kyїv, 13 – 14 travnja 1994 r.). – K. : Instytut

nacional'nyh vidnosyn i politologii' NAN Ukraїny, 1995. – 234 s. – S. 154–158.

19. Dashkevych Ja. Krym u geopolityci mynulogo i suchasnoho / Ja. Dashkevych // Kryms'ki tatory: Istorija i suchasnist' (Do 50-richchja deportacii' kryms'kotatars'kogo narodu) // Materialy mizhnarodnoi' naukovoї konferencii' (Kyїv, 13 – 14 travnja 1994 r.). – K. : Instytut nacional'nyh vidnosyn i politologii' NAN Ukraїny, 1995. – 234 s. – S. 77–84.

20. Dzhemilev M. Nacional'no-osvoboditel'noe dvizhenie krymskikh tatar / Mustafa Dzhemilev // Kryms'ki tatory: Istorija i suchasnist' (Do 50-richchja deportacii' kryms'kotatars'kogo narodu) // Materialy mizhnarodnoi' naukovoї konferencii' (Kyїv, 13 – 14 travnja 1994 r.). – K. : Instytut nacional'nyh vidnosyn i politologii' NAN Ukraїny, 1995. – 234 s. – S. 5–20.

21. Dmytrijenko M.F., Jas' O.V. Kryms'kotatars'ke pytannja v etnichnij istorii' Ukraїny / M.F. Dmytrijenko, O.V. Jas' // Kryms'ki tatory: Istorija i suchasnist' (Do 50-richchja deportacii' kryms'kotatars'kogo narodu) // Materialy mizhnarodnoi' naukovoї konferencii' (Kyїv, 13 – 14 travnja 1994 r.). – K. : Instytut nacional'nyh vidnosyn i politologii' NAN Ukraїny, 1995. – 234 s. – S. 98–100.

22. Marples D.R., Duke D.F. Ukraine, Russia, and the question of Crimea / D.R. Marples, D.F. Duke // *Nationalities papers*. – Vol. 23, No 2. – 1995. – P. 261–289.

23. Zinchenko Ju. Kryms'ki tatory: Istorychnyj narys / Ju. Zinchenko. – K. : Golov. specializ. redak. lit-ry movamy nac. menshyn, 1998. – 205 s.

24. Cemiloglu M. History of the Crimean Tatar National Movement / Mustafa Cemiloglu // *Crimea: Dynamics, Challenges and Prospects*. – Edited by M. Drohobycky, American Association for the Advancement of Science: Published by Rowman & Littlefield: Publishers, Inc. – 1995. – P. 87–105.

25. Sasse G. The Crimea Question: Identity, Transition, and Conflict / Gwendolyn Sasse. – Harvard Series in Ukrainian Studies. – Harvard University Press. – 2007. – 368 p.

26. Chervonnaja S. Kryms'kotatars'kyj nacional'nyj ruh i situacija v Respubliki Krym (do chervnja 1993 r.) / S. Chervonnaja // Etnichni menshyny Shidnoi' ta Central'noi' Jevropy: komparatyvnyj analiz stanovyssha ta perspektiv rozvytku. – K. : INTEL. – 1994. – 208 s. – S. 100–107.

27. Chumak V. Ukraїna i Krym: spil'nist' istorichnoi' doli: monografija / Chumak V. – Vyd. 2-ge, pererobl. j dopovn. – K. : VPC AMU, 2013. – 180 s.

28. Vozgrin V.S. Jetnosocial'nyj konflikt v Krymu (istorija i specifika) / V.S. Vozgrin // Jetnichnost' na postsovetskom prostranstve: Rol' v obshchestve i perspektivy. Materialy konferencii (Kiev, nojabr' 1995 g.). – K., 1997. – S. 23–33.

29. Gabrieljan O.A. Sistema rannego preduprezhdenija mezhdjeticheskikh konfliktov v Krymu: teoreticheskoe obosnovanie praktiki preduprezhdenija konfliktov / O.A. Gabrieljan // Uchenye zapiski Tavricheskogo nacional'nogo universiteta. – Tom 16: Politicheskie nauki. – Simf. – №1. – 2003. – S. 3–21.

30. Zherebova E. Jetnokonfessional'nye vzaimodejstvija v kontekste sovremennoj sociokul'turnoj situacii v Krymu: dis. na soiskanie uch. stepeni kand. kul'turologii: 24.00.01 / E.V. Zherebova. – M., 2008. – 224 s.

31. Kuras I. Kryms'kotatars'ka problema v konteksti suchasnoi' etnopolitychnoi' situacii' v Ukraїni / I. Kuras // Etnichni menshyny Shidnoi' ta Central'noi' Jevropy: komparatyvnyj analiz stanovyssha ta perspektiv rozvytku. – K. : INTEL. – 1994. – 208 s. – S. 108–114.

32. Wilson A. Politics In And Around Crimea: a Difficult Homecoming / Andrew Wilson // *In The Tatars of the Crimea: Return to the Homeland. Studies and Documents*. – Edited by E. Allworth. Published by Duke University Press: Durham, N.C. – 1998. – P. 281–322.

33. Krymskie repatrianty: deportacija vozvrashhenie i obustrojstvo / Avt. kol.: Gabrieljan O.A., Efimov S.A., Zarubin V.G. i dr. – Simferopol': Izdatel'skij dom "Amena", 1998. – 340 s.

34. Il'jasov R. Analiz social'no-ekonomichnogo stanovyssha kryms'kotatars'kogo narodu v Krymu / R. Il'jasov // Social'no-ekonomichni aspekty integracii' kryms'kyh tatar. Materialy kruglogo stolu. 17 bereznja 1999 roku. – Kyїv: UNCPD: 1999. – S. 46–55.

35. Kyrjushko M.I., Bojcova O.Je. Islam v Krymu: religijno-nacional'na samoidentyfikacija kryms'kotatars'kogo narodu / M.I. Kyrjushko, O.Je. Bojcova. – K. : Svitoglyad, 2005. – 300 s.

36. Dzhanguzhin R. Konfessional'naja samoidentyfikacija kak sposob orientacii v social'no-politicheskom prostranstve: K probleme stanovlenija politicheskogo islama v Ukraine / R. Dzhanguzhin



// Duslyk. – 2001. – № 1. – С.11–18.

37. Zhydkov M.A. Tendencii' rozvytku mizhkonfesiynih vidnosyn v Avtonomnij Respubliki Krym: politologichnyj analiz: avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. polit. nauk: spec. 23.00.02 / M.A. Zhydkov. – Simf., 2009. – 21 s.

38. Zdioruk S.I. Ukrai'na, Islam, Jevropa: suchasnyj svitovij kontekst (Porivnjal'nyj analiz suspil'nyh i derzhavnyh orijentacij musul'man) / S.I. Zdioruk // Ukrai'ns'ke religijeznavstvo. – № 37. – 2006. – С. 95–114.

39. Kyrjushko M. Islam na ukrai'ns'kyh zemljah / M. Kyrjushko // Istorija religii' v Ukrai'ni. – Za red. A.Kolodnogo i P.Jaroc'kogo. – K. : Ukr. centr duhovnoi' kul'tury. – 1999. – С.456–478.

40. Malomuzh M.G. Pro dijalt'nist' v Ukrai'ni musul'mans'kyh religijnyh organizacij / M.G. Malomuzh // Ukrai'ns'ke religijeznavstvo. – №3–4. – 2004. – С.108–111.

41. Muratova Je. Vozrozhdenie islama v kontekste gosudarstvennoj politiki Ukrainy / Je. Muratova // Uchenye zapiski TNU. Serija "Politicheskie nauki". – Simferopol', 2004. – T. 17 (56), № 1. – С. 101–106.

42. Polotnjuk Ja. Musul'mans'ka kul'tura na terytorii' suchasnoi' Ukrai'ny / Ja. Polotnjuk // Istorija religij v Ukrai'ni. – Vyp. 3. – 1993. – С.100–102.

43. Shved V. Islams'kyj chynnyk ta nacional'ni interesy Ukrai'ny / V. Shved // Kryms'ki studii'. – 2002. – №3–4. – С. 119–125.

44. Gazizova O.O. Ukrai'noznachchi aspekty kul'turno-osvitn'ogo rozvytku etnichnyh gromad Avtonomnoi' Respubliki Krym (1991-2010 rr.) [Tekst] : dys. ... kand. ist. nauk : 09.00.12 / O.O. Gazizova ; Nac. NDI ukrai'noznavstva. – Kyi'v, 2011. – 232 s.

45. Kalakura O. Kul'turno-osvitnje vidrodzhennja etnosiv v ARK: nadbannja i perspektyvy / O. Kalakura // Problemy integracii' kryms'kyh repatriativ v ukrai'ns'ke suspil'stvo / Zbirnyk materialiv Kyi'vs'kogo proektu Instytutu Kennana ta Instytutu politychnyh i etnonacional'nyh doslidzen' NAN Ukrai'ny, 13-14 travnja 2004 r. – K. : Stylos, 2004. – 88 s. – С. 509–522.

46. Abudara'ymov V. Rosijs'ko-tatars'kyj Krym: Nemozhlyve chy real'nist'? / V. Abudara'ymov // Kryms'kotatars'ke pytannja. – 2001. – Ch. 5. – С.70–77.

47. Ganjushkin B.V. Krym, Ukraina i Rossija. Sovremennye problemy / B.V. Ganjushkin // Sbornik Russkogo istoricheskogo obshhestva. – № 10 (158). – 2006. – С. 346–357.

48. Zatulin K. Peredacha Kryma Ukraine nespravedliva i nezakonna / K. Zatulin // Molodaja gvardija. – № 10. – 2009. – С. 199–203.

49. Kavaguchi E. Problema Kryma v kontekste rossijsko-ukrainskih otnoshenij: Avtoref. dis. ... kand. polit. nauk / Esijas Kavaguchi / MGU im. M.V. Lomonosova. Specializir. sovet. K 053.05.88. – M., 1996. – 25 s.

50. Parahons'kyj B. Kryms'kotatars'ka problema: suchasnyj stan i perspektyvy ii' vyrisnennja / B. Parahons'kyj // Kryms'ki studii'. – №1. – 2000. – С. 25–35.

51. Poltavec' S. Tatory okupovanogo Krymu v poshukah sojuznjukiv / S. Poltavec' // Gromads'ka dumka pro pravotvorennja. – № 23(81) Gruden'. – 2014. – С. 32–35.

52. Pohlebkin V.V. K voprosu o geopoliticheskom mezhdunarodno-pravovom polozenii Kryma / V.V. Pohlebkin // Mosk. zhurnal. mezhdunar. prava. – № 2. – 1996. – С. 165–181.

53. Salushev S. Annexation of Crimea: Causes, Analysis & Global Implications / S. Salushev // Global Societies Journal. – Vol. 2. – 2014. – P. 38-46.

54. Shevel' O. Kryms'ki tatory ta ukrai'ns'ka derzhava: pytannja polityky, pravozastosuvannja ta znachennja rytoryky / O. Shevel' // Kryms'ki studii'. – 2001. – № 1 – С.10–31.

55. Krym v etnopolitychnomu vymiri: naukovе vydannja. – Redkol.: I. Kuras (golova) ta in. Avt. kol.: M. Panchuk (kerivnyk), G. Bekirova, V. Gankevych ta in. – K. : Svitoglyad, 2005. – 533 s.

*Baskakova A. S., postgraduate of Department of History, Kyiv Slavonic University (Ukraine, Kyiv), Aannetka@bigmir.net*

#### **Historiographical aspect of Crimea Tatar problem in Ukrainian-Russian relations (1991-2014)**

*Historiography of Crimea Tatar problem in Ukrainian-Russian relations (1991-2014) was researched on the base of diversified scientific sources. Six conceptual directions of studying of some its aspects were proposed (historical, ethnopolitical, socioeconomic, cultural & religious, educative & informational, political & security-related).*

**Keywords:** *Crimea Tatar problem, Ukrainian-Russian relations, historiographical analysis, integration of Crimea Tatars, Islamic revival, inter-ethnic & inter-religious strives, annexation, religious extremism.*

*Баскакова А. С., аспирантка кафедры истории, Киевский славистический университет (Украина, Киев), Aannetka@bigmir.net*

#### **Историкографический аспект крымскотатарской проблемы в украинско-российских отношениях (1991-2014 гг.)**

*На основе разноплановых научных источников исследовано историографию крымскотатарской проблемы в украинско-российских отношениях (1991-2014). Предложено шесть концептуальных направлений изучения отдельных ее аспектов: исторический, этнополитический, социально-экономический, культурно-религиозный, образовательно-информационный, политико-безопасностный.*

**Ключевые слова:** *крымскотатарская проблема, украинско-российские отношения, историографический анализ, интеграция крымских татар, исламское возрождение, межэтническая и межконфессиональная вражда, аннексия, религиозный экстремизм.*

\* \* \*

УДК 328.13(477)(091)“1990/1995”

**Бобровник Ю. В.**

кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України, ДВНЗ “Переяслав–Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди” (Україна, Переяслав–Хмельницький), neasmo@ukr.net

#### **ІСТОРІЯ УТВОРЕННЯ ТА ІНСТИТУЦІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ (1990–1995 РР.)**

*Головною метою статті є дослідження історії утворення та розвитку Кабінету Міністрів України. Відповідно до мети визначено такі завдання: з'ясувати стан нагромадження історичних знань, визначити джерельну базу дослідження, висвітлити історію утворення та розвитку структури Кабінету Міністрів України. При написанні статті застосовано проблемно-хронологічний метод, за допомогою якого вдалося поетапно простежити за реорганізацією структури уряду України в 1990–1995 рр.*

*З'ясовано, що історії утворення Кабінету Міністрів України присвячено незначну кількість наукових історичних праць. Основним джерелом для вивчення залишаються закони України, постанови Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, укази Президента, переважну більшість яких недовозі було скасовано. Наявні документи розміщені на сайті українського парламенту. У результаті аналізу прийнятих нормативно-правових документів, стає зрозумілим, що український уряд зазнавав постійних змін: практично щороку то створювалися, то ліквідовувалися його структурні підрозділи, тому складно стверджувати про можливість їх ефективною роботи. Тим більше незрозумілим є причини утворення тих відділів, комітетів уряду, які були на швидку створені та через піроку ліквідовані. Головним органом, який впливав на формування структури уряду та подальші зміни протягом 1990 – початку 1992 рр., була Верховна Рада України. У 1992–1995 рр. більшість змін, які пов'язані зі структурою та принципами організації роботи урядів, були ініційовані на підставі указів Президента та постанов Кабінету Міністрів України. Перспективним напрямом для дослідження залишається трансформація структури уряду після прийняття Конституції України 1996 р.*

**Ключові слова:** *Кабінет Міністрів УРСР, Рада Міністрів УРСР, уряд, постанова, міністерство, Прем'єр-міністр України, Указ Президента України.*

Кабінет Міністрів України (далі КМУ, Кабмін) – колегіальний вищий орган виконавчої гілки влади, який відповідає за реалізацію політики Президента України та правлячої політичної сили чи коаліції у Верховній Раді. Саме Кабінет міністрів на чолі з Прем'єр-міністром відповідає за впровадження внутрішньої економічної та соціальної політики. Виконавчою гілкою влади в УРСР була Рада Міністрів, що підпорядковувалася Верховній Раді УРСР та ЦК КПУ. Із проголошенням незалежності України та орієнтацією на західні моделі управління державою виникла потреба в розбудові та розвитку Ради Міністрів УРСР за новими критеріями.

**Мета** статті – висвітлити історію утворення та інституційного становлення Кабінету Міністрів України.

**Завдання:** з'ясувати стан нагромадження історичних знань з обраної теми, визначити джерельну базу

дослідження, висвітлити історію утворення та розвитку структури Кабінету Міністрів України.

Становище Кабінету Міністрів України у стосунках із Верховною Радою України визначається його місцем у структурі органів виконавчої влади. Це питання вивчали І. Солов'євич, Ю. Тодика, В. Серьогін ін. [23].

Колектив авторів В. Журавський, В. Серьогін, О. Яриш, розкриваючи функції та компетенції КМУ, опосередковано визначили і його структуру, принципи та підходи призначень тих чи інших міністрів, керівників структурних підрозділів КМУ. Проте дослідники зосередилися виключно на дослідженні функціонування урядів у контексті державного управління після прийняття Конституції 1996 р. [2].

Варто відзначити наукову статтю О. Лисенка, в якій автор здійснив спробу розкрити процес становлення і функціонування КМУ в 1990–1995 рр. на основі аналізу окремих документів, що стосувалися загальної організації та функціонування уряду України [9]. Головною джерельною базою для дослідження історії утворення та розвитку КМУ залишаються закони незалежної Української РСР, потім України, постанови Верховної Ради та уряду, укази Президента.

КМУ – вищий орган у системі виконавчої влади України. Сама ж система органів виконавчої влади формується за трьома рівнями: вищі органи виконавчої влади; центральні органи галузевої, міжгалузевої та функціональної компетенції; місцеві органи виконавчої влади.

Центральними органами виконавчої влади є такі органи, які безпосередньо підпорядковані уряду. Досліджуючи процес утворення КМУ, слід зосередити увагу на трансформації Ради Міністрів УРСР у 1990 р. Відправною точкою є прийняття ВР УРСР “Декларації про незалежність УРСР”. Передусім декларація започаткувала економічну незалежність республіки від союзного центру. Постала потреба у формуванні нової бюджетної та економічної політики. На момент прийняття Декларації Раду Міністрів УРСР очолював народний депутат України В. А. Масол, котрий виконував обов’язки голови Ради Міністрів із 1987 р.

3 серпня 1990 р. ВР УРСР приймає Закон Української РСР “Про міністерства і державні комітети Української РСР”, відповідно до якого було затверджено перелік міністерств і державних комітетів Української РСР, а саме: Міністерство будівництва, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство водних ресурсів і водного господарства, Міністерство деревообробної промисловості, Міністерство енергетики і електрифікації, Міністерство закордонних справ, Міністерство зв’язку, Міністерство культури, Міністерство легкої промисловості, Міністерство лісового господарства, Міністерство монтажних і спеціальних будівельних робіт, Міністерство народної освіти, Міністерство охорони здоров’я, Міністерство праці, Міністерство промисловості будівельних матеріалів, Міністерство соціального забезпечення, Міністерство торгівлі, Міністерство транспорту, Міністерство фінансів, Міністерство хлібопродуктів, Міністерство юстиції, Державний комітет Української РСР по економіці, Державний агропромисловий комітет, Державний комітет Української РСР по

матеріально-технічному постачанню, Державний комітет Української РСР у справах будівництва і архітектури, Державний комітет Української РСР по статистиці, Державний комітет Української РСР по екології і раціональному природокористуванню, Державний комітет Української РСР по захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, Державний комітет Української РСР по вугільній промисловості, Державний комітет Української РСР по житлово-комунальному господарству, Державний комітет Української РСР у справах національностей, Державний комітет Української РСР у справах молоді, фізичної культури та спорту, Державний комітет Української РСР по телебаченню і радіомовленню, Державний комітет Української РСР по пресі, Комітет державної безпеки Української РСР. Відповідно до цього закону Рада Міністрів Української РСР для здійснення керівництва міжгалузевими комплексами та групами тодішніх однорідних галузей господарства мала утворювати постійні органи управління [4]. Цим законом ВР УРСР доручала Раді Міністрів Української РСР з урахуванням законів Української РСР (що визначають державний суверенітет та економічну самостійність України та перехід економіки республіки до ринкових відносин) та пропозицій, внесених народними депутатами Української РСР, підготувати й подати на розгляд Верховної Ради Української РСР проект нового Закону Української РСР про Раду Міністрів Української РСР.

Декларація “Про державний суверенітет України” визначила, що державна влада в Україні здійснювалася за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу й судову [1]. На момент проголошення декларації повноваження виконавчої влади були визначені в главі 13 Конституції УРСР 1978 р. [8]. Звісно, чіткої регламентації процедурних питань, які відповідали б демократичним уявленням світової спільноти про виконавчу гілку влади, у ній не було, тому 18 квітня 1991 р. Верховна Рада Української РСР з метою вдосконалення структури державного управління постановила утворити Кабінет Міністрів Української РСР у складі Прем’єр-міністра, першого віце-прем’єра, віце-прем’єра, державного секретаря Кабінету Міністрів, державних міністрів та міністрів Української РСР. Рада Міністрів Української РСР зберігала свої повноваження до затвердження персонального складу Кабінету Міністрів Української РСР [9]. Уже 24 травня 1991 р. Постановою №13 [22] на базі Управління справами Ради Міністрів УРСР та інших структурних підрозділів апарату Ради Міністрів УРСР було створено апарат уряду УРСР у складі Секретаріату Кабінету Міністрів УРСР, канцелярії Прем’єр-міністра УРСР, прес-служби Прем’єр-міністра УРСР, апарату Державної ради з питань економічної політики. На апарат Кабінету Міністрів УРСР поклалися підготовка аналітичних, інформаційних та інших матеріалів, вироблення відповідних пропозицій, підготовка проектів постанов і розпоряджень, систематична перевірка виконання рішень Кабінету Міністрів УРСР, а також інформування населення про діяльність Уряду УРСР. Постановою від 4 травня 1992 р. №225 “Про структуру апарату Кабінету Міністрів України” уряд встановив чисельність

працівників апарату КМУ в кількості 456 одиниць. Структуру апарату уряду було розширено: до неї стали входити канцелярія Прем'єр-міністра, прес-служба Прем'єр-міністра, служба Першого віце-прем'єр-міністра, служби віце-прем'єр-міністрів, служба Міністра Кабінету Міністрів України, економічний відділ, юридичний відділ, відділ національної безпеки, оборони, правопорядку і надзвичайних ситуацій, відділ взаємодії з комісіями Верховної Ради України та місцевими органами виконавчої влади, відділ по роботі з кадрами державного апарату, загальний відділ, група експертів з питань агропромислового комплексу і продовольства, група експертів з питань ринку товарів і послуг, група експертів з питань інвестицій та будівельного комплексу, група експертів з питань освіти, культури, охорони здоров'я і соціального забезпечення, група експертів з питань власності та підприємництва, група експертів з питань зовнішніх зв'язків, група експертів з питань екології та комплексного використання природних ресурсів, група експертів з питань машинобудування і конверсії, група експертів з питань промисловості і транспорту, господарське управління [11]. Постановою Кабінету Міністрів Української РСР від 16 серпня 1991 р. №141 "Про структуру Секретаріату Кабінету Міністрів УРСР" затверджено структуру Секретаріату Кабінету Міністрів УРСР утворивши: відділ з питань агропромислового комплексу і продовольства, відділ ринку товарів і послуг, відділ інвестицій і будівельного комплексу, відділ охорони здоров'я, соціального забезпечення і у справах жінок, відділ освіти, культури і у справах молоді, відділ науки і нових технологій, відділ зовнішніх і міжреспубліканських зв'язків, відділ оборонного комплексу, зв'язку та машинобудування, відділ оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій, відділ промисловості, відділ транспорту і шляхового будівництва, відділ взаємодії з комісіями Верховної Ради УРСР та органами місцевого самоврядування, Відділ екології та комплексного використання природних ресурсів, юридичний відділ, зведений відділ розвитку народного господарства, фінансів і соціального захисту населення, відділ по роботі з кадрами державного апарату, загальний відділ, господарське управління, відділ з питань власності і підприємництва [13]. Але вже 6 вересня 1991 р. КМУ постановою №186 "Про часткову зміну структури Секретаріату Кабінету Міністрів України" вносить зміни у структуру Секретаріату КМУ додатково створивши відділ з питань власності і підприємництва та ліквідував Відділ науки і нових технологій [12].

У травні ВР УРСР приймає Закон Української РСР "Про перелік міністерств та інші центральні органи державного управління Української РСР", відповідно до його статті 1 міністерствами Української РСР стали: Міністерство вищої освіти, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство економіки, Міністерство енергетики і електрифікації, Міністерство закордонних справ, Міністерство у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, Міністерство зовнішньоекономічних зв'язків, Міністерство культури, Міністерство лісового господарства, Міністерство народної освіти, Міністерство у справах молоді і спорту, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство

охорони навколишнього природного середовища, Міністерство праці, Міністерство у справах роздержавлення власності і демонополізації виробництва, Міністерство сільського господарства, Міністерство соціального забезпечення, Міністерство статистики, Міністерство торгівлі, Міністерство транспорту, Міністерство фінансів, Міністерство юстиції. Статтею 2 цього закону парламент постановив, що державні комітети Української РСР, за винятком Комітету державної безпеки Української РСР, створюються, реорганізуються й ліквідуються Кабінетом Міністрів Української РСР [5; 3; 14]. Загалом кількість міністерств не змінилася, але внаслідок реорганізації, об'єднань чи просто зміни назв Кабмін отримав нові міністерства.

Проте Кабінет Міністрів не став єдиним самостійним органом виконавчої влади в Українській РСР. Законом Української РСР від 5 липня 1991 р. "Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР" був заснований пост Президента Української РСР. Відповідно до Закону Української РСР від 5 липня 1991 р. "Про Президента Української РСР" Президент Української РСР став найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади. Повноваження Президента визначалися Конституцією Української РСР. Глава держави мав здійснювати свої повноваження, спираючись на Кабінет Міністрів Української РСР, що засвідчило створення в Українській РСР президентсько-парламентської республіки. Президент Української РСР міг скасовувати постанови й розпорядження Кабінету Міністрів Української РСР, уряду Кримської АРСР, акти міністерств Української РСР.

4 липня 1991 р. Постановою Кабміну №71 "Питання діяльності органів державного управління при Кабінеті Міністрів УРСР" було визначено, що Кабінет Міністрів створює у своєму складі комітети, які здійснювали керівництво дорученими їм сферами діяльності та несли відповідальність за виконання завдань, віднесених до їх компетенції [14]. Після грудневого референдуму 1991 р. зміни в структурі уряду практично завжди були ініційовані на підставі указів Президента України. Так, на виконання Указу Президента України "Про зміни в системі центральних органів державної виконавчої влади України", який був спрямований на виконання постанови Верховної Ради України від 7 лютого 1992 р. щодо внесення змін до структури Уряду України, та з метою вдосконалення системи центральних органів державної виконавчої влади України до складу КМУ додатково введено посади віце-прем'єр-міністра України, а також міністра Кабінету Міністрів України, голову правління Фонду державного майна України. На підставі цього указу було ліквідовано інститут державних міністрів України як такий, що не виправдав себе. Процес змін у системі центральних органів державної виконавчої влади України відбувався шляхом ліквідації окремих із них та створення нових: Міністерства сільського господарства і продовольства України – на базі Міністерства сільського господарства України, Державного комітету України по соціальному розвитку села, а також підприємств і організацій

м'ясної і молочної промисловості Державного комітету України по харчовій і переробній промисловості; Міністерства промисловості України – на базі Державного комітету України по металургійній промисловості, а також підприємств хімічної промисловості ліквідованого Державного комітету України по хімічній, нафтохімічній промисловості та медичних препаратах; Міністерства машинобудування, військово–промислового комплексу і конверсії України – на базі Державного комітету України по оборонній промисловості і машинобудуванню; Міністерства інвестицій і будівництва України – на базі Державного комітету України у справах архітектури, будівництва і охорони історичного середовища та відповідних структурних підрозділів Міністерства економіки України; Міністерства державних ресурсів України – на базі відповідних структурних підрозділів та постачальницько–збутових організацій Міністерства економіки України; Міністерства зв'язку України – на базі Державного комітету України по зв'язку; Міністерства зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України – на базі Міністерства зовнішньоекономічних зв'язків України і Міністерства торгівлі України.

Цим указом додатково введено посаду першого заступника міністра закордонних справ України. Встановлено, що до системи центральних органів державної виконавчої влади України входять такі міністерства: Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство економіки України, Міністерство енергетики і електрифікації України, Міністерство закордонних справ України, Міністерство зв'язку України, Міністерство зовнішніх економічних зв'язків України, Міністерство України у справах будівництва і архітектури, Міністерство культури України, Міністерство лісового господарства України, Міністерство машинобудування, військово–промислового комплексу і конверсії України, Міністерство оборони України, Міністерство освіти України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, Міністерство праці України, Міністерство промисловості України, Міністерство сільського господарства і продовольства України, Міністерство соціального захисту населення України, Міністерство статистики України, Міністерство транспорту України, Міністерство України у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, Міністерство України у справах молоді і спорту, Міністерство фінансів України, Міністерство юстиції України [25] та Міністерство України у справах національностей та міграції, яке було утворено на підставі додаткового указу Президента України на базі Комітету у справах національностей при Кабінеті Міністрів України [27].

1992 р. виявився досить насиченим на події у плані реорганізації КМУ. Вже восени на підставі Указу Президента України “Про зміни в системі центральних органів державної виконавчої влади України” з метою дальшого вдосконалення системи центральних органів державної виконавчої влади було внесено зміни: створено Міністерство соціального захисту населення України на базі Міністерства соціального забезпечення України; Міністерство зовнішніх економічних зв'язків

України – на базі Міністерства зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України; Міністерство України у справах будівництва і архітектури – на базі Міністерства інвестицій і будівництва України; Державний комітет України з матеріальних ресурсів – на базі Міністерства державних ресурсів України. Ліквідовано Міністерство соціального забезпечення України; Міністерство зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України; Міністерство інвестицій і будівництва України; Міністерство державних ресурсів України. Було розформовано Міністерство України у справах роздержавлення власності і демонополізації виробництва, а його функції, працівників і кошти на утримання апарату передано Міністерству економіки України. Таким чином на кінець 1992 р. до системи центральних органів державної виконавчої влади України входили такі міністерства: Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство економіки України, Міністерство енергетики і електрифікації України, Міністерство закордонних справ України, Міністерство зв'язку України, Міністерство зовнішніх економічних зв'язків України, Міністерство України у справах будівництва і архітектури, Міністерство культури України, Міністерство лісового господарства України, Міністерство машинобудування, військово–промислового комплексу і конверсії України, Міністерство оборони України, Міністерство освіти України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, Міністерство праці України, Міністерство промисловості України, Міністерство сільського господарства і продовольства України, Міністерство соціального захисту населення України, Міністерство статистики України, Міністерство транспорту України, Міністерство України у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, Міністерство України у справах молоді і спорту, Міністерство фінансів України, Міністерство юстиції України [26].

Постанова КМУ від 8 квітня 1992 р. №182 “Про державні комітети та інші підвідомчі Кабінету Міністрів України органи державної виконавчої влади” чітко визначила кількість (24), сферу діяльності та підпорядкованість державних комітетів у складі уряду [17]. Такі зміни були покликані необхідністю виконати Указ Президента України від 25 лютого 1992 р. “Про зміни в системі центральних органів державної виконавчої влади України” [25]. КМУ перетворив: Комітет по науково–технічному прогресу при Кабінеті Міністрів України у Державний комітет України з питань науки і технологій; Державний комітет України по стандартизації, метрології та якості продукції в Державний комітет України по стандартизації, метрології та сертифікації; Державний комітет України по харчовій і переробній промисловості в Державний комітет України по харчовій промисловості. Ліквідував Державну раду з питань економічної політики, Раду з питань державної науково–технічної політики, Державний комітет України по деревообробній промисловості та Валютний фонд України. Уряд постановив, що при ньому діяли такі державні комітети: Державний комітет України по водному господарству, Державний комітет України по вугільній

промисловості, Державний комітет України по геології і використанню надр, Державний комітет України по гідрометереології, Державний комітет України по житлово-комунальному господарству, Державний комітет України по земельних ресурсах, Державний комітет України по матеріальних резервах, Державний митний комітет України, Державний комітет України по нагляду за безпечним веденням робіт у промисловості і гірничному нагляду, Державний комітет України по пресі, Державний комітет України по рибному господарству і рибній промисловості, Державний комітет України по хлібопродуктах, Державний комітет України з ядерної та радіаційної безпеки; інші органи державної виконавчої влади: Комітет з питань соціального захисту військовослужбовців, Комітет по Державних преміях України імені Т. Шевченка, Державна інспекція України по захисту прав споживачів, Головне архівне управління, Головне управління геодезії, картографії та кадастру, Головне управління по охороні державних таємниць у пресі та інших засобах масової інформації, Національне космічне агентство України, Державне агентство України з авторських і суміжних прав, Вища атестаційна комісія України, Рада в справах релігій, Державний фонд української кінематографії. Уряд постановив, що Міністерство транспорту України координує діяльність Державної адміністрації залізничного транспорту України, Державної адміністрації морського транспорту України, Державної адміністрації авіаційного транспорту України, підприємств та організацій корпорації “Укравтотранс”, об’єднання “Укррічфлот”; Міністерство інвестицій і будівництва України мало координувати підприємства та організації будівельних корпорацій “Укрбуд”, “Укрмонтажспецбуд”, “Укрбудматеріали”, концернів “Укршляхбуд”, “Укрцемент”, “Укртрансбуд”, “Укрметротунельбуд”; Міністерство сільського господарства і продовольства України координує діяльність концерну “Укragenотехсервіс”.

Цією ж постановою уряд визначив такою, що втратила чинність, Постанову Кабінету Міністрів УРСР від 24 травня 1991 р. № 12 “Про порядок реалізації Закону УРСР “Про перелік міністерств та інші центральні органи державного управління Української РСР” [17]. Так, згідно з Постанови КМУ від 6 березня 1993 р. № 166 “Питання Міністерства економіки” було підпорядковано Міністерству економіки відділи у справах роздержавлення власності і демонополізації виробництва та державні інспекції з контролю за цінами в Криму, областях, містах Києві та Севастополі. Ліквідовано Державну інспекцію України по контролю за цінами, її функції, працівників та кошти на утримання апарату передано Міністерству економіки. Установлено, що Міністерство економіки стало правонаступником колишніх Міністерства у справах роздержавлення власності і демонополізації виробництва та Державної інспекції України по контролю за цінами щодо майнових прав і обов’язків. Затверджено положення про Міністерство економіки та збільшено граничну чисельність працівників його центрального апарату в кількості 1050 одиниць. Дозволено Міністерству мати вісім заступників міністра, у тому числі одного першого, а також колегію

кількістю 20 чоловік. У Міністерстві економіки було створено Державну інспекцію з контролю за цінами [15].

Початком наступного етапу становлення українського уряду можна вважати 8 липня 1993 р., коли Постановою КМУ було затверджено Тимчасовий регламент Кабінету Міністрів України та його Президії [16]. Цей документ складався з чотирьох розділів: I. Формування плану засідань Кабінету Міністрів та його Президії; II. Порядок внесення документів для розгляду на засіданнях Кабінету Міністрів та його Президії; III. Порядок підготовки засідань Кабінету Міністрів та його Президії; IV. Порядок проведення засідань Кабінету Міністрів та його Президії і оформлення прийнятих рішень. Постанова чітко визначила організаційні питання роботи КМУ, процедуру розгляду і затвердження документів на засіданнях уряду, порядок підготовки і проведення засідань [9, с. 115]. Тимчасовий регламент став “посадовою інструкцією” для уряду, яка визначила сферу діяльності і компетенції структурних підрозділів КМУ.

8 червня 1995 р. було підписано “Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України” [7, с. 5]. Стаття 29 Договору визначала, що Уряд України – є центральним колегіальним органом державної виконавчої влади, підпорядкованим Президентові України і відповідальним перед ним. Функціональні повноваження посадових осіб Кабміну були зафіксовані Постановою №993 від 11 грудня 1995 р. [10], яка складалася з п’яти додатків, що визначали: загальні функціональні повноваження першого віце-прем’єр-міністра України та віце-прем’єр-міністрів України; спеціальні функціональні повноваження керівництва Кабінету Міністрів України; розподіл повноважень щодо координації діяльності уряду Автономної Республіки Крим, обласних, Київської і Севастопольської миських державних адміністрацій; розподіл повноважень щодо координації взаємовідносин між урядом України та урядовими структурами держав СНД і Балтії; взаємозаміщення повноважень віце-прем’єр-міністрів України.

Загалом історії утворення та інституційного становлення Кабміну присвячено незначну кількість наукових історичних праць. Більшість існуючих досліджень мають політологічний характер. Варто відзначити лише наукову статтю О. Лисенка, у якій автор, спираючись на невелику джерельну базу, здійснив спробу висвітлити історію становлення уряду України. Проте праця має загальний характер, оскільки автором не взято до уваги значну частину законодавчих документів, що визначали напрям та суть розвитку КМУ. Головним джерелом для вивчення історії утворення та інституційного становлення КМУ залишаються закони України, постанови Верховної Ради України та Кабміну, укази Президента. Наявні документи розміщені на сайті українського Парламенту.

До прийняття Конституції України 1996 р. КМУ пройшов складний шлях свого становлення. У

результаті аналізу прийнятих нормативно-правових документів, стає зрозумілим, що український уряд зазнавав постійних змін: щороку то створювалися, то невдовзі ліквідовувалися його структурні підрозділи, тому складно стверджувати про можливість їх ефективної роботи. Тим більше незрозумілими є причини утворення тих відділів та комітетів уряду, які були ліквідовані, не пропрацювавши й року. Головним державним органом, який впливав на формування структури українського уряду та подальші зміни протягом 1990–початку 1992 рр., була Верховна Рада України. У 1992–1995 рр. більшість змін, пов'язаних зі структурою та принципами організації роботи урядів, були ініційовані на підставі указів Президента та постанов КМУ. Перспективним напрямом для дослідження залишається трансформація структури уряду після прийняття Конституції України 1996 р., а також історія виникнення та становлення міністерств.

#### Список використаних джерел

1. Декларація про державний суверенітет України [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/55-12> – Заголовок з екрану.
2. Журавський В. С., Серьогін В. О., Ярмиш О. Н. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні: Підруч. Для студентів вищ. навч. закл. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре””, 2004. – 627 с.
3. Закон України “Про правонаступництво України” [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1543-12> – Заголовок з екрану.
4. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки “Про міністерства і державні комітети Української РСР” від 3 серпня 1990 року (Закон втратив чинність на підставі Постанови ВР №1030в-ХІІ (1030в-12) від 13.05.91, ВВР, 1991, №26, ст.291) [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/150-12> – Заголовок з екрану.
5. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки “Про перелік міністерств та інші центральні органи державного управління Української РСР” (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, №26, ст.290) (Вводиться в дію Постановою ВР №1030в-ХІІ (1030в-12) від 13.05.91, ВВР, 1991, №26, ст.291) [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1030%D0%B1-12> – Заголовок з екрану.
6. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки “Про утворення Кабінету Міністрів Української РСР” від 18 квітня 1991 року, №980. – ХІІ // Відомості Верховної Ради. – 1991. – №19. – С.230.
7. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України // Урядовий кур’єр. – 1995. – 10 червня. – №86. – С.5.
8. Конституція (Основний Закон) України Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев’ятого скликання 20 квітня 1978 року [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/888-09> – Заголовок з екрану.
9. Лисенко О. Кабінет Міністрів України: становлення і функціонування (1990–1995 рр.) // Політичний менеджмент. – 2005. – №5 (14). – С.114–117.
10. Постанова Кабінету Міністрів України “Про розподіл функціональних повноважень керівництва Кабінету Міністрів України” №993 від 11 грудня 1995 р. (Постанова втратила чинність на підставі Постанови КМ №1276 (1276-96-п) від 21.10.96) [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993-95-%D0%BF> – Заголовок з екрану.
11. Постанова Кабінету Міністрів України “Про структуру апарату Кабінету Міністрів України” від 4 травня 1992 р. №225 (Постанова втратила чинність на підставі Постанови КМ №620 (620-92-п) від 12.11.92) [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/225-92-%D0%BF> – Заголовок з екрану.
12. Постанова Кабінету Міністрів України “Про часткову зміну структури Секретаріату Кабінету Міністрів України” від 6 вересня 1991 р. №186 (Постанова втратила чинність на підставі Постанови КМ №225 (225-92-п) від 04.05.92) [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/186-91-%D0%BF> – Заголовок з екрану.
13. Постанова Кабінету Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки “Про структуру Секретаріату Кабінету Міністрів УРСР” від 16 серпня 1991 р. №141 (Постанова втратила чинність на підставі Постанови КМ №225 (225-92-п) від 04.05.92) (Із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ №186 (186-91-п) від 06.09.91) [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/141-91-%D0%BF> – Заголовок з екрану.
14. Постанова Кабінету Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки “Питання діяльності органів державного управління при Кабінеті Міністрів УРСР” від 4 липня 1991 р. №71 [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/71-91-%D0%BF> – Заголовок з екрану.
15. Постанова Кабінету Міністрів України “Питання Міністерства економіки” №166 від 6 березня 1993 р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/166-93-%D0%BF> – Заголовок з екрану.
16. Постанова Кабінету Міністрів України “Питання організації роботи Кабінету Міністрів України” №523 від 8 липня 1993 р. (Постанова втратила чинність на підставі Постанови КМ №915 (915-2000-п) від 05.06.2000) [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/523-93-%D0%BF> – Заголовок з екрану.
17. Постанова Кабінету Міністрів України “Про державні комітети та інші підвідомчі Кабінету Міністрів України органи державної виконавчої влади” від 8 квітня 1992 р. №182 [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/182-92-%D0%BF> – Заголовок з екрану.
18. Постанова Кабінету Міністрів України “Про структуру апарату Кабінету Міністрів України” від 4 травня 1992 р. №225 [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/225-92-%D0%BF> – Заголовок з екрану.
19. Постанова Кабінету Міністрів України “Про часткову зміну структури Секретаріату Кабінету Міністрів України” від 6 вересня 1991 р. №186 [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/186-91-%D0%BF> – Заголовок з екрану.
20. Постанова Кабінету Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки “Про структуру Секретаріату Кабінету Міністрів УРСР” від 16 серпня 1991 р. №141 [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/141-91-%D0%BF> – Заголовок з екрану.
21. Постанова Кабінету Міністрів Української Радянської Соціалістичної Республіки “Питання діяльності органів державного управління при Кабінеті Міністрів УРСР” від 4 липня 1991 р. №71 [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/71-91-%D0%BF> – Заголовок з екрану.
22. Постанова Кабінету Міністрів Української РСР “Про апарат Кабінету Міністрів УРСР” від 24 травня 1991 р., №13 [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/13-91-%D0%BF> – Заголовок з екрану.
23. Солов’євич І. В. Проблема взаємодії законодавчої і виконавчої влади у світлі Конституції України / І. В. Солов’євич // Правова держава: Щоріч. наук. пр. – К., 1997. – Вип.8. – С.29–36.
24. Тодика Ю. М., Серьогін В. О. Парламентський контроль як одна з форм реалізації принципу гласності щодо діяльності Кабінету Міністрів України / Ю. М. Тодика, В. О. Серьогін

// Проблеми законності: Респ. міжвід. наук. зб. – Х., 1999. – Вип.40. – С.26–32.

25. Указ Президента України “Про зміни в системі центральних органів державної виконавчої влади України”, 25 лютого 1992 року №98 [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/98/92> – Заголовок з екрану.

26. Указ Президента України “Про зміни в системі центральних органів державної виконавчої влади України” від 13 листопада 1992 року №566/92. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/566/92> – Заголовок з екрану.

27. Указ Президента України “Про Міністерство України у справах національностей та міграції” №145/93 від 26 квітня 1993 року [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/145/93> – Заголовок з екрану.

28. Уряди Української Радянської Соціалістичної Республіки – Історія [Електронний ресурс]: офіційний сайт Кабінету Міністрів України. – Режим доступу: [http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art\\_id=661998&cat\\_id=661258](http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=661998&cat_id=661258) – Заголовок з екрану.

### References

1. Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy [Elektronnyi resurs]: ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/55-12> – Zaholovok z ekranu.

2. Zhuravskiy V. S., Serohin V. O., Yarmysh O. N. Derzhavne budivnytstvo ta mistseve samovriaduvannya v Ukraini: Pidruch. Dlia studentiv vyshch. navch. zakl. – K. : Kontsern “Vydavnychy Dim “In Yure””, 2004. – 627 s.

3. Zakon Ukrainy “Pro pravonastupnytstvo Ukrainy” [Elektronnyi resurs]: ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1543-12> – Zaholovok z ekranu.

4. Zakon Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki “Pro ministerstva i derzhavni komitety Ukrainskoi RSR” vid 3 serpnia 1990 roku (Zakon vtratyv chynnist na pidstavi Postanovy VR №1030v–XII (1030v–12) vid 13.05.91, VVR, 1991, №26, st.291) [Elektronnyi resurs]: ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/150-12> – Zaholovok z ekranu.

5. Zakon Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki “Pro perelik ministerstv ta inshi tsentralni orhany derzhavnoho upravlinnia Ukrainskoi RSR” (Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR (VVR), 1991, №26, st.290) (Vvodytisia v diiu Postanovoi VR №1030v–XII (1030v–12) vid 13.05.91, VVR, 1991, №26, st.291) [Elektronnyi resurs]: ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1030%D0%B1-12> – Zaholovok z ekranu.

6. Zakon Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki “Pro utvorennia Kabinetu Ministriv Ukrainskoi RSR” vid 18 kvitnia 1991 roku, №980. – XII // Vidomosti Verkhovnoi Rady. – 1991. – №19. – S.230.

7. Konstytutsiinyi Dohovir mizh Verkhovnoiu Radoiu Ukrainy ta Prezydentom Ukrainy pro osnovni zasady orhanizatsii ta funktsionuvannya derzhavnoi vlady mistsevoho samovriaduvannya v Ukraini na period do pryiniattia novoi Konstytutsii Ukrainy // Uriadoviy kur’ier. – 1995. – 10 chervnia. – №86. – S.5.

8. Konstytutsiia (Osnovnyi Zakon) Ukrainy, pryiniata na pozacherhovii somii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR deviatoho sklykannia 20 kvitnia 1978 roku [Elektronnyi resurs]: ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/888-09> – Zaholovok z ekranu.

9. Lysenko O. Kabinet Ministriv Ukrainy: stanovlennia i funktsionuvannya (1990–1995 rr.) // Politychnyi menedzhment. – 2005. – №5 (14). – S.114–117.

10. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy “Pro rozpodil funktsionalnykh povnovazhen kerivnytstva Kabinetu Ministriv Ukrainy” №993 vid 11 hrudnia 1995 r. (Postanova vtratyta chynnist na pidstavi Postanovy KM №1276 (1276–96–p) vid 21.10.96) [Elektronnyi resurs]: ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993-95-%D0%BF> – Zaholovok z ekranu.

11. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy “Pro strukturu aparatu Kabinetu Ministriv Ukrainy” vid 4 travnia 1992 r. №225 (Postanova vtratyta chynnist na pidstavi Postanovy KM №620 (620–92–p) vid 12.11.92) [Elektronnyi resurs]: ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/225-92-%D0%BF> – Zaholovok z ekranu.

12. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy “Pro chastkovu zminu struktury Sekretariatu Kabinetu Ministriv Ukrainy” vid 6 veresnia

1991 r. №186 (Postanova vtratyta chynnist na pidstavi Postanovy KM №225 (225–92–p) vid 04.05.92) [Elektronnyi resurs]: ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/186-91-%D0%BF> – Zaholovok z ekranu.

13. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki “Pro strukturu Sekretariatu Kabinetu Ministriv URSR” vid 16 serpnia 1991 r. №141 (Postanova vtratyta chynnist na pidstavi Postanovy KM №225 (225–92–p) vid 04.05.92) (Iz zminamy, vneseny my zghidno z Postanovoiu KM №186 (186–91–p) vid 06.09.91) [Elektronnyi resurs]: ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/141-91-%D0%BF> – Zaholovok z ekranu.

14. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki “Pytannia diialnosti orhaniv derzhavnoho upravlinnia pry Kabineti Ministriv URSR” vid 4 lypnia 1991 r. №71 [Elektronnyi resurs]: ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/71-91-%D0%BF> – Zaholovok z ekranu.

15. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy “Pytannia Ministerstva ekonomiky” №166 vid 6 bereznia 1993 r. [Elektronnyi resurs]: ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/166-93-%D0%BF> – Zaholovok z ekranu.

16. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy “Pytannia orhanizatsii roboty Kabinetu Ministriv Ukrainy” №523 vid 8 lypnia 1993 r. (Postanova vtratyta chynnist na pidstavi Postanovy KM №915 (915–2000–p) vid 05.06.2000) [Elektronnyi resurs]: ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/523-93-%D0%BF> – Zaholovok z ekranu.

17. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy “Pro derzhavni komitety ta inshi pidvidomchi Kabinetu Ministriv Ukrainy orhany derzhavnoi vykonavchoi vlady” vid 8 kvitnia 1992 r. №182 [Elektronnyi resurs]: ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/182-92-%D0%BF> – Zaholovok z ekranu.

18. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy “Pro strukturu aparatu Kabinetu Ministriv Ukrainy” vid 4 travnia 1992 r. №225 [Elektronnyi resurs]: ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/225-92-%D0%BF> – Zaholovok z ekranu.

19. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy “Pro chastkovu zminu struktury Sekretariatu Kabinetu Ministriv Ukrainy” vid 6 veresnia 1991 r. №186 [Elektronnyi resurs]: ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/186-91-%D0%BF> – Zaholovok z ekranu.

20. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki “Pro strukturu Sekretariatu Kabinetu Ministriv URSR” vid 16 serpnia 1991 r. №141 [Elektronnyi resurs]: ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/141-91-%D0%BF> – Zaholovok z ekranu.

21. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki “Pytannia diialnosti orhaniv derzhavnoho upravlinnia pry Kabineti Ministriv URSR” vid 4 lypnia 1991 r. №71 [Elektronnyi resurs]: ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/71-91-%D0%BF> – Zaholovok z ekranu.

22. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainskoi RSR “Pro aparat Kabinetu Ministriv URSR” vid 24 travnia 1991 r., №13 [Elektronnyi resurs]: ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/13-91-%D0%BF> – Zaholovok z ekranu.

23. Solovievych I. V. Problema vzaємодii zakonodavchoi i vykonavchoi vlady u svitli Konstytutsii Ukrainy / I. V. Solovievych // Pravova derzhava: Shchorich. nauk. pr. – K., 1997. – Vyp.8. – S.29–36.

24. Todyka Yu. M., Serohin V. O. Parlamentskyi kontrol yak odna z form realizatsii pryntsypu hlasnosti shchodo diialnosti Kabinetu Ministriv Ukrainy / Yu. M. Todyka, V. O. Serohin // Problemy zakonnosti: Resp. mizhvid. nauk. zb. – Kh., 1999. – Vyp.40. – S.26–32.

25. Uказ Президента Украины “Про зміни в системі тсентральних орханів державної виконавчої влади України”, 25 лютого 1992 року №98 [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/98/92> – Заголовок з екрану.

26. Указ Президента Украины “Про зміни в системі тсентральних

orhaniv derzhavnoi vykonavchoi vlady Ukrainy" vid 13 lystopada 1992 roku №566/92. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/566/92> – Zaholovok z ekranu.

27. Ukaz Prezydenta Ukrainy "Pro Ministerstvo Ukrainy u spravakh natsionalnosti ta mihratsii" №145/93 vid 26 kvitnia 1993 roku [Elektronnyi resurs]: ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/145/93> – Zaholovok z ekranu.

28. Uriady Ukrainskoi Radianskoi Sotsialistychnoi Respubliky – Istoriia [Elektronnyi resurs]: ofitsiyni sait Kabinetu Ministriv Ukrainy. – Rezhym dostupu: [http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art\\_id=661998&cat\\_id=661258](http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=661998&cat_id=661258) – Zaholovok z ekranu.

**Bobrovnik Yu. V.**, Candidate of Historical Sciences, doctoral student of the Department of History and Culture of Ukraine of State Institution of Higher Education "Pereiaslav-Khmelnytsky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University" (Ukraine, Pereiaslav-Khmelnytsky), [neasmo@ukr.net](mailto:neasmo@ukr.net)

#### History of establishment and institutional formation of the Cabinet of Ministers of Ukraine (1990–1995)

The main objective of the article is to research the history of establishment and development of the Cabinet of Ministers of Ukraine. In accordance with the objective, the following specific tasks were set forth: to determine the state of the accumulation of historical knowledge on the selected subject, to identify the source base of the research, to highlight the history of the establishment and development of the Cabinet of Ministers of Ukraine. The problem-chronological method was used as the main method in the preparation of the article which allowed to follow the reorganization of the government of Ukraine in 1990–1995 step by step.

It was found out that very few scientific historical studies are devoted to the history of the establishment of the Cabinet of Ministers of Ukraine. The main source for the research comprises the laws of Ukraine, Resolutions of the Verkhovna Rada of Ukraine and the Cabinet of Ministers of Ukraine, Decrees of the President of Ukraine the most of which were soon cancelled, and documents available on the website of the Verkhovna Rada of Ukraine. After the analysis of the adopted legal documents, it is clear that the Ukrainian government underwent permanent annual changes, various structural units were established and liquidated soon, that is why it is difficult to say about their potential efficient work. The reason for the establishment of those departments, government committees, that were hastily established and liquidated soon, is even more unclear. The main body that influenced the formation and subsequent changes in the structure of the Ukrainian government during the 1990-ies – early 1992 was the Verkhovna Rada of Ukraine. In 1992–1995, most of the changes in the structure and principles of the organization of the Cabinet of Ministers were initiated on the basis of Decrees of the President of Ukraine and Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine. A prospective research area is the transformation of the structure of the Government after the adoption of the Constitution of Ukraine in 1996.

**Keywords:** the Cabinet of Ministers of the Ukrainian SSR, the Council of Ministers of the Ukrainian SSR, the government, resolution, the Ministry, the Prime Minister of Ukraine, Decree of the President of Ukraine.

**Бобровник Ю. В.**, кандидат исторических наук, докторант кафедры истории и культуры Украины, ГВУЗ "Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды" (Украина, Переяслав-Хмельницкий), [neasmo@ukr.net](mailto:neasmo@ukr.net)

#### История создания и институциональное становление Кабинета Министров Украины (1990–1995 гг.)

Главной целью статьи избрано исследование истории создания и развития Кабинета Министров Украины. В соответствии с целью определены следующие задачи: выявить состояние накопления исторических знаний, определить ключевую базу исследования, осветить историю образования и развития структуры Кабинета Министров Украины. При написании статьи избран проблемно-хронологический метод, с помощью которого удалось поэтапно проследить за реорганизацией структуры правительства Украины в 1990–1995 гг.

Выяснено, что истори образования Кабинета Министров Украины посвящено немного научных исторических трудов. Основным источником для изучения остаются законы Украины, постановления ВРУ и КМУ, указы Президента, что в большинстве своем были отменены. Имеющиеся документы размещены на сайте ВРУ. Проанализировав принятые нормативно-правовые документы, становится понятным, что украинское правительство испытывало постоянные изменения практически каждый год, то создавались, то ликвидировались структурные его подразделения, поэтому сложно говорить о возможной эффективной их работе. Тем более непонятны причины образования тех отделов, комитетов правительства, которые были наскоро созданные и через полгода ликвидированы. Главными органами, которые влияли на формирование и дальнейшие изменения в структуре украинского правительства в течение 1990 начале 1992 гг. была Верховная Рада Украины. В 1992–1995 гг. большинство изменений, которые связаны со структурой и принципами организации работы правительств были инициированы на основании указов Президента и постановлений Кабинета Министров Украины. Перспективным направлением для исследования остается трансформация структуры правительства после принятия Конституции Украины 1996 г.

**Ключевые слова:** Кабинет Министров УССР, Совет Министров УССР, правительство, постановление, министерство, Премьер-министр Украины, Указ Президента Украины.

\* \* \*

УДК 94(477)“1991/2010”

**Ковпак Л. В.**  
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Відділу новітньої історії та політики, Інститут історії України НАНУ (Україна, Київ), [ludkovpak@list.ru](mailto:ludkovpak@list.ru)

#### РОЗВИТОК СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ (1991–2010 РР.)

Висвітлюються питання становлення та розвитку вітчизняної системи охорони здоров'я населення від проголошення державної незалежності України у 1991 р. – до поч. 2000-х рр. Увага приділена славетним традиціям розвитку української медицини з XI ст., відомим діячам медицини минулого та сучасності. На новітньому етапі в країні були створені та функціонували медичні клініки на рівні світових стандартів (Центр мікрохірургії ока, Інститут серцево-судинної хірургії АМНУ, Центр радіаційної медицини, ін.). У дослідженні проаналізовано напрями реформування медицини та проблеми в діяльності цієї життєво важливої сфери.

**Ключові слова:** охорона здоров'я, розвиток медицини, Україна (1991–2010 рр.).

Дослідження тематики розвитку системи охорони здоров'я в Україні виглядає вельми значущим та заслуговує на увагу істориків з огляду на низку міркувань. Насамперед, враховуючи сьогодні потребу подальших реформ у сфері медицини, яка пов'язана зі здоров'ям і тривалістю життя населення країни. Адже державною владою ставиться завдання здійснити черговий етап реорганізації та оптимізації системи охорони здоров'я, здебільшого на засадах розвитку страхової медицини.

В українській історіографії новітнього періоду ця проблематика є мало розробленою. Головним чином вона вивчалася фахівцями з історії медицини та біографами видатних діячів медичної науки і лікувальної практики, а також істориками у контексті більш широких комплексних праць або підготовки енциклопедичних видань. У першому ряду таких дослідників: О. А. Грандо, Я. В. Ганіткевич, О. М. Голяченко, Р. І. Павленко, ін. [1–6].

Метою статті є висвітлення накопиченого досвіду розвитку такої важливої сфери життєдіяльності суспільства, як система охорони здоров'я в Україні у період 1991–2010 років, дослідження головних складових реформування медичної галузі та окреслення перспектив оптимізації існуючої моделі розвитку медицини в нашій країні, – як з урахуванням вітчизняних досягнень і надбань, так і з точки зору зарубіжного досвіду функціонування лікувальних закладів.

Серед важливіших напрямів державної політики в Україні після проголошення державної незалежності (24 серпня 1991 р.) було реформування системи охорони здоров'я, отже період 1991 – поч. 2000-х рр. можна охарактеризувати – як роки реформ... По-перше, Українська незалежна держава потребувала створення власної структури медичних закладів та установ загальнодержавного та місцевого рівнів із центром у столиці Києві. По-друге, постало завдання значного підвищення ефективності організації медичного



забезпечення, поліпшення якості медичного обслуговування громадян, наближення до кращих міжнародних стандартів. Поліпшення системи охорони здоров'я населення стало надзвичайно важливою справою для країни, яка прийняла головний удар Чорнобильської катастрофи.

Завданнями державної політики в Україні було і є збереження та зміцнення здоров'я населення, поліпшення медико-демографічної ситуації, подовження тривалості життя громадян. Міністерство охорони здоров'я – орган центральної виконавчої влади країни, найвищий структурний рівень, що здійснює загальний адміністративний та професійно-практичний контроль за усіма установами охорони здоров'я в країні, воно розташовувалось у Києві (вул. Грушевського, 7). У столиці знаходилися й інші загальнодержавні медичні установи та заклади. Зокрема, найвищим координаційним центром науково-дослідної роботи в галузі медицини та її впровадження в лікувальну практику була Академія медичних наук України (АМНУ).

Значні труднощі постали перед системою охорони здоров'я населення в Україні на початку 1990-х років. На жаль, період реформувань збігся у часі з економічною кризою, із економічною нестабільністю. У череді найскладніших проблем постала обмеженість фінансування, недостатність бюджетних коштів. Матеріальна база закладів охорони здоров'я суттєво відставала від світових стандартів. Турбувала проблема ресурсного забезпечення медичних закладів, включаючи медикаменти, частка обладнання в основних фондах лікувальних закладів, була вдвічі нижчою, ніж в країнах Європи.

У другій половині 1990-х рр. в країні зберігалася тенденція до росту захворюваності населення: зокрема, хвороб органів кровообігу – на 55,2%, пневмоній – на 50,3%, на туберкульоз, ін. У 2001 р. серед найчастіших причин смертності, за даними Держкомстату України, були: хвороби системи кровообігу (63,2%), новоутворення (11,3%), нещасливі випадки, травми, отруєння та інші зовні дії (9,4%), хвороби органів дихання (4,6%), ін. Згідно офіційних звітів Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) (2002 р.), в Україні захворюваність цукровим діабетом фіксувалася серед найнижчих по Європі, водночас був один з найвищих рівень захворювань на туберкульоз та ішемічну хворобу серця [7, с. 3].

Аналізуючи кадровий потенціал системи охорони здоров'я, то станом на 2002 р. у лікувальних закладах України працювали 198,5 тис. лікарів та 476,8 тис. середніх медичних працівників, тобто на 50 українців приходився 1 медик (при цьому залишалися вакантними 14 тис. медичних посад). Щодо питань фінансування, то згідно документів Міністерства охорони здоров'я за 2002 р., медична галузь потребувала 14–15 млрд. грн. щорічно, тоді як обсяги фінансування встановили у розмірі 6,4 млрд. грн. [7, с. 3]. У 2007 р. у різних регіонах працювало 223 тис. лікарів і 488 тис. середніх медпрацівників; лікарняних закладів налічувалось 2,8 тис. (у 2000 р. – 3,3 тис.), а лікарських амбулаторно-поліклінічних – 8 тис. [8, с. 217]. Серед найчастіших причин смертності, за документами Держкомстату, в 2010 р. переважали: хвороби системи кровообігу

(67,9%), новоутворення (11,6%), нещасливі випадки, травми, отруєння та інші зовні дії (5,8%), хвороби органів дихання, тощо [9].

Рівень розвитку медичного обслуговування визначається двома головними показниками: забезпеченістю лікарями та лікарняними ліжками на 1 тис. мешканців. У 1998 р. для м. Києва показник забезпеченості лікарняними ліжками на 1 тис. жителів дорівнював 11,7 при нормативі 13,85 ліжок (на кожне ліжко припадало 4 км. м робочої площі). Кількість лікарів усіх спеціальностей становила 19,9 тис. (7,57 на 1 тис. населення; відповідно число середнього медперсоналу складало 13,28). 29 жовтня 1998 р. III сесія XXIII скликання Київради ухвалила рішення №21/22 “Про затвердження міської комплексної медичної програми “Здоров'я киян”, на її реалізацію у міському бюджеті передбачалися щорічні видатки [10, с. 2–5]. Із виконанням програми “Здоров'я киян” були пов'язані й такі раніше ухвалені постанови, як Програма соціально-економічного розвитку Києва, національна програма “Діти України”, “Планування сім'ї”, “Школяр”, цільова програма розвитку і вдосконалення швидкої та невідкладної медичної допомоги, цільові програми медико-соціальних протитуберкульозних заходів, “Здоров'я літніх людей”, комплексний план заходів щодо профілактики наркоманії та захворювань на СНІД, ін. [10, с. 2–5; 11, с. 153].

Перші лікувальні заклади України виникли ще в XI ст. зокрема, при Києво-Печерському монастирі – у 1070 р. У XII ст. колишній чернігівський князь Святослав, який став ченцем /Микола Святоша/ заснував у Лаврі Микільський лікарський монастир. Відомі імена ченців-лікарів: Антонія, Агапіта, Пимина, а також мирських лікарів: І. Смери, П. Сіріанина та Февронія. Онука Володимира Мономаха Євпраксія Мстиславівна склала найперший на Русі рукописний лікувальник-трактат “Мазі”.

З Україною, з Києвом пов'язані імена видатних діячів медицини минулого, котрі тут працювали: хірург М. І. Пирогов, терапевти М. Д. Стражеско, В. П. Образцов, Ф. Г. Яновський, офтальмолог і перший декан медичного факультету В. О. Караваєв, хірург Н. М. Волкович, патофізіолог О. О. Богомолец, бактеріологи і патологоанатоми Д. К. Заболотний, В. К. Високович, В. В. Підвисоцький та багато інших. На знак пошани, їх іменами названі вулиці столиці, медичні установи і заклади, встановлені меморіальні дошки та пам'ятники. На благочинні кошти у 1902 р. було створено в Києві станцію швидкої медичної допомоги – одну з найперших у Європі.

Серед найбільших вищих навчальних закладів із підготовки лікарів у нашій державі є Київський медичний інститут, відкритий у 1921 р. на базі Інституту охорони здоров'я, що існував з 1920 р. та об'єднав медичний факультет Київського університету (1841 р.) з Жіночим медичним інститутом. За часи існування тут підготовлено понад 70 тис. лікарів, які успішно працюють в усіх регіонах країни, за кордоном. У роки незалежності цей вищий навчальний заклад здобув статус і став називатися Національним медичним університетом ім. академіка О. О. Богомольця.

Активну роботу здійснювали науково-дослідні інститути Академії медичних наук і Міністерства охорони здоров'я, котрі зробили значний внесок у розвиток медичної науки та лікарської практики, це інститути: геронтології, кардіології ім. М. Д. Стражеска, клінічної та експериментальної хірургії, фізіотерії та пульмонології, ін.

Широко відомі у світі імена видатних українських медиків: хірургів – академіка М. М. Амосова і академіка А. А. Шалімова, нейрохірурга академіка А. П. Ромоданова, кардіолога А. І. Грицока, ендокринолога академіка В. П. Комісаренка, геронтолога академіка Д. Ф. Чеботарьова, геронтолога В. В. Фролькіса, офтальмолога М. М. Сергієнка, багатьох інших, які присвятили своє життя справі охорони здоров'я. Завдячуючи невтомній праці видатних лікарів та їх колег, у Києві здійснювались унікальні наукові розробки, визнані на світовому рівні.

У Києві функціонує сучасний медичний заклад – Центр мікрохірургії ока, який є базою кафедри очних хвороб Інституту вдосконалення лікарів. Центр був створений у травні 1988 р., його засновником і науковим керівником став професор М. М. Сергієнко. Хірурги-офтальмологи високо кваліфіковано виконували найскладніші операції: екстракція катаракти з імплантацією штучного кришталика, пересадження рогівки, хірургію глаукоми, проводить лікування сітківки, інших аномалій зору. Центр має сучасну діагностичну апаратуру, 7 операційних блоків. Із різних областей України та з-за кордону звертаються хворі до Центру мікрохірургії ока, завдячуючи тому, що медики створили нові технології та повертали людям зір. Упродовж 10 років роботи Центру мікрохірургії ока (1988–1998 рр.) понад 700 тис. пацієнтів тут одержали необхідні медичні консультації, 100 тисяч хворих прооперовані.

Велику лікувальну та науково-дослідну роботу здійснював Інститут серцево-судинної хірургії Академії медичних наук. У 1942 р. вперше в Києві було створено клініку серцевої хірургії, яка згодом перетворилася на всевітньо відомий інститут, його засновником став талановитий хірург Микола Амосов (1913–2002 рр.). Він розробив нові методи хірургічного лікування захворювань серця, легенів, питання штучного кровообігу, фізіології серця, регулювання функцій внутрішніх органів, медичної та біологічної кібернетики. Він сконструював кілька унікальних медичних приладів. Уперше в світі запровадив протитромбічні протези серцевих клапанів, розробив апарати штучного кровообігу, вперше в колишньому СРСР виконав протезування мітрального клапана. Як говорив М. М. Амосов з нагоди свого 85-річчя: “Мій особистий хірургічний підсумок – більше 8 тисяч вилікуваних”. Він є автором понад 600 наукових праць та кількох літературно публіцистичних творів [12].

У столиці України провадяться майже всі види складних операцій на серці, як і у розвинених країнах Заходу. У 1997 р. українська кардіохірургія – єдина серед країн СНД – була включена до Європейського реєстру. В когорті найкращих учнів М. М. Амосова є один із провідних кардіохірургів – Г. В. Книшов, який очолив Національний інститут серцево-судинної хірургії АМНУ від 1988 р. Він уперше в Україні

впровадив у клінічну практику операції аорто-коронарного шунтування. Г. В. Книшов відомий своєю роботою щодо розвитку кардіоцентрів у Львові, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Луганську. Наукова та громадська діяльність кардіохірурга Г. В. Книшова відзначена урядовими нагородами, у 2004 р. йому присвоєно почесне звання Герой України [13].

І в інших українських містах здійснювалися заходи щодо розвитку та вдосконалення швидкої меддопомоги, зокрема, від початку 2000-х рр. йшло оновлення та збільшення парку санітарних автомобілів “Газель” і “Мерседес”; на санітарних автомобілях спеціалізованих кардіо-реанімаційних бригад встановлювались апарати “Датаскоп” і комплекси дихальної апаратури “Пневмокомп” для проведення реанімації в умовах екстреної медичної допомоги.

З огляду на негативний вплив Чорнобильської катастрофи на здоров'я українців, у Києві з 1992 р. почав функціонувати Центр радіаційної медицини. 26 квітня 1999 р., у 13 річницю аварії – було урочисто відкрито новий корпус лікувального центру, де здійснюється реабілітація тисяч учасників ліквідації аварії на ЧАЕС, а також дітей. Через рік тут побудували ще один новий лікувальний корпус із пересадки кісткового мозку, – перший на території СНД. 14 жовтня 2010 р. у Київській міській онкологічній лікарні відбулося урочисте відкриття за участю представників Кабінету Міністрів Центру ядерної медицини з використанням ПЕТ-технологій.

Верховна Рада неодноразово обговорювала питання стану системи охорони здоров'я та реформування медичної галузі на засіданнях: в ході пленарних сесій, під час парламентських слухань, звітів Уряду (День Уряду). Над цими питаннями працював постійний парламентський Комітет з питань охорони здоров'я, материнства та дитинства. Зокрема, у документах про проведення 6 липня 2005 р. слухань у Комітеті Верховної Ради на тему “Проблеми у сфері забезпечення охорони здоров'я і медичного обслуговування громадян України та шляхи їх розв'язання”, зазначалося: “Розвиток галузі продовжує мати екстенсивний характер, який полягає у постійному збільшенні кількості стаціонарних ліжок та лікарів. Досвід останніх років довів недостатню економічну та організаційну обґрунтованість і стратегічну неспроможність цього напрямку розвитку охорони здоров'я. На сьогодні державою фінансується ліжко та заклад, а не лікування хворого” [14, арк. 6–7]. За документами Архіву Верховної Ради, згідно з підготовчими матеріалами до Дня Уряду (квітень 2007 р.) з порядком денним “Про стан соціальної захищеності та забезпечення життєдіяльності громадян, які постраждали від Чорнобильської катастрофи” констатувалося наступне: “Наслідки Чорнобильської аварії призвели до значної втрати фізичного й морального здоров'я населення... Найбільш постраждалими регіонами в Україні від наслідків аварії на ЧАЕС є Житомирщина, Київщина, Чернігівщина. Станом на 01.01.2006 р. у Київській області нараховувались 836,2 тис. постраждалих, серед яких 25,2 тис. інвалідів-чорнобильців та 166,4 тис. дітей. На Київщині проживає кожен третій постраждалий від

ЧАЕС в Україні. В Житомирській області проживає 372,1 тис. постраждалих, у тому числі 83,9 тис. дітей. У Чернігівській області створилась загрозлива демографічна ситуація: смертність майже втричі перевищує народжуваність” [15, арк. 22–23].

Великої уваги потребувало поліпшення спеціалізованої медичної допомоги. Небезпечною хворобою є туберкульоз. У Києві міську програму із профілактики туберкульозу було затверджено 1994 р., у 1997 р. на її реалізацію було перераховано 300 тис. грн. Першочергова увага приділялася діагностиці, проведенню обов’язкових (безкоштовних) флюорографічних обстежень, забезпеченню хворих медикаментами, поліпшенню харчування у стаціонарах. Отже, проблема подолання та лікування такої соціальної хвороби, як туберкульоз потребувала невинного контролю лікарів, спеціалістів.

Для хворих на цукровий діабет 21 червня 1999 р. у Києві відбулося урочисте відкриття першого в СНД Інсулінового заводу “Індар”, який будувався 5 років. В Україні налічувалося близько 1 млн. хворих на цукровий діабет. Забезпечуючи внутрішні потреби хворих у препаратах інсуліну різної дії, до того ж завод експортував частину продукції до інших країн, зокрема до Казахстану [16].

Наприкінці 1990–х рр. – початку 2000 рр. вводилися в експлуатацію нові медичні заклади, не дивлячись на економічну скруту. Як у столиці, так і в інших містах існуючі лікувальні заклади оснащувалися новою технікою, апаратурою, комп’ютерами, ін. Проводилися значні роботи із благоустрою, озелененню територій лікарень та поліклінік, куточків для відпочинку.

Серед перешкод, які постали на початку 1990–х рр. перед українською системою охорони здоров’я, також були нестача ліків, забезпечення населення та медичних закладів ліками і медикаментами вітчизняного виробництва – високої якості, у достатній кількості та асортименті. Це завдання було успішно подолано за досить короткий термін, вже на середину десятиліття у Києві запрацювали фармацевтичні підприємства: ФФ “Дарниця”, Борщагівський ХФЗ, ВАТ “Фармак”. Згодом й в інших містах фармацевтичні підприємства налагодили випуск лікувальних препаратів: ВАТ “Вітаміни” (м. Умань), АТ “Галичфарм” (м. Львів), ВАТ “Концерн Стирол” (м. Горлівка), АК “Укрмедпром” (м. Харків), тощо.

Із другої половини 1990–х рр. розширилася мережа аптечних установ. Якщо перша казенна аптека у Києві була відкрита у 1715 р., а у 1728 р. – перша приватна аптека Бунге на Подолі, то у 1999 р. їх кількість в усіх районах сягла 154 (державних); бурхливо розвивався недержавний фармацевтичний сектор, у якому були відкриті та працювали 180 аптек, 189 аптечних кіосків та 70 аптечних пунктів.

Від початку 2000–х років у регіонах країни почала зростати народжуваність, зокрема, у Дніпропетровській, Закарпатській, Одеській областях, у Києві, Севастополі. За даними Міністерства охорони здоров’я, протягом 2007 р. у столиці народилися 28,445 тис. маленьких киян [8, с. 176]. У пологових будинках українських міст запроваджено принципи сучасного перинатального догляду, що дало змогу суттєво знизити рівень малюкової смертності з 9,3 у 2008 р. до 8,0 на 1 тис.

народжених дітей (віком до 1 року) у 2010 р. Відпрацьовано нові системи надання медичної допомоги та реанімації новонароджених, в усіх пологових будинках впроваджено сучасну прогресивну форму спільного перебування матері та дитини.

Нагальними були питання державних асигнувань у цю сферу та розвиток страхової медицини, підвищення якості медичних послуг, посилення заходів щодо профілактики захворювань та із популяризації здорового способу життя, розширення практики сімейних лікарів. Особливої уваги потребувало поліпшення медобслуговування інвалідів, людей похилого віку, постраждалих від Чорнобильської катастрофи, мешканців сільських населених пунктів. У сільській місцевості налічувалося 16 000 ФАПів та амбулаторій (станом на 2007 р.). Проте фельдшерсько–акушерські пункти, сільські медичні амбулаторії у повному обсязі не були забезпечені мінімальним набором сучасного обладнання, ліками, транспортом.

У 2011–2012 рр. пілотні проекти щодо оптимізації медичної галузі проводилися також у містах: Вінниці, Луганську, Донецьку, Дніпропетровську. У лютому 2011 р. у Києві був затверджений план міських заходів щодо реалізації Загальнодержавної програми розвитку первинної медико–санітарної допомоги на засадах сімейної медицини: було відкрито 32 амбулаторії загальної практики–сімейної медицини [17]. Перша амбулаторія сімейної медицини почала роботу у Дарниці. Сімейна медицина не дуже розвинена серед українців, але розповсюджена в країнах Європейського Союзу. Адже 80% проблем здоров’я людини розв’язуються на первинному рівні охорони здоров’я. Проте важливо, щоб ступінь оснащення кожної сімейної амбулаторії відповідав сучасним вимогам, зокрема, має бути новітнє медичне устаткування для діагностики і лабораторних досліджень. Для розв’язання існуючої проблеми щодо кадрового забезпечення сімейних амбулаторій Київрада вирішила йти шляхом залучення молодих спеціалістів, окрім того запланована перекваліфікація медиків за спеціальністю “лікар сімейної медицини/сімейної практики”.

У січні 2011 р. у рамках медичної реформи у Києві була організована Муніципальна каса – прототип страхової медицини. Членом Муніципальної каси може стати кожен, хто проплатив упродовж 3 місяців членські внески (по 30 гривень). Згідно договору, страхова каса могла оплачувати лікування по швидкій допомозі, амбулаторне і стаціонарне лікування (однак існував перелік медпослуг, які страхова каса не покривала: вартісна діагностика, складні операції, трансплантації, тощо).

Серед новозбудованих медичних закладів в Україні світового рівня – відкритий у столиці 2007 р. міський Центр серця, де запроваджувалися найсучасні методи лікування кардіологічних хвороб. У 2010 р. у Києві було введено в дію Центр із застосування ПЕТ–технології для раннього виявлення онкологічних захворювань.

Наприкінці проведеного огляду розвитку охорони здоров’я в Україні, слід відзначити як наявність позитивних результатів роботи, так й існування складних проблем. У січні 2015 р. у програмі діяльності новосформованого Українського Уряду поставлене

завдання прискорити проведення реформування системи охорони здоров'я населення – на засадах медичного страхування. У Міністерстві охорони здоров'я України відбувалися розробка та обговорення Стратегії реформування системи охорони здоров'я у напрямку впровадження страхової медицини. У лютому 2015 р. Кабінет Міністрів схвалив залучення кредиту Світового банку на розвиток медицини в обсязі 215 млн. доларів на проект підвищення якості медичних послуг, а також визначив продовжити реалізацію медичної реформи до 31 грудня 2016 р.

Таким чином, розробка в історичному ракурсі тематики розвитку медицини в Україні має не лише наукове, але і практичне значення. Тут варто враховувати важливість пошуку нових шляхів оптимізації роботи лікувальних закладів з метою збільшення тривалості життя українців, а також нагальність запровадження європейських моделей функціонування системи охорони здоров'я на українських теренах. Разом з тим, слід використовувати позитивний вітчизняний досвід розвитку медицини і лікувальної практики. Окрім того, важливо ввести тематику розвитку української медицини у контекст вивчення історії суспільного розвитку України доби незалежності, інтегруючи цю проблематику у широке русло сучасних історичних досліджень.

#### Список використаних джерел

1. Грандо О. А. Подорож у минуле медицини / О. А. Грандо. – К.: Триумф, 1995. – 176 с.; Грандо О. А. Визначні імена в історії української медицини / О. А. Грандо. – К.: Триумф, 1997. – 335 с.
2. Ганіткевич Я. В., Голяченко О. М. Історія медицини. Підручник для студентів / Я. В. Ганіткевич, О. М. Голяченко. – Тернопіль: Лілея, 2004. – 246 с.
3. Ганіткевич Я. Про становлення української історії медицини / Наукове товариство ім. Шевченка. Онлайн-Журнал Товариства. – Режим доступу: //ntsh.org.papers
4. Ціборовський О. На варті здоров'я: Історія становлення соціальної медицини і охорони громадського здоров'я в Україні / О. Ціборовський. – К.: Факт, 2010. – 430 с.
5. Медицина в Україні. Видатні лікарі. (к. XVII – п. п. XIX ст.) / Держ. наукова мед. бібліотека України). (Голов. ред. Р. І. Павленко). – К., 1997. – Вип.1. – 248 с.
6. Київ / Енциклопедичне видання. (Голов. ред. – акад. В. А. Смолій). – К.: Альтернативи, 2001. – 623 с.
7. Інтерв'ю міністра охорони здоров'я України В. Москаленко // Труд в Україні. – 2002. – 21 июня. – С.3.
8. Україна у цифрах у 2007 році / Держкомстат України. – К.: Консультант, 2008.
9. Державний комітет статистики України. 2010 рік. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> // (Демографічна ситуація в Україні у 2010 р.).
10. Поточний архів Київської міської держадміністрації (КМДА). Звіт про хід реалізації у 1998 р. Державної програми соціально-економічного розвитку м. Києва на період до 2010 р. (Охорона здоров'я). – К., 1999.
11. Ковпак Л. В. Найближча історія: Україна 1945–2000 рр. / Л. В. Ковпак. – К.: Наш час, 2007.
12. Амосов Н. М. Очерки торакальной хирургии / Н. М. Амосов. – К., 1958. – 708 с.; Амосов Н. М. Голоса времен: Воспоминания / Н. М. Амосов. – К.: Оранта-Прес, 1998. – 491 с.
13. Медики – Герої України. – Режим доступу: [http://www.moz.gov.ua/ua/portal/hero\\_knishov.html](http://www.moz.gov.ua/ua/portal/hero_knishov.html)
14. Архів Верховної Ради. – Ф. Р-1. – Оп.22. – Спр.91.
15. Там само. – Спр.9311.
16. Урядовий кур'єр. – 1999. – 23 червня.
17. Звіт про діяльність Комітету економічних реформ КМДА у 2011 р. – Режим доступу: //http://kievcity.gov.ua/print/news.

#### References

1. Grando O. A. Podorozh u mynule medycyny / O. A. Grando. – K. : Triumf, 1995. – 176 s.; Grando O. A. Vyznachni imena v istorii

- ukrai'ns'koi' medycyny / O. A. Grando. – K. : Triumf, 1997. – 335 s.
2. Ganitkevych Ja. V., Goljachenko O. M. Istorija medycyny. Pidruchnyk dlja studentiv / Ja. V. Ganitkevych, O. M. Goljachenko. – Ternopil': Lileja, 2004. – 246 s.
3. Ganitkevych Ja. Pro stanovlennja ukrai'ns'koi' istorii' medycyny / Naukove tovarystvo im. Shevchenka. Onlajn-Zhurnal Tovarystva. – Rezhym dostupu: //ntsh.org.papers
4. Ciborovs'kyj O. Na varti zdorov'ja: Istorija stanovlennja social'noi' medycyny i ohorony gromads'kogo zdorov'ja v Ukrai'ni / O. Ciborovs'kyj. – K. : Fakt, 2010. – 430 s.
5. Medycyna v Ukrai'ni. Vydatni likari. (k. XVII – p. p. XIX st.) / Derzh. naukova med. biblioteka Ukrai'ny). (Golov. red. R. I. Pavlenko). – K., 1997. – Vyp.1. – 248 s.
6. Kyi'v / Encyklopedyчне vydannja. (Golov. red. – akad. V. A. Smolij). – K. : Al'ternatyvy, 2001. – 623 s.
7. Interv'ju ministra ohrany zdorov'ja Ukrainy V. Moskalenko // Trud v Ukraine. – 2002. – 21 ijunja. – S.3.
8. Ukrai'na u cyfrah u 2007 roci / Derzhkomstat Ukrai'ny. – K. : Konsul'tant, 2008.
9. Derzhavnyj komitet statystyky Ukrai'ny. 2010 rik. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrstat.gov.ua> // (Demografichna sytuacija v Ukrai'ni u 2010 r.).
10. Potochnyj arhiv Kyi'vs'koi' mis'koi' derzhadministracii' (KMDA). Zvit pro hid realizacii' u 1998 r. Derzhavnoi' programy social'no-ekonomichnogo rozvytku m. Kyjeva na period do 2010 r. (Ohorona zdorov'ja). – K., 1999.
11. Kovpak L. V. Najblyzha istorija: Ukrai'na 1945–2000 rr. / L. V. Kovpak. – K. : Nash chas, 2007.
12. Amosov N. M. Ocherki torakal'noj hirurgii / N. M. Amosov. – K., 1958. – 708 s.; Amosov N. M. Golosa vremen: Vospominanija / N. M. Amosov. – K. : Oranta-Pris, 1998. – 491 s.
13. Medyky – Geroi' Ukrai'ny. – Rezhym dostupu: [http://www.moz.gov.ua/ua/portal/hero\\_knishov.html](http://www.moz.gov.ua/ua/portal/hero_knishov.html)
14. Arhiv Verhovnoi' Rady. – F. R-1. – Op.22. – Spr.91.
15. Tam samo. – Spr.9311.
16. Urjadovyj kur'jer. – 1999. – 23 chervnja.
17. Zvit pro dijal'nist' Komitetu ekonomichnyh reform KMDA u 2011 r. – Rezhym dostupu: //http://kievcity.gov.ua/print/news.

**Kovpak L. V., Ph.D., Senior Researcher, Department of Contemporary History and Politics, Institute of Ukrainian History, National Academy of Sciences (Ukraine, Kiev), [ludkovpak@list.ru](mailto:ludkovpak@list.ru)**

#### The development of the health care system on Ukraine: achievements and problems of reforming (1991–2010)

*The article deals with the topic on the development of the system of public health care after the announcement of State independence of Ukraine in 1991 up to the beginning of the 2000s. The main directions of medical reform and problems in this sphere are analyzed nowadays. The attention is paid to the glorious traditions of the Ukrainian medicine since XI century, to the famous doctors of past and present times. In the country the new level in the development of medicine was established and many clinics and hospitals were operated with the t international standards (Eye Microsurgery Center, Institute of Cardiovascular Surgery AMSU, Center for Radiation Medicine, etc.). The modern trends and challenges in reforming of health care system are analyzed; the existing problems of this vital sphere are displayed nowadays.*

**Keywords:** the public health care system, development of medicine, Ukraine (1991–2010).

**Kovpak L. V., кандидат исторических наук, ст. научный сотрудник Отдела новейшей истории и политики, Институт истории Украины НАНУ (Украина, Киев), [ludkovpak@list.ru](mailto:ludkovpak@list.ru)**

#### Развитие системы охраны здоровья в Украине: достижения и проблемы реформирования (1991–2010 гг.)

*Освещается развитие системы охраны здоровья населения после провозглашения государственной независимости Украины в 1991 г. – и до нач. 2000-х гг. Проанализированы направления и трудности реформирования сферы медицины, показаны важные достижения и существующие проблемы в ее развитии на современном этапе. Внимание уделено славным традициям развития украинской медицины с XI в., известным деятелям медицины прошлого и современности. На новейшем этапе в стране были созданы и функционировали медицинские клиники и лечебные учреждения на уровне мировых стандартов (Центр микрохирургии глаза, Институт сердечно-сосудистой хирургии АМНУ, Центр радиационной медицины и др.). В исследовании проанализированы направления реформирования медицины и проблемы в деятельности этой жизненно важной сферы.*

**Ключевые слова:** охрана здоровья, развитие медицины, Украина (1991–2010 гг.).

\* \* \*

УДК 93/94:378.1/004.9

**Ріжняк Р. Я.**

кандидат педагогічних наук, професор кафедри математики, Кіровоградський державний педагогічний університет ім. Володимира Винниченка (Україна, Кіровоград), rzhniak@gmail.com

### ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТЕХНОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

*Наведено результати дослідження еволюції розвитку протягом періоду 1960–2010 років технологічного забезпечення дистанційного навчання у вищих навчальних закладах України, яке є актуальним аспектом вивчення історії інформатизації вищої освіти. В статті висвітлений розвиток наукових обґрунтувань технологічного забезпечення дистанційного навчання починаючи з праць наукового колективу під керівництвом В. М. Глушкова та його послідовників – О. М. Довгялла, А. О. Стогнія – до основних узагальнень технологічного забезпечення, що були проведені науковцями НТУУ “КПІ” та спільними зусиллями НАН та МОН України в образі Міжнародного науково-навчального центру інформаційних технологій. Крім того, у статті розкрито еволюція платформ дистанційного навчання, якими називають програмне забезпечення, що дозволяє не тільки розміщувати матеріали, спілкуватися та контролювати знання студентів, але й здійснювати управління курсом та процесами навчання.*

**Ключові слова:** дистанційне навчання, вищій навчальній заклад, технологічне забезпечення, наукове обґрунтування, програмне забезпечення, платформа, телекомунікаційне забезпечення.

Дистанційне навчання (ДН) – це форма організації та реалізації навчально-виховного процесу, за якою його учасники здійснюють навчальну взаємодію переважно екстериторіально, принципово використовуючи при цьому комп’ютерні мережі Інтернет/Інтранет та інформаційно-комунікаційні технології. Дослідження еволюції розвитку протягом періоду 1960–2010 років технологічного забезпечення ДН у вищих навчальних закладах України як нової форми організації навчального процесу є актуальним аспектом вивчення історії інформатизації вищої освіти. Результати такого дослідження можуть пролити світло на більш загальні проблеми – вивчення еволюції наукової думки про впровадження інформаційних технологій у вищій школі України, встановлення основних закономірностей розвитку вітчизняної інформатики, а також особливостей апаратного та програмного забезпечення процесів інформатизації вищих навчальних закладів. Попередні дослідження з історії ДН в основному були присвячені вивченню еволюції освітніх структур з організації дистанційного навчального процесу на Україні [1; 2] та в світі [3]. Проте еволюція технологічного забезпечення ДН у вищих навчальних закладах України в кінці ХХ – на початку ХХІ століття систематично та ґрунтовно науковцями не досліджувалася.

**Мета** цієї статті – дослідити історію розвитку технологічного забезпечення ДН у вищих навчальних закладах України протягом періоду 1960–2010 років у контексті дослідження історії становлення і розвитку інформатики та її впровадження у вищій школі України на вказаному історичному проміжку. Досягнення мети дослідження буде проводитися шляхом розв’язання таких задач: а) дослідження історії розвитку технологічного забезпечення організації та функціонування ДН у вищих навчальних закладах України; б) формулювання основних закономірностей розвитку технологічного забезпечення ДН.

Історія технологічного забезпечення ДН починає свій відлік задовго до початку формування на Україні перших форм організації електронної освіти на відстані. Саме до технологічних обґрунтувань такої форми навчання ми відносимо обґрунтування електронного навчання у вищій школі України. Так, в роботі [4] були представлені результати досліджень з технології створення спеціалізованого програмного забезпечення та розробки автоматизованих навчальних курсів, проведених в Інституті кібернетики АН УРСР під керівництвом В. М. Глушкова протягом 60–70-х років ХХ століття; у роботах О. М. Довгялла та А. О. Стогнія [5–8] були досліджені технології навчального діалогу, що дозволило проектувати ефективні режими інтерактивної взаємодії у процесі навчання; були отримані нові результати в області комп’ютерної дидактики; розроблена технологія функціонування комп’ютерної дидактичної лабораторії для відпрацювання основних педагогічних та науково-технічних рішень у проектах електронного навчання (70-ті – початок 80-х років ХХ століття); в роботі О. В. Ібрагімова [9] були отримані істотні результати з дослідження технології створення людино-машинних діалогових систем та автоматизованих навчальних курсів; зі створення технологій розробки експертно-навчальних систем та розвитку комп’ютерної дидактики; з технології використання телематики як основи для формування та розвитку концепції гнучкого безперервного навчання (80–90-і роки ХХ століття). В роботах П. В. Стефаненка [10] (початок 2000-х років) була розроблена технологія індивідуалізації модульної дистанційної дидактичної системи на основі застосування соціоніки та нейрон-лінгвістичного програмування, яка включала: використання навчальних експертних систем для реалізації продуктивної моделі представлення знань; застосування семантичних нейронних мереж як моделі представлення знань; застосування штучних нейронних мереж для контролю знань студентів; використання біометричних систем для ідентифікації особистості студента при організації підсумкового контролю. В роботі [11] авторського колективу під керівництвом А. М. Гуржія (2004 рік) були отримані результати щодо вивчення можливостей використання технологій, заснованих на використанні відео та мережі Інтернет: визначена оптимальність співвідношення синхронних та асинхронних комунікаційних технологій; розкритий зміст технологічних платформ, що забезпечують роботу слухачів з освітніми ресурсами.

Окремо слід відзначити вклад у розвиток технологічного забезпечення ДН наукового колективу закладу, який був створений в листопаді 2004 року наказом МОН України на базі Українського центру дистанційної освіти НТУУ “КПІ” – Українського інституту інформаційних технологій в освіті НТУУ “КПІ” (УІТО) [12]. Головним підсумком роботи науковців УІТО стало обґрунтування технології створення Web-освітнього простору для підтримки навчання, який призначений для підвищення якості навчання за рахунок використання досягнень сучасних інформаційних технологій, організації дистанційного

керування навчанням і забезпечення web-доступу до різних захищених освітніх web-ресурсів (див. [12], розділ “Публікації та дослідження”, джерело 2009 року: В. М. Валуйський, М. В. Гончаренко, А. А. Павловський, А. О. Новацький “Створення освітнього простору для навчання”). Вказаний освітній простір використовує web-орієнтовану систему єдиного доступу, яка характеризується масштабованістю, великою кількістю функцій і може бути інтегрована з іншими компонентами системи, навчальну платформу Moodle, систему віртуальних робіт на основі програмного продукту LabView. В межах середовища розроблена програма “Система централізованого керування”, яка дозволяє керувати навчанням в різних навчальних платформах. Особливістю реалізації її є орієнтація на вільно поширюване програмне забезпечення, що дозволяє створювати web-освітній простір при мінімальному фінансуванні. Даний web-освітній простір і зараз забезпечує підтримку навчального процесу в УІТО НТУУ “КПІ”.

Пріоритетними у становленні та розвитку проблем використання комп’ютерних технологій у навчанні (в тому числі у ДН) були і залишаються дослідження, що були організовані спільно НАН та МОН України у межах функціонування Міжнародного науково-навчального центру інформаційних технологій і систем (далі у тексті – Центр) [13, с. 5]. Протягом 2005–2010 років до програми досліджень Центру входили нові перспективні розробки [13, с. 6]: високоінтелектуалізовані технології навчального діалогу; технології багатомовності та мільтилінгвістичних середовищ; архітектоніка глобальних науково-освітніх просторів; високодинамічні моделі неперервної освіти та електронних інформаційних технологій навчання; технології прискореного проектування інформаційно-освітніх ресурсів; технології взаємодії вчитель – учень – багаточільові електронні середовища. Досить важливим технологічним підсумком роботи Центру є постановка задачі про необхідність розвитку електронних систем навчання [13, с. 10] та організація фундаментальних досліджень, особливе місце в яких мають займати теорії інтелектуальних середовищ, навчальних діалогів та образного мислення [13, с. 14].

Програмне забезпечення ДН протягом усієї його еволюції у вищій школі України складалося із трьох його видів: програмне забезпечення для загальної організації функціонування дистанційної форми навчання у навчальному закладі; програмне забезпечення систем комп’ютерного тестування; платформи дистанційного навчання. Враховуючи, що дослідження історії розвитку програмного забезпечення перших двох видів є окремим предметом дослідження в рамках вивчення історії використання інформаційно-комунікаційних технологій в управлінні вищим навчальним закладом та в реалізації контролю за навчальним процесом, зупинимося детальніше на висвітленні еволюції саме платформ ДН. Отже, платформою ДН називають програмне забезпечення, що дозволяє не тільки розміщувати матеріали, спілкуватися та контролювати знання студентів, але й здійснювати

управління курсом та процесами навчання. Крім того, платформа ДН – це специфічне програмне забезпечення (або програмне середовище) для розробки електронних курсів, що дозволяє інтегрувати та обробляти різні формати медіа-файлів, підтримує міжнародні стандарти електронного навчання, має засоби підтримки різних платформ дистанційного навчання, надає можливість використовувати шаблони та отримувати якісний навчальний курс. Еволюційні процеси розвитку платформ ДН у вищій школі України (а, отже, вибір та подальший розвиток конкретної платформи) залежали від кількох важливих факторів: а) відповідність платформи цілям та умовам її використання; б) наявність висококваліфікованих фахівців (програмістів) у штаті вищого навчального закладу для створення власної платформи; в) наявність локалізованої (української, чи російської) версії конкретної платформи; г) власний фінансовий стан вищого навчального закладу; д) наявність державної (чи грантової) підтримки вищого навчального закладу у контексті розвитку ДН. На даний час кількість розроблених у світі платформ дистанційного навчання наближається до двохсот. Згідно звіту про стан розвитку дистанційного навчання в Україні (див. [12], розділ “Публікації та дослідження”, джерело 2008 року – “Стан розвитку дистанційного навчання в Україні (станом на 11.02.2008)”, джерело 2009 року – аналітичний огляд “Використання інформаційно-комунікаційних технологій у вищій освіті України: поточний стан, проблеми і перспективи розвитку”) невеликий відсоток вищих навчальних закладів розробляють власну платформу ДН, більшість використовує програми визнаних виробників [14, с. 492]. До найбільш використовуваних у вищих навчальних закладах України належать Moodle, eLearning Server, Blackboard, WebCT Campus Edition, WebCT Vista, IBM Lotus LearningSpace, WebTutor, Sakai, Доцент, Прометей, Орокс тощо. Для всіх цих платформ загальним є те, що вони відповідають основним та загальноприйнятим у світі вимогам та стандартам організації ДН. Тобто вони доступні, персоналізовані, модульні, прості у використанні, інтерактивні, адаптовані, відповідають вимогам комп’ютерної безпеки тощо. Серед представлених систем є системи з відкритим кодом: Moodle – протягом всієї історії розвитку ДН в Україні була однією з найкращих систем розробки дистанційних курсів та підтримки дистанційного навчання, використовувалася більшістю навчальних закладів України (див. [12], розділ “Публікації та дослідження”, джерело 2008 року – “Стан розвитку дистанційного навчання в Україні (станом на 11.02.2008)”) як система підтримки дистанційного, заочного та очного навчання; Sakai – платформа призначена для створення систем підтримки дистанційного навчання, для організації групової роботи та створення портфоліо окремих користувачів, система представляє собою набір програмних засобів, що допомагають підтримувати денну форму навчання та організовувати заочну; ILIAS – використовується у Київському національному університеті ім. Т. Шевченка, Українській академії друкарства та

Львівському державному університеті безпеки життєдіяльності [15, с. 157], а також комерційні (Blackboard, WebCT, eLearning Server, WebTutor, Прометей, ДОЦЕНТ). Системи з відкритим кодом мають ті ж самі вбудовані функції, що й комерційні, але вони дозволяють пристосовувати інструменти до певних вимог користувача.

Детальний аналіз різних платформ ДН у розрізі: призначення платформи; загальна характеристика платформи; програмна архітектура платформи; публічний доступ до документації; якість документації; простота та зручність інсталяції та обслуговування; надійність експлуатації; ефективний інструментарій відновлення; можливість незалежної роботи; можливість швидкого та ефективного створення резервних копій дистанційних курсів; можливість роботи в режимі off-line; інструментарій з розроблення дистанційних курсів і міграції курсів між різними платформами; надаваний рівень сервісів дистанційного навчання; масштабованість платформи; управління дистанційними курсами; відповідність міжнародним стандартам підтримки дистанційного навчання; рівень технічної та методичної підтримки платформи; цінова політика проводився у таких наукових публікаціях: [14] – аналізувалися платформи Moodle, eLearning Server, Blackboard, WebCT Campus Edition, WebCT Vista, IBM Lotus LearningSpace, WebTutor, Sakai, Доцент, Прометей, Орокс; [12], розділ “Публікації та дослідження”, В. М. Валуйський Науково-дослідна робота “e-Learning платформи підтримки дистанційного навчання (аналіз і порівняльна оцінка)” – проаналізовані платформи IBM Lotus LearningSpace Forum 3.x, IBM Lotus LearningSpace 5.x, IBM Lotus Learning Management System 1.x, IBM Lotus Workplace Collaborative Learning 1.x – 2.x, WebCT Campus Edition 4.1, WebCT Vista 3.0, Blackboard 6.x; [15] – Moodle, WebCT, LearningSpace, ILIAS, VLE, LMS, Веб-клас ХПІ; [12], розділ “Публікації та дослідження”, джерело: аналітичний огляд “Використання інформаційно-комунікаційних технологій у вищій освіті України: поточний стан, проблеми і перспективи розвитку” – проведений аналіз забезпеченості вищих навчальних закладів України програмними засобами, що використовуються для дистанційної форми навчання або її елементів. Хоча вказані наукові праці і були присвячені аналізу різних характеристик зазначених платформ, автори досліджень зробили схожі висновки, у яких стверджувалося, що усі розглянуті системи є переважно системами управління навчальним процесом і з їх використанням можливою є організація доступу до навчальних матеріалів, а також забезпечення на достатньому дидактичному рівні взаємодії між викладачем та студентом, тестування та оформлення звітності. Суттєвої різниці між функціями комерційних продуктів та безкоштовних не існує, різниця полягає лише в гарантіях якості та фінансових затратах на придбання та утримання. Але з точки зору авторів зазначених досліджень, недоліком таких систем є відсутність власних засобів саме створення мультимедійного контенту, такі функції виконує інший клас програмних продуктів. Тому, по-перше, доцільним

було б створення вітчизняної інтегрованої системи, яка поєднувала б функції систем управління навчанням та систем створення мультимедійного контенту, а також враховувала б особливості навчання в сучасному українському вищому навчальному закладі. По друге, нагальною для ДН у вищій освіті України стала потреба в практичній реалізації банку інформаційних ресурсів навчального призначення спільного користування, так як у ході впровадження системи ДН в Україні протягом 1990–2009 років було напрацьовано достатньо багато програмних й інформаційних продуктів навчального призначення, які були не сумісні між собою.

Еволюція телекомунікаційного забезпечення ДН вищої освіти України є складовою частиною історії розвитку телекомунікаційних мереж закладів вищої освіти та науки України, яка вже була нами досліджена в [16]. Тому ми наведемо лише ті висновки, які стосуються історії телекомунікаційного забезпечення ДН: а) створення телекомунікаційної мережі закладів освіти і науки України УРАН та Академічної мережі обміну даними (АМОД) НАН України протягом короткого 10-річного періоду з кінця 90-х років ХХ століття до середини першого десятиліття ХХІ століття стало визначним у контексті започаткування перших ростків дистанційного навчання в Україні: Міжнародного науково-навчального центру інформаційних технологій та систем НАН України та МОН України, Українського центру дистанційної освіти при НТУ “КПІ”, Проблемної лабораторії дистанційного навчання НТУ “ХПІ”; б) на базі побудованих науково-освітніх мереж зроблено продуктивні кроки у розв’язанні питань щодо побудови академічної системи комп’ютеризованих наукових видань (наукова електронна бібліотека періодичних видань НАН України для Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського), щодо створення вищими навчальними закладами України власних інформаційних ресурсів, банків даних і знань, інформаційно-пошукових систем, що успішно використовуються і зараз в системі дистанційного навчання.

Таким чином, дослідження історії розвитку технологічного забезпечення ДН у вищих навчальних закладах України протягом періоду 1960–2010 років наводить на такі висновки щодо основних закономірностей цього процесу.

1. Саме оригінальними дослідженнями закономірностей організації електронного навчання, що були організовані в Інституті кібернетики НАН України В. М. Глушковым, були започатковані у нашій країні роботи з технологічного обґрунтування ДН. Головними підсумками еволюції технологічного забезпечення ДН вищої школи України стали, по-перше, обґрунтування науковцями УІТО технології створення Web-освітнього простору для підтримки навчання [12], по-друге, постановка у Міжнародному науково-навчальному центрі інформаційних технологій та систем задачі про необхідність розвитку електронних систем навчання, особливе місце в обґрунтуванні яких мають займати теорії інтелектуальних середовищ, навчальних діалогів та образного мислення [13].

2. Дослідження історії розвитку програмного забезпечення ДН вищої освіти України, у ході розробки якого було напрацьовано достатньо багато програмних та інформаційних не сумісних між собою продуктів, привело до висновку про необхідність узагальнення та систематизації напрацьованих досягнень у вигляді, по-перше, створення вітчизняної інтегрованої системи управління навчанням та створення мультимедійного контенту, а по-друге, практичної реалізації банку інформаційних ресурсів навчального призначення спільного користування.

3. Дослідження еволюції телекомунікаційного забезпечення ДН вищої освіти України дає підстави стверджувати, що, по-перше, науково-освітні телекомунікаційні мережі закладів освіти і науки України УРАН та АМОД були створені протягом короткого 10-річного періоду з кінця 90-х років ХХ століття до середини першого десятиліття ХХІ століття і стали визначними у контексті започаткування перших ростків ДН в Україні, а по-друге, на базі побудованих науково-освітніх мереж зроблено продуктивні кроки у розв'язанні питань щодо створення вищими навчальними закладами України власних інформаційних ресурсів, банків даних і знань, інформаційно-пошукових систем, що успішно використовуються і зараз в системі ДН.

#### Список використаних джерел

1. Блошинський І. Г. Історія створення, структура та аналіз сучасного стану впровадження дистанційної форми навчання у вищих навчальних закладах України / І. Г. Блошинський // Збірник наукових праць №59. Серія: Педагогічні та психологічні науки / гол. ред. Потапчук Є. М. – Хмельницький: Вид-во Нац. акад. Держ. прикordon. служби України ім. Б. Хмельницького, 2011. – С.7–11.
2. Освітній портал / Історія становлення дистанційної освіти в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/distance/ukraine/>
3. Шуневич Б. І. Розвиток дистанційного навчання у вищій школі країн Європи та Північної Америки [Текст]: дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Шуневич Богдан Іванович; Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2008. – 509 арк.
4. Педагогическая деятельность В. М. Глушкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iprinet.kiev.ua/gf/pedag-deyat-valoh.htm>
5. Балл Г. А. Теоретический анализ обучающих программ: Сообщение 1 / Г. А. Балл, А. М. Довгялло, Е. И. Машбыт // Новые исследования в педагогических науках. – 1965. – №4. – С.10–14.
6. Глушков В. М. Диалог, управляемый вычислительной машиной / В. М. Глушков, А. М. Довгялло, З. Л. Рабинович, А. А. Стогний. – К.: Наукова думка, 1974. – 12 с.
7. Довгялло А. М. Диалог пользователя и ЭВМ: основы проектирования и реализации / А. М. Довгялло / АН УССР, Институт Кибернетики им. В. М. Глушкова. – К.: Наукова думка, 1981. – 232 с.
8. Довгялло А. М. Диалог человека и ЭВМ / А. М. Довгялло, А. А. Стогний. – М.: Знание, 1975. – 66 с.
9. Ибрагимов О. В. Экспертно-обучающие системы / О. В. Ибрагимов, В. А. Петрушин. – К.: АН СССР Ин-т кибернетики им. В. Глушкова, 1989.
10. Стефаненко П. В. Дистанційне навчання у вищій школі: Монографія / П. В. Стефаненко. – Донецьк: ДоНТУ, 2002. – 400 с.
11. Гуржий А. Н. Дистанционное обучение: Технологические платформы / А. Н. Гуржий, С. А. Довгий, О. В. Копейка, С. П. Поленюк, В. В. Самсонов, А. Е. Стрижак. – К., 2004. – 224 с.
12. <http://uiite.kpi.ua/>
13. Гриценко В. И. Перспективы компьютерного обучения / В. И. Гриценко // Управляющие системы и машины. – 2009. – № 2. – С.3–14.
14. Борисовська Ю. О. Аналіз сучасних програм дистанційного навчання / Ю. О. Борисовська, О. С. Козлова,

О. А. Лисенко // Вестник ХНТУ: Проблемы высшей школы. – 2010. – №2 (38). – С.491–496.

15. Шуневич Б. І. Теоретичні основи дистанційного навчання: навчальний посібник / Б. І. Шуневич. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. – 244 с.

16. Різник Р. Я. Створення та функціонування науково-освітніх комп'ютерних мереж закладів вищої освіти та науки України / Р. Я. Різник // Історія науки і біографістика. – 2012. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2012-3/12\\_riznyak.pdf](http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2012-3/12_riznyak.pdf)

#### References

1. Bloschchyns'kyu I. H. Istoriya stvorennya, struktura ta analiz suchasnoho stanu vprovadzhenya dystantsiynoyi formy navchannya u vyshchikh navchal'nykh zakladakh Ukrayiny / I. H. Bloschchyns'kyu // Zbirnyk naukovykh prats' №59. Seriya: Pedagogichni ta psikhologichni nauky / hol. red. Potapchuk Ye. M. – Khmel'nyts'kyu: Vyd-vo Nats. akad. Derzh. prykordon. sluzhby Ukrainy im. B. Khmel'nyts'koho, 2011. – С.7–11.
2. Osvitniy portal / Istoriya stanovlennya dystantsiynoyi osvity v Ukraini [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.osvita.org.ua/distance/ukraine/>
3. Shunevych B. I. Rozvytok dystantsiynoho navchannya u vyshchii shkoli krayin Yevropy ta Pivnichnoyi Ameriky [Tekst]: dys... d-ra ped. nauk: 13.00.01 / Shunevych Bohdan Ivanovych; Instytut vyshchoyi osvity APN Ukrainy. – K., 2008. – 509 ark.
4. Pedagogicheskaya deyatel'nost' V. M. Hlushkova [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.iprinet.kiev.ua/gf/pedag-deyat-valoh.htm>
5. Ball H. A. Teoretichesky analiz obuchayushchikh programm: Soobshchenye 1 / H. A. Ball, A. M. Dovhyallo, E. Y. Mashbyts // Novye yssledovaniya v pedagogicheskikh naukakh. – 1965. – № 4. – С.10–14.
6. Hlushkov V. M. Dyaloh, upravlyaemyy vychyslytel'noy mashynoy / V. M. Hlushkov, A. M. Dovhyallo, Z. L. Rabynovych, A. A. Stohnyy. – K.: Naukova dumka, 1974. – 12 s.
7. Dovhyallo A. M. Dyaloh pol'zovatelya y EVM: osnovy proektirovaniya y realizatsyy / A. M. Dovhyallo / AN USSR, Ynstytut Kybernetiky im. V. M. Hlushkova. – K.: Naukova dumka, 1981. – 232 s.
8. Dovhyallo A. M. Dyaloh cheloveka y EVM / A. M. Dovhyallo, A. A. Stohnyy. – M.: Znanye, 1975. – 66 s.
9. Ybrahymov O. V. Ekspertno-obuchayushchye systemy / O. V. Ybrahymov, V. A. Petrushyn. – K.: AN SSSR Yn-t kybernetiky im. V. Hlushkova, 1989.
10. Stefanenko P. V. Dystantsiynе navchannya u vyshchii shkoli: Monohrafiya / P. V. Stefanenko. – Donets'k: DoNTU, 2002. – 400 s.
11. Hurzhyy A. N. Dystantsyonnoe obuchenye: Tekhnologicheskyye platformy / A. N. Hurzhyy, S. A. Dovhyy, O. V. Kopeyka, S. P. Polenyuk, V. V. Samsonov, A. E. Stryzhak. – K., 2004. – 224 s.
12. <http://uiite.kpi.ua/>
13. Hrytsenko V. Y. Perspektivy komp'yuternoho obuchenyya / V. Y. Hrytsenko // Upravlyayushchye systemy y mashyny. – 2009. – №2. – С.3–14.
14. Borysovs'ka Yu. O. Analiz suchasnykh program dystantsiynoho navchannya / Yu. O. Borysovs'ka, O. S. Kozlova, O. A. Lysenko // Vestnyk KhNTU: Problemy vysshey shkoly. – 2010. – №2 (38). – С.491–496.
15. Shunevych B. I. Teoretychni osnovy dystantsiynoho navchannya: navchal'nyy posibnyk / B. I. Shunevych. – L'viv: Vydavnytstvo Natsional'noho universytetu “L'vivs'ka politehnika”, 2006. – 244 s.
16. Rizhnyak R. Ya. Stvorennya ta funktsionuvannya nauково-osvitnikh komp'yuternykh merezh zakladiv vyshchoyi osvity ta nauky Ukrainy / R. Ya. Rizhnyak // Istoriya nauky i biohafistyka. – 2012. – №3 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2012-3/12\\_riznyak.pdf](http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2012-3/12_riznyak.pdf)

*Rizhnyak R. Ya., Ph.D., Professor of the Department of Mathematics of the Volodymyr Vynnychenko Kirovograd State Pedagogical University (Ukraine, Kirovograd), [rizhnyak@gmail.com](mailto:rizhnyak@gmail.com)*

#### The history of technological support of distance education in higher school Ukraine (the end of XX – beginning of XXI century)

*The article presents the results of a study of the evolution during the period of 1960–2010 years of technological support of distance education in higher educational institutions of Ukraine, which is important aspect of the study of the history of higher*



education informatization. The article highlights the development of scientific studies of technological support of distance education starting from the works by scientific team led by V. M. Glushkov and his followers – O. M. Dovhyallo, A. O. Stogniy – to the main generalizations of technological support that were conducted by scientists NTU “KPI” and the joint efforts of NAS and MES of Ukraine in the form of the International Research and Training Center of Information Technologies. In addition, the article highlights the evolution of distance education platforms, which is called the software that allows not only to post material, to communicate and monitor students' knowledge, but also to course management and learning processes.

**Keywords:** distance education, higher educational institution, technological support, scientific studies, software, platform, telecommunications software.

**Ризняк Р. Я.**, кандидат педагогических наук, профессор кафедры математики, Кировоградский государственный педагогический университет им. Владимира Винниченко (Украина, Кировоград), rizhniak@gmail.com

#### История развития технологического обеспечения дистанционного обучения в высшей школе Украины (конец XX – начало XXI века)

Приведены результаты исследования эволюции развития в течение периода 1960–2010 годов технологического обеспечения дистанционного обучения в высших учебных заведениях Украины, которое является актуальным аспектом изучения истории информатизации высшего образования. В статье освещено развитие научных обоснований технологического обеспечения дистанционного обучения начиная с работ научного коллектива под руководством В. Н. Глушкова и его последователей – А. М. Довгялла, А. А. Стогния – до основных обобщений технологического обеспечения, проведенных учеными НТУУ “КПИ” и совместными усилиями НАН и МОН Украины в образе Международного научно-учебного центра информационных технологий. Кроме того, в статье раскрыта эволюция платформ дистанционного обучения, которыми называют программное обеспечение, позволяющее не только размещать материалы, общаться и контролировать знания студентов, но и осуществлять управление курсом и процессами обучения.

**Ключевые слова:** дистанционное обучение, высшее учебное заведение, технологическое обеспечение, научное обоснование, программное обеспечение, платформа, телекоммуникационное обеспечение.

\* \* \*

УДК 324“2014”

**Богатчук С. С.**  
кандидат исторических наук,  
доцент кафедры истории Украины та філософії,  
Вінницький національний аграрний університет  
(Україна, Вінниця), svetabogatchuk@ukr.net

#### ВИБОРИ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ 2014 Р.

На основі наукових поглядів, аналізу українського законодавства, статистичних даних та емпіричних методів дослідження відзначається, що вибори є найважливішою формою прямої демократії – безпосередньою участю громадян держави у формуванні представницьких органів влади.

Метою дослідження є вивчення та аналіз проведення однієї з форм прямої (безпосередньої) демократії в Україні – позачергових виборів до Верховної Ради України 2014 р. Вибори повинні стати незмінною політичною цінністю побудови демократії в Україні. Становлення інститутів виборчої демократії в Україні за роки незалежності відбувається складно й часто змінюються види самої виборчої системи, що впливає й на хід політичного розвитку держави.

**Ключові слова:** вибори, виборча система, демократія, політичні партії.

Характеризуючи стан наукової розробки проблеми, відзначаємо, що на основі правового підходу вибори та їх різновиди досліджували українські вчені М.Афанасьєва, Н.Богашева, І.Коліушко, О.Лавринович, М.Ставнічук, В.Федоренко, Ю.Фрицький, В.Шаповал та інші. Не менші дискусії навколо цієї проблеми тривають у середовищі політиків та законодавців. Грунтовна монографія видана вченим-політиком Ю.Б. Ключковським, присвячена виборчим системам та українському законодавству [1]. Тема ж позачергових виборів в Україні 2014 р. опрацьована більше в публіцистичній літературі, та потребує подальшого наукового дослідження.

Становлення інститутів виборчої демократії в Україні за роки незалежності відбувається складно й часто змінюються види самої виборчої системи, що впливає й на хід політичного розвитку держави.

Під виборчою системою в Україні розуміється передбачений законодавством порядок формування представницьких органів у державі. Сукупність правових норм, що регламентують порядок виборів, становить виборче право. Основними джерелами виборчого права є Конституція України, Закон України “Про вибори народних депутатів України” від 22.10.2011 р. [2].

Ставши незалежною державою, Україна проголосила курс на розвиток демократичного суспільства (ст. 1 Конституції України 1996 р.) [3]. Відповідно принципу демократії у виборах до вищого законодавчого й представницького органу влади України – Верховної Ради – приймають участь усі повноправні громадяни держави.

Вибори є найпоширенішою та найсистемнішою формою здійснення народовладдя з метою формування та легітимізації народного представництва. Ще в ХХІ ст. держави, які не проводять вибори [4, с. 25].

Історія виборчого процесу в Україні розпочинається з перших кроків незалежності. Вибори до українського парламенту першого і другого скликання відбувалися за мажоритарною виборчою системою. В 1998 р. Україна перейшла від мажоритарної до змішаної системи виборів, за якої 225 депутатів парламенту обирали від мажоритарних округів і 225 за партійними списками. Тоді було встановлено 4% бар’єр проходження партій.

В 2002 р. змішана виборча система була змінена на пропорційну, виборчий бар’єр зменшувався до трьох відсотків. І в 2006р., і в 2007 р. парламентські вибори в Україні проходили за пропорційною виборчою системою. Як і в Україні, так і в інших країнах, політичні партії відіграють основну роль у формуванні центральних і місцевих органів влади, однак, не всі зареєстровані партії беруть участь у формуванні та діяльності парламенту й уряду. Так, у роботі парламенту були задіяні лише партії, які внаслідок виборів подолали прохідний бар’єр й здобули депутатські мандати [5].

Після парламентських виборів 2012 р. за змішаною виборчою системою суттєві зміни до виборчого законодавства не вносилися.

Системи паралельного змішування, за яких частина депутатів обирається за принципом відносної більшості в одномандатних округах, а інша – за партійними списками, почали застосовуватися на практиці у пострадянських державах. Досі така система застосовується у Литві, де 71 депутат Сейму обирається в одномандатних округах, а 70 – у єдиному загальнодержавному виборчому окрузі за методом найбільших остач при 5% бар’єрі. До виборчої реформи 2006 року подібна система застосовувалася на виборах Державної Думи Російської Федерації [1, с. 78].

22 лютого 2014 р. було відновлено Конституцію за редакцією 2004 р.

24 липня 2014 р. після розпаду коаліції Президент приймає рішення про призначення нової дати проведення виборів до українського парламенту.

31 липня 2014 р. під час наради Президента України П. Порошенка, Голови Верховної Ради України О. Турчинова та Прем'єр-міністра України А. Яценюка з головами депутатських фракцій наголошувалося на необхідності проведення дострокових парламентських виборів у 2014 р. На цій зустрічі домовились про суттєве скорочення бюджетних видатків щодо необхідності здешевлення виборчих процедур і зменшення у зв'язку з цим терміну проведення виборчої кампанії з 60 до 45 днів. Обговорювалися питання щодо підготовки узгодженого проекту змін до виборчого закону, щодо запровадження пропорційної виборчої системи з відкритими виборчими списками, відновлення виборчих блоків як суб'єктів виборчого процесу та щодо інших виборчих процедур. Але цього не сталося, жодна з цих змін не знайшла підтримки в парламенті. Тому вибори відбулися за старими правилами.

Відповідно до указу Президента України № 690/2014 від 27.08.2014 р. "Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів" позачергові вибори народних депутатів призначено на 26 жовтня 2014 р., відповідно до ст. 90 Конституції України 1996 р. [6].

Позачергові вибори до Верховної Ради 2014 р. є незвичними та водночас важливими. Оновлення парламенту було однією з вимог Майдану [7, с. 16].

Згідно закону "Про вибори народних депутатів України" (2011 р.) було встановлено 5% прохідний бар'єр змішану виборчу систему: 225 депутатів обираються в загальнодержавному багатомандатному окрузі за виборчими списками відполітичних партій, а інші 225 – за мажоритарною системою в одномандатних округах.

Це вже четверта зміна виборчої системи в умовах українського незалежного законодавства. Проаналізувавши історію виборів, виявляємо, що за часи незалежності кожні 6–7 років змінюється їх форма.

З числа депутатів Верховної Ради сьомого скликання 302 виявили бажання балотуватись на майбутніх парламентських виборах, дехто з них фігурували у списках 9 партій, які подали заявку до ЦВК. Найбільше депутатів у списку "Блоку Петра Порошенка" – 42, "Батьківщини" – 26, "Свободи" – 23. З їх числа 149 парламентарів балотувалися як мажоритарники, 100 йшли на вибори як самовисуванці, а 49 – як кандидати від різних партій.

Голосування на виборчих дільницях України проходило загалом спокійно, без серйозних порушень чи ексцесів. Попри складну ситуацію в галузі безпеки в окремих регіонах, мільйони українців по всій країні вийшли, щоб віддати свій голос. На деяких дільницях було зафіксовано спроби зриву голосування (виборчі дільниці прифронтових округів Донецької і Луганської областей обстрілювали з боку російських озброєних формувань).

Виявлені спостерігачами в день голосування порушення не могли суттєво вплинути на результати волевиявлення. Надходили повідомлення до органів внутрішніх справ про підкуп виборців, 68 – розповсюдження агітаційних матеріалів; 33 – пошкодження бюлетенів (із них в місті Києві – 11); 22 – розповсюдження неправдивих відомостей; 20 – повідомлень про замінування.

У ЦВК було зареєстровано 2321 міжнародний спостерігач, із числа яких 304 представляло 21 іноземну державу, а 2017 – 20 міжнародних організацій. Найбільшу кількість спостерігачів було зареєстровано від відомої спостережної організації ОБСЄ – 769, європейська мережа ENEMO – 242 людини, Світового конгресу українців – 227. Серед держав, які найбільше прислали спостерігачів, відзначилася Польща – 112 осіб; від Данії та Німеччини в Україну направили 24 офіційних спостерігачів. Акредитацію Центр виборчому на висвітлення ходу виборів отримали 979 журналістів зі 110 різних міжнародних засобів масової інформації.

Спостерігачі ГУАМ визначили парламентські вибори в Україні такими, що відбулися. Дипломати та політики різних країн назвали позачергові вибори до Верховної Ради України важливим кроком в укріпленні демократії. Генсек Ради Європи Т. Ягланд зазначив, що "вибори були ясними вираженням прагнення українського народу до миру, демократії та єдності країни" [8].

У звіті Міжнародного центру виборчих систем (ICES) акцентовано увагу на тому, що вибори відповідали принципам й вимогам виборчого права [9].

Необхідно відзначити явку виборців. Найбільший показник на виборчих дільницях Західної України: у Львівській області – 70%, Тернопільській обл. – 68,28%, Волинській обл. – 64,85%. Найменший: у Донецькій обл. – 32,40%, Луганській обл. – 32,87, Одеській обл. – 39,52%.

Участь у виборах у багатомандатному окрузі взяли 29 партій. Прохідний бар'єр зріс до 5%, а з бюлетеня вилучили графу "не підтримую жодного кандидата".

Станом на 08.11.2014 р. за результатами опрацювання 100% протоколів до Верховної Ради пройшли політичні партії: Народний фронт – 22,14%, Блок Петра Порошенка – 21,81%, Об'єднання "Самопоміч" – 10,97%, Опозиційний блок – 9,43%, Радикальна партія Олега Ляшка – 7,44%, Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина" – 5,68%. Зовсім поруч було Всеукраїнське об'єднання "Свобода", яке набрало лише 4,71%, не подолавши прохідного бар'єру.

За результатами виборів за партійними списками "Народний фронт" отримав 64 депутатських мандата, БПП – 63, "Самопоміч" – 32, "Опозиційний блок" – 27, Радикальна партія – 22, "Батьківщина" – 17 [10].

Враховуючи результати голосування за списки партій та мажоритариків, найбільше депутатів у Верховній Раді VIII скликання отримав Блок Петра Порошенка – 132, на другому місці – "Народний фронт" з 82 депутатськими мандатами, третьому – "Самопоміч" з 33 мандатами.

Парламентські вибори в Україні принесли багато несподіванок, що пояснюється невизначеністю великої кількості виборців, наявністю кількох потужних партій, та низькою явкою на всеукраїнському рівні. Найбільш неочікуваними стали результати: незважаючи на прогнозовану перемогу президентського блоку, перше місце отримав "Народний фронт" за пропорційною системою.

"Блок Петра Порошенка" за декілька днів до виборів розраховував отримати до 35% голосів за пропорційною системою, але остаточний результат виявився набагато

меншим – близько 22%. А вплинуло на зменшення рейтингу цієї політичної сили те, що передвиборча кампанія відбувалася виключно на особистому рейтингу Президента. Також, П. Порошенко був недостатньо жорсткий у кадровій політиці, та на рейтинг “Блоку” вплинули Мінські домовленості, які не були остаточно реалізовані.

Програма “Народного фронту” була більш конкретнішою й містила чітку послідовність реалізації реформ у державі. 10-ти % результат “Опозиційного блоку” за пропорційною складовою є надзвичайно високим, незважаючи на те, що вибори не відбулися в Криму та найбільш населених районах Донбасу.

Ще один із претендентів на високий результат – “Батьківщина” отримала низький результат. 24% голосів виборців у 2012 р. ця політична сила розгубила до 5,68%. Серйозного удару по сприйняттю партії завдав вихід Яценюка й Турчинова в самостійну групу, а також стрімке падіння авторитету Ю. Тимошенко [11].

За підсумками парламентських виборів України 2014 року 77,66% виборців проголосували за “проукраїнські” партії: “Народний фронт”, Блок П. Порошенка, “Самопоміч”, Радикальна партія О. Ляшка, “Батьківщина”, “Свобода”, “Громадянська позиція” та “Правий сектор”, а 16,42% – за “проросійські партії” – “Опозиційний блок”, КПУ та “Сильна Україна”. Лише в Донецькій та в Луганській областях (на територіях, які знаходяться під контролем України), більшість виборців проголосували за “проросійські” партії, в Харківській області – відносна більшість виборців підтримали “проукраїнські” партії, а в решта областей України абсолютна більшість виборців підтримала “проукраїнські” партії.

На засіданні ЦВК розглядали й затвердили фінансовий звіт про використання коштів держбюджету на позачергових парламентських виборах 26 жовтня 2014 р. Голова ЦВК М. Охендовський нагадав, що фінансове забезпечення підготовки та проведення цих виборів здійснювалося за рахунок коштів резервного фонду державного бюджету. Загальна сума коштів, виділених з держбюджету на ці цілі, склала 980 млн. 880 тис.грн., сума касових видатків – 733 млн. 590 тис. грн.

Відповідно до звітів, з шести партій, що пройшли до парламенту, більше всіх на вибори витратила партія “Батьківщина”, а саме понад 109 млн.грн. Партія витратила 99 млн.грн. (96,3 млн. грн. – на оплату ефірного часу на телебаченні і 3,1 млн. грн. – на радіо). На рахунку виборчого фонду партії коштів не залишилося.

На другому місці за витратами партія “Опозиційний блок”. Вона витратила 106,4 млн.грн., з яких 93,5 млн. грн. – власні кошти партії, 12,9 млн.грн.– добровільні внески громадян. Найбільше партія витратила грошей на використання ЗМІ – 100 млн. грн. На рахунку виборчого фонду партії залишилося 37,2 тис. грн.

Партія “Блок Петра Порошенка” витратила на кампанію 97,3 млн. грн. Фонд політичної сили складався виключно з власних коштів партії. Більш всього витратили на ЗМІ – 86 млн. грн. (81,2 млн. грн. –

телебачення, 5 млн.грн. – на радіо). На рахунку виборчого фонду партії залишилося 2,2 тис. грн.

Партія “Народний Фронт” витратила на вибори 93,6 млн. грн., з яких майже 92,3 млн.грн. становили власні кошти партії, а 1,3 млн.грн.– добровільні внески громадян. На ЗМІ політична сила витратила майже 76 млн. грн. На рахунку виборчого фонду партії залишилося 13,5 тис. грн.

Радикальна партія Олега Ляшка витратила на кампанію 73,2 млн. грн. Фонд партії складався з власних коштів – 69,9 млн.грн. та добровільних внесків – 3,4 млн. грн. Майже всі ці кошти були витрачені на ЗМІ – 72500000 гривень. На рахунку партії залишилося 32,8 тис. грн.

Партія “Об’єднання “Самопоміч” витратила на вибори 27 млн.грн. (23,8 млн. грн.– власні кошти партії, а 3,6 млн.грн.– добровільні внески громадян). Майже всі ці кошти – 25 млн.грн. витрачені на ЗМІ. На рахунку виборчого фонду політсили залишилося 21,7 тис. грн. [12].

10 листопада ЦВК визнала обраними по одномандатним округам за мажоритарною виборчою системою 196 народних депутатів, 18 листопада і 15 грудня ще по одному. Із їх числа 100 депутатів пройшли як самовисуванці. По одномандатним мажоритарним округам депутати обиралися за системою відносної більшості, за якої переможцем визнається той кандидат, який набирає більше голосів, ніж інші претенденти. Однак, член Партії регіонів самовисуванець Юхим Звягільський виграв вибори в депутати Верховної Ради в окрузі № 45 у Донецькій області за системою абсолютної більшості. Він набрав 72,73% голосів виборців за результатами підрахунку 100% оброблених протоколів лише чотирьох дільничних комісій. Перемогу Звягільському забезпечили 1 454 голоси [13].

Нагадаємо, Верховна Рада VIII скликання має найбільше жінок–народних депутатів за всю історію незалежної України. У Верховній Раді попереднього скликання було 9,9% жінок (44 особи), а у ВР першого скликання – лише 2,3% (11 осіб). Отже, український парламент стає більш збалансованим. Втім, до світової практики ще далеко – в середньому, в парламентах світу 22% жінок, а в Європі цей показник сягає 25%. У КВУ стверджують, що мажоритарна складова виборчої системи, з її жорсткою конкурентною боротьбою, яка подекуди переростає в різноманітні зловживання і порушення закону, не сприяє обранню жінок до парламенту. У мажоритарних округах виборці більше довіряють чоловікам: з 47 жінок, обраних до парламенту, тільки 2 отримали мандат в мажоритарних округах – Ірина Подоляк і Оксана Юринець, обрані від Львівщини.

У парламенті восьмого скликання є багато нових облич: легендарна льотчиця Надія Савченко, бойові командири добровольчих батальйонів – Семен Семенченко, Андрій Білецький, Юрій Береза, Дмитро Ярош, Андрій Тетерук, Сергій Мельничук, Артем Вітко сотники Майдану – Михайло Гаврилюк і Володимир Парасюк, полковник Юлій Мамчур, борець із корупцією Тетяна Чорновол. Третина минулої Верховної Ради, у тому числі й тих, хто асоціюється із минулим, переобралася: Володимир Литвин, Ігор Єремєєв, Ігор

Рибаков, Сергій Ківалов, Юлія Іоффе, Андрій Деркач, Антон Яценко, брати Балого, Олесь Довгий, Євгеній Геллера, Давид Жванія. 185 депутатів вже займали депутатські крісла попереднього скликання.

Депутатський корпус поповнився журналістами – Мустафа Найєм, Сергій Лещенко, Ольга Червакова, Сергій Висоцький, Дмитро Тимчук. У новообраній Верховній Раді із 421 народного депутата 12 не мають вищої освіти. Серед депутатів є представники культурної сфери суспільства – пройшли Злата Огневич і Михайло Поплавський [14].

Як і в попередньому скликанні, найстаршим депутатом залишився Юхим Звягільський, який переміг по мажоритарному округу. Найбагатший депутат в Верховній Раді, як і в сьомому скликанні – Вадим Новинський від “Опозиційного блоку”.

На сесійному засіданні 25 березня 2015 р. Голова Верховної Ради В.Гройсман прозвітував про роботу парламенту за 100 днів. За цей період на розгляд законодавчого органу влади внесено у перші 100 днів 770 законів, що вдвічі перевищує кількість законопроектів, які за цей час було внесено упродовж двох попередніх скликань. Проведено 33 пленарних засідання Верховної Ради. Ухвалено 82 проектів законів [15].

Позитивним результатом виборчого процесу 26 жовтня 2014 р. є оновлення депутатського складу Верховної Ради України. Та, на жаль, не всі новообрані політики можуть відзначитися високим рівнем політичної освіти та культури.

І неважливо, скільки витрачено коштів політичними силами в боротьбі за свій електорат, громадяни під час виборів використовують демократичне право вибору свого кандидата чи політичної партії до представницького органу влади. Так, за право бути обраними до Верховної Ради України в 2014 р. змагалися 29 політичних партій й блоків. Та зуміли подолати виборчий бар’єр лише 6 політичних сил, які вже мають свій рейтинг на політичній арені.

Недоліками сучасних виборів є те, що в Україні не працюють механізми відкликання депутата – мажоритарника й імперативний мандат, які знижують можливість контролю виборців за своїми депутатами, яких вони обрали.

Відомий американський вчений Ф.Фукуяма в одному зі своїх інтерв’ю вітчизняним змін сказав, що “українці один раз здивували світ своїм прагненням до змін у 2004 р., а коли трапився провал, вони здивували світ ще раз в 2014 р. Це потужний потенціал, який слід спрямувати на те, щоб примусити чиновників і політиків працювати як єдина система. Головними питаннями для нового керівництва країною мають стати ефективне керівництво та боротьба з корупцією” [16].

Вибори повинні стати незмінною політичною цінністю побудови демократії в Україні. Ми все ж таки сподіваємося на те, що народні депутати восьмого скликання будуть приймати найважливіші рішення з політичних, економічних, соціальних та інших питань життєдіяльності українського суспільства.

#### Список використаних джерел

1. Ключковський Ю. Виборчі системи та українське виборче законодавство : монографія / Ю. Ключковський. – К. : Час Друку, 2011. – 500с.

2. Про вибори народних депутатів України: Верховна Рада України; Закон від 17.11.2011 № 4061–VI.

3. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.

4. Федоренко В., Малюга А., Желтова О. Оновлення законодавства: про вибори народних депутатів України як пріоритетний напрям діяльності парламенту // Віче. – 2014. – № 22. – С. 23–31.

5. Донцова О. Правові засади взаємодії партійної та виборчої систем України // Персонал. Журнал інтелектуальної еліти. – 2009. – № 4. – С. 51–56.

6. Офіційний вісник Президента. – 2014. – № 70. – 11 вересня.

7. Романюк Т. Парламент. Perezavantazhenja // Віче. – 2014. – № 19. – С. 16–17.

8. Дострокові парламентські вибори стали перемогою українського народу і демократії // Зовнішні справи. – 2014. – № 9. – С. 5.

9. Голос України. – 2014. – 27 жовтня.

10. Верховна Рада України – хто скільки матиме депутатських мандатів // Голос України. – 2014. – 30 жовтня.

11. Ковальчук Я. Сім очікуваних несподіванок. Нотатки на полях виборів // День. – 2014. – № 207. – 5 листопада.

12. Центральна виборча комісія: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua>.

13. Звягільський виграв вибори в окрузі № 45 // Українська правда. – 2014. – 27 жовтня.

14. Шевченко А. У Верховній Раді восьмого скликання буде багато старих і нових облич // Голос України. – 2014. – 31 жовтня.

15. Голос України. – 2015. – 25 березня.

16. Найєм М. Френсіс Фукуяма: Путін робить рівно те саме, що робив Гітлер / М. Найєм. – 27 серпня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hravda.com.ua/articles/2014/08/27/7035903/>

#### References

1. Kljuchkovs'kyj Ju. Vyborchi systemy ta ukrai'ns'ke vyborche zakonodavstvo : monografija / Ju. Kljuchkovs'kyj. – K. : Chas Druku, 2011. – 500 s.

2. Pro vybory narodnyh deputativ Ukrai'ny: Verhovna Rada Ukrai'ny; Zakon vid 17.11.2011 №4061–VI.

3. Konstytucija Ukrai'ny // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny (VVR). – 1996. – № 30. – St. 141.

4. Fedorenko V., Maljuga A., Zheltova O. Onovlennja zakonodavstva: pro vybory narodnyh deputativ Ukrai'ny jak priorytetnyj naprjam dijal'nosti parlamentu // Viche. – 2014. – № 22. – S. 23–31.

5. Doncova O. Pravovi zasady vzajemodii' partijnoi' ta vyborchoi' system Ukrai'ny // Personal. Zhurnal intelektual'noi' elity. – 2009. – № 4. – S. 51–56.

6. Oficijnyj visnyk Prezydenta. – 2014. – № 70. – 11 veresnja.

7. Romanjuk T. Parlament. Perezavantazhenja // Viche. – 2014. – № 19. – S. 16–17.

8. Dostrokovi parlaments'ki vybory staly peremogoju ukrai'ns'kogo narodu i demokratii' // Zovnishni spravy. – 2014. – № 9. – S. 5.

9. Golos Ukrai'ny. – 2014. – 27 zhovtnja.

10. Verhovna Rada Ukrai'ny – hto skil'ky matyme deputats'kyh mandativ // Golos Ukrai'ny. – 2014. – 30 zhovtnja.

11. Koval'chuk Ja. Sim ochikuvanyh nespodivanok. Notatky na poljah vyboriv // Den'. – 2014. – № 207. – 5 lystopada.

12. Central'na vyborcha komisija: oficijnyj sajт [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.cvk.gov.ua>.

13. Zvjagil's'kyj vygrav vybory v okruzi № 45 // Ukrai'ns'ka pravda. – 2014. – 27 zhovtnja.

14. Shevchenko A. U Verhovnij Radi vos'mogo sklykannja bude багато staryh i novyh oblych // Golos Ukrai'ny. – 2014. – 31 zhovtnja.

15. Golos Ukrai'ny. – 2015. – 25 bereznja.

16. Najem M. Frensis Fukujama: Putin robyt' rivno te same, shho robyv Gitler / M. Najem. – 27 serpnja 2014 r. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.hravda.com.ua/articles/2014/08/27/7035903/>

**Bohatchuk S. S., Ph.D.,** assistant professor of history of Ukraine and philosophy, Vinnitsa National Agrarian University (Ukraine, Vinnitsa), svetabogatchuk@ukr.net

#### The elections to the Verkhovna Rada of Ukraine in 2014

The article investigates topical issues concerning elections to the supreme legislative and executive authority as an institution ensuring democracy in Ukraine. Based on the scientific opinions and analysis Ukrainian legislation, statistics and empirical research methods it is indicated that the election is the most important form of direct democracy – the direct participation of citizens in forming state representative bodies.

The study is the study and analysis of a form of direct (direct) democracy in Ukraine – early elections to the Verkhovna Rada of Ukraine in 2014. Elections have to become a constant value of building political democracy in Ukraine. The formation of electoral institutions of democracy in Ukraine's independence is difficult and frequently changing types of the electoral system that influences the course of political development.

**Keywords:** elections, electoral system, democracy and political parties.

**Богатчук С. С.,** кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины и философии, Винницкий национальный аграрный университет (Украина, Винница), svetabogatchuk@ukr.net

#### Выборы в Верховный Совет Украины 2014 г.

На основе научных взглядов, анализа украинского законодательства, статистических данных та эмпирических методов исследования отмечается, что выборы есть самой важной формой прямой демократии – непосредственным участием граждан государства в формировании представительных органов власти.

Целью исследования есть изучение и анализ проведения одной из форм прямой (непосредственной) демократии в Украине – внеочередных выборов в Верховный Совет Украины 2014 г. Выборы должны стать неизменной политической ценностью строительства демократии в Украине. Становление институтов избирательной демократии в Украине за годы независимости происходит трудно, и часто меняются виды самой избирательной системы, что влияет на ход политического развития государства.

**Ключевые слова:** выборы, выборная система, демократия, политические партии.

\* \* \*

УДК 339.924

**Саранов С. В.**

кандидат исторических наук, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин и методики их преподавания, Луганский областной институт последипломного педагогического образования (Украина, Северодонецк), parkorsika@yandex.ru

#### Новый мировой порядок и его отражение в Центрально-Восточной Европе

Статья посвящена специфике исторического развития Центрально-Восточной Европы, характеристике выработки внешнеполитического курса странами региона, их социокультурным показателям, ментальным особенностям политических элит. Особое внимание уделено категории “нового мирового порядка”, международным отношениям XXI в. Показано, что Венская система международных отношений 1815–1848 гг. во многом заложила основу показателей региона в последующем, а вызовы глобализации нашей эпохи не находят соответствующих ответов в динамике развития современной Центрально-Восточной Европы.

**Ключевые слова:** Центрально-Восточная Европа, внешняя политика, новый мировой порядок, международные отношения, политическая элита.

(статья друкується мовою оригіналу)

I. Попытка осмысления проблематики, ее интеллектуальные, социокультурные контуры. Историкография вопроса.

Первоначальный замысел данного эссе нам представлялся несколько опасным. В самом деле, во втором десятилетии 21 века уже привычными стали напоминания о том, что Новый мировой порядок в буквальном смысле оформляется на наших глазах. Как известно, выделяют четыре основных ареала данного явления – Атлантический (США), Евразийский (Российская Федерация), Азиатский (Китайская

народная республика) и Европейский (ЕС). Таким образом, известная система европейского равновесия сил, сложившаяся по итогам Вестфальского мира 1648 года, возвращается к нам, но уже в новом, поистине глобальном обличье. Есть и существенное дополнение к правилам старой игры – впервые после более чем двухсотлетнего “сна” на мировую арену выходит Китай и это, само по себе, является “медицинским фактом”. Геополитическое противостояние разворачивается на всех участках земного шара, отражая потребность человечества в газе, нефти и прочих ресурсах. Пожалуй, среди участников, наиболее уязвленных бесславными итогами 20 века, оказалась современная Россия, преследующая цель восстановить былые позиции на международной арене даже в эпоху глобализации.

Последнее же явление со всей очевидностью влияет на жизнь и будущее поколений, что особенно заметно на примере Центрально-Восточной Европы, находившейся когда-то в фокусе “Холодной войны” и по-прежнему играющей ключевую роль в противостоянии России и Запада [1]. Этот регион вызывает множество воспоминаний, начиная от нереализованных стратегий развития и до блеклых исторических персонажей, не сумевших сделать единственно правильный выбор для представляемых ими стран.

Тем не менее, не стоит забывать, что в рамках “ментальной карты” самих европейцев, Центрально-Восточная Европа (ЦВЕ) всегда была отнюдь не статичным понятием. Существуют также известные расхождения в соотношении данного региона у разных представителей историографических школ, специализирующихся на его изучении. Все это дает знать и сегодня, в период обретения Новым мировым порядком зримых очертаний, пусть не всегда ясных с первого взгляда. Когда польский историк Оскар Халецкий классифицировал непосредственно Европу как собственно романскую и германскую (Западную), а также Восточную Европу как славянскую, то это стало результатом мощной интеллектуальной традиции сложившейся в центрально-европейском русле. Потому как само понятие ЦВЕ появилось лишь по итогам Первой мировой войны и вплоть до 1939 года использовалось в качестве устоявшегося. Над поколением историков, употреблявших его, довлел образ Европы 19 века, когда именно Австро-Венгерская империя стала во многом концептуальным воплощением указанного региона [2, с. 10–11].

Но здесь важно другое. Дело в том, что взгляд Халецкого стал в некотором роде нетипичным для устоявшихся оценок западноевропейцев, длительное время рассматривавших Европу без восточноевропейской части. Так, Арнольд Тойнби в “Постижении истории” неоднократно оперирует понятием Запад, но акцентирует внимание только на западной, русской православной и юго-восточной православной цивилизации, проходя мимо европейской цивилизации в целом. В то же время Халецкий вместе с западной и восточной частью, выделял также Центральную Европу и Россию. Последняя в его глазах являлась Евразией, огромным континентом, сочетающим европейские и азиатские черты развития. Принципиально важно, что взгляды Халецкого

оказались востребованы, закрепившись в академических структурах США и при этом часто понимались различно в англо-саксонской и немецкой историографии, наконец, в самой Польше и Венгрии [2, с. 10–11].

Если признавать абсолютную правоту Томаса Гоббса о том, что естественным состоянием человечества была и есть враждебность всех против всех, то ЦВЕ в этом плане является уникальной экспериментальной площадкой. Складывается впечатление, что идеальное начало в истории в каком-то смысле обращается вспять перед серостью будней и набором геополитических альтернатив для стран региона. Вслед за Ежи Ключовский, другими исследователями, можно уверенно констатировать, что цивилизационный вектор развития королевств Чехии, Венгрии, Польши определился с принятием христианства по католическому образцу [2, с. 14]. Налицо двойная, глубинная и наполненная противоречиями, связь данных государств с итальянскими странами и Францией, а также с Центрально-Западной Европой немецкоязычных стран. И в этом плане Ежи Ключовский прав, определяя их в качестве некой пограничной зоны, напоминая об исключительной важности Эльбы для региона, как в Средневековье, так и в Новое время.

### II. Realpolitik Нового времени: Чертеж на песке.

В доктрине сдерживания, нашедшей теоретическое оформление в статье Джона Кеннана, Центрально-Восточной Европе отводилась важнейшая роль. Впрочем, ход мысли Кеннана, кстати, любившего русскую культуру, стал порождением европейской традиции, изначально оценивавшей Россию в качестве чужеродного элемента. И если по итогам петровских реформ европейские державы осознали появление новой крупной фигуры на шахматной доске, то остается лишь гадать относительно мыслей лидеров Запада по поводу неизбежной глобальной роли Китая в 21 веке. И сейчас, и тогда имеется необходимость в наличии определенного рода ценностного ориентира в международных отношениях. В 19 веке, после краха различных проектов эпохи Просвещения, таковой стала определенная на Венском конгрессе 1814–1815 гг. консервативная платформа, сделавшая возможной стабильное развитие европейского континента вплоть до 1914 года [3, с. 66]. Применительно к Центрально-Восточной Европе это означало ставку на эволюционное развитие, апробацию некоторыми центрально-европейскими нациями опыта пребывания в имперских структурах. Конечно же, наиболее ярким примером этого служит польский и украинский вопрос в 19 веке.

Европа того времени, представленная британским и французским образцами развития (Э. Хобсбаум), использовала Центрально-Восточную Европу для разрешения собственных геополитических задач [4, с. 9]. В этом смысле доктрина сдерживания и политика “мягкой силы” переняли эстафету у британской доктрины “обороны Индии”, став ее глобальным преемником в ядерный век. Как тогда, так и сейчас ЦВЕ заимствует и копирует политические модели, образцы для поведения, первой из которых стало принятие христианства по католическому образцу. Результатом

подобной практики стало советское и “восточноевропейское” диссидентство второй половины 20 века и революционная (а отчасти и либеральная) традиция века 19 в ее центрально-европейском преломлении. А. Дж. П. Тейлор метко заметил, что толпы, посещавшие Всемирную выставку в Лондоне 1851 года, не отдавали себе отчета в “причинной связи”. Ведь сама эта выставка, продолжает Тейлор, “могла быть устроена именно потому, что Кошут (венгерский революционер и государственный деятель – С. С.) находился в изгнании” [5, с. 88].

Разница между Матьяшом Корвином и Лайошем Кошутом заключалась, в том, что если Кошут бросал вызов системе равновесия сил, то Корвин почему то не решился использовать благоприятную возможность для окрепшего венгерского королевства во второй половине 15 века и вмешаться в европейские дела. С началом эпохи Реформации Венгрия оказалась на задворках европейского проекта, а дуалистическая Австро-Венгерская монархия 1867 года продемонстрировала всей Европе, что еще располагает силами для продолжения существования. Хотя и Кошут, и Корвин лишь заимствовали традицию, оформившуюся в западноевропейском ареале их времени. В 21 веке ЦВЕ служит местом пробы сил для России и Запада, часто путая истинные перемены с их ложными провозвестниками. Если довериться Генри Киссинджеру, приняв его тезис о том, что современный мир переживает вновь эпоху Реформации, то эти перемены еще меньше затрагивают рассматриваемый регион, чем даже в 16 веке. Поскольку динамика вызовов хрупкой государственной системе центрально-восточноевропейского ареала еще более не совпадает с их национальной и культурной самоидентификацией в рамках данной государственной системы. Новый мировой порядок 21 века рассчитан на крупных игроков, а специфика государственной модели стран ЦВЕ, особенно, таких как Польша и Венгрия, не поспекает за развитием событий в эпоху глобализации. И если главным продуктом эпохи Реформации в свое время стало Национальное государство 17 века, то результатом воздействия глобализации на неокрепшие структуры ЦВЕ становится исчезновение либо же глубокий кризис этих структур.

### III. Эффект “Черного рыцаря” и Центрально-Восточная Европа: proetcontra?

Использованная Ришелье в 17 веке, послужившая разменной монетой на Венском конгрессе, неумело возрожденная по итогам Первой мировой войны, ЦВЕ в начале 21 века по-прежнему является одним из ключевых элементов в борьбе за господство в Евразии. Новый мировой порядок, по оценкам некоторых экспертов, сегодня оформляется на фоне падения ценности демократии среди представителей среднего класса развитых стран. Нашим гидом здесь, среди прочих, может выступить Джошуа Курланцик, автор книги “Отступление демократии” (“Democracy in Reverse”). Этому способствовал, развивая точку зрения Курланцика Михаил Кузь, “крах демократии в странах Третьего мира, усиление евразийских авторитарных режимов и кризисов доверия к демократии в ее колыбели – на Западе” [6].

В свете этого, исключительно эффективные и прочные авторитарные евразийские режимы (“черные рыцари востока” – Россия, Китай) усиливают влияние на страны Центрально–Восточной Европы, оказавшиеся перед дилеммой выбора евроатлантического партнерства либо ориентацией в сторону евразийского колосса. Но сегодня США уже не в состоянии оказывать европейцам столь масштабную экономическую помощь, как это было после Второй мировой войны. Таким образом, бунт среднего класса на Западе в ЦВЕ дополняется (а часто подменяется) необходимостью выбирать стратегию развития либо в “евразийском”, либо в “атлантическом” духе. В этих условиях для правящих режимов центрально–европейского региона (и не только) наиболее оптимальным вариантом в условиях создания Нового мирового порядка становится реанимация отдельных аспектов “просвещенного деспотизма”, считает Марцин Круль. Целью подобной стратегии является максимальное удаление интеллектуальной элиты и “индивидуалистов” в целом от решения политических задач, отдав их на откуп профессионалам. Но дьявол скрывается в деталях. Практическим результатом подобного взгляда и набора ментальных стереотипов становится, что даже в условиях глобализации, болезненного перехода к Новому мировому порядку Центрально–Восточная Европа просто возвращается к себе. А именно к хроническому экономическому, политическому и культурному застою, со времен Средневековья выступающему одной из характерных черт указанного региона. Что же касается интеллектуалов, то им остается посоветовать воспользоваться практической рекомендацией Бэкона, весьма долго в свое время искавшего покой, но, как известно, нашедшего его лишь в углу, с книгой.

#### Список использованных источников

1. **Проблематика** Центрально–Восточной Европы имеет давнюю традицию изучения представителями различных историографических школ. С другой стороны, основательный подход в этом плане определился лишь после завершения Первой мировой войны, с образованием научно–исследовательских центров, а также перемещением части европейских ученых в США. Одним из наиболее ярких примеров такого рода является фундаментальный труд Оскара Яси. См.: Яси О. Распад Габсбургской монархии / О. Яси. – пер. с англ. Якименко О. А. – М.: Три квадрата, 2011. – 607 с.; **Разносторонний** анализ проблематики исследуемого вопроса находим в известной работе французского специалиста в области международных отношений Ж. – Б. Дюрозеля. См.: Duroselle J. – B. L'Europe de 1815 ans jours / J. V. Duroselle. – P.: Presses Universitaires de France, 1967. – 389 p. Указанный труд является своего рода справочным пособием. Работа, состоящая из трех частей, представляет нечто вроде путеводителя по международным отношениям. Ее структура нетипична для устоявшихся традиций украинской новистики. В первой части дан обстоятельный анализ историографии вопроса. Этот анализ совершается в нескольких ракурсах: анализ материалов архивов, мемуары, переписка. Под “инструментами работы” понимается библиографическая работа или поиск книг. Автор высказывает ряд ценных замечаний исходя из страноведческого, хронологического, проблемного и методологического критериев, компактно излагаемых вдумчивому читателю. Надлежащее место отведено также характеристике соотношения деятельности “государственных деятелей” и “глубинных сил” исторического процесса, в том числе, применительно к Центрально–Восточной Европе. Следует отметить, что это один из излюбленных аспектов “Школы Анналов”, приобретающий у Дюрозеля своеобразное преломление при рассмотрении общественного мнения, национализма и национального характера, природы революций,

войны и мира; **В свою очередь**, особого внимания заслуживает переведенная на русский язык и ставшая широко известной в кругах специалистов “История Центрально–Восточной Европы”. Она была написана ведущими французскими и польскими историками, став блестящим продуктом сотрудничества ученых стран. См.: Алексун Н., Бовуа Д., Дюкре М. – Э., Ключовский Е., Самсонович Е., Вандич П. История Центрально–Восточной Европы / Алексун Н., Бовуа Д., Дюкре М. – Э., Ключовский Е., Самсонович Е., Вандич П. – пер. с фр. Некрасова М., Карачинского А., Эгипти И. – СПб.: Евразия, 2009. – 1120 с.

2. Алексун Н., Бовуа Д., Дюкре М. – Э., Ключовский Е., Самсонович Е., Вандич П. История Центрально–Восточной Европы / Алексун Н., Бовуа Д., Дюкре М. – Э., Ключовский Е., Самсонович Е., Вандич П. – пер. с фр. Некрасова М., Карачинского А., Эгипти И. – СПб.: Евразия, 2009. – 1120 с.

3. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер. – пер. с англ. Львова. – М.: Ладомир, 1997. – 840 с.

4. Хобсбаум Э. Эпоха революции / Э. Хобсбаум. – пер. с англ. Якуниной Л. Д. – Ростов н/Д: издательство “Феникс”, 1999. – 480 с.

5. Тэйлор А. Дж. П. Борьба за господство в Европе, 1848–1918 / А. Дж. П. Тэйлор. – пер. с англ. Зеленой А. О., Куниной Д. Э. – М.: Издательство Иностранной литературы, 1958. – 643 с.

6. Аргументация Джошуа Курланчика и Михаила Кузы относительно “нового Средневековья” почерпнута нами в статье Курланчика. Хотя я в ходе своей дальнейшей аргументации несколько иначе представляю его основные тезисы, делая упор на отстраненном характере интеллигенции. См.: Кузь М. Нас ждет новый авторитарный мир? – Режим доступа: <http://pda.inosmi.ru/world/20140322/218865194.html?all>. Специфика положения интеллигенции в рамках Центрально–Восточной Европы XXI, на наш взгляд, позволяет отстаивать подобный взгляд. Разумеется, тяжело применить его ко всему казанному региону, пожалуй, ситуация наиболее типична для современной Венгрии и Украины.

#### References

1. Yasi O. Rspad Gabsbourgskoi monarxii / O. Yasi. – per. s angl. Yakimenko O. A. – M.: Tri kvadrata, 2011. – 607 s.

2. Aleksun N., Bovoua D., Klochovskiy E., Ducre M. – E., Samsonovich E., Vandich P. Istoria Centralno–Vostochnoi Evropy / Aleksun N., Bovoua D., Klochovskiy E., Ducre M. – E., Samsonovich E., Vandich P. – per. s fr. Necrasova M., Karachinskogo, Egipiti. – SPb.: Evrasia, 2009. – 1120 s.

3. Kissindger G. Diplomatia / G. Kissindger. – per. s angl. Lvova V. – M.: Ladomir, 1997. – 840 s.

4. Kobsbaum E. Vek revolucii / E. Kobsbaum. – per. s angl. Yacouninoy L. D. – Rostov n/D: “Feniks”, 1999. – 480 s.

5. Teylor A. P. Dj. Boryba za gospodstvo v Evrope, 1848–1918 / A. P. Dj. Teylor. – per. s angl. Zeleninoy A. O., Kouninoy D. E. – M.: Izdatelstvo Inostrannoy literatury, 1958. – 643 s.

6. Kouz M. Nas gdet noviy avtoritarniy mir? – Regim dostoupa: <http://pda.inosmi.ru/world/20140322/218865194.html?all>.

*Saranov S. V., candidate of historical sciences, associate professor of department socially–humanitarian disciplines and methodology of their teaching of the Luhansk regional institute of pedagogical education (Ukraine, Severodonetsk) napkorsika@yandex.ru*

#### New world order and his reflection in Centrally–Eastern Europe

*The article is sanctified to the specific of historical development Centrally–East Europe, to description of making of foreign–policy course by the countries of region, them to the sociocultural indexes, mental features of political elites. The special attention is spared to the category of the “New world order” it is Shown in the international relations of XXI of century, that the Viennese system of international relations 1815–1848 in a great deal pawned basis of indexes of region in the future, and the calls of globalization of our epoch do not find the proper answers in the dynamics of development of modern Centrally–East Europe.*

**Keywords:** Centrally–Eastern Europe, foreign policy, new world order, international relations, political elite.

*Saranov S. V., kandidat istorichnih nauk, docent kafedri socialno–gumanitarnih disciplin ta metodiki їх викладання, Луганський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (Україна, Северодонецьк), napkorsika@yandex.ru*

#### Новий світовий порядок та його відображення у Центрально–Східній Європі

*Стаття присвячено специфіці історичного розвитку Центрально–Східної Європи, характеристиці вироблення зовнішньополітичного курсу країнами регіону, їх соціокультурним показникам, ментальним особливостям політичних*

*еліт. Особливу увагу приділено категорії “Нового світового порядку” у міжнародних відносинах ХХІст. Показано, що Віденська система міжнародних відносин 1815–1848 рр. багато в чому заклало основу показників регіону у майбутньому, а виклики глобалізації нашої епохи не знаходять належних відповідей у динаміці розвитку сучасної Центрально–Східної Європи.*

**Ключові слова:** Центрально–Східна Європа, зовнішня політика, новий світовий порядок, міжнародні відносини, політична еліта.

\* \* \*

УДК 069.1:316.7

**Сурмач О. І.**

кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії культури, Львівський національний університет імені Івана Франка (Україна, Львів), surmach\_o@ukr.net

### МУЗЕЙ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

*Проаналізовано становлення сучасної моделі музею, який визначається стрімким ростом форм його існування в соціокультурному просторі і відповідно збільшенням напрямів наукових пошуків, які вивчають різні аспекти розвитку культури та її музейної сфери. Дослідження дозволяє розкрити особливості діяльності музею у його взаємодії із суспільними інститутами, та визначити перспективи розвитку музею ХХІ століття.*

**Ключові слова:** музей, соціокультурний інститут, музейний простір, культурний центр, соціоінтеграційна функція музею.

У процесі формування нової соціокультурної реальності у сучасному суспільстві значну роль відіграють музейні заклади. Саме вони, на думку відомого австрійського музеєзнавця Ф. Вайдахера, мають специфічне завдання, яке жодна інша установа не може в них відібрати: вони були створені для того, аби допомогти усім зацікавленим краще зрозуміти себе та своє місце у цьому світі [1, с. 16].

Дослідження музею як соціокультурного інституту вимагає реалізації соціокультурного підходу, який через призму детермінуючого фактору – загального стану культури суспільства, у повній мірі дозволяє з'ясувати його сутність і особливості сучасного розвитку. Застосування соціокультурного підходу дає можливість розглядати музей в аспекті його соціальної, культурної і особистісної інтерпретації і дозволяє пояснити його основні функції в суспільстві. З. Странскі, відзначаючи методологічне значення дослідження питань соціокультурного призначення музеїв, наголошував, що “Лише на основі знання законів, які визначають взаємовідносини музею та дійсності, можна зрозуміти суть та суспільне значення музеїв, усвідомити їхні обов'язки та завдання у межах загального культурного розвитку людства” [2].

Соціокультурний підхід вимагає аналізувати музей як складову частину культури. Це важливо тому, що музей, по-перше, зберігає культуру; по-друге, він сам є одним з елементів культури. Соціокультурний підхід, запропонований ще П. Сорокіним, пропонує розглядати музей як інтеграцію соціального і культурного [3].

Необхідно врахувати напрацювання сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників, щоб дійти висновку у розгляді цієї важливої теми. Важливе значення для вироблення авторської позиції у процесі даного дослідження мали праці, Є.Акулич, А.Бондаренко, Є.Грачова, В.Грицкевич, Є.Герасименко, І.Пантелейчук, Є.Плеська, О.Сапажної та інших дослідників.

Слід зазначити, що музей на різних етапах свого розвитку зазнавав певних змін: від простого зберігання експонатів культури до соціального інституту. Сьогодні музеї стають місцями взаємодії культур. Зміни у соціально-політичному і культурному житті держави визначають нову роль музеїв: їх трансформацію в музеї нового типу, в установи, які ґрунтуються на нових інформаційно-комунікативних технологіях, ведуть власну комерційну діяльність, вміють налагоджувати зв'язки з широкою громадськістю.

**Метою** запропонованої статті є сучасний музей який через соціокультурний підхід визначається як концентрований вираз духовного пошуку культури минулого і сьогодення. Зміна умов діяльності музею в сучасному суспільстві вимагає нових підходів до аналізу змісту поняття “музей як соціокультурний інститут”. Музей як соціальний інститут відповідає ряду ознак, що відрізняють його від інших соціальних явищ. За визначенням Міжнародної ради музеїв (ICOM), сучасний музей – це неприбуткова постійно діюча інституція на службі суспільства та його розвитку, відкрита широкому загалу, яка набуває, зберігає (консервує), досліджує, здійснює комунікацію та експонує матеріальне та нематеріальне надбання людства та його оточення для цілей освіти, навчання та задоволення [4].

На думку О. Конта, Т. Парсонса та багатьох інших вчених, будь-який соціальний інститут виникає лише тоді, коли існує реальна потреба у його виникненні [5; 6]. У процесі становлення музею як соціального інституту чітко прослідковуються головні етапи його виникнення: по-перше, потреби у зберіганні досягнень людства в різних галузях; по-друге, існування спільної мети в тому чи іншому суспільстві. Тобто, виникнення музеїв відбувається тоді, коли співпадають цілі суспільства і окремих спільнот (колекціонерів, патріотів, які намагаються зберегти культурно-історичну спадщину тощо) і окремих особистостей; по-третє, поява цінностей і правил поведінки. З появою музею формується нове ціннісне відношення до минулого, яке зосереджується в предметах; по-четверте, цінності і музейні правила поведінки закріплюються в моралі і праві.

Таким чином, можна вважати, що музей як соціокультурний інститут – це: цілісна система, яка відрізняється від агрегативних існуванням системної, інтегративної якості (це здатність до збереження пам'яті); це штучна, створена людиною, система для задоволення її соціальних потреб; це адаптивна система, яка спрямована на задоволення досить широкого кола потреб [7].

Більшість дослідників сходяться на думці, що музей виконує певні соціокультурні функції. Так, Ю.В. Зинов'єва прийшла до висновку, що музей являє собою зібрання предметів (ідей і носіїв), осмислених як цінності, індивідуальним збирачем, або колективами [8]. Інша точка зору – музей – це місце колективного діяння і збирання творів, присвячених донькам богині пам'яті Мнемозіни (М.Ф. Федоров) [9, с. 61]. А. Разгон, обґрунтовуючи місце музею в суспільстві, зробив висновок, що його призначення полягає у накопиченні інформації і виявленні закономірності, що відносяться до передачі знань через музейні предмети [10].



Слід зазначити, що соціальне середовище, в якому діяв музей, суттєво впливало на форму та функції його діяльності. Сьогодні музей ХХІ ст. почав виконувати властиві соціальній пам'яті функції, оскільки його походження і розвиток як інституту детермінується функціональним взаємозв'язком з наукою, освітою, владою та іншими елементами соціальної структури. Серед соціально-культурних функцій сучасного музею слід назвати: охоронну (збереження культурно-історичної спадщини); інформаційну (передача і отримання, набуття нових знань); інтеграційну (сприяє соціальній згуртованості і відповідальності); комунікативну (передбачає спілкування і особистий взаємовплив); трансляційну (набуття людиною соціального досвіду); відтворення соціальних відносин (забезпечує сталий розвиток суспільства); культурної ідентифікації особи; організація дозвілля; соціалізуючу та культурно-освітню [11].

Отже, музей як соціальний інститут – це установа, яка координує і організує діяльність людей по збереженню минулого, передачі знань про нього. Йому властиві ряд характерних ознак:

- соціальний тип музейних відносин (він виконує обов'язкову функцію щодо зберігання соціокультурної спадщини, здійснює контроль за формуванням і використанням і охороною музейних експонатів);
- чіткий розподіл праці і високий рівень професіоналізації музейного персоналу в різних напрямках його діяльності;
- знеособленість (деперсоніфікованість) вимог до відвідувачів музею;
- науково-дослідницький, експозиційний, фондний, реставраційний, освітньо-культурний, маркетинговий, педагогічний характер його діяльності;
- повага до минулого, соціальної пам'яті і досвіду;
- досконале управління власними засобами і ресурсами [12].

Важливим інструментом теоретичного осмислення форм і методів музейної діяльності стала теорія комунікацій, розроблена ще у 1968 р. канадським музеологом Д.Камероном [13]. Розглядаючи музей як комунікаційну систему, він вважав її специфічними і особливими рисами візуальний та просторовий характер. Згідно з його трактуванням, музейна комунікація – це процес спілкування відвідувача з музейними експонатами, які представляють собою “реальні речі”. В основі цього спілкування, на його думку, лежить, з одного боку, вміння творців експозиції вибудовувати з допомогою експонатів особливі невербальні просторові “висловлювання”, а з другого, – здатність відвідувача розуміти “мову речей”.

Теорія комунікацій набула широкого розповсюдження в країнах Західної Європи і США. Це сприяло розвитку індустрії розваг, почалась розробка нових технологій для залучення до них максимальної кількості відвідувачів. В цих країнах почали застосовувати комунікаційний підхід, завдяки якому музей стає соціокультурною інституцією. Тобто, почався перехід від науковості музею до акценту на емоційний фактор сприйняття його експонатів. Це означало не тільки зміну технологій, але й зміну ролі музею в суспільстві [14]. В сучасних умовах музей розглядається як засіб розширення інформаційного і

культурного горизонту, як канал міжкультурної комунікації і як своєрідний інструмент, що формує в історичному контексті процеси спілкування і взаємовпливу різних культур.

Метою різних форм комунікації є сприйняття музейної інформації відвідувачами, розкриття інформаційного та освітнього потенціалу музейних предметів і музею в цілому. Різноманітність комунікації визначала нову модель спілкування з різними категоріями відвідувачів. Причинами таких трансформацій стали наступні фактори: зростаючі потреби суспільства в культурологічній інтерпретації різноманітної інформації; поява нових типів музеїв і модернізація старих; зміщення акцентів в освітній діяльності музеїв: із розповсюдження знань у бік формування поглядів, оцінок, креативного розвитку особистості.

Для того щоб виявити комунікаційні стратегії, важливо усвідомити два положення, два аспекти статусу музею як соціально-культурного інституту. По-перше, музей є культурним інститутом, який володіє унікальними, специфічними інструментами, тобто культурно-комунікативною системою. По-друге, музей є частиною культури, її підсистемою, і комунікаційні процеси музею – це частина загальнокультурної комунікації. Обидва компоненти є вкрай важливими для розуміння сутності сучасного музею, а також для розуміння шляхів його розвитку у новому глобальному світі.

Сучасні тенденції розвитку музею як соціокультурного інституту характеризуються, в першу чергу, відмовою від уяви про музей як науково-дослідний і освітній заклад і намаганням до його універсалізації, що знаходить відображення в появі нових принципів музейної діяльності: у розвитку форм “м'якої” музеєфікації (так звані “екомuzeї”), розширенні тематики експозицій, змін складу і профілю працюючих у музеї спеціалістів, залученні громадськості до проблем повсякденної діяльності музею.

Функціональна специфіка музею як соціально культурного інституту в структурі суспільства визначається темою минулого, а змістовним втіленням ціннісних орієнтацій виступають артефакти. У відповідності із цією вихідною позицією, категорія “зміст діяльності музею” повинна враховувати, як мінімум, три параметри: по-перше, тематику діяльності, тобто аспекти історико-культурної дійсності, соціального досвіду, котрі становляться об'єктом інтерпретаційної діяльності музеїв; по-друге, типи артефактів, з допомогою яких вони репрезентуються; по-третє, аспектом змісту є типологічна специфіка музею, зумовлена його зв'язком із іншими компонентами інституціональної структури.

Результатом творчого пошуку в музейній сфері стало створення нових типів музейних установ: культурних центрів, у яких діють спеціалізовані експозиції, що акцентують увагу на досягненнях різних галузей знань, окремих наук і видів мистецтва (Національний центр мистецтва і культури Ж. Помпиду тощо); спеціалізованих дитячих музеїв, де вся експозиційна й освітня робота проводиться з урахуванням вікових особливостей дітей; екомuzeю, в

якому відтворене з метою його збереження культурно-історичне середовище.

На сьогоднішній день широкого розповсюдження набула тенденція розвитку музейного простору як реального культурного простору. Самою популярною є стратегія створення музейних вулиць, кварталів. Прикладом цього є функціонування музейного кварталу у Відні, відкритого у 2001 році. Він створений на базі 6 музеїв, художніми галереями, салонами, артистичними кафе, антикварними магазинами. У центрі кварталу знаходиться великий відкритий зал для проведення фестивалей. Тут є також Дитячий музей, Дитячий театр і дитячий інфоцентр, музеї тютюну, сучасного мистецтва, Центр архітектури, виставковий центр та ін. Навіть автомати, які в інших місцях заповнені жуйкою і сигаретами, в цьому кварталі торгують виставковими каталогами [15].

Характерною особливістю таких музеїв є поява в них, поряд з музейними видами діяльності, “немузейних”: організація і проведення концертних програм, шоу, фестивалів, відкриття сувенірних магазинів, кафе, ресторанів тощо [16]. Музеї почали широко застосовувати новітні цифрові технології для поширення інформації про фонди. Експонати оцифровуються, створюються бази даних про зібрання і колекції для широкого загалу, реалізуючи право рівного доступу громадян до культурної спадщини.

Забезпечення доступу до фондів є засобом боротьби з декультурацією (незнання власних культурних здобутків) молодих користувачів Інтернету. Зокрема у Польщі існує спеціальна програма “Інтернет для шкіл”, за допомогою якої музейні експонати залучаються для освітніх та виховних цілей.

Для кращої організації культурного туризму і зниження витрат для вироблення музейних товарів і послуг музейні заклади деяких країн об'єднуються в музейні асоціації. Вони служать забезпеченню раціонального використання музейних колекцій при організації виставок, оптимізації наукової та колекційної роботи, закупівлі й обміну експонатами. Такі музейні об'єднання існують у Франції, Великобританії, Австрії.

Таким чином, протягом останніх десятиліть в європейських країнах змінився погляд на роль музеїв у суспільстві. Музеї почали розглядатися не лише як сховище артефактів, а й як заклади, які можуть надавати широкий спектр послуг, організувати цікаве дозвілля і допомагати уряду реалізувати культурні та соціальні програми. Якщо у XIX і на початку XX ст. перед музеєм стояло завдання передати знання, то в наш час на перший план висувається проблема формування у музейної аудиторії інтересу до спадщини, усвідомлення її значення. Від явних і відкрито дидактичних прийомів впливу музеїв переходить до більш витончених, складних, спрямованих на формування творчих установок, мотиваційної сфери людини. Зростає значення музею і його відповідальність перед суспільством.

В цілому, світова еволюція розвитку музею супроводжується перетворенням його у комплексний культурно-історичний і дозвілевиий центр, специфічний соціально-культурний інститут, який має відповідати ряду ознак, основними із яких є:

- особливий тип регламентації соціальної взаємодії музею і суспільства;

- наявність таких механізмів соціальної регуляції, які спрямовані на забезпечення регулярності, чіткості, передбачуваності та надійності інституційного розвитку музею;

- обґрунтований розподіл функцій, прав і обов'язків працівників музею та їх взаємодії;

- визначений напрямок діяльності, спрямований на збереження і відтворення поваги до минувшини, до соціальної пам'яті та історичного досвіду, до національних і культурних особливостей, характерних для сучасного суспільства [17].

Як справедливо наголошує Е. Мастениця, сучасний музей як соціокультурний інститут почав сприяти формуванню нового образу історії, не тільки у формі “культурної спадщини” або традиційної наукової дисципліни, а й у формі “місць пам'яті”, які в значній мірі активно сприяють історичній безперервності у масовій свідомості [18].

Таким чином, процес генезису і еволюції музею засвідчив про складну полівекторну детермінацію, яка була зумовлена його приналежністю одночасно і до культури, і до всього суспільства. Зв'язок з культурою характеризувався тим, що музей виступав у якості специфічного інструменту накопичення, збереження і трансляції соціально значущої інформації, необхідної для виконання культурою свого соціального призначення; до суспільства музей безпосередньо був дотичний своєю організаційно-комунікативною діяльністю.

У контексті загальнокультурних перемін, що сьогодні відбуваються у світі, трансформуються умови і методи діяльності музею, зростає його роль, що визначається наступними екзогенними факторами [19]:

- поворотним періодом у розвитку цивілізації, актуалізацією сучасних глобальних проблем;

- демократизацією суспільства, залученням до культурних процесів широких прошарків населення;

- посиленням зв'язку і взаємного впливу культури, політики, економіки.

У цій ситуації зростає і відповідальність музею як соціокультурного інституту, покликаного підтримувати традиційні культурні стандарти на високому рівні, забезпечувати наступність гуманістичних цінностей і формування світоглядних смислів.

Отже особливість сучасного музею це зміна традиційних форм музейної роботи, що проявляється: у втіленні нових технологій формування і розкриття змісту експозиційного матеріалу, використанні нових видів соціально-культурної діяльності.

Музей як соціокультурний інститут стає актуальним і затребуваним у сучасному світі, здатний в нових умовах акумулювати і транслювати соціально-культурну спадщину людства, нації, соціуму.

Перспективними напрямами подальших досліджень вважаємо вивчення ролі музеїв у глобальному просторі культури у XXI ст., оскільки музей – це система, яка сприяє виживанню в умовах швидкоплинних змін, що відбуваються у світі на основі використання всеосяжних з історичної точки зору баз даних і колекцій, які слугують для передачі соціокультурного досвіду від одного покоління до другого.

## Список використаних джерел

1. Вайдакер Ф. Загальна музеологія: посіб / Ф. Вайдакер / Перекл. з нім. В. Лозинський, О. Ланг, Х. Назаркевич. – Львів: Літопис, 2005. – 546 с.
2. Stransky Z. Z. Muzeologie. Úvod do studia / Z.Z. Stransky. – Brno: Univerzita J.E. Purkyne, 1980. - S. 230.
3. Социологические теории современности / П. А. Сорокин. – М.: ИНИОН, 1992. – 193 с.
4. Museum Definition. – Париж: ЮНЕСКО, 2013. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://icom.museum/the-vision/museum-definition>.
5. Современная западная социология: словарь / сост. Ю.Н. Давыдов, М.С. Ковалева, А.Ф. Филиппов. – М.: Политиздат, 1990. – С.117-118.
6. Парсонс Т. Общий обзор / Американская социология. Перспективы, проблемы, методы / Т. Парсонс. – М.: Прогресс, 1972. – С. 364-365.
7. Музееведение. Музеи исторического профиля: Учеб. пособие для вузов / Под. ред. К. Левыкина, В. Хербста. – М.: Высш. шк. – 1988. – С. 187.
8. Зиновьева Ю.В. О функциях музея / Ю.В. Зиновьева // Музей в современной культуре. – СПб.: СПбГАК, 1997. - С.259-269.
9. Федоров Н.Ф. Музей, его смысл и назначение / Н.Ф. Федоров. – М.: РГБ; НИИ культуры, 1992. – 578 с.
10. Разгон А. М. К вопросу об изучении истории музейного дела / А. М. Разгон / НИИ культуры. // Очерки истории музейного дела в СССР. – М.: Сов. Россия, 1971. – Вып. 7. – С. 3-8.
11. Макарова Н.Г. Социокультурные функции музея / Н.Г. Макарова // На пути к музею XXI века. Сб. науч. тр. – М.: НИИИ, 1989. – С.23-29.
12. Нагорский Н.В. Музей как институт социально-культурной деятельности : моногр./ Н.В. Нагорский. – СПб.: СПбГУКИ, 1998 – 253 с.
13. Cameron D. A viewpoint: the museums as a communications system and implications for museum education / D. Cameron // Curator, 1968. – V.11. – # 1. – P. 33-40.
14. Шляхтина Л.М. Проективная модель музея XXI века: управление процессом коммуникации / Л.М. Шляхтина, Е.Н. Мастеница // Музей – зритель. XXI век. Материалы конференции к 80-летию научно-просветительского отдела / Науч. ред. О.Г. Махо. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2006. – С. 24-30.
15. Trenkel T. Museums Quartier Wien. The History – The Buildings – The Institutions / Thomas Trenkel.- Vienna: by Verlag Carl Ueberreuter, 2003.- 98 s.
16. Соболева Е.А. Эволюция концепции музея в меняющемся мире / Е.А. Соболева, М.З. Эпштейн // Вопросы музеологии. – 2011. – № 1. – С. 8-19.
17. Потильчак О.В. Историчний розвиток музейної справи / О.В. Потильчак. – К.: Вид.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – 57 с.
18. Мастеница Е.Н. Музей в системе современной культуры / Е.Н. Мастеница // Россия в XXI веке; прогнозы культурного развития. Качество жизни на рубеже тысячелетий. “Антропологические чтения – 2005”. Сб. науч. тр. по материалам науч. конф. – Екатеринбург: Изд. АМ Б, 2005. – С. 192-193.
19. Именнова Л.С. Музей в глобальном мире: инновации и сохранение традиций / Л.С. Именнова // Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского. – 2011. – № 24. – С. 34–38.
7. Muzevedenje. Muzey ystorycheskoho profylya: Ucheb. posobye dlya vuzov / Pod. red. K. Levkykyna, V. Kherbsta. – М.: Vyssh. shk. – 1988. – С. 187.
8. Zynov'eva Yu.V. O funktsyyakh muzeya / Yu.V. Zynov'eva // Muzey v sovremennoy kul'ture. – SPb.: SPbHAK, 1997. - S.259-269.
9. Fedorov N.F. Muzey, eho smysl y naznachenye / N.F. Fedorov. – М.: RHB; NYY kul'tury, 1992. – 578 s.
10. Raz'hon A. M. K voprosu ob yzuchenyy ystoryy muzeynoho dela / A. M. Raz'hon / NYY kul'tury. // Ocherky ystoryy muzeynoho dela v SSSR. – М.: Sov. Rossyya, 1971. – Выр. 7. – S. 3-8.
11. Makarova N.H. Sotsyokul'turnye funktsyy muzeya / N.H. Makarova // Na puty k muzeyu XXI veka. Sb. nauch. tr. – М.: NYYK, 1989. – С.23-29.
12. Nahorsky N.V. Muzey kak ynstytut sotsyal'no-kul'turnoy deyatel'nosti : monohr./ N.V. Nahorsky. – SPb.: SPBHUKY, 1998 – 253 s.
13. Cameron D. A viewpoint: the museums as a communications system and implications for museum education / D. Cameron // Curator, 1968. – V.11. – # 1. – P. 33-40.
14. Shlyakhtyna L.M. Proektyvnaya model' muzeya XXI veka: upravlenye protsessom kommunykatsyy / L.M. Shlyakhtyna, E.N. Mastenytsa // Muzey – zrytel'. XXI vek. Materyaly konferentsyy k 80-letyuy nauchno-prosvetytel'skoho otdela / Nauch. red. O.H. Makho. – SPb.: Yzd-vo Hos. Ermytazha, 2006. – S. 24-30.
15. Trenkel T. Museums Quartier Wien. The History – The Buildings – The Institutions / Thomas Trenkel.- Vienna: by Verlag Carl Ueberreuter, 2003.- 98 s.
16. Coboleva E.A. Evolyutsyya kontseptsyy muzeya y menyayushchetsmya myre / E.A. Soboleva, M.Z. Epshteyn // Voprosy muzeolohyy. – 2011. – # 1. – S. 8-19.
17. Potyl'chak O.V. Istorychnyy rozvytok muzeynoyi spravy / O.V. Potyl'chak. – K.: Vyd.: NPU imeni M.P. Drahomanova, 2007. – 57 s.
18. Mastenytsa E.N. Muzey v systeme sovremennoy kul'tury / E.N. Mastenytsa // Rossyya v XXI veke; prohnozy kul'turnoho razvytyya. Kachestvo zhynzy na rubezhe tysyacheletyy. “Antropolohycheskye chtenyia – 2005”. Sb. nauch. tr. po materyalam nauch. konf. – Yekaterynburh: Yzd. AM B, 2005. – S. 192-193.
19. Ymennova L.S. Muzey v hlobal'nom myre: ynnovatsyy y sokhranenyie tradytsyy / L.S. Ymennova // Yzvestyya PHPU ym. V.H. Belynskoho. – 2011. – # 24. – S. 34–38.

## References

1. Vaydakher F. Zahal'na muzeolohiya: posib / F. Vaydakher / Perekl. z nim. V. Lozyns'kyu, O. Lanh, Kh. Nazarkevych. – L'viv: Litopys, 2005. – 546 s.
2. Stransky Z. Z. Muzeologie. Úvod do studia / Z.Z. Stransky. – Brno: Univerzita J.E. Purkyne, 1980. - S. 230.
3. Sotsyolohycheskye teoryy sovremennoy / P. A. Sorokyn. – М.: YNYON, 1992. – 193 s.
4. Museum Definition. – Paryzh: YuNESKO, 2013. [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://icom.museum/the-vision/museum-definition>.
5. Sovremennaya zapadnaya sotsyolohyya: slovar' / sost. Yu.N. Davydov, M.S. Kovaleva, A.F. Fylyppov. – М.: Polytyzdat, 1990. – S.117-118.
6. Parsons T. Obshchyy obzor / Amerykanskaya sotsyolohyya. Perspektyvy, problemy, metody / T. Parsons. – М.: Prohress, 1972.

**Surmach O. I.**, candidate of historical sciences, associate professor of department of theory and history of culture, Lviv national university of the name of Ivan Franco (Ukraine, Lviv), [surmach\\_o@ukr.net](mailto:surmach_o@ukr.net)

**A museum as social and cultural phenomenon of contemporary society**

*Formation of modern museum model that is defined by rapid increase of its forms in social and cultural scope and in accordance with increase of scientific research tendencies that define various aspects of culture development and its museum sphere was analyzed. The research allows revealing the peculiarities of museum work in its interaction with social institutes and defining the prospects of museum development in the XXI century.*

**Keywords:** museum, social and cultural institute, museum scope, cultural centre, social and integration function of museum.

**Сурмач О. И.**, кандидат исторических наук, доцент кафедры теории и истории культуры, Львовский национальный университет имени Ивана Франко (Украина, Львов), [surmach\\_o@ukr.net](mailto:surmach_o@ukr.net)

**Музей как социокультурное явление современного общества**

*Проанализированы становления современной модели музея, который определяется стремительным ростом форм его существования в социокультурном пространстве и соответственно увеличением направлений научных изысканий, которые изучают различные аспекты развития культуры и ее музейной сферы. Исследование позволяет раскрыть особенности деятельности музея в его взаимодействии с общественными институтами, и определить перспективы развития музея XXI века.*

**Ключевые слова:** музей, социокультурный институт, музейное пространство, культурный центр, социоинтеграционная функция музея.

\* \* \*

УДК 94(477.46)

**Спіркіна О. О.**

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри гуманітарних наук та іноземних мов, Черкаський інститут пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобилья НУЦЗУ (Україна, Черкаси), Ksenyasp@yandex.ua

**ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ВАСИЛЯ СИМОНЕНКА  
В ЧЕРКАСЬКІЙ ОБЛАСТІ У ПЕРШЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ  
ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ  
ЯК ОСНОВА ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ**

*Стаття присвячена вшануванню пам'яті видатного українського поета та журналіста В.А.Симоненка в Черкаській області у 1991–2001рр. Метою статті є показати, що вшанування пам'яті представника творчої інтелігенції України є основою патріотичного виховання українців. Безпосереднім завданням є висвітлити як вшановують пам'ять свого земляка друзі, колеги та мешканці Черкащини, як це виховує патріотизм та сприяє утвердженню національної ідентичності українців. На основі застосування загальнонаукових методів (аналіз, синтез, опис, пояснення) була досягнута мета та реалізовані заплановані завдання. Створення музеїв поета, проведення традиційних вечорів пам'яті літератора, впровадження літературної премії “Берег надії” ім.В.А.Симоненка тощо – все це є необхідними елементами відродження національної гідності, утвердження національної ідентичності та виховання патріотизму.*

**Ключові слова:** поет, творча інтелігенція, патріотичне виховання, національна гідність, національна ідентичність.

Нині, на хвилі національного відродження, формування національної ідентичності та патріотичного виховання, інтелігенція в Україні перебуває на вістрі суспільно–політичного та культурного життя, впливаючи на його характер і тенденції розвитку. Чітку громадянську позицію зайняла, зокрема, літературна інтелігенція. Її роль як творця нових культурних цінностей в умовах національно–духовного відродження невіддільно зростає. Враховуючи це, вважаємо за необхідне висвітлити як вшановують пам'ять видатного українського поета–шістдесятника Василя Андрійовича Симоненка на Черкащині, яка стала його другою домівкою.

Життю, а особливо творчості митця присвячені сторінки в ряді посібників та підручників [1, с. 115–124], довідників [2, с. 485–488; 3, с. 787–790] та літературних покажчиків [4]. Наразі про В.А.Симоненка написана велика кількість публіцистичних статей для періодичних видань, спогади або інтерв'ю, яке дали журналістам його друзі, мемуари тощо. Але на сьогоднішній день практично немає жодної наукової праці, в якій би розглядали не творчість відомого поета, не його життєвий шлях, а те як українці вшановують його пам'ять, як на основі цього виховується патріотизм, формується національна самосвідомість. Таким чином, актуальне і неймовірно важливе питання виховання патріотизму крізь призму вшанування пам'яті творчої інтелігенції України залишається поза увагою науковців і потребує вивчення. Тож, на нашу думку, доречно та необхідно дослідити як вшановують пам'ять видатного земляка в Черкаській області у перше десятиріччя незалежності України.

Метою статті є показати, що вшанування пам'яті відомого українського поета В.А.Симоненка на Черкащині у 1991–2001 рр. є основою патріотичного виховання українського народу, особливо молоді. Безпосереднім завданням є висвітлити як вшановують друзі, колеги та мешканці Черкаської області свого

земляка, як вшанування його пам'яті виховує патріотизм та сприяє утвердженню національної ідентичності українців.

В.А.Симоненко – відомий черкаський поет і журналіст, шістдесятник, який поетичним словом та публікаціями боровся з існуючою тоталітарною владою. Він був жорстко побитий кілька разів міліцією за розкриття злочинів проти українського народу і помер у молодому віці. Лише після проголошення державної незалежності України з'явилася можливість публікувати твори В.А.Симоненка, а саме головне – діти почали вивчати його поезію на уроках української літератури.

У середині 1980–хрр. з ініціативи творчої інтелігенції м.Черкаси була започаткована обласна літературно–мистецька премія ім. В.А.Симоненка. Її єдиними лауреатами (вона присуджувалася лише один раз) були поет Ф.О.Моргун і читець Ю.В.Смолянський [5]. У 1994 р. повторно було засновано щорічну обласну літературно–публіцистичну премію “Берег надії” ім.В.А.Симоненка. Її розмір на той час становив п'ятнадцять мінімальних заробітних плат. Починаючи з 1995р., премія щорічно призначалася на день народження поета – 8січня [6]. Її метою було заохочення професійних і непрофесійних літераторів, журналістів до створення високохудожніх літературних і публіцистичних творів, спрямованих на відродження духовності, на побудову незалежної демократичної держави України. Пізніше, а саме в 2000 р. та в 2007 р. в Положенні про премію сталися значні зміни: якщо раніше вона була літературно–публіцистичною, то наразі вона стала лише літературною. У той же час географія претендентів на премію значно розширилася: ними могли стати як професійні, так і непрофесійні письменники, які мешкали в Україні та за кордоном.

У 1990–ті рр. лауреатами літературно–публіцистичної (з 2001р. – літературної) премії “Берег надії” ім. В.А.Симоненка стали ряд представників творчої інтелігенції Черкащини. Так, у 1995р. за виставу “Остання мить” премія була присуджена С.Л.Носаню, А.І.Ситнику, А.І.Жилі [7–8]. У 1996р. її лауреатом став відомий український письменник М.Т.Негода за збірку “Чорний біль” та драму “Гетьман” [7–9]. У 1997 р. поет О.А.Озінний удостоївся честі стати лауреатом літературно–публіцистичної премії “Берег надії” ім. В.А.Симоненка за збірки поезій “Проща”, “Козацький цвинтар”. А у 1998 р. її вручення відбулося після урочистого відкриття Літературно–меморіального музею Василя Симоненка у м. Черкаси. Лауреатом того року став черкаський поет І.С.Дробний за збірку поезій “Груша серед поля” [8; 10]. У 1999 р. премія була присуджена творчій групі черкаської телерадіокомпанії, а саме К.Таран (автор сценаріїв), О.Підгаєвському (режисер), О.Тарану (оператор) за відеофільми “Груша серед поля”, “Під вітрилами світанків”, “Обличчям вперед”. У 2000 р. ця премія востаннє присуджувалася як літературно–публіцистична і її лауреатом став письменник та журналіст Г.П.Білоус за збірку поезій “Терноцвіт” та цикл відеофільмів [5; 8]. Після змін у Положенні про премію у 2001р. її першим лауреатом

стала поетеса Н.В. Віргуш за збірки поезій “Дорога до світла”, “Золоті сліди” [5; 8].

У вересні 1991 р. творча студія “Черкаспресфото” обласної організації Спілки журналістів України (далі – НСЖУ) підготувала фотовиставку “Василь Симоненко – витязь молоді української поезії”. 115чорно-білих фотоплакатів з текстами, копіями та знімками, які знайомили глядачів з життям та творчістю поета, були представлені на цій виставці. У жовтні 1991 р. з ініціативи правління обласної організації Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка “Просвіти” було запроваджено стипендію ім. В. А. Симоненка, а в грудні Черкаська обласна організація Національної спілки письменників України (далі – НСПУ) разом з редакцією газети “Черкаський край” започаткувала обласне літературно-мистецьке об’єднання ім. В.А. Симоненка. Перші заняття для поетів-початківців вели професійні письменники В.І. Захарченко, С.Л. Носань, Н.В. Віргуш, М.І. Вейцман та інші. Планувалося, що кращі творчі доробки молодих письменників друкуватимуть в газеті “Черкаський край”, а окремим авторам вручатимуть грошові премії та сувеніри [11]. Варто відмітити, що для молодих письменників та поетів Черкаської області можливість публікуватися в провідній обласній газеті – це велика вдача. Вагомість та значимість черкаського об’єднання ім. В. А. Симоненка в літературному житті не лише краю, а й України загалом, підкреслюється тим, що упродовж 1992–1998 рр. ряд молодих літераторів-студійців стали членами НСПУ (як приклад, О. І. Солодар) або членами Клубу незалежних українських письменників “Оратанія” (О. Л. Соломіцький) [8].

Щорічний вечір пам’яті В.А. Симоненка в Черкаському обласному музично-драматичному театрі ім.Т.Г. Шевченка та літературний конкурс для творчої молоді “Свою Україну любіть”, які відтоді традиційно проходили взимку в обласному центрі, було започатковано творчою інтелігенцією міста в 1992 р. Більше того, у грудні та січні у школах Черкащини проводилися літературні вечори, приурочені пам’яті видатного земляка, а в Будинку вчителя міста відбувалися Симоненківські вечорниці [8; 12].

В лютому 1993р. в Черкаському обласному музично-драматичному театрі відбулася прем’єра вистави черкаського письменника С.Л. Носаня “Остання мить”, присвячена В.А. Симоненку. Режисер вистави – А.І. Ситник, головну роль виконав артист театру А.І. Жила, а музичне оформлення – заслужений артист України В.К. Талах. Варто відмітити, що такий твір ставився вперше в Україні і, що важливо, саме в м.Черкаси [8; 13], а на прем’єрі була присутня мати поета Г.Ф. Щербань. Відтоді щорічно на день народження В.А. Симоненка в Черкаському обласному музично-драматичному театрі йшов цей спектакль. Символічно, що першими лауреатами оновленої літературно-публіцистичної премії ім. В.А. Симоненка стали саме вони за цю виставу [5; 8].

Відомо, що В.А. Симоненко навчався в Черкаській середній школі № 33. У зв’язку з цим та за ініціативою керівництва цієї школи, Кабінет Міністрів України в 1994 р. присвоїв їй ім’я видатного українського поета

[8; 14]. Також, у цьому ж році тут було створено музей В.А. Симоненка, художнє оформлення якого здійснив О.І. Шевчук за проектом Н.О. Журавель, а матеріали для нього збрала пошукова група клубу “СУРМА” [15]. На його відкритті гостями були мати поета і заступник голови облдержадміністрації А.І. Кузьмінський [16–17].

У 1995р. у Черкаській області відзначали 60-річчя з дня народження В.А. Симоненка. 16 січня 1995р. у Черкаському музично-драматичному театрі відбувся вечір вшанування пам’яті українського поета. До того ж, йому було присвоєно (посмертно) Національну премію України ім. Т.Г. Шевченка за збірки поезій та прози “Лебеді материнства”, “У твоєму імені живу”, “Народ мій завжди буде” [7–8; 18].

За рішенням Голови Черкаської облдержадміністрації В.Г. Цибенка “Про створення музею Василя Симоненка в редакції газети “Черкаський край” за № 62 від 24 лютого 1997 р. до дня народження поета у приміщенні редакції колишньої газети “Черкаська правда” (нині “Черкаський край”), де він працював, 8 січня 1998 р. було урочисто відкрито Черкаський літературно-меморіальний музей Василя Симоненка – музейну кімнату “Робочий кабінет Василя Симоненка” як структурний підрозділ Черкаського обласного краєзнавчого музею [8; 10; 19–22]. Експозицію, яка розповідала про життєвий шлях та творчість поета і журналіста, розмістили в його колишньому кабінеті. Крім того, тут були представлені фотографії, документи, листи, які він одержував і писав дописувачам, працюючи у відділі листів.

Черкаські художники, шануючи пам’ять свого земляка, написали ряд картин про В.А. Симоненка. Так, наприклад, І.О. Кулик вперше відтворив поета в жанрі станкового живопису (картина “Поет Василь Симоненко”), а В.І. Клименко написав “Портрет Василя Симоненка”. Крім того, заслужений художник України Т.Ф. Гордова написала ряд картин за творами поета, заслужений художник України (з 2004 р.) М.П. Бабак – графічні роботи “Земне тяжіння”, які експонувалися на пересувних виставках в Росії. Відомий в м. Черкаси журналіст і художник-аматор М.С. Сніжко, який працював разом із В.А. Симоненком в період з 1961 р. по 1963р. в редакції газети “Молодь Черкащини”, написав картину “Піч” за творами колеги [8; 23].

Варто відмітити, що Черкаські обласні організації НСПУ та НСЖУ за підтримки Черкаської облдержадміністрації оголосили 2000 р. на Черкащині роком В. А. Симоненка з метою пошанування пам’яті поета, якому виповнилося б 8 січня 2000 р. 65 років та повернення сучасної молоді до його творчості [24]. В результаті, були розроблені заходи щодо вшанування пам’яті черкаського поета [24], серед яких: організація виставок творів В. А. Симоненка в бібліотеках області, проведення Симоненківських читань, присвоєння Черкаській обласній бібліотеці для юнацтва його імені, проведення обласного конкурсу творчої шкільної та студентської молоді під девізом “Все на світі можна вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину” тощо.

У 1990–тірр. у м.Черкаси так і не було споруджено пам’ятник видатному земляку, хоча мова про його

встановлення йшла ще з 1990р. “Тоді на його зведення виділили 100 тисяч советських рублів. Ще 1 мільйон гривень заклали у бюджет міста, вже коли мером був Анатолій Волошин, а монумента як не було, так і нема”, – пригадував голова черкаської обласної організації УНП Л.М. Даценко [25]. У другій половині 2000–х рр. був встановлений тимчасовий пам’ятник В.А. Симоненку в обласному центрі на вул.Хрещатик, але він був гіпсовий і дуже низької художньої якості (риси скульптури не були схожими на поета), через що його доволі швидко демонтували. Лише 17 листопада 2010р. нарешті відбулося урочисте відкриття пам’ятника поетові у сквері за будинком Палацу одружень. Автором проекту та скульптором був черкаський митець В.В. Димйон [8; 26]. Це мав би бути єдиний в світі пам’ятник В. А. Симоненку, та виявилось, що у м. Новомиргород Кіровоградської області в червні 2010 р. був встановлений такий самий пам’ятник з такою самою композицією молодому Т. Г. Шевченку і його скульптором був В. В. Димйон. В зв’язку з цим, черкаські митці запропонували створити новий оригінальний пам’ятник В.А. Симоненку. Отже, історія встановлення пам’ятника видатному українському поетові, можливо, матиме продовження [27].

Таким чином, на основі застосування загальнонаукових методів (аналіз, синтез, опис, пояснення) автору вдалося досягти поставленої мети та реалізувати заплановані завдання.

Державна незалежність України, політична свобода, ліквідація цензури і підтримка державних органів влади позитивно відзначились на вшануванні пам’яті відомого українського поета В.А. Симоненка як основи патріотичного виховання українського народу. Створення музеїв поета, проведення традиційних щорічних вечорів пам’яті митця, впровадження літературної премії “Берег надії” ім. В. А. Симоненка тощо – все це є необхідними елементами відродження національної гідності, утвердження національної ідентичності та виховання патріотизму.

Неможливо побудувати незалежну сильну демократичну державу, в якій не пам’ятають і не шанують творчу інтелігенцію. Саме тому дослідження того, як вшановують пам’ять відомого українського поета та журналіста В.А. Симоненка в одній із областей України є основою патріотичного виховання українського народу. Надалі плануємо дослідити як на основі вшанування пам’яті інших представників творчої інтелігенції Черкащини формується національна самосвідомість, утверджується національна ідентичність та виховується патріотизм у мешканців області.

#### Список використаних джерел

1. Василь Симоненко [Текст]: (1935–1963) // Історія української літератури ХХ століття: у 2 книгах / За ред. В.Г.Дончика. – К., 1995. – Кн.2., Ч.2: (1960–1990–ті роки). – С.115–124.
2. Симоненко Василь Андрійович [Текст] // Шевченківські лауреати, 1962–2001: енциклопедичний довідник / авт.–упоряд. М.Г.Лабінський. – К., 2001. – С.485–488.
3. Василь Симоненко [Текст] // Новий довідник: українська мова, українська література. 5–е видання / М.Радішевська, В.Михайлюта, Т.Корольова та ін. – К., 2008. – С.787–790.

4. Тиша і грім Василя Симоненка [Текст]: біобібліографічний покажчик / Черкаська обласна бібліотека для юнацтва імені В.Симоненка; авт.–укладальник Н.Філахтова. – Черкаси, 2005. – 77с.

5. Лауреати премії імені Василя Симоненка [Текст]: Краєзнавчий вісник для учнів 7–9 класів Вид. 2–е, доп.; склала Ткач Л. О. – Черкаси: КЗ “ЧОБД” Черкаської обласної ради, 2012. – 37 с.

6. Засновано премію “Берег надії” [Текст] // Черкаський край. – 1994. – 18 січня. – С.1.

7. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р–5791. – Оп.3. – Спр.59. – Арк.8зв.

8. Спіркіна О.О. Культурно–містечке життя Черкащини 1991–2001 років у контексті національного відродження [Текст]: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Оксана Олексіївна Спіркіна; Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля. – Черкаси, 2013. – 343с.

9. ДАЧО. – Ф. Р–6025. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.4.

10. Там само. – Ф. Р–5799. – Оп.1. – Спр.120. – Арк.8.

11. Імені Василя Симоненка [Текст] // Черкаський край. – 1991. – №216. – 12 грудня. – С.1.

12. Григор’єв Ю. “Той день благословлю...”: До дня народження Василя Симоненка [Текст] / Ю. Григор’єв // Черкаський край. – 1993. – 7 січня. – С.4.

13. Лук’яненко С. Остання мить Василя Симоненка [Текст] / С. Лук’яненко // Черкаський край. – 1993. – 20 лютого. – С.8.

14. Школи – ім’я поета [Текст] // Черкаський край. – 1994. – 18 червня. – С.1.

15. ДАЧО. – Ф. Р–5791. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.64.

16. Музей Василя Симоненка [Текст] // Черкаський край. – 1994. – 25 травня. – С.1.

17. Попов В. Музей Василя Симоненка [Текст] / В. Попов // Черкаський край. – 1994. – 2 серпня. – С.4.

18. Симоненко Василь Андрійович [Електронний ресурс] // Комітет з Національної премії України імені Тараса Шевченка [Офіційний веб-сайт]. – Режим доступу: <http://knpu.gov.ua/content/simonenko-vasil-andriiovich>.

19. ДАЧО. – Ф. Р–5791. – Оп.3. – Спр.59. – Арк.26–27 зв.

20. Там само. – Ф. Р–4468. – Оп.1. – Спр.672а. – Арк.19–20.

21. Там само. – Ф. Р–5791. – Оп.3. – Спр.60. – Арк.84–84 зв.

22. Черкаський літературно–меморіальний музей Василя Симоненка [Електронний ресурс] / Музеї країни // Рідна країна [Світоглядний портал]. – Режим доступу: <http://ridna.ua/museums/cherkaskyj-literaturno-memorialnyj-muzej-vasylya-symonenka/>.

23. Смолянський Ю. У фарбах і граніті. Пам’яті В. Симоненка [Текст] / Ю. Смолянський // Черкаський край. – 1992. – 9 січня. – С.4.

24. ДАЧО. – Ф. Р–4636. – Оп.1. – Спр.117. – Арк.137–139.

25. Нікітенко Л. За Симоненка замовили слово. Черкаські праві пікетували міськраду, вимагаючи зведення пам’ятника поету [Текст] / Людмила Нікітенко // Україна молода. – 2009. – №183. – 3 жовтня.

26. Калініченко М. Земляки вшановують поета [Текст] / Михайло Калініченко // Дзеркало тижня. – 2010. – №43. – 20 листопада.

27. Цимбал І. Єдиний пам’ятник Симоненку – копія пам’ятника Шевченку [Електронний ресурс] / Ірина Цимбал // Факти, ICTV. – Режим доступу: <http://fakty.ictv.ua/ua/index/read-news/id/1444337#main>.

#### References

1. Vasyly Symonenko [Tekst]: (1935–1963) // Istorija ukrajinskoyi literatury XX stolittya: u 2 knigah / Za red. V. G. Donchika. – K., 1995. – Kn.2., Ch.2: (1960–1990–ti roky). – S.115–124.
2. Symonenko Vasyly Andriyovych [Tekst] // Shevchenkiivski laureaty, 1962–2001: entsyklopedyny dovidnyk / avt.–uporyad. M. G. Labinsky. – K., 2001. – S.485–488.
3. Vasyly Symonenko [Tekst] // Novy dovidnyk: ukrajynska mova, ukrajynska literatura. 5–e vidannya / M. Radishevskya, V. Mihaylyuta, T. Korolova ta in. – K., 2008. – S.787–790.
4. Tysha i hrim Vasylya Symonenka [Tekst]: biobibliografichny pokazchuk / Cherkaska oblasna biblioteka dlya yunatstva imeni V. Symonenka; avt.–ukladalnyk N. Filahтова. – Cherkasy, 2005. – 77 s.
5. Laureaty premii imeni Vasylya Symonenka [Tekst]: Kraєznavchy visnyk dlya uchniv 7–9 klasiv Vyd. 2–e, dop.; sklala Tkach L. O. – Cherkasy: KZ “ChOBdD” Cherkaskoi oblasnoi rady,

2012. – 37 s.

6. Zasnovano premiju “Bereh nadii” [Tekst] // Cherkasky kray. – 1994. – 18sichnya. – S.1.

7. Derzhavny arhiv Cherkaskoyi oblasti (dali – DACHO). – F. R–5791. – Op.3. – Spr.59. – Ark.8 zv.

8. Spirkina O.O. Kulturno–mystetske zhittya Cherkaschyny 1991–2001 rokiv u konteksti natsionalnoho vidrozhennya [Tekst]: dis. kand. ist. nauk: 07.00.01 / Oksana Oleksiyivna Spirkina; Akademiya pozhezhoi bezpeky imeni Heroyiv Chornobylya. – Cherkasy, 2013. – 343 s.

9. DACHO. – F. R–6025. – Op.1. – Spr.18. – Ark.4.

10. Tam samo. – F. R–5799. – Op.1. – Spr.120. – Ark.8.

11. Imeni Vasylya Symonenka [Tekst] // Cherkasky kray. – 1991. – №216. – 12hrudnya. – S.1.

12. Grigor’ev Yu. “Toy den blagoslovlyu...”: Do dnya narodzhennya Vasylya Symonenka [Tekst] / Yu. Grigor’ev // Cherkasky kray. – 1993. – 7 sichnya. – S.4.

13. Lukyanenko S. Ostannya mit Vasylya Symonenka [Tekst] / S.Lukyanenko // Cherkasky kray. – 1993. – 20 lyutoho. – S.8.

14. Shkoli – ima poeta [Tekst] // Cherkasky kray. – 1994. – 18 chervnya. – S.1.

15. DACHO. – F. R–5791. – Op.1. – Spr.37. – Ark.64.

16. Muzey Vasylya Symonenka [Tekst] // Cherkasky kray. – 1994. – 25 travna. – S.1.

17. Popov V. Muzey Vasylya Symonenka [Tekst] / V.Popov // Cherkasky kray. – 1994. – 2 serpnia. – S.4.

18. Symonenko Vasyl Andriyovych [Elektronny resurs] // Komitet z Natsionalnoi premii Ukrainy imeni Tarasa Shevchenka [Ofitsiyny veb–sayt]. – Rezhim dostupu: <http://knpu.gov.ua/content/symonenko–vasil–andriiovich>.

19. DACHO. – F. R–5791. – Op.3. – Spr.59. – Ark.26–27 zv.

20. Tam samo. – F. R–4468. – Op.1. – Spr.672a. – Ark.19–20.

21. Tam samo. – F. R–5791. – Op.3. – Spr.60. – Ark.84–84 zv.

22. Cherkasky literaturno–memorialny muzey Vasylya Symonenka [Elektronny resurs] / Muzei kraiyiny // Ridna krayina [Svitoglyadny portal]. – Rezhim dostupu: <http://ridna.ua/museums/cherkaskyj–literaturno–memorialnyj–muzej–vasylya–symonenka/>.

23. Smolyansky Yu. U farbah i graniti. Pamyati V.Symonenka [Tekst] / Yu.Smolyansky // Cherkasky kray. – 1992. – 9 sichnya. – S.4.

24. DACHO. – F. R–4636. – Op.1. – Spr.117. – Ark.137–139.

25. Nikitenko L. Za Symonenka zamovyly slovo. Cherkaski pravi piketuvaly miskradu, vymagayuchy zvedennya pamyatnyka poeta [Tekst] / Lyudmyla Nikitenko // Ukrayina moloda. – 2009. – №183. – 3 zhovtnya.

26. Kalinichenko M. Zemlyaky vshanovuyut poeta [Tekst] / Mihaylo Kalinichenko // Dzerkalo tizhnya. – 2010. – №43. – 20 lystopada.

27. Tsybal I. Yedyny pamyatnyk Symonenka – kopiya pamyatnyka Shevchenku [Elektronny resurs] / Iryna Tsybal // Fakty, ICTV. – Rezhim dostupu: <http://fakty.ictv.ua/ua/index/read–news/id/1444337#main>.

**Spirkina O. O.**, Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Humanities and Foreign Languages of Cherkasy Institute of Fire Safety Named after Chornobyl Heroes of NUCPU (Ukraine, Cherkasy), [Ksenyasp@yandex.ua](mailto:Ksenyasp@yandex.ua)

#### Honoring the memory of Vasyl Symonenko in Cherkasy region in the first decade of the state independence of Ukraine as the basis of patriotic education

The article is devoted to the honoring the memory of the prominent Ukrainian poet and journalist V.A.Symonenko in Cherkasy region in 1991–2001 years. The goal of the article is to show that the honoring the memory of the representative of the Ukrainian creative intelligentsia is the basis of the patriotic education of Ukrainians. The direct task is to find out how friends, colleagues and inhabitants of Cherkashchyna honor the memory of their countryman, how it educates patriotism and assists the strengthening of the national identity of Ukrainians. On the basis of the appliance of the general scientific methods (analysis, synthesis, description, explanation) the goal was achieved and planned tasks were realized. The opening of museums dedicated to the poet, the carrying out traditional parties to the writer’s memory, the formation of Literary Prize “Bereh nadii” (“Bank of Hope”) named after V.A.Symonenko and so on – all these elements are necessary for the revival of national dignity, strengthening the national identity and education of patriotism.

**Keywords:** poet, creative intelligentsia, patriotic education, national dignity, national identity.

**Spirkina O. A.**, кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры гуманитарных наук и иностранных языков, Черкасский институт пожарной безопасности им. Героев Чернобыля НУГЗУ (Украина, Черкассы), [Ksenyasp@yandex.ua](mailto:Ksenyasp@yandex.ua)

#### Увековечивание памяти Василя Симоненка в Черкасской области в первое десятилетие государственной независимости Украины как основа патриотического воспитания

Статья посвящена увековечиванию памяти известного украинского поэта и журналиста В. А. Симоненка в Черкасской области в 1991–2001 гг. Цель статьи показать, что увековечивание памяти представителя творческой интеллигенции Украины, – это основа патриотического воспитания украинцев. Непосредственным заданием есть выяснить, как увековечивают память своего земляка друзья, коллеги и жители Черкасчины, как это воспитывает патриотизм и содействует утверждению национальной идентичности украинцев. На основе применения общенаучных методов (анализ, синтез, описание, объяснение) была достигнута цель и реализованы запланированные задания. Создание музеев поэта, проведение традиционных вечеров памяти литератора, внедрение литературной премии “Берег надежды” им. В. А. Симоненка и т.п. – все это необходимые элементы возрождения национальной достоинства, утверждения национальной идентичности и воспитания патриотизма.

**Ключевые слова:** поэт, творческая интеллигенция, патриотическое воспитание, национальное достоинство, национальная идентичность.

\* \* \*

УДК 631.4:001.891(477)“1950”

**Вальчик В. Е.**  
аспірант, Національна наукова  
сільськогосподарська бібліотека НААН  
(Україна, Київ), [cherok@ukr.net](mailto:cherok@ukr.net)

#### ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ҐРУНТОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УРСР У 1950–Х РОКАХ

Проаналізовано найважливіші завдання, що стояли перед агрогрунтознавцями УРСР у перші десятиріччя після закінчення Другої світової війни. Виявлено, що напрями розвитку наукового забезпечення галузі ґрунтознавства, як і всієї сільськогосподарської науки визначалися директивними документами керівних урядових органів СРСР, УРСР та правлячої Комуністичної партії. Показано основні напрями наукових пошукув: створення ґрунтової карти відповідно до нових вимог; обстеження ґрунтів західних областей України; проєктування державних польових лісових смуг; великі територіальні ґрунтові дослідження південних територій у зв’язку з будівництвом зрошувальних систем, іригаційним будівництвом, а також проведенням меліоративних робіт. З’ясовано, що у післявоєнні роки територіальні ґрунтові дослідження українських територій набули значного розвитку і особливо великих масштабів досягли у 1957 р.

**Ключові слова:** агрогрунтознавство, обстеження ґрунтів, ґрунтові карти, меліорація, зрошення.

Пошук ефективних форм ведення і розвитку сільського господарства для нашої країни, його наукового забезпечення, враховуючи українські традиції та ментальність, актуалізує питання всебічного вивчення історичного досвіду ведення та організації галузевої науково–дослідної роботи у різні періоди її здійснення.

У досліджуваній період, втім як і у всі роки існування тоталітарної системи СРСР, характер господарювання на селі впливав на завдання, що ставилися перед сільськогосподарською наукою. Напрями її розвитку визначалися директивними документами керівних урядових органів СРСР, УРСР та правлячої Комуністичної партії. Основою для складання науково–тематичних планів роботи науково–дослідних установ у післявоєнний період, а також у другій половині 1950–х років стали: Закон про п’ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства УРСР на 1946–1950 рр., постанова лютневого (1947 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) “Про заходи піднесення сільського господарства в післявоєнний

період”, постанова серпневої сесії ВАСГНІЛ 1948 р. по доповіді академіка Т. Д. Лисенка “Про положення в біологічній науці”, постанова ЦК ВКП(б) і РМ СРСР від 20 жовтня 1948 р. “Про план полезахисних лісонасаджень, запровадження травопільних сівозмін, будівництва ставків і водойм для забезпечення високих і стійких врожаїв у степових і лісостепових районах європейської частини СРСР”, яку радянський народ назвав Сталінським планом перетворення природи, постанова ЦК ВКП(б) і РМ СРСР від 18 квітня 1949 р. “Трирічний план розвитку громадського колгоспного і радгоспного продуктивного тваринництва”, постанова РМ СРСР в серпні 1950 р. “Про перехід на нову систему зрошення з метою більш повного використання зрошуваних земель і поліпшення механізації сільськогосподарських робіт” та ін.

В УРСР ґрунтознавство розвивалося по суті тими ж шляхами, що і в СРСР в цілому. У післявоєнні роки територіальні ґрунтові дослідження набули ще більшого розвитку і особливо великих масштабів досягли в 1957 р. Вже при підготовці вищеназваних партійних і урядових постанов були широко використані накопичені раніше картографічні і описові матеріали по дослідженню ґрунтів і природних умов ґрунтоутворення в районах нових будівництв і освоєння цілих земель. Негайно після публікації постанов постала потреба провести у великому об’ємі детальні і перевірконо-маршрутні дослідження на значній території (по трасах держлісосмуг з оцінкою лосорослинних властивостей ґрунтів, в районах гідробудівництв з меліоративною характеристикою ґрунтів і на великих просторах в районах освоєння нових земель – з метою вибору і оцінки ґрунтів, придатних для освоєння під землеробство). Ці величезні за об’ємом і дуже відповідальні за значенням роботи були виконані в небувало короткі терміни багатьма колективами ґрунтознавців найрізноманітніших установ [1].

На тематику досліджень з різних питань ґрунтознавства у повоєнний період істотний вплив мало загальне посилення біологічного напрямку в ґрунтознавстві після серпневої сесії ВАСГНІЛ (1948), що призвело і до організаційних наслідків – перенесення спеціальності ґрунтознавства в університетах з геологічних факультетів до біологічних з перейменуванням останніх у біолого-ґрунтові. Аналогічний захід був проведений і в Академії наук СРСР шляхом переведення Ґрунтового інституту з Геолого-географічного відділення до Біологічного [2, с. 5].

Одним із найважливіших завдань, що стояло перед агроґрунтознавцями після війни було створення ґрунтової карти відповідно до нових вимог сільськогосподарського виробництва, адже карта ґрунтів УРСР 1927 р., складена на морфолого-географічних засадах, де не взято до уваги момент агрономічного значення, у період соціалістичної реконструкції сільського господарства вже не могла задовольнити виробництво. Крім того, її дані вже не відповідали ні рівню знань про ґрунтовий покрив республіки, ні розвитку теорії ґрунтознавства взагалі.

Через це потрібно було на новому рівні, зваживши всі нові вимоги, узагальнити матеріал, здобутий при різних дослідженнях ґрунту, проведених у зв’язку з меліоративними роботами, з шляховою справою тощо, а також зважаючи на успіхи в галузі геоботаніки, геоморфології і четвертинної геології. Добровільна бригада наукових працівників (Н. Б. Вернандер, Д. Г. Віленський, О. М. Грінченко, Г. С. Гринь, М. К. Крупський, С. С. Соболев, за загальною редакцією О. Н. Соколовського) на основі опрацювання всього наявного матеріалу до 1935 р. склала при Лабораторії ґрунтознавства АН УРСР (пізніше Український НДІ ґрунтознавства) нову карту ґрунтів України, де при значній деталізації ґрунтового покриву Лісостепу і Степу були відзначені такі важливі теоретичні й практичні моменти, як ґрунтоутворюючі породи, структурність ґрунтів, характер і інтенсивність засолення, комплексність ґрунтового покриву, характер луків і боліт [3].

Ще до війни після воз’єднання західних областей з Україною виникла необхідність в обстеженні їх ґрунтів. У 1940 р. Українським НДІ соціалістичного землеробства розпочаті маршрутні дослідження ґрунтів Волинської, Рівненської, Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей. Роботи з обстеження ґрунтів в окремих областях продовжувалися у повоєнні роки. Ці дослідження завершилися в 1953 р. складанням середньомасштабних ґрунтових карт Закарпатської, Чернівецької, колишньої Ізмаїльської, Луганської та Хмельницької областей, які разом з пояснювальними текстами передані відповідним обласним управлінням сільського господарства.

Матеріали досліджень частково використано в новій фундаментальній праці – в республіканській ґрунтової карті масштабу 1 : 750 000, яку видано в 1948 р. Вона синтезувала всі відомі опубліковані та рукописні фондові картографічні матеріали про ґрунти Української РСР (видання Українського науково-дослідного інституту соціалістичного землеробства).

У 1951 р. опублікований пояснювальний текст до цієї карти – монографія “Почвы УССР”, яка удостоєна Докучаєвської премії. Видання супроводжувалося новою (на той час) схемою агроґрунтового районування УРСР, яка в цілому досить правильно відбила поділ території республіки на великі фізико-географічні, отже, і ґрунтові регіони – зони. У світлі найновіших матеріалів монографія має лише певний історичний інтерес. Проте досить довгий час її використовували для планування та організації сільського господарства в республіці [4, с. 9].

Першочергове значення мала постанова про створення полезахисних насаджень в степових і лісостепових районах Європейської частини Союзу. Проектування державних полезахисних лісових смуг вимагало детальних ґрунтових досліджень відповідних територій і складання ґрунтових карт великого масштабу. У цій величезній роботі брали участь ґрунтознавці різних установ. Так, Лабораторія ґрунтознавства АН УРСР брала участь у ґрунтових дослідженнях траси державної лісової смуги на Дінці (1949).



Великі і важливі роботи були проведені ґрунтознавцями у зв'язку з будівництвом зрошувальних систем на базі Південно–Українського та Південно–Кримського каналів, а також іригаційного будівництва.

У 1951–1952 рр. здійснили великі територіальні ґрунтові дослідження південних територій, які проектувалися під іригаційні системи: Інгулецьку (Інститут Укрдипроводгосп), Каховську та Краснознам'янську (Український науково–дослідний інститут землеробства), а також Ногайську (лабораторія ґрунтознавства Академії наук УРСР). Одночасно проведено крупномасштабне ґрунтове обслідування зони зрошення Південно–Кримського каналу. Під час цих робіт удосконалювалися і розроблялися класифікація та номенклатурний список ґрунтів, які були покладені в основу детальних досліджень ґрунтів у 1957–1961 рр. [5, с. 103].

Ґрунтознавці взяли найактивнішу участь в проектуванні меліоративних робіт, а також в розробці заходів боротьби із засоленням ґрунтів при зрошуванні. Великі роботи були проведені по корінній меліорації солонців, широко поширених серед чорноземів і каштанових ґрунтів, із застосуванням ефективних заходів. На основі вивчення Лабораторією ґрунтознавства АН УРСР шляхів окультурювання ґрунтів солонцюватих комплексів ґрунтів Середнього Придніпров'я (1949) провели дослідження ґрунтів двох наддніпрянських районів Полтавської області (Кременчуцького і Оболонського), а також Старосалтівського і Лозівського районів Харківської області.

Постанова ЦК КПРС та РМ СРСР 1954 р. щодо освоєння величезних масивів цілинних земель в східних районах СРСР мобілізувала сили ґрунтознавців, що включилися в роботи по виділенню земель, придатних до оранки. Крім того, вивчалися ґрунти території УРСР у зв'язку з питаннями, що ставило тваринництво республіки, яке в деяких округах Закарпаття потерпало від ендемічних хвороб. Так, у 1948 р. Лабораторія АН УРСР провела попередні ґрунтові дослідження Закарпатської області в зв'язку з вивченням етіології гематурії великої рогатої худоби. Уже попередні дані цієї роботи дозволили встановити відмінність у хімічному складі ґрунту районів, уражених цією ендемічною хворобою і накреслити шляхи боротьби з нею. Ненасиченість ґрунтів кальцієм, низьке рН і високий вміст рухомого алюмінію і свинцю вказували на вапнування ґрунтів як на першочерговий захід для поліпшення справи.

Отже, ґрунтові дослідження УРСР у 1950–ті рр. були направлені на вирішення завдань, які ставилися перед вітчизняною сільськогосподарською наукою державними керівними органами і відзначилися значними результатами щодо вивчення ґрунтового покриву України. Вперше досліджено величезні нові території (близько 20 млн. гектарів), докладно (в крупному масштабі) обстежено земельні площі, проєктовані під зрошення і гідробудівництво на півдні України, вивчено і закартовано ґрунти західних областей УРСР, складено та видано карти ґрунтів України в масштабах 1: 10000 і 1: 750 000 (з

відповідною монографією) тощо. Таким чином була підготовлена основа для проведення на новому історичному, науково–методично–практичному рівні великомасштабних досліджень ґрунтів України у 1957–1961 рр., які у свою чергу стали подією світового значення.

#### Список використаних джерел

1. Розов Н. Н. Развитие картографии и географии почв в СССР / Н. Н. Розов // Почвоведение. – 1957. – №11. – С.14–27.
2. Тюрин И. В. Развитие почвоведения в СССР за 40 лет / И. В. Тюрин // Почвоведение. – 1957. – №11. – С.1–13.
3. Соколовський О. Н. Основні напрями розвитку вітчизняної науки про ґрунт (історико–критичний нарис) / О. Н. Соколовський // Питання підвищення родючості ґрунтів: наукові праці лабораторії ґрунтознавства. – К.: Академія наук Української РСР, 1953. – Т.1. – С.5–31.
4. Гринь Г. С. З історії територіальних ґрунтових досліджень на Україні / Г. С. Гринь // Агрохімія і ґрунтознавство. – К.: Урожай, 1970. – №15. – С.3–16.
5. Мазур Г. А. Науковий довідник ґрунтознавців / Г. А. Мазур // Землеробство: міжвід. темат. наук. зб. [специвипуск]. – К.: Нора–Прінт, 1999. – №73. – С.101–111.

#### References

1. Rozov N. N. Razvitye kartografyy y heografyy pochv v SSSR / N. N. Rozov // Pochvovedeniye. – 1957. – №11. – S.14–27.
2. Tyurin Y. V. Razvitye pochvovedeniya v SSSR za 40 let / Y. V. Tyurin // Pochvovedeniye. – 1957. – №11. – S.1–13.
3. Sokolov's'kiy O. N. Osnovni napryamy rozvytku vitchyznyanoi nauky pro grunt (istoryko–krytychnyy narys) / O. N. Sokolov's'kiy // Pytannya pidvyshchennya rodyuchosti gruntiv: naukovyi pratsi laboratoriyi gruntoznnavstva. – K. : Akademiya nauk Ukrayins'koyi RSR, 1953. – T.1. – S.5–31.
4. Hryn' H. S. Z istoriyi terytorial'nykh gruntovykh doslidzhen' na Ukrayini / H. S. Hryn' // Ahrokhimiya i gruntoznnavstvo. – K. : Urozhay, 1970. – №15. – S.3–16.
5. Mazur H. A. Naukovyy dorobok gruntoznnavtsiv / H. A. Mazur // Zemlerobstvo: mizhvid. temat. nauk. zb. [spetsvypusk]. – K. : Nora–Print, 1999. – №73. – S.101–111.

*Valchuk V. E., graduate student, National scientific agricultural library of NAASU (Ukraine, Kyiv), cherok@ukr.net*

#### Features of development of soil researches in Ukraine 1950th

*Basic directions of scientific soil researches of Ukrainian territories are shown in the first decades after completion of Second World War. It is found out that they purchased considerable development and especially large scales were attained in 1957.*

*Keywords: agropedology, inspection of soils, soil map, land–reclamation, irrigation.*

*Вальчик В. Э., аспирант, Национальная научная сельскохозяйственная библиотека НААН (Украина, Киев), cherok@ukr.net*

#### Особенности развития почвенных исследований в УССР в 1950–х годах

*Показаны основные направления научных почвенных исследований украинских территорий в первые десятилетия после окончания Второй мировой войны. Выяснено, что они приобрели значительное развитие и особенно больших масштабов достигли в 1957 г.*

*Ключевые слова: агропочвоведение, обследование почв, почвенные карты, мелiorация, орошение.*

\* \* \*

**Мерко О. М.**  
кандидат історичних наук, спеціаліст Управління РАН  
із взаємодії з науковими організаціями КФО  
(Україна, Київ), [chauka\\_820@mail.ru](mailto:chauka_820@mail.ru);  
**Щербіна А. Д.**  
здобувач, Національна наукова  
сільськогосподарська бібліотека  
(Україна, Київ), [chauka\\_820@mail.ru](mailto:chauka_820@mail.ru)

### КОСМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКОНАНІ НАУКОВЦЯМИ КРИМСЬКОЇ АСТРОФІЗИЧНОЇ ОБСЕРВАТОРІЇ НА СУПУТНИКАХ СЕРІЇ “КОСМОС”

На основі аналізу репрезентативних джерел висвітлено етапи, деталі науково-дослідної роботи співробітників Кримської астрофізичної обсерваторії АН СРСР з вивчення ультрафіолетового світіння фону неба на штучних супутниках “Космос-51”, “Космос-213”. Встановлена цінність апаратури (фотометра АФ-3), розробленої Н.А. Дімовим, А.Б. Северним, для проведення експериментів поза атмосферою Землі. Прилад забезпечував можливість оцінки зоряної складової в умовах одноосної або відсутньої орієнтації супутника. Розглянуто основні завдання в рамках експерименту на супутниках. Доведено, що А.Б. Северним, А.М. Зверевим впроваджено чотирих коосмічних експериментів на “Космосі-51” і “Космосі-213” вперше вимірюючи яскравість неба поза атмосферою Землі одночасно в ультрафіолетовій (менше 300 нм) і видимій областях спектра за допомогою ширококутних фотоелектричних фотометрів.

**Ключові слова:** космічні дослідження, астрофізичної обсерваторії на супутники серії “Космос”.

У 60-х рр. ХХ ст. у зв'язку зі становленням нового напрямку досліджень в астрономії – позаатмосферних досліджень – у Кримській астрофізичній обсерваторії АН СРСР (КрАО АН СРСР) почала проводитися відповідна наукова робота. Технічне оснащення експериментів поза атмосферою Землі було суттєво обмежене, в основному, можливостями космічних носіїв астрофізичних приладів. Штучні супутники Землі (ШСЗ) або орієнтувалися по одній осі обертання, або взагалі не були орієнтовані. Завдання для таких експериментів не відрізнялися масштабністю: вони зводилися до вимірювання заданих величин з великим полем зору, до визначення мінімальних і максимальних значень, до порівняння спостережуваних значень з обчисленими на основі відомостей про спектральний склад, чисельність і яскравість зірок, туманностей в Галактиці, даних про світіння зодіакального світла.

Першими позаатмосферними експериментами, здійсненими в КрАО АН СРСР, були дослідження інтегрального світіння неба. Особливий інтерес представляло отримання фізичних характеристик пилу і газу міжпланетного та міжзоряного простору на основі вивчення ультрафіолетового світіння фону неба. У 1964 р. на неорієнтованому ШСЗ “Космос-51” за допомогою ширококутного (18°) двоканального електрофотометра АФ-3 виміряно випромінювання великих ділянок неба одночасно в ультрафіолетовій (210–350 нм) та видимій (300–750 нм) областях спектра [4, с.14]. Про результати наукової роботи А.Б. Северний, Н.А. Дімов повідомили на VII сесії COSPAR [1]. У 1968 р. за подібного методикою проведено наступне дослідження яскравості неба на ШСЗ “Космос-213”. За допомогою фотометрів, встановлених на ШСЗ, виміряно яскравість нічного неба у видимій і ультрафіолетовій областях спектра. Дані телеметрії дозволяли оцінити спостережуване відношення потоків в ультрафіолетовій та візуальній областях, а також яскравість нічного неба.

Конструкція астрофотометра АФ-3 розроблена співробітниками КрАО АН СРСР Н.А. Дімовим, А.Б. Северним у 1963 р. Для створення якісної апаратури вченим необхідно було виконати низку вимог: проведення фотометричних вимірювань, працездатність приладу після перевантажень, робота у вакуумі, обмеження по вазі та електроживленню, збереження параметрів приладу при зміні температури. Значно ускладнювала виконання поставлених завдань відсутність практичної можливості управління АФ-3, а саме вибору чутливості і порядку вимірювань під час експериментів поза атмосферою.

АФ-3 встановлювався на зовнішній поверхні ШСЗ і містив у собі всі елементи, необхідні для проведення вимірювань, крім джерела живлення і телеметричної системи. У пристрої приладу відсутні лінзи і дзеркала, що фокусували зображення. За припущенням Н.А. Дімова і А.Б. Северного, таке технічне рішення звільняло вимірювання від можливого впливу розсіяного світла в оптиці, яке могло виникнути через ерозію і помутніння оптики, експонованої в космосі. Вибір оптимального поля зору приладу (18°) забезпечив можливість оцінки зоряної складової в умовах одноосової або відсутньої орієнтації супутника при швидкості обертання останнього 3°/с. Використання поля зору фотометра менш ніж 7° виключалося внаслідок порівняно невеликої чутливості світлоприймача і труднощів ототожнення за відсутності орієнтації супутника, а при полі зору більш ніж 22° виникали труднощі із захистом від стороннього світла (Сонце, Місяць, Земля) [2, с. 53–54]. За світловий еталон у приладі приймався люмінофор, активований С<sup>14</sup> і випромінюючий тільки у видимій області спектра. Калібрування світлового стандарту виконувалася перед запуском на Землі за спостереженнями диференціальної яскравості двох областей неба.

Основними завданнями науково-дослідної роботи Н.А. Дімова, А. М. Зверєвої, А.Б. Северного в рамках експерименту на супутниках було: 1) визначення яскравості нічного неба, зокрема визначення яскравості зоряного фону у видимій і ультрафіолетовій областях спектра; 2) порівняння фактичних даних з тими, які можна очікувати на підставі наявних у 60-ті рр. ХХ ст. відомостей про спектральний склад, чисельність і яскравість зірок Чумацького Шляху, а також відомостей про світіння зодіакального світла і туманностей.

Робота АФ-3 в умовах космічного польоту була бездоганною. Про це свідчать результати досліджень, проведених на ШСЗ “Космос-51” упродовж 21 дня: здійснювався нормальний цикл вимірювань, відлік світлового стандарту залишався незмінним. Однак, максимальна тривалість роботи приладу Н.А. Дімовим і А.Б. Северним не була встановлена через нетривалість експерименту.

Оскільки “Космос-51” був неорієнтованим, а точні координати траєкторії оптичної осі приладів “Космосу-213” були відсутні, першим етапом роботи була розшифровка телеметричних записів за допомогою ототожнення фотометрованих ділянок неба. Спочатку розраховувалися очікувані інтегральні потоки випромінювання від зіркових полів у видимому та

ультрафіолетовому каналах. Розрахункові значення світіння яскравих зірок порівнювалися з даними каталогу А. Бечварі, вплив слабких зірок визначали за таблицями Ф. Є. Роча і Д. Р. Мегіла. Світіння зірок середнього спектрального класу порівнювали з результатами Г.А. Шайна, П.П. Добронравіна, Є.Б. Костякова [4, с. 22].

На ШСЗ “Космос–51” з апогеєм 554 км і перигеєм 264 км науково–дослідна робота співробітниками КраОАН СРСР проводилася в період 10–31 грудня 1964 р. [4, с. 16].

За час польоту неорієнтованого супутника отримано 17 телеметричних записів в режимі безпосередньої передачі потоку від зоряного неба одночасно в двох каналах ширококутного фотометра АФ–3. З усіх записів, зафіксованих упродовж місяця, були відібрані три найбільш протяжні, що відносились до 10–12 грудня 1964 р. [4, с.29]. Під час них в поле зору не потрапляв Місяць і сигнал світіння неба–Земля–світіння неба був чіткий. Вивчено дві області Чумацького Шляху: яскрава область разом із Сіріусом, Чумацький Шлях в сузір’ях Візник, Оріон, Єдиноріг і Корма.

У результаті порівняння спостережуваної і очікуваної яскравості нічного неба були отримані наступні дані. Для Чумацького Шляху спостережувана яскравість у видимій області спектра була більше очікуваної на 20–30%. Таку різницю вчені КраО АН СРСР пояснювали тим, що на висотах супутників (200–300 км) значно впливає світіння від верхніх, більш високих шарів атмосфери і від пилової складової – пилової хмари (або пилового “хвоста”), що оточує Землю. В ультрафіолетовому каналі в області неба, що включала Сіріус, різниця між спостереженою і очікуваною яскравістю склала 0,45. Для області неба Чумацький Шлях–Оріон зафіксований дефіцит ультрафіолетової яскравості (0,34) [3, с. 79].

Також був визначений ще один параметр яскравості неба – його мінімальне світіння. 11 грудня 1964 р. А.Б. Северним, А.М. Звереву спостерігався широкий мінімум яскравості у видимому спектрі, що знаходився від області Чумацького Шляху на  $90^\circ$ . Спостережувана яскравість узгоджувалася з очікуваною в полюсі Галактики (168 одиниць яскравості) [4, с.31]. Враховуючи параметри яскравості неба у видимій області спектра, а також зодіакального світла, вчені розраховували інтенсивність випромінювання в ультрафіолетовому каналі при довжині хвилі 270 нм. Вона склала  $5,4 \times 10^{-8}$  ерг/см<sup>2</sup>·с·Å·стер. [4, с.31].

На ШСЗ “Космос–213” з апогеєм 291 км і перигеєм 205 км науково–дослідна робота співробітниками КраО АН СРСР проводилася 17 квітня 1968 р. [4, с. 16]. Цей супутник був вдосконалений у порівнянні з ШСЗ “Космос–51”: він мав орієнтацію по одній осі обертання (супутник–Сонце). Фотометр встановлювався перпендикулярно осі обертання супутника, що полегшувало ототожнення ділянок неба. За допомогою АФ–3 проведено вимірювання яскравості неба в період 19 оборотів супутника навколо своєї осі. Дослідження проводилися в момент екліптичної довготи Сонця  $27^\circ$ , тому траєкторія оптичної осі фотометра по небу

проходила через полюси екліптики і довготи  $117^\circ$  і  $297^\circ$  [4, с. 32]. Під час польоту “Космосу–213” на першому телеметричному записі за рівнем відліку від світлового стандарту виявилось, що чутливість видимого і ультрафіолетового каналів знизилася у порівнянні з калібруванням на Землі.

Телеметричні записи, отримані з борту ШСЗ, показали, що упродовж перших 13 сканів спостерігався значний ультрафіолетовий сигнал і одночасно з ним слабкий сигнал у видимому каналі. Ширина сигналу в ультрафіолетовому каналі свідчила про протяжність джерела випромінювання. Науковці КраО АН СРСР висловили припущення про те, що єдиним протяжним джерелом, яке потрапляло в поле зору фотометра при скануванні неба, був Чумацький Шлях в області розвилки в сузір’ях Лебідь–Орел. У підсумку яскравість зіркових полів зазначеної області склала  $4,5 \times 10^{-7}$  ерг/см<sup>2</sup>·с·Å·стер. при довжині хвилі 525 нм і  $3,1 \times 10^{-6}$  ерг/см<sup>2</sup>·с·Å·стер. при довжині хвилі 270 нм [4, с.37].

У 7 останніх сканах спостерігався інтенсивний сигнал (5200 од. яскравості) у видимому каналі і дуже слабкий в ультрафіолетовому [3, с. 83]. Даний сигнал за припущенням А.Б. Северного і А.М. Зверєвої міг бути викликаний точковим об’єктом з великою яскравістю у візуальній області. До таких належали Місяць, Юпітер (вони знаходилися на відстані  $10\text{--}20^\circ$  від краю смуги огляду), супутник “Космос–212” або частини супутників (ракети–носії або конуси супутників “Космос–212” і “Космос–213”). Ці ШСЗ здійснювали роздільний політ, а 15 квітня 1968 р. їх зістиковано. Надалі вони продовжували роздільний політ. Зі спостереження смуги зоряного неба випливало, що таким протяжним джерелом була тільки область розвилки Чумацького Шляху, оскільки це єдиний протяжний об’єкт, який потрапляв у поле зору фотометра в момент спостереження. Результати експериментів показали, що спостережувана яскравість неба в напрямках як на Чумацький Шлях, так і на полюс Галактики, в межах точності вимірів не відрізнялася від очікуваної, обчисленої на основі моделей зоряних атмосфер, статистики та даних про світіння зодіакального світла.

Упродовж чотирьох космічних експериментів на ШСЗ “Космос–51” і “Космос–213” А.Б. Северним, А.М. Зверєвою вперше виміряно яскравість неба поза атмосферою Землі одночасно в ультрафіолетовій (менше 300 нм) і видимій областях спектра за допомогою ширококутних фотоелектричних фотометрів. Крім того, вченими КраО АН СРСР зроблена спроба об’єднати всі наявні дані про інтенсивність випромінювання фону в напрямках на Сіріус і Чумацький Шлях в сузір’ях Оріон і Лебідь–Орел, а також у напрямі на полюс Галактики. Порівнявши результати досліджень зі значеннями, отриманими на космічній станції “Венера–3”, підтверджено, що в деяких напрямках (подібно Лебедю) максимум випромінювання лежить між 200 нм і 300 нм. Візуальна яскравість нічного неба перевищила очікувану на 20–40%. Цей надлишок яскравості був викликаний розсіяним світлом в найвищих шарах

земної атмосфери, включаючи можливу пилову хмару навколо Землі. В цілому доведено, що вимірне світіння в межах помилок вимірів не відрізнялося від очікуваного світіння відповідних зіркових полів з урахуванням міжзоряного почервоніння і зодіакального світла.

#### Список використаних джерел

1. Архів Російської академії наук. – Ф.1746. – Оп.1. – Спр.12. – 6 арк.
2. Димов Н.А. Внеатмосферные наблюдения светимости неба со спутников “Космос–51” и “Космос–213”. I. Метод и калибровка измерений/Н.А. Димов, А.Б. Северный // Изв. КРАО. – 1972. – Т. XLV. – С.53–66.
3. Димов Н.А. Внеатмосферные наблюдения светимости неба со спутников “Космос–51” и “Космос–213”. II. Результаты измерений и их интерпретация/Н.А. Димов, А.М. Зверева, А.Б. Северный // Изв. КРАО. – 1972. – Т. XLV. – С.67–89.
4. Зверева А.М. Внеатмосферные исследования ультрафиолетовой светимости фона неба / А.М. Зверева; дис. канд. физ.–мат. наук: 01.03.02 / А.М.Зверева; Крымская астрофизическая обсерватория АН СССР. – Научный, 1984. – 180 с.

#### References

1. Arhiv Rosijs'koi' akademii nauk. – F.1746. – Op.1. – Spr.12. – 6 ark.
2. Dimov N.A. Vneatmosfernye nabljudenija svetimosti neba so sputnikov “Kosmos–51” i “Kosmos–213”. I. Metod i kalibrovka izmerenij / N.A. Dimov, A.B. Severnyj // Izv. KRAO. – 1972. – T. XLV. – S.53–66.
3. Dimov N.A. Vneatmosfernye nabljudenija svetimosti neba so sputnikov “Kosmos–51” i “Kosmos–213”. II. Rezul'taty izmerenij i ih interpretacija / N.A. Dimov, A.M. Zvereva, A.B. Severnyj // Izv. KRAO. – 1972. – T. XLV. – S.67–89.
4. Zvereva A.M. Vneatmosfernye issledovanija ul'trafioljetovoj svetimosti fona neba / A.M. Zvereva; dis. kand. fiz.–mat. nauk: 01.03.02 / A.M. Zvereva; Krymskaja astrofizicheskaja observatorija AN SSSR. – Nauchnyj, 1984. – 180 s.

**Merko O. M.**, Candidate of Historical Sciences, the specialist of management of RAS in interaction with the scientific organizations of the CFD(Ukraine, Kyiv), chayka\_820@mail.ru;

**Scherbina A. D.**, postgraduate of the National scientific agricultural library of NAAS (Ukraine, Kyiv), chayka\_820@mail.ru

#### The space researches executed by scientists of the Crimean astrophysical observatory on satellites “Space”

On the basis of the analysis of representative sources stages, details of research work of staff of the Crimean astrophysical observatory of Academy of Sciences of the USSR on studying of an ultra-violet luminescence of a background of the sky on artificial satellites “Space–51”, “Space–213” are covered in article. The equipment value (AF–Z photometer) developed by N. A. Dimov, A.B. Severny for carrying out experiments out of the atmosphere of Earth is established. The device provided possibility of an assessment of a star component in the conditions of the monoaxial or absent orientation of the satellite. The main objectives within experiment on satellites are considered. It is proved that A.B. Severny, A.M. Zvereva throughout four space experiments on “Space–51” and “Space–213” for the first time measured sky brightness out of the atmosphere of Earth at the same time in ultra-violet (less than 300 nanometers) and seen range areas by means of wide-angle photo-electric photometers.

**Keywords:** space researches, astrophysical observatory, satellites “Space”.

**Мерко О. М.**, кандидат исторических наук, специалист Управления РАН по взаимодействию с научными организациями КФО (Украина, Киев), chayka\_820@mail.ru;

**Щербина А. Д.**, соискатель, Национальная научная сельскохозяйственная библиотека (Украина, Киев), chayka\_820@mail.ru

#### Космические исследования выполненные учеными Крымской астрофизической обсерватории на спутниках серии “Космос”

На основе анализа репрезентативных источников освещены этапы, детали научно-исследовательской работы сотрудников Крымской астрофизической обсерватории АН СССР по изучению ультрафиолетового свечения фона неба на искусственных спутниках “Космос–51”, “Космос–213”. Установлена ценность аппаратуры (фотометра АФ–З), разработанной Н.А.Димовым, А.Б.Северным, для проведения экспериментов вне атмосферы Земли. Прибор обеспечивал возможность оценки звездной составляющей в условиях одноосной либо отсутствующей ориентации спутника. Рассмотрены

основные задачи в рамках эксперимента на спутниках. Доказано, что А.Б.Северным, А.М.Зверевой на протяжении четырех космических экспериментов на “Космосе–51” и “Космосе–213” впервые измерена яркость неба вне атмосферы Земли одновременно в ультрафиолетовой (менее 300 нм) и видимой областях спектра с помощью широкоугольных фотозлектрических фотометров.

**Ключевые слова:** космические исследования, астрофизическая обсерватория, спутники серии “Космос”.

\* \* \*

УДК 636.082:001:924

**Бородай І. С.**

доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу інтелектуальної власності, маркетингу інновацій та аспірантури, Інститут розведення і генетики тварин імені М. В. Зубця НААН України (Україна, Чубинське), irinaboroday@online.ua

#### СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК НАУКОВИХ ЦЕНТРІВ З БІОХІМІЇ ТА ФІЗІОЛОГІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТВАРИН В УКРАЇНІ

Автором проведено науково-історичний аналіз становлення і розвитку наукових центрів, заснованих докторами сільськогосподарських наук, професором С. З. Гжицьким та академіком О. В. Квасницьким, які здійснили вагомий внесок у розроблення актуальних питань біохімії та фізіології сільськогосподарських тварин в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Дослідження ґрунтується на використанні комплексу загальнонаукових, структурно-функціональних та історичних методів, а також широкій джерельній базі, основу якої складають архівні документи. Охарактеризовано програму діяльності лідерів наукових центрів та їх продовжувачів. Узагальнено основні наукові розробки та висвітлено їх значення на окремих етапах становлення і розвитку галузевої наукової думки. Окремлено перспективи подальшого вивчення діяльності неформальних творчих колективів в аграрній науці.

**Ключові слова:** тваринництво, біохімія, фізіологія, біотехнологія, науковий центр.

Розвиток наукової думки ґрунтується на накопиченні та синтезі наукових знань, забезпеченні сприятливих умов для подальшої наукової творчості вчених, здатних розгорнути ефективну пошукову діяльність. У розвиток біохімії та фізіології сільськогосподарських тварин у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. в Україні суттєвий внесок зробили наукові центри, у діяльності яких прослідковується генезис основних наукових теорій і концепцій, традицій наукової творчості, спадкоємність поколінь. Їх творчий доробок слугує теоретичним і методологічним підґрунтям для подальшого розвитку зазначених напрямів. Водночас пошук подальших шляхів піднесення галузі тваринництва неможливий без ґрунтовної інвентаризації наукового спадку, накопиченого кількома поколіннями вчених, врахування специфіки еволюції вітчизняної галузевої наукової думки.

Попередніми дослідниками відтворено окремі аспекти становлення та розвитку наукових шкіл і центрів, їх значення в зоотехнії [3–5; 9; 10]. Однак, до цього часу не представлено цілісного науково-історичного аналізу діяльності неформальних творчих об'єднань з проблем фізіології і біохімії сільськогосподарських тварин і поставлено за мету даного дослідження. Автором використано історичні (порівняльно-історичний, предметно-хронологічний), загальнонаукові (аналіз, синтез, типологізація) та джерелознавчий методи дослідження. Методологія дослідження ґрунтується на застосуванні системно-історичного підходу.

За результатами дослідження найбільш авторитетний науковий центр з біохімії тваринництва засновано наприкінці 40–х років минулого століття при Інституті біології тварин НААН професором С. З. Гжицьким. Наукова діяльність ученого охоплювала переважно такі напрями: 1) дослідження біохімічних процесів у сільськогосподарських тварин у зв'язку з захворюваннями; 2) вивчення особливостей обміну речовин у різних видів сільськогосподарських тварин і розроблення основ підвищення їхньої продуктивності. Найбільшими здобутками вченого є з'ясування ролі рубця у жуйних у загальному метаболізмі організму та вивчення симбіозу тварин із мікроорганізмами, що їх заселяють. С. З. Гжицьким вперше встановлено, що рубець жуйних здатний всмоктувати іони калію, хлору, тіамін і ціанкобаламін, амінокислоти, а також доведено можливість проникнення окремих метаболітів у зворотному напрямку, що дало змогу встановити закономірності живлення та обміну речовин у сільськогосподарських тварин, впливаючи на формування їх продуктивності [3].

С. З. Гжицький підготував 16 докторів і 52 кандидатів наук, талановитих учених Ф. Ю. Палфія, П. З. Лагодюка, І. А. Макара, О. Ф. Явоненка, С. Й. Кусеня, І. Д. Головацького, О. М. Лемішко, В. Й. Скорохода, А. А. Туревського, В. М. Головача, І. Г. Пуліна, Г. І. Калачнюка, І. І. Розгоні, І. В. Шуста, Я. Л. Германюка, К. О. Дрель та ін.

Досліджуючи особливості обміну речовин у жуйних, С. З. Гжицький разом з учнями зробив значний внесок у вивчення та застосування азотистих сполук у їх годівлі. Так, важливу роль сірки в стимуляції синтезу біологічно активних сполук симбіотичними мікробними асоціаціями в передшлунках жуйних, у силосі та торфі встановив Ф. Ю. Палфій. Розробив методи консервування кукурудзяного силосу з сульфатом натрію, а також зерна підвищеної вологості з вуглеамонійними солями, що сприяють зростанню продуктивності тварин [2].

Продовжувачем наукових традицій С. З. Гжицького є також професор Г. І. Калачнюк, який уперше з'ясував основні ланки і особливості рубцевого та інтермедіарного метаболізму у відгодівельного молодняка при тривалому згодовуванні карбаміду, амідоконцентратних добавок, амінокислот, сульфату натрію, нетрадиційних джерел азоту й енергії, природних сорбентів, високопротеїнових ріпаківих добавок. Розробив біотехнологічні основи зростання продуктивності тварин на основі використання стимулюючих ріст, антибіотичних, гормональних та інших біологічно активних речовин [5].

Пріоритетні дослідження з вивчення впливу ультрафіолетового опромінення на обмінні процеси, ріст і продуктивність худоби провів професор В. М. Головач. Обґрунтував оптимальні дози опромінення для різних видів сільськогосподарських тварин і птиці, що були визнані вітчизняною і зарубіжною наукою. В. М. Головач був членом вченої ради АН УРСР з проблеми “Дія ультрафіолетового опромінення на мікроорганізми, тварин і людину в сучасних умовах” та вченої ради ВАСГНІЛ “Вивчення дії оптичного опромінення на організм сільськогосподарських тварин” [2].

Іншим учнем професора С. З. Гжицького, відомим ученим П. З. Лагодюком розвивалися напрями з гормональної регуляції молокоутворення, імунології лактації, білкового та амінокислотного живлення, біотехнології кормових засобів. Він обґрунтував можливість поповнення дефіциту протеїну в раціонах на основі використання синтетичних небілкових азотних сполук. Представляють інтерес його розробки з амінокислотного живлення свиней і птиці, якими доведено можливість поповнення дефіциту сірковміщуючих амінокислот за рахунок сірки сульфату [1].

За результатами дослідження у напрямі фізіології сільськогосподарських тварин найбільш авторитетний науковий центр засновано на початку 50–х років при Інституті свинарства академіком О. В. Квасницьким. Вперше вивчено фізіологію травлення й обміну речовин, вищої нервової діяльності, анатомо–фізіологічних особливостей лактації і розмноження свиней; розроблено і впроваджено у виробництво найбільш ефективний фракційний метод їх штучного осіменіння.

Учений також розробив метод трансплантації ембріонів кролів, овець і свиней, у 1950 р. одержав перших у світі поросят–трансплантантів. Теоретично обґрунтував ефективність розробленої ним системи безперервних опоросів, надраннього відлучення поросят при підвищенні інтенсивності використання свиноматок до 2,7 опоросів на рік. Підготував 35 кандидатів і докторів наук, зокрема В. Ф. Коваленка, Н. А. Мартиненко, Є. П. Стекленьова, М. Т. Плїшка, М. М. Маньківську, Л. О. Конюхову, В. О. Конюхову, М. М. Саричеву та ін. [6].

Науковим центром академіка О. В. Квасницького встановлено закономірності фізіології відтворення свиней, розроблено ефективні технології традиційного й індустріального свинарства. Так, В. Ф. Коваленко вперше довів можливість і необхідність синхронізації опоросів, розробив ряд нових приладів і різноманітних варіантів реконструкції і створення нових перспективних типів тваринницьких приміщень та свинарських промислових комплексів, що дають змогу значно знизити трудомісткість робочих процесів та підвищити ефективність ведення галузі [4].

Н. А. Мартиненко з'ясувала причини і намітила заходи запобігання ембріональної смертності тварин, а також теоретично обґрунтувала метод полібаричної стимуляції багатопліддя і великоплідності свиноматок. Подальше вдосконалення методу забезпечило високий рівень цих показників завдяки стимуляції розвитку мікроструктур ендометрія у препубертатний період розвитку свинок. Розробила технологію перманентного одержання приплоду свиней завдяки використанню постійно діючого інкубатора ооцитів–ембріонів при застосуванні не хірургічного методу трансплантації [9].

Ученими наукового центру досліджено мінеральний склад молока свиноматок різних порід і його зміни впродовж лактації. Вивчено вплив вітамінів на відтворну функцію яєчників свиноматок. Розроблено фізіологічне обґрунтування штучного осіменіння свиноматок малими дозами сперми. Проведено оригінальні дослідження з вивчення морфологічної характеристики гамет і фізіологічних особливостей

розмноження тварин у зв'язку з їх гібридизацією, що дало змогу створити низку гібридів, збагатити генофонд сільськогосподарських тварин.

Таким чином, у становлення і розвиток біохімії та фізіології сільськогосподарських тварин вагомий внесок зробили наукові центри. В Україні найбільш авторитетні галузеві наукові центри було засновано у другій половині ХХ ст. докторами сільськогосподарських наук, професором С. З. Гжицьким та академіком О. В. Квасницьким. Їх основними здобутками є розроблення теоретичних і методологічних основ обміну речовин, фізіології травлення, вищої нервової діяльності, анатомо-фізіологічних особливостей лактації і розмноження сільськогосподарських тварин, що дало змогу впливати на формування їх продуктивності, забезпечувати інтенсивне відтворення найбільш цінних генотипів.

На перспективу вважаємо доцільним розкриття феномену наукових центрів з біохімії та фізіології в тваринництві не лише в площині вертикальних наукових зв'язків: учитель–учень, а й горизонтальних – взаємодія з іншими науковими школами і центрами, науковий дискурс у вітчизняній і зарубіжній зоотехнії. Вважаємо доцільним відтворення культурного контексту професійної діяльності предшественників наукових центрів, встановлення факторів, які визначали їх науковий вибір і пріоритетність досліджень, стиль мислення, методологічний арсенал. Важливим є вивчення формування наукових пріоритетів їх лідерів у контексті політизації чи ідеологізації знань, суспільно-політичних викликів епохи. Звичайно, такий підхід до інтелектуальної біографії вітчизняних учених у галузі зоотехнії потребує більшого антропоцентризму та міждисциплінарності.

#### Список використаних джерел

1. Бородай І. С. Теоретико-методологічні основи становлення та розвитку вітчизняної зоотехнічної науки: монографія / І. С. Бородай. – Вінниця, 2012. – 416 с.
2. Вчені у галузі тваринництва / УААН; наук. ред. Г. О. Богданова, В. П. Бурката. – К.: Аграрна наука, 1999. – 324 с. – (Серія “Українські вчені-аграрії ХХ ст.”; кн. 2).
3. Галяс В. Л. С. З. Гжицький – вчений, організатор науки, педагог / В. Л. Галяс. – Львів, 2000. – 335 с.
4. Інститут свинарства ім. О. В. Квасницького Української академії аграрних наук. До 75-річчя від дня заснування: монографія / за ред. О. Ф. Сагла. – Полтава, 2005. – 96 с.
5. Історія Інституту біології тварин (1960–2010) / [Влізло В. В., Федорук Р. С., Ратич І. Б. та ін.]. – Львів–Дрогобич: Посвіт, 2010. – 324 с.
6. Квасницький А. В. Новое в физиологии размножения животных / А. В. Квасницький. – М.: Сельхозгиз, 1951. – 200 с.
7. Коваленко В. Ф. Теоретичні і практичні аспекти наукових розробок академіка О. В. Квасницького / В. Ф. Коваленко // Вісник Полтавського державного сільськогосподарського інституту. – 2000. – №1. – С.17–19.
8. Мартыненко Н. А. Разработка методов трансплантации эмбрионов млекопитающих академиком А. В. Квасницким и его школой / Н. А. Мартыненко // Вісник Полтавського державного сільськогосподарського інституту. – 2000. – №1. – С.20–22.
9. Рыбалко В. П. Наш выдающий сучасник – академік О. В. Квасницький / В. П. Рыбалко, В. М. Писаренко // Вісник Полтавського державного сільськогосподарського інституту. – 2000. – №1. – С.6–9.
10. Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні (з найдавніших часів до сьогодні) / [Мельничук Д. О., Зубець М. В., Беренштейн Л. Ю. та ін.]. – К.: НАУ, 2005. – 224 с.

#### References

1. Boroday I. Do istoriyi stanovlennya doslidnoyi spravy u

haluzyakh tvarynystva // Istoriya ukrayins'koyi nauky na mezhi tysyacholit'. – Kyiv, 2009. – Vol.42. – S.49–57.

2. Vcheni u haluzi tvarynystva / UAAN; nauk. red. H. O. Bohdanova, V. P. Burkata. – K.: Ahrarna nauka, 1999. – 324 s. – (Seriya “Ukrayins'ki vcheni-ahraryi XX st.”; kn. 2).
3. Halyas V. L. S. Z. Hzhys'kyu – vchenyy, orhanizator nauky, pedahoh / Halyas V. L. – L'viv, 2000. – 335 s.
4. Instytut svynarstva im. O. V. Kvasnyts'koho Ukrayins'koyi akademiyi ahrarnykh nauk. Do 75-richchya vid dnya zasnuvannya: monohrafiya / za red. O. F. Sahla. – Poltava, 2005. – 96 s.
5. Istoriya Instytutu biolohiyi tvaryn (1960–2010) / [Vlizlo V. V., Fedoruk R. S., Ratykh I. B. ta in.]. – L'viv–Drohobych: Posvit, 2010. – 324 s.
6. Kvasnitskiy A. V. Novoe v fiziologii razmnozheniya zhivotnykh / Kvasnitskiy A. V. – M.: Selhozgiz, 1951. – 200 s.
7. Kovalenko V. F. Teoretychni i praktychni aspekty naukovykh rozrobok akademika O. V. Kvasnyts'koho / V. F. Kovalenko // Visnyk Poltavs'koho derzhavnogo sil's'kohospodars'koho instytutu. – 2000. – №1. – S.17–19.
8. Martynenko N. A. Razrabotka metodov transplantatsii embrionov mlekopitayuschih akademikom A. V. Kvasnitskim i ego shkoly / N. A. Martynenko // Visnyk Poltavs'koho derzhavnogo sil's'kohospodars'koho instytutu. – 2000. – №1. – S.20–22.
9. Rybalko V. P. Nash vydatnyy suchasnyk – akademik O. V. Kvasnyts'kyu / V. P. Rybalko, V. M. Pysarenko // Visnyk Poltavs'koho derzhavnogo sil's'kohospodars'koho instytutu. – 2000. – №1. – S.6–9.
10. Stanovlennya i rozvytok ahrarnoyi osvity ta nauky v Ukrayini (z naydavnishykh chasiv do s'ohodennya) / [Mel'nychuk D. O., Zubets' M. V., Berenshteyn L. Yu. ta in.]. – K.: NAU, 2005. – 224 s.

**Boroday I. S.**, doctor of historical sciences, head of the department of intellectual property, marketing of innovation and post-graduate study of Institute of Animal Breeding and Genetics nd. a. M. V. Zubets of NAAS Ukraine (Ukraine, Chubynske), irinaboroday@online.ua

#### Formation and development of research center for biochemistry and physiology of farm animal in Ukraine

The author has done research and historical analysis of the formation and development of research centers that based by doctors of agricultural sciences, professor S. Z. Gzhyskiy and academician A. V. Kvasnytskiy who made a significant contribution to the development of main issues biochemistry and physiology of farm animals in the second half of the XX – early XXI century in Ukraine. The research is based on the use complex of general scientific, structural and functional, historical methods, as well as a large base of sources primarily archival documents. Program of scientific activities of research centers leaders and their successors have been described. The basic scientific developments were summarized and their role at various stages of formation and development of branch scientific thought were shown. The prospects for further research of informal creative teams in agricultural science were studied.

**Keywords:** animal husbandry, biochemistry, physiology, biotechnology, research center.

**Boroday I. S.**, доктор исторических наук, старший научный сотрудник, заведующая отделом интеллектуальной собственности, маркетинга инноваций и аспирантуры, Институт разведения и генетики животных им. М. В. Зубца НААН Украины (Украина, Чубинское), irinaboroday@online.ua

#### Становление и развитие научных центров по биохимии и физиологии сельскохозяйственных животных в Украине

Автором проведен научно-исторический анализ становления и развития научных центров, основанных докторами сельскохозяйственных наук, профессором С. З. Гжицьким и академиком О. В. Квасницьким, которые совершили существенный вклад в разработку актуальных вопросов биохимии и физиологии сельскохозяйственных животных в Украине второй половины ХХ – начала XXI ст. Исследование основывается на использовании комплекса общенаучных, структурно-функциональных и исторических методов, а также обширной базы источников, основу которой составляют архивные документы. Приведена характеристика программы деятельности лидеров научных центров и их продолжателей. Обобщены основные научные разработки и освещено их значение на отдельных этапах становления и развития отраслевой научной мысли. Очерчены перспективы дальнейшего изучения деятельности неформальных творческих коллективов в аграрной науке.

**Ключевые слова:** животноводство, биохимия, физиология, биотехнология, научный центр.

\* \* \*

УДК 37(71:161.2)

**Шолота Х. В.**

асистент кафедри міжнародних відносин, Львівський національний університет імені Івана Франка (Україна, Львів), chrischolota@ukr.net

**УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА КАНАДИ У ЗАГАЛЬНОКАНАДСЬКОМУ ЖІНОЧОМУ РУСІ ХХ СТ.**

*Розкрито роль українського жіноцтва Канади у розвитку загальноканадського жіночого руху. Проаналізовано діяльність українських жіночих організацій Канади як складової загальноканадського жіночого руху ХХ ст*

**Ключові слова:** український жіночий рух, Канада, феміністичні традиції, жіночі організації Канади.

Українська діаспора, перебуваючи тривалий час у Канаді, поступово вкорінювалася в соціально-економічне і культурне життя цієї країни. Українська громада в Країні кленового листка доведа, що дієва участь у загальноканадському житті сприятиме відстоюванню їх політико-правового статусу. Українське жіноцтво Канади також демонструвало ідейно-теоретичну єдність із загальноканадським жіночим рухом, який мав давні феміністичні традиції і здобутки.

Мета цієї роботи розглянути та проаналізувати діяльність українського жіноцтва Канади та його вплив на загальноканадський жіночий рух.

У 1916 р. боротьба за виборче право для жінок Канади увінчалася успіхом у ряді провінцій: з січня 1917 р. було введено право голосування для жінок на провінційних виборах в Альберті, Саскачевані, Манітобі, Британській Колумбії, а потім і в Онтаріо [1]. А в 1918 р. федеральний парламент країни прийняв закон про надання жінкам рівного з чоловіками виборчого права по всій країні.

Надання жінкам повноцінних громадянських прав змінило пріоритети емансипаційних прагнень канадського жіноцтва. Проблемою стала здатність жінок скористатися цими правами. Тому в 30–40-х рр. ХХ ст. канадське організоване жіноцтво активно боролось за рівну оплату праці жінкам і чоловікам, створення навчальних програм для жінок, а також запровадження медичного страхування, вдосконалення пенсійного законодавства.

Розвиток канадського жіночого руху відбувався в ліберально-феміністичній формі. Послідовні ліберальні засади, яких дотримувалися канадські ідеологи лібералізму, були: засада легальної діяльності в межах чинного законодавства і, відповідно, поширення в суспільстві легальної ідеології; засади ліберальної справедливості і релігійної толерантності; засада еволюційної розбудови громадянського суспільства, “невтручання держави” в економічне, громадське, культурне життя. Ці ліберальні постулати були близькими західноукраїнському жіночому рухові ще в міжвоєнний період. Український жіночий конгрес 1934 р. у Станиславові О. Маланчук-Рибак взагалі розглядає як кульмінацію ідеологічного розвитку ліберального фемінізму [2]. Тому ідеологія ліберального фемінізму отримала розуміння і підтримку в українському жіночому русі Канади.

Визначальну роль у загальноканадському жіночому русі жіноцтва відіграла найпотужніша жіноча

організація країни – Національна Рада Жінок Канади (НРЖК). Протягом всієї своєї більше як сторічної історії (організація була створена в жовтні 1893 р.) НРЖК зарекомендувала себе надійним захисником економічних, соціальних і політичних прав жіноцтва країни [3].

Національна Рада жінок Канади представляє жіноцтво Канади в Міжнародній жіночій раді, має акредитацію при економічній і соціальній раді ООН. НРЖК також бере участь у роботі комісії в справах жінок Організації американських держав. Організація тісно співпрацює з канадськими урядовими установами. Упродовж багатьох років запроваджена практика щорічних звітів прем'єр-міністра й членів Кабінету міністрів на конференціях НРЖК [3].

Співпраця з НРЖК дала змогу представникам українського жіноцтва стати учасниками міжнародних жіночих форумів. У 60-х рр. активістки українських жіночих організацій у складі делегацій НРЖК брали участь у роботі конференцій Міжнародної жіночої Ради в Стамбулі, Вашингтоні, Тегерані. У 1966 р. серед десяти делегаток НРЖК на конференції МЖР було четверо українок: А. Токарик, К. Міськів, Є. Козяр та С. Гавриш. Українки активно використовували трибуну цих міжнародних з'їздів для висловлювання своїх поглядів на актуальні питання жіночого руху, а також для активної підтримки боротьби українського народу за демократію і незалежність [4].

Завдяки своїй активній діяльності українські жінки користувалися заслуженим авторитетом серед канадського жіноцтва. На початку 1967 р. з нагоди 100-річчя Канади НРЖК відзначило 12 своїх активісток, серед них представницю українського жіноцтва Г. Лазарук-Гендерсон з Давфину [5].

У 1961 р. на конвенції у Віндзорі відомо українську громадські діячку Г. Гнатишин було обрано заступником голови НРЖК, а О. Войченко очолила комітет мистецтва і літератури [4]. У 1965 р. на конвенції НРЖК у Нанаймо делегація представників українських жіночих організацій вручили керівництву КНЖР копію брїфу про двомовність і двокультурність, який був представлений королівській комісії. З 1969 р. заступником голови НРЖК стала представниця Союзу Українок Канади (СУК) М. Дідур [4].

А в 1970–1973 рр. Г. Гнатишин була удостоєна великої честі очолити Національної Ради Жінок Канади. Г. Гнатишин народилася в Канаді в родині українців-патріотів. Вона стояла біля витоків СУК, десять років очолювала цю поважну жіночу організацію. Тривалий час редагувала “Жіночу сторінку” в газеті “Український голос”. Уся родина Г. Гнатишин активно займалася громадською діяльністю. Батько її був сенатором, а син – генерал губернатором Канади [6].

У другій половині 60–70-х рр. жіночий рух у Західній Європі, США та Канаді вийшов на якісно новий рівень. Деякі з дослідників називають цей період “другим етапом фемінізму”. Це було десятиріччя масових соціальних потрясінь, названих в американській історіографії “революціями”: студентською, афро-американською, етнічною, контркультурною [7]. Саме в цей період різко посилюється боротьба за громадянські права негрівського населення США, лівий студентський

рух на Заході, кампанія проти війни у В'єтнамі. Немалу роль відіграли соціально-економічні зміни в західному суспільстві середини ХХ ст., серед яких слід відзначити значне підвищення трудової зайнятості жінок та збільшення їх чисельності у сфері вищої освіти [8].

Як зазначає відомий дослідник історії фемінізму Д. Дахлеруп у роботі “Нова жіноча політика”, новий етап жіночого руху був протестом жінок проти патріархального суспільства (суспільства з домінуванням чоловіків). Ця “жіноча революція” відбувалася під лозунгом: “Якщо жінка має право на половину раю, то вона має право і на половину влади на землі!” [9, с. 26].

Жінки вели активну боротьбу за збільшення їх присутності в усіх структурах управління суспільством, за право на отримання роботи, рівні можливості просування по щаблях кар'єри, рівну оплату за рівну працю [10, с. 70].

Початком другого етапу феміністського руху в Канаді вчені вважають жіночу конференцію 3 травня 1966 р. у Торонто, де представниці 32 жіночих організацій, серед них НРЖК, обговорили становище жіноцтва в країні і ухвалили рішення про створення комітету з питань рівноправності чоловіків і жінок у Канаді (CEW). Жінки також звернулися до уряду вжити законодавчих заходів щодо покращення становища жінок [11].

Рух за права жінок у Канаді багато в чому наслідував завдання соціального фемінізму 1930-х рр. В основу поміркованого крила, як і в попередній період, лягла ідейно-політична концепція ліберального фемінізму. Ліве крило жіночого руху, що виникло на хвилі молодіжного руху, об'єднувало різні радикальні ідеї, спрямовані не на законодавче реформування, а на зміну жіночої свідомості і соціокультурних практик. У силу своїх ідейних установок і організаційних форм помірковане крило виявилось найбільш впливовим у законодавчих і виконавчих структурах влади.

У лютому 1967 р. прем'єр-міністр країни Л. Пірсон оголосив про створення Королівської Комісії щодо статусу жінок. Цій організації було доручено розробити заходи, які були передані федеральному уряду для забезпечення рівних можливостей для жінок у всіх сферах життя канадського суспільства. Очолила комісію Ф. Бірд – тележурналістка із Оттави [11].

Створення Королівської комісії стало переломним моментом у жіночому русі Канади і символом “другої хвилі фемінізму”. На думку відомого канадського дослідника жіночого руху Н. Чорного “ключовим моментом для другої хвилі руху канадських жінок були 1967–1970 рр. Діяльність Королівської комісії привела до значного збільшення інформованості громадськості про становище жінок. У цей період приймаються деякі законодавчі акти щодо покращення становища жінок і посилюється радикальний фемінізм у Канаді” [12, с. 83].

Комісія здійснювала свою діяльність у таких напрямках:

- жінки мають право на вільний вибір своїх занять;
- турбота про дітей є спільним обов'язком матері і батька;
- суспільство несе відповідальність за жінок, особливо під час вагітності і пологів;

– у деяких місцевостях країни жінки потребують спеціального лікування для подолання негативних наслідків дискримінаційної практики [13, с. 1].

У 1970 р. Комісія підготувала звіт про свою роботу, в який було включено 167 рекомендацій з таких питань як рівна оплата чоловікам і жінкам за однакову роботу, контроль за народжуваністю, державна допомога вагітним жінкам та матерям з новонародженими дітьми, доступ жінок на керівні посади, право матерів на неповний робочий день тощо. Цей документ суттєво прискорив реалізацію реформ для покращення становища канадських жінок [13, с. 1].

Канадські жіночі організації розпочали активну діяльність по інтеграції жінок у політичний рух. З метою об'єднання зусиль у проведенні реформ, що максимально відповідають інтересам жіноцтва, як на федеральному так і на провінційному рівнях, у середині 1971 р. було засновано потужну національну громадську організацію – Комітет національної дії статусу жінок (The National Action Committee on the Status of Women – NAC). Цей Комітет об'єднав 23 загальноканадські жіночі об'єднання.

Як складові частини НРЖК українські жіночі організації також стали учасниками всеканадського руху за надання жінкам рівних можливостей з чоловіками. У січні 1972 р. С. Стечишин очолила делегацію керівництва НРЖК на нараді з членами уряду в Оттаві, де піднімалися питання більш активного залучення жінок на керівні посади в правоохоронні органи. Уряд запевнив, що сприятиме збільшенню жінок серед працівників найвищих судів країни та в складі присяжних засідателів.

Питання покращення становища жінок у Канаді було головною темою конвенції НРЖК у Раджайні в травні 1972 р., яка проходила під керівництвом Г. Гнатишин. Представниці українських жіночих організацій були активними учасниками семінарів на теми: “Яке становище займає господиня дому?”, “Факти які засвідчують нерівність чоловіків і жінок у суспільстві” та інших. Форум Національної ради розробив цілий ряд пропозицій до уряду по залученню жіноцтва в політичне і соціально-економічне життя Канади. Зокрема йшлося про створення федеральної комісії про статус жінок Канади, яка мала щорічно звітувати в парламенті про становище жіноцтва [4].

10–15 червня 1973 р. у Торонто відбулася конференція НРЖК, на якій активно обговорювалися питання покращення становища жіноцтва країни. Учасниками конференції було і делегатки від найбільших українських жіночих організацій Канади. На цьому форумі Г. Мельник обрали заступницею голови НРЖК, Л. Грегор – головою комітету охорони здоров'я і громадської опіки [4]. Г. Гнатишин та М. Мазюк на конференції отримали звання почесних членів НРЖК. Для останньої це була одна з її численних нагород. 1991 р. вона отримала від генерал-губернатора Канади Р. Гнатишина медаль “Нагорода людини”. Невдовзі її обрали до Сенату Канади.

26 червня – 4 липня 1973 р. проходив конгрес Міжнародної жіночої Ради (МЖР) у Відні за участю 400 делегаток з 40 країн світу та представників ООН, ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ. У центрі уваги форуму стояло питання покращення становища жінки у світі. Г.



Гнатишин на конгресі обрано заступником голови МЖР [4].

Проблеми жіноцтва Канади активно обговорювалися на XXXIV з'їзді СУК у вересні 1973 р, який пройшов під гаслом “Наше майбутнє – у наших руках”. Форум прийняв спеціальну резолюцію з цього питання, підтримавши зусилля НРЖК та інших канадських організацій у відстоюванні прав жінок [4].

На другому світовому конгресі СФУЖО в 1973 р., який проходив у Оттаві, також активно обговорювалися питання становища жінок у вільному світі. Г. Гнатишин, як заступник голови МЖР, у своєму виступі наголосила, що навіть у демократичних країнах Заходу роль жіноцтва зменшується. Вона запросила українських жінок взяти участь у майбутньому конгресі МЖР, який має відбутися в Канаді, де будуть обговорюватися питання становища жінок. Від провінційного уряду виступала посол Лелюк, підкресливши роль жіноцтва в політиці Канади, зокрема у виборчих кампаніях [14].

Питання забезпечення рівних прав жінок і чоловіків і надалі перебувало в центрі уваги НРКЖ. У 1975 р. на конференції цієї організації в Монреалі прийнято рішення про видання книги “Жінки Канади – їх життя та праця”. На цьому форумі представниці СУК Г. Мельник очолила секцію охорони здоров'я і соціального розвитку, Л. Грегори – комітет здоров'я і опіки [4].

У червні 1976 р. на конференції МЖР у Ванкувері, темою якої було “Виклики майбутнього”, у центрі уваги перебували проблеми відповідальності жінок у громадському і приватному житті, їх участі в економічній діяльності суспільства тощо. Представники українських жіночих організацій взяли активну участь в обговоренні цієї проблеми [4].

Активний і цілеспрямований жіночий рух Канади, що постійно працював над підвищенням свого професійного і політичного рівня, став головним фактом створення в Канаді національної системи інтеграції інтересів жіночого населення в політику. Та особливу заслугою жіночих організацій було формування самосвідомості жіноцтва, зростання їх самооцінки, почуття власної гідності, що базується на визнанні права на власний вибір у суспільстві.

Жіночими організаціями були розроблені цільові програми по забезпеченню рівних прав і можливостей для жіноцтва країни, серед яких одне з найважливіших місць займає “Жіноча програма”, затверджена канадським парламентом у 1973 р. Її основна мета – забезпечення допомоги жіночим організаціям, які у своїй діяльності орієнтуються на покращення становища жінок у Канаді. На протязі останнього десятиріччя ХХ ст. за сприяння “Жіночої програми” було реалізовано більше 2 тис. проектів на суму більше 40 млн. канадських дол. [15, с. 180].

За ініціативою жіноцтва і під його неослабним тиском у 1976 р. було створено Агенцію в справах жінок Канади (Status of Women Canada), що має відділення у всіх провінціях Канади і займається координацією політики в справах жіноцтва і управлінням програмами, які стосуються жінок. Агенцію в справах жінок Канади – це федеральна державна установа із статусом міністерства. Однак усі

міністри, відповідальні за становище жінок, мали одночасно портфелі інших міністерств – чи міністра юстиції, чи імміграції, чи державного секретаря, чи охорони здоров'я та соціального захисту [15, с. 178].

Агенція сприяла поширенню рівності за ознакою статі і повноцінній участі жінок в економічному, політичному, соціальному і культурному житті країни. Вона проводить роботу за такими напрямками: підвищення економічної самостійності жінок і покращення їх становища, викорінення систематичного насильства у відношенні до жінок і дітей, зміцнення прав жінок як права людини. У своїй діяльності вона спиралася на Канадську Хартію прав і свобод, до якої в 1985 р. включена стаття про рівні права чоловіків і жінок. Крім того, у розділі 35 Конституційного акту 1982 р. визнаються і підтверджуються існуючі договірні права корінних народів Канади. Ці права гарантували рівні права чоловікам і жінкам [15, с. 201].

Базою діяльності Агенції стали найважливіші міжнародні документи про гендерну рівність, які були підписані канадським урядом і ратифіковані вищим законодавчим органом країни. Ключовим моментом у діяльності Агенції в справах жінок Канади став розвиток і підтримка контактів з жіночими неурядовими організаціями. Агенція інформувала громадськість Канади про пріоритети урядової політики у відношенні до жінок. Політичні партії також вживали кроки по втягненню жінок у політичну діяльність, прагнучи відповідати новим реаліям дня і не втратити суттєву підтримку серед жінок-виборців.

У співпраці із жіночими організаціями урядові структури Канади стали надзвичайно ефективно вирішувати гендерні проблеми. Канада належить до небагатьох країн, де діє федеральний план рівності між чоловіком та жінкою, впроваджений у відповідь на звернення ООН до всіх країн-членів організації з вимогою розробити національний план щодо покращення становища жінки. Федеральний план є спільною ініціативою і відображає зусилля всіх федеральних міністерств та намагання уряду досягти гендерної рівноваги.

Одним із позитивних наслідків жіночого руху стало запровадження вивчення історії фемінізму у вищих навчальних закладах Канади з особливими програмами, що включали спеціалістів з біології, фізіології, антропології, етнографії, філософії, історії, філології. Щоб об'єднати всі ці різноманітні науки в єдине ціле вводиться нове поняття “гендер”, яке на українській мові можна розкрити тільки фразою “соціальні відносини статі”. Серед перших викладачів теорії фемінізму і права в Альбертському університеті була українка за походженням Г. Фрілант-Хомяк, одна із активісток феміністського руху в країні.

Проведені в Канаді реформи щодо покращення становища жіноцтва сприяли тому, що на виборні посади вищого рівня виконавчої й законодавчої влади як на рівні загальнодержавного (федерального), так і другого рівня (уряду провінцій) у 70–80-ті рр. було висунуто чимало жінок. Частка жінок у Палаті обшин федерального парламенту зросла більш як у три рази з 1980 до 1995 роки. За цим показником Канада займала в середині 1990-х рр. дев'яте місце серед промислово розвинених країн.

У 80-ті рр. всі території і провінції Канади збільшили представництво жінок у законодавчих органах регіонів. Дев'ять з дванадцяти найбільших міст мали більше 25 % жінок у міських органах влади. Жінки активно боролися за виборні посади в парламенті. З 1974 р. до 1988 р. їх доля серед кандидатів у вищий законодавчий орган країни зросла з 9,4 до 19,2%, тобто більше, ніж удвічі [16, с. 22].

Важливо, що сталися помітні зміни і у висуванні жінок українського походження на керівні посади як у провінційні так і в центральні органи влади. Так, Р. Андрійчук після закінчення Саскачеванського університету, з 1966 р. працювала юристом, зарекомендувавши себе активним захисником прав людей. Отримала звання Почесний доктор права університету Регіни. У 1976 р. була призначена суддею Саскачеванського провінційного суду, де спеціалізувалася на захисті прав дітей. З 1987 р. працювала спеціальною уповноваженою від Канади в Кенії і Уганді, а потім послом Канади в Сомалі та Португалії. Р. Андрійчук також у 1988–1993 рр. була постійним представником Канади в Комісії по правах людини в ООН.

У 1993 р. її обрали депутатом сенату (перша жінка сенатор від Саскачевану) від партії Прогресивних консерваторів, а з 2004 р. – Консерваторів Канади. Як політичний доповідач Парламентської асамблеї НАТО та представник Ради НАТО-Україна Парламентської асамблеї НАТО активно лобювала інтереси нашої країни. Саме завдяки зусиллям КУК та особисто Р. Андрійчук 19 червня 2003 р. канадський парламент одностайно прийняв резолюцію, в якій офіційно засудив геноцид проти українського народу під час голодомору 1932–1933 рр. У 2008 р. ця визначна громадська діячка нагороджена українським орденом Ярослава Мудрого за активну участь у розвитку українсько-канадських відносин.

Відомою в наукових і громадських колах країни була С. Федорук. У 1988–1994 рр. вона працювала на посаді віце-губернатора провінції Саскачеван (перша серед жінок та ще й українок). У 1989 р. С. Федорук стала Лейтенант-губернатором Саскачевану (представником королеви Єлизавети в провінції Саскачеван). За свою подвижницьку працю на науковій та громадській ниві ця жінка була удостоєна багатьох нагород. С. Федорук – кавалер Ордена Канади і Почесний доктор Віндзорського університету. З 1986 р. встановлена премія її імені в галузі медичної фізики “За найкращу наукову статтю”. Цього ж року С. Федорук названа “Жінкою року” Канади, нагороджено орденом “За заслуги” – найвищою нагородою провінції Саскачеван. У 1992 р. з нагоди святкування 65-річчя високоповажної С. Федорук королева Великої Британії Єлизавета II влаштувала їй прийом у Букінгемському палаці. На честь С. Федорук названа нова вулиця в столиці провінції Саскачеван у місті Саскатуні.

У 1964–1965 рр. Канаду в Комітеті прав людини ООН представляла українка В. Касюрка. Вона здобула університетську освіту в Західному Онтаріо. Була головою відділу громадянства і інтеграції в Онтаріо, членом об'єднання українських підприємців і професіоналів. У 1972 р. міністр праці провінції

Онтаріо призначив головою комісії прав людини цієї провінції.

У 1965 р. провінційний уряд Альберти призначив українку А.-М. Дікур до керівної ради Атабаського університету, а міськрада Едмонтону Н. Фаритон – до роботи в комісії культури. М. Ваврикова, один із керівників ЛУКЖК, була першою з канадських українок, призначених суддею сімейного суду. За самовіддану роботу на благо громади на конгресі КУК у 1972 р. вона отримала шевченківську медаль.

Сенатором від партії Прогресивних консерваторів у 1986–2009 рр. була М. Співак, яка закінчила Манітобський університет, займалася викладацькою діяльністю та бізнесом. Була дуже активною в громадському житті Манітоби, очолюючи Виховну раду провінції. У парламенті працювала в комітеті енергетики, оточуючого середовища і природних ресурсів.

У 1988 р. молоду українку В. Голяд призначили старшим радником міністерства багатокультурності. Голяд закінчила університет у Ватерлоо, була активним учасником українського громадського життя. Вагомих успіхів добилися жінки-українки і в підприємницькій діяльності. У 1976 р. у номінації людина року в Монреалі відзначено А. Боднарчук, яка працювала директором комп'ютерного зв'язку в “Air Canada”.

На початку 80-х рр. Я. Андріїв очолила українську кредитову спілку в Торонто. У 1988 р. вона стала першою україною, обраною керівником Центральної ради кредитових спілок Канади, членом Асоціації директорів кредитових спілок та дорадчого комітету виконавчих керівників для розвитку кредитових спілок Онтаріо, головою групи користувачів комп'ютерів “ЗЕВС”. Прикметно, що Я. Андріїв активно займалася благодійною допомогою дітям українських шкіл і дитячих садочків Торонто.

Разом з тим, активну участь у загальноканадському жіночому русі українське організоване жіноцтво не вважало пріоритетним напрямком своєї діяльності. Українські жіночі організації використовували свою участь у роботі канадських жіночих організацій у першу чергу для захисту інтересів знедолених жінок України через урядові інституції Канади та на міжнародному рівні. Тому участь українського жіноцтва в русі за рівні права з чоловіками в Канаді не стала масовою. Про це засвідчили і матеріали III Конгресу СФУЖО, де було визнано, що проблема рівноправності жінок і чоловіків в українській громаді не стало предметом широкого обговорення.

Журналісти “Нашого життя” у статті, присвяченій цьому форуму констатували, що, на жаль, ця сторінка жіночого руху не йде на одному рівні з загальножіночими течіями у світі. Причиною цього, на думку авторів, було те, що на першому плані в українського жіноцтва в еміграції перебувають питання боротьби за незалежність України [17, с. 18]. Утім, проблеми надання жіноцтву рівних прав з чоловіками широко не висвітлювалася на сторінках української жіночої преси, а піднімалися спорадично, не проводилася дискусія щодо їх обговорення.

Щоправда, особливо молодша генерація українських жінок все активніше заявляли про необхідність більш

активної участі у феміністичному русі Канади і посиленням статус-кво жінок в українській громаді. У 1985 р. канадські і американські феміністки українського походження організували конференцію в Едмонтоні, щоб відзначити сторіччя українського жіночого руху. Її організатори ініціювали створення громадської організації “Другий вінок” (в честь жіночого альманаху “Перший вінок”, виданого в 1887 р. Н. Кобринською та Оленою Пчілкою). Учасники форуму розглянули становище українського жіноцтва не лише в СРСР, але й канадському суспільстві. Конференція також обговорила необхідність сприяння у вирішенні етнічних проблем і феміністських ідей в етнічних громадах [18].

У Канаді всі зміни в статусі жіночого населення, не дивлячись на їх об’єктивну необхідність, відбулися і продовжують реалізовуватися в результаті конкретної діяльності і впертої роботи жіночого руху, що став фактором і впливовою силою в політичному житті. Саме активна діяльність жіночого руху стала поштовхом до створення національного механізму по покращенню становища жінок в країні, сам факт появи якого символізує зміни як у статусі жіночого населення, так і в громадській свідомості у ставленні до жінок.

#### Список використаних джерел

Стебельський Б. Ідеї і творчість: збірник статей та есеїв / Б. Стебельський ; Ред. О. Копач. – Торонто : [б. в.], 1991. – 352 с.

Маланчук-Рибак О. Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст: Монографія / О. Маланчук-Рибак – Чернівці: Книги, 2006. – 500 с.

“Шумка” (танцювальний ансамбль) // <http://www.shumka.com>.

Когуська Н. Півстоліття на громадській ниві: нарис історії Союзу українок Канади. 1926–1976 / Н.Когуська; Передне сл. авт. – Едмонтон ; Вінніпег: Заходами і коштом Союзу українок Канади з Фондації ім.Н.Кобринської при допомозі дотації провінційного й федерального урядів та Шевченківської фундації, 1986. – 1034 с.

Войценко О. Літопис українського життя в Канаді. Т.7. – Доба завершених консолідаційних процесів і змагання за конституційне визнання – 1960–1969. – Едмонтон: КІУС, 1986. – 545с.

Encyclopedia of Ukraine /Ed.by Danylo Husar Struk. – Toronto: University of Toronto Press. –Vol.II. – 1988. – 737 p.

Введение в гендерные исследования. Ч. I: Учебное пособие /Под ред. И. А. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ, 2001; СПб.: Алетейя, 2001. – 708 с.

Словарь гендерных терминов /Под ред. А. А. Денисовой /Региональная общественная организация “Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты”. – М. : Информация XXI век, 2002. – 256 с.

Dahlerup. D. The New Women's Movement. Feminism and Political Power in Europe and the USA /D. Dahlerup. – London: Sage. 1986. – 254 p.

Козлова Е.А. Феминизм в Европе и США: генезис и становление /Е.А. Козлова //Вісник СевДТУ. – Вип. 89: Філологія: зб. наук. пр. – Севастополь: Вид-во СевНТУ. – 2008. – С. 67–71.

Dawn J. Women and Social Change. Feminist Activism in Canada /J. Dawn, J. Ristock. – Toronto: Lorimer and Company, Publisher, 1991. – 397 p.

Black Naomi. The Canadian Women's Movement: The Second Wave in S.Burt, L.Code, L.Dorney, eds.Changing Patterns:Women in Canada / Naomi Black. – Toronto, 1988. – P. 80–102.

Binder S. Participant M. Making the Personal Political. The Royal Commission on the Status of Women and the National Action Committee on the Status of Women /S. Binder // [www.ffaw.nf.ca/.../royal%20commission%2](http://www.ffaw.nf.ca/.../royal%20commission%2). – P.1.

50-ліття СФУЖО: ювілейна книга Світової федерації українських жіночих організацій, 1948-1998 /ред. М. Шпір: Видавництво Світової федерації українських жіночих організацій.

– Торонто, 2002. – 622 с.

Шведова Н. А. Канадская модель общественно-политической интеграции женщин / Н.А. Шведова, Е. В. Исраелян // Гендерная реконструкция политических систем / Ред.-сост. Н. М. Степанова, Е. В. Кочкина. – СПб. : Алетейя, 2004. – С.171–203.

Шведова Н.А. Гендерный аспект политической жизни в США и Канаде / Н.А. Шведова // США–Канада. Экономика, политика, культура. – 2004. – №3. – С. 19–35.

Резолюції Конгресу // Наше життя. – 1987. – № 7–8. – С.18.

Swyripa Frances. Wedded to the Cause: Ukrainian-Canadian Women and Ethnic Identity 1891–1991 / Frances Swyripa. – Toronto: University of Toronto Press, 1993. – 330 p.

#### References

1. Stebel's'kyu B. Ideyi i tvorchist': zbirnyk stattey ta eseyiv / B. Stebel's'kyu ; Red. O. Kopach. – Toronto : [b. v.], 1991. – 352 c.

2. Malanchuk-Rybak O. Ideolohiya i suspil'na praktyka zhinochoho rukhu na zakhidnoukrayins'kykh zemlyakh KhKh – pershoyi tretyny KhKh st.: typolohiya ta yevropeys'kyu kul'turno-istorychnyy kontekst: Monohrafiya /O. Malanchuk-Rybak – Chernivtsi: Knyhy, 2006.– 500 s.

3. “Shumka” (tantsyual'nyy ansamb!) // <http://www.shumka.com>.

4. Kohus'ka N. Pivstolittya na hromads'kiy nyvi: narys istoriyi Soyuzu ukraiyinok Kanady. 1926–1976 /N.Kohus'ka; Perednye sl. avt. – Edmonton ; Vinnipeh: Zakhodamy i koshtom Soyuzu ukraiyinok Kanady z Fundatsiyi im.N.Kobryns'koyi pry dopomozi dotatsiyi proviytsiynoho y federal'noho uryadiv ta Shevchenkiv's'koyi fundatsiyi, 1986. – 1034 s.

5. Voytsenko O. Litopys ukraiyins'koho zhyttya v Kanadi. T.7. – Doba zavershenykh konsolidatsiynykh protsesiv i zmahannya za konstytutsiynne vyznannya – 1960–1969. – Edmonton: KIUS, 1986. – 545s.

6. Encyclopedia of Ukraine /Ed.by Danylo Husar Struk. – Toronto: University of Toronto Press. –Vol.II. – 1988. – 737 p.

7. Vvedeniye v hendernyye yssledovaniya. Ch. I: Uchebnoye posobyie / Pod red. Y. A. Zherebkynoy. – Khar'kov: KhTS-HY, 2001; SPb.: Aleteyya, 2001. – 708 s.

8. Slovar' hendernykh termynov / Pod red. A. A. Denysovoy /Rehynal'naya obshchestvennaya orhanyzatsyya “Vostok-Zapad: Zhenskyye Ynnovatsyonnyye Proekty”. – M. : Ynformatsyya XXI vek, 2002. – 256 s.

9. Dahlerup. D. The New Women's Movement. Feminism and Political Power in Europe and the USA /D. Dahlerup. – London: Sage. 1986. – 254 p.

10. Kozlova E.A. Femynizm v Evrope y SShA: henezys y stanovleniye /E.A. Kozlova // Visnyk SevDTU. – Vyp. 89: Filolohiya: zb. nauk. pr. – Sevastopol': Vyd-vo SevNTU. – 2008. – S. 67–71.

11. Dawn J. Women and Social Change. Feminist Activism in Canada /J. Dawn, J. Ristock. – Toronto: Lorimer and Company, Publisher, 1991. – 397 p.

12. Black Naomi. The Canadian Women's Movement: The Second Wave in S.Burt, L.Code, L.Dorney, eds.Changing Patterns:Women in Canada /Naomi Black. – Toronto, 1988. – R. 80–102.

13. Binder S. Participant M. Making the Personal Political. The Royal Commission on the Status of Women and the National Action Committee on the Status of Women /S. Binder // [www.ffaw.nf.ca/.../royal%20commission%2](http://www.ffaw.nf.ca/.../royal%20commission%2). – R.1.

14. 50-littya SFUZhO: yuvileyna knyha Svitovoyi federatsiyi ukraiyins'kykh zhinochykh orhanizatsiy, 1948-1998 /red. M. Shpir: Vydavnytstvo Svitovoyi federatsiyi ukraiyins'kykh zhinochykh orhanizatsiy. – Toronto, 2002. – 622 s.

15. Shvedova N. A. Kanadskaya model' obshchestvenno-polytycheskoy yntehratsyy zhenshchyn /N.A. Shvedova, E. V. Ysraelyan //Hendernaya rekonstruksyya polytycheskykh system / Red.-sost. N. M. Stepanova, E. V. Kochkyina. – SPb.: Aleteyya, 2004. – S.171–203.

16. Shvedova N.A. Hendernyy aspekt polytycheskoy zhyzny v SShA y Kanade /N.A. Shvedova // SShA–Kanaда. Ekonomyka, polytyka, kul'tura. – 2004. – #3. – S. 19–35.

17. Rezolyutsiyi Konhresu // Nashe zhyttya. – 1987. – # 7-8. – S.18.

18. Swyripa Frances. Wedded to the Cause: Ukrainian-Canadian Women and Ethnic Identity 1891–1991 / Frances Swyripa. – Toronto: University of Toronto Press, 1993. – 330p.

*Sholota H. V., assistant of department of international relations, Lviv national university of the name of Ivan Franco (Ukraine, Lviv), chrischolota@ukr.net*

#### **Participation of Ukrainian women in Canadian Women's Movement in XX century**

*The role of Ukrainian Canadian women in women's movement in Canada in XX century is depicted in this article. The article analyzes the activity of Ukrainian women's organisations in Canada as a part of Canadian women's movement.*

**Key words:** *Ukrainian women's movement, Canada, feminist traditions, women's organisations of Canada.*

**Шолома Х. В., ассистент кафедры международных отношений, Львовский национальный университет имени Ивана Франко (Украина, Львов), chrischolota@ukr.net**

#### **Участие украинок Канады в общеканадском женском движении XX в.**

*Раскрыта роль украинок Канады в развии общеканадского женского движения. Проанализирована деятельность украинских женских организаций Канады как составляющая общеканадского женского движения XX в.*

**Ключевые слова:** *украинское женское движение, Канада, феминистические традиции, женские организации Канады.*

\* \* \*

УДК 94:327.5(5-15:569.4)“1967/1973”

**Бузань В. Ю.**  
кандидат історичних наук,  
викладач кафедри історії, НТУУ “КПІ”  
(Україна, Київ), aboxforletters@gmail.com

#### **АМЕРИКАНСЬКО–РАДЯНСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ З ПИТАНЬ ВРЕГУЛЮВАННЯ АРАБСЬКО–ІЗРАЇЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ (1967–1973 РР.)**

*Досліджується близькосхідний мирний процес в контексті американсько–радянських відносин. Автор з'ясовував позицію США та СРСР щодо політичного врегулювання арабсько–ізраїльського конфлікту, порівняв американське та радянське бачення шляхів досягнення миру на Близькому Сході, проаналізував запропоновані Вашингтоном та Москвою мирні плани врегулювання конфлікту, описав перебіг американсько–радянських переговорів з питань близькосхідного мирного врегулювання, простежив зміни у позиції США щодо врегулювання арабсько–ізраїльського конфлікту. Приділяється увага дослідженню протиріччя в американському керівництві з приводу доцільності співпраці з СРСР у справі близькосхідного мирного врегулювання.*

**Ключові слова:** *США, СРСР, арабсько–ізраїльський конфлікт, мирне врегулювання, виведення військ, мирні переговори.*

В умовах біполярного світу перебіг конфлікту між арабськими країнами та Ізраїлем значною мірою визначався суперництвом між Сполученими Штатами Америки та Радянським Союзом та їх боротьбою за розширення сфер впливу на Близькому Сході. Сполучені Штати підтримували Ізраїль, а Радянський Союз – арабські країни. Кожна з наддержав була зацікавлена в тому, щоб перемогу в арабсько–ізраїльському протистоянні здобув саме їхній союзник у регіоні. Вашингтон та Москва сподівалися таким чином підвищити власний престиж у регіоні та послабити позиції супротивника. Не зважаючи на суперництво за вплив у близькосхідному регіоні обидві наддержави доклали значних зусиль для того, щоб не допустити переростання арабсько–ізраїльських війн на Близькому Сході в конфлікт глобального масштабу. В часи “холодної війни” близькосхідний мирний процес відбувався за активної участі Сполучених Штатів та Радянського Союзу.

Ця стаття має на меті проаналізувати процес врегулювання арабсько–ізраїльського конфлікту в контексті американсько–радянських відносин. Критичний аналіз досвіду набутого США та СРСР у

врегулюванні арабсько–ізраїльського конфлікту можна використати на сучасному етапі близькосхідного мирного процесу. Дослідження концептуальних засад політики США і позиції СРСР щодо близькосхідного мирного процесу в роки “холодної війни” сприятиме розумінню основних засад сучасної близькосхідної політики Вашингтона та Москви. Актуальність дослідження зумовлена також необхідністю більш глибокого та предметного вивчення міжнародного аспекту арабсько–ізраїльського конфлікту.

В американських академічних колах існує загалом досить широкий плюралізм поглядів стосовно політики США щодо арабсько–ізраїльського конфлікту. Багато американських дослідників близькосхідної політики США в минулому працювали на державній і дипломатичній службі та були безпосередньо залучені в процес мирного врегулювання арабсько–ізраїльського конфлікту. Найбільш фаховими американськими експертами з питань політики США щодо арабсько–ізраїльського конфлікту є В. Кванд, Дж. Кемпбелл, Дж. Сіско, Г. Сондерс, С. Спігел, У. Полк, Б. Рубін, А. Атертон.

Серед наукових робіт колишніх радянських та сучасних російських дослідників особливо цінними для розуміння міжнародного аспекту арабсько–ізраїльського конфлікту є монографії Є. М. Примакова, Є. Д. Пирліна, О. О. Колобова, О. М. Васильєва.

Український вчений, професор Б. М. Гончар вивчав роль та значення арабсько–ізраїльського конфлікту в процесі формування зовнішньополітичного курсу США щодо Радянського Союзу в 1970–80–ті роки. Професор О. А. Коппель досліджувала еволюцію близькосхідного конфлікту в світлі його впливу на систему регіональної безпеки. Наукові роботи українських дослідників В. О. Шведа, А. М. Захарченко присвячені концептуальним засадам політики США на Близькому Сході на сучасному етапі.

У червні 1967 р. на Близькому Сході вибухнула третя арабсько–ізраїльська війна. Ізраїль здобув перемогу в цій війні та захопив арабські території (Західний берег р. Йордан, сектор Газа, Голанські висоти, Синайський півострів, східний Єрусалим). Після завершення “Шестиденної війни” розпочався тривалий та складний процес політичного врегулювання арабсько–ізраїльського конфлікту. Світова спільнота вирішила допомогти учасникам близькосхідного протистояння мирними засобами врегулювати протиріччя та досягти взаємного примирення.

Невдовзі після завершення “Шестиденної війни” США та СРСР оприлюднили своє бачення близькосхідного мирного процесу. 19 червня 1967 р. тогочасний президент США Л. Джонсон заявив, що процес близькосхідного врегулювання має базуватися на таких принципах: 1) право на існування має кожна держава на Близькому Сході; 2) співпраця між арабськими країнами та Ізраїлем задля справедливого вирішення проблеми палестинських біженців; 3) забезпечення права на вільне мореплавство Суецьким каналом та Тиранською протокою для кораблів усіх країн; 4) припинення гонки озброєнь на Близькому Сході; 5) повага до політичної незалежності та

територіальної цілісності всіх держав Близького Сходу [17, с. 54–55].

19 червня 1967 р. голова Ради Міністрів СРСР О. Косигін виступаючи на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН заявив: “Доки війська Ізраїлю будуть продовжувати займати захоплені території, доки не будуть вжиті термінові заходи з ліквідації наслідків агресії, воєнний конфлікт може спалахнути з новою силою в будь-який момент” [5, с. 36]. Голова радянського уряду закликав великі держави до співпраці у справі врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту [5, с. 39].

У Москві вважали, що виведення ізраїльських військ з окупованих територій є запорукою миру і стабільності на Близькому Сході. США погоджувалися, що покинення Ізраїлем захоплених територій є важливим елементом близькосхідного врегулювання [9, с. 638–639]. Вашингтон звертав також увагу на необхідність політичного вирішення інших аспектів близькосхідного конфлікту. США наголошували, що арабські країни повинні визнати Ізраїль в якості суверенної держави і дозволити ізраїльським кораблям проходити через Суецький канал і Тиранську протоку. Держави регіону повинні утриматися від погроз застосування сили [7, с. 51]. Адміністрація Л. Джонсона вважала, що Ізраїлю варто обміняти окуповані під час війни арабські території на мир і безпеку.

Наприкінці червня 1967 р. починаються американсько-радянські переговори на найвищому рівні з питань близькосхідного врегулювання. Голова радянського уряду О. Косигін та міністр закордонних справ А. Громико наполягали на виведенні ізраїльських військ з окупованих територій. Американський президент Л. Джонсон і державний секретар Д. Раск пропонували звернути також увагу на питання забезпечення безпеки на Близькому Сході. Президент США пропонував наддержавам утриматися від постачання зброї до близькосхідних країн. На його думку, це дозволить запобігти новим арабсько-ізраїльським війнам [2, с. 149; 7, с. 35–38; 9, с. 556, 560–564].

22 листопада 1967 р. Рада Безпеки (РБ) ООН одноголосно прийняла резолюцію №242, що визначила такі принципи політичного врегулювання близькосхідного конфлікту: виведення ізраїльських військ з територій окупованих під час останнього конфлікту; припинення стану війни між арабськими країнами та Ізраїлем; забезпечення територіальної недоторканності та політичної незалежності кожної держави в цьому регіоні; досягнення справедливого врегулювання проблеми палестинських біженців. Шведського дипломата Г. Яррінга було призначено спеціальним представником ООН з близькосхідного врегулювання [16, с. 365–366].

У 1968 р. до влади в США приходить нова адміністрація Р. Ніксона. Держсекретар В. Роджерс і радник президента з питань національної безпеки Г. Кіссінджер мали різні погляди на політику США щодо арабсько-ізраїльського конфлікту.

У Держдепартаменті вважали, що близькосхідний мирний процес не повинен залежати від глобального американсько-радянського суперництва. Експерти Держдепартаменту вважали, що врегулювання

арабсько-ізраїльського конфлікту сприятиме покращенню американсько-арабських відносин та послабленню позицій СРСР на Близькому Сході. Держсекретар В. Роджерс пропонував дотримуватися рівновіддаленого (збалансованого) підходу до арабських країн та Ізраїлю і був готовий обговорювати з представниками СРСР питання близькосхідного врегулювання [10, с. 2–9, 49–55, 61–65, 79–86; 12, с. 62, 67–69; 13, с. 50; 15, с. 36].

Г. Кіссінджер розглядав Близький Схід у контексті американсько-радянського протистояння, підтримував сепаратний шлях врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту та виступав проти двосторонніх американсько-радянських переговорів з питань близькосхідного врегулювання. Він вважав, що такі переговори вигідні насамперед СРСР, тому що дозволяють Москві демонструвати арабським країнам свою значимість. Помічник президента з питань національної безпеки вважав, що США не варто квалитися з врегулюванням арабсько-ізраїльського конфлікту. На його думку, стагнація переговорного процесу вигідна Сполученим Штатам тому, що демонструє арабським країнам нездатність Радянського Союзу відстоювати їхні інтереси. Він вважав, що США не варто примушувати Ізраїль іти на поступки арабським країнам доки вони перебувають в сфері впливу Радянського Союзу. Г. Кіссінджер рекомендував американському керівництву запастися терпінням і чекати доки арабські країни відмовляться співпрацювати з Москвою і звернуться за допомогою до Вашингтону. На його думку, лише США можуть бути єдиним посередником у близькосхідному мирному процесі [11, с. 351–354, 368–376, 558–559, 578, 1279].

Президент США Р. Ніксон був переконаний, що без порозуміння між США і СРСР не можна досягти мирного врегулювання на Близькому Сході. Американський президент вважав, що дві наддержави мають узгодити умови близькосхідного врегулювання та переконати сторони конфлікту погодитися на ці умови [10, с. 79–80].

У 1969 р. починаються багатосторонні переговори з близькосхідного врегулювання за участю представників США, СРСР, Великої Британії і Франції. Переговори були покликані допомогти спеціальному представнику Г. Яррінгу досягти успіху в переговорах між арабськими країнами та Ізраїлем. Під час багатосторонніх переговорів американські представники наполягали на тому, що Ізраїль може покинути окуповані території лише після укладання мирної угоди з арабськими країнами. США уникали обговорення питання остаточних кордонів між арабськими країнами та Ізраїлем. У Вашингтоні вважали, що арабські країни та Ізраїль повинні самостійно домовитися про лінію кордону. За взаємною згодою обох сторін можливі незначні коригування меж державних кордонів, які існували до початку “Шестиденної війни” [3, с. 161–162; 4, с. 117; 6, с. 693; 10, с. 18–19; 11, с. 358; 12, с. 64–65].

Спершу Радянський Союз хоче погодився на багатосторонні переговори тому, що вони давали йому можливість стати повноправним учасником процесу політичного врегулювання на Близькому Сході [1, с. 88]. Поступово СРСР втрачає інтерес до

багатосторонніх переговорів та починає віддавати перевагу двостороннім американсько–радянським переговорам з питань близькосхідного врегулювання [10, с. 18–19; 11, с. 339–340, 353–355, 377–378].

Двосторонні американсько–радянські переговори з близькосхідного врегулювання проходили паралельно з багатосторонніми. Американські та радянські представники намагалися узгодити основні принципи арабсько–ізраїльського врегулювання. Переговори проходили вкрай складно тому, що між наддержавами існувало багато розбіжностей з питань близькосхідного врегулювання. СРСР більше цікавила проблема остаточних кордонів між арабськими країнами та Ізраїлем. США намагалися уникнути обговорення цього питання. США підтримували прямі переговори між сторонами конфлікту. Радянський Союз віддавав перевагу непрямим переговорам за посередництва спеціального представника Г. Яррінга. Вашингтон пропонував демілітаризувати Синайський півострів та наполягав на вільному мореплаванні через Тиранську протоку і Суецький канал. Позиція Москви з питання вільного мореплавання водними шляхами регіону була вельми розпливчастою [4, с. 125–129; 6, с. 694; 11, с. 358, 363–366].

Дискусійним в науковій літературі залишається питання про зацікавленість США і СРСР у близькосхідному врегулюванні. Багато американських високопосадовців й експертів вважали, що Радянський Союз не був зацікавлений у мирному врегулюванні арабсько–ізраїльського конфлікту та віддавав перевагу збереженню стану перманентної напруженості на Близькому Сході. Неврегульованість арабсько–ізраїльського конфлікту створювала передумови для збільшення впливу СРСР у регіоні [10, с. 7, 52, 61, 79, 86].

Російський сходознавець А. Васильєв вважав, що Радянський Союз був зацікавлений в збереженні на Близькому Сході стану “ні війни, ні миру” тому, що у випадку врегулювання арабсько–ізраїльського конфлікту зменшилася б залежність арабських країн від радянської допомоги. Хоча формально радянська дипломатія не шкодувала зусиль для врегулювання близькосхідного конфлікту [1, с. 89].

Американський дослідник А. Атертон вважав, що Радянський Союз більше уваги приділяв американсько–радянському суперництву на Близькому Сході, аніж близькосхідному мирному врегулюванню. На думку цього дослідника, США були зацікавлені у врегулюванні близькосхідного конфлікту тому, що арабсько–ізраїльські протиріччя стояли на заваді збільшенню впливу США на Близькому Сході [6, с. 708].

Поступово США почали менше уваги приділяти досягненню всеохоплюючого врегулювання арабсько–ізраїльського конфлікту та вирішили зосередитися на єгипетсько–ізраїльському врегулюванні.

У грудні 1969 р. держсекретар В. Роджерс запропонував план єгипетсько–ізраїльського мирного врегулювання (“планом Роджерса”), який передбачав: 1) припинення стану війни між Єгиптом та Ізраїлем; 2) проведення непрямих переговорів між Єгиптом та Ізраїлем під егідою спеціального представника Г. Яррінга та укладання між ними мирної угоди. Непрямі

переговори в майбутньому поступляться місцем прямим переговорам; 3) право вільного мореплавання ізраїльських кораблів через Суецький канал і Тиранську протоку; 4) створення демілітаризованих зон в районі м. Шарм–аль–Шейх для забезпечення вільного мореплавання через Тиранську протоку; 5) виведення ізраїльських військ з територій окупованих під час “Шестиденної війни”; 7) справедливе вирішення проблеми палестинських біженців та статусу м. Єрусалим [8, с. 7–11]. США не вдалося втілити в життя “план Роджерса”. Ізраїль, Єгипет, СРСР негативно відреагували на мирні ініціативи Вашингтону.

У червні 1970 р. Держдепартамент запропонував нові мирні пропозиції (“другий план В. Роджерса”). США закликали Єгипет та Ізраїль припинити вести “війну на виснаження”, укласти перемир’я щонайменше на три місяці і “утриматися від зміни воєнного статусу в межах зон протяжністю 50 км” по обидві сторони Суецького каналу. США вдалося переконати Єгипет та Ізраїль погодитися на умови “другого плану Роджерса”. Угода про трьохмісячне перемир’я вздовж Суецького каналу вступила в силу 7 серпня 1970 р. [11, с. 576–586; 12, с. 73–74; 15, с. 42].

СРСР був незадоволений тим, що США намагаються самостійно займатися врегулюванням арабсько–ізраїльського конфлікту. Вашингтон попередньо не консультувався з Москвою з приводу мирних ініціатив по врегулюванню єгипетсько–ізраїльських протиріч. Радянські дипломати критикували американські мирні пропозиції [11, с. 579–586]. Зрештою Радянський Союз привітав підписання єгипетсько–ізраїльського перемир’я та назвав його “невеликим кроком на шляху до миру” [5, с. 109–110].

На початку березня 1971 р. Держдепартамент оприлюднив черговий план з близькосхідного врегулювання (“третій план В. Роджерса”). США запропонували Єгипту та Ізраїлю підписати тимчасову (проміжну) мирну угоду про взаємне відведення військ від Суецького каналу. Передбачалося, що Єгипет дозволить ізраїльським кораблям користуватися Суецьким каналом, а Ізраїль виведе свої війська із західної частини Синайського півострова [15, с. 45].

Сполучені Штати намагалися переконати Радянський Союз підтримати ідею укладання тимчасової мирних угод між Єгиптом та Ізраїлем. Москва виступала категорично проти такого варіанту врегулювання та наполягала на необхідності підписання між арабськими країнами та Ізраїлем угоди про всеохоплююче мирне врегулювання [11, с. 1282, 1287–1292, 1300; 13, с. 49].

У Москві вважали, що без їхньої згоди США не зможуть переконати Єгипет та Ізраїль підписати тимчасову мирну угоду. Радянські дипломати попереджали своїх американських колег, що СРСР за потреби може заблокувати близькосхідний мирний процес [14, с. 369].

У травні 1972 р. Г. Кіссінджер та А. Громико під час переговорів у Москві узгодити основні принципи врегулювання арабсько–ізраїльського конфлікту. США та СРСР домовилися, що мирна угода повинна бути всеохоплюючою, але реалізовуватися поетапно. Угода про мир передбачатиме виведення ізраїльських військ з

територій захоплених під час “Шестиденної війни” та визнання незалежності й суверенітету всіх держав на Близькому Сході, включаючи Ізраїль; сторони конфлікту можуть домовитися про зміну міждержавних кордонів; створення демілітаризованих зон, розміщення миротворчих контингенту ООН в м. Шарм-аль-Шейх; надання міжнародних гарантій миру, в т. ч. з боку великих держав; свобода судноплавства через Тиранську протоку й Суецький канал; справедливе вирішення проблеми палестинських біженців із врахування відповідних резолюцій ООН [11, с. 1294].

Обидві наддержави вирішили публічно не оприлюднювати умови секретних двосторонніх домовленостей щодо основних принципів близькосхідного врегулювання. Була видана спільна американсько-радянська заява з близькосхідного врегулювання в якій уряди обох держав підтвердили, що резолюція №242 повинна бути основою для досягнення миру на Близькому Сході. Вашингтон і Москва пообіцяли і надалі брати участь у близькосхідному мирному процесі та допомогти спеціальному представнику Г. Яррінгу добитися миру на Близькому Сході [5, с. 166].

У травні-червні 1973 р. проходив новий раунд американсько-радянських переговорів щодо узгодження принципів близькосхідного врегулювання. В переговорах брали участь Р. Ніксон, Л. Брежнєв, Г. Кіссінджер, А. Громико [12, с. 100–102]. Після завершення цих переговорів була видана спільна американсько-радянська заява в якій обидві наддержави висловили готовність продовжувати докладати всіх зусиль для того, щоб добитися якнайшвидшого врегулювання на Близькому Сході [5, с. 172].

Тим часом напруженість у відносинах між арабськими країнами та Ізраїлем наростала. У жовтні 1973 р. на Близькому Сході розпочалася четверта арабсько-ізраїльська війна під час якої загострилися американсько-радянські відносини.

Обопільне бажання добитися миру на Близькому Сході створювало передумови для співпраці між США і СРСР з питань врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту. У період між третьою (1967 р.) та четвертою (1973 р.) арабсько-ізраїльською війною відбувалися американсько-радянські переговори щодо врегулювання на Близькому Сході. Сполучені Штати та Радянський Союз фактично визначали перебіг процесу близькосхідного мирного врегулювання. Саме в столицях двох наддержав розроблялися мирні плани з врегулювання конфлікту та вирішувалась доля близькосхідного мирного процесу. Вашингтон і Москва по-різному бачили процес мирного врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту. У Москві вважали, що виведення ізраїльських військ з окупованих територій є передумовою для початку переговорного процесу. У Вашингтоні були переконані, що мирний договір можна укласти лише після визнання арабськими країнами Ізраїлю. СРСР виступав за всеохоплююче врегулювання близькосхідного конфлікту, а США почали віддавати перевагу поетапному врегулюванню арабсько-ізраїльського конфлікту. В американському керівництві були як прихильники, так і противники співпраці з СРСР у справі близькосхідного

врегулювання. Напередодні початку четвертої арабсько-ізраїльської війни американським та радянським представникам вдалося досягти попередньої домовленості щодо принципів близькосхідного врегулювання. Було видано спільну заяву урядів обох наддержав з цього питання. Проте США та СРСР не змогли реалізувати на практиці досягнуті домовленості. Періодичні переговори з питань близькосхідного політичного врегулювання не заважали наддержавам проводити політику спрямовану на розширення власних сфер впливу на Близькому Сході за рахунок послаблення позицій суперника. Відмінність у підходах до врегулювання та суперництво за вплив у близькосхідному регіоні завадило наддержавам об'єднати зусилля для того, щоб добитися міцного миру на Близькому Сході.

#### Список використаних джерел

1. Васильев А. М. Россия на Ближнем и Среднем Востоке: от мессианства к прагматизму / Алексей Васильев. – М.: Наука, 1993. – 399 с.
2. Добрынин А. Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986 гг.) / Анатолий Добрынин. – М.: Автор, 1996. – 688 с.
3. Исраэлян В. Л. На фронтах холодной войны: записки советского посла / Виктор Исраэлян. – М.: Мир, 2003. – 366 с.
4. Пырлин Е. Д. Трудный и долгий путь к миру: взгляд из Москвы на проблему ближневосточного урегулирования / Евгений Пырлин. – М.: РОССПЭН, 2002. – 512 с.
5. СССР и ближневосточное урегулирование. 1967–1988. Документы и материалы. – М.: Политиздат, 1989. – 510 с.
6. Atherton A. The Soviet Role in the Middle East: An American View / Alfred Atherton // Middle East Journal. – Autumn, 1985. – Vol.39. – №4. – P.688–715.
7. Department of State Bulletin. – Vol.57, Part.1, July–September, №1463, (July 10, 1967).
8. Department of State Bulletin. – Vol.62, Part.1, January–March, №1593 (January 5, 1970).
9. Foreign Relations of the United States, 1964–1968. – Vol. XIX: Arab–Israeli Crisis and War, 1967. – Washington: U.S. G.P.O., 2004. – 1087 p.
10. Foreign Relations of the United States, 1969–1976. – Vol. XXIV: Middle East Region and Arabian Peninsula, 1969–72, Jordan, September 1970. – Washington: U.S. G.P.O., 2008. – 966 p.
11. Kissinger H. White House Years / Henry Kissinger. – Boston: Little, Brown and Company, 1979. – 1521 p.
12. Quandt W. Peace Process: American Diplomacy and the Arab–Israeli Conflict Since 1967 / William Quandt. – Third edition. – Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2001. – 488 p.
13. Quandt W. The Middle East Conflict in US Strategy, 1970–71 / William B. Quandt // Journal of Palestine Studies. – Autumn, 1971. – Vol.1. – №1. – P.39–52.
14. Soviet–American Relations: the Détente Years, 1969–1972. Edited by Edward Keefer, David Geyer, Douglas Selvage. – Washington: U.S. G.P.O., 2007. – 1027 p.
15. The Cold War in the Middle East: Regional Conflict and the Superpowers, 1967–73. Edited by Nigel Ashton. – London: Routledge, 2007. – 212 p.
16. The Israel–Arab Reader: a documentary history of the Middle East conflict. Edited by Walter Laqueur, Barry Rubin. – N.Y.: Penguin books, 1984. – 704 p.
17. The Israeli–Palestinian Conflict. A Documentary Record, 1967–1990. Edited by Yehuda Lukacs. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 549 p.

#### References

1. Vasil'ev A. M. Rossiya na Blizhnem i Srednem Vostoke: ot messianstva k pragmatizmu / Aleksej Vasil'ev. – M.: Nauka, 1993. – 399 s.
2. Dobrynin A. F. Sugubo doveritel'no. Posol v Vashingtone pri shesti prezidentah SShA (1962–1986 gg.) / Anatolij Dobrynin. – M.: Avtor, 1996. – 688 s.
3. Israjeljan V. L. Na frontah holodnoj vojny: zapiski sovetskogo posla / Viktor Israjeljan. – M.: Mir, 2003. – 366 s.

4. Pyrlin E. D. Trudnyj i dolgij put' k miru: vzgljad iz Moskvy na problemu blizhnjevostochного uregulirovanija / Evgenij Pyrlin. – M. : ROSSPJeN, 2002. – 512 s.

5. SSSR i blizhnjevostochное uregulirovanie. 1967–1988. Dokumenty i materialy. – M. : Politizdat, 1989. – 510 s.

6. Atherton A. The Soviet Role in the Middle East: An American View / Alfred Atherton // Middle East Journal. – Autumn, 1985. – Vol.39. – №4. – P.688–715.

7. Department of State Bulletin. – Vol.57, Part.1, July–September, №1463, (July 10, 1967).

8. Department of State Bulletin. – Vol.62, Part.1, January–March, №1593 (January 5, 1970).

9. Foreign Relations of the United States, 1964–1968. – Vol. XIX: Arab–Israeli Crisis and War, 1967. – Washington: U.S. G.P.O., 2004. – 1087 p.

10. Foreign Relations of the United States, 1969–1976. – Vol. XXIV: Middle East Region and Arabian Peninsula, 1969–72, Jordan, September 1970. – Washington: U.S. G.P.O., 2008. – 966 p.

11. Kissinger H. White House Years / Henry Kissinger. – Boston: Little, Brown and Company, 1979. – 1521 p.

12. Quandt W. Peace Process: American Diplomacy and the Arab–Israeli Conflict Since 1967 / William Quandt. – Third edition. – Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2001. – 488 p.

13. Quandt W. The Middle East Conflict in US Strategy, 1970–71 / William B. Quandt // Journal of Palestine Studies. – Autumn, 1971. – Vol.1. – №1. – P.39–52.

14. Soviet–American Relations: the Détente Years, 1969–1972. Edited by Edward Keefer, David Geyer, Douglas Selvage. – Washington: U.S. G.P.O., 2007. – 1027 p.

15. The Cold War in the Middle East: Regional Conflict and the Superpowers, 1967–73. Edited by Nigel Ashton. – London: Routledge, 2007. – 212 p.

16. The Israel–Arab Reader: a documentary history of the Middle East conflict. Edited by Walter Laqueur, Barry Rubin. – N.Y.: Penguin books, 1984. – 704 p.

17. The Israeli–Palestinian Conflict. A Documentary Record, 1967–1990. Edited by Yehuda Lukacs. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 549 p.

**Buzan V. Yu.**, Candidate of Historical Sciences, Lecturer in History, NTU “KPI” (Ukraine, Kiev), aboxforletters@gmail.com

#### **Negotiations between the United States and the Soviet Union on the Arab–Israeli peace settlement in 1967–1973**

*Relations between the United States and the Soviet Union on the Arab–Israeli peace settlement are studied in this article. An author analyses Great Powers efforts to resolve Arab–Israeli conflict between Six–Day War and October War. The United States and the Soviet Union have different views of Middle East peace settlement. The Soviet Union sought a comprehensive settlement of the Arab–Israeli conflict. The United States concentrated on a partial or an interim settlement, supported a process of step–by–step bilateral negotiations. The USA and the USSR occasionally tried to reach consensus on the general outline of a settlement between Arabs and Israel and issued joint statement on Middle East. The article provides the information on differences of opinion about U.S. policy toward Arab–Israeli conflict within American political circles. The prevalent view in the United States was that the Soviet Union used the Arab–Israeli conflict as a means of penetrating in the Middle East, enhancing Soviet and reducing American influence in the region.*

**Keywords:** the USA, the USSR, the Arab–Israeli conflict, the peace settlement, the peace negotiations, troop withdrawal.

**Бузань В. Ю.**, кандидат исторических наук, преподаватель кафедры истории, НТУУ “КПИ” (Украина, Киев), aboxforletters@gmail.com

#### **Американо–советские переговоры по вопросам урегулирования арабо–израильского конфликта (1967–1973 гг.)**

*Исследуется ближневосточный мирный процесс в контексте американо–советских отношений. Автор выяснил позицию США и СССР по политическому урегулированию арабо–израильского конфликта, сравнил американское и советское виденье путей достижения мира на Ближнем Востоке, проанализировал мирные планы урегулирования конфликта, предложенные Вашингтоном и Москвой, описал ход американо–советских переговоров по ближневосточному мирному урегулированию, проследил изменения в позиции США по урегулированию арабо–израильского конфликта. Уделяется внимание исследованию противоречий в американском руководстве по поводу целесообразности сотрудничества с СССР в деле ближневосточного мирного урегулирования.*

**Ключевые слова:** США, СССР, арабо–израильский конфликт, мирное урегулирование, вывод войск, мирные переговоры.

\* \* \*

УДК 94

Кулиев С.

докторант, Институт Рукописей НАНА  
(Азербайджан, Баку), axundsamid@gmail.com

#### **Личность Ахмада бин Мухаммада Ардабили**

*Проанализировано творчество великого азербайджанского ученого Ахмада бин Мухаммада Ардабили. По мнению автора, великий ученый XVI века, из города Наджаф в Ираке, внес большой вклад в развитие научного и религиозного центра. В исследовании отмечается, что в период правления Сефевидов шиизм был объявлен официальной религией, и престиж шиитских ученых использовался для укрепления государства. Ахмад бин Мухаммад Ардабили в своей деятельности ярко демонстрировал религиозную политику Сефевидов.*

**Ключевые слова:** Ахмад бин Мухаммад, Ардабиль, Наджаф, религия, Сефевиды.

(статья друкується мовою оригіналу)

В VII веке в процветании ислама на Аравийском полуострове, наряду с арабами участвовали и другие народы. Среди этих народов, в массовом порядке принявших ислам после арабов, важную роль играют азербайджанцы. В течение продолжительного времени велись научные исследования об азербайджанцах, имевших отношение к исламскому миру, богатом историческом прошлом азербайджанского народа и глубине его культуры. В этих исследованиях указывается на незаменимый вклад азербайджанского народа в развитие исламской цивилизации.

Как гласят исторические данные, на протяжении долгих лет ученые из Баку, Нахичевана, Ардабиля, Ленкорана, Гянджи и десятков других городов, доносили до мусульман свои указы. Несмотря на то, что имена таких ученых упоминались в разных научных изданиях, отнюдь не все они были привлечены к научным исследованиям.

Одним из таких ученых, не привлеченных к исследованиям, является азербайджанский ученый XVI века Ахмад бин Мухаммад Ардабили, один из выдающихся представителей религиозной мысли Средневековья.

Ахмад родом из бедной семьи из деревушки Нияр, что вблизи Ардабиля. Первое образование получил от дяди, великого астронома и математика – Алламе Ильяс Ардабили [3, с. 11].

Ахмад бин Мухаммад Ардабили пишет в своих рукописях о своем первом учителе и дяде: “Не видел я в математике после Ходжи Насирадина Туси (1201–1274) никого лучше Ильяс Ардабили” [3, с. 11].

Для продолжения учебы Ахмад переезжает в Ирак, в город Наджаф, где и проживает до конца жизни. Первое образование в Наджафе он получил от ученика известного ученого Зейнадина бин Нураддина Али (1506–1558), также известного под псевдонимом “Шехид Сани”, Али Шаика. После он усовершенствовал свои знания у других ученых [2, с. 4].

Для усовершенствования знаний у Ходжа Джамаладдина Махмуда он на некоторое время переезжает в иранский город Шираз [8, с. 1644], затем снова возвращается в Наджаф.

Ахмад бин Мухаммад Ардабили посвятил всю свою жизнь науке. Полученные в течение долгого времени знания сделали его великим ученым. Некоторое время спустя он взял под свое попечительство Наджафский научный центр. В то время в научном центре училось



очень мало учеников [1, с. 5]. Великий азербайджанский ученый, дав новое дыхание научному центру, сделал Наджаф центром науки и родиной учеников [11]. Айатулла сейид Хасан Садр пишет об этом: “Во времена Ахмада Ардабили возобновились научные походы в город Наджаф. Люди со всех населенных пунктов и городов обращались туда и, вскоре Наджаф превратился в центр науки” [12].

Ахмад бин Мухаммад Ардабили – автор многих книг по исламскому праву, риторике, акаиду и морали. Большинство своих книг он написал на арабском и персидском языках, но две книги на своем родном азербайджанском языке.

Книги, написанные на азербайджанском языке:

1. Акаид ал–ислам
2. Рисалат ал–ахлак

Книги, написанные на арабском языке:

1. Маджма ал–фаидати ва–л–бурхани фи шархи иршади–л–азхан
2. Зубдат ал–байан фи айати–л–ахлак
3. Аль–хараджийа
4. Бахр ал–манакиб
5. Истинас ал–манавийа
6. Хашийату шархи таджрид
7. Макалату фи–л–амри би–ш–шейи мустальзамун ли–н–нахйи ан зиддих
8. Ан–насул джаллий фи имамати маулана Али
9. Раби ал–абрари фи исбати хакканийяти–л–аиммати–л–атхар

Книги, написанные на персидском языке:

1. Хадикат аш–шиа
2. Манасике хадж
3. Исбате имамат
4. Исбате ваджиб
5. Усул ад–дин
6. Ровзат аш–шиа
7. Рисала дар хормате харадж
8. Зубдат ал–фикх
9. Рисала салат ва саум [1, с. 7–10].

Его творения по сей день остаются актуальными, и изучаются в различных религиозных центрах Ирана и Ирака. Среди его творений важную роль в развитии исламоведения и изучении истории философской мысли в Азербайджане занимает “Акаид ал–ислам”. Эта книга хранится в библиотеке НАНА. Первое издание – из 183 страниц (1855) (шифр: F–1743), второе – из 170 страниц (1886) (шифр: F–956).

“Акаид ал–ислам” состоит из введения, двух оглавлений, шести глав, называемых “баб”, и заключения. В книге с приведением многочисленных примеров даны обширные сведения об основах исламской веры: товхид, адл, нубувват, имамат и маад.

Помимо того, что азербайджанский ученый возродил научную школу в городе Наджаф и создал много научных произведений, он также оставил после себя многих учеников. Среди них можно выделить таких, как Шейх Хасан Амили сын Зейн ад–дина бин Нураддин Али, Сейид Мухаммад, Мулла Абдаллах Шушгари, Мирфейзулла Тафриши, Зия ад–дин Мухаммад Кашани, Мовлана Хамза, Инайатуллах Кухбайеи и др. Среди этих учеников есть и такие, которые дошли до высшего ученого звания, создали

великие труды и участвовали в развитии научной школы в Наджафе [1, с. 6].

Ахмад Ардабили в народе был больше известен под псевдонимом “Святой Ардабили”. Как видно по псевдониму, он был благородным, всегда помогал бедным и бездомным, а также детям, учащимся в научном центре в Наджафе. По этому поводу в народе про него до сих пор бытуют различные легенды. В одном из сказаний говорится: “Ахмад бин Мухаммад Ардабили отправлялся из Наджафа в паломничество в города Казимейн, Самира, Кербала на арендованных транспортных средствах. В одном из таких паломничеств один из паломников, не узнав его в лохмотьях, приказал ему вымыть его одежду. Пока Ахмад Ардабили мыл его одежду, другие паломники, узнав в бедном старике великого ученого, начали ругать паломника. Увидев это, Ардабили тихо сказал: “Не беспокойся, в этом нет твоей вины. Я служу своему брату по религии. У правоверного мусульманина гораздо больше прав перед своим братом по религии” [8, с. 1644].

Период жизни Ахмада бин Мухаммад Ардабили совпал со временем правления Сефевидских шахов Тахмасиба I (1524–1576), Исмаила II (1576–1577), Мухаммада Худабенде (1577–1587) и Аббаса I (1587–1629) [8, с. 1644]. С 1501–го по 1736–й гг. Сефевидское государство было исконно тюркским государством, охватывавшим территории нынешнего Азербайджана, Ирана, Армении, Ирака, Афганистана, западного Пакистана, южной Туркмении и восточную Турцию. Оно сыграло важную историческую роль в формировании национального и религиозного самосознания современного Азербайджана.

Династия Сефевидов связана с именем основателя течения “Сефевийа” Шейхом Сафиаддином (1252–1334) [9, с. 432]. Основоположник Сефевидов Шейх Сафиаддин, оставивший важный след в истории Азербайджана, становлении нашего национального самосознания, был потомком седьмого имама шиитов Мусеи Казыма (Мусы бин Джафар аль–Казыма). Эта генеалогия восходит к дочери пророка Мухаммада (д.б.А.п.), Хазрати Фатиме. Он – двадцать шестой потомок Хазрата Али (а.) и дочери пророка [4, с. 409].

Шейх Сафиаддин родился в 1252 году, в деревне Калхоран близ Ардабиля, с детских лет начал осваивать религиозные знания [5]. Привязанность к науке заставила его поехать в Шираз. Во время учебы в Ширазе шейх Сафиаддин задавал преподавателям много вопросов, пытаясь овладеть всеми тайнами науки об ирфане. Его учитель Сади Ширази (Муслихиддин Мушриф ибн Абдаллах) сказал ему: “Я смог дать тебе лишь эти знания, теперь же поезжай на свою Родину, в Азербайджан к Шейху Захиду. Может, там ты найдешь то, что ищешь” – и отправил его к Шейху Захиду [6, с. 80].

В возрасте 25 лет шейх Сафиаддин продолжил свою учебу у одного из великих мыслителей XIII века, жившего в Ленкоране, в деревне Сиявуруд (ныне Сиявар) Захида Гилани (1218–1301) и, за короткий промежуток времени завоевал его доверие. В дальнейшем Шейх Сафиаддин породнился с Захидом Гилани, женившись на его дочери БибиФатиме [9, с. 431].

После смерти Захида Гилани Шейх Сафиаддин, заняв его место, основал течение “Сефевийа”, пропагандирующее шафийтскую ветвь суннитского толка. Дальнейшее развитие Сефевидов связано с именем Шаха Исмаила Хатаи (1487–1524) [10, с. 60].

Правители, пришедшие к власти после Шаха Исмаила, правили государством под влиянием той же идеологии. По этой причине в произведениях Ахмада бин Мухаммада уделено много внимания политике Сефевидов. Сефевиды, пользуясь влиянием ученых, решали с их помощью важные государственные вопросы и создавали все условия для распространения шиизма.

Поэтому естественно, что Ахмад бин Мухаммад обладал большим влиянием и уважением в период правления Сефевидов. В одном из сказаний говорится, что один человек, совершивший оплошность, разгневал Шаха Аббаса I. В поисках помощи этот бедняк отправился в Наджаф, к Ахмаду бин Мухаммаду. Выслушав пришедшего к нему бедняка, он написал письмо правителю: “Несмотря на то, что этот человек был тираном, сейчас он угнетенный. Если ты простишь его, Аллах тоже простит некоторые твои грехи. Подпись: Слуга Бога, Ахмад Ардабили”. Шах Аббас, с уважением приняв письмо великого ученого, ответил: “Пишу вам с уважением: Аббас выполнил ваш приказ. Надеюсь, вы не забудете меня в ваших молитвах”. И он завещал своим подданным похоронить письмо ученого вместе с ним для исцеления [8, с. 1644].

Наряду с тем, что Ахмад бин Мухаммад Ардабили был уважаемым человеком в высших правительственных кругах, но и среди известных религиозных деятелей его знали как великого факиха и мухаддиса (знатока фикха и хадисов). Современник Ахмада Ардабили Сейид Мустафа говорил о нем: “Его величие, сдержанность, надежность и целеустремленность не описать словами. Перо, бумага и предложения бессильны описать его качества. Он был самым великим факихом и мухаддисом своего времени. Вместе с тем, он считался одним из самых благочестивых людей своего времени [1, с. 11]. Один из великих ученых исламского мира Шейх Мухаммад ибн Хасан Хурр Амили (1624–1693) пишет: “Живший в одно время с Шейхом Бахаи, Ахмад ибн Мухаммад Ардабили был образованным ученым, правоверным мусульманином, благочестивым и великим человеком” [12]. Мухаммад Багир ибн Мухаммад Таги ибн Максуд Али Исфাহани (Алламе Маджлиси) (1627–1699) восхваляет его в следующем предложении: “Святой Ардабили своей сдержанностью, благочестием и добродетелью отличался от ученых – своих предшественников и последователей” [1, с. 11].

О дате смерти Ахмада бин Мухаммада Ардабили написан следующий бейт:

*“Ərdəbili çox məşhur, tanınmış şəxs olmuş,  
Alimlər də alimlik rüxsəti ondan almış.  
“Müqəddəs” inamlıdır, yüksək rütbəyə malik,  
Vəfat tarixi onun yeddi il minə qalmış” [7, с. 74].*

Подстрочный перевод на русский язык:

*“Ардабили был очень известным человеком,  
И ученые приобрели у него знания,  
“Мугаддас” – его высокое звание,  
Дата его смерти – за 7 лет до 1000-го года” [7, с. 74].*

В этом четверостишье приводится дата его смерти – за семь лет до 1000-го года Хиджры, т.е. месяц Раджаб 993-го года, что соответствует июлю 1585-го года.

Могила великого азербайджанского ученого расположена недалеко от могилы четвертого исламского халифа Имама Али (а.), в городе Наджаф [8, с. 1645].

Из вышесказанного можно придти к такому выводу, что творчество Ахмада Ардабили, пришедшее на время правления Сефевидов, в основном, служило развитию исламского права и распространению шиизма. Известно, что в период правления Сефевидов большое внимание уделялось религиозным реформам и распространению шиизма. По этой причине время правления Сефевидов можно назвать “золотым веком шиизма”. Ахмад бин Мухаммад Ардабили, в своих произведениях также придерживаясь концепции “исна ашарийа”, был всегда приверженцем шиизма.

#### Список использованных источников

1. Ардабили А. Акаид ал-ислам. – Тегеран, 1380 х.ш.
2. Ардабили А. Хадикат аш-шиа. – Кум, год издания неизвестен.
3. Ардабили А. Маджма ал-фаидати ва-л-бурхани фи шархи иршад-л-азхан. – Кум, г.и. неизвестен.
4. Азербайджан тарихи, II. – Баку, 2007.
5. Əfəndiyev O. Azərbaycan Safavilər dövləti. – Баку, 2007.
6. Казимбекоглу С. Саидийа. – Баку, 2005.
7. Аббасов Я. Ислам алимлери. – Баку, 2007.
8. Деххода А. А. Лугатнаме. – Тегеран, 1337 х.ш.
9. Талышлы М., Ахадов Э. Ленкоран. – Баку, 2014.
10. Ганчалп Г. Сафавилер. – Баку, 2012.
11. <http://quranevi.az/index.php?newsid=634>
12. <http://www.hawzah.net/fa/magazine/magart/4210/4216/27460>

#### References

1. Ardabili A. Akaid al-islam. – Tegeran, 1380 h.sh.
2. Ardabili A. Hadikat ash-shia. – Kum, god izdaniya neizvesten.
3. Ardabili A. Madzhma al-faidati va-l-burhani fi sharhi irshadi-l-azhan. – Kum, g.i. neizvesten.
4. Azerbajdzhan tarihi, It. – Baku, 2007.
5. Jefendiev O. Azerbajdzhan Safaviler dovleti. – Baku, 2007.
6. Kazimbekoglu S. Saidija. – Baku, 2005.
7. Abbasov Ja. Islam alimlari. – Baku, 2007.
8. Dehhoda A. A. Lugatname. – Tegeran, 1337 h.sh.
9. Talyshly M., Ahadov Je. Lenkoran. – Baku, 2014.
10. Ganchalp G. Safaviler. – Baku, 2012.
11. <http://quranevi.az/index.php?newsid=634>
12. <http://www.hawzah.net/fa/magazine/magart/4210/4216/27460>

**Kuliev S.**, doctoral student, Institute of Manuscripts of ANAS (Azerbaijan, Baku), axundsamid@gmail.com

#### Personality Ahmad bin Muhammad Ardabili

The great Azerbaijani scholar Ahmad bin Muhammad Ardabili's creation was analyzed in the given article. The author shows that the great scholar of the sixteenth century from Najaf city in Iraq played exceptional role in the development of the scientific and religious centre. In the research it is noted that in the Safavids' period shiism was claimed official religion and the prestige of the Shia scholars was used for the strengthening of the state. Ahmad bin Muhammad demonstrated the Safavids' religious policy widely in his activities.

**Keywords:** Ahmad bin Muhammad, Ardabil, Najaf, religion, Safavids.

**Кулієв С.**, докторант, Інститут Рукописів НАНА (Азербайджан, Баку), axundsamid@gmail.com

#### Особистість Ахмада бін Мухаммада Ардабілі

Проаналізовано творчість великого азербайджанського вченого Ахмада бін Мухаммада Ардабілі. На думку автора, великий учений XVI століття, з міста Наджаф в Іраку, вніс великий внесок у розвиток наукового та релігійного центру. У дослідженні наголошується, що в період правління Сефевідів шиїзм був оголошений офіційною релігією, і престиж шиїтських вчених використовувався для зміцнення держави. Ахмад бін Мухаммад Ардабілі у своїй діяльності яскраво демонстрував релігійну політику Сефевідів.

**Ключові слова:** Ахмад бін Мухаммад, Ардабіль, Наджаф, релігія, Сефевіди.

\* \* \*

## ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 101

**Гоцалюк А. А.**  
кандидат історичних наук,  
доцент кафедри українознавства, Міжрегіональна  
академія управління персоналом  
(Україна, Київ), GoZ.PRAVO@UKR.NET

### РОЛЬ ТРАДИЦІЇ У ФОРМУВАННІ НЕОМІФОЛОГІЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ В КУЛЬТУРІ

*На основі філософсько-естетичної рефлексії у статті висвітлюється роль традиції у формуванні неоміфологічних тенденцій в культурі сучасного суспільства. За основу дослідження зазначеної проблеми береться системно-діяльнісний підхід з використанням аналітичного, історичного, системного методів дослідження. У процесі аналізу стану дослідження проблеми розглядається феномен міфологізму у теоретичних працях минулого та сучасності. Даються уточнені характеристики ключовим поняттям дослідження. Обґрунтовується взаємозв'язок традицій та явищ неоміфологізму, детермінація останніх в їхньому історичному розвитку певними традиціями. Розкриваються технології маніпулювання суспільною свідомістю шляхом використання архетипів та міфологем. Зазначається, що в дослідницькій літературі матеріали з узагальнення ролі традиції у формуванні неоміфологічних тенденцій є недостатніми і несистематизованими.*

***Ключові слова:** традиція, традиціоналізм, неотрадиціоналізм, міф, неоміфологізм, міфологічна свідомість.*

В умовах духовного відродження народу України поглиблюється природна зацікавленість передовсім молоді багатомістовими звичаями і традиціями, національно-історичною тематикою в літературі, музиці, живопису й декоративно-ужитковому мистецтві.

Феномен традиції як соціокультурного явища та механізми її функціонування в умовах соціалістичного способу життя досліджувався радянськими вченими у 1970-і й 1980-ті рр. (М. Заковичем, Е. Маркар'яном, В. Плаховим, І. Сухановим, А. Спіркіним, Д. Угриновичем та деякими ін.). Традиція інтерпретувалася ними як специфічна форма суспільних відносин, спадкоємного зв'язку поколінь у різних сферах їх життєдіяльності (виробництві, науці, соціально-культурній діяльності тощо). Була висловлена концептуальна позиція їх діалектичної єдності й взаємотрансформації.

У 1990-і рр. ХХ ст. посилюється пошуковий інтерес у напрямку дослідження традиції в історико-філософському контексті (Н. Зборовська, Л. Карпова, О. Муравська, Т. Цибуля й ін.) та як об'єкту різних галузей гуманітарного знання (А. Дондюк, О. Кузик, О. Різник, Л. Савчин та ін.). Провідними дослідниками неотрадиціоналізму у сучасній зарубіжній думці засвідчили себе В. Беньямін, Х. Галь, Р. Генон, Ш. Ейзенштадт, М. Еліаде та ін. Російськими та українськими ученими вивчається феномен світоглядного неотрадиціоналізму (Д. Базик, О. Гуцуляк, Г. Лозко, М. Федорова та ін.). Покладено початок дослідженню літературного (Ю. Булаховська, О. Гармель, Н. Кольцова, А. Нямцу та ін.), мистецького (І. Бестюк, В. Грябан, О. Дерев'янка, А. Пискач, О. Рочняк, Л. Сорокіна та ін.), обрядового (С. Бондар, Н. Лисенко, С. Мадюкова, Е. Маркар'ян, О. Ніколаєва, В.

Сапіга) неотрадиціоналізму. О. Вячеславова, Л. Гавласа, Н. Гречуха, Ю. Лотман, О. Первущин, М. Ревуцький та ін., вивчаючи сучасний стан традиційної культури, характеризують прояви неотрадиціоналізму у контексті функціонування механізмів соціокультурних процесів. Великий внесок у вивчення проблеми неотрадиціоналізму зробила О. Вячеславова. Розглядаючи концептуальні виміри таких явищ культури, як міф, традиція, неотрадиція, неотрадиціоналізм, неоміфологізм та ін., дослідниця аналізує їх прояви у багатьох сферах мистецького життя сучасного суспільства.

Зацікавлення сучасних гуманітаріїв історичними традиціями національної культури спостерігають у всіх галузях життєдіяльності суспільства. Причому деякі стереотипи архаїчних структур традиційної культури фіксуються у сучасних соціалізованих проявах практичної діяльності суб'єктів.

Соціальний зміст традиції здебільшого транслюється за допомогою практичної імітації або засобами фольклорного тексту. Причому цей процес відбувається через численні повтори, лінгвоконструкції символіко-міфологічних текстів, а також обрядово-ритуальною практикою. В доіндустріальному суспільстві стереотипи культури здебільшого акумулювалися із залученням механізмів традиції, тому вони й вважалися традиційними. На сучасному етапі інформаційного суспільства Інститут традиції поступився функціонуванню радіо, телебачення, преси, бібліотечної мережі, системи шкільної та університетської освіти. Зараз головними поширювачами традицій стали обряди, суспільні норми поведінки, ідеї і погляди, цінності та смаки тощо.

Розкриття ролі традицій у відродженні міфологічної культури народу сприятиме вихованню зваженого сприйняття історичного минулого і разом з тим – формуванню у нинішніх громадян історичної причетності до цього минулого.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, дотичних до зазначеної проблеми, остання як системне філософське й культурологічне явище продовжує залишатися актуальною. Саме цим і обумовлена мета статті – на основі філософсько-естетичної рефлексії визначити роль традиції у формуванні неоміфологічних тенденцій в культурі сучасного суспільства.

При реалізації поставленої мети вирішуються такі завдання: виявити стан вивчення проблеми; виділити невирішені раніше частини зазначеної проблеми; уточнити ключові поняття дослідження: “міф”, “традиція”, “традиціоналізм”, “неотрадиціоналізм”, “неоміфологізм” та інших споріднених з ними категорій; обґрунтувати взаємозв'язок традицій та явищ неоміфологізму. За основу дослідження зазначеної проблеми ми беремо системно-діяльнісний підхід, що

зумовлює використання аналітичного, історичного, системного методів дослідження.

Термін “традиція” сучасною культурологією тлумачиться як певна сукупність елементів соціокультурної спадщини, які шляхом соціального успадкування акумулюються і зберігаються певними спільнотами та соціальними галузями упродовж тривалого періоду. Завдяки поліфункціональності механізмів передачі традиції утверджується процес спадкоємності культури, що сприяє соціалізації та інкультурації людини, розвитку селективної функції здобуття необхідних зразків соціально-культурної поведінки і цінностей. Традиція допомагає людині подолати кризу життя у сучасному протирічному світі і дає можливість людині створювати нові форми стародавніх канонів.

На думку російського культуролога П. Гуревича, найдоцільнішим є термін “традиціоналізм”, що відображає суть прагнення нації зберегти все нею набуте [6, с. 155]. Утім, стандарт сприйняття цього терміна у світовій науці спотворений асоціюванням з насильницьким примусом і запереченням усього нового, прогресивного. Український дослідник О. Гуцуляк пропонує відтак новий термін на позначення цього феномену – “берегинізація”, або “орантизм”, що відображає не тільки спротив асиміляції в умовах глобалізаційних тенденцій, а й національний характер [7]. Такий підхід, що визначає “берегинізацію” як національно обґрунтований термін, неухильно сповідувався українською інтелігенцією, яка завжди виявляла пієтет до селянської культури та особливо селянина як уособлення духу національної самосвідомості.

Неотрадиціоналізм сформувався у другій половині ХХ ст. як узагальнене найменування художніх напрямків, альтернативних радикальним амбіціям. Є цілком закономірним той факт, що неотрадиціоналізм передбачає прогнозування появи певної культурної традиції, яка у прийдешньому має бути відтворена й посилена. На нашу думку, неотрадиціоналізм як термін ще не набув свого науково-категоріального статусу в сучасній культурології. Але фрагментарно він включає у себе низку відокремлених компонентів, неодноразово змінюваних та переосмислених історичних традицій, міфологізацію посилянь на діахронічні культурні феномени, які є знаковими для контексту сучасної культури, де традиційність використовують у якості форми для втілення певного змісту. Слід додати, що неотрадиціоналістські течії отримують специфічний прояв у народній культурі, яка детермінується на глибинному рівні, позначеному домінуванням соціальних архетипів.

Цікавою є позиція провідних теоретиків однієї з наймолодших течій останнього століття – традиціоналістів, що певною мірою створили основу для неотрадиціоналізму. Всесвітньовідомі вчені Р. Генон і М. Еліаде обстоювали як фундаментальний принцип пояснення “непрофанічної традиційності” природну цінність і сакральну суть циклічного часу, з якого й походить звичай ритуалізації культурних архетипів та їх продовження і розвитку. Ці визнані класики теорії традиціоналізму вважали, що світ і існуючі в ньому культури розвиваються циклічно,

причому кожний цикл містить шлях від досконалості до занепаду. Французький мислитель, репрезентант сакральної традиції Р. Генон, вважає, що сучасна західноєвропейська цивілізація перебуває на грані загибелі, підштовхуючи до неї все людство.

Французький філософ в основу своєї теорії інтегрального традиціоналізму покладає ідею Традиції, єдиної та абсолютної охоронниці Божественної Мудрості. Ця ідея висловлювалася у низці езотерично-філософських праць мислителя: “Духовна і тимчасова влада”, “Символіка хреста” (1931), “Множинність станів буття” (1932), “Східна метафізика” (1939) та ін. На противагу “західній”, вважає він, “східна свідомість” виступає єдино нормальною, оскільки сама вона була культурно-історичним підґрунтям усіх цивілізаційних типів, крім цивілізації сучасного Заходу. Тому в умовах кризи західноєвропейської цивілізації вчений переміщує центр Первісної Традиції на Схід, сам увірувавши у неминучі цінності ісламу. Якщо ж народам Заходу вдасться повернутися до своєї неспотвореної традиції, їх протистояння Східові зникне. Сучасна ж причина такого протистояння криється у розбещеності Заходу [3]. Протистояння традиційного та антитрадиційного світоглядів відбувається передовсім у вигляді опозиційних взаємозв'язків між світоглядом та дією, у поглядях на їх обопільну значущість. Розв'язання зазначеної суперечності, вважає Р. Генон, уможливиться лише з появою нової еліти, яка зможе керувати світом засобами настільки більш дієвими, наскільки вони будуть менш явними [5, с. 75].

Згідно з Р. Геноном, традиційна цивілізація, – це та, в якій “духовний порядок” ставиться понад усе, і високі ідеї детермінують розвиток культури в усіх її формах, проте у незмінно духовному ключі. За такою концепцією, традиція становить комплекс трансцендентного знання, які акумулюються й успадковуються незлічними поколіннями духовної верстви й різноманітними сакральними громадами. Р. Генонові належить теорія “трансцендентної єдності релігій”, які у подальшому утворюють окремі форми, які, проте, залишаються традиційними [4].

Лояльніше ставлення до сучасної західної культури висловлює румунський етнокulturолог і історик релігії М. Еліаде. Як представник традиційного світогляду, останній майже уникає спроб критикувати європейську цивілізацію. Займаючись дослідженнями у сферах науки та містики, М. Еліаде підтверджує свої концепції великим фактологічним матеріалом з етнографії, релігієзнавства, культурології. У відповідності з його концепцією, людина традиційного суспільства може панувати лише у відкритому догори просторі, де символічно забезпечувався розподіл рівнів, а спілкування з представниками “іншого світу” здійснювалось через обрядові дії (“Архетипи і повторення” (1949), “Образи і символи” (1952), “Священне і мирське” (1956), “Різновиди міфу” (1963), “Ностальгія за джерелами” (1971) й ін.). Італійські гуманісти, зазначає учений, неодноразово висловлювали ідеї по створенню універсального, позалюдського, космічного, позаісторичного міфу. Тому й сучасне духовне Бажання відтворити Час, коли

боги були присутніми на Землі, сприймаються як “спрага священного”, вічна “ностальгія за Буттям” [13].

Проблема міфу у традиційній культурі найчастіше знаходить своє відображення у сфері неоміфологічної свідомості як специфічної риси культурної ментальності кінця ХХ – початку ХХІ ст.

У соціології ХХ ст. окреслилась потужна раціоналістична традиція інтерпретації феномену міфу з якісно різними оцінками (як ілюзія, ідеологічна пропаганда, віра, умовність, подання цінностей у фантастичній формі тощо).

Е. Кассіре, подібно до мови мистецтва, тлумачить міф як автономну символічну форму культури з притаманною йому специфікою моделювання зовнішнього світу. У відповідності з його концепцією, світ людської культури є продуктом символічної діяльності людей, яка виражається в автономних формах мови, міфу, мистецтва та науки як способах історичної еволюції духовності людства. Е. Кассіре постулював для міфології нерозрізненість внутрішнього і зовнішнього, поступове визрівання суперечності цих двох начал й всеохопну силу міфу, у порівнянні з якою решта категорій людської свідомості постають вторинними і абстрактними [9]. Поняття міфологеми у ХХІ ст. інтерпретується як взаємопов’язаний комплекс міфів естетико-світоглядного плану, своєрідний міфотворчий простір.

Феномен міфу поглиблено досліджувався у соціальній психології початку ХХІ ст. З метою дослідження вищих психічних функцій людини (мови, мислення й волі) німецький психолог В. Вундт запропонував якісно новий метод аналізу традиційних форм культури й буденної свідомості (мови, міфів і звичаїв) – втілення “колективної волі” й “народного духу”. Розробка В. Вундта його “психології народів” поклало початок сучасній етнопсихології [1].

Дисертація О. Ніколаєвої присвячена дослідженню явища вторинної семантизації реконструйованих історичних артефактів сучасної побутової культури. У зв’язку з цим під терміном “неотрадиціоналізм” автором розуміється включення в сучасну культуру розрізнених елементів реінтерпретованих міфологізованих історичних традицій. Неотрадиціоналістські тенденції особливо рельєфно проявляють себе в культурі повсякденності, пов’язаній з найбільш глибинними архетиповими шарами міфологічного несвідомого [12].

Окремі дослідники (О. Вячеславова, А. Кравченко, В. Топоров) неотрадиціоналізм тлумачать як явище, пов’язане з включенням до сучасного життя деяких елементів міфологізованих та неодноразово відтворюваних соціокультурних традицій.

Спорідненим з поняттям неотрадиціоналізму виступає постмодерністський термін “неоміфологізм”. Російськими культурологами О. Красновою, В. Рудневим, С. Токаревим останній кваліфікується як новітній художній синтез різноманітних традиційних культурних практик, інтерпретованих мовою архаїчної, фольклорної й літературно-побутової міфології.

Міфотворча реальність пов’язує всю історію людства з його одвічним прагненням до осмислення навколишнього світу й природи людини. Міф є архаїчною оповіддю, переказом про духів і богів (а

пізніше – і героїв), фантастичним відображенням дійсності, яке виникає як результат одухотворення свідомістю людини природних явищ й усього світу. Проте, попри його фантастичність, міф представляє явища з людськими потребами та інтересами. Специфікою міфу є його здатність передавати суспільно значущу інформацію персоніфікованим чином, пристосовуючи й уточнюючи її значеннями та смислами конкретно-чуттєвого рівня побутової свідомості людини, пов’язаної з повсякденною життєдіяльністю. Цими рисами можна пояснити ту наполегливість, якою супроводжується наукова думка у дослідженні міфу та споріднених з ним понять.

Полісемантика неоміфологізму в художній творчості визначає структуру і лексику образності, специфічну морфологію онтологічного статусу мистецької реальності, що опосередковує взаємодію мистецької свідомості з реальними традиціями і визначає її культурну закодованість у різних проявах – художньому, міфологічному, релігійному тощо. Так виникають твори, що стають знаковими, у яких звичайні явища трансформуються в легендарні. Недарма перші прояви неоміфологізму були пов’язані з розквітом символізму і модерну. У зв’язку з цим постмодерна культура включає неоміфологічний діалог традиції з новацією, що особливо чітко простежується в українському постмодерному дискурсі. У пошуках власної ідентичності національна культура витворює нову етнокультурну реальність, що у свою чергу приводить до нейтралізації проявів гуманістичної кризи постмодерну [2].

Відомо, що зараз існують технології маніпулювання суспільною свідомістю, якими володіють і користуються спеціально підготовлені професіонали. Природа маніпулятивної дії характеризується подвійним впливом – до інформації, яка відкрито посилається маніпулятором адресатові, додається “закодований” сигнал, який повинен неодмінно розбудити у свідомості адресата потрібні маніпуляторів образи.

Цим прихованим впливом, який спирається на існування в адресата “неявного знання”, маніпулятор сподівається на можливість створити в його свідомості потрібні образи, які б впливали на думки, почуття й поведінку адресату. І оскільки колективне несвідоме виражається створенням універсальних образів, знайомих усім членам конкретного колективу, можна припустити існування в такій спільноті не лише архетипів та міфологем загальнолюдського характеру, а й національних, місцевих або родинних, тобто таких, що стосуються певної історичної епохи, згаданих у працях К. Юнга, особливо щодо того, що стосується системи архетипів.

Сучасними неоміфологами (Г. Шмерлінгом, О. Аратовим) вважається таким “неявним знанням” саме міф, міфологеми, міфологічні образи, або “естетична інформація” [8, с. 118], яка відображає реальність речей, викликаючи певний душевний стан, емоції й почуття. Користування такими знаннями примушує адресата діяти згідно з почуттями, голосом серця, а не розуму, у такий спосіб стаючи інструментом зловживань при здійсненні впливу на людську свідомість.

Саме у зв'язку із цим у ХХ ст. посилюється динамічність видовищних мистецтв. І тут кінетичні мистецтва з їхньою видовищністю усе активніше набувають нових форм. Мистецтво у такий спосіб представляє видовищний, зоровий, ейдетичний образ світу, вражаючи різноманіттям образної динаміки в усіх його галузях – кіно, театрі, літературі. Людина сторіччями намагалася увітати свій образ, побачивши себе з боку на площі, екрані кіно, телебачення. С. Ейзенштейн, П. Корін, Д. Шостакович представляли естетику видовищного, екстатичного, піднесеного за своєю природою образу світу.

Сутністю естетики видовища є зорова натуралізація ідеологем та міфологем ХХ ст. Наприклад, вони об'єктивуються у видовищних ходах зі смолоскипами у культурі фашистського Рейху, видовищах натовпу в масовій культурі тощо. Усі ці видовища характеризуються ідентичністю почуттів, а саме – зоровою екстатикою великих людських мас.

Схожу характеристику екстатизму спостерігають і у різних мітингах кінця століття. Маніфестуючий натовп свідчить про заміщення зоровими реаліями ілюзорної опори у знеособленому існуванні, перетворюючи останнє у натуралізовану схему почуттєвих емоцій і переживань, яка перетворюється згодом на яскраве видовище. Відсутні глядачі і актори, тут ролі грають усім світом. У цій грі задіяні історичний час і людське життя. Видовище являє собою лише частину цієї масової гри, її верхівку, її міфологічний симптом у самовизначенні буття культури певного суспільства [11].

Феноменом видовища завжди цікавились політичні шоу, театр, кіно, перфоманс, усі масмедіа тощо. Враховуючи те, що безсмертя людини являє собою найвеличніше видовище усіх часів і усіх культур, що відбувається в ритуалах, містичних обрядах, Н. Левченко проаналізувала світоглядні видовища безсмертя ХХ ст., які вражають великі маси людей – це і сучасна погребальна практика, і навіть створення іграшкових робіт [10].

Отже, у цілому в дослідницькій літературі проаналізовані різні проблеми, різною мірою дотичні до традиціоналістської та неотрадиціоналістської тематики, однак філософсько-естетичні рефлексії засвідчили, що вивчення ролі традиції у формуванні неоміфологічних тенденцій в культурі сучасного суспільства є недостатнім і несистематизованим. Сучасність, відображуючись у дзеркалі культури, постає паралеллю і прообразом плинної дійсності, надаючи емпіричний матеріал для міфологізації засобами культурної традиції. Феномен міфологізму, який завжди живила традиція, притаманний багатьом теоретичним дослідженням духовної культури минулого та сучасності. До висновку статті, що неоміфологізм детермінується роллю традиції в історичному розвитку, дотичні праці найавторитетніших дослідників проблематики неотрадиціоналізму, серед яких варто назвати передусім його засновників Р. Генона та М. Еліаде, а також Е. Кассіра, К. Юнга, серед сучасних українських та російських учених – А. Байбуріна, О. Вячеславова, О. Гуцуляка, Н. Левченко, О. Ніколаєву, В. Топорова і ін.

У перспективі подальше вивчення місця традиції в суспільстві може постати як об'єктивно обумовлена потреба вироблення нової системи етнокультурних відносин і противагу у сучасному світі.

#### Список використаних джерел

1. Вундт В. Проблемы психологии народов / В. Вундт. – М. : Эксмо, СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 864 с.
2. Вячеславова О. А. Неотрадиціоналізм у контексті української постмодерної культури: спроба інтерпретації / О. А. Вячеславова // Вісн. Держ. Академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2010. – №4. – С.11–15 [Електронний ресурс]: [http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc\\_Gum/Vdakk/2010\\_4/3.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2010_4/3.pdf).
3. Генон Р. Кризис современного мира / Р. Генон. – М. : Эксмо, 2008. – 784 с.
4. Генон Р. Символика креста / Р. Генон. – М. : Прогресс–Традиция, 2004. – 704 с.
5. Генон Р. Символы священной науки / Генон Р. – М. : Беловодье, 1997. – 496 с.
6. Гуревич П. Фундаментализм и модернизм как культурные ориентации / П. Гуревич // Общественные науки и современность. – М., 1995. – №4. – С.154–162.
7. Гуцуляк О. Б. Українська національна ідея і пошук Книги національного буття / О. Гуцуляк // Соціальна психологія. – Київ, 2008. – №3. – С.84–94.
8. Кара–Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара–Мурза. – М. : Алгоритм, 2000. – 735 с.
9. Кассирер Э. Индивид и космос / Э. Кассирер // Избранное. – М., СПб.: Универс. книга, 2000. – 654 с.
10. Левченко Н. О. Міф virtus в культурі ХХ століття / Н. О. Левченко // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1999. – Вип.6. – С.171–182.
11. Левченко Н. О. Образні трансформації в художній культурі ХХ століття: естетичний аналіз: дис... канд. філос. наук: 09.00.08” Естетика” / Н. О. Левченко; Київський держ. ун–т технологій та дизайну. – К., 2000. – 158 с.
12. Николаева Е. В. Неотрадиціоналізм в культурі повсякденності: Російська версія кінця ХХ века: дис. .... канд. культурології: спец. 24.00.01 “Теорія і історія культури” / Е. В. Николаева. – М., 2004. – 170 с.
13. Элиаде М. Миф о вечном возвращении / М. Элиаде. – М. – СПб.: “Алетейя”, 1998. – 258 с.

#### References

1. Vundt V. Problemy psihologii narodov / V. Vundt. – M. : Eksmo, Spb.: Terra Fantastica, 2002. – 864 s.
2. Vyacheslavova O. A. Neotradycionalizm u konteksti ukrains'koi postmodernoї kultury: sprobа interpretacii / O. A. Vyacheslavova // Visn. Derzh. akademii kerivnyh kadriv kultury i mystectv. – 2010. – №4. – С.11–15 [Elektronnyj resurs]: [http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc\\_Gum/Vdakk/2010\\_4/3.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vdakk/2010_4/3.pdf).
3. Genon R. Krizis sovryemyennogo mira / R. Genon. – M. : Eksmo, 2008. – 784 s.
4. Genon R. Simvolika kryesta / R. Genon. – M. : Progress–Tradiciya, 2004. – 704 s.
5. Genon R. Simvoly svyashchennoj nauki / R. Genon. – M. : Byelovod'ye, 1997. – 496 s.
6. Gurevich P. Fundamentalizm i modernizm kak kulturnyye oriyentacii / P. Gurevich // Obshchestvennyye nauki i sovryemyennost'. – M., 1995. – №4. – S.154–162.
7. Guculyak O. B. Ukrains'ka nacional'na ideya i poshuk Knygy nacional'nogo buttya / O. B. Guculyak // Social'na psihologiya. – K., 2008. – №3. – S.84–94.
8. Kara–Murza S. G. Manipulyaciya soznaniyem / S. G. Kara–Murza. – M. : Algoritm, 2000. – 735 s.
9. Kassirer E. Individ i kosmos / E. Kassirer // Izbrannoje. – M., SPb.: Univers. kniga, 2000. – 654 s.
10. Levchenko N. O. Mif virtus v kulturi XX stolittya / N. O. Levchenko // Mul'tiversum. Filososf'skuj al'manah: Zb. nauk. prac'. – K. : Ukr. Centr dyhovn. kultury, 1999. – Vyp.6. – S.171–182.
11. Levchenko N. O. Obrazni transformacii v hudozhnij kul'turi XX stolittyaestetichnij analiz: dys... kand. fil. nauk: 09.00.08 “Estetika” / N. O. Levchenko; Kyivs'kyj derzh. un–t tehnologij ta dizajnu. – K., 2000. – 158 s.
12. Nikolayeva Ye. V. Neotradycionalizm v kulturnye povsyednyevnosti: Rossijskaya versiya konca XX vyeaka: dis. .... kand.

kul'turologii: spec. 24.00.01 "Tyeoriya i istoriya kul'tury" / Ye. V. Nikolayeva. – M., 2004. – 170 s.

13. Eliade M. Mif o vyechnom vozvrashchenii / M. Eliade. – M. – SPb.: "Alyeteja", 1998. – 258 s.

**Gotsalyuk A. A.**, cand. of history sciences, docent of the chair of the Ukrainian studies of The Interregional Academy of Personnel Management (Ukraine, Kyiv), lkarпова@voliacable.com

#### The role of the tradition in the forming of the neomythological tendencies in the culture

*On the basis of the philosophical–aesthetic reflection the role of the tradition in the forming of the neomythological tendencies in the culture of the modern society is highlighted in the article. The basis for the study of this problem the system–activity approach is used with the application of analytical, historical, systematic research methods. During the analysis of the research problem the phenomenon of the mythologism is examined in the theoretical studies of the past and present. The characteristics are specified the key concepts of the study. The relationship of the traditions and neomythologism phenomenon, the determination of the latter in their historical development by certain traditions are substantiated. The technique of the manipulating with the public opinion through the use of the archetypes and mythology is analyzed. It is noted that in the research literature the summaries of the role of the tradition in the forming of the neomythological tendencies are insufficient and unsystematic.*

**Keywords:** tradition, traditionalism, neotraditionalism, myth, neomythologism, mythological consciousness.

**Гоцалюк А. А.**, кандидат исторических наук, доцент кафедры украиноведения, Межрегиональная академия управления персоналом (Украина, Киев), lkarпова@voliacable.com

#### Роль традиции в формировании неомифологических тенденций в культуре

*На основе философско–эстетической рефлексии в статье освещается роль традиции в формировании неомифологических тенденций в культуре современного общества. За основу исследования указанной проблемы использовался системно–деятельностный подход с применением аналитического, исторического, системного методов исследования. В процессе анализа состояния исследования проблемы рассматривается феномен мифологизма в теоретических работах прошлого и современности. Даются уточненные характеристики ключевым понятиям исследования. Обосновывается взаимосвязь традиций и явлений неомифологизма, детерминация последних в их историческом развитии определенными традициями. Раскрываются технологии манипулирования общественным сознанием путем использования архетипов и мифологем. Отмечается, что в исследовательской литературе материалы по обобщению роли традиции в формировании неомифологических тенденций являются недостаточными и несистематизированными.*

**Ключевые слова:** традиция, традиционализм, неотрационализм, миф, неомифологизм, мифологическое сознание.

\* \* \*

УДК 111

**Ткаченко Л. Г.**

кандидат філософських наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін, Нікопольський факультет Національного університету "Одеська юридична академія" (Україна, Нікополь), lgt2073@mail.ru

#### Объективные факторы феномену социального відчуження в гносеологічному вимірі

*Розглядаються об'єктивні фактори феномену соціального відчуження в гносеологічному вимірі, зумовлені природно–соціальною сутністю людини, оскільки вона є водночас і суб'єктом породження відчуження і його об'єктом.*

*Методологічною основою дослідження такого наскрізного суспільно–природного феномена, яким є соціальне відчуження, має бути діалектичний метод аналізу, оскільки саме він відображає органічну єдність протилежностей, виставив як об'єктивному буттю так і суб'єктивному процесу його пізнання.*

*Об'єктивні причини, які породжують соціальне відчуження, можна вбачати в тому, що об'єктивне об'єднує а об'єктивне роз'єднує, відчужує.*

**Ключові слова:** соціальне відчуження, гносеологія, об'єктивні чинники, суб'єкт–об'єктна взаємодія.

Зважаючи на те, що об'єктивні чинники феномену соціального відчуження в пізнавальному полі, не мають належного розуміння і наукової розробки саме в соціально–духовному вимірі, вважаємо за необхідне

підключитися до наукових напрацювань з даного питання з перспективами подальшої його розробки.

Метою проведення даного наукового дослідження є визначення природи об'єктивних чинників пізнання, які породжують феномен соціального відчуження людини від власної сутнісної природи.

Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити наступні завдання: відтворити об'єктивні причини соціального відчуження в гносеологічному вимірі; здійснити аналіз творчих доробків соціально–філософської, соціально–психологічної думки, пізнавальний синтез яких дозволить чітко і виразно окреслити змістовну сутність феномена соціального відчуження.

Зміст дослідження. Сучасні українські реалії мають революційний характер розвитку, коли люди не встигають отямитись від потрясінь політичного, економічного, духовно–культурного характеру, а тому реагують на них не завжди адекватно, а той просто апокаліптично. Щоб спрямувати думку щодо феномену соціального відчуження в визначене річше, зазначемо, що соціальне береться нами як комунікативно–спілкувальне поле міжлюдської взаємодії в його історичному, суспільному вимірі. Такий методологічний підхід випливає з класичного положення філософської гносеології, що кінцевою причиною яка пояснює будь–який процес є саме взаємодія всього зі всім. Подолання відчуження можливе в тому випадку, коли людина з об'єкта суспільного процесу перетвориться на його суб'єкта. Оскільки ж суб'єкт–об'єктні відносини складають саму серцевину теорії пізнання, подолання відчуження являє собою найбільш важливий елемент соціалізації людської свідомості, який закінчується, завершується тим, що міжлюдські взаємини, міжлюдська взаємодія набуває не відчуженого характеру у вигляді суб'єкт–суб'єктної взаємодії. Якщо людина чогось не розуміє саме в плані методологічному, суб'єктному, її власна суб'єктивність стає їй назаваді, постаючи як сліпа необхідність, яка керує людиною замість того, щоб людина визначала свою долю своєю розумно–пізнавальною волею.

Об'єктивним чинником, який сприяє соціальному відчуженню, навіть породжує його, є вроджений людині просторово й часово визначений психофізіологічний характер, який багато в чому програмує її соціальний характер. Можна говорити про психофізіологічні типи характеру і в позитивному сенсі. А саме: різноманітність спричиняє пізнавальний спосіб життя, адже пробуджує в людині потребу в пошуку її єдності, утвердженні соціалізації на її основі. Проте самепізнання на такому рівні не є первинним у часі – спочатку людину вражає різноманітне на рівні органів сприйняття, а вони притягуються до однорідного, одноманітного, що підсилює їх спільну дію проти чогось відмінного, цілком ймовірно – ворожого, небезпечного. Страх перед невідомим породжує потребу в єдності та єднанні одноманітного. Це чітко простежується на формуванні буденною свідомістю полярної мотивації поведінки за формулою "свої – чужі", "добро – зло", "біле – чорне". Лише пізнавши й відкривши в цих полярних установах свідомості "своє інше", що можливо засобами діалектичного мислення,



яке оперує єдністю протилежностей, боротьба яких виключно понятійно-пізнавальна, що нібито чуже й вороже є лише іншими модусами свого рідного як своєрідного. Проте пізнавальний шлях, як свідчить вже кількатисячолітня історія, не об'єднує навіть тих, хто володіє об'єктивним знанням, не кажучи вже про тих, для кого знання мають суто інформативний, а не поведінковий, не світоглядно-науковий статус.

Про об'єктивність характеру говорить і той факт, що природа, народжуючи життя, його основою, як не парадоксально, робить внутривидову та міжвидову боротьбу, тобто “взаємопоїдання” як своєрідне “взаємопорозуміння”.

Зважаючи на такі об'єктивні обставини, спробуємо поглянути на феномен соціального відчуження з точки зору різноманітності природних характерів людини. Для цього використаємо класифікацію типів характеру, наведену К.Юнгом, який аналізуючи проблему типів у філософській літературі, наводить класифікацію В.Джемса, що стверджував: “Історія філософії значною мірою являє собою зіткнення відомих людських темпераментів (характерологічних схильностей). Якого б темпераменту не був професійний філософ, він, в кожному випадку, намагається мислити факт свого темпераменту. Проте його темперамент складає більш сильний забобон, ніж будь-яка з його більш об'єктивних посилок. ... Філософ довіряє своєму темпераменту. Він бажає собі такого світу, який би відповідав його темпераменту, і він довіряє кожному зображенню світу, яке до нього підходить. Людей іншого темпераменту він сприймає як невірні налаштованих по відношенню до дійсного характеру світу... Проте в публічному обговоренні він не може на основі однієї своєї переваги претендувати на особливі відзнаки або авторитет. Ось звідки виникає відомий недолік серйозності в філософській дискусії: про найважливішу з наших посилок не згадується ніколи” [1, с. 364–365].

Хоча К.Юнг не погоджується з аргументацією В.Джемса та пропонує свою типологію характерів, можна стверджувати, що самий факт незгоди на користь останнього. Справді, ми не лише в історії пізнання, але й в умовах нашої сучасної української дійсності, спостерігаючи за публічними дискусіями, можемо зробити висновок про те, що причини незгоди і, як наслідок, небезпека соціального відчуження та розколу в суспільстві йде від невідконтрольної, або ж лише незначною мірою контрольованої, розумній волі сили темпераменту, характеру. Виявляється, що заклики до злагоди й толерантності не здатні подолати розбіжності між “ніжними” та “жорсткими” типами, якими, за В.Джемсом, є раціоналісти та емпірики, інтелектуалісти та сенсуалісти, ідеалісти та матеріалісти, оптимісти й песимісти, релігійні й іррелігійні, індетерміністи й детерміністи, фаталісти, моністи й плюралісти, догматики й скептики [1, с. 365].

На перший погляд може здатись, що наведені опозиції діють лише у сфері пізнавальної діяльності. Насправді ж вони вкорінені в психофізіології кожної людини, яка, зустрічаючись з їх проявами в суспільному житті, об'єктивно притягується до душевно (інтуїтивно) споріднених варіантів поведінки.

Вирішальним для розуміння зазначених типів характеру є те, що К.Юнг виводить їх із ситуації суб'єкт–об'єктної взаємодії. Але не тільки в зовнішніх координатах “людина – природа”, але і в самій людині, оскільки вона є модусом природи в її специфічному завершенні.

На об'єктивному існуванні колективного соціального характеру в його об'єднано-роз'єднуючому статусі наголошував і Е.Фромм. Пояснюючи суть людини як суспільно-природної істоти в категоріях “мати” й “бути”, він приходить до необхідності розробки вчення про соціальний характер: “емпіричні антропологічні та психоаналітичні дані свідчать про те, що володіння і буття є двома основними способами існування людини, превалювання одного з яких означає відмінності в індивідуальних характерах людей і типах соціального характеру” [2, с. 22]. Отже, один тип суспільства орієнтується на людину, другий – на речі. Основу принципу володіння складає приватна власність: “При орієнтації на володіння немає живого зв'язку між мною і тим, чим я володію. І об'єкт мого володіння, і я перетворились у речі, і я володію *об'єктом*, оскільки у мене є сила, щоб зробити його моїм. Але тут має місце і зворотній зв'язок: *об'єкт володіє мною*, тому що моє почуття ідентичності, тобто психічне здоров'я, ґрунтується на моєму володінні об'єктом (і якомога більшою кількістю речей). Такий спосіб існування встановлюється не засобами живого, продуктивного процесу між суб'єктом і об'єктом; він перетворює в *речі* і суб'єкт, і об'єкт. Зв'язок між ними смертоносний, а не життєдайний” [3, с. 83]. Адже “Я” – не те, що я є за своєю істиною, а те, чим я володію.

Людам, суспільству, таким чином, властиві дві тенденції, два напрямки розвитку: “володіти”, “мати” і “бути”. Які з них переважають, значною мірою залежить від соціальної структури, від соціально-економічного укладу держави. Якщо домінує товарне виробництво, підсилюється модус володіння; якщо суспільство ставить своєю метою формування людини як соціально-духовної істоти, переважає модус буття. Аспекти володіння й буття розглядаються Фроммом в категоріях безпеки й небезпеки, солідарності й антагонізму, радості й задоволення, гріха і прощення, страху смерті та утвердження життя, тут і тепер – минуле і майбутнє.

Враховуючи наведені підстави, вчений запропонував аналізувати суспільство під кутом зору домінування в ньому певного типу соціального характеру як результату взаємодії індивідуальної психосфери та соціально-економічної структури. Тобто, люди хочуть робити те, що вони повинні робити. Це якраз і визначає соціальну структуру суспільства. Соціальний характер досить стійкий, а тому свідомість індивідів не може змінитись революційно. Не можна також розраховувати, що, змінивши свідомість людини, можна започаткувати гуманістичний тип суспільства, утвердити новий тип соціального характеру. Він, фактично, є реальним базисом суспільства і його потрібно досліджувати в першу чергу.

Не можна обійти увагою творчість Ортеги-і-Гасета з його концепцією поділу суспільства на еліту (“добірну меншину”) та масу, яка складається зі “звичайних

людей". "Суспільство – це завжди динамічна єдність двох чинників: меншин і мас. Меншина – це спеціально-кваліфіковані одиниці чи групи одиниць. Маса – це сукупність осіб без спеціальної кваліфікації. ...Маса – це "звичайна людина". Отак проста кількість – юрба – перетворюється в якісне визначення: це якісна однорідність, це суцільна безформність, це людина, що не відрізняється від інших, а є повторюванням загального типу" [4, с. 17]. Хоча Ортега зазначав, що "секрет успіху національної держави слід шукати в її своєрідному русі, в її планах, політиці, а не в сторонніх засадах біологічного чи географічного характеру"[4, с. 24], все ж основу поділу суспільства на еліту й масу складає природний фактор.

До чого саме, або на що саме "спеціально кваліфіковані одиниці", і якої саме кваліфікації не має "юрба", "масса"? Це головне питання, яке слід вирішити, аби мати об'єктивне правдиве уявлення про "кваліфікаційну" характеристику суспільства. Людина за призначенням і покликанням є істотою, яка творить, народжує себе сама. Для цього їй потрібна свобода волі і свобода вибору, але не зовнішня, а в собі самій. Це досить рідкісний талант, адже він передбачає свідоме вольове цілеспрямованя індивідуальної життєдіяльності. На загал людина – свідома істота, що зовсім не означає, нібито кожен індивід має власну свідомість. Людина повинна пізнати саму себе, тоді вона "народжує" саму себе як суб'єкта – творця і деміурга – своєї дійсності, тобто сама для себе стає дійсною істотою, такою, яка знає і виконує своє покликання.

Прикутість свідомості до безпосередньої реальності природного буття робить і людину суто природною істотою.

Крім того, людині потрібна ціль, якій би вона підпорядковувала свою життєдіяльність, адже інстинкт вже не відіграє повної життєзабезпечувальної ролі. Без цілі люди ведуть хаотичний і ворожий по відношенню до себе спосіб життя. Якщо є ціль, вона об'єднує вольові зусилля і спрямовує діяльність в одному напрямку, здійснюючи таким чином процес реалізації свідомості.

Таким чином, розглянувши деякі об'єктивні чинники феномену соціального відчуження в гносеологічному вимірі, відмітимо наступне:

1. Об'єктивні причини, які породжують соціальне відчуження, можна вбачати в тому, що людина долучається до сприйняття довколишнього світу через органи відчуття. Останні сприймають не об'єктивні закони світобудови, а світ об'єктів як світ різноманітного. Об'єктивне об'єднує, об'єктне роз'єднує, відчужує, затіняє, закриває, знищує.

2. Об'єктивним чинником соціального відчуження є також вроджена людині психофізіологічна визначеність характеру, яка з'єднує подібне й створює проблемні взаємозв'язки в разі їх невідповідності в умовах сумісної суспільної життєдіяльності. Така онтологія людського характеру спричиняє також суттєві відмінності в пізнанні.

3. Оскільки людина є істотою пізнавально-допитливою, а методологія пізнання не є однаковою для різних категорій людей, суспільство як осмислено-спілкувальна взаємодія між ними постійно вражене

хворобою непорозуміння, отже, соціального відчуження. Проблема створює те, що більшість свідчення органів відчуття схильна видавати за самі знання; меншість, яка, як правило, займає в суспільстві керівні управлінські позиції, отримує знання як наслідок розумно-вольової аналітики синтетичного мислення, джерелом яких є свідчення різного роду пізнавальних текстів.

#### Список використаних джерел

1. Юнг К. Психологические типы. – М.: "Прогресс-Универс", 1995. – 717 с.
2. Философская энциклопедия. В 5-ти т. – М.: "Советская энциклопедия", 1970. – Т.5. – 740 с.
3. Фромм Э. Иметь или быть? – М.: Прогресс, 1992. – 543 с.
4. Ортега-и-Гасет Х. Бунт масс//Ортега-и-Гасет Х. Выбранные творы. – К.: Основы, 1994. – С.15–139.

#### References

1. Jung K. Psichologicheskie tipy. – M.: "Progress-Univers", 1995. – 717s.
2. Filosofskaja jenciklopedija. V 5-ti t. – M.: "Progress", 1970. – T.5. – 740s.
3. Fromm Je. Imet' ili byt'? – M.: Progress, 1992. – 543s.
4. Orteha-i-Haset Kh. Bunt mas// Orteha-i-Haset Kh. Vybrani tvory. – K.: Osnovy, 1994. – S.15–139.

*Tkachenko L. G., Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at the Department of Humanities, Nikopol Faculty of National University "Odessa Law Academy" (Ukraine, Nikopol), lgt2073@mail.ru*

#### Objective factors of

#### phenomenon of social alienation in the epistemological dimension

*In the research paper the author examines the objective factors of the phenomenon of social alienation in the epistemological dimension determined by the natural-social essence of the individual as he/she is both the subject of the origin of alienation and its object.*

*Methodological basis of the research of such an important socio-natural phenomenon as social alienation must be dialectical method of analysis, as it reflects the organic unity of opposites inherent in objective being and subjective process of cognition.*

*Objective reasons that generate social alienation can be seen as that objective unites but object dissociates and alienates.*

**Keywords:** social alienation, epistemology, objective factors, subject-object interaction.

*Ткаченко Л. Г., кандидат философских наук, доцент кафедры гуманитарных дисциплин, Никопольский факультет Национального университета "Одесская юридическая академия" (Украина, Никополь), lgt2073@mail.ru*

#### Объективные факторы феномена социального отчуждения в гносеологическом измерении

*Рассматриваются объективные факторы феномена социального отчуждения в гносеологическом измерении, обусловленные природно-социальной сущностью человека, поскольку он является одновременно и субъектом порождения отчуждения и его объектом.*

*Методологической основой исследования такого общественно-природного феномена, каким является социальное отчуждение, должен быть диалектический метод анализа, поскольку именно он отражает органическое единство противоположностей, присущее как объективному бытию, так и субъективному процессу его познания.*

*Объективные причины, которые порождают социальное отчуждение, можно усматривать в том, что объективное объединяет, а объектное разъединяет, отчуждает.*

**Ключевые слова:** социальное отчуждение, гносеология, объективные факторы, субъект-объектное взаимодействие.

\* \* \*

**Dashdamirova Ch. F.**doctoral student in philosophy at Baku State University  
(Azerbaijan, Baku), chinara.f.dashdamirova@gmail.com**THE CONCEPTION OF REDUCTIONISM IN BIOLOGY SCIENCE**

*Elementary objects of the theory are irreducible components of the studied reality, as point representation theory, establishes a simple structural connections and in this sense they are elementary. As part of the system, they play an integral role in the realization of wholeness and interconnection relations system. They contribute to an understanding of the structural level of matter and its nature, also have an ideological function and determine the methodology of the study to develop knowledge. It theories of elementary objects as carriers of some connections and relationships are the building blocks of structural reality, showing the quality of the system and the integrity of its structure. This article is detected and methodological significance elementary, its procedural context in the development of scientific knowledge.*

**Keywords:** elementary, concept, world view, process, part of the whole structure, objects, events, system, static probability.

*(стаття друкується мовою оригіналу)*

Elementary objects are irreducible components of reality, which is under study. As primary ideas of theories, they establish the simplest structural connections and in this sense they are elementary. Being a part of a system they play an essential role in understanding the relationship of integrity and that of the system. They do not only contribute to an understanding of the structural levels of matter and its nature, but they also have the function of worldview. The methodology of their studying is responsible for developing knowledge. Elementary objects of the theory, as carriers of certain connections and relationships, are the building blocks of structural reality, which show the quality of the system and the integrity of its structure. This article reveals methodological significance of elementary character, its procedural context in the development of scientific knowledge.

Effective theorization of modern biological knowledge includes a search of its original elementary object, as a specific idealization. Firmly established basic concepts are the evidence of the development of the theory and they determine its content. At the same time, it should be noted that the elementary unit in the structural aspect is not equal to expandability.

Isolation of elementary entities characterizes the theoretical level of knowledge of biological objects. An elementary object is a cell, the base of theoretical knowledge in biology. "... an elementary evolutionary phenomenon can be assumed a long and vectorized change of genotypic composition of the population. It is clear that the beginning and the course of the evolutionary process is impossible without such genotypic changes in the population, although the elementary evolutionary phenomenon in its sense is not an evolutionary process"[16, p. 316]. Let us mention that the unit of population change is defined according to the evolutionary process.

The notion of biological organization will lead us to the idea that the cell is a substance, but it is the process, a continuous chain of complex correlated with each other events. It is clear that at this level of knowledge, all discrete representations are not important, where procedural view of reality is particularly important. One of the characteristics of the living is a hierarchy of structures and functional control. In this case, it is to the functional monitoring belongs the particular importance.

It is the interaction between the upper and lower members of the hierarchy, which finds its expression in the existence and function of the feedback, is the typical hallmark of biological hierarchies. It gives them their main, specific difference – the implementation of regulatory effects [1; 5; 8; 11; 16]. In hierarchical systems of the inanimate world, this feature is much less pronounced. It is one of the characteristic differences between the non-living world and the living.

In the study of complex organized systems, knowledge of the functional relationship of the elements is not always parallel to the knowledge of their structure. The center of gravity of the study moves from the morphological aspects to the functional and backward. The objects of research are already in a new way – in the process, organization, and with morphological and functional content. As soon as the knowledge of elementary objects includes representation of multiple connections, the essence of it is deeply and comprehensively enriched. In a certain sense, the union of the structure and function (spatial and temporal aspects) takes place here. The elementary object cannot be represented by the help of "the language of static objects" or just "the language of events". Their synthesis is necessary. Modern science is moving away from the traditional view of the basic unit. It tries not only to find adequate forms of synthesis but also integrates structural and functional aspects of complex systems. However, this search has not led to any more or less formed concept yet. This fact makes the problem of elementary object particularly urgent in its methodological aspect. The concepts of elementary object in modern science appear in front of investigators as theoretical constructs that are based on certain principles of natural science. We have already seen that basic concepts include such very different terms as "material point" in classical mechanics, the concept of "the state of physical systems", the elementary act of interaction, "elementary (point) event", the gene as the unit of heredity etc. These concepts are like "generating elements" in the relevant theoretical knowledge systems. And this is their primary function.

The problem of elementary character relates to the number of classical problems of modern science and philosophy. Elementary objects of theoretical knowledge systems are the original images of their deep level, which make up the basics of cognitive activity in science. Currently the unquenchable interest in this problem is determined, above all, it attracted scientists by its fundamental nature, cognitive features and value of the concept for biology, modern methodology and philosophical understanding of reality as a whole.

Elementary representations in theories contribute to an understanding of the structural levels of matter and its nature. They also have the function of worldview and determine the methodology of the research of developing knowledge. In modern literature, there are basically three points of view on this issue:

1. Metaphysical – elementary objects of theories are similar to atoms of Democritus, the first building blocks of the universe, and the laws of the theory are eternal.
2. Positivistic – elementary objects of theories are considered in terms of ease of constructing a theory.
3. Dialectical concept – basic concepts of the theory, the levels of scientific study of matter. Each level is

characterized by its own laws, completely different from the previous ones. It is a genuine dialectical position in scientific research based and relied on a hierarchical structure of material reality and dialectical conception of nature. It acts as an effective methodology which sees the world as an evolving process. Undoubtedly, the development of biological knowledge and its experimental techniques make significant changes in their ideas about the development of the simplest elements of systems. The point of view of scientists, who hold only a certain form of elementary character, once and for all, is metaphysical. However, the dialectical point of view about the elementary and indivisible character characterizes the difference in levels of biological reality.

“Along with the idea of elements, the idea of any system includes the idea of the structure. Structure is a set of stable relationships and connections between the elements. This definition includes the general organization of the elements, their spatial arrangement, the connection between the stages of development etc. In terms of importance to the system, connections of elements (even the resistant ones) are not the same: some are unimportant, others are significant and natural. Structure, first of all, is a logical connection of elements” [3, p. 80]. In any structural significance of natural reality, a special place belongs to its elementary objects, as it is impossible to build out knowledge concerning any systems and relationships. It is elementary objects, carriers of some of connections and relationships are the building blocks of structural reality. Elementary objects show the quality of the system and the integrity of its structure. There are no absolute structures and absolutely elementary objects. Evolving system is represented as a unity of elements and structure. For us it is important to note that material objects, properties and relations are interrelated and inseparable in reality itself [12]. Anyway, objects of material reality exist in connections and relations.

There is every reason to ensure the significance in relationship between the system and the elements, and at the same time and relativization of relationships between elements and the system. Said was intended to clarify that the theories of elementary objects do not exist independently, but accumulate a qualitative features of the system being studied. An elementary object acts as a component of the system, shows the limit of its relative divisibility. However, the relatively low level of organization of matters or elementary objects of the system, acts in relation to the system with other features, cuts its metaphysical character and exhibits its focus on the development in the interests of integrity of the system.

However, in biological systems not elementary notions of themselves play important roles, but their value. The world of living matter is dialectical, full of potentialities and reality. Previous conception of elementary character and indivisibility, as mechanical objects in the development of our common understanding of structural organization of the matter in living systems, has become insufficient nowadays. In this case, the way from “the world of things and objects” to “the world of events” and “the world of potentials” occurred according to the change and the generalization of our concepts of space and time. Elementary character acts not in the form of physical bodies, “objects”, but in the form of manifestation of physical bodies or indivisible atomic events. Accordingly, the basic concepts are characterized by

the acts of becoming and alteration, where spatio-temporal properties are defined by special features and special relations of the material connections in biological reality. The concept of the elementary process, which accumulates a unity of space-time entities, was necessary in order to adequately reflect the continuous ongoing processes and characteristics of material connections and relationships.

The adoption of such point of view means that there is a correspondence between successive theoretical systems of the world image. Thus, the previous picture of the world is presented by the principle of conformity ideological and conceptual premise of totally new picture of the world, showing the most significant relationships in the material world.

Development of biological thought shows the usefulness the discrete world of “objects and things” and its continuous aspect of “the world of events” in biological systems. Discreteness and atomism are distinctive features of all knowledge. Understanding the context of its continuing relationship is the result of perfection of our knowledge of reality. It should also be noted that the elementary objects and events are equivalent to each other in various elementary theoretical knowledge systems. The indecomposable concept of “elementary event” shows dialectical character of objects in terms of their formation and development. Indecomposable elementary processes suggest universal relationship in nature.

The concept of atomism in the transition to the field of biology could not remain unchanged. Not surprisingly that it had completely different place in mechanics. The concept of atomism for biological systems is saturated with dialectical views. You can make a solid conclusion that, getting into the area of biological research, we face the chemical and atomic-molecular processes. Thus, we will automatically get into the realm of elementary physical processes. In all biological phenomena 20 different types of amino acids can be represented as single, indivisible structures, which provide building material of life. Further, the “atoms” of coding biological information are four different types of chemical compounds – nucleotides, nitrogenous base – adenine, guanine, cytosine and uracil. For the life and functioning of complex structures, the fundamental role plays not property of consisting atoms (carbon, oxygen, nitrogen, sulfur), but their joint certain properties that are not inherent to them individually. These integrative properties facilitate the acquisition of biological significance in nature.

Radical changes in the fundamental concepts of biological picture of the world, the general method of constructing knowledge in biology, based on reflection in certain primary abstractions – in images of elementary objects. It is elementary representations reflect the basis of the phenomena of a certain level of knowledge and because their fundamental aspect promote logical thinking and knowledge of reality under study form. They can also help to construct and explain various types of theoretical models.

Distinctive statements about the problem indicate the manifold of aspects of the universal connection in nature and the varied forms of reflection of objective reality. This means the expansion of elementary concepts. It is wrong to identify the concept of elementary character as something indivisible and simple. In this regard, mentioned new procedural approach to the elementary reality promotes the

understanding of completely different aspects of the universal connection of nature. Thus we can take the following position: the basis of biological processes comprises molecular phenomena obeying statistical and probabilistic laws. The results of biological events are not uniquely defined. A series of such events and interactions lead to statistics, which is determined by the distribution of the probabilities of events. The view of ongoing biological processes is recreated on the basis of these results.

“Statistical and probabilistic ideas proceed from the recognition of a more complex internal structure of the investigated elementary entities... Analysis of the role and the importance of probability distributions in the structure of knowledge are multifaceted. The starting point is, first of all, the fact that the distributions are the main characteristics of the states of the respective systems. Concept of the state is the main characteristic of the system of the objects and systems. Within the scientific theory, it acts as the most complete characteristic of these objects of study. It is the language of the distributions used to give the status of the studied systems and their changes over time” [10, p. 27–28]. Such terms as “dynamic pattern” and “statistical pattern” refer to the various manifestations of the material (in this case biological) phenomena.

Development of basic concepts of elementary character is directly related to the disclosure of the source of the primary structural principles of biological reality and the perception of its evolutionary features. It involves the construction of basic models of bioprocesses, which reveal the style of scientific research and form the basis solutions of a wide range of problems. Due to changes of the objects of researches and emerging new concepts, our common notions of elementary categories in biological knowledge are also changed. The search of elementary objects of the theory is the basis of the program of cognitive activity, and the analysis of its functioning in a theoretical system explains the general trend of the development of knowledge in the field of reality.

The perceptions of elementary character show the features of elementary levels of the hierarchy. As a result of the development of science, changes in the understanding of low-level take place and it is also easy to detect its elementary entities. Initial elementary entity is characterized by the presence of the internal dynamics, intrinsic activity of matter and the internal parameters. At the same time the combination of these elementary entities are characterized by certain structural and by the help of ordering they already seem being on high position. “Complexly systems are characterized by the presence of many levels of their organization and determination. Interaction issues are important, especially interactions between levels... The behavior of elementary entities in the systems, the structure of which is characterized by probability distributions, is determined in an ambiguous manner” [10, p. 37–41]. This means that the intrinsic activity of matter, which characterizes the system, is important in the biologically developing systems. In this regard, the opinion of an elementary process is based on the consideration not only external but also internal grounds, accounting the behavior and the operation of the system.

Biological objects are very essential as their emergence and existence is based mainly on the structures with the characteristic features of the past and they have all features

of the evolutionary development. Our understanding of changes in the structure of the studied systems is inextricably linked with the development of spatial representations. From the view of I. A. Akchurin “It is in it, we “put” some definitely selected elementary “essence”—the elementary objects of the study reality. Through this space we hope to get a “full” description and explanation of all phenomena of this area. In this respect, the properties of elementary objects and those abstract spaces in which we put them are in the relation of dialectical “complementarity” [2, p. 190].

It was mentioned above that the concept of an elementary object accumulates the unity of spatio-temporal entities. “Namely, we seek the broadest possible operational rule of matching elements of abstract spaces with certain elementary events of some areas of material reality. The rule must necessarily be regarded as a universal functor, which connects the category of spaces with the category of elementary events” [2, p. 171–172].

In complex systems (in our case biological) the concept demonstrates its lack of universal elementary and relativity. The properties of integrity and indivisibility into elements and sets are identified in biosystems. Such systems are characterized by the possibility and probability of formation of certain relationships. Biology shows the world as a totality, as an indivisible unit of events and processes. “Relativization of such terms as “element” and “set” means that eventually the world exists as an indivisible wholeness, not as a multitude (of any elements)” [14, p. 457]. “In essence, all that we know in nature – a relationship and all our knowledge come down ultimately to the knowledge of the relationship. Various “elements” = “objects” that we enter into the picture of nature, in the end, are only some of the “nodes” in the relationship and network of relationships” [14, p. 452].

This point of view is not quite correct and is not tenable. If there are only relationships, then they are primary, so it is necessary to explain what it is. In reality we are given relationships (as atomic data itself) and elementary objects which are characterized by a specific entity. Elementary problem in biology gets special significance and a new procedural importance in the framework of modern scientific picture of the world and in general context of modern scientific knowledge. On the one hand, in the scientific picture of the world a new procedural vision of reality is proved, on the other hand simultaneously criticism of the old paradigm is carried, and this criticism is often a provocative stimulating basis.

Forming a new view of the world, I. Prigogine called the complexity, the temporality and the integrity its characterizing features [7, p. 97]. Self-assembly is defined as a process of entire formulation, which got origin from complex and simultaneously coordinated behavior of the elements that constitute the starting environment [4, p. 214].

According to Prigogine, the idea of instability pressed determinism. This statement is based on the modern idea of the instability as a source of irreversibility and imbalance of systems in the process of formation and evolution. In this regard, these instabilities are increasingly beginning to be interpreted by a “language process”. In this regard, the position of Prigogine more consistently associated with the ideas of instability and imbalance as the basis of occurring developments, formations and evolution. “Ilya Prigogine,

considering the self-organization of dissipative structures as an order through fluctuations, namely large-scale fluctuations, randomly selected at the bifurcation point, considered options to further development of the system as the cause of the new order" [4, p. 215].

Within the framework of the mentioned above statements, the original category in the analysis of these phenomena should be considered the uncertainty, in which relation certainty is arisen. "But the possibility of this is based on the objective existence of certainty, regularity and invariance in the objective reality... Ultimately, all our activities are focused on the prediction of events, phenomena and processes, because it ensures a reasonable and effective actions, decisions and behavior in uncertain conditions..." [9, p. 65].

Procedural approach to elementary character is based on the concept of formation and opportunities. It also allows to look differently at the world as unfolding process, as implementations of different options. The concept of the process explains in different way not only the biological reality, but also the whole of natural social phenomena, finds all sorts of limitations in explanations of natural realities.

In terms of methodology, some features in the development of our understanding of the elementary object should be taken into account. Changing in the perceptions of elementary character occurred as a result of changes in our common notions of space and time. An elementary object accumulates the unity of the spatio-temporal essences. The rise of new ideas about elementary character is correlated with the changes in the concepts of integrity, the dialectic of material processes and events, and information content of biological organization. It has been found that the elementary objects, their basic properties and relationships are inseparable in the reality. With regard to biological systems, there elementary character is associated with elements of interactions.

The main features of such opinion about the system also contribute to the understanding of self-regulation and self-organization as a continuous process. No approaches are able to take responsibility for the judgment of the happened biological events. At the same time, the concept of elementary process allows to consider the structure of movement processes, defining movement in biology as a certain system of different events. This breadth and generality of the procedural approach in the questions related to the structure and movement at the elementary level belongs to the category of the process, the philosophical interpretation of which is not less important to understand the biological foundations of vital functions and the development of the world in general.

Thus effective theorization of modern biological knowledge needs to include a search of its original elementary object as a specific idealization. Firmly established basic concepts demonstrate the theory and determine its contents. At the same time, it should be noted that elementary character in the structural aspect is not identical to indecomposability.

Isolation of elementary entities characterizes the theoretical levels of knowledge of biological objects. An elementary object is a cell, the germ of the theory of knowledge in biology "... we can assume that elementary evolutionary phenomenon is a long and vectorized change

of genotype of the population. It is quite clear that without such changes in genotype of the population the beginning and the progress of the evolutionary process is impossible, although elementary evolutionary phenomenon in the newly formulated sense is not an evolutionary process itself" [15, p. 316]. It can also be noted that elementary character of changing in the population is defined relative to the evolutionary process.

Understanding of biological organization will lead us to the idea that the cell is not a substance, but the process, a continuous chain of complex correlated with each other events. Clearly, at this level of knowledge discrete representations do not play significant role, where procedural vision of reality has a particular importance.

One of the characteristics of a living organism is in the hierarchy of structures and functional control. In this case the functional monitoring has the biggest importance. The interaction between higher and lower members of the hierarchy, which finds its expression in the existence and functions of feedback, is the typical hallmark of biological hierarchies. It gives them their chief, the specific difference – supervising the implementation of actions [20; 5; 8; 11]. In hierarchical systems of inanimate world, this feature is less shown than we can see, one of the characteristic differences between the inanimate worlds of the living.

In examining the highly organized systems, the knowledge of their functional connection of their elements is not always parallel to the knowledge of their structure. The center of their gravity moves from the morphological study to their functional aspect and converse. Objects of researches act in a new way now – in the process of organization, which have both morphological and functional content. As soon as the knowledge of the elementary objects includes representation of different connections, the essence of it comprehensively enriched. The union of structure and function occurs (spatial and temporal aspects). Here elementary character cannot be represented by the "language of static objects" or just "the language of events". The needs of their synthesis occur. Modern science is moving away from the traditional view of the elementary unit. It seeks to find appropriate forms of synthesis and it also integrates structural and functional aspects of complex systems. However, the search has not yet led to any more or less established concepts.

This fact makes the problem of elementary character particularly urgent in its methodological aspect. Elementary representations in modern science appear before investigators as theoretical constructs that are based on certain principles of natural science. We have already seen that elementary character includes such different in their content concepts as a "material point" in classical mechanics, the concept of "state of a physical system", the elementary act of interaction, "elementary (point) event" gene as a unit of heredity etc. These concepts are like a "generating elements" in the relevant theoretical knowledge systems. And this is their primary function. From a philosophical point of view, the elementary concepts are designed to reflect in a certain way (or represent) the most significant aspects of reality and, at the same time, act as heuristic guidance in finding new patterns. In addition, they have a direct relation to the methodological problems within the theoretical justification of scientific knowledge. So, based on their understanding, it is possible to research

certain types of theories, which reflect different in their nature aspects of reality, revealing at the same time both their general and specific features. One of the most important of these principles relating to the mentioned problem is the problem of unequivocal approval and operation of objects in theories.

The procedural approach to the problem of elementary character, which is becoming increasingly important in modern science, is at the stage of its formation, establishment. It would be premature to make any final philosophical judgments and estimates here. However, there is every reason to believe that the synthesis of structural and functional aspects of the “the languages of events” and “the languages of processes”, the perspectives of which are more clearly looming on the horizon of modern scientific knowledge, is essential in philosophy. It needs a comprehensive understanding of its philosophical-materialist position.

From a philosophical point of view, the basic concepts are designed to reflect (or represent) in a certain way the most significant aspects of reality and, at the same time, they serve as a heuristic guidelines in the search for new patterns. In addition, they have a direct relationship to methodological problems within the theoretical justification of scientific knowledge. Thus, on the basis of understanding of their certain types, we can explore theories that reflect different natural aspects of reality, revealing at the same time both their general and specific features. One of the most important of these principles related to this problem is the problem of unambiguous approval and operation of objects in theories.

In conclusion, it should be noted that the procedural approach to the problem of an elementary object, which is becoming increasingly important in modern science, is at the stage of its formation, establishment and it would be premature to make here any definitive philosophical judgments and estimates yet. However, there is a reason to believe that the synthesis of structural and functional aspects of the “language of events” and “language processes”, which prospects are more clearly looming on the horizon of modern scientific knowledge, has essential philosophical significance and needs a comprehensive understanding of philosophical and materialist position.

#### References

1. Агошкова Е. Б., Новоселов М. М. Интервальность в структуре научных теорий // Вопросы философии.– 2013.– №4.– С.44–58.
2. Акчурин И. А. Единство естественнонаучного знания.– М.:Наука, 1974.–207с.
3. Алексеев П. В., Барулин В. С. Актуальные проблемы марксистско-ленинской философии.– М.: Политиздат, 1989.– 368с.
4. Добронравова И. С. Причинность в синергетике: Спонтанное возникновение действующей причины//Спонтанность и детерминизм.– М.: Наука, 2006.–323с.
5. Мамзин А. С. Редукция, интеграция, эволюционизм в современной биологии// Вопросы философии.– М., 2013.– №8.– С.93–104.
6. Марков А. Рождение сложности. Эволюционная биология сегодня: неожиданные открытия и новые вопросы. – М.:Астрель, 2010.–527с.
7. Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант.– М.: Прогресс, 1994.–266с.
8. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса.– М.: Прогресс, 1986.– 482с.
9. Рузавин Г. И. Необходимость, спонтанность и рационализм, выбор // Спонтанность и детерминизм.– М.: Наука, 2006.– 323с.

10. Сачков Ю. В. Эволюция учения о причинности // Спонтанность и детерминизм.– М.: Наука, 2006.–323с.
11. Туровский М. Б. Логико-методологические основы синтеза методов при изучении жизни// Взаимодействие методов естественных наук в познании жизни.– М.: Наука, 1976.– С.302–322.
12. Уемов А. И. Вещи, свойства и отношения.– М.: Изд-во АН СССР, 1963.–184с.
13. Фролов И. Т. Очерки методологии биологического исследования.– М.: УРСС, 2007.– 235с.
14. Цехмистро И. З. Импликативно-логическая природа квантовых корреляций// У. Ф. Н.– М., 2001.– Т.171.– Вып.4.– С.451–457.
15. Эрекаев В. Д. О детерминации квантово-механических запутанных состояний//Спонтанность и детерминизм.– М.: Наука, 2006.–323с.
16. Энгельгард В. А. О некоторых атрибутах жизни: иерархия, интеграция, узнавание// Современное естествознание и материалистическая диалектика.– М., 1977.– С.328–350.
17. Эфендиев Ф. М. О природе первоматерии (вещь-событие-явление-состояние-отношение-процесс).– Баку: Озан, 2002.– 520 с.
18. Rescher N. Process Metaphysics: An introduction to Process Philosophy. Albany. – N.Y.: State University of New York Press, 1996.–213p.
19. Stankiewicz R., Lupsky J. R. Structural variations in the human genome and its role in disease // Ann. Rev. Med.– 2010.– 61.– P.1753–1756.
20. Tsechacher W., Rossler O. The Self: A Processual Gestalt// Chaos, Solitons, Fractals. – July 1996. – Volume 7. – Issue 7. – P.1011–1022.

#### References

1. Agoshkova E. B., Novoselov M. M. Interval'nost' v strukture nauchnyh teorii // Voprosy filosofii. – 2013. – №4. – S.44–58.
2. Akchurin I. A. Edinstvo estestvennonauchnogo znaniya. – M.: Nauka, 1974. – 207 s.
3. Alekseev P. V., Barulin V. S. Aktual'nye problemy marksistko-leninskoy filosofii. – M.: Politizdat, 1989. – 368 s.
4. Dobronravova I. S. Prichinnost' v sinergetike: Spontannoe vzniknovenie deystvujushhej prichiny // Spontannost' i determinizm. – M.: Nauka, 2006. – 323 s.
5. Mamzin A. S. Redukcija, integracija, jevoljucionizm v sovremennoj biologii // Voprosy filosofii. – M., 2013. – №8. – S.93–104.
6. Markov A. Rozhdenie slozhnosti. Jevojljucionnaja biologija segodnja: neozhidannye otkrytija i novye voprosy. – M.: Astrel', 2010. – 527 s.
7. Prigozhin I., Stengers I. Vremya, haos, kvant. – M.: Progress, 1994. – 266 s.
8. Prigozhin I., Stengers I. Porjadok iz haosa. – M.: Progress, 1986. – 482 s.
9. Ruzavin G. I. Neobhodimost', spontannost' i racionalizm, izbor // Spontannost' i determinizm. – M.: Nauka, 2006. – 323 s.
10. Sachkov Ju. V. Jevojljucija uchenija o prichinnosti // Spontannost' i determinizm. – M.: Nauka, 2006. – 323 s.
11. Turvskij M. B. Logiko-metodologicheskie osnovy sinteza metodov pri izuchenii zhizni // Vzaimodejstvie metodov estestvennyh nauk v poznanii zhizni. – M.: Nauka, 1976. – S.302–322.
12. Uemov A. I. Veshhi, svojstva i otnoshenija. – M.: Izd-vo ANSSR, 1963. – 184 s.
13. Frolov I. T. Ocherki metodologii biologicheskogo issledovanija. – M.: URSS, 2007. – 235 s.
14. Cehmistro I. Z. Implikativno-logicheskaja priroda kvantovyh korreljacij / U. F. N. – M., 2001. – T.171. – Vyp.4. – S.451–457.
15. Jerekaev V. D. O determinacii kvantovo-mehaniceskikh zaputannyh sostojanij // Spontannost' i determinizm. – M.: Nauka, 2006. – 323 s.
16. Jengel'gard V. A. O nekotoryh atributah zhizni: ierarhija, integracija, uznavanje // Sovremennoe estestvoznanie i materialisticheskaja dialektika. – M., 1977. – S.328–350.
17. Jefendiev F. M. O prirode pervomaterii (veshh'-sobytie-javlenie-sostojanie-otnoshenie-process). – Baku: Ozan, 2002. – 520 s.
18. Rescher N. Process Metaphysics: An introduction to Process Philosophy. Albany. – N.Y.: State University of New York Press, 1996. – 213 p.
19. Stankiewicz R., Lupsky J. R. Structural variations in the human genome and its role in disease // Ann. Rev. Med. – 2010. – 61. – P.1753–1756.
20. Tsechacher W., Rossler O. The Self: A Processual Gestalt // Chaos, Solitons, Fractals. – July 1996. – Volume 7. – Issue 7. – P.1011–1022.

**Дашдамірова Ч. Ф.**, докторант кафедри філософії, Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), chinara.f.dashdamirova@gmail.com

#### Концепція редукціонізму в біологічній науці

Елементарні об'єкти теорій являють собою нерозкладні компоненти досліджуваної дійсності, як точкові уявлення теорії, що встановлюють найпростіші структурні зв'язки і в цьому сенсі вони елементарні. Будучи елементом системи, вони грають інтегруючу роль в усвідомленні цілісності взаємозв'язку і відносин системи. Вони сприяють усвідомленню структурного рівня матерії і її природи, мають також світоглядну функцію і обумовлюють методологію дослідження розвиваючого знання. Саме елементарні об'єкти теорій як носії деяких зв'язків і відносин є складовими елементами структурної дійсності, показуючи якість системи і цілісність його структури. У даній статті і виявляється методологічне значення елементарності, її процесуального контексту в розвитку наукових знань.

**Ключові слова:** елементарність, концепція, картина світу, процес, частина, ціле, структура, об'єкти, події, система, статичність, ймовірність.

**Дашдамірова Ч. Ф.**, докторант кафедри філософії, Бакинський державний університет (Азербайджан, Баку), chinara.f.dashdamirova@gmail.com

#### Концепция редукционизма в биологической науке

Элементарные объекты теорий представляют собой неразложимые компоненты изучаемой действительности, как точечные представления теории, устанавливающие простейшие структурные связи и в этом смысле они элементарны. Будучи элементом системы, они играют интегрирующую роль в осознании цельности взаимосвязи и отношений системы. Они способствуют осознанию структурного уровня материи и ее природы, имеют также мировоззренческую функцию и обуславливают методологию исследования развивающегося знания. Именно элементарные объекты теорий как носители некоторых связей и отношений являются составными элементами структурной действительности, показывая качество системы и целостность его структуры. В данной статье и выявляется методологическое значение элементарности, ее процессуального контекста в развитии научных знаний.

**Ключевые слова:** элементарность, концепция, картина мира, процесс, часть, целое, структура, объекты, события, система, статичность, вероятность.

\* \* \*

УДК 165–045.34

**Драпогуз В. П.**

кандидат філософських наук, доцент,  
Центр гуманітарної освіти НАН України  
(Україна, Київ), drapohuz@gmail.com

#### ОСНОВНИ ФОРМИ ЕКСТРАПОЛЯЦІЇ ЯК МЕТОДУ СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ

Розкриваються основні форми екстраполяції як методу соціального пізнання: пророцтво, утопія, прогноз. Відмічається загальне для різних наук значення поняття екстраполяції. Акцентовано увагу на розкриття значення екстраполяції у соціогуманітарних науках.

**Ключові слова:** екстраполяція, як універсальний метод передбачення і прогнозування, пророцтво, утопія, прогноз, метод, соціальне пізнання.

З кінця ХХ – поч. ХХІ ст. соціогуманітарні науки перебувають під впливом змін, які пов'язані з державною політикою стосовно науки, дослідницькими практиками, міждисциплінарними відносинами і з виникненням мережевих структур процесу виробництва знань і продуктів наукової праці. Розвиток філософського і наукового знання в означений період характеризується принципово новими підходами до осмислення сучасного глобалізованого світу. Об'єктами наукового дослідження стають складні нелінійні відкриті системи, здатні до саморозвитку та інтеграції.

Сучасна тенденція до інтеграції наукового знання загалом і соціально-гуманітарного, зокрема, актуалізує необхідність всебічного аналізу тих загальнонаукових класичних методів, які, не дивлячись на свою специфічність, виявляються наскрізними, пронизуючи безліч інших методів, входять у їх операціональну структуру.

До числа таких методів, безсумнівно, відноситься такий дослідницький прийом, як науково обгрунтоване перенесення знань з уже вивчених областей на нові, поки невідомі області, тобто метод наукової екстраполяції.

Не дивлячись на очевидні потреби науки з'ясувати евристичні можливості наукової екстраполяції і її механізм, означений метод в методологічно-гносеологічному плані досліджений недостатньо. Стає все більш очевидною необхідність уточнення його операціональної структури і взаємозв'язку з іншими класичними методами творчого дослідницького пошуку, визначення допустимих, необхідних та достатніх меж екстраполяції, її місця, ролі і специфіки у сучасному соціальному пізнанні.

Термін “екстраполяція” з'явився в кінці ХІХ століття в математиці, але проблема перенесення (екстраполяції) знань, отриманих стосовно одного предмета на пізнання іншого предмета існує у філософії, починаючи від античності (Аристотель, Декарт, Ф. Бекон, І. Кант тощо).

Тривалий час феномен екстраполяції розглядався переважно лише у зв'язку з конкретними галузями наукового знання – математикою, фізикою, космологією та генетикою (роботи В. А. Асєєва, В. В. Казютинського, Б. Г. Кузнєцова).

Існують дослідження В. І. Селіванової, В. О. Андрусенка, Д. В. Пивоварова, А. С. Алексєєва, в яких увага акцентується на логічній правильності екстраполяції, пропонуються критерії достовірності даної дослідницької процедури.

Потужною традицією є дослідження екстраполяції у структурі всього комплексу питань, пов'язаних з розвитком і обгрунтуванням знання (праці З. Бжезинського, І. Валлерстайна, І. Вартофського, Х. Г. Гадамера, С. Гантінгтона).

Серед українських дослідників даної проблеми, які одні з перших (у 70–80-і роки ХХ ст.) розглядали окремі аспекти теорії екстраполяції, слід назвати К. П. Руденко, а також Н. Л. Попову, яка опублікувала першу вітчизняну книгу, спеціально присвячену екстраполяції.

Проблеми прогнозування, передбачення, основу яких складає екстраполяція в контексті особливостей соціального пізнання, досліджували В. П. Андрущенко, В. Ф. Безпальчий, В. А. Рижко, В. П. Бех, Л. В. Губерський.

Загалом в останні десятиріччя склалися два основних напрямки дослідження проблем екстраполяції. Представники першого, психолого-фізіологічного, напрямку витоки екстраполяції вбачають в притаманній живій матерії властивості випереджаючого відображення дійсності (Н. А. Берштейн, П. К. Анохін, Л. В. Крушинський, Л. Б. Ітельсон і ін.).

Суміжні проблеми трансформації знання, засобів, прийомів екстраполяції розглядаються в роботах Л. Б. Баженова, І. С. Добронравової, В. В. Кізіми, А. С. Гальчинського, Д. П. Горського, Н. П. Депенчук, С. Б. Кримського, В. А. Рижка.

Значна увага приділяється виясненню специфіки, місця і ролі екстраполяції у соціальному прогнозуванні і передбаченні у роботах І. В. Бестужева-Лади, В. А. Лисичкіна, В. Г. Виноградова, С. М. Гончарука, А. М.



Гендіна, Є. В. Кривця, В. Я. Матвієнка, В. В. Косолапова, М. З. Згуровського, М. Ю. Зелінського, А. І. Уйомова, В. Х. Арутюнова, у яких висвітлюються можливості пролонгації минулих і існуючих тенденцій розвитку сучасного суспільства в передбачене бажане соціальне майбутнє.

Екстраполяція – один з найдавніших методів наукового пізнання. Вона існувала з часу зародження філософії, з моменту переходу міфологічної свідомості до абстрактно-теоретичного філософського мислення. Проблема екстраполяції іманентно притаманна філософії, виражає її характерну особливість.

Екстраполяція понять і принципів одних наук на інші можлива завдяки матеріальній єдності світу, яка вказує на тісний взаємозв'язок між усіма сферами пізнання, оскільки означена єдність світу припускає і єдину основу всіх його явищ.

Метод екстраполяції надає можливість при певних умовах переносити знання про одні предмети, явища, процеси та інші. Означений метод ґрунтується на незмінній чи хоча б на відносній стабільності наявних в сьогоденні тенденцій розвитку. За його допомогою можна вийти за межі безпосередніх даних сучасної науки, проте цей вихід сам по собі дуже обмежений існуючим рівнем наукового знання.

Становлення методу екстраполяції у науці було складним. Відношення до неї з боку дослідників-методологів змінювалось від заперечення до повного визнання й включення в арсенал надійних пошукових засобів.

Екстраполяція (лат. extra – понад, зовні і rolіo – виправляю, змінюю) – логіко-методологічна процедура розповсюдження (перенесення) висновків, зроблених щодо якої-небудь частини об'єктів або явищ на всю сукупність (множину) даних об'єктів або явищ, а також на іншу яку-небудь частину; розповсюдження висновків, зроблених на основі нинішніх і (або) минулих станів явища або процесу на їх майбутній (передбачуваний) стан.

Поняття екстраполяції вживається також для характеристики перенесення теоретичних знань з однієї предметної області на іншу. Метод екстраполяції в цьому сенсі знайшов широке поширення у фізиці, психології, кібернетичі, астрономії і інших науках.

Таким чином, можна відмітити загальне для різних наук значення поняття екстраполяції – здійснення операції перенесення, поширення знань, що і виражає методологічний зміст екстраполяції як методу опосередкованого пізнання.

Екстраполяція допомагає подолати неповноту людських знань шляхом узагальнення відомої інформації про ще не до кінця пізнаного фрагмента реальності. Висловлювання про певні події виводяться на підставі загальних законів природи і суспільства, що емпірично перевіряються.

Екстраполяція – універсальний засіб пізнання, який використовується для вивчення як фізичного, так і соціального світу. Як зазначає С. Лебедев, “екстраполяція – потужний евристичний засіб дослідження природи: вона дозволяє розширювати пізнавальний потенціал наукових понять і теорій, збільшувати їх інформаційну ємність, а також підсилює прогностичні можливості теорії у виявленні нових

фактів” [8, с.231]. Цей метод сприяє підвищенню (у разі математичного моделювання) евристичного потенціалу інших засобів пізнання.

Слідрозрізняти наукове і філософське розуміння екстраполяції. Перше носить предметний характер, є засобом перенесення знання з однієї області дійсності в іншу. Друге – працює з категоріальним апаратом, виступає як засіб створення концептуальних побудов (теорій) про світ.

Метод екстраполяції проявляється в різних формах: пророцтво, утопія, прогноз.

**Пророцтво** – тип окультної практики “уловлення” потойбічної волі. Воно представлено жерцями, оракулами, віщунами, що жили відантичності (дельфійський оракул) до наших днів (Ванга). У такій формі екстраполяція містить раціональний елемент, але базується на інтуїції, емпатії, інших суб'єктивних засобах пізнання навколишнього світу.

Пророки з'являються в критичні, переломні періоди історії людства. Вони виходять на перший план, коли наука не в змозі точно вказати найбільш можливий шлях розвитку суспільства. А так як народ потребує певного прояснення майбутнього, то пророки в подібних ситуаціях виконують функцію стабілізатора устоїв життя. Суспільство регулярно переживає кризові, біфуркаційні періоди, коли дестабілізується по соціальному, політичному, економічному, духовним показникам. Тому поява в суспільстві пророків – не рідкість.

Пророцтво – не просто передбачення майбутнього. Просте передбачення, як відомо, ґрунтується на накопиченому життєвому досвіді, певним образом сконструйованому, на виявленні пріоритетних напрямків розвитку системи, на побудові вектора думки за межі практики, в майбутнє.

Пророцтво суперечить розсудочній свідомості. Воно видає кінцеву картину майбутнього без попереднього збору інформації та її логічного обґрунтування. З точки зору буденної свідомості пророцтво пояснити неможливо, оскільки воно суперечить повсякденній практиці. Воно незрозуміле, і як наслідок, сприймається як надзвичайне явище. Через нестачу інформації про природу цього феномену, неспроможності раціонально його осмислити пророцтво традиційно, на протязі тисячоліть розглядалось як дивовижне одкровення, яке Бог дарує своїм найдосконалішим та найдостойнішим обранцям. Іноді трактовка цього поняття впадає в іншу крайність – будь-яке передбачення, що збулось проголошується пророцтвом. Необхідно підкреслити, що пророцтво охоплює соціальне майбутнє. А оскільки особливості розвитку і функціонування суспільства є предметом філософії, то в проблемі вивчення пророцтва є філософський аспект.

Увага до пророцтва серед філософів та суспільних діячів то зростала, то згасала. Перші спроби його серйозно осмислити, зрозуміти походження та зміст належать античності. Проміж тим, міркування Платона, Цицерона, Філона Александрійського, Тертуліана демонструють відсутність у давньогрецьких та давньоримських філософів оригінального визначення пророцтва. Про це свідчить, наприклад, той факт, що слово “пророцтво” зустрічається в ряду других варіантів перекладу грецького терміну – “пророкування”,

“вісництво”, “передбачення”. Давні філософи виділяють такі характерні риси пророцтва, як відсутність логічних доказів, надзвичайність, особливий фізичний стан, натхнення. В творах еллінського періоду та в середні віки відчувається помітний вплив християнської традиції. Пророцтво, одне з ключових понять Біблії, розуміється як вищий дар споглядати істину безпосередньо від Бога та здатність доводити її до відома сучасників.

Другою формою екстраполяції є **утопія**.

Утопія – спосіб абстрактного конструювання бажаного майбутнього, що спирається на розум, не обтяжений зверненням до соціальної реальності. Оскільки бажаний стан безпосередньо переноситься із сьогодення в прийдешнє, має місце використання екстраполяції. Утопія різноманітна за формами прояву: дистопія, какотопія, ентропія, ухронія. Існує і антиутопія, що демонструє негативні наслідки реалізації утопії на практиці. Її класичні твори створюються у ХХ ст. як реакція на спроби створення “ідеальної держави” в СРСР, нацистській Німеччині, фашистській Італії. Спроба реалізації утопічних планів соціального устрою терпить неминучий крах. Це відноситься і до ідеї рівності, віри у побудову суспільства, позбавленого майнових, класових та інших суперечностей. Утопічна ідея створити націю “істинних арійців” (перенесена в ХХ ст. із первісності) продемонструвала нежиттєздатність, незважаючи на величезні жертви населення різних країн. Звідси логіка нинішніх “утопістів” змінюється. Вони намагаються запропонувати нові проекти “ідеальної” держави, а оголосити існуючий тип соціального устрою (наприклад, ліберального суспільства), позбавленим “життєздатних альтернатив” (Ф. Фукуяма). Тим самим, оскільки подібний устрій (на відміну від фашизму, комунізму) вже “довів життєздатність” на практиці, постільки ніщо не заважає екстраполювати лібералізм, “відкритє суспільство” (К. Поппер) у невизначене майбутнє. Таким шляхом утопія відроджується на якісно новому рівні у наші дні.

**Прогноз.** У гносеологічному плані, як зазначає І. Бестужев-Лада, “в основі дослідницької техніки розробки ... прогнозу лежить проста ідея: екстраполяція в майбутнє ... динамічного ряду даних, закономірності розвитку якого в минулому і сьогодні добре відомі” [3, с. 68].

На рівні онтології прогноз виступає спробою перенесення (екстраполяції) відомої в сьогоднішній інформації на майбутнє, якого ще немає. Таким шляхом вирішується пізнавальне завдання: видобуваються знання про потенційну реальність. Наприклад, Галей передбачив час появи комети 1682 (названої пізніше його ім'ям): 1758 р., розрахувавши цикл реалізації цього процесу – 84 роки. Д. Менделєєв на базі періодичного закону хімічних елементів виявив властивості галію. Подібні приклади свідчать про те, що в природничих науках екстраполяція здійснюється на базі такої схеми: якщо відомі закони (закономірності), динамічні та функціональні залежності розвитку об'єкта, можна з високою часткою ймовірності виявити його подальші можливі стани становлення.

На початку ХХ ст. деякі вчені вважали, що такий підхід до прогнозування може успішно

використовуватися і стосовно суспільства. Достатньо знати закони його розвитку, щоб однозначно визначити подальшу динаміку об'єкта. Однак виявити подібні “універсальні закони” суспільного розвитку не вдалося. На практиці виявилось, що у відношенні соціальної сфери екстраполяція обмежена, або не працює. Чи передбачив хто (всерйоз, а не на рівні клікушества), скажімо, в 1975 р. крах соціалізму в Європі? Наступний приклад характерний: усталеність росту радянського суспільства пролонгували у ХХІ ст. діячі Римського клубу (Д. Форрестер), противники комунізму (П. Сорокін, автор теорії конвергенції соціалізму і капіталізму), аналітики ЦРУ. У 1989–1991 р. “світова система соціалізму” і породжена протистоянням з США “холодна війна”, як реалії були скасовані. Ці події показують: перенесення навіть на 15 років параметрів соціальної системи неспроможне.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що екстраполяція як пізнавальний метод може сприяти створенню нового знання у двох основних напрямках: 1) коли з властивостей сукупності (системи) виводяться властивості окремих об'єктів (елементів). Тут екстраполяція є продовженням дедукції, її конкретним додатком; 2) коли із властивостей окремих елементів (об'єктів) виводяться властивості цілого.

В системі категорій наукового пізнання екстраполяція нерозривно пов'язана з основними методами творчого наукового пошуку (аналогією, інтерпретацією, дедукцією, індукцією, аналізом, синтезом, моделюванням, експериментом) і насамперед з науковим прогнозуванням. За ступенем формалізації всі методи прогнозування поділяються на інтуїтивні й формалізовані. Екстраполяція розглядається як евристичний засіб прогнозування. Для усіх визначень екстраполяції інваріантним вихід за межі досліджуваного. А це не що інше, як передбачення станів об'єкта, який не включений у безпосередній досвід суб'єкта шляхом перенесення на нього теоретичного знання з іншої предметної області. За своєю природою екстраполяція є способом досягнення у концентрованій формі опосередкованого знання.

Аналіз основних підходів до розуміння екстраполювання наявного знання і приросту нового знання в історії філософії показує багатомірність та неоднозначність, починаючи від співпадання чуттєвих баз дослідженої області пізнання і тієї, що досліджується (Гоббс, Локк), до логічної обґрунтованості та несуперечливості висновків при екстраполяції існуючих знань (панлогізм Гегеля) і до обов'язкової умови для екстраполяції “привнесення” морально-світоглядної установки вченого (Кант). Ірраціональний, інтуїтивний моменти у побудові висновків на основі екстраполяції вносили Якобі, Шеллінг, Шопенгауер та інші представники ірраціоналістичної традиції у філософії.

Нині ведеться активна розробка екстраполяційних методів передбачення як стаціонарних випадкових процесів, так і нестаціонарних. Проте слід враховувати, що статистична екстраполяція повинна спиратися на семантичний аналіз, за допомогою якого досліджуються основні тенденції розвитку і відкидаються випадкові, другорядні чинники, визначається шкала (спектр) можливостей і функція розподілу їх вірогідності.

Сучасна теорія складних систем використовує нові підходи до прогнозування: нелінійне моделювання і фрактальний аналіз. В останнє десятиліття активно розвивається теоретична історія, математичне моделювання історії, засноване на синергетичному, цілісному описі суспільства як нелінійної системи, що розвивається. Саме цей підхід сьогодні найбільш перспективний у довгострокових прогнозах.

Екстраполяційні (статистичні) методи, як найбільш розроблені методи прогнозування, застосовуються в рамках інтервалу визначених подій. Ці методи визначають кількісні зміни, але не визначають напрямку та якісні зміни, те, що спрямовує розвиток. Означені методи надавали обмежений горизонт прогнозування, оскільки домінація соціальних подій могла змінюватись з соціальних у політичні або економічні сфери. В умовах визначеності екстраполяція визначає короткострокові тенденції.

На новому, постнекласичному етапі науки, при вивченні відкритих систем, що саморозвиваються та самоорганізуються, синергетика приділяє багато уваги ролі випадковості у їх розвитку. В синергетичній концепції широко застосовується екстраполяція, коли здійснюється перенесення властивостей і закономірностей розвитку одних об'єктів і систем на інші (фізичних і хімічних на біологічні і соціальні).

#### Список використаних джерел

1. Агапов П. В. Социальное прогнозирование [текст]: учеб. пособие / П. В. Агапов, В. В. Афанасьев, Г. Н. Качура. – М.: “Канон+” РООИ “Реабилитация”, 2009. – 272 с.
2. Аристотель. Метафизика. Переводы. Комментарии. Толкования / Аристотель. – М.: Эльга, 2002. – 832 с.
3. Бестужев-Лада И.В., Наместникова Г.А. Социальное прогнозирование [текст]: курс лекций. – М.: Педагогическое общество России, 2002. – 392 с.
4. Драпогуз В. П. Экстраполяция как эвристический метод научного познания и предвидения / В. П. Драпогуз // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2013. – №3 (29): в 2-х ч. – Ч. II. – С.89–94.
5. Зелінський М. Ю. Істина у прогностичному пізнанні / М. Ю. Зелінський // Філософські проблеми гуманітарних наук. Альманах. – К., 2006. – №10–11. – С.65–69.
6. Кизима В. В. Тоталогія (філософія оновлення) / В. В. Кизима. – К.: ПАРАПАН, 2005. – 271 с.
7. Поппер В. К. Альтернатива обществу будущего // Вопросы философии. – 2002. – №6. – С.48–59.
8. Философия науки / под ред. С.А. Лебедева [текст]: учеб. пособие для вузов. – изд. 6-е, перераб. и доп. – М.: Академический Проект, 2010. – 280 с.
9. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма; пер. с англ. под общ. ред. А.В.Александровой. – М.: ООО “Издательство АСТ”: ЗАО НПП “Ермак”, 2004. – 474 с.
10. Экстраполяция // Большая энциклопедия [текст]: в 62-х т. – М.: ТЕРРА, 2006. – Т.60 – С.189.

#### References

1. Agapov P. V. Social'noe prognozirovanie [tekst]: ucheb. posobie / P. V. Agapov, V. V. Afanas'ev, G. N. Kachura. – M.: “Kanon+” ROOI “Reabilitacija”, 2009. – 272 s.
2. Aristotel'. Metafizika. Perevody. Kommentarii. Tolkovanija / Aristotel'. – M.: Jel'ga, 2002. – 832 s.
3. Bestuzhev-Lada I. V., Namestnikova G. A. Social'noe prognozirovanie [tekst]: kurs lekciij. – M.: Pedagogicheskoe obshhestvo Rossii, 2002. – 392 s.
4. Drapoguz V. P. Jekstrapoljacija kak jevrsticheskij metod nauchnogo poznanija i predvidenija / V. P. Drapoguz // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i juridicheskie nauki, kul'turologija i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. – Tambov: Gramota, 2013. – №3 (29): v 2-h ch. – Ch.II. – S.89–94.

5. Zelins'kyj M. Ju. Istyna u prognostychnomu piznanni / M. Ju. Zelins'kyj // Filososfs'ki problemy gumanitarnyh nauk. Al'manah. – K., 2006. – №10–11. – S.65–69.
6. Kizima V. V. Totallogija (filosofija obnovenija) / V. V. Kizima. – K.: PARAPAN, 2005. – 271 s.
7. Popper V. K. Al'ternativa obshhestvu budushhego // Voprosy filosofii. – 2002. – №6. – S.48–59.
8. Filosofija nauki / pod red. S. A. Lebedeva [tekst]: ucheb. posobie dlja vuzov. – izd. 6-e, pererab. i dop. – M.: Akademicheskij Proekt, 2010. – 280 s.
9. Fukujama F. Velikij razryv / F. Fukujama; per. s angl. pod obshh. red. A. V. Aleksandrovoj. – M.: ООО “Izdatel'stvo ACT”: ZAO NPP “Ermak”, 2004. – 474 s.
10. Jekstrapoljacija // Bol'shaja jenciklopedija [tekst]: v 62-h t. – M.: TERRA, 2006. – T.60 – S.189.

**Drapoguz V.P., Ph.D. of Philosophical Sciences, Associate Professor of Center for Humanitarian Education of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), drapoguz@gmail.com**

#### Basic forms of extrapolation as the method of social cognition

Considered in the article are the basic forms of extrapolation as a method of social cognition: prophecy, utopia, forecast. In the article, it is noted the general meaning of the term extrapolation for different sciences. Attention is given to the extrapolation of the meaning of extrapolation in humanitiessciences.

**Keywords:** extrapolation as a universal method for prediction and forecasting, prediction, utopia, prediction method, social cognition.

**Драпогуз В. П., кандидат философских наук, доцент, Центр гуманитарного образования НАН Украины (Украина, Киев), drapoguz@gmail.com**

#### Основные формы экстраполяции как метода социального познания

Раскрываются основные формы экстраполяции как метода социального познания: пророчество, утопия, прогноз. Отмечается общее для разных наук значение понятия экстраполяции. Акцентировано внимание на раскрытие значения экстраполяции в социогуманитарных науках.

**Ключевые слова:** экстраполяция, как универсальный метод предсказания и прогнозирования, пророчество, утопия, прогноз, метод, социальное познание.

\* \* \*

УДК 130.2

**Жукова А. І.**

кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди (Україна, Харків), ffokdes@gmail.com

#### АМБІВАЛЕНТНІСТЬ ПЕРЕТВОРЕННЯ МРІЇ

Розширено розуміння мрії як бажаного ідеалу, цінності, блага, що має множинність проявів у своїй інтерпретації. Мрія може набувати амбівалентного значення. Розкривається, що амбівалентність мрії формується при індивідуальному осмисленні, з огляду на культурні та соціальні зміни. Саме відношення індивіда до своєї мрії визначає її властивості, наслідки та значимість. Амбівалентне ставлення індивіда до мрії може бути детерміновано протиріччями у ціннісних орієнтаціях, кардинальними змінами у культурі, психічним розладом. Воно може привести до фатальних або драматичних виборів, есхатологічного відчуття та егоїстичного напрямку розвитку. У статті робиться висновок, що коли мрія людини переходить із площини свідомого осмислення в манію, вона також є амбівалентною, оскільки її наслідки негативно впливають на саму особистість.

**Ключові слова:** мрія, амбівалентність, споживання, емоційне задоволення.

Мрія у своїй інтерпретації може мати суперечливий зміст. Феномен мрії має на увазі ідеал всієї людської діяльності й формування його змісту. В основі мрії лежить інтенція до сприйняття проявів духовних і культурних ціннісних орієнтирів індивіда, що перетворює й змінює його життя. Однак, мрія, як ідеальний символ, не завжди містить у собі позитивні культурні цінності, у психічному або моральному розумінні.

Мрія може містити у собі бінарні гами почуттів і бажань. Амбівалентність мрії формується при індивідуальному осмисленні. Саме відношення індивіда до своєї мрії визначає її властивості, наслідки та значимість. Людство зіштовхується зі зміною змісту і ставлення до мрії як блага чи деструкції. Воно виправдує саму мрію та її результат, який має амбівалентне значення. Крім того, амбівалентне ставлення індивіда до мрії може бути причиною психічного розладу. Коли мрія людини переходить із розряду свідомого осмислення в манію або настирливу ідею, вона також є амбівалентною, оскільки її наслідки негативно впливають на саму особистість.

Теоретичною основою дослідження виступили екзистенційні ідеї К. Ясперса, феноменологічні досліді Ж.–П. Сартра. Амбівалентність відношення людини до осмислення внутрішнього змісту образів, з огляду на антропологічну проблематику та осмислення перетворень сучасності, представлена у працях Ж. Делеза, Ю. Гамермаса, Е. Фромма, М. Н. Епштейна, О. В. Довгополової, Є. А. Цветухіної, В. І. Штанько. Варто окремо виділити дослідження Е. Блейлера, який виділяє три типи амбівалентності:

1. інтелектуальну: чергування суперечливих одна одній, взаємовиключних ідей у міркуваннях людини;

2. вольову: нескінченні коливання між протилежними рішеннями, неможливість обрати між ними, часто призводить до відмови від прийняття рішення взагалі;

3. емоційну: одночасно позитивне і негативне почуття до людини, предмету, події [3, с. 61].

З огляду на теоретичні засади визначення амбівалентності, варто звернутися до поглядів Є. А. Цветухіної, яка визначає, що амбівалентність констатує суперечливість буття людини, яка виявляється можливою в результаті співіснування в людині двох потенцій: актуалізації сутності та актуалізації існування [8, с. 30].

У зв'язку із наведеним вище, необхідно з'ясувати, який зміст має амбівалентність мрії та який її вплив на культурні та суспільні перетворення.

Мрія, як бажаний ідеал, цінність, благо є множинною ідеєю у своїй інтерпретації та розумінні. Тому це поняття припускає можливі конфлікти, радикальний вибір або зіткнення несумісних уявлень. Зміст і дії, які індивід використовує для досягнення мрії, по-різному впливають на переваги та переконання, що існують у реальному світі. Пріоритет примітивності, хибності, гордині у бажанні людини оцінюються як негативні якості. Однак утвердження більш високих людських духовних істин, може позбавити “посередню” особистість, обивателя можливості самовираження у різних формах. Тому властивість амбівалентності, з одного боку, уможливує різні підходи до інтерпретації мрії. З іншого – є обґрунтуванням переваги суперечливих або протилежних позицій для пояснення допустимості пагубних мріань і для тлумачення їх як існуючих.

Амбівалентність цінностей, які становлять орієнтири мрії, зводиться до змісту, і, як вважає І. Берлін, прагне до власної межі. Він відзначає, що “зіткнення цінностей сама сутність того, які ми і які інші” [2, с. 20]. Аналізуючи дане положення І. Берліна і застосовуючи

його до явища мрії, можна сказати, що оцінка бажань відносна та будь-яка абсолютизація вкладених у мрію ідей приведе до незворотних наслідків, які знайдуть відображення й у культурі, й у житті людини. Мрії про маніакальне володіння або фанатизм (фанати спортивних змагань, для яких мрія про перемогу та приз для команди, приводить до насильницьких дій), детерміновані або психічним розладом, або нездійсненністю суспільних ідеалів. Привілейоване становище конкретного інтерсуб'єкта може спровокувати появу мрії про перевагу над всіма іншими, що, в остаточному підсумку, може призвести до тиранії. Так, золота лихоманка – кампанія з видобутку золота, що мала місце в II половині XIX ст. у Північній Америці стала причиною поневолення людини мрією про неймовірне багатство в найкоротший строк. Людина була одержима цією мрією та у результаті це спричинило ненаситне прагнення багатства, до вбивств і деградації “Я”.

Мрія може виступати як запереченням дійсності, так і її просвітленням, а також гіперболізацією однієї з її сторін, що найбільш помітно у споживанні мрії.

В антропологічному вимірі кожна мрія є цінністю для людини. Разом з цим мрії та їх репрезентації можна типологізувати у парадигмах “бути” і “мати” (за методологією Е. Фромма).

Е. Фромм описує сучасний стан суспільства наступним чином, “володіння вважається багатьма людьми найбільш природним способом існування і навіть єдино прийнятним способом життя для людини. У зв'язку з цим усвідомити сутність буття як способу існування або хоча б зрозуміти, що володіння – це всього лише одна з можливих життєвих орієнтацій, вельми важко. І все ж коріння обох цих понять – у життєвому досвіді людини” [6, с. 61]. У парадигмі “бути” мрії є конструктивними і зазвичай довготривалими. Культурними репрезентаціями таких мрій можуть бути життєві плани особистості. Такі мрії мають силу креативної ініціативи та мобілізують зусилля людей на просування уперед у напрямку її здійснення.

Мрія, витримана у парадигмі “мати”, навпаки є деструктивною і руйнує особистість, постійно створюючи ситуації заздрощів, ресентименту. Така мрія є хибним шляхом подолання комплексу меншовартості, висуваючи як орієнтир життєтворчості хибні ціннісні пріоритети.

Існують також і гібридні форми мрії, частина смислів якої витримана у парадигмі “бути”, а інша у парадигмі “мати”, де конструктивні і деструктивні смисли або комплементарно поєднуються, або загострюють свої внутрішні суперечності, тим самим дестабілізуючи буття людини і сприяючи ствердженню аксіологічного нігілізму.

Ці приклади ілюструють мрію, що є абсолютизованою, незаперечною. Вона сприяє деструктивній досконалості і фатальним наслідкам. Ці мрії характеризуються егоцентризмом, соліпсизмом, повною незадоволеністю навколишнім світом і схильністю суб'єкта до психічних розладів. Соціум, що складається з індивідів, також може створювати мрії, які у своїй кінцевій реалізації будуть мати руйнівні

наслідки. Колективне несвідоме тільки збільшує деструктивні дії індивіда.

Вихід з подібних крайностей і абсолютів, охарактеризував І. Берлін. На його думку, “межі свобод людини або народу обирати життя у відповідності зі своїми нахилами, потрібно порівнювати з багатьма іншими цінностями, серед яких, можливо, найочевиднішими будуть рівність, справедливість, щастя, безпека, громадський порядок” [2, с. 183]. Тому, мрії, які ґрунтуються на культурних цінностях і розумних потребах індивідів, властиві вільному, духовно розвиненому суспільству, для якого важливе усвідомлення наслідків своїх бажань. А мрії, які виникають внаслідок натхнення потребами до знищення та насильства, створюються у царстві хаосу, де цінністю є повне підпорядкування владі або тиранії.

Людина може мріяти про що завгодно, і зовсім необов’язково, що вона малює собі образи чудесного та щасливого майбутнього. Як відзначає Д. Д. Фрезер, “зміст концепту “мрія” не завжди позитивний” [7, с. 301]. Наприклад, як можна співвіднести загальне уявлення про мрію як про благо та конкретну мрію людини про кінець існування? Бажання скінчити життя або припинити існування всього світу, мрія про загибель або знищення всього людства, знаходять відображення у культурних символічних формах протягом всієї історії людства. Бажання індивіда насолоджуватися прекрасним життям і прагнення створити перехід до смерті, до кінця всього сущого, здобуває амбівалентний характер. Бажання досягнути відчуття граничних емоційно-почуттєвих наповнень, відкриває інваріантність форм мрії. Такі мрії розкривають множинність істин, через які виявляється внутрішня гармонійність або дисгармонія духовного життя.

Звернення до мрій про кінець сущого не є випадковим. Відродження та крах, що породжують ідилію або хаос, створюються у мріях, які детермінують ті образи, які людство вкладає у ці поняття. Інтерес до мрії, у якій індивід убачає кінець сущому, може виражати цілий комплекс причин тривоги усього людства: наприклад, виразити бажання припинити аномію навколишнього світу або ж виявити суб’єктивний еґоїстичний виклик. І. А. Порядін вважає, що саме явище кінця є “складним симптомокомплексом, ознакою аномії, що для окремого індивіда (підданого цієї аномії) є приховуваною (найчастіше) деструктивною мрією” [4, с. 95]. У певному смислі мрії про знищення демонструють подолання, підкорення або переосмислення, які характерні для певного тимчасового етапу активного культурного розвитку.

Як відзначає Є. А. Цветухіна, образ, “мислимий амбівалентним чином (виходячи з визнання абсурдності есенціального елемента буття людини і проєкції її в екзистенцію), не має ні системоутворюючої форми, ні якого б то не було спрямованого руху. Точніше, розвитку такого буття має всі одразу напрямки і виключає вибір одного з них” [8, с. 86].

Багато хто, через мрію про знищення, оголюють деградацію людини та культури, проводячи цю ідею через живопис, літературні твори, кінематограф. Наповнюючи мрії символами, іншою суттю, реальністю

або абсурдом автор розкриває вади, страхи, розходження, які супроводжують у реальному світі.

У будь-якому випадку у мрії розшифровується духовний діапазон людських уподобань. Шлях до мрії варто засновувати на споконвічних цінностях добра та творенні навколишнього світу, зберігаючи унікальність біологічного розвитку та інтелектуально-психологічних здібностей. На думку Л. В. Баєвої, “цінності духу, блага, природи, суспільства – це вираження суб’єктивного переживання особистістю своєї якості й бажання до його вдосконалення й продовження в навколишньому” [1, с. 69].

У висновку, хотілося б згадати думку Ж.-П. Сартра: “не можна визнати, щоб про людину могла судити людина. Екзистенціалізм звільняє її від усіх суджень подібного роду. Екзистенціаліст ніколи не розглядає людину як мету, тому що людина завжди незавершена” [5, с. 322]. Пошук мрії стосовно розумової та почуттєвої сфер нескінченний і саме цей пошук досконалості виступає як напрямок діяльності, розвитку та перетворення реальності. Таким чином, як і людина, так і її творіння – мрія, не визначені як кінцева межа. Мрія може мати амбівалентність у проявах та існувати поза часом і поза простором, постійно розвиваючись, як і сама людина, знаходячи нові уявлення про ідеали.

#### Список використаних джерел

1. Баева Л. В. Ценности изменяющегося мира: Экзистенциальная аксиология истории: монография. – Астрахань, 2004. – 275 с.
2. Берлин И. Философия свободы. Европа / Предисловие А. Эткінда. – М., 2001. – 448 с.
3. Блейлер Э. Аутистическое мышление. – Одесса: Полиграф, 1927. – 81 с.
4. Порядин И. А. Конец света как мечта, или синдром апокалипсиса / И. А. Порядин // Вестник СамГУ. – 2009. – №1 (67). – С.95–100.
5. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов (сост. и общ. ред. А. А. Яковлева). – М.: Политиздат, 1989. – 398 с.
6. Фромм Э. Иметь или быть? Ради любви к жизни / Пер. с англ.; Пред. П. С. Гуревича. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 384 с.
7. Фрезер Д. Д. Фольклор в Ветхом завете / Перевод с англ. С. А. Токарева. – М.: АСТ, 2003. – 650 с.
8. Цветухина Е. А. Феномен амбивалентности в бытие человека: дисс... канд. филос. наук: 09.00.13 – философская антропология, философия культуры / Е. А. Цветухина; Омский государственный педагогический университет. – Омск, 2014. – 162 с.

#### References

1. Baeva L. V. Tsennosti izmenyayushchegosya mira: Ekzistentsial'naya aksiologiya istorii: monografiya. – Astrakhan', 2004. – 275 s.
2. Berlin I. Filosofiya svobody. Evropa / Predislovie A. Etkinda. – M., 2001. – 448 s.
3. Bleyler E. Autisticheskoe myshlenie. – Odessa: Poligraf, 1927. – 81 s.
4. Poryadin I. A. Konets sveta kak mechta, ili sindrom apokalipsisa / I. A. Poryadin // Vestnik SamGU. – 2009. – №1 (67). – S.95–100.
5. Sartre Zh.-P. Ekzistentsializm – eto gumanizm // Sumerki bogov (sost. i obshch. red. A. A. Yakovleva). – M.: Politizdat, 1989. – 398 s.
6. Fromm E. Imet' ili byt'? Radi lyubvi k zhizni / Per. s angl.; Pred. P. S. Gurevicha. – M.: Ayris-press, 2004. – 384 s.
7. Frezer D. D. Fol'klor v Vetkhom zavete / Perevod s angl. S. A. Tokareva. – M.: AST, 2003. – 650 s.
8. Tsvetukhina E. A. Fenomen ambivalentnosti v bytie cheloveka: Diss... kand. filos. nauk: Spetsial'nost' 09.00.13 – filosofskaya antropologiya, filosofiya kul'tury / E. A. Tsvetukhina; Omskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet. – Omsk, 2014. – 162 s.

**Zhukova A. I., PhD in Philosophy, Department of Philosophy, Kharkiv National Pedagogical University by G. S. Scovoroda (Ukraine, Kharkiv), jfokdes@gmail.com**

#### **Ambivalence transformation of a dream**

*The article studies expanded understanding of dream as the desired ideal, value that has a multiplicity of manifestations in interpretation. The dream may take an ambivalent meaning. The author revealed that ambivalence dream is formed by individual understanding, which is counting on the cultural and social changes. The attitude of the individual to his dream determines its properties, effects and significance. Ambivalent attitude of the individual to the dream can be determined of contradictions with value orientations, radical changes in culture, mental disorder. It can lead to a fatal and dramatic choice – the sense of eschatology and selfish way of development. The author concludes that if the person dream goes out from the plane of conscious thinking to the mania, it is also ambivalent as its impacts has negatively affect to the person.*

**Keywords:** dream, ambivalence, consumption, emotional satisfaction.

**Жукова А. И., кандидат философских наук, преподаватель кафедры философии, Харьковский национальный педагогический университет им. Г. С. Сковороды (Украина, Харьков), jfokdes@gmail.com**

#### **Амбивалентность преобразования мечты**

*Расширено понимание мечты как желаемого идеала, ценности, блага, которая имеет множественность проявлений в своей интерпретации. Мечта может принимать амбивалентное значение. Раскрывается, что амбивалентность мечты формируется при индивидуальном осмыслении, учитывая культурные и социальные изменения. Само отношение индивида к своей мечте определяет ее свойства, последствия и значимость. Амбивалентное отношение индивида к мечте может быть детерминировано противоречиями в ценностных ориентирах, кардинальными изменениями в культуре, психическим расстройством. Оно может привести к фатальному и драматическому выбору, чувству эсхатологии и эгоистическому направлению развития. В статье делается вывод, что если мечта человека переходит из плоскости сознательного осмысления в манию, она также является амбивалентной, поскольку его последствия негативно влияют на саму личность.*

**Ключевые слова:** мечта, амбивалентность, потребление, эмоциональное удовлетворение.

\* \* \*

УДК 316.334:7:316.334:008

**Ковчак В. О.**

здобувач філософського факультету,  
Львівський національний університет ім. І. Франка  
(Україна, Львів), kovchak.v@gmail.com

#### **СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ СИМУЛЯЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ТА СУСПІЛЬНОЇ ДІЙНОСТІ**

*Досліджується характер симуляції суспільної активності та суспільної дійсності. Здійснена спроба виявити небезпеку впливу симуляції на суспільну дійсність та активність людини. Серед вагомих можна виділити дискурсивну і презентаивну (недискурсивну) семіотичних систем суспільного здійснення. Дискурсивна форма суспільного здійснення закорінена у логічній аргументації, раціональній відкритості і апелює до досвіду кожного із учасників суспільної дійсності. Презентаивна форма суспільного здійснення є закритою для активності членів суспільства і створюється штучно. Загроза симуляції суспільної дійсності і суспільної активності полягає у тому, що паразитарна влада структура може використовувати презентаивну форму конструкції соціальної реальності і тим здійснювати симуляцію соціальної реальності.*

**Ключові слова:** симуляція, конструкція, активність, дійсність, семіотика, репрезентація, презентація.

Працю П. Бергера і Т. Лукмана можна вважати відправною точкою розвитку багатьох ділянок соціальної філософії: поруч із поняттям “конструкції соціальної реальності” виникає проблематика базового концепту інтеракції, на якому ґрунтуються заново поставлені проблемні питання мови–мовлення, дискурсу, комунікації, референції та репрезентації, символізму і презентаивних (недискурсивних) форм осягнення дійсності, симуляції суспільної дійсності та людської активності.

Серед доступних праць щодо впливу знакових і комунікативних систем на розгортання суспільного

життя й, зокрема, на конструювання соціальної дійсності, варто відзначити внесок К.–О. Апеля, П. Бергера, Ж. Бодрієра, Г. Блумера, Ю. Габермаса, Дж. Ділі, У. Еко, К. Гірца, Т. Лукмана, Н. Лумана, С. Лангер, Г. Абельса, Н. Артюнової, Є. Брезговської, А. Карася, Н. Макеєвої, Г. Патнема, М. Поповича, Г. Почепцова, Б. Потятинника, П. Рікера, Р. Рорті, Р. Якуца, А. Шюца та інших.

Мета статті: здійснити спробу висвітлити характерні особливості симуляції суспільної активності та суспільної дійсності крізь призму культури постмодернізму й філософії Ж. Бодрієра.

Суспільство є складною соціокультурною системою інтеракцій, що здійснюються посередництвом семіотичних систем. Спілкування виступає чинником імплементації активності індивіда у загальний процес творення дійсності: кожен індивід володіє своїм потенціалом активності, що через семіотичні чинники задіюється у процес конструювання суспільної дійсності. “Як сукупна мережа загальноприйнятих знаків і значень, мовлення не може бути ізольованим від свого здійснювання у спілкуванні і комунікації. Існування принаймні двох різноспрямованих етик виявляє щонайменше два типи дискурсивних орієнтацій у світі. Відмінності між ними складаються на рівні пріоритетних за значенням зустрічей – подій: в одному випадку ідентифікаційна мовленнєва дія виокремлюватиме пріоритет знаків життя і свободи, а в іншому – тяжітиме до збереження “спокою”, “ухилення” перед насиллям влади або ж, навпаки, – стверджуватиме її статус, здійснюючи симуляцію активності”, – стверджує А. Карась [3].

Інформаційні маніпуляції з боку владних структур можуть деформувати семіотичний простір у плоску модель і нові – владно створені штучні комунікаційні моделі – привласнюють собі функцію конструювання суспільної дійсності: новітні технічні можливості поширення інформації через створення значної деформації соціального простору впливають на формування усїєї системи матеріальних і духовних цінностей суспільства [5, с. 138].

Людина не лише створює свій суспільний світ, у якому живе, а створює і себе у цьому світі. Конструювання суспільної дійсності відбувається через комунікативну стратегію настанов інтерпретанти як результату дії знаку, що пов’язана із проясненням прагматичних сенсів у комунікації. Інтерпретанта як властивість знаку є комунікаційною властивістю: можна ствердити, що сам процес формування інтерпретанта є процесом комунікації, а індивід є суб’єктом комунікації і відповідальний за витворення інтерпретанти, яка встановлює семіотичний характер інтеракції стосунків між відправником і одержувачем в процесі комунікації.

Символи є інтелектуальними інструментами суспільного розвитку (за Вайтхедом), що впливають на формування свідомості і встановлюють у процесі семіозу (ширше: у інтеракції, комунікації, дискурсі) символний сенс. Символізм як процес означування є комунікативною активністю, комунікативною (спів)творчістю. Символ у собі несе сенс, який є внутрішньо зрозумілим для суб’єкта інтеракції.

Символічна функція свідомості виявляється у можливості апіорного раціонального осмислення об'єкта, що має ментальне буття, але реально як емпірична річ є неданим. І така символічна функція неможлива без виходу до інтеракції, комунікації. Це основна і важлива характеристика символу на відміну іншого типу знаку. Символізування є інтелектуальним утриманням об'єктів дійсності у мисленні, рефлексія загалом: символ як витворення зрозумілого і очевидного репрезентанта у мисленні є способом розуміти дійсність через її інтерпретацію. Без системи символів і їх символічної взаємодії дійсність є хаосом незрозумілих дій. Американський філософ С. Лангер стверджує, що символізування дійсності є первинною функцією активності людини, спонтанним проявом людської природи, а, відтак, мислення є інтелектуальним символічним процесом, через людина осягає, освоює світ, упорядковуючи хаос навколо себе. Тому символізування виступає не так засобом спілкування, як метою і способом існування [5, с. 140]. Це не суперечить дослідженням Ч. С. Пірса, який вважає, що слово має символічну характеристику, значення якої складене із тих ідей, образів і емоцій, що невербально актуалізуються у думці слухачів. Саме таке співвідношення пари "символ-сенс" є способом розв'язання проблеми інтерпретації та її онтологічних передумов [7, с. 6].

Символічне осмислення дійсності усуває сумнів у дійсності, бо, передовсім, це не влада над світом, а влада над самим собою у світі: звільнення від страху незнання [5, с. 140]. Людина у комунікативній інтерпретації символу-знаку і здійснює символізування, а на присутність сенсу вказує активність свідомості. А тому символізм (на відміну від системи категорій і понять) є способом глибшого пізнання світу. Символізування як ментальна активність мислення є інструментом проникнення у фундаментальні структури світу, а у широкому розумінні символ здійснює масштабне означення як процес семіозису у просторі міжлюдської комунікації. Однак, такі символічні інструменти культури можуть бути не лише засобом творчого розвитку людини, але і засобом маніпулювання людиною, її поневолення [5, с. 140].

Дискурсивний символізм пов'язаний з комунікативною функцією мови і має метою побудову цілісної системи знання посередництвом мови. Комунікативна стратегія дискурсивного символізму, за С. Лангер, є здатністю індивіда у комунікаційній взаємодії вербалізувати сенси, в чому і виявляється комунікативна функція мови: індивід на своє запитання отримує відповідь. Йдеться про дискурс як форму пізнання, а не про встановлення істинності висловлювання. Важливою характеристикою дискурсу є створення інтерпретанти, яка у процесі витворення послідовно проходить такі функції: емоційна функція (безпосередня інтерпретанта), енергетична функція (динамічна інтерпретанта), логічна функція (фінальна інтерпретанта). Фінальною інтерпретантою, за Н. Лук'яновою, є ідея як правило дії (звичка, традиція): вона диктує суб'єктові норми поведінки у суспільній активності як певну остаточну думку про результат комунікації [5, с. 140]. Індивід завдяки властивості генерувати сенси і узагальнювати їх через

символізування світу здатний здійснювати конструкцію світу за допомогою символічних форм. В цьому і проявляється символічний характер пізнавальної діяльності.

Існують символи також і на ірраціональній основі, які позбавлені дискурсивного ґрунту: у міфах, емоціях, сновидіннях [4, с. 79]. Таку форму символів С. Лангер називає презентативним (недискурсивним) символізмом. І дискурсивна форма, і недискурсивна форма складена з багатьох ланок, але недискурсивна позбавлена логічної лінійності викладу, граматики слідування однієї ланки за іншою. Дискурсивний символізм реалізується через логіку, а презентативний через чуттєві значення і візуальні форми [4, с. 268]. У процесі конструювання інтерпретанти знаку через презентативні практики не встановлюються взаємозалежності від інших інтерпретант, що неодмінно існують у комунікативному просторі; не відбувається до посилання плуральної іншості Іншого. Інші у практиці презентативного символізму залишаються відчуженими від процесу конструювання суспільної дійсності через імпліцитне знайомство зі знаком, яке і визначає правило поведінки [5, с. 141]. Презентативний символізм у процесі формування інтерпретанти деактуалізує звернення до досвіду Іншого, який стає неактуальним елементом у інтеракційній взаємодії. У механізмі презентативного символізму відсутня складова логічного визначення, що дає можливість конструювати фінальну інтерпретанту, в логіці міфу основна властивість якої є отримання висновків без обмірковування. Міфологічне мислення (поруч із логічним) є найважливішим чинником осмислення досвіду, є способом пізнання людиною світу. Людині властиво послуговуватись категоріями міфу: властиво робити вибір не лише через пошук і осмислення раціональних аргументів у розумінні ситуації, але й керуватись традиційними (нео)міфологічними репрезентаціями. Як стверджує Н. Лук'янова, реміфологізація виникає як пошук виходу з кризової ситуації в комунікативній ситуації втрати ідентичності: в комунікативних стратегіях міф стає засобом знайти свою лінію поведінки в умовах, коли приховані механізми соціальної дійсності спрямовані на окупацію значень слів і смислові маніпуляції [5, с. 141–142].

Презентативний символізм як стратегія впливу і маніпулювання у комунікативній ситуації конструкції суспільної дійсності уможливується також внаслідок того, що міфічний образ може сприйматися не лише за допомогою дискурсивної практики, але й через недискурсивні чинники. Але людина і далі інтерпретує міфічний (=позадискурсивний) образ дискурсивно, прояснюючи його як значення в процесах комунікації і тим встановлює його значущість. Таким чином, презентативний символізм стає ефективною стратегією конструювання соціокультурної реальності, а новий міф як комунікативна система є ефективним механізмом владних маніпуляцій, створюючи образи прекрасного майбутнього, яке було у минулому. В реалізації комунікативної стратегії презентативного символізму основну роль відіграє спосіб поводження з міфом як із безпосередньою інтерпретантою. У такій стратегії унаочнено витворення свого роду ритуалу як узвичаєного способу дії в ідеологічному суспільному

просторі міфу. Механізм конструювання такої стратегії хвибує на логічне прояснення, яке замінюється емоціями і почуттями замість логіки розуму. І тут принцип використання тієї або іншої ідеї (інтерпретанти) у суспільному конструюванні світу за допомогою символічних форм не піддається раціональному поясненню. Так із метою владного засилля через штучне створення інтерпретанти і поставлення її над суспільною активністю створюються нові соціальні міфи [5, с. 143].

Символічні системи, що функціонують у суспільному просторі, можуть бути як засобом розвитку суспільства, так і засобом ментального поневолення, маніпулювання суспільною активністю через паразитарно–політичні схеми. Комунікативна стратегія дискурсивного символізму формується в мовних знаках, за допомогою яких прояснюється значення і генеруються сенси. А у комунікативній стратегії презентативного символізму ідея як фінальна інтерпретанта не витворюється дискурсивно, а уже є, уже дана готовою як картина–образ (*хоч може бути вираженою і мовно*). Як влучно помічає Ж. Бодріяр, основна подія нашого часу – агонія референтів: агонія реального і раціонального [2, с. 384]. Це і розпочинає еру симуляції як переходу від знаків, які щось приховують, до знаків, які приховують, що нічого немає [1, с. 13]. Ж. Бодріяр через поняття симулякру описує нові умови існування суспільства поза механізмом репрезентації – у гіперреальності, в якій домінує симуляція як позбавлення фіксованої референтної основи об'єктів та дискурсів [2, с. 386]. Символи–знаки, які за своєю суттю означають щось справжнє і важливе в автентично–активному людському бутті, зазнають підміни іншим видом симулятивних знаків, що мають геть іншу семіотичну природу [1, с. 9]. Симулякр жодним чином не співвідноситься із дійсністю життєвого світу, бо будь–які референтивні (репрезентаційні) об'єктні моделі втрачені: знак–симулякр реферує до іншого знака–симулякра, який вже є втраченим як об'єкт. Так, якщо знак має на меті позначити, символ – репрезентувати, то симулякр (несучи функцію і знака, і символу) не має жодного об'єктного сенсу, бо симулякр завжди означає і (ре)презентує інший симулякр. Симулякр позбавлений об'єктного референтивного механізму і в цьому плані фактично позбавлений самої референтії: “Мова йде про субституцію, заміну реального знаками реального, тобто про операцію з попередження будь–якого реального процесу за допомогою його оперативної копії, метастабільного сигнального механізму, програмованого й бездоганного, що презентує всі знаки реального й поминає всі його несподівані повороти” [1, с. 7].

Симулятивне сприйняття дійсності спирається на *штучну* референтію, яка в цьому плані перебуває поза дійсним середовищем. У такій ситуації, за Ж. Бодріяром, втрачається будь–який зв'язок із реальністю, і знак переходить у стан симуляції, де є чистим симулякром самого себе. Тут уже немає видимості, а є суцільна симуляція видимості. Симулякр – знак, що набув свого власного буття, а тому сутнісно перестав бути знаком. Він призводить до реконструкції суб'єкта у просторі соціальних комунікацій: суб'єкт зливається

із симулякром, згортається у свій власний симулякр і (хоча матеріально є у координатах дійсності) не є активно присутнім у дійсності, а свою активність витрачає на симуляцію активності. За Ж. Бодріяром, ми перебуваємо у світі, в якому зростає кількість інформації, але разом із тим катастрофічно падає сенс повідомлення. Щодо цього Ж. Бодріяр висуває гіпотезу, що засоби масової інформації здійснюють не соціалізацію, а, навпаки, “імплузю соціального в масах” (вираз Ж. Бодріяра) як розширення до макроскопічного рівня імплузії сенсу на мікроскопічному рівні знака [4, с. 562]. За Ж. Бодріяром, інформація може знищувати сенси, не стимулюючи комунікацію, а інсценізуючи її; не продукувати смисл, а його інсценізувати [1, с. 119–120]. Замкнуті на собі знаки примушують справжню реальність і соціальну дійсність зникнути, розчинитись, стати ефемерною, а самі симулякри здійснюють маскування такого зникнення.

Суспільна дійсність під тиском процесу симуляції і симулякрів зміщується у сферу замкнутих на собі, відірваних від дійсності знаків, що несуть спотворену візію (=презентацію) дійсності і копії копій починають паразитувати над живими ідеями. За Ж. Бодріяром, світ симулякрів є невід'ємною сферою сучасного суспільного життя. І у сучасному суспільстві симулякри стають щоразу активнішим складником комунікації, суспільній дійсності загалом. Особливо це стає актуальним із проявом інформатизації суспільства, у якому під тиском певних чинників (політичних, маркетингових тощо) знаковість комунікації і дискурсу втрачає репрезентативність і тяжіє до чистої презентативної природи – до симулякру [1, с. 5–6].

У сучасному суспільстві референтивний зв'язок мовного повідомлення все більше втрачається, спотворюючись до інформаційно–сміслового сурогату. Окрім того, що симуляція суспільної дійсності спотворює семіотичне і логічне повідомлення про дійсність, дія симулякрів ще й неабияк впливає на людську природу: людина втрачає своє буття і не чує себе. Симуляція і симулякри ведуть до того, що людське “Я” стає відчуженим не лише щодо Іншого, а й щодо самого себе – людина втрачає власну самість. Симуляція суспільної дійсності та людської активності є гострішою і має важчі наслідки для конституентності людського буття і мислення, аніж форма міфу: міф є активною проекцією власного існування на навколишнє середовище, а симуляція є вкрай іншим знаковим явищем. Знаки замикаються на собі і не дають доступу до реальності. Людина, занурена у світ симулякрів, не переживає ані свою субстанційність, ані факт існування Іншого, ані Бога [4, с. 563]. Абсолютні цінності, як вважає Ж. Бодріяр, зовсім не зникли, а набули статусу операційності: зараз їх стало багато, зараз вони у надлишку. У сучасному світі панує абсолютна прозорість, яка, звісно, має симулятивний статус. Характерною рисою сучасного суспільства є інертність та індиферентність як “звітрювання сенсу у операційних системах” (вислів Ж. Бодріяра), але і така позиція скасовує себе. Загалом, введена у сучасну соціальну філософію терміну “симулякр” зафіксує семіотизацію людського буття, де фундаментальна сфера дійсності набуває характеру знаковості [4, с. 565].



Небезпека штучної й неправдивої конструкції соціальної дійсності криється в тому, що владна верхівка суспільства постійно тяжіє до спокуси симулювати суспільну дійсність довкола символізації користі й вигоди як єдиної ментальної інтенції життєвого світу людини. Адекватність конструювання соціальної дійсності досягається внаслідок референційного механізму репрезентації дійсності. Але, *окрім репрезентаційного й дискурсивного способів конструювання дійсності*, існує інший: недискурсивний, презентативний символізм, що не реферує до безпосередніх інтересів суспільства. Небезпека деструкції суспільної дійсності криється у спотворенні системи репрезентації й дискурсу, що стає можливим під впливом панування в комунікативному середовищі симулятивних форм референції, яка дезорганізовує семиотично-ментальну активність суспільства.

#### Список використаних джерел

1. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція / [пер. з франц. В. Ховхун]. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004. – 230 с.
2. Енциклопедія постмодернізму / [ред. ред. Ч. Вінквіст, В. Тейлор; пер. з англ. В. Шовкун]. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2003. – 503 с.
3. Карась А. Етика свободи і солідарності у громадянському суспільстві // Незалежний культурологічний часопис “І”. – 2001. – №20. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/karas.htm>
4. Лангер С. Філософія в новому ключі: Исследование символики разума, ритуала и искусства / [пер. з англ. С. П. Евтущенко]. – М.: Республика, 2000. – 287 с. – (Мыслители XX века).
5. Лукьянова Н. Коммуникативно-семиотические стратегии конструирования социальной реальности // Известия Томского политехнического университета. – 2009. – Т.315. – №6. – С.138–143.
6. Новейший философский словарь. Постмодернизм / [гл. науч. ред. и сост. А. Грицанов]. – Мн.: Современный литератор, 2007. – 816 с.
7. Уайтхед А. Символизм, его смысл и воздействие / [пер. с англ. С. Сычева]. – Томск: Водолей, 1999. – 64 с.
8. Шестаков В. Эстетическая философия Сьюзен Лангер // Философия в Новом ключе. – М.: Республика, 2000. – С.266–273.

#### References

1. Bodrijar Zh. Symuljaky i symuljacija / [per. z franc. V. Novhuh]. – K.: Vyd-vo Solomii Pavlychko “Osnovy”, 2004. – 230 s.
2. Encyklopedija postmodernizmu / [red. red. Ch. Vinkvist, V. Tejlor; per. z angl. V. Shovkun]. – K.: Vyd-vo Solomii Pavlychko “Osnovy”, 2003. – 503 s.
3. Karas’ A. Etyka svobody i solidarnosti u gromadjans’komu suspil’stvi // Nezaleznyj kul’turologichnyj chasopys “I”. – 2001. – №20. – Rezhym dostupu: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/karas.htm>
4. Langer S. Filosofija v novom ključe: Issledovanie simvoliki razuma, rituala i iskusstva / [per. z angl. S. P. Evtushenko]. – M.: Respublika, 2000. – 287 s. – (Mysliteli XX veka).
5. Luk’janova N. Kommunikativno-semioticheskie strategii konstruirovaniya social’noj real’nosti // Izvestiya Tomskogo politehnicheskogo universiteta. – 2009. – T.315. – №6. – S.138–143.
6. Novejšij filosofskij slovar’. Postmodernizm / [gl. nauch. red. i sost. A. Gricanov]. – Mn.: Sovremennij literator, 2007. – 816 s.
7. Uajthed A. Simvolizm, ego smysl i vozdejstvie / [per. s angl. S. Sycheva]. – Tomsk: Vodolej, 1999. – 64 s.
8. Shestakov V. Jesteticheskaja filosofija S’juzen Langer // Filosofija v Novom ključe. – M.: Respublika, 2000. – S.266–273.

**Kovchak V. O.**, the applicant Faculty of Philosophy, Ivan Franko Lviv National University (Ukraine, Lvov), [kovchak.v@gmail.com](mailto:kovchak.v@gmail.com)

#### Social and philosophical aspects of the simulation of social activity and social reality

This article deals with the analysis the character of simulation social activity and social reality. The author attempts the danger of the influence simulative appearances on the social reality and human activity. The discursive form of social

execution consists in logical reasoning, openness of rationality and in an appeal to the experience of each participant of social reality. The presentative form of social execution is closed to the activity of society members – the form like this is created artificially. A threat of simulation social reality and social activity consists in the fact that the parasitical structure of power can use a presentative form of construction of social reality and thereby to do simulations of social reality.

**Keywords:** simulation, construction, activity, reality, semiotics, representation, presentation.

**Kovchak V. O.**, соискатель философского факультета, Львовский национальный университет им. И. Франко (Украина, Львов), [kovchak.v@gmail.com](mailto:kovchak.v@gmail.com)

#### Социально-философские аспекты симуляции общественной активности и общественной действительности

Исследуется характер симуляции общественной активности и общественной действительности. Осуществлена попытка выявить опасность воздействия симуляции на общественную действительность и активность человека. Среди весомых можно выделить дискурсивную и презентативную (недискурсивную) семиотических систем общественного осуществления. Дискурсивная форма общественного осуществления коренится в логической аргументации, рациональной открытости и апелляции к опыту каждого из участников общественной действительности. Презентативная форма общественного осуществления закрыта для активности членов общества и создается искусственно. Угроза симуляции общественной действительности и общественной активности заключается в том, что паразитарная властная структура может использовать презентативную форму конструкции социальной реальности и тем осуществлять симуляцию социальной реальности.

**Ключевые слова:** симуляция, конструкция, активность, действительность, семиотика, репрезентация, презентация.

\* \* \*

УДК 94(477)

**Колесніченко М. В.**  
здобувач кафедри соціології, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), [maxima69@list.ru](mailto:maxima69@list.ru)

#### КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ “ЕТНІЧНІСТЬ” У СОЦІОФІЛОСОФСЬКІЙ ПАРАДИГМІ

Представлені основні аспекти процесу концептуалізації поняття “етнічність” у соціофілософській парадигмі західних дослідників: звертається увага на актуалізацію етнічних проблем як у соціальній реальності, так і у наукових розробках; з’ясовується контент термінів і понять, які застосовуються у статті, зокрема “соціофілософська парадигма”, “етнічність”, “етнічна група”, “етнічна ідентичність”; аналізуються основні теорії етнічності (примордіалізм, інструменталізм, конструктивізм). Акцентовується увага на структуроутворюючих етнічність компонентах та її маркерах, як також на особливостях функціонування етнічності у соціальному просторі.

**Ключові слова:** етнічність, теорії етнічності, етнічна група, етнічна ідентичність, соціофілософська парадигма.

Феномен етнічності є сьогодні досить таки продуктивним об’єктом дослідження у соціогуманітарних науках. Якщо ще кілька десятиліть тому такий стейтмент стосувався лише західного наукового дискурсу, то наприкінці ХХ–го – на початку ХХІ–го століття він поступово стає притаманним і українській соціогуманістиці. Інтенсифікація включення етнічності як комплексного явища у дослідницьке поле зумовлена, передусім, його значущістю для суспільного розвитку багатьох країн світу, передусім з поліетнічним складом населення. За твердженнями дослідників, нині у світі практично немає етнічного гомогенних країн. Україну можна також долучити до переліку країн, де поліетнічність перетворюється у вагомий чинник її розвитку [2, с. 189–191]. Хоча поліетнічність як соціокультурний феномен була властива деяким країнам ще кілька століть тому, однак такої уваги, як сьогодні, вона на себе не звертала ані у публічному, ані у науковому сенсі. У середині

минулого століття, спочатку у Сполучених Штатах Америки та Канаді, а згодом і в європейських країнах з особливою очевидністю виявилось, що перебування носіїв різних етнічностей (етнофорів [2, с. 142–143]) породжує чимало проблем, зокрема і конфліктогенних, у відносинах, передусім, представників етнічних спільнот з владними структурами, а також (звичайно, меншою мірою) у стосунках між цими спільнотами. У науковій літературі, насамперед філософській, тодішнього радянського періоду такий стан називався “загостренням національного питання у капіталістичних країнах. Сучасні російські дослідники етнічних проблем соціального розвитку суспільств відзначають, що “У роботах філософів (Е. О. Баграмов, М. С. Джунусов, Ж. Г. Голотвін, А. М. Єгізарян, І. П. Цамерян, М. І. Куліченко та ін.) частіше усього розглядалися проблеми соціально-класової структури, соціальні проблеми розвитку культури, мови, освіти і побуту. При цьому акцент нерідко робився на позитивних процесах, що свідчили про розквіт національних культур, про зближення образу життя націй і народностей, і зовсім недостатньо говорилося про те, з якими протиріччями стикалося здійснення національної політики, які процеси проходили в економічних, соціальних та політичних відносинах, які невіршені питання з’являлися у ході взаємодії культур різних націй” [5].

Мета статті – аналіз процесу концептуалізації феномена “етнічності” як важливого компонента суспільного розвитку у зарубіжній соціогуманістиці з акцентом на філософії.

Сьогодні феномен етнічності є одним із центральних дослідницьких (додамо, надзвичайно продуктивних у науковому сенсі) об’єктів усіх соціогуманітарних наук: від однієї з найдавніших – антропології до чи не найновішої – соціології. У межах філософського осмислення явища “етнічність” на основі напрацьованого здобутку можна робити висновок, принаймні попередній, про те, що воно найбільш активно розробляється у межах антрополого-філософської (філософсько-антропологічної) та соціофілософської парадигм. На наш погляд, такий стан пов’язаний з тим, що, скажімо, антропологі, зокрема культурні антропологі, чи не найпершими почали опановувати проблемне поле етнічності і мають солідний доробок, на засадах якого можна вибудовувати філософські парадигми стосовно різних аспектів цього багатогранного феномена. Що ж до соціофілософської парадигми, то вона ще не стільки міцно укорінена у філософській думці, як попередня, однак нині вона стрімко актуалізується, оскільки останнім часом чітко виявляється значущість (й її роль зростає) соціальної складової етнічності. Власне, вона пронизує усі сфери соціального життя сучасних суспільств. У даній статті ми концентруватимемо нашу увагу на концептуалізації етнічності саме у соціофілософській парадигмі.

Зауважимо, що у якій би парадигмі не розглядалося те чи те явище, методологічно виправданим є з’ясування кількох важливих для дослідження моментів, передусім пов’язаних з поняттєво-термінологічним наповненням, зокрема передбачуваним контентом термінів та понять, які ми будемо вживати у нашому аналізові, з тим, щоби адекватним чином відтворити

сутність явища. Насамперед, коли йдеться про термін “соціофілософська парадигма”, то ми використовуємо його у тому значенні, яке базується (й яке сприймається науковим співтовариством) на визначенні більш загального (парасолькового) терміну “парадигма”, сформульованого свого часу Томасом Куном. Виходячи із того, що парадигма – сукупність “визнаних усіма науковими досягнень, які впродовж певного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблеми і їх вирішення” [4, с. 11], то ми пропонуємо під “соціофілософською парадигмою”, у межах якої розглядається етнічність, сприймати погляди, теоретичні розмірковування й обґрунтовані висновки про сутність формування й значимість функціонування етнічності у соціальному просторі того чи того суспільства визнаних її дослідників; тобто сукупність пропонованих інтерпретацій, котрі розкривають філософські аспекти етнічності як соціального конструкту. Оскільки феномен етнічності багатогранний й за своєю структурою є складним для опанування у повному обсязі однією наукою, то у нашому контексті, роблячи наголос на філософських пріоритетах, ми час від часу будемо згадувати й інші галузі знань. Пошуки адекватних інтерпретацій сутності соціальних явищ, за справедливим твердженням науковців, дійсно приводять до необхідності виходу за межі однієї галузі знань [6, с. 555].

Зважаючи на безліч визначень (ми сказали спроб визначення) поняття “етнічність”, іншим принциповим моментом у нашому контексті є окреслення нашого вибору із існуючих парадигм (саме у сенсі визначення) контенту етнічності. У цьому плані ми покликаємося, передусім, на етимологію самого терміну й на його адаптивність інтерпретації явища у конкретних соціальних умовах: “Етнічність (від грецьк. *ethnos* – народ, плем’я) – термін, який відтворює якісні характеристики людини або групи людей, пов’язані з їх етнічним походженням і які виявляються у побуті, культурі, поведінці, й у цілому, у ментальності, підтверджуючи це походження та вирізняючи їх з-поміж інших” [2, с. 104].

Пошуки найбільш адекватних концепцій того чи того поняття повинні, на наш погляд, починатися зі з’ясування походження (бекграунду) того явища, яке відтворює певне поняття. У випадку з поняттям “етнічність” це більш ніж актуально. Річ у тім, що, як стверджують дослідники цього феномена, термін “етнічність” з’явився у фаховій літературі відносно недавно: його історія, принаймні у США і у наближеному до сучасного його розуміння у контексті соціофілософської парадигми, починається із 1941 року, коли Ллойд Уорнер та Поль Лант вжили слово “етнічність” у першому томі спеціальної філософсько-антропологічної серії, що складається із п’яти томів і відтворює життєдіяльність типового американського невеликого міста (Newburyport, 17 000), яка розгортається під впливом соціальних, релігійних, етнічних й трудових відносин [16]. У цьому зв’язку зауважимо, що ще у 1896 році французький учений Джоржес Вашер де ля Пуг зробив спробу окреслити “етнічність” як сукупність “природних та імітаційних” культурних, психологічних і соціальних характеристик населення [19]. Не розгортаючи дискусію про те, хто

першим ввів у науковий обіг термін “етнічність”, зазначимо, що запропонована Ллойдом Уорнером інтерпретація набула поширення серед дослідників феномена і у наступних пошуках її базові елементи (спільне минуле, культурні традиції, релігія, мова, ідентичності тощо) склали основу нових занурень у сутність етнічності. Передусім, це стосується спроб наповнення концепту найбільш адекватним функціональним змістом [1]. За нашими спостереженнями, концептуалізація поняття “етнічність” активно почалася з 1950-х років, коли американський соціолог Девід Рісман звернувся до розгляду сутності явища з точки зору якісних характеристик етнічних груп, власне, на чому наполягає у своїх працях відомий український дослідник етнічної проблематики Володимир Євтух [2, с. 104], і яке було сприйнято багатьма американськими представниками спочатку антрополого-філософського, а згодом і соціофілософського пулу науковців [17, с. 22]. Важливим моментом у процесі концептуалізації поняття “етнічність” стала поява визначення його змісту в “Оксфордському англійському словнику” у 1972 році. Можна стверджувати, що цьому передували могутні теоретичні спроби проникнути у сутність цього явища у працях, зокрема, таких американських дослідників, як Натан Глейзер та Данієл Мойніхен, Джошуа Фішман [2, с. 67, 220–221, 315], котрі звернули увагу на те, що широко розрекламована теорія “плавильного казана”, згідно з якою усі етнічності у США мали “переплавитися” і утворити в етнічному плані одне ціле, не спрацювала, а мовна диверсифікація залишилася сталим компонентом американського суспільства.

Згодом американські та європейські філософи і соціологи зробили чимало, щоби розкрити багатогранність етнічності як соціального та етнокультурного феномена: Фредрік Барт, Денієл Белл, Майкл Бентон, П'єр ван ден Берге, Роджерс Брубейкер, Міха Брумлік, Іммануель Валлерстайн, Гербер Ганс, Фрідріх Гекманн, Кліффорд Гіртц, Ендрю Грілі, Томас Еріксен, Ерік Еріксон, Гарольд Ісаакс, Мілтон Інгер, Алекс Інкелес, Всеволод Ісаїв, Горас Каллен, Сініса Малесевич, Майкл Новак, Джон Рекс, Фред Ріггс, Ентоні Сміт, Вернер Соллорс, Стів Фентон, Емеріх Френсіс, Стюарт Холл тощо.

Основними моментами пошуків у контексті концептуалізації поняття “етнічність” стали з'ясування взаємозв'язку її структурних елементів та маркерів, а також аналіз чинників, під впливом яких вона трансформується й змінюється динаміка її ролі у соціальному розвитку суспільств з поліетнічним складом населення. Констатуючи різноманітність інтерпретацій етнічності, передусім у працях зарубіжних дослідників феномена, звертаємо увагу на їх характерну особливість – пошук структуроутворюючих (базових) компонентів (маркерів), котрі лягають в основу наукових парадигм, концепцій, теорій. У цьому, на наш погляд, перебуває істина пошуку адекватного терміну, котрий міг би відтворити сутність поняття “етнічність”, тобто йдеться про “робоче визначення”, визначення, яке ефективно працювало б у полі функціонування феномена, а не змушувало до

безмежності розширювати коло пошуку [10, с. 240–241].

Як засвідчує аналіз зарубіжної літератури, компоненти (маркери) коріняться в історичному минулому, генетичній інформації (пам'яті), поведінкових зразках представників тієї чи тієї етнічної спільноти. При цьому тлом їх динаміки є соціокультурні контексти функціонування носіїв певної етнічності (етнофорів). На наш погляд, досить раціональним у сенсі пошуку адекватної концептуалізації поняття “етнічність” у межах соціофілософської парадигми є схема, запропонована Елліотом Гріном (Лондонська школа економіки). Базуючись на довголітньому досвіді дослідження етнічності на Африканському континенті, в основу цієї схеми він поклав три комплексні компоненти – спільне походження, спільна історія та спільна батьківщина [11]. Можна погодитися з таким трактуванням, його варто розглядати як окреслення соціокультурного простору наукових пошуків сутності концептів етнічності, оскільки кожен із компонентів вбирає безліч одиниць, корті характеризують особу чи то спільноту як носія тієї чи тієї етнічності (наприклад, родинні зв'язки, традиції, звичаї, спільні елементи культури, міфи та реальні історичні події, спільний соціальний чи то культурний простір реалізації (вияву) своєї етнічності тощо). На нашу думку, перелічені базові компоненти дають можливість науковцям, принаймні, наблизитися до оптимального визначення етнічності, оскільки усі три вбирають один і той же критерій виміру причетності до етнічності – “спільність”, а вибір саме цих трьох критеріїв, за Е. Гріном, дозволяє визначити поле таким чином, що воно може включати велику кількість інтерпретацій етнічності, зокрема як примордіалістських, так і конструктивістських, як також обирати інструменти відрізнення етнічних груп від іншого роду груп, скажімо, каст, націй, рас [11]. Саме на спільності тих чи тих об'єктивних одиниць виміру самостійно утворюються, або ж кимось вибудовуються конструкти подібні етнічності. Оскільки для подальших наших роздумів ми певною мірою обираємо згадану схему, то, бодай, коротко маємо зупинитися на характеристиці трьох згаданих комплексів: 1) спільне походження дає можливість, передусім, розглядати етнічні спільноти не лише як сім'ю, де родинні зв'язки є первинними, а як таку спільноту, де членство визначається однаково в етнокультурному сенсі походженням, що уможливорює формувати саме групи (спільноти), а не касты, клани і тому подібне [9]; 2) щодо спільної історії, то цей чинник займає помітне місце в інтерпретаціях етнічності етносимволістами, зокрема Ентоні Смітом. Вони пов'язані, передусім, з міфами та історичною пам'яттю, котрі, за етносимволістами, є наріжними чинниками формування етнічних спільнот; 3) фактор спільної батьківщини, на думку багатьох західних дослідників етнічності, грає велику роль в означенні меж функціонування тієї чи тієї етнічності (власне, певної автономії) й знову ж таки у відрізненні етнічних груп з-поміж каст, кланів тощо. До того ж, значення чинника “спільна батьківщина” зростає в умовах конфліктів і воєн. До речі, на нашу думку, питання спільної батьківщини як етнічного маркера потребує

більш детального вивчення, оскільки, скажімо, її сприйняття у вихідців із різних країн, наприклад із Європи, котрі мешкають у Сполучених Штатах і в Африці, буде відрізнятися. Принаймні, сила етногравітації [2, с. 109] буде різною. Мусимо звернути увагу на ту обставину, що у сучасних умовах глобалізації комунікаційних технологій та зростання ролі соціальних мереж, “насиченість віртуального простору етнічною інформацією” [3, с. 9] вносить корективи у динаміку “спілкування” з етнічною батьківщиною, а, отже, може змінюватися її роль як маркера етнічності у визначенні її концепта. Власне, вона певною мірою віртуалізується й цей маркер стає більш ситуативним.

У більшості випадків поняття “етнічність” концептуалізується через поняття “етнічна група”. У цій статті ми не ставитимемо за завдання детально аналізувати, яким чином дослідники наповнюють поняття “етнічна група”, а подамо найбільш релевантне до нашого змісту визначення, запропоноване свого часу професором Торонтського університету (Канада) Всеволодом Ісаївим (щоправда, він надає перевагу терміну *ethnie*, який наближений до терміну *етнічність*): “концепція етнічної групи співвідноситься з типом спільноти, групи людей, котрі поділяють ту ж саму культуру, або ж з нащадками цих людей, котрі можуть і не поділяти ту ж саму культуру, але ідентифікують себе з родовою (первинною – *автор*) групою”. У контексті даного викладу наведемо також його визначення *ethnie*: “це – сукупність людей, котрі, як мінімум, презентують себе як самодостатні й історично вертикально репродукують себе як ціле у сенсі культурної спільноти” [13], щоби засвідчити семантичну близькість двох термінів, які, на нашу думку, відтворюють одне і те ж явище. Можливо, у другому випадку є натяк на більшу динаміку у тягlostі якостей феномена. Інші дослідники, котрих ми згадували вище, великою мірою солідаризуються з В. Ісаївим, акцентуючи, однак, більше уваги на тому чи тому аспектові багатогранного феномена “етнічна група”. На нашу думку, це виправдано й має під собою підґрунтя, що ми можемо пов’язувати з існуванням різних типів етнічних груп. В основі їх типологізації можуть лежати такі критерії, як організаційні засади, рівень й природа етнічної самосвідомості, поколінний чинник, місце в ієрархії міжетнічних відносин тощо. У відповідності з названими та, можливо, іншими критеріями виділяються такі типи етнічних груп: первинні та вторинні етнічні групи; етнічні групи, котрі базуються на ознаках народних культурницьких традицій, або ж на належності до тієї чи іншої національності (нації); етнічні групи домінантної більшості або ж підпорядковані меншинні етнічні групи; етнічні групи іммігрантського походження; “молоді” чи “старі” етнічні групи [13]. Така типологізація етнічних груп формує достатньо широке проблемне поле визначення контенту концепта етнічності, що динамізує, зокрема, наукові пошуки у межах філософського осмислення феномена.

Із аналізу західної літератури та динаміки дискурсу навколо етнічних проблем представників соціогуманітарних наук останніх кількох десятиріч років випливає, що дискусія точиться у межах трьох–п’яти

теорій етнічності. Еноч Ван та Марк Вандерверф пропонують застосовувати три базові теорії (деколи вони називають їх “базовими підходами”) для досягнення розуміння сутності феномена “етнічність”: примордалістські теорії, інструменталістські теорії та конструктивістські теорії. Власне, вони є чи не найпоширенішими серед прихильників соціофілософської парадигми етнічності.

Основним постулатом першої є те, що етнічність дається людині при її народженні, а етнічна ідентифікація базується на глибокій прив’язаності до групи чи то культури. Для примордалістів аксіомою було те, що надані з народженням якості є сталими і вони не змінюються упродовж життя людини. Дослідники констатують, що коріння примордалізму варто шукати у доквіллі німецьких романтичних філософів, передусім у Йоганна-Готфріда Гердера, котрий наголошував на тому, що кров і земля пов’язують людей в одне ціле, вони зміцнюють узи між людьми, об’єднаними в одній спільноті, яка іменується народом [20]. Ця теорія особливо була поширена до середини 1970–х років. Щоправда, серед її промоутерів виділялися дві групи: 1) ті, хто примордалістські узи розглядав як біологічний феномен (соціо-біологічний примордалізм); 2) ті, хто переконував у тому, що примордалізм в етнічності варто пов’язувати з культурою, історією, міфами, символами й пам’яттю (етносимволізм). Найбільш очевидним прихильником етносимволізму був Ентоні Сміт [14].

Для другої теорії важливим є те, що етнічність ґрунтується на людській “історичній” й “символічній” пам’яті. На протигагу примордалістам інструменталісти вважають, що етнічність може змінюватися, її можна конструювати й нею можна навіть маніпулювати; останнє дозволяє лідерам використовувати етнічність для досягнення своїх прагматичних цілей [7, с. 45]. Така думка й практики закорінені у таких властивостях етнічності (згідно з інструменталістами), як флексибільність, чутливість до впливів та здатність до змін [20].

Що ж до третьої теорії (деколи її називають “постмодерністська теорія етнічності”), то етнічна ідентичність, на якій стоїть етнічність, це не даність й щось, чим людина наділена від свого народження, а, скоріше, сконструйований концепт у певних соціальних й історичних умовах у відповідності з інтересами її “конструкторів”, як самих етнофорів, так і соціально-політичних лідерів. За переконанням Е. Вана та М. Вандерверфа, вона більш релевантна, коли мова йде про природу нації, аніж про сутність етнічності. Однак, остання є об’єктом уваги конструктивістів, оскільки етнічність, являючи собою рухлий конструкт, дозволяє їм уникати фіксованої ідентичності й вибудовувати моделі нації, не жорстко прив’язуючи їх до генетичних обставин.

Продуктивними у пошуках адекватних концепцій етнічності, зокрема і у її соціофілософській парадигмі, є теоретичні розмірковування В. Ісаїва. Пропонуючи розглядати етнічність у межах чотирьох підходів (звертаємо увагу, не концепції, не теорії, а підходи), що може складати досить таки вартісну базу для філософського осмислення явища. Такими є: 1) етнічність можна уявляти як примордалістський

феномен; 2) етнічність можна уявляти як епіфеномен, той що виникає на основі первинного феномена і може вбирати у себе окремі його властивості; 3) етнічність можна уявляти як ситуативний феномен; 4) етнічність можна уявляти як чисто суб'єктивний феномен. За В. Ісаївим, три останні підходи об'єднує їх прагнення заперечити перший, який має найдавнішу історію свого використання у тому числі й у соціофілософській думці.

Інші три підходи представлені у працях Фредеріка Барта, Деніела Белла, Майкла Бентона, Едні Бонасич, Герберта Ганса, Джеффри Росса, Майкла Хехтера, Вільяма Янсі та інших дослідників. Найбільш очевидними аргументами на захист етнічності як епіфеномена, ситуативного феномена та суб'єктивного феномена є такі: периферійна економіка з її експлуатацією найбідніших, зазвичай іммігрантів, продукує етнічність (Е. Бонасич, М. Хехтер); етнічність як така є релевантною у певній ситуації (Д. Белл, М. Бентон); етнічність з'являється як соціо-психологічна реальність й як об'єкт розмежування “ми–вони” лише тоді, коли суб'єкт перестає перебувати у конкретному довіллі [13].

Дискусія про валідність та релевантність тих чи тих підходів, теорій та концепцій етнічності на різних відтинках історії, яка була розпочата у середині 1960–х років, продовжується і сьогодні у працях Фрідріха Гекманна, Томаса Еріксена, Джеймса Кресвелла, Том Смита та інших. Останнім часом у ній з'являються нові акценти: спроби переконати у тому, що етнічність – це не давній, а новітній феномен суспільного життя і ключ до його розуміння лежить не у минулому, а у сучасності [18, с. 67–68]. Такий акцент можна пояснити намаганням Вольфрама Штендера підкреслити значення ревалітації етнічних ідентичностей, етнокультурних традицій у суспільному розвитку поліетнічних країн на сучасному етапі.

Характерною рисою сучасного дискурсу з окресленої проблеми є спроби концептуалізації поняття “етнічність” для розкриття контенту однойменного феномена через трьохступеневу класифікацію усіх наявних наукових пошуків: об'єктивістські концепції, конструктивістські концепції, інтегративні концепції; при цьому акцент робиться на останніх [15]. Така класифікація нам імпонує, оскільки в ній гідне місце займають традиційні підходи, теорії, концепції й можуть виявитися перспективними спроби поєднати об'єктивістські (примордіалістські) та суб'єктивістські елементи у трактуванні феномена етнічності й створити її гібридну, інтегративну концепцію, спираючись на поклик, що “Етнічність для індивідуальної й колективної дії є важливим фактом, котрий завдяки вірі у спільне походження, завдяки спільності культур, історії та чинному досвідові (практикам – автор) поєднує відносно великі групи людей, які мають певне усвідомлення ідентичності й солідарності” [12, с. 56]. При цьому, згідно з визначенням, віра у спільне походження виступає конструюючим елементом, структуроутворюючим елементом етнічної спільноти. Додамо, що у Ф. Гекманна об'єднуючим моментом людей у колектив є не об'єктивне походження, а саме суб'єктивна віра у спільне походження. Однак, як можна дійти висновку, така віра може сформуватися на основі об'єктивно існуючих (або ж тих, що існували

раніше) артефактів. На наш погляд, гібридний концепт етнічності, вочевидь, релевантний у соціофілософській парадигмі, оскільки вона (парадигма) уможливує широке (філософське) трактування соціальної реальності, як у минулому, так і у сучасності як гла функціонування етнічності.

Дискурс, який має місце у західній соціогуманістиці, засвідчує беззаперечний факт, що “етнічність” розглядається у кількох вимірах, котрі співвідносяться, зокрема, з соціофілософською парадигмою: як універсальний, багатогранний феномен; як сучасний культурницький конструкт; як специфічна форма неформальної політичної організації; як аспект індивідуальної ідентичності; як продукт розвитку суспільств на тому чи тому етапі; як функціональний механізм, котрий відділяє одні групи від інших [8]. Отже, концептуалізація етнічності як феномена у західному дискурсі (як і у будь-якому науковому дискурсі стосовно того чи того об'єкта) великою мірою залежить від обраних критеріїв визначення контенту структуроутворюючого феномен компоненту (у нашому випадку це, переважно, етнічна група та етнічна ідентичність). Обираючи концептуальне наповнення поняття “етнічність” для соціофілософської парадигми, ми концентруємо увагу на достатньо широких можливостях філософського осмислення соціальних аспектів феномена, його функціонування у соціальному просторі, зокрема і новітніх тенденцій, пов'язаних з віртуалізацією й мереживізацією цього простору. При цьому, у гібридизації концепту “етнічність” ми вбачаємо його перспективу застосування для інтерпретації складних етнокультурницьких аспектів суспільного розвитку поліетнічних країн.

#### Список використаних джерел

1. Денисова Г. С. Теоретические споры о сущности этничности в западной науке [Электронный ресурс] / Г. С. Денисова, М. Р. Радовель. – Режим доступа: [http://society.polbu.ru/denisova\\_ethnosociology/ch05\\_all.html](http://society.polbu.ru/denisova_ethnosociology/ch05_all.html)
2. Євтух Володимир. Етнічність: енциклопедичний довідник / Володимир Євтух. – К.: Фенікс, 2012. – 396 с.
3. Євтух Володимир. Етнічність у транснаціональному соціальному просторі: дизайн дослідницького проекту / Володимир Євтух // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2013. – №1. – С.3–26.
4. Кун Т. Структура научних революцій / Т. Кун. – Москва: Прогресс, 1997. – 300 с.
5. Нации и этнические группы как объект социологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://studopedia.org/2-28192.html>
6. Cresswell James. Including Social Discourses and Experience in Research on Refugee, Race and Ethnicity / James Cresswell // Discourse & Society. – 2012. – Vol.23. – №5. – P.553–575.
7. Eriksen Thomas. Ethnic Identity, National Identity and Intergroup Conflict: The Significance of Personal Experience [Electronic resource] / Thomas Eriksen. – Mode of Access: [https://www.academia.edu/2035912/Ethnic\\_Identity\\_National\\_Identity\\_and\\_Intergroup\\_Conflict](https://www.academia.edu/2035912/Ethnic_Identity_National_Identity_and_Intergroup_Conflict)
8. Eriksen Thomas. The Epistemological Status of the Concept of Ethnicity [Electronic resource] / Thomas Eriksen. – Mode of Access: [http://folk.unio.no/geirthe/Status\\_of\\_ethnicity.html](http://folk.unio.no/geirthe/Status_of_ethnicity.html)
9. Fearon James. Ordinary Language and External Validity: Specifying Concepts in the Study of Ethnicity [Electronic resource] / James Fearon, David Laitin. – Mode of Access: [www.yale.edu/macmillan/ocvprogram/licep/2/fearon/fearon-laitin.pdf](http://www.yale.edu/macmillan/ocvprogram/licep/2/fearon/fearon-laitin.pdf)
10. Gil-White Francisco. The Study of Ethnicity and Nationalism Needs Better Categories / Francisco Gill-White // Journal of Bioeconomics. – 2006. – №7. – P.239–270.
11. Green Elliott. Redefining Ethnicity [Electronic resource] / Elliott Green. – Mode of Access: [personal.lse.ac.uk/greened/ISA.pdf](http://personal.lse.ac.uk/greened/ISA.pdf)
12. Heckmann Friedrich. Etnische Minderheiten, Volk und

Nation; Soziologie inter-ethnischer Beziehungen / Friedrich Heckmann. – Stuttgart: Ferdinsnd Enke Verlag, 1992. – 279 p.

13. Isajiw Wsevolod. Definition and Dimensions of Ethnicity: A Theoretical Framework [Electronic resource]. – Mode of Access: [https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/.../Def\\_DimoEthnicity.pdf](https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/.../Def_DimoEthnicity.pdf)

14. Joireman Sandra. Nationalism and Political Identity / Sandra Joireman. – London; New York: Continuum, 2003. – P.6–8.

15. Legrand Philipp. Ethnizität–Kontroverse – zwischen konstruierter Objektivität und subjektivem Konstrukt / Philipp Legrand. – Tabularasa. Zeitung fur Gesellschaft & Kultur. – 2011. – №63.

16. New World Encyclopedia. W. Lloyd Warner [Electronic resource]. – Mode of Access: [http://www.newworldencyclopedia.org/entry/W.\\_Lloyd\\_Warner](http://www.newworldencyclopedia.org/entry/W._Lloyd_Warner)

17. Sollors Werner. Beyond Ethnicity: Consent and Descent in American Culture / Werner Sollors. – Oxford: Oxford University Press, 1986. – 298 p.

18. Stender Wolfram. Ethnische Erweckungen. Zum Funktionswandel von Ethnizität in modernen Gesellschaften – ein Literaturbericht / Wolfram Stender // Mittelweg 36. – 2000. – №4. – P.65–82.

19. Trimble Joseph. Ethnic Identity [Electronic resource] / Joseph Trimble, Rayan Dickson. – Mode of Access: [pandora.cii.wvu.edu/trimble/.../ethnicity\\_identity...](http://pandora.cii.wvu.edu/trimble/.../ethnicity_identity...)

20. Wan Enoch. A Review of the Literature on “Ethnicity” and “National Identity” and Related Missiologocical Studies [Electronic resource] / Enoch Wan, Mark Vanderwerf. – Mode of Access: [ojs.globalmissiology.org/index.php/english/article/view/194/542](http://ojs.globalmissiology.org/index.php/english/article/view/194/542)

#### References

1. Denisova G. S. Teoreticheskie spory o sushhnosti jetnichnosti v zapadnoj nauke [Jelektronnyj resurs] / G. S. Denisova, M. R. Radovel'. – Rezhim dostupa: [http://society.polbu.ru/denisova\\_ethnosociology/ch05\\_all.html](http://society.polbu.ru/denisova_ethnosociology/ch05_all.html)

2. Jevtuh Volodymyr. Etnichnist': encyklopedychnyj dovidnyk / Volodymyr Jevtuh. – K. : Feniks, 2012. – 396 s.

3. Jevtuh Volodymyr. Etnichnist' u transnational'nomu social'nomu prostori: dyzajn doslidny'kogo proektu / Volodymyr Jevtuh // Sociologija: teorija, metody, marketyng. – 2013. – №1. – S.3–26.

4. Kun T. Struktura nauchnyh revolucij / T. Kun. – Moskva: Progress, 1997. – 300 s.

5. Nacii i jetnicheskie grupy kak ob'ekt sociologii [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://studopedia.org/2–28192.html>

6. Cresswell James. Including Social Discourses and Experience in Research on Refugee, Race and Ethnicity / James Cresswell // Discourse & Society. – 2012. – Vol.23. – №5. – P.553–575.

7. Eriksen Thomas. Ethnic Identity, National Identity and Intergroup Conflict: The Significance of Personal Experience [Electronic resource] / Thomas Eriksen. – Mode of Access: [https://www.academia.edu/2035912/Ethnic\\_Identity\\_National\\_Identity\\_and\\_Intergroup\\_Conflict](https://www.academia.edu/2035912/Ethnic_Identity_National_Identity_and_Intergroup_Conflict)

8. Eriksen Thomas. The Epistemological Status of the Concept of Ethnicity [Electronic resource] / Thomas Eriksen. – Mode of Access: [http://folk.unio.no/geirthe/Status\\_of\\_ethnicity.html](http://folk.unio.no/geirthe/Status_of_ethnicity.html)

9. Fearon James. Ordinary Language and External Validity: Specifying Concepts in the Study of Ethnicity [Electronic resource] / James Fearon, David Laitin. – Mode of Access: [www.yale.edu/macmillan/ocvprogram/lice/2/fearon/fearon-laitin.pdf](http://www.yale.edu/macmillan/ocvprogram/lice/2/fearon/fearon-laitin.pdf)

10. Gil–White Francisco. The Study of Ethnicity and Nationalism Needs Better Categories / Francisco Gill–White // Journal of Bioeconomics. – 2006. – №7. – P.239–270.

11. Green Elliott. Redefining Ethnicity [Electronic resource] / Elliott Green. – Mode of Access: [personal.lse.ac.uk/greened/ISA.pdf](http://personal.lse.ac.uk/greened/ISA.pdf)

12. Heckmann Friedrich. Ethnische Minderheiten, Volk und Nation; Soziologie inter-ethnischer Beziehungen / Friedrich Heckmann. – Stuttgart: Ferdinsnd Enke Verlag, 1992. – 279 p.

13. Isajiw Wsevolod. Definition and Dimensions of Ethnicity: A Theoretical Framework [Electronic resource]. – Mode of Access: [https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/.../Def\\_DimoEthnicity.pdf](https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/.../Def_DimoEthnicity.pdf)

14. Joireman Sandra. Nationalism and Political Identity / Sandra Joireman. – London; New York: Continuum, 2003. – P.6–8.

15. Legrand Philipp. Ethnizität–Kontroverse – zwischen konstruierter Objektivität und subjektivem Konstrukt / Philipp Legrand. – Tabularasa. Zeitung fur Gesellschaft & Kultur. – 2011. – №63.

16. New World Encyclopedia. W. Lloyd Warner [Electronic

resource]. – Mode of Access: [http://www.newworldencyclopedia.org/entry/W.\\_Lloyd\\_Warner](http://www.newworldencyclopedia.org/entry/W._Lloyd_Warner)

17. Sollors Werner. Beyond Ethnicity: Consent and Descent in American Culture / Werner Sollors. – Oxford: Oxford University Press, 1986. – 298 p.

18. Stender Wolfram. Ethnische Erweckungen. Zum Funktionswandel von Ethnizität in modernen Gesellschaften – ein Literaturbericht / Wolfram Stender // Mittelweg 36. – 2000. – №4. – P.65–82.

19. Trimble Joseph. Ethnic Identity [Electronic resource] / Joseph Trimble, Rayan Dickson. – Mode of Access: [pandora.cii.wvu.edu/trimble/.../ethnicity\\_identity...](http://pandora.cii.wvu.edu/trimble/.../ethnicity_identity...)

20. Wan Enoch. A Review of the Literature on “Ethnicity” and “National Identity” and Related Missiologocical Studies [Electronic resource] / Enoch Wan, Mark Vanderwerf. – Mode of Access: [ojs.globalmissiology.org/index.php/english/article/view/194/542](http://ojs.globalmissiology.org/index.php/english/article/view/194/542)

*Kolesnichenko M. V., the applicant of the Department of Sociology, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kiev), [maxima69@list.ru](mailto:maxima69@list.ru)*

#### Conceptualization of the concept of “ethnicity” in sociophilosophical paradigm

*The article deals with main aspects of a process of conceptualization of the notion “ethnicity” in the sociophilosophical paradigm by Western researchers. The attention will paid to actualization of ethnic problems in social life and scientific writings; the content of terms and notions using in the article are discussed, among them “sociophilosophical paradigm”, “ethnicity”, “ethnic group”, “ethnic identity”; main theories of ethnicity are analyzing (primordialism, instrumentalism, constructivism). The accent is maid upon the ethnicity building components and upon its markers as upon peculiarities of functioning of ethnicity in a social space.*

*Keywords: ethnicity, theories of ethnicity, ethnic group, ethnic identity, sociophilosophical paradigm.*

*Колесниченко М. В., соискатель кафедры социологии, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), [maxima69@list.ru](mailto:maxima69@list.ru)*

#### Концептуализация понятия “этничность” в социофилософской парадигме

*Представлены основные аспекты процесса концептуализации понятия “этничность” в социофилософской парадигме западных исследователей: обращается внимание на актуализацию этнических проблем как в социальной реальности, так и в научных разработках; уточняется контент терминов и понятий, которые используются в статье, в частности “социофилософская парадигма”, “этничность”, “этническая группа”, “этническая идентичность”; анализируются основные теории этничности (примордиализм, инструментализм, конструктивизм). Акцентируется внимание на структурирующих этничность компонентах и ее маркерах, а также на особенностях функционирования этничности в социальном пространстве.*

*Ключевые слова: этничность, теории этничности, этническая группа, этническая идентичность, социофилософская парадигма.*

\* \* \*

УДК 1:316.3:141.319.8

**Лаптинова Ю. И.**

кандидат философских наук, преподаватель  
английского языка кафедры иностранных языков,  
Харьковский национальный университет  
им. И. П. Котляревского  
(Украина, Харьков), [sergay2004@list.ru](mailto:sergay2004@list.ru)

#### НЕДИСКУРСИВНЫЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА С МИРОМ

*Исследуется недискурсивность – механизм иррационального постижения мира и его образно–символического воспроектирования. Феномены дискурсивного и недискурсивного конструирования реальности рассматриваются как взаимодополняющие формы освоения мира, посредством которых человек упорядочивает все многообразие бесконечной сложности окружающей действительности и вносит в нее определенный смысл.*

*Проанализирована специфика недискурсивности и установлена ее значимость для совместного существования, а именно: недискурсивные контакты, являясь альтернативным механизмом сигнификации, безгранично расширяют и углубляют разнообразие и содержание культуры; опыт недискурсивного конструирования сознания реальности активизирует познавательные структуры представлений, которые стягивают разрозненных индивидов в общность.*

*Ключевые слова:* недискурсивность, инорациональность, невербальное мышление, образы–представления, когнитивные структуры.

(статья друкується мовою оригіналу)

Человек с первобытных времен воспринимает окружающую действительность, упорядочивает и структурирует ее, осмысляет свое место в ней. Контакты, связь, взаимоотношения человека с миром основаны на деятельности мышления, которое направлено на описание и объяснение окружающей действительности. Наши знания и представления о мире – это не прямое отражение внешней реальности, а результат классификации реальности посредством категорий. В языке дискурсивно задаётся сетка категорий, в которую вписывается всё, что, становится объектом нашего изучения. Понятийное мышление превращает хаос в осмысленный космос, структурирует его, дифференцирует и вербализирует первичный целостный опыт сознания. Однако, не все в мире поддается рациональному (логическому, дискурсивному, отчетливо выраженному в языке) познанию. Бытие всегда является чем-то большим, чем результат его окончательного структурирования и рационального осмысления. Неподдающееся логическому познанию, “алогическое” требует для своего освоения интеллектуальной проницательности нелингвистического характера. Согласно теории двойного кодирования (ТДК), познание включает в себя деятельность двух отдельных подсистем: вербальной, которая прямо специализируется на обработке языковой информации, и невербальной (образной), которая предназначена для неязыковых объектов и событий [10]. В современной культуре в связи с осознанием ограниченности и поверхностности рационального познания, *актуальным* становится обращение к специфике недискурсивного способа освоения мира и конструирования реальности. Сегодня происходит осознание того, что без недискурсивных структур человек не смог бы ощутить полноту собственного существования и успешно адаптироваться в целостном мире.

Цель – рассмотреть специфику недискурсивных контактов человеческого сознания с миром и их значимость для совместного существования людей.

Философы XX–XXI вв. обращают внимание и исследуют недискурсивные формы освоения действительности и их роль в формировании новых смыслов культуры. В рамках социально–философского анализа исследованием данной проблематики занимались такие мыслители как Аллан Пайвио, Гордон Бауэр, Дэвид Брукс, Рудольф Арнхейм, Курт Коффка, Вольфганг Кёлер, Джордж Лакофф, Марк Джонсон.

В социальной реальности необходимо имеются как оформленные (вербализованные, рефлексивные и структурированные содержания), так и бесформенные содержания (некогнитивные, неструктурированные, нерелексивные), которые являются хаотичными и непредсказуемыми по своим последствиям проявлениями еще–нерационального, инорационального. Идея внерационального, непроговариваемого опыта, невербализуемых ментальных представлений, так или иначе, представлена в работе З. Сёрла о “фоне” [8]. Возможными примерами

являются “языковые игры” и “формы жизни” у Л. Витгенштейна, “неявное знание” в концепции М. Полани, “знание–как” в противоположность “знанию–о” у Г. Райла, гоффмановские “рамки” повседневной интерпретации. Недискурсивному знанию близки по структуре и функции такие феномены, как воображение (М. Хайдеггер), интуиция (А. Бергсон), понимание (Г.–Г. Гадамер), переживание (Г. Зиммель), мистическое, невыразимое (Л. Витгенштейн), восприятие (П. Рикёр), симпатия (М. Бубер), сострадание (Т. Адорно) и т.д.

Дорефлексивное внутреннее бытие жизни, не поддающееся дискурсивной вербализации и разумно–рассудочному осмыслению, схватывается не с помощью четких понятий, а с помощью сравнений, уподоблений, намеков, символических образов, тончайших ассоциаций, предчувствий и т.п., дающих возможность почувствовать, внутренне испытать содержание внерациональной сферы. “Осознание патристической трансцендентности Бога, его принципиальной вербальной неопишуемости (антиномизм главных догматов христианства ставил предел формально–логическому познанию Бога) ориентировал христианское сознание на сферу образно–символического мышления” [2]. Образное мышление – альтернативная познавательная способность ума выявлять связи и отношения между предметами объективной действительности, которая оперирует не абстрактными знаковыми структурами (понятиями, закрепленными в словах), а опирается в своем познании на чувственные представления предметов. Представление – это опосредованный целостный чувственный образ действительности, который формируется благодаря взаимодействию человека с объектом через органы чувств.

Явление грозы может закрепиться как в понятии “гроза” так и в представлении грозы. В отличие от научного понятия, в представлении идея грозы воспроизведена в форме единичного, конкретно–чувственного образа. Представление дает наглядный образ действительности. Содержание понятия лишено наглядности. Мысль Гегеля, что образ “в отличие от абстрактного словесного обозначения предмета или события, апеллирующего к рассудочному сознанию, представляет нашему *внутреннему видению* предмет в *полноте* его реальной конкретно–чувственной презентности и сущностной субстанциальности”, стала аксиомой понимания образа в современной философии и психологии [3, с. 384–385]. В логическом понятии отражаются существенные признаки, а в представлении – обобщенные (имеющиеся у всех представителей группы объектов, отражаемых в образе). “Умозрительное представление в наглядной форме воспроизводит характерные черты предметов, и опора на них (а не на слова) при осуществлении мыслительных операций составляет существо визуального мышления” [9]. В чувственном образе может быть воплощено любое абстрактное содержание. В этом случае материалом для образа служат не только пространственно–временные представления (зрительные, слуховые, тактильные, мышечные, вестибулярные, вкусовые и обонятельные), но и внутренняя речь (в виде абстрактного понятия или описания его с помощью ключевых слов).

Есть ли основания квалифицировать невербальное мышление как мышление в собственном смысле слова. Традиционные определения мышления, фиксируют два его признака: обобщенность и опосредованность. Мышление – это познавательный психический процесс обобщенного и опосредованного отражения связей и отношений между предметами объективной действительности. Мы рассматриваем внелогическую познавательную стратегию как своеобразную форму мыслительной деятельности, поскольку она: во-первых, совершается в обобщениях. В процессе вербального (дискурсивного) мышления средством проникновения в существенные связи служит язык (словесные знаки). Субъект оперирует понятиями и категориями. В процессе невербального мышления субъект использует различного рода образы и представления, модели, схемы, символы, знаки. Концепт (идея или десигнат) дерева может быть воспроизведен в научном понятии, которое закреплено словом (“дерево”), или в форме чувственного образа (единичной, конкретно-чувственной картины), который обозначен чертами индивидуально-неповторимой манеры мировосприятия; Во-вторых, внелогическая познавательная деятельность совершается без непосредственного взаимодействия с внешним миром (без непосредственного воздействия предметов и явлений на органы чувств человека). Если вербальное мышление опосредовано словом, то невербальное мышление использует иной “заместитель” предметов внешнего мира – символическое образование (чувственный образ предмета или явлений, умозрительное представление в наглядной форме, ментальную репрезентацию), которое возникает при отсутствии предмета и является специфическим языком мышления. Материалом для образов служат аудиальные, визуальные, тактильные, вестибулярные, вкусовые, мышечно-соматические, перцептуально-иконические представления о реальности.

Таким образом, невербальное мышление имеет обобщенный и опосредованный характер отражения действительности, что позволяет ему выявлять внутренние связи в предметах, которые скрыты от непосредственного изучения с помощью органов чувств. Работы гештальтистов, например Рудольфа Арнхейма, Курта Коффки и Вольфганга Кёлера, доказывают, что визуальное восприятие – не пассивный процесс, оно имеет свою логику, основывается на моделях и принципах, которые аналогичны рациональным понятиям и абстракциям [5].

Мышление на основе чувственно сенсорных впечатлений (на основе конкретных образов) это прерогатива деятельности правого полушария. Роль правополушарной стратегии познания проявляется в способности улавливать множество связей и вариантов в многозначном контексте. Правополушарное мышление характеризуется одномоментным схватыванием большого числа противоречивых с точки зрения формальной логики связей и формированием за счет этого целостного и многозначного контекста. Оно передает знание не об отдельных сторонах (свойствах) реальной действительности, а формирует целостную мысленную картину (ментальную репрезентацию) отдельного участка действительности. Образы–

представления – это специальные знаковые формы, которые позволяют репрезентировать глубочайшие уровни скрытых от внешнего взора реальностей. “Всякий образ есть откровение и показания скрытого” [4]. Через образы–представления бытие выражается настолько, насколько оно вообще может быть выражено. “Система” образов – это такой же механизм конструирования бытия как и система категорий. Недискурсивная связь человека с миром, заключающаяся в оперировании образами, изменяет и конституирует мир. Мы строим объективность (реальность) путём формирования наглядно-чувственных представлений (тактильных, звуковых, зрительных и проч. образов). Постмодерн отказывается от категории бытия как фундамента, единственным бытием признает язык. “Мислителі постмодерну розглядають мову як універсально-загальний репрезентант всього сущого, як метаметафору, яка означає приблизно те, чим для давніх греків була Природа, а саме – матеріальне середовище, в якому ніби “розлита буттєва думка. Відштовхуючись від такої метаметафори, постмодерніст, на відміну від давніх греків, дослухається не до трепету Природи, а до гомону мови” [7, с. 48]. Таким образом, бытие выступает как в форме структурированного универсума словесного языка так и неструктурированного универсума языка образов. Мир понимается в понятиях и / или переживается в образах. Мы выдвигаем тезис о “включенности” недискурсивной творческой способности в процесс означивания, а значит и конструирования мира. Мы считаем, что недискурсивные контакты предоставляют новые правила языковых игр, новые мыслительные нормы. Недискурсивность – это возможность построения новых моделей смыслообразования, возможность рождения нового знания, расширение границ смысловой реальности в пространстве культуры.

Область внерационального, интерпретируемого как непознанное, еще не обнаруженное, не подвластное словам, имеет в своей сути возможность стать выявленным, то есть перейти в сферу мыслимого. Хайдеггер и Витгенштейн сходятся в признании необходимости символически означить “то, о чем невозможно говорить”. Витгенштейн предлагает это сделать при помощи молчания, а Хайдеггер – посредством “вслушивания в бытие”. Мы же считаем, что невысказываемое может быть показано, наглядно продемонстрировано, явлено через искусство, которое с древности являлось одним из универсальных способов конкретно-чувственного выражения опыта, не поддающегося дискурсивной вербализации и разумно-рассудочному осмыслению. Главной задачей таких искусств, как музыка, театр, живопись, скульптура, архитектура является стремление к конкретно чувственному выражению как видимых формы реальной действительности, так и невидимых форм предметов (их первообразов, метафизических идей). Искусство – это чувственное явление Бесконечного, непостижимых сущностей и идей, смутных, изощренных чувств, видений. Именно образ принципиально отличает искусство и всю сферу художественного от формально-логического, дискурсивного мышления. Искусство помогает



“высветить” недискурсивным способом некую глубинную сущность вещей, в то же время сохраняя их сущностную “сокрытость” и непостижимость” [2].

Выразить невербализуемое (боль или радость) можно невербаликой (криком, движением). Специфика невербального выражения в том, что оно не называет, а показывает, являет себя через чувственно-воспринимаемое тело нелингвистического знака. Невербализуемые ментальные представления заключаются в чувственно воспринимаемую форму невербальных знаков. “Образ – претворение первичного бытия в бытие вторичное, отраженное и заключенное в чувственно-доступную (воспринимаемую) форму” [6]. Конечный результат недискурсивной познавательной стратегии материально воспроизводится с помощью красок (в живописи), движений (в танце), звуков (в музыке), паравербалики (в литературе) – в нелингвистической семиотической системе, которая также как и лингвистическая влияет на поведение и без которой была бы невозможна адаптация в целостном мире. “Специфика же языковой номинации в том, что любой индивидуальный предмет (вещь, мысль, эмоция) подводится под общие категории, а последние вообще не умеют улавливать и удерживать “интимное”, “неповторимое” и т.п. Будучи названа, любая реальность превращается в знак этой реальности, в условную этикетку, под которую подходят все явления данного рода: номинация не “выражает”, а как бы “изображает” свой предмет. По самой своей природе язык всегда играет опосредующую роль: он вообще не способен “выражать” чего бы то ни было ..., он способен только называть, именовать” [1]. Язык, таким образом, выполняет двойственную функцию: с одной стороны, среди всех семиотических систем он является наиболее развитым средством общения, контакта с “другим”; только язык дает индивиду полноценную возможность объективировать свою субъективность и сообщить о ней партнерам по коммуникации; с другой стороны, язык предшествует индивиду, до и независимо от индивида он уже определенным образом организует, классифицирует действительность и предлагает нам готовые формы, в которые с неизбежностью отливается всякая субъективность.

Недискурсивные контакты (авербальные, ассоциирующиеся, как правило, с “телесной” формой) активизируют когнитивные структуры, которые упорядочивают и регулируют недискурсивную активность личности. Категории “структура” придает в психологии познания особое значение. Ж. Пиаже и Дж. Брунер впервые ввели в психологию понятия “умственные структуры”, “когнитивные структуры”, “умственные конструкции”, которые субъект обычно не осознает, но которые направляют его мышление и поведение.

Мы обращаем внимание на существование в сознании непонятных структур представлений – особыми структур сознания, которые формируются образным мышлением, которое не ограничено рамками логики и поэтому допускает любые, самые необычные, непонятные, фантастические для логического мышления соотнесения, объединения и преобразования представлений о вещах и явлениях. Формируясь мышлением, протекающем в нелогических и

некатегориальных формах, эти структуры представлений организуют реальность специфически, обеспечивая недискурсивную связанность бытия и сознания. Эти когнитивные репрезентативные структуры (не путать с иррациональными импульсами эмпирически-биологического характера), которые организуют недискурсивные взаимоотношения и ими же организуются, есть не что иное, как скрытый, бессознательный механизм знаковых систем, с помощью которых люди живут в социальном мире, используют их в своих действиях, это набор схем (моделей смыслообразования), которыми люди воспринимают, понимают и оценивают мир, это определенное расположение действий и способов восприятия, оценки субъектом социального мира, определенная совокупность внутренних установок, приобретенных человеком в процессе практики. Структуры позволяют более или менее правильно интерпретировать поведение других людей, а значит, определенным образом организовывать совместное поведение. Таким образом, структуры, упорядочивающие и регулирующие недискурсивную активность личности, выступают еще и как средство социальности и социальной интеграции, как условие образования социального целого, несводимого к сумме индивидуальных сознаний. Взаимопонимание и социальность возможны лишь на основе существования типизирующих структур, преодолевающих своеобразие объективированного опыта.

Сфера внерационального, непроговариваемого опыта, все то, что не смог присвоить себе разум (фантазии, желания, чувства, эмоции, переживания) не познаётся концептуально, а схватывается мышлением без слов – альтернативной познавательной способностью ума получать смысловой результат (выявлять свойства, связи и отношения предметов или явлений объективной действительности), оперируя не понятиями, а визуальными, аудиальными, тактильными представлениями (образами) нелинейного порядка. Недискурсивность – это такая форма контакта сознания с миром, которая конституирует реальность путём формирования наглядно-чувственных представлений (образов).

Образы фиксируются в чувственно-воспринимаемом теле нелингвистических знаков, которые, не называют, а выражают мир невысказанного.

Недискурсивные отношения человека с миром закрепляются в познавательных структурах представлений, которые определяют стиль мышления и поведения человека и без которых невозможна совместная жизнь. Концептуальные фреймы, социокультурные образцы, конвенции и нормы проявляются в когнитивных структурах представлений, которые контролируют и координируют социальность как совместность.

Основания социальности следует искать не в глубинах и высотах метафизики (трансцендентальные основания социальности), а в имманентной повседневной вербальной коммуникации и недискурсивных контактах, которые направляются глубинными смысловыми структурами подсознания.

## Список использованных источников

1. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Р. Барт; [пер. с фр. / вступ. ст. Г. К. Косикова]. – М.: Прогресс, 1989. – 616 с.
2. Бычков В. В. Эстетика / В. Бычков; [учебник для вузов]. – М.: Академический Проект, Фонд “Мир”, 2011. – 452 с. – (Gaudeamus).
3. Гегель Г. В. Ф. Эстетика: в 4 т. / Г. В. Ф. Гегель. – М.: “Искусство”, 1968–1973. – Т.3. – 623 с.
4. Дамаскин И. Полное собрание творений св. Иоанна Дамаскина Т.1. / И. Дамаскин. – СПб.: СПб. Духовная академия, 1913. – 466 с.
5. Когнитивная психология / [авт. текста Р. Солсо]. – 6-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 589 с. – (серия “Мастера психологии”). – Режим доступа: [http://yanko.lib.ru/books/psycho/solso=cognitive\\_psychology-6.ru=ann.htm](http://yanko.lib.ru/books/psycho/solso=cognitive_psychology-6.ru=ann.htm)
6. Культурология. XX век. Энциклопедия. В 2-х томах / [гл. ред. С. Я. Левит]. – СПб.: Университетская книга; ООО “Алетейя”, 1998. – 447 с.
7. Лук’янець В. Філософський дискурс на зламі тисячоліть / В. Лук’янець // Філософські студії 2000. Спеціальний випуск журналу “Гене́за”, Наукове товариство “Гуманітарна колегія”. – К.: Гене́за, 2000. – 100 с.
8. Серл Д. Открывая сознание заново / Д. Серл; [перевод с англ. А. Ф. Грязнова]. – М.: Идея–Пресс, 2002. – 256 с.
9. Современный философский словарь / [общ. ред. В. Е. Кемеров]. – Панпринт, 1998. – 1065 с.
10. Paivio A. Imagery and verbal processes. Holt, Rinehart and Winston, 1971. – 596 p.

## References

1. Bart R. Izbrannyie raboty: Semiotika: Poetika / R. Bart; [per. s fr. / vstup. st. G. K. Kosikova]. – M.: Progress, 1989. – 616 s.
2. Bychikov V. V. Estetika / V. Bychikov; [uchebnik dlya vuzov]. – M.: Akademicheskij Proekt, Fond “Mir”, 2011. – 452 s. – (Gaudeamus).
3. Gegel G. V. F. Estetika: v 4 t. / G. V. F. Gegel. – M.: “Iskusstvo”, 1968–1973. – T.3. – 623 s.
4. Damaskin I. Polnoe sobranie tvorenij sv. Ioanna Damaskina T.1. / I. Damaskin. – SPb.: SPb. Duhovnaya akademiya, 1913. – 466 s.
5. Kognitivnaya psihologiya / [avt. teksta R. Solso]. – 6-e izd. – SPb.: Piter, 2006. – 589 s. – (seriya “Mastera psihologii”). – Rezhim dostupa: [http://yanko.lib.ru/books/psycho/solso=cognitive\\_psychology-6.ru=ann.htm](http://yanko.lib.ru/books/psycho/solso=cognitive_psychology-6.ru=ann.htm)
6. Kulturologiya. XX vek. Entsiklopediya. V 2-h tomah / [gl. red. S. Ya. Levit]. – Spb.: Universitetskaya kniga; ООО “Aleteya”, 1998. – 447 s.
7. Luk’yanets V. Filosofskiy diskurs na zlami tisyacholit / V. Luk’yanets // Filosofski studiyi 2000. Spetsialny vipusk zhurnalu “Geneza”, Naukove tovaristvo “Gumanitarna kolegiya”. – K.: Geneza, 2000. – 100 s.
8. Serl D. Otkryivaya soznanie zanovo / D. Serl; [perevod s angl. A. F. Gryaznova]. – M.: Ideya–Press, 2002. – 256 s.
9. Sovremenniy filosofskiy slovar / [obsch. red. V. E. Kemerov]. – Panprint, 1998. – 1065 s.
10. Paivio A. Imagery and verbal processes. Holt, Rinehart and Winston, 1971. – 596 p.

*Laptnova Yu. I., Candidate of Philosophy, English teacher in the department of foreign languages in Kharkiv National Kotlyarevsky University of Arts (Ukraine, Kharkiv), sergay2004@list.ru*

## Non-discursive relationship between human and world

*The article explores non-discursiveness – mechanism of irrational comprehension of the world and its figurative and symbolic reproduction. Phenomena of discursive and non-discursive construction of the reality are seen as complementary forms of the world understanding by which people organize the diversity of infinite complexity of reality and make a certain sense.*

*The article analyzes the specificity of non-discursiveness and identifies its significance for the co-existence, namely: non-discursive contacts, as an alternative mechanism of signification infinitely expand and deepen the content and diversity of culture; the experience of non-discursive construction of reality by consciousness activates the cognitive structures of representations that pull together disparate individuals into a community.*

**Keywords:** non-discursiveness, non-rational, non-verbal thinking, representations, cognitive structures.

*Laptnova Yu. I., kandidat filozofskikh nauk, vkladach angleyskoy movi kafedri inozemnykh mov, Kharkivskiy natsionalnyy universitet mistetsiv im. I. P. Kotlyarevskogo (Ukraina, Kharkiy), sergay2004@list.ru*

## Недискурсивні взаємовідносини людини зі світом

*Досліджується недискурсивність – механізм ініорціонального осягнення світу та його образно-символічного відтворення. Феномени дискурсивного і недискурсивного конструювання реальності розглядаються як взаємодоповнюючі форми освоєння світу, за допомогою яких людина впорядковує все різноманіття нескінченної складності навколишньої дійсності і вносить до неї певний сенс.*

*Проаналізовано специфіку недискурсивності та встановлено її значущість для спільного існування, а саме: недискурсивні контакти, як альтернативний механізм сігніфікації, безмежно розширюють та поглиблюють різноманітність і зміст культури; досвід недискурсивного конструювання свідомістю реальності активізує пізнавальні структури уявлень, які стягують розрізнених індивідів у спільність.*

**Ключові слова:** недискурсивність, ініорціональність, невербальне мислення, образи-уявлення, когнітивні структури.

\* \* \*

УДК 161.201.3

Литвинчук О. В.

кандидат філософських наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук, Житомирський державний технологічний університет (Україна, Житомир), oksana.litva@yandex.ua

## ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО МАРГІНАЛА

*Україна, яка поступово відкривається світові і одночасно сама відкриває світ, переносить на себе усі суттєві особливості розвитку цього світу. Більшість громадян сучасної України поки що не володіють достатнім рівнем ідентичності.*

*Важко вплинули на ідентичність українського суспільства події останнього року, які якісним чином змінили не тільки усю мозаїку життєдіяльності українського соціуму, але й зумовили потужні перетворення в процесах маргіналізації українців та у формуванні ідентичності наших громадян. В першу чергу це стосується таких вимірів спільної ідентичності українців, як територіально-просторова, соціально-культурна та громадянська ідентичність.*

*У процесі дослідження проблеми ідентичності сучасного українського маргінала було використано метод логічного аналізу. Важливу роль відіграли й такі методи, як індукція та синтез.*

**Ключові слова:** територіальна ідентичність, соціально-культурна ідентичність, громадянська ідентичність, сучасний український маргінал.

Досліджуючи феномен ідентичності сучасного українського маргінала, ми ніяк не можемо уникнути тієї головної площини, без якої аналіз будь-якого явища життєдіяльності сучасної української людини буде некоректним. Йдеться про історичні, духовно-світоглядні, морально-етичні, навіть своєрідні історико-генетичні підстави українства в цілому, його ментальності, його душі. Сучасна українська людина – це дзеркало, у якому відбиваються важливі періоди становлення, тенденції саморозгортання.

Обов'язковою умовою дослідження проблеми ідентичності сучасної української людини виступає все те, що створює умови перехідності, непевності, соціального та психологічного дискомфорту, врешті соціального стресу. По своїй суті ідентичність маргінального індивіда – це процес, основний зміст якого полягає в тому, що людина намагається одночасно і утримати власне “Я”, притаманне для ідентичності, і змінити себе так, щоб пристосуватися до нових, по суті, маргінальних умов з метою виходу з них і набуття чітко визначеного соціального статусу.

Звичайно, пошук світоглядно-духовних засад українства, його мислення, своєрідних архетипів, особливостей національної, соціальної, ментальної

ідентичностей ведеться давно. Достатньо згадати таких відомих дослідників української діаспори, як Г. Ващенко, О. Кульчицький, І. Мірчук, Д. Чижевський, В. Янів тощо. Серед сучасних українських вчених відзначимо, безумовно, І. Бичка, А. Бичко, П. Гнатенка, С. Кримського, М. Поповича. Ці науковці не тільки актуалізували проблему українства, української душі, але й зробили внесок у концептуалізацію вказаного феномена.

Більшість дослідників феномену українства називають сутнісними його властивостями кордоцентризм та зв'язок з довкіллям, з природою, рідною землею. Так, на деякі основні риси українського світоглядного менталітету, які сприяли формуванню філософського мислення першого періоду Київської Русі, вказує А. Бичко, підкреслюючи переважання екзистенціальних мотивів в українській філософській думці: кордоцентризм, при якому віддавався пріоритет “серця” над “головою”, антеїзм (термін походить від давньогрецького міфічного персонажа Антея, котрий черпав свою життєву силу в постійному зв'язку з матір'ю–землею) та ін. Близькі думки знаходимо і у О. Кульчицького, який відмічав, що цілісність психіки українця пов'язана з кордоцентричністю, тобто емоційно–чуттєве сприймання життя переважає над раціонально–логічним. З іншого боку, О. Кульчицький немало говорив про вплив географічного середовища на формування стандартів психічного, світоглядно–духовного функціонування українця.

У контексті саме теми ідентичності маргінальної української людини доречним буде звернутися до одного з відомих представників української діаспори Миколи Шлемкевича, який у своїй книзі “Загублена українська людина” змалював шлях українства від XVII століття до середини минулого століття. Головна ідея його історико–філософського аналізу полягає в тому, щоб довести: сучасна українська людина – це людина загублена [5, с. 10], розщеплена [5, с. 27] і розгублена [5, с. 34]. Причини приховуються в нашій історії, яка є надзвичайно важкою, складною, хвилеподібною з прикладами успіхів та невдач. Однак, незважаючи ні на що, “загублена українська людина живе в нас і плаче в нас. І наздожене нас, як не втікали б ми від неї” [5, с. 11].

Як зазначає В. Муляр, у кінці XX століття провидіння знову вирішило випробувати нас, подарувавши шанс для самореалізації, однак розгубленість, розщепленість українства ми бачимо і зараз. А пошуки його об'єднавчих засад продовжуються з новою силою, у нових умовах [2, с. 279–280].

Аналіз поглядів М. Шлемкевича на проблему українства дає підстави, на нашу думку, констатувати, що досить тривала історія українства (від XVII століття до сьогодні) – це приклад майже постійного маргінального статусу.

Дуже показовими у контексті викладеної вище ідеї сучасної української людини як загубленої, розщепленої та розгубленої, а по своїй сутності великою мірою маргінальної, є дослідження спільної ідентичності громадян України, яке проводилося Центром Разумкова [3]. Перше з них проводилося 20–27 грудня 2005 року (опитано 2009 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України), друге – з 20 квітня по

12 травня 2006 року (опитано 11 216 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України), третє – з 31 травня по 18 червня 2007 року (опитано 10 956 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України). У рамках вказаного дослідження респондентам пропонувалось, наприклад, ідентифікувати себе у вимірах “місце проживання – регіон проживання” – Україна, а також Радянський Союз, Росія, Європа – як індикатори рівня вкоріненості в соціально–культурне минуле (Радянський Союз) та зорієнтованості на головні центри тяжіння сучасної України (Росія, Європа). Опитування показали, що більшість громадян України (44,4%) ототожнюють себе з місцем (містом чи селом) проживання “в першу чергу”, а лише у “другу чергу” – з Україною. Частка ж тих респондентів, які “в першу чергу” ідентифікують себе з усією Україною, становить лише третину (31,3%). Таким чином, автори дослідження констатують у більшості українців так звану місцеву (локальну) ідентичність. Єдиним регіоном, де громадяни ототожнюють себе з Україною в цілому у “першу чергу” є Західна Україна, визначена в дослідженні як Волинська, Закарпатська, Івано–Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області. У ньому всеукраїнська, а не місцева ідентичність складає відносну більшість (40,4%) [3, с. 3].

Переживання місцевої територіально–просторової ідентичності ілюструє і інший вимір, що характеризує укоріненість людей у тому чи іншому стандарті суспільного буття. Мова іде про ступінь близькості респондентів до жителів інших регіонів України та сусідніх (референтних) країн. Так на питання “Наскільки жителі різних регіонів України та деяких сусідніх країн близькі Вам за характером, звичаями, традиціями?” відповіді виявились такими: жителі Заходу України вважають близькими до себе жителів Польщі і жителів Донбасу; жителі Центру вважають більш близькими жителів Росії, ніж Буковини, Галичини та Закарпаття; жителі Півдня – більш близькими жителів Росії, ніж Слобожанщини, Києва і всього Центрального регіону, а жителів Росії і Білорусії – більш близькими, ніж Волині, Закарпаття, Буковини та Галичини; жителі Сходу – більш близькими жителів Росії, ніж Криму, всього Південного регіону та Києва, а жителів Росії і Білорусії – більш близькими, ніж жителів Буковини, Закарпаття, Волині та Галичини [3, с. 12].

Отже, можна з упевненістю говорити про певну територіальну роз'єднаність українського суспільства, зумовлену цілим набором факторів, серед яких, очевидно, історичний і культурний мають неабияке значення. Вказані дані можна кваліфікувати як і деякі ментальні розбіжності громадян різних українських регіонів, що є наслідком систематичного впливу перерахованих факторів. Таким чином, більшість громадян сучасної України поки що не володіють достатнім рівнем територіальної ідентичності, щоб можна було говорити про спільну ідентичність. Єдиним винятком у цьому є Західна Україна, для жителів якої українська належність є домінуючою, а тому для них відсутня суттєва різниця між громадянами усіх регіонів України.

Подібні висновки стосуються і соціально-культурної ідентичності сучасного українця. Привертає увагу те, що, наприклад, вільно володіють українською мовою більше громадян, ніж тих, хто вважає її рідною (майже 58% проти 52%). 92% жителів України володіють українською мовою на рівні спілкування. Лише 7% мають з цим проблеми, а 1% не розуміє українську мову [3, с. 4].

Досить цікавими в контексті проблеми ідентичності маргінального індивіда є результати у вимірі громадянської ідентичності сучасних українців. Наприклад, позитивна ситуація спостерігається в ставленні людей до українського громадянства. Більшість (56,2%) опитаних пишаються громадянством України. З іншого боку, фактично половина опитаних бажали б отримати також громадянство іншої держави (49,9%), при цьому майже чверть із них погоджуються заради цього відмовитися від українського громадянства [3, с. 9]. Це говорить про неоднозначну державницьку ідентичність українців.

На користь такого висновку говорять і інші результати опитування Центром Разумкова. Так 74,9% українських громадян ідентифікують себе як патріотів України, однак, скажімо, рівень готовності захищати країну у випадку гіпотетичної війни знизився від 66,3% у 2000 році до 53,1% у 2005 році [3, с. 10].

Суттєва відмінність у кількості українських патріотів і тих з них, хто готовий захищати свою державу, породжує питання про саму українську державу та її ставлення до людини, а відтак ставлення українців до власної держави. У цьому контексті цікавими для дослідження і загрозовими для нашого суспільства є результати довіри людей до інститутів сучасної української держави. Так, довіра громадян до Верховної Ради України складала в 2007 році 10,8%, у 2008 році – 9%, у 2009 році – 4,2%; довіра до Президента країни – у 2007 році – 15,3%, у 2008 році – 14,6%, у 2009 році – 4,7%; довіра до Уряду України – у 2007 році – 16,4%, у 2008 році – 18,1%, у 2009 році – 6,7% [4, с. 232]. До цього потрібно додати, що після президентських та парламентських виборів стан довіри людей до влади не змінився, а тенденція падіння відповідних показників зберігається. Наприклад, якщо в травні 2010 року майже 40% українців підтримували діяльність Президента України, то за рік перебування на найвищій державній посаді В. Януковича його рейтинг упав утричі, а довіра до нього знизилася в чотири рази. У кінці 2011 року таких людей було лише 6%. Як відомо, Революція Гідності завершила падіння довіри до В. Януковича, який під час народного виступу утік з країни.

Отже, можемо говорити про певний рівень кореляції між ідентичністю громадянськості, державництва та цінностями українців. Поки що фактично ілюструють деякий рівень відчуженості громадян від вказаних вище цінностей. Це зумовлено, безсумнівно, низкою об'єктивних та суб'єктивних факторів, однак можемо констатувати факт, що українська держава і владна еліта сучасної України протягом усієї доби незалежності України не зробила кардинальних кроків у бік громадянина, повага його потреб, інтересів, цінностей, створення умов пошуку власної ідентичності, яка б оптимально узгоджувалась з

інтересами і країни, і української держави. Українці не надто пов'язують своє життя, майбутнє з такою очевидною для будь-якої сталої держави цінністю, як безпека власної держави.

Іншою стороною певної відчуженості українців від цінностей громадянства та державництва є перевага цінностей, які характеризують вічні риси українців – екзистенціалізм, індивідуалізм тощо. Так за результатами згадуваного вище соціологічного дослідження КМІС, найвищий середній бал отримали такі цінності, які дають можливість найкраще виявити свою ідентичність. Це цінності сім'ї (середній бал – 86), роботи (середній бал – 81), упевненість у завтрашньому дні (середній бал – 76). Для громадян, які працюють, аналогічні показники середнього балу становлять відповідно 87, 81, 74 [1].

Як бачимо, більшість опитаних важливий вимір власної ідентичності пов'язують з роботою, трудовою діяльністю. Разом з тим, якщо порівняти за вказаними вище результатами досліджень КМІС цінність роботи і цінність самореалізації особистості, то ми знаходимо суттєвий розрив. Рейтинг такого виміру опитування як “Можливість реалізувати свої здібності” склав для дорослих українців лише дев'яту позицію із середнім балом 54. Дещо вищий він у відповідях дорослих українців, які працюють, – п'ята позиція із середнім балом 61, що пояснюється саме фактором працюючого громадянина. Однак для обох типів опитуваних (просто дорослих і дорослих, які працюють) рейтинг самореалізації виявився нижчим, ніж рейтинг, наприклад, матеріальної забезпеченості. Остання для обох вказаних категорій українців займає третю позицію в рейтингу, а її середній бал суттєво вищий від середнього балу цінності самореалізації (75 проти 54 для дорослих громадян України та 75 проти 61 для дорослих, які працюють) [1].

Наведені порівняння говорять про те, що сучасні українці не повністю ідентифікують себе з роботою. Велика частка з них швидше пов'язують свою роботу із можливістю заробити, а питання розкриття і реалізації своїх потенційних сил є важливими лише для певної частини громадян. Самореалізація особистості, на жаль, не домінуюча в системі цінностей сучасних українців у розрізі формування і розгортання власної ідентичності.

В контексті досліджуваної у цій роботі теми окремо потрібно сказати про ті процеси, які захопили українське суспільство в останній рік. Йдеться про Революцію Гідності (Євромайдан), окупацію та анексію Росією українського Криму, криваві події, а фактично, неоголошена, підступна військова агресія Російської Федерації проти нашої країни. Вони, безсумнівно, якісним чином змінили не тільки усю мозаїку життєдіяльності українського соціуму, але й зумовили потужні перетворення у процесах маргіналізації українців та особливо у формуванні ідентичності наших громадян.

Говорячи про деякі нові тенденції у процесах формування спільної ідентичності українців у територіально-просторових, громадянських, державницьких вимірах, варто зазначити, що на відміну від дореволюційного періоду, спала актуальність такої ідентичності в інших вимірах. Скажімо у мовному. Можна спостерігати сьогодні пом'якшення гостроти

мовної проблеми. Очевидно, що це пов'язано з подіями на сході України і російською агресією. Таку тенденцію бачимо по всій країні, в тому числі і на заході України. Разом з тим, суттєво змінюються пріоритети зовнішнього руху українського суспільства в Європу. Абсолютна більшість українців бачить своє майбутнє в об'єднаній Європі.

Отже, аналізуючи проблеми ідентичності маргінального індивіда в сучасному українському суспільстві, ми маємо виходити з історичних, духовно-світоглядних, морально-етичних, своєрідних історико-генетичних контекстів українця, його ментальності, душі. Події останнього часу, які відбуваються, зумовлюють потужні зсуви у ціннісних пріоритетах українців, зокрема у вимірах спільної територіально-просторової, громадянської та державницької ідентичності, усвідомлення ними європейського майбутнього України.

#### Список використаних джерел

1. Кириченко І. Жизнь: ценностные приоритеты + мотивированная деятельность / И. Кириченко // Зеркало недели. – 2013. – №16 (113). – 27 апреля. – С.12.
2. Муляр В. І. Проблема становлення особистості в системі “індивід – суспільство” (філософсько-культурологічний аналіз) / В. І. Муляр. – Житомир: ЖДТУ, 2005. – 320 с.
3. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення // Національна безпека і оборона. – 2006. – №7. – С.2–39.
4. Шандор Ф. Ф. Національна свідомість населення України: природа, структура та функції / Ф. Ф. Шандор. – Ужгород: Видавництво ФОП Бреза А. Е., 2012. – 384 с.
5. Шлемкевич М. Загублена українська людина / М. Шлемкевич. – Нью-Йорк, 1954. – 158 с.

#### References

1. Kirichenko I. Zhyzn: cennostnyie prioritety + motivirovannaia dieiatelnost' / I. Kirichenko // Zierkalo niedieli. – 2013. – №16 (113). – 27 aprielia. – S.12.
2. Mulyar V.I. Problema stanovlennia osobystosti v systemi “indyvid – suspilstvo” (filosofsko–kulturologichnyj analiz) / V. I. Mulyar. – Zhytomyr: ZHDTU, 2005. – 320s.
3. Spilna identychnist gromadian Ukrainy: osoblyvosti i problem stanavlennia // Nacionalna bezpeka i oborona. – 2006. – №7. – S.2–39.
4. Shandor F.F. Nacionalna svidomist naseleunia Ukrainy: pryroda, struktura ta funkci/ F.F.Shandor. – Uzhgorod: Vydavnyctvo FOP Bereza A. E., 2012. – 384s.
5. Shlemkevych M. Zagublena ukrainska liudyna / M.Shlemkevych. – Niu–York, 1954. – 158s.

**Литвинчук О. В., Ph.D., Art. Lecturer of the Department of Humanities and Social Sciences of Zhytomyr State Technological University (Ukraine, Zhitomir), oksana.litva@yandex.ua**

#### Problems of modern Ukrainian identity marginal

*Ukraine, which gradually opens itself to the world and simultaneously opens the world, takes over all the essential features of this world. Most people today Ukraine does not have sufficient identity.*

*Weight affected the identity of Ukrainian society events of the last year that changed the quality not only the whole mosaic of life of Ukrainian society, but also led to a powerful transformation processes of marginalization and Ukrainian in shaping the identity of our citizens. This is particularly true of measurements of joint Ukrainian identity as spatial, social, cultural and civic identity.*

*In the process of studying the problem of modern Ukrainian identity marginal method was used logical analysis. The important role played and techniques such as induction and synthesis.*

**Keywords:** territorial identity, socio-cultural identity, civic identity, modern Ukrainian margin.

**Литвинчук О. В., кандидат философских наук, доцент кафедры гуманитарных социальных наук, Житомирский государственный технологический университет (Украина, Житомир), oksana.litva@yandex.ua**

#### Проблеми ідентичності сучасного українського маргінала

*Украина, которая постепенно открывается миру и одновременно открывает мир, переносит на себя все существенные особенности развития*

*этого мира. Большинство граждан современной Украины пока не обладают достаточным уровнем идентичности.*

*Весомо повлияли на идентичность украинского общества события последнего года, которые качественным образом изменили не только всю мозаику жизнедеятельности украинского социума, но и обусловили мощные преобразования в процессах маргинализации украинцев и в формировании идентичности наших граждан. В первую очередь это касается таких измерений общей идентичности украинцев, как территориально-пространственная, социально-культурная и гражданская идентичность.*

*В процессе исследования проблемы идентичности современного украинского маргинала был использован метод логического анализа. Важную роль сыграли и такие методы, как индукция и синтез.*

**Ключевые слова:** территориальная идентичность, социально-культурная идентичность, гражданская идентичность, современный украинский маргинал.

\* \* \*

УДК 1:124.2:316.62:316.662

**Мельник Ю. М.**  
кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології, філософії та права, Одеська національна академія харчових технологій (Україна, Одеса), ynmelnik@mail.ru

#### ЕКЗИСТЕНЦІЯ ЛЮДИНИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ВІТАЛЬНОЇ ЕКСПЛІКАЦІЇ

*Людська екзистенція в ідеалі є не просто існування у вітальному сенсі, але справжнє, аутентичне, власне буття особистості. Екзистенція не завжди є фактом наявного буття людини, але є надметою її смисложиттєвих пошуків. У повсякденності аутентичність особистісного буття постійно обмежується соціально та вітально.*

*Метою статті є аналіз філософського генезису соціально-вітальної сутності людини та розкриття соціально-вітального характеру екзистенції людини. В статті використано ряд методів, зокрема аналітичний та експлікаційний методи.*

*Екзистенція людини є антитезою смерті в її соціальному, психологічному та біологічному сенсах. Як антитеза соціальної смерті екзистенція виступає як система емоційно-значущих прихильностей особистості в її комунікації, перцепції і інтеракції у рамках “сузір'я значущих”. Як антитеза психологічної смерті екзистенція людини є психічним станом, у якому людина не сумнівається в цінності життя і не розмірковує про те, наскільки доцільно жити далі, не втрачаючи смисложиттєвих орієнтирів і не відчуваючи втрату сенсу життя. Як антитеза біологічної смерті людська екзистенція виступає тому, що життя людини як біологічний фундамент екзистенції має чіткі рамки, обмежені народженням і смертю. Саме тому індивідуально-особистісної сутністю екзистенції є саме людське життя.*

*Відсутність креативності також може вважатися антитезою екзистенції, бо аутентичність екзистенції людини припускає наявність креативності, а також творчої самостійності, без якої неможлива справжня особистісна самореалізація. Креативність, як і її наслідок, тобто творча самостійність, є одним з ключових чинників як формування, так і реалізації смисложиттєвої інтенціональності екзистенції людини.*

**Ключові слова:** смисл життя, орієнтири, цінності, інтенціональність, екзистенція людини, соціальна вітальність.

На сьогоднішній день у цивілізованому світі відбувається поступовий процес деантропологізації людини, яка втрачає цілісність, що в кінцевому підсумку може призвести до поступової появи нової форми життя на основі високотехнологічних ресурсів. Під загрозу ставляться фундаментальні, базові умови людського існування: його вітальність, або природна, біологічна представленість у бутті через єдність психічного і фізіологічного. У той же час екзистенція людини в сучасному світі є її буття в радикальному соціокультурному плюралізмі, у структурі, яка абстрагується і здійснюється поза людського сприйняття, в умовах розриву в історії, який заходить так далеко, що колишні мотиви, мірки і критерії філософсько-антропологічного аналізу виявляються докорінно переосмислені, по-новому сформульовані, якщо взагалі не відкинуті.

Метою статті є аналіз філософського генезису соціально-вітальної сутності людини та розкриття соціально-вітального характеру екзистенції людини.

Для досягнення поставленої мети, насамперед, необхідно провести цілісне філософсько-антропологічне дослідження, що дозволяє сформулювати концепцію оптимальної смисложиттєвої інтенціональності людської екзистенції з позицій феліцитарності людини та прогресивності соціокультурного цілого з точки зору збереження та примноження соціальної вітальності – “соціовітальності” (Ю. Г. Писаренко) [4]. Уведення у традиційний категоріальний апарат філософської антропології терміну “соціовітальність” продиктовано тим, що в ньому досі є відсутнім поняття, що виражає оптимальність процесуального та фінітного боків смисложиттєвої інтенціональності екзистенції людини, яку можна досягти за рахунок інтегральності, цілісності та єдності вітальних (життєвих у біологічному сенсі) і соціальних (соціокультурних) цінностей людини, причому як в теоретико-методологічному, так і в практичному аспектах.

Аналіз літератури показав, що найбільш глибокі філософсько-антропологічні дослідження сутності людини, в рамках яких містяться елементи ідеї соціовітальності її експлікації, зустрічаються у працях античних філософів: перш за все, це ідеї Арістотеля (про нероздільність душі та живого тіла, трактування людини як “політичної тварини”) та етичні погляди Епікура (про те, що людина є результатом біологічної еволюції, метою якої має стати прагнення до щастя у межах земного життя).

Значний внесок у даному напрямку також внесли: французький мислитель Нового часу Б. Паскаль (ідея про крихкість і короткочасність існування людини у природі, а також розробка людських екзистенціалів туги, тривоги і занепокоєння); представники німецької класичної філософії І. Кант (ідеї про обмеженість людського розуму) та Л. Фейєрбах (концепція відчужаючої людини).

Револуційними у поясненні сутності людини стали: еволюційна теорія Ч. Дарвіна (в тому числі соціал-дарвінізм Ч. Спенсера) та соціально-економічна детермінація природи людини К. Маркса.

Але, найбільш вагомий внесок у розуміння соціовітальної сутності людини внесли класики сучасної філософської антропології М. Шелер (ідея духовності як сутності людини), А. Гелен (концепція людини як діючого істоти) і Г. Плеснер (ексцентричний варіант антропобіологічної версії філософської антропології).

Вітчизняні філософи і вчені також зробили внесок у розуміння соціовітальної сутності людини. Це класичні роботи М. О. Бердяєва, В. І. Вернадського, М. М. Моїсеєва, В. П. Казначеева, тощо, а також праці сучасних дослідників: Є. К. Бистрицького, М. В. Поповича, В. І. Шинкарука, В. П. Андрущенко та інших. Однак цілісне соціовітальне дослідження сутності людини у контексті смисложиттєвої інтенціональності її екзистенції в цих роботах не здійснювалося.

Таким чином, незважаючи на те, що в роботах вищевказаних авторів зачіпаються найрізноманітніші

аспекти досліджуваної проблеми, досі не створено єдиного, цілісного, інтегрального дослідження смисложиттєвої інтенціональності екзистенції людини з позицій її соціовітальної експлікації. У той же час наявний рівень розробленості розглянутої проблеми формує достатні фактологічні умови і теоретико-методологічні передумови для виділення нового поняття філософської антропології – соціовітальності, з метою реалізації адекватних фундаментальних і прикладних завдань філософсько-антропологічного характеру.

Філософсько-антропологічний інтерес до даної проблеми у цілому продиктовано прагненням адекватного пояснення природи людини, необхідністю вироблення адекватної наукової методології пізнання життя і знаходження найбільш вірної відповіді на питання про сенс життя людини.

Докласична філософсько-антропологічна експлікація сутності людини починається з роботи М. Шелера “Положення людини у Космосі”, в якій стверджується становище людини у контексті будови всього біопсихічного світу. Сутнісним критерієм людини є її духовність, тобто екзистенціальна незалежність від органічного світу. Саме дух наповнює ідею життя, але тільки життя здатне привести у дію і втілити дух.

Філософська антропологія повинна виходити з базисних структур людського буття, а сама людина повинна розглядатися в рамках єдиного проекту, який одночасно розглядаючи її і як природну, і як культурну істоту. Саме цей факт з’єднання духовного і природного в людині дозволяє людині займати центральне і виняткове становище у світі (Х. Плеснер). Людська екзистенція завжди перебуває на кордоні, вона єдина у подвійності величі та злиднів людського.

Існує єдність людського роду і цілісна єдність людського індивіда (А. Гелен). Людина є чинною істотою, вона так фізично влаштована, що здатна виживати тільки діючи, що пояснюється її біологічної недостатністю.

Будь-який живий організм, в тому числі і людський, є породженням природи і обов’язково утримує у собі та інтенсивно використовує фізичні закономірності природи. У процесі систематичного обміну продуктами з природним середовищем полягає глибинний, фундаментальний зв’язок нашого органічного існування з природою. У людському організмі немає жодного хімічного елементу, якого б не було в неживій природі. Людський організм являє собою органічну сукупність елементів неживої природи, при цьому органічні речовини виникли з неорганічних під впливом зовнішніх енергетичних та селекційних чинників у силу розгортання процесів самоорганізації, властивих усім відносно складним системам, якими є усі молекули, що містять вуглець.

Чим складніший організм, тим довше йому потрібно пристосовуватися до навколишнього середовища. Людина народжується як недосконала та незавершена істота. Культура, створена людиною у процесі пристосування до мінливих природних умов, частково компенсує недосконалість людини, створюючи більш прийнятні умови для виживання. В історії людині необхідно було постійно захищати себе, що призвело до

розвитку не тільки культури (у процесі екстеріоризації), але й психіки, а також її вищої форми – свідомості (у процесі інтеріоризації).

Методологічна складність дослідження витоків і сутності людської природи обумовлена її невичерпністю, суперечливістю та багатогранністю. Людина неможна звести лише до свого біологічного виду, вона неповторна. Виходячи з цього, доводиться визнати принципову неможливість моделювання абсолютно релевантної моделі смисловиттєвої інтенціональності людської екзистенції, бо людина в силу своєї природи не може бути повністю задоволена реальністю як у суб'єктивному, так і в об'єктивному плані. У цьому сенсі людина, вмотивована почуттям незадоволеності, приречена на те, щоб від народження і до смерті постійно так чи інакше перетворювати як себе, так і навколишній світ.

Людині притаманні, з одного боку, відносна незмінність людської природи, що виводиться з однаковості органічних потреб (вітальна природа), але, з іншого боку, відкритість і незавершеність як створіння (соціальна сутність), так як соціально–духовні потреби більш диференційовані. Соціальна сутність людини є наслідком її енергонадлишкових ресурсів. Саме психічна енергія людини дозволила їй піднятися над іншими представниками органічного світу. У людини значно більше енергії, ніж потрібно для того, щоб існувати біологічно, реалізовувати виключно вітальні потреби. Раціональність людини, здатність до цілеспрямованої розумної діяльності також є результатом енергонадлишкових ресурсів. Добовий запас енергії людини набагато більше, ніж їй потрібно. Надлишок психічної енергії людина витрачає на задоволення соціально–духовних потреб. Вищою соціально–духовною потребою людини є потреба у пошуку відповіді на питання про сенс життя. Чим більше людина розвинена інтелектуально, духовно, соціально–емоційно і т.п., тим більше і частіше, глибше і гостріше потребує вона відповідь на це питання. Пошук сенсу життя є характерною, специфічною ознакою людської екзистенції.

З онтологічної точки зору, людська екзистенція має соціовітальний характер, тому являє собою єдність вітального і соціального начал. Вітальне начало детерміновано природно, біологічно і фізіологічно за рахунок людського тіла. Соціальне (соціокультурне) начало обумовлено особливостями культури і суспільства, а також особливостями індивідуально–особистісної біографії, що включає у себе сімейний, освітній, дозвільний, виробничий та інші аспекти.

Екзистенція являє собою континуум цілісного людського існування у природній та соціокультурній реальності, внутрішньо вічуваємий і сприймемий як індивідуально–особистісне власне буття у його єдності, безперервності та унікальності. Екзистенція є квінтесенцією індивідуально–особистісного начала в людині, що інтегрує афективно–когнітивні структури її свідомості і забезпечує можливість найбільш повноцінного втілення людської природи у соціумі.

Евристичний потенціал категорії “екзистенція” не втратив свого значення навіть після того, як екзистенціалізм як філософський напрямок перестав домінувати у філософсько–культурному дискурсі.

Екзистенціальна філософія стала, принаймні по тим завданням, які вона перед собою поставила, кульмінаційним етапом у філософсько–антропологічному осмисленні природи людини та сенсу людського життя: вона надала новий статус повсякденним людським переживанням (тривозі, надії, розпачу, стражданню, тузі, вині, сорому, любові, самотності, вірі і т.д.). Вони були оголошені ключовими людськими екзистенціальними категоріями, що розкривають специфіку справжнього буття людини як усвідомлюючої (такої, що відчуває і мислить) істоти. Будучи індикаторами людського буття, дані екзистенціали дозволяють людині проявити її граничні творчі потенції.

Екзистенціалізм модифікував феноменологічний метод за рахунок онтологізації психічних переживань, експлікуючи останні у якості універсальних індикаторів особистісної аутентичності і людської екзистенції в цілому. Було показано, що психоемоційний досвід людини є каналом розкриття буття свідомістю і екзистенційного досвіду особистості стали ключем філософсько–антропологічного розуміння людини як істоти духовної та матеріальної.

Духовність, поряд з матеріальністю, є найважливішою сутнісною характеристикою екзистенції людини, бо у будь–якому повноцінному індивіді присутні обидва начала. Матеріальність, що є породженням біологічної природи людини, проявляється у двох основних формах: у формі гедонізму і егоїзму. Духовність, що є специфічно людським феноменом, проявляється у двох основних формах: аскетизму та альтруїзму.

Незважаючи на численні яскраві приклади бездуховності людини, що мають місце у сучасному суспільстві і світі в цілому, на підставі більш широкого аналізу історії людської культури слід визнати, що людство і філогенетично, і соціокультурно розвивається у бік збільшення духовності, тобто в сторону модусу буття. Хоч повільно і малопомітно, але у його цивілізованій частині є значний прогрес у морально–етичних питаннях, що виявляється не тільки у міжособистісних інтеракціях працездатної частини населення, а й, зокрема, у соціумі щодо інвалідів, душевнохворих, літніх людей, дітей та людей з психічними розладами.

Поняття “екзистенція”, характеризує психосоматичну єдність людини, бо людина існує у світі і пов'язана зі світом через тіло. Екзистенція являє собою єдність глибокого внутрішнього усвідомлення і переживання свого “Я”, що інтегрує усі рівні людського буття у єдиному психосоматичному континуумі. Тому людина не може повністю присвятити себе онтологічній драмі та модусу буття, повністю ігноруючи модус володіння, зневажаючи або недооцінюючи його.

Фундаментальною онтологічною властивістю екзистенції як внутрішньо–особистісного буття є її постійна представленість у часі. Екзистенційно людина постійно переживає теперішнє, пам'ятаючи про минуле і співвідносячи його з проектами майбутнього. Переживання у пам'яті минулого, усвідомлення величезного пласту минулого індивідуальної біографії людини є екзистенціальної перепорою для людини у відчутті нею задоволеності сьогоденням. Орієнтація

людської екзистенції на майбутнє є джерелом екзистенціалів надії, страху, неспокою, тривоги і хвилювання. Темпоральний характер екзистенції формує глибину і багатогранність особистості, трагічність сприйняття людського буття.

Екзистенціальна тривога та неспокій як наслідок страху перед майбутнім змушують людину формувати та реалізовувати смисложиттєві цілі, проявляти активність та діяти, вириваючись з пуг пасивності, що приводить до екзистенційно-онтологічної поразки. Запорукою перемоги при цьому виступає воля і наполегливість. Життя людини, що реалізує смисложиттєву інтенціональність своєї екзистенції, стає боротьбою, головне у якій і полягає в тому, щоб боротися і перемагати, і це стає запорукою утвердження і розвитку життя у вітальному та соціальному сенсах.

Соціовітальна експлікація екзистенції людини вимагає інтеграції зусиль вчених з самих різних, що традиційно вважаються протилежними, областей знань і найбільш адекватне дослідження людини у сучасних умовах стає можливим за рахунок синтезу психологічних, соціологічних, біологічних даних із застосуванням філософсько-антропологічних та соціокультурних методів. Подібний підхід створює інтегративну соціовітальну модель екзистенції, що розкриває людину в необхідній повноті та несуперечності, і дозволяє наблизитися до усвідомлення екзистенційних істин, які завжди соціовітальні: індивідуально відчуті, соціально і особистісно забарвлені, вистраждані.

Соціовітальний характер екзистенції людини виражається у тому, що він триває в часовому інтервалі від моменту, коли його “ще ні” до моменту “вже немає”, але зміст даної екзистенції може долати ці межі, залежно від глибини, якості та самобутності його втілення в цьому інтервалі у соціокультурній реальності. Але людині завжди хочеться побачити сенс свого існування саме перебуваючи в ньому, що проявляється в універсалиях внутрішньоособистісного досвіду, тобто екзистенціалах людського буття (страху, тривоги, любові, надії, віри, вини, страждання та ін.). Саме вони за життя людини розкривають їй специфіку власного особистісного буття, компенсуючи неможливість простежити вплив її екзистенції на соціокультурну реальність після її смерті, що у сукупності прижиттєвого досвіду особистості склало б її онтологічну завершеність.

Оскільки екзистенція внутрішньо відчувається та сприймається людиною як її індивідуально-особистісне, власне буття у його єдності, безперервності та унікальності, то поняття “екзистенція” можна розглядати як синонім поняття “свідомість”, яке передбачає рефлексію та цілісність відносин до зовнішнього і внутрішнього буття особистості. Тим не менше, поняття “екзистенція” має відмінну від свідомості смислову константу, що розкриває аутентичність індивідуально-особистісного буття людини.

Людська екзистенція в ідеалі є не просто існування у вітальному сенсі, але справжнє, аутентичне, власне буття особистості. Екзистенція не завжди є фактом наявного буття людини, але є надметою її смисложиттєвих пошуків. У повсякденності

аутентичність особистісного буття постійно обмежується соціально та вітально. І лише “занепокоєння” (М. Хайдеггер), “страх” і “тривога” (Ж.-П. Сартр), а також виникаюче у зв'язку з цим відчуття занедбаності, створюють трагічне усвідомлення фінітності і безглуздість неаутентичного існування, розкривають людині перспективу знищення екзистенції, спонукаючи її до пошуку варіантів виходу з цього стану.

Екзистенція людини є антитезою смерті в її соціальному, психологічному та біологічному сенсах. Як антитеза соціальної смерті екзистенція виступає як система емоційно-значущих прихильностей особистості в її комунікації, перцепції і інтеракції у рамках “сузір'я значущих”. Як антитеза психологічної смерті екзистенція людини є психічним станом, у якому людина не сумнівається в цінності життя і не розмірковує про те, наскільки доцільно жити далі, не втрачаючи смисложиттєвих орієнтирів і не відчуваючи втрату сенсу життя. Як антитеза біологічної смерті людська екзистенція виступає тому, що життя людини як біологічний фундамент екзистенції має чіткі рамки, обмежені народженням і смертю. Саме тому індивідуально-особистісної сутністю екзистенції є саме людське життя.

Відсутність креативності також може вважатися антитезою екзистенції, бо аутентичність екзистенції людини припускає наявність креативності, а також творчої самостійності, без якої неможлива справжня особистісна самореалізація. Креативність, як і її наслідок, тобто творча самостійність, є одним з ключових чинників як формування, так і реалізації смисложиттєвої інтенціональності екзистенції людини.

Поняття екзистенції людини тісно пов'язане з поняттям її ідентичності. Екзистенція людини є синонімом особистісної ідентичності, оскільки знаходиться у соціокультурному просторі в процесі постійної прижиттєвої ідентифікації, яка являє собою вищу форму соціалізації.

Таким чином, модифікація людської екзистенції у межах історичного часу у контексті трансформації соціально-культурної реальності вимагає прийняття філософсько-антропологічної парадигми в її дослідженні. Установка на визнання самостійності онто-гносеологічного статусу людської екзистенції конститує найбільш релевантний евристичний базис концептуалізації людини, не анігілюючи її самості та не зводячи її сутнісні іпостасі до фрагментарності частнонаукових концепцій. Вивчення смисложиттєвої інтенціональності екзистенції людини є комплексною та міждисциплінарною проблемою, що потребує подальшого дослідження як в рамках розробки загальної філософсько-антропологічної парадигми, так і у рамках визначеної теми в інших дисциплінах. Виходячи з проаналізованого матеріалу, криза соціовітальності, яка виступає критерієм смисложиттєвої інтенціональності як окремої людини, так і людства в цілому, у сучасному соціокультурному просторі придбає планетарний характер і вперше за всю історію ставить людство на межу виживання, що визначає особливу необхідність глибокого і всебічного філософсько-антропологічного і міждисциплінарного



аналізу та узагальнення даної проблеми, а також формулювання способів її рішення.

#### Список використаних джерел

1. Быстрицкий Е. К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. – К.: Наук. думка, 1991. – 200 с.
2. Культура. Идеология. Особистість: Методол.–світогляд. аналіз / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т соціол. НАН України, Ін-т вищ. освіти АПН України. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.
3. Попович М. Бути людиною. – К.: Видавничий дім “Києво–Могилянська академія”, 2011. – 223 с.
4. Писаренко Ю. Г. Соціовітальність та Едіпів комплекс не за Фрейдом // Мультиверсум. Філософський альманах / Гол. ред. В. В. Лях. – Вип.88. – К., 2009. – С.87–98.
5. Шинкарук В. Методологічні засади філософських вчень про людину / Володимир Іларіонович Шинкарук // Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми. – К., 2000. – С.8–48.

#### References

1. Bystrickij E. K. Fenomen lichnosti: mirovozzrenie, kul'tura, bytie. – K. : Nauk. dumka, 1991. – 200 s.
2. Kul'tura. Ideolohiya. Osobystist': Metodol.–svitohlyad. analiz / L. V. Hubers'kyu, V. P. Andrushchenko, M. I. Mykhal'chenko; Kyuyiv. nats. un–t im. T. Shevchenka, In–t sotsiol. NAN Ukrainy, In–t vyshch. osvity APN Ukrayiny. – K. : Znannya Ukrayiny, 2002. – 580 s.
3. Popovych M. Buty lyudynoyu. – K. : Vydavnychy dim “Kyuevo–Mohylyans'ka akademiya”, 2011. – 223 s.
4. Pysarenko Yu. H. Sotsiovital'nist' ta Edipiv kompleks ne za Freydom // Mul'tyversum. Filososf's'kyu al'manakh / Hol. red. V. V. Lyakh. – Vyp.88. – K., 2009. – S.87–98.
5. Shynkaruk V. Metodolohichni zasady filososf's'kykh vchen' pro lyudynu / Volodymyr Ilarionovych Shynkaruk // Filososf's'ka antropolohiya: ekzystentsial'ni problemy. – K., 2000. – S.8–48.

**Melnik Y. M., Ph.D., Associated Professor, Odessa National Academy of Food Technologies (Ukraine, Odessa), ynmelnik@mail.ru**

#### Existence of a human: methodological foundations of social and vital explication

*Human existence ideally is not just exist in the vital sense, but exist like the real, authentic, actually being the person. Existence is not always being available fact of human existence, but it is super goal of his life sense search. In everyday authenticity personal constantly being limited social and vitality.*

*The purpose of the article is analyzing the socio–philosophical genesis vital nature of man and disclosure of social and vital nature of human existence. There are number of methods which include analytical methods and explication method in article.*

*Existence of man is the antithesis of death in its social, psychological and biological significance. As the antithesis of social death existence is a system of emotional attachment significant personality in its communication, perception and interaction within the “constellation important”. As the antithesis of psychological death of human existence is a mental condition in which a person doubts the value of life and not thinking about how it is advisable to go on without losing a life guiding and not feeling the loss of meaning in life. As the antithesis of biological death of human existence stands that life as a biological foundation of existence has clear framework, limited birth and death. Therefore, individual personal essence of existence is human life itself.*

**Keywords:** sense of life, orientations, values, intentionality, existence of human, social vitality.

**Мельник Ю. Н., кандидат философских наук, доцент кафедры социологии философии и права, Одесская национальная академия пищевых технологий (Украина, Одесса), ynmelnik@mail.ru**

#### Екзистенція людини: методологічні основи соціально–вітальної експлікації

*Человеческая экзистенция в идеале не просто существование в витальном смысле, но настоящее, аутентичное, собственное бытие личности. Экзистенция не всегда является фактом бытия человека, она есть сверхзадачей его смысложизненных поисков. В повседневности аутентичность личностного бытия постоянно ограничивается социально и витально.*

*Целью статьи является анализ философского генезиса социально–витальной сущности человека и раскрытия социально–витального характера экзистенции человека. В статье использованы ряд методов, в частности аналитический и экспликационный методы.*

*Экзистенция человека есть антитезисом смерти в ее социальном, психологическом и биологическом смысле. Как антитезис социальной смерти экзистенция выступает как система эмоционально–значимых привязанностей личности в ее коммуникации, перцепции и интеракции в рамках “созвездие значимых”. Как антитезис психологической смерти экзистенция человека является психическим состоянием, в котором человек не сомневается в*

*ценности жизни и не рассуждает о том, насколько целесообразно жить дальше, не теряя смысложизненных ориентиров и не чувствуя потерю смысла жизни. Как антитезис биологической смерти человеческая экзистенция выступает потому, что жизнь человека как биологический фундамент экзистенции имеет четкие рамки, ограниченные рождением и смертью. Именно поэтому индивидуально–личностной сущностью экзистенции является сама человеческая жизнь.*

*Отсутствие креативности также может считаться антитезисом экзистенции, потому аутентичность экзистенции человека предполагает наличие креативности, а также творческой самостоятельности, без которой невозможна настоящая личностная самореализация. Креативность, как и ее следствие, то есть творческая самостоятельность, является одним из ключевых факторов, как формирования, так и реализации смысложизненной интенциональности экзистенции человека.*

**Ключевые слова:** смысл жизни, ориентиры, ценности, интенциональность, экзистенция человека, социальная витальность.

\* \* \*

УДК 3.085:316.4.004.14

**М'ясникова Н. О.**

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи, Приватний вищий навчальний заклад “Харківський інститут екології та соціального захисту” (Україна, Харків), tala832007@mail.ru

#### ДОВІРА ЯК ВІРА У ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА ОРІЄНТИР У СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНОМУ СВІТІ

*Метою статті є здійснення комплексного аналізу сутності та специфіки функціонування довіри в умовах сучасної соціальної реальності з залученням філософського, соціологічного та психологічного дискурсів. Довіра розглядається як віра у відповідальність, що дозволяє проаналізувати процес конструювання довіри. Даний процес відбувається на мікро– та макрорівні. При цьому філософський аналіз феномену відповідальності дозволяє виділити її онтологічний, аксіологічний та праксіологічний виміри. Особливу увагу приділено питанню персоніфікованої та неперсоніфікованої довіри, що утворюють базову довіру. Проаналізовані функції довіри з екстраполяцією на реалії сучасності. Зазначені обставини, що актуалізують проблему довіри в умовах сучасної соціальної реальності. В якості висновку зазначено, що довіра має особливі характеристики та слугує орієнтиром у сучасному соціальному світі, оскільки гетерономний сенс відсутній, є тільки автономний сенс в житті окремого індивіда.*

**Ключові слова:** довіра, відповідальність, суспільні функції довіри.

В ситуації, коли ми звертаємось до проблеми довіри, виникає необхідність міждисциплінарного аналізу, оскільки довіра має багатоаспектну сутність. При цьому саме філософський аналіз дозволить вийти на загальнотеоретичний рівень та здійснити узагальнення, а також розкрити сутність феномену довіри в умовах сучасної соціальної реальності.

В історико–філософському дискурсі довіру у співвідношенні з категорією віри розглядали Сократ, Платон, Аристотель, П. Абеляр, Ф. Аквінський, Дж. Локк, Г. В. Лейбніц, Д. Юм, І. Кант, Г.–В.–Ф. Гегель, М. Соловйов, та інші. Також філософський аналіз довіри здійснили В. Франк, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, М. Мамардашвілі, А. Гуревич, Ф. Фукуяма. В контексті філософського аналізу розкривається сутність довіри як онтологічної сутності.

Соціологічний аналіз феномену довіри здійснювали М. Вебер, Е. Дюркгейм, Н. Луман, Е. Гідденс, П. Штомпка та інші. При соціологічному тлумаченні довіри розглядається в контексті таких понять як “соціальна взаємодія”, “соціальний порядок”, “соціальна структура”, “соціальні комунікації та інтеракції”. Довіра виступає як базова умова виникнення та існування спільноти, як рольове очікування, як спосіб соціальної взаємодії, як інструмент накопичення соціального капіталу, як передумова соціального порядку.

Психологічний аналіз феномену довіри здійснили К. Хорні, Е. Фромм, Е. Еріксон, А. Маслоу, С. Московічі, К. Роджерс, Дж. Роттер. В контексті психологічного дискурсу довіра виступає інструментом активного спілкування, психологічно здорового відношення до світу, формування самоконтролю.

Комплексний аналіз із залученням філософського, соціологічного та психологічного дискурсів дозволить виявити сутність та специфіку функціонування довіри в сучасній соціальній реальності, що є метою даної статті.

Проблема полягає у тому, що сучасна соціальна реальність характеризується радикальним перетворенням суспільного простору, зміною принципу функціонування суспільства та його самозбереження. Дві особливості, як стверджує З. Бауман, роблять нашу форму сучасності новою та відмінною. Перша – це крах віри в те, що є кінець дороги, по якій ми рушимо, досяжна ціль історичних змін, стан досконалості, який буде досягнуто завтра, деяке справедливе та безконфліктне суспільство. Друга особливість – відхилення державного контролю та приватизація завдань та обов'язків модернізації. Те, що вважалося роботою, яку виконували колективними зусиллями, було фрагментовано (“індивідуалізовано”), покладено на індивідуальні внутрішні резерви та покинута на волю людини та її резерви. Тепер людина повинна сама уважно спостерігати за життєвими стратегіями інших, щоб вгледіти щось корисне для себе: приклад для наслідування чи пораду про те, як вирішити власні проблеми, з якими можна впоратись тільки індивідуально. Більше не має ніяких великих лідерів, які сказали б вам, що робити, та звільнили б вас від відповідальності за наслідки ваших дій; у світі відокремлених людей є тільки інші люди, які можуть слугувати вам прикладами того, як вирішувати свої життєві проблеми, при цьому ви будете нести всю відповідальність за наслідки вашої довіри саме даному прикладу. Тут проблема довіри постає в дуже цікавому ракурсі, саме довіра слугує орієнтиром в соціальному світі, довіра пов'язана з відповідальністю. Саме сутнісно новий характер ризику, який пов'язаний з плюралістичністю сучасного світу, актуалізує проблему довіри. Відповідальність не можливо відслідкувати в умовах швидких змін, невизначеності, ризику. Тому можна покладатися тільки на довіру. При цьому ми пропонуємо розглядати довіру як віру у відповідальність. Саме відповідальність у даному контексті стає важливим елементом, що дозволяє проаналізувати процес конструювання довіри. Здійснюючи філософський аналіз феномену відповідальності, можна виділяти її онтологічний, аксіологічний та праксіологічний виміри. Тобто, ми розглядаємо відповідальність як характеристику самого людського буття (вона відіграє важливу роль при конструюванні сенсу індивідуального та соціального буття), як цінність та етичну основу, а також аналізуємо процес практичної реалізації відповідальності в сучасних соціальних практиках. Умови сучасної реальності детермінують відповідальність особистості, оскільки множинність, що присутня у всіх сферах життєдіяльності людини, яка пропонується, яка зваблює, передбачає вибір конструювання індивідом своєї власної стратегії. Таким чином, відповідальність

породжує сенс індивідуального буття. Постійне змінювання є невід'ємним атрибутом процесу життєдіяльності, тому в людському житті присутні невизначеність, мозаїчність, відчуття хиткості існуючого як конститутивні моменти. Очевидно, що зазначені факти визначають особливий характер та сутнісні характеристики відповідальності індивіда в сучасних соціальних практиках.

Соціокультурний аналіз довіри демонструє герменевтику довіри як імперативу сучасної культури [3]. Культурний та соціокультурний простір довіри визначається ціннісними орієнтаціями та інтенціями до синергії культур, глобалізації, діалогу, співробітництва. Як культурно-історичний феномен довіра відображає актуальний та минулий досвід, відтворює архетипи суспільної свідомості, традиції, культуру та норми взаємовідносин. Довіра – це механізм, який забезпечує залучення суб'єктів до соціокультурного простору та комунікацій.

Значимість фактору довіри у підтриманні соціального порядку стає очевидною, якщо розглядати соціальні взаємодії як обмін послугами, цінностями (ресурсами). Виконання взаємних обов'язків може бути закріплене договорами та гарантуватися санкціями. Але далеко не всі взаємовідносини приймають оформлені дозовірні форми. Більша частина обмінів побудована на механізмах довіри до партнера, чесності, взаємної відповідальності.

Можна говорити про функціональність довіри в різних аспектах – особистісному та суспільному. У першому випадку, довіра задовольняє базові людські потреби і, перш за все, потребу індивіда в онтологічній безпеці, гарантуючи соціальне та психологічне благополуччя при взаємодії з зовнішньою реальністю. Для більшості авторів, які займаються даною проблемою, довіра являє собою особливу реакцію індивідів на невизначеність повсякденного життя. Польський соціолог П. Штомпка визначає довіру як ставку на майбутні можливі дії інших людей; вона дозволяє пом'якшити відчуття непередбачуваності майбутнього шляхом його розуміння як чогось даного [2].

Е. Гідденс виділяв два різновиди довіри: довіра до людей, яка побудована на особистісних зобов'язаннях (“персоніфікована” довіра) і довіра до абстрактних систем (“анонімним іншим”), яка передбачає безособові зобов'язання. Під абстрактними системами розуміють символічні знаки (наприклад, гроші як інструмент обміну) і експертні системи – системи технічного виконання чи професійної експертизи, які організують наше матеріальне та соціальне оточення. Останній вид довіри, на думку Гідденса, формується в сучасну епоху. Поле довіри охоплює не тільки міжособистісні відносини, але і політичні, економічні, поширюється на інститути та організації, на символічну систему та на соціальний порядок в цілому. Саме довіра до абстрактних систем виконує важливу функцію в суспільстві “пізнього модерну” – забезпечує відчуття надійності повсякденних відносин. Персоніфікована довіра, яка розглядається як співробітництво, взаємна відповідальність та впевненість у чесності іншого, є головним джерелом почуття чесності і автентичності себе самого [4]. Тобто, через механізм довіри

мінімізується загроза втрати особистісного сенсу, говорячи словами Е. Гідденса. Таким чином, довіру можна розглядати в контексті задоволення таких базових людських потреб, як потреба самоактуалізації, потреба в дружбі, потреба в повазі, потреба в ідентичності. Людині необхідно відчувати і вірити у відповідальність інших в ставленні до неї. Довіра репрезентує форму самовідображення соціального суб'єкта. Це самовідображення може бути адекватним чи неадекватним, заключати в собі занижені чи завищені оцінки власних можливостей. Воно значно впливає на самоідентифікацію особистості та її соціальну ідентичність.

Довіра – це завжди віра в Іншого. Здібність вірити в Іншого передбачає довіру до себе. Довіра до себе може відображувати спектр таких психічних станів як невпевненість у власних силах, довіра власній інтуїції, невіра у власні здібності та інше. При цьому довіра як віра в Іншого означає, що цей Інший надійний, постійний відносно своїх основних якостей. В міжсуб'єктних комунікаціях довіра стимулює процес одкровення, “прозорості”, саморозкриття.

У психологічній проекції довіра демонструє особливі реалії. Довіра – це довіра до себе та відчуття прихильності до себе інших людей. Це відчуття – основа здорової особистості, порушення міри цього відчуття веде до регресу психіки, що веде до відчуження, ізоляції від інших, від світу, від себе.

На формування довіри як базового відчуття впливають культурні, соціальні, етнічні умови. Відчуття довіри/недовіри знаходиться в основі становлення особистісної ідентичності, формування самоконтролю, самоусвідомлення, управління собою та іншими, а також процесу прийняття життєвих рішень.

Довіра до Іншого – початкова умова людського спілкування та початкове психологічне відношення між людьми. Довіра представляє собою найбільш значимий феномен, наявність якого перетворює акт безособової комунікації в акт спілкування. Довіра тим самим забезпечує ефективне спілкування, яке по своєму внутрішньому змісту є діалогом, де проявляється суб'єкт-суб'єктна природа спілкування та орієнтації партнерів. Наслідок такої ідентифікації – адекватна інтерпретація комунікативних намірів партнера по спілкуванню. Саме по критерію адекватного розуміння можна визначити якість комунікації, рівень її діалогічності та можливість переходу до пошуку згоди.

Спілкування, в якому присутня довіра, характеризують наступні ознаки: міцність контакту, який був установлений, відсутність жорсткого контролю в процесі контакту, щирість, впевненість в тому, що отримана інформація не буде використана, щоб зашкодити.

Без довіри міжособистісні взаємовідношення робляться ворожими, конфронтаційними.

Спілкування – це процес, сутність якого заключається не просто у факті передання та прийому інформації, а у винаході нової інформації, яка є загальною для людей, котрі спілкуються, та породжує їх спільноту.

Психологи підтверджують, що довіра – це ризик, оскільки довіра як ціннісне відношення до особистості

іншого, заснована на позитивному прогнозуванні його майбутніх вчинків.

Якщо розкривати персоналістські аспекти довіри, то згідно з психологічною концепцією А. Маслоу та К. Роджерса, визначною рисою особистості називається організмична довіра, тобто довіра до себе та інших, що дозволяє їй відмовитися від психологічного захисту, приймати себе та інших такими, якими вони є. Антиподом такої зрілої особистості є маніпулятор, тобто той, хто недовіряє собі та іншим, намагається управляти і контролювати інших, не несе відповідальності за свої вчинки, залежить від інших.

Виповнюючи когнітивну, регулюючу, стабілізуючу, комунікативну функції, довіра зумовлює можливість оптимально вистроїти відношення людини в соціальному бутті, яке пронизане владними проєкціями [3].

Екзистенціальні аспекти довіри вказують на розуміння Іншого, тобто адекватне сприйняття та оцінку Іншого [5]. Екзистенціальний сенс розуміння іншого полягає у тому, що суб'єктивна реальність “Я” не може бути повністю об'єктивована у предметності. Вона передбачає спілкування з реальним або уявленим “Ти”. Людина усвідомлює себе тільки через інших. Екзистенціальне відчуття довіри виконує функцію передбачення події, оцінки сенсу того, що відбувається, оцінку ситуації та власних можливостей.

В аксіологічній перспективі довіра представляється як цінність та сенс. Довіра виникає через досвід конкретних відносин між людьми як результат розвитку моральної свідомості. У понятті “довіра” віддзеркалюються ті моральні норми, які пов'язані з добровільними взаємними обов'язками в соціальному та приватному житті. Довіра – індикатор “моральності” відносин.

В той же час треба зазначити, що персоніфіковані різновиди довіри, так само як і неперсоніфіковані, повинні надати буденному життю стабільний та надійний характер. Практика показує, що довіра до абстрактних систем не може замінити значимість для людини персоніфікованої довіри. Більше того, коли суспільство стикається з “синдромом недовіри” (термін П. Штомпки) до політичного режиму, економічної та суспільної системи в цілому, коли люди бачать безвідповідальність по відношенню до себе, альтернативним виходом для людини стає довіра в межах дружніх стосунків та примордіальних (початкових) соціальних груп. Доповнюючи одна одну персоніфікована та неперсоніфікована довіра утворюють базу довіру.

Зупинимось на суспільних функціях довіри. Перш за все, довіру слід розглядати як один з факторів, що підтримує інтегрованість суспільства. Розгляд довіри в цій проекції вказує на її роль в конструюванні горизонтальних та вертикальних суспільних відносин. У першому випадку, довіра приймає участь у формуванні групових ідентичностей, нових відносин солідарності та співробітництва. Саме в цьому контексті також актуалізується проблема відповідальності.

Ще однією важливою функцією довіри в сучасному світі є функція упорядкування та урівноваження соціальних та культурних різноманітностей. Плюралізм

сучасних суспільств проявляється у фрагментації стилів життя та культур, у руйнуванні старих форм соціальних ідентичностей та актуалізації нових. Цей потяг до різноманіття став своєрідною відповіддю на процеси уніфікації культури та образу життя як природного прояву процесу глобалізації в сучасному світі. Саме цим намаганням до збереження культурної самобутності та індивідуальності можна пояснити зростання групової солідарності та відносин взаємодовіри на основі таких критеріїв самопозиціонування, як етнічність, релігія, стать, стиль життя, спільність естетичних поглядів та оцінок дійсності. Цю особливість сучасного розвитку констатують соціологи, визначаючи її як конфлікт між всезагальним та одиничним. Так, Н. Смелзер вважає, що в такій формі проявляє себе революція в солідарності та самобутності, Дж. Несбіт – новий триумф індивідуального. Тобто, немає соціальних класів у класичному розумінні, солідарність стає ситуативною, а разом з нею і довіра і відповідальність.

Таким чином, соціально-культурний простір сучасних суспільств став більш мозаїчним. Отже, розвиток довіри до “іншості” є тим фактором, що покликаний урівноважити відмінності та гарантувати відносини співпраці між різними групами.

Не менш важливі функції відіграє довіра і в конструюванні вертикальних суспільних відносин. Так, вона безпосередньо залучена до механізму легітимації владного авторитету, забезпечуючи соціальну базу підтримки інститутів влади та політичного і економічного курсу, які вони проводять. Також відбувається актуалізація проблеми відповідальності в межах кожної позиції вертикалі влади, і це є особливо проблемним полем в умовах сучасної реальності.

Необхідно зазначити, що сутнісних змін набула природа довіри. Поведінка сучасної людини в меншій мірі детермінована зовнішніми санкціями, традиціями та безумовними авторитетами. Джерелом довіри в сучасному суспільстві вже не можуть бути родинні та релігійні зв'язки. Природа довіри в сучасному суспільстві таїться у добровільному бажанні людей чинити відповідно до очікувань інших. Зростаюча потреба в довірі визначається тим, що, не дивлячись на технічний прогрес та зростання знань про світ, суспільство залишається “суспільством ризику”. Довіра виступає конструктивною формою реакції на ризик. Проблема довіри актуалізується багатьма обставинами. Такими як загроза війни, тероризму, екологічні ризики; зростаюча складність суспільства як наслідок поглиблення структурної та рольової диференціації. Множинність рольових та структурних станів обтяжила соціальні зв'язки індивіда та збільшила кількість потенційних контактів з іншими людьми та інститутами. Саме множинність детермінує поділ життя людини на миттєвості, в межах яких спрацьовують відносини взаємодовіри та актуалізується відповідальність. Наступна обставина, що актуалізує проблему довіри – плюралізація соціальних ролей, що виконує індивід в сучасному суспільстві. Чим більше індивіди беруть на себе рольових зобов'язань, тим в меншій мірі може бути гарантовано їх якісне виконання. Збільшена вірогідність конфлікту між рольовими очікуваннями та рольовою поведінкою, як

стверджує А. Селігмен, обмежує міру впевненості в реалізації ролей [4]. Відсутність абсолютної впевненості у діях інших може бути компенсована довірою, тобто вірою у відповідальність акторів в межах даної ролі. Оскільки відслідкувати в таких умовах неможливо.

Ще одна обставина, що відсилає нас до проблеми довіри, – це збільшення кількості структурних елементів та формування більш складних сітей їх взаємодії, в значній мірі анонімних, що створюють відчуття незрозумілості законів, які знаходяться в основі суспільного розвитку. Події здаються незрозумілими та непередбачуваними, а це означає, що вони містять в собі ризик. Наступною обставиною, що актуалізує довіру, є зростаюча міра свободи людини, яка передбачає не тільки добровільність у прийнятті багатьох соціальних зобов'язань та ролей, але і автономність вибору у тому, як вони будуть виконані. Констатація того, що довіра формується як реакція на свободу дій інших, належить соціологам, які досліджують цю проблему.

Цікавими в даному контексті є твердження З. Бауман відносно того, що ми живемо у світі універсальної гнучкості, в умовах гострої та безперспективної ненадійності, що пронизує всі аспекти життя індивідууму, в тому числі джерела засобів для існування, відносини, основані на любові чи спільних інтересах, характеристики професійної та культурної ідентичності, способи представлення себе на публіці, паттерни здоров'я та фізичної підготовки, цінності, яких треба прагнути та засоби їх досягнення. Безпечні сховища зустрічаються дуже рідко, і в більшості випадків довіра плаває, знявшись з якоря, в безуспішному пошуку захищених від шторму гаваней [1]. Саме плавання, на нашу думку, є природним способом існування довіри в умовах сучасної реальності; і, в свою чергу, це позначається на сутності відповідальності.

Таким чином, приходимо до висновків, що довіра є категорією, яка активно вживається в різноманітних дискурсах, тому відбувається “напластування” смислів та значень, що потребує комплексного підходу до аналізу довіри. Філософський аналіз феномену довіри дозволяє розкрити її сутність та специфічні характеристики функціонування в умовах сучасної соціальної реальності. Довіра є вірою у відповідальність, при цьому як на мікрорівні, так і на макрорівні (відповідальність, яка детермінована принципово новими умовами буття, яка не є статичною, стійкою, визначеною на довгий термін; вона відповідає швидкоплинній реальності, має “мерехтливу” сутність). Також довіра є орієнтиром у сучасному соціальному світі, оскільки вибір стратегій та життєвих спрямувань в суспільстві пізньої сучасності покладається на індивіда під його власну відповідальність, оскільки гетерономний сенс відсутній, є тільки автономний сенс в житті окремого індивіда.

#### Список використаних джерел

1. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман; [пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова]. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.
2. Заболотная Г. Феномен доверия и его социальные функции / Г. Заболотная // Вестник РУДН. – 2003. – Серия: социология. – №1 (4). – С.67–73. – Режим доступа к журналу: [http // www.ecsoman.ru/images/pubs/2004/11/17/0000183879/Zabolotnaya.doc](http://www.ecsoman.ru/images/pubs/2004/11/17/0000183879/Zabolotnaya.doc).

3. Косяк Н. В. Доверие как социальный феномен: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. Спец. 09.00.11 – социальная философия / Косяк Николай Владимирович; Твер. гос. тех. ун-т. – Тверь, 2001. – 24 с.

4. Селигмен А. Проблема доверия / А. Селигмен; [пер. с англ. И. И. Мюрберг, Л. В. Соболева]. – М.: Идея-Пресс, 2002. – 254 с.

5. Скрипкина Т. П. Психология доверия: учебное пособие для вузов / Т. П. Скрипкина. – М.: АCADEMIA, 2000. – 264 с.

#### References

1. Bauman Z. Tekuchaya sovremennost / Z. Bauman; [per. s angl. pod red. Yu. V. Asochakova]. – SPb.: Piter, 2008. – 240 s.

2. Zabolotnaya G. Fenomen doveriya i ego sotsialnyie funktsii / G. Zabolotnaya // Vestnik RUDN. – 2003. – Seriya: sotsiologiya. – №1 (4). – S.67–73. – Rezhim dostupa k zhurnal: <http://www.ecsoman.edu.ru/images/pubs/2004/11/17/0000183879/Zabolotnaya.doc>.

3. Kosyak N. V. Doverie kak sotsialnyiy fenomen: Avtoref. dis. ... kand. filoz. nauk. Spets. 09.00.11 – sotsialnaya filosofiya / Kosyak Nikolay Vladimirovich; Tver. gos. teh. un-t. – Tver, 2001. – 24 s.

4. Seligmen A. Problema doveriya / A. Seligmen; [per. s angl. I. I. Myurberg, L. V. Soboleva]. – М.: Ideya-Press, 2002. – 254 s.

5. Skripkina T. P. Psihologiya doveriya: uchebnoe posobie dlya vuzov / T. P. Skripkina. – М.: АCADEMIA, 2000. – 264 s.

**Myasnykova N. O.**, PhD, Associate Professor of Sociology and Social Work at the Private higher educational institution “Kharkiv Institute of Ecology and Social Protection” (Ukraine, Kharkiv), [tala832007@mail.ru](mailto:tala832007@mail.ru)

#### Trust as a belief in responsibility and a reference point in the modern social world

The article aims to implement a comprehensive analysis of the nature and specifics of confidence in the current social reality involving philosophical, sociological and psychological discourses. Trust is seen as a belief in responsibility that allows to analyze the construction of confidence. This process takes place at the micro and macro levels. This philosophical analysis of the phenomenon reveals the responsibility of the ontological, axiological and praxeological dimensions. Particular attention is paid to personalized and non-personalized trust that form the basic trust. There are analyzed the functions of trust with extrapolation to the realities of the present. These circumstances actualize the problem of trust in today's social reality. As a conclusion there is stated that the trust has special characteristics and serves as a reference point in the modern social world as heteronomy sense is absent, there is only an autonomous sense in the life of the individual.

**Keywords:** trust, responsibility, social functions of confidence.

**Мясникова Н. А.**, кандидат философских наук, доцент кафедры социологии и социальной работы, Частное высшее учебное заведение “Харьковский институт экологии и социальной защиты” (Украина, Харьков), [tala832007@mail.ru](mailto:tala832007@mail.ru)

#### Доверие как вера в ответственность и ориентир в современном социальном мире

Целью статьи является осуществление комплексного анализа сущности и специфики функционирования доверия в условиях современной социальной реальности с использованием философского, социологического и психологического дискурсов. Доверие рассматривается как вера в ответственность, что позволяет проанализировать процесс конструирования доверия. Данный процесс осуществляется на микро- и макроуровне. При этом философский анализ феномена ответственности позволяет выделить её онтологическое, аксиологическое и прагматическое измерения. Особое внимание уделено вопросу персонифицированного и неперсонифицированного доверия, соединение которых образует базовое доверие. Проанализированы функции доверия с экстраполяцией на реалии современности. Определены обстоятельства, которые актуализируют проблему доверия в условиях современной социальной реальности. В качестве выводов определено, что доверие имеет особые характеристики и служит ориентиром в современном социальном мире, поскольку гетерономный смысл отсутствует, есть только автономный смысл в жизни отдельного индивида.

**Ключевые слова:** доверие, ответственность, социальные функции доверия.

\* \* \*

УДК 130.2:330.163.14

**Пархоменко И.И.**

аспирантка философского факультета, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), [kafedra.eec.dep@gmail.com](mailto:kafedra.eec.dep@gmail.com)

#### ЭКОНОМИКА КУЛЬТУРЫ КАК ПРЕДМЕТНАЯ ОБЛАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРАКТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЛОГИИ

Рассматриваются современные концепции экономики культуры, обозначенные западным научным сообществом, с целью определения точек соприкосновения экономики и культуры для дальнейшего исследования в рамках практической культурологии. Культура исследуется в ее функциональном значении как сфера производства, потребления и сохранения культурных благ и услуг, то есть как отрасль экономики, способная приносить доход государству. Особое внимание уделено степени разработки основополагающих концептов экономики культуры: “культурной деятельности”, “культурной ценности”, “культурных индустрий”. Определена сфера практического применения и внедрения результатов исследования, а именно – культурная политика. Подчеркивается значение предмета изучения в рамках национальной культурной политики, в связи с необходимостью проведения реформ в Украине. В ходе исследования были использованы следующие методы: компаративный (сравнительный) и герменевтический, а также – общенаучные принципы объективности и историчности.

**Ключевые слова:** экономика культуры, практическая культурология, культурная ценность, культурная политика.

(статья друкється мовою оригіналу)

Осмысления комплексной природы феномена культуры в условиях современных мировых реалий, так или иначе, приводит к междисциплинарной составляющей в его исследованиях. Сфера культуры приобретает функциональное значение, подразумевая под собой определенную деятельность, результатом которой есть производство, потребление и сохранение всех видов культурных благ и услуг. Обозначенная перспектива исследования определяет актуальность изучения данной проблемы. Безусловно, такая деятельность будет иметь свои особенности, а именно олицетворять одну из наиболее значимых функций культуры – служить просвещению и способствовать стойкому человеческому развитию или прогрессу, что, в свою очередь, отображено в различных Конвенциях и Резолюциях международной организации ЮНЕСКО.

Согласно одному из последних Докладов ЮНЕСКО от 2014г. организация имеет намерения определить сферу культуры как необходимую составляющую человеческого прогресса, считая ее важным фактором в содействии социальной активности и борьбе с бедностью, обеспечивая, таким образом, экономический рост и утверждая право собственности [4, р.3]. Подобная динамика в понимании культуры в международной гуманитарной политике имеет место еще с 1990 г., когда в Докладе ООН по вопросам стойкого человеческого развития при определении уровня благосостояния впервые говорится о важности социокультурных показателей, а не только экономических [3, р. 9]. Соответствующее смещение ударений в современном мире подчеркивает и способствует тесному переплетению экономики и культуры как в сфере государственного управления и международного финансирования, так и непосредственно в научном поле в виде становления отдельной области исследования – экономики культуры. Исследователями и разработчиками теоретического обоснования экономики культуры главным образом являются такие ученые как Д.Тросби, А.Пикок, Б.Фрей, Д.Хезмондалш, М.Блауг, К.Гудвин,

В. Гинзбург и др., чьи собственно научные работы мы и будем использовать в рамках обозначенной цели этого исследования.

Таким образом, задача этой статьи состоит в рассмотрении современных концепций экономики культуры, которые были обозначены западным научным сообществом во второй половине XX ст., с целью определения точек соприкосновения экономики и культуры для дальнейшего исследования в рамках практической культурологии. Актуальность этого вопроса в рамках научных исследований в области культурологии и экономики в Украине находится в плоскости осуществления, прежде всего, государственного управления в сфере культуры, а именно культурной политики. К примеру, речь может идти о разработке долгосрочной стратегии развития культуры и эффективном использовании бюджетных средств. К тому же, наработанный зарубежный опыт, который предлагает упорядоченную структуру теоретических и практических знаний в области культуры как прибыльной отрасли экономики, будет способствовать трансформации в целом системы управления в этой сфере. Необходимость таких изменений очевидна в виду запроса гражданского общества, а также внешнеполитических обязательств государства о внедрении реформ.

Говорить об экономике культуры как о конкретной области исследований в научном сообществе начинают с 1960 г., когда экономисты В. Боуэн и В. Баумоль предлагают рассмотреть и проанализировать вопрос государственного субсидирования сферы исполнительных искусств. Ученые приходят к выводу о несостоятельности в экономическом контексте таких культурных учреждений, и, соответственно, их финансовой зависимости. Но это отнюдь не первая попытка ученых философов и экономистов исследовать сферу культуры, хотя речь о таковой долгое время и не шла вовсе. Исследования главным образом касались сферы утонченных искусств, в частности пытались понять – чем продиктован спрос на произведения искусства.

В современной научной мысли по экономике культуры исторической ретроспективой развития исследований в сфере искусств и культуры с точки зрения экономической мысли занимается ученый К. Гудвин (США). Исходя из его научных работ, примерно с XVII ст. такие ученые как Дж. Бодин (французский юрист и философ), Ф. Гальяни (итальянский экономист) и Б. де МанDEVиль (английский философ и экономист) поднимают тему ценообразования в сфере искусств. И приходят к тезису, что цена произведений искусств, говоря современным языком, социально сконструирована (Дж. Бодин, Б. де МанDEVиль) и, к тому же, зависима от моды Ф. Гальяни [6, р. 31].

Необходимо сказать, что философы и экономисты того времени определяли результаты деятельности в сфере искусств в качестве предметов роскоши (luxigood), которые не являлись необходимостью как таковой в жизни человека. Поэтому, их значение долгое время сводилось к бесполезности, мало того, к показательному расточительству и потаканию собственным прихотям. Ситуация слегка изменяется с

появлением научных работ философа Д. Юма в середине XVIII ст., который во многом интересовался вопросом человеческого прогресса и, следовательно, социального развития. Ученый считал искусство и науку причинами развития как общества в целом, так и человека как личности в частности [11, с. 539]. Таким образом, блага, произведенные сферой искусств, выносились Д. Юмом за рамки бесполезных и тщеславных, как и те, кто занимался производством таких благ, чья деятельность в то время сводилась лишь к возвращению расточительства в социуме или же желанию славы. Как видим, существовало деление человеческой деятельности на энергичную, порядочную, то есть продуктивную, и наоборот. Искусства как раз относились к категории “наоборот”, ибо никак это занятие не способствовало производительности труда простого рабочего или же справедливому распределению ресурсов. Такой рациональный экономический взгляд, в свою очередь, лишил рассматриваемую область знаний права серьезного исследования среди ученых.

Современный испанский ученый в области экономики культуры Л. А. Палма доказывает, что исследования в сфере искусства и культуры в контексте науки экономики являлись такими неорганизованными и противоречивыми по следующим причинам: 1) в XVI–XVII ст. культурная деятельность воспринималась как занятие экстравагантное, существовавшие в качестве роскоши, покровителями которого являлась аристократия; что не способствовало продуктивности трудового класса; 2) во второй половине XVIII ст. физиократы определяют ключевой отраслью экономики сельское хозяйство, распределив товары на те, которые появляются в результате производительной с/х деятельности, и те услуги и товары, которые есть продуктом маловажной непроизводительной сферы, определив искусство к таким; 3) XVIII ст. – сфера искусств как обычное развлечение (И. Бентам), не требующих научных исследований и внимания; 4) обозначение А. Смитом области искусств как непродуктивной деятельности, которая неспособна принести материальный доход нации, обогащая ее [8, р. 137–138].

Так или иначе, сложившейся взгляд по поводу сферы искусства (позже – культуры) в экономической научной мысли никак не повлиял на способность человека творить и создавать картины, писать музыку, сочинять рассказы и ставить театральные спектакли. Тем более, что предложение было оправдано спросом со стороны потребителей. Таким образом, в результате определенной деятельности в рассматриваемой области создавался продукт, который находил покупателя. То, что ученые экономисты на протяжении многих лет избегали исследований в сфере искусств и культуры, в виду ее особенностей, – не означает, что область лишена признаков экономической деятельности. Но о каких особенностях идет речь?

Для того чтобы ответить на поставленный вопрос необходимо определить особенности культурной деятельности. Один из ведущих экономистов в области экономики культуры Д. Тросби называет такие особенности культурной деятельности как: 1) креативность в своем производстве; 2) произведенный

продукт имеет символический смысл и служит не для утилитарных целей; 3) воплощение некоторой формы интеллектуальной собственности в продукте как результате такой деятельности. Ученый считает эти три условия достаточными, чтобы понимать, в чем отличие культурной деятельности от других видов деятельности. К примеру, научная деятельность содержит в себе креативность; создает продукт, который может быть запатентован; но в отличие от культурного продукта научное изобретение направлено на удовлетворение рутинной цели и не имеет в себе символического смысла (кроме фундаментальных научных исследований) [9, с. 21].

Определив особенности культурной деятельности, исходя из концепций западного научного сообщества, можем понимать проблематику ученых экономистов, с которой те столкнулись, пытаясь исследовать сферу искусств и культуры, ссылаясь на известные им экономические постулаты. Ведь как измерить креативность или количество символического смысла в культурном продукте? Какую роль играют озвученные особенности в формировании цены на такие продукты? Эти и другие вопросы подчеркивают невозможность разобраться в области культуры в ее функциональном значении только с точки зрения экономики. Необходимо сделать акцент на культурологическом понимании по отношению к созданному, в результате культурной деятельности, продукту, обратив внимание на категории, во-первых, “ценности”, которая будет включать выше обозначенный символический смысл, а, во-вторых, “креативности” – гениальности, таланта в творческом труде. Таким образом, имеем две точки касания культуры и экономики, которые необходимо рассматривать в плоскости практической культурологии.

Важно также обозначить конкретные сферы взаимодействия экономики и культуры на практике. Речь идет о государственной политике в области культуры или культурной политике. Недаром первый существенный научный труд по экономике культуры В.Баумоля и В.Боуэна был посвящен именно субсидированию сферы искусств. Эта тема занимала центральное место в исследованиях экономистов на протяжении 60–70-х гг. XX ст. Одним из ведущих разработчиков является ученый М.Блауг, который считает сферу культуры богатой почвой для проверки действенности многих экономических техник, а также рассматривает экономику культуры в качестве движущей силы, способной произвести изменения в ядре экономической теории [5, p.134].

В качестве примечания необходимо сказать, что М.Блауг в своих первых исследованиях говорил только об экономике искусства (*esopomyofart*), как и его предшественники, а также ряд других ученых, которые занимались и занимаются исследованиями в области экономики культуры в данное время: Б.Фрей, А.Пикок, Д.Тросби, Р.Тьюз. Такая позиция связана с тем, что во второй половине XXст. еще не существовало четкого определения экономики культуры, а также критериев, которые бы обозначали область ее исследований. К экономике искусства отнесли деятельность в сфере утонченных искусств: театр, балет, опера, музеи и галереи. Киноиндустрия, телевиденье, радио и музыка

были вынесены М.Блаугом за пределы обозначенной сферы, так как определялись как развлечения. Такой подход естественно был искусственным, но значительно сузил предмет исследования, и позволил заниматься экономистам анализом распределения бюджетных средств и эффективностью их использования в сфере утонченных искусств. Таким образом, экономисты начинают применять рациональные методы к, казалось бы, иррациональной деятельности, пробуя привести все к одному общему знаменателю, а именно – просчету экономической эффективности субсидирования того или иного вида деятельности в области искусств. В свою очередь это приводило к прозрачности показателей, согласно которым выделялось государственное финансирование. М.Блауг выводит следующие критерии принятия решения о субсидировании: 1) определение целей и масштабов деятельности культурного учреждения; 2) подсчет дохода и издержек для достижения цели; 3) установление нумерации для каждой цели, и выбор той, которая имеет самый высокий коэффициент эффективности. Ученый считает, что экономическая оценка должна служить одним из основных аргументов в осуществлении культурной политики. Фактически подчеркивается важность экономической ценности культуры для политической сферы.

Однако необходимо помнить, что культура не только сфера производства и потребления культурных благ и услуг, но прежде всего, с культурологической точки зрения – это общие ценности, традиции и убеждения для определенной группы людей (к примеру, отдельного народа), которые позволяют проводить различия между ними и “другими”. Культурная политика осуществляется, исходя из соответствующих культурных смыслов. Даже если политика в сфере культуры имеет узкую направленность, допустим, заботится лишь о сохранении культурных памятников, то в любом случае необходимо понимать значимость – культурную ценность объекта для всего сообщества. Таким образом, экономическая и культурная ценность обязательно должны быть учтены.

Как видим, исследования государственного управления в сфере культуры поднимают ряд вопросов в теории экономики культуры, и в частности – культурной ценности. Такие ученые как Д.Тросби и А.Кламер уделили много внимания этой теме в начале XXIст. Понимание культурной ценности сводится к многогранности этого понятия, определяя его как сложный конструкт из набора различных ценностей – символической, эстетической, аутентичной, исторической, социальной; предусматривающего публичное признание значимости. Культурная ценность может изучаться в двух плоскостях: в узком значении – как влиятельная составляющая в формировании цены культурного продукта, произведенного в результате культурной деятельности; в более широком – как необходимое условие создания и сохранения уникальной культурной памяти для будущих поколений.

Важно подчеркнуть, что экономисты и культурологи противопоставляют свои точки зрения в отношении культуры. Экономика культуры является тем пространством, где не нужно выводить каких-то

определений “плохо” или “хорошо” в отношении культуры как отрасли экономики, признавая ее индустрией, которая производит культурный продукт (товары и услуги) и продвигает его с целью продать потребителю [7, p.25].

Действительно, обозначение культуры как индустрии во второй половине XXст. вызывало ряд негативных откликов среди философов. В частности, противниками того во, что “превращалась сфера культуры и искусства” в капиталистическом обществе являлись такие ученые как Т.Адорно, М.Хоркхаймер, В.Беньямин, позже – Ж.Бодрийяр. У Т.Адорно и М.Хоркхаймер понимание культуриндустрии сводилось к тому, что создаваемые в ней продукты имели массовый, единообразный, стандартизированный характер, что приводило, по мнению ученых, к аннулированию ценности (прим. авт. “культурной ценности”) в таких продуктах. Философы рассматривали культуру в контексте экономики как “вещь”, что считалось противоестественным, так как “культура” должна была означать тоже, что и искусство, не преобразовываясь в сферу серийного производства [10, с. 33].

Итак, как и ранее сферу культуры в середине XX ст. ученые продолжают понимать как сферу искусств. Философско-культурологический аспект проблемы “культуры как индустрии” лишь подчеркивает это, в итоге акцентируя наше внимание на коммодификации культуры, и, как следствии, расцвету массовой культуры. Такая интерпретация в широком значении противопоставляется узкой – в контексте экономики: когда сфера культуры должна рассматриваться как совокупность культурных индустрий (именно во множественном числе). Предложил такую трактовку французский профессор коммуникаций и информационных наук Б.Мьеж, который является специалистом в области медиа. Б.Мьеж противоречит так наз. “культурному пессимизму” Т.Адорно и М.Хоркхаймера, утверждая, что с появлением и внедрением новых технологий культурное производство получает новые возможности и направления [10, с.34]. Таким образом, индустриализация культуры не является показателем упадка в этой сферы человеческой деятельности. Наоборот, можно говорить даже о том, что такие процессы способствуют в некотором роде “огранке” видов культурной деятельности: когда творчество противостоит массовому потреблению и коммерциализации.

В контексте этого исследования мы используем схему культурных индустрий, наработанную в 2000–х гг. ведущим ученым в области экономики культуры Д.Тросби [9, с.159]. В определении он исходит из категоризации культурных товаров. Модель культурных индустрий строится вокруг центра, который вмещает в себя наиболее креативную деятельность – это виды искусства: музыка, театр, живопись, скульптура, литература, танец, балет, опера и т.д. Сюда относят то, что принято называть “утонченными искусствами”, а также – “арт-индустрией”. Далее следуют еще три группы: кино– и фотоиндустрия, музейная и галерейная деятельность, библиотеки; ТВ и радио, звукозапись,

книгоиздательство и печатные медиа, видео– и компьютерные игры, деятельность по сохранению культурного наследия; архитектура, реклама, дизайн и мода. Каждый из обозначенных видов деятельности создает свою индустрию, где производятся культурные продукты.

Следовательно, область исследования современной экономики культуры, значительно шире, нежели в ранее рассматриваемом варианте, где акцент ставился лишь на различных видах искусства. Такие представления в западном научном сообществе укрепились с началом 2000–х гг. Если в 70–х гг. еще не было разработано критериев, согласно которым тот или иной продукт мог быть отнесенным к конкретному виду культурной деятельности, то на данном этапе они существуют. Возможно, они не совершенны, по словам Д.Тросби, но во многом они служат ориентиром для многих ученых.

Данная модель культурных индустрий констатирует наличие культурного производства в значении “индустрий”, кое спровоцировало столько споров среди философов в середине XXст., и продолжает это делать поныне. Продукты культурных индустрий принято считать таковыми, что относятся к феномену массовой культуры.

Таким образом, экономика культуры является состоявшейся дисциплиной, которая образуется на стыке двух других – экономики и культурологии. Выше обозначенное понятие “культурной ценности” демонстрирует наглядно необходимость философско-культурологических подходов. И, что немало важно, применение этих подходов актуально в осуществлении культурной политики, а также – культурных практик. Экономические рациональные подходы направлены на просчет эффективности культурного производства, и упорядочивание финансирования различных культурных индустрий, которые могут нуждаться в таковом, особенно со стороны государства. В Украине это не только сфера “утонченных искусств”, о которой когда то говорили В.Баумоль и В.Боуэн, но и музейная деятельность, а также область культурного наследия. Изучение экономики культуры, подготовка квалифицированных специалистов и внедрение ее методов на практике – в сфере национальной культурной политики, могло бы способствовать реформированию культуры как отрасли экономики в целом, а также содействовать производству и продвижению на мировом рынке национальной культурной продукции. Соответствующий культурный проект был запущен ЗУ “О культуре” (2010), где в ст.14 заявлено о поддержке государством национального производителя в сфере культуры. На данном этапе идет разработканациональной долгосрочной стратегии развития культуры под эгидой Министерства культуры Украины. Создана Дорожная карта, одной из задач которой является анализ слабых сторон сферы культуры в отношении финансирования, коммуникации, менеджмента, инфраструктуры, подготовки специалистов. Основополагающая цель – приведение национальной культурной политики в соответствие со стратегиями развития культуры в ЕС. Необходимо говорить также о создании единой базы по вопросам распределения бюджетных средств между культурными



учреждениями, что означало бы максимальную открытость и прозрачность финансирования.

Таким образом, эти и другие проблемы национальной культурной политики требуют изучения и аналитики на научном уровне в теоретической и практической плоскости. Современные концепции экономики культуры, тщательно изучаемые в западном научном сообществе, предоставляют опыт, который необходим украинскому государству в сфере культурной политики. Подобный опыт содействует перелому шаблонов в сфере государственного управления – демократизации институтов, так как культура долгое время понималась Украиной в советском формате “под диктовку вышестоящего руководства” и в рамках морали тоталитарного государства.

#### Список использованных источников

1. Закон України “Про культуру” від 14.10.2010р. зі змінами та доповненнями від 28.12.2014р.
2. Дорожня карта проекту “Культура 2025. Довгострокова національна культурна стратегія”. –Режим доступу: <http://culture2025.org.ua/wp-content/uploads/2015/03/> (17.03.2015). –Зagl. з екрану.
3. Human Development Report for the United Nations Development Programme. – New York: Oxford University Press, 1990. – 189p.
4. Report of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization “Culture and sustainable development” from the 31 July 2014.–Режимдоступу: [http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/2-UNSG\\_Report\\_A\\_69\\_216\\_EN.pdf](http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/2-UNSG_Report_A_69_216_EN.pdf) (17.03.2015).–Зagl. з екрану.
5. Blaug M. Where are we now on cultural economics? / M.Blaug // Journal of Economic Surveys. – 2001. –Vol.15. – P.123–144.
6. Goodwin Craufurd. Art and culture in the history of economic thought/ Victor A. Ginsburgh and David Throsby // Handbook of the Economics of Art and Culture. – 2006. – P.26–66.
7. Frey Bruno S. Art: the economic point of view / Frey Bruno S. // Arts and Economics. – 2003. – P.19–34.
8. Luis Antonio Palma M., Luis Fernando Aguado Q. Economia de lacultura. Una nueva area de especializacion de la economia / Luis Antonio Palma M., Luis Fernando Aguado Q. // Revista de economia institucional. – 2010. –№22. – P.129–165.
9. Тросби Д. Экономика и культура/ пер. с англ. И.Кушнаревої; Нац.исслед.ун–т “Высшая школа экономики”. – М., 2013. – 256с.
10. Хезмондалш Д. Культурные индустрии / пер.с англ. И.Кушнаревої; под науч.ред. А.Михалевої; Нац. исслед. ун–т “Высшая школа экономики”. – М., 2014. – 456с.
11. Юм Д. О возникновении и развитии искусств и науки / Д.Юм; пер. с англ. С. И. Церетелидр. –М., 1996. –Т.2.

#### References

1. Zakon Ukrainy “Pro kulturu” vid 14.10.2010r. zi zminamy ta dopovnenniamy vid 28.12.2014r.
2. Dorozhnia karta proektu “Kultura 2025. Dovgostrokova natsionalna kulturna strategiiia”. – Regim dostupu:[http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/2-UNSG\\_Report\\_A\\_69\\_216\\_EN.pdf](http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/2-UNSG_Report_A_69_216_EN.pdf) (17.03.2015). – Zagl. z ekranu.
3. Human Development Report for the United Nations Development Programme. – New York: Oxford University Press, 1990. – 189p.
4. Report of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization “Culture and sustainable development” from the 31 July 2014.–Regim dostupu: [http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/2-UNSG\\_Report\\_A\\_69\\_216\\_EN.pdf](http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/2-UNSG_Report_A_69_216_EN.pdf) (17.03.2015). –Zagl. z ekranu.
5. Blaug M. Where are we now on cultural economics? / M.Blaug // Journal of Economic Surveys. – 2001. –Vol.15. – P.123–144.
6. Goodwin Craufurd. Art and culture in the history of economic thought/ Victor A. Ginsburgh and David Throsby // Handbook of the Economics of Art and Culture. – 2006. – P.26–66.
7. Frey Bruno S. Art: the economic point of view / Frey Bruno S. // Arts and Economics. – 2003. – P.19–34.

8. Luis Antonio Palma M., Luis Fernando Aguado Q. Economia de la cultura. Una nueva area de especializacion de la economia / Luis Antonio Palma M., Luis Fernando Aguado Q. // Revista de economia institucional. – 2010. – №22. – P.129–165.

9. Trosbi D. Ekonomika i kultura/ per. s angl. I.Kushnarevoi; Nats. issled. un–t “Vysshiaia shkola ekonomiki”. – M., 2013. – 256s.

10. Hesmondalsh D. Kulturnye industrii/ per. s angl. I.Kushnarevoi; pod nauch. red.A.Michalevoi; Nats. issled. un–t “Vysshiaia shkola ekonomiki”. – M., 2013. – 456s.

11. Ium D. O vozniknovenii iskusstv i nauki/ D.Ium; per. s angl. S.I.Tsereteli i dr. – M., 1996.– T.2.

**Parkhomenko I.**, graduate student of the Philosophy Faculty of the Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kiev), [kafedra.eec.dep@gmail.com](mailto:kafedra.eec.dep@gmail.com)

#### Economics of culture as a subject of culture studies

The article examines the modern concepts of the economics of culture, identified by the Western scientific community, in order to determine the points of contact between the economy and culture for future research within cultural studies. Culture is studied in its functional importance as the sphere of production, consumption and conservation of cultural goods and services, that is, as an economic sector that brings profit to the state. Particular attention is paid to the basic concepts of the economics of culture: “cultural activities”, “cultural value”, “cultural industries”. Defines the scope for applying and implementation of research results, namely, cultural policy. Emphasizes the importance of the subject within the national cultural policy, because we need reforms in Ukraine. The study used the following methods: comparative and hermeneutic, also–general scientific principles of objectivity and historicity.

**Keywords:** economics of culture, cultural studies, cultural value, cultural policy.

**Пархоменко І. І.**, аспірантка філософського факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), [kafedra.eec.dep@gmail.com](mailto:kafedra.eec.dep@gmail.com)

#### Економіка культури як предметна область досліджень практичної культурології

Розглядаються сучасні концепції економіки культури, визначені західним науковим співтовариством, з метою з'ясування взаємних точок дотику економіки та культури для подальшого дослідження в рамках практичної культурології. Культура досліджується в її функціональному значенні як сфера виробництва, споживання та збереження культурних благ та послуг, тобто як прибуткова галузь державної економіки. Особливу увагу приділено ступеню розробки основоположних концепцій економіки культури: “культурної діяльності”, “культурної цінності”, “культурних індустрій”. Визначена сфера практичного застосування та впровадження результатів дослідження, а саме – культурна політика. Підкреслюється значення предмета вивчення в рамках національної культурної політики, у зв'язку з необхідністю проведення реформ в Україні. Використано наступні методи дослідження: компаративний (порівняльний) та герменевтичний, а також – загальнонаукові принципи об'єктивності та історичності.

**Ключові слова:** економіка культури, практична культурологія, культурна цінність, культурна політика.

\* \* \*

УДК 008;141.81

**Петрушенко О. П.**

доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри ураїнознавства, Львівський національний медичний університет ім. Данила Галицького (Україна, Львів), [fspil@rumbler.ru](mailto:fspil@rumbler.ru)

#### СОЦІАЛЬНО–КУЛЬТУРНА ЦІННІСТЬ УТОПІЇ

Окреслені характеристики утопії, які дозволяють по–новому трактувати її роль у сучасному філософському розумінні суспільного та культурного життя. Метою статті є з'ясування основних аспектів та чинників соціально–культурної цінності утопії. Методи дослідження: компаративний, історичний, феноменологічний, загальнонаукові методи. Згідно авторській версії, утопія постає як ціннісна і смислова візії та орієнтири, тому вона повинна принципово дистанціюватись від реальності. В цій своїй характеристиці утопія співпадає з роллю культури у суспільстві – задавати орієнтири людської діяльності, які не реалізуються повністю, але без яких людська діяльність взагалі неможлива. Намагання реалізувати утопію деформують і саму утопію, і реальність. В своїй онтологічній сутності утопія постає островом людської свободи, що забезпечує людині статус самодостатнього та самоцінного ества.

**Ключові слова:** цінність, сенс, утопія, ментальне, свобода.

Для фахівців у галузі соціально-культурних досліджень сьогодні не є секретом спалах інтересу до утопії як культурно-історичного жанру та до феномену утопічної свідомості. До утопії та утопічної свідомості звертаються філософи, соціологи, культурологи, історики, літературознавці, про що свідчить наявна за останні роки джерельна база [див.: 5; 14]; виникає питання: чим вона їх приваблює? Чому утопія після кількох десятиків років зневажливого до неї ставлення знову відродилась? – Пошукам виправданих відповідей на ці питання й присвячена дана стаття. Отже, її метою є з'ясування аспектів та чинників соціально-культурної цінності утопії.

Опрацювання численних публікацій, присвячених утопії та утопічній свідомості, засвідчує, що її аксіологічні виявлення не залишились поза увагою дослідників, проте у більшості випадків ці виявлення розглядаються дотично до якоїсь іншої соціально-філософської проблематики або у якомусь тематично іншому контексті [9, с. 9–12; 12, с. 28]. Ми вважаємо за необхідне доповнити існуючі наукові розвідки спеціальним з'ясуванням аксіологічного змісту утопії та утопічної свідомості та окресленням елементів і проявів такого змісту.

Отже, як і в чому перш за все проявляються ціннісні складові утопії? – Цілком очевидним є те, що самі утопії, змальовуючи гіпотетичний, проте найкращий варіант суспільного устрою та суспільного життя, подають свої проекти саме у ціннісному вимірі. Утопія не є виключно розумовим, раціональним утворенням, більше того, раціональне конструювання можливого суспільного стану тут завжди супроводжується, доповнюється та навіть ініціюється емоційно-чуттєвими та вольовими імпульсами [8]. А в цьому неважко побачити присутність ціннісної складової, оскільки цінності також формуються не на основі логіки та розмірковування, а своїми коренями сягають засад суспільних стосунків та людської екзистенції. Автори утопій доволі часто наполягають на необхідності у найкращому суспільстві встановити певні закони, певні ієрархії суспільних пріоритетів, певну цільову спрямованість суспільних зусиль та прагнень. Йдеться, наприклад, про становище у кращому суспільстві жінок, науковців, про місце в ньому мистецтва, про ставлення до праці, війни та миру [4]. В наш час ми чудово розуміємо, що всі означені переконання, що подаються в утопіях, не можуть бути аргументовані виключно на основі наукових та раціональних побудов; значною мірою підставою для утвердження того чи іншого їх розуміння слугує реальний соціальний досвід та певні уроки історії. Тобто ціннісні орієнтації в таких питаннях виростають не стільки із раціональних міркувань, скільки з того, як переживається історичний досвід, як він осмислюється та потім доповнюється розумовими експлікаціями та аргументами, уявленнями про цінність людського життя, про умови та цінність свободи, про необхідність чи доцільність людської самореалізації та місце в ній творчості [5, с. 83–95]. В утопіях (як у позитивних, так і у негативних, або в антиутопіях) цілком очевидно присутні означені ціннісні питання попри те, що вони в них можуть прямо не формулюватись.

Змістові наповнення утопій не лише виявляють такі ціннісні елементи та наголоси, а й постають своєрідними індикаторами того, що саме у даному історичному стані певного суспільства можна віднести до наболілих питань у сфері аксіології. Коли Т. Мор пише в своїй “Утопії” знамениту фразу про те, що “вівці з'їдають людей” [4, с. 132], то ми легко прочитуємо у цій фразі певне ставлення до накопичення капіталу, а за цим ставленням можемо вже скласти уявлення про те, які цінності набували у ті часи масового поширення і як вони сприймалися у контексті розуміння цінності людського життя. Коли Ш. Фур'є проявляє масу винахідливості для того, щоб сконструювати такий суспільний проект, в якому праця вже не була би прокляттям для людей, коли для досягнення такого стану речей навіть передбачається проектувати спеціальні приміщення [10, с. 7–73], ми розуміємо, що для більшості членів західноєвропейського суспільства на початку XIX ст. праця виглядала суперечливо – як протиріччя між її необхідністю та її жорстокою виснажливістю для життя. Протиставлення належного, бажаного стану речей в суспільстві такому, який наявний у дійсності, характерне для утопій та утопічної свідомості, і відповідно до логіки формування уявлення про належне завжди передбачає вихід за певні обмеження, проте збереження якості самого обмеженого, тому в утопіях ціннісні прагнення були обумовлені тими явищами, які сприймалися у суспільстві особливо нестерпними і такими, що урізали та деформували людську сутність. Звичайно, не варто переоцінювати важливість утопії як джерела вивчення історично минулих суспільств, проте навряд чи виправданою буде позиція виключення її з сукупності джерел такого спрямування.

На мій погляд, ще цікавішими постають окреслення утопії та утопічної свідомості в аспекті їх власної цінності. В кількох публікаціях приділяється спеціальна увага соціальним функціям утопії, і означені функції вступають у певну кореляцію з даним питанням [7, с. 19–21]. Аксіологічні аспекти утопії та утопічної свідомості перш за все пов'язані з питанням про те, чому ці феномени виявились такими живучими, чому вони не були розвіяні історичним прогресом науки? При осмисленні цього питання доволі часто ведеться мова про компенсаторну функцію утопії: людині і суспільству чогось вкрай не вистачає, і у відповідь на такий запит починає розвиватись жанр утопії – чи–то народної, чи–то авторської [6, с. 21]. Не заперечуючи такого, доволі прозорого кореня утопії, відзначимо в даному стані справ ціннісний аспект: на наш погляд, саме ціннісні і смислові орієнтири обумовлюють те, в якому напрямі та з яким контекстом відбувається утопічне конструювання як акт компенсації розриву або браку у соціальній реальності. Наприклад, у відповідь приблизно на ті ж самі реалії суспільного життя в Європі Ж. Мельє закликав до революційного вибуху, Ж.–Ж. Руссо змальовував пасторальні картини первинного та безгрішного стану людських взаємин в умовах відсутності приватної власності, а Ж. Кондорсе описував небували суспільні блага, що мали зрости на ниві науково-технічного прогресу.

Але відзначимо, що й такі прояви ціннісних прагнень у змісті утопій не вичерпують всього даного їх

аспекту. На наш погляд, ситуація виглядає більш фундаментальною та замкненою на певні аспекти людської екзистенції. В утопіях доволі прозоро проглядається певний сакральний момент, особливо тоді, коли йдеться про ідеальне суспільство, адже в такому випадку автоматично припускається відсутність темних плям на людській природі та демонструється переконання у здатності людини організувати таке життя, яке буде протистояти існуючому реальному суспільству [8]. Сакральний момент підсилюється ще й тим, що при тому фактично припускається завершення людської історії: в ній вже не може відбутись чогось такого, що порушить ідеальний стан справ. Отже, утопію в її ціннісних проявах можна сприймати і розуміти як певний варіант есхатології – завершення історії та виходу за межі усталеного способу буття [12, с. 4]. Тому в утопіях, перш за все – авторських – присутня певна урочиста тональність, навіть з елементами пророцтва.

Для того, щоб підкріпити дане наше твердження, порівняємо наші міркування про утопію з судженнями І. Канта, які занотував для історії М. М. Карамзін – російський історик, письменник і публіцист. Ось ці судження: "... Оскільки ми не бачимо кінця прагнень наших у цьому житті, припускаємо ми майбутнє, де вузлу слід було би розв'язатись. Ця думка є тим приємнішою для людини, що тут немає ніякої співмірності між радощами та прикрощами, між насолодою та стражданням... – Вірогідність не є очевидністю, коли ми говоримо про життя майбутнє, проте, все обдумавши, розсудок велить нам їй повірити. Але кажучи про нашу визначеність, про майбутнє життя та ін., припускаємо ми вже буття все свічного творчого розуму, що все задля чогось та всі блага створив..." [3, с. 47]. Дане міркування належить не письменнику утопісту, а філософу, якого доволі часто вважають сухим раціоналістом. Проте у даних міркуваннях І. Канта звучить мотив, що пов'язує існування релігії виключно із моральними імперативами людського життя. Цілком очевидно постає схожість релігійних міркувань І. Канта з лінією розгортання змісту утопій: тут немає належної співмірності між проявами та структурними елементами життя, тому слід припустити можливість іншого, збалансованого, ідеального життя, адже поклики душі не можуть бути пустими та нікчемними. Проте в утопіях ці поклики постають не проявом релігійного благочестя, а проявами непереборних ціннісних прагнень.

У певному сенсі можна стверджувати, що мова тут йде про потойбічне життя [2]. І акцентування уваги на такому моменті змісту утопії змушує побачити ще одну її ціннісну характеристику: як і будь-яка екзистенційна цінність, як любе протиставлення цьому життю іншого, вимріяного та чистого, яке відповідає уявленням про істинну людську гідність, постає як територія свободи, на яку не може зазіхнути ніхто хоча б тому, що вона вибудувана та піднесена над реальним життям силою людського прагнення та інтелектуальною фантазією [11]. Осмислена таким чином утопія ніби промовляє нам про те, що в світі не існує сили, яка була би здатна загасити цей вогник людського прагнення до перебування там, де вона знаходить адекватну своїй сутності життєву нішу.

Але в такому статусі утопій можна побачити й корінь трагедій, пов'язаних з ними: якщо хтось починає приймати ці утворення за керівництво до дії, як тільки починають формуватись ідеологічні і політичні гасла та програми, що намагаються реалізувати утопії, як відбувається, за словами Н. О. Бердяєва, найжахливіше – спроба реалізувати утопії та часткове здійснення таких намірів [1, с. 353–354]. Саме у таких підходах до утопій не лише деформується реальне життя, а й утопія втрачає свої якості і функції, оскільки із ментального смислового і ціннісного утворення перетворюється на прагматичну ідеологічну програму. Те, що відбувається в таких випадках з утопією, можна порівняти з ситуацією, коли якась людина цілком серйозно спробувала би усталити в реальності ті геометричні фігури, що представлені у геометрії Евкліда. Вона мала би у такому випадку дуже швидко наштовхнутись на той факт, що подані у відомій теорії трикутники та інші фігури не мають ніяких вимірів, що вони не містять в своїй будові ніяких фізичних матеріалів і що, врешті, навіть подані як окреслення якихось матеріальних тіл вони ніколи не збережуть за собою своїх ідеальних характеристик. Найкраще, що могла би зробити така гіпотетична людина, опинившись в окресленій ситуації – це відмовитись від своїх намірів і залишити ментальне ментальному, а у реальному будувати щось більш реалістичне. Так, наприклад, Р. Оуен, якого також інколи зараховують до когорти соціалістів-утопістів, насправді не став реалізовувати жодну утопію, а перевів певні утопічні цінності та взірці у реалістичні організаційні та управлінські рішення, зупинившись у своїх реформаторських прагненнях на тому, що є справді і реально можливим. Інакше діяли лідери соціал-демократичних партій у Росії: вони вирішили, що мають цілком реальні проекти того, як реалізувати утопію; результат їх прагнень відомий.

Отже, наголосимо ще раз: утопія як цінність, як смисловий орієнтир, як ментальна ніша свободи може жити лише як "потойбічна реальність", як те, що завжди перебуває з людиною, проте в осередді її душевних прагнень. Як тільки утопія втрачає енергію протистояння реальності, вона втрачає енергію власного буття.

На наш погляд, справедливості наведених міркувань щодо способу буття утопії може бути засвідчена феноменом антиутопії: у більшості випадків в антиутопіях мова йде про те, що станеться, якщо утопії будуть втілені у реальність [13]. При тому сама антиутопія протистоїть водночас і реальності, і у такий спосіб zdegradованим утопіям, тим самим засвідчуючи: якщо утопія зрадила своїй природі, то її статусне буттєве місце має бути зайняте тим, що має ту ж саму природу, проте тепер стає в опозицію до своєї попередниці. Антиутопія зберігає певні риси утопії – змальовує задалегідь неможливе, нереальне, дозволяючи людині знову знайти острівце ментальної свободи від реальності, в тому числі – і від реальності виродженої попередньої утопії.

На наш погляд, наполягання на принциповому протистоянні утопії реальному стану речей дозволяє краще зрозуміти утопію і як культурне явище, адже сама культура багато в чому має саме такий статус. Культурні шедеври і досягнення принципово

вносяться за межі людських прагматичних дій та намірів. Якщо культурне явище певного статусу намагаються використати утилітарно, то, по суті справи, воно або взагалі руйнується, або втрачає свій статус, або останній страшенно деформується. Культура в широкому плані має те спільне з утопією, що вона задає людині і суспільству недосяжні ціннісні та смислові взірці, що вона також живе у своїй особливій онтологічній ніші, що вона передбачає усвідомлення її духовної сутності (при матеріальних формах виявлення). У сфері культури існує низка таких її утворень, які демонструють останній момент особливо чітко та виразно: це є релігія, високе мистецтво, філософія. Історичні приклади різноманітних спроб якось використати ці явища культури для вирішення прагматичних, у тому числі – політичних та ідеологічних завдань, завжди закінчувались провалами, хоча навряд чи можна зовсім відкидати дотичність названих явищ культури до певних життєвих проблем. І все ж, мусимо зрозуміти: якщо у суспільстві не існує таких форм та явищ життя, що підносяться над будь-якими прагматичними цілями та проблемами, якщо в людини немає внутрішнього духовного притулку, ніші, де вона могла би відчувати себе вільною від усього, якщо не існує форм пробудження в людини відчуття її буттєвої самоцінності та самодостатності або якщо всі ці речі перебувають у занедбаному стані, – трагедії та деградації як людини, так і суспільства у таких випадках є неминучими. Можливо, саме утопія великою мірою може відповідати таким людським суспільним запитам, оскільки вона від самого свого народження свідомо дистанціювалась від реальності, свідомо зображувала те, чого немає фізично, проте чого потребує душевний стан, ціннісні та смислові людські запити. І, напевне, саме тому варто розглядати утопії та утопічну свідомість не тільки та навіть не стільки у контексті політичному, соціальному, ідеологічному, скільки у ціннісному – як прояв запитів людської гідності.

#### Список використаних джерел

1. Бердяев Н. А. Царство Духа и царство Кесаря / Н. А. Бердяев; сост. и послесл. П. В. Алексеева; подгот. текста и прим. Р. К. Медведевой. – М.: Республика, 1995. – 383 с. – (Мыслители XX века).
2. Горфункель А. Х. Гуманизм, христианство и утопия (Томас Мор) // Горфункель А. Х. Философия эпохи Возрождения. – М., 1980. – Режим доступа: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=lib&id=1330>
3. Карамзин Н. М. Письма русского путешественника. Повести / Н. М. Карамзин. Вступ. ст. Н. Н. Акоповой; Предисл. Г. П. Макогоненко; Примеч. М. В. Иванова. – М.: Правда, 1982. – 608 с., ил.
4. Мор Т. Утопия / Томас Мор; [пер. с латин. Ю. М. Каган]; коммент. Ю. М. Каган и И. Н. Осиновского; вступ. ст. И. Н. Осиновского. – М.: Наука, 1978. – 416 с.
5. Петрушенко О. П. Феномен утопии (Методология дослідження, буттєві корені та соціально-культурні зв'язки): монографія / О. П. Петрушенко. – Львів: Кварт, 2011. – 284 с.
6. Сабат Г. В лабиринтах утопії та антиутопії / Г. Сабат. – Дрогобич: Коло, 2002. – 160 с.
7. Сизов С. С. Утопия и общественное сознание: философско-социологический анализ / С. С. Сизов. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. – 120 с.
8. Уэллс Г. Современная утопия. – Режим доступа: [http://fictionbook.ru/author/gerbert\\_djordj\\_uyells/sovremennaya\\_utopiya/read\\_online.html?page=1](http://fictionbook.ru/author/gerbert_djordj_uyells/sovremennaya_utopiya/read_online.html?page=1)
9. Фогт А. Социальные утопии / Андрей Фогт; [пер. с нем. Н. Стороженко]. – 2-е изд., стер. – М.: КомКнига, 2007. – 192 с. –

(Из наследия мировой философской мысли: социальная философия).

10. Фурье Ш. Судьбы мира и человечества // Ш. Фурье. Избранные сочинения: в 4 т. / Ш. Фурье; [пер. с фр. и коммент. И. И. Зильберфарба]. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – Т. 1. – 428 с.
11. Чаликова В. А. Утопия и свобода: (Статьи разных лет). – М., 1994. – 184 с. – Режим доступа: [http://www.orwell.ru/library/books/files/\\_023](http://www.orwell.ru/library/books/files/_023)
12. Шестаков В. П. Эсхатология и утопия: (очерки русской философии и культуры): учеб. пособие / В. П. Шестаков. – М.: ВЛАДОС, 1995. – 208 с.
13. Kumar K. Utopianism / Krishan Kumar. – Milton Keynes, England: Open Un-ty Press; Minneapolis: Un-ty of Minnesota Press, 1991 / Leed E. J. The Mind of the Traveller / E. J. Leed. – New York, 1991. – Режим доступа: <http://www.amazon.co.uk/A-Modern-Utopia-Penguin-classics/dp/0141441127>
14. Snodgrass M. E. Encyclopedia of Utopian Literature / M. E. Snodgrass. – Santa Barbara, 1995. – 644 p.

#### References

1. Berdiaev N. A. Tsarstvo Duha i tsarstvo Kesarya / N. A. Berdiaev; sost. i poslesl. P. V. Alekseeva; podgot. teksta i prim. R. K. Medvedevoi. – M.: Respublika, 1995. – 383 s. – (Mysliteli XX veka).
2. Gorfunkel A. H. Gumanizm, hristianstvo i utopia (Tomas Mor) // Gorfunkel A. H. Filosofija epohi Vozrozhdenia. – M., 1980. – Rezhim dostupa: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=lib&id=1330>
3. Karamzin N. M. Pisma russkogo puteshhestvennika. Povesti / N. M. Karamzin. Vstup. st. N. N. Akopovoi; Predislov. G. P. Makogonenko; Primech. M. V. Ivanova. – M.: Pravda, 1982. – 608 s., il.
4. Mor T. Utopia / Tomas Mor; [per. s latin. Y. M. Kagan]; comment. Y. M. Kagan i I. N. Osinovskogo; vstup. st. I. N. Osinovskogo. – M.: Nauka, 1978. – 416 s.
5. Petrushenko O. P. Fenomen utopii (Metodologia doslidzhennia, buttevi koreni ta sotsialno-kulturni zvi'язki): monografia / O. P. Petrushenko. – Lviv: Kwart, 2011. – 284 s.
6. Sabat G. V labiryntah utopia ta antyutopii / G. Sabat. – Drohobych: Kolo, 2002. – 160 s.
7. Sysov S. S. Utopiya i obshchestvennoe soznanie: filosofsko-sotsiologicheskii analiz / S. S. Syzov. – L.: Izd-vo Leningradskogo un-ta, 1988. – 120 s.
8. Wells G. Sovremennaya utopia. – Rezhim dostupa: [http://fictionbook.ru/author/gerbert\\_djordj\\_uyells/sovremennaya\\_utopiya/read\\_online.html?page=1](http://fictionbook.ru/author/gerbert_djordj_uyells/sovremennaya_utopiya/read_online.html?page=1)
9. Fogt A. Sotsialnye utopia / Andrey Fogt; [per. s nem. N. Storzhenko]. – 2-e izd., ster. – M.: KomKniga, 2007. – 192 s. – (Iz naslediya mirovoy filosofskoy mysli: sotsialnaya filosofia).
10. Fourier S. Sudby mira i chelovechestva // S. Fourier. Izbrannye sochinenia: v 4 t. / S. Fourier; [per. s fr. i comment. I. I. Zilberfarba]. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1951. – T. 1. – 428 s.
11. Chalikova V. A. Utopia i svoboda: (Stati raznyh let). – M., 1994. – 184 s. – Rezhim dostupa: [http://www.orwell.ru/library/books/files/\\_023](http://www.orwell.ru/library/books/files/_023)
12. Shestakov V. P. Eshatologia i utopia: (ocherki russkoy filosofii i kultury): ucheb. posobie / V. P. Shestakov. – M.: VLADOS, 1995. – 208 s.
13. Kumar K. Utopianism / Krishan Kumar. – Milton Keynes, England: Open Un-ty Press; Minneapolis: Un-ty of Minnesota Press, 1991 / Leed E. J. The Mind of the Traveller / E. J. Leed. – New York, 1991. – Rezhim dostupa: <http://www.amazon.co.uk/A-Modern-Utopia-Penguin-classics/dp/0141441127>
14. Snodgrass M. E. Encyclopedia of Utopian Literature / M. E. Snodgrass. – Santa Barbara, 1995. – 644 p.

*Petrushenko O. P., doctor of philosophy, associate professor, chief of the Department of Study of Ukraine, Lviv National Medical University named after Danylo Halitsky (Ukraine, Lviv), fspil@rumbler.ru*

#### Socio-cultural value of the utopia

*In article are given some characteristics of utopia that allows us to receive a new understanding of its role in contemporary philosophical studies of social and cultural life. The purpose of the article was to research the main aspects and reasons of utopia's social and cultural value. The methods of study are comparative, historical, phenomenological, universally adopted scientific methods. According to the author's idea utopia is the stuff of value and essence patterns and aims, that's why it must be in a certain distant from reality in principle. In this item utopia overlaps with culture in society – to make main points for orientation to man's activity, that cannot be fulfilled completely, but without them man's activity is impossible on principle. The attempts to put the utopia in reality deform both utopia and reality. The utopia in its ontological essence becomes the island of man's freedom that gives to man status of the Self-value person.*

**Keywords:** value, sense, utopia, the mental, freedom.

**Петрушенко О. П.**, доктор філософських наук, доцент, завідувача кафедрою українознавства, Львівський національний медичинський університет ім. Данила Галицького (Україна, Львів), [fspil@rumbler.u](mailto:fspil@rumbler.u)

#### Соціально-культурна цінність утопії

Очерчены характеристики утопии, которые позволяют по-новому понимать ее роль в современном философском осмыслении общественной и культурной жизни. Целью статьи является выяснение основных аспектов и причин социально-культурной ценности утопии. Методы исследования: компаративный, исторический, феноменологический, общенаучные методы. Согласно версии автора, утопия является совокупностью ценностных и смысловых образцов и ориентиров, поэтому она должна принципиально дистанцироваться от реальности. В этой своей характеристике утопия совпадает с ролью культуры в обществе – задавать ориентиры человеческой деятельности, которые не реализуются полностью, но без которых человеческая деятельность вообще невозможна. Попытки реализовать утопию деформируют и саму утопию, и действительность. В своей онтологической сущности утопия становится островом человеческой свободы, который обеспечивает человеку статус самодостаточной и самоценной сущности.

**Ключевые слова:** ценность, смысл, утопия, ментальное, свобода.

\* \* \*

УДК 17.034

**Савранська Н. О.**  
кандидат філософських наук, доцент кафедри етики та естетики, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), [n.savranska@gmail.com](mailto:n.savranska@gmail.com)

#### МОРАЛЬНІ РІШЕННЯ: МІЖ ІНТУЇВНІСТЮ, РОЗУМОМ ТА ЗВИЧКОЮ

Досліджується співвідношення значення моральної інтуїції та раціонального обмірковування у процесі прийняття рішень. Розглядаються дані досліджень психології та нейроетики, які надають перевагу у процесі прийняття моральних рішень не аргументації, а автоматичним та інтуїтивним процесам. Такі теорії стали особливо актуальними в останні два десятиріччя. Дж. Хайдт доводить, що раціональне обґрунтування морального рішення відбувається постфактум, коли саме рішення вже прийняте. Проте, такий підхід розглядає лише окремі акти прийняття морального рішення і не враховує весь попередній досвід суб'єкта, який це рішення приймає. Автор статті погоджується з Х. Сауером, що при розгляді всього ланцюжка вже прийнятих рішень та їх обмірковування, виявляється, що раціональна аргументація, яка для конкретної ситуації буде постфактум, для наступної вже буде – задалегідь. Автоматичні моральні інтуїції засновані, у тому числі, на звичках, які формуються через досвід та навчання.

**Ключові слова:** моральні рішення, моральна інтуїція, моральне обґрунтування, звичка.

Питання щодо причин морального вибору людини стало особливо актуальним у сучасних наукових дослідженнях. Це зумовлено активним розвитком емпіричної етики, психології моралі, нейроетичних досліджень, що в свою чергу пов'язано з появою нових методів дослідження мозку, які дозволяють візуалізувати активність тих чи інших його ділянок у момент розв'язання дилем та прийняття рішень. Протягом останнього десятиріччя особливо активно у світовій етичній науці та дотичних до неї галузях дискутуються проблеми співвідношення моральної інтуїції та раціональних суджень, морального обов'язку та утилітарної розсудливості, автоматичного та обміркованого під час прийняття моральних рішень. Процес формування моральних суджень та подальшого морального вибору викликає особливу зацікавленість, оскільки такий вибір часто має величезний вплив на долю кожної окремої особистості та суспільства загалом, а його розуміння допомагає дослідити природу самої людини.

Сучасні дослідження процесу прийняття моральних рішень проводяться на межі психології, нейронауки та етики. Чимало публікацій останніх років присвячено саме темі моральної інтуїції як основного чинника (або одного з чинників) прийняття моральних рішень та співвідношенню моральної інтуїції та моральної аргументації: М. Хаузер, Г. Кахане, К. Вейх, Х. Сауер, М. Рідлі, Дж. Грін, М. Фаріас, Н. Шакек, І. Тресей, Дж. Хайдт, та інші.

Метою даної статті і є аналіз співвідношення інтуїтивності та раціональності у процесі прийняття моральних рішень.

А. Гусейнов у статті “Мораль і розум” наголошує на тому, що моральна здатність людини має особливий статус, вона відрізняється від суто раціональних, пізнавальних здібностей. Її не можливо звести до знань. Вона є специфічною “атрибутивною властивістю людини”, “початковою основою людської ідентичності, яка для свого існування не повинна отримувати санкцію пізнаваючого (мало не написав “наглядаю чого”) розуму...” [3].

Американський біолог-еволюціоніст М. Хаузер як і філософ Дж. Ролз та лінгвіст Н. Хомскі аналізуючи специфіку моральної здатності припускають, що вона може бути вродженою на кшталт лінгвістичної здатності. Н. Хомскі стверджує, що така вроджена лінгвістична здатність лежить в основі будови будь-якої мови. Коли люди говорять, вони не думають про будову речень, про те, до якої частини мови належить кожне слово тощо і навіть можуть цього не знати, проте незнання правил не заважає їм правильно будувати речення. Більше того, якби в процесі мовлення людина постійно думала би про граматику, то це їй просто заважало би говорити. Також, не залежно від того, чи сприймаємо ми мову візуально, чи на слух у нас задіюються одні і ті ж ділянки головного мозку, які відповідають саме за розпізнавання мови, лексичне значення слів, створення речення і т.д., а не лише ті, що відповідають безпосередньо за аудіальне та візуальне сприйняття. По-суті, мовну здатність складають “принципи, які забезпечують породження мови та її розуміння кожною нормально розвинутою людиною” [5, с. 84]. При цьому, на рівні універсальної граматики йдеться про загальну спільну для всіх людей мовну здатність, а на рівні граматики конкретної мови – про її специфічні відмінні від інших мов граматичні принципи.

На думку М. Хаузера, аналогічно до граматично правильних речень, які з'являються на основі універсальної граматики спонтанно і майже автоматично, мають бути зумовленими моральною граматиною і етичні судження. При чому, так само, моральна граматика кожної окремої культури побудована на основі загальної універсальної граматики, але має і свої специфічні риси: “наша моральна здатність “обладнана” універсальним набором правил, а кожна культура встановлює специфічні виключення з правил” [5, с. 90].

У 70–80-х роках ХХ століття науковці запропонували розглянути цікаву уявну ситуацію, пов'язану з проблемою морального вибору, так звану trolley problem – “проблему трамваю” або “проблему вагонетки”, яку першою (1967 р.) у своїх роботах

використала Ф. Фут, пізніше її розвинув Дж. Томсон та аналізували у своїх роботах багато інших науковців. Ця дилема особливо актуалізувалася в останні десятиріччя у зв'язку з дослідженнями інтуїтивності моральних рішень. Дослідники пропонують уявити себе водієм трамваю. Трамвай проїжджає поворот, за яким п'ять залізничників ремонтують колію. Щоб уникнути зіткнення ви натискаєте на гальма, але виявляється, що вони не працюють. Ви помічаєте відгалуження колії, на яке ви можете звернути і врятувати життя п'ятьом залізничникам. Але на цьому відгалуженні також працює один залізничник і, якщо ви повернете, ви його вб'єте. Питання полягає в тому, чи вважаєте ви морально допустимим повернути [9, с. 1395]. Дж. Томпсон називає цю ситуацію “Водій трамваю” та пропонує також розглянути ситуацію “Перехожий біля перемикача”, у якій та ж ситуація має ту лише відмінність, що ви не водій трамваю, а перехожий, який щоб врятувати п'ятьох людей може перемкнути стрілку колій. Наступна ситуація, яку описує Дж. Томпсон – “Товстун”. У цьому випадку ви стоїте на пішохідному мосту, який проходить над колією трамваю. Ви так само бачите, що на колії знаходяться п'ятеро людей і єдине, що може зупинити трамвай – це щось достатньо важке на колії. Ви оглядаєтесь, нічого не знаходите, але помічаєте достатньо повну людину, яка нахилилася за перила і ви можете її зіштовхнути, завдяки цьому зупинити трамвай і врятувати п'ятьох людей, які знаходяться на колії [9, с. 1409]. Питання полягає в тому, чи припустимо повернути трамвай, перемкнути стрілку та зіштовхнути людину. Дж. Томпсон зазначає, що на перше питання всі, кому він його задавав, відповідали, що це припустимо, а деякі говорили, що це є навіть обов'язковим. Частина людей вбачала різницю між першою і другою ситуацією і вважали переведення стрілок неприпустимим. А щодо третьої ситуації всі, кого науковець питав, відповіли, що штовхнути людину – неприпустимо.

М. Хаузер разом зі своїми студентами склав “Тест на моральне почуття”, у якому, в тому числі, використовувалася схожа дилема. Тест розмістили у Інтернеті. На той час була лише англomовна версія. Близько 90% вважали припустимим перевести стрілку і лише 10% вважали припустимим штовхнути гладку людину на колію. Учасники тестування обґрунтовували свої відповіді по-різному, а близько 70% не залежно від рівня освіти взагалі не могли їх чітко аргументувати [5, с. 193–194]. М. Хаузер зазначає, що люди вважають “навмисну шкоду гіршою за передбачену..., але, як правило, не усвідомлюють, що у своїх судженнях спираються на різницю в оцінках навмисної і передбаченої шкоди” [5, с. 585]. Він доводить, що саме інтуїтивні моральні уявлення лежать в основі багатьох наших суджень, хоча іноді навіть суперечать принципам релігії, або права.

Група науковців під керівництвом оксфордського дослідника нейроетики, Г. Кахане, провела нейровізуальні дослідження процесу прийняття моральних рішень. Особливу увагу науковці зосередили на інтуїтивності та контрінтуїтивності моральних суджень. В якості інтуїтивних розглядалися моральні рішення, які негайно та нереклексивно обрала значна більшість незалежних опитаних осіб і, як зазначають

науковці, “цілком імовірно, що такі судження були обумовлені моральними безпосередніми інтуїціями, які зорієнтували реакції, що схилили людей, зробити певні види моральних рішень” [7, с. 400]. Дослідження показують, що часто ми приймаємо моральні рішення автоматично, на основі інтуїції, а не контрольованого свідомого обмірковування моральних рішень. Збільшення активацій ділянок мозку пов'язаних з емоціями протягом інтуїтивних моральних суджень не було виявлено, але спостерігалася активація у візуальній ділянці кори головного мозку (що, на думку дослідників може свідчити про значення в цьому процесі візуального уявлення) та у ділянках кори головного мозку пов'язаних з емоційною емпатією та емпатією, як формою “емоційного прийняття іншої точки зору” [7, с. 400]. На основі отриманих даних нейровізуалізації науковці припустили, що значна роль в цьому процесі належить емоційній емпатії, а у запуску інтуїтивних моральних суджень, можливо, відіграють роль афективні процеси, контрольовані ж обмірковування не створюють нових моральних реакцій через точну аргументацію, але замість цього вирішують конфлікт між уже існуючими конкуруючими моральними інтуїціями, наприклад, вибір між турботою про благополуччя інших і відраза до брехні” [7, с. 401]. Проте, вони наголошують, що не підтверджується безпосередній зв'язок між деонтологічними судженнями та автоматичністю процесів і навпаки, утилітарні судження не завжди пов'язані з контрольованими обмірковуваннями. Отримані результати свідчать, що “різниця між інтуїтивним і контрінтуїтивними судженнями має більш фундаментальне значення у моральному прийнятті рішень”, ніж зміст (деонтологічність чи утилітарність) цих рішень у конкретних ситуаціях [7, с. 401].

Філософ, етик Х. Сауер зазначає, що все більшої популярності набуває дуальна модель процесу пізнання, яка і стає підґрунтям розуміння моральних суджень. У цій моделі вважається, що рішення і поведінка засновані на двох відмінних психічних підсистемах:

Система I еволюційно більш давня, діє швидко і без особливих зусиль, робота цієї системи залишається у безсвідомому або передсвідомому, інформація у ній обробляється комплексно і часто емоційно [8, с. 257].

Система II еволюційно більш нова, контрольована, вимагає зусиль, свідомо, в ній відбувається аналітична покрокова аргументація [8, с. 257].

Рациональні моделі моралі, які ґрунтуються в першу чергу на системі II були досить популярні у 60–70-х рр. ХХ ст., але зараз вони піддаються критиці багатьма психологами та філософами, в тому числі вже розглянутими. Американський соціальний психолог Дж. Хайдт також критикує рациональні моделі моралі, але в той же час намагається певним чином поєднати рационалізм з інтуїтивізмом. Він припускає, що “не моральне аргументування стає причиною моральних рішень, а швидше навпаки, моральне аргументування, зазвичай, виникає постфактум, коли рішення вже прийняте” [6, с. 814], тобто у прийнятті самого морального рішення рациональне обґрунтування практично не має значення. Проте, все ж Дж. Хайдт намагається якось врівноважити у своїй моделі соціального інтуїтивізму міркування, емоції, інтуїцію і

соціальний вплив. Він наголошує, що хоча раціональна аргументація і відбувається постфактум вона все ж має певне значення. По-перше, моральна постфактум аргументація може мати вплив на інтуїції інших людей, оскільки моральне судження є не тільки одиничним актом, який відбувається в розумі однієї людини, але й безперервний процес, що може поширюватися протягом довгого часу і на різних людей. По-друге, люди іноді займаються моральним обґрунтуванням для себе, особливо якщо мають одночасно суперечливі інтуїції. Для того, щоб вийти з “глухого кута” вони застосовують і інтуїцію і міркування. І, по-третє, хоча це і зустрічається дуже рідко, людина може просто обмірковувати судження, які суперечать її первинній інтуїції [6, с. 828–829].

Х. Сауер йде далі, ніж Дж. Хайт і намагається довести, що автоматизм морального судження не заперечує його зв'язку з раціональними міркуваннями. Він стверджує, що “автоматизм морального судження може бути збалансований з раціональністю тільки у тому випадку, якщо моральні судження засновані на зразках морального обґрунтування, які, в процесі морального виховання, стають звичними” [8, с. 259]. Тобто він розглядає звички, як надбані автоматичні процеси, які існують у площині аргументів, а моральні судження як такі, що ґрунтуються на таких освічених інтуїціях. Автоматизм є невід'ємною ознакою звички, оскільки “звички – це поведінкові моделі, виконання яких спрацьовує при певних обставинах і стає автоматичним з плином часу” [8, с. 259].

Особливого значення звичкам у формуванні доброчесностей надавав ще Аристотель. У другій книзі “Нікомахової етики” він зауважував, що саме звичка чинити певним чином виробляє в людині чесноти, чи вади [1, с. 64]. На його думку, етична доброчесність “зростає завдяки тим вчинкам, завдяки яким вона виникла, але вона гине, якщо цих вчинків не робити, і що діяльність її пов'язана з тими ж вчинками, завдяки яким вона виникла” [1, с. 68]. Тобто мало зробити один правосудний вчинок для того щоб бути правосудним. Якщо ж людина хоче такою бути, вона має постійно робити правосудні вчинки, і лише коли в неї увійде це у звичку, коли здійснення правосудних вчинків буде “упевнене і стійке” [1, с. 69], вона такою стане. Звикнувши діяти певним чином, людина випрацьовує необхідні якості: “вчинки називаються справедливими і розсудливими, коли вони такі, що їх могла б здійснити розсудлива людина, а справедливий і розсудливий не той, хто просто здійснює такі вчинки, але хто здійснює їх так, як роблять це люди справедливі і розсудливі” [1, с. 69]. Більше того, хоча Аристотель і зазначає, що доброчесні вчинки мають бути свідомими, однієї раціональності, обмірковування у справі доброчесності виявляється замало. Він каже, що переважно люди нічого не роблять, а лише “вдаються до розмірковування і думають, що, займаючись філософією, стануть таким чином доброчесними. Щось подібне роблять для недужих ті, що уважно слухають лікарів, але нічого з їхніх розпоряджень не виконують. Бо так само як тіла при такому лікуванні не будуть здорові, так і душа тих, хто так філософує” [1, с. 69]. Отже, якщо лише розмірковувати над тим, що буде морально, а що ні, це ще не призведе до впевненості у

моральному виборі в конкретній ситуації, хоча в той же час кожен такий вибір має бути свідомим.

Отже, звичка обирати морально правильні рішення за певних обставин робить нас доброчесними, стає нашою другою натурою” і поки відповідний вибір не набув сталості, доброчесність ще не вихована. Через свої моральні рішення людина може усвідомлювати себе, те якою вона є, аналізувати та аргументувати для себе правильність, чи не правильність такого рішення. Герой п'єси Ж.-П. Сартра “За зачиненими дверима”, Гарсен, який вважав себе героєм, але одного разу вчинив як боягуз і шукає для себе виправдань, каже: “Я не придумав цей героїзм. Я його обрав. Ми такі, якими хочемо себе бачити”. На що отримує відповідь “Доведи, що це була не видумка. Лише вчинки визначають цінність наших бажань” [4]. Визнання себе “боягузом” вимагає власної рефлексії, та мужності: я хотів би бути героєм, я розумію, що це правильно і треба діяти як герой, але я не такий, я боягуз. Обмірковування попередніх своїх вчинків, може змінювати наші наступні інтуїції.

На думку Х. Сауера, якщо ми будемо розглядати кожне моральне рішення відірваним від решти досвіду, то обмірковування та аргументація будуть здійснюватися після самого рішення, яке засноване на інтуїції. Проте, він вважає такий підхід помилковим, оскільки моральна рефлексія “зворотного” впливає на інтуїтивні реакції людей, “удосконалює, формує та інформує їх” [8, с. 271]. Досвід прийняття моральних рішень і їх обмірковування – це безперервний процес, який створює своєрідний ланцюжок з вузлів зворотного зв'язку, де кожен попередній впливає на наступний і якщо подивитися на весь ланцюжок вузлів зворотного зв'язку, то “те, що раніше, мало вигляд простої розмови раптом починає мати вигляд дуже ефективного способу управління своїми інтуїціями” [8, с. 271]. Кожна людина вписана в контекст “ланцюжка” свого власного, унікального життя. Тобто людина – це те, яким чином вона звикла діяти. За висловом Гегеля “людина є ряд її вчинків” [2, с. 167].

На думку Х. Сауера, саме “нездатність точно аналізувати фактори, які впливають на вибір може призвести до випадків важких дисонансів ставлення / поведінки: аргументи, які люди промовляють собі можуть впливати на їх оцінку стану справ, але при цьому залишати їх поведінку майже повністю незмінною” [8, с. 271]. У той же час, людина обирає себе постійно, у кожному конкретному вчинку, які і утворюють, врешті-решт, отой “ланцюжок зворотного зв'язку”. Тому завжди лишається надія, що завдяки саморефлексії та основі аргументованого обмірковування відбудуться зміни її інтуїції і наступного разу вона зробить інший вибір.

Отже, Х. Сауер зазначає, що наші моральні інтуїції формуються, як досвідом, так і навчанням, які впливають на інтуїції не лише “після”, але і “до”.

У сучасній етичній думці йде суперечка щодо підґрунтя здійснення морального вибору та прийняття моральних рішень. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. особливого впливу набувають теорії, які доводять, що моральні рішення є в першу чергу інтуїтивними та автоматичними, заснованими, наприклад, на специфічній “моральній граматиці”. Вони наполягають на тому, що такі рішення люди часто приймають дуже

швидко, не рефлексивно, без раціонального обмірковування. Данні нейровізуальних досліджень також це підтверджують. Раціональне обґрунтування розглядається як таке, що відбувається постфактум, коли рішення вже прийняте. Проте, як доводить Х. Сауер, такі дослідження враховують лише конкретний момент прийняття рішень і не враховують весь попередній “ланцюжок” виборів людини та подальшого їх обмірковування. Автоматичний інтуїтивний в конкретній ситуації вибір, може ґрунтуватися на основі звичок, які в свою чергу формуються досвідом і навчанням.

#### Список використаних джерел

1. Аристотель. *Етика* / Аристотель; Пер. Н. В. Брагинской, Т. А. Миллер; Вст. ст. Ф. Х. Кесседи; Прим. Н. В. Брагинской, В. В. Библина. – Москва: ООО “Издательство АСТ”, 2004. – 492, [4] с.
2. Гегель Г. В. Ф. *Философия права*: [Пер. с нем.] / Георг Вильгельм Фридрих Гегель; [Авт. вступ. ст., с.3–43, и примеч. В. С. Нерсесянц]; АН СССР, Ин-т философии. – Москва: Мысль, 1990. – 524, [2] с., [1] л. портр. 22 см.
3. Гусейнов А. А. *Мораль и разум* / Гусейнов А. А. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000054/> – Назва з екрану.
4. Сартр Ж.–П. *За закрытыми дверями: Пьеса в одном акте* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kyvaev.narod.ru/prov/Lintr/Sartr.htm> – Назва з екрану.
5. Хаузер М. *Мораль и разум: Как природа создавала наше универсальное чувство добра и зла* / Марк Д. Хаузер; пер. с англ. Т. М. Марьютиной; под ред. Ю. И. Александрова; предисл. Ю. И. Александрова; илл. И. В. Молчановой. – М.: Дрофа, 2008. – 639, [1] с.
6. Haidt J. The Emotional Dog and Its Rational Tail: A Social Intuitionist Approach to Moral Judgment // *Psychological Review*. – 2001. – Vol.108. – No.4. – P.814–834.
7. Kahane, G., K. Wiech, N. Shackel, M. Farias, J. Savulescu and I. Tracey. The Neural Basis of Intuitive and Counterintuitive Moral Judgement // *Social, Cognitive and Affective Neuroscience*. – 2012. – Vol.7. – Issue 4. – P.393–402 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://scan.oxfordjournals.org/content/7/4/393.full?sid=e4c24f2e-9dc3-4216-a39e-a872741c93b6> – Назва з екрану.
8. Sauer N. Educated intuitions. Automaticity and rationality in moral judgement, *Philosophical Explorations: An International Journal for the Philosophy of Mind and Action* / Hanno Sauer // *Philosophical Explorations: An International Journal for the Philosophy of Mind and Action*. – September 2012. – Vol.15. – No.3. – P.255–275.
9. Thomson J. The Trolley Problem / Judith Jarvis Thomson // *The Yale Law Journal*. – Vol.94. – No.6 (May, 1985). – P.1395–1415. – <http://www.prisonexp.org/pdf/greatergood.pdf>

#### References

1. Aristotel'. *Jetika* / Aristotel'; Per. N. V. Braginskoj, T. A. Miller; Vst. st. F. H. Kessedi; Prim. N. V. Braginskoj, V. V. Bibihina. – Moskva: OOO “Izdatel'stvo AST”, 2004. – 492, [4] s.
2. Gegel' G. V. F. *Filosofija prava*: [Per. s nem.] / Georg Vil'gel'm Fridrih Gegel'; [Avt. vstup. st., s.3–43, i primech. V. S. Nersesjanc]; AN SSSR, In-t filosofii. – Moskva: Mysl', 1990. – 524, [2] s., [1] l. portr. 22 sm.
3. Gusejnov A. A. *Moral' i razum* / Gusejnov A. A. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000054/> – Nazva z ekranu.
4. Sartr Zh.–P. *Za zakrytymi dverjami: P'esa v odnom akte* [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.kyvaev.narod.ru/prov/Lintr/Sartr.htm> – Nazva z ekranu.
5. Hauzer M. *Moral' i razum: Kak priroda sozdavala nashe universal'noe chuvstvo dobra i zla* / Mark D. Hauzer; per. s angl. T. M. Marjutinoj; pod red. Ju. I. Aleksandrova; predisl. Ju. I. Aleksandrova; ill. I. V. Molchanovoj. – M.: Drofa, 2008. – 639, [1] s.
6. Haidt J. The Emotional Dog and Its Rational Tail: A Social Intuitionist Approach to Moral Judgment // *Psychological Review*. – 2001. – Vol.108. – No.4. – P.814–834.
7. Kahane, G., K. Wiech, N. Shackel, M. Farias, J. Savulescu and I. Tracey. The Neural Basis of Intuitive and Counterintuitive Moral Judgement // *Social, Cognitive and Affective Neuroscience*. – 2012. –

Vol.7. – Issue 4. – P.393–402 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://scan.oxfordjournals.org/content/7/4/393.full?sid=e4c24f2e-9dc3-4216-a39e-a872741c93b6> – Nazva z ekranu.

8. Sauer N. Educated intuitions. Automaticity and rationality in moral judgement, *Philosophical Explorations: An International Journal for the Philosophy of Mind and Action* / Hanno Sauer // *Philosophical Explorations: An International Journal for the Philosophy of Mind and Action*. – September 2012. – Vol.15. – No.3. – P.255–275.

9. Thomson J. The Trolley Problem / Judith Jarvis Thomson // *The Yale Law Journal*. – Vol.94. – No.6 (May, 1985). – P.1395–1415. – <http://www.prisonexp.org/pdf/greatergood.pdf>

*Savranska N. O., Philosophy Doctor, assistant professor of Ethics and Aesthetic Department, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kiev), n.savranska@gmail.com*

#### Moral decision making: intuition, rationalism and habit

*This article deals with the correlation between moral intuition and moral rationalism and decision making. It analyses the data of neuroethics and psychology researches which prove that moral decisions are based on automatic and intuitive processes and disprove that they are based on reasons. Intuitionist models are particularly popular in the last two decades. J. Haidt argues that moral rational reasoning occur post hoc, when judgment is already made. However, this model considers only single act of the moral decision-making and ignores all the previous experience of the subject. The author agrees with H. Sauer, that if we consider the whole chain of previously made decisions and their reflection we will see that post hoc reasons for a particular situation, for the next one will be Ex ante. Automatic moral intuitions are based, among other things, on habits, formed through experience and learning.*

**Keywords:** moral decision making, moral judgment, moral intuition, moral reasoning, habit.

*Savranskaja N. A., kandidat filosofskih nauk, docent kafedry etiki i estetiki, Natsionalnyj pedagogicheskiy universitet im. M. P. Dragomanova (Ukraina, Kieve), n.savranska@gmail.com*

#### Моральные решения: между интуитивностью, разумом и привычкой

*Исследуется соотношение значения моральной интуиции и рационального обдумывания в процессе принятия решений. Рассматриваются данные исследований психологии и нейроэтики, которые опровергают главную роль аргументации нравственных решений и придают основное значение в их принятии автоматическим и интуитивным процессам. Такие теории стали особенно актуальными в последние два десятилетия. Дж. Хайдт доказывает, что рациональное обоснование морального решения происходит постфактум, когда само решение уже принято. Однако такой подход оторвано рассматривает только отдельный акт принятия морального решения и не учитывает весь предыдущий опыт субъекта, который это решение принимает. Автор статьи соглашается с Х. Сауэр, что если рассмотреть всю цепочку уже принятых ранее решений и их обдумывания, окажется, что рациональная аргументация, для конкретной ситуации будет постфактум, а для последующей уже будет – заранее. Автоматические моральные интуиции основаны, в том числе, на привычках, которые формируются через опыт и обучение.*

**Ключевые слова:** моральное решение, нравственная интуиция, нравственное обоснование, привычка.

\* \* \*

УДК 342:321:316

**Саєнко О. Г.**

кандидат технічних наук, начальник кафедри  
військово-гуманітарних дисциплін, Військовий інститут  
телекомунікацій та інформатизації Державного  
університету телекомунікацій  
(Україна, Київ), saenko\_ag@ukr.net

#### СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

*Здійснено історичну періодизацію розвитку поглядів на публічне управління. Сформульовано авторське бачення сутності поняття “соціокультурні засади публічного управління”, його змісту і охарактеризовано складники: освіту, менталітет, солідарність, інформованість.*

**Ключові слова:** публічне управління, соціокультурні засади, освіта, менталітет, солідарність, інформованість.

Наприкінці ХХ ст., в результаті розпаду Радянського Союзу, Україна отримала незалежність. Перед державою постала низка питань, головним із яких було визначення шляху розбудови владних структур.



Незалежна Україна мала позитивний приклад реформування урядів багатьох країн світу, що здійснили ряд реформ, у відповідь на вимогу громадян, які були невдоволені великою кількістю державних установ та не надто високою якістю надання ними публічних послуг. Реалії життя вимагали заміни традиційних способів управління із застосуванням владних повноважень та усталених бюрократичних процедур на демократичні із залученням усього дорослого населення до вирішення питань державного управління. В державі відбувалась заміна традиційних механізмів управління на ринкові.

Невідкладною потребою для демократичної України постало формування правоздатної системи управління для забезпечення соціально-економічного розвитку суспільства шляхом побудови публічного управління, притаманного розвиненому суспільству. Вивчення, доступних автору, наукових джерел наштовхнуло на думку, що у вітчизняному науковому світі до цього часу основну увагу було присвячено дослідженню світової історії публічного управління, економічних, правових, інформаційних чинників його становлення і розвитку в незалежній Україні. Дещо поза увагою науковців залишилось дослідження проблеми соціокультурних засад публічного управління. Ці обставини зумовили актуальність даної роботи.

Проблема засад публічного управління характеризується різноманітністю змісту, різнобічністю спрямованості, відмінностями в рівнях і підходах її теоретичного осмислення. Специфіка даного дослідження вимагає звернення до наукового аналізу її в різних регіонах світу, на всіх історичних етапах розвитку суспільства. Нагромадження вітчизняних і світових джерел, припускає поділ напрацювань, присвячених проблемі соціокультурних засад, на декілька блоків.

До першого блоку умовно відносяться праці західних вчених. Їх можна поділити за усталеною в науковому середовищі періодизацією на:

а) джерела Стародавньої Греції та Стародавнього Риму (Платон, Цицерон, Арістотель). Для давньогрецької думки властиве єдине, нерозривне сприйняття політики та держави, держави та суспільства, що відповідно зумовило розвиток теоретичних уявлень щодо політики та управління.

б) наукова спадщина представників Нового часу (Т. Гоббс, Дж. Локк, Жан-Жак Руссо). У Новий час поступове осмислення взаємозалежності державної влади та приватного простору життєдіяльності людини сприяли піднесенню ідеї політичної свободи та громадянської рівності, їх забезпечення справедливими законами та інституційно оформленим соціальним контрактом.

в) з німецькою соціальною наукою (К. Маркс, Ф. Енгельс) пов'язано обґрунтування форми державного управління.

г) більшість сучасних вчених (Десмонд Кілінг, С. Паркінсон, Ю. Хабермас, М. Паркер Фоллетт, К. Політт та ін.) вводять в науковий обіг поняття публічне управління, суб'єкти господарювання з урахуванням їх менталітету.

До наступного блоку відноситься російська теоретична спадщина. На рубежі XIX – початку XX

століття також бурхливо розвивалися теоретичні проблеми управління. В умовах пострадянського розвитку Росії корисними для з'ясування методологічних питань соціокультурних засад управління є роботи Г. Герасимова [3], Д. Речкіна [9], А. Тихонова.

Праці даного періоду є цікавими серед російських джерел для дослідження соціокультурних засад управлінської діяльності, оскільки сучасні соціальні процеси ідентичні майже для всіх пострадянських держав.

Безпосереднім підґрунтям наукового дослідження соціокультурних засад публічного управління є вітчизняна теоретична спадщина. Її в роботі також умовно виокремлено у третій блок та поділено на декілька періодів. Перший це обґрунтування козацького публічного управління (М. Костомаров, Д. Яворницький). До другого періоду відносяться погляди на соціокультурні засади публічного управління в умовах Української Народної Республіки (В. Винниченко, М. Драгоманов, М. Грушевський та ін.). Третій – пов'язаний із знаходженням України в складі Радянського Союзу (І. Дзюба, І. Драч, В. Чорновіл). Своєю творчою працею вони прославляли культуру і ментальність рідного народу і закликали до пробудження національної самосвідомості та звільнення від імперської радянської системи управління. Четвертий період – пов'язаний із отриманням Україною незалежності. Щодо дослідження механізмів державного управління, їх складових та змістовного наповнення, то вони є предметом наукових пошуків багатьох сучасних вітчизняних науковців, таких як: Г. Атаманчук, О. Босак, А. Грицяк, Н. Єсипчук, В. Малиновський, В. Мартиненко, О. Оболенський [8], С. Стеценко, О. Суший [10] та ін. Загальним для наукових поглядів зазначених авторів є те що вони, в основному, розглядають механізми державного управління, які функціонують в органах публічної влади без врахування соціокультурних засад публічного управління [8].

Наявність значного масиву джерел свідчить про наукові досягнення в галузі дослідження управління взагалі і публічного управління зокрема. Поряд з цим залишилось ще багато нерозв'язаних питань. До них можна віднести визначення сутності, змісту і складників соціокультурних засад публічного управління; дискусійними є погляди на діалектичну єдність, нерозривність головних складників соціокультурних засад публічного управління, які в багатьох роботах розглядаються окремо.

Мета і завдання дослідження: проаналізувати соціокультурні засади публічного управління в сучасній державі Україна. Для досягнення мети необхідно вирішити наступні часткові завдання: визначити сутність і зміст соціокультурних засад публічного управління та їх місце в системі інших засад; окреслити шляхи його вдосконалення під впливом сучасних соціокультурних засад.

Методологічну основу дослідження становить комплексне використання загально філософських, загальнонаукових і спеціальних методів, зокрема використання в роботі методів: всезагального зв'язку та розвитку, системного аналізу, порівняльного та

структурно–функціонального. Використано діалектичний зв'язок філософських категорій загального, особливого і одиничного. Це дозволило вивчити магістральний напрям формування поглядів на публічне управління в соціокультурному руслі світового розвитку, визначити особливості становлення і поширення російських соціокультурних засад, та звернути увагу на одиничне – українські соціокультурні засади, що мають суто національні тільки йому притаманні риси.

Публічне управління – це передусім управління людьми. Звертаючись до людей, органи публічної влади впливають на них індивідуально і через різні колективи, утворені природним шляхом або за бажанням людей. Багато дій органів публічної влади звернені й до всеосяжного колективу – суспільства в цілому. Суб'єктом і одночасно об'єктом управління є колектив людей – громада: це громада села, селища, району, міста, країни, світове товариство, а також суб'єкти громадянського суспільства, у тому числі недержавні (у тому числі об'єднані спільними інтересами) організації, професійні, конфесійні, корпоративні та інші об'єднання.

У публічному управлінні задіяні люди з різними інтересами, цілями, ідеалами, цінностями, культурою, освітою, менталітетом, мотивами, установками й іншими соціальними елементами. Управлінська діяльність як соціальне явище залежить певним чином від системи соціальних засад, чинне місце в якій посідають соціокультурні засади.

Аналізуючи соціокультурні засади публічного управління пропонується звернутися до розгляду, сутнісного і змістовного наповнення ключових понять цього складного словосполучення, а саме: визначення сутності й змісту понять “соціокультурні засади”, і “публічне управління”. Справедливим буде зазначити, що серед сучасних дослідників існує декілька підходів до визначення поняття “соціокультурні засади” публічного управління.

Так, російський науковець Г. Герасимов під соціокультурними засадами пропонує розглядати соціокультурні чинники. Чинники, в його розумінні, це – причина, рушійна сила якого–небудь процесу, явища, яка визначає його характер або окремі його риси. При розумінні “соціокультурного” Г. Герасимов вважає, що “йдеться про специфічну характеристику дійсну цілісності суспільства, культури, людини і необхідності співвимірної їх зміни в динаміці трансформаційних процесів” [3].

Російська дослідниця Деметрадзе М. Р. вважає, що категорії “соціальне” і “культура” об'єднуються на міждисциплінарній основі (вбираючи інформацію від усіх соціально–гуманітарних наук і утворюючи комунікативні канали між ними) [4].

І. Костенок у науковій статті “Соціокультурні чинники місцевого самоврядування в Україні” також визначає соціокультурні чинники, як сукупність норм, уподобань, цінностей, символів, соціальних стратегій поведінки, що продукуються кожним окремим носієм певного типу культури. За змістом статті можна дійти висновку про вживання терміну “соціокультурні чинники” замість “соціокультурні засади” [7].

О. Суший, розглядаючи соціокультурні засади інституційної теорії державного управління пише, що “сутність державного управління за будь–яких часів визначена історичними умовами економічного, соціально–політичного та культурно–національного розвитку конкретного суспільства. Історичні умови впливають на процес формування моделей управління” [10]. На розуміння автора дослідження під терміном “соціокультурні чинники” у даній роботі маються на увазі історичні умови.

Розглянуті лише деякі точки зору дозволяють сформулювати власне бачення сутності соціокультурних засад публічного управління. На думку автора, висхідним пунктом формулювання поняття “соціокультурні засади” є необхідність об'єднання характерних рис соціуму і складових елементів культури. **Соціокультурні засади публічного управління – це сукупність соціальних і культурних чинників, використання яких забезпечує формування і реалізацію публічної влади суспільства знизу догори.**

Дане визначення дозволяє стверджувати про наявність декількох складників змісту соціокультурних засад публічного управління. До них, на думку автора, пропонується віднести: освіту, ментальність, солідарність інформованість та ін.

На провідне місце серед складників соціокультурних засад публічного управління у дослідженні поставлена освіта. Цілком погоджуючись із видатним українським ученим О. Оболенським, що освічена, економічно незалежна людина; гарантована діяльність інститутів свободи, рівності та братерства людей, інституцій, організацій; усвідомлення та реалізація засад громадянського суспільства; демократична, правова, соціальна держава; змішана конкурентно здатна економіка; участь суб'єктів громадянського суспільства в управлінні економікою; мирні, демократичні, еволюційні засоби вирішення протиріч і проблем в процесі класової співпраці; економічно, політично та ідеологічно домінуючий середній клас – виступають базисом прогресу сучасного суспільства [8].

Освіта виявляється своєрідним фокусом, в якому моделюються і аналізуються схеми, принципи, проекти як окремого, так і найближчого громадського розвитку. Розвиваючи освіту як соціокультурну систему суспільство формує нову соціальну реальність, як влучно зазначає Речкин Д. Н. “оскільки культурноосвітній простір стає простором проектування і реалізації суспільно значущих соціокультурних проектів, у зв'язку з чим виникає потреба в проектній діяльності” [9].

Наступним складником соціокультурних засад публічного управління є ментальність. Поняття, пов'язані з національною ментальністю та менталітетом, почали розглядатися не так давно. Так, поняття “менталітет” почало використовуватися для вивчення “духу народу” тільки у 20–х рр. ХХ сторіччя. Його ввели в обіг представники історико–психологічного та культурно–антропологічного напрямів Марк Блок [1], Дюпон–Мельниченко Ж.–Б. [5]. У первісному контексті “менталітет” означав наявність у представників тієї чи іншої спільноти, наприклад такої, як національно–етнічна чи соціально–культурна спільність людей, якогось певного

“розумового інструментарію”, свого роду “психологічної оснастки”, яка надає можливість по-своєму сприймати й усвідомлювати своє природне і соціальне оточення і самих себе.

На сьогодні в українському науковому середовищі існує значна кількість визначень менталітету. Короткий аналіз підходів до визначення менталітету дозволяє констатувати, що ментальність це певна характеристика народу, що відбиває її особливості які відрізняються від особливостей інших народів.

Справа в тому, що національний менталітет тісно пов'язаний з формуванням національної самосвідомості і для того щоб сформувати адекватну національну модель публічного управління слід враховувати національну ментальність, яка відображає глибинний рівень свідомості нації, її стиль мислення та має типові “ментальні характеристики, символічно оформлені в їх архетипи” [2]. Саме вони комплексно відбивають особливості духовності народу і його світосприйняття, віддзеркалюють ступінь розвитку суспільства як соціальний індикатор його стану.

Не менш важливим складником соціокультурних засад публічного управління є солідарність. Словники пропонують наступні тлумачення поняття “солідарність”. В академічному тлумачному Словнику української мови у 11 томах солідарність розуміється як “Спільність інтересів, однакості, єдність думань і дій, співчуття їм” Загальний тлумачний словник Російської мови пропонує наступне визначення солідарності – це активне співчуття будь-яким думанням або діям, спільність інтересів, однаковий образ дій або переконань.

Солідарність усередині громади може грати як позитивну так і негативну роль. Позитивна роль солідарності полягає в тому, що при підтримці громадою рішення, що приймаються зверху, і якщо дане рішення співпадає з її інтересами вона додаватиме максимум зусиль для здійснення задуманого.

У даних умовах соціальні інформаційні комунікації є каналами використання суспільно значущої інформації як основи організації будь-якої діяльності в суспільстві, вони забезпечують циркуляцію, відповідні обмінні процеси в його соціальній сфері. Видова різноманітність і якість цих комунікацій, характеристика мережі і є одним з найважливіших показників рівня розвитку суспільства й динаміки цього розвитку в зіставленні з процесами змін навколишньої дійсності [6].

Інформованість суспільства є важливим складником соціокультурних засад публічного управління. На сьогодні неможливо уявити управлінську систему від низової ланки до верхньої. Інформаційний складник пов'язаний із забезпеченням управлінської праці змістовною та достатньою інформацією.

В Україні, як і в загальносвітовому просторі, інформаційне навантаження на людину збільшується, що призводить до формування особистості нового зразка, людини, яка, не може залишатись байдужою до управління як на місцевому, регіональному так і на державному рівні. Інформатизація дозволяє кожному громадянину України приймати активну участь у публічному управлінні.

Таким чином здійснено системний аналіз і узагальнено існуючі наукові погляди представників української, російської й західної наукової думки на

публічне управління і його соціокультурні засади. На основі соціологічної рефлексії суспільно-політичних, соціологічних та інших джерел запропоновано авторське бачення соціокультурних засад публічного управління в суспільстві. ***Це сукупність соціальних і культурних чинників, використання яких забезпечує формування і реалізацію публічної влади суспільства знизу догори.***

Враховуючи фактичне знаходження України протягом значного часу у складі Російської імперії і формування соціокультурних засад українського суспільства під впливом імперського соціуму, визначено внесок філософської думки Росії у розвиток теорії і практики публічного управління.

На підставі історичного аналізу управління в Україні, як незалежної самостійної держави визначено періоди його розвитку: козацько-гетьманські часи формування публічного управління; перетворення України на складову Російської імперії – поява патріотичної думки про публічне управління в незалежній Україні, часи радянської України – погляди на шестидесятників, що закликали до незалежності; з отриманням незалежності в Україні активізовано дослідження публічного управління на теоретичному й практичному рівнях, в різних формах його прояву.

У дослідженні вивчено магістральний напрям формування поглядів на публічне управління в соціокультурному руслі світового розвитку, визначено особливості становлення і поширення російських соціокультурних засад, та виділені українські соціокультурні засади, що мають суто національні тільки йому притаманні риси.

Публічне управління в суспільстві існує і проявляється завдяки наявності суб'єктно-об'єктних відносин. Соціальний суб'єкт публічного управління визначається як реально існуюча форма організації колективного життя й діяльності деякої кількості людей, що мають об'єктивну внутрішню організаційну єдність, усвідомлення самої себе як цілісного утворення, здатність до вищої цілеспрямованості і до підпорядкування своєї діяльності досягненню загальносистемної мети. У кожному суспільстві є свої власні суб'єкти соціального спілкування – індивід, особистість, сім'я, клас, група, етнос, нація, держава.

Процес формування й розвитку соціокультурних засад публічного управління безперервний. Він розпочинається з дитячих років і має продовжуватися протягом усього життя людини. Форми і зміст виховання повинні змінюватись і враховувати ментальні фахові й вікові особливості об'єктів публічного управління. У виховному процесі слід використовувати всі суб'єктивні чинники публічного управління.

#### Список використаних джерел

1. Блок М. Антология истории или ремесло историка: монография / М. Блок / пер. с фр.: Е. М. Лысенко; примечания и статья А. Я. Гуревича. – 2-е изд., доп. – М.: Наука, 1986. – 255 с.
2. Бойко В. Ментальна конвергенція як нова парадигма трансформації та гармонізації культур / В. Бойко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://visnyk.com.ua/stattya/150-mentalna-konvergentsija-jak-nova-paradigma>

transformatsiyitagarmonizatsiyi-kultur.html. c. 251

3. Герасимов И. Трансформация образования – социокультурный потенциал развития российского общества / И. Герасимов. – М. : Социально-гуманитарные знания, 2005. – 311 с.

4. Деметрадзе М. Р. Центральная зона традиционных социокультурных ценностей как информационно-коммуникативный феномен. Новые подходы к изучению традиций и традиционализма (на примере России). Классификация традиционных ценностей / М. Р. Деметрадзе. – М. : ООО “НБ-Медиа”, 2012. – 122 с.

5. Дюпон-Мельниченко Ж.–Б. Французка історіографія ХХ століття: навч. посіб. для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / Ж.–Б. Дюпон-Мельниченко, В. Ададуров. – Львів: КЛАСИКА, 2001. – 158 с.

6. Інформаційна складова соціокультурної трансформації українського суспільства / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2012. – 202 с.

7. Костенок І. Соціокультурні чинники місцевого самоврядування в Україні / І. Костенок. – К.: Атіка, 2007. – 236 с.

8. Публічне управління: шляхи розвитку: матеріали наук.–практ. конф. за міжнар. участю (Київ, 26 листоп. 2014 р.): у 2 т. / [за наук. ред. Ю. В. Ковбасюка, С. А. Романюка, О. Ю. Оболенського]. – К.: НАДУ, 2014. – Т.1. – 150 с.

9. Речкин Д. Н. Российская модель управления: социокультурные факторы формирования и специфика: монография / Д. Н. Речкин. – Волгоград: ВПО, 2009. – 176 с.

10. Суший О. В. Психосоціальна культура державного управління: монографія / О. В. Суший. – К.: Світогляд, 2012. – 344 с.

#### References

1. Blok M. Antologiya istorii ili remeslo istorika: monografiya / M. Blok / per. s fr.: E. M. Lysenko; primechaniya A. Gurevicha. – 2-е изд., доп. – М. : Nauka, 1986. – 255 с.

2. Bojko V. Mental'na konvergenciya yak nova paradigma transformacii' ta garmonizacii' kul'tur / V. Bojko [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://visnyk.com.ua/stattya/150-mentalna-konvergentsija-jak-nova-paradigma-transformatsiyitagarmonizatsiyi-kultur.html>. c. 251

3. Gerasimov I. Transformaciya obrazovaniya – sociokul'turnyj potencial razvitiya rossijskogo obshchestva / I. Gerasimov. – М. : Social'no-gumanitarnye znaniya, 2005. – 311 s.

4. Demetradze M. R. Central'naya zona tradicionnyh sociokul'turnyh cennostej kak informacionno-kommunikativnyj fenomen. Novye podhody k izucheniyu tradicij i tradicionizma (na primere Rossii). Klassifikaciya tradicionnyh cennostej / M. R. Demetradze. – М. : ООО “НБ-Медиа”, 2012. – 122 с.

5. Dyupon-Mel'nichenko Zh.–B. Francuz'ka istoriografiya XX stolit'tya: navch. posib. dlya studentiv humanitarnih fakul'tetiv vishchih navchal'nih zakladiv / Zh.–B. Dyupon-Mel'nichenko, V. Adadurov. – L'viv: KLASIKA, 2001. – 158 s.

6. Informacijna skladova sociokul'turnoi' transformacii' ukrai'ns'kogo suspil'stva / [O. S. Onishchenko, V. M. Gorovij, V. I. Popik ta in.]; NAN Ukraini, Nac. b-ka Ukraini im. V. I. Vernads'kogo. – K., 2012. – 202 s.

7. Kostenok I. Sociokul'turni chinniki miscevoogo samovyraduvannya v Ukraini / I. Kostenok. – K.: Atika, 2007. – 236 s.

8. Publichne upravlinnya: shlyahi rozvitku: materiali nauk.–prakt. konf. za mizhnar. uchastyu (Kii'v, 26 listop. 2014 r.): u 2 t. / [za nauk. red. Yu. V. Kovbasyuka, S. A. Romanyuka, O. Yu. Obolens'kogo]. – K.: NADU, 2014. – Т.1. – 150 s.

9. Rechkin D. N. Rossijskaya model' upravleniya: sociokul'turnye faktory formirovaniya i specifika: monografiya / D. N. Rechkin. – Volgograd: VPO, 2009. – 176 s.

10. Sushij O. V. Psihosocial'na kul'tura derzhavnogo upravlinnya: monografiya / O. V. Sushij. – K.: Svitoglyad, 2012. – 344 s.

*Saenko O. G., Candidate of technical science, Head of the Military Humanities Department, Military Institute of Telecommunications and Information of the State University of Telecommunications (Ukraine, Kyiv), saenko\_ag@ukr.net*

#### Social and cultural principles of public management

*Historical periodization of public administration views development is carried out. The author's vision of the scope and the essence of the concept “socio-cultural bases of public management” is formulated and its elements: education, mentality, solidarity, awareness are characterized.*

*Keywords: public management, sociocultural bases, education, mentality, solidarity, awareness.*

*Saenko A. G., кандидат технических наук, начальник кафедры военно-гуманитарных дисциплин, Военный институт телекоммуникаций и информатизации Государственного университета телекоммуникаций (Украина, Киев), saenko\_ag@ukr.net*

#### Социокультурное основание публичной политики

*Осуществлена историческая периодизация развития взглядов на публичное управление. Сформулировано авторское видение сущности понятия “социокультурные основания публичного управления”, его содержания и характеризованы составляющие части: образование, менталитет, солидарность, информированность.*

*Ключевые слова: публичное управление, социокультурные основания, образование, менталитет, солидарность, информированность.*

\* \* \*

УДК 130.2

**Амеліна С. Б.**

аспірантка кафедри теорії та історії культури, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), lumencoelum@gmail.com

#### ПОПУЛЯРНА КУЛЬТУРА: СПЕЦИФІКА ТА СПОСОБИ ВЗАЄМОДІЇ З ЕЛІТАРНОЮ, НАРОДНОЮ ТА МАСОВОЮ ФОРМАМИ КУЛЬТУРИ

*Розглядається актуальна проблема концептуалізації феномену популярної культури. Ставиться завдання культурологічного аналізу характеру співвідношення популярної культури з елітарною, народною та масовою формами культури. Основна увага концентрується на механізмах функціонування артефактів даних типів культур у словесному полі популярної культури. Робиться припущення, що потрапляння у дане поле свідчить про певний соціокультурний статус артефакту, набуття ним специфічного модусу свого існування у якості популярного феномену. Результатом перебування артефактів у словесному полі популярної культури є спотворення їх іманентної онтології. Стаття відштовхується від засновку, що культура є полем боротьби за легітимне виробництво смислів, а артефакти названих нами форм культури містять в собі певні ідеологічні імплікації, тому набуття ними статусу популярного феномену може представляти національний інтерес.*

*Ключові слова: нарратив, модус, бобос, релокалізація, сингулярність, партиципація, культурна індустрія.*

Популярна культура, будучи космополітичною по своєму змісту, в умовах розгортання глобалізаційних процесів і занепаду народної форми культури, сприяє конвергенції культурних смислів та цінностей в масштабах планети. Виникнувши на рівні креативної, елітарної свідомості, певні концепти, ідеї, образи та нарративні форми потрапляють у смислове поле популярної культури, яка, виступаючи засобом трансляції, вирізняється власними структурами і закономірностями.

Метою статті є аналіз категорії популярної культури та її реляція з масовою, народною та елітарною формами культури.

При аналізі змісту масової, народної і елітарної форм культури варто звернутись до напрацьовань Х.Ортега-і-Гасета, Т.Адорно, М.Хоркхаймера, Р.Барта, У.Еко, С.Жижєка, А.В.Костіної, Н.Н.Суворова, Ю.Рижова, К.Е.Разлогова, Г.Л.Тулчинського, Т.Ф.Кузнецової, В.Лукова, а також до антології, котра представляє собою американський підхід до цієї проблеми (“Масова культура: сучасні західні дослідження”). Концепт популярної культури розробляє у своїй монографії “Популярна культура Web 2.0” Н.Соколова.

Американський антрополог Г.Генс у своїй типології пропонує виокремлювати І.високу, елітарну (elite, high),

2. народу (folk) та 3. масову, або низьку, або популярну форму культури [4, с. 145]. Як бачимо, Г. Генс ототожнює популярну і масову культуру, втім їх дистинкція має набагато потужніший евристичний потенціал, а ототожнення призводить до помилкових суджень, викликаних змістовими неточностями.

Саме слово *populus* етимологічно споріднене зі словом “народний”, що ускладнює розуміння різниці між цими концептами. В Римській імперії існувало поняття “*populusromanusquiritium*”, яким позначалась сукупність повноправних громадян Давнього Риму. В найдавнішу епоху ними були члени римської общини, об’єднані в роди – патриції. В результаті ж реформи царя Сервія Тулія до складу P.R.Q. були включені також плебеї, тобто неавтохтонне, прийшло населення, котре не мало до того громадянських і політичних прав. Власне цей історичний факт об’єднання корінного і прийшлого, різного за своїм економічним і соціальним статусом населення в межах однієї держави і надання їм однакових прав – свідчить на нашу думку про доцільність використання поняття “популярний” в нашому дослідженні. Поняття “популярного” на нашу думку втрачає конотації народного, ототожнення з “народним” у значенні автентичного, автохтонного. “Популярний” має значення загальнодоступного, зрозумілого всім через простоту викладу; як те, що є відомим, користується суспільними симпатіями, є поширеним.

А. В. Костіна наводить наступне визначення масової культури: це специфічний спосіб освоєння дійсності і адаптації до неї, який проявляється в умовах індустріально розвинутого “масового суспільства”, це явище, яке характеризує специфіку виробництва і поширення культурних цінностей в сучасному суспільстві. Її особливостями є орієнтація на смаки і потреби “середньої людини”, винятково висока “гнучкість”, комерційний характер, використання кліше при створенні її артефактів, зв’язок з засобами масової комунікації [4, с. 134]. Втім зауважимо, що далеко не вся продукція масової культури користується успіхом та попитом, існує велика кількість низькопробних артефактів, які не набувають масового поширення. Однак подібний комерційний неуспіх, малотиражність не є ознакою приналежності даних артефактів до інших форм культури, наприклад елітарної. Дослідник А. Павлов пояснює, що існує 2 критерії оцінки популярного феномена: 1) іманентна онтологія предмета, його реальна якість, особиста думка спеціаліста як спроба осягнення об’єктивної сутності даного артефакту; 2) соціокультурний статус предмета, його соціальна феноменологія [6]. На нашу думку дані критерії, чи ракурси розгляду можна екстраполювати і на інші форми культури. Власне другий критерій оцінки, який передбачає ситуацію успіху і визнання в глобальному масштабі пов’язується нами з популярною формою культури, конкретніше – зі способом буття артефактів інших форм культури у статусі популярного феномену.

Артефакти інших форм культури, потрапляючи у смислове поле популярної культури, в певній мірі втрачають свою сутність, оскільки дане поле не відповідає їх іманентній онтології, що породжує своєрідний спосіб буття даних артефактів у ньому.

П. Бурдье писав, що культура – це поле боротьби за легітимне виробництво смислів. На його думку, існує ряд соціальних просторів, в які поміщено агентів, що приймають участь в культурному виробництві. Предметом боротьби між гравцями культурного поля є питання про те, хто буде нав’язувати правила виробництва і відтворення смислів і які саме смисли будуть вважатися легітимними [7, с. 123]. Одним із таких полів, до того ж глобальним, на нашу думку, є поле популярної культури.

Популярна культура являє собою певний простір, смислове поле, в яке в певний момент можуть потрапити артефакти елітарної, масової і народної (у вигляді історичного спадку) форм культури. Потрапляючи у це поле, дані типи культур набувають специфічного модусу свого існування. Існування у формі “популярного” даних форм культури є іншим рівнем, іншим способом їх буття. Артефакти усіх цих форм культури переважно містять в собі конкретні ідеологічні імплікації, тому набуття ними стану популярності може представляти національний інтерес. У філософії модусом (лат. *modus* – міра, спосіб) позначається властивість предмета, яка виявляється лише в деяких станах. Стан у нашому випадку – це стан популярності і суспільного визнання у медійному просторі. Варто згадати відомий вислів М. Маклюєна “*the media is a message*”. Однак під “*medium*” у нашому випадку можемо розуміти не лише технічний засіб, який визначає специфіку рецепції, а наприклад особу, котра відноситься до ідеальної референтної групи, “бобос”. Власне завдяки такому “транслятору” у поле популярної культури потрапляють зразки елітарної культури. Завдяки Інтернет-виданням індивід має змогу дізнатись про улюблені літературні, музичні, художні твори “зірки”, фанатом якої він є. Переважно це є твори високої художньої цінності. Так, улюбленою книгою Вайони Райдер є “Над прірвою у житті” Селінджера, а Шенон Доєрті – твори Е. Хемінгуей. В журналі “*Cosmopolitan*” регулярно виходить стаття під назвою “Що в твоєму iPod?” це запитання задається зіркам українського шоу-бізнесу. Наприклад ми можемо дізнатись, що на даний момент Павло Гудімов захоплюється музикою Френка Сінатри, Rolling Stones, Pinc Floyd. З подібних видань, ми можемо довідатись, що інспіратором творчості відомого візажиста є творчість Тулуз-Лотрека, а Леді Гага в захваті від мистецьких проектів і “театру операції” французької художниці Леді Орлан.

Спосіб буття твору елітарної культури на рівні популярному характеризується поверховістю сприйняття в ситуації необхідності будь-якої реакції: реакція, реагування, переважно у формі шаблонного, стереотипного тлумачення є необхідною, оскільки сприяє соціальному становленню особистості, на думку Ж. Бодрійяра такий “культурний бульйон” є свідченням культурного громадянства.

Елітарне мистецтво у полі популярної культури зберігає атрибут езотеричності як складності прочитання (оскільки воно належить до спеціалізованої культури). Однак подібна езотеричність (обмеженість доступу) вже не відштовхує непідготовленого реципієнта. Езотеричність перетворюється на бізнес-стратегію, вона стимулює попит, адже закони ринку

говорять про можливість інтенсифікації, викликання інтересу покупця до продукту в умовах, коли доступ до нього є обмеженим. В нашому випадку обмеження доступу виглядає не як акційні пропозиції, закриті VIP-презентації або лімітований тираж культурної продукції, а як обмеженість доступу до змісту твору, до його розшифровки.

“Демократизація” мистецтва, його “вихід на вулиці” з музейних стін, можливість ознайомлення з найкращими зразками світового мистецтва поза межами філармоній, театрів, мистецьких центрів – усе це пов’язано з розвитком, здешевінням технологій відтворення. Однак спеціалізація, необхідність фахової підготовки як для створення, так і для сприйняття творів елітарної культури є її іманентною властивістю. Сприйняття цих творів стало можливим на профанному, неспеціалізованому рівні, однак на цьому рівні воно й залишилось. Це сприйняття виявляється у формі “демонстративного споживацтва”, коли твір виступає не більш як знак, котрий повинен розшифруватись однозначно – “я споживаю твір, отже це споживання конститує мою ідентичність”. Сам факт перегляду, читання твору повинен говорити про легітимність само ототожнення індивіда з певною групою. При цьому абсолютно зайвою є діагностика рівня розуміння твору, якість його “прочитання”. Як слушно зауважують Хоркхаймер і Адорно, місце насолоди займає присутність при цьому [при дійстві] і про це обізнаність, місце ерудиції – вигоди престижу [8, с.199]. Споживацька вартість мистецтва стає фетишем, ця вартість часто є єдиною властивістю артефакту, від якої отримується задоволення.

Артефакти народної культури в умовах втрати суб’єкта народної творчості (колективної свідомості) також набувають специфічного модусу в ситуації їх перетворення на популярне мистецтво. У даному випадку мова йде про культурну продукцію різних регіонів світу, яка завдяки певним обставинам, набуває популярності у світовому масштабі. Прикладами тут можуть бути російські матрьошки, шотландські кілти, японські нецке, мексиканські статуєтки жаби, яка символізує ацтекську богиню Землі Тлальтекутлі та безліч іншого. Сувенірна продукція, переважно низької якості – є квінтесенцією, втіленням уявлень особистуриста про культуру країни, в яку вона потрапляє. Як зазначає Д.В.Іванов, екзотика, яка являє собою особливий побут за межами буденності, формує особливий ринковий сегмент і визначає характерний тренд ультрасучасної економіки. Туризм є важливим не як відвідування іншої країни і прилучення до інших традицій, а як незвичайне, за межами побуту, проведення свого дозвілля [2, с.60].

Популярна культура є винаходом глобалізованої економіки. Потрапляючи в її смислове поле, артефакти народної культури набувають модусу екзотичності, який стимулює попит в ситуації, коли споживач займає критичну, “зовнішню” позицію по відношенню до певної культури. Перебуваючи у чужому для себе культурному середовищі, людина намагається скласти образ культури, систематизувати свої уявлення про неї і знайти знак, референтом якого стане ця культура. Власне сувенірна продукція є ефективним і легким засобом досягнення цієї мети. Втім, як ми зазначали, це

відношення до об’єкту набуває форми сприйняття без причетності, відтак автентичність, сингулярність перестають бути необхідними атрибутами артефакту. На цьому прикладі легко пояснити тенденцію релокалізації. Якщо вдасться глобально розмістити і відновити локальні особливості, відбудеться ренесанс локального без опори на традицію. Релокалізація позбавлена успадкованих якостей традицій в глобальному масштабі: в сучасному соціокультурному просторі ми спостерігаємо існування таких феноменів як італійські віяла, виготовлені в Китаї, африканський одяг, виготовлений в Голландії і Німеччині (з врахуванням специфіки конкретних племен і їх диференціації за орнаментами!), винайдення “традиційного” шотландського кілта англійським підприємцем та ін. [1, с.129].

Для того щоб набути популярності, артефакт народної культури повинен стати об’єктом максимально сконцентрованої специфічності, локальності, що однак виглядає як переконвертовування і створення ряду інтенсивних, сильних – максимально аттракційних для сприйняття ознак – ознак, рецепція яких, при відсутності партиципації, передбачає наявність у творі знаків, які можуть бути розміщені в системі семіотичних координат досвіду реципієнта. Наприклад, на думку Д. Комма, успіх фільму “Дзвінок” (реж. ГорВербінський, 2002) викликаний не приналежністю до японської культури, будучи локально специфічним і екзотичним, а навпаки – тим, що фільм є абсолютно універсальним і космополітичним. Насправді теми, підняті у фільмі, є темами західної цивілізації і філософського спадку, це – беззахисність сучасного раціонально налаштованого мешканця міста перед вторгненням архаїчного зла [3, с.166]. Тема ця проникла в Японію саме з Заходу, і в переконвертованому вигляді повертається на Захід, це повернення супроводжується комерційним успіхом.

Взаємодію масової і популярної культури ми розглядаємо, виходячи з засновку, що американська масова культура є первинною моделлю такої форми культури, тоді як національні варіанти масової культури є вторинними по відношенню до неї, що ще раз підтверджує факт уніфікації “культурної індустрії” в глобальному масштабі: адже національні варіанти масової культури лише відтворюють задану модель. Популярність національного варіанту масової культури визнається тоді, коли її артефакти набувають поширення і стають відомими поза межами нації-держави, в якій ці артефакти було створено. Національний варіант масової культури може отримувати чи не отримувати підтримку з боку державної культурної політики. Так, неймовірний успіх американської масової культури в плані експансії американських культурних цінностей в глобальному масштабі пояснюється не лише тим, що цьому типу культури не складають конкуренцію елітарна і народна культура, але й тим, що вона всіляко підтримується державною культурною політикою США (softpower) [5]. Для культурної політики США характерною є взаємообумовленість національного інтересу і національної ідеї, оскільки поширення принципів ліберальної демократії у світі є водночас і ідеєю американської нації, і її інтересом. В Росії, Японії,

Україні держава приділяє недостатньо уваги розвитку власної масової культури, яка формується стихійно, у відриві від культурної політики держави. Державна культурна політика недооцінює потенціал масової культури. Маскульт по своїй природі має здатність сприймати і переробляти ідеї, образи, іміджі будь-якого рівня складності і культурної цінності, в тому числі наприклад національну ідею. Відтак, як це не парадоксально, але на даний момент саме ця форма культури має високий потенціал поширення певних ідей (ідеологій) в межах нації-держави. В той же момент, коли артефакти маскульту долають кордон нації-держави, набувають популярності у ряді інших країн, де вони не лише репрезентують “культурну самобутність”, а й поширюють ідеї, що втілюють національний інтерес – ми можемо говорити про набуття національним маскульту модусу, який зумовлений його існуванням у полі популярної культури.

Отже, популярна культура – винахід глобалізованої економіки – являє собою смислове поле, в котре в певний момент можуть потрапити артефакти елітарної, масової, народної культури, набуваючи нового модусу свого існування.

#### Список використаних джерел

1. Глобальні модерності/за ред. М.Фезерстоуна, С.Леша, Р.Робертсона; пер. з англ. Т.Цимбала. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 400 с.
2. Иванов Д.В. Глэм–капитализм. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2008. – 176 с.
3. Комм Д.Е. Формулы страха. Введение в историю и теорию фильма ужасов. – СПб.: БХВ–Петербург, 2012. – 224 с.: ил.
4. Костина А.В. Массовая культура как феномен постиндустриального общества. – Изд. 4-е. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 352 с.
5. Неофициальная внешняя культурная политика как компонент “мягкой силы” США. – США–Канада: экономика, политика, культура. – 2007. – №4. – С.69–82 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до статті: <http://www.georgefilimonov.com/articles/non-official-extrenal-cultural-politics/>
6. Павлов А. Секс, насилие и сортирный юмор: почему пора полюбить маскульт: интервью [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusrep.ru/article/2013/05/08/pavlov>
7. Соколова Н. Л. Популярная культура Web 2.0: к картографии современного медиаландшафта: монография/Н.Л. Соколова. – Самара: Изд.-во “Самарский университет”, 2009. – 204 с.
8. Хоркхаймер М. Дialeктика Просвещения/ М.Хоркхаймер, Т.Адорно. – СПб.: Медиум, Ювента, 1997. – 312 с.

#### References

1. Globalni modernosti/za red. M.Fezerstouna, S.Lesha, R.Robertsona; per. z anhl. T.Tsymbala. – K.: Nika-Tsentr, 2008. – 400 s.
2. Ivanov D.V. Glem–kapitalizm. – SPb.: Peterburgskoe vostokovedenie, 2008. – 176 s.
3. Komm D.E. Formuly straha. Vvedenie v istoriju i teoriiju fil'ma uzhasov. – SPb.: BHV–Peterburg, 2012. – 224 s.: il.
4. Kostina A.V. Massovaja kul'tura kak fenomen postindustrial'nogo obshhestva. – Izd. 4-e. – M.: Izdatel'stvo LKI, 2008. – 352 s.
5. Neoficial'naja vneshnjaja kul'turnaja politika kak komponent “mjagkoj sily” SShA. – SShA–Kanaда: jekonomika, politika, kul'tura. – 2007. – №4. – S.69–82 [Elektronnyy resurs]. –Rezhym dostupu do statti: <http://www.georgefilimonov.com/articles/non-official-extrenal-cultural-politics/>
- 6.Pavlov A. Seks, nasilie i sortirnyj jumor: pochemu pora poljubit' maskul't: interv'ju [Elektronnyy resurs]. –Rezhym dostupu: <http://rusrep.ru/article/2013/05/08/pavlov>
- 7.Sokolova N.L. Popul'naja kul'tura Web 2.0: k kartografii sovremennoho medialandshafta: monografija/N.L. Sokolova. –

Samara: Izd.–vo “Samarskij universitet”, 2009. – 204 s.

8. Horkhajmer M. Dialektika Prosveshhenija/ M.Horkhajmer, T.Adorno. – SPb.: Medium, Juventa, 1997. – 312 s.

*Amelina S. B., graduate student of the Department of Theory and History of Culture, Lviv National University named after Ivan Franko (Ukraine, Lviv), lumencoelum@gmail.com*

#### Popular culture: spasticity and methods of interaction with elite, folk and mass forms of culture

*In article we consider a timely question of popular culture phenomenon excoitation. Our task is cultural analysis of correlation nature of popular culture with elite, folk and mass forms of culture. The main attention concentrates on the mechanisms of functioning of artifacts of given types of culture in popular culture semantic field. It is assumed, that insertion in given field gives evidence about some social and cultural status of artifact and about attainment a specific modus of its existence as popular phenomenon. The result of artifacts presence in popular culture semantic field is distortion of its immanent ontology. The article starts from the assumption that culture is a field of contention for legitimate production of meanings. The artifacts of that forms of culture, about what we say, include some ideological implications. So we may say about national interest in acquiring them a status of popular phenomenon.*

**Keywords:** narrative, modus, bobos, reception, relocalization, singularity, participation, cultural industry.

*Амелина С. Б., аспирантка кафедри теорії і історії культури, Львівський національний університет ім. Івана Франка (Україна, Львів), lumencoelum@gmail.com*

#### Популярная культура: специфика способов взаимодействия элитарной, народной и массовой формами культуры

*Рассматривается актуальная проблема концептуализации феномена популярной культуры. Ставится задача культурологического анализа характера соотношения популярной культуры с элитарной, народной и массовой формами культуры. Основное внимание концентрируется на механизмах функционирования артефактов данных типов культур в смысловом поле популярной культуры. Делается предположение, что попадание в данное поле свидетельствует об определенном социокультурном статусе артефакта, приобретении им специфического модуса своего существования в качестве популярного феномена. Результатом пребывания артефактов в смысловом поле популярной культуры является искажение их имманентной онтологии. Статья отталкивается от предположения, что культура является полем борьбы за легитимное производство смыслов, а артефакты названных нами форм культуры содержат в себе некие идеологические импликации, поэтому приобретение ими статуса популярного феномена может представлять идеологический интерес.*

**Ключевые слова:** нарратив, бобос, рецепция, релокализация, сингулярность, партиципация, культурная индустрия.

\* \* \*

УДК 394 (4/9); 801.8 (4/9)

**Ахмедова И.**  
научный сотрудник  
Института литературы им. Низами НАНА,  
(Азербайджан, Баку), [rus\\_rahimli@yahoo.com](mailto:rus_rahimli@yahoo.com)

#### МЕСТО ФOLKЛОРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ПОЭТИКЕ ПРОЗЫ

*Творчество Исы Гусейнова, выдающегося представителя азербайджанской художественной прозы XX века с первых дней творчества до последнего произведения черпало свое вдохновение из национального фольклора, богатейшей этнографической культуры своего народа. Писатель вписывал фольклорный колорит в канву описываемых мест и событий настолько мастерски и органично, что все эпизоды представляют собой уникальные показатели творческого этикета и творческих возможностей писателя. Все “картины”, изображения, события представленные автором, его творческое мышление, обеспечивая реализацию творческой идеи были построены на основе сугубо фольклорных элементов. Сформировавшиеся, ставшие уже определенной моделью образцы народных обрядов и традиций, типические характеры-носители национальных нравственных ценностей, трансформации памяти и др.- все это органично соединяется в единое целое, занимает важное место в писательской манере Исы Гусейнова.*

**Ключевые слова:** фольклор, этнография, национальный колорит, символика.

(статья друкється мовою оригіналу)

В творчестве одного из известных представителей азербайджанской прозы XX века Исы Гусейнов (Муганны) важное место занимает целенаправленное и

продуманное введение в текст элементов фольклора и национального колорита. Иса Гусейнов относится к тем писателям, в творчестве которых употребление всех указанных элементов носит системный характер. С первых дней своей творческой деятельности до самого последнего произведения писатель черпал вдохновение из национального фольклора, богатейшей этнографической культуры своего народа. В связи с этим возникает интересный вопрос-вопрос определения уровня подхода писателя к фольклорному материалу, этнографическим фактам. Писатель вписывал национальный, фольклорный колорит в канву описываемых мест и событий настолько органично, что все эпизоды представляют собой пример уникальных творческих возможностей писателя. Как известно, «эстетичность художественного произведения зависит от совершенства содержания, полноты образов и живости языка [3, с. 29]. «В местах, где проходил Анадил», «Арык», «Свадьба», «Немного романтики», «Справедливость», «Письмо с фронта», «Глыба», «Крепость Кёроглы», «Тайна», «Ахмед с зеркалом» «Шинель», «Унус», «Кувшин», «Здоровяк Меджид», «Пощечина», «Пепелище», «Двоюродная сестра», «Саз», «Звук свирели», «Кёллу Коха», «Сухая ветвь», «Родные и чужие», «Трагедия», «Кладбище», «Исахаг, Мусахаг», «Долина Змей или Судьба Пророка», «Сорок мешков золота» и другие произведения с точки зрения отражения национального колорита представляют большой интерес для исследований на самом разном уровне, еще более актуализируют их. Следует признать, что масштабы, уровень творчества Исы Гусейнова не всегда получал однозначную оценку в азербайджанской литературной критике. Это ясно проявляется в собственных записях писателя, его многочисленных интервью.

Тем не менее, независимо от тенденций, различий в точках зрения, независимо от того, под каким углом зрения рассматривался указанный вопрос – регулярное использование фольклорно-этнографических материалов, оригинальных фактов, их уместность и обилие однозначны и неоспоримы. Поэтому наиболее актуальным представляется вопрос о том, насколько точно, и на каком уровне сохранена «симметричность» фольклорных элементов в творчестве писателя, а также вопрос, насколько четко проявляется функционально-семантическая суть этих явлений. В частности, исследователь М.Гасымлы подчеркивает, что « для выявления исторической и эстетической сущности этнической культурной системы тюркских народов необходимо глубокое изучение процессов зарождения, изменения основных носителей этих явлений в самых различных течениях. Каждое направление должно исследоваться в объективном историко-географическом контексте, без которого создание реальной картины, панорамы невозможно» [6, с. 5] Все картины в произведениях Гусейнова, подача событий творческое мышление автора строится с опорой на сугубо фольклорные элементы. Все мотивы, события, образы в произведениях Исы Гусейнова являясь частью единой системы, привлекают внимание своей с жизненной силой.

Будучи текстовым явлением, фольклор также представляет собой систему знаков. Доминируя в

письменной литературе, фольклор является значительным явлением литературного текста, и посредством различных семантических кодов и шифров делает этот текст уникальным явлением. 60-е годы прошлого столетия характеризуются как исключительно важный этап, поворотный момент в развитии азербайджанской прозы. Эта точка зрения основывается на силе содержательной и функциональной семантики фольклорных и этнографических элементов, принесенных в то время в литературу. Одной из характерных особенностей творчества Исы Гусейнова, одного из представителей «поколения 60-х», помимо указанных выше особенностей, явилось то, что обращение к фольклорной символике стало уже одним из ведущих направлений в произведениях писателя. Творчество Исы Гусейнова всегда отличалось широким диапазоном как с тематической так и с содержательной точки зрения. Во всем творчестве, во всех произведениях писателя этнографические этюды, фольклорные явления, факты повествования, особенности подхода к данной проблеме проявляются в виде единой системы. Проза Исы Гусейнова с точки зрения национально-нравственной сущности и способов выражения этой сути характеризуется обилием фактов.

С точки зрения типологии текста произведения писателя имеют значение не только как правдивое изображение какого-либо события, или социальных и политических условий. Здесь привлекают внимание символика, «загруженная» в текст. Как первые писательские опыты Исы Гусейнова так и произведения, созданные уже в зрелый период творчества («Идеал», «Ад», «Кладбище», «Исахаг, Мусахаг», «Долина Змей» и др.) – все они отличаются обилием фольклорных явлений и этнографического материала. Названные произведения привлекли внимание литературных кругов именно функциональностью фольклорной символики и способствовали тем самым актуализации различных подходов к этой теме.

В целом, в творчестве Исы Гусейнова отчетливо бросаются в глаза серьезные различия в постижении и отражении реальностей жизни, подаче художественного материала, подходах к теме. При сопоставлении ранних произведений писателя с произведениями, написанными в 90-е годы и в последующий период эти различия видны наиболее ясно. Вместе с тем, характерной чертой произведений Исы Гусейнова является то, что основная «тяжесть» повествования ложится именно на фольклорный материал, на этнографические картины. Например, рассказ «Свадьба» ценен как фольклорное явление, содержащее описание быта народа, его обрядов, обычаев и традиций. Во всех произведениях писателя, даже в именах отдельных персонажей также содержится символический смысл, отражается определенная цель.

Эти имена удваиваются в тексте («Саз», «Звук свирели», «Кёллу (Кустистый) Коха», «Сухая ветвь», «Трагедия», «Ахмед с зеркалом», «Здоровяк Меджид», «Унус», «Пощечина», «Двоюродная сестра» и др.) и постепенно трансформируются в тексте в определенное течение, имеющее целью отразить национальный колорит, среду, образ жизни элатов, создать обо всем



этом правдивое представление. В самом деле, “имена персонажей основываются на их взаимоотношениях и эти имена вполне способны выявить отношение противоположной стороны к какому-либо персонажу”. Повесть “Кёллу Коха” является типичным примером подобного “именования” в творчестве Исы Гусейнова. В начале повести автор пишет: “У нас, в Гараджалар, если исключить детей и подростков, сколько людей столько и прозвищ. И всех их выдуманы и “закрепил” за людьми именно Коха. Поговаривали, что это пристрастие давать людям прозвища, передалось ему от его отца” [4, с. 259]. Обычай давать человеку прозвище, называть его другим именем сохранился по сей день. “Удвоение” имени, т.е. наличие у каждого человека двух имен, всегда имело место в быту тюркских народов, и как правило охарактеризовало человека. У Исы Гусейнова этот обычай создает впечатление компонента национального колорита. Обычай давать прозвища, представленный в ранних произведениях Исы Гусейнова разрозненно, эпизодически, в повести “Кёллу Коха” становится средством образности и представляется частью генетической памяти элатов. В Гараджалар до Коха прозвища людям давал его отец – Чопур киши. Подчеркивая в художественном тексте, что привычка эта была перенята Коха от его отца, Иса Гусейнов показывает таким образом одну из сторон жизни элатов, ее красочность. Кёллу Коха опирается на национальный менталитет и среди других образов, созданных писателем характеризуется именно своей символичностью. “Удвоение” имен дается в фольклорных источниках как типическое явление, широко применяемое в народных сказках, мифах, легендах, оно имело особые, привлекавшие внимание своим разнообразием формулы. Подобное “удвоение” у Исы Гусейнова представлено образами Коха и его отца Чопур киши. Коха в произведении становится выражением национального колорита, этнопамяти. “Удвоение” имени само по себе является выражением взаимоотношений между людьми, их представлений о Добре и Зле, отражает их быт. Писатель сделал своего героя выразителем своей цели, “зеркалом” своей среды и превратил таким образом стереотипы национальной памяти в художественный факт. Т.о. Коха является в определенном смысле средством выражения цели писателя. В фольклорном творчестве “удвоение” является серьезным и многогранным вопросом. В дастанах, сказках, мифах и легендах широко представлены самые различные формы и формулы подобного “удвоения”. “Удвоения”, т.е. переодевание, изменение облика, изменение имени, существование похожих или парных героев (правитель-шут) и т.п. берут свое начало в представлении о мире как о единстве двух начал.

В фольклорном творчестве удвоение своим функциональным характером отражает быт, повседневную жизнь, и будучи частью национального мышления, больше “нагружается” комическими оттенками. Например, в “Деде Горгуд”, в “Кёроглу” удвоение, переодевание, переименование носит совершенно различный характер. Так, в “Кёроглу” в эпизоде угона Гырата Хамзой мельник переодевается, или является на пир как ашуг, т.е. выполняет другие функции. В “Китаб Деде Горгуд” Бейрек выдает себя за

Дели Озана-сказителя, и этот эпизод, будучи текстовым явлением, также загружен “удвоением”. В творчестве Исы Гусейнова удвоение имен представляется как определенный пласт этнокультуры, проявляющийся как национальная память, национальный колорит.

Как известно, “комизм создает в содержании фольклорного текста очень существенные изменения. Эти изменения проявляются также и в “удвоении” образов. В фольклорном произведении, не имеющем комического содержания двойник образа может быть как положительным, так и отрицательным образом, тогда как в комическом произведении наблюдается совершенно иная картина. Основная разница заключается в том, что рассмотрение комического “двойника” в качестве отрицательного персонажа весьма затрудняется. Т.е. комический образ с одной стороны создается параллельно с “серьезным” образом, с другой стороны приобретает “внутреннюю” двойственную сущность. Внутри комического образа положительные и отрицательные черты накладываются друг на друга и образуют единое целое” [5, с. 4]. В творчестве Исы Гусейнова удвоение имени имеет функциональное содержание, т.е. оно характеризует отношения, поведение, поступки как часть национально-этической культуры, показывает как они оцениваются в социуме. Старуха Динге (ворчунья), Кёллу Коха, Гылындж (сабля) Гурбан, Мемме, Скрыга Зеби, Чене (челюсть) Багир, Гейдар-Лиса, Хыдыр-Предатель, Лимбуз Джаваншир, Подряд Гурбан и др. имена-прозвища могут служить примером подобных характеристик. Сам писатель проясняет этот момент на фоне встречи Гурбан киши с Кёллу Коха. “Почему меня называют Гылындж Гурбан? Потому что каждый раз увидев неправду, несправедливость, не задумываясь, вырубая их словно саблей. Так и прожил более 50 лет своей жизни” [4, с. 278].

Вопросы морали, опирающейся на национальные нравственные ценности является одной из первостепенных для творчества Исы Гусейнова. Эти ценности представлены писателем посредством фольклорных формул. Фольклорные элементы, являющиеся истоком, первоосновой выглядят как живой атрибут, усиливающий динамичность художественного текста, его эстетическую функцию. В “Кёллу Коха” приложение или удвоение имен персонажей не носит случайный характер, это явление напрямую связано с динамикой мышления социума. Эти явления, имея естественное течение, охватывают социальную сферу и обретают ценность как компоненты жизненных норм. Так, в произведении Гурбан киши обретает прозвище Гылындж Гурбан. Этот факт не является результатом случая или компонентом какого-либо эпизодического происшествия. В эволюции этого имени отражено движение народного мышления, это факт, явившийся ответом на моральные запросы общества. Т.е. внутренний мир этноса, его психологическое строение, нравственно-эстетические нормы и ценности, будучи явлением национального сознания обретают здесь системный характер. Гурбан киши становится Гылындж Гурбаном, Джаваншир-Лимбуз Джаван-широм, бабушка Пепе-Кёке (хлеб-каравай) превращается в старуху-ворчунью Джинда именно в результате

отношения к ним окружающих их людей. Все эти моменты обретают в тексте прозы художественную ценность именно своей функциональной семантикой и специфицируются как национальная память и источник энергии этноса. Действенность генетически заложенных нравственных норм, сохранение порядка в форме исторической памяти ясно проявляются в подходе к системе внутренних правил общества, отношении к этим правилам. “Символические образы, берущие начало в фольклоре занимают особое место в калейдоскопе художественных образов, с определенной целью символически обобщаются. Многогранные эпизоды обретают особое значение, особый смысл с точки зрения истории и современности. Этот прием углубляет художественность произведения, его содержание” [2, с. 28]. Текстовые клише, факты памяти, этнографические материалы, впечатляющая сила картин повседневной жизни составляют весомую часть творчества Исы Гусейнова. И бабушка Пепе-Кёке, и Старушка-Мурашка (Гарышга), и Гылындж Гурбан будучи связаны в единую линию этнографическими ценностями являются выразителями культуры этноса.

Обратимся к эпизоду в “Кёллу Коха”, представленному автором обилием этнографических фактов. “Перевернув садж для выпечки, бабка Пепе-Кёке, словно почувствовав издали наши желания, звала нас к столу, и дети быстро заполняли гарадам (жилище). Вдоволь наевшись горячих, с пылу, с жару хлебцев, загородив свет в полутемной землянке, мы в приподнятом настроении в кромешной тьме начинали играть в прятки” [4, с. 284]. Сила прозы Исы Гусейнова, заключается именно в обильном использовании фольклорных элементов в нужном направлении, в их выразительности. Создание национального колорита, функционально-символическая суть всех картин становится большим художественным преимуществом именно благодаря привязанности к памяти, фольклору, этнографическим материалам.

Богатый, красочный обиход, нормы жизни и поведения, система национальных ценностей сами по себе трансформируют формировавшееся веками архаическое мышление, этнографическую культуру, весь комплекс приобретенных знаний в единое целое. “Гарадам”, “кёке”, “пепе”, “газма” и т.п. названия есть терминология, входящая в систему понятий и представлений, связанных с не столь далеким прошлым народа. Посредством этих терминов писатель вносит в художественный текст события из жизни, культуры далекой и близкой нам. Развитие этноса на основе нравственных, жизненных норм, разнообразие характеров, красочность этнической сферы проявляется именно во взаимоотношениях образов. Как известно, “азербайджанский народ на протяжении столетий создал богатую нравственную культуру, отличающуюся характерными локальными чертами. Независимо от территории проживания, наши предки охраняли свое нравственное наследие и поныне передают его из поколения в поколение. Различные церемонии, обряды, ритуалы и правила, развившиеся на основе определенных общественно-экономических систем, музыка, праздники, игры-все это вместе взятое составляет нравственный мир, точнее нравственную культуру народа. Если хозяйственная, повседневная

жизнь, материальная культура дает представление об обиходе, быте народа, то нравственная культура, охватывая мировоззрение народа, этническую психологию, язык утверждает его нравственную суть” [1, с. 3]. Значительность творчества Исы Гусейнова заключается именно в прекрасном знании фактуры, связанной с материальной и моральной культурой, в предпочтениях, которые писатель дает этому материалу своих повествований. Поэтому, национальный колорит в прозе Исы Гусейнова превращается в цельный факт, и приобретает серьезную значимость как интересная проблема в литературно-художественной сфере.

По мнению многих исследователей, предпочтение, которое Иса Гусейнов отдает в своем творчестве материальному и моральному факторам стало уже целым направлением в творчестве писателя. Этот факт основывается на блестящем знании автором материала и его умении представить этот материал должным образом. Иса Гусейнов в эпическом повествовании никогда не относится к обрисовке фольклорного явления, события, этнографического материала как к простому, “сухому” изображению. В повествовательной манере Исы Гусейнова фольклорные символы, их галерея, весь фольклорный материал отличается новыми оттенками. Все произведения писателя с точки зрения архитектоники и типов текста служат созданию значительного уровня национального колорита, и подводит автора к новым творческим поискам. Национальный колорит, национальный литературный язык, его стиль и нормы, фольклорный потенциал, механизмы памяти, питающиеся образом жизни элатов, дают основание говорить о феноменальности творчества Исы Гусейнова. Повторим: в творчестве Исы Гусейнова каждый пример фольклорного творчества, будь то легенда, предание, сказка, анекдот, песня, баяты, пословица и т.д.- не ограничены в пределах понятий и представлений, выраженных этими примерами. Напротив, при создании автором национального колорита образцы фольклора обретают новый смысл, значение, оттенки выразительности, имеют различную интересную смысловую “нагрузку”, Новые функционально-семантические особенности, т.е. новые, “реконструктивные” элементы национального сознания обогащаются фольклорной памятью.

Определение разнообразия текстовой информации является одной из характерных особенностей художественной прозы Исы Гусейнова. Эпизоды, мотивы, механизмы памяти, подвижность архетипов, элементы этнознания, вводимые писателем в текст, требуют четкого разъяснения. И создание четкого, целостного представления о прозе Исы Гусейнова возможно только на основе комплексного подхода к этому явлению.

“Лесничий лихо сдвинул шапку на бок и снова запел... Он пел долго, не задумываясь особо глубоко, переиначивая экспромтом песню ашуга. Наконец, остановившись, лесничий громко расхохотался среди густого леса. Ашуг Аббас был жителем гор и пел о горах. Я житель равнин, и пою тоже о равнинах. Аббас говорил “Душа сожмется от тоски”. Я говорю: “Душа пусть обновится... И кто же из нас сказал лучше?” [7, с. 323]. Как видно из приведенного отрывка, внесение писателем в текст факта фольклора, эпизода из сказки,

рассказа, дастана или предания носит отнюдь не случайный характер. Напротив, здесь налицо творческое отношение к тексту, что является результатом живости образа и естественного подхода к нему автора. Писатель, желая показать все эпизоды и события в их собственном амплуа, часто прибегает к таким тонким нюансам. Примеры обрядов и традиций, сформировавшихся в сознании народа, типические примеры, носящие в себе национальные нравственные ценности, факты памяти занимают достойное место в писательской манере Исы Гусейнова.

Произведения писателя берут свои энергетические истоки именно из фольклора, и обретают свое бессмертие именно фольклорной символике. Национальная память, система нравственных ценностей этноса, выпуклое изображение архетипов, мотивация и другие черты являются значимым фактором творческого пути писателя, ведущего к оригинальности. В этом смысле, функциональная суть таких произведений, как “Звук свирели”, “Кёллу Коха”, “Сухая ветвь” намного больше и сильнее того впечатления, которое они производят с первого взгляда. Саз, свирель, сухая ветвь, Кёллу Коха и другие образы вносятся в текст не как простые образы или компоненты изображения. На самом деле все они имеют очень глубокоую суть, и своей семантической функциональностью раскрывают еще более глубокие пласты произведения. Так, смысл, указываемый музыкальными инструментами, такими как саз, свирель, развиваясь впоследствии от первых рассказов к повестям, развивается, и приводит к серьезным положениям, содержащимся в статьях Исы Гусейнова. В творчестве одного из интереснейших представителей азербайджанской прозы XX столетия Исы Гусейнова все эти особенности проявляются в форме функциональной семантики фольклора и этнографической культуры, опирающейся при создании национального колорита на генетическую память народа.

#### Список использованных источников

1. Алиев А. Нравственная культура азербайджанцев Грузии. – Баку: из-во “Элм”, 1995. – 125 с.
2. Алиева Р. Фольклорные мотивы в творчестве Мовлуда Сулейманлы / Автореф. дисс. док. философии по фил. наукам. – Баку, 2013. – 31 с.
3. Гаджиев А. Основы литературоведения. – Баку: из-во “АГПУ”, 2010. – 370 с.
4. Гусейнов И. Избранные произведения. В 3 томах. – Баку: из-во “Азернешр”, 1988. – Т.2. – 368 с.
5. Кязимоглу М. “Удвоение” образа в фольклоре. – Баку: из-во “Элм”, 2011. – 228 с.
6. Гасымлы М. Искусство сказителей–ашугов. – Баку: из-во “Угур”, 2011. – 228 с.
7. Муганна И. Избранные произведения. В 6 томах. – Баку: из-во “Евразия–Пресс”, 2009. – Т.2. – 432 с.

#### References

1. Aliev A. Nrvstvennaja kul'tura azerbajdzhancev Gruzii. – Baku: iz-vo “Jelm”, 1995. – 125 s.
2. Alieva R. Fol'klornye motivy v tvorchestve Movluda Sulejmanly / Avtoref. diss. dok. filosofii po fil. naukam. – Baku, 2013. – 31 s.
3. Gadzhiev A. Osnovy literaturovedenija. – Baku: iz-vo “AGPU”, 2010. – 370 s.
4. Gusejnov I. Izbrannye proizvedenija. V 3 tomah. – Baku: iz-vo “Azerneshr”, 1988. – T.2. – 368 s.
5. Kjazimoglu M. “Udvoenie” obraza v fol'klоре. – Baku: iz-vo “Jelm”, 2011. – 228 s.

6. Gasymlly M. Iskustvo skazitelej–ashugov. – Baku: iz-vo “Ugur”, 2011. – 228 s.

7. Muganna I. Izbrannye proizvedenija. V 6 tomah. – Baku: iz-vo “Evrzija–Press”, 2009. – T.2. – 432 s.

*Akhmedova I., researcher, Institute of Literature Nizami ANAS, (Baku, Azerbaijan), rus\_rahimli@yahoo.com*

#### Place folk values in the poetics of prose

*Isa Huseynov is one of most outstanding representatives of XX century Azerbaijani prose. His creativity from first works till the last one was inspired by national folklore and richest ethnographic culture of Azerbaijani people. The writer included ethnographic material in place and events description very organically. As a result all these episodes became the unique index of writer's creative abilities. All pictures and events, presented by writer, realize his main idea and are based on pure folk elements. The patterns of folk ceremonies, traditions became a formed model. As for typical characters, they are bearers of national moral values, genetic memory. All these aspects are united in Isa Huseynov's prose and get very important position in his creative manner.*

**Keywords:** folklore, ethnography, national color, symbology.

*Ахмедова І., науковий співробітник. Інститут літератури ім. Нізамі НАНА (Азербайджан, Баку), rus\_rahimli@yahoo.com*

#### Місце фольклорних цінностей в поезії прози

*Творчість Іси Гусейнова, видатного представника азербайджанської художньої прози XX століття з перших днів творчості до послед- нього творчі черпало своє натхнення з національного фольклору, багатющою етнографічної культури свого народу. Письменник вписував фольклорний колорит в канву описуваних місць і подій настільки майстерно і органічно, що всі епізоди являють собою унікальні показники творчого етикету та творчих можливостей письменника. Всі “картини”, зображення, події подані автором, його творче мислення, забезпечуючи реалізацію творчої ідеї були побудовані на основі суто фольклорних елементів. Сформовані, що стали вже певною моделлю зразки народних обрядів і традицій, типові характерні-носії національних моральних цінностей, трансформації пам'яті і інших.- все це органічно з'єднується в єдине ціле, займає важливе місце в письменницькій манері Іси Гусейнова.*

**Ключові слова:** фольклор, етнографія, національний колорит, символіка

\* \* \*

УДК 008:312.421

**Барна Н. В.**

кандидат філософських наук, доцент, директор Інституту філології та масових комунікацій, Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна” (Україна, Київ), lesya.makarenko@rambler.ru

#### ІНФОРМАЦІЙНІ КОМУНІКАЦІЇ ВІЗУАЛЬНИХ МИСТЕЦТВ

*Слово і зображення, письмо і фоноцентризм стають одним із драматичних декадансів майже протягом всієї культури. Словом Бог творив світ, слово в християнській культурі універсалізується, але зображення не в меншій мірі відображує світ. Більше того, зображувальний та вербальний дискурс вносять в цей простір не просто єдність, не просто взаємне доповнення, а ту гармонію, без якої не може існувати ніяка спільність, ніяка культурна єдність, в тому числі і мистецька.*

*Зараз виникає проблема виникнення нового іконізму, наприклад, для мережі Інтернет вже важливо щоб споживач інформації міг розуміти не одну, а дві або декілька мов, а все розмаїття немовного простору приходять з інформацією невербального типу, виникає проблема нової піктографії. Так, гостро постає проблема тоталізації жесту, тоталізації кінесіки, невербальної семіотики, яка із регіональних, кінетичних форм переходить в простір метакультурних і мегакультурних систем іконографії, де працює та єдина графематика, яка надає мову зображувальності, яка доступна всім.*

**Ключові слова:** інформація, комунікаційний простір, постмодерн, естетика, візуальні мистецтва.

Мистецький праксис говорить про те, що взаємоперекладання вербального та зображувального є горизонтами вбачання світу. Проте екологія аудіо–візуальних систем в її комунікаційному вигляді здається надзвичайно важливою. Всім зрозуміло, що переважання вербального, словесного каналу і недооцінюваного зображуваного призвело до того що, лівонапівкулева, будемо казати, культурна даність була домінантивною, особливо в тоталітарному суспільстві, де весь іконізм був зведений до простоти і ясності іконів

богів на землі, простих і ясних плакатів, чіткої символіки і ритуалістики, а словесний дискурс теж був клішованим і одноманітно театралізованим в просторі великих натовпів і площ. Згодом, ситуація помінялася, але не помінялася сама клішованість, сам трансформативний простір, де слово домінувало.

Зараз виникає проблема виникнення нового іконізму, наприклад, для мережі Internet вже важливо щоб споживач інформації міг розуміти не одну, а дві або декілька мов, а все розмаїття немовного простору приходить з інформацією невербального типу, виникає проблема нової піктографії. Це не просте завдання, але воно буде здійсненним, це вже очевидно. Так, гостро постає проблема тоталізації жести, тоталізації кінесіки, невербальної семіотики, яка із регіональних, кінетичних форм переходить в простір метакультурних і мегакультурних систем іконографії, де працює та єдина графематика, яка надає мову зображувальності, яка доступна всім і яку можуть осягнути всі. Але виникає зовсім інше питання, наскільки ця мова може мати свою поетику, наскільки вона не буде сурогатною, і не буде тим же самим експеранто, яке є мертвим, сухим і нікчемним системним апендиксом. Можна зрозуміти лише одне, що взаємодоповнення зображувально-вербального дискурсу є системне явище, яке завжди існувало в культурі, і на новому обрії свого співіснування воно виглядає якось інакше.

Екологічна стурбованість, говорить про те, що перенасичення зображувального і вербального тезаурусів створює неможливість їх перекладення один на один, більше того, неможливість їх зіткнення, і як наслідок, нове клішування, нове зомбування, нова тотальність, або новий тоталітаризм, який призводить до поверхневого, нехудожнього, більш того, не поетичного бачення світу. Начебто протиріччя зображення вербального долаються, але долаються не культурно, не мистецьким шляхом, а шляхом, знов-таки, агресії комунікаційних технологічних засобів, які актуалізують віртуальну реальність, сугестію, яка впливає на підсвідоме, що акумулює сенестезійні якості свідомості. Сенестезія, як відомо, – це перекладання модальності образу з одного типу сприйняття на інший, так екстерцепція перекладається на інтрацепцію з втручанням пропріоцепції (орієнтації в просторі), ми отримуємо симбіоз, який не завжди можна назвати екологічно вишуканим, навпаки, він є агресивним і занадто банальним, більше того, винищуючим будь-яку культурність і будь-яку людиновимірність з простору комунікацій.

Цікаво, що візуальна комунікація – це досить складний підтекст спілкування людини. Ми інколи не розуміємо, що за тим обличчям, що говорить з екрану, існує візуальна інформація, доліцефал, брахіцефал, подовженні обличчя, більш круглі спонукають до тої чи іншої реакції. Г. Почепцов пише: “Візуальні війни стали предметом нашого часу, так Леонід Брежнев, що цілується, цілком заслужено зайняв своє місце на Берлінській стіні, а, наприклад, в Комсомольській правді України, 1996 рік, 25 жовтня було повідомлення про такий факт. Мало кому відомо, що на попередні літній олімпіади в Американці вийшли на тропу війни проти донецької гімнастки Л. Підкопаєвої. Вулиці штатових городів були увішані величезними плакатами з

зображенням Лілії в момент одного з виступів, вираз обличчя гімнастки був страшно спалюваний гримасою, “Сама дивуюсь” – дивувалась Галина Лосінська, тренер чемпіонки, – “як фотографу вдалося зловити такий момент, Лілія завжди виступала з милою посмішкою на обличчі”. Розуміючи, яку утрировану поведінку мали спостерігачі приведенного пасажу. Ми сприймаємо, як один із варіантів, так званої, візуальної війни” [1, с. 103].

Ми можемо з’ясувати лише одне, що вихоплений кадр, вихоплене обличчя використовується з певною метою, може стати сімулякром, може стати знаряддям, для того, щоб здійснити ту, чи іншу реакцію, той чи інший поштовх, для того, щоб утворити реакцію на певну подію, яка не здається такою простою. Тобто ті ж самі змагання в Олімпійських іграх повинні були мати певний контекст, і цей контекст зробили зовсім не так, як нам хотілось би, але він відбувся. Образ ворога або образ друга дуже просто зробити з одного і того ж обличчя, для цього потрібно просто знайти декілька потрібних фотографій.

Але мова йде не про маніпуляцію зображеннями, мова йде про зображувальність комунікації як такої, яка залягає більш глибоко, ніж вербальний контекст спілкування, або публічності. Зображувальність як така говорить про жестиальність, про дотичність, про сприйняття світу на дотик, про те, що називав в певний час Іван Михайлович Сеченов “темне “м’язове почуття”, все це разом створює той контекст, який говорить про “ойкос” тілесного буття людини в просторі буття, в просторі існування людини в контексті різних культурних еонів, в контексті різних культурних та просторових можливостей. Як не дивно, але стара міфологема, що Тіресій, зрячий сліпець бачить все, бачить більше, ніж та людина, яка має зір, розсуває межі дистантрецепторів. Отже, сама рецепція як така в контексті комунікації є більшою, ніж рецепція диференційна.

Це полімодальність, це та ж сама синестезія, коли рецептори перекодуються один на одного. Втім синестезія ще тільки вивчається, є багато досліджень, які говорять про те, що зображувальні конфігурації, наприклад, чорно-білий ряд, несуть вже в собі зародок кольору, а кольорові редукуються до певних графем, до певного лінійного ритму. Вся ця складна і строката тканина полісенсорного сприйняття простору і часу в зображувальному контексті, саме в синестезії утворюється як цілий ряд сполук.

Сугестія, спонукливість звичайно використовується для тих, чи інших цілей, але нам важливо зрозуміти що, екологія аудіо-візуальної інформації має бути гармонійною, має нести в собі ауру культури. Більше того, вона має нести в собі весь контекст псюхе, контекст синестезії, який не можна редукувати і звести до картинки, одного обраного фрагменту. Можна сказати, що саме віртуальна реальність тут стає домінуючою, віртуальна в широкому і вузькому змісті. В широкому як істина, алетей, як те, що не приховано, як те, що дає нам повноту зображувального та вербального дискурсу, і разом дає повноту життєвих інтуїцій.

“Візуальні комунікації можуть бути символічно означені, так спікер палати представників Гінрич, один

з найбільш впливових діячів республіканської партії Сполучених Штатів Америки показав на прес-конференції перед Капітолієм стілець з ніжками різної довжини. Тім самим він хотів продемонструвати увагу адміністрації Клінтона до різних сторін американського суспільства. Самою довгою ніжкою виявилася увага до федерального керівництва, це була ніжка нормальної довжини. Проте інші, більш короткі, символізували сім'ю, духовні цінності і бізнес. Фотокартка цього стільця з'явилася навіть в "Известиях". Таким чином, Гінрич обрав вірний спосіб донести своє послання як можна до більшого числа людей і в максимально доступній формі", – відмічає Г. Почепцов [1, с. 103].

Тобто ми бачимо, що такий спосіб репрезентації інформації, як жест, маска, як певна клішована інформація, є діючим, бо він є архаїчним, відсилає до архаїчних способів здійснення акцій, в яких просто і доступно говориться про досить складні речі. Також відомо, що імідж Б. Клінтона створювався по-різному, і серед іміджевих масок є і така, де він грає на саксофоні. Це в певній ступені розкріпає його образ і вводить в середовище, стає доступним для маси. Ми бачимо, що така гра, гра з утворенням масового кумира є досить простою зображувально-вербальною структурою, яка в комунікаціях набуває іміджевого означення, або стає флеш-іміджем, тобто тілесним іміджем. "Необхідно відзначити", – пише Г. Почепцов, – що візуальна комунікація включає в себе також візуальний образ людини, а не тільки його слова. Спеціалісти пишуть, що ваш одяг може бути інформативним по відношенню до розмов про вашу особистість, ваше емоційне пристосування до життя. Елері Семптон будує таку таблицю використання "мови тіла". "Як я використовую свою посмішку, чи стою я прямо, чи є в мене контакт очима, чи не виглядаю я нерівним, як я використовую свої руки, як я входжу в свою кімнату, чи являється моє рукостискання сильним і діловим, чи стою я досить близько або далеко до людини яка говорить зі мною, чи я доторкаюсь до людини з якою спілкуюсь".

Таким чином, розгортається диспозиція – позитивні сигнали і негативні сигнали, використаний простір і невикористаний простір, спокій і нервозність" [1, с. 104]. Вся ця симптоматика говорить про ту тілесну кінетику, яка створює образ людини на екрані, яка стає образом візуальної комунікації. Але ця візуальна комунікація не може відбутися без вербального ряду. Цей ряд не є просто домальовка чи дописка знизу, а це є зображувальна словесність, тканина, яка дає образ як завершену особистість. Яка впевнює, веде за собою, яка є образом вождя чи політика. зачинає навколо себе простір і не сприймає нікого навколо себе.

Таким чином ви бачите, що комунікація не є однозначною і адекватною. Тобто ті прості схеми, за якими готують політиків, ділових людей, орієнтовані на однозначну комунікацію проповідника, месії, який несе в народ добро, радість, який своїм жестом іде назустріч і не більше того. Якщо перед вами більш складний контекст осмислення, рефлексії, більше того, безвихідних проблем, то тут прості схеми будуть лише драгувати. Ми мусимо розуміти, що сама по собі зображувальність, тіло людини, його флеш-імідж не може бути одномірними, не може бути створеним за

американським взірцем. Так наприклад, зараз одного із лідерів так званого донецького угруповування, якому м'яко кажучи нав'язують, чи шниють, чи приписують безкінечну кількість вбивств і інших абсолютно не добродійних вчинків.

Сучасних політиків готують американські політтехнологи якраз, виходячи з флеш-іміджу, їх вчать робити акцентовані пози, бути розкутими, розкритими, створювати безкінечну, білосніжну посмішку, але набагато складніше навчити бути людиною, навчити думати. Часто-густо сучасні бізнесмени говорять короткими фразами. Так, коли відомий політик сказав замість Анна Ахматова – Анна Ахметова, країну перекурило, країна відчула, що "Анна Ахметова" вже близько. Тобто Анна на шиї, яку ми знаємо з часів Пушкіна, і Анна Ахметова, це один візуальний ряд, один візуально-вербальний дискурс, який говорить про систему влади, систему відзнак, систему бачення світу владою і владністю. Владність теж може бачити. Це простір, в якому людина є просто натовпом.

Мавпізація і комунікація досить прості речі, але вони не завжди спрацьовують. Людина дуже швидко утворює імунітет проти цих флеш-іміджів. Її приваблює інша іпостась: дощ, камін, людина мокра, продрогла, гріється біля цього каміну. Путніки прийшли, запитали – "Хто ви?" – раб Геракліта? Ні, я сам Геракліт. Шум, ніхто не вірить що це Геракліт. Він почав говорити, всі зрозуміли, що це Геракліт – цар думки, володар розуму античного космосу. Це той, хто виказав думку, що космос мірами згоряє і затухає, той хто говорив про діалектику. Той, хто утворив світ. Той, хто відмовився від царства, але він не позбувся царства, царства думки.

Ми маємо перед собою різницю комунікаційних засобів, комунікаційних середовищ, різний світ вербально-зображувального дискурсу. Отже все зводиться до флеш-іміджу і до певних схем – так чи ні, чорне чи біле, гарне чи погане, означає спрощувати аудиторію, вважати, що вона є та, яка дуже швидко поведеться на ці прості і бездарні схеми. Втім зрозуміло однак, що традиція візуалізації тіла людини є надзвичайно важливою. Всім цікавий приклад, коли Петро Перший, який голів борода, який швидко переодягав купців і чиновників Західно-Європейського зразка, наштовхнувся на досить тривальну річ, біси, які малювалися на іконах, були безбородими. І це, якраз створило опір, всі говорили, що Петро Перший перетворює людей на бісів. Біс, як безборода істота, на відміну від людини з бородою, стає панівним, більше того, добродійним, більше того, керівним іміджем.

Зустріч культури, їх діалог як знищення однією культурою іншого зображувально-вербального дискурсу призводить до колонізації, до культурницької колонізації поза політичними і іншими конфігураціями. Ця реальність в комунікативному суспільстві визначається енергійно, жестуально, і надзвичайно категорично. Можна сказати, що наша культура пережила такий період колонізації, коли образ американізованого бізнесмена стає позитивним героєм, тоді як він в 60-ті, 70-ті роки сприймався цілком як негативний. Що ж відбулося? Героїзація й натуралізація грошей як флеш-імідж, чи злам політичної системи? І те, і інше. Разом із зломом політичної системи були перетворені стереотипи і візуальні флеш-іміджи, які

вже мають іншу вербальну окраску, іншу вербальну позначку. Коли сьогоднішній депутат Верховної ради України дає декларацію про доходи, в неї ніхто не вірить, як до речі, мало хто вірить і у декларацію про доходи американських сенаторів. Це говорить про те, що він хоче приєднатися до простих людей. Є круті бізнесмени, які, навпаки, дають правдиву декларацію, але таким чином вони проводять межу між простими людьми і собою.

Ми бачимо, що консолідація, селекція як говорить Луман і разом диспозиція існують й в просторі мас-медіа, в просторі комунікації, що є одним із важливіших принципів, або вимог конфронтаційно-конфліктного мислення. Тут мислення не може бути філософським. Комунікація, особливо мас-медіа, інколи включає філософські передачі, але ж пізно ввечері і дуже рідко. Це простір жестуальний, простір площі, хоча він привноситься в кожну кімнату, створює прості і ясні рішення з простими і ясними арифметичними підрахуваннями. Якщо б все було складніше, негативний ефект цієї комунікації був би запрограмованим заздалегідь. Цікава проблема – обличчя на екрані, обличчя в газеті і обличчя, яке людина зустрічає віч-на-віч в просторі владної комунікації.

Так Г. Почепцов пише: “Горбачов вперше з’являється на портретах без родимої плями, Тетчер намагається використати більш-ранні свої фотографії, але спеціалісти з Public relations порадили їй не робити це, щоб не виникло зіткнення між лідерами на екрані телебачення та на плакаті, а тоді помічене фальшування могло б призвести і до несподіванки. В той же час Рейган використовував свої більш ранні зображення із кінофільмів. Лідери намагаються під час зйомок зняти окуляри, відмовитись від сигарети, намагаються зробити свої обличчя більш наближеним до ідеального. Хоча, при цьому, можливе деяке зрушення природничого, але тоді приходиться робити вибір, як це роблять наприклад англійські прем’єри. Не дивлячись на те, як молоді і гарно виглядає прем’єр міністр Джон Мейдж без окулярів, він відчуває себе в них безпечніше” [1, с. 107].

Ми бачимо, як створюється флеш-імідж, і бачимо, як людина любить ікон. Легенда про великого інквізитора якраз деталізує цю проблему. Коли Христу говорить великий інквізитор, що тебе двічі розіпнуть, плебс залишився тим же самим, а ти прийшов дарма в цей світ, він мовчить і ще раз готовий прийняти жертву. “Всі звикли до тебе як до ікони, а ти хочеш знову робити добро, навіщо воно?” Добро, зло, ікона – це такі прості речі, які існують в комунікаційному просторі. Їх ойкос має бути цілісним, він тяжіє до фундаментальних цінностей. Якщо він позбавляється цих цінностей, ми потрапляємо в технологічно-маніпулятивний простір, який здійснюється як операція пересадки одного обличчя на інше, де органи політичні замінюються на органи психологічні, а наші почуття, підмінюються почуттям натовпу.

Є цікаві розвідки щодо найвеличнішої фотографії християнського іміджу і “найвеличнішого флеш-іміджу” – плащаниці Христа. Коли на комп’ютерах опрацювали це зображення, воно видало позитив. Це достатньо продовгувате обличчя, красиве, де існують

абсолютно чисті лінії, із абсолютно ясним, добрим поглядом. Вчені багато робили подібних метаморфоз, вони брали картини Леонардо Да Вінчі, але як би не намагався точно художник намалювати або скопіювати обличчя, він все одно вносить туди дисиметрію. Комп’ютер викидав перед людьми монстра, викидав перевернуті, явно не красиві, спалювані конфігурації, тоді як в плащаниці була ідеальна завершеність. До сих пір точаться міркування, як же тіло вишло через цю тканину. Можна сказати, що ми маємо перед собою один із дивних негативних просторів.

Цей негативний простір можна порівняти з негативним простором архітектури, як альмамагер всього позитивного, що надбудовується над землею, все, що створює людина для свого життя. Цей негативний простір зображувальний, який комп’ютери зробили позитивним. Це ікона, не фотокартка, це диво, міф, ще один міф електронної, комунікаційної віртуалістики, або зображувального комунікаційного простору, де до нас доходить диво, яке ніхто ніколи не міг і не може побачити. Посередник цього дива – комп’ютер, комп’ютерні технології. Адже вони мало про що говорять. Людина говорить про те, що її зображення є нескінченність, її слово є нескінченність. У зображувально-вербальному дискурсі існує взаємодоповнені думки, слова і зображення як позитивного і негативного світу. Комунікація виникає як спілкування, єднання натовпу і, навпаки, спільність нації і близьких один до одного “Я” і “Ти”.

Г. Почепцов пише: “Вербальна комунікація має найголовніший характер в будь якій сфері людської діяльності. Професійне володіння мовою стає важливішою складовою успіху дуже багатьох професій. Так, голос Олександра Лебідя став його важливою характеристикою. Шамкуюча промова Брежнева знищила будь-які зусилля пропагандистів” [1, с. 118]. Ми говоримо про тембр, про промову, говоримо про те, як доноситься думка. Дуже багато людей блискуче пише і погано говорить, а дуже багато людей блискуче говорять і погано пишуть. Думка не адекватна вимовлянню, не адекватна тексту, думка є щось спільне, вона презентується зображувальним і вербальним дискурсом. Думка – це кентавр, де є зображувальність як глибина, фундаментальна засада, спонукана до цілісності, синхронного схоплення світу і слова як розгортки в просторі.

Христос не впевнював словом, але впевнював чудом, єднанням слова і зображення, що є чудом. Це чудо ніхто, ніколи не може позбавити своєї міфологічної, глибинної фундаментальності. Якщо його розкадрувати, рознести по складовим комп’ютерних технологій, то ми отримаємо або позитивний, або негативний простір.

А тут існує і негативне, і позитивне. Глибинні фундаментальні засади як міф стають тим фундаментальним *communiqué*, тою єднаючою віссю, яка дає можливість відчуті єдність, відчуті диво єднання, або самотності як крайню ступінь уходу з цього світу. Можна сказати інакше, єдність вербально-зображувального дискурсу є певний ритуал, ідеяція, витанцювання змісту, за давньогрецьким зразком, висловлювання, картинна передача інформації як цілого світу.

Та частка інформації, яка інколи дається як частка, задумана як частка завжди несе все ціле. Людина – цілісна істота, світ є цілісним, без цієї цілісності вона втратить те, заради чого прийшла в цей світ. Цілісність, універсальність – це всезагальність. Ці реалії відрізняють людину від всього іншого, того що можна назвати мертвим, на відміну від живого слова, живого зображення, живого єднання людини і людини, людини і всесвіту. Інколи стає дуже жаль, чому так мало живуть політичні лідери, такі як Олександр Лебідь, який швидко пішов з цього життя, і такі навіть як Леонід Брежнев, легенда приготувала йому жити в Африці вічно.

До сих пір ходять розмови, що він там живе з молодою коханкою, і ніхто не рахує, скільки ж йому віку в цей час. Це дуже важливий феномен, флеш-іміджі спонукають до іконізму, до ікони. Так, політики як живі ікони, боги на троні, ікони, які діють, активно створюють наше життя. Вони мають бути вічними. Якщо не муміями, яка лежить в мавзолі, то, у всякому разі, існувати і діяти, поки живемо ми. Проте, вони, як живі люди, уходять. Ми звикаємо до зникнення ікон, до зникнення цінностей, до зникнення комунікаційного простору, який утворюється на певний час. І ця мінливість, це чергування життя і смерті, черезполосиця чорного і білого не здається нормальною. Вона була б нормальною, якщо б не долала бар'єри іконізму. Втім люди вже не вірять іконам, живому іконізму і називають їх симуляцією. Тут,десь поруч стоїть ефект реклами, про що і буде мова в наступних статтях.

#### Список використаних джерел

1. Почепцов Г. Коммуникация // Реклама, внушение и манипуляция. – М.: БАХРА–М, 2001. – С.102–137.
2. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века [Текст] / Г. Г. Почепцов. – К.: Изд-во “Ваклер”, 2002. – 349 с.
3. Художественный рынок: Вопросы теории, истории, методологии [Текст] / [за науч. ред. Т. Е. Шехтер]. – Спб.: Спб ГУП, 2008. – 232 с.
4. Шарков Ф. И. Интегрированные бренд–коммуникации [Текст] / Ф. И. Шарков. – М.: РИП–холдинг, 2004. – 243 с.

#### References

1. Pochepcov G. Kommunikacija // Reklama, vnushenie i manipulacija. – M.: BAHRA–M, 2001. – S.102–137.
2. Pochepcov G. G. Kommunikativnye tehnologii dvadcatogo veka [Tekst] / G. G. Pochepcov. – K.: Izd-vo “Vakler”, 2002. – 349 s.
3. Hudozhestvennyj rynok: Voprosy teorii, istorii, metodologii [Tekst] / [za nauch. red. T. E. Shehter]. – Spb.: Spb GUP, 2008. – 232 s.
4. Sharkov F. I. Integrirovannye brend–kommunikacii [Tekst] / F. I. Sharkov. – M.: RIP–holding, 2004. – 243 s.

*Barna N. V., PhD, Associate Professor, Director of the Institute of Languages and Communication, Open International University of Human Development “Ukraine” (Ukraine, Kiev), lesya.makarenko@rambler.ru*

#### Information communication visual arts

*Word and image, writing and fonotsentryzm become one of the dramatic decadence nearly throughout the culture. Word of God created the world, the word Christian culture universalizuyetsya, but the image is not less reflects light. Moreover, the figurative and verbal discourse made in this space is not just unity, not just complementarity and the harmony, without which there can be no community, no cultural unity, including art.*

*Now there is a problem of the origin of the new ikonizmu, for example, to the Internet network are important to consumer information could understand not one but two or more languages, and the diversity of non–language information space comes from non–verbal type, a new problem pictography. Thus, the acute problem of totalization gesture totalization kinesiky, non–verbal semiotics that regional, kinetic forms moving in space and metakulturnogo mehakulturnyh of iconography, and employing only hrafematyka that provides zobrazhuvalnosti language that is accessible to all.*

**Keywords:** information, communication space, postmodern aesthetics, visual arts.

*Барна Н. В., кандидат философских наук, доцент, директор Института филологии и массовых коммуникаций, Открытый международный университет развития человека “Украина” (Украина, Киев), lesya.makarenko@rambler.ru*

#### Информационные коммуникации визуальных искусств

*Слово и изображение, письмо и фоноцентризм становятся одним из драматических декадансов почти в течение всей культуры. Словом Бог творил мир, слово в христианской культуре универсализуется, но изображение не в меньшей степени отражает мир. Более того, изобразительный и вербальный дискурс вносят в это пространство не просто единство, не просто взаимное дополнение, а ту гармонию, без которой не может существовать никакая общность, никакая культурное единство, в том числе и художественная.*

*Сейчас существует проблема возникновения нового иконизма, например, для сети Internet уже важно чтобы потребитель информации мог понимать не один, а два или несколько языков, а все разнообразие неречевого пространства приходит с информацией невербального типа, возникает проблема новой пиктографии, невербальной семиотики, которая из региональных, кинетических форм переходит в пространство метакультурных и межкультурных систем иконографии, где работает та единственная графематика, которая предоставляет язык изобразительности, которая доступна всем.*

**Ключевые слова:** информация, коммуникационное пространство, постмодерн, эстетика, визуальные искусства.

\* \* \*

УДК 111.1(09)

**Борисова Т. В.**

кандидат философских наук, доцент кафедры “философии и политологии”, Днепропетровская национальная металлургическая академия Украины (Украина, Днепропетровск), tborisova78@mail.ru

#### Роль философии в эпоху обновления современного культурного пространства

*Рассматриваются вопросы реформирования сферы культуры и образования на основе традиционных ценностей, сохранения традиций и высокого уровня философской культуры мышления. Осуществляется выход на анализ проблем “высокого” и “низкого”, эстетического вкуса и антиэстетики, элитарного и духовного в культурном пространстве.*

*Целью статьи выступает раскрытие содержания проблемы соотношения традиционного и новаторского в ходе реформирования системы гуманитарного знания.*

*Анализируются вопросы кризисного положения отечественной системы образования, признаки культурного упадка. В процессе исследования были использованы: метод совпадения логического и исторического, системный метод и структурный методы. Вопросы культурной трансформации рассматриваются как открытая возможность реализации традиционных христианских ценностей в бытии человека и общества. Подчеркивается особая роль и значимость самой философии в воспитании и становлении совестливой и ответственной личности. Указывается на то, что мировоззренческая и методологическая функции философии выступают определяющими в целостном процессе духовного обновления человека и всего сообщества.*

**Ключевые слова:** культура, личность, общество, духовность.

(статья друкється мовою оригіналу)

В современном мире довольно много вопросов и проблем требующих от сознательной личности должного внимания и глубокого осмысления. Одной из наиболее актуальной из тем выступает тема духовного воспитания нашей молодежи. В рамках культурно–философского анализа этого вопроса даже сама постановка вопроса выступает проблемой. Причиной тому тот факт, что такое сложное дело хотя и волнует многих, а меж тем не всеми сходно понимается. В наше время модно говорить о внедрении новых методик и парадигм в образовательный процесс, модно так же предлагать “яркие” мировоззренческие концепции и “перезагрузки” отечественного культурного пространства. Однако, очевидно, что сложные и важные вопросы требуют от интеллигенции своего твердого и ясного разрешения уже сейчас. В поисках этого спасительного выхода из ситуации духовного упадка

обозначаются различные направления, совершенно своеобразные по форме и содержательности.

Исследуя этот вопрос через публикации и методические работы, следует отметить тот факт, что уже есть понимания научным сообществом необходимости основательных изменений в преобразовании системы преподавания гуманитарных дисциплин. Предлагается обновить методологический и методический подход к пониманию роли и значения гуманитарного знания. В культурном поле следует формировать не только само дисциплинарное пространство для философии, важно так же формировать и особое отношение к самим этим процессам. В свете такого подхода обращают на себя внимание работы В. Вейдле, В. Красикова, В. Суханцевой, А. Маркидонова, Д. Белоброва.

Целью анализа выступает попытка рассмотрения современной ситуации в сфере культуры и образования через призму их обновлений. Поскольку современные попытки реформирования этих сфер пытаются привнести с собой и навязать дух “примирения” традиционных духовных ценностей с псевдоценностями наших дней. При этом “покупают” это перемирие дорогой ценой. Проблемный момент кроется в том, что, по сути, за этим может стоять процесс постепенного ухода от “высокого” в культуре и морали.

Категория “высокое” взята нами здесь в самом широком контексте, но прежде всего религиозном и эстетическом. Как в свое время Н. Гоголь обратился в своем творчестве к проблеме “пошлого” в душах, делах, в поисках смысла человеческого бытия и в культуре в целом. Пошлость многолика. Способна проявлять себя и в тяге к самоутверждению, какими угодно средствами даже самыми невинными или реформаторскими на вид.

“Соблазны” нашего времени все белее отравляют культуру, заполняя ее праздными и пустыми идеями. Противник таких нововведений в культуре и образовании, тот, кто не симпатизирует идеям абсолютизации прогресса, даже в узком кругу коллег по цеху получает обидное прозвище “ретроград”. Следует так же помнить, что сами базовые культурные образцы, сложившиеся некогда в конкретных исторических обстоятельствах, приходится адаптировать к совершенно иным условиям. Однако, правда, и в том, что при всей каноничности этих исходных норм их правильное и продуманное практическое воплощение – это всегда своеобразная культурно–историческая вариация на тему канона.

Следует признать, что сегодня уже зашло в студенческие аудитории поколение, которое не читает мировой литературной и философской классики в нужном объеме и с должным пониманием. Потому примеры из произведений тех же Н. Гоголя, Ф. Достоевского или Н. Лескова не узнаются юношеством и потому не находят должного осознания. В погоне за узкой специализацией еще за школьной скамьей происходит отказ от важного по своей значимости массива общекультурного гуманитарного образования. Вследствие этих им подобных трансформаций нашего времени и нашего общества – дух стал уступать букве, живая вера истлевает в мертвом знании, религия Христа просто заменяется обобщенным понятием “христианство”.

А меж тем, именно философия, религия, литература, этика, эстетика составляют основу и вершину культуры. Как истинное значение земных благ для человека заключается в возможности делиться ими с своими ближними, так по аналогии следует признать, что социальная значимость культуры заключается в ее просвещенческой роли. Чему учит нас современная культура через систему образования сегодня? Ответ: быть успешным и креативным. В результате такого подхода воспитывается “человек массы”, потому существо безтворческое многословит о творчестве. Культура, что возвышает карьеризм до уровня социального идеала – это “плебейская культура”, “культура черни”. При этом под “маской” толерантности привносится в наше культурное пространство духовное “обнищание”. Культура стала задыхаться от засилья аморального и антиэстетичного. В. Вейдле в своей работе “Умирание искусства” говорил, что гибель Римской империи произошла не от силы варваров, а от ослабления ее духовных основ. По мнению В. Вейдле гладиатор не смог заменить собою трагического актера, но был утрачен смысл трагедии. Вот и выходит сегодня так, что “человек массы” не смог появиться и сменить собою в обществе “человека элиты”, но были условия для подобной подмены. Следует помнить, что всякая ущербность всегда агрессивна и стремится себя навязать как норму.

Таким образом, в сравнительно короткое время свершилась удивительная перемена в судьбе и назначении культуры, а вместе с ней философии и всей системы образования. По сути дела, и философия, и культура в целом сегодня стали терять своего величия. Из царицы наук и владычицы умов она является нам редкой “гостьей” даже в студенческих расписаниях занятий. Ей, как и прежде, оказывают уважение и внимание, но от которой существенной помощи уже не ждут и светлых надежд не возлагают. Вследствие такого недоверия к ней возникло и равнодушие к самому занятию “высоким”. Потому уже в наше время при значительных и постоянно растущих технических богатствах – день нынешний скуп чисто мыслью, что не поработана “узкой пользой”, голым прагматизмом и конформизмом, тому, что будет служить на благо успешности, и карьерному росту.

В ходе культурно–экономических трансформаций общество, а особенно его юная часть должны иметь возможность опираться на духовные ориентиры. Представление, о них закладывается в таких социальных институтах, как семья, церковь, улица, школа, ВУЗ. Философия с начала своего возникновения предлагала мыслящему человеку рассматривать мир и себя самого в перспективе. Она позволяет каждую вещь, событие, явление, феномен человеческого бытия и бытия мира воспринимать в зависимости от целого, создает общую картину деятельности, где всегда находится место для светлой надежды, крепкой веры и искренней любви. Более того нашему современному обществу для осознания значения культуры в решении многих духовно–практических задач важно понять ошибки и достижения прошлого. Идеологический “багаж” советского социализма не может и не должен быть поводом для отказа философии вправе быть представленной в системе гуманитарного знания в



современных высших учебных заведениях. Хотя именно этим и попрекают сегодня философию. В то же время, высказанное мнение не следует понимать как то, что освоив точно философию и культурологи, можно получить готовый ответ на главные вопросы: что является смыслом жизни, что есть истина? Поскольку философия не дает готовых ответов человеку, а учит их находить. Это является ее важнейшей социально значимой функцией. Предлагая человеку емкую картину мира, философия дает ему и возможность ориентироваться в этом мире, в каком-то смысле примириться с ним и тем самым обрести относительный душевный покой. Если общество “болеет”, нуждается в духовном обновлении, то в этом смысле философские дисциплины, по аналогии с идеями В. Франкла, способны “лечить смыслом”.

Студенческие годы – это еще и годы внутреннего роста для самой юной личности. Мыслящий человек способен фиксировать и узнавать ситуацию разрушения духовных основ в текущем потоке событий жизни мира и своей жизни. Вычленение философии из всей культурной матрицы и разложение ее на отдельные мелкие системы и явления культурной жизни грозит погружением мыслящих умов подрастающего поколения в сферу “культурной всеядности”. О кризисах духовности писали многие и в разные времена, начиная от Сократа до философии XX столетия в лице И. Ильина, С. Булгакова, П. Флоренского и других. Потому сама история философской мысли и культуры дарит нам надежду на то, что кризис может быть достойным образом нами преодолен и сегодня. Потому и наблюдаем в наши дни, как это обычно бывает в эпоху кризиса и скептицизма при внешне кажущемся равнодушии к высшим вопросам бытия – повсюду витает ожидание от культурно-философской сферы чего-то нового. Того, что может объединить разномыслие, преодолеть умственную анархию, что вредит “растаскиванием” в разные стороны целостное понимание мира и человека в этом мире. В конечном счете, такой подход должен помочь отделить в этой культурной динамике наших дней все, что есть преходящим и случайным по сути своей. В противном случае упущенный момент для переосмысления будет сводиться через “порывы и метания” в сфере реформирования системы образования к новой неудовлетворенности, новому разочарованию в обществе. Имманентные изменения в самой культуре и философии потому и важны, что позволяют выходить на горизонты трансцендентного в жизни каждого и общества в целом.

Наше время прослыло уже “переходным, кризисным” и это факт. Культуру можно рассматривать и как чистую форму, но дело в том, что как чистую форму ее нельзя создать и воплотить. Однако, следует помнить и важное предостережение: отказ от идеи абсолютных культурных ценностей чреват тем, что за абсолют может выдаваться любая относительная ценность. Следует так же уходить от ошибочной, на наш взгляд, практики анализировать социально-культурную роль философии применительно к политическому реформаторству. Вольное толкование роли философии становится близким к антисциентизму в политологическом смысле. Для

философски образованного человека поиски смысла и правды становятся на всю жизнь определяющим состоянием. Уничжительное отношение к роли философии в культурном пространстве будет выступать особой формой ухода от суровых реалий жизни, отсутствием понимания и анализа глубинных вопросов, связанных с трансформациями современной цивилизации и культуры.

Общество должно чувствовать необходимость внутреннего изменения и призывать в помощь систему воспитания и образования. Так философские дисциплины должны иметь глубокое влияние на осмысление всего строя нашей жизни, иначе такое воспитания и образование будет в своих основах и положениях лишь скользить по поверхности сознания юной личности и не привьется к нему. Тем актуальней тема о состоянии культуры (науки, образовании, искусства). Кто не предьявляет к науке запросов – для того она немая, а значит не следует и ждать успехов усвоения высокого и ценного для нации.

Работа над укоренением традиционных христианских ценностей в отечественном культурном пространстве должна быть продуманной и ответственной, словно переход на новую стадию развития. В нашем культурном сообществе уже есть четкое понимание того, что если принять такой “сценарий реформ”, то это будет иметь форму не “слома”, а перехода на новую стадию. В среде мыслителей говорить об опасениях, о том, что следующей стадии уже может и не быть. Тогда те, кому не по нраву христианская родословная европейской и украинской культуры отрекутся от них и вовсе. Если же искать схему баланса и сдержек, то есть угроза сращивания, слипания всех элементов в единый ком: “архаичное – традиционно христианское – современное”. Потому чрезвычайно важным условием качественной оценки образовательной деятельности является направленность последней. Философское образование характеризуется сочетанием в себе универсальности и мировоззренческой значимости. Образовательная система без христианских ценностей и важной роли философии в ней, на наш взгляд, уже будет говорить не о мире, не о природе, а о своих представлениях о них; и не о представлении вообще, а только о зрительном их образе. Как мы видим это уже беспредметная методика обучения. В рамках такого подхода в обучении пленительными будут казаться даже грубые и фундаментальные недостатки самой этой образовательно-воспитательной системы.

В сложившейся ситуации не следует уходить от ответственности и снимать с себя вину за происходящее и самой интеллигенции. Ее пассивность в борьбе за “чистоту” культуры и “полнокровность” всех воспитательно-образовательных процессов можно считать еще одной причиной катастрофического состояния духовности в обществе и стране.

Смена вкусов и эстетических ориентаций этому способствует. С особой остротой встает вопрос о разграничении “высокого” и “низкого”, наличия “пропасти” между высокой культурой и антикультурной. Потому вопрос вкуса – это не вопрос частного выбора юной особы, потому должна быть нравственная шкала. Без оси “высокого и низкого” нет и

самого понимания категории “культурное пространство”. Сама культура может и обязана зародиться в человеческом сознании потребность в духовном обновлении, но не само обновление; искоренить практику “выжженной земли” коллективным бессознательным. Думающему человеку, очевидно, что цивилизация в своей идеологической основе предполагает создание анонимного (безымянного) субъекта, в то время как культура говорит о личности. Ведь сама культура – это творчество, а оно всегда индивидуально и лично.

Выводы:

1. Культура через систему воспитательных и образовательных организаций должна напомнить обществу о том, что в нашей жизни должно быть нечто устойчивое, вечное, стоящее выше естественного течения мировой жизни. Рано или поздно, но должен быть намечен путь выхода из сложившейся кризисной ситуации. Человек широких общественных интересов, каким является преподаватель гуманитарий, не может быть толерантным к процессам культурного упадка. Важно не только иметь представление о нравственном идеале жизни, но и знать определенный путь к нему. Так же владеть той умственной дисциплиной, которая нужна человеку и подрастающему поколению, чтобы преодолеть этот духовный “застой”. История не терпит культурных “застоев”.

2. Проблемы наших дней во многом заключается и в том, что современные реформаторы культуры и системы образования ошибочно подменяют культуру “порывом” к ней и предпочитают в ней, прежде всего узкий утилитарный интерес. При этом должно помнить, что сам распад системы академических высших школ с их культурно–методологическими традициями можно ускорить, если по–прежнему, продолжать усиливать ударение на одной из распавшихся сторон.

3. Задачи преподавателя в этих условиях должны лежать не в плоскости многообъемлющих политических реформ и трансформаций. Учитель в школе и ВУЗе должен призывать к внутреннему самовоспитанию в обществе нравственной порядочности, культурных навыков, к своего рода “малым делам”. Такой учитель одинаково удален, как от сентиментального умиления истиной, так и от реалистических смакований современных проблем культуры. Он видит жизнь с ее беспощадной трезвостью, но при этом сохраняет в себе уже зрелую способность менять эту жизнь.

4. Следует понимать тот момент, что для того кто хочет призывать общество к высоким ценностям, тому мало будет многочисленных открытий современной науки, мало будет силы правовых законов, мало будет власти и богатства, ему нужно нечто более – ему нужны нравственные силы, способные укреплять совесть личности и соединять души. В одном из своих автобиографических произведений Н. Лесков высказал удивительно верную мысль о том, что *у всех напоенных одним духом должно быть одно разумение жизни.*

#### Список использованных источников

1. Вейдле В. Умирание искусства. Размышления о судьбе литературного и художественного творчества [Текст] / Самосознание европейской культуры XX века: Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. – М. : Политиздат, 1991. – С.366.

#### References

1. Vejdle V. Umiranie iskusstva. Razmyshlenija o sud'be literaturnogo i hudozhestvennogo tvorcestva [Text] / Samosoznanie evropejskoj kul'tury XX veka: Mysliteli i pisateli Zapada o meste kul'tury v sovremennom obshhestve. – M. : Politizdat, 1991. – S.366.

*Borisova T. V., candidate of philosophical sciences, associate professor of department of “philosophy and political science” of the Dnepropetrovsk national metallurgical academy of Ukraine (Ukraine, Dnipropetrovsk), tborisova78@mail.ru*

#### Role of philosophy in the epoch of updating of modern cultural space

*In the article the question is about the questions of reformation of sphere of culture and education on the basis of traditional values, maintenance of traditions and high level of philosophical culture of thinking. An exit on the analysis of problems of “high” and “subzero”, aesthetic taste and antiaesthetics comes true, elite and spiritual in cultural space.*

*Opening of maintenance of problem of correlation comes forward the aim of the article traditional and innovative during reformation of the system of humanitarian knowledge.*

*The questions of crisis position of the home system of education, signs of cultural decline, are analysed. During research were used: method of coincidence logical and historical, system method and structural methods. The questions of cultural transformation are examined as open marketability of traditional christian bases of life of man and society. The special role and meaningfulness of philosophy are underlined in education and becoming of conscientious and responsible personality. Specified on that world view and methodological to the function of philosophy come forward qualificatory in the integral process of the spiritual updating of man and all association.*

**Keywords:** culture, personality, society, spirituality.

*Борисова Т. В., кандидат філософських наук, доцент кафедри “Філософії та політології”, Дніпропетровська національна металургійна академія України (Україна, Дніпропетровськ), tborisova78@mail.ru*

#### Роль філософії в епоху оновлення сучасного культурного простору

*Розглядаються питання формування сфери культур та освіти на основі традиційних цінностей, збереженні традицій та високого рівня філософської культури мислення. Здійснюється вихід на аналіз проблем “високого” та “низького”, естетичного смаку та антиестетики, елітарного та духовного в культурному просторі.*

*Метою статті виступає розкриття змісту проблеми співвідношення традиційного та новаторського у ході реформування системи гуманітарного знання.*

*Аналізуються питання кризового стану вітчизняної системи освіти, ознаки культурного занепаду. У процесі дослідження були застосовані наступні методи: метод співпадіння логічного та історичного, системний та структурний методи. Питання культурної трансформації розглядаються як відкрита можливість реалізації традиційних християнських цінностей в бутті людини та суспільства. Підкреслюється особлива роль та значимість самої філософії у вихованні та становленні сумлінної та відповідальної особистості. Вказується на те, що світоглядна та методологічна функції філософії виступають наріжними у цілісному процесі духовного оновлення людини та всієї громади.*

**Ключові слова:** культура, особа, суспільство, духовність.

\* \* \*

УДК 165.191.312

**Вершина В. А.**

кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Днепропетровский национальный университет им. Олеса Гончара (Украина, Днепропетровск), vivi.dp@mail.ru;

**Михайлюк А. В.**

доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой документоведения и информационной деятельности, Национальная металлургическая академия Украины (Украина, Днепропетровск), mich\_al@ukr.net

#### МИФ В СОВРЕМЕННОЙ КУЛЬТУРЕ

*Рассматривается связь мифа древнего и современного, показаны характерные черты мифологического сознания. Исследуется особенности и механизм функционирования мифа в современной культуре. Показана неоднозначность роли мифа в жизни современного общества. Мифологическое мировоззрение, трансформируясь в современных условиях, порождает специфические конструкции, которые препятствуют адекватному и критическому восприятию реальности.*

*Ключевые слова:* человек, сознание, миф, культура, общество, мировоззрение.

*(статья друкується мовою оригіналу)*

О мифе создана огромная литература. Лишь среди авторов XX в. можно назвать Э. Дюркгейма, З. Фрейда, Л. Леви-Брюля, Вяч. И. Иванова, Андрея Белого, К. Ясперса, Э. Кассирера, М. Мосса, В. Я. Проппа, К. Леви-Строса, А. Ф. Лосева, Р. Барта, К. Г. Юнга, Дж. Кемпбелла, М. Елиаде, Я. Голосовкера, Е. М. Мелетинского, Ю. М. Лотмана, В. Н. Топорова, К. Хюбнера, А. М. Пятигорского и др. Из украинских авторов, исследовавших проблематику мифа и мифологизации сознания, следует назвать И. Бычка, Е. Головахи, М. Поповича, Г. Почепцова, Д. Усова и др.

В отличие от первобытной эпохи, миф в современности присутствует как вполне осознанный феномен: его существование признается большинством исследователей в различных областях социогуманитарного знания, которые отмечают универсальный характер мифологических структур. Однако, единого взгляда на суть мифа, который позволил бы установить природу мифотворчества и прояснить его роль в социокультурных системах современности, не существует.

Мифология считается исторически первым способом духовно-практического освоения, “очеловечивания” мира. В этой роли мифология, по словам К. Маркса, “преодолевают, подчиняет и формирует силы природы в воображении и с помощью воображения” [0, с. 737].

Особенность возникновения мифа – несвобода людей, понимаемая как зависимость от природы, так и зависимость от коллектива. Согласно А. Ф. Лосеву, мышление осуществляется не столько индивидом, сколько родовым коллективом [0, с. 127]. Индивид участвует в совместной духовной деятельности, не отдавая себе в том отчет. Поэтому миф выступает как результат несознательного коллективного творчества. Миф мыслит чувственно-наглядными, зримыми образами предельно широкого обобщения. Но эти фантастические универсалии воспринимаются как нечто-то абсолютно реальное. Носитель мифологического мышления не отличает идеальное от материального, субъективное от объективного, собственную фантазию от реальной действительности. Объясняя реальность, миф в действительности создает “вторую реальность”, которая имеет для субъекта такую же достоверность и наглядность. Миф, таким образом, появляется чуть ли не большей реальностью, чем сама реальность. Отсюда отмеченная Л. Леви-Брюлем несущественность для “коллективных представлений” индивидуального опыта [0, с. 9]. Носитель традиции не сравнивает миф с реальностью, а стремится воплотить его в ней; миф для него более важен и обладает большей ценностью, чем реальность.

Миф обобщает опыт познания мира непосредственно, нерелексивно – то есть всегда просто, понятно и доступно для каждого члена сообщества. Согласно Э. Кассиреру, миф дает простоту непосредственной данности там, где рассудок ищет сложности. Миф живет в мире чистых образов, представляющихся ему вполне объективными, более того – как сама объективность [0, с. 50]. Особенность мифа в простоте его непосредственного восприятия,

когда самый обычный и неподготовленный человек осознает, понимает и принимает миф сразу, непосредственно и чувственно. Язык мифа – это язык образов; он четко структурирован и способен передавать знание о мире не менее эффективно, чем язык абстрактной логики.

В широком смысле мифом можно назвать любой феномен или любую идею, которая становится предметом иррациональной веры. Миф – это очевидность, а очевидность не требует доказательств, не терпит критики, не подлежит сомнению. Более того, всякий, кто не видит очевидного – по меньшей мере, сумасшедший.

Мифологическому сознанию присущие неразделимость логического и эмоционального, субъекта и объекта, предмета и знака, вещи и слова, существа и его имени, пространства и времени. То, что в научном анализе выступает как, скажем, подобие, в мифе – как тождественность. Это порождает свойственные мифу мистические связи вещей и явлений: связь на уровне простых ассоциаций или значений воспринимается и переживается в мифе как реальность. Здесь нет разницы между естественным и сверхъестественным, существует только одна, абсолютная реальность. Миф не требует никаких доказательств и подтверждений, он не осмысливается рациональными средствами. В то, о чем рассказывают мифы, надлежит просто верить. Миф – это то, во что человек должен поверить, безусловно, и безоговорочно, отождествляя себя с тем, во что верит. В широком смысле мифом можно назвать любой феномен или любую идею, которая становится предметом иррациональной веры.

Миф нерелексивен, поскольку изначально несовместим с рационально-критическим подходом к любому явлению, отдавая преимущество эмоциональному созвучию и субъективной убежденности. Пространство мифа закрытое, заверщенное, и единственное движение, возможное в нем, – повтор, воссоздание того, что уже когда-то состоялись. Миф при этом функционирует как определенный способ переживания реальности, так и в виде его продукта – завершенной картины мира.

Восприятие, переживание и волевой импульс здесь слиты воедино. Миф не содержит абстрактных понятий, он рассказывается, переживается, танцуется, поется, входит в сознание, рисуется или скульптурно воплощается не как сухое описание, а как эмоциональное переживание.

Миф – форма целостного массового переживания и понимания действительности с помощью чувственно-наглядных образов, которые считаются самостоятельными явлениями реальности. Мифологическое сознание отличается синкретизмом, восприятием картин, рожденных творческим воображением человека, как “неопровержимые факты бытия”. Для мифа не существует грани естественного и сверхъестественного, объективного и субъективного; причинно-следственные связи подменяются связью по аналогии и ассоциациями. Мир мифа гармоничен, строго упорядочен и не подвластен логике практического опыта. Функция мифа заключается не в

объяснении происхождения вещей, а в подтверждении существующего порядка.

Характерные особенности мифа – упрощенное объяснение действительности, “чудесный” характер, ориентация на удовлетворение насущных потребностей, подмена действительного желаемым.

В определенном смысле миф вечен, мифологическое измерение, присутствующее в каждой культуре, а мифологические образы и переживания, укоренившиеся в несознательных основах человеческой души. Элементы мифологического сознания неминуемо сопровождают человечество в течение всей его истории, включая и нашу “постмодерную” эпоху. Мифы и сейчас остаются важным компонентом общественного сознания. По словам К. Г. Юнга, присущий отдаленным во времени эпохам способ мышления продолжает и сейчас цвести пышным цветом в самых широких слоях населения. Непосредственно в нашей среде, активнее, чем когда-либо, развиваются наиболее архаичные мифологии и магические представления [0, с. 105].

Существует мнение, что новый миф почти не связан с древним мифом, он не воссоздается, а создается заново как конкретно-историческая форма существования этого явления в новом времени [0]. Подобное мифотворчество лишь внешне напоминает миф. То, что называют “мифом” в данном контексте, К. Хюбнер называет “псевдомифом” или “ненастоящим мифом” [0, с. 334–340]. Стоит различать спонтанно возникающие мифологические пласты и участки в индивидуальном и общественном сознании от обусловленных теми или иными историческими причинами сознательных попыток имитировать мифогенное сознание средствами немифологического мышления. Такого рода тексты могут СЧИТАТЬСЯ МИФАМИ (или даже не отличаться от них) с позиции немифологического сознания. Однако их органическая включенность в немифологический круг текстов и полная переводимость на немифологические языки культуры свидетельствуют о мнимости этого совпадения [0, с. 308].

Появление развитых систем рационально-понятийного знания не приводит к одновременному вытеснению из духовной жизни общества элементов мифологического сознания. Последнее постоянно воссоздается на уровне спонтанного жизненного опыта и практического сознания, которое не формализуется полностью, а также в ситуациях, связанных с необходимостью коллективного социального действия, основанного на беспрекословном подчинении чужой воле. Роль мифа в жизни современного общества неоднозначна. Миф как универсальная форма дотеоретического мировоззрения, присутствует в разных сферах духовно-практического освоения реальности как необходимый элемент, который имеет мощный производительный потенциал.

Все эти направления духовной деятельности сохраняют свое определенное и первичное родство с мифологией, то есть все они стремятся к тому, чтобы представлять реальность, однако они теряют исходные свойства мифа, становятся внутренне дифференцированными и частичными. В результате того массовое общественное сознание время от времени

чувствует своеобразную ностальгию по мифологии. Человек всегда интуитивно тянется к нерасчлененному мироощущению, а миф придает человеческому существованию смысл и надежду, помогает преодолеть безжалостность критического сознания. Поэтому люди так часто отступают от рациональной мысли, отдавая предпочтению миру мечты, мифу. Мифы неистребимы, поскольку укоренены в глубинных аспектах человеческого бытия. Миф, в качестве знаковой структуры, таким образом, имманентно присутствует как в культурном пространстве общества, так и в сознании отдельного человека, одновременно с создаваемой научной картиной мира и бытовым “здоровым смыслом”, что определяет гетерогенный, многослойный характер действительности.

Людям просто необходимо жить в мифологизированном мире, где звучание и значение, знак и предмет связаны, поскольку эта связка в сознании позволяет организовать как работу самого сознания, так и действия человека в окружающем мире. Знаки, таким образом, это мифологические единицы (мифологемы), способствующие организации человеческой деятельности. Если начать их анализировать, то миф разрушится, остановится и деятельность.

Миф всегда служил фактором консолидации общества и был надежным средством управления и манипуляции массовым сознанием со стороны властных структур. По словам К. Леви-Строса, ничто так не напоминает мифологию, как политическая идеология [Ошибка! Источник ссылки не найден., с. 186]. Однако социальные мифы имеют значительно более широкую базу в общественном сознании; их содержание выходит за пределы политической сферы, и охватывают буквально все стороны жизни общества. В работе “Миф государства” Э. Кассирер описывает миф как новую политическую технологию. Политический миф, в отличие от мифа архаичного, искусственно создается для конкретных целей. Тоталитаризм, по мнению Кассирера, в своей основе имеет технически гармонично сочетаемое возрождение мифических способов мышления и социальной организации. В таком типе общества различные символические формы, постепенно выросшие из мифа, объединяются и теряют все признаки автономного существования. Кассирер выделяет при описании техники современных политических мифов четыре основных момента, а именно: манипуляция средствами языка, ритуализация действий, уничтожения всех идеальных ценностей и использования мифической концепции “судьбы”. Находясь в самой основе нашего общества, миф не может быть до конца искоренен из нашей жизни. Миф исторически способен выживать только в цивилизованной культуре, поскольку присутствуя в каждой части общества, но не имеет власти над целым. Следовательно, как подчеркивает Э. Кассирер, дальнейшие исследования потенциала мифа становятся особенно актуальными, ведь “понять миф” будет значить найти возможность противостоять ему [0].

Исследователи даже говорят, что в XX в. фундаментальная культура становится тотально мифологической [0]. Европа переживает своеобразный “мифологический ренессанс”. В результате огромной

раціоналізації життя, її технізації і технологізації виникла оборотна реакція – підсознательне прагнення вернутися в живої, цілісний світ, пронизаний бажаннями, душевними порывами, живими страстями. Змінюється онтологічний статус міфа: із наївного пред-мишлення епохи архаїки міф стає значимою реалією сучасної культури.

В ХХ в. масовість стає загальною нормою життя. Преобладаючою рисою людини масового суспільства стає конформізм, коли кожен повинен відмовитися від індивідуального на користь суспільного і стати “як всі”. Міфологізація стає неотъемлемою частиною життєдіяльності сучасного суспільства, міфологічне мислення виступає одним із способів освоєння масовою людиною явищ оточуючого світу. Виникає нові міфологічні конструкції, активне, хоч і нерозбірливе впровадження їх в масове свідомість через засоби масової інформації з метою впливу і маніпулювання їм. В сучасному суспільстві роль “головного міфологізатора” виконують засоби масової інформації, можливості яких за останні десятиліття зросли в рази.

Багато дослідників опіраються на сучасні міфології, бачачи в їхній спроможності нав'язувати образці соціального поведіння, маніпулювати масовою свідомістю і спотворити культурні значення. Міф тут стає як штучно створений образ дійсності.

Сучасна людина вже не спроможна бездумно вірити в міфи. Вона “вистраиває певну раціональну конструкцію–об'яснення своєї віри. Відмінною рисою сучасної міфології є те, що вона тісно переплітається з науково-теоретичними обґрунтуваннями і ідеологією, доповняючи їх, роблячи доступнішими. Вся сила раціональної аргументації спрямована на захист, обґрунтування і обґрунтування міфологічних істин. І в результаті пространство міфа має характерне суб'єктивно-раціональне вимірювання” [Ошибки! Источник ссылки не найден., с. 674]. Такий міф працює інакше, ніж міф первісної людини. Сучасна людина також є міфологічною, але при цьому свою ірраціональну віру особистість оточує різноманітними раціональними підпорками. Така “раціоналізована ірраціональність” і є міфом сучасної людини. Міф завжди ірраціональний, але він опирається на певні окремі факти. Логічна аргументація може бути розвернута до рівня філософської концепції. Не так важливо, чи будуть приведені доводи переконливими. Важливою є принципова установка на можливість і необхідність раціонального обґрунтування такої віри. Міф стає своєрідним фільтром для інформації, яка поступає із зовні. Міфологічне світоглядання, трансформуючись в сучасних умовах, породжує специфічні конструкції, які перешкоджають адекватному і критичному сприйняттю дійсності.

#### Список использованных источников

1. Гулыга А. В. Миф как философская проблема [Текст] / А. В. Гулыга // Античная культура и современная наука. Сборник статей. – М.: Наука, 1985. – С.271–276.
2. Кассирер Э. Техника современных политических мифов [Текст] / Э. Кассирер // Феномен человека: Антология. – М.: Высш. школа, 1993. – С.108–123.
3. Кассирер Э. Философия символических форм. Том 2. Мифологическое мышление [Текст] / Э. Кассирер. – М.; СПб.: Университетская книга, 2001. – 280 с.
4. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении [Текст] / Л. Леви-Брюль. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – 608 с.
5. Леви-Строс К. Структурная антропология [Текст] / К. Леви-Строс. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1983. – 536 с.
6. Лосев А. Ф. История античной эстетики (ранняя классика) [Текст] / А. Ф. Лосев. – М.: Высш. школа, 1963. – 443 с.
7. Маркс К. Введение (Из экономических рукописей 1857–1858 годов) [Текст] / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2–е изд. – Т.12. – С.709–738.
8. Руднев В. П. Словарь культуры XX века [Текст] / В. П. Руднев. – М.: Аграф, 1997. – 384 с. //http://lib.rin.ru/doc/i/9946p88.html
9. Усов Д. В. Міфологізація свідомості в сучасному суспільстві: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 [Текст] / Д. В. Усов; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – К., 2002. – 19 с.
10. Успенский Б. А. Миф – имя – культура [Текст] / Б. А. Успенский, Ю. М. Лотман // Успенский Б. А. Избранные труды. – М.: “Гнозис”, 1994. – Т.1. – С.298–320.
11. Хюбнер К. Истина мифа [Текст] / К. Хюбнер. – М.: Республика, 1996. – 448 с.
12. Юнг К. Г. Современный миф о “небесных знаменьях” [Текст] / К. Г. Юнг // Карл Густав Юнг о современных мифах: Сб. трудов. – М.: Практика, 1994. – 251 с.

#### References

1. Gulyga A. V. Mif kak filosofskaja problema [Text] / A. V. Gulyga // Antichnaja kul'tura i sovremennaja nauka. Sbornik statej. – M.: Nauka, 1985. – S.271–276.
2. Kassirer Je. Tehnika sovremennyh politicheskikh mifov [Text] / Je. Kassirer // Fenomen cheloveka: Antologija. – M.: Vyssh. shkola, 1993. – S.108–123.
3. Kassirer Je. Filosofija simvolicheskikh form. Tom 2. Mifologicheskoe myshlenie [Text] / Je. Kassirer. – M.; SPb.: Universitetskaja kniga, 2001. – 280 s.
4. Levi-Brjul' L. Sverh#estestvennoe v pervobytnom myshlenii [Text] / L. Levi-Brjul'. – M.: Pedagogika-Press, 1994. – 608 s.
5. Levi-Stros K. Strukturnaja antropologija [Text] / K. Levi-Stros. – M.: Nauka. Glavnaja redakcija vostochnoj literatury, 1983. – 536 s.
6. Losev A. F. Istorija antichnoj jestetiki (rannjaja klassika) [Text] / A. F. Losev. – M.: Vyssh. shkola, 1963. – 443 s.
7. Marks K. Vvedenie (Iz jekonomicheskikh rukopisej 1857–1858 godov) [Text] / K. Marks // K. Marks, Jengel's F. Soch. 2–e izd. – T.12. – S.709–738.
8. Rudnev V. P. Slovar' kul'tury XX veka [Text] / V. P. Rudnev. – M.: Agraf, 1997. – 384 s. //http://lib.rin.ru/doc/i/9946p88.html
9. Usov D. V. Mifologizacija svidomosti v suchasnomu suspil'stvi: avtoref. dis... kand. fil. nauk: 09.00.03 [Text] / D. V. Usov; NAN Ukraїny, In-t filosofii im. G. S. Skovorodi. – K., 2002. – 19 s.
10. Uspenskij B. A. Mif – imja – kul'tura [Text] / B. A. Uspenskij, Ju. M. Lotman // Uspenskij B. A. Izbrannye trudy. – M.: “Gnzi”, 1994. – T.1. – S.298–320.
11. Hjubner K. Istina mifa [Text] / K. Hjubner. – M.: Respublika, 1996. – 448 s.
12. Jung K. G. Sovremennij mif o “nebesnyh znamenijah” [Text] / K. G. Jung // Karl Gjustav Jung o sovremennyh mifah: Sb. trudov. – M.: Praktika, 1994. – 251 s.

*Vershina V. A., Ph.D. in Philosophy, associate professor, assistant professor of Philosophy Science Oles Gonchar Dnepropetrovsk National University (Ukraine, Dnepropetrovsk), vivi.dp@mail.ru, Mykhailiuk A. V., doctor of historical sciences, professor, manager by the department of documentation and informative activity of the National metallurgical academy of Ukraine (Ukraine, Dnepropetrovsk), mich\_al@ukr.net*

#### The myth in modern culture

*Connection of myth ancient and modern is examined, the personal touches of mythological consciousness are shown. Features and mechanism of functioning of myth in a modern culture are investigated. The ambiguousness of role of myth in life of modern society is shown. A mythological world view, transformed in modern terms, generates specific constructions that hinder to adequate and critical perception of reality.*

**Keywords:** man, consciousness, myth, culture, society, world view.

*Вершина В. А., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Дніпропетровський національний університет ім. Олеса Гончара (Україна, Дніпропетровськ), vivi.dp@mail.ru, Михайлюк О. В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності, Національна металургійна академія України (Україна, Дніпропетровськ), mich\_al@ukr.net*

#### Міф у сучасній культурі

*Розглядається зв'язок міфу древнього і сучасного, показані характерні риси міфологічної свідомості. Досліджується особливості і механізм функціонування міфу в сучасній культурі. Показана неоднозначність ролі міфу в житті сучасного суспільства. Міфологічний світогляд, трансформуючись в сучасних умовах, породжує специфічні конструкції, які перешкоджають адекватному і критичному сприйняттю реальності.*

**Ключові слова:** людина, свідомість, міф, культура, суспільство, світогляд.

\* \* \*

УДК 130.2

#### Галушко М. М.

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут" (Україна, Київ)

#### ВЗАЄМОДІЯ ВИДІВ, ЖАНРІВ, НАПРЯМІВ МИСТЕЦТВ У КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНИХ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ ІСТОРІЇ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

*Розглядається взаємодія видів мистецтв, поєднання жанрів, художніх стилів та напрямів, їх цілісності світосприйняття в історії культури.*

**Ключові слова:** взаємодія, взаємовплив, історія культури, мистецтво.

Формування культурних цінностей у реаліях сьогодення нерозривно пов'язане із адекватним оцінюванням оточуючого середовища, постановки та досягнення гідних завдань. Значною мірою цей процес ґрунтується на усвідомленні загальних процесів розвитку культури. Дійсність нерідко вимагає від нас переосмислення, принаймні розширення та поглиблення нашої оцінки культурного досвіду, адже в культурі перетинаються філософія та мистецтво, вірування та знання, зміст та образ. Взаємодія та взаємовплив всіх процесів та явищ, що відбуваються в суспільстві, обумовлюють повторення загальних закономірностей у більш дрібних структурах, зберігаючи певні якості, тенденції, наслідки. Вивчаючи їх специфічні прояви, здобувають нові відомості на різних рівнях сприйняття дійсності, що дає основу для нових узагальнень, а відтак, і для нового досвіду та розширення світогляду.

Однією з вихідних позицій культурно-історичної практики є синкретизм, тобто злитість світогляду та діяльності, що є характерною рисою для початкових етапів суспільних явищ. Процес розмежування поступово відокремлював різні прояви людської

практики, виявивши диференціацію знань на окремі галузі, а мистецтва – на окремі види. Їх розвиток збагачує досвід, арсенал методів, барв, засобів виразності. На основі цієї схеми, що змальовує загальну закономірність розвитку культури, відбувається взаємодія літератури й музики – важлива сфера формування та прояву найбільш характерних типів такої взаємодії, образного і смислового сприйняття світу протягом певних періодів. Процес взаємовпливу мистецтв і історії культури проходить неоднозначно, завжди поєднуючи традиції і новаторство, репрезентуючи ті якості, які можна визначити для певної епохи як домінуючі. Взаємодія літератури і музики – це стосунки змісту та почуттів, емоцій та ідей, що в сукупності дає чітку характеристику культурно-історичної системи, де можна виділити етапи якісних змін.

Саме через аналіз таких етапів можна зрозуміти трансформацію, постійне збагачення вербального та чуттєво-образного тематизму. Інтонація перетворення неодмінно сполучені з актуалізацією чи домінуванням словесного або музичного елемента та й самого типу їх взаємодії. Різні види мистецтва в різні періоди суспільного розвитку мали неоднакове значення. Це обумовило різницю в темпі та інтенсивності становлення самостійних якостей. По-різному формувались і жанрові особливості.

Таким чином, актуалізація певного виду, жанру чи напрямку мистецтва може розглядатися як важлива характеристика культурно-історичної ситуації епохи в контексті суспільних відносин та формування художніх і ціннісних орієнтацій.

Історична рухомість проявляється і через інтенсивний розвиток певного виду мистецтва. Тоді взаємодію мистецтв можна спостерігати по "вертикалі" та по "горизонталі". Відповідно відбувається процес поєднання жанрів, художніх стилів та напрямів. Особливо яскравим взаємовплив жанрів, стилів та форм стає при зіткненні різних за типом сприйняття художніх методів. Так, скажімо, романтизм, заперечуючи певною мірою естетику класицизму, надавав нових якостей та імпульсу для розвитку саме тим жанрам, які склалися в класицизмі, наприклад, опері, інструментальній музиці.

Такий же спадкоємний зв'язок можна спостерігати, порівнюючи бароко та класицизм, романтизм і реалізм, символізм і реалізм.

Таким чином, важливим підсумком культурно-історичного розвитку і уособленням типу сприйняття дійсності можна розглядати взаємодію літератури і музики на рівні жанру чи художнього напрямку. Тут виявляється ще одна закономірність розвитку культури, а саме: прагнення вийти за межі традиційних уявлень у поєднанні з тяжінням до стабільності. Розглядання предмету, засобів та способу мистецтва, як те пропонував ще Аристотель[1], відбивають специфіку дійсності епохи, в той час як розглядання типу взаємодії літератури та музики відкриває особливості становлення художньої культури епохи.

В узагальненому вигляді форми взаємодії мистецтв можна прослідкувати від синкретизму (через підпорядкування, колаж, симбіоз) до синтезу, включаючи і такі новітні, як концентрація, знімання. Кожна епоха пов'язана з певним типом взаємодії, який

у комплексі функціонування різних шарів художньої культури займає панівне положення. Так, культура античності пов'язана з синкретичним мистецтвом, Середньовіччя неодмінно презентує домінування підпорядкування; епоха Відродження, складаючи сприятливі умови до розкріпачення і творчого самовираження особистості, висуває рівноправність мистецтв, які, продовжуючи розвиватись у культурі XVII–XVIII століть, обумовлюють все більшу індивідуалізацію творчості, поглиблення суб'єктивного емоційного досвіду особи. Саме через поглиблення індивідуального досвіду особистості мистецтво набуває якостей, які притаманні якісно новому типові взаємодії мистецтв, розвиток якого відбувається в межах поняття “синтез”. Таким чином, через творче відтворення світу, проявляючи загальну тенденцію до індивідуальності світосприйняття, людина проходить трансформацію в напрямку досягнення нового рівня художньої діяльності. Паралельно з процесом розмежування та відповідно до нього, відбувається процес поєднання різних видів мистецтв. Поглиблення суб'єктивного в творчому осмисленні обумовило інтенсивність пошуку нових синтетичних художніх форм та змісту, де чільне місце займають література та музика як такі мистецтва, які найбільшою мірою уособлюють емоційне і понятійне сприйняття. Зображуючи спосіб, засоби та предмет дійсності, література та музика формують нові якості художнього мислення.

В культурі XX століття людина, все відчутніше виділяючи свою користь із користі цілого (за висловом П. Юркевича [2]), все більше захоплювалася можливостями душевного дослідження та самовипробування. Найяскравішим проявом такої орієнтації, взагалі типової для світосприйняття людини європейської культури (О. Шпенглер [3]), є сфера мистецтва, де найбільшою мірою в останні три сторіччя реалізується творче самовираження особи. Диференціація мистецтв в історичній динаміці актуалізує фактор суб'єктивності. Цю загальну закономірність можна прослідкувати на рівні одного з видів мистецтв, наприклад музики. Так, В'ячеслав Іванов[4] визначає унісон як засіб прояву об'єктивного в мелодії, коли відкинуті всілякі можливості прояву випадкового в сфері естетичного. Поліфонія становить новий етап розвитку художнього світосприйняття людини, де характерним стає втілення рівноваги між об'єктивним і суб'єктивним. Адже в поліфонії кожен голос має самостійність. Але індивідуальність розкривається тільки через і в межах доцільності об'єктивної єдності. “Соборний авторитет” цілого стає надійним захистом від вторгнення сил “суб'єктивної ліричної сваволі”. Далі шлях розвитку полягає в опануванні засобами монологічного висловлювання. Сам винахід фортепіано свідчить про це, бо новий інструмент став здатним замкнути на собі багатоголосся симфонічного ефекту монологу. Натякаючи на вплив ідей А. Шопенгауера, В.Іванов[4] стверджує, що “на місце звукового світу як реальної вселенської волі постає звуковий світ як уявлення, або творчість “волі індивідуальної”<sup>2</sup>”.

Взаємодія ідеалізму та реалізму як боротьба у прагненні до об'єктивної правди чи до суб'єктивної свободи складає творчий імпульс розвитку мистецтва.

Діалектика, що лежить в основі розвитку світової культури, втілює протидію самопідкорення та самовизначення. Цей процес усвідомлювався як взаємодія романтичного і класичного. Романтизм, на відміну від класицизму є нескінченне прагнення та становлення ідеї, що йде у незвідану даль та шукає утішання в невідомому та невизначеному, в той час як “класична” ідея являє собою обертання смислу в собі, перебування навколо власного центру.

Взаємодія аполонізму та діонізізму(Ф. Ніцше[5]) як стихії споглядальності, сновидіння та стихії несамовитості, екстазу, виміреності та пафосу, упорядкованості та безумства, через які формувався еллінський дух, ці два начала присутні і в сучасній культурі. Протидія цих двох начал або двох типів творчості займає в сучасній культурі провідне місце.

Згадаємо ще й концепцію Шпенглера [3], відповідно до якої статика та динаміка в культурі взаємодіють через уособлення аполонівського тіла та фаустівської душі.

Як бачимо, прояв суб'єктивного, індивідуального, особистісного тісно пов'язаний з домінуванням у культурі романтичного, діонісійського, фаустівського і є невід'ємним від процесу диференціації мистецтв. У культурі XX століття ідивідуалізм досяг видатних вершин, але, мабуть, не наблизився до релігійної безумовності (як це передбачав Ф. Ніцше [5]). Скоріше індивідуалізм став все більше зосереджуватись на людському “его”, що, можливо, становить необхідний етап подальшого просування шляхом культурного прогресу. Адже, як свідчить історична практика, процес диференціації проходить паралельно процесові синтезу, через який знаходить новий рівень цілісності світосприйняття людини.

Кожна культура формує і стверджує своє власне розуміння подій та суджень так само як і засобів виразності в художньому відтворенні нового усвідомлення світу. Кожний художній твір можна розцінювати як інтерсуб'єктивний естетичний предмет, властивості якого залежать від суспільної думки (Р. Інгарден [6]). Цей процес взаємопроникнення все ж є процесом інтегральним і завжди відображує закономірності загальних тенденцій.

Новий рівень синтезу мистецтв був досягнутий через розвиток нових стилістичних категорій, головною серед яких є символізм. Його можна сприймати і як підсумок розмежування мистецтв, і як нову якість синтезу, бо, з одного боку, відбувається максимальне збагачення виразних можливостей кожного з виду мистецтв, а з другого боку, виявляється нова якість синтезу, що відображує взаємодію не тільки і не стільки на зовнішньому, скільки на внутрішньому рівні, через запозичання істотних якостей видової специфіки мистецтв.

Символізм не є новим, притаманним лише культурі XX століття явищем, адже проблема символу як чуттєвого носія духовного змісту займала не останнє місце в розвитку світової філософської думки.

Ф. Шіллер, Й.В. Гете, Ф.В.Й. Шеллінг, Е. Кант, А. Бергсон, К. Юнг та багато інших мислителів та дослідників під різними кутами зору розглядали символ, який має здатність передавати смисл кінцевого через безкінечне, надавати динаміку чуттєвому

сприйняттю втіленої ідеї. Ці якості відігравали велику роль у різних епохах світової культури. В старих культурах символ був засобом пізнання та відтворення світу, в часи християнського середньовіччя спрямовував думки до Бога, в епоху романтизму виражав суб'єктивність художника.

Завдяки ж символістам – представникам окремого художнього напрямку, що виник наприкінці XIX століття, – через уяскравлення мови мистецтва була започаткована спроба нового тлумачення мистецтва як елементарної багатозначності структури художнього повідомлення, коли символ ототожнювався з мистецтвом. Через символізм відбувається триумф духу синтезу над духом аналізу, уявлення над безпосереднім відчуттям людини над природою. Через відчуття і пізнання свого глибинного Я людина стала наближатися до пізнання суттєвості буття. Саме символісту належить вислів “Культура можлива там, де спостерігається зростання індивідуалізму”.

Триумф психологізму значною мірою обумовив долю мистецтва на наступну епоху. Сама творчість стає усвідомленням та переживанням власного Я. Творчість перетворюється на вищу форму пізнання, та й сама вона сприймається символістами як емблема дійсності в оточуючій нас природі. Для концентрації чуттєвого сприйняття світу велику роль відіграє музика, засоби виразності якої запозичувались різними видами мистецтва, і в першу чергу – поезією.

Постулат “омузичення” твору мистецтва став однією з найхарактерніших рис символізму. Музика зі своєю асиметричною ідеальною відповіддю умовам “твору – символу”. Доктрина символізму включала перетворення художнього твору на предмет вираження внутрішнього Я [7]. Символізм XX століття – це символізм дійовий, а не споглядальний. Над новим мистецтвом розлита дух проповіді, проповідують самі образи; вони малюють смерть старого життя (його демонізм) чи малюють передчуття картин відродження людства, ступені можливих перетворень людського духу накреслені в образах їх геніїв. Ми вже перетворюємось від старого до нового. Пластичність та сугестивні можливості музики в поєднанні з інтонаційною та ритмічною виразністю складають важливе джерело, що живить змістовний та формоутворюючий потенціал сучасного етапу синтезу мистецтв [7]. Метафора – один з провідних принципів, що складає основу художньої творчості, – поступається місцем метаморфозі, через яку відкривається низка нових можливостей трансформації тематизму. На більш пізніх ступенях розвитку культури розширюється тлумачення часу та простору, які змінюють свою двомірну інтерпретацію на складні конструкції просторово-часових систем, вирішуючи таким чином проблему цілісності сприйняття в межах художньої творчості.

Реалізм та ідеалізм як принципи розвитку культури відповідають двом основним потребам творчої реалізації митця: знаменуючий та перетворюючий (у формі емморфози – відтворення та метаморфози – перетворення дійсності). Символізм як світосприйняття людини початку XXI століття став важливою сферою прояву тенденції інтегрування рецептивного та ініціативного творчого відношення до дійсності [8]. Таким чином, подолання індивідуалізму стає

закономірним етапом поновлення цілісності світосприйняття в історії культури [9].

Таким чином, на основі аналізу впливу світової культури на сьогодення, а також трансформації світосприйняття та світосприйняття можна стверджувати, що власний процес пізнання індивідами може надати такі аргументи, що будуть важливими у контексті розвитку та аналізу загальних закономірностей світової культури.

#### Список використаних джерел

1. Аристотель. Нікомахова етика / Αριστοτέλους. Ηθικα Νικομαχεια. – К.: Аквілон–Плюс, 2002. – 480 с. (білінгва).
2. Юркевич Памфіл. Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник. – Вид. друге. – К.: Ред. журн. “Український Світ”, 2000. – 756 с.
3. Освальд Шпенглер. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Том 2: Всемирно-исторические перспективы. – М.: “Мысль”, 1998.
4. Иванов Вячеслав. Родное и вселенское. – М., 1994.
5. Фридрих Ницше. Сочинения в 2-х томах. – М.: “Мысль”, 1990. – Т.1.
6. Ингарден Р. Исследования по эстетике: [перевод с польского А. Ермилова и Б. Федорова] / Р. Ингарден. – М.: Изд.-во Иностран. л.-ры, 1962. – 569 с.
7. Яроцинский С. Дебюсси, импрессионизм и символизм. – М., 1978.
8. Белый А. Символизм как миропонимание. – М., 1994.
9. Дунаев Г.С. Пластическая музыка и традиции синтеза искусства / Традиция в истории культуры. – М., 1978.

#### References

1. Arystotel'. Nikomahova etyka / Αριστοτέλους. Ηθικα Νικομαχεια. – К.: Akvilon–Pljus, 2002. – 480 s. (bilingva).
2. Jurkevych Pamfil. Istorija filosofii' prava; Filosofija prava; Filososf's'kij shhodennyk. – Vyd. druge. – К.: Red. zhurn. “Ukrai'ns'kij Svit”, 2000. – 756 s.
3. Osva'l'd Shpengler. Zakat Evropy. Oчерki morfologii mirovoj istorii. Tom 2: Vsemirno-istoricheskie perspektivy. – М.: “Mysl’”, 1998.
4. Ivanov Vjacheslav. Rodnoe i vselenskoe. – М., 1994.
5. Fridrih Nische. Sochinenija v 2-h tomah. – М.: “Mysl’”, 1990. – Т.1.
6. Ingarden R. Issledovanija po jestetike: [perezvod s pol'skogo A. Ermilova i B. Fedorova] / R. Ingarden. – М.: Izd.-vo Inostr. l-ry, 1962. – 569 s.
7. Jarocin'skij S. Debjussi, impressionizm i simvolizm. – М., 1978.
8. Belyj A. Simvolizm kak miroponimanie. – М., 1994.
9. Dunaev G. S. Plasticheskaja muzyka i tradicii sinteza iskusstva / Tradicija v istorii kul'tury. – М., 1978.

*Galushko M. M., Ph.D., Associate Professor, Department of Philosophy, National Technical University of Ukraine “Kyiv Polytechnic Institute” (Ukraine, Kiev)*

#### Interaction types, genres, artists in the context of the general laws of the world culture

*Reciprocity of different kinds of art, genres, art styles and trends are described in this article. The author analyzes the integrity of attitude concerning the history of culture.*

**Keywords:** co-operation, integrity, history of culture, art.

*Галушко М. М., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Національний технічний університет України “Київський політехнічний інститут” (Україна, Київ)*

#### Взаимодействие видов, жанров, видов искусств в контексте общих закономерностей истории мировой культуры

*Рассматривается взаимодействие видов искусства, жанров, художественных стилей и направлений, их целостности мировосприятия в истории культуры.*

**Ключевые слова:** взаимодействие, взаимовлияние, история культуры, искусство.

\* \* \*



УДК 374.2:355.233(075.8)

**Голик М. М.**

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних наук, Академія сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного (Україна, Львів), lendmark2014@mail.ru

### КУЛЬТУРНО–ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА ТА ДУХОВНІ ПОТРЕБИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

*Стаття присвячена філософським проблемам знання природи потреб особистості воїна, та культурно–просвітницькій роботі, щодо формування духовних потреб військовослужбовців.*

**Ключові слова:** Збройні сили України, потреба, культурно–просвітницька робота, духовність, культура.

У сучасних умовах важливим є аналіз протиріч, перспектив і тенденцій розвитку культурно–просвітницької роботи та її вплив на духовні потреби військовослужбовців Збройних сил України.

Проблеми організації культурно–просвітницької роботи в збройних силах досліджували М. П. Козирев, А. Л. Папікян, М. Й. Варій, В. І. Темко, С. М. Станіславчук, М. М. Голик та ін. [1–12]. Однак у сучасних умовах ведення неоголошеної війни важливим є аналіз протиріч, перспектив і тенденцій розвитку культурно–просвітницької роботи та її вплив на духовні потреби військовослужбовців Збройних сил України.

Дана стаття має на меті розкрити науково–теоретичні та методичні основи теорії і практики культурно–просвітницької роботи в збройних силах, щодо формування та задоволення духовних потреб військовослужбовців.

Підкреслимо, що важливість духовного впливу на особистість військовослужбовця підсилюється наявністю відчутних соціальних, інтелектуальних, культурно–естетичних відмінностей серед особового складу. Це випливає із особливостей їх попереднього родинного, шкільного виховання, культурного розвитку, ставлення до матеріальних, духовних, моральних цінностей і норм, що зобов'язує суб'єктів культурно–виховного процесу диференційовано підходити до кожної особистості. Чому диференційовано? Тому що, кожна особистість індивідуальна неповторна, своєрідна. У філософії під категорією “потреба” розуміється стан особистості, що виражає її залежність від об'єктивного змісту, умов, чинників існування та розвитку, і виступає джерелом різних форм її активності. “Потреба це – первинний спонукач в соціальній поведінці або діяльності людей, який стимулює їх до пошуку...” [13, с. 179]. В. І. Касьян стверджував, що потреба – безпосередньо рухома сила життєдіяльності, саме вона спонукає людину до діяльності, до перетворення природи і суспільства, до особистого самовиховання і самовдосконалення [14, с. 105]. Будучи продуктом життєвих умов, потреба виконує важливу функцію в процесі соціальної детермінації особистості і є головним джерелом її життєдіяльності. На потребах базується складна система внутрішніх духовних і культурних цінностей, норм, навичок, ціннісних і творчих орієнтацій, світоглядів, тощо. Ми впевнені, що для майбутнього офіцера сухопутних військ знання природи потреб особистості воїна, врахування їх у своїй діяльності – важлива вимога часу. Адже перед ним стоїть завдання думати і працювати по–новому, якісно й ефективно

вирішувати проблеми культурного виховання воїнів. Аналізуючи роль потреб у діяльності воїнів, звернемося до їх диференціації, українськими філософами, зокрема І. Ф. Надольним визначено, що розвинена особистість має багато соціальних, культурних, моральних, естетичних, психологічних рис [15, с. 465–466]. Потреби становлять джерело діяльності людей. З огляду на це, такий процес може використовуватися як фактор формування свідомості та регулювання поведінки особистості. Потреби військовослужбовців поділяються на матеріальні й духовні. До матеріальних потреб відносяться: житло, одяг, засоби пересування, їжа, засоби зв'язку тощо. До духовних потреб відноситься те, що внаслідок людської соціальної активності набуло характеру необхідних елементів життєдіяльності, наприклад – оволодіння результатами духовного виробництва, залучення до науки й мистецтва, потреба в знаннях, потреби спілкування з людьми, естетичні потреби [10].

На наш погляд, таке розподілення потреб має дві позитивні сторони. По–перше, простота для розуміння та аналізування, по–друге, таке розподілення доцільно застосовувати в умовах військової служби, тобто в роботі з військовослужбовцями. Взаємозв'язок матеріальних і духовних потреб виявляється у загальному походженні даних потреб; єдності матеріальних і духовних потреб; одним і тим самим предметом можна задовольнити не тільки матеріальні, але й духовні потреби. Підвищення рівня задоволення матеріальних потреб породжує нові духовні потреби [14, с. 1–15].

Ми вважаємо, що духовні потреби особистості можна визначити характером системи соціальних відносин та духовною культурою суспільства, отже розглянемо наступні види духовних потреб, які притаманні військовикам:

– потреба у творчому відношенні до військової праці як сфери самоствердження особистості воїна, виявлення і розвитку творчих сил і можливостей кожного військовослужбовця;

– світоглядні потреби, що представляють собою потреби людини у визначеній системі поглядів, переконань, принципів, що визначають відношення воїнів до навколишньої дійсності, суспільства, Збройних Сил, військового колективу, виконання службового обов'язку;

– пізнавальні потреби, що включають потреби в постійному розширенні і поглибленні знань про навколишню дійсність, у підвищенні військової й професійної майстерності, у науковій та технічній творчості;

– суспільно–політичні потреби, потреби жити і працювати на благо суспільства, потреба активної участі в суспільній й політичній діяльності, у демократизації громадського життя;

– потреби в спілкуванні – практичному й духовному зв'язку з військовослужбовцями, бойовими товаришами по службі, вони виражають взаємозв'язок, взаємозалежність людей один від одного в процесі суспільного відтворення духовного світу, у процесі виконання задач бойової підготовки;

– естетичні – потреби, активне сприйняття прекрасного в житті і мистецтві, потреби брати участь у

духовному виробництві, вносити естетику в повсякденну працю і побут;

– моральні потреби – потреби узгодженої особистої поведінки з етичними нормами та правилами прийнятими в суспільстві; потреби у виконанні вимог військової присяги, військових статутів [10; 11].

У військовослужбовців існують потреби у самоствердженні та самовдосконаленні через розвиток певних сторін професійної діяльності. Наведена класифікація в певній мірі умовна, тому що різні види духовних потреб у реальному житті не існують ізольовано, а доповнюють один одного [10; 11]. Тому можна зробити висновок, що організацією культурно–просвітницької роботи можливо вплинути на формування, розвиток та задоволення духовних потреб особистості, в тому числі й військових колективів, з метою їх духовного та культурного розвитку. Відомо, що формування й розвиток духовних потреб особистості протікає на різних етапах, у різних сферах її життєдіяльності. Тому важливо організувати культурно–просвітницьку роботу з дотриманням наступального пориву, враховувати те позитивне, що було досягнуто в духовному розвитку людини до її служби в армії, і те, що потребує подальшого зміцнення. Суб'єкту виховання необхідно також знати, що духовні потреби, які не отримали розвитку, необхідно формувати, виходячи з інтересів військової служби [5, с. 127–135].

Процес формування її розвитку духовних потреб у воїнів армії досить складний і важкий. Він вимагає врахування деяких психофізіологічних і духовних особливостей військовослужбовців. Наявність серед особового складу армії й флоту різних категорій військовослужбовців, що відрізняються особливостями національної культури, засвоєння культурних цінностей, територіального розміщення, зобов'язує диференційовано підходити до формування духовних потреб воїнів. Доведено, що культурно–просвітницька робота надає сприятливі можливості воїнам для духовної діяльності й обміну продуктами духовного виробництва, для взаємного збагачення соціально–естетичного досвіду та ідеалів. Відбувається взаємопроникнення, взаємозбагачення цінностями національних культур воїнів, носіями яких вони є, що сприяє формуванню почуття розуміння, поваги, доброзичливості до культури українського народу. Розглянуті особливості духовних потреб воїнів показують, що вони носять різнобічний, неоднозначний, багаторівневий характер, отже, і до їх формування в процесі культурно–просвітницької роботи необхідно ставитися комплексно. Це досягається, як показує практика, дотриманням єдності: по–перше, мети, засобу його досягнення й результату; по–друге, усіх форм, методів і засобів ідейного й культурного впливу на воїнів. [16]. Підводячи підсумки розглянутого вище, ми можемо зазначити, що духовні потреби особистості різноманітні, їх задоволення впливає на духовний та психологічний стан особистості. Формувати й задовольняти потреби можливо при організації культурно–просвітницької роботи з врахуванням об'єктивних та суб'єктивних факторів. В сучасних умовах ведення бойових дій у Збройних Силах України проводиться певна робота по

залученню військовослужбовців до примноження духовних та культурних надбань українського народу, світової цивілізації. Але ця робота малоефективна та її організація потребує корінних змін з врахуванням умов та вимог сучасного стану. В подальшому необхідно зміцнювати, вдосконалювати та розширювати методичні засади культурно–просвітницької роботи. Командирам військових частин необхідно пам'ятати, що виховний вплив культурно–просвітницької роботи полягає у формуванні особистості воїна з різнобічними й глибокими духовними потребами, прилучені до мистецтва, літератури, у вихованні й прищепленні цінностей та норм моралі громадської діяльності, які гармонізують і доповнюють його військову діяльність. Місце культурно–просвітницької роботи в процесі формування та задоволення духовних потреб визначається як її змістом та цілями, так і зв'язками з різними суспільними факторами, які впливають на воїнів. Вплив їх на розвиток військовослужбовця неоднозначний й суперечливий. Поряд із позитивним впливом сторін дійсності на духовний розвиток воїна, на нього впливають і недоліки нашого життя, слабкість соціальної політики, занедбаність культурної сфери суспільства, наявність військового конфлікту на території держави. Саме тому культурно–просвітницька робота, незважаючи на багато недоліків в організації і змісті, займає важливе місце в системі виховної та соціальної роботи військової частини. У практиці культурно–просвітницької роботи використовують великий арсенал засобів, який має ідейну та емоційну спрямованість впливу на людину або аудиторію. Це зумовлено взаємозв'язком розуму й почуттів, раціональної, емоційно–чуттєвою та логічної сферами людської свідомості. Проведений теоретичний аналіз духовних потреб та їх класифікація необхідний нам для того, щоб прояснити вихідні засади здійснення культурно–просвітницької роботи, оскільки ми переконанні, що існує взаємозв'язок культурно–просвітницької роботи і духовних потреб. Врешті, культурно–просвітницька робота повинна мати активне спрямування, зумовлене видами потреб, їх змістом та особливостями їх функціонування. З іншої сторони, зміни у потребах повинні відбиватись у змісті та спрямованості культурно–просвітницької роботи.

Розглянемо *основні закономірності взаємозв'язку культурно–просвітницької роботи і духовних потреб*. Зазначено, що матеріальною основою взаємозв'язку культурно–просвітницької роботи і духовних потреб особистості є військова діяльність, зумовлена призначенням Збройних Сил для захисту Батьківщини [17]. На основі аналізу періодичних видань та сучасного стану Збройних сил, можна зробити висновки, що формування і розвиток духовних потреб може успішно здійснюватися тільки в тісному зв'язку з діяльністю, із процесом формування особистості та наявністю потреби сумлінного відношення до військової праці. Саме діяльність, будучи головним критерієм соціального престижу людини, розвиває її потреби й здібності. Адже в процесі військової діяльності воїн не тільки виконує свої обов'язки, але й вдосконалює свої кращі якості, загартовує волю, розвиває творчі сили, стверджує себе як громадянин. Успіх у виховній діяльності в Збройних Силах України лише тоді буде

мати місце, коли її завдання будуть максимально наближені до змісту військової діяльності та до задоволення духовних потреб [18; 19]. Можна погодитися, що ідейно-теоретичною основою взаємозв'язку культурно-просвітницької роботи і духовних потреб є ідеологія відновлення суспільства. Виконати цю місію може ідеологія нації, яка здатна надати імпульсів відродженню прогресивної суспільної думки народу, вдосконалити суспільні й політичні структури суспільства [20]. У розвитку духовних потреб на одне з перших місць претендує завдання формування ідейної стійкості, тому успіх залежить від конкретної ситуації у суспільстві, регіоні, військовому колективі. Однією з основ взаємозв'язку культурно-просвітницької роботи і духовних потреб є стан духовної культури суспільства. За влучним визначенням М. Альчука, під духовною культурою розуміють явища, пов'язані зі свідомістю, із емоційно-психологічною діяльністю людини: мовою, звичаями, віруваннями, знаннями, мистецтвом [21, с. 17]. Духовна культура суспільства – це фундамент соціальної міцності і каталізатор динамічності життєдіяльності, вона несе в собі живий зв'язок і надбання поколінь, гармонізує відносини між людиною і світом. Без подальшого росту культури особового складу армії неможливе повне оздоровлення духовно-моральної атмосфери у частинах та підрозділах [6, с. 29–36; 10; 11]. Культурно-просвітницька робота як складова морально-психологічного забезпечення є єдиним і вирішальним елементом воєнно-ідеологічної роботи, вона здатна активно залучати воїнів до художньої творчості. створювати умови для повного й глибокого засвоєння скарбів вітчизняної та світової культур, забезпечувати розвиток духовних потреб, гармонійно поєднувати матеріальні та культурні інтереси. Важливою закономірністю взаємозв'язку культурно-просвітницької роботи і духовних потреб є власна культурно-творча діяльність особистості. Потреба у творчості може бути розглянута як стан протиріччя між сутнісними силами особистості її здібностями, навичками, з однієї сторони, й можливостями її об'єктивізації, з іншої. В залежності від того, у задоволенні яких потреб здійснюється самореалізація особистості, можна судити про спрямованість соціальної орієнтації особистості. Чим більше місця в структурі потреб особистості займають духовні потреби, тим активніше реалізує себе особистість у духовній творчості, тим більшим значним духовним змістом наповнюється головна сфера її діяльності, а саме, військово-професійна. Вагомою закономірністю взаємозв'язку культурно-просвітницької роботи і духовних потреб є вплив на характер і зміст культурно-просвітницької роботи науково-технічного прогресу та його соціальних наслідків. В сучасних умовах ведення неоголошеної війни українською армією кожна військова професія вимагає спеціальних якостей, широкого наукового світогляду, диференційованих військово-технічних знань, постійного їх поновлення, удосконалення практичних навичок.

Отже, виходячи із закономірностей взаємозв'язку культурно-просвітницької роботи і духовних потреб, можна стверджувати, що такий зв'язок сьогодні не лише існує, а й набуває нових аспектів, тобто

культурно-просвітницька робота своїми засобами впливає на спрямованість духовних потреб військовослужбовців, що і підтверджує сучасний досвід проведення антитерористичної операції на сході нашої держави

#### Список використаних джерел

1. Катиренчук Б. А. Культурологічна підготовка сучасних фахівців військової справи (на прикладі Військового інституту при Державному університеті “Львівська політехніка”) / Катиренчук Б. А. // Мистецтво і освіта. Збірка наукових праць. – Львів, 1998. – Вип.3. – С.55–64.
2. Темко В. Головні напрямки культурно-виховної роботи у Збройних Силах України / Темко В. // Народна армія. – 1996. – 18 трав.
3. Козирев М. П. Місце культурно-просвітницької роботи у вихованні воїнів / Козирев М. П. // Збірка наукових праць. – Львів, 1995. – С.59–71.
4. Кузьмук О. Збройні Сили України на початку ХХІ сторіччя / Кузьмук О. // Наука і оборона. – 1999. – №4. – С.3–7.
5. Зачепа А. М. Армія як цілісна система і специфічне соціальне середовище / Зачепа А. М. // Збірка наукових праць. – Львів: ВВП ДУ “Львів, політехніка”, 1996. – Вип.2. – С.127–135.
6. Козирев М. П. Виховна робота в Збройних Силах України: Нав. метод. посібник. 4.1 / Козирев М. П. – Львів: ВІ ДУ “Львів, політехніка”, 1996.
7. Папікян А. Л. Використання технічних засобів в процесі виховання військовослужбовців / Папікян А. Л. // Збірка наукових праць. – Львів: ВВП ДУ “Львів, політехніка”, 1996. – Вип.2. – С.60–67.
8. Варій М. Й. Колективна думка: соціальний та соціально-психологічний аспекти / Варій М. Й. – Наук.-метод. посібник – Львів: ВВП “Львів, політехніка”, 1997. – 43 с.
9. Папікян А. Л. Збройні Сили України: історія і сучасність / Папікян А. Л. (навч. посібник). – Львів: ВІ ДУ “Львів, політехніка”, 1998. – 84 с.
10. Станіславчук С. М. Культурно-просвітницька робота в Збройних Силах України (соціально-філософський аналіз): дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Станіславчук С. М. Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2004.
11. Голик М. М. Теорія та методика культурно-просвітницької роботи в Збройних силах України / Голик М. М. Навчальний посібник. – Львів: ЛВІ, 2005. – 66 с.
12. Бойко О. В. Теоретико-методичні проблеми формування лідерської компетентності майбутніх офіцерів Збройних сил України: Монографія / О. В. Бойко. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2014. – 544 с.
13. Іщенко М., Андрущенко В., Титарчук М., Маленко П. Соціально-політичний словник-довідник / Авт. колектив: М. Іщенко, В. Андрущенко, М. Титарчук, П. Маленко. – Черкаси: Відлуння, 1999. – 303 с.
14. Касьян В. І. Науково-технічна революція и духовний розвиток особистості / Під ред. В. І. Касьяна. – Київ: Вища шк., 1986. – 215 с.
15. Надольний І. Ф. Філософія: Навч. посібник / За ред. І. Ф. Надольного. – К.: В і кар, 2000. – 624 с.
16. Рудник В. Спільний пошук – запорука успіху / Рудник В. // Президентський вісник. – 2001. – 12 жовтня.
17. Конституція України.
18. Директива НГШ Д-32 від 30.12.2014 року “Про удосконалення діяльності органів військового управління щодо покращення морально-психологічного стану та правопорядку в ЗСУ”.
19. “Організаційно-методичні вказівки щодо організації роботи з особовим складом в ЗСУ у 2015 році”. Головне управління роботи з особовим складом МОУ., грудень 2014 року.
20. Темко Г. Ідеологію державного будівництва – у світогляд військовослужбовців / Темко Г. // Народна Армія. – 1997. – 18 квіт.
21. Альчук М. П. Духовне життя суспільства / Альчук М. П. Текст лекції. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 19 с.

#### References

1. Katyrenchuk B. A. Kul'turologichna pidgotovka suchasnyh fahivciv vijs'kovoї spravy (na prykladi Vijs'kovogo instytutu pry Derzhavnomu universyteti “L'viv's'ka politehnika”) / Katyrenchuk B.

A. // Mystectvo i osvita. Zbirka naukovykh prac'. – L'viv, 1998. – Vyp.3. – S.55–64.

2. Temko V. Golovni naprjamky kul'turno-vyhovnoi' roboty u Zbrojnyh Sylah Ukrainy / Temko V. // Narodna armija. – 1996. – 18 trav.

3. Kozyrjev M. P. Misce kul'turno-prosvitnyč'koi' roboty u vyhovanni voi'niv / Kozyrjev M. P. // Zbirka naukovykh prac'. – L'viv, 1995. – S.59–71.

4. Kuz'muk O. Zbrojni Syly Ukrainy na pochatku XXI storichchja / Kuz'muk O. // Nauka i oborona. – 1999. – №4. – S.3–7.

5. Zachepa A. M. Armija jak cilisna sistema i specyficzne social'ne seredovyshhe / Zachepa A. M. // Zbirka naukovykh prac'. – L'viv: VVP DU “L'viv, politehnika”, 1996. – Vyp.2. – S.127–135.

6. Kozyrjev M. P. Vyhovna robota v Zbrojnyh Sylah Ukrainy: Nav. metod, posibnyk. 4.1 / Kozyrjev M. P. – L'viv: VI DU “L'viv, politehnika”, 1996.

7. Papikjan A. L. Vykorystannja tehničnyh zasobiv v procesi vyhovannja vijs'kovosluzhbovciv / Papikjan A. L. // Zbirka naukovykh prac'. – L'viv: VVP DU “Liviv, politehnika”, 1996. – Vyp.2. – S.60–67.

8. Varij M. J. Kolektyvna dumka: social'nyj ta social'no-psychologičnyj aspekty / Varij M. J. – Nauk.–metod, posibnyk – L'viv: VVP “L'viv, politehnika”, 1997. – 43 s.

9. Papikjan A. L. Zbrojni Syly Ukrainy: istorija i suchasnist' / Papikjan A. L. (navch. posibnyk). – L'viv: VI DU “L'viv, politehnika”, 1998. – 84 s.

10. Stanislavchuk S. M. Kul'turno-prosvitnyč'ka robota v Zbrojnyh Sylah Ukrainy (social'no-filosof's'kyj analiz): dys... kand. filos. nauk: 09.00.03 / Stanislavchuk S. M. L'vivs'kyj nacional'nyj un–t im. Ivana Franka. – L., 2004.

11. Golyk M. M. Teorija ta metodyka kul'turno-prosvitnyč'koi' roboty v Zbrojnyh Sylah Ukrainy / Golyk M. M. Navchal'nyj posibnyk. – L'viv: LVI, 2005. – 66 s.

12. Bojko O. V. Teoretyko–metodyčni problemy formuvannja lider's'koj kompetentnosti majbutnih oficeriv Zbrojnyh syl Ukrainy: Monografija / O. V. Bojko. – Dnipropetrovs'k: IMA–pres, 2014. – 544 s.

13. Ishhenko M., Andrushenko V., Tytarchuk M., Malenko P. Social'no–polityčnyj slovnyk–dovidnyk / Avt. kolektyv: M. Ishhenko, V. Andrushenko, M. Tytarchuk, P. Malenko. – Cherkasy: Vidlunnja, 1999. – 303 s.

14. Kas'jan V. I. Naukovo–tehnična revoljucija y duhovnyj rozvytok osobystosti / Pid red. V. I. Kas'jana. – Kyi'v: Vyshha shk., 1986. – 215 s.

15. Nadol'nyj I. F. Filosofija: Navch. posibnyk / Za red. I. F. Nadol'nogo. – K. : V i kar, 2000. – 624 s.

16. Rudnyk V. Spil'nyj poshuk – zaporuka uspihu / Rudnyk V. // Prezydents'kyj visnyk. – 2001. – 12 zhovtnja.

17. Konstytucija Ukrainy.

18. Dyrektyva NGSh D–32 vid 30.12.2014 roku “Pro udoskonalennja dijāl'nosti organiv vijs'kovogo upravlinnja shhodo pokrashhennja moral'no–psychologičnogo stanu ta pravoporjadku v ZSU”.

19. “Organizacijno–metodyčni vkazivky shhodo organizacij' roboty z osobovym skladom v ZSU u 2015 roci”. Golovne upravlinnja roboty z osobovym skladom MOU., gruden' 2014 roku.

20. Temko G. Ideologiju derzhavnogo budivnytva – u svitogljad vijs'kovosluzhbovciv / Temko G. // Narodna Armija. – 1997. – 18 kvit.

21. Al'čuk M. P. Duhovne zhyttja suspil'stva / Al'čuk M. P. Tekst lekcii'. – L'viv: Vydav, centr LNU im. Ivana Franka, 2002. – 19 s.

**Golik M. M., Ph.D., Associate Professor, Department of Humanities, the Army Academy named after hetman P. Sagaydachnogo (Ukraine, Lvov), lendmark2014@mail.ru**

#### Cultural and educational work and spiritual needs of military personnel

*Article is dedicated to philosophical problems the knowledge of the nature of needs personality, to and cultural–educational work, concerning the formation of the spiritual needs of servicemen.*

**Keyword:** *The armed forces of Ukraine, need, cultural–educational work, spirituality, culture.*

**Golik H. M., кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры гуманитарных наук, Академия сухопутных войск им. гетмана П. Сагайдачного (Украина, Львов), lendmark2014@mail.ru**

#### Культурно–просветительская работа и духовные потребности военнослужащих

*Статья посвящена философским проблемам знания природы потребностей личности и культурно–просветительной работе по формированию духовных потребностей военнослужащих.*

**Ключевые слова:** *Вооруженные силы Украины, потребность, культурно–просветительная работа, духовность, культура.*

\* \* \*

УДК 101

**Діденко Л. В.**

кандидат філософських наук, доцент,  
доцент кафедри філософії гуманітарних наук,  
Київський національний університет  
ім. Тараса Шевченка  
(Україна, Київ), Lauravido@inbox.ru

#### ФІЛОСОФІЯ VS ФІЛОСОФУВАННЯ: КУЛЬТУРОВОКРІНЕННЯ МУДРОСТІ

*Дослідження присвячене культуровокріненню мудрості, адже саме вона є елемент–основою філософії/філософування. Мудрості неможливо дати однозначного визначення – вона постає полізначним феноменом. Пропоноване дослідження має на меті конкретизувати головні смисли/значення поняття “мудрість”, що здійснено через культуровокріненні терміни на прикладі давньоіндійської, давньокитайської та давньогрецької філософії. Головними методами, застосованими у дослідженні є розмірковувальний, аналізувальний, синтезувальний, герменевтичний, феноменологічний, реконструювальний, моделювальний тощо. Висновки дослідження: Утвердження специфікаційності філософування через культуровокрінення уможливило коректність розуміння сутності філософії та її ознак залежно від регіону розгортання розмірковувань. Полізначеність мудрості уможливлена саме регіоном розгортання – Стародавня Індія, Стародавній Китай, Стародавня Греція. На основі термінологічної специфікаційності виокремлені регіональні прояви (візії) мудрості: індивідуальна (давньоіндійська), стратегувальна (давньокитайська), прагматистська (давньогрецька). Авторська візія мудрості розгорнена через комунікативно–індивідуальний підхід і постає як суб'єкт–грання.*

**Ключові слова:** *мудрість, культуровокрінення, філософія, філософування, досвідність, розмірковування, знання, вчинання, досліджування, розум, чеснота, грання–на–двох.*

Філософія – царина неоднозначності, тотальна дивина для неофітів, поле індивідуального інтелектуального грання з можливістю подальшого вербалізування для дослідників. Її неможливо характеризувати однобічно через поліваріантність авторських бачень. Вона залежна від культуропростору, епохи, мислителів та суспільних подій.

Пропонована тема є новою саме у такому формулюванні. Вона є частиною авторського бачення філософії через індивідуальність: це один з елементів циклу публікацій, що, за авторським задумом, ілюструватиме демаркативність філософії та філософування через поліаспектність. Далі акцентуватиму увагу на культуровокріненні мудрості, адже саме вона є головним – підґрунцевим – елементом (або елемент–основою) філософії/філософування.

Тема мудрості не є новою для дослідників. Нею цікавилися фахівці різноманітних галузей знання: філософи, психологи, економісти, історики, але кожен з них або пропонував узагальнене розуміння мудрості (як комплексного феномена, що узвичаєно складно витлумачувати), або як вузькогалузеве презентування розмірковувань щодо неї окремих мислителів – переважно філософів минулого (і увага, здебільшого, не виходить за межі трьох головних центрів Стародавнього Світу – Індії, Китаю, Греції).

Терміном “мудрість” окреслюють усі ментефакти Стародавнього Світу, аби не перебувати у дослідницькому заблуді через полізначеннєвість витлумачень. Так постає усталена “територіальна” градація на “Мудрість Сходу” та “Мудрість Заходу”, до яких включають культурокоди епохи (районорегіональні традиції, звичаї, норми), міфи та їх варіативи, ритуали, священнотекстологічні практики (створення священних текстів та їх витлумачування), висловлювання мислителів (сентенції, крилаті вирази, діалоги з учнями) тощо. Як демонструватиме пропонуване дослідження: мудрість є феноменом складеним, який потребує тлумачення через окремих культуропростір.

Дослідження мудрості проводять у різних галузях та царинах знань: філософії, психології, педагогії, культурології, духовних практиках, літературі, медицині тощо. Усі дослідження тільки побіжно пояснюють термін “мудрість”, радше деталізують його застосовність у різних аспектах та різних секторах-сегментах суспільного буття.

Серед колективних монографій необхідно особливу увагу приділити деяким виданням. Одним із них є “Знання, Навчання та Мудрість” [16], в межах якого автори поєднують історичне та систематичне дослідження знання і мудрості задля застосування здобутого досвіду у педагогічній практиці. Серед авторів згаданого видання була американський філософ та епістемолог Шерон Райан (Sharon Ryan), котра у статті до “Стенфордської Енциклопедії Філософії” [17] виокремлює епістемологічні та гносеологічні підходи до розуміння феномена мудрості через напрацювання мислителів різних епох (представників давньогрецької Античності: Платона, Арістотеля; препросвітитства: Рене Декарта; ХХ сторіччя: Річарда Гаррета, Кіта Герера та Ніколаса Сміта, Роберта Нозіка, Шерон Райан, Роберта Стернберга, Валері Тіберіус, Денніса Віткомба, Лінди Загзебські).

У виданні “Посібник мудрості: психологічні перспективи” [15] презентовані погляди авторів щодо мудрості як поліпараметрального феномена, який потребує розгляду не тільки з позицій констатування/інтерпретування минулого в межах однієї царини/знань галузі, але й пропонування/схоплення тенденцій майбутнього на перетині царин/знань галузей.

Ще одне видання – “Посібник організаційної та управлінської мудрості” [14] – презентує покрокове розгортання розуміння, застосування та набування організаційної та управлінської мудрості через деталізування у секторах логіки, етики, естетики, епістемології та метафізики із врахуванням індивідуальності.

Необхідно згадати й напрацювання окремих дослідників: Масамі Такаґаші (Masami Takahashi) та Прашант Бордіа (Prashant Bordia) здійснили кроскультурне порівняння поняття мудрості на прикладі американської, австралійської, індійської та японської культур через застосування шкали багатомірного аналізу із подальшим вирізнанням специфікації Західного та Східного типів-зразків мудрості [19]; Педро Санчез-Ескоbedo (Pedro Sánchez-Escobedo), К’юбін Парк (Kyubin Park), Ліз Голлінґворт

(Liz Hollingworth), Юргаміс’юнієне (Jurga Misiūnienė), Лена Іванова (Lena Ivanova) проводили міжнародне компаративне дослідження поняття мудрості через опитування молоді (у Мексиці, Республіці Корея, США, Литві та Латвії) з метою з’ясування головних рис, властивих суб’єкту (“мудрому” та “мудрій”), а також прийшли до висновку щодо необхідності розвивання уявлень про мудрість в межах шкільної освіти через ціннісні складові [18].

Я не згадую першоджерела, оскільки посилання на автора, назву роботи та її частину подані у тексті мого дослідження там, де це необхідно.

Мета пропонуваного дослідження – роз’яснити сутність полізначеннєвого феномена “мудрість” через параметр регіонального культуровкорінення. Завданнями окреслю такі: визначити феномен мудрості; окреслити полізначеннєвість терміна “мудрість” на прикладі давньоіндійської, давньокитайської, давньогрецької філософії через відповідні культуропростороусталені терміни; виокремити регіональні прояви мудрості; запропонувати авторську візію мудрості.

Головними методами, застосованими у дослідженні є розмірковувальний, аналізувальний, синтезувальний, герменевтичний, феноменологічний, реконструювальний, моделювальний тощо.

Мудрість-досвідність vs мудрість-розмірковування. Філософію узвичаєно асоціюють із мудрістю (як концентрованим узнаннєвленим, досвідченим, умілим, передбачальним суб’єкт-проявом), але можуть пов’язувати й з надмірними теоретизуваннями окремих суб’єктів.

Окреме коло істориків філософії переконано утверджує тезу, за якою мудрість у країнах Сходу не вирізняли з-поміж знання, практичних умінь/навичок, здорового глузду, тематичного теоретизування (щодо суб’єкта) і варіативу можливостей Вищої Сутності, окремі з яких можуть бути ретрансльовані через обраних тощо. Загалом, східний зразок мудрості – поліпараметральна обізнаність суб’єкта у більшості царин тогочасного життя і одночасно тотально-миттєве “інформування” Вищої Сутності про вчинюване (зверніть увагу: з моменту прийняття рішення діяти, а не від початку вчинення).

Натомість на Західних теренах (умовно кажучи, територія сучасної Західної Європи) мудрість пов’язували із різноманітними елементами: знаннями (отримання нових, оперування/застосування отриманих); досвідом; набутими вміннями/навичками; досліджуванням загалом; передбачанням наслідків та їх упередженням; поліпараметральним теоретизуванням, що вкорінене у практику тощо.

Західний зразок мудрості, на перший погляд, видається прогресивнішим, оскільки включає елементом передбачання наслідків, проте у східних зразках вони презентовані у “згорнутому вигляді” (людина Сходу приходить по пораду завчасно, відповідно й не порушуватиме “формули мудреця”, оскільки вона є своєрідним лікуванням; тоді як людина Заходу йтиме по пораду після вчинення та/або окремої події, що, з одного боку, постає порадою навздогін, з іншого, – варіантом перевірки за принципом “А якщо...”).

Мудрість на Сході – це усталена тисячоріччями практика “оптимального комбінування” елементів, яка ретранслюється через окремих Обраних. Отримувальник порад має сам доміркувати формулу, яку йому висловили. Мудрість на Заході – індивідуальний вибір конкретної “рятивної/допоміжної формули”, який пропонує той, до кого звертаються по пораді. Основа мудрості по–східному – це досвід (як пережите, здобуте і т.д.); основою мудрості по–західному є розмірковування (як індивідуальний суб’єкт–пошук рішення конкретної ситуації/проблеми, що окреслена мудрецем як шлях–із–контрольними–точками).

Попередні тлумачення мудрості – по–східному та по–західному – є занадто узагальненими, що спричинюватиме ще більше уточнювальних запитань. Регіоналізуювальні специфікації, на яких я ґрунтуватиму свою думку далі, допоможуть виявити схожість елементів–витлумачень мудрості незалежно від термінологічної диференціації, усталеної в окремому культуропросторі. Квадративнерізносттлумачення мудрості включатиме: перші три є культуропроявними у філософії (на прикладі давньоіндійського, давньокитайського та давньогрецького культуропростору), а четверте – авторським узагальненням баченням.

Головним терміном у межах індійської філософії є праджня (санскр. प्राज्ञा, палі райпā), значеннями якого постають “мудрість”, “знання”, “розуміння”, “розрізнення” [5,с.613–614]. Сам термін з’явився у межах буддизму, а використовують його здебільшого буддійські школи (як філософські, так і релігійні). Так мудрість у буддизмі постає різноаспектно:

1)епістемологічне тлумачення: для позначення вищої здатності, тобто найглибшого та всеохопного розуміння реальності, притаманного тільки інтуїтивному знанню;

2)гносеологічне тлумачення: у ранньому буддизмі її ототожнювали з інтуїтивним пізнанням “чотирьох благородних істин” і закону взаємозалежного виникнення (пратіт’ясамутпада);

3)елемент буддійської практики: завдяки праджні–мудрості надають вищого смислу моральнісній поведінці (шила) та медитації (самадхі). У традиційному та махаянському буддизмі шила (санскр. śīla, палі sīla – “поведінка”, “моральнісність”) і праджня – це дві основи “практичного вчення”, що тісно взаємопов’язані: праджня очищується через шилу, а шила – через праджню;

4)розрізняльно–здатнісне тлумачення: у буддійських школах – вайбхашиці та саутрантиці – праджня–мудрість пов’язана із здатністю розрізняти потік дхарм (елементи існування; індивідуалізовані атомарні події, що складають досвід живих істот та конституують існування як таке [5,с.384–387]). Скарбами буддійської дхарми визнані: віра, моральнісна поведінка та чесноти (сором’язливість, скромність, бажання пізнавати буддійське вчення, відречення від світу і мудрість);

5)найдосконалісне тлумачення: у махаяні постає як вища досконалість (параміта), що властива буддам і бодхісаттвам. Тут праджню–мудрість зводять до знання реальності сансари і нірвани як порожнечі (шун’ята);

б)персоніфікувальне тлумачення: у махаяні та ваджраяні терміном “праджняпараміта” (санскр. Prajñāpāramitā, букв. “мудрість, що переправляє до досконалості” [5,с.614]) позначають персоніфіковану Мудрість як божество рангу бодхісаттв;

7)тлумачення шляхопідґрунтя: у махаяні основою шляху є каруна (співчуття) та праджня (мудрість). Саме вони складають сутність життя бодхісаттви;

8)фемінноначалове тлумачення: у ваджраяніпраджня (мудрість) є жіночим началом, що одночасно є найпіднесенишим та найзанепаішим.

Індійський мудрець, з позиції буддистів, не має думки, оскільки, при дотримуванні якоїсь з них, він змушений автоматично прийняти опозиційний бік, тобто замість “намагання зрозуміти реальність” він долучається до суперечки: дїттхі (дрїштї) {у буддизмі – це “погляд”, “точка зору”, “думка”, “прозоріння”} ведуть до прихилання/прив’язування до думок, до залежності від них, до непрохідних чагарів думок/гадок, до пут–що–перетворюються–на–кайдани, незадоволеності, утруднень, розладнання, збудження, але не призводять до позапристрасності, байдужості, припинення, упокоєння/заспокоєння, вищого знання, пробудження, нїрвани/ніббани (“Маджджхіма–нікая”: 1.485). Індійський мудрець (на прикладі буддизму) постає самосхованим від інтерсуб’єктивного. Він самовідмежований від зовнішнього турботливого, проте самоакцентований на своєму інтра–світі. Він не має наміру “грати за усталеними правилами”, оскільки винаходить свої власні – ті, що найоптимальніше підібрані саме для нього. Буддизм – це, безперечно, одна з позицій філософування, але вона підійде далеко не усім неофітам, адже “удужковуватися” можна тільки тоді, коли інтра–світ збагачений та начерково структурований. Завдання суб’єкта полягатиме у самозаглиблюванні та уладнанні/облаштуванні інтра–середовища.

На основі китайських першоджерелових текстів неможливо однозначно ані вказати як саме тут розуміли мудрість, ані навести єдиний перелік термінів–понять, оскільки стандартизування ієрогліфіки сприяло “вилучанню” окремих ієрогліфів (як це відбулося із ієрогліфом “чжи<sub>3</sub>” “розсудливість/мудрість” [7]), а залишені ієрогліфи набували нових значень через авторські уточнення. Окрім того: при перекладанні ми отримуємо інтерпретований текст, відповідно не всі ідеї, що передбачені текстом–оригіналом, “потраплять” до читача, що не є мовоносієм.

Можна згадати найголовніші терміни–поняття, на які слід спиратися у подальшому розгортанні дослідницької думки щодо мудрості: чжи<sub>1</sub> (розумність, що включає смислові ряди: 1)розумність, ум, інтелект, мудрість; 2)винахідливість, хитроумність /хитромудрість, стратагема) [3,с.572–574]; чжи–сін (знання – дія) [3,с.575–577]; шен<sub>1</sub> (довершеномудрий, великомудрий, (досконала) мудрість/святість, довершеномудріє) [3,с.628–629]; сін<sub>1</sub> (серце, серце/розум, серце/свідомість) тощо.

Давньокитайськірізносттлумачення мудрості включають:

1)необхідна характеристика правителя: Небо (тянь<sub>1</sub>) наділяє нею {чжи<sub>1</sub> “мудрістю, розумністю”} державця поряд із мужністю (юн<sub>1</sub>) [“Шу–цзин”: гл. 11];

2)завбачливість та/або прискорене моделювання: {чжи<sub>1</sub>} – це “здатність зупинитися, коли побачиш попереду прірву” [“Чжоу і”: гексаграма №39 Цзянь<sub>3</sub> – Перешкода, коментар “Туань–чжуань”];

3)пов’язаність–із або основа чеснот: {чжи<sub>1</sub> “мудрість, розумність”} пов’язують із “гуманністю” (жень<sub>2</sub>), яку врівноважує “мужність”. Усі разом вони утворюють “тріаду, що складає всевелику благодать Піднебесної”, тобто перелік чеснот, необхідних для самовдосконалення (сю шень) і притаманних для “шляху (дао) благородного мужа (цзюньцзи)” [“Лунь юй”: IV, 1; XIV, 28; “Чжунюн”: § 20; “Мен–цзи”: II А 7];

4)близьке до стратегії: {чжи<sub>1</sub>} – це “справедливість–як–обов’язок (і<sub>1</sub>) у поводженні з народом і шанобливо–обережна віддаленість від навей та духів”. Конфуцій розмежує мудрість та гуманність як моделі поведінки та життєустрою [“Лунь юй”: VI, 21/22, 22/23];

5)зразок найвищої досконалості: шен<sub>1</sub> – це “довершеномудрий”, “великомудрий”, “(досконала) мудрість/святість”, “довершеномудріє”, “геніальність”. Традиційне позначення вищого ступеня інтелектуально–моральнісної та духовної досконалості. На думку Мен–цзи, мудрець – це морально досконала людина у суспільстві: “Довершеномудрий – це вищий щабель людських відносин” [11,с.28]. Мен–цзи наголошує: “починати благоустроєння згідно з принципами (лі<sub>1</sub>) – це справа мудрості, завершувати благоустроєння згідно з принципами – це справа довершеномудрія. Мудрість порівнювана з майстерністю, довершеномудріє порівнюване з силою” [“Мен–цзи”: IV А, 27; V Б, 1; II А, 6; VI А, 6; “Лунь юй”: IV, 1; “Дао де цзин”];

6)як розумність, тобто морально ціннісні характеристики: Мен–цзи уточнює конфуціанське тлумачення чжи<sub>1</sub> через “розумність”, тобто невід’ємну властивість людини, що притаманна їй від народження поряд з гуманністю (жень<sub>2</sub>), справедливістю–як–обов’язком (і<sub>1</sub>), благопристойністю (лі<sub>2</sub>), а також тією, що уможлиблює здатність/спроможність її “серця (сін<sub>1</sub>) твердити [правду] і заперечувати [лжу]” [“Мен–цзи”: V Б, 1; II А, 6; VI А, 6; IV А, 27; “Лунь юй”: IV, 1];

7)для позначання вищої форми знання: у китайському буддизмі один із смислів ієрогліфа чжи<sub>1</sub> – це “джняна”, тобто вичерпне знання “справ і принципів” (ши лі), або феноменів і ноуменів, що знімає протилежність суб’єкта і об’єкта, що його досягають у медитації й спрямовує воно до спасіння (нірвани – непань);

8)пов’язаність із божеством: у китайському буддизмі інший смисл ієрогліфа чжи<sub>1</sub> – “праджня”, тобто божественна мудрість, одна з шести/десяти “досконалостей” (праміта) бодхісаттви і двох/трьох благодатей (де<sub>1</sub>) будди;

9)як основна якість полководця: у школі воєнної філософії Бін–цзя ієрогліф чжи<sub>1</sub> набуває загальнокультурного значення “страггема”. В головному тексті школи – “Сунь–цзибін фа” (“Сунь–цзи про військове мистецтво”) – найдавнішому трактаті щодо військової теорії – одним із п’яти чинників війни, що є “шляхом існування та погібелі”, постає полководець, якого визначають за п’ятьма якостями: мудрістю/розумністю/хитромудрістю,

вірою/благодійністю, гуманністю, мужністю, суворістю [“Сунь–цзибін фа”: гл. 1];

10)пов’язаність із гносеологією. У головному тексті Моїстів – “Моцзин” (“Моїстський канон”) вказані чотири канони з розтлумаченнями (“Моцзин”: книга 10, Канон I):

А 3 Канон: Чжи<sub>1</sub> (інтелект/свідомість/психіка) – талант/здатність/сировина.

Розтлумачення: “Інтелект” – те, при застосуванні чого [ми] знаємо; і з необхідністю знаємо. Подібно до зору.

А 4 Канон: Люй<sub>1</sub> (розмірковування/завчасне обдумування) – пошук.

Розтлумачення: “Розмірковування”: при застосуванні своєї свідомості, дехто шукає [дещо]; але не з необхідністю знаходить це. Подібно до вглядування.

А 5 Канон: Чжи<sub>2</sub> (знання) – зв’язок/схоплення.

Розтлумачення: “Знання”: при застосуванні своєї свідомості, оминаючи речі, [ми] здатні описати їх. Подібно до бачення.

А 6 Канон: Чжи<sub>3</sub> (розсудливість/мудрість) – просвітлення.

Розтлумачення: “Мудрість”: при застосуванні своєї свідомості, у розмірковуваннях про речі, наше знання цього – очевидне/безсумнівне. Подібно ясності погляду.

Російський філософ і сінолог Станіслав Риков [7] спирається на дослідження лондонського сінолога Ангуса Чарльза Грегема (Angus Charles Graham) [13], котрий реконструював та “розбивав” фрагменти “Моцзин” і перекладав їх англійською. У дослідженні Станіслава Рикова запропонований не тільки авторський переклад канонів та розтлумачень (див. вище у даному тексті), але й їх смислове інтерпретування: Чжи<sub>1</sub> “інтелект” є цай, вродженим талантом, здатністю–до та сировиною–для будь–якого наступного знання. Щоб знання з’явилося, необхідно (але не достатньо) люй<sub>1</sub> “розмірковування”, яке є його цю, пошук. Те чжи<sub>2</sub> “знання”, що з’явилося в результаті, тобто це зв’язок–схоплення з своїм об’єктом, з річчю, в остаточному підсумку має бути підійняте до вищого рівня. Це ж чжи<sub>3</sub> “мудрість”, яка є мін, просвітленістю, ясною впевненістю свідомості в тому, що те, що ти “схопив”, є саме те. Подібно до того, як зір є здатністю бачити. Але перед цим ми вглядуємося, а уже як вгляділися, – бачимо. І бачення наше за точністю може досягати ясності погляду досвідченого лучника [7].

Китайський філософ та сінолог Фен Ю–лань (Feng Yu–lan) наголошує: на думку китайських філософів, вища форма досягнення для людини – це постати мудрецем, вище досягнення якого – єдність індивідуальності з космосом [11,с.26]. Китайський мудрець – це “внутрішня мудрість та зовнішня велич”: за допомогою внутрішньої мудрості він досягає духовної досконалості, а за допомогою зовнішньої величчя він діє у суспільстві [11,с.28–29].

Китайський мудрець – це практик, що має на меті не тільки бути порадником і “шляхонакреслювальником” для інших, але й своїм життям демонструвати дотримання параметрів “довершеномудрія”. Тобто спершу ти формуєш себе через чеснотоплекання, яке потребує знаннездобування та розмірковування, що і є самовдосконалюванням. Потреба мудрості проявлена у

стратегуванні, тобто обираючи суб'єктом способу дій та/або лінії поведінки, що залежатиме від ситуації.

Грецьке розуміння мудрості постає через терміни “σοφός” (мудрий; розумний, обізнаний/знавець, вправний; мудрець) [2,с.1143] та “σοφία” (мудрість, знання, розуміння; іноді сміливість, хитрість, вправність; мистецтво; філософія, наука) [2,с.1143]. У давньогрецьких міфах існує образ титаніди Метіди (Μητις), яка уособлює собою мудрість і знання [1,с.30–33]. Давньогрецькі різнотлумачення включають аспекти мудрості як...:

1)особливу ознаку: з позицій людей, мудрість (“σοφία”) постає приписуваною характеристикою вищих сутностей (хоча давньогрецькі боги поводити себе зачасто по-людському: деталізування у англійського поета, романіста та міфодослідника Роберта Грейвса [1]). “Приписувана” – це не “обов'язково наявна”. З погляду людини мудрість (“σοφία”) пов'язана із знаннєвістю загалом (тобто одночасним знаннєволодінням, знаннєзастосуванням та знаннєрозумінням). З погляду представників Олімпу, мудрість – знаннєвість як наперед–обізнаність. “Особлива ознака” – це подвійний параметр: з позиції суб'єкта, мудрість постає “НАДзнанням”, яке звичайній людині недоступне через “миттєве схоплення”; з позиції богів, мудрість – прерогатива, яку отримують тільки деякі, тобто конкретне коло обраних. Таким “самообраним” став Зевс, який через проковтання титаніди Метіди [1,с.31] посилює свої “вміння–та–ознаки”, з–поміж яких є і мудрість;

2)(не)пов'язаність із знанням: у давньогрецьких міфах, у яких фігурує Метіда, мудрість та знання подані окремо: її описують як “богиню мудрості” [1,с.12], “порадницю” [1,с.26, 31], “титаніду мудрості” [1,с.222], “титаніду, у віданні якої була вся мудрість і знання” [1,с.32]. Очевидно, “мудрість” – термін для опису “дечого–іншого”, аніж тільки знання. Мудрість включатиме знання не моментно як схоплення результату (увідомлюю невідоме задля того, аби його “знати”), радше як ретроспективну перспективу (від “не–знаю” через “дізнаюся” до “бачу наслідки”);

3)варіативність/ситуативність: мудрість – не тільки результативно–конкретизований перелік за параметрами “вмію” і “знаю”, але й вдалозастосовність останніх. Гомер називає Одиссея епітетом “багатоманітний” (πολύτροπος) через вміння комунікувати з кожним по–різному [10,с. 143];

4)дар богів: виключне і надлюдське знання начал реальності. Така мудрість є позачасовим утворенням, а також сутнісно релігійною. “Доступ” суб'єкта до неї відкривається через νοῦς (“ум”). Останній властивий як людям, так і богам (Арістотель “Метафізика”: 1074b 16; гл. IX) [8];

5)схоплення сутності: перші дослідники (physikos/φυσικός) були мислителями, розмірковувальниками, що мали на меті вивести знання про природу і її явища, оскільки “природа приховуватися любить” {Див. 6–те тлумачення} (Геракліт: фрагмент 123 за Diels/Kranz; Арістотель “Метафізика”);

6)концентроване знання: це не “схоплення” частини реальності дослідником, а поступове обґрунтування–задля–пояснення (або змушувальне виявлення)

природи/світу як цілісності через взаємопов'язаність–взаємозалежність явищ {Дане тлумачення близьке до 5–го, але йому не тотожне};

7)дослідництво: процес узнаннєвлення (отримування знань–про невідоме), що є одночасно і увідомленням (перетворенням невідомого на протилежне через застосування суб'єктом–дослідником особливих прийомів), тобто суб'єкт–дослідник рухається від “не–розуміє” (результат від зіткнення із феноменом) через “благо–розуміє” (суб'єкт–згодження на увідомлення та знаннєздобування, що розгортається самим суб'єктом: сам розум “переконаний”, що отримуватиме благо від подібних практикувань) до “розуміє” (результат суб'єкт–збагачення: отримання знання–про невідоме, що розширюватиме царину “відомо”). Тут мудрість постає у вигляді знання–як–переваги, але саме людської, тобто “усвідомлено здобутої через докладання зусиль”;

8)розсудливість: з одного боку, постає як “здатність мислити, міркувати; здатність діяти розумно; обґрунтованість”, з іншого – як чеснота, що пов'язана із самообмеженням (Геракліт: фрагменти 112, 113, 116 за Diels/Kranz). Давньогрецьке “σωφροειν” (фрагменти Геракліта) перекладають або як “розсудливість” (Анатолій Тихолаз) [9,с.128–131], або як російське “целомудрие”/“самоограничение” (Андрей Лебедев) [10,с.198; 6,с. 188];

9)фронесис: давньогрецьке “φρόνησις” є полісемантичним, звідси і постають його варіативи “думка” (інтелектуальний вимір), “судження, розумність”, “практична мудрість” (як відгалуження від “σοφία”), “розсудливість, обачність, проникливість”, “чеснота”, “поміркованість, стриманість” [4,с.527–533]. Фронесис може поставати як складником “σοφία” (це найліпший варіант), або від неї відмежовуватись та позначати “розсудливість”, тобто дотримування самовстановленої норми (Арістотель “Нікомахова етика”);

10)метикування: первинно так позначали “обдумування”, “міркування”, “розмірковування”. На буденному рівні це синонім до здоровоглудності. Відтінково близьке до “розсудливість” та “фронесис”. Це ситуативне моделювання ситуації, розгортання останньої у потенційні варіанти реалізування із розумінням загальних аспектів позитивних та негативних результатів/наслідків;

11)моральну чесноту: у Платона, наприклад, чотиричастинний поділ чеснот включає мудрість, справедливість, мужність, поміркованість (Платон “Політика”);

12)хитрощі розуму: давньогрецька титаніда–океаніда Метіда (Μητις) своїм ім'ям (і поведінкою із Зевсом) окреслює варіативи грання з опонентом – або ти будеш грати за своїми власними правилами, або за нав'язаними тобі опонентом. У другому випадку, тобі необхідно не бути ошуканим, задля чого ти й маєш проявляти інтелектуальність (нестандартну мовоодиницевживанням та/або вчинанням). Це одночасно прикидання необізнаним та/або невмілим, аби “виграти” час у опонента, і практикування “вживання” у роль свого опонента через комунікативні практики: за такої одночасної поляризації необхідно не



порушувати мовограння, але й віднайти – за обмежений час – те, що допоможе “обіграти” опонента. Термін “μῆτις” включатиме допоміжні, серед яких: “пастка” (δόλος), “мистецтво, майстерність” (τέχνη), “вдалиий момент” (καίρος), “шлях” (πόρος), “обман, хитрість” (ἀπάτη) [12];

13)життєдосвідність: комплекс безпосередньо пережитого суб’єктом, що включає досвід (вміння, навички), знання, цінності, принципи, вміння прогнозувати/передбачати наслідки, вдалозастосовність набутого тощо. У даному разі підґрунтям для мудрості постає (чи може постати?..) світогляд: через елементну та рівневу структури ми передбачаємо його як комплекс – у взаємовпливальному зв’язку елементів та рівнів.

Давньогрецьке вилумачування мудрості не просто пов’язане із знаннями, а на них ґрунтоване. Саме у давньогрецькій традиції мудрість постає феноменом–складанкою, кожен елемент якої відбиває один з її аспектів–відтінків. Перелік різнодумачень можна скоротити (об’єднати дотичні, наприклад), але тоді втрачається відтінковість давньогрецькості.

Давньогрецький мудрець – це прагматик, що знає та вмє моделювати, після чого може пояснити чому дещо треба вчиняти, а інших вчинянь ліпше уникати. Він ще й хитрун, оскільки сам не хоче “відкривати” таємниці мудрості: просиш поради, то застосовуй свій розум – спрямовуй думку (–и) коректним шляхом, здобувай знання, набувай нових вмінь, навичок та самовдосконалюйся. Власне, давньогрецький мудрець пропонує суб’єктові “калібрування” його головного інструменту, який надалі має бути постійнозастосованим. Філософ не просто “видає знання–про дещо невідоме”, а навчає користуватися своїм розумом, що – з його суб’єктивної візії – є перспективнішим для порадозвертальника.

Мудрість за сучасних умов – з позицій дослідника та людини ХХІ ст. – це грання–на–двох. Один з них – мудрець, узнанневлений досвідчений передбачальник; іншим постає порадопрохальник, той–хто–прагне–відповіді. Мудрість не є феноменом однозначневним, воно поліспектрове, тому передбачає небуквальне витлумачення. Коли розглядати мудрість через алегоричні тлумачення – саме того, що чуєш від мудреця, отримуватимеш вибір. По–перше, згідно з ідеалом китайського мистецтва, що набуває проявів через поезію, живопис, а також стиль самовираження китайських філософів, слухач “доконструює та дотлумачуєсаме невисловлене”, тоді як слова постають здебільшого орієнтирами. Подібним “авторським реконструюванням” суб’єкт сприяє самовдосконаленню та саморозвиванню [11,с.32–33]. По–друге, мудрець сам “долучає” суб’єкта – прохача поради – до інтелектуальної гри: питання висловлене суб’єктом – це і є, власне, згода на грання; порада від мудреця постає моделюванням орієнтирів поля твоєї гри, оскільки самоз’являння, тобто зустріч віч–на–віч суб’єкта–порадопрохальника і мудреця, вже є першим кроком для вирішення декількох майбутньовисловлених порад; “вербальне роз’являння” суб’єкта–порадопрохальника – це можливість для мудреця впевнитися у коректності обраних майбутньовисловлених порад, що мають ще оптимізуватися; нарешті саме порадоподавання. От з

цього моменту і починається гра. Тільки вже головним фігурантом буде суб’єкт–що–отримав–пораду. По–третє, за потреби мудрець завжди може розтлумачити, проте не кожен суб’єкт–порадопрохальник на подібне зважиться, аби не видаватися ще “інтелектуально недалекішим”, аніж є.

Висновки. Утвердження специфікаційності філософування через культуровкорінення уможливило коректність розуміння сутності філософії та її ознак залежно від регіону розгортання розмірковувань. Феномен мудрості не має поставати у витлумаченнях поляризованим на східний та західний: поляризування, з одного боку, його уніфікує, але, з іншого боку, збіднює, оскільки позбавляє конотативності. Полізначенневість мудрості уможливлена саме регіоном розгортання – Стародавня Індія, Стародавній Китай, Стародавня Греція. На основі термінологічної специфікаційності виокремлюємо регіональні прояви мудрості: індивідуаційна (давньоіндійська візія), стратегувальна (давньокитайськавізія), прагматистська (давньогрецька візія). Авторська візія мудрості розгорнена через комунікативно–індивідуаційний підхід і постає як суб’єкт–грання.

Перспективи подальших досліджень зумовлені розгляданням мудрості на прикладі інших культуропросторів, що може сприяти виокремленню характерних ознак філософування на теренах усіх регіонів нашої планети; а також авторських відповідей на супутні запитання, що спричинятиме пропонований текст.

#### Список використаних джерел

1. ГрейвсР. Мифы Древней Греции / Пер. с англ. Под ред. и с послесл. А.А.Тахо–Годи. – М. : Прогресс, 1992. – 624 с.
2. Греческо–русский словарь, составленный А.Д.Вейсманомъ, бывшимъординарнымъпрофессоромъИмператорскаго С.–Петербургскагоисторико–филологическаго института. Издание пятое. – С.–Петербургъ, 1899. – 1380 с.
3. Духовная культура Китая: энциклопедия в 5 т. / Гл. ред. М.Л.Титаренко; Ин–т Дальнего Востока. – М. : Вост. лит., 2006. Т.1. Философия / ред. М.Л.Титаренко, А.И.Кобзев, А.Е.Лукиянов. – 2006. – 727 с.
4. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Пер. з фр. – Том перший. – К.: Дух і літера, 2009. – 576 с.
5. Индийская философия: Энциклопедия / Отв. ред. М.Т.Степанянц; Ин–т философии РАН. – М. : Вост. Лит.; Академический Проект; Гаудеамус, 2009. – 950 с.
6. ЛебедевА.В. Логос Гераклита. Реконструкция мысли и слова (с новым критическим изданием фрагментов). – С–Пб.: Наука, 2014. – 533 с.
7. РыковС.Ю. Учение о знании у поздних моистов // Взято с: [http://www.synologia.ru/a/Учение\\_о\\_знании\\_у\\_поздних\\_моистов](http://www.synologia.ru/a/Учение_о_знании_у_поздних_моистов)
8. СубириХ. Сократ и греческая мудрость // История философии. – М. : ИФ РАН, 2003. – Вып.10. – С.178–198.
9. Тихолаз А. Г. Геракліт. – К.: Абрис, 1995. – 160 с.
10. Фрагменты ранних греческих философов. Часть I: от эпическихтеокосмогоний до возникновения атомистики. Издание подготовил А.В.Лебедев. – М. : Наука, 1989. – 576 с.
11. Фэн Ю–лань. Краткая история китайской философии. Пер. на рус. Р.В.Котенко. – С.–Пб.: Евразия, 1998. – 376 с.
12. DetienneM. et VernantJ.–P. Les ruses de l’intelligence: la mētis des Grecs. – Paris: Flammarion et Cie, 1993. – 316 p.
13. GrahamA.C. Later Mohist Logic, Ethics and Science.Reprint edition. – Hong Kong: The Chinese University of Hong Kong, 2004. – 700 p.
14. Handbook of Organizational and Managerial Wisdom. Editors: Eric H. Kessler, James R. Bailey. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2007. – 656 p.
15. Handbook of Wisdom: Psychological Perspectives. Editors: Robert Sternberg, Jennifer Jordan. – New York: Cambridge University

Press, 2005. – 406 p.

16. Knowledge, Teaching and Wisdom. Editors: K.Lehrer, B.J.Lum, B.A.Slichta, N.D.Smith. – Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1996. – 291 p.

17. Ryan S. Wisdom // The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2014 Edition). Editor: Edward N. Zalta. – Taken from <http://plato.stanford.edu/archives/win2014/entries/wisdom/>

18. Sánchez-Escobedo P., Park K., Hollingworth L., Misiuniene J., Ivanoval L. A cross-comparative international study on the concept of wisdom // Gifted Education International. – September 2014. – Volume 30. – Number 3. – P.228–236.

19. Takahashi M. & Bordia P. The Concept of Wisdom: A Cross-cultural Comparison // International Journal of Psychology. – February 2000. – Volume 35. – Issue 1. – P.1–9.

### References

1. Grejvs R. Mify Drevnej Gretsyi / Per. s angl. Pod red. i s poslesl. A.A.Takho-Godi. – M.: Progress, 1992. – 624 s.

2. Grechesko-russkij slovar', sostavlennyj A.D.Vejzmanom, byvshym ordinarnym professorom Imperatorskago S.–Peterburgskago istoriko-filologicheskago instituta. Izdanie pjatoe. – S.–Peterburg, 1899. – 1380 s.

3. Dukhovnaja kul'tura Kitaja: entsyklopedija v 5 t. / Gl. red. M.L.Titarenko; In-t Dal'nego Vostoka. – M.: Vost. lit., 2006. T.1. Filosofija / red. M.L.Titarenko, A.I.Kobzev, A.E.Luk'janov. – 2006. – 727 s.

4. Jevropejs'kyj slovnyk filosofij: Leksykon neperekladnostej. Per. z fr. – Tom pershyj. – K.: Dukh i litera, 2009. – 576s.

5. Indijskaja filosofija: Entsyklopedija / Otv. red. M.T.Stepanjants; In-t filosofii RAN. – M.: Vost. Lit.; Akademicheskij Proekt; Gaudeamus, 2009. – 950 s.

6. Lebedev A. V. Logos Geraklita. Rekonstruktsiya mysli i slova (s novym kriticheskim izdaniem fragmentov). – S.–Pb.: Nauka, 2014. – 533 s.

7. Rykov S. Ju. Uchenije o znanii u pozdnikh moistov // Vzjato s: [http://www.synologia.ru/a/Uchenie\\_o\\_znanii\\_u\\_pozdnih\\_moistov](http://www.synologia.ru/a/Uchenie_o_znanii_u_pozdnih_moistov)

8. Subiri Kh. Sokrat i grecheskaja mudrost' // Istorija filosofii. – M.: IF RAN, 2003. – Vyp.10. – S.178–198.

9. Tykholaz A. G. Geraklit. – K.: Abrys, 1995. – 160 s.

10. Fragmenty rannikh grecheskikh filosofov. Chast' I: ot epicheskikh teokosmogonij do vzniknovenija atomistiki. Izdanie podgotovil A.V.Lebedev. – M.: Nauka, 1989. – 576 s.

11. Fen Yu-lan'. Kratkaja istorija kitajskoj filosofii. Per. na rus. R.V.Kotenko. – S.–Pb.: Evrazija, 1998. – 376 s.

12. Detienne M. et Vernant J.–P. Les ruses de l'intelligence: la mêtis des Grecs. – Paris: Flammarion et Cie, 1993. – 316 p.

13. Graham A. C. Later Mohist Logic, Ethics and Science. Reprint edition. – Hong Kong: The Chinese University of Hong Kong, 2004. – 700 p.

14. Handbook of Organizational and Managerial Wisdom. Editors: Eric H. Kessler, James R. Bailey. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2007. – 656 p.

15. Handbook of Wisdom: Psychological Perspectives. Editors: Robert Sternberg, Jennifer Jordan. – New York: Cambridge University Press, 2005. – 406 p.

16. Knowledge, Teaching and Wisdom. Editors: K.Lehrer, B.J.Lum, B.A.Slichta, N.D.Smith. – Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1996. – 291 p.

17. Ryan S. Wisdom // The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2014 Edition). Editor: Edward N. Zalta. – Taken from <http://plato.stanford.edu/archives/win2014/entries/wisdom/>

18. Sánchez-Escobedo P., Park K., Hollingworth L., Misiuniene J., Ivanoval L. A cross-comparative international study on the concept of wisdom // Gifted Education International. – September 2014. – Volume 30. – Number 3. – P.228–236.

19. Takahashi M. & Bordia P. The Concept of Wisdom: A Cross-cultural Comparison // International Journal of Psychology. – February 2000. – Volume 35. – Issue 1. – P.1–9.

**Didenko L. V.**, Ph. D. in Philosophical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy of Humanities Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), [Lauravido@inbox.ru](mailto:Lauravido@inbox.ru)

### Philosophy vs philosophizing: culture-rooting of wisdom

The author explored the culture-rooting of wisdom. Wisdom is an element-basis of philosophy and/or philosophizing. It is impossible to give an unambiguous definition of this phenomenon. The term "wisdom" is deeply embedded in the philosophic and non-philosophic (but scientific) literature. The main purpose of this inquiry is to give an exposition of the wisdom as polysemantic phenomenon which can

be correctly understood only in culture-rooting terms. In essence I follow the procedures of questioning-answering, analysing, synthesizing, hermeneutical, phenomenological, reconstructing, modeling, etc. The significance of these methods is that they yield the understanding of wisdom as a unique cultural-rooted model of thinking. Conclusions: 1) philosophy and/or philosophizing is the culture-rooted phenomenon; 2) it is in fact necessary to understand that there are regional philosophies (not only East or West ones); 3) wisdom is a poliparametrical concept based on culture-region; 4) there are different regional revelations (visions) of wisdom: individualational (Ancient Indian Philosophy), strategical (Ancient Chinese Philosophy) and pragmatistical (Ancient Greek Philosophy); 5) the author has proposed her own vision of wisdom as a gaming-for-two (gaming between actors).

**Keywords:** wisdom, culture-rooting, philosophy, philosophizing, experience, thinking, knowledge, action, investigation/inquiry, mind/reason, virtue, gaming-for-two/gaming-between-actors.

**Диденко Л. В.**, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии гуманитарных наук, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), [Lauravido@inbox.ru](mailto:Lauravido@inbox.ru)

### Философия vs философствование: культурукоренение мудрости

Исследование посвящено культурукоренению мудрости, поскольку именно она является элементом-основой философии/философствования. Мудрость невозможно определить однозначно – это феномен с многими-значениями. Цель предлагаемого исследования – конкретизирование главных смыслов/значений понятия "мудрость" через культурукорененные термины на примере древнеиндийской, древнекитайской и древнегреческой философии. Главными методами исследования являются: размышлительный, анализирование, синтезирование, герменевтический, феноменологический, реконструирование, моделирование и др. Выводы исследования: Благодаря спецификации философствования через культурукоренение возможно корректное понимание сущности философии и её характеристик в зависимости от региона разворачивания размышлений. Существование многих-значений мудрости обусловлено именно регионом разворачивания – Древней Индией, Древним Китаем, Древней Грецией. Предложенная терминологическая спецификация способствовала очерчиванию региональных проявлений (визий) мудрости: индивидуационной (древнеиндийской), стратегической (древнекитайской), прагматической (древнегреческой). Авторская визия мудрости подана через коммуникативно-индивидуационный подход и проявляется через процесс субъект-игры.

**Ключевые слова:** мудрость, культурукоренение, философия, философствование, опытность, размышление, знание, поступокосовершенство, исследование, разум, добродетель, процесс игры-на-двоих.

\* \* \*

УДК 808.5(075.8)

**Сидоренко Л. П.**  
кандидат философских наук, доцент кафедры философии, Московский государственный университет экономики, статистики и информатики (Россия, Москва), [MilaBelokon@yandex.ru](mailto:MilaBelokon@yandex.ru)

### РИТОРИКА ИЛИ ОБЩАЯ РИТОРИКА? К ВОПРОСУ О НАЗВАНИИ НАУКИ

Проанализированы основы формирования и развития риторики как науки. Рассмотрены некоторые этапы, связанные с взлетами и падениями этой дисциплины в ее поступательном развитии. Особенное внимание уделено современному процессу формирования науки и некоторым терминологическим проблемам этой дисциплины. Причинами этих проблем в первую очередь стали интеграционные междисциплинарные явления. На протяжении XX века риторика рассматривалась с позиций логики, филологии (литературоведения, стилистики, психолингвистики), философии, искусствоведения и других наук. Это вызвало новое понимание риторики. А также определение дополнительных, и даже иных функций и предмета исследования риторики как науки. Это стало причиной возникновения новых названий по отношению к риторике, и даже отрицанию ее как отдельной самостоятельной дисциплины. Поэтому в статье аргументируется целесообразность современной риторике называть "неориторикой" или "общей риторикой". На основании анализа отечественной и зарубежной научной базы предложено оставить название "риторика".

**Ключевые слова:** предмет исследования риторики как науки, риторика, неориторика, общая риторика, аргументация, дискурс.

(статья друкється мовою оригіналу)

Статус риторики как важнейшей научной дисциплины был закреплен еще в античности: это теория и практика красноречия в самом общем понимании. Одни из самых ярких представителей науки того времени – Платон, Аристотель, Цицерон [5].

Риторика – часть философского знания, подобно аксиологии, этике, логике и другим философским наукам, которая во многом сопряжена с этими дисциплинами. Основой науки являлся риторический канон. Исторически возникшие два направления: логическое и литературное, постоянно развивались и сочетались между собой как важнейшие стороны единого целого науки. Все разделы канона важны, но особенно аргументация в разделе первой части канона (*inventio*), а также возможность выражения и интерпретации текста выступления (*elocutio*) – в третьей части канона. Данный подход просматривается на протяжении всего развития риторики. В Эпоху Возрождения риторика претерпевала переориентацию от религиозного к светскому характеру развития. В дальнейшем риторика то необыкновенно поднималась, а то и предавалась забвению. Наука в XIX веке в Европе испытывала серьезные трудности в развитии. В России, например, её неоднократно, хотя и негласно, даже изгоняли из учебных заведений. Несмотря на смену общественных устоев в той или иной стране, на разные периоды взлетов и падений наука продолжала развиваться, хотя и не такими явными темпами, как другие дисциплины, вплоть до конца XIX века.

Только в начале XX века риторика начала развиваться бурными темпами, особенно в США, а к середине XX века и в Европе, причем как ее логическое, так и литературное направление.

Развитие науки в современных условиях, в частности, её интеграция в близкие гуманитарные дисциплины, повлекло за собой попытки дать новые терминологические определения. В частности, был предложен термин “неориторика” в работах Х. Перельмана и Л. Ольбрехт–Тытека [6], “общая риторика” группой ученых Льежского университета Ж. Дюбуа, Ф. Эделин, Ж.–М. Клинкенберг, Ф. Мэнге, Ф. Пир, А. Тринон [2] (анализ приведенных исследований – в основной части статьи). Но вызывает сомнение целесообразность этого процесса.

В связи с вышеизложенным целью данного исследования является анализ развития риторики как науки и целесообразность новых названий современной риторики.

В середине XX века появилась одна существенная работа в науке “Трактат об аргументации. Современные исследователи в этой области”, Х. Перельман и Л. Ольбрехт–Тытека, решив прибегнуть к неформальному доказательству, хотели первоначально развить новые области научного риторического знания. Они обратились к этой теме, но обнаружили, что у Аристотеля уже имеется разработка этого вопроса, поэтому начали как бы заново пересматривать основы сочинений Стагирита [6, с. 117]. Диалектику они стали связывать с дискурсом и поэтому она стала пониматься как определенная дискурсивная практика. При этом бельгийские философы опирались, как и Аристотель, на понятие “аудитории”, которую оратор со своими утверждениями и доводами не может не принимать во внимание. Так появилась аргументативная риторика, связанная с данными исследованиями, которую стали называть неориторикой.

В начале 1970–х гг. появилась еще одна фундаментальная работа по риторике, которую авторы

назвали “Общая риторика” (1970), авторами которой были Ж. Дюбуа и др. [2]. И благодаря этой новой работе новую риторику стали называть общей. Это был совместный труд – *Rhetorique generale. Par le groupe MU: J. Dubois, F. Edeline, J. M. Klinkenberg, P. Minguet, F. Pire, H. Trinon* (Группа “μ” – “группа мю” из Льежского университета – Жак Дюбуа и др.). Группа “мю” названа в честь первой буквы греческого тропа “метафора”, – самого замечательного (так считали создатели этой работы) из всех фигур и тропов как украшения речи.

Эта книга вскоре была переведена на ряд европейских языков. В работе группы “мю” из Льежского университета в наибольшей степени раскрывается тот факт, что за всю многовековую историю понятие “риторика” никогда не имело однозначного понимания в связи с тем, что риторике как науке была свойственна природная двойственность. Действительно, Цицерон указывал на то, что риторика самоидентифицировалась через ее отличие от других наук: диалектики, этики, политики [5]. Но самое главное, что было важно при появлении интереса к риторике: развитие теории культуры в ведущих странах Западной Европы привело к необыкновенному развитию новых идей в использовании методов, которые еще в Древней Греции разрабатывались риторикой, а также к разработке нового в языке и аргументации речи.

В этой работе было поставлено немало вопросов, так же и даны многие ответы: “Стилистика или риторика”, – провозгласил Новалис, одним из первых употребивший термин “стилистика”... Пьер Гиро, напомнивший об этом факте, полагает, что “риторика – это стилистика древних”. Но можно ли говорить о том, что стилистика – это современный вариант риторики?” [6, с. 34]. В то же время проявились особенности в толковании риторики в связи с направленностью группы “мю”. Они проводили исследования более с позиций литературного направления.

Исследователи дали определение риторики в их понимании. Группа “мю”, отделяя поэтику от риторики, пишет: “Учитывая вышеупомянутое утверждение о том, что теория фигур далеко не исчерпывает предмет риторики в том смысле, как ее понимали классики, – это оправдывает использование Перельманом выражения “новая риторика” применительно к теории аргументации, – риторика в нашем понимании является дисциплиной, изучающей специфику языка литературы” [6, с. 56].

Так же Дюбуа и др. авторы этой книги характеризуют риторику как дисциплину, изучающую приемы речевой деятельности, которые характеризуют, среди различных прочих дискурсов, и литературный дискурс также. Группа “мю” использовала понятие “дискурс”, так же, как и Х. Перельман, который развивал логическое направление в риторике, понимая дискурс как завершенную единицу речевой деятельности; как связанный текст в его комплексном сочетании с психологическими, социокультурными, лингвистическими, экстралингвистическими и многими другими факторами. Еще до выхода этой книги лингвист Жан Дюбуа проводил междисциплинарные

исследования политического дискурса. И эти данные легли в основу “Общей риторики”.

Новая (общая) риторика стала рассматриваться как дисциплина, изучающая ораторское искусство (узкое толкование), а также (в широком смысле) как разновидность речевой коммуникации интенциональной направленности, а значит – по стопам Перельмана – и как наука об общении между людьми в различных ситуациях, когда происходит их убеждение, то есть науку об убеждающей коммуникации.

Изучая литературный дискурс, Ж. Дюбуа, Ф. Эделин и др. дали новую классификацию фигур и тропов. Соавторы нового взгляда на риторику рассматривали действие риторической функции как овеществление языка и то, что речевое воздействие на аудиторию при использовании различных видов речи – хоть пропаганда, хоть проповедь, хоть обольщение, хоть реклама – не может обойтись без целого арсенала “поэтических” приемов”. Авторы общей риторики предлагают различать фигуры, основанные на сокращении, добавлении, сокращении с добавлением и перестановках, то есть они дают свою классификацию, а именно: четыре группы фигур. Роль риторики Дюбуа и его соавторы видят в том, чтобы объяснить, почему слова, преобразованные поэтами (которые “живут” фигурами речи), воздействуют на читателя. Некоторые ученые и сегодня делают ставку на эстетические качества речи (и Ж. Дюбуа с его соавторами, и В. Н. Топоров и др.).

Смежная риторике наука “Поэтика” группой “мю” рассматривается как яркое проявление литературного начала, как наука, открывающая суть общих принципов поэзии, риторику же и поэзию – как очень близкие между собой науки. Они пишут, что “некоторые поэтические приемы используются также и в научной речи в целях сокращения доказательной части изложения” [2, с. 59].

Исследователи Льежского университета фактически занялись перепрочтением риторического наследия в категориях современной лингвистики и семиотики. Успех книги во многом оказался неожиданным для самих авторов этой работы.

Во вступительной статье к “Общей риторике” А. К. Авеличев пишет: “Из этой книги читатель выносит новый, во многом неожиданный образ риторической науки. Может показаться непривычным и содержащееся в работе понимание риторики, существенно отличающееся от того, что до настоящего времени имело широкое распространение” [2, с. 6]. Хотя их работа, несомненно, включала фундаментальные основы, разработанные в науке еще в античности. После выхода в свет этой работы риторику стали называть общей риторикой, хотя немного раньше риторике уже называли неориторикой.

Многие идеи, как литературного направления “Общей риторики”, так и неориторики в “Трактате об аргументации” Х. Перельмана и Л. Ольбрехт–Тытеки, которые развивали логическое направление, стали настолько популярными, что конец XX века ознаменовался настоящим риторическим ренессансом, а сама риторическая теория натолкнула на дальнейшие исследования в гуманитарных науках. В связи с этой работой риторика раскрылась как более широкое

знание, связанное с замечательными исследованиями в области лингвистики и культуры, что оказалось актуальным для многих гуманитариев, специалистов в различных областях: риторики, литературоведения, культуры речи и др. Этот труд стал стартовой площадкой применительно к анализу широкого круга проблем, как никогда актуальных для сегодняшнего дня. Новые исследования были настолько значительны, что практически все неориторические исследования теперь касаются аргументации в разделе канона: (inventio), а также типов выражения и интерпретации текста (elocutio).

При этом стоит отметить, что отрицательные последствия прочтения данных неориторик сказались в названии дисциплины. Х. Перельман и Ольбрехт–Тытека, бельгийские философы, развивали логическое направление риторики. Обратив внимание на значение аргументативного характера риторики, основу своей работы посвятили важнейшему разделу (inventio) риторического канона, но все-таки этот раздел не является единственным в самом каноне. Также и после выхода в свет “Общей риторики” в связи с развитием литературного направления новую риторику как науку стали рассматривать в качестве “филологической дисциплины, изучающей отношение мысли к слову”, что стало отражаться во многих учебниках по современной риторике.

По нашему мнению, это неправомерно, так как “отношение мысли к слову” не может рассматриваться односторонне. Как логическое, так и литературное направление в новой риторике очень важные пласты знания, но не могут заменить одно другим или выступить, например, литературное направление, как единственное в современной риторике. Рассмотрение риторики как отдельного направления (логического или филологического) является несостоятельной идеей. Так как исторически сложилась такая ситуация, когда оба этих направления, переплетаясь и дополняя друг друга, создавали основы этой дисциплины.

По всей вероятности, тенденция к мирному сосуществованию и к взаимному обогащению логического и литературного направлений при первенстве логического, которая сейчас установилась в западных исследованиях, будет сохраняться и в дальнейшем. Возможно, что в ближайшее время риторика обогатится новыми достижениями, например, в области психологии. Следовательно, появятся новые направления: например, психологическое, так как оратору необходимы не только знания по подготовке не только интересного и грамотного содержания текста, оформленного в соответствии со всеми правилами риторического канона, но также и знание психологии аудитории и самого себя. В настоящее время в условиях риторического бума, когда ее изучают и в университетах, и в школах, и в фирмах, риторика не может стоять на месте. Ее будущее – все большая востребованность во всех сферах жизни: политики, экономики, социальной сфере.

Что касается формирования и развития риторики в России, то эти процессы всегда имели свои особенности; в настоящее время также отмечается некоторое отличие от западных исследований в развитии российской риторики. В России риторика

бурно розвивалась в кінці XIX століття в умовах становлення капіталізму. С початку XX століття після завершення жовтневого перевороту і до перебудови в країні (до 80-х років) риторика фактично не розвивалась в зв'язі з тим, що в СРСР деякі науки були визнані "буржуазними". Наприклад, політологія, генетика, в початку свого існування і кібернетика і т.д. Пострадала і риторика як наука. Частично проблему розвитку вирішували теоретичні роботи по ораторському мистецтву в 1960–1970-і роки таких авторів, як Е. А. Ножин, Г. З. Апресян, С. С. Аверинцев і др. В сучасних умовах риторического буму в кінці XX – початку XXI в. з'являється велика кількість праць по теоретическій риторіці. В РФ ніколи не було такого незвичайного проявлення інтересу до риторіці, як сьогодні – справжній риторический ренесанс. Це спеціалісти дуже високого рівня: Н. А. Безменова, А. А. Волков, М. Л. Гаспаров, Е. Н. Зарецька, А. К. Михальська, Ю. В. Різдвянський, В. Н. Топоров, В. І. Тюпа і др. Ці автори в основному мають філологічне освіту, і тому розвиток риторіці в РФ проходить в межах лінгвістики, літературного напрямку. Хоча в останнє час з'явилися нові роботи, що зв'язують загальну риторіку частіше з проблемами етики, логіки, психології.

Сучасна риторика (неориторика) в початку XXI століття розглядається як наука про умови і способи дійсної мовної комунікації.

Комунікація може здійснюватися вербальними і невербальними засобами. Її основна функція – досягнення соціальної єдності при збереженні індивідуальності кожного її елемента. Комунікація як діяльність – спільна робота учасників комунікації (комунікантів), в ході якої виробляється загальний (до певного межі) погляд на речі і дії з ними (лат. *communis* – робимо загальною) [1]. Це дуже важливо при розгляді питань, пов'язаних з дослідженнями в області риторіці.

Загальна риторика – наука про універсальні принципи, риторическому каноні і інших правилах побудови якісної мови, які дають основи для конкретних видів мовної комунікації. В сучасній риторіці термін "загальна риторика" має також інше значення – це одне з сучасних напрямків риторіці (початок використання цього терміна пов'язано з книгою групи "мю"). Часто термін "загальна риторика" використовується як синонім неориторіці. Обидва напрямки в риторіці: і літературне, і логічне – постійно розвивалися. Пріоритет логічного при цьому важко оспаривати. Але і відкидати літературне неможливо.

Схожість ораторського і поетического мистецтва відзначав ще Цицерон, а за ним і багато інших дослідників риторіці і літератури. Оратор і поет користуються одними і тими ж правилами і принципами. Любому спеціалісту, який працює в цьому просторі, потрібні адекватність, чистота, ясність і точність мови. Ці якості ведуть до розвитку якихось ідей, переконливості думки. Але і навпаки вплив самих думок на побудову мови також

необхідно. В цій взаємозв'язі і "живе" то одне чи інше вироблення оратора або поета, а також і письменника.

Ми вважаємо, що сучасну риторіку не потрібно називати ні "неориторікою", ні "загальною риторікою". Розвиток російської мови, наприклад, переживає в наше час незвичайні метаморфози: широке поширення іноземної лексики, намірене "зміна" мови з боку неправильних форм, навіть повсюдне використання бранных слів на самому високому рівні [3, с. 108]. Але з цього назва мови не змінюється на іншу (наприклад, "російська" на "неоросійська") нікому не спадає в голову. Також і з науками. Якщо з'являються нові галузі знання в фізиці або математиці, в юриспруденції або в лінгвістиці, то ніхто не називає ці старі науки ні неофізикою, ні неоматематикою, ні загальною фізикою, ні загальною математикою. Також і з юриспруденцією, і з лінгвістикою і з іншими науками. Назва дисципліни "риторика" повністю закономірно [4, с. 7–8].

#### Список використаних джерел

1. Комунікація [Електронний ресурс] // Глосарій: інф. ресурс. – Режим доступу: [http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl\\_sch2.cgi?RKussztoqg.o9](http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?RKussztoqg.o9)
2. Загальна риторика: Група μ / Ж. Дюбуа, Ф. Едлін, Ж.–М. Клінкенберг, Ф. Мэнге, Ф. Пір, А. Трінон [пер. з фр. Е. Э. Разлогової і В. П. Нарумова]. – М.: Прогрес, 1986. – 392 с.
3. Сидоренко Л. П. Необхідність "екології мови" як природного наслідку розвитку російського суспільства / Л. П. Сидоренко, Н. Г. Гаврилова // Вестник Чувашского университета. Гуманитарные науки. – 2013. – №4. – С.105–110.
4. Сидоренко Л. П. Риторический канон / Л. П. Сидоренко. – М.: Колос, 2008. – 248 с.
5. Цицерон М. Т. Три трактата про ораторське мистецтво / Марк Туллій Цицерон [под ред. М. Л. Гаспарова]. – М.: Наука, 1972. – 238 с.
6. Perelman Ch. The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation / Ch. Perelman, L. Olbrechts-Tyteca. – London: Notre Dame, Indiana: Notre Dame Univ. Press, 1969. – 566 p.

#### References

1. Kommunikaciya [Elektronnyj resurs] // Glossarij: inf. resurs. – Rezhim dostupa: [http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl\\_sch2.cgi?RKussztoqg.o9](http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?RKussztoqg.o9)
2. Obschaya ritorika: Gruppy μ / Zh. Dyubua, F. 'Edelin, Zh.–M. Klinenberg, F. M'enge, F. Pir, A. Trinion [per. s fr. E. 'E. Razlogovoj i V. P. Narumova]. – M.: Progress, 1986. – 392 s.
3. Sidorenko L. P. Neobhodimost "ekologii yazyka" kak estestvennoe sledstvie razvitiya rossijskogo obschestva / L. P. Sidorenko, N. G. Gavrilova // Vestnik Chuvashskogo universiteta. Gumanitarnye nauki. – 2013. – №4. – S.105–110.
4. Sidorenko L. P. Ritoricheskij kanon / L. P. Sidorenko. – M.: Kolos, 2008. – 248 s.
5. Ciceron M. T. Tri traktata ob oratorskom iskusstve / Mark Tullij Ciceron [pod red. M. L. Gasparova]. – M.: Nauka, 1972. – 238 s.
6. Perelman Ch. The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation / Ch. Perelman, L. Olbrechts-Tyteca. – London: Notre Dame, Indiana: Notre Dame Univ. Press, 1969. – 566 p.

**Sidorenko L. P.**, Candidate of philosophy, associate professor, Department of philosophy and humanities, Moscow State University of Economics, Statistics and Informatics (Russia, Moscow), [MilaBelokon@yandex.ru](mailto:MilaBelokon@yandex.ru)

#### Rhetoric or general rhetoric? To the question of the name of science

The article analyzes the foundations of formation and development of the rhetoric as the science. Considered some of the steps associated with the UPS and downs of this discipline and its progressive development. Special attention is given to modern process of formation of a science and some problems in the title of this discipline. The causes of these problems in the first place have become interdisciplinary integration phenomenon. Throughout the twentieth century rhetoric was considered from the standpoint of logic, philology (literature, stylistics, psycholinguistics), philosophy, art history and other sciences. This caused a new understanding of rhetoric. As well as certain additional, and even other functions and subject of the study of rhetoric as a science. This has resulted in the emergence of new names in relation to rhetoric, and even denial of it as a separate self-discipline.

*Therefore, this article argues unreasonableness modern rhetoric called "neorhetoric" or "common rhetoric". Based on the analysis of domestic and foreign scientific base asked to leave the name of "rhetoric".*

**Keywords:** subject of research is the rhetoric as the science, rhetoric, neo-rhetoric, rhetoric, argumentation, discourse.

**Сидоренко Л. П.**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Московський державний університет економіки, статистики та інформатики (Росія, Москва), [MilaBelokon@yandex.ru](mailto:MilaBelokon@yandex.ru)

#### Риторика або загальна риторика? До питання про назву науки

Проаналізовано засади формування та розвитку риторики як науки. Розглянуто деякі етапи, пов'язані зі злетами і спадами цієї дисципліни в її поступальному розвитку. Особливу увагу приділено сучасним процесам формування науки й деяким термінологічним проблемам цієї дисципліни. Причинами цих проблем стали насамперед інтеграційні міждисциплінарні явища. Протягом ХХ століття риторика розглядалася з позицій логіки, філології (літературознавства, стилістики, психолінгвістики), філософії, мистецтвознавства й інших наук. Це викликало нове розуміння риторики. А також визначення додаткових, і навіть інших функцій і предмета дослідження риторики як науки. Це стало причиною виникнення нових назв стосовно риторики, і навіть заперечення її як окремої самостійної дисципліни. Тому в статті аргументується недоцільність сучасну риторика називати "неориторикою" чи "загальною риторикою". На основі аналізу вітчизняної та зарубіжної наукової бази запропоновано залишити назву "риторика" на означення цього поняття.

**Ключові слова:** предмет дослідження риторики як науки, риторика, неориторика, загальна риторика, аргументація, дискурс.

\* \* \*

УДК 11:165

**Скрицька Н.В.**

викладач кафедри суспільних наук та українознавства,  
Буковинський державний медичний університет  
(Україна, Чернівці), [fedorkiv0@mail.ru](mailto:fedorkiv0@mail.ru)

#### МЕТАФІЗИКА В СТРУКТУРІ ПІЗНАННЯ

Мета статті полягає в дослідженні гносеологічного статусу метафізики на основі категорії буття. Проаналізовано, що саме онтологічна категорія буття як найширше та найзагальніше поняття є основою для розгляду метафізики в пізнавальному процесі. Пізнаюче буття визначає гносеологічні установки метафізичного знання. За основу розгляду береться томістська філософія з її плавним переходом в неотомізм. Методи дослідження: метод термінологічного аналізу, діалектичний, історичний, методи абстрагування та синтезу. Висновки: розгляд поняття буття у його різних значеннях – змішане, загальне, сильне – дає нам можливість розкрити це поняття не лише в онтологічній площині, але й зрозуміти буття, яке пізнається, тобто пізнаюче буття. Звідси виходимо на формальний предмет метафізики, який відрізняє її від інших наук.

**Ключові слова:** метафізика, пізнання, буття, пізнаюче буття, суще, поняття буття, метафізична категорія, метафізичний досвід, інтуїція.

Першорядною проблемою метафізики є її гносеологічний статус. Здавалось би, що внаслідок суб'єктивних, часто суперечливих понять, не здатних прямувати до справжнього, об'єктивного знання, метафізичні знання мали б залишатися на рівні псевдонауки. Однак Б. Мондін з цього приводу ставить цілком логічне питання: "Та чи це правда, що лише наукові твердження є об'єктивними і мають пізнавальну вартість, тоді як твердження метафізики мали б бути суб'єктивними вираженнями власних сентиментів і власних намагань, а тому наділені винятково емоційною вартістю?" [1, с. 264]. І тут же пояснює, що починати метафізичне міркування з проблеми пізнання є помилково та недоцільно. Хоча категорія буття є первинним предметом метафізики, однак, "мислення є завжди мислення буття і ніколи не ніщо" [1, с. 57].

Актуальністю даної проблеми зумовлена недостатністю дослідження метафізичного знання у руслі гносеології та розглядом метафізичних категорій – буття, суще – на основі пізнання.

Мета статті полягає в дослідженні гносеологічного статусу метафізики на основі категорії буття як найзагальнішого та найширшого поняття.

Щодо джерельної бази дослідження, то заслуговує значної уваги праця "Онтологія і метафізика" італійського філософа МондінаБаттіста, де розкривається саме розгляд різних видів буття Фоми Аквінського в руслі пізнання та окреслюється його безпосереднє відношення до пізнавального процесу, а через нього визначається сам предмет метафізики.

Окрім цього, звертаємось до загальної філософії Середньовіччя В. Кондзьолки, В. Соколова, В. Татаркевича, А. Штьокля, Е. Жільсона, Д. Шмоніна.

Особливої уваги також заслуговує праця Томас Альвірі "Метафізика", в якій аналізуються всі метафізичні категорії від Античності і до сучасності, дається їм визначення, використовуючи учення Арістотеля, Августина, Аквінського, трансценденталі І. Канта та розглядається основи неотомізму.

Хоча предметом метафізики можуть виступати такі поняття, як суще, сутність, субстанція, акциденція, благо, краса, Бог, безконечне, ніщо, чисте Я, ідея, єдине, однак точкою відліку виступає категорія буття. Саме категорія буття виступає тим фундаментом, на якому будується метафізичне знання. Ранні філософські концепції буття були пов'язані як з множинністю індивідуальних чуттєво сприймаючих предметів, – з однієї сторони, так і з єдністю та цілісністю, – з іншої. Першої думки притримувався Геракліт, другої – Парменід.

Сучасне визначення буття передбачає перехід від загального до індивідуального, конкретного дійсного буття окремих речей. Відповідно, знання про буття повинно бути структуровано тими ж категоріями, що й пізнаюче буття. Звідси ми виходимо на гносеологічні установки буття. По-перше, – пізнання різних речей може і повинно керуватися різними універсальними принципами і єдиною методологією, оскільки одиничні сутності завжди властиві одному буттю.

По-друге, – шлях пізнання – це шлях сходження від індивідуальних властивостей речей до їх загальних "родових" характеристик і далі – до буття як такого. З цього випливає, що конкретна річ немов би бере начало у всезагальному чистому буття, але залишається індивідуальною самою в собі.

Третя установка слідує із самих категорій. Оскільки, для того, щоб отримати вичерпне знання про певну річ, необхідно дослідити її з точки зору всіх категорій. Адже, "застосовуючи категорії, ми отримуємо можливість об'єднувати мислиневі об'єкти в групи і класи; ми можемо будь-який об'єкт підвести під одну із категорій або представити її [категорію, авт.] у вигляді певного об'єднання" [3, с. 160].

Буденне пізнання пов'язане із одиничним пізнанням, яке обмежене чуттєвими образами окремих речей. Сучасне ж наукове пізнання має за мету перейти від чуттєвого сприйняття окремих речей до їх загальності чи, навіть, узагальненості. Такий процес відбувається на основі категоріальних структур. Б. Ліпський з цього приводу пише так: "Так, сходячи по ступенях категоріальних узагальнень, ми від чуттєвого сприйняття окремих предметів піднімаємось до розуміння законів можливості і неможливості їх

існування” [3, с. 160]. Всезагальне буття можливого є сферою філософського знання, “із якого як із універсального субстрату щоразу “виростають” реально існуючі, дійсні міри і доли” [3, с. 160].

Та все ж визначимо, яка метафізична категорія є основою пізнання, тобто тією основою, з якої починається сам пізнавальний процес. Між філософами існує домовленість про те, що ідея буття є головною ідеєю, яку утворює та формує наш розум. Хоча в історичному огляді головних метафізичних парадигм нам траплялися думки філософів (Скота, Суареса зокрема), які, зводячи буття до сущого, тобто ведучи мову про аналогію буття, стверджували, що те ж буття (суще) є тим простим поняттям, яке застосовується до всіх суб'єктів. Отже, усі філософи справедливо стверджують, що головна ідея, яку формує наш розум, це ідея буття. Адже пізнавати буття – найприродніша дія нашого пізнання. І, оскільки, розум виступає властивістю буття, його виявом, то природно, що для усіх інших філософів, що не мають метафізичного мислення, поняття буття залишається на примітивному, невизначеному, елементарному рівні.

Відзначимо, що ідей буття у філософії може бути багато. Так, існує змішане, загальне та насичене поняття буття і всі вони належать теорії пізнання. Змішане поняття буття пов'язане з інтуїцією.

Загальне поняття буття пов'язане з буттям як таким. “Це точне, добре визначене поняття, яке вказує на те, що є фундаментальним для будь-якої речі, що є в буття, має буття” [1, с. 71]. Також Баттіста Мондін додає: “Всяке інше визначення слідує за буттям, але додається до глибини, а не до поверхні, тому що поза буттям немає нічого, окрім ніщо” [1, с. 71]. Таке поняття буття вже не лежить в царині інтуїції, а є результатом розмислу та абстрагування.

Відзначимо, що загальне поняття переступає будь-які категорії і є найширшим за будь-яку категорію. Саме тому воно зветься трансцендентним та включене в кожне інше поняття. Адже поняття буття розуміється не лише у поняттях речей, а також у поняттях визначень, якостей речей, а тому воно є предикатом будь-якої дійсності. Таке поняття є необмеженим та єдиним у своєму роді, воно “володіє необмеженою можливістю означати таким чином усі способи дійсності, які містяться під ним” [1, с. 72].

Сильне буття Ф. Аквінського теж можна віднести до процесу пізнання. Аквінат відзначає, що буття не розуміється як щось, що лише бере участь у бутті, а як субсистентне буття (*quasiipsumesseexistens*). Усі форми буття – акцидентальні, субстанційні, екзистентні – містять у своєму понятті суть та буття. Проблему сущого, яке отримує досконалість буття, тобто будучи сущим, що володіє буттям, можна теж спрямувати в поле пізнання. Відзначимо лише, що проблема пізнання слабшого поняття буття (*essecommune*) та сильного поняття буття (*essecontactus*) у Аквіната залишається відкритим.

Першим, хто наполегливо вивчав проблему пізнання буття у його різних формах та рівнях, був Марітен. Буття, яке підлягає пізнанню, стоїть на першому, невизначеному рівні і виступає нечітким, загальним і цілісним поняттям. Марітен вважає, що цілісне поняття буття теж є результатом інтуїції, яка походить не від

безпосереднього споглядання, а від роздумів над загальним поняттям буття. Тоді буття стає видимим буттям через загальне буття. Інтуїція безпосередньо належить метафізиці. З цього приводу філософ відзначає наступне: “Тепер ми зрозуміємо, чому найвищою і найточнішою для нашого розуму інтуїцією є інтуїція буття як такого, що властива найважливішій науці природничого рівня – метафізиці” [1, с. 74]. Крім того, інтуїція є найвищим рівнем абстракції, найзагальнішою формою, яка визначає процес загального пізнання. А тому інтуїцію як загальне поняття можемо застосовувати до всіх метафізичних понять, категорій при бажанні вийти на гносеологічний рівень.

Не залишався осторонь проблеми пізнання буття і один з найвідоміших дослідників середньовічної філософії Етьєн Жільсон. Щоправда, сам Жільсон, тривалий час вивчаючи твори Ф. Аквінського, не відразу дійшов висновку, що оригінальність томістської метафізики була пов'язана з новим поняттям буття – *actusessendi*. Помітивши ключову роль *esse* у філософії Аквіната, Жільсон, як і Марітен, ставить перед собою питання про те, як розум здатен схопити собою буття, тобто усвідомити його цілісність. Новизною Жільсона трансцендентний елемент у пізнанні щодо сутності. Так, у праці “Буття і деякі філософи”, що була опублікована 1952 року, дослідник пише так: “Для того, щоб судження про існування, взяте у його звичайній формі X “*ε*” стало зрозумілим, сліди припустити, що дійсність містить у собі трансцендентний елемент щодо самої сутності, і наше інтелектуальне пізнання природно здатне схоплювати цей елемент” [2, с. 280]. Задля того, щоб охопити саму сутність чогось (буття, наприклад) розумом, слід звернутись до *actusessendi*, тобто до сильного буття, оскільки саме воно “*ε*” найглибинніше і найпервинніше” [1, с. 75].

Корнеліо Фабро, вчений, якому належить найбільший вклад у розкриття оригінальності томістської метафізики *actusessendi*, щодо пізнання буття виділяє дві проблеми: “Як пізнається буття?” і “Що таке буття?” Відповідаючи на друге питання, Фабро намагається показати оригінальність томістського *esse* у порівнянні з *esse* Парменіда, Гегеля, Гайдеггера.

У порівнянні із Жільсоном Фабро заперечує розуміння сильного буття на рівні судження. Тоді, якщо буття не пізнається через судження, то чи сприймається *esse* через абстрагування як і будь-яке інше інтелектуальне пізнання? Фабро не припускає такого обгрунтування і відразу ж засвідчує наступне: “Буття є не тільки поняттям, але й актом появи сущого, через яке у свідомості просвітлюється правда про сущого, його зміст та поняття” [1, с. 77].

Як же ж визначає пізнання *esse* сам Фома Аквінський? Що лежить в основі пізнання та яким є шлях розуму у здобуття інтенсивного поняття буття? Згадаймо, що Аквінський розрізняє два поняття буття – загальне (*essecommune*) як найбільш абстрактне і невизначене, та інтенсивне (*esseperessentiam*) як найбільш конкретне і визначене.

Загальне невизначене поняття буття лежить в основі будь-якого пізнання і входить у розуміння будь-якої ідеї. Це *essecommune* Аквінат розуміє інтуїтивно. Все

інтелектуальне пізнання мусить проходити через так звані “фантазми” або уяву, що сприймає дані зовнішніх почуттів. А тому, коли інтелект пізнає, то найпростіша ідея буття і суцього є результатом абстрактного проходження. У випадку *esse commune* і просто *ens* йде мова про особливе абстрагування, яке називається уточнюючим абстрагуванням, оскільки воно не виключає подальших визначень, а лише абстрагується від них.

З інтенсивним поняттям в значенні *esse per essentiam* (оскільки філософ ще ввів поняття *esse per participationem* в значенні визначення часткового суцього) розкривається сама суть пізнавального процесу. Оскільки інтенсивне поняття буття є найнашченише та вище від усіх інших понять, то воно лежить в основі міркувального процесу, тобто високого рівня теоретизування. Відзначимо лише, що таке поняття походить від суцього, але водночас переступає усі обмеження та визначення суцього. Роздумовуючи над сущим та над тим, що його визначає як суще, Аквінський усвідомлює, що ним ніколи не можна заволодіти, оскільки всі сутності є надто малими, щоб їх повністю охопити, а тому суще в значенні якості, форми, субстанції, матерії варто залишити збоку і перейти в напрямку *esse* в усій повноті безкінечності буття. Такий шлях пізнання Фабро аналізує наступним чином: “Пройдений шлях – акт за актом – характеризується прогресуючим поглибленням від акцидентального акту до субстанційного, від формального акту до автентичного *esse*, що є *actus essendi*, остаточним актом” [1, с. 80].

Процес пізнання у Аквінського є довгим і складним процесом, яке не отримується негайно, а потребує часу. Ось що з цього приводу пише сам Фома: “Людський розум не отримує негайно, з першого розуміння, досконале пізнання об’єкта; а спочатку сприймає один аспект, тобто суть, що є першочерговим і властивим об’єктом розуму, а тоді пізнає властивості, прикмети і взаємозв’язки, які покривають оте щось. Тоді він змушений порівняти і зіставити, укласти і розкласти та перейти від однієї композиції або розподілу до наступних композицій або розподілів, тобто до міркування” [2, с. 85].

Якщо ж мова йде про пізнання Бога, то для цього філософ створює інше, винятково сильне та цілісне поняття – *esse ipsum*. Два перші поняття буття – загальне та інтенсивне – не можуть в усій повноті відобразити божественну природу. Господь Бог є *esse ipsum* як справжня актуальність будь-якого акту та досконалість усякої досконалості. Таке *esse ipsum* цілком вправі охарактеризувати як рефлексивний процес, оскільки поняття загального буття є лише уточнюючим поняттям.

Взагалі–то поняття буття Аквінського в обидвох його значеннях є складним та клопітким процесом. Як стверджує Б. Мондін, поняття буття не можна відносити лише до судження чи міркування, про що вели мову Марітен та Жильсон, оскільки сутність речі виходить за межі інтуїції та звичайної формальності. “На наш погляд, – слід розрізняти вираження буття і його розумування. Певно, що вираження проходить головно у судженні: це судження, яке віддзеркалює *actus essendi*, а не визначення. Але вираження інтенсивного поняття

буття не є плодом судження, а довгим і кропітким порівняльним і резолютивним міркуванням” [1, с. 81].

#### Список використаних джерел

1. Баттіста Мондін. Онтологія і метафізика / Б. Мондін. – Жовква: Місіонер, 2010. – 284 с.
2. Жильсон Э. Философия в средние века: От истоков патристики до конца XIV века / Э. Жильсон. – М.: Республика, 2004. – 678 с.
3. Липский Б.И. Метафизика: Учеб. пособие / Б. И. Липский, Б.В. Маркова, Ю. Н. Солонина. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. – 563 с.
4. Майоров Г.П. Формирование средневековой философии / Г. П. Майоров. – М., 1979.
5. Метафізика / Томас Альвіра, Люїз Клявель, Томас Мелендо. – Львів, 2002. – 264 с.

#### References

1. Battista Mondin. Ontologiya i metafizyka / B. Mondin. – Zovkva: Misioner, 2010. – 284 s.
2. Zilson E. Filosofiya v srednie veka: Ot istokov patristiki do kontsa XIV veka / E. Zilson. – M.: Respublica, 2004. – 678 s.
3. Lipskiy B.I. Metafizika: Ucheb. posobie / B.I. Lipskiy, B.V. Markova, Yu. N. Solonina. – SPb.: Izd-vo Sankt-Peterb. un-ta, 2008. – 563 s.
4. Mayorov G.P. Formirovanie srednevekovoi filosofii / G. P. Mayorov. – M., 1979.
5. Metafizika / Tomas Alvira, Lyuis Klyavel, Tomas Melendo. – Lviv, 2002. – 264 s.

*Skrutyska N. V., assistant of Social and Cultural Studies Department, Bukovinian State Medical University (Ukraine, Chernivtsi), fedorkiv0@mail.ru*

#### Metaphysics in a structure of cognition

*A purpose of article is to research the gnosiological status of metaphysics on the basis of category of being. It is analyzed that exactly category of being is a basis of consideration of metaphysics in a cognitive process. A basis of consideration is Toma's philosophy with passing to after Toma's philosophy. The methods of research: method of terminology, analyzes, dialectical, historical, methods of abstracting and generalization. Conclusions: Consideration of concept of being in his different meanings enables to us to expose this concept not only in an ontological level but also to understand a being which is cognized. From here we understand the formal subject of metaphysics which distinguishes it from other sciences.*

**Keywords:** metaphysics, cognition, being, cognition of being, concept of being, metaphysical category, metaphysical experience, intuition.

*Скрыцкая Н. В., преподаватель кафедры общественных наук и украинознания, Буковинский государственный медицинский университет (Украина, Черновцы), fedorkiv0@mail.ru*

#### Метафізика в структурі познання

*Цель статьи заключается в исследовании гносеологического статуса метафизики на основе категории бытия. Проанализировано, что именно онтологическая категория бытия как самое общее понятие является основой для рассмотрения метафизики в познавательном процессе. Познавательное бытие определяет гносеологические установки метафизического знания. Основой рассмотрения берется томистская философия с ее главным переходом в неомизм. Методы исследования: метод терминологического анализа, диалектический, исторический, абстрагирования, обобщения. Выводы: рассмотрение понятия бытия в его разных значениях – смешанное, общее, сильное – дает нам возможность раскрыть это понятие не только в онтологической плоскости, но и понятие бытие, которое познается, а именно – познающее бытие. Отсюда мы выходим на формальный предмет метафизики, который отличает ее от других наук.*

**Ключевые слова:** метафизика, познание, познающее бытие, суще, понятие бытие, метафизическая категория, метафизический опыт, интуиция.

\* \* \*



УДК 1.37: 330

**Берегова Г. Д.**  
доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри  
філософії і соціально-гуманітарних дисциплін,  
Херсонський державний аграрний університет  
(Україна, Херсон), [gberegova@meta.ua](mailto:gberegova@meta.ua)

### НЕОЕКОНОМІЧНЕ ЗНАННЯ ТА ПІЗНАННЯ У ФОРМУВАННІ СВІТОГЛЯДУ СУЧАСНОЇ ОСОБИСТОСТІ

*Метою дослідження є окреслення неоекономічної складової у змісті філософського знання для формування світоглядних установок сучасної особистості майбутніх фахівців.*

*У роботі використано теоретичні, методологічні й емпіричні методи дослідження. Акцентовується увага на необхідності надавати сучасній особистості майбутнього фахівця протягом навчання у вищій школі більш широкого спектру знань про світ, де одне з найважливіших місць посідає неоекономіка, котру прийнято трактувати з філософської точки зору як економіку знань, нових інформаційних технологій і бізнес-процесів.*

*Стверджується, що неоекономічні світоглядні установки сучасної особистості можуть формуватися за певним напрямом: онтологічний – подає описову модель і пояснення економічного світу; футурологічний – гіпотетично окреслює економічне майбутнє; ціннісний – визначає характеристики людини в сучасній неоекономічній реальності; праксеологічний – допомагає визначити досягнення мети економічної діяльності особистості; методологічний – скеровує наукове пізнання у галузі неоекономіки; епістемологічний – надає теоретичні знання про неоекономіку й неоекономічну реальність.*

*Отже, неоекономічні знання, продиктовані змінами інформаційного суспільства, є невід'ємною складовою світоглядних установок сучасної особистості, необхідних для успішної життєдіяльності всього суспільства.*

*Ключові слова:* неоекономічні знання, неоекономічне пізнання, світогляд особистості, філософське знання, соціальна філософія, інформаційне суспільство.

Теоретико-методологічні основи формування світогляду сучасної особистості охоплюють досягнення не тільки філософії освіти, педагогіки, психології, а й інших суміжних і дотичних наук, оскільки в сучасному глобалізованому й постійно змінюваному світі закономірним наслідком є збільшення й ускладнення знань, що своєю чергою призводить спеціалізацію та розподіл наукової діяльності, взаємодію наук і їх методів на межі наук.

Так, однією з особливостей сучасної науки стає методологічний плюралізм, завдяки чому більш глибоко розкриваються сутності різних явищ реальної дійсності, і все активніше відбувається диференціація наук – виокремлення нових наукових дисциплін.

Ураховуючи складну біодуховну природу людини та особливості функціонування її організму, постає необхідність надавати сучасній особистості більш широкий спектр знань про світ, де одне з найважливіших місць посідає економіка як наука, що вивчає економічні процеси життєдіяльності людини й суспільства, а також як система суспільного виробництва, процес створення матеріальних благ, необхідних людському суспільству для його нормального існування й розвитку.

Саме з економічного знання на вимогу часу було виокремлено неоекономіку – нову економіку, котру прийнято трактувати як економічну інфраструктуру, що характеризується превалюванням невідчутних активів (послуг і технологій), і зниженням ролі відчутних активів; у більш широкому розумінні неоекономіка охоплює економіку знань, нових інформаційних технологій, нових бізнес процесів, що забезпечують лідерство й конкурентоспроможність.

Нині немає нагальної потреби актуалізувати необхідність економічних знань для сучасної особистості, не залежно від того, чи займається ця особистість діяльністю в економічній сфері

(виробництвом, розподілом, обміном і споживанням створених працею людини благ), чи – ні. Але так чи інакше забезпечення людей матеріальними умовами існування (продуктами харчування, одягом, житлом і іншими предметами споживання) визначає хід усіх процесів їхньої життєдіяльності, де основними ресурсами постає передусім земля з усіма її багатствами, праця (залежить від кількості населення і його освіти й кваліфікації, капітал (машини, верстати, приміщення тощо), підприємницькі здатності й ін..

Однак є необхідність із точки зору філософії освіти аналізувати змістове наповнення філософського знання з огляду на активну диференціацію наук і відповідне виокремлення нових наукових дисциплін, зокрема таких, як неоекономіка.

До проблеми формування світоглядних позицій особистості зверталися й звертаються науковці різних галузей (філософії, психології, соціології, культурології, лінгвістики й ін.), оскільки світогляд постає комплексною формою свідомості, яка охоплює різні шари людського досвіду. Більшість сучасних досліджень у галузі філософії освіти є взаємоперетиною філософії та освіти як людських практик і соціально-культурних інституцій.

Теоретико-методологічною основою аналізу неоекономічних світоглядних установок особистості можуть бути загальнотеоретичні дослідження з неоекономіки (О. Бервенко, Г. Задорожний), предметної визначеності й теоретичних контурів неоекономіки (П. Лемещенко), окреслення неоекономічної моделі сучасної людини (Н. Денисов) тощо.

Сучасними методологічними джерелами аналізу проблеми неоекономічних світоглядних орієнтацій особистості у соціально-філософському її вимірі є праці українських дослідників В. Воронкової, Е. Герасимової, В. Пазенка, С. Причепій, А. Черній, Л. Чекаль й ін.

Так, досліджуючи економічні знання у дискурсі становлення глобалізованого світу, Е. Герасимова відмічає започаткування розгляду теоретико-методологічних засад сучасних економічних знань у роботах багатьох вітчизняних економістів (В. Бобров, В. Геєць, В. Євтушевський, А. Мазаракі, С. Мочерний, А. Шегда та ін.), сучасної методології соціально-економічного пізнання (В. Арутюнов, А. Мазаракі, С. Мочерний, А. Філіпенко й ін.) [6, с.5].

Та все ж залишилося розглянутим побіжно й не конкретизованим питання про формування нового, сучасного, світогляду особистості на рівні неоекономічного знання та пізнання.

З огляду на вище зазначене метою статті є розгляд неоекономічної складової у змісті філософського знання з метою формування світоглядних установок сучасної особистості (майбутніх фахівців – як економістів, так і неоекономістів).

Оскільки наші намагання окреслити предметну визначеність і теоретичні контури неоекономічного знання побудовано на етіологічній складовій філософського знання (пояснення походження й структури світогляду), то передусім слід уточнити, що розуміється під світоглядом особистості загалом, які компоненти його складають і, відповідно, можуть підлягати формуванню (генеруванню, корекції тощо) протягом навчання (зокрема у вищій школі, де й

викладається філософія та її складові), яке місце у світогляді сучасної особистості замають неоекономічні знання та якого спрямування може набувати неоекономічне пізнання.

Світогляд, безумовно, поєднує чуттєве сприйняття дійсності особистістю з раціональними формами мислення про цю дійсність, що дає підстави трактувати світогляд як це не просто знання, а й певні духовні утворення: світогляд поєднує в собі певні інтелектуально-розумові й почуттєво-емоційні компоненти, синтезуючи цілу низку інтелектуальних утворень – знання, бажання, інтуїцію, віру, надію, життєві мотиви, мету тощо. Складовими світогляду є погляди, переконання, принципи, ідеали, цінності, вірування, життєві норми та стереотипи [3, с.42].

Неоекономічні світоглядні установки сучасної особистості можуть формуватися за певними спрямуваннями/елементами філософського осмислення світу, серед яких слід зазначити, по-перше, онтологічний – подає описову модель і пояснення економічного світу; по-друге, футурологічний – гіпотетично окреслює економічне майбутнє; по-третє, ціннісний – визначає характеристики (чесноти й пороки) людини в сучасній неоекономічній реальності; по-четверте, праксеологічний – допомагає визначити досягнення мети економічної діяльності особистості; по-п'яте, методологічний – скеровує наукове пізнання у галузі неоекономіки; по-шосте, епістемологічний – надає теоретичні знання про неоекономіку й неоекономічну реальність (що є істинним чи хибним).

При чому осягнення неоекономічної дійсності майбутніми фахівцями у вищій школі (не залежно від спеціалізації) буде носити індуктивний характер – від конкретних теоретичних відомостей (знань) про неоекономіку до загального – економічної картини світу. З огляду на такий методичний підхід подання неоекономічних знань майбутнім фахівцям з метою формування сучасних світоглядних установок відкриваються можливості для розширення діапазону філософського знання у змістовому розділі соціальної філософії, що можуть набувати орієнтовного окреслення з різними інтерпретаціями для певних сучасних освітніх рівнів здобувачів вищої освіти (бакалаврський, магістерський, докторський).

Розглянемо деякі варіації введення економічних знань до курсу філософії у вищій вітчизняній школі (для майбутніх економістів і неекономістів).

#### *Приклад 1 – Філософія економіки*

Філософські засади економічної науки. Проблемна сфера філософії економіки. Філософський вимір економічного життя. Філософське осмислення поняття “економіка”.

Взаємозв'язок економічних теорій і світогляду людей в історичній ретроспективі.

Політична економія. Суспільне виробництво й виробничі відносини. Принципи розподілу, споживацького вибору в суспільстві.

Філософія господарства. С.Н. Булгаков як засновник філософії господарства. Господарська етика.

Філософія власності. Праця й раціональність, бажання та потреби, багатство й бідність як категорії філософії економіки.

Філософія товару та грошей. Гроші як особлива реальність людського буття. Гроші як цінність і міра вартості обмінних благ. Філософська рефлексія у вирішенні проблеми “вартість – ціна”.

Економічна політика. Економічна природа бюрократії. Культурна цінність економічних факторів [14, с.21].

#### *Приклад 2 – Неоекономіка*

Неоекономіка як економічна інфраструктура послуг і технологій. Економіка знань, нових інформаційних технологій, нових бізнес-процесів. Лідерство й конкурентоспроможність.

Розвиток інтелектуального капіталу і його поєднання з іншими основними факторами виробництва.

Нова економіка як етап постіндустріального ладу. Радикальні зміни в інноваційній і технологічній сферах. Основи нової економіки: космічні технології, біотехнології, новітні джерела енергії, телекомунікації.

Сучасні галузі з високою питомою вагою нематеріального, людського капіталу (інформаційно-комунікаційні технології, освіта, наука й інтелектуальні послуги (консалтинг).

Синергічний взаємозв'язок переваг у технологіях, бізнес-практики й економічної політики.

Потенційні результати розвитку нової економіки: ріст продуктивності, доходів, низьке безробіття й помірні інфляція.

Особливості неоекономіки: динаміка, інновації, масова індивідуалізація виробництва, розвиток науки й нові наукові розробки, розвиток мережевої економіки.

Динаміка швидких змін на ринку (нові гравці, більш досконали технології, продукти тощо), явище “творчого руйнування” (Й. Шумпетер).

Інновації як найважливіший атрибут успішного бізнесу. Наука й наукові розробки в розвитку інших галузей.

Масова індивідуалізація виробництва: якісний розвиток і відповідність запитам кожного окремого споживача.

Розвиток мережевої економіки: зниження відстані між економічними агентами, ріст децентралізації з метою гнучкого та спеціалізованого ведення бізнесу), ефективне застосування інформаційно-комунікаційних технологій – підвищення рівня конкурентоспроможності.

Окреслений діапазон знань як з філософії економіки (приклад 1), так і з неоекономіки (приклад 2) може бути використаний як: 1) розділ філософського знання (бакалаврський чи магістерський освітній рівень), 2) нормативна дисципліна (для майбутніх економістів), 3) вибіркова дисципліна за вибором навчального закладу (наприклад, економічного спрямування), 4) вибіркова дисципліна за вибором студента (бакалаврський, магістерський освітні рівні), 5) розділ філософського знання (докторський рівень). При чому, якщо будуть використовуватись обидва змістові блоки, то засвоєння знань майбутніми фахівцями з філософії економіки (приклад 1) буде передувати ознайомленню зі знаннями з неоекономіки (приклад 2). Однак на основі змісту обох блоків може бути укладений і третій, наприклад:

#### *Приклад 3 – Філософія економіки*

Проблемна сфера філософії економіки. Філософське осмислення категорій і понять економіки. Взаємозв'язок економічних теорій і світогляду людей в історичній ретроспективі.

Політична економія. Суспільне виробництво й виробничі відносини. Принципи розподілу, споживацького вибору в суспільстві.

Філософія господарства. Господарська етика. Лідерство й конкурентоспроможність.

Філософія власності. Праця й раціональність, бажання та потреби, багатство й бідність як категорії філософії економіки.

Філософія товару та грошей. Гроші як особлива реальність людського буття. Гроші як цінність і міра вартості обмінних благ. Філософська рефлексія у вирішенні проблеми “вартість – ціна”.

Економічна політика. Економічна природа бюрократії. Культурна цінність економічних факторів.

Неоекономіка як економіка знань, нових інформаційних технологій, нових бізнес-процесів. Основи нової економіки: космічні технології, біотехнології, новітні джерела енергії, телекомунікації. Особливості неоекономіки: динаміка, інновації, масова індивідуалізація виробництва, розвиток науки й нові наукові розробки, розвиток мережевої економіки.

Інтелектуалізм. Інтелектуальний капітал. Інтелектуальні послуги (консалтинг).

Слід додати, що зміст неоекономічної складової у філософському знанні й філософській рефлексії останніми роками окреслювався багатьма сучасними вітчизняними філософами, що свідчить про усвідомлення філософів-педагогів необхідності економічних знань для успішного формування особистості нового, сучасного, фахівця. Так, зокрема автори підручника “Філософія”, рекомендованого МОН України для студентів вищих навчальних закладів, у першому та другому виданні (2007, 2008) Є. Причепій, А. Черній, Л. Чекаль пропонують для вивчення окремих розділ “Філософія економіки” [13]. Ці й інші пропоновані матеріали активно використовуються для укладання методичних рекомендацій і навчальних (робочих) програм з філософії [4, 14].

Неоекономічна складова ще не стала активно використовуваною в методиці викладання філософських дисциплін у вищих навчальних закладах України, однак тенденція до усвідомлення її необхідності є досить помітною. Так, В. Пазенок у посібнику “Філософія” визначає неоекономіку як нову соціальну реальність і зазначає, що показниками нової економіки є “якісно новий характер виробництва, інноваційні технології, радикально змінний характер такого економічного механізму, як гроші” (адже сучасники не можуть заперечувати виникнення таких феноменів неоекономіки, як спеціалізовані валюти чи парагроші – магнітні картки, електронні, віртуальні чи символічні гроші), викликаний глобалізацією світової економіки, що потребує “єдиних” грошей, утворення нових “локальних цивілізацій”, зокрема “Великої Європи” з її євро – конкурентом американському долару та іншим національним валютам [12]. Постулюються основні категорії неоекономіки з їхніми особливими сучасними характеристиками: інформація сприймається як суспільне благо і новий різновид

цінностей (домінування інформаційного ресурсу), інтелектуальний капітал (наявність нової перспективної інформації), знання – як вершина економічного багатства, креативне джерело багатства тощо [12].

Також В. Пазенок акцентує увагу та економічній культурі й економічній поведінці людей в умовах нової економіки, що вимагає неklasичних управлінських рішень, інноваційного стилю мислення, нестандартних дій, використання штучного комп'ютеризованого розуму.

Окрім того, автори навчального посібника “Методологія соціально-економічного пізнання” (2005) В. Арутюнов, В. Мішин, В. Свінцицький не випадково ведуть мову про такі феномени економічного життя, як економічна свідомість, економічне мислення, про тісний зв'язок економіки й політики, економіки й моралі, про екологічну свідомість тощо [2].

Неоекономічному знанню та пізнанню присвячено й окремі дисертаційні дослідження. Так, зокрема Е. Герасимова у роботі “Економічні знання у дискурсі становлення глобалізованого світу: соціально-філософський аналіз” (2009) переконана, що “особливої уваги потребують дослідження субстанціональних засад соціально-економічного процесу та механізму функціонування дискурсивних практик як способу знакового закріплення соціокультурних смислів економічних знань, а також теоретико-методологічних засад і принципів формування адекватної соціально-економічної парадигми для країн, що з різних причин не встигають за динамікою глобальних процесів і не зможуть не тільки не одержати дивідендів у результаті сучасних перетворень, а й опиняться на узбіччі цивілізаційних процесів” [6, с. 5]. Дослідниця також презентує соціально-епістемологічні принципи дискурсивної практики існування сучасної конфігурації економічних знань як способу співвідношення смислу, форми істини та способу семантичного рівня вияву економіко-господарського буття, а також подає моделі методологічного плюралізму архітектоники економічних знань у контексті сучасних дослідницьких програм. Однак у філософсько-освітньому висвітленні практичної спрямованості дослідження неоекономічного знання та пізнання особливо актуальним і сьогоденним видається аналіз “українського національного стилю економічних знань”, “стильової поліфонії інтерпретації економічного буття в українському інтелектуальному дискурсі”. На думку Е. Герасимової, “безпосередніми першоджерелами при вирішенні проблем національного характеру економічних знань є твори В. Вернадського, І. Вишенського, І. Галятовського, І. Гізеля, М. Грушевського, М. Драгоманова, М. Зібера, М. Костомарова, П. Куліша, В. Липинського, І. Лисяк-Рудницького, митр. Петра Могили, С. Подолинського, Ф. Прокоповича, І. Пулюя, М. Туган-Барановського, Д. Чижевського, І. Франка та ін.” [6, с. 5].

Цікавими видаються спроби М. Денисова проаналізувати неоекономічну модель особистості в умовах становлення нової економіки: автор намагається виділити позитивні й негативні сторони нової (сучасної) людини й доходить висновку про пануючі раціональні якості особистості – про формування “максимізуючої

людини” з визначальною роллю її власного інтересу економічного суб'єкта [7, с. 33].

Отже, неминучі зміни в економічному житті суспільства потребують подальшого осмислення та практичного використання – на цьому базується вся історія. Неоекономіка так чи інакше пов'язана з певними онтологічними змінами, які слід усвідомити теперішнім поколінням для подальшої успішної життєдіяльності: інформація стала самостійним ресурсом і найбільш потужним джерелом розвитку, динаміки й росту; інформаційні технології створюють нову якість взаємодії техніки й технологій, економічних відносин і зв'язків; змінюється структура й форма багатства; інформаційна революція сформувала глобальне суспільство; з'явилося нове теоретичне мислення тощо.

Неоекономічні знання, продиктовані змінами інформаційного суспільства, є невід'ємною складовою світоглядних установок сучасної особистості. Ураховуючи широкий діапазон сучасного філософського знання, пріоритетна роль у коригуванні змісту освіти відводиться філософії освіти (як галузі соціальної філософії), оскільки саме тут можливим є визначення як філософських засад світогляду, так і цілісне, всебічне й узагальнене одночасно окреслення образу-ідеалу нового типу особистості з аргументуванням основних особистісних якостей, необхідних для успішної життєдіяльності всього суспільства.

Не випадково до сучасних підручників і посібників з філософії багатьма авторами вводиться до змісту філософського знання і філософія економіки, і неоекономіка [4, 12, 13]. На думку В. Воронкової, “філософія економіки осмислює сучасні економічні процеси, які зводяться до того, що сучасна економічна теорія обмежена теорією ринкової економіки, не вказує на історичну перспективу ні нашої країни, ні людського суспільства взагалі. Принцип діалектики загального і особливого є методологічною основою визначення взаємозв'язку і взаємодії закономірного процесу загального і особливого, що свідчить про різноманітність проблем переходу до ринкового механізму господарювання” [5, с. 31].

В. Пазенок також твердо переконаний: “Для української економіки сюжети філософської рефлексії над сучасним економічним життям, його особливостями мають не лише важливе теоретичне, а й практичне значення. Філософія економіки дає змогу доторкнутися до її прихованих пружин, внутрішніх смислових механізмів, з'ясувати зовнішні і внутрішні чинники якісних трансформацій, які відбуваються в складному світі економічного життя сучасної цивілізації” [12].

Перспективи подальших досліджень полягають, по-перше, у розробці методико-методологічних засад змісту філософського знання та його структурування через розширення спектру світоглядних установок сучасної особистості, по-друге, у створенні можливості вводити до навчального процесу продиктовані вимогами часу нові дисципліни у вищій освіті України.

#### Список використаних джерел

1. Андрущенко В. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: Підручник / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К.: Генеза, 2006. – 656 с.
2. Арутюнов В. Методологія соціально-економічного пізнання: Навч. посібник / В. Арутюнов, В. Мішин,

В. Свінцицький. – К.: КНЕУ, 2005. – 353 с.

3. Берегова Г. Освітньо-виховний потенціал філософських знань у системі вищої аграрної освіти в Україні: Монографія / Г. Берегова. – Херсон: Айлант, 2012. – 312 с.

4. Берегова Г. Філософія людини та суспільства: Тематичний курс лекцій для магістрантів / Г. Берегова. – Херсон: Айлант, 2011. – 148 с.

5. Воронкова В. Нова парадигма філософії економіки XXI століття / В. Воронкова // Гуманітарний вісник ЗДІА. – №46. – Запоріжжя, 2011. – с. 19-32.

6. Герасимова Е. Економічні знання у дискурсі становлення глобалізованого світу: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. ... д-ра. філос. наук: спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії” / Е. Герасимова. – К., 2009. – 36 с.

7. Денисов Н. Неоекономическая модель человека и личности в условиях становления новой экономики / Журнал “Социально-экономические явления и процессы”. – Выпуск № 8 / 2013. – с. 33-39.

8. Жуков С. Неоекономіка як нова соціально-економічна реальність і наслідок економічної глобалізації та революції в інформаційних технологіях / Економічні науки. Серія “Економічна теорія та економічна історія”. Збірник наукових праць. Луцький НТУ. – Випуск 11 (44). – Луцьк, 2014. – с. 38-48.

9. Задорожний Г., Бервено О. Неоекономіка як інтелектономіка (о цивилизации одухотворенного интеллекта) // Экономическая теория на пороге XXI века / Ред.: Ю. Осипов, В. Белоплицкий, Е. Зотова. – М.: Юристъ, 2001. – С. 99-112.

10. Лемещенко П. Неоекономіка: предметна определённость и теоретические контуры / П. Лемещенко. – 2014. – Режим доступа:

<http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CB4QFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.bs.u.by%2FCac%2Fpdf%2F351783.pdf&ei=J21EVfODEYbaU6nPgcAC&usq=AFQjCNH9xpYDbUAArGwQfYU-3xKvtuh-aw&bv=bv.92291466,d.d24&cad=rja>

11. Лемещенко П. Новая экономика: онтологические изменения и теоретические начала // Антология современной философии хозяйства / Под ред. Ю. Осипова: В 2 т. – М.: Магистр, 2008. – Т. 1. – С. 628–646.

12. Пазенок В. Філософія економіки / Філософія; [Електронний ресурс] // В. Пазенок. – Режим доступу до джерела: [http://pidruchniki.ws/1662060752061/filosofiya/filosofiya\\_-\\_pazенок\\_vs](http://pidruchniki.ws/1662060752061/filosofiya/filosofiya_-_pazенок_vs).

13. Причепий Є. Філософія: Підручник / Є. Причепий, А. Черній, Л. Чекаль. – К.: Академвидав, 2008. – 592 с.

14. Програма кандидатського екзамену з філософії для аспірантів, здобувачів і стажистів / за ред. Берегової Г. – Херсон: ПБВ Колос, 2014. – 50 с.

#### References

1. Andrushchenko, V. Sotsialna filosofiya. Istorija, teoriya, metodologiya: Pidruchnyk / Y. Andrushchenko, L. Guberskyi, M. Mykhalchenko. – K.: Geneza, 2006. – 656 s.

2. Arutunov, V. Metodologiya sotsialno-ekonomichnogo piznanna: Navch. posibnyk / V. Arutunov, V. Mishyn, V. Svintsitskyi. – K.: KNEU, 2005. – 353 s.

3. Beregova, G. Osvitno-vykhovnyi potentsial filosofskykh znany u systemi vyshchoi agrarnoi osvity v Ukraini: Monografiya / G. Beregova. – Kherson: Ailant, 2012. – 312 s.

4. Beregova, G. Filosofiya liudyny ta suspilstva: Tematychnyi kurs lektsii dlia magistrantiv / G. Beregova. – Kherson: Ailant, 2011. – 148 s.

5. Voronkova, V. Nova paradygma filosofii ekonomiky XXI stolitta / V. Voronkova // Gumanitarnyi visnyk ZDIA. – №46. – Zaporizhzhia, 2011. – s. 19-32.

6. Gerasymova, E. Ekonomichni znanna u dyskursi stanovlennja globalizovanogo svitu: sotsialno-filosofskii analiz: avtoref. dys. ... d-ra. filos. nauk: spets. 09.00.03 – sotsialna filosofiya ta filosofiya istorii / E. Gerasymova. – K., 2009. – 36 s.

7. Denysov, N. Neoeconomicheskaya model cheloveka i lichnosti v usloviakh stanovlennia novoi ekonomiky / Zhurnal “Sotsialno-ekonomicheskie yavleniia i protsessi”. – Vipusk № 8. – 2013. – s. 33-39.

8. Zhukov, S. Neoekonomika yak nova sotsialno-ekonomichna realnist i naslidok ekonomichnoi globalizatsii ta revoliutsii v informatsiynykh tekhnologiyakh / Ekonomichni nauky. “Ekonomiczna teoriya ta ekonomichna istoriya”. Zbirnyk naukovykh prats. Luts'kyi NTU. – Vypusk 11 (44). – Luts'k, 2014. – s. 38-48.

9. Zadorozhnyi G., Bervenno O. Neoeconomika kak

intellektonomyka (o tsyvylyzatsii odukhotvorenogo intellekta) // Ekonomycheskaya teoriya na poroge XXI veka / Red.: U. Osypov, V. Belolypetskiy, E. Zotova. – M.: Uryst, 2001. – S. 99-112.

10. Lemeshchenko, P. Neoeconomyka: predmetnaya opredelennost i teoreticheskie konturi; [electronniy resurs] / P. Lemeshchenko. – 2014. – Rezhim dostupa: <http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CB4QFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.bs.u.by%2Fcache%2Fpdf%2F351783.pdf&ei=J21EVfODEYbaU6nPgAC&usq=AFQjCNH9xpYDbUAArGwQfYU-3xKvtuhaw&bv=bv.92291466.d.d24&cad=rja>.

11. Lemeshchenko, P. Novaia ekonomyka: ontologicheskoye izmeneniya i teoreticheskiye nachala // Antologiya sovremennoy filozofii khozaistva / Pod red. U. Osypova: V 2 t. – M.: Magystr, 2008. – T. 1. – S. 628–646.

12. Pazenok, V. Filosofiya ekonomiky / Filosofiya; [electronniy resurs] // V. Pazenok. – Rezhim dostupa: [http://pidruchniki.ws/1662060752061/filosofiya/filosofiya\\_-\\_pazenok\\_vs](http://pidruchniki.ws/1662060752061/filosofiya/filosofiya_-_pazenok_vs).

13. Prychepii Y. Filosofiya: Pidruchnyk / Y. Prychepii, A. Chernii, L. Chekal. – K.: Akademvydav, 2008. – 592 s.

14. Programa kandydatskogo ekzameni z filosofiyi dla aspirantiv, zdobuvachiv i stazhyvist / za red. Beregovoi G. – Kherson: RVV Kolos, 2014. – 50 s.

**Beregova G. D.,** Doctor of Philosophical science, professor of the Department of Philosophy and the Humanities, Kherson State Agrarian University (Ukraine, Herson), [gberegova@meta.ua](mailto:gberegova@meta.ua)

#### Neoeconomic skills and knowledge when educating modern personality outlook

The purpose of the study is to outline neoeconomic component in the content of philosophical knowledge for the formation of modern philosophical systems of future professionals. In the paper theoretical, methodological and empirical methods are used. The attention is focused on the necessity to provide modern personality of future specialist when learning in higher educative establishment with a wider range of knowledge about the world, where one of the most important places is neoeconomy, that is, new economy, which is used to be interpreted from the philosophical point of view as the economy of knowledge, new information technologies, new business processes, providing leadership and competition both for a personality individually and the state in the whole. It is stated that neoeconomical outlook guidelines of a modern personality can be educated for certain purposes/elements of philosophical understanding of the world, among which the following should be defined: 1) ontological purpose, which presents the descriptive model and the explanation of the economic world; 2) futurological purpose, which hypothetically outlines the economic future; 3) value purpose, which specifies characteristics (virtues and vices) of a person in the modern neoeconomic reality; 4) praxeological purpose, which helps to identify the goal of the individual's economic activity; 5) methodological purpose, which directs scientific knowledge in the neoeconomic field; 6) epistemological purpose, which provides theoretical knowledge and neoeconomic reality (which is true or false). Therefore, neoeconomic knowledge which are dictated by changes in the information society, is an integral part of modern philosophical systems of the individual, which are necessary for a successful life of society.

**Keywords:** neoeconomic knowledge, neoeconomic comprehension, outlook of personality, philosophical knowledge, social knowledge, information society.

**Берегова Г. Д.,** доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой философии и социально-гуманитарных дисциплин, Херсонский государственный аграрный университет (Украина, Киев), [gberegova@meta.ua](mailto:gberegova@meta.ua)

#### Неоэкономическое знание и познание в формировании мировоззрения современной личности

Целью исследования является определение неоэкономической составной в содержании философского знания для формирования мировоззренческих установок современной личности будущих специалистов.

В работе использовано теоретические, методологические и эмпирические исследовательские приемы. Акцентируется внимание на необходимости предоставления современной личности (будущему специалисту) на протяжении обучения в высшей школе более широкий спектр знаний о мире, где одно из важнейших мест занимает неоэкономика, которую принято трактовать с философской точки зрения как экономику знаний, новых информационных технологий и бизнес-процессов.

Утверждается, что неоэкономические мировоззренческие установки современной личности могут формироваться по определенному направлению: онтологический – подает описательную модель и объяснение экономического мира; футурологический – гипотетически очерчивает экономическое будущее; ценностный – определяет характеристики человека в современной неоэкономической реальности; праксеологический – помогает определить достижение цели экономической деятельности личности; методологический – направляет научное познание в области неоэкономики; эпистемологический – предоставляет теоретические знания о неоэкономике и неоэкономической реальности.

Итак, неоэкономические знания, продиктованные изменениями информационного общества, являются неотъемлемой составляющей

мировоззренческих установок современной личности, необходимых для успешной жизнедеятельности всего общества.

**Ключевые слова:** неоэкономические знания, неоэкономическое познание, мировоззрение личности, философское знание, социальная философия, информационное общество.

\* \* \*

УДК 1.17+801.73+504.03

**Філяніна Н. М.**  
кандидат філологічних наук, доцент, завідувач  
кафедри гуманітарних наук, Національний  
фармацевтичний університет (Україна, Харків),  
[nellya-filyanina@hotmail.com](mailto:nellya-filyanina@hotmail.com); [nfilyanina@mail.ru](mailto:nfilyanina@mail.ru)

#### ЕКОЛОГІЧНА ГЕРМЕНЕВТИКА ЯК МЕТОДОЛОГІЯ РОЗУМІННЯ ПРИРОДИ

Аналізується концепція екологічної герменевтики з метою визначення її методологічного потенціалу в подоланні екологічної кризи. Розглядається питання щодо суті герменевтичного підходу та можливостей його застосування в царині інтерпретації природи та екологічної кризи, та становлення екологічної герменевтики як спеціального напрямку дослідження. Пізнавально-інформативний підхід до мобілізації екологічної свідомості має доповнюватися розумінням природи для глибишого самоусвідомлення місця людини в світі та її вкоріненості в природі та для подолання екологічної кризи. Тому в осмисленні сучасної екологічної проблематики та шляхів її розв'язання ставиться питання про визначення методологічного потенціалу герменевтики та про становлення екологічної герменевтики як окремого напрямку дослідження. В літературі пропонується широкий спектр визначень екологічної герменевтики, але характерною рисою екологічної герменевтики є її сфокусованість на діалозі між людиною та навколишнім середовищем, докільям. Визначаючи умовність діалогу між людиною та природою, слід говорити про наше розуміння природи, але навряд чи можна говорити про взаєморозуміння, а екологічна герменевтика є діалогом про природу в культурі, або культурним діалогом про природу. Питання про можливість визначення природи як учасника діалогу в контексті екологічної герменевтики перебуває у тому ж проблемному річчизі, що й питання про концептуалізацію екологічної етики та включення природи в сферу людської моралі. Екологічна герменевтика може прислужитися для розв'язання складних екологічних проблем і використовуватися як методологічне підґрунтя для пошуку консенсусу під час ухвалення рішень екологічної освіти та виховання.

**Ключові слова:** герменевтика, екологічна герменевтика, природа, довкілля, культурний діалог про природу.

Обсяг знань про небезпечний стан довкілля та ризики для життєдіяльності людини, які надаються різними джерелами, зараз значно доступніші для широкого загалу порівняно з попередніми десятиліттями завдяки розвитку мережі Інтернет та соціальних мереж комунікації. Але, незважаючи на значні зусилля глобального співтовариства, національних урядів та громадськості, чисельні факти не перетворюються на цілісну систему знань, а знання безпосередньо не конвертуються в екологічну свідомість, екологічну відповідальність та активні дії на захист довкілля. Це свідчить про недостатність лише інформативно-пізнавального (інформативного-знаннєвого) підходу до мобілізації екологічної свідомості.

“Знання багатоманітної екологічної емпірії, – стверджують М. М. Кисельов та Ф. М. Канак, – треба ще довести до розуміння, органічно пов'язати її в єдину концептуальну систему. Зазначена процедура є надзвичайно важливою й водночас складною в процесі реалізації” [6, с. 278].

Знання про природу не може обмежуватися виключного науковими знаннями, а її опис – мовою науки. Як пише Х.–Г. Гадамер, “сонце заходить для нас як і раніше, хоча ми й знайомі з коперніканською картиною світу. ... ми не можемо зняти чи спростувати цю природну видимість, поглянувши на захід сонця “очима” цього наукового розсудку. ... видимість

оприявлюється для нас справжньою реальністю, але також і тому, що істина, яку повідомляє нам наука, сама співвіднесена з певним ставленням до світу і жодним чином не може претендувати на те, щоб бути всією істиною в цілому” [3, с. 519].

Науковці, філософи, культурологи, політики все частіше кажуть про необхідність глибокого розуміння природи як умови подолання екологічної кризи. В огляду на це значний інтерес становить питання про визначення методологічного потенціалу герменевтики.

В цій статті буде проаналізовано концепцію екологічної герменевтики та її потенціалу в подоланні екологічної кризи. Для цього слід розглянути суть герменевтичного підходу та можливостей його застосування в царині інтерпретації природи та екологічної кризи, що дозволить виявити ті специфічні аспекти системи “людина – природа”, де може бути застосований цей підхід.

Насамперед належить з’ясувати питання про те, наскільки правомірно застосовувати герменевтичний підхід, що традиційно належить до методології гуманітарних наук, для тлумачення й розуміння природи, яка є об’єктом природознавства. У разі ж загальної позитивної відповіді на це питання, наступним постає питання про межі застосування герменевтичного методу та про його продуктивність, а також про засади становлення екологічної герменевтики та її співвідношення з філософською герменевтикою.

Герменевтику традиційно визначають як мистецтво тлумачення текстів та інших проявів думки. Найвищим втіленням текстів є книги, а найвизначнішою серед них – Біблія. Філософська герменевтика формувалася в ході дослідження проблеми тлумачення в двох аспектах: по-перше, як розв’язання проблеми багатозначності знаків; по-друге, як пошук відповіді на питання про співвідношення тексту й буття. Універсальна герменевтика ставила перед собою, насамперед, завдання визначення смислу будь-якого тексту в залежності від розуміння задуму автора, а не зв’язку між текстом і читачем. Разом з тим, читання як взаємодія між текстом і інтерпретатором є основою будь-якого розуміння [2].

До початку ХХ ст. проблематика герменевтики як розуміння тексту та проблематика філософії осмислювалися окремо. Від початку ХХ ст. термін “герменевтика” та “герменевтичний підхід” починають пов’язувати з філософським осмисленням самого феномену розуміння, а отже й усієї методології та практики гуманітарно-історичних дисциплін. В історичному науковченні В. Дільтея (1833–1911) герменевтика як мистецтво тлумачення писемних пам’яток (життєвих виявів) включається в процес пізнання логіки та методології гуманітарних наук і проголошується сполучною ланкою між філософією та історичними дисциплінами, головною складовою основоположень наук про дух. Таким чином, герменевтика у традиційному сенсі становить гносеологічне підґрунтя й методологію гуманітарних наук [7, с. 115].

Засновником філософської герменевтики є видатний філософ Х.–Г. Гадамер. Філософська герменевтика, пише В. Кебуладзе, “проблематизує претензію феноменології на створення універсального наукового

методу, адже, з одного боку, можливість універсального наукового методу вельми проблематична з огляду на фундаментальні відмінності природознавчого виду пізнання від гуманітарного, з іншого, істина може бути дана нам не лише в науковому пізнанні. Таким чином, Гадамер претендує не просто на творення універсального наукового методу пізнання істини, а й на створення тотальної стратегії розуміння, яка може бути зреалізована в усіх царинах людської життєдіяльності, а не суто в науці. При цьому застосування такої стратегії забезпечує самовиявлення істини людського буття і буття світу”. На переконання В. Кебуладзе, герменевтика претендує на створення “загальної концепції розуміння як фундаментального ставлення до себе й до світу, ставлення, що втілюється не тільки в науковому пізнанні, але у всіх формах людського досвіду, а насамперед у художній творчості та в історичному досвіді” [5, с. 53].

Німецький філософ Г. Блюменберг зауважує, що “герменевтика спрямована на те, що не просто мусить мати свій смисл і зберігати його крізь усі часи, а що саме через свою багатозначність включає витлумачення у своє значення”, даючи своєму предмету змогу збагачуватися новими й новими витлумаченнями [1, с. 38]. З цих позицій, не лише книги, а й природа може розглядатися як предмет герменевтики.

Інтерес до герменевтичних методів для пояснення природи та довкілля дозволяє навіть говорити про *екологічну герменевтику* як про окремий напрям дослідження [4; 9; 10; 11]. Понад те, розуміння природи, яке має спиратися на чутливість до історії, культури, нарративу, визначають як фундаментальне завдання герменевтики. Герменевтичні дослідження актуалізуються також і у зв’язку з необхідністю пошуку суспільного консенсусу щодо розуміння природи, оскільки різні люди сприймають, розуміють, інтерпретують природу по-різному, а отже по-різному визначають свої стосунки з нею, місце природи в світі людини, умови та шляхи розв’язання багатьох проблем, що виникають між людиною та природою [10]. У передмові до книги *“Інтерпретація природи: новий напрям екологічної герменевтики”* (“*Interpreting Nature: The Emerging Field of Environmental Hermeneutics*”) наведено кілька підходів до визначення екологічної герменевтики [10]:

1) екологічна герменевтика як розширена інтерпретація будь-якого довкілля (природного, штучного, культурного тощо). В цьому надто широкому й абстрактному визначенні герменевтика виступає як інтерпретаційна діяльність взагалі безвідносно до того, хто є суб’єктом інтерпретації довкілля (корінний мешканець, турист, науковець-природознавець, художник, архітектор, конструктор тощо);

2) екологічна герменевтика як інтерпретація безпосередньої зустрічі людини з певним середовищем або як інтерпретація стану людини в межах конкретного довкілля. Цей тип інтерпретації передбачає занурення в місцевість, з якою ми безпосередньо взаємодіємо, де перебуваємо в якості дослідників, чи уявляємо її під час прочитання тексту. Зазначений тип інтерпретації бере до уваги інформаційні знаки природи або історичних місць та практикується, скажімо, у формі інструкцій експертів-знавців даної місцини для відвідувачів, але не

виключає і безпосередньої інтерпретативної активності відвідувача;

3) екологічна герменевтика як тексти про природу, есеї, описи природи (“nature writing”). До типових зразків такого письма належить спадщина Олдо Леопольда, Дж. Мура та інших. Цей тип екологічної герменевтики постає як персоналізована версія попереднього її варіанту, оскільки передбачає, з одного боку, авторську, суб’єктивну інтерпретацію природи, а з іншого – інтерпретативну активність читача, його розуміння та переживання прочитаного. Цей тип герменевтики є пред’явленням того, як природа може бути “схоплена” в тексті і як її можна пережити через текст;

4) екологічна герменевтика як певне зведення, перелік підходів різноманітних дисциплін до природи і довкілля загалом. Відповідно, екологічна герменевтика апріорі постає як царина міждисциплінарних досліджень, де кожна з дисциплін (екологія, географія, культурологія, літературознавство тощо) надає власну інтерпретацію природи відповідно до своєї внутрішньої логіки. Екологічній герменевтиці належить роль критичного посередника між різними дисциплінарними інтерпретаціями для вироблення більш цілісного та чіткого розуміння довкілля й природи;

5) екологічна герменевтика розглядається як філософська позиція, що дозволяє зрозуміти, яким чином неминучість, яку Гадамер називає “нашою герменевтичною свідомістю”, розкриває наші зв’язки з довкіллям. Таке розуміння екологічної герменевтики не просто надає методологію інтерпретації довкілля, а й занурює її у відповідний онтологічний контекст, необхідний для такої інтерпретації.

Водночас автори книги зауважують, що наведений перелік визначень не є вичерпним і не виключає інші підходи до розуміння й визначення екологічної герменевтики. Зокрема, релігієзнавчі, теологічні, різноманітні наукові дослідження можуть пропонувати додаткові підходи до визначення екологічної герменевтики. Між тим, важливою і наскрізною рисою екологічної герменевтики, незалежно від конкретного визначення, є її **сфокусованість на діалозі між людиною та навколишнім середовищем, довкіллям**. З цього випливає, що дослідження з екологічної герменевтики мають, по-перше, брати до уваги конкретний досвід перебування в довкіллі та його переживання, по-друге, спиратися на конкретні дослідження (case studies) взаємодії людини з навколишнім середовищем.

Екологічна герменевтика як інтерпретація природи та взаємодії людини з навколишнім середовищем, може розглядатися як основа, підґрунтя екофілософії [10], оскільки надає можливість розмірковувати й рефлектувати над досвідом перебування людини в певному довкіллі та його інтерпретаціями, наголошуючи на небезпеці ігнорування світу, що оточує людину. Екологічна герменевтика також приділяє значну увагу так званім “конфліктним інтерпретаціям”, що виникають під час міжсуб’єктних “зіткнень” з різноманітними матеріалами, емоціями, раціональними поняттями. Тому вона зацікавлена в опосередкованому досвіді, який дозволяє виробити консолідоване бачення

тих чи тих проблем, що виникають внаслідок взаємодії людини з навколишнім середовищем.

Виділяючи екологічну герменевтику в самостійний напрям досліджень, важливо зрозуміти її зв’язки з філософською герменевтикою, можливості використання методів філософської герменевтики, з одного боку, та їх модифікацій відповідно до специфіки об’єкта дослідження та інтерпретації, – з іншого. Постає питання, яким чином філософська герменевтика як мистецтво тлумачення тексту, може застосовуватися до тлумачення природи.

Один із найважливіших аспектів співвідношення філософської та екологічної герменевтики них стосується визначення природи в герменевтичних дослідженнях.

Вихідною позицією є те, що філософська герменевтика має справу з різними способами взаємодії зі світом, а природа є частиною цього світу. Через те, що в умовах експансії людської діяльності та екологічної кризи стає все важче знайти ділянку незайманої, первозданної природи, яка б не зазнала людського втручання, екологічна герменевтика звертається до різноманітних контекстів розуміння природи та навколишнього середовища, не обмежуючись лише дикуною, незайманою природою.

Автори вже згадуваної книги “Інтерпретація природи: новий напрям екологічної герменевтики” звертаються до більш широкого розуміння навколишнього середовища, що охоплює як природне, так і соціокультурне довкілля, яке зазнало різноманітних людських впливів та перетворень, у тому числі й до довкілля, сконструйованого засобами архітектури. Крім того, екологічна герменевтика вважає за доцільне приділяти увагу й аналізу віртуального світу, який стрімко стає частиною людського буття, нерідко заміщуючи собою світ реальний. Як наслідок такого широкого розуміння навколишнього середовища виникають значні труднощі для визначення власне природи й природного довкілля як відкритого простору для продуктивного діалогу та розуміння.

Х.–Г. Гадамер надавав великого значення тлумаченню та розумінню світу, яке значною мірою залежать від визначення останнього як “середовища”, в якому живе людина, а також тих впливів, що їх середовище справляє на людину та її життєдіяльність. Людина не є незалежною від світу. “Відповідно, – пише Х.–Г. Гадамер, – поняття навколишнього світу було спочатку поняттям соціальним, що свідчило про залежність окремої людини від суспільного світу, тобто поняттям, що співвідноситься виключно з людиною. Проте у ширшому сенсі це поняття може бути поширене на все живе. У такому випадку воно підсумовує умови, від яких залежить її існування”. Проте цей світ стосується лише людини, оскільки решта живих істот “не знають ставлення до світу в людському сенсі, але ніби впущені (eingelassen) в навколишній світ” [3, с. 513]. Таким чином, ми бачимо, що включення природи в сферу тлумачення й розуміння не суперечить герменевтиці, легітимізуючи дискусію щодо екологічної герменевтики.

Одним із центральних понять герменевтики є поняття діалогу. Але у випадку екологічної герменевтики, зазначають автори “Інтерпретації

природи: новий напрям екологічної герменевтики”, діалог може видаватися проблематичним, оскільки інша сторона діалогу – природа, довкілля – позбавлені вербальних засобів ведення діалогу. Разом з тим, згідно Х.–Г. Гадамеру, взаєморозуміння як таке не потребує якихось спеціальних знарядь у власному сенсі цього слова: “Це життєвий процес, в якому проживається саме життя людського співтовариства” [3, с. 516]. Відповідно, ми можемо говорити про наше розуміння природи, але навряд чи можна говорити про взаєморозуміння.

Враховуючи особливості взаємодії людини та природи, екологічна герменевтика змушена приділяти значну увагу *методам опосередкування* завдяки яким люди намагаються надати “мову природі” через її опис та інтерпретацію, поширюючи цю мову в суспільстві. Тому *екологічна герменевтика насправді є діалогом про природу в культурі, або культурним діалогом про природу*. І саме через такий діалог реалізується досвід розширення горизонту “нашого аналізу герменевтичного досвіду” [3]. Складається враження, що питання про можливість визначення природи як учасника діалогу в контексті екологічної герменевтики перебуває у тому ж проблематичному річищі, що й питання про концептуалізацію екологічної етики та включення природи в сферу людської моралі. Зокрема, про це йдеться в дослідження А. Єрмоленка, де він прагне з’ясувати, “наскільки ми можемо поширити принципи комунікативної та дискурсивної етики і на природу, враховуючи той факт, що природа зокрема і окремі її фрагменти не можуть бути рівноправними суб’єктами діалогу з людиною, адже відносини людини з природою – це не відносини взаємності, це асиметричні відносини” [4, с. 240]. Аналізуючи різноманітні погляди на цю проблему, А. Єрмоленко висловлює думку про те, що представництво природи в системі етики може бути обґрунтоване на основі принципу “універсальної взаємності”, згідно з яким моральне ставлення людини до природи, а також його інституалізація проходять ті самі стадії, що й моральна свідомість самої людини, коли, зрештою людина доходить усвідомлення природи як рівноправного суб’єкту комунікації та дискурсу, до голосу якого людина має дослухатися. Висновок полягає у тому, що людина має виробити в собі “вміння чути голос природи і розуміти її смисли, що, своєю чергою, досягається знанням законів її існування та розвитку” [4, с. 244]. Основою ж “сучасного Ціннісно–сміслового Універсуму має стати універсам дискурсу, де природа постає не тільки його предметом, а й *опосередковано* рівноправним квазіучасником” [4, с. 251]. Таким чином, “промовляючи через людське спілкування, природа доходить через людей розуму, сягає своєї цілісності й уможливорює пізнання самої себе як такої цілісності і як цілісності висловлює саму себе як розум, який вже не є суто інструментальним розумом, а є логосом. А логосом він і є через слово, мовлення, аргументацію” [4, с. 253].

З іншого боку, як впливає з “Істини і методу”, поняття мови не тільки апелює до людської мови, а й звертається до всіх форм мови, які притаманні речам. Х.–Г. Гадамера припускає можливість говорити “не лише про мову мистецтва, а також і про мову природи, і

взагалі про певну мову, якою промовляють речі” [3, с. 549].

Оскільки філософська герменевтика має справу переважно з людською мовою і людським дискурсом, то мова також може апелювати до презентації як самої людини, так і Інших. Відповідно, для екологічної герменевтики, опосередковано герменевтика міститься там, де дослідження змістів підноситься над бінарністю чи дихотомією “людина – природа”, яка була “затемнена” попередніми формами екологічного мислення, і з позиції яких екологічна філософія не могла повністю вивільнити себе [10].

Внаслідок доволі широкого розуміння змісту поняття “навколишнє середовище” екологічна герменевтика не може залишити поза увагою аналіз дихотомії “природа – культура”, яке віддзеркалює співвідношення первозданної природи та перетвореної (“культивованої”) природи, яке постає у формі навколишнього середовища, як результату людської діяльності, і, відповідно, дихотомії “природоцентризм – антропоцентризм”, яке, своєю чергою, репрезентує своє ставлення до світу природи й розуміння свого місця в ньому.

Крім того, екологічна герменевтика звертає увагу на те, що розуміння довкілля завжди є контекстуальним розумінням [10]. Воно виявляє себе не в абстрактному просторі, а має свою конкретну локалізацію і обов’язково занурене в певне культурне середовище, що належить саме цьому місцю, саме цій локальності. Тому без активних дискусій про значення довкілля, без живих культурних і моральних традицій не може існувати й моральних сенсів, а моральна культура в свою чергу перетворюється на закам’янілість.

*Дж. ван Барен* визначає герменевтику як філософське дослідження найбільш загальних аспектів інтерпретації, або дій людей в процесі або під час інтерпретації. Ці аспекти включають в себе інтенціональність, буття–в–світі, мову, соціальність, час і наратив. Екологічна герменевтика насамперед вивчає сенс або значення довкілля для тих, хто його сприймає, відчуває, і, таким чином, суттєво відрізняється від природничих наук, які зосереджуються головним чином на біофізичних аспектах довкілля. Відповідно, для екологічної герменевтики довкілля виступає і як предмет тлумачення та інтерпретації, і як наратив [8]. Спосіб інтерпретації того чи того середовища визначає й форму самоідентифікації людини в наративі. Наприклад, у різних інтерпретаціях лісу людина може ідентифікувати себе як лісник чи заготівельник деревини, лісоруб, в інших – як мешканець, чиє життя тісно пов’язане з лісом, чи підкорювач дикої природи, чи мисливець, чи турист або захисник природи тощо.

“Адже в усякому світобаченні, – згідно Х.–Г. Гадамеру, – мається на увазі в–собі–буття–світу. Світ є те ціле, з яким співвіднесено схематизований мовою досвід. Багатоманітність подібних світобачень зовсім не означає релятивізацію “світу”. Радше те, що є світ, невіддільне від тих “видів”, в яких він являється (оприявнюється)” [3, с. 513]. Таким чином, екологічна герменевтика допомагає враховувати різноманітні змісти під час розв’язання складних проблем.

**Висновки.** Пізнавально–інформативний підхід до мобілізації екологічної свідомості має доповнюватися



розумінням природи для глибшого самоусвідомлення місця людини в світі та її вкоріненості в природі та для подолання екологічної кризи. Тому в осмисленні сучасної екологічної проблематики та шляхів її розв'язання ставиться питання про визначення методологічного потенціалу герменевтики та про становлення екологічної герменевтики як окремого напрямку дослідження.

В літературі пропонується широкий спектр визначень екологічної герменевтики, але характерною рисою екологічної герменевтики є її сфокусованість на діалозі між людиною та навколишнім середовищем, довкіллям. Але, визнаючи умовність діалогу між людиною та природою, слід говорити про наше розуміння природи, але навряд чи можна говорити про взаєморозуміння, а екологічна герменевтика є діалогом про природу в культурі, або культурним діалогом про природу.

Питання про можливість визначення природи як учасника діалогу в контексті екологічної герменевтики перебуває у тому ж проблемному річизі, що й питання про концептуалізацію екологічної етики та включення природи в сферу людської моралі.

Екологічна герменевтика може прислужитися для розв'язання складних екологічних проблем і використовуватися як методологічне підґрунтя для пошуку консенсусу під час ухвалення рішень, екологічної освіти та виховання.

#### Список використаних джерел

1. Богачов А. Герменевтика філософська // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С.115–116.
2. Блюменберг Г. Світ як книга. Переклад з німецької, передмова, коментарі В. Єрмоленко / Блюменберг Г. – Київ: Лібра, 2005. – 544 с.
3. Гадамер Х.–Г. Истина и метод: основы философской герменевтики: Пер. с нем. / Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова / Х.–Г. Гадамер. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.
4. Єрмоленко А. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи. Монографія / А. М. Єрмоленко. – К.: Лібра, 2010. – 416 с.
5. Кебуладзе В. Феноменологія і герменевтика у структурі філософської і гуманітарної освіти / В. Кебуладзе // Філософська думка: Український науково–теоретичний часопис. – 2013. – №5. – С.51.
6. Кисельов М. М. Національне буття серед екологічних реалій / М. М. Кисельов, Ф. М. Канак. – К.: Тандем, 2000. – 320 с.
7. Кошарний С. Герменевтика // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С.114–115.
8. Buren John van. Critical Environmental Hermeneutics [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://origin.web.fordham.edu/images/academics/programs/environmental\\_studies/vanburenenvethics-del.pdf](http://origin.web.fordham.edu/images/academics/programs/environmental_studies/vanburenenvethics-del.pdf)
9. Exploring Ecological Hermeneutics [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://books.google.com.ua/books?id=fmskY3gb5g8C&pg=PA1&lpq=PA1&dq=ecological+hermeneutics&source=bl&ots=6bSdqnlbk\\_&sig=leY2mWJ\\_VjODn2GBfaxzIHZ1GAK&hl=uk&sa=X&ei=RvZYU4r4M6jU4QS-ulBQ&ved=0CIsBEOgBMAg#v=onepage&q=ecological%20hermeneutics&f=false](http://books.google.com.ua/books?id=fmskY3gb5g8C&pg=PA1&lpq=PA1&dq=ecological+hermeneutics&source=bl&ots=6bSdqnlbk_&sig=leY2mWJ_VjODn2GBfaxzIHZ1GAK&hl=uk&sa=X&ei=RvZYU4r4M6jU4QS-ulBQ&ved=0CIsBEOgBMAg#v=onepage&q=ecological%20hermeneutics&f=false)
10. Interpreting Nature: The Emerging Field of Environmental Hermeneutics / Ed. by Forrest Clingerman, Brian Treanor, Martin Drenthen, and David Utsler. – Fordham University Press: 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://environmentalhermeneutics.blogspot.com/>
11. Keller D. R. Ecological Hermeneutics [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bu.edu/wcp/Papers/Envi/EnviKell.htm>

#### References

1. Bogachov A. Hermeneutika filosof's'ka // Filosof's'kyj encyklopedychnyj slovnyk. – K.: Abrys, 2002. – S.115–116.

2. Bljumenberg G. Svit jak knyga. Pereklad z nimec'koi', peredmov, komentari V. Jermolenka / Bljumenberg G. – Kyi'v: Libra, 2005. – 544 s.

3. Gadamer H.–G. Istina i metod: osnovy filosofskoj germenevtiki: Per. s nem. / Obshh. red. i vstup. st. B. N. Bessonova / H.–G. Gadamer. – M.: Progress, 1988. – 704 s.

4. Jermolenko A. Social'na etyka ta ekologija. Gidnist' ljudynty – shanuvannja pryrody. Monografija / A. M. Jermolenko. – K.: Libra, 2010. – 416 s.

5. Kebuladze V. Fenomenologija i germenevtika u strukturі filosof's'koi' i humanitarnoi' osvity / V. Kebuladze // Filosof's'ka dumka: Ukrai'ns'kyj naukovо–teoretychnyh chasopys. – 2013. – №5. – S.51.

6. Kysel'ov M. M. Nacional'ne buttja sered ekologichnyh realij / M. M. Kysel'ov, F. M. Kanak. – K.: Tandem, 2000. – 320 s.

7. Kosharnyj S. Hermenevtika // Filosof's'kyj encyklopedychnyj slovnyk. – K.: Abrys, 2002. – S.114–115.

8. Buren John van. Critical Environmental Hermeneutics [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [http://origin.web.fordham.edu/images/academics/programs/environmental\\_studies/vanburenenvethics-del.pdf](http://origin.web.fordham.edu/images/academics/programs/environmental_studies/vanburenenvethics-del.pdf)

9. Exploring Ecological Hermeneutics [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [http://books.google.com.ua/books?id=fmskY3gb5g8C&pg=PA1&lpq=PA1&dq=ecological+hermeneutics&source=bl&ots=6bSdqnlbk\\_&sig=leY2mWJ\\_VjODn2GBfaxzIHZ1GAK&hl=uk&sa=X&ei=RvZYU4r4M6jU4QS-ulBQ&ved=0CIsBEOgBMAg#v=onepage&q=ecological%20hermeneutics&f=false](http://books.google.com.ua/books?id=fmskY3gb5g8C&pg=PA1&lpq=PA1&dq=ecological+hermeneutics&source=bl&ots=6bSdqnlbk_&sig=leY2mWJ_VjODn2GBfaxzIHZ1GAK&hl=uk&sa=X&ei=RvZYU4r4M6jU4QS-ulBQ&ved=0CIsBEOgBMAg#v=onepage&q=ecological%20hermeneutics&f=false)

10. Interpreting Nature: The Emerging Field of Environmental Hermeneutics / Ed. by Forrest Clingerman, Brian Treanor, Martin Drenthen, and David Utsler. – Fordham University Press: 2013 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://environmentalhermeneutics.blogspot.com/>

11. Keller D. R. Ecological Hermeneutics [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.bu.edu/wcp/Papers/Envi/EnviKell.htm>

*Filyanina N. M., Candidate of Philology, Associate Professor, Manageress of Department of Humanities, National University of Pharmacy (Ukraine, Kharkiv), nellya-filyanina@hotmail.com; nilyanina@mail.ru*

#### Ecological hermeneutics as a methodology of understanding the nature

*The article has done an analysis of the concept of ecological hermeneutics to determine its methodological potential to overcome the environmental crisis. Is considered the essence of the hermeneutic approach and the possibility of applying this approach in the interpretation of nature and the ecological crisis, the establishment of ecological hermeneutics as a special area of research. Cognitive–informational approach to the mobilization of environmental awareness should be complemented by understanding the nature of human consciousness for his place in the world, and rooted in nature in order to overcome the environmental crisis. Therefore, the understanding of contemporary environmental issues and ways to solve the problem of determining the relevant methodological hermeneutics and the potential of becoming ecological hermeneutics as a separate study. Although the literature offers a wide range of definitions of ecological hermeneutics, its characteristic feature is the focusing on the dialogue between man and the environment. Recognizing the conventionality of this dialogue, we should talk about our understanding of nature, but one can hardly speak of understanding, and ecological hermeneutics is a dialogue about the nature of culture, or cultural dialogue about nature. The possibility of determining the nature of the dialogue as a participant in the context of ecological hermeneutics is in the same problem field, and that the question of the conceptualization of environmental ethics and incorporating nature into the sphere of morality. Ecological hermeneutics can be used to solve complex environmental issues as well as serve as a methodological basis for finding consensus in decision on environmental education.*

**Keywords:** hermeneutics, environmental hermeneutics, nature, environment, cultural dialogue about nature.

*Філянїна Н. Н., кандидат філологічних наук, доцент, заведуюча кафедрою гуманітарних наук, Національний фармацевтичний університет (Україна, Харків), nellya-filyanina@hotmail.com; nilyanina@mail.ru*

#### Экологическая герменевтика как методология понимания природы

*Анализируется концепция экологической герменевтики с целью определения ее методологического потенциала в преодолении экологического кризиса. Рассматривается суть герменевтического подхода и возможности применения данного подхода в области интерпретации природы и экологического кризиса, становление экологической герменевтики как специального направления исследования. Познавательно–информационный подход к мобилизации экологического сознания должен дополняться пониманием природы для самосознания человеком как его места в мире, так и укорененности в природе с целью преодоления экологического кризиса. Поэтому*

в осмыслении современной экологической проблематики и путей ее решения актуален вопрос об определении методологического потенциала герменевтики и о становлении экологической герменевтики как отдельного направления исследования. Хотя в литературе предлагается широкий спектр определений экологической герменевтики, ее характерной чертой является сфокусированность на диалоге между человеком и окружающей средой. Признавая условность данного диалога, следует говорить о нашем понимании природы, но вряд ли можно говорить о взаимопонимании, а экологическая герменевтика является диалогом о природе в культуре, или культурным диалогом о природе. Вопрос о возможности определения природы как участника диалога в контексте экологической герменевтики находится в том же проблемном поле, что и вопрос о концептуализации экологической этики и включении природы в сферу морали. Экологическая герменевтика может использоваться в решении сложных экологических проблем, а также служит методологической основой в поиске консенсуса при принятии вопросов экологического образования и воспитания.

**Ключевые слова:** герменевтика, экологическая герменевтика, природа, окружающая среда, культурный диалог о природе.

\* \* \*

УДК 37.013.73

**Чупрінова Н. Ю.**

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальних та правових дисциплін, Національна академія Національної гвардії України (Україна, Харків), chuprinova\_n@ukr.net

### ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА НА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНЬОГО ОФІЦЕРА НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

*Мета дослідження – здійснити аналіз впливу інформаційного суспільства на формування світоглядної культури сучасної військової молоді, визначити роль соціальних та гуманітарних дисциплін у ВВНЗО у подоланні негативних наслідків цього впливу.*

*Розглянуто сутність понять “інформаційне суспільство”, “світоглядна культура”, підкреслено вплив процесів глобалізації комунікацій і віртуалізації культури (а саме, побічні ефекти фрагментації та локалізації цих процесів) на формування світоглядної культури молоді, визначено роль вищої військової освіти, зокрема, дисциплін соціально-гуманітарного циклу, у формуванні світоглядної культури курсантів ВВНЗО в умовах сучасного інформаційного суспільства.*

*Цілісний комплекс знань (а не фрагментарна, поверхнева, локальна, віртуальна інформація, актуальна для сучасних інформаційних потоків) про природу, людину, суспільство, метод мислення, що ґрунтується на використанні цих знань, світоглядні цінності, світоглядна активність особистості складають головні чинники світоглядної культури майбутнього офіцера Національної гвардії України.*

*Зазначено, що дисципліни соціально-гуманітарного блоку формують у майбутніх офіцерів цілісне бачення світу, розуміння коренів соціально-політичних, культурних, релігійних процесів та проблем у ньому, можливість знаходити адекватні засоби у подоланні критичних ситуацій.*

**Ключові слова:** інформаційне суспільство, світогляд, світоглядна культура, засоби масової комунікації, фрагментація, віртуальна культура, вища освіта, дисципліни соціально-гуманітарного циклу.

У сучасних умовах кризових явищ суспільного життя, пов'язаних з процесами глобалізації, глибоких трансформацій, обумовлених розвитком інформаційного суспільства, актуальною є проблема формування світоглядної культури особистості.

Потреба у світоглядній культурі є однією з фундаментальних духовних потреб сучасної молоді людини, яка виникає у процесі її духовної та практичної діяльності і пов'язана з особистісними механізмами регуляції та саморегуляції. Світоглядна культура виступає суб'єктивним джерелом активності, з'ясування і засвоєння тих суспільних змін та явищ, що є актуальними для інформаційного суспільства, типу постіндустріального суспільства, у якому головними продуктами виробництва є інформація і знання.

Базисом інформаційного суспільства виступають сучасні комунікаційні технології. Розвиток ІКТ здійснюється як процес інформатизації усіх сфер життя суспільства і життєдіяльності людини. При цьому

відбуваються радикальні впливи на свідомість, світогляд, формування світоглядної культури сучасної молоді.

Актуальність даної теми пов'язана з поширенням, зростанням та величезним впливом інформації на суспільство, його духовну життєдіяльність, формування світоглядної культури молоді особистості, зокрема військової.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що вивченню проблем, пов'язаних зі становленням та функціонуванням інформаційного суспільства, формуванню світоглядної культури особистості присвячено праці як зарубіжних, так і вітчизняних науковців.

Дослідження інформаційного суспільства розпочалось у другій половині ХХ століття працями таких відомих мислителів, як С. Лем, Е. Тоффлер, Дж. Гелбрейт, М. Гайдеггер, Ч. Медоу, Й. Войценбаум, Ф. Махлун, Дж. Д. Белл, Дж. Мартін, Л. Мемфорд, Ж. Бодрійяр, Р. Дарендорф, А. Етціоні, М. Кастельс та ін.

Впровадження самого терміну “інформаційне суспільство” пов'язують з професором Токійського технічного інституту Ю. Хаяші [7, с. 254]. Цей термін фіксує одну з найважливіших характеристик суспільства, об'єднаного єдиною інформаційною мережею.

У 1970–і роки концепція постіндустріального (інформаційного суспільства) стала однією з домінуючих у західній філософії та соціології.

Різні аспекти розвитку інформаційного суспільства проаналізовано в українських наукових працях (Ю. Бажал, Т. Береза, В. Данильян, О. Григор, О. Дзьобань, М. Кравець, А. Колодюк, А. Мойсеєнко, О. Молодцов, І. Утюж, Є. Мануйлов та ін.).

Проблемою сучасних наукових досліджень є світоглядна культура. Загальнофілософські аспекти щодо взаємодії особистості і культури у контексті дослідження інших філософських проблем проаналізовано у наукових роботах Л. Баткіна, О. Больнова, В. Біблера, М. Гайдеггера, В. Іванова, М. Абоньяно, Х. Ортега-і-Гассета, А. Швейцера, Л. Шестова, В. Шинкарука та ін. У науковій думці зроблені дослідження окремих аспектів формування світоглядної культури особистості (В. Зінченко, О. Леонтьєв, Д. Леонтьєв, Л. Божович, К. Платонов, Є. Клімов, С. Рубінштейн, А. Толстих та ін.). Проте проблема світоглядної культури, при всій її актуальності у сьогоденні, є недостатньо дослідженою у сучасній науці.

Слід зазначити, що аналіз проблеми формування світоглядної культури сучасної молоді, зокрема майбутніх офіцерів ВВ МВС України, в умовах інформаційного суспільства, ще не став предметом окремого наукового дослідження.

Метою статті є аналіз впливу інформаційного суспільства на формування світоглядної культури сучасної військової молоді та визначення ролі соціальних та гуманітарних дисциплін у ВВНЗО у подоланні негативних наслідків цього впливу.

Інформаційне суспільство – нова історична фаза розвитку людської цивілізації, “тип постіндустріального суспільства, у якому головними продуктами виробництва є інформація і знання” [8, с. 167]. Як

ззначається у філософському словнику–довіднику, “головними характеристиками інформаційного суспільства є: збільшення ролі інформації і знань у житті суспільства, збільшення ролі інформаційних комунікацій, продуктів та послуг; створення глобального інформаційного простору, який забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їхніх потреб щодо інформаційних продуктів і послуг” [8, с. 167].

У сучасному інформаційному суспільстві вагоме місце займають засоби масової комунікації, які трансформують поле загальної комунікації, створюючи особливу, віртуальну реальність, що є вирішальним чинником формування ціннісних принципів культури постіндустріального суспільства.

Глобалізація комунікацій і віртуалізація культури – це два процеси, які ідуть паралельно та впливають на формування світоглядної культури молоді, зокрема військової. Побічним ефектом глобалізації та всесвітньої комунікації стала активізація явищ фрагментації та локалізації.

Однією з вагомих сучасних проблем впливу нових інформаційно–комунікаційних технологій на молоду людину, її світоглядну культуру є досвід спілкування з великими потоками інформації, специфічними особливостями якої (на відміну від знань) є надмірність та фрагментарність, що неминуче може призвести до фрагментарності сприйняття, а потім, можливо, і мислення. Під впливом таких процесів сприйняття інформації людина може стати ерудитом, але частіше вона стає просто поверхневою [6, с. 607].

Фактично це явище “ковзання” по інформаційних потоках проаналізував ще Е. Тоффлер. Він вперше описав нове в 1980–і рр. явище нескінченного переключення каналів, коли людина формує, власний образ реальності, складаючи його з уламків екранних вражень. Новий тип культури, що формується в інформаційному суспільстві, Е. Тоффлер назвав “кліп–культурою”, створеної з “уламків” вражень і образів, утіленням якої є “зеппінг” (невпинне переключення каналів телебачення). Цей образ не вимагає підключення уяви, рефлексії, осмислення, тут увесь час відбувається “перезавантаження”, “відновлення” інформації, коли все спочатку побачене практично без тимчасового розриву втрачає своє значення, застаріває. Кліп–культуру Е. Тоффлер розглядає в якості складової інформаційної культури – приналежність до неї позначає розрив, що постійно збільшується, між користувачами засобів інформації попереднього індустріального суспільства і сучасного інформаційного суспільства.

Засоби масової комунікації пропонують інформацію у виді коротких спалахів – новин, фрагментів фільмів, передач, реклам. У сучасному інформаційному суспільстві сучасна молодь сприймає інформацію у мозаїчній формі, а не поглинає її систематизовано, у всій складності специфічних систем і категорій. У цій сфері найбільш цінним виявляється те, що ефективно транслюється і легко сприймається, саме тому все неформатне, специфічне, те, що потребує глибокого осмислення та аналізу, поступово витісняється універсальним. Це інформаційне середовище стає тим

простором, у яке занурюються сучасна молодь, формуючи світ світогляд.

На формування світоглядної культури впливає віртуалізація культури, що здійснюється через Мережу Інтернет. У мережевому просторі все, що оточує молоду особистість сприймається у віртуальній формі – від віртуального спілкування до віртуальних загальнолюдських цінностей (кохання, життя, дружба тощо). Втеча молоді людини від соціуму з його реальними проблемами в уявний простір свободи закінчується втечею від дійсності, і вже не буття, а “небуття” визначає свідомість, стає способом (не)життя” [4]. Кіберпростір формує “квазі”, “псевдо” уявлення людини про себе, про світ, про свої взаємини зі світом, про своє місце в світі та життєве призначення.

Як відомо, світогляд становить основне ядро особистості, бо він складає підґрунтя для намірів та планів людини. Він формує важливі життєві цінності, з яких людина утворює норми поведінки та життєву позицію. Проте віртуалізація культури, занурення у єдиний комунікаційний простір Інтернету молоді особистістю виявляється недостатнім для формування світогляду, завдяки якому відбувається досягнення сучасного складного світу, становлення ціннісних орієнтацій особистості. “У єдиному комунікаційному просторі панують загальні стереотипи, загальні оцінки, загальні параметри необхідного поведіння, її загальнодоступні, тобто найбільш прості компоненти” [5, с. 452].

Поглинання таких “цінностей” віртуальної культури сучасною молоддю призводить до позбавлення індивідуальності особистості, можливості формування власних моральних, ідеологічних констант, пошуку культурно–історичних, світоглядно–ціннісних основ власної життєдіяльності, що не тільки утруднює процеси соціалізації та адаптації молоді людини у соціокультурній реальності, а й має негативні впливи на формування світоглядної культури у сучасних умовах.

Виникає необхідність визначення поняття “світоглядна культура”. У сучасній науці теоретичний конструкт світоглядної культури залишається невизначеним. Проте існують спроби окремих дослідників проаналізувати смислові контури світоглядної культури у теоретичній площині. Зокрема, Р. В. Васильченко пропонує наступне визначення: “Світоглядна культура – це характеристика зрілості світогляду як відкритої цілісності, де показником зрілості є наявність визначеного світовідчуття, як вищого синтезу, у якому інтегруються всі його орієнтації і регулятивні компоненти і структури.., показником функціональної активності та життєвої спроможності є готовність до змін і ризику, що характеризує здатність особистості до самовдосконалення і прийняття самостійних життєвих рішень із урахування нових умов вимог соціокультурного життя, і включає в себе здатність адаптуватися... у нових умовах життя.., здатність оволодіння і продукування нових знань, духовних цінностей, здатність досягати нові життєві смисли, як... джерела для творчого становлення і розвитку власної індивідуальності, з дотриманням вимог людської гідності, які, разом із сформованістю відповідального і продуктивного принципового ставлення до світу в

цілому, є показниками “міри людяності” світогляду” [2, с. 44].

Надання сукупності знань та уявлень молодій людині про себе і світ, створення цілісності соціокультурних, духовних орієнтирів, що визначають життєві стратегії молоді – є одним з головних завдань вищої освіти. “Смисл і ціль освіти – людина у постійному розвитку, її духовне становлення, гармонізація її відносин з собою та іншими людьми, зі світом... система освіти створюється для людини, функціонує та розвивається в її інтересах..., слугує повному розвитку особистості” [3, с. 12–13].

З 90-х років минулого століття педагогічне співтовариство проголосило гуманістичну парадигму, що для вищої школи означає гуманізацію та гуманітаризацію інженерної–технічної, економічної, військової освіти. Сьогодні можна стверджувати, що система вищої військової освіти повною мірою впливає на формування гуманістичного світогляду, світоглядної культури майбутніх офіцерів Національної гвардії України.

“Світоглядна культура–складне утворення, основними компонентами якого є: пізнавальний, оцінно–ціннісний, діяльнісний” [1, с. 97]. Реалізація цих важливих компонентів – шлях ефективного формування світоглядної культури майбутніх офіцерів у ВВНЗО.

Пізнавальний компонент передбачає наявність і свідоме засвоєння курсантом світоглядних знань, зокрема, знань про природу, людину, суспільство, світ; розуміння різних світоглядних понять, систем відношень “людина – природа”, “людина – людина”, “людина – суспільство”, “людина – світ”, “людина – Всесвіт”; наявність умінь і навичок дає змогу пояснити з філософських позицій сутність різних природних і суспільних явищ і процесів, зробити узагальнення і власні висновки.

Оцінно–ціннісний компонент забезпечує усвідомлення особистістю майбутнього офіцера, його ставлення до світоглядного змісту навчального матеріалу; до подій і явищ, які відбуваються у суспільстві й у світі загалом; ціннісні орієнтації, цінності, ідеали. Величезна роль тут належить соціально–гуманітарному блоку навчальних дисциплін, серед яких найбільш продуктивними є філософія, політологія, культурологія, історія української культури, історія України, соціологія, релігієзнавство, етика, естетика. Намагання скоротити їх у ВВНЗО в умовах Болонського процесу негативно вплине на формування світоглядної культури майбутнього офіцера ВВ МВС України.

Діяльнісний компонент полягає у готовності майбутнього офіцера до реалізації власних світоглядних переконань у службово–бойовій діяльності; визначає життєву активність і соціальну позицію майбутнього офіцера, його світогляд у дії.

У питаннях формування світоглядної культури курсантів ВВНЗО в умовах сучасного інформаційного суспільства важливу роль відіграє вища військова освіта, викладання дисципліни соціально–гуманітарного циклу.

Цілісний комплекс знань (а не фрагментарна, поверхнева, локальна, віртуальна інформація) про природу, людину, суспільство, метод мислення, що

ґрунтується на використанні цих знань, світоглядні цінності, світоглядна активність особистості складають головні чинники світоглядної культури майбутнього офіцера Національної гвардії України.

Саме вища військова освіта покликана бути осередком, де виховується військова еліта, завдяки викладанню дисциплін соціально–гуманітарного блоку, що формують у майбутніх офіцерів цілісне бачення світу, розуміння коренів соціально–політичних, культурних, релігійних процесів та проблем у ньому, можливість знаходити адекватні засоби у подоланні критичних ситуацій.

#### Список використаних джерел

1. Білогур В., Макаренко С. Формування світоглядної культури студентів як основа управління процесом становлення їхньої системи цінностей / В. Білогур, С. Макаренко // Вища освіта України. – 2011. – №1. – С.93–99.
2. Васильченко Р. В. Світоглядна культура: трансформації та перспективи розвитку у добу глобалізації / Р. В. Васильченко // Грані. – 2012. – №10 (90). – С.42–44.
3. Зязюн І. А. Концептуальні засади теорії освіти в Україні / І. А. Зязюн // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2000. – №1. – С.12–13.
4. Кутырев В. А. Крик против небытия / В. А. Кутырев // Вопросы философии. – 2008. – №8. – С.60–72.
5. Миронов В. В. Коммуникация глобальная / В. В. Миронов // Глобалистика. Энциклопедия. – М. : Книжный дом, 2003. – 584 с.
6. Об искусстве. – М. : Искусство, 1993. – 703 с.
7. Утюж І. Г. Освіта в інформаційному суспільстві / І. Г. Утюж // Філософсько–антропологічні студії 2008. – К.: Стилоз; Д.: ДНУ, 2008. – С.254–260.
8. Філософія: словник–довідник: навч. пос–к / за ред. І. Ф. Надольного, І. І. Пилипенка. – К.: НАК ККиМ, 2011. – 480 с.

#### References

1. Bilogur V., Makarenko S. Formuvannja svitogljadnoi' kul'tury studentiv jak osnova upravlinnja procesom stanovlennja i'hn'oi' systemy cinnostej / V. Bilogur, S. Makarenko // Vyshha osvita Ukrainy. – 2011. – №1. – S.93–99.
2. Vasyly'chenko R. V. Svitogljadna kul'tura: transformacii' ta perspektyvy rozvytku u dobu globalizacii' / R. V. Vasyly'chenko // Grani. – 2012. – №10 (90). – S.42–44.
3. Zjazjun I. A. Konceptual'ni zasady teorii' osvity v Ukraini / I. A. Zjazjun // Pedagogika i psihologija profesijnoi' osvity. – 2000. – №1. – S.12–13.
4. Kutyrev V. A. Krik protiv nebytija / V. A. Kutyrev // Voprosy filosofii. – 2008. – №8. – S.60–72.
5. Mironov V. V. Kommunikacija global'naja / V. V. Mironov // Globalistika. Jenciklopedija. – M. : Knizhnyj dom, 2003. – 584 s.
6. Ob iskusstve. – M. : Iskusstvo, 1993. – 703 s.
7. Utuzh I. G. Osvita v informacijnomu suspil'stvi / I. G. Utuzh // Filosof's'ko–antropologichni studii' 2008. – K. : Stylos; D.: DNU, 2008. – S.254–260.
8. Filosofija: slovnyk–dovidnyk: navch. pos–k / za red. I. F. Nadol'nogo, I. I. Pylypenka. – K. : NAK KKiM, 2011. – 480 s.

*Chuprinova N. Y., candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Social and Legal Disciplines in the National Academy of the National Guard of Ukraine (Ukraine, Kharkov), chuprinova\_n@ukr.net*

#### The impact of the information society on the formation of the ideological culture of the future officers of the National Guard of Ukraine

*Research objective is to analyze the impact of the information society on the formation of the ideological culture of modern military youth, to define the role of social sciences and humanities in the universities in overcoming of the negative consequences of this action.*

*It is considered the essence of the concepts “information society”, “ideological culture”, stressed influence of processes of globalization of communications and virtualization of culture (in particular, the side effects of fragmentation and localization of these processes) is emphasized on the formation of the ideological culture of youth, defined the role of the higher military education, in particular, of disciplines of the socially humanitarian cycle, in the formation of the ideological culture of high school cadets in today's information society.*

*Complete complex of knowledge (rather than the fragmentary, superficial, local, virtual information actual for modern information streams) about the nature, the person, society, way of thinking is based on the use of this knowledge, ideological values, ideological activity of the personality is the main factors of ideological culture of the future officer of the National Guard of Ukraine.*

*It is specified that disciplines of the social and humanitarian block form at the future officers complete vision of the world, understanding of the roots of the socio-political, cultural, religious processes and problems in it, to find adequate means in overcoming of critical situations.*

**Keywords:** information society, worldview, culture worldview, mass media, fragmentation, virtual communication, humanization, humanitarianism, education, philosophical and liberal sciences.

**Чупринова Н. Ю.**, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальних і правових дисциплін, Національна академія Національної гвардії України (Україна, Харків), [chuprinova\\_n@ukr.net](mailto:chuprinova_n@ukr.net)

#### **Влияние информационного общества на формирование мировоззренческой культуры будущего офицера Национальной гвардии Украины**

*Цель исследования – произвести анализ влияния информационного общества на формирование мировоззренческой культуры современной военной молодежи, определить роль социальных и гуманитарных дисциплин в ВВУЗ в преодолении последствий этого влияния.*

*Рассмотрена суть понятий “информационное общество”, “мировоззренческая культура”, подчеркнуто влияние процессов глобализации коммуникаций и виртуализации культуры (а именно, побочные эффекты фрагментации и локализации этих процессов) на формирование мировоззренческой культуры молодежи, определено роль высшего военного образования, в частности, дисциплин социально-гуманитарного цикла, в формировании мировоззренческой культуры курсантов ВВУЗ в условиях современного информационного общества.*

*Целостный комплекс знаний (а не фрагментарная, поверхностная, локальная, виртуальная информация, актуальная для современных информационных потоков) про природу, человека, общество, метод мышления, который базируется на использовании этих знаний, мировоззренческие ценности, мировоззренческая активность личности представляют основные составляющие мировоззренческой культуры будущего офицера Национальной гвардии Украины.*

*Отмечено, что дисциплины социально-гуманитарного блока формируют у будущих офицеров целостное видение мира, понимание корней социально-политических, культурных, религиозных процессов и проблем в нем, возможность находить адекватные средства в преодолении критических ситуаций.*

**Ключевые слова:** информационное общество, мировоззрение, мировоззренческая культура, средства массовой коммуникации, фрагментация, виртуальная культура, высшее образование, дисциплины социально-гуманитарного цикла.

\* \* \*

УДК 141.7:364–053.9

**Тополь О. В.**  
доктор філософських наук, професор кафедри соціальної роботи, Чернігівський національний технологічний університет (Україна, Чернігів), [topololga@ukr.net](mailto:topololga@ukr.net)

#### **ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ СУЧАСНОЇ ГЕРОНТОСОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

*Обґрунтована актуальність перегляду традиційних світоглядних конструктів та парадигм, що виступають теоретико-методологічною основою геронтосоціальної роботи, вивчення яких є метою статті. В контексті зміни модерністської парадигми “або-або”, на постмодерністську “і-і”, похилий вік характеризується позитивними та негативними ознаками, перевагами та недоліками, втратами і обмеженнями та своїми надбаннями і досягненнями.*

*Запропоновано віковий поділ людського життя розглядати з позицій фрактальної теорії (віки діляться на підвіки з ефектом самоподібності) в єдності вікових періодів, що характеризують його початок, розквіт, зрілість та завершення.*

*Запропоновано ідею про цілісність життєвого шляху людини взяти за основу в геронтосоціальної роботі: виникнення соціопсихологічних проблем у похилому віці напряму залежить від вирішення складних життєвих питань попередніх етапів, здатність переборення кризових станів – від досвіду розв’язання конфліктів попередніх стадій розвитку, пошук виходу зі складних ситуацій – від життєвої позиції, що вироблена в процесі попереднього життя.*

**Ключові слова:** ризома, життєвий шлях, віки життя, фрактал.

Інтеграція України в європейський соціокультурний простір вимагає філософського переосмислення концептуальних засад соціальної роботи з людьми похилого віку, побудови моделей, визначення стратегій, змісту, форм та методів відповідної діяльності згідно європейських цінностей, норм і стандартів.

Актуальним є перегляд традиційних світоглядних конструктів та парадигм, що виступають теоретико-методологічною основою геронтосоціальної роботи. Такі ключові ідеї епохи модерну як гуманізм, свобода (визволення), рівність і братерство, досконалість суспільства і людини, що сприяли розвитку європейської цивілізації та на яких засновувалась суспільна допомога літнім людям, у ХХ ст. були скомпрометовані жахливими наслідками війн, геноцидів та екоцидів.

Ключовими досягненнями модерністського суспільства вважалась індустріалізація, урбанізація, індивідуалізм, секуляризація, раціоналізм, масовість тощо. Так, в результаті секуляризації, людина втратила свої релігійно-духовні цінності; колективістський режим підтвердив, що людей можуть об’єднувати пожадливість, пристрасть, прагнення до панування; націоналістичні ідеї можуть привести до фанатичної віри й знищення інших культур і народів; людина може відмовлятися від свободи (втеча від свободи, Е. Фром) заради небажання брати відповідальність за свої вчинки; людина здатна не лише створювати технічні засоби в мирних цілях, а і зброю, відтворювати штучну природу та нищити живу; перетворюючись на масового споживача, людина втрачає свою індивідуальність та оригінальність.

Основою методологічної орієнтації соціальної роботи продовжує слугувати модерністське тлумачення соціальної структури і соціальних відносин, яке базується на ідеї здатності суспільства до внутрішньої якісної трансформації (економічних, політичних, культурних та ін. складових до своєї максимальної розвиненості). Тому соціальна робота сьогодні, використовується, здебільшого, як інструмент соціальної політики, за допомогою якого здійснюється соціальне забезпечення, соціальна допомога та соціальне обслуговування. Геронтосоціальна робота, за таких поглядів, робить акцент на матеріальній допомозі, а дії соціальних працівників виявляються в намаганнях полегшити переживання й страждання літньої людини, яка обираючи ірраціональну поведінку, часто стає відчуженою від соціуму, капітулює перед загальними труднощами або особистими проблемами.

Метою статті є вивчення теоретико-методологічних засад сучасної геронтосоціальної роботи.

Методологічною основою і науково-теоретичною базою наукового дослідження слугують роботи Ж. Дерріда, Ф. Гваттарі, Ж. Делеза, М. Фуко, Р. Барта, Ж.–Ф. Ліотара, Ж. Бодрійяра, У. Еко та ін. представників постмодернізму.

Постмодернізм як специфічне мислення, система світосприйняття та світовідчуття, парадигма сучасної філософії – виходить з філософії модерну.

Е. Умберто відзначає, що “певні інтелектуальні тенденції можуть до пори до часу існувати в прихованому вигляді, перш ніж вони засвоюються культурою в цілому і органічно інтегруються в загальну

картину епохи. У сучасному науковому всесвіті, як і в архітектурі та живописі бароко, всі частини наділені рівною цінністю і рівною гідністю, а ціле прагне обійняти нескінченність, відкидаючи будь-які ідеально-нормативні концепції світу. Переважає загальне прагнення до все нових і нових відкриттів і до постійно поновлюваного контакту з реальністю” [4, с. 101].

С. Куцепал зазначає, що модерна парадигма зазнала перших руйнувань з відкриттям некласичної науки та синергетики. “Найстрашнішим ударом стали катастрофи й трагедії минулого ХХ ст. (від революцій початку віку до розвалу тоталітарних держав у 90-ті роки), викликані переважанням політичного над соціальним, коли всі соціальні інститути, усі великі цінності та глобальні цілі, що створювалися в попередній епохи, поступово втратили свій зміст” [2, с. 4–5].

В. Лук’янець пише: “Доба Постмодерну — це час, коли людське життя виходить із-під диктатури розуму, приборканого вічними істинами метафізики, й висуває йому свої вимоги. Найпершою нормою етики Постмодерну стає не метафізична істина, а повнота життя. Найвище життєствердження мислителі постмодерну вбачають у сприянні максимальному зростанню волі до життя. Вони переконані, що людина тільки тоді реалізує сенс свого життя, коли вільно стверджує все, що в неї є” [3, с. 13].

Основна антропоцентрична парадигма геронтосоціальної роботи, за якої усі соціальні дії спрямовуються на благо й на допомогу літній людині, заснована на гуманізмі, любові, дотриманні прав людини, її підтримці та соціальному захисті, на початку ХХІ ст. набуває нових змістів.

Постмодерністські цінності такі як свобода, толерантність, плюралізм, деконструктивізм та інші вимагають гармонійного поєднання духовного та розумного, свободи і творчості з високою відповідальністю особистості. У центр теоретичної й практичної уваги переноситься активність літньої людини, її самоактуалізація. Звідки випливає, що особа має самостійно вибирати адекватні форми своєї поведінки, керувати життєвою ситуацією.

Набуває необхідності та своєчасності зміна контексту розгляду старості, зміна дискурсу з обмежуючого та негативно оцінюючого фінальний етап індивідуального життя на дискурс визнання значимості та рівноцінності з іншими етапами, поваги до будь-якого віку. В цьому контексті життєдіяльність людини на різних етапах життєвого шляху не є однорідною та збалансованою. Кожний життєвий період має свої позитивні та негативні ознаки, переваги та недоліки. В контексті зміни модерністської парадигми “або-або”, на постмодерністську “і-і”, похилий вік характеризується не лише втратами, обмеженнями, а і своїми надбаннями, досягненнями.

Образ-метафора постмодернізму “лабіринт”, що має свою схему “ризому” (У. Еко), яка побудована так, що в ній немає центру, периферії або виходу, кожний шлях перетинається з іншим, а мандри таким лабіринтом перетворюються на ситуації постійного вибору, може характеризувати і життєвий шлях людини.

Подібно лабіринту, “життєвий шлях” людини відрізняється багатомірністю, тим, що припускає безліч

різних тенденцій, напрямів розвитку в межах однієї біографії. Багатомірність вікових властивостей та гетерохронність протікання вікових процесів роблять будь-яку періодизацію життєвого шляху умовною.

Лінійні моделі модернізму (бінарний тип світосприйняття) у теоретичному просторі вчення про життєвий шлях людини, локалізують старість як фінальний етап. Символізм слова фінал утворює негативне змістовне поле старості як припинення існування. Але, людське життя утворюють не лінійні, константні фази, кожний період, в тому числі й похилий вік, вирізняється різноплановістю та тим змістовним наповненням, яке створює кожна окрема індивідуальність.

У філософській онтології феномен похилого віку вписаний в історико-культурну концепцію часу. Домінуючий соціальний час, як час життя і час смерті, змістовне наповнення кожного вікового періоду людини мають соціокультурну обумовленість. Похилий вік розглядається як створений суспільством конструкт, в проект якого закладений середньо очікуваний варіант розвитку людини. Як будь-який стандарт, він має свої стигматизації, як то, обмеження трудової діяльності пенсійним віком, статусно-рольового функціонування тощо.

З точки зору постмодернізму немає чіткої межі між соціовіковими етапами становлення особи, не існує вікової периферії, оскільки лише всі віки разом складають життя. Кожен вік цінний по-своєму.

Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі в книзі “Ризома” (фр. rhizome – “кореневище”) відзначають, що в природі відсутні дихотомії, навіть стрижньові рослини мають чисельні відгалуження, тому, ризома розглядається як система [1]. В ризомі є найкраще й найгірше (картопля і пірій). Виходячи з принципів, запропонованих авторами, спробуємо розкрити сутність віків життя людини.

Принцип поєднання полягає в тому, що будь-яка точка ризоми може і повинна бути приєднана до будь-якої іншої її точки. Принцип неоднорідності – в тому, що ланки будь-якої природи з’єднуються з різними способами кодування – біологічними, політичними, економічними, при цьому змінюючи статуси та стани речей.

Вік індивідуального розвитку визначають біологічна, психологічна та соціальна складові, які є взаємопов’язаними та неоднорідними, зміни в будь-якій з них змінюють людину в цілому. Вікові стадії розвитку особистості універсальні й існують у будь-якому суспільстві, але їхній зміст, тривалість а також самі механізми соціалізації є історичними, їхнє значення й питома вага варіюють залежно від соціально-економічного ладу суспільства.

Принцип множинності дозволяє розглядати будь-яке явище як субстантив, що існує незалежно від природної або духовної реальності, не має свого об’єкта чи суб’єкта, який має лише виміри. Множини змінюють свої виміри лише змінюючи власну природу.

На протипагу структурним характеристикам, які визначають сукупність точок і позицій, бінарні відношення між цими точками й дво-однозначні відношення між позиціями, ризома складається лише з ліній – з ліній сегментарності, стратифікації, як вимірів,

а також ліній вислизання або детериторизації як її максимального виміру, згідно якого, множинність піддається метаморфозам, змінюючи свою природу. Вона створена з вимірів, рухливих напрямів. У неї немає початку і кінця – завжди середина, з якої вона росте. На противагу центрованим системам з ієрархічною комунікацією й наперед встановленими зв'язками, ризома є а-центрованою, неієрархічною, і неозначеною системою (без Генерала).

Лінійні характеристики означають окремі процеси розвитку: біологічні (організм послідовно проходить стадії народження, росту, дозрівання, старіння й смерті); соціальні (засвоєння соціальних ролей їх виконання й поступове залишення); професійні (підготовка до трудової діяльності, пік професійних досягнень, спад активності й вихід на пенсію) та ін., але лінійна модель є загальною “калькою” та не враховує всіх індивідуальних варіацій. Ризома має справу з картою, яка сконструйована (а не калькована), завжди може бути демонтованою, переглянутою, модифікованою – в множинних виходах й входах.

За ризоматичною концепцією, складання (в єдине ціле) і є таким перетином вимірів в множині, який з необхідністю змінює природу в тій мірі, в якій нарощує свої з'єднання. У ризомі немає точок або позицій, є тільки лінії, як в музичному творі, який перетворює точки (ноти) на лінії, змушуючи сукупність розмножуватися.

Життєвий шлях – це сукупність умов та факторів, які 1) не залежать від самої людини, але визначають її лінію життя та 2) факторів, що характеризують роль людини в тому, як складається її власна доля. В узгодженості наявних можливостей і того, як їх використовує людина, закладена гармонія життєвого шляху.

Множини визначаються зовнішнім – абстрактною лінією, лінією вислизання або детериторизації, дотримуючись якої, вони змінюють природу, з'єднуючись з іншими лініями. План консистенції (решітка – це зовнішня сторона усіх великих множин). Лінія вислизання маркірує одночасно і реальність числа кінцевих вимірів, що ефективно заповнюються множинами; і неможливість появи будь-якого додаткового виміру без того, щоб ця множина трансформувалася, слідує такий лінії.

Ризома може розриватися або бути зруйнованою в якому-небудь місці, але вона поновлюється, продовжуючи ту або іншу свою лінію, а також наслідуючи інші лінії. Ризоматична система – здатна самовідновлюватись. Будь-яка ризома включає лінії сегментарності, згідно з якими вона стратифікована, територізована, організована, означена, атрибутована, але також і лінії територизації, по яких вона невпинно вислизає. У ризомі кожний раз утворюється розрив, коли лінії сегментарності вибухають на лінії вислизання, але і лінії вислизання є частиною ризоми.

З виходом на пенсію закінчується професійна діяльність людини, змінюється її соціальний статус, що може супроводжуватись відчуттям втрати авторитету, престижу, власної корисності. В той же час, звільнення від професійних обов'язків може бути пов'язано з набуттям свободи від важкої роботи, зменшенням відповідальності та напруги, з відкриттям нових

можливостей для занять улюбленою діяльністю. Такі ризоматичні лінії без кінця відсилаються одна до іншої. Ось чому не можна віддаватися дуалізму або дихотомії, навіть в рудиментарній формі “хорошого” або “поганого”, бур'ян як і корисна рослина – теж ризома. “Хороше” і “погане” може бути продуктом активного і тимчасового відбору, який слід поновлювати.

Рухи детериторизації та процеси ретериторизації – відносні. Автори “Ризоми” наводять приклад співрозвитку “орхідеї” та “оси”. Орхідея детериторизується, формуючи образ осі, оса ретериторизується на цьому образі. Проте оса детериторизується, стаючи деталлю апарату репродукції орхідеї. Вона ретериторизує орхідею, розпиляючи її пилок. Оса і орхідея утворюють ризому, будучи неоднорідними, мова йде про становлення осою орхідеї і становлення орхідеєю осі, і кожне з цих становлень забезпечує детериторизацію одного і другого [1, с. 13].

Обоє становлення зчіплюються і змінюються, наслідуючи циркуляцію інтенсивностей. Наявний вибух двох гетерогенних серій в лінію вислизання, скомпоновану загальною ризою, яка не може бути ні приписаною, ні підпорядкованою чому-небудь означеному. Відбувається а-паралельна еволюція двох істот, що не мають між собою нічого спільного. Схеми еволюції створюються тепер не по моделях деревовидного походження, рухаючись від менш диференційованого до більш диференційованого, а наслідуючи ризому, що діє відразу в багатьох напрямках, у неоднорідному просторі та перетинає одну вже диференційовану лінію іншою.

Наукові гіпотези сучасних геронтологічних молекулярно-генетичних теорій спираються на постулат, що причини старіння – в первинних змінах генетичного апарату клітин. Теорії запрограмованого старіння (генетичні) виходять із того, що еволюцією запрограмоване функціонування живого організму на період його активної життєдіяльності, тобто генетично закладена як програма біологічної активності, так і деградація та загибель старіючого організму. На прикладі запрограмованої клітинної активності ці теорії стверджують, що клітини людського організму мають фіксовану програму, котра внаслідок самогенеративної здібності клітин погіршується з віком, веде до зниження репродукції клітин і в результаті – до втрати функціональної здібності. Теорії непрограмованого старіння (стохастичні або ймовірнісні), пояснюють старіння мутацією клітин, зниженням їх здібності до самовідновлення. Людський організм порівнюється з механізмом, що має властивість зношуватись й ушкоджуватись при постійному використанні. По мірі поділу клітин, виникають помилки, котрі призводять до незапрограмованої мутації, що, в свою чергу, знижує функціональну активність. Вірус може зв'язатися із зародковими клітинами і передаватися сам як клітинний ген складного виду і переносити генетичну інформацію, навіть перейшовши в іншу клітину. У відсотковому відношенні люди помирають від вірусів набагато частіше, ніж від спадкових хвороб. “Ризома – це антигенеологія” [1, с. 14].

Принцип картографії та декалькоманії полягає в тому, що ризома не підтримується ні структурною моделлю, ні моделлю розвитку, на якій утворюються

послідовні стадії. Є деяка базова послідовність, розкладена на компоненти, тоді як єдність продукту переходить в інший вимір, трансформований і суб'єктивний. Орхідея не відтворює кальку осі, вона складає карту разом з осою. Карта конструює реальне, а не калькує, вона відкрита до змін, різних модифікацій. Її можна намалювати на стіні як витвір мистецтва, її можна побудувати як політичну дію або як медитацію. Одна з найважливіших характеристик ризому – завжди виступати множиною. Карта має множинні входи. В протилежності кальці, карта має справу з “успішністю”, тоді як калька з “компетенцією”, калька не створює нічого, окрім себе самої.

Підганяючи своє життя під кальку суспільної думки (стереотипів), людина руйнує свою ризому, свою долю. Людина починає слідувати приписаним їй правилам, виконувати очікувані ролі. За цих умов, перекривання всіх вільних ризоматичних виходів, відбувається внутрішнє особистісне руйнування, що приводить до соціальної смерті. Намагання літньої людини вислизнути з ситуації ризомної безвиході може бути розцінено як девіація, що виникає у відповідь на соціальний тиск, спричинений шаблонними уявленнями про певні норми, обмеження або ідеали розвитку особистості.

Ризома діє завдячуючи варіаціям. Ризома складається з плато, плато завжди посередені. Ризома розвивається, уникаючи будь-якої орієнтації на точку кульмінації або на зовнішню кінцеву ціль. Плато – будь-яка множина, з'єднана з іншою. Середина – місце, де речі набирають швидкість.

Отже, постмодернізм надає можливість розглядати вік не з точки зору статичної “природної даності”, а як зону “множинних можливостей”. Накопичення якісних та кількісних змін на кожному етапі розвитку приводить до формування психологічного новоутворення, стає критичною точкою для подальших змін, вивільнення інтелектуального та особистісного потенціалу літніх людей.

Віковий поділ людського життя доцільніше розглядати не з точки зору лінійної моделі, а з позицій фрактальної теорії. Фрактал (від лат. *frangere* – ламати, розбивати на частини) – це неправильна, зламана геометрична форма, яка складається з подібних же форм меншого розміру, що у свою чергу, складаються зі своїх зменшених подібностей [5, с. 48].

Фрактал – нескінченно ділимий фрагмент часу. В контексті розгляду періодизації людського життя, віки діляться на підвіки з ефектом самоподібності. Кожне понятійне ціле складається з множини елементів, подібних до цілого. Людське життя можна розглядати як єдність вікових періодів, що характеризують його початок, розквіт, зрілість та завершення. У свою чергу, кожний період має подібні фази. Наприклад, період дитинства має початкову фазу – новонародженість (немовля), фазу розквіту – раннє дитинство, фазу зрілості – дошкільний вік, фазу завершення – молодший шкільний вік. Кожний період характеризується певними психологічними новоутвореннями, які можуть супроводжуватися кризами розвитку. Розвиток людини в літньому віці відбувається за подібними фазами. Першій фазі може відповідати передпенсійний та початок пенсійного віку. Фазі розквіту відповідає

похилий вік, фазі зрілості – старість, завершенню – старезність або довголіття. За законом подібності, кожна фаза також має етапи початку, розквіту, зрілості та завершення.

В кожний момент життя людина створена з усіх своїх віків, подібно тому, як кожний вік проходить через усі інші віки, зберігаючи їх у собі.

На відміну від лінійних моделей, ризомна модель надає можливість розглядати людське життя філософські, в його цілісності, враховувати неповторність, індивідуальність життєвого досвіду; дає розуміння похилого віку як рівноцінного в співвідношенні з іншими етапами розвитку особистості.

Пропонуємо, ідею про цілісність життєвого шляху людини взяти за основу в геронтосоціальній роботі: виникнення соціопсихологічних проблем у похилому віці напряму залежить від вирішення складних життєвих питань попередніх етапів, здатність переборення кризових станів – від досвіду розв'язання конфліктів попередніх стадій розвитку, пошук виходу зі складних ситуацій – від життєвої позиції, що вироблена в процесі попереднього життя.

Взаємозв'язки із суспільним середовищем в похилому віці послаблюються. Наприклад, на початкових етапах особистісного становлення, дитина має бути включеною у соціокультурне середовище, що забезпечує її соціалізацію, в подальшому розвитку – задоволення когнітивних потреб, виконання професійної діяльності, спілкування й т.д. У похилому віці, коли соціокультурні норми засвоєні, зменшені комунікації, пов'язані з трудовою діяльністю, зростає потреба відокремлення від суспільства для набуття самоідентифікації, цілісності Я, морального зростання.

Соціальна робота з людьми похилого віку має забезпечувати умови життєдіяльності літньої людини та здійснювати зв'язок із суспільством, який слабшає. На нашу думку, вона має спрямовуватись на створення умов для вдосконалення інтелектуально-пізнавальної та духовної сфери особистості.

Намічаючи перспективи подальших наукових розробок в окресленому проблемному полі, слід зазначити, що вимагає подальшого філософського осмислення геронтологічна модель віку, що апелюватиме до внутрішнього світу старіючої людини, осягненню похилого віку зсередини, у ментальному вимірі.

#### Список використаних джерел

1. Делез Ж., Гваттари Ф. Ризома [Електронний ресурс] / Ж. Делез, Ф. Гваттари; переклад Я. Свирського, с. ил. М. Нгуи. – 36 с. – Режим доступу: [http://vk.com/doc184482549\\_189854454?hash=fad6578b6e212adfe0&dl=98694f379ecda7539e](http://vk.com/doc184482549_189854454?hash=fad6578b6e212adfe0&dl=98694f379ecda7539e)
2. Куцупал С. В. Модерн та постмодерн: опозиція чи спадковість? / С. В. Куцупал // Актуальні проблеми духовності: зб. наук. праць / ред. Я. В. Шрамко. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2009. – Вип. 10. – С. 3–13.
3. Лук'янець В. Постмодерн: філософія світоглядного розчарування // Філософські обрії. – К.–Полтава, 2002. – Вип. 7. – С. 3–15.
4. Умберто Э. Роль читателя. Исследования по семиотике текста / Эко Умберто; перев. с англ. и итал. С. Д. Серебряного. – СПб.: “Симпозиум”, 2007. – 502 с.
5. Эпштейн М. Н. К философии возраста. Фрактальность жизни и периодическая таблица возрастов / М. Н. Эпштейн // Бюллетень сибирской медицины. – 2006. – № 5. – С. 48–57.



## References

1. Delez Zh., Gvattari F. Rizoma [Elektronnyy resurs] / Zh. Delez, F. Gvattari; perevod Ya. Svirskogo, s il. M. Ngui. – 36 s. – Rezhim dostupa: [http://vk.com/doc184482549\\_189854454?hash=fad6578b6e212adfe0&dl=98694f379ecda7539e](http://vk.com/doc184482549_189854454?hash=fad6578b6e212adfe0&dl=98694f379ecda7539e)
2. Kutsepal S. V. Modern ta postmodern: opozitsiya chi spadkovist? / S. V. Kutsepal // Aktualni problemi duhovnosti: zb. nauk. prats / red. Ya. V. Shramko. – Kriviy Rig: Vidavnicchiy dim, 2009. – Vip.10. – S.3–13.
3. Luk'yanets V. Postmodern: filosofiya svitoglyadnogo rozcharuvannya // Filosofski obriyi. – K.–Poltava, 2002. – Vip.7. – S.3–15.
4. Umberto E. Rol chitatelya. Issledovaniya po semiotike teksta / Eko Umberto; perev. s angl. i ital. S. D. Serebryanogo. – SPb.: "Simpozium", 2007. – 502 s.
5. Epshteyn M. N. K filosofii vozrasta. Fraktalnost zhizni i periodicheskaya tablitsa vozrastov / M. N. Epshteyn // Byulleten sibirskoy meditsiny. – 2006. – №5. – S.48–57.

**Topol O. V.**, doctor of philosophical sciences, professor of department of social work, Chernihiv National University of Technology (Ukraine, Chernihiv), [topololga@ukr.net](mailto:topololga@ukr.net)

## Philosophical foundations contemporary gerontosocial work

*Actuality to reconsider the traditional ideological constructs and paradigms is substantiated. Studying the theoretical and methodological basis for gerontosocial work and is the aim of the article. In the context of modernist paradigm "either-or" change on postmodernist "and-and" the old age is characterized by not only losses, limitations, but also its acquisitions, achievements.*

*The age division of life proposed considered not in terms of a linear model but from the standpoint of fractal theory (f ages are divided into sub-ages with the effect of self-similarity) in the unity of age periods that characterize its beginning, flowering, maturity and completion.*

*The idea of human life-course integrity proposed to take as the basis at gerontosocial work: occurrence sociopsychological problems in old age directly depends on resolution difficult vital questions at previous phases, ability to overcome crisis conditions – from experience of conflict resolution at previous stages of development, search for a way of sticky situations – from the life position that produced in the process of previous life.*

*Keywords: rhizomes, life course, ages of life, fractal.*

**Тополь О. В.**, доктор философских наук, профессор кафедры социальной работы, Черниговский национальный технологический университет (Украина, Чернигов), [topololga@ukr.net](mailto:topololga@ukr.net)

## Философские основы современной геронтосоциальной работы

*Обоснована актуальность пересмотра традиционных мировоззренческих конструктов и парадигм, которые выступают в качестве теоретико-методологической основы геронтосоциальной работы, изучение которых является целью статьи. В контексте изменения модернистской парадигмы "или-или", на постмодернистскую "и-и", пожилой возраст характеризуется положительными и негативными признаками, преимуществами и недостатками, потерями, ограничениями и своими приобретениями, достижениями.*

*Предложено возрастное деление человеческой жизни рассматривать с позиций фрактальной теории (возраста делятся на подвозраста с эффектом самоподобия) в единстве возрастных периодов, которые характеризуют его начало, расцвет, зрелость и завершение.*

*Предложена идея о целостности жизненного пути человека взять за основу в геронтосоциальной работе: возникновение социопсихологических проблем в преклонном возрасте напрямую зависит от решения сложных жизненных вопросов предыдущих этапов, способность преодоления кризисных состояний – от опыта решения конфликтов предыдущих стадий развития, поиск выхода из сложных ситуаций – от жизненной позиции, которая выработана в процессе предыдущей жизни.*

*Ключевые слова: ризома, жизненный путь, возраста жизни, фрактал.*

\* \* \*

УДК 41

**Горохова І. В.**  
доцент кафедри англійської мови  
Інституту іноземної філології, Національний  
педагогічний університет імені М. П. Драгоманова  
(Україна, Київ), [irine.78@mail.ru](mailto:irine.78@mail.ru)

## ІСТОРІЯ ОСМИСЛЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ АРГУМЕНТАЦІЇ

*Аргументація являє собою мовну дію, що включає систему тверджень, призначених для виправдання чи спростування думки. Вона звернена в першу чергу до розуму людини, яка здатна мислити, прийняти або відкинути цю*

*думку. Дослідники пов'язують виникнення мистецтва аргументації з періодом становлення вербально-логічного мислення. Потреба у мистецтві переконливості промов починає відчуватися з розвитком цивілізацій. Найбільш ранні згадування про аргументацію як мистецтво полеміки належить до Давньої Індії. Інша країна виникнення аргументації, і разом із нею логіки, є Давня Греція. Від самого початку аргументація розвивалася у Греції за двома напрямками, які вплинули на формування її теорії і практики у майбутньому. Аргументація має форму вимовлених або написаних тверджень; теорія аргументації досліджує взаємозв'язок цих тверджень, а не ті думки, ідеї, мотиви, які стоять за ними; аргументація є цілеспрямованою діяльністю: вона має своїм завданням посилення або ослаблення чийсь переконань; аргументація – це соціальна діяльність, оскільки вона спрямована на іншу людину або інших людей, притупає діалог і активну реакцію іншої сторони на доводи, що приводяться.*

*Ключові слова: аргументація, полеміка, діалог, дискурс, аргумент, логіка.*

Слово "аргументація" сходить до латинських слів *argumentum*, *arguo*, що означає "пояснення", "прояснює". Аргументацію можна визначити як соціальну, інтелектуальну, вербальну діяльність, що служить виправданню або спростуванню точки зору, представлену системою тверджень, спрямованих на досягнення схвалення певною аудиторією [8, с. 7]. У ході аргументації мовець дійсно прагне якомога точніше представити свою точку зору, ігноруючи в деяких випадках можливі наслідки своїх доказів і реакцію адресата. З цієї причини в основу багатьох інших визначень аргументації покладений фактор розбіжності. Крім цього аргументація визначається як "техніка мовлення, спрямована на переконання співрозмовника, аудиторії" (А. А. Волков), "спосіб міркування, що є розумовим процесом" (А. Г. Брутян), "приведення одних доказів для підкріплення або обґрунтування інших" (В. Ф. Берков) [5].

Аргументація є комунікативною діяльністю суб'єкта в трієдності вербального, невербального і екстралінгвістичного, метою якої є переконання адресата через обґрунтування правильності своєї позиції. В процесі аргументування мовець реалізує себе як мовна особистість, демонструючи свою мовну, комунікативну та лінгвістичну компетенцію. Задіяними виявляються його знання, уявлення, здоровий глузд, ціннісна система, його епістемічний, емоційний стан, а також його соціальний статус і соціальні ролі, які йому доводиться "виконувати".

Незважаючи на досить велике число робіт з різних аспектів аргументації, популярність аргументації як об'єкта дослідження, не представляється можливим говорити про наявність цілісної теорії. Сама проблема аргументації продовжує залишатися однією з найскладніших в логіці. Складність визначення та побудови теорії аргументації полягає в комплексному характері останньої. Тому дати визначення аргументації, яке б у рівній мірі влаштувало всіх фахівців, навряд чи можливо. Навряд чи можна погодитися, наприклад, з визначенням аргументації, запропонованим А. Бірсом: "Аргументація – це спосіб замусити іншого зробити те, що не хочеться робити самому". Як мовний вплив на ментальну сферу реципієнта аргументація є об'єктом глобальної та міждисциплінарної теорії мовної дії. Область перетину теорії аргументації та теорії мовної дії велика, але вона поглинає першу цілком, бо аргументація може здійснюватися і невербальними способами, тобто немовними [5].

Аргументація – це приведення доводів з метою зміни позиції, або переконань, іншої сторони. Довід, або аргумент, являє собою одне або кілька пов'язаних між

собою тверджень. Довід призначається для підтримки тези аргументації – твердження, яке сторона, що аргументує, знаходить потрібним навіяти аудиторії, зробити складовою частиною її переконань. Словом “аргументація” часто називають не тільки процедуру приведення аргументів на підтримку якогось положення, а й саму сукупність таких аргументів. Теорія аргументації досліджує різноманітні способи переконання аудиторії за допомогою мовної дії. Теорія аргументації аналізує і пояснює приховані механізми “непомітного мистецтва” мовної дії в рамках самих різних комунікативних систем – від наукових доказів до політичної пропаганди, художньої мови і торгової реклами. Впливати на переконання слухачів чи глядачів можна не тільки за допомогою мови і словесно виражених доводів, а й багатьма іншими способами: жестом, мімікою, наочними образами і т.п. Навіть мовчання в певних випадках виявляється достатньо вагомим аргументом [10, с. 6].

Аргументація являє собою мовну дію, що включає систему тверджень, призначених для виправдання чи спростування думки. Вона звернена в першу чергу до розуму людини, яка здатна мислити, прийняти або відкинути цю думку.

Інтерес до аргументації виник у всьому суспільстві, він був не модою, а фактом, продиктованим соціальним розвитком [1, с. 141]. Мистецтво полеміки від початку мало яскраво виражену практичну орієнтацію, а його виникнення та вдосконалення було соціально зумовленим. Дослідники пов'язують виникнення мистецтва аргументації з періодом становлення вербально-логічного мислення та зараховують цей факт до I тис. до н.е. Потреба у мистецтві переконливості промов починає відчуватися з розвитком цивілізацій. Найбільш ранні згадування про аргументацію як мистецтво полеміки належить до Давньої Індії. Інша країна виникнення аргументації, і разом із нею логіки, є Давня Греція. Від самого початку аргументація розвивалася у Греції за двома напрямками, які вплинули на формування її теорії і практики у майбутньому. Один із напрямків був пов'язаний із формуванням діалектики як мистецтва переконання, в якій метою полеміки було відшукування істини, прояснення суті справи, а інший – із софістикою, яка бачила завдання полеміки – досягнення практичної користі, перемоги за будь-який спосіб. Майстрами діалектичної раціональної суперечки були Сократ, Платон [13]. Проте найбільший вплив на формування цього напрямку у розвитку аргументації здійснив Аристотель [3].

Другий напрямок у розвитку аргументації пов'язаний із діяльністю софістів. Розвиток аргументації у Греції був обумовлений такими факторами, як змагальність, що проникала у всі царини суспільного життя.

Перша і найбільш впливова протягом кількох тисячоліть теорія аргументації була розроблена Аристотелем та його послідовниками. Саме ідея логічності як зв'язку суджень у доведеннях привела Аристотеля до створення першої логічної теорії – силогістики. Крім аналітичного силогізму, побудованого для цілей наукового доведення, Аристотель виділяє ще чотири форми міркування: силогізм, паралогізм, діалектичний та риторичний

силогізм. Саме останні два типи силогізмів як засоби переконання, починаючи із 60-рр. ХХ ст., стали предметом вивчення для багатьох сучасних дослідників, які цікавились проблемами діалогу, аргументації [3].

Змістовно-об'єктивний бік аргументації полягає у доказовості, комунікативно-об'єктивний бік – у переконливості. Обґрунтування необхідне за будь-якої значущої аргументації. Доведення – тільки достатня умова цього акту мислення, проте не необхідна. Критичне мислення в актах обґрунтування не обов'язково доходить до рівня строгого доведення. Дослідження доведень Аристотель вважав головним завданням аналітики, проводячи різницю між аналітичними і діалектичними міркуваннями. Останній вид міркування обговорювався Аристотелем у “Топіці”, трактаті “Про софістичні міркування” та “Риторіці”. Діалектичний силогізм або міркування відрізняється від аналітичного (наукового) тим, що його засновки є результатом конвенції, діалогу. Це не необхідне завдання, як у науковому силогізмі. Риторичний силогізм є засобом побудови ораторської промови [3].

У Стародавньому Римі логіка та аргументація розвивалася в її прикладному аспекті, що було пов'язано із розвитком теорії красномовства та юриспруденції, застосовувалися норми побудови силогізмів для створення переконливих міркувань у процесі діалогу. Із падіння республіки у Римі потреба у публічних дискусіях помітно впала. Значна увага приділялася при цьому риторичному аспекту аргументації, зокрема зовнішнім ефектам, а також моральній аргументації (Цицерон, Сенека).

Наступний імпульс до розвитку аргументації дали середньовічні релігійні диспути, зокрема видатним майстром аргументації вважали П'єра Абеляра. Середньовіччя розвинуло логічний бік аргументації та різні модальні аспекти її реалізації. У Середні віки став явним відхід від античних традицій публічних античних виступів. Своєрідним періодом застою для аргументації стала епоха Відродження.

У Новий час із розвитком експериментального природознавства виникає потреба в аргументації і доведенні щодо емпіричного пізнання [13]. Новий час із розвитком експериментального природознавства надав нові аргументи і нове звучання аргументації – в основу аргументації покладають досягнення емпіричних наук. З іншого боку, розвивається нова культура скептицизму, яка руйнує метафізичні і передусім псевдо-логічні конструкції (М. Монтень, А. Бейль, Р. Декарт, Д. Юм тощо).

Із часів Середньовіччя та епохи Відродження розрізнення, яке Аристотель проводив між аналітичним і діалектичним міркуваннями, дослідниками ігнорувалося. У ХХ ст. логіка набула математичної, символічної форми, отже увага науковців була зосереджена на аналітичних міркуваннях. Теорія аргументації була зведена до логічної теорії доведення, яка спиралася на поняття істини, для якої поняття переконання та аудиторії – геть сторонні [13]. Ці намагання були пов'язані зі спробою позитивістського очищення науки від ціннісних втручань, що означало претензії науки на самодостатність та самовизначення.

Нині можна говорити про становлення нової теорії аргументації, в якій дослідження процесів аргументації

є принципово міждисциплінарними. Це зумовлене необхідністю врахування різних аспектів як самого предмету дослідження (плюральність тлумачення ґрунтується на альтернативних і доповнюючих теоріях як у різних дисциплінах, так і всередині них), так і соціального запиту на доведення (суспільство стає все більш високо диференційованим).

Основу побудови різних теорій аргументації становлять різні моделі обґрунтування. Залежно від цього у сучасній теорії аргументації, як методології обґрунтованого переконання, розрізняють різні підходи до аналізу аргументації, основними з яких є логічний, риторичний, діалектичний.

Логічний підхід є історично найтривалішим. Згідно з ним, головними завданнями дослідження є з'ясування логічної обґрунтованості міркувань і відбір, визначення та вивчення форм правильних міркувань. Основою такого підходу є дедуктивна модель обґрунтування. Логічному аналізу присвячені роботи Є. Булигіна та К. Альчуррона. "Формальною концепцією аргументації" назвав М. Атієнза теорію права Булигіна, яка ґрунтується на дедуктивній моделі обґрунтування. Ця концепція, вивчаючи схеми-форми аргументів, ґрунтується на аргументації як результаті, а не як діяльності [4, с. 249].

Як критична реакція на домінування логічного (формального) підходу виник риторичний підхід. Риторичний підхід, на відміну від логічного, фокусує увагу на матеріальних аспектах процесу аргументації. Раціональність аргументації залежить від прийнятності її для тієї аудиторії, на яку вона розрахована. У межах риторичного підходу написані праці Р. Рікі, Д. Макау, Д. Шойца, С. Тулміна, Т. Фівега та ін. [13].

Аргументативно-релевантні прийоми античних риторів вивчалися і використовувалися потім протягом кількох століть переважно у риторичній, логічній, філософії. У становленні теорії аргументації як наукової дисципліни вирішальними виявилися дві "хвилі" у другій половині нинішнього століття: 60–70-і рр., коли С. Тулмін, Х. Перельман, Джонстоун, Кокс [14] поставили питання про сутність аргументу і аргументації стосовно мовної аргументації і дослідження 80-х рр., коли теорія аргументації завоювала популярність [8]. Але навіть після двадцяти років досліджень теорію аргументації описували лише як дисципліну майбутнього (would-be-discipline). Сучасна теорія аргументації може бути визначена як інтегральна дисципліна, що поєднує дані логіки, психології, лінгвістики, філософії, соціології та багатьох інших дисциплін.

У 70-х рр. ХХ ст. виник діалектичний підхід до аналізу аргументації, в якому вона розглядається з позиції процедури обговорення. Під час обговорення сторони відстоюють свої позиції, керуючись правилами раціональної дискусії. Раціональність дискусії залежить від того, чи дозволяє процедура обговорення формальним і матеріальним критеріям прийнятності. Важливі внески до розвитку діалектичного підходу зробили Р. Алексі, О. Печеник, А. Аарніо. Діалектичний підхід потребує того, щоб дискусія відповідала процесуальним критеріям раціональності [13].

Аргументація є цариною міждисциплінарних досліджень. Самостійної науки, предметом якої було б

вивчення специфіки такої форми діяльності, як аргументація сьогодні не існує. Головна складність аргументації як предмета дослідження полягає у тому, що універсального, однаково ефективного завжди та усюди мистецтва полеміки не існує.

Протягом останніх тридцяти п'яти років активно розробляється близька до логіки дисципліна – теорія аргументації, орієнтована на безпосередньо практичне застосування.

Аналізуючи взаємозв'язок філософської логіки та аргументації у контексті обговорення теми моделювання природних міркувань, Д. В. Зайцев зазначає, що "незважаючи на спорідненість з логікою, доля теорії аргументації складається принципово по-іншому. З одного боку, добре відомо, що дослідження в галузі аналізу аргументативної діяльності стимулювали виникнення логіки. З іншого – за минулі сторіччя логіка встигла сформуватися як цілком строга наука, а теорія аргументації, яка не уступає логіці кількістю робіт та персоналій, так і не перетворилась на єдину, загальновизнану наукову дисципліну" [9, с. 8]. Про це зазначає і спеціаліст у сфері теорії аргументації Ф. ван Семемерен [8, с. 15].

Для аргументації характерні такі риси (виділені найбільшими сучасними фахівцями в галузі теорії аргументації Франсом ван Еемемереном і Робом Гроотендорстом) [8]: аргументація має форму вимовлених або написаних тверджень; теорія аргументації досліджує взаємозв'язок цих тверджень, а не ті думки, ідеї, мотиви, які стоять за ними; аргументація є цілеспрямованою діяльністю; вона має своїм завданням посилення або ослаблення чийось переконань; аргументація – це соціальна діяльність, оскільки вона спрямована на іншу людину або інших людей, припускає діалог і активну реакцію іншої сторони на доводи, що приводяться. Не варто відкидати і вплив теорії мовленнєвих дій Дж. Остіна [11].

Із середини ХХ ст. теорія аргументації переживає другу молодість. Можна виділити дві основні причини активізації досліджень у цій сфері. Це, по-перше, зміна у політичному устрої післявоєнного світу та потреба у нових стандартах політичної ситуації, по-друге, розвиток штучного інтелекту, логічного програмування, комп'ютерних наук та інформаційних технологій.

Теорія аргументації є дисципліною, що тільки-но формується, і через кардинальну зміну культурної ситуації виникла потреба у розробці нових концепцій, нових підходів до старих питань. Про це свідчить підвищена необхідність особливої уваги до етики публічних виступів і соціальних взаємодій [7].

Серед основних факторів, що впливають на оновлення форм раціонального мислення та діалогу, називають масовість комунікацій та інтенсифікацію ділового й культурного обміну; інформаційні технології, технології PR; інформаційні війни; глобалізація та пов'язані з нею протиріччя; плюралізм культурних традицій і мов, отже і проблеми взаємодії соціокультурних систем; проблеми міжкультурних і цивілізаційних комунікацій; диференціація наук і пошуки інтегративних мов пізнання та спілкування, індивідуалізація особистості та проблеми діалогу світоглядів тощо [7, с. 32].

На думку І. О. Герасимової і М. М. Новоселова, “теорія аргументації як логічна дисципліна увібрала до себе досягнення логічної методології, але через практичну орієнтацію її можна назвати логічною інженерією” [7, с. 33].

Виділяють такі напрямки дослідження аргументації, пов’язані з логічним підходом: філософсько-методологічний, логіко-методологічний, логіко-прагматичний, логіко-семіотичний, логічна герменевтика, формально-логічне моделювання аргументації. Останній у своїх прикладних напрямках тісно змикається з когнітивним моделюванням [7, с. 36].

Логіка і теорія аргументації пов’язані аналізом міркувань. Для логіки міркування служать об’єктом вивчення, а для теорії аргументації – виступають засобом змінити позицію опонента у полеміці. Як результат, у теорії аргументації трактування міркувань відрізняється. Логіка має формальне доведення, тобто мова йдеться про ланцюжок міркувань, побудованих відповідно до чітких правил, що ведуть від істинних засновників до висновку, формування та зміст яких відомий заздалегідь. Завдання аргументації – змінити позицію суб’єкта за допомогою міркувань. Природні міркування мають модифікований характер [9, с. 9].

С. Тулмін зазначає, що в різні епохи в різних культурах аргументація здійснювалася за своїми правилами і принципам [14], але лінгвісти сходяться в думці, що між моделями аргументації і замовленнями суспільства зв’язок встановити принципово неможливо [6]. До того ж в кожній області аргументація має свої особливості. Тому С. Тулмін ввів поняття “поле аргументації”, ядро якого складає сутність аргументації, інваріант, теорія аргументації як процес, який не зводиться до окремих випадків. Крім моделей критерієм зрілості теорії слід вважати розроблену термінологію. С. Тулмін розробив модель для аналізу аргументації як результату. Модель пропонує інструмент для знаходження елементів, які функціонують як захист думки. Хоча С. Тулмін презентує свою модель описування різних захистів, які висуваються безпосередньо у дискусії, у розробці моделі він абстрагується від контексту обговорення. Він запропонував поняття аргументативного поля, виходячи з того, що деякі аспекти аргументації варіюються від одного аргументативного поля до іншого, а деякі – не залежать від жодного зазначеного поля [14, с. 191].

Німецький філософ Юрген Габермас, досліджуючи раціональність дискурсу, зазначив, що “...теорію аргументації потрібно розвивати у формі “неформальної логіки”, оскільки до згоди у теоретичних або морально-практичних питаннях не можна примусити ані дедуктивними висновками, ані емпіричними очевидностями. Тією мірою, якою аргументи мають примусову силу на підставі відношень логічного слідування, вони не тягнуть за собою нічого субстанціонально нового, а тією мірою, якою вони мають субстанціональний зміст, вони ґрунтуються на досвідах та на потребах, які можуть бути по-різному інтерпретовані у світлі мінливих теорій за допомогою мінливих дескриптивних систем, і тому не виявляють якої-небудь граничної підстави. У теоретичному дискурсі прірва між одиничними спостереженнями та всезагальними гіпотезами долається завдяки дотримання

різноманітних канонів індукції. У практичному дискурсі потрібен відповідний зв’язуючий принцип”. Ю. Габермас наголошує на тому, що “всі дослідження у царині логіки моральної аргументації відразу приводять до необхідності введення певного морального принципу, що як правило аргументації відіграватиме таку саму роль, що й індуктивний принцип у дискурсі дослідних наук”. Він уявляє аргументацію як діалогічний процес, за допомогою якого проponent намагається переконати опонента у прийнятності обґрунтованості презентації. Центральне питання теорії дискурсу Ю. Габермаса полягає у тому, як можна раціонально виправдати моральні команди, норми дії, етичні оцінки тощо за допомогою практичної дискусії. Виходячи із перспективи комунікативної раціональності, він розвиває теорію, в якій раціональна прийнятність обґрунтованості вимог залежить від того, у який спосіб соціальні суб’єкти координують свої дії з досягнення згоди щодо вимог з проблемного питання [12].

Інтерес до аргументації, який виявляють у другій половині ХХ століття в філософії, психології, риториці, логіці, лінгвістиці, когнітології, соціології, конфліктології, ергономіці є відображенням паралельних процесів неухильної інтеграції наук у рамках когнітивної парадигми і заглиблюється у внутрішню наукову спеціалізацію. З іншого боку, прагнення створити цілісну теорію аргументації обумовлено її зв’язком з такими актуальними напрямками як інженерія людських чинників, категоризація поведінки людини, моделювання людської діяльності. В сутності, когнітивна парадигма, що стала інтегруючим фактором для багатьох наукових дисциплін, – це ще одна, нова спроба наблизитися до пізнання природи людського розуму. Відрізняє її від усіх попередніх усвідомлення фахівцями того факту, що успіхом вона увінчається тільки в результаті спільних зусиль психології, лінгвістики, антропології, філософії, комп’ютерології.

Інтеграція наук в їх взаємовпливі привели до того, що на авансцену в теорії аргументації вийшли чинники соціального характеру – фактор довіри при аргументації, дистанція між вихідною і отриманою інформацією, емоційний вплив на реципієнта, формування його позиції та ін. Це тягне за собою вирішення наступних питань: особливості аргументативного дискурсу, співвідношення аргументації і доказів; співвідношення аргументації в різних функціональних стилях; співвідношення інформативною достатності і надмірності при аргументації макро– і мікро мовних актів; структурування аргументації; текстові категорії у формуванні аргументативного дискурсу; конфігурація соціальних ролей і її вплив на аргументативний дискурс; монологічний і діалогічний типи аргументації; співвідношення вербальної і невербальної передачі інформації; типологія конфліктності і характер її співвідношення з кооперативністю; контекстна обумовленість висловлювання в аргументативному дискурсі; афективні наслідки аргументації. Новий етап у розвитку теорії аргументації пов’язаний з повсякденною комунікацією – Бросман та Кенері [6], з безпосереднім мовним впливом. Підставою для оцінки

зрілості будь-якої дисципліни є аналіз її моделей, які, як правило, зводяться до логічних або математичних понять. Але моделі можуть бути і когнітивними. Їх складовими виступають уявлення, відносини, цінності, процеси в пам'яті, схеми, асоціації, послідовності, активно використовуються для аргументації.

При вивченні когнітивних моделей аргументації не слід забувати і про те, що, моделі можуть мати характер стереотипів, а мотиви, які часто опиняються визначальними у виборі стратегії та тактики комунікації, залишаються індивідуальними. Крім того, представити моделі аргументації ще недостатньо, потрібно зв'язати їх в єдине ціле, щоб вийшов інференціальний алгоритм, який і представлятиме собою систему аргументації – Джеффнер. Моделі аргументації, так само як і аргументи, можуть мати історичний вимір – як стверджують Селарс, Джейнер та Поллок. Деякі моделі аргументації (як формальні, так і інтеракціональні) з плином часу можуть перейти на другорядні позиції внаслідок змін у ціннісних системах, філософських парадигмах і т.д. – Фарелл [6]. Деякі види аргументації набувають історично специфічний характер, як, наприклад, публічна мова в Стародавній Греції.

З розвитком теорії аргументації стала розвиватися і її метамова, постав ряд нових питань щодо самої метаярументації (metareasoning), що розуміється як аргументована інтерпретація аргументів і як аргументована оцінка аргументів [5].

Загалом історія осмислення проблематики аргументації засвідчує, що всі теоретичні побудови виникли для задоволення потреб суспільства. Отже, наявна пряма кореляція між розвитком різних складових теорії аргументації з соціальними аспектами її функціонування. Головна складність аргументації як предмета дослідження на сучасному етапі розвитку логічного знання полягає в тому, що універсального, однаково ефективного завжди і всюди, мистецтва полеміки не існує. Самостійної науки, предметом якої було б вивчення специфіки такої форми діяльності, як аргументація, сьогодні не існує. Аналіз сучасних праць дослідників аргументації дозволив дійти висновку про розширення зазначеної царини, коли йдеться про застосування логічного знання при розв'язанні проблем, що виникають у реальних аргументативних процесах. Таким чином, теорія аргументації тісно пов'язана з філософською наукою про цінності – аксіологією.

#### Список використаних джерел

1. Аарньо А. Систематизация и интерпретация законов. Несколько Мыслей о теоретической и практической юридической науке / А. Аарньо; [пер. с англ.] // Проблемы философии права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С.135–148.
2. Альчуррон К. Нормативные системы / Альчуррон Карлос, Булыгин Еугенио; [пер. с англ. Антонов М. В.] // Российский ежегодник теории права. – 2010. – №3. – С.309–472.
3. Аристотель. Топика / Аристотель; [пер. с древнегр. А. В. Кубицкого] // Соч.: в 4 т. – М.: Мысль, 1978. – Т.2. – С.347–531. (Философское наследие).
4. Атиенза М. Евгений Булыгин и теория юридической аргументации / М. Атиенза; [пер. с англ. С. И. Максимова] // Проблемы философии права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С.245–251.
5. Белова А. Д. Лингвистичні аспекти аргументації (на матеріалі сучасної англійської мови) (Текст): автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.04 / Белова Алла Дмитрівна; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Б.В., 1998. – 30 с.
6. Важнейшие концепции теории аргументации; [пер. с англ.

В. Ю. Голубева, С. А. Чахоян, К. В. Гудковой, научн. ред. А. И. Мигунов]. – СПб., 2006. – 296 с.

7. Герасимова И. А. Искусство убеждения в традициях логической науки / И. А. Герасимова, М. М. Новоселов // Мысль и искусство аргументации. – М.: Прогресс–Традиция, 2003. – 400 с.
8. Емерен Ф. Х. ван. Аргументация, коммуникация и ошибки / Ф. Х. ван Емерен, Р. Гроотендорст [пер. с англ.]. – СПб.: Васильевский остров, 1992. – 237 с.
9. Зайцев Д. В. Философская логика и аргументация / Д. В. Зайцев // Полигносиз. – 2009. – 1 (34). – С.3–11.
10. Ивин А. А. Теория аргументации / А. А. Ивин. – М.: Гардарики, 2000. – 414 с.
11. Остин Дж. Слово как действие / Дж. Остин [пер. с англ.] // Новое в зарубежной лингвистике. – 1986. – Вып.17: Теория речевых актов. – С.22–130.
12. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Юрген Хабермас; [пер. с нем. Д. В. Складнева]. – СПб.: Наука, 2001. – 382 с.
13. Щербина О. Ю. Роль логіки у правовій аргументації / О. Ю. Щербина // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць; гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН. – 2013. – Вип.40. – Ч.1. – С.571–576.
14. Toulmin St. The uses of argument. Cambridge University Press / St. Toulmin. – 2013. – 264 p.

#### References

1. Aarn'o A. Sistematizacija i interpretacija zakonov. Neskol'ko Myslej o teoreticheskoj i prakticheskoj juridicheskoj nauke / A. Aarn'o; [per. s angl.] // Problemy filosofii' prava. – 2006–2007. – Т. IV–V. – S.135–148.
2. Al'churron K. Normativnye sistemy / Al'churron Karlos, Bulygin Eugenio; [per. s angl. Antonov M. V.] // Rossijskij ezhegodnik teorii prava. – 2010. – №3. – S.309–472.
3. Aristotel'. Topika / Aristotel'; [per. s drevnegr. A. V. Kubickogo] // Soch.: v 4 t. – M.: Mysl', 1978. – Т.2. – S.347–531. (Filosofskoe nasledie).
4. Atienza M. Evgenij Bulygin i teorija juridicheskoj argumentacii / M. Atienza; [per. s angl. S. I. Maksimova] // Problemy filosofii' prava. – 2006–2007. – Т. IV–V. – S.245–251.
5. Bjelova A. D. Lingvistichni aspekty argumentacii' (na materialii suchasnoi' anglijs'koi' movy) (Tekst): avtoref. dys... d-ra filol. nauk: 10.02.04 / Bjelova Alla Dmytrivna; Kyi'vs'kyj un-t im. Tarasa Shevchenka. – K.: B.v., 1998. – 30 s.
6. Vazhnejshie koncepcii teorii argumentacii; [per. s angl. V. Ju. Golubeva, S. A. Chahojan, K. V. Gudkovej, nauchn. red. A. I. Migunov]. – SPb., 2006. – 296 s.
7. Gerasimova I. A. Iskusstvo ubezhdjenja v tradicijah logicheskoy nauki / I. A. Gerasimova, M. M. Novoselov // Mysl' i iskusstvo argumentacii. – M.: Progress–Tradiciya, 2003. – 400 s.
8. Eemeren F. H. van. Argumentacija, kommunikacija i oshibki / F. H. van Eemeren, R. Grootendorst [per. s angl.]. – SPb.: Vasil'evskij ostrov, 1992. – 237 s.
9. Zajcev D. V. Filosofskaja logika i argumentacija / D. V. Zajcev // Polignosiz. – 2009. – 1 (34). – S.3–11.
10. Ivin A. A. Teorija argumentacii / A. A. Ivin. – M.: Gardariki, 2000. – 414 s.
11. Ostin Dzh. Slovo kak dejstvie / Dzh. Ostin [per. s angl.] // Novoe v zarubezhnoj lingvistike. – 1986. – Vyp.17: Teorija rechevyh aktov. – S.22–130.
12. Habermas Ju. Moral'noe soznanie i kommunikativnoe dejstvie / Jurgen Habermas; [per. s nem. D. V. Skljadneva]. – SPb.: Nauka, 2001. – 382 s.
13. Shherbyna O. Ju. Rol' logiky u pravovij argumentacii' / O. Ju. Shherbyna // Gileja: naukovyj visnyk: zb. nauk. prac'; gol. red. V. M. Vashkevych. – K.: VIR UAN. – 2013. – Vyp.40. – Ch.1. – S.571–576.
14. Toulmin St. The uses of argument. Cambridge University Press / St. Toulmin. – 2013. – 264 p.

**Gorohova I. V.**, associate professor of department of English of Institute of foreign philology, National pedagogical university of the name of M. II. Drahomanov (Ukraine, Kyiv), irine.78@mail.ru

#### History of understanding the argumentation issues

The argument is a speech act, including a system of statements intended to justify or refute opinions. It is addressed primarily to the mind of a man who is able to think, to accept or reject that view. Researchers associated argumentation art origin with a period of establishment of verbal-logical thinking. The need in the art of persuasive speeches was appeared with the development of civilizations. The earliest mention of the argumentation as an art of debate belongs to ancient India. Worldwide

*occurrence of the argumentation and logic was from ancient Greece. From its very beginning the argumentation developed in Greece in two areas that influenced the formation of theory and practice in the future. The argumentation has the form of written statements or pronouncements; argumentation theory explores the relationship of these statements, not the thoughts, ideas and motives behind them; argumentation is purposeful activity: it has the task of strengthening or weakening of someone's beliefs; argumentation is a social activity, since it is aimed at another person or other people for dialogue and active response on the other side of the arguments cited.*

*Keywords: argument, debate, dialogue, discourse, argument, logic.*

**Горохова И. В.**, доцент кафедри англійського язика Інститута иностранный филологии, Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова (Украина, Киев), [irine.78@mail.ru](mailto:irine.78@mail.ru)

#### История осмысления проблематики аргументации

*Аргументация представляет собой речевое действие, включающее систему утверждений, предназначенных для оправдания или опровержения мысли. Она обращена в первую очередь к разуму человека, который способен мыслить, принять или отвергнуть эту мысль. Исследователи связывают возникновение искусства аргументации с периодом становления вербально-логического мышления. Потребность в искусстве убедительности речей начинает ощущаться с развитием цивилизации. Наиболее ранние упоминания об аргументации как искусстве полемики относятся к Древней Индии. Другой страной возникновения аргументации, и вместе с ней логики, является Древняя Греция. Изначально аргументация развивалась в Греции по двум направлениям, которые повлияли на формирование его теории и практики в будущем. Аргументация имеет форму произнесенных или написанных утверждений; теория аргументации исследует взаимосвязь этих утверждений, а не те мысли, идеи, мотивы, которые стоят за ними; аргументация является целенаправленной деятельностью: она имеет своей задачей усиление или ослабление чьих-либо убеждений; аргументация – это социальная деятельность, поскольку она направлена на другого человека или других людей, предполагает диалог и активную реакцию другой стороны на приводимые доводы.*

*Ключевые слова: аргументация, полемика, диалог, дискурс, аргумент, логика.*

\* \* \*

УДК 298.9(045.2)

#### Богдановський І. В.

доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії та політології, Національний університет державної податкової служби України (Україна, Ірпінь), [peggy@ukr.net](mailto:peggy@ukr.net)

#### М. ВЕБЕР ПРО ВПЛИВ РЕЛІГІЙНОЇ МОТИВАЦІЇ ПРОТЕСТАНТИЗМУ НА ЕТИКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

*Метою статті є розгляд впливу етичних максим протестантизму на повсякденне життя людей в західному суспільстві. Проаналізовано взаємовплив етики відповідальності та етики переконання. Констатується, що положення і ціннісні пріоритети етики відповідальності стали основою світогляду представників класу капіталістів, а настанови етики переконання суспільство нав'язує представникам класу найманих працівників. Наголошується, що вітіснення матеріальної раціональності формальною раціональністю стало одним з тих факторів, що спричинили зростання бюрократизму і поглиблення відчуження в капіталістичному суспільстві. Одним з головних проявів феномену відчуження стало поширення аксіологічної кризи. Теоретичною основою статті є поєднання принципів ідеологічної та релігійної неупередженості, єдності логічного та історичного. У статті використовуються компаративний, історичний, описово-феноменологічний та інші методи.*

*Ключові слова: етика, протестантизм, капіталізм, раціоналізація, бюрократизм, відчуження.*

Проблемі етичної складової практичної діяльності приділяло увагу чимало дослідників. Адже етика виступає як теорія моралі, що має ціллю обґрунтування тієї чи іншої моделі гідного життя. Видатний німецький соціальний філософ Макс Вебер у творі “Протестантська етика і дух капіталізму” виділив комплекс тих протестантських цінностей, які стали основою світоглядної парадигми західного суспільства і тим базовим аксіологічним орієнтиром, що стимулював стрімкий розвиток західної цивілізації. Вчений зазначав, що, взаємодіючи з різними сферами духовного життя, релігія абсорбує з них художні, економічні,

політичні, етичні, наукові, філософські та ін. образи й ідеї. У свою чергу, й релігія, виступаючи одним з головних утворюючих культуру чинників, впливала на формування ідеології, права, моралі, економіки, мистецтва, освіти і т. ін. Серед українських науковців до творчості М. Вебера зверталися А. Н. Єрмоленко, В. В. Лях, О. І. Погорілий та ін. Вказані науковці проаналізували веберівське розуміння категорії “раціональність”, розглянули її різновиди, критерії і соціальні наслідки, до яких веде необмежена раціоналізація життя. Російські і західні філософи також не обійшли стороною етичну спадщину німецького мислителя. Увагу привертають праці таких відомих дослідників як І. О. Громов, Б. Данем, О. І. Кравченко, А. Ю. Мацкевич, О. І. Патрушев, В. О. Семенов та ін. На наш погляд, ці дослідження потрібно продовжити, розглянувши, яким чином етичні норми, що належать представникам певних соціальних груп, співвідносяться з універсальними моральними принципами. Метою пропонованої до уваги статті є розгляд впливу етичних максим протестантизму на повсякденне життя людей в західному суспільстві. Крім того досліджується феномен тотальної раціоналізації буржуазного суспільства як один з головних чинників, що спричинив виникнення сучасної аксіологічної кризи.

М. Вебер наголошував, що господарська етика протестантизму стала тим духовним фактором, що сприяв формуванню капіталізму західного зрзка з його всепоглинаючою раціоналізацією. Розглядаючи веберівську теорію, Б. Данем погоджувався з тим, що “для настання нової ери... комерції, банківської справи і розвитку промисловості, яка повинна була настати слідом за середньовіччям, клас, який будував новий світ, потребував нової релігії...” [1, с. 315]. Розвиток капіталістичних відносин призвів до зміни соціальної структури, моделей і механізмів управління практичною діяльністю людини. Відбулись також зміни у ціннісних пріоритетах індивідів.

Людина за своєю природою є істотою соціальною. Виховуючись в певному соціальному середовищі індивіди, відповідно, у тій, чи іншій мірі засвоюють ті цінності, які у ньому панують. Західна людина орієнтована на активний стиль життя, основою якого є прагнення підвищити ефективність власної діяльності, щоб гарантовано досягти успіху. Такий стиль життя містить комплекс етичних максим, що сприяють оптимізації життєдіяльності як окремих індивідів, так і суспільства у цілому.

Згідно М. Веберу, корінним протиріччям західного суспільства (або, за його висловом, антиномією соціальної дії) є прихований антагонізм між етикою відповідальності та етикою переконання. Етики відповідальності дотримуються бізнесмени. Ця етика орієнтує поведінку індивідів на всім відому схему: мета виправдовує засоби її досягнення. Головним критерієм гідної поведінки стає її ефективність щодо досягнення поставленої мети. “Людина діє” свідомо бере на себе відповідальність за наслідки своїх вчинків. І, навпаки, етика переконання зумовлена такою життєвою позицією, що не передбачає можливості вільного вибору окремим індивідом певного набору методів діяльності та/або моральних цінностей і правил.

М. Вебер помітив, що в різних соціальних прошарках капіталістичного суспільства історично переважає або етика відповідальності, або етика переконання. У свою чергу, ці системи визначають етичні та ціннісні настанови представників певних суспільних верств. Класу капіталістів–роботодавців властива настанова на накопичення, що впливає з етики відповідальності. Індивід хоче бути впевненим у тому, що Бог призначив його для порятунку, а критерієм цієї обираючості, на його думку, є життєвий успіх. В ранньому протестантизмі (особливо в його кальвіністській версії) пропагувалась настанова на світський аскетизм як шлях наближення до Бога. Людина має накопичувати капітал не для того, щоб витратити його потім для власного задоволення, а для того, щоб цей капітал згодом ще більш примножувати. Тобто, по–суті, в підприємницьких (комерційно–торгівельних, промислових і т.п.) оборудках люди углядели вищий сенс своєї життєдіяльності.

Але ж не всі люди здатні бути підприємцями. Який же сенс тоді в житті суспільної більшості – найманих працівників? Цим людям виховання у ранню капіталістичну епоху теж нав'язувало етику релігійного аскетизму, але із зовсім іншим підтекстом. Суспільству потрібно, щоб наймані працівники й надалі дозволяли себе експлуатувати і, навіть, більше того, щоб вони самі цього прагнули. Робочим і батракам навіювали переконання, що їхня праця є богоугодною, оскільки Бог саме тому і створив людину, щоб та покращувала створений Ним світ. Наголошується, що Бог дає людині певні настанови–закони і, якщо людина порушує їх, то совість (свого роду внутрішній голос в нашій душі) підказує нам, що ми чинимо всупереч волі Бога. Відповідно, наголошується, що наймані працівники повинні бути працелюбними, чесними (адже Бога обманути неможливо, він усім добрим людям віддячить за їхні справи і покарає усіх негідників за їхні гріхи), скромними (не слід вимагати за свою працю більшої винагороди, ніж вона варта) і т. ін. Якщо в античну добу праця (особливо фізична) розглядалась як нав'язана людині принизлива необхідність, а в епоху Середньовіччя, навіть більше того, – як Божа кара за людські гріхи, то в епоху панування буржуазії будь–яка професійна діяльність стала тлумачитися як один з головних стрижнів людського існування, що наділяє життя вищим сенсом. Зазначимо, що релігійний світогляд задає абсолютні критерії для оцінки різноманітних фрагментів дійсності (предметів і явищ природного і суспільного буття), додаючи нормам і цінностям характеру незмінного, трансцендентного Божественного буття, і, тим самим, надає смисл людському життю. Віруюча людина відчуває, що вона за допомогою Бога стає спроможною вийти за межі матеріального і банального світу. Вона також вірить у те, що для неї стає можливим позбавлення від страждань і морального падіння. Тоді все навколо набуває сакрального значення: нескінченність всесвіту, народження, життя, смерть і т. ін. Таким чином, релігія задовольняє прагнення людини до рівноваги і гармонії зі світом. Крім того, релігійні люди вірять, що завдяки своїй вірі в Бога і служінню Йому, вони зможуть звільнитися від негативного впливу на них сил природи і соціуму. Заручившись підтримкою Бога (принаймні

уявною), віруючі прагнуть досягнути гармонії з цими силами, а іноді навіть намагаються керувати ними.

М. Вебер вважав, що дві етичні настанови: орієнтація на відповідальність та переконання, не лише не призводять до антагонізму, а, навпаки, взаємно доповнюють одна одну: “Буржуазний підприємець сповнений свідомості, що він діє милістю Божою... Він має дбати про свої ділові інтереси і навіть зобов'язаний робити це. Більше того, релігійна аскеза надала в його розпорядження тверезих, добросовісних, надзвичайно працелюбних працівників, котрі дивляться на роботу, як на бажану Богові життєву мету” [2, с. 178]. Дослідник веберівської теорії капіталізму А. І. Кравченко у цьому контексті зазначив, що “сутність духу капіталізму полягає в тому, що економічні закони і відповідна до них релігійна доктрина (протестантська етика) мотивували, стимулювали, спонукали продуктивно співпрацювати... два фактори: працю і капітал, робітників і підприємців” [3, с. 119].

Капіталісти економічно зацікавлені у вдосконаленні, завдяки впровадженню наукових відкриттів, виробничого процесу. Як результат людство отримало не бачену раніше в своїй історії кількість матеріальних благ. М. Вебер констатує, що ці “зовнішні блага... набувають постійно зростаючу й врешті рещт невідпорну владу над людьми” [2, с. 181]. Але розвиток виробництва призвів до двох несподіваних наслідків. По–перше, відпала потреба в пуританській аскезі, яка, як наголошувалось вище, сприяла формуванню двох основних класів буржуазного суспільства: капіталістів та пролетаріату. Це раніше “мирська протестантська аскеза з усією рішучістю відкидала безпосередню насолоду багатством і закликала обмежити споживання” [2, с. 173], тепер же, в епоху розвиненого капіталізму, принцип: “виробництво існує заради виробництва” замінюється принципом “виробництво існує заради споживання”. По–друге, процес технологізації виробничого процесу як результату розвитку раціональної науки, на переконання М. Вебера, сприяв прогресу бюрократизації всіх сфер суспільного життя.

М. Вебер зазначав, що кожна власна дія людини має для неї суб'єктивний сенс. Принцип презумпції існування сенсу в людських вчинках базується на тому, що усі явища суспільного життя складаються із взаємодій людей, які, переслідуючи свої власні цілі та дотримуючись різних ціннісних орієнтацій, тим не менше, завдяки своїй діяльності створюють матеріальні та духовні блага для усього суспільства у цілому. Проте, на думку М. Вебера, специфічні форми соціальних взаємодій в капіталістичному суспільстві, що виникають як похідні від процесів інтелектуалізації, індивідуалізації і бюрократизації, проявляються у формі панування безособових соціальних відносин і соціальних інститутів над людьми.

Джерела бюрократичного знеособлення, на думку М. Вебера, мають релігійну природу. Адже протестанти стали “шукати релігійне спасіння в методично раціоналізованому здійсненні свого покликання” [5, с. 277]. Прогресуюча формальна раціональність збільшила могутність всеохоплюючого знеособленого апарату – бюрократичної машини, яка, керуючи капіталістичним виробництвом, стала інструментом забезпечення

тотального панування правлячої еліти над нижчими суспільними верствами. М. Вебер наголошував, що “такої абсолютної залежності, такого підпорядкування усіх політичних, технічних і господарських сфер життя організаціям професійно підготовлених чиновників, такого перетворення технічно, комерційно і, насамперед, юридично освічених державних чиновників на носіїв найважливіших функцій повсякденного життя не знала, крім сучасного Заходу, жодна країна і жодна епоха” [2, с. 21].

Державні чиновники разом з представниками вищої ланки менеджменту підприємств формують “правила гри”, яким мають підкорятися усі без винятку. Ці правила складені так, що відповідають насамперед інтересам найбільших власників засобів виробництва. Відповідно, як вказує О. І. Погорілий, “у межах формально вільних капіталістичних спільнот існують відносини авторитарного типу, які жорстко обмежують свободу вибору на користь тих, у чийх руках зосереджено важелі економічного впливу” [6, с. 485–486]. Зазначимо, що система представницької демократії передбачає призначення більшості чиновників зверху, а не обирання їх народними масами. Інакше кажучи, влада чиновника мало залежить від його особистісних якостей. Владою його наділяє держава або певна адміністративна установа: “чиновник є носієм влади, однак він ніколи не здійснює її від своєї особи, а завжди від безособового закладу” [7, с. 67].

М. Вебер помітив, що цінності ефективності, рентабельності та продуктивності, на які спирається капіталістичне суспільство, суперечать принципам свободи особистості і звужують кордони її вибору. Зокрема, оскільки система функціонує за певними формальними правилами, ініціатива в бюрократичній машині відходить на другий план. Бюрократичний ідеал передбачає, що кожен індивід повинен знати закони і діяти винятково у відповідності з їхніми жорсткими абстрактними положеннями. Оскільки взаємодія людей на службових місцях стає переважно формальною, в її ході відбувається руйнування особистості. Всюди постають не люди, з їхніми переконаннями, бажаннями, пристрастями, а знеособлені набори функцій.

Конфлікт цінностей став наслідком прогресуючої раціоналізації та інтелектуалізації суспільства, вигнання релігійно–магічних елементів з життя. Наука, відкинувши релігійну картину світу, змогла розгадати багато таємниць буття. Але, як зазначає О. І. Патрушев, “розчаклувавши світ, учені не змогли дати відповідь на запитання про сенс, цінність, кінцевий результат прогресивного розвитку та її діяльності людей у цілому” [8, с. 16]. Наука є основним драйвером інтелектуалізації, але ж “хто з нас сьогодні... вірить в те, що знання астрономії, біології, фізики та хімії здатне хоч якоюсь мірою пояснити нам сенс світобудови або хоча б вказати... де є сліди цього сенсу і чи взагалі він існує? Якщо наука і здатна тут щось зробити, то радше допомогти використати рештки віри в існування такої речі як сенс світобудови” [4, с. 320]. З іншого боку, постійне прагнення людини знайти смисл своєї життєдіяльності примушує її повертатися до світу вічних релігійних ідеалів та цінностей. Але і світ релігії нині не лише виглядає відірваним від землі, тобто таким, що не має тут свого реального обґрунтування,

але й постає як деформований своїми власними внутрішніми суперечностями.

Процес раціоналізації, на думку М. Вебера, призводить до ціннісного банкрутства на суспільному рівні. Єдиним шляхом подолання аксіологічного відчуження М. Вебер вважав збереження моральної автономії індивіда та можливості вільного вибору тієї чи іншої етико–релігійної системи. Він наголошував, що нині кожна людина нині вільна обирати власні моральні орієнтири. Адже в результаті змін, що настали в епоху Реформації, стала можливою вільна критика догматизму будь–якої релігії, і, як наслідок, стрімко поширився релігійний плюралізм. Тим більше, в ХХ ст. навіть прями виступи проти віровчення будь–якої церкви, а також ініціативи щодо їх реформування й оновлення вже не викликають потрясінь у суспільній свідомості. В західних країнах великого розвитку набув пієтизм (релігійний індивідуалізм). Пієтисти вірять в Бога, сподіваючись, що це зарахується їм “на небесах”, але не беруть активної участі в церковних обрядах. Спочатку це була переважно віра в божественність Христа без співвіднесення себе з якоюсь певною конфесією. Згодом, внаслідок зростання популярності східної філософії і релігій, ця віра часто трансформувалась на переконання в існуванні безособової божественної сили. Зазначимо, що нині традиційні християнські церкви втратили значну частину свого авторитету і на перше місце в ціннісній ієрархії багатьох індивідів ставиться їхнє особисте матеріальне благополуччя у цьому світі.

Отже, саме раціоналізацію М. Вебер розглядав як основний фактор, що призводить сучасний світ до втрати духовності й відчуження людини від суспільства і природи. Згідно М. Веберу, відчужені форми повсякденної взаємодії виникають як результат поєднання процесів бюрократизації та інтелектуалізації суспільства і виявляються у формі панування соціальних відносин та знеособлених соціальних інститутів над людьми. Бюрократизація призводить до відчуження особистісних якостей функціонера від його службових обов’язків. М. Вебер був переконаний, що витоки цього відчуження мають релігійну природу, оскільки саме протестантські цінності, які були покладені в основу духовних орієнтирів капіталізму, спричинили орієнтацію на тотальну раціоналізацію життя. Відсутність ціннісної ієрархії, релятивізація розуміння добра і зла сприяла поступовій дискредитації ідеї наявності вищого (релігійного) сенсу як в особистому людському існуванні, так і в історії людства. Таким чином, сучасний світ, що сформувався за допомогою впровадження в життя науково–технічних винаходів, стає безглуздим.

На наш погляд, веберівська концепція зберігає свою актуальність і на початку ХХІ ст. Адже аксіологічна криза, джерела якої досліджував німецький мислитель на початку минулого століття, за цей час лише поглибилась. У сучасному західному ліберальному світі домінує аксіологічний комплекс, який пропагує такі буржуазні цінності та настанови, як орієнтація на особистий успіх, кар’єрне зростання, професіональне вдосконалення (наприклад, за рахунок постійної самоосвіти) і т. ін. Але ці настанови вже не розглядаються як шлях до Бога та/або більш



осмисленого життя, а розуміються лише як сукупність засобів, що гарантують досягнення матеріально забезпеченого, комфортного та соціально схвального життя. Проте витіснення релігії майже з усіх сфер суспільного життя не є безальтернативним шляхом розвитку людства. Нинішня епоха доводить, що релігія зберігає у собі потенціал для реваншу. Зокрема, заклик до такого реваншу міститься в різних варіантах ідеології релігійного фундаменталізму. Відповідно, перспективним напрямком подальших досліджень є проведення компаративного аналізу виділених М. Вебером етичних настанов протестантизму, що стали підставою для формування західних ліберальних правил життя, з тими нормами консервативних релігій, що сприяють збереженню традиційних суспільних цінностей.

#### Список використаних джерел

1. Данэм Б. Герои и еретики. Политическая история западной мысли / Эрроуз Данэм. – М.: Прогресс, 1967. – 504 с.
2. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Макс Вебер. – К.: Основи, 1994.
3. Кравченко А. И. Социология Макса Вебера: труд и экономика / А. И. Кравченко. – М.: “На Воробьевых”, 1997. – 208 с.
4. Вебер М. Про внутрішнє покликання до науки / Макс Вебер // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – С.310–338.
5. Вебер М. Социология религии / Макс Вебер // Избранное. Образ общества. – М.: Юрист, 1994. – С.78–280.
6. Погорілий О. І. Читаючи Вебера / Олександр Іванович Погорілий // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К.: Основи, 1998. – С.479–496.
7. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий / М. Вебер // Избранное. Образ общества. – М.: Юрист, 1994. – С.43–78.
8. Патрушев А. И. Расколдованный мир Макса Вебера / Александр Иванович Патрушев. – М.: Изд.-во Московского университета, 1992. – 207 с.

#### References

1. Danem B. Geroy i eretiki. Politicheskaya istoriya zapadnoy misli / Berrouz Danem. – M.: Progress, 1967. – 504 s.
2. Weber M. Protestantska etika i dukh kapitalizmu / Maks Weber. – K.: Osnovy, 1994.
3. Kravchenko A. I. Sociologiya Maksa Webera: trud i ekonomika / A. I. Kravchenko. – M.: “Na Vorobyovykh”, 1997. – 208 s.
4. Weber M. Pro vnutrisne poklikannya do nauky / Maks Weber // Sociologiya. Zagalnoistorichni analizy. Polityka. – K.: Osnovy, 1998. – S.310–338.
5. Weber M. Sociologiya religii / Maks Weber // Izbrannoe. Obraz obshchestva. – M.: Yurist, 1994. – S.78–280.
6. Pogoriliy O. I. Chitayuchi Webera / Oлександр Ivanovich Pogoriliy // Sociologiya. Zagalnoistorichni analizy. Polityka. – K.: Osnovy, 1998. – S.479–496.
7. Weber M. Khozyaistvennaya etika mirovykh religiy / Maks Weber // Izbrannoe. Obraz obshchestva. – M.: Yurist, 1994. – S.43–78.
8. Patrushev A. I. Raskoldovannyiy mir Maksa Webera / Aleksandr Ivanovich Patrushev. – M.: Izd.-vo Moskovskogo universiteta, 1992. – 207 s.

*Bogdanovsky I. V., Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of Philosophy and Political Science, National State Tax Service University of Ukraine (Ukraine, Irpen), peggy@ukr.net*

#### M. Weber on the influence of the Protestant religious motivation on ethics of professional activities

*The article contains a review of the impact of ethical maxims of Protestantism on the daily lives of people in Western society. It is argued that the position and value priorities of the ethics of responsibility became the ideological basis of representatives of the capitalist class, and instructions of the ethics of conviction representative of the class society imposes on employees. It is noted that the displacement of material rationality by formal rationality has become one of the main factors causing the growth of bureaucracy and deepening alienation in capitalist society. One of the main manifestations of the phenomenon of alienation was the spread of axiological crisis. The theoretical basis of the article is a combination of*

*ideological and religious principles of impartiality, unity logical and historical. Comparative, historical, descriptive phenomenological and other methods are used.*

**Keywords:** ethics, Protestantism, capitalism, rationalization, bureaucracy, alienation.

**Богдановский И. В.,** доктор философских наук, доцент, профессор кафедры философии и политологии, Национальный университет государственной налоговой службы Украины (Украина, Ирпень), peggy@ukr.net

#### M. Вебер о влиянии религиозной мотивации протестантизма на этику профессиональной деятельности

*Целью статьи является рассмотрение влияния этических максим протестантизма на повседневную жизнь людей в западном обществе. Проанализировано взаимодействие этики ответственности и этики убеждения. Констатируется, что положения и ценности приоритеты этики ответственности стали основой мировоззрения представителей класса капиталистов, а наставления этики убеждения общество навязывает представителям класса наемных работников. Отмечается, что вытеснение материальной рациональности формальной рациональностью стало одним из тех факторов, которые привели к росту бюрократизма и углублению отчуждения в капиталистическом обществе. Одним из главных проявлений феномена отчуждения стало распространение аксиологического кризиса. Теоретической основой статьи является сочетание принципов идеологической и религиозной беспристрастности, единства логического и исторического. В статье используются компаративный, исторический, описательно-феноменологический и другие методы.*

**Ключевые слова:** этика, протестантизм, капитализм, рационализация, бюрократизм, отчуждение.

\* \* \*

УДК 122.17.130.2

**Буцикін Є. С.**

асистент кафедри філософії, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), yegorbutsykin@gmail.com

#### ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ФЕНОМЕНУ ЕТИЗОВАНОГО ПРОСТОРУ

*Здійснюється філософсько-антропологічна концептуалізація феномену етизованого простору спираючись на трансцендентальну антропологію Отто Больнова та Томаса Ренча і феноменологію Моріса Мерло-Понті. В межах статті було застосовано трансцендентально-антропологічний метод пояснення неусуєхних рис практичної та фактичної людської ситуації. Здійснено спробу схоплення у понятті феномену етизованого простору та проаналізована його значущість для практичних орієнтацій людини. Розглянуто та проаналізовано конституцію абстрактно-математичного та людського просторів у результаті чого були прояснені поняття “живого центру”, “етосу простору”, “гетерогенного простору” та “гомогенного простору”. В межах статті здійснено спробу прояснення трансцендентального стосунку етизованого простору до успішної мови етики, у якому остання постає вираженням унікальних рис характеру найближчого простору життя.*

**Ключові слова:** етизований простір, гетерономний простір, трансцендентальна антропологія, живий центр, пережитий простір.

Будь-яке розрізнення в об’єктивному світі потребує гетерогенного простору, адже без специфічної констеляції речей неможливо щось обачити, почути, ширше – відчути як різне. Таким чином, інакшість як сутнісне визначення сенсу перцепції постає у стосунку або у межах унікального положення справ[4, с.3].

Найширше застосування такої епістемологічної настанови схиляє розуміти світ як простори, що розгортаються з живого центру[3, с. 55]. Однак заперечувати значущість життєвих просторів, які обмежують чи перекичують характер свого центру, ми не можемо, передусім через те, що наявне емпіричне підтвердження успішності життя в їхніх межах. Ба більше, успіх практик взагалі можливий завдяки тому, що вони розгортаються у просторах зі звуженим, гранично-обмеженим центром. Отже, простір, якийне передбачає редуції власних конституенцій, є неможливим простором. Він навіть не може розумітися

як ідеал–простір, адже блокування розгортання людських практик прямопропорційне наближенню до нього як до взірця. Про це свідчать феномени гіперпам'яті чи гіперуваги, за яких людина ніби задихається під тиском суцього.

Істота, що діє у специфічний людський спосіб, приречена ширяти над суцим. Проте, якщо гострий зір для сокола чи, для орла – це перевага, то визначальним для людини є саме те, що вона слабка на зір. Адже свобода, як властивість волі, потребує особливої слабкості сприйняття, що дозволяє притлумлювати вплив тваринного Umwelt. Таким чином, будь–які життєві простори(вищесказане схиляє говорити у множині) завжди задаються співстосунком поміченого та непоміченого. Єдність цих конституенцій визначає унікальний  $\eta\theta\omicron\varsigma$  простору. Відповідно світ постає переплетенням етизованих просторів, яке людина здійснює у життєвих практиках.

Метою цієї статті є доведення того, що етика не може бути побудована поза філософською антропологією, так само як й філософсько–антропологічні аналізи не можуть бути повністю очищені від первинних розрізень, що іманентні просторам, в межах яких філософська антропологія віднаходить свій об'єкт.

Етика розуміється нами як наука, яка відповідає на питання щодо сенсу мовлення про добро; останнє постає простим об'єктом, тобто таким, що неможливо аналітично розкласти без втрати його сутності[5, с.6]. Добро саме по собі не може бути визначене (окрім як через те, що його супроводжує). Ми кажемо, що воно приносить задоволення, –робить вчинки гарними, – або постає предметом бажання лише тому, що цей паралелізм загально сприйнятий. Саме здоровий глузд уможливує прекладність слова “добро” з однієї мови в іншу[5, с. 8]. Таке визначення центрального поняття етики – наївне, адже залишає непоміченим те, що за певних обставин англійське good може втрачати релевантні зв'язки з desire, pleasure, beauty, так само як і слова, що відповідають їм у інших мовах.

Філософська антропологія є дескриптивною дисципліною, що прояснює характер людського існування, який схоплюється у герменевтиці життєвої ситуації. З огляду на це, головним завданням філософської антропології постає висвітлення засад людської ситуації, а як трансцендентальна антропологія вона прояснює неусувні засади будь–якого ситуаційного розрізнення[1, с. 102]. Отже, етика має бути підсилена філософсько–антропологічними аналізами просторово–світових розрізень значущих для її предмету.

Відповідно до мети дослідження постають наступні цілі та завдання. По–перше, показати, що добро є простим об'єктом, однак таким, що має внутрішню структуру. По–друге, прояснити те, щоречі, події чи життєві ситуації не можуть стверджуватися як добрі засобами аргументації, особливо такої, яка має у засновку причинний зв'язок. Також нашим завданням є довести, що на добро як об'єкт можна лише вказати. Відповідно, така етика вимагає значно ширшої (ніж суб'єктцентрична філософія свідомості) філософської науки про людину.

Запитання про значення чи сенс добра, з яким зіштовхується цивілізована людина, потребує родо–видового визначення. Проте, раніше було сказано, що добро не піддається вербальній дефініції, однак ми здатні переформулювати наше запитання. Про необхідність переформулювання свідчить наступне: серед усіх предикатів, які можна підібрати до стола, за яким я працюю над цією статтею, міститьсяй “добрий”. Проте, що означає словосполучення “добрий стіл”? Буденний досвід схиляє розуміти його як зручний, гарний, найчастіше – надійний. Легко помітити, що жодна з перерахованих якостей не забезпечує необхідності називати щось добрим, навіть якщо вони наявні всі одразу. Навпаки, річ може бути доброю тоді, коли вона не лише позбавлена згадуваних рис, але й наділена протилежними властивостями. Підтвердженням цього може стати невеликий розумовий експеримент.

Нехай все, що ви знаєте про стіл, за яким я працюю так, – це те, що він добрий. Далі я опишу два різні предмети і ви маєте зрозуміти, про який з них йдеться. При тому, що це – два реально існуючих столи. Отже, перший з них – це великий біля двох метрів в довжину та вісімдесяти сантиметрів в ширину, новий горіховий стіл італійського виробництва. Другий – невеликий, метр в довжину та півметра у ширину, невідомо де вироблений стіл жовтого кольору. За умови, що я дійсно переживаю один з цих предметів як добрий, принципово неможливо аргументувати, який саме з них є дійсно тим, за яким я зараз працюю, навіть якщо б ви мали не лише їхні описи, але й зображення. Це схиляє думати про дві речі: по–перше, про необхідність уточнення Мурового порівняння добра та жовтого самого по собі. Дійсно, ми бачимо, що предикат “добрий” не віднаходиться аналітично, проте й не може сприйматися лише при зіштовхуванні з предметом, який вірогідно ним наділений. Інакше наш приклад з двома різними столами не мав би сенсу. Якщо добро є синонімом якоїсь можливої властивості предмета, сукупності властивостей або окремою властивістю – логічно неможливо, щоб два протилежних за основними ознаками предмети були тотожними етично. Проте саме життя вказує на таку тотожність. Це твердження підсилюється тим фактом, що обидва описи можуть містити вираження переживання цих предметів як добрих. Отже, здатність називати що–небудь добрим уможливується здебільшого поза тілом об'єкта спостереження, тобто залежить від включення предмета до певної життєвої ситуації. Тому ми маємо переформулювати головне питання етики наступним чином: “як взагалі можливо сприймати щось як добре”? Та інтерсуб'єктивно його розширити до питання про умови можливості доброго світу. Надалі ми можемо послуговуватися родо–видовими визначеннями в тлумаченні природи добра, при тому не впадаючи у натуралістичну помилку. Проте, слід розуміти, що питання про сенс добра та про його конституції є різними не можуть бути ототожненими. Передусім слід зважати, що будь–які філософсько–антропологічні прояснення значущих рис фундаментальної ситуації вже містять у собі етичне, у цьому полягає сенс того, про що М. Мерло–Понті писав як про неможливість повної редукції.

Відповідно до мети та цілей дослідження ми ставимо перед собою наступні завдання:

– описати феномен почутого та промовленого слова про добро, послуговуючись феноменологічною концепцією мови як жесту Моріса Мерло–Понті;

– вказати просторову конституцію герменевтичної та епістемологічної сили мови про етичне на матеріалах філософії Отто Больнова.

Для підтвердження неможливості розбудови коректної мови етики без залучення філософсько–антропологічних аналізів ми послуговуємося концепцією мови Мерло–Понті. Передусім, вона є критикою раціонального походження мови [4, с. 175], разом з тим й дієвою концепцією промовляючого суб'єкта.

Володіти словом означає впізнавати його у акті мовлення. Оскільки буття думки неусувно передбачає її вираження, таким чином знімається принципова дихотомія між внутрішньої та зовнішньої мовами. По–перше, це вказує на те, що: “... існує спорідненість між емпіричними, або механістичними, та інтелектуалістськими психологічними теоріями, і проблему мови не вирішити, перескочивши від тези до антитези” [4, с. 176]. По–друге, що “іменування об'єктів не слідує за їх впізнаванням, воно і є це впізнавання” [4, с. 177]. Таким чином, комунікація, яка передбачає розуміння промовленого, не може ґрунтуватися лише на конструктивній функції свідомості, а має передбачати, щоб сенс сказаного вводився самими словами або був експлікований з невербального значення, яке іманентне мові [4, с. 179]. Інакше ми б зіштовхнулися принаймні з двома проблемами. Проблемою в середині самої комунікації, яка б перетворилася на ілюзію, що підтримується інтерпритативною силою людської свідомості. Та проблемою сакрального змісту історичного передання. Адже якщо розуміти історію як те, що конститується в ситуації відсутності пам'яті, то вона перетвориться на нескінченну кількість релятивних розповідей про минувшину. За таких обставин сутність історії постало б саме конструювання, яке позбавлена будь–яких зв'язків з безпосереднім досвідом життя. Незважаючи на очевидність залежності історичної герменевтики від динаміки інтерпретувального буття, все ж мають існувати засади збереження інтерсуб'єктивності оновлювальної інтерпретації, “отже має існувати можливість підхоплення думки, яка спирається на мовлення” [4, с. 179], або на інші символи пережитого, від уламків античних будівель, до задокументованих розкладів руху потягів. В перспективі історичної герменевтики це виражається у концепції слідів історії як інструменту, за допомогою якого вона промовляє до нас.

Вивчення мови іншого не просто полегшується, але радше безпосередньо можливе лише за умов включення промовленого до контексту здійсненого. Під час такого навчання ми впізнаємо значення слів, спираючись на стиль їхнього промовляння. Таким чином мовлення має іманентний практичний інтелект, тобто здатність наділяти слова значеннями у відповідності до контексту дії. Перефразовуючи М. Мерло–Понті, деяку розумність, про яку не підозрює сам розум [4, с. 179]. Адже вивчене слово є тьмяним образом

минулого сприйняття, а радше сильним емоційним слідом, метафорою пережитого. Слово зрозуміле як символ фізіологічного вираження переживання характеру задіяної ситуації, або як пише Мерло–Понті: “можливе застосування тіла” [4, с. 181], відкриває шляхи до герменевтики як самої ситуації, так і значення слова. При тому, що розуміння, яке з необхідності включає часовість, спирається на здатність тіла “приймати пози”, таким чином створюючи псевдотеперішне буття минулого, чи відсутнього. Французький філософ про це пише так: “Роль тіла у пам'яті досягається лише за умови, якщо пам'ять це не конституєвальне усвідомлення минулого, але зусилля з відкриття часовості, яке відштовхується від імплікацій теперішнього” [4, с. 181].

Мерло–Понті розуміє сенс слова як жестикуляцію, що відтінює характер ситуації, у якій щось промовляється, та характер суб'єктивності, що говорить. Застосувавши цей підхід в етиці, ми приходимо до наступних методологічних експлікацій. По–перше, будь–яка мова завжди є етизованою, тобто вона містить деяку практичну розумність, що спирається на гетерогенність простору практики. Для нас принциповим є підкреслення неможливості автономної мови етики, радше йдеться про стійкі шаблі мовленнєвого ряду, на кшталт головних нот музичної гамми. Більше того, таке тлумачення вочевидь залежить не лише від внутрішньої особливості таких слів як “добро”, “зло”, “обов'язок” чи “відповідальність”, але й від їх включення до специфічного мовленнєвого контексту. Цей ситуаційний акомпанемент забезпечує легкість переходу від взаємостосунку речень до положення справ, яке відповідає граматичній структурі мови. Запозичивши приклад з музичної сфери, ми можемо говорити про акордову послідовність, аналізуючи почуту мелодію. Заразом передбачати можливі мелодії, сприймаючи певну послідовність тризвуків, навіть за умови їхньої нескінченної кількості. Це свідчить про неможливість повноти інтерпретації та розуміння, та має стати основою критики будь–якої етики, що пропонує універсальні моральні приписи. Філософсько–антропологічне розуміння природи мови, зважаючи на принципову неповноту етичних розвідок, схиляє тлумачити етику як постійне прояснення сенсу етичного, адже вони спираються на вже наявні, задані практичною ситуацією розрізнення. Йдеться про спектри потенційних дій, які не порушують можливості інтерсуб'єктивного простору спільного життя. При тому, що саме життя не може розумітися як щось універсальне, радше ми маємо казати про життя у множині. Лише розуміючи життя як існування, що розгортається на певних територіях, які мають унікальний ландшафт, ми можемо здійснювати раціональне прояснення практично можливого. Однак, це не свідчить про релятивність моральних приписів, адже змушує відшукувати неусувні фундаментальні факти, які забезпечують можливість обговорення моральних проблем між представниками різних культур. Таким чином, етика, яка претендує на вирішення сучасних проблем, має спиратися на філософську антропологію, яка постає трансцендентальною філософією. Філософська

антропологія як дисципліна, що узасадничує етику, відповідає на таке питання: “Що є засадами фундаментальної гетерогенності простору, і які з цих засад є неусувними?”.

Найочевидніший закид щодо такого тлумачення природи моралі полягає у порівнянні її з правом як наявним буттям ідеї справедливості. Адже якщо філософська антропологія, яка у нашому розумінні може ситуаційно ототожнюватися з етикою, має прояснювати спектри можливих дій без втрати наявного спільного світу, виходить, що імперативи права—це задокументовані результати такої діяльності.

На нашу думку, право завжди повне, неповним є той простір практики, який воно виражає. Можна навіть сказати, що в світі права мораль є зайвою. Тому питання щодо стосунку норм права та моралі можливе лише для істоти, яка є центром перетину двох різних просторів життя. Для того, щоб прояснити нашу позицію, звернімося до філософського—антропологічних аналізів феномену людського простору здійснених у філософській антропології Отто Больнова.

Німецький філософ розпочинає свої розвідки із зауваги щодо пріоритетних проблем у філософії кінця XIX та початку XX століття. Власне Больнов стверджує, що центральною зацікавленістю філософії у згаданій період була проблема часу, розпочата АнріБергсоном та введена до німецькомовного середовища Георгом Зимелем [3, с. 15]. Натомість питання значення простору для конституції людського світу не було проблематизоване. Отже, простір грав другорядну роль, адже поставав у взаємостосунку об'єктів досвіду як їх зовнішнє визначення. Відомо, що довершеності проблема висвітлення темпоральності людського існування набуває у філософії Мартіна Гайдегера, під впливом якої у франкомовному середовищі (зусиллями Моріса Мерло-Понті, Жана-Поля Сартра та Ежена Мінковскі) відбуваються поглиблення та розширення аналізу часовості. У середині тридцятих років XX сторіччя, також під впливом філософії Гайдегера, з'являються перші аналізи просторовості людського існування, наслідком чого стає не завжди помітна у цих концепціях підпорядкованість та залежність простору від часу [3, с. 15]. У Франції першим подібним дослідженням можна вважати соціологічну працю графа Дюрґайма “Дослідження досвідчуваного простору”. Також, проблема просторовості людського існування розгортається в межах теорії психопатології. Так, у Мінковскі поряд з поняттям пережитого часу, яке винесене у назву однієї з його головних робіт, використовуються поняття пережитої дистанції та пережитого простору. Німецьким перекладом останнього поняття користується Отто Больнов. Нажаль, у суто філософській царині питання конститутивної значущості простору не помічалось. Безпосередній, близький простір людський переживань залишається цариною міфологічних передсудів і перекручень. Подібна позиція чітко артикульована у роботі “Філософія символічних форм” Ернста Касирера, у якій філософ намагається розвинути людські уявлення про простір і час у відповідності до наукової картини світу.

Зміщення дослідницького акценту з проблеми часу до проблеми простору з наданням останньому

преференцій, очевидно, є методологічним перекрученням. Радше йдеться про спробу автономних аналізів простору людських переживань та зацікавленість до нормативних експлікацій, які ми можемо отримати під час цих спроб.

Найлегшим способом, на думку О. Больнова, розпочати дослідження пережитого простору є його співставлення з абстрактним математичним простором природничих наук. Очевидно, що простір геометрії є лише одним з безлічі можливих абстракцій, проте саме він є найбільш вживаним та знайомим сучасній людині. Більше того, раз по раз навіть найближчий простір людських переживань зводиться до математичного простору, а це, вочевидь, перекручене уявлення, хибність якого намагається прояснити філософ.

Людина звикла відрізнати математичний чи фізичний час від часу людського. Відповідно має існувати подібне розрізнення і в сфері простору. Дійсно якщо мова заходить про простір людського життя ми схильні думати про абстрактно—математичний простір, який задається трьома променями і відповідно має три виміри. Коли ми розміщуємо деякі об'єкти у просторі нашого помешкання, нехай під час прибирання, ми здатні промальовувати уявні лінії траєкторії пересування речей. Також можемо вирахувати відстані, використовуючи метричну чи будь—яку іншу систему відліку. Однак, кожна зі згаданих процедур є абстракцією, яка має уможливлюватися в сфері конкретного, безпосереднього досвіду простору життя. Замовчування цього факту неминуче призводить до перекручень у розумінні сутності досвіду, серед яких радикально ідеалістичні концепції вроджених ідей або конструктивістко—сенсуалістичні уявлення про засади досвіду. Зважаючи на це, О. Больнов виділяє головні характеристики найближчого простору життя та абстрактного простору природничих наук. Позаяк, ознаки математичного простору не наявні у чистому вигляді у безпосередньому сприйнятті, німецький філософ стверджує їх вторинність та конститутивну залежність від досвіду пережитого простору.

Головною ознакою математичного простору є його гомогенність, оскільки жодна точка у порівнянні з будь—якою іншою точкою на вісі координат не має пріоритету. Те саме стосується й прямих, які задають площини та їхніх перетинів. Поряд з тим, абстрактний простір природничих наук не має особливого джерела розгортання, тобто не має визначеного конститутивного центру, про що свідчить незалежність результатів математичних процедур від характеру центру заданого простору. Простір життя, натомість, має протилежні характеристики. Передусім він має визначений центр—людське тіло, продовженням якого постає простір. Людський простір, завдячуючи феномену гравітації, задається чітко визначеним нормалем, який ніби “витягує” тіло людини, створюючи фундаментальний неусувний стосунок гори та низу. Поряд з тим, моторні можливості людини забезпечують рівноправність горизонтальних векторів руху, які опосередковані поверхнею Землі як площиною розгортання практики. Таким чином найближчий простір, на відміну від абстрактного простору математики, задається не трьома осями, а віссю та

площиною [3, с. 18]. Затемнення згадуваних властивостей простору безпосереднього стосунку людини до життя завжди пов'язані з наявною складною практичною ситуацією. Передусім, можливі редукції сфер життєвого простору пов'язані з правилами успішності практики, що висвічуються конститутивною позицією дівця. Так, значущість широти простору життя прямує до нуля, якщо ми рухаємося швидкісною магістральною дорогою, адже важливим є лише узбіччя, яке виступає контуром нашого спрямування. За таких обставин, кількість напрямів можливого розгортання дії (незалежно від того, чи вона спрямована волею, чи випадкова) загальнозначущим способом звужена. Північ, Захід, Схід чи Південь значущі в ситуації існування дороги, яка актуалізує їх. Принципово неможливо прямувати на Схід стежкою, адже стежина – це шлях яким блукають. Якщо ж її використати для того, щоб дістатися необхідної будівлі, галявини, ставка, то ці подорожі зазвичай не передбачають необхідності зв'язування їхнього напрямку зі сторонами світу. Подібне ще раз свідчить про первинність безпосереднього простору та його конститутивну значущість для інших просторів людського життя, розгортання яких зумовлене ускладненням пристосувальної активності людства.

Вище ми тлумачили мову як символізовану емоцію, герменевтична сила якої вкорінена в людській тілесності. Слова як жест – це завжди поза, тілесний стосунок до практичної ситуації. Вочевидь існує можливість реверсивного руху від характеру практичної ситуації до значення слова та навпаки. Розуміння почутого ґрунтується на тілесній можливості сприйняття спільної практичної ситуації, яка породжує значення промовленого. Відповідно буття зрозумілого слова залежить від наявності породжувальної ситуації. Це свідчить про неможливість існування словника фіксованих значень слів. Вірогідно, що значення слова здійснюється у практиці й заразом виражає її характер. Зважаючи на те, що ми здатні мислити такі практичні ситуації, які є неусувними при розгляді засад розгортання будь-якої дії; ми можемо говорити про існування стійких слів, що виражають спільне у просторах, які людина може потенційно пережити. До таких слів належать головні поняття етики.

Якщо виходити з методологічного припущення, що слово виражає характер практичної ситуації, яка його породжує і існує лише разом з цією ситуацією, то має існувати доступ до такого знання. Подібні сліди пережитої ситуації містяться принаймні у морфологічній структурі слова. Звернімося до давньогрецького джерела слова “добро”. Слова, яке залишило відбиток у багатьох європейських мовах.

Для прояснення сутності прислівника *ἀγαθός* доречно звернутися до фундаментального дослідження семантики давньогрецького префікса *ἀγ*. Раїмо Антіла (автор згаданої роботи) обґрунтовує свої аналізи грецького “добрий” в межах розгляду значення, похідного від префікса *ἀγ* іменника *αἴων* та суфіксу *ών*. Останнє американський філолог розтлумачує як зібрання (*assembly*), згромадження (*gathering*). Заразом Антіла підкреслює й значення, похідне від давньогрецького *αἴω*, що перекладається як потяг, загін, перегін (*drive*). Таким чином, *αἴων* постає не лише

місцем згромадження чогось або когось, проте діяльністю та її результатом [2, с. 34]. Такі конотації відбито в англійському – *game* або українському – загін. Отже, *αἴων* – не лише визначений простір скупчення осіб чи предметів, але й практика, яка організовує їхнє положення стосовно один одного. Поряд з тим приєднання суфіксу *ών* вказує на множину, схоплену поняттям [2, с. 41]. Зважаючи на це, Антіла припускає, що первинним значенням давньогрецького *αἴων* було “місце боротьби”, а згодом “місце для проведення ігор” при тому, що гру слід розуміти як метафору полювання [2, с. 57]. Таким чином, прислівник *ἀγαθός* застосовувався до особистісної чи безособової сили, яка зберігала положення справ, що поставало контуром актуальних дій. При тому, що таке збереження розумілося як виживання, але не лише особистості залученої до події, а також і самої практичної ситуації. Зважаючи на це, сенс військової перемоги полягає у підтриманні богами витісненні однієї практичної ситуації іншою. Відповідно, герой (саме до героїв Гомер найчастіше застосовує досліджуваний прислівник) – це воїн, який своєю перемогою, тобто виживанням, засвідчує право на загальність сповідуваної ним звичаєвості.

Це невелике звернення до емпіричних досліджень семантики класичних мов ілюструє безпосередній зв'язок онтології та граматики, до аналізів якого має звернутися філософська антропологія для розбудови обґрунтованої етики.

Зважаючи на мету дослідження та відповідно до виконаних завдань, можемо зробити наступні висновки. В межах антропологічного повороту у європейській філософії, привідповіді на запитання про умови можливості досвіду, з'являється зацікавленість аналізами конститутивної значущості простору. Наслідком цих розвідок постає розуміння етизованості людського простору як наявності фундаментальної гетерогенності конституції простору життя. Значущість елементів пережитого простору завжди опосередкована ситуацією пристосування. Отже, її вираження має, послуговуючись поняттям М. Мерло-Понті, “жестуальну природу”. Зважаючи на первинність фундаментальної етизації простору, яка уможливує подальші розрізнення, що виступають контуром, та певною мірою і границею пристосувальної діяльності, слід вважати мову етики такою, що виражає фундаментальний характер загальної практичної ситуації життя. Існування неусувних рис фундаментальної ситуації дозволяє говорити про антропологічну загальність мови етики. Оскільки значення таких слів як “добро”, “обов'язок”, “морально правильно” чи “неправильно” не мають чітко визначених словникових значень, а радше є скінченим омонімічним рядом, обмеженість якого обумовлена передусім наявністю неусувних рис фактичної та практичної фундаментальної ситуації. Отже, побудова коректної філософської етики поза філософсько-антропологічними проясненнями виявляється принципово неможливою.

#### Список використаних джерел

1. РенчТ. Конституція моральності. Трансцендентальна антропологія і практична філософія. – Київ, 2010. – 347 с.
2. Anttila Raimo. Greek and Indo-European Etymology I Action. –

Philadelphia, 2000. – 314 p.

3. Bollnow O. F. Human Space. Translated by Christine Shuttleworth. – London, 2011. – 319 p.

4. Merleau-Ponty M. Phenomenology of perception. Translated from French by Colin Smith. – London, 1978. – 466 p.

5. Moore G. E. Principia Ethica. – London, 1922. – 232 p.

#### References

1. Rench T. Konstytucija moral'nosti. Transcendental'na antropologija i praktyczna filozofija. – Kyi'v, 2010. – 347 s.

2. Anttila Raimo. Greek and Indo-European Etymology I Action. – Philadelphia, 2000. – 314 p.

3. Bollnow O. F. Human Space. Translated by Christine Shuttleworth. – London, 2011. – 319 p.

4. Merleau-Ponty M. Phenomenology of perception. Translated from French by Colin Smith. – London, 1978. – 466 p.

5. Moore G. E. Principia Ethica. – London, 1922. – 232 p.

*Butsykin I.S., assistant of the Department of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kiev (Ukraine, Kiev), yegorbutsykin@gmail.com*

#### Philosophical and anthropological conceptualization of the ethic space phenomenon

*This paper is devoted to the philosophical and anthropological conceptualization of the ethic space phenomenon based on transcendental anthropology of Otto Bollnow and Thomas Rantsch and Maurice Merleau-Ponty's phenomenology. Within the article the method of transcendental and anthropological enlightenment of fundamental specific of practical and anthropological human situation is applied. An attempt of define the notion of ethic space and analyzed its significance for practical orientations. Considered and analyzed the constitution of abstract mathematical and human spaces were bringing clarify the concept of "living center", "ethos of space", "heterogeneous space" and "homogeneous space". Within the article is an attempt to clarify the transcendental relation of ethic space for successful language of ethics, in which the last is expression of unique traits of nearest life-space.*

**Keywords:** ethic space, heteronomous space, transcendental anthropology, live center, experienced space.

*Буцыкин Е. С., ассистент кафедры философии, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), yegorbutsykin@gmail.com*

#### Философско-антропологическая концептуализация феномена этизированного пространства

*Осуществляется философско-антропологическая концептуализация феномена этизированного пространства, опираясь на трансцендентальную антропологию Отто Больнова и Томаса Ренча так же на феноменологию Мориса Мерло-Понти. В рамках статьи были применены трансцендентально-антропологический метод прояснения неустрашимых черт практической и фактической человеческой ситуации. Предпринята попытка схватывания в понятии феномена этизированного пространства и проанализирована его значимость для практических ориентаций человека. Рассмотрены и проанализированы конституции абстрактно-математического и человеческого пространств, в результате чего были прояснены понятия "живого центра", "этоса пространства", "гетерогенного пространства" и "гомогенного пространства". В рамках статьи предпринята попытка прояснения трансцендентального отношения этизированного пространства к успешному языку этики, в котором последний является выражением уникальных черт характера ближайшего пространства жизни.*

**Ключевые слова:** этизированное пространство, гетерономное пространство, трансцендентальная антропология, живой центр, пережитое пространство.

\* \* \*

УДК 17.02

**Вергелес К. М.**

кандидат філософських наук, старший викладач,  
Вінницький національний медичний  
університет ім. М. І. Пирогова  
(Україна, Вінниця), kvergeles@gmail.com

#### ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ У СВЯТООТЕЦЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

*Представлено розгляд проблеми людини в святоотецькій традиції. Розглядаються поняття "особистість", "людина", "тварна істота" в працях отців церкви, тлумачення цих понять у пов'язаності з культурою, творчістю, головними характеристиками життєвого шляху та призначення людини.*

**Ключові слова:** людина, особистість, Божественний подарунок, душа, творчість, становлення, творіння.

Сьогодення України потребує особливої уваги до проблеми людини, особливостей її життя в соціумі. Проблеми релігії й віри, творчості й культури, цінностей і моралі можуть, явно або латентно, існувати у різних сферах життєдіяльності людей. На думку відомого дослідника свідомості людини Х. Дельгадо, "можливість будь-якого керування свідомістю за допомогою фізичних методів викликає заперечення як з моральної, так і з етичної та філософської точок зору, тому що це торкається таких питань, як свобода волі, почуття відповідальності, механізм самозахисту, а також це є загрозою для збереження індивідуальності" [5, с. 214]. Питання цілісного розвитку культури розглядаються сьогодні не тільки в системі наукових понять і категорій. Багатоплановість дослідження таких значущих феноменів людського життя як культура і творчість вимагає постійного розширення кола джерел, концептуальних підходів, методів, в тому числі й філософсько-релігієзнавчих, з метою подолання тих розходжень між теорією й дійсністю, що виникають у процесі пізнання. Для філософії й релігієзнавства головним є питання, якими світоглядними засадами, світськими і релігійними, визначаються ті чи інші образи та поняття людини, якими є причини виникнення подібних образів та понять, як відбувається перехід від одних образів і понять про людину до нових, в яких культурах і за яких умов є можливим конструювання цих образів і понять з метою зробити їх легітимними і перетворити на джерело тих змін у культурі, що прогноуються.

На нашу думку, східнохристиянська патристика містить у собі важливі положення для цілісного розуміння людини, а також розширює обрії онтологічного, гносеологічного, антропологічного, аксіологічного та інших підходів до таких галузей її життєдіяльності, як культура і творчість.

Метою статті є розкриття деяких підходів отців церкви до проблеми людини.

Ще старогрецька філософія обґрунтувала положення, що буття відповідає як законам розуму, так і законам душевно-духовного світу. Й емоції, й розум людини можуть проникати до буття, тому що буття містить у собі як душевно-духовне, так і розум. Буття як таке, як поєднання душі й розуму відповідає цілісній людяності, буття є людяним, Бог теж є людяним. Тільки тому і постає можливим пізнання буття, пізнання Бога. Без такої відповідності людині, пізнання глибинності буття стало би неможливим. Це зворотний бік релігійного вчення про "Богopodobність". Відповідність буття і Бога – людині виступає як істина, яку побачили з низу, але яка зверху відкривається як створення Богом людини "за образом та подобою". Людина – не тільки "мікрокосм" (Григорій Сковорода), але й "мікро-теос", тобто "мікро – Бог". Людина пізнає себе, тоді вона пізнає й Бога. Початок минулого, ХХ століття характеризується домінантою гегелівської та неокантіанської концепцій, теоретичні здобутки яких є актуальними й дотепер в плані основи для методологічних засад релігієзнавчих досліджень. Водночас у сучасному вітчизняному релігієзнавстві очевидним є й те, що ці підходи не повністю забезпечують теоретичний ґрунт для аналізу таких концептів, як "людина", "віра", "каяття", "вічність",

“релігійне піднесення” та ін. Ці концепти є головними для самоідентифікації людини, для визначення її місця в світі, сенсу її життя в спільноті та суспільстві. Кожну людину, завжди хвилював та хвилює шлях її життя, час її мрій, думок та сподівань. Осмислення того, якою є людина, особистість, турбує й людство, його прагнення осмислити буття цілісно, в гармонії та русі до майбутнього.

Поняття “культурної творчості” й “цінності” у східнохристиянській патристиці аналізується в контексті догматично–креаційного положення про світ і людину. Український філософ М. В. Попов у праці “Аксіологія і цінності” наголошує: “Основними поняттями теорії цінностей, як свідчить історія її формування, є: оцінка й оцінююче відношення (судження), суб’єкт і об’єкт оцінки, значення, цінність і ціннісне відношення (судження), типологія цінностей, ціннісні норми та ідеали. Соціальна система цінностей (або ієрархія цінностей), діалектика цінностей, ціннісні функції... Поняття “цінностей” відіграє визначальну, ключову роль у формуванні психологічних механізмів ціле покладання і належності у людській діяльності, вони стають одним із засобів “подолання” наявного життєвого стану заради ціннісно–обґрунтованих цілей майбутнього, реальних чи можливих, байдуже. Саме цим поняття “цінності” завдячує своїм метафізичним, філософським статусом стосовно світу людського буття, його пізнання і перетворення” [13, с. 55–56]. Слід погодитися з положенням філософа, що всі цінності мають метафізичний характер, й безперечно, це стосується і релігійних цінностей. Людина у працях представників східнохристиянської патристики є істотою творчою, при цьому її творчість виступає як особистісний вчинок, що розриває повсякденність як таку та визначає шлях та стратегію внутрішнього розвитку.

Слід зазначити, що в цілому християнська традиція розрізняє поняття людина як “особистості” й як “індивіда”, наголошується, що особистість є відображенням Божественного: “Особистість є відображенням Божественної Особистості, творінням Божим, а не тільки породженням роду. Особистість духовна і належить передусім духовному світові. Це вища цінність духовного буття” [1, с. 238]. Йдеться про метафізичний початок у людині, який є стрижнем її суб’єктивності, її творчості.

Наприклад, Немезій Емесський наслідує Аристотеля і розподіляє душу людини на дві частини: розумну (λογικόν) і нерозумну (αλογον). Автор у праці “Про природу людини” стверджує, що нерозумна душа теж має свої складові – по–перше, таку, яка підкоряється розуму й по–друге, таку, яка розуму не підкоряється [12, с. 75]. Водночас частина нерозумної душі, яка підкоряється розуму, розподіляється на дві головні сили: чуттєво–бажану (τὸ ἐπιθυμητικόν) і афективну або емоційну (τὸ θυμικόν) [12, с. 76].

Друга частина нерозумної душі, що не підкоряється розуму містить у собі початки всіх фізіологічних сил живого організму: 1) такий початок, що насичує організм; 2) початок, що пульсує; 3) сперматичний початок [12, с. 90]. Чуттєво–бажана та емоційні частини щільно пов’язані з поняттям “пристрасть” (πάθος) [12, с. 96], яке є для них родовим. В якості підвидів

пристрасного початку автор виділяє ще два: жадання (ἐπιθυμία), або прагнення того, чого не вистачає, прагнення до насолоди будь–якими шляхами і гнів (θυμός), що виступає як збраряддя розуму. Ці сили проявляються в недосконалій природі людини, їх прояви є негативними, згубними, якщо вони звільняються від сили розуму. Таким чином, жадання постає гріховною насолодою [12, с. 81–82], а гнів постає злобою та ненавистю [12, с. 89]. Бог закликає нерозумну частину душі людини підкорятися розуму.

Всі пристрасті людини, вже розпочинаючи з IV ст. було класифіковано старовинною християнською писемною аскетичною традицією у вигляді восьми складових, які є підвидами різних проявів гріховності людини. Вісім пристрастей людини, які деструктують її Божественну природу це: обжерливість (γαστριμαργία), блуд (πορνεία), сріблολюбство (φιλαργυρία), гнів (θυμός), смуток (λύπη), зневіра (ἀκηδία), марнославство (κενοδοξία), гордіня (ὕπερηφανία). Святоотецька традиція розділяє ці пристрасті на тілесні й душевні, але при цьому наполягає, що в природі людини ініціює ці пристрасті людська душа (дух). Так, Григорій Палама зазначає, що “дух наш – це джерело всілякої пристрасті...” [3, PG. 151. 393A.]. Максим Сповідник вважає, що “пристрасть є саме неприродним рухом душі” [9, с. 109]. Тобто, будь–яка пристрасть порушує задум Бога й про душу людини, й про її тіло.

Першопочатковий задум Бога – це зробити людину вільною від пристрастей. Відомий російський дослідник–патролог Ф. Владимирський узагальнює це положення святоотецької спадщини наступним чином: “Душа сама по собі, за своєю Богоподібною природою, не є пристрасною ἀλαθής (Ісаак Сирін, Григорій Нисський, Іоанн Златоуст, Мелетій та ін.), так що “пристрасті не є приналежними їй” (Григорій Нисський, Іоанн Златоуст, Ісаак Сирін, Ілля Критський та ін.). Звідси зрозуміло, що “πάθος” є чимось “анти природним”, ненормальним, таким, яке приходить у душу людини із зовнішнього світу (Ісаак Сирін, Макарій Великий, Ілля Критський...); вона – “хвороба душі” й до того ж – випадкова (Василь Великий, Ісаак Сирін та ін.” [1, с. 439].

Максим Сповідник в якості ідеалу християнського життя виділяє “абсолютну непристрасність, яка знищує всіляке мислення духу, яке є пристрасним та позбавленим світла” [6, с. 179–180]. На думку Симеона Нового Богослова непристрасність – це те, “коли хтось не тільки не діє згідно з примхами пристрастей, але й не може помислити самого жадання” [14, с. 52]. І ось тут виникає питання: чи залишається в свято отецькій традиції місце для пристрасті або повинна бути повна непристрасність як непорушність безгріховного і непристрасного теозису? На думку представників святоотецької традиції існує реальна можливість такого теозису пристрасної сили в людській природі. Така можливість ґрунтується на тому, що не пристрасність не слід розуміти як пригноблення пристрасного початку в людині. Навпаки, непристрасність – не означає пасивності, бездіяльності, не означає знищення пристрасної сили нерозумної частини душі, а навпаки – це її найвища та найкраща гранична енергійна активність, яка реалізується нею у відповідності до Божественного задуму про природу людини. У тексті

праці Григорія Палами наголошується, що не пристрасність – це не “стан омертвіння пристрасної частини душі”, а “стан її діяльності, яка спрямована до кращого, – коли пристрасна частина повністю відволіклася від злих справ та звернулася до добрих, утратила дурні якості та збагатилася благами” і коли “пристрасна частина душі змінилася, освятилася, але не умертвилася” [4, с. 164].

Тоді виникає наступне закономірне питання: куди саме прагне така освячена благодаттю “безпристрасна пристрасність”? На думку Григорія Палами такий пристрасний початок повністю прагне Божественної любові: “Безпристрасність – це не омертвіння пристрасної сили душі, а її спрямованість від гіршого до кращого та її дія у Божественному стані, коли вона повністю відвертається від дурного і звертається до прекрасного; і безпристрасний для нас той, хто позбавився дурних станів і збагатився добрими... Зловживання силами душі породжує страшні пристрасності, як зловживання пізнанням сушого перетворює мудрість на божевілья; але якщо людина буде використовувати їх по-доброму, то через пізнання сушого прийде до Богопізнання, а через пристрасну здатність душі, яка прагне до тієї мети, для якої вона створена Богом, отримає чесноти... Цього досягне, говорю, не той, хто їх умертвляє, тому що він тоді постане байдужим і нерухомим для Божественних якостей і станів, а той, хто підкорить собі пристрасну силу в такий спосіб, щоб вона підкоряючись розуму, своєму природному главі й слухняно рухаючись до Бога, вона завдяки безперестанній пам’яті Божий закріпила для себе Божественне налаштування і піднеслася до вищого стану, тобто до любові до Бога...” [3, с. 178].

На думку отців церкви, така “свята пристрасність” гармонізує буття нерозумної частини душі, а також змінює спосіб життя людини. Раніше тіло ініціювало пристрасності, а завдяки любові до Бога, наголошує Григорій Палама, тепер воно, як і душа, бере участь у перетворенні людини [4, с. 164]. Отже, безпристрасність виступає як справжня і свята енергія пристрасного начала, яке подолало владу гріховності. Це шлях до Бога, до стягання Царства Небесного. Важливим є те, що такий підхід дозволяє Максиму Сповіднику, як це не парадоксально, гранично наблизити і навіть, отождествити поняття “пристрасність” і “обоження”. Пристрасність постає перебуванням у стані обоженні – такий містичний образ створює Максим Сповідник. Поняття “пристрасність”, на його думку, у своєму вищому позитивному сенсі, може одночасно розкривати дві, взаємопов’язані поміж собою, реалії містичного життя. Тут – і відчуття та переживання великого Божественного дару – стану обоження (теозису), і водночас – людська природно-енергійна здатність душі, яка очистилася від гріховності, відповісти на цей подарунок, прийняти його і піднести до нього.

Сам термін “пристрасність” (“πάθος”) означає і діяльність нерозумної частини душі, що підкоряється розуму, і витримування чогось. Максим Сповідник у “7-й труднощі” нібито об’єднує ці два значення поняття “пристрасність”: “Що для гідних може бути вищим, ніж обоження, у якому Бог, який об’єднується з тими, хто постав богами, створює за благістю усе Своім” й

розкриває такі символічні найменування такого перебування душі у стані обоження (“радість”, “задоволення”), в тому числі й безпосередньо називає цей стан “пристрасністю” [11, 7. PG 91. 1089A.]. У такому стані пристрасності-обоження як певного дару Богобачення Максим Сповідник виділяє дві характеристики – з одного боку, “витримування” цього стану душею, на яку впливає та підносить до нього Божественна благодать, а з іншого боку – “здатність до несамовитості” виявляється неможливою без непристрасності, вона повинна супроводжуватися нею [11, PG 91. 1089A.]. В такий спосіб, пристрасність на думку мислителя, – це водночас і “витримування” обоження, тобто розуміння пристрасності саме як необхідності існування витримки, а також пристрасне, радісне і любовне входження душі людини до обоження – її власна діяльнісна і пристрасна природно-енергійна спрямованість, що розкриває друге значення поняття “пристрасність”.

Отже, можна говорити, що Максим Сповідник, фактично, поєднує два значення поняття “пристрасність”, вони зливаються, а за своєю суттю – синтезуються в описуванні пристрасного любовного союзу Творця та його творіння. Творець і його творіння енергійно прагнуть одне одного: Творець надає Благодать, а людина пристрасно шукає цю Благодать для власного обоження.

Святоотецьке вчення визнає можливим і, навіть необхідним, досягнення пристрасною частиною ества людини стану теозису. Це може здійснюватися шляхом подолання гріховності людини; завдяки підкоренню пристрасного початку розуму, а через розум й самому Богові; завдяки доведенню способу існування та діяльності пристрасного початку душі у відповідність до початкового творчого і рятувального Божественного задуму про людину; завдяки зміни прагнення природної енергійної пристрасності з мирських задовольень та прихильностей до прагнення вічних небесних благ.

Саме при цьому пристрасна сила душі, завдяки енергіям безпристрасних пристрасностей, прагненням жадання, перетвореного у Божественну пристрасність і гнівом, що перетворився у Божественну любов, постає призначеною та здатною до втілення своєї вищої мети – діяльнісного піднесення до Бога, до все вищих і вищих вершин тезису. Це й виявляється можливим завдяки тому, що саме ця пристрасна сила, на думку Григорія Палами, “ї є тим у душі, що здатне любити” [3, с. 182].

Такий підхід до розуміння людини надає можливість для створення онтологічної основи для побудови спеціальних гуманітарних моделей, опертя на які, дає дослідникам можливості переосмислення у геоцентричній перспективі певних ціннісних установок, термінологічних схем та ін. Подібне переосмислення дозволяє не тільки виділити магічні та окультні елементи, що не сприймаються християнством, але й визначити найбільш цінні теоретичні інтуїції, що існують у гуманітарних підходах. Окрім того, аналіз рівнів та форм висвітлення увялень про особистість, людину і Бога, постає одним із базових методологічних принципів християнських мислителів. Святоотецька традиція розкриває проблему людини як вільну та відкритую особистість, яка має головне призначення – ввести у міжособистісне спілкування весь світ та нести



особистісну відповідальність за себе і цей світ перед Богом та людьми.

Висновки. Святоотецька традиція розглядає творчість як особистісний вчинок людини, як такий, що розриває повсякденність і визначає головну мету людини – піднесення до Бога. При цьому особистість виступає як надприродний, метафізичний початок в людині, особистість є стрижнем людини і суб'єктом творчої діяльності й культури. У межах креаційного підходу культура й висвітлювалася як енергія дії або Божественна благодать, яка є джерелом, першопочатком тварного світу, який перетворює людина.

Творча Божественна енергія сприймається особистістю, яка вільно визначається у своєму ставленні до неї. В такий спосіб, утворюються два культурних середовища, які є різними, але взаємопов'язаними. У візантійсько-християнському світогляді культура є природною якістю людини, а творчість характеризується отцями церкви як приналежність до свободи. Творча енергія у контексті патристики має не тільки феноменологічну характеристику, але й онтологічну і гносеологічну. При цьому зовнішні і внутрішні культурно-пізнавальні спрямованості відрізняються за своїми можливостями і завершенням – зовнішні мають своєї граничність символ, а внутрішні – моральнісне вдосконалення, або обоження.

#### Список використаних джерел

1. Владимирский Ф. С. Антропология и космология Немезия, еп. Емесского, в их отношении к древней философии и патристической литературе / Ф. С. Владимирский // Немезий Эмесский. О природе человека (Приложение). – Перевод с греч. и приложение Ф. С. Владимирского. Составление, послесловие, общая редакция М. Л. Хорькова. – М.: “Канон “1”” РООИ “Реабилитация”, 2011. – 464 с. (История христианской мысли в памятниках).
2. Григорий Нисский. Избранные творения / Нисский Григорий. – Издательство Сретенского монастыря, 2014. – 384 с.
3. Григорий Палама. Триады в защиту священно-безмолвствующих / Григорий Палама. – М.: Канон, 1995.
4. Григорий Палама. Святогорский томос / Григорий Палама // Патристика. Труды Отцов Церкви и патрологические исследования. – Нижний Новгород, 2007. – С.150–169.
5. Дельгадо Х. Мозг и сознание / Х. Дельгадо. – М.: Прогресс, 1971. – 289 с.
6. Дионисий Ареопagit. Сочинения. Максим Исповедник. Мистагогия. Толкования. – СПб.: Алетея, 2002. – 862 с.
7. Иоанн Дамаскин. Точное изложение православной веры / Иоанн Дамаскин. – Издательство Сретенского монастыря, 2006. – 162 с.
8. Керн К. Православное богословское служение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.klikovo.ru/db/book/msg/1185>
9. Максим Исповедник. Главы о любви, 16 // Творения преподобного Максима Исповедника. – М.: Мартис, 1993. – Кн.1. – С.109–112.
10. Максим Исповедник. Главы о богословии и о домостроительстве воплощения Сына Божия / Максим Исповедник. – Первая сотница, №50 / Перевод cit. по изд.: Творения преподобного Максима Исповедника. Книга I / Пер. Сидорова А. И. – М.: Мартис, 1993.
11. Максим Исповедник: полемика с оригенизмом и моноэнергизмом / Максим Исповедник / Сост. Г. И. Беневич, Д. С. Бирюков, А. М. Шуфрин. – СПб.: Изд.-во СПб ГУ, 2007. – Т.1. – 564 с. (Серия “Византийская философия”).
12. Немезий Эмесский. О природе человека / Немезий Эмесский. – Перевод с греч. и приложение Ф. С. Владимирского. Составление, послесловие, общая редакция М. Л. Хорькова. – М.: “Канон “1”” РООИ “Реабилитация”, 2011. – 464 с. (История христианской мысли в памятниках).

13. Попов М. В. Философия религии: Навчальний посібник для вузів III–IV рівнів акредитації / М. В. Попов. – К.: Видавничий дім “Асканія”, 2007. – 314 с.

14. Симеон Новый Богослов. Деятельные и богословские главы / Симеон Новый Богослов // Добротолюбие. – М.: Артос-Медиа, 2013. – Т.5. – С.40–67.

#### References

1. Vladimirskij F. S. Antropologiya i kosmologiya Nemeziya, ep. Emesskogo, v ix otnoshenii k drevnej filosofii i patristicheskoj literature / F. S. Vladimirskij // Nemezij Emesskij. O prirode cheloveka (Prilozhenie). – Perevod s grech. i prilozhenie F. S. Vladimirskogo. Sostavlenie, posleslovie, obshhaya redakciya M. L. Xorkova. – M.: “Kanon “1”” ROOI “Reabilitaciya”, 2011. – 464 s. (Istoriya xristianskoj mysli v pamyatnikax).
2. Grigorij Nisskij. Izbrannye tvoreniya / Nisskij grigorij. – Izdatelstvo Sretenskogo monastyrya, 2014. – 384 s.
3. Grigorij Palama. Triady v zashhitu svyashhenno-bezmlvstvuyushhix / Grigorij Palama. – M.: Kanon, 1995.
4. Grigorij Palama. Svyatogorskij tomos / Grigorij Palama // Patristika. Trudy Otcov Cerki i patrologicheskie issledovaniya. – Nizhnij Novgorod, 2007. – S.150–169.
5. Delgado X. Mozg i soznanie / X. Delgado. – M.: Progress, 1971. – 289 s.
6. Dionisij Areopagit. Sochineniya. Maksim Ispovednik. Mistagogiya. Tolkovaniya. – SPb.: Aletejya, 2002. – 862 s.
7. Ioann Damaskin. Tochnoe izlozhenie pravoslavnoj very / Ioann Damaskin. – Izdatelstvo Sretenskogo monastyrya, 2006. – 162 s.
8. Kern K. Pravoslavnoe bogoslovskoe sluzhenie [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.klikovo.ru/db/book/msg/1185>
9. Maksim Ispovednik. Glavy o lyubvi, 16 // Tvoreniya prepodobnogo Maksima Ispovednika. – M.: Martis, 1993. – Kn.1. – S.109–112.
10. Maksim Ispovednik. Glavy o bogoslovii i o domostroitelstve voploshheniya Syna Bozhiya / Maksim Ispovednik. – Pervaya sotnica, №50 / Perovod cit. po izd.: Tvoreniya prepodobnogo Maksima Ispovednika. Kniga I / Per. Sidorova A. I. – M.: Martis, 1993.
11. Maksim Ispovednik: Polemika s origenizmom i monoenergizmom / Maksim Ispovednik / Sost. G. I. Benevich, D. S. Biryukov, A. M. Shufrin. – SPb.: Izd.-vo SPb GU, 2007. – T.1. – 564 s. (Seriya “Vizantijskaya filosofiya”).
12. Nemezij Emesskij. O prirode cheloveka / Nemezij Emesskij. – Perevod s grech. i prilozhenie F. S. Vladimirskogo. Sostavlenie, posleslovie, obshhaya redakciya M. L. Xorkova. – M.: “Kanon “1”” RООI “Reabilitaciya”, 2011. – 464 s. (Istoriya xristianskoj mysli v pamyatnikax).
13. Popov M. V. Filosofiya religii: Navchalnij posibnik dlya vuziv III–IV rivniv akreditacii / M. V. Popov. – K.: Vidavnichij dim “Askaniya”, 2007. – 314 s.
14. Simeon Novyj Bogoslov. Deyatelnye i bogoslovskie glavy / Simeon Novyj Bogoslov // Dobrotolyubie. – M.: Artos–Media, 2013. – T.5. – S.40–67.

*Vergeles K. M., PhD, Senior Lecturer, Vinnitsa National Medical University named after N. I. Pirogov (Ukraine, Vinnitsa), [kvergeles@gmail.com](mailto:kvergeles@gmail.com)*

#### The problem of man: interpretations in patristic tradition

*The article is devoted to the problem of human patristic tradition. The concepts of “personality”, “man”, “the created being” in the writings of the Church Fathers, the interpretation of these concepts in the coherence of culture, creativity, the main characteristics of the life and destiny of man.*

**Keywords:** *people, person, God’s gift to the soul, creativity, soul, development, creation.*

*Vergeles K. H., kandidat filosofskih nauk, st. преподаватель, Винницкий национальный медицинский университет им. Н. И. Пирогова (Украина, Винница), [kvergeles@gmail.com](mailto:kvergeles@gmail.com)*

#### Проблема человека: интерпретации в святоотеческой традиции

*Представлено рассмотрение проблемы человека в святоотеческой традиции. Рассматриваются такие понятия, как “личность”, “человек”, “тварное существо”, интерпретации этих понятий в связи с культурой, творчеством, главными характеристиками жизненного пути и предназначения человека.*

**Ключевые слова:** *человек, личность, Божественный дар, душа, творчество, становление, творение.*

\* \* \*

**Головей В. Ю.**  
 доктор філософських наук, доцент, завідувач  
 кафедри релігієзнавства, Східноєвропейський  
 національний університет ім. Лесі Українки  
 (Україна, Луцьк), v\_golovey@ukr.net

### ПРОБЛЕМА ОБРАЗОТВОРЧОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ БОЖЕСТВЕННОГО У РАННЬОВІЗАНТІЙСЬКІЙ ПАТРИСТИЦІ

*Представлено філософсько–естетичний аналіз концепту образотворчої репрезентації Божественного у візантійському богослов'ї IV–V ст. Проаналізовані аргументи візантійських отців Церкви на користь візуальної антропоморфної репрезентації Бога і святих. Розкриті основні положення концепту онтології образу у ранньовізантійському богослов'ї. Обґрунтовується, що саме з цього періоду теоретичне богослов'я стало тим основним чинником, який ідейно скеровував церковне мистецтво і надихав його творців, сприяючи утвердженню сакрального статусу мистецтва в християнській культурі. Ікона стверджувалася як сакральний образ, що засвідчує історичну істину Боговтілення; вона асоціювалася із самою сутністю християнської віри, яка сповідувалася не тільки через слово, але й через візуалізацію, тобто визнавалася рівнозначністю словесної та візуальної репрезентації Божественного.*

**Ключові слова:** образотворча репрезентація, божественне, образ, естетичне, сакральне мистецтво.

Фактично від початку становлення християнської культури в ній імпліцитно присутні іконоборчі тенденції, які періодично виявлялися і на експліцитному рівні. В жодній іншій культурній традиції мистецтво не було об'єктом такої особливої уваги та гострої полеміки. В силу такої проблематичності саме в християнському ареалі формуються відповідні богословські та філософсько–естетичні дискурси, в яких концептуалізуються онтологічний статус та виражальний потенціал мистецтва, його здатність представляти абсолютне, надчуттєве. Протягом століть ці дискусійні питання були своєрідним фокусом розвитку філософсько–естетичної теорії; вони зберігають актуальність і для сучасних дослідників, адже так чи інакше пов'язані з питанням про відношення мистецтва до буття й істини.

Для висвітлення світоглядного підґрунтя художньої репрезентації сакрального в християнській традиції важливе значення мають дослідження середньовічної естетики, зокрема С. Аверінцева, А. Гуревича, Д. Лихачова, У. Еко, О. Лосева, П. Міхеліса, В. Татаркевича, Д. Харта. Особливо слід відзначити ґрунтовні праці В. Бичкова, присвячені естетичному аспекту візантійської патристики, а також релігійно–філософські концепції С. Булгакова, В. Лепахіна, В. Лур'є, В. Соловйова, Л. Успенського, П. Флоренського, К. Шенборна, в яких висвітлюється онтологія ікони та історія її богословського осмислення.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що найбільш дослідженим аспектом цієї проблематики є концепт ієратичного образу у візантійському богослов'ї іконоборчого періоду, та водночас виявляє недостатність філософських досліджень проблеми образотворчої репрезентації божественного у ранньовізантійській патристиці.

Метою статті є філософсько–естетичний аналіз концепту образотворчої репрезентації Божественного у ранньовізантійському богослов'ї, що передбачає розгляд аргументів візантійських отців Церкви на користь візуальної репрезентації Бога і святих в контексті висвітлення основних положень онтології образу.

Як відомо, християнські апологети вкрай негативно ставилися до сакральної–релігійних зображень, вважаючи їх різновидом ідолопоклонства. Тому не буде перебільшенням сказати, що генезис і ранній розвиток християнського образотворчого мистецтва відбувалися скоріше всупереч, ніж відповідно до богословських настанов. Ситуація змінюється у IV–V ст., коли християнство набуває офіційного державного статусу. Невпинне зростання кількості новонавернених на всіх теренах Римської імперії і в сусідніх регіонах зумовила потребу в нових великих храмах, відбувалися відповідні зміни в літургії та в естетичному оформленні богослужіння. Езотерична символіка перших століть християнства, яка була надбанням невеликої кількості посвячених, ставала дедалі менш зрозумілою для широкого загалу. Гостро постала потреба більш конкретного, наглядного і зрозумілого образного вираження релігійних істин. Перед мистецтвом цієї доби постали важливі завдання: з одного боку, унаочнити доволі складні для розумового пізнання антиномічні християнські догмати, які формулювалися і затверджувалися Соборами саме в цей період, а з іншого, – виразити живе переживання цих істин, духовний досвід християнських подвижників.

Якщо в язичницьких традиціях зображення божественного в антропоморфних формах мали силу абсолютної переконливості, самоочевидності, то з поглибленням розуміння трансцендентності Бога в християнстві антропоморфна репрезентація Божественного потребувала теоретичного обґрунтування. Приймавши людську подобу, Христос возвеличив людський образ, відкривши перед ним безмежну духовну перспективу. У цій духовній перспективі долалася прірва між Божественним і людським. Досконала людина підносилася на рівень Божественної величі та краси.

Таке розуміння образу спиралося на догмат Троїчності, затверджений рішеннями Першого Вселенського собору (325 р.). Цим догматом закріплювалася у віровченні ідея Божественності Христа, що знайшло своє естетичне вираження в поширенні монументальних живописних зображень Христа Вседержителя, в яких ця ідея репрезентувалася найбільш виразним чином. Аналогічно після рішень Ефеського Собору (431 р.), на якому Діву Марію було проголошено Богородицею (всупереч несторіанам, які заперечували її святість, вважаючи її матір'ю людини Христа, або Христородицею), виникла й поширилася іконографія ієратичного зображення Богородиці на Троні в оточенні ангелів.

Сутність антиномічних християнських догматів важко розтлумачити за допомогою логічних аргументів, особливо, коли було необхідно пропагувати ці істини серед широкої пастви, більшість якої становили неписьменні люди. Найбільш адекватним у такій ситуації був недискурсивний рівень, розрахований, передусім, на духовно–чуттєве сприйняття, – рівень власне естетичний, – не доводити, а показувати. Дієслово “показувати”, на думку С. Аверінцева, “містить у собі смисловий момент чогось безпосередньо–наглядного, зримо–пластичного, а отже, “естетичного”” [1, с. 34].

Закономірно, що саме в цей період християнські мислителі так часто відзначали переваги власне зорового сприйняття християнських істин, виражених мовою образотворчого мистецтва, споглядання якого підносить розум від чуттєвого до невидимого. “Із наших почуттів, – зазначав Василій Великий, – зір наділений найбільшою гостротою сприйняття чуттєвих речей... Тому споглядання істинного, за ясністю і безсумнівною називається видіння” [3, с. 12]. Для православної традиції характерне не тільки зрівняння у правах зримого і словесного образів, багато авторитетних богословів надавали перевагу саме візуальному сприйняттю. Думка про первинність зорового сприйняття доволі поширена в святоотцівській традиції, зокрема, у св. Афанасія Великого, Григорія Нісського та ін. [2, с. 434]. Зору надається перевага, оскільки те, що можна побачити своїми очима, переконує набагато сильніше, запам’ятовується і закарбовується в пам’яті яскравіше ніж те, що ми можемо сприйняти посередництвом слуху.

Проблема образотворчої репрезентативності божественного вперше чітко виявилася в контексті тринітарних суперечок і, зокрема, в боротьбі офіційної церкви з арианством. У системі Арія заперечувалася божественність Христа, Бог Арія – “єдиний Всемогутній”, абсолютно одинокий Бог. “Бог–син не рівний йому за сутністю, а отже, він не може бути його досконалим образом”, – стверджували послідовники Арія. Тим самим заперечувалась божественність Христа, а отже, і сакральність його зображення. Між Богом і його творінням пролягає безодня – абсолютна відмінність між тварним і нетварним. Якщо творіння не має відкритості щодо Бога–Творця, то й мистецтво не може представити божественне у сфері тварного [7, с. 16]. Ідеї Арія натрапили на енергійний опір олександрійських і каппадокійських отців церкви IV ст. В основі їх підходу – не тільки пріоритетне визнання божественності Христа та його єдиносущності з Богом–отцем, а й цілком відмінне розуміння божественної трансценденції: Бог виявляється у своїх творіннях. Такий підхід обумовив поглиблення теорії образу на основі тринітарного і христологічного догматів.

Більшість отців церкви IV ст. продовжували в душі апологетів ригористичні нападки на античне образотворче мистецтво. Але поступово ставлення до мистецтва змінюється. Помітні ознаки такої зміни ми помічаємо в Афанасія Олександрійського. У його творах висвітлюється парадоксія досконалого образу, в якому немає жодних втрат від досконалості першообразу: між Божественним першообразом і Божественним образом немає більше “применшення буття”. У контексті тринітарного богослов’я образ втрачає усякий відтінок меншовартості. Таке парадоксальне розуміння образу мало значні наслідки для розуміння мистецтва й утвердження його сакрального статусу.

Показово, що, обґрунтовуючи свою теорію, Афанасій теж вдається до порівняння зі сферою образотворчого мистецтва і, зокрема, із репрезентативним імператорським портретом. “Той, хто бачив Сина, бачив і Отця... Це можна легко зрозуміти і роз’яснити на прикладі царського портрету. На портреті ми бачимо фігуру і риси царя... Оскільки існує повна

подібність, то портрет міг би так відповісти тому, хто після розгляду картини захотів би ще побачити і самого царя: “я і цар – одне; оскільки я в ньому і він в мені, і те, що ти бачиш в мені, бачиш і в ньому”. Хто, відповідно, віддає шану картині, той у ній вшанує й царя, оскільки це його постать й показані його риси” [7, с. 19]. Афанасій робив акцент не на очевидній відмінності за сутністю між живою особою царя і бездушною матерією картини–портрета, а на подібності між образом і першообразом, яка дозволяє сказати, що той, хто бачив портрет, бачив і самого імператора. Цим закладалися граничні засади теоретичного обґрунтування іконописної репрезентації християнського Бога: у людській подобі Христа Бог має досконалу ікону Самого Себе.

Про еволюцію поглядів християнських мислителів щодо образотворчого мистецтва яскраво свідчить той факт, що вже у IV–V ст. ікони асоціювалися із самою сутністю християнської віри, яка сповідувалася не тільки через слово, але й через візуалізацію. У IV ст. в епоху розквіту богословської думки значна частина отців церкви у своїй аргументації звертається до зображень, як до чогось особливо важливого. Так, Василь Великий бачив у художньому образі більше переконливої сили, ніж у своїх власних словах. Свою бесіду в день св. мученика Варлаама він завершує зверненням до живописців, говорячи, що поступається місцем мові більш високий: “Доповніть своїм мистецтвом моє неповне зображення... Нехай буду переможений вашим живописанням славетних справ мученика: радий буду визнати над собою вашу перемогу. Подивлюся на цього борця, живіше зображеного на вашій картині... Нехай буде зображений й Подвигоположник у битвах Христос...” [3, с. 455]. Для Василя Великого важливий сам факт мучеництва, тому він особливо відзначає зображення руки – об’єкта тортур, із чим і пов’язані уявлення про повчальне значення події для глядача. Але домінантою композиції має стати образ Христа, оскільки саме він надихає на звитягу мученика. Введення постаті Христа надає глибокого символічного змісту зображенню, яке інакше могло би бути інтерпретованим просто як історичне відтворення події. Сміслові зв’язки, на яких ґрунтується монолітна структура такого зображення, відповідають меті найбільш адекватного вираження певної релігійної ідеї.

У контексті візантійської теорії образу постала особлива релігійно–естетична проблема: чи можна зобразити таємницю лику Христового, чи можливо виразити засобами мистецтва велич, красу та особливі риси його Боголюдської особистості? Важливі теоретичні положення для відповіді на це питання були розроблені Григорієм Нісським. Зокрема Григорій відзначає, що образ, створений художником, завжди відтворює конкретні риси особистості, а не всезагально абстрактну сутність. У цьому мислитель вбачає цінність художнього образу. На відміну від основної тенденції грецької естетичної думки, яка через свій космологічний характер надавала перевагу всезагальному, він “особливе” ставить вище за “всезагальне” [6, с. 286].

Звернення до унікально–особистісного свідчить про глибокий процес змін, що охопили всі галузі культури,

якісно змінивши розуміння і мистецтва, й історії. Основою і рушійною силою цього процесу стало визнання унікальності кожної людини, здійснене в межах іудео-християнського світогляду, в якому абстрактній космології античної філософії був протиставлений особистісний характер Абсолюту. Сила та історичне значення християнства полягали значною мірою саме в розумінні Абсолюту як особистості і через це – у формуванні особистісної сфери духу, що зумовило специфіку й усієї середньовічної естетики.

Григорій розумів образ не просто як ейдетичну відповідність зображення і першообразу, але як динамічну відповідність подібності і відмінності, або подібності як відмінності. Ця динамічна відповідність охоплює і діалектику кінцевого та безкінечного. Звичайно, повнота такої динамічної відповідності досягається в образі Христа. На думку Григорія Ніського, лик Сина є вираженням іпостасі Отця, тому споглядання краси його лица сприяє осягненню першообразу: “Поняття образу було б неможливо утримати, якби воно не мало виражених і незмінних рис. Хто споглядає красу образу, досягає також пізнання першообразу. А хто водночас у душі збагнув вигляд Сина, той закарбував у собі також вираз лику Отця: у певний спосіб один видимий в іншому” [5, с. 32]. Отже, образ наділяється передусім онтологічним, ейдетичним статусом. Зображення лица, за Григорієм, тільки тоді є справжніми, коли вони виражають певну особистість і мають власне буттєве самостояння. “Як кожне лице виражає особистість, яка дає йому буття, так і лик Ісуса Христа виражає іпостась Бога Отця... Немає відмінності волі між Сином і Отцем, оскільки Син є образом благодаті Божої відповідно до краси першообразу. Якщо хтось дивиться на себе в дзеркало, то образ в усьому подібний до оригінала, який і обумовив образ у дзеркалі” [4, с. 372]. Вкотре у своїх богословських міркуваннях він вдається до естетичної аргументації, використовуючи поширене в богословському дискурсі поняття “дзеркального образу”, за допомогою якого ілюструє зв’язок між образом і першообразом на основі тотожності та подібності. Григорій, разом з іншими візантійськими богословами, часто зіставляє поняття “лице” і “вид”, – різниця між якими не просто стилістична, але, безумовно, семантична. Якщо *лице* належить до сфери особливого, часткового, то “ейдос” (“вид”) виражає всезагальне онтологічне начало – сутність [4, с. 372–373].

Так візантійський богослов упритул підійшов до відповіді на питання, яке згодом стане центральним моментом дискусії іконоборчого періоду: як людське лице може стати символічною репрезентацією божественного лику? Відповідаючи на це питання, Григорій Ніський приділив особливу увагу художньо-естетичним аспектам, застосовуючи аналогії зі сферою художньої образотворчості: “Подібно до того, як живописці за допомогою різнокольорових фарб переносять людський вигляд на дошки, змішуючи фарби завдяки мистецтву наслідування так, що краса першообразу була із точністю передана зображенню, – так, на мою думку, і наш Творець, ніби фарбами, чеснотами змалював людський образ, як свою власну красу... Якщо й щось інше відшукаєш, за допомогою

чого передаються риси Божої краси, то й для нього знайдеш із точністю збережену в нашому образі подібність” [5, с. 16–17]. Тобто, Григорій вважав, що живописне мистецтво здатне відтворити за допомогою художніх засобів усю повноту людської краси й водночас наголошував на її подібності до краси божественного першообразу. Хоча для візантійського богослова божественна краса незмірно вища за будь-яку художню красу, однак наведена зіставлення свідчить про зростаюче значення художньо-естетичного аспекту богословського дискурсу.

У контексті цих міркувань Григорій Ніський глибоко переосмислює уявлення про божественну трансцендентність. На його думку, Бог усе містить у собі і все перевершує, дарує творінню динаміку незліченних відмінностей і водночас є безкінечно трансцендентним відносно свого дару. Божественна трансцендентність в його розумінні – не безкінечна віддаленість, а дивовижна повнота всіх блаженств і краси, яка динамічно виражає себе в досконалих творіннях. На противагу статичним ієрархіям античної метафізики Григорій розробляє справжню динамічну онтологію, а разом із нею – нові поняття про зв’язок між божественним архетипом і його тварним образом. У його розумінні людство – послідовне становлення творчого акту Бога, який створив людину за своїм образом. Цей образ існує лише у повноті різноманітних співвіднесень із божественним прототипом. Водночас йому вдалося помислити божественну безкінечність в естетичному модусі не як безформне піднесене, що переважає над прекрасним і нівелює його, а як безкінечний прояв прекрасного у всіх сутнісних вимірах, яке із своїх божественних першоджерел щедро наділяє красою суще. Тобто, Григорій наголошував не на віддаленості божественного, а на божественному самовираженні і самовиявленні Творця у прекрасних та досконалих творіннях, у тому числі – й у витворах мистецтва.

**Висновки.** Проблема художньо-образної репрезентації божественного має особливе значення для християнства. Гострота цієї проблеми зумовлена парадоксальністю та антиномічністю християнського віровчення, суперечливістю між раціонально-логічними та ірраціонально-містичними елементами богословського дискурсу, а також певними розбіжностями між богословською теорією і художньою та культовою практикою. Здійснений аналіз засвідчує, що упродовж IV–V ст. ставлення християнських богословів до образотворчого мистецтва зазнало суттєвих змін. Визнавши його необхідність як найефективнішого засобу вираження християнських ідей, їх пропаганди та поширення, візантійські богослови прагнули взяти його під контроль, визначити його статус і головні функції. Саме з цього періоду теоретичне богослов’я стало тим основним чинником, який ідейно скеровував церковне мистецтво і надихав його творців. Теоретичні засади образно-символічної репрезентації божественного були розроблені у ранній візантійській патристиці в контексті тринітарних і христологічних дискусій. Образ Христа трактувався як художня репрезентація Його божественно-людської іпостасі. Таке розуміння образу мало вагомі наслідки для утвердження сакрального статусу мистецтва в

християнській культурі: ікона стверджувалася як сакральний образ, що засвідчує історичну істину Боготілення; вона асоціювалася із самою сутністю християнської віри, яка сповідувалася не тільки через слово, але й через візуалізацію, тобто визнавалася рівнозначність словесної та візуальної репрезентації священного.

#### Список використаних джерел

1. Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы / Сергей Аверинцев. – М. : Coda, 1997. – 343 с.
2. Бычков В. В. 2000 лет христианской культуры sub specie aesthetica: в 2-х т. / Виктор Бычков. – М.–СПб.: Университетская книга, 1999. – Т.1: Раннее христианство. Византия. – 1999. – 575 с.
3. Василий Великий. Беседа в день св. мученика Варлаама / Василий Великий; [пер. укр. під ред. Патріарха Філарета (Денисенка)] // Творіння в 2 т., 4 кн. – К.: Видавничий відділ УПЦ КП, 2010. – Т.1, Кн.2. – С.452–455.
4. Григорий Нисский. К эллинам / Григорий Нисский; [пер. с древнегреч. Л. С. Кукушкин] // Мистическое богословие Восточной Церкви: антология. – М. : ООО “Издательство АСТ”; Харьков: “Фолио”, 2001. – С.371–385.
5. Григорий Нисский. Об устройении человека / Григорий Нисский [пер. с древнегреч., прим. и послесловие В. М. Лурье]. – СПб. : Аксиома, Мифрил, 1995. – 176 с.
6. Харт Д. Красота бесконечного: эстетика христианской истины / Дэвид Харт; [пер. с англ. А. Лукьянов]. – М. : Библиско–богосл. ин–т св. апостола Андрея, 2010. – 673 с.
7. Шенборн К. Икона Христа. Богословские основы / К. Шенборн; [пер. с нем. Е. М. Верещагин]. – М. : Христианская Россия, 1999. – 232 с.

#### References

1. Averintsev S. S. Poetika rannevizantiyskoy literatury / Sergey Averintsev. – M. : Coda, 1997. – 343 s.
2. Bychkov V. V. 2000 let hristianskoy kul'tury sub specie aesthetica: v 2-h t. / Viktor Bychkov. – M.–Spb.: Universitetskaya kniga, 1999. – T.1: Rannee hristianstvo. Vizantiya. – 1999. – 575 s.
3. Vasylii Velykyi. Besida v den' sv. muchenyka Varlaama / Vasylii Velykyi; [per. ukr. pid red. Patriarkha Filareta (Denysenka)] // Tvorinnia v 2 t., 4 kn. – K. : Vydavnychiy viddil UPTs KP, 2010. – T.1, Kn.2. – S.452–455.
4. Grigoriy Nisskiy. K ellinam / Grigoriy Nisskiy; [per. s drevnegrech. L. S. Kukushkin] // Misticheskoe bogoslovie Vostochnoy Tserkvi: antologiya. – M. : OOO “Izdatel'stvo AST”; Harkov: “Folio”, 2001. – S.371–385.
5. Grigoriy Nisskiy. Ob ustroenii cheloveka / Grigoriy Nisskiy [per. s drevnegrech., prim. V. M. Lur'e]. – SPb.: Aksioma, Mifril, 1995. – 176 s.
6. Hart D. Krasota beskonechnogo: estetika hristianskoy istiny / Devid Hart; [per. s angl. A. Luk'yanov]. – M. : Bibleysko–bogosl. in–t sv. apostola Andrey, 2010. – 673 s.
7. Shenborn K. Ikona Hrista. Bogoslovskie osnovy / K. Shenborn; [per. s nem. E. M. Vereschagin]. – M. : Hristianskaya Rossiya, 1999. – 232 s.

**Golovei V. Y.**, doctor of philosophical sciences, associate professor, head of the department of religious studies, The Lesia Ukrainka Eastern European National University (Ukraine, Lutsk), v\_golovey@ukr.net

#### The problem of pictorial representation of the Divine in the early Byzantine patristic

The article is devoted to the philosophical and aesthetic analysis of the concept of pictorial representation of the Divine in Byzantine theology of the IV–V centuries. The arguments of Byzantine Church Fathers in favor of visual anthropomorphic representation of God and the saints have been analyzed. It outlines the main provisions of the concept of the ontology of the image in the early Byzantine theology. It is proved that from this period the theoretical theology became the main factor that ideologically directed church art and inspired its creators, contributing to the approval of the sacred status of art in the Christian culture. Icon was firmly established as a sacred way of proving the historical truth of the Incarnation; it was associated with the very essence of the Christian faith professing not only through the word, but also through visualization; that is, has been recognized by the equivalence of verbal and visual representation of the Divine.

**Keywords:** graphic representation of the divine, image, aesthetic, sacred art.

**Golovei V. Yu.**, doctor of philosophical sciences, docent, head of the department of religious studies, Eastern European National University of Lesia Ukrainka (Ukraine, Lutsk), v\_golovey@ukr.net

#### Проблема изобразительной репрезентации Божественного в ранневизантийском богословии

Представлен философско–эстетический анализ концепта изобразительной репрезентации Божественного в византийском богословии IV–V вв. Проанализированы аргументы византийских отцов Церкви в пользу визуальной антропоморфной репрезентации Бога и святых. Раскрыты основные положения концепта онтологии образа в ранневизантийском богословии. Обосновывается, что именно с этого периода теоретическое богословие стало тем основным фактором, который идейно направлял церковное искусство и вдохновлял его создателей, способствуя утверждению сакрального статуса искусства в христианской культуре. Икона утверждалась как сакральная форма, удостоверяющая историческую истину Боговоплощения; она ассоциировалась с самой сущностью христианской веры, которая исповедовалась не только через слово, но и через визуализацию, то есть признавалась равнозначность словесной и визуальной репрезентации Божественного.

**Ключевые слова:** изобразительная репрезентация, божественное, образ, эстетическое, сакральное искусство.

\* \* \*

УДК 281.9(497.2)

**Димчик Р.**  
доктор, Університет Адама Міцкевича в Познані  
(Республіка Польща), dymczyk@wp.pl

#### БОЛГАРСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА: ВИТОКИ Й СЬОГОДЕННЯ

Висвітлюється історія Болгарської православної церкви від витоків до сьогодення. Її вивчення здійснювалося протягом тривалого періоду, однак існує потреба в узгодженні й систематизації інформації, що дозволить простежити процес становлення, циклічного розквіту й занепаду в історичній ретроспективі. Стаття репрезентує та інтерпретує розмаїття різних за походженням джерел. Так, християнство присутнє на Балканському півострові здавна. Глаголиця й кирилиця як алфавіти – найдавніші з відомих слов'янських абеток. Вони були створені двома братами та їх учнями, щоб переписати Біблію та інші тексти на слов'янські мови. Болгарська православна церква спочатку була поглинута греками. Згодом автокефальна Болгарська Патріархія підпорядковувалася Вселенському Патріарху в Константинополі, однак її статус було понижено до архієпископства в Охрид. Показано також, що монастирі (Охрид) відіграли значну роль у збереженні православної віри та національної самосвідомості болгарського народу.

**Ключові слова:** Балканський півострів, Болгарська православна церква, Охрид, Македонія, болгарський народ.

Християнство присутнє на Балканах майже з самого початку виникнення цієї релігії, адже вказані землі увійшли до складу християнського світу в часи апостолів. Апостол Павло, євангеліст Лука й апостол Андрій розпочали свої апостольські місії на сучасних болгарських землях [5]. Вважається, що Божа Матір благословила місце на Балканах, а саме – на Святій Горі Афон, для заснування там перших чернечих центрів. Протягом багатьох років вплив монастирів Афону поширювався на сусідні країни: на тамтешні монастирі Зографі, монастир Хиландар та монастир Святого Павла, який підтримував зв'язок із чернечими центрами в Болгарії. Тому маємо на меті висвітлити певні аспекти історії становлення й поширення християнства на території Болгарії, приділивши особливу увагу історії Болгарської православної церкви.

У районах Балканського півострова, які заселяли в VI ст. слов'яни, а в наступні століття – болгари [1, с. 464], у VII ст. було засновано Болгарську державу. Християнство з'явилося тут ще задовго до офіційного хрещення царя Бориса: у часи Римської імперії, коли в містах були перші християнські церкви. Так що вже в першому столітті нова релігія почала поширюватися в райони, завойовані римлянами у Фракії й Мезії. Той

факт, що ці області належали Римській імперії, призвів до появи й поступового поширення нової релігії в землях Балкан у III–IV ст. серед широких верств населення. Протягом цього періоду було створено чимало християнських громад. Згодом вони утворили метрополії, а мовою богослужіння стала мова найчисленнішого на той час фракійського племені бесси [3].

Поворотним моментом у розвитку християнства став 313 рік, коли імператор Костянтин дозволив вільно сповідувати християнство. Ще одним поштовхом у розвитку балканських міст стало перенесення столиці до Константинополя в 330 році. На Сході одним із центрів імперії також стало місто Сердика – сучасна Софія. У цьому місті перебував імператор Костянтин Великий і називав його своїм Римом (“Roma mea e Serdica” (“Сердика – мій Рим”). У той час Костянтин оселився з дозволу імператора в провінції Мезії (сьогодні – Північна Болгарія) через перші племена готів. У 340 році єпископ Вулфія зробив перший переклад готською мовою Нового й Старого Заповіту. У наступні роки, внаслідок тиску гунів, племена готів були змушені переселитися на захід Європи, несучи з собою й свою віру. Цікаво, що разом із міграцією готів поширювався в Європі також дух аріанізму. Після їхнього відходу з Балканських земель християнство продовжувало існувати там відносно недовго й поза стінами великих міст, таких як Адріанополь (Едірне), Філіпполо (Пловдив), Фессалоніки (Солунь), Сердика (Софія), Одесос (Варна), Томі (Констанца), Месембрія (Несебр), Наїсус (Ніс), Фокус (Скоп’є) і Бононії (Відень). Переслідування за часів Діоклетіана, а пізніше вторгнення гунів, остготів, вестготів, слов’ян і нарешті протоболгарів (приблизно з 679 року) зруйнувало тендітну основу християнства на болгарських землях. Як наслідок, тут перемогло язичництво.

Початок розбудови Болгарської православної церкви збігся з прибуттям у цей район у VI та VII ст., поперше, слов’янських племен, а згодом – протоболгарських. Новосели, у зв’язку з геополітичною ситуацією й близькістю Візантійської імперії, були змушені відмовитися від своїх попередніх релігій і вірувань. Для того, щоб уникнути війн і насильницького хрещення, вони вирішили хреститися добровільно, адже чудово розуміли, що під приводом навернення у віру Христа могла відбутися іноземна інтервенція.

Слов’яни, що хронологічно першими заселили Балкани, прийняли християнство в VI ст. Із появою на цих землях протоболгарських племен, що прийшли з районів Азії, відбулося повернення до язичництва, однак, як незабаром з’ясувалося, це було короткотривалим явищем. Стосунки солдатів із полоненими–рабами в імперії зумовили зацікавлення грецькою мовою, яка, крім того, була необхідною для налагодження комерційних відносин. Усе це створювало можливість для посилення контактів із християнською релігією.

Із моменту створення ханств у 681 році міжнародна ситуація сприяла поширенню в Болгарській державі християнської релігії. Якщо спочатку до неї проявили інтерес тільки слов’яни, то незабаром до них приєдналися й болгари. У кінцевому підсумку це призвело до прийняття християнства князем Борисом –

Михаїлом у 865 (або 864) році, що автоматично зробило християнство державною релігією: на практиці було зrealізовано принцип “cuius Regio, eius religio” [1, с. 201]. Однак прийняття християнства не вирішило всіх проблем між латинським Римом і візантійським Константинополем.

Князь Борис намагався вибороти незалежність для Болгарської церкви, а тому й розпочав дипломатичні переговори з Папою Римським щодо створення патріархату. Коли ж ці перемовини не принесли очікуваних результатів, він повернув свій погляд назад до Візантійської імперії.

На IV Константинопольському Соборі (869–870), скликаному для засудження патріарха Фотія [1], болгарське духовенство було представлено в якості почесних гостей. На спеціальній сесії Папа, а також представники з чотирьох патріархатів: Константинопольський, Олександрійський, Антиохійський та Єрусалимський, схвалили рішення прийняти Болгарську православну церкву до християнського Сходу. Болгарська православна церква посіла восьме місце в ієрархії – вищезгаданих чотирьох патріархів і трьох давніх архієпископств: Кіпр, Синай і Грузія. Спочатку вона була створена під юрисдикцією автономної архієпископії Константинопольського патріарха, насолоджуючись повною внутрішньою автономією, але незабаром отримала статус православної [5].

Свідченням зростання її важливості була місія святих Кирила й Мефодія в Моравію, а після її розпаду – просування учнів Братства Солунського до центрів у Преславі й Охридї. Введення слов’янської мови в літургії призвело до інтенсивного розвитку науки й болгарської літератури. Наступне десятиліття ще називають “Золотим століттям болгарської культури”. Болгарська мова стала мовою як церкви, так і держави, а сама Болгарія була регіональним центром культури південних слов’ян. Інтенсивний розвиток Болгарської православної церкви в цей період також зміцнив авторитет держави й форму розвитку феодальної системи в цьому регіоні.

Дякуючи військовим перемогам над Візантією в боях під Ахело (Ахелюю) і Катазиртом (Катазирта) поблизу Константинополя, болгарський цар Симеон міг називати себе царем, а свої землі – царством. Ці перемоги зміцнили позиції Церкви, адже для того, щоб стати рівноправним партнером, потрібно було боротися за її незалежність. Проявом цього стало проголошення автокефалії близько 919 року. У результаті поліпшення двосторонніх відносин у 927 році вона була визнана Візантією [4, с. 59].

У наступні роки через посилення тиску Візантії й поступову втрату землі на користь імперії болгарський патріархат був перенесений із Пжеславія до Доростола, потім у Софію, Маглену, Пшеспу, щоб нарешті дістатися до столиці панства Самуїла (976–1014) в Охридї, де в наступні роки спостерігався швидкий розвиток та розширення прав і привілеїв. Ця ситуація тривала недовго через падіння Болгарської держави й зміну геополітичної ситуації.

У 1018 році переможений імператор Василь II визнав автокефалію архієпископа Охридського, а також підтвердив його право власності й привілеї як першого

послідовника патріархату Болгарії. Натомість наступники імператора не дотримувалися такої терпимої політики щодо завойованих земель. Після смерті імператора Михайла IV архієпископ Охридський Іван із Дебару призначив патріархом грецького Леона з Пафлагонії. Ця зміна зумовила зміщення слов'янського духовенства з вищих церковних посад, одночасно розпочато й утиски проти слов'янської писемності та мови літургії.

Переслідування спричинили до сильного опору місцевого населення, один за одним вибухали національні повстання, такі як Петра Оделяна 1040 року й Георгія Войцеха в 1072 році. Їх поразка призвела до швидкої еллінізації й прийняття грецької мови боярами, буржуазією й духовенством, і тільки сільське населення продовжувало спілкуватися й молитися слов'янською мовою [4, с. 76].

Еллінізація духовенства допомогла Охридві в наступні століття – попри те, що панства Латинське, Болгарів, Сербів і Турків перебували під владою Візантійської імперії, їхній статус неавтокефальності дотримувався до 1767 року. Архієпископство Охридське успішно зберегло слов'янську літургію, мало вплив на розвиток слов'янської писемності, а пізніше активно допомагало борцям за незалежність Болгарії.

Території сучасної Болгарії в 1186 році були позбавлені офіційного керівництва церкви – у результаті реорганізації церковні структури були відрізані від архієпископа Охридського. Вони підпорядковувалися безпосередньо грецькій церкві, що призвело до негайного усунення слов'янської літургії й впровадження грецької. Ця “духовна неволя” і донині є причиною непорозумінь між болгарською й грецькою православною церквами. Також цікаво, що Болгарська православна церква оцінює цей період так само негативно, як і наступ турецького ярма.

Зміни відбулися лише через півстоліття – як ефект від успіху, спричиненого повстанням братів Асена й Петра в 1185–1186 роках, і поява другої Болгарської держави зі столицею в Тирново. Створення архієпископства в новій столиці країни є одним із факторів, що обумовив появу патріархату Болгарської православної церкви. У рамках цієї боротьби було надано архієпископу Тирново Василею – назва предстоятеля та архієпископа Болгарії та Валахії. Наступні роки принесли зростання в ранзі Болгарської православної церкви, що призвело до створення патріархату Болгарії відповідно до положень патріархів Церкви Сходу в 1235 році в Галліполі між Іваном Асеном II та імператором Яном III Ватажесем.

У цьому документі імператор і патріарх домовилися про заснування в Тирнові незалежної від Церкви Грецької Православної Патріархії. Добра організація й ефективне управління Православною церквою сприяло її розквіту в найближчі роки. Відомими стали в цей час Феодосій Турновський і патріарх Євтимій, їх учні, творці літератури й мистецтва.

Після того, як Тирново потрапило під зверхність султана в 1393 році, розпочалися серйозні проблеми. Патріарх Євфимій через своє безкомпромісне ставлення до турків, був знятий із посади, а болгарського патріарха підпорядковано Константинопольській ієрархії. Грецьке духовенство, використовуючи свій

суверенітет, внесло багато змін: наприклад, відхід від літургії слов'янською мовою і її заміна незрозумілою для простих людей грецькою. Освіту можна було здобути також тільки в грецьких школах у Тирново, Свистові, Котелю, Плевеню, Мельники, Сересі, Адрианополі та ін. Від імені церкви греки виступали і як судді, і як збирачі податків, що в результаті породило загальну зневіру в Церкві (під управлінням греків) як інституції. Неприйнятним для болгар було й те, що Константинопольський патріарх, що був главою православного християнства, мав найвищий ранг офіцер султана й лише за згодою міг вступати на посаду [5, с. 108].

Болгарський народ був позбавлений не тільки незалежності, але й паралельно розпочалося його насильницьке навернення в іслам. У XVI–XVII століттях були змушені змінити свою віру багато людей у Ловечі, Тетевені, Свіштову, Нікополі та Тирново, бо ті, хто не хотів цього робити, були вбиті, а їхні будинки зрівняні з землею. Це відбувалося в районі Разлог і Крупник, а в XVII ст. навернено в іслам мешканців кількох сіл у районі Пжеславії. Згодом вони втратили свою національну самосвідомість, почуття приналежності до болгарського народу, забули болгарську мову.

Цей період збігся зі значною втратою майна Болгарською православною церквою. Крім конфіскації й розкрадання, багато релігійних будівель були просто зруйновані або перетворені на мечеті. У самому тільки Тирнові знищено 18 церков на пагорбі Трапезица, храм на честь Сорока мучеників став мечеттю, церква Пресвятої Діви – банею. У районі Пловдива знищили понад 200 церков і 33 монастирі, багато інших культових споруд по всій країні перетворено на мечеті.

У першому повстанні в Тирново в 1598 році взяли участь і сановники церкви: митрополит Діонісій із Тирново і єпископи Феофан із Ловеча, Єремія з Русово, Спиридон із Шимену й митрополити з області Фракія, а також більше тридцяти священників із Нікополя та Тирново. У другій половині XVI ст. архієпископ Афанасій Охридський був ініціатором визвольних рухів, а в 1737 році був повішений за патріотичну діяльність митрополит Симеон Самокова. Багато інших священнослужителів, таких як Георгій із Кратова (1515), Нікола з Софії (1515), єпископи Вісаріон зі Смолені (1670) чи Дамаскін із Габрово (1771) також віддали своє життя за релігійні переконання.

Дуже важливе місце на культурній мапі Болгарії посідали монастирі, так як вони допомагали зберегти не тільки віру, а й почуття етнічної ідентичності та релігії. Не можна не оцінити їх величезний внесок у боротьбу за збереження християнської релігії, а також у процес пробудження національного духу, політичної та громадської свідомості болгар. У монастирях Зограф і Хиландар, а також Ріла, Троян, Дріановський та ін. простих людей учили читати й писати. Найвідомішими чернечими школярами були такі: Владислав Граматик (XV ст.), Дмитро Кангакузен (XV ст.), піп Пейо (XVI ст.), Матеуш Граматик (XVI ст.) й отець Теодор Врачанський (XVI ст.).

У період Османської імперії в православних країнах, які перебували під її гнітом, з'явилося цікаве явище – новомученство. Новомучениками називали людей, що в

будь-якій формі віддали своє життя за християнську віру. Багато з них були підготовлені своїми духовними наставниками, аби в майбутньому зробити подвиг на зразок мученицької смерті. Від падіння Константинополя в 1453 році до грецького повстання щодо незалежності Криту в 1867 році чимало південних слов'ян, у тому числі й жителів Болгарії, добровільно віддали свої життя за віру в Христа, одночасно сприяючи консолідації своїх співвітчизників навколо Православної церкви. Це питання обговорював широко грецький учений Константинус Нічортиса [6].

Велику роль у збереженні національного духу відіграють так звані традиційні ченці (*taxidioties*), мандрівні ченці або подорожуючі – усі ті, хто простував територією балканських країн, аби отримати фінансову підтримку–пожертви для монастирів. Їх подорожі землями Балкан супроводжувалися поширенням християнського вчення, розмовами з громадськістю, зміцненням серед народу патріотичного духу. Багато виступів проти турків почалися з монастирів, що сприяло болгарському національному відродженню.

Прикладом може слугувати діяльність Паїсія Хіландерського, який “Історію слов'яноболгарську” розпочинав словами: *“Внимавайте вие, читатели и слушатели, роде български, които обичате и имате приשרце своя род и своето българско отечество и желаете да разберете и знаете известното за своя български род и за ващите бащи, прадеди и царе, патриарси и светии как изпърво са живели и прекарвали. За вас е потребно и полезно да знаете известното за делата на ващите бащи, както знаят всички други племена и народи своя род и език, имат история и всеки грамотен от тях знае, разказва и се гордее със своя род и език. Така и аз ви написах подред това, което е известно за вашия род и език. Четете и знайте, за да не бивате подигравани и укорявани от други племена и народи. [...] Написах я за вас, които обичате своя род и българското отечество и обичате да знете за своя род и език. Препишайте тая историйца и платете, нека ви я препишат, които умеят да пишат, и пазете я да не изчезне!”* [8].

У другій половині XVIII ст. розпочалося національне відродження, яке мало на меті відродити незалежну від греків Болгарську православну церкву. Прихильниками цього були Кирило Пейчінович († 1845), Спиридон із Габрово (XVIII ст.), Йоахім Кучовські († 1820), що посилалися у своїх роботах на ідеї Паїсія – “батька болгарського народу”, а також Софроній Врачанські (1739–1813), котрому належать такі слова: *“Затова ся трудя и аз сеги, денем и ноцем, да изпиша няколко книги по нашему болгарскому языку. Та ако не би возможно меня да сказувам им сас уста моя да чуют от мене грешнаго някой полезное поучение, а тие да прочетут писание мое и да уползуются. И за мене, недостойнаго. Бога да молят невежество мое изправити и трудившаго ся прощение сподобити, да би получили и нам десних стоянних в ден страшнаго въздаяния. Амин!”* [7, с. 49].

Протягом п'ятисот років окупації турки намагалися асимілювати завойоване болгарське населення, а тому постійно здійснювали напади на церкву й православну віру. Тим не менше, це не привело до бажаного результату. Одним з елементів боротьби стала Битва за

незалежність, ініційована Константинопольським патріархатом. Хорошим стартом у цьому процесі стало скликання ради церкви в 1858 році. І хоча з 30 епархій у ньому взяли участь представники тільки чотирьох, вони зробили значний вплив на положення II Ватиканського собору. До підписання соборного протоколу, скликаного представниками Великого Тирново, зокрема Ніколя Мінчоглу, також приєдналися три інших болгарських делегати. Це змусило визнати патріархат й архімандрита Іларіона Стоянова, що на поліг на святкування Великодня 3 (16) квітня 1860 року в Стамбулі. Під час літургії він назвав ім'я Константинопольського патріарха й проголосив незалежність Болгарської православної церкви.

Невдовзі Іларіона було звільнено з посади за рішенням турків, однак це не завадило йому звернутися до болгарського народу з прокламацією й закликати до продовження боротьби за незалежну болгарську церкву. Завдяки його зусиллям та зусиллям багатьох людей протягом чотирьох десятиліть із населення трьох провінцій Мезії, Фракії та Македонії створено повноцінну націю.

У 1870 році, за наказом султана, знову було призначено патріархат – “болгарський екзархат”. В одному з пунктів акту, підписаного султаном, говорилося про існування церкви серед людей із різних епархій з усіх провінцій. Протягом півтисячі років це було перше неформальне визнання болгарського народу в цілому. Після багатьох років страждань, насильства й спроб стерти з історії болгарський народ він знову з'явився на міжнародній арені.

Константинопольський патріархат не погодився з автономією болгарських земель, що під час Ради Церков Православних, скликаного 16 вересня 1872 року, призвело до виключення “болгарського екзархату”, визнаного “схизматичним”. Незважаючи на ці дії й постійні спроби дискредитації, до 1913 року екзархат суттєво впливав на свідомість нації, в основному за рахунок розвитку освіти. За даними, тільки в області Македонії та Адріанополя екзархат мав 1379 шкіл, у яких працювало 2 266 вчителів і навчалось 78 854 учні [2]. На жаль, Болгарія ці райони втратила після Першої світової війни.

У 1913 році екзарх Йосиф I переніс місце екзархату зі Стамбула в Софію, бажаючи бути ближчим до своїх вірян. Його смерть у 1915 році позбавила болгарський екзархат на багато років харизматичного духовного лідера, хоча при цьому й здійснювалася інтенсивна видавнича та освітня діяльність. Чимало пунктів мирних договорів, укладених після Першої світової війни, призвели до значного ослаблення Болгарського екзархату. Багато сановників церкви не могли погодитися з втратою епархії в Македонії та Егейській Фракії. Це невдоволення призвело до активізації діяльності, спрямованої на зміцнення ослабленої позиції Церкви. Одним із проявів цієї боротьби була масова видавнича офензива – друк відозв–релігійних позицій.

Звільнення Болгарії в 1944 році створило умови для переобрання глави церкви. За сприяння інших православних церков (в основному Російської православної церкви), 22 лютого 1945 року Константинопольський Патріарх спеціальним указом



(*thomos*) надав автокефалію Болгарській православної церкви, а в 1953 році було обрано болгарського митрополита Кирила Пловдива. У церемонії взяли участь представники різних церков.

У наступні роки посилення Православної церкви, її зростання стримувалося комуністами. Однак у 80–х рр. ХХ ст. хвиля змін, яка охопила всю Східну Європу, призвела до справжнього відродження Болгарської православної церкви.

Обговорюючи найновішу історію Болгарської церкви, ми не можемо залишити без уваги таку важливу подію, як розкол у її лоні. На початку 90–х рр. ХХ ст. комуністичний уряд змусив церковних ієрархів розірвати свої зв'язки зі Священним Синодом, оголосити вибори Патріарха Максима незаконними й призначити новий Синод. Це зумовило розкол у Церкві й на багато років паралізувало її розвиток. Згодом таки вдалося майже повністю усунути релігійні протиріччя, але й надалі невеликі групи віруючих продовжували знаходитися поза її межами.

Ослаблення Болгарської православної церкви сприяло проникненню на її територію різних сект і було використане іншими християнськими конфесіями та релігіями, які активізували свою діяльність із пошуку нових віруючих у Болгарії. Інна Мердянова, обговорюючи релігійну приналежність болгар, виділяє такі конфесії й називає кількість вірян: православні: 6552751 (82,64%); мусульмани: 966,978 (12,2%); незадекларовані: 283,309 (3,57%); католики: 43,811 (0,55%) плюс 18000 католиків східного обряду; протестанти: 42,308 (0,53%); невіруючі: 24,807 (0,31%); інші: 14,937 (0,19%) і євреї 1363 (0,02%) [9].

Сьогодні Болгарська православна церква налічує близько 6 мільйонів послідовників, зосереджених у майже 2600 парафіях, розділених на 11 єпархій. Дві з них перебувають поза межами Болгарії: Західна й Центральнo–Європейська зі штаб–квартирою в Берліні, а також Американсько–Австралійська зі штаб–квартирою в Нью–Йорку. У Болгарії щораз інтенсивніше зростає духовне життя – у Софії й Пловдиві працюють духовні семінарії, а в університетах у Софії, Великому Тирново і в Шумені повернено до життя теологічні факультети.

Підсумовуючи, потрібно сказати, що обсяги статті не дають змоги всесторонньо висвітлити історію Болгарської православної церкви, однак варто підкреслити, що вплив Святої Гори на розвиток, допомогу в збереженні та відродженні православної церкви в Болгарії залишається досить суттєвим, а православні монастирі були й досі є центрами болгарської духовності. Понад дванадцять століть Болгарська церква впливала на історію цієї країни та на повсякденне життя її мешканців. Вона зуміла пережити найважчі періоди у своєму розвитку: візантійську залежність, турецьке винищення християн, заборони комуністичного режиму. Під час кожного з цих етапів Церква була пригніченою й репресованою, а її члени піддавалися переслідуванням і вбивствам, однак кожного разу їй вдалося відновити. Після візантійської залежності прийшов розквіт в період існування Другого Болгарського Царства, після п'ятисот років османського гніту вдалося заново створити Екзархат, а після змін 1990 року – церкви заново були заповнені віруючими. І

хоча сьогодні перед православ'ям Болгарії стоїть багато проблем, однак є всі підстави вважати, що позиції Церкви досить сильні й вона зможе з ними легко впоратися.

#### Список використаних джерел

1. Encyklopedia popularna PWN. – Warszawa, 1998. – Т.ІІІ.
2. Obretenov B. Spirituals leaders of Bulgaria. Ecclesiastics, educators enlighteners. – Sofia, 1997.
3. Walczak–Mikołajczakowa M. Chrześcijańska Bułgaria. – Poznań, 2007.
4. Wasilewski T. Historia Bułgarii. – Wrocław, 1988.
5. Бойкикева С. А. Болгарская Православная Церков. Исторический очерк. – София, 2005.
6. Нихоритис К. Света Гора – Атон и българското новомъченичество. – София, 2001.
7. Софроний Врачански. Съчинения. – София, 1989. – Т.1.
8. Хилендарски П. История славянобългарска 1762. – София: Зографска чернова, 1989.
9. Merdjanova I. Uneasy Tolerance: Interreligious Relations in Bulgaria After the Fall of Communism // OPREE. – XXVI. – February, 2006.

#### References

1. Encyklopedia popularna PWN. – Warszawa, 1998. – Т.ІІІ.
2. Obretenov B. Spirituals leaders of Bulgaria. Ecclesiastics, educators enlighteners. – Sofia, 1997.
3. Walczak–Mikołajczakowa M. Chrześcijańska Bułgaria. – Poznań, 2007.
4. Wasilewski T. Historia Bułgarii. – Wrocław, 1988.
5. Bojkykeva S. A. Bolgarskaya Pravoslavnaya Cerkov. Ystorycheskyj очерк. – Sofy'ya, 2005.
6. Nychorytys K. Sveta Gora – Aton y' blgarskoto novomchenychestvo. – Sofy'ya, 2001.
7. Sofronij Vrachansky'. Schyneny'ya. – Sofy'ya, 1989. – Т.1.
8. Xylendarsky' P. Ystoryya slavyanoblgarska 1762. – Sofy'ya: Zografaska chernova, 1989.
9. Merdjanova I. Uneasy Tolerance: Interreligious Relations in Bulgaria After the Fall of Communism // OPREE. – XXVI. – February, 2006.

*Dymczyk R., Dr., Adam Mickiewicz University in Poznań (Poland), dymczyk@wp.pl*

#### The Bulgarian Orthodox Church: its foundation and contemporary period

*The article presents the history of Bulgarian Orthodox Church in the past. The research is focused on the history of the Bulgarian Church throughout the centuries. The article describes and interprets an amazing variety of sources. The Christianity has been present on the Balkan Peninsula since its beginnings. The Glagolitic and Cyrillic alphabets are the oldest known Slavic alphabets, and were created by the two brothers and their students, to translate the Bible and other texts into the Slavic languages. The monasteries played a great part in the preservation of the Orthodox faith and the national consciousness of the Bulgarian people.*

**Keywords:** Balkan Peninsula, Bulgarian Orthodox Church, Ohrid, Macedonia, Bulgarian nation.

*Димчик Р., доктор, Университет Адама Мицкевича в Познань (Республіка Польща), dymczyk@wp.pl*

#### Болгарская православная церковь: истоки и современность

*Освещается история Болгарской православной церкви от истоков до современности. Исследование ее истории осуществлялось на протяжении веков. Статья описывает и интерпретирует удивительное разнообразие источников. Христианство присутствует на Балканском полуострове от самого начала его истории. Глаголица и кириллица как алфавиты – самые древние из известных славянских алфавитов и были созданы двумя братьями и их учениками, чтобы перевести Библию и другие тексты на славянские языки. Монастыри сыграли большую роль в сохранении православной веры и национального самосознания болгарского народа.*

**Ключевые слова:** Балканский полуостров, Болгарская православная церковь, Охрид, Македония, болгарский народ.

\* \* \*

Лимонченко В. В.

доктор философских наук, профессор кафедры философии им. профессора Валерия Григорьевича Скотного, Дрогобычский государственный педагогический университет им. Ивана Франко (Украина, Дрогобыч), volim\_s@mail.ru

### СОВРЕМЕННЫЙ МИР И ЕВАНГЕЛЬСКИЙ ОБРАЗ ДЕТСТВА

*В центре внимания – детство в качестве особого феномена человеческого бытия, когда оно предстаёт в качестве принципа человеческой жизни. В реально действующих формах отношения к детям преобладает дидактическое менторство, не выходящее за пределы самоценности детства. Но возможен иной образ ребенка. Речь идет о таком содержании детства, которое может быть названо философским аспектом детства. Дети являют собой меру человеческого бытия – вхождение в состояние детскости принадлежит высшим состояниям, т.е. детство задаёт тот горизонт, в котором конституируется человек. Смысл тезиса о чуждости современной цивилизации и детства можно выявить через евангельское понимание детства. В Евангелии детство предстаёт как будущее состояние и в этом детство сродни юродству. Состояние детства и юродства – это особая чувствительность к правде. Возникает параллель между юродством и детством в аспекте актуальной собранности в настоящем, когда исчезает расчет, но зато есть непосредственная радость от вхождения в измерение не от мира сего. Такое состояние предельной актуализации указывает на недопустимость склонять небесное перед земным и действовать так, как в основном действует современный мир – прежде всего благосостояние и благополучие (деньги и здоровье), а остальное все приложится. Вот та точка, в которой современная цивилизация отчуждена от Евангелия, что устраняется в состоянии юродства и детства, которые задают предельную меру христианину.*

**Ключевые слова:** детство, юродство, открытость, свобода.

*(статья друкується мовою оригіналу)*

Трудно представить более существенную проблему человеческой жизни, чем нахождение и утверждение истинных форм детства, что предполагает отнюдь не эмпирическое отношение к феномену детства. Подход к детству как периоду доминирования “эмпирии”, как периоду жизни, когда освоение происходит через осязание, облизывание не позволяет увидеть в детстве сущностное и главное, а именно – то, что детство предстает идеальным прототипом человеческой жизни. Есть более существенные основания видеть детство своеобразным теоретическим принципом, образцовой для взрослых ситуацией, что позволяет рассматривать детство в качестве порождающей человеческую жизнь “теоретической” деятельности. Правда, не в обыденно-научном словарно-энциклопедическом смысле, а как такой феномен, что задаёт парадигму и предстает всеобщим основанием всех дальнейших форм, т.е. рассматривать детство как эсхатологическую реальность. Это возможно при условии евангельского понимания детства.

Феномен детства освещен в трудах педагогических (В. Зеньковский, В. Сухомлинский, К. Ушинский, Ф. Фребель, С. Соловейчик), психологических, особенно тяготеющих к психоанализу (Л. Выготский, Д. Эльконин, Л. Демоз, Э. Эриксон, Ж. Лакан), историко-этнографических (М. Мид, И. Кон, Ф. Ариес). Обстоятельный материал по специфике детства обнаруживается в детской литературе и литературе о детях – Л. Толстой, К. Л. Льюис, Дж. Р. Р. Толкиен. На идеи данной статьи значительное влияние имеет творчество Ф. Достоевского, которое содержит пронзительную боль и тревогу за детей; причем дети и детскость взрослых в улыбках, выражениях лица, ощущениях встречаются очень часто в его романах.

**Цель статьи** – рассмотреть детство в качестве особого феномена человеческого бытия. Детство

осмысляется в аспекте обретения человеком открытости и свободы, т.е. реализуется видение его в качестве исходного принципа человеческой жизни.

Дети и христианство – очень привычное и не парадоксальное сочетание. Место и роль детства в Библии – широкая и многомерная тема. Появляются дети после грехопадения – этот факт можно понимать натурально-естественно, но сразу же обнаруживается и иное измерение. Какой смысл явлен нам в детях: наказание за грех (как первоуродный, так и плотские улады), естеством обусловленное продолжение рода или благодатный дар Неба среди земного существования? Ф. Достоевский утверждает однозначно: “Всё, что остаётся нам от рая, – это детский смех и пение птиц” и есть все основания видеть в его словах не просто метафору, но выражение роли детства как особенного состояния духа. Первое, что фиксируем сразу, это настойчиво и последовательно проводимое в Священном Писании противопоставление: Бог для человека не просто Вседержитель, Господь, но Отец наш Небесный, человек усыновлен Богом, он наследует Ему – но не по естеству, самопроизвольно-безлично, а “свободно избранным сыном свободно избранных родителей”. Связка “рождение-творение-усыновление” чрезвычайно значима для Божественного домостроительства (а значит, и для антропологии). Следующий момент обусловлен диалогичной открытостью Бога своему дитяти, – раскрытие ипостасей Троицы в системе отношений Отец-Сын, по своей глубине это настолько сложная тема, что к ней страшно и подступиться. Если названные два аспекта еще могут пониматься в духе метафорического символизма (что, на мой взгляд, редуцирует библейские смыслы), то евангельская речь, касающаяся детства, явственно реальна и конкретна.

В естественном (а можно и секулярном, или даже языческом) порядке жизни дети и детство связаны с прошлым, что и предопределяет аспект значимости детства с этих позиций. *Все мы родом из детства* – это широкоизвестное выражение Сент-Экзюпери гораздо глубже смысла определительной причинности, фиксируемой с естественных оснований, но именно эта роль детства осмыслена и задействована больше всего в современном мире. То, что взрослый несет в себе ребенка, выполняющего детерминирующе-причиняющую функцию по отношению к образу жизни, языку, привычкам, поступкам взрослого, – бесспорно, но необходимо многообразное осмысление зависимости взрослого от его детства, имеющиеся исследования по этой теме порой тяготеют к натуралистической однозначности. Так, фрейдистские вариации на тему детства достаточно часто имеют явно односторонний, урезанный характер, хотя нельзя не отметить благотворную роль психоанализа в решении многих проблем и детей и взрослых. Вызывает сомнение и подход к детству современной педагогики. Речь идет не о книгах, которые очень различны и по цели, и по стилю, и по значимости, но о реально действующих формах отношения к детям [7], в котором преобладает дидактическое менторство, не выходящее за пределы самоценности детства. Но возможен образ ребенка как равного в правах с взрослыми, как целостного и самоценного

человека. Это – открытие XX века, хотя такая ипостась, такой лик детства просвечивает во всей человеческой истории. Речь идет не о новом, универсальном подходе к детям, снимающем социокультурный контекст развития и ставящем детство вне исторических форм его осуществления. Речь идет о таком содержании детства, которое по своей сути может быть названо философским аспектом детства.

Хорошо известна значимость детства в развитии индивида. Точное количественное выражение составляющей детского возраста в способностях взрослого человека приводится разное, но несомненно, что детство каждого человека закладывает ту основу, которая в дальнейшем разворачивается, эксплицируется. Более того, мерой возможностей человека может выступать детство – поскольку оно представляет собой предельную открытость. И тогда отношение переворачивается: не взрослые лепят и формируют детей, а детство, как вновь рожденная душа, определяет человека. Взрослые играют роль не формообразующего фактора, а лишь условия развития. А потому и цель следует ставить не изменения ребенка путем влияния на него как на еще только будущего человека, а лишь как изменения условий, влияния на условия жизни этого человека. Что происходит в детстве и как рождается душа, которая жаждет любви и ласки, – невозможно расписать рецептурно-методически. Чудо произнесения первого слова, и даже ранее – чудо первой встречи взгляда, осмысленность которого не столько предметная нужда, сколько бытийственная обращенность, – равносильно и равнозначно творению мира. Когда еще нет слов, нет поступков и даже деяний – но человек есть, вернее – присутствует. “Назовем существо человека присутствием. Вещи существуют. Животные живут. Человек существует как вещь, живет как живое существо, присутствует как может присутствовать только человек и все человеческое” [2, с. 24]. Поскольку существо человека – присутствие, новорожденное дитя (и даже еще не рожденное) полноценно присутствует в мире.

Именно такое содержание детства интересно, близко и даже поучительно для философии, ибо детство, как ничто другое в человеческой жизни и в человеческом мире, есть по сути своей первоисток и первооснова – философия же сама как некоторое знание и стремление есть поиск оснований, первопричин и первоистоков, архе. Детство во всей своей конкретной полноте есть вечно неготовое, незавершенное произрастание, которому предстоит осуществиться, и потому как чистая потенциальность, всевозможность совпадает со свободой. Как раз в этом и коренится главная проблема и мука детства: по своей сути, природе, форме оно есть “потенциальность, мочь стать тем, что оно еще не есть, а именно это мы называем свободой” [10, с. 254], и в то же время по своей наличной форме оно рабски стиснуто как неистовостью физических влечений, так и характером, нравом, образом жизни окружающих людей.

Дети являют собой меру человеческого бытия, бытия как такового – вхождение в состояние детскости принадлежит высшим состояниям: если не обратитесь и не будете как дети, не войдете в Царство Небесное (Мф

18:3), вечность – играющее дитя [9, с. 242], т.е. детство задаёт тот горизонт, в котором конституируется человек.

Доминирующим качеством современного мира можно назвать принципиальную чуждость его детству. Данный тезис требует отдельного и тщательного обоснования, что выходит за границы нашей темы, но некоторые краткие объяснения необходимы. Во-первых, на поверхности лежит социально-экономический аспект – и превышение смертности над рождаемостью в европейском регионе, происходящее никак не по причинам неразвитости экономической базы; и огромное количество или бездомных детей-бродяжек или неполноценного, несознательного родительства. Во-вторых, характерный для современности подход к детству с позиций взрослого – дети находятся во власти взрослого мира и в материальном, и в духовном смысле, и если первый выражается в пренебрежении запросами и интересами детей, то второй оборачивается невиданным насилием по отношению к детям, что наиболее губительно именно в духовной сфере. Проблема насилия по отношению к детству (не только детям, но детскости как таковой) сегодня стоит очень остро.

Взрослые не могут не устраивать детский мир по своему образу и подобию, значит дело, в конечном счете, в том образе и подобии, который взрослые несут в себе. И здесь высвечивается наиболее важный смысл тезиса о чуждости современной цивилизации и детства, который можно выявить через евангельское понимание детства и, значит, чуждость современной цивилизации детству оборачивается чуждостью ее Евангелию. Первое, что видимо сразу: если в естественном порядке детство принадлежит прошлому и поэтому не может не быть оставлено позади как подготовка к взрослой жизни, то в Евангелии оно предстает как завещанное будущее состояние. Если для З. Фрейда человек является жертвой своего детства, которое тянет его назад [5, с. 23], то слова Христа имеют противоположный смысл: *таковых есть Царство Небесное* (Мтф 19:13) – детство есть дар и путь. Интересно отметить, что парадигмальная заповеданность детства как блаженного состояния известна современному миру, но чаще всего внерелигиозное уподобление детству обретает формы инфантильности или педократии [4]. Очень убедительно толкование Блаженного Феофилакта архиепископа Болгарского, обращающего внимание на незлобие детей, их бескорыстную любовь к родителям и связывающего это с принятием проповеди Божественной как дитя, то есть, нисколько не раздумывая и не допуская в себе неверия [3]. Бесспорно рассмотрение детства как ситуации непосредственной близости какой-то главной мудрости, еще погруженной в безмолвие [6, с. 60], о которой наиболее выразительно свидетельство поэзии (и шире – искусства): Владимир Зелинский приводит строки Р. М. Рильке – *по крайней мере в детстве что-то сверх былого за предметами скрывалось* – но можно вспомнить и М. Волошина, и О. Мандельштама, и М. Цветаеву, и множество поэтических и прозаических свидетельств *гениальности ребенка среди буднично взрослых людей*.

Интересное углубление и расширение понимания возникает при сопоставлении детства и юродства, причем это сопоставление снимает с феномена юродства конкретно-сросшиеся формы (“грязь и лохмотья” по В. Экземплярскому) и обнажает незамутненное, основание. Детство и юродство в равной мере чужды рассудочно-расчетливому уму взрослого, по правилам устроенного мира – что не означает отсутствие собственной для них логики, определенного рода связности внутри этих миров. Только на первый взгляд кажется, что мотивация в них построена по принципу от противного, наоборот от принятого. При аккуратном погружении (чтобы не деформировать своим присутствием) можно увидеть характерную качественность этих феноменов – особенную чувствительность к правде. Всестороннее и объемное рассмотрение вопроса в чем состоит правда – тема отдельного исследования, но некоторые замечания возможны. Достаточно часто слова “правда” и “истина” употребляются синонимично, хотя при различении возникают оттенки и нюансы: о правде речь идет тогда, когда истина предстает в реализации ее, в применении к конкретной жизненной позиции – правда говорит о мере вхождения в истину (потому возможны противопоставления “философская истина и интеллигентская правда”). Различение истины и правды явственно из такого словоупотребления: в науке говорят об истине и нелепо спрашивать о правде, в искусстве речь идет о правде, к нему неприменимо понятие истины. Для экспликации собственного содержания понятия “правда” очень продуктивно введение его в проблему различения добра и зла, что сделал С. Соловейчик. Главное основание правды – это различение добра и зла: “Правда не добро и не зло, а граница между ними, тонкая, как лезвие бритвы. Правда в том, что граница между добром и злом есть” [8, с. 232]. Самое ужасное состояние мира – когда *добро и зло, все стало тенью* (А. Пушкин), когда *добро и зло внимают равнодушно* (М. Лермонтов). Самое опасное для духовного возрастания – состояние неверия в правду, вырастить ребенка без веры в правду и добро невозможно и вполне по-евангельски звучит вывод: “Самый опасный человек для детей не тот, кто дурно живет, а тот, кто считает, что и все люди дурно живут, что правды и вовсе нет на земле... У вас должен появиться ребенок? Обзаводитесь пеленками и верой в правду. Будем служить нашим детям верой и правдой, верой в правду” [8, с. 232].

**Выводы.** Итак, состояние детства и юродства – это особая чувствительность к правде: отсюда и бестактная бесцеремонная форма поведения без оглядки на то, как ты выглядишь, что от тебя ожидают, и откровенное высказывание утаиваемых воспитанными взрослыми смыслов (именно ребенку принадлежит критический вердикт “*а король-то голый!*”), и умение предельной актуализации эмоционально-волевой жизни, предполагающее самоценность настоящего. Очень знаменательно соединение в слове “настоящее” двух смыслов – неподдельно-истинное и актуально-действующее (в украинском языке эта двойственность видна более выпукло, поскольку возможен перевод слова “настоящее” и как “*теперішнє*” и как “*справжнє*”) – именно из их единения и рождается

мотивация поступков и юродивого, и детей, действующих по детскости, ведь хорошо известны варианты либо рано повзрослевших детей, либо мимикрии детей, угадывающих логику взрослых. Поступки по логике актуализированного настоящего выглядят бессмысленными и нелепыми с позиций рассудительной длительности и утилитарности, но именно в них явлено пренебрежение делами мирской заботы, в деянии предельного самозабвения очищается пространство мира для немирского, в богословии говорят о схождении Св. Духа. Серафим Саровский говорит, что необходимо упраздниться и тогда Дух Святой посетит и придет к нам в полноте Неизреченной своей благодати [1], поэтому человек должен искать дело (делаемое Христа ради, т.е. при полном упразднении, уничтожении, сведении себя на нет) для приобретения обильнейших даров Св. Духа. Возникает четкая параллель между юродством и детством в аспекте актуальной собранности в настоящем, во вневременной точке, когда исчезает длительная протяженность и счет (и расчет), не существует относительности “уже было” и “будет потом”, без чего нет мирской причинности – но зато есть ликующая радость от вхождения в измерение не от мира сего, есть претерпевание на себе и в себе обнаженности духа, состояние предельной актуализации, неподдельной взаправдашности, о котором в Евангелии сказано: *Итак не заботьтесь и не говорите: что нам есть? или что пить? или во что одеться? потому что всего этого ищут язычники, и потому что Отец ваш Небесный знает, что вы имеете нужду во всем этом. Ищите же прежде Царства Божия и правды Его, и это все приложится вам. Итак не заботьтесь о завтрашнем дне, ибо завтрашний сам будет заботиться о своем: довольно для каждого дня своей заботы* (Мтф 6:31–34). Слова Библии, приведенные пространно и целиком, без внимательного чтения могут звучать либо как пустое благое пожелание, либо как проповедь безответственности, но надо увидеть в них иерархию забот и потребностей – *ищите же прежде Царства Божия и правды Его, и это все приложится вам*, т.е. недопустимо склоняться небесное перед земным и действовать так, как в основном действует современный мир – прежде всего благосостояние и благополучие (деньги и здоровье), а остальное все приложится. Вот та точка, в которой современная цивилизация отчуждена от Евангелия, что и устраняется в состоянии юродства и детства, которые задают предельную меру христианину.

#### Список использованных источников

1. Беседа преподобного Серафима Саровского о цели христианской жизни [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://serafim-library.btv.ru/PublikaciiSerafima/pub-beseda-ss-ochr-jizni.html>
2. Биbihин В. В. Мир / В. В. Биbihин. – Томск: Водолей, 1995. – 144 с.
3. Блаженный Феофилакт, архиепископ Болгарский Толкование на Евангелие от Матфея [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.ostrog.spring-life.ru/tolkovnik\\_f/matf\\_19f.htm](http://www.ostrog.spring-life.ru/tolkovnik_f/matf_19f.htm)
4. Булгаков С. Н. Героизм и подвижничество / С. Н. Булгаков // С. Н. Булгаков Сочинения в двух томах. Том 2. Избранные статьи. – М.: Наука, 1993. – С.302–342. – (Приложение к журналу “Вопросы философии”).
5. Вдовина И. С. От переводчика / И. С. Вдовина // Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. – М.: Академический проект, 2008. – С.5–36. – (Философские

технології).

6. Зелінський В. Несведущая мудрость детства / В. Зелінський // Свяц. Владимир Зелінський. Взыскуя лица Твоего. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. – С.59–67.

7. Лімонченко В. В. Феномен дитинства в світлі християнської антропології / В. В. Лімонченко // Філософська антропологія та сучасність (пам'яті В. Г. Табачковського). Філософсько-антропологічні студії 2008. – К.: Стило, 2008. – С.396–405.

8. Соловейчик С. Л. Педагогіка для всіх: Книга для майбутніх батьків / С. Л. Соловейчик. – М.: Детская литература, 1989. – 367 с.

9. Фрагменти раних грецьких філософів. Частина 1. – М.: Наука, 1989. – 576 с. – (Пам'ятники філософської думки).

10. Франк С. Л. Непостижимое. Онтологічне введення в філософію релігії / С. Л. Франк // Сочинення / С. Л. Франк. – М.: Правда, 1990. – С.183–559. – (Приложение к журналу “Вопросы философии”).

### References

1. Beseda prepodobnogo Serafima Sarovskogo o celi hristianskoj zhizni [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://serafim-library.btv.ru/PublikaciiSerafima/pub-beseda-ss-o-chr-jizni.html>

2. Bibihin V. V. Mir / V. V. Bibihin. – Tomsk: Vodolej, 1995. – 144 s.

3. Blazhennyj Feofilakt, arhiepiskop Bolgarskij Tolkovanie na Evangelie ot Matfeja [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: [http://www.ostrog.spring-life.ru/tolkovnik\\_f/matf\\_19f.htm](http://www.ostrog.spring-life.ru/tolkovnik_f/matf_19f.htm)

4. Bulgakov S. N. Geroizm i podvizhnichestvo / S. N. Bulgakov // S. N. Bulgakov Sochinenija v dvuh tomah. Tom 2. Izbrannye stat'i. – М.: Nauka, 1993. – С.302–342. – (Prilozhenie k zhurnalu “Voprosy filosofii”).

5. Vdovina I. S. Ot perevodchika / I. S. Vdovina // Rikjor P. Konflikt interpretacij. Očerki o germenevitike. – М.: Akademicheskij projekt, 2008. – С.5–36. – (Filosofskie tehnologii).

6. Zelinskij V. Nesvedushaja mudrost' detstva / V. Zelinskij // Svjashh. Vladimir Zelinskij. Vzysskujaja lica Tvoego. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. – С.59–67.

7. Limonchenko V. V. Fenomen dytynstva v svitli hrystyjans'koj antropologii' / V. V. Limonchenko // Filososfs'ka antropologija ta suchasnist' (pam'jati V. G. Tabachkov'skogo). Filososfs'ko-antropologichni studii 2008. – К.: Stylos, 2008. – С.396–405.

8. Solovejchik S. L. Pedagogika dlja vseh: Kniga dlja budushhijh roditelej / S. L. Solovejchik. – М.: Detskaja literatura, 1989. – 367 s.

9. Fragmenty ranih grecheskih filosofov. Chast' 1. – М.: Nauka, 1989. – 576 s. – (Pamjatniki filosofskoj mysli).

10. Frank S. L. Nepostizhimoje. Ontologicheskoe vvvedenie v filosofiju religii / S. L. Frank // Sochinenija / S. L. Frank. – М.: Pravda, 1990. – С.183–559. – (Prilozhenie k zhurnalu “Voprosy filosofii”).

*Limonchenko V. V., Doctor of Sc. (Philosophy), professor of department of philosophy named after professor Valerii Grigorievich Skotnyj of Drogobych state pedagogical university named after Ivan Frank (Ukraine, Drogobych), volim\_s@mail.ru*

### Modern world and evagelic form of childhood

*The center of attention is childhood as the special phenomenon of human being when it appears as the principle of human life. In the really acting forms of disposition to children prevails the didactic mentoring that doesn't see the value of childhood. But there is another image of the child. It refers to a content of childhood, which may be called the philosophical aspect of childhood. The children are a measure of human being – entering into the state of childishness belongs to higher states, i.e. childhood sets the horizon, in which the individual is constituted. The meaning of the thesis of the alienation of modern civilization and childhood can be identified through the evagelic understanding of childhood. In the Gospel the childhood appears as a future state, and this is where the childhood is similar to foolishness for Christ. The state of childhood and foolishness for Christ is a special sensitivity to truth. There is a parallel between the foolishness for Christ and childhood in terms of actual readiness in the present, when the calculation disappears, but there is a direct joy from entrance into the measurement not of this world. Such state of limiting actualization refers to the inadmissibility before declining heaven to earth and act in such a way as basically acts the modern world – especially the welfare and well-being (money and health), and all the rest will follow. That is the point at which the modern civilization is alienated from the Gospel that disappears in the state of foolishness for Christ and childhood, which set the limit measure for Christian.*

**Keywords:** childhood, foolishness for Christ, sociability, freedom.

*Лімонченко В. В., доктор філософських наук, професор кафедри філософії ім. професора Валерія Григоровича Скотного, Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка (Україна, Дрогобич), volim\_s@mail.ru*

### Сучасний світ і євангельський образ дитинства

*У центрі уваги – дитинство як особливий феномен людського буття, коли воно постає як принцип людського життя. В реально діючих формах ставлення до дітей переважає дидактичне менторство, що не бачить самоцінності дитинства. Але можливий інший образ дитини. Мова йде про такий зміст дитинства, яке може бути названо філософським аспектом дитинства. Діти являють собою міру людського буття – входження в стан дитячості належить вищим станам, тобто дитинство задає той горизонт, в якому конститується людина. Сенс тези про чужість сучасної цивілізації і дитинства можна виявити через євангельське розуміння дитинства. У Євангелії дитинство розглядається як майбутній стан і в цьому дитинство споріднене з юродством. Стан дитинства і юродства – це особлива чутливість до правди. Виникає паралель між юродством і дитинством в аспекті актуальною зібраності в сьогоденні, коли зникає розрахунок, але є безпосередня радість від входження у вимір не від світу цього. Такий стан граничної актуалізації вказує на неприпустимість схилити небесне перед земним і діяти так, як в основному діє сучасний світ – насамперед добробут і благополуччя (гроші і здоров'я), а решта все додається. Ось та точка, в якій сучасна цивілізація відчужена від Євангелія, що усувається в стані юродства і дитинства, які задають граничну міру християнству.*

**Ключові слова:** дитинство, юродство, відкритість, свобода.

\* \* \*

УДК 286.15

**Чаплинський В. Г.**  
магістр релігієзнавства,  
Національний університет “Острозька академія”  
(Україна, Острог), vlad.chaplin@mail.ru

### ПРО ДУХОВНЕ ЗРОСТАННЯ В ЦЕРКВАХ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТІАН І БАПТИСТІВ УКРАЇНИ

*Проаналізоване поняття терміна духовність. Розкрито фактори, що впливають на духовний розвиток віруючих у церквах євангельських християн і баптистів. Розглянуто вплив духовного фактора на світогляд людей і як духовний потенціал церкви може змінити українське суспільство.*

*Духовний фактор відіграє важливу роль у суспільстві. Сучасність і майбутнє залежить від того, як буде реалізуватися духовний потенціал людини. Пізнання навколишнього середовища може характеризуватися як духовна діяльність.*

**Ключові слова:** мораль, суспільство, потенціал, свідомість, духовність, культура

Мета роботи полягає у вивченні духовного фактора в житті церкви євангельських християн-баптистів. Необхідно визначити наскільки здатні продукти духовного потенціалу церкви мати суспільну цінність. Чи може церква взяти на себе відповідальність забезпечення духовного орієнтування людей.

Щоб бачити проблему духовного в житті людини, необхідно відзначити трансцендентні причини його прояву. У цьому граничному для людини питанні завжди буде існувати новизна. З духовністю зв'язана орієнтація людини в навколишньому світі, так і у світі власної душі. Духовність є пробудженням внутрішньої дійсності людського ества. Духовне залишається вище розумової і моральної свідомості. Наскільки ми наближаємося до поняття даних величин залежить і життя людини. У цьому полягає новизна дослідження даного питання.

Відзначено, що духовний потенціал церковних громад сприяє зміцненню довіри до людей, розвитку суспільних інститутів, а також становленню економічного росту, технічному прогресу і стримуванню корупції, високим стандартам цивільних і політичних воль.

Для людини сьогодні необхідно вирішити проблему виживання, надійного забезпечення життя. Людині важливий стабільний духовний ріст його особистості і суспільства в який він живе. Що таке духовність? Для того, щоб представити значення цього слова недостатньо зрозуміти, що таке розум, раціональність, культура мислення, рівень і якість знань. Освита не може дати повної відповіді на питання, що таке духовність. Однак без перерахованого вище не може бути духовності. Необхідно визначити поняття духовність. Ми знаходимо використання цього терміна в релігійній і ідеалістичній філософії. Тут духовність представлена як самостійна духовна субстанція [2]. Освіта: визначення долі світу і людини входить у її функції. Психологія, досліджуючи психічну і свідому діяльність, поняття духовності практично не використовує. Термін духовність можна використовувати в концепції “духовного відродження”, а також використовувати його, досліджуючи “духовне виробництво”, “духовну культуру”, “духовний потенціал” і т.п. Щоб розглянути проблему духовного в житті людини, необхідно вказати трансцендентні причини його прояву. У цьому граничному для людини питанні завжди буде існувати новизна. Це зв'язано з питаннями орієнтації людини в навколишньому світі, так і у своїй власній душі. Духовність є пробудженням внутрішньої дійсності людини. Духовне залишається вище розумової і моральної свідомості. Нас колько ми наближаємося до поняття цих величин залежить і саме життя людини [3]. Для людини важливо зрозуміти духовне. Пізнаючи духовний світ внутрішнім життям, людина розвиває духовні здібності. Через пізнання духовного відбувається відкриття високих істин і моральне поведіння стає нормою. Плотської розум перетворюється під впливом духовного. Тут відбувається подолання фізичної природи. У духовному розвитку відбувається зміна світогляду, відбувається формування духовного у фізичному тілі. З'являється суспільство духовних людей, що характеризується новою якістю життя. Тіло може використаний як інструмент духовного. Людині ж не дано зрозуміти духовної глибини. Сенса життя – це духовне народження людини. Духовна сила людини залежить від її духовного росту. У залежності від того, як людина розвивається в духовному плані, визначається його духовна воля. Духовно зріла людина піклується про благо інших людей. Людство існує завдяки відродженим людям. Освіта сама по собі не може змінити людини. Воно тільки подає інформацію для людини, але змінити її не може. Розум людський не знаходить себе у світських науках і шукає себе в релігії. Організована релігія може дати людині духовний підйом і підготувати до духовного росту, але корінних змін природи людини і суспільства при цьому не відбувається. Вище нашої розумової і моральної свідомості є Божественне, духовне. Коли ми стикаємося з Божественною, духовною силою, ми маємо необхідний результат. У звичайному житті духовний розвиток особистості зустрічається з брутальною і неосвіченістю. Ідеали моралі в суспільстві є скоріше розумові конструкції, чим духовні істини. Авторитетні теорії різних систем етики можуть затверджувати абсолютні стандарти. Однак на практиці результати, на

які вони претендують, не досягаються. Божественне, духовне так і залишається вище розумової і моральної свідомості [20]. Духовна свідомість відрізняється від розумового. Духовна свідомість не виражається в інтелектуальності, в ідеалізмі, не в етиці і чистій чи моралі аскетизмі. Це не релігійний і не емоційний підйом духу. Це навіть не сполучення прекрасної мови. Але це все є цінністю для розумової свідомості і життя людини. Але духовність є пробудження внутрішньої дійсності людини. Духовна людина не вирішує свої проблеми через розумові принципи, а створює духовні основи для життя [5]. Для нього важлива любов до ближнього. Духовний початок впливає на життя людини безпосередньо духовними способами. Духовне перетворення визначається тим, коли людина приносить корисні духовні плоди. Як життєві фізичні процеси прагнуть до розвитку своїх сил, так і духовне життя людини прагне до творчості, радості і красі. Внутрішня логіка розвитку духовності в житті людини виражається через спілкування з Богом, відродження і перетворення особистості. Цій же логіці підлегли і формування духовного потенціалу. Спочатку людина знайомиться з духовними цінностями, потім вони закріплюються в його свідомості і поведінні. Після цього духовний потенціал починає приносити плоди, впливати на навколишніх. Створюється церква, що впливає на суспільство [1].

Продукти духовного потенціалу мають суспільну цінність. Результати дії духовного потенціалу обмежені помісними церквами. Людина через перетворення одержує доступ до плодами духовного потенціалу: моральності, соціальним чеснотам, служінню в церкві. В даний час служіння баптистських церков не може розраховувати на результати в загальнонаціональному масштабі. Щоб набрати сил для повноцінного служіння варто звернути увагу церков. Щоб набратися сил для повноцінного служіння варто звернути увагу на служіння церков. Соціологічні дослідження не дають повної картини духовного життя суспільства [21]. Сьогодні в суспільстві падає чисельність віруючих, знижуються моральні норми, не одержують розвитку цивільні чесноти. Але ж без євангельських цінностей падає суспільна мораль, законопослушність, довіра до влади, трудова і ділова етика. На Україні затребувані ідеї, в основі яких творчий духовний потенціал. Суспільство України переживає період масштабних перетворень. Відбувається нова самоідентифікація, продовжується пошук власної ідентичності, самовизначення до зовнішнього світу. Незважаючи на деяке позитивне зрушення в духовній культурі суспільства, усе ще спостерігається явна і схована бездуховність. Користолюбство, нерозбірливість у засобах досягнення мети, жорстокість, нахабність і егоїзм затребувані більше, ніж чесність, достоїнство, справедливість, відповідальність, працьовитість, жертвність і т.д. При цьому залишається відкритим питання: хто візьме на себе відповідальність за забезпечення духовного орієнтування людей? Хто зробить благодійний вплив на суспільство? Про християнське лідерство можна мислити духовно. Існує духовно-моральна атмосфера, що формує порядність, рівність, справедливість, довіру, плідну взаємодію, розумне послідовне досягнення загальних цілей. Це

сприяє створенню розумних можливостей для розвитку кожного. Ефективне лідерство сприяє передачі спадщини від одного покоління іншому, збереженню зв'язку часів. Взаємна повага і довіра між поколіннями дозволяє вирішувати питання про мудру передачу повноважень від старших лідерів до більш молодого. Необхідний творчий пошук для того, щоб сформувати лідерів, що володіють духовною зрілістю і необхідними компетенціями. Лідерство серед євангельських християн-баптистів повинне бути стратегічним. Таке лідерство виявляється тоді, коли члени помісних громад демонструють уміння зберігати гнучкість. (12) У даний час нерідкі випадки, коли в баптистських громадах лідери втрачають ентузіазм у служінні, розчаровуються, утомлюються, старіють, виявляються незатребуваними. У наші дні існує потреба в лідерах нового формату сучасних тенденцій. Щоб це стало реальністю баптисти України повинні взяти на себе відповідальність за результати своєї місіонерської діяльності. Духовне перетворення суспільства має потребу в духовному лідерстві. Євангельським християнам і баптистам корисно вести повчальну роботу, впроваджувати в практику тісна взаємодія різних поколінь. Проблеми відносин різних поколінь не є характерною рисою тільки баптистської церкви. Цей конфлікт типовий для багатьох співтовариств. Особлива гострота знаходиться в проблемі, де отсутствует механізм передачі лідерства від старшого покоління служителів молодим. Атмосфера настороженого відношення до спроб втручання в питання керування громадами сформувала в поколінні старших служителів стійку установку на необхідність утримання владних повноважень у церквах до останньої межі. Активної і сповненої енергії молоді християни, по більшій своїй частині перетворені, бажають одержати вихід і реалізацію своїм здібностям і амбіціям [13]. Християнська субкультура ставить молодих людей перед вибором – цілком стати органічною частиною цієї чи структури відкинути її і стати дисидентом. Часто в таке положення молодих людей ставить отримана ними християнська освіта. Їхні навички стають незатребуваними в церковних структурах. Важливо зафіксувати цінності і практики, що дозволили вирішувати проблему поколінь без придушення молоді конформізмом, без сепарації християнських громад по віковій ознаці. Готовність обох поколінь до продуманого діалогу – це та цінність, що здатна вирішувати конфлікт. Необхідне бажання й уміння впроваджувати інновації. Йдуть суперечки про те, чи можна використовувати сучасні підходи в служінні. Для більшості молодих людей це вже не актуально. Цінність наставництва має особливе значення. Зрілим наставникам необхідно передавати ефективні моделі служіння. Старші лідери повинні будувати стратегію, що вирішувала б питання наступності і поповнення числа лідерів-служителів молодими людьми на всіх рівнях. Треба заохочувати молодих людей здобувати вищу освіту, як світську, так і християнську.

Євангельські церкви наповнюються людьми з різним духовним минулим. При цьому актуальними стають питання самовизначення. Помісні церкви вирішують цю задачу самовизначення в двох площинах: доктринальної (теоретичної) і управлінської (практичної). Для рішення

цієї задачі головну роль відіграє християнська (духовна) освіта. Методологія пошуку відповідей на ці питання взаємозалежні з мотивацією віруючих усередині церков. Звичайний віруючий має потребу в тих чи інших заходах. Якщо ініціатива допомагає людині в задоволенні його потреб, то він реагує на неї позитивно. Якщо ж ініціатива не задовольняє його потреб, то він поставиться до неї без інтересу. Найчастіше люди вирішують свій внутрішній конфлікт через пошук соціального середовища, у якій їхній внутрішній конфлікт дозволявся [17]. Це може бути інша церква чи інший соціум, у якому людина реалізує свої здібності: робота, друзі, формальні і неформальні суспільні об'єднання.

Економічні і соціально-релігійні зміни на Україні впливають на мотиваційну складову церков. Помісні церкви повинні усвідомити своє право і відповідальність для формування власного локального богослов'я. В основу богословських систем повинна бути покладена адекватність існуючої в регіоні соціально-релігійної ситуації. Крім кузні кадрів, місцеві євангельські навчальні заклади повинні стати лабораторією, що може вивчати й аналізувати стан помісних церков у просторі громадянського суспільства. Ситуація на Україні має свої особливості. Україна – це країна, де християнське відродження всього суспільства усе ще можливо [8]. Потрібно уважно розглянути уроки минулого й оцінити ситуацію сьогодні і знайти згода стосовно стратегії на завтра. В роки перестройки були надії на духовне відродження на Україні. Не тільки українські християни мали такі надії. Християни Заходу з надією дивилися на християнський Схід Європи. Християнізація українського суспільства була дійсно можливою. Викладання релігійних предметів у школах, реституція церковного майна, боротьба проти спроб обмежити релігійні свободи – усе це доводило, що віруючі здатні зробити неможливе можливим. Але виявилось, щоб ввійти в школи треба мати надійна присутність в університетах. У зв'язку з цим необхідний якісний ріст віруючих. Церкви повинні перетворитися в повноцінні рухи. Вони повинні впливати на суспільство, мотивувати його тими високими цілями, що зв'язані з одержанням майбутнього для народу. Якщо не перетворити Україну в християнську країну, якщо не досягти відновлення суспільства – Україна не має майбутнього [9]. Якщо буде вмирати країна, будуть зникати можливості для розвитку церков. Можливість кількісного росту церков може з'явитися лише в результаті глобального християнського відновлення суспільства.

Ю.Чорноморець вважає, що необхідність духовного відродження і необхідність нових форм християнізації світу лежить у власному варіанті української радикальної ортодоксії. Протестанти повертаються до Лютера і батьків Реформації. На єдиній основі євангельської істини необхідно вибудувати будинок позитивної християнської культури. У радикальній ортодоксії українським християнам необхідні три головних ідейних компоненти: 1. оновлене богослов'я; 2. розвите соціальне навчання; 3. ідеологія конструктивного впливу на суспільство.

Головне достоїнство радикальної ортодоксії – у її спрямованості до будівництва християнської культури, до проникнення в усі сфери громадського життя. Однієї з задач є завоювання “мозків” нації. Для завоювання симпатій інтелектуальної еліти необхідний якісний християнський продукт. Богослов'я і релігійно-філософські книги світового рівня, якості і впливи. Християнам потрібно ввійти в університет. Необхідно, щоб у нього ввійшла і сучасна протестантська теологія [7]. Протестанти України повинні взяти відповідальність за країну. Відповідальність за країну – це уміння запропонувати радикальні зміни. Духовне відродження країни повинне початися з радикальності соціальних дій.

Українське духовна і богословська освіта має наступні проблеми: 1. відсутність зв'язків і відносин між церквами і ВНЗ; 2. “ідеологічне відчуження” ВНЗ і церков; 3. християнська в цілому і богословська зокрема освіта, часом розглядається як необов'язкова для служителів церкви; 4. якість “духовної”, теологічної чи місіонерської освіти є недостатньою; 5. відсутність державної акредитації в євангельсько-баптистських семінарії і університетів; 6. слабкий розвиток вітчизняної школи євангельського богослов'я; 7. недостатня кількість і незадовільний рівень абітурієнтів.

Якщо євангельські церкви і навчальні заклади зацікавлені в тім, щоб у баптистському русі були дійсні лідери, присвячені служителі, освічені богослови, успішні місіонери, талановиті педагоги й ефективні душі попечителі, вони зобов'язані допомагати в їхніх починаннях і сприяти їх навчанню. Сучасним церквам і багатьом іншим установам потрібні люди з богословськими знаннями і професійними уміннями, що були б у стані вирішувати різноманітні задачі на належному рівні [15]. Євангельські ВНЗ повинні стати кузницею наукових, науково-популярних і “духовних” праць, присвячених богослов'ю в цілому і євангельському українському богослов'ю зокрема. Саме в них повинна формуватися християнська думка. Щоб богословські освітні програми продовжували розвиватися вони повинні бути більш якісними і науковими.

Баптистські церкви поповнилися новими людьми, що принесли свої таланти, дипломи, свіжу динаміку відносин. Сьогодні навряд чи не єдиним каналом кадрового відновлення стала християнська освіта. Без суспільства християн-інтелектуалів церква позбавляє себе авторитету. Інтелектуальну працю треба цінувати, обдарованими людьми потрібно дорожити. Без теології служіння церкви позбавлене основи, а розвиток – перспективи. Поза теологією церква втрачає свою ідентичність. Освіта – це інструмент церковного розвитку, ідейного і кадрового відновлення. Освіта має формувати образ думки, віри і життя. Якщо церква покаже на собі приклад правильного відношення до освіти, можливо християнські школи стануть привабливими для всього суспільства. Хоча більш ніж за два десятиліття роботи навчальних закладів видані тисячі дипломів, не спостерігається зміни поколінь, відновлення керівництва, помітного поповнення новими лідерами. Талановиті випускники християнських шкіл можуть знайти роботу лише в цих же школах, де

училися. Неминуче відновлення громад диктує нові вимоги до пасторської компетенції. Освіта і самоосвіта стають необхідними умовами ефективного служіння і керівництва.

Приходить час співтовариств, об'єднаних ідеями і цінностями, що довіряють один одному і спільно виробляють своє бачення майбутнього [11]. Кадрове оновлення, реформи й експерименти необхідні, тому що ніхто точно не може знати, яким буде завтрашній день, нова ситуація, у яких наше суспільство і наші церкви знайдуть себе. Найближчим часом мають бути вирішені задачі, непосильні одному церковному союзу. Необхідно знайти образ лідерства, визнаний не тільки усередині закритого церковного суспільства, але і зовнішнім світом. Від здатності церкви до відновлення і розвитку залежить її майбутнє.

У християнстві виділяють наступні історичні парадигми: апокаліптична – первісного християнства; елліністична – періоду святих отців; середньовічна – католицька; реформаторсько-протестантська; просвітительська, сучасна. Баптисти представники просвітительської парадигми. Кожна парадигма породжена певною історичною епохою. Після настання нової епохи парадигма консервується в тих чи інших конфесіях. Іноді з настанням нової епохи парадигма не цілком консервується, а зберігає можливість для часткового відновлення. Руху євангельських християн баптистів передували різноманітні традиції. Євангельські християни баптисти – особлива частина великої традиції. Традиційний образ євангельських християн баптистів стає тісним для реального різноманіття усередині цього співтовариства [14]. Традиційний образ радянського баптизму не є єдино присутнім на Україні. Сьогодні склалося два різних способи життя церкви – це образ закритий (традиціоналістський) і відкритий (реформістський). Відкритий образ євангельсько-баптистської церкви пропонує пошуки відповідей на питання суспільства, готовність до діалогу з найбільш актуальних тем, здатність до самокритики і самоконтролю.

Якщо євангельські християни-баптисти обирають для себе внутрішньочерковний тип християнства вони тим самим втрачають свою специфіку. Сьогодні духовний потенціал церкви залишається незатребуваним, потяг до відновлення – нереалізованим. Відкриваючи для себе політичні, соціально-економічні і культурні виміри церквами має бути зробити крок до прийняття соціальної відповідальності, без якої церква залишиться спостерігачем зовнішніх процесів. Система, успадкована від радянських часів, продовжує підбирати кадри за критеріями лояльності, наявності зв'язків, здатності до компромісів. Сформувавшись як маргінальний і протестний рух, сьогодні євангельські християни-баптисти опинились в умовах волі. Традиційні церкви бачать у волі одні небезпеки і не використовують можливості для служіння і свідчення. У цьому випадку церква дистанціюється від світу і стає “світом у собі”. “Відкриті” церкви приймають усю складність волі і виробляють богословський погляд на світ. Відкриваючись світові, церква осмислює свою ідентичність. Ідентичність церков євангельських християн баптистів формується й осмислюється не



усередині свого малого світу, а в гушавині життя і складності зв'язків. Основним досягненням євангельських церков у даний час стало формування можливостей для самоосмислення і самовизначення в широкому контексті зв'язків з іншими церковними традиціями. Необґрунтоване підтримування традиції приводить до застою, до духовного змертвіння. Нігілістичне відношення до традиції так само приводить до руйнівних наслідків: до примітивізації, деградації. Причиною більшості проблем радянських баптистських церков є маргінальність і стагнація у богословській освіті, інтелектуальна і культурна слабкість, відтік інтелігенції з церков і навіть зупинка росту громад і зменшення їхньої чисельності [4]. Реформація головним чином торкнулася питання традиції. Якщо ми уважно подивимося на історію людства, то знайдемо формування традиції, укладу життя людини, що ставлять під сумнів право на існування.

Процес освіти в церквах нерозривно пов'язаний з розвитком євангелізаційної і місіонерської діяльності [16]. Сучасна місія припускає широке меж церковне партнерство і не може бути обмежена конфесіональною специфікою. Суспільство стало більш проблемним і закритим до Євангелія. Головним чином суспільство, в якому працюють місіонери – це суспільство старіюче. Це суспільство споживання, нове покоління виховане в цинічному дусі і незнайоме з християнськими цінностями помірності, поміркованості, жертвовності. Це суспільство заражене ксенофобією, з агресивною релігійністю, майновим розшаруванням і конкуренцією. Це суспільство безкультурності – молодь не читає книг. Це суспільство байдужості, що означає занепад ініціативи, солідарності, добродійності. Це суспільство технологій. Це суспільство нерівності. Молоде покоління має потребу в оновленому баченні, мотивації для активної позиції. Церква стоїть перед новою реформацією, що допоможе їй стати актуальною у своєму служінні [6]. Поширення євангельського навчання завжди було пріоритетом діяльності євангельських християн баптистів. Вони вважають, що євангелізацією повинні займатися усі віруючі, а не тільки професійні проповідники. Умовою для місіонерської діяльності є потреба в духовному житті людей і нездатність традиційних конфесій її задовольнити. У радянський період поповненням церков були родини віруючих. Невірно говорити, що баптисти не займалися євангелізацією у радянський період. Так, використовувалася передача привітань з метою євангелізації, молодіжні групи були замінені святкуванням Днів народження і хоровими заняттями. Похорон віруючих сполучався з богослужіннями. Для цих цілей використовувалися і весілля. У результаті баптистський рух не тільки вижив в несприятливих умовах, а і поповнював свої ряди.

Сьогодні з'явилися проблеми в євангелізаційній роботі. Вони наступні: 1. відсутність вітчизняної ретельно розробленої євангелізаційної програми; 2. стихійний характер євангелізаційної діяльності; 3. звільнення ресурсів для розширення благої вісті відбувається за рахунок ігнорування питань богословсько-освітньої бази, формування просвітницько-проповідницьких кадрів. В українському

суспільстві одержала розвиток місіонерська діяльність представників іноземних релігійних організацій. Вплив баптистських іноземних організацій відбувається за рахунок духовного вакууму і дисонансу між духовними потребами населення і можливостями помісних церков. Їхні особливості полягають у наступному:

- серйозна методична підготовленість місіонерських програм, але слабе розуміння національно-культурних особливостей;

- використання великої кількості прикладів, театральне служіння, сучасна музика;

- орієнтація закордонних місій на великі міста з метою охоплення великої кількості населення;

- потужне матеріальне забезпечення, що дозволило поширювати релігійну літературу, реалізовувати благодійні акції.

Стрімке заповнення духовного вакууму привело до зменшення потреби в духовному і привело до іншого етапу місіонерської діяльності. У цілому зараз відбувається перехід від загальної євангелізації до особистого благовістя, завдяки якому можна торкнутися конкретних проблем людини. Розширення методологічних способів євангелізаційної роботи обумовило збільшення методів і способів благовістя. У цілому благовістя розвивається по наступним напрямкам: благовістя різним віковим категоріям, євангелізація через добродійність; євангелізація в малих групах; особиста євангелізація; проповідь через засоби масової інформації. Євангелізаційна діяльність спрямована насамперед на такі групи як ув'язнені і звільнені з місць позбавлення волі, хворі на алкоголізм, самотні, люди літнього віку, сироти, малозабезпечені, вдови. Для євангелізації використовують різні релігійні свята. Вони відбуваються в будинках молитви. Використовується водне водохрещення віруючих на відкритій водоймі. Більшість віруючих вважає, що необхідно враховувати культурні традиції в євангельсько-місіонерської діяльності. У цілому, переорієнтація на нові форми благовістя відбувається повільно. Традиційні громади продовжують практикувати колишні євангелізаторські методи [10]. Інтенсивніше модернізують свою діяльність новостворені церкви. З метою євангелізації серед студентів у навчальних закладах реалізують свою діяльність Асоціації християн педагогів і різних християнських суспільств. Методи проведення наступні: лекції, семінари, тематичні вечори, дискусійні клуби, використовується радіо і телепередачі [22]. Одним з напрямків апологетичного підходу до благовістя можна розглядати викладання курсу християнської етики в навчальних закладах. З кінця 90-х років здобуває розвиток так звана "спеціальна євангелізація", під якою розуміють благовістя за професійною приналежністю. Україна стала важливим форпостом для проведення євангелізаційної роботи в країнах пострадянського простору в окремих південно-західних країнах Європи. Планується розширення місіонерської діяльності українців шляхом відкриття нових євангелізаційних центрів у Туреччині, Греції і навіть у країнах Західної Європи. У цілому, проведення євангелізаційно-місіонерської діяльності євангельських християн баптистів відбувається відповідно логіці суспільно-духовних трансформацій. Намічається

тенденція переходу від коротко термінових, слабозвинених програм благовістя до масштабних проєктів. Усе це дає можливість віруючим говорити про наступне духовне пробудження.

Відродження в Західній Європі було зв'язане з реформаційно-гуманістичним рухом. Протестантські рухи, такі як лютеранство, кальвінізм, англіканство перетерпіли відновлення богословської думки і церковного життя. На ці процеси вплинув розвиток руху пієтизму. Даний міжконфесійний рух відмовився від схоластики і клерикалізму і став причиною появи радикального протестантизму – методизму, баптизму, п'ятидесятництва. Наприкінці XVII ст. пієтизм поступово еволюціонував у містицизм і теософію. Духовні пошуки пієтизму стали головним змістом релігійних рухів XVIII і XIX сторіч. Пієтизм мав великий вплив на Західну і Східну Європу і визначив розвиток сучасного євангельсько-баптистського руху в Україні це виразилося в розвитку освіти і культури, що у свою чергу підготувало ґрунт для появи українського штундизму і пізнього протестантизму. У підсумку ні зовнішні гоніння, ні занепад духовності християнської церкви не можуть протистояти силі відновлення. Можна відзначити, що євангельсько-баптистський рух є унікальним. Він є закономірним етапом відновлення в християнстві у світовому масштабі. У підсумку воно стало стимулом соціальної активності і причиною об'єднання навколо однієї мети великої кількості людей. Ідеї Європейської Реформації спрямовані на перетворення християнського образу життя, починаючи від побуту. Основним надбанням українського євангельсько-баптистського руху постала воля особистого сповідання, доступність Біблії для кожного, простота в служінні, рівність перед Богом. У підсумку євангельський рух в Україні став моделлю універсального, єдиного, всесвітнього і разом з тим національного християнства. З одного боку він є самодостатнім, а з іншого – відкритим до здобутків іншого духовного досвіду.

Український євангельсько-баптистський рух дотепер знаходиться в стадії оновлення здобутків Реформації. Він сприяє соціальному і духовному розквітанню суспільства, соціальної активності, вільнодумству. Він сприяє розвитку ідеалів європейської цивілізації на українському ґрунті. Потенціал євангельсько-баптистського руху достатній для формування національної, культурної, духовної ментальності і відповідає ідеалам цивільного суспільства. Твердження демократичних цінностей, захист прав людини і забезпечення релігійної волі є актуальним у вивченні євангельсько-баптистського руху. Аналіз євангельського руху в сучасному релігійстві виходить на новий теоретичний рівень. Ідеали реформації знаходять нові прочитання в контексті глобальної трансформації суспільства і національних культур.

#### Список використаних джерел

1. Зайченко А.С. Духовний капітал євангельських церков і його вплив на сучасне суспільство [Електронний ресурс] / А.С.Зайченко. – Режим доступу: <http://www.gazetaprotestant.ru/2009/dykhovnyj-kapital-evangelskix-cerkvej-i-ego-vliyanie-na-sovremennoe-obshestvo-%E2%80%93chasti>
2. Мень А.В. Мировая духовная культура: христианство; Церковь; Лекции и беседы / А.В.Мень. – М.: Фонд им. А.Меня,

1995. – С.67

3. Мень А.В. Культура и духовное возрождение / А.В.Мень – М., 1992 – С.49.
4. Пронин Д. Аритмия служения / Д.Пронин. – Газета Мирт. – № 2, (71) – 2010.
5. Столович Л.Н. Об общечеловеческих ценностях / Столович Л.Н. // Вопросы философии. – 2004. – № 7. – С.86-97.
6. Двадцать лет религиозной свободы и активной миссии в постсоветском обществе: “Итоги, проблемы, перспективы евангельских церквей” / ред. сост. М. Черенков // Материалы к дискуссиям, 2001. – 323 с.
7. Ткаченко Р. Евангельское образование. Перспективы постсоветского образования на примере Украины / Р.Ткаченко, 2001 – С.216-235.
8. Черенков М.Н. Кадры церкви: проблемы и задачи христианского образования на выходе из постсоветского транзита / М.Н.Черенков. – 2001. – С.254-261.
9. Черенков М. Открытие евангельской идентичности: конфликты и границы (на примере постсоветских баптистских церквей), 2001. – С.17-26.
10. Дубровский А. Богословский фундаментализм как тормозящий фактор в развитии евангельских церквей постсоветского периода / Дубровский А. – 2001. – С.27-43.
11. Духовный потенциал евангельских церквей России в последние 20 лет: проблемы идентификации и роста, 2001. – С.45-85
12. Негров А. Лидерство на стыке поколений / А.Негров. – 2001. – С.82-107
13. Гореньков Д. Как разрешается проблема “Отцов и детей”, преемственности и конфликта поколений в служении? / Д.Гореньков. – М., 1992 – С.109-121
14. Гончаров К. Евеличество традиция / К.Гончаров. – 2001 – С. 259-263
15. Романюк М. Перспективы богословской освіти у ВСЦ ЕХБ. Погляд / М.Романюк. – 2001. – С.286-294.
16. Мокієнко М. Євангелізаційно-місіонерська діяльність пізніх протестантів в Україні (1998-2004 р.р.) / М.Макієнко. – 2001. – С.295-311
17. Загидулін Р. Миссія церкви і вовлеченість членів церкви: опыт церковей Центральной Азии в период 1991-2011 / Р.Загидулін. – 2011. – С.334-343.
18. Черноморец Ю. Христианство в Украине: вчера, сегодня, завтра / Ю.Черноморец. – 2001 – С.352-369.
19. Черенков М. “Исповедуем одни принципы, а живем – по другим” [Електронний ресурс] / М.Черенков. – Режим доступу: <http://www.bez-sten.com>.
20. Шнайдер П. Духовная жизнь в настоящем / П.Шнайдер. – К.: 1997 – 192 с.
21. Luiqi Guisoa Sapientiad. Piople'sopium? / Luiqi Guisoa Sapientiad, Luiqi Zingaleze // Religion and economic attitudes, Journal of Monetary Economics. – 50. – 2003. – S. 225-282
22. Robert D. Woodbery Researching Spiritual Capital [Електронний ресурс] / Robert D. – Режим доступу: [pdf/woodbery.pdf](http://www.woodbery.pdf)

#### References

1. Zaychenko A.S. Duhovnyy kapital evangelskihtserkvey i egovliyanie na sovremennoeobschestvo [Elektronnyyresurs] / A.S.Zaychenko. – Rezhim dostupu: <http://www.gazetaprotestant.ru/2009/dykhovnyj-kapital-evangelskix-cerkvej-i-ego-vliyanie-na-sovremennoe-obshestvo—chasti>
2. Men A.V. Mirovayaduhovnyakultura: hristianstvo; Tserkov; Lektsii i besedy / A.V.Men. – М.: Fondim. A.Menya, 1995. – S.67
3. Men A.V. Kultura i duhovnoevrozrozhdenie / A.V.Men – М., 1992 – S.49.
4. Pronin D. Aritmiyasluzheniya / D.Pronin. – GazetaMirt. – # 2, (71) – 2010.
5. Stolovich L.N. Obobschechlovecheskihtsennostyah / Stolovich L.N. // Voprosyifilosofii. – 2004. – # 7. – S.86-97.
6. Dvadtsatletreligioznovobodyi i aktivnoymissii v postsovetskomobschestve: “Itogi, problemyi, perspektivyievangelskihtserkvey” / red. sost. M. Cherenkov // Materialy k diskussiyam, 2001. – 323 s.
7. Tkachenko R. Evangelskoeobrazovanie. PerspektivyipostsovetskogoobrazovaniyanaprimerеUkrainy / R.Tkachenko, 2001 – S.216-235.
8. Cherenkov M.N. Kadryitserkvi: problemyi i zadachihristianskogoobrazovaniyanaviihodeizpostsovetskogotranzita

/ M.N.Cherenkov. – 2001. – S.254-261.

9. Cherenkov M. Otkrytayaevangelskayaidentichnost: konflikty i granitsyi (naprimerepostsovetskikhbaptistskihtserkvey), 2001. – S.17-26.

10. Dubrovskiy A. Bogoslovskiy fundamentalizm kak tormozyaschiyfaktor v razvitii evangelskikh tserkveypostsovetskogoperioda / Dubrovskiy A. – 2001. – S.27-43.

11. DuhovnyipotentsialevangelskihtserkveyRossii v poslednie 20 let: problemyidentifikatsii i rosta, 2001. – S.45-85

12. Negrov A. Liderstvonastyikepokoleniy / A.Negrov. – 2001. – S.82-107

13. Gorenkov D. Kakrazreshaetsyaproblema “Ottsov i detey”, preemstvennosti i konfliktopokoleniy v sluzhenii? / D.Gorenkov. – M., 1992 – S.109-121

14. Goncharov K. Eevelichestvotraditsiya / K.Goncharov. – 2001 – S. 259-263

15. Romanyuk M. Perspektivibogoslovskoyosviti u VSTs EHB. Poglyad / M.Romanyuk. – 2001. – S.286-294.

16. Mokiienko M. Yevanhelizatsiino-misionerska diialnistpiznikhprotestantiv v Ukraini (1998-2004 r.r.) / M.Makiienko. – 2001. – S.295-311

17. Zagidulin R. Missiyatserkvi i vovlechennostchlenovtserkvey: opyittserkveystentralnoyAzii v period 1991-2011 / R.Zagidulin. – 2011. – S.334-343.

18. ChernomoretYu. Hristianstvo v Ukraine: vchera, segodnya, zavtra / Yu.Chernomomrets. – 2001 – S.352-369.

19. Cherenkov M. “Ispoveduemodnirprintsipyi, a zhivem – podrugim” [Elektronnyresurs] / M.Cherenkov. – Rezhimodostupu: <http://www.bez-sten.com>.

20. Shnayder P. Duhovnayazhizn v nastoyaschem / P.Shnayder. – K. : 1997 – 192 s.

21. LuiqiGuisoaSapienzad. Piople'sopium? / Luiqi Guisoa Sapienzad, Luiqi Zingaleze // Religion and economicattitudes, JournalofMonetaryEconomics. – 50. –2003. –S. 225-282

22. Robert D. WoodberyResearchingSpiritualCapital [Elektronnyresurs] / Robert D. – Rezhimodostupu: <pdf/woodbery.pdf>

**Chaplynskiy V.G., master of religious Studies, National University “Ostrog Academy” (Ukraine, Ostrog), [vlad.chaplin@mail.ru](mailto:vlad.chaplin@mail.ru)**

**OnthespiritualgrowthinchurchesEvangelicalChristiansandBaptistsUkraine**

*In order to see the problem of the spirituality in people's life, it should be noted transcendent reasons for its manifestation. In this issue of the man's question it will always be a novelty. Spirituality is connected with man's orientation in the surrounding world, as well as in the world of his own soul. Spirituality is the awakening of the inner reality of a human being. Spirituality is higher than the mental and moral consciousnesses are. The man's life depends on how far we are approaching the concept of data values. Here is the novelty of the research paper. It was noted that the spiritual potential of the Church's communities favours to increase confidence in people, development of social institutions and emergence of economical growth, technological progress and holding back corruption, high standards of civil and political liberties.*

**Keywords:** moral, society, potential, consciousness, spirituality, culture

**Чаплинский В. Г., магистр религиоведения, Национальный университет “Острожская академия” (Украина, Острог), [vlad.chaplin@mail.ru](mailto:vlad.chaplin@mail.ru)**

**О духовном росте в церквях евангельских христиан и баптистов Украины**

*Проанализировано понятие термина духовность. Раскрыты факторы, влияющие на духовное развитие верующих в церквях евангельских христиан и баптистов. Рассмотрено влияние духовного фактора на мировоззрение людей и как духовный потенциал церкви может изменить украинское общество.*

*Духовный фактор играет важную роль в обществе. Современность и будущее зависит от того, как будет реализован духовный потенциал человека. Познание окружающей среды может характеризоваться как духовная деятельность.*

**Ключевые слова:** мораль, общество, потенциал, сознание, духовность, культура

\* \* \*

УДК 316.351

**Гапченко О. В.**

кандидат педагогических наук, доцент кафедры философии та політології, Хмельницький національний університет (Україна, Хмельницький), [garchenkoov@ukr.net](mailto:garchenkoov@ukr.net)

### **НОВЕ РОЗУМІННЯ ЛЮДИНИ І РОЗВИТОК ТРАДИЦІЙ ГУМАНІЗМУ В ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.**

*Проаналізовано процес становлення нового образу людини – людини, що відзначалася яскравими індивідуальними характеристиками, всебічною освіченістю, непересічними здібностями, духовною і соціальною активністю. Така людина якісно відрізнялася від тих зразків, що функціонували в середньовіччі та античні часи. Головна увага приділяється проблемам виховання особистості, становленню нового розуміння людини, розвитку національної свідомості. Використання надбань педагогічної спадщини характеризується як необхідна умова розвитку сучасної української освіти й культури.*

**Ключові слова:** гуманізм, педагогіка, виховання, національна освіта, гуманістичні засади, культурно-національне відродження, людина, особистість, свобода волі.

Розвиток української педагогічної думки другої половини XVI – першої половини XVII ст. був обумовлений принциповими змінами в свідомості, новим розумінням людини, гуманістичним ставленням до різних виявів людського життя. Під впливом поширення гуманістичних ідей в Україні був створений новий образ людини – людини, що відзначалася яскравими індивідуальними характеристиками, всебічною освіченістю, непересічними здібностями, духовною і соціальною активністю. Така людина якісно відрізнялася від тих зразків, що функціонували в середньовіччі та античні часи.

Метою даної статті – аналіз особливостей становлення нового гуманістичного розуміння людини. Ренесансне уявлення про людину фокусувалось на сприйнятті її як індивідуальності, як особистості, що реалізує себе в житті. Водночас філософи Відродження, не заперечуючи відмінності між душею і тілом, “внутрішньою” і “зовнішньою” людиною, уникали їх протиставлення. Поставивши людину в центр світу, Відродження сконцентрувало увагу на вивченні природи людини, на її земних характеристиках. Не заперечуючи християнське вчення про людину, гуманісти розглядали людину не у вимірі її гріхопадіння, а у вимірах її земного самоутвердження, творчого становлення, прояву різнобічних її талантів і здібностей. За словами відомого дослідника ренесансної філософії О. Лосева, це визначило собою як вільне і незалежне ставлення до середньовічної ортодоксії, так і до використання античності, яка перетворилась з музейного експоната в опору земного людського самоутвердження [2, с. 609].

В Україні становлення нового гуманістичного розуміння людини починається з XVI ст. і це було обумовлено переорієнтуванням філософської думки від богопізнання до пізнання людини і визнання її самоцінності. Наслідком такої переорієнтації став розвиток натурфілософії, логіки та етики. У творчості ренесансних гуманістів людина постає як самодостатня і самоцінна істота, яка реалізує різні види своєї активності. Історичною передумовою поширення гуманізму в Україні було включення національної культури в загальноєвропейський культурний процес і поширення на українських землях ідей північного

Відродження. Спираючись на здобутки своїх попередників, вітчизняні ренесансні мислителі розвивали ідеї гуманістичного антропоцентризму, обґрунтовували цінність земного самоутвердження людини [1, с. 69].

Велика увага проблемі людини приділяється К. Транквіліоном–Ставровецьким, К. Саковичем, Л. Зизанієм, Ю. Рогатинцем. Українські діячі, як західноєвропейські ренесансні мислителі, трактували людину як найвищу цінність, вважали її творцем свого життя. Важливою складовою гуманістичного мислення в Україні виступає також проблема співвідношення Бога і людини, українські гуманісти наголошують на здатності людського розуму досягнути істину, проникнути у зміст священних текстів.

Наслідком поширення гуманістичних ідей в Україні стала розробка вчення про людину як мікрокосм, що повторює образ макрокосму. Ця ідея притаманна творам К. Транквіліона–Ставровецького, Х. Євлевича, К. Саковича. Зокрема, К. Транквіліон–Ставровецький у творі “Зерцало богословія” пише: “человѣкъ назван естъ малымъ свѣтомъ. Но если составомъ мал., лечъ дивную премудростьъ божию въ себѣ имѣетъ, и правдиве естъ человекъ небомъ и землею, отъ пупа горняя часть естъ небомъ, дольняя же землею” [4, арк. 23]. На його думку, людина була третім серед чотирьох світів, що склали космос. Людина – це “малый мир”, “многие члонки згду и единеніе с собою имѣютъ и въ единомъ телѣ живуще несутъ противно собѣ, но въ мирѣ и покою живутъ” [4, арк. 29]. Однак, на думку К. Транквіліона–Ставровецького, хоча людина, її тіло, чуттєві пристрасті є добрими, саме вони стають знаряддям прилучення людини до світу зла. Цим світом є не тілесний світ і не тіло людини, а лише поєднання злих людей – “злосливый мир” – повна протилежність уявному ідеальному світові, побудованому на засадах рівності, братерства і солідарності.

Визнання ідеї активної, цілеспрямованої людської діяльності, що здатна перетворювати світ – це елемент вже гуманістичного, ренесансного мислення і свідчення становлення нової педагогіки – гуманістичної. Це знаходило втілення в українській культурі, у підходах до виховання особистості, у практиці людських взаємин та суспільно–політичному й громадському житті. В.Литвинов зазначає, що поняття “споглядального життя” набуло гуманістичного наповнення, за ним стояло визнання високої цінності науки, знань, здобутих власними зусиллями людини і спрямованих на розширення її духовних горизонтів і можливостей [1, с. 101].

З проблемами розуміння місця людини в світі пов’язувалось питання про свободу волі, яка формулювалась у гуманістичній творчості як питання про свободу людини у своїх діях, як право вибору між добром і злом. В Україні ренесансно–гуманістичні погляди на свободу волі сформувались під впливом відомого ще з княжої доби вчення про “самовладдя людини”. Людина, незважаючи на Божественну передвизначеність своєї долі, мала свободу вибору, була наділена самовладдям [1, с. 81]. Її спасіння залежало від бажання і вміння робити правильний вибір між добром і злом, дослухатися доказів розуму, ставати

на шлях добродесності і морального самовдосконалення, виявляти поміркованість і стриманість щодо спокус і нездорових пристрастей. На думку В. Литвинова, розуміння проблеми свободи волі тогочасними українськими мислителями відзначалась значним діапазоном інтерпретацій – від традиційного самовладдя в запрограмованих Богом межах – до стихійного ренесансного самоутвердження з урахуванням вказівок власного розуму [1, с. 82]. С. Оріховський, зокрема, відводив велику роль у свободі вибору людському розуму і моральному вихованню. Такої ж приблизно думки був К. Сакович. У своєму “Трактаті про душу” він пише, що “воля є силою душі, яка приймає або не приймає речі, пізнані розумом” (3, пам.бр., с. 474). Людина, на його думку, має право творити добро, тобто чинити “самовладдя”. К. Сакович категорично не приймав твердження протестантизму, згідно з якими доля людини абсолютно передвизначена Богом. Він наголошував, що людина повинна відповідати за своє майбутнє через здійснені нею вчинки. Тому майбутнє значною мірою визначається людиною, а не тільки Богом. Самовладдя (“самовластіє”) розглядається як сила, здатна обирати добро чи зло.

Велике значення для розвитку педагогічної думки в Україні XVI–XVII ст. мали нові, порівняно з середньовіччям, погляди про сенс і мету життя людини. Сенс життя вбачався не лише у служінні Богові, але й у здійсненні людиною свого земного призначення, в активній діяльності, де можуть реалізуватися творчі потенції людини, її знання, звитяга, шляхетність, талант, тобто все, що може піднести людину на висоту духовного розвитку, задовольнити її прагнення земної слави та безсмертя її імені. Ці ідеї простежуються в творах К. Транквіліона–Ставровецького, С. Пекаліда, М. Смотрицького.

Звісно, у питаннях про сенс людського життя українські мислителі були переконані в необхідності досягнення Царства Божого, а людське життя характеризувалося як шлях для здобуття вічного спасіння. Проте поряд з традиційним для християнина розумінням сенсу людського життя утверджувався ренесансний погляд на нього як на способи активної самореалізації людини в земному житті.

Орієнтування гуманістичної педагогіки на особистість, яка усвідомлює свою самоцінність і унікальність, пов’язане з появою феномена авторства у написаних творах, книгах, передмовах до них. Раніше автори, як правило, залишались анонімними, вважаючи, що їх праця має значення виключно як служіння Богові. В другій половині XVI – першій половині XVII ст. людина постає у всій своїй індивідуальності, а традиційне переконання у гріховності і зіпсованості людської природи змінюється впевненістю у тому, що людина є найвищою цінністю.

У контексті нового розуміння людини світ постає вже не “юдоллю печалі і сліз”, а цариною людської діяльності. Українськими гуманістами, діячами українських освітніх товариств і братств надавалась перевага не аскетизму і схимництву ченців, а добрим справам і вчинкам людей, діяльним, творчим особистостям – письменникам, вчителям, державним чи військовим діячам. Твори багатьох тогочасних

українських гуманістів присвячені оспівуванню визначних подій, добрих вчинків, значущих для української (руської) спільноти діянь. У численних панегіриках і посланнях вихвалялись і прославлялись подвиги захисників краю від турецько–татарських набігів (М. Пашковський, С. Пекалід, М. Стрийковський, Я. Щасний–Гербут).

Високо цінилися зусилля людини у справі оборони віри і прав українського народу. К. Транквіліон–Ставровський, Л. Зизаній, Д. Наливайко вважали гідними похвали тих, хто умів себе і всіх обороняти, а М. Гусовський і М. Стрийковський оспівували військову звитягу захисників вітчизни.

Спираючись на вітчизняну традицію, а також під впливом ідей європейського гуманізму, українські гуманісти XVI–XVII ст. обстоювали думку про творчу могутність людини, про її здатність змінювати свою долю і досягати щастя. Підкреслювалось, що зусилля самої людини, спрямовані на земне самоутвердження, можуть бути головною причиною успіху у протиборстві людини і фортуни. Людина у будь–якій ситуації повинна покладатися на власний розум, а не на випадок, а вже потім на волю Божу.

#### Список використаних джерел

1. Литвинов В. Д. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XVI – початку XVII ст. / В. Д. Литвинов. – К.: Вид. С. Павличко “Основи”, 2000. – 472 с.
2. Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения. – М.: Мысль, 1978. – 623 с.
3. Пам’ятки братських шкіл на Україні: кінець XVI – початок XVII ст.: тексти і дослідження / редкол.: В. І. Шинкарук та ін. – К.: Наукова думка, 1988. – 568 с.
4. Транквіліон–Ставровський К. Зерцало богословия / К. Транквіліон–Ставровський. – Почаев, 1618. – 84 арк.
5. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія: в 2–х ч. / відп. ред. В. М. Нічик. – К.: Наукова думка; вид. С. Павличко “Основи”, 1995. – Ч.1. – 1995. – 431 с.
6. Українська література XVII ст. / ред. О. В. Мишанич. – К.: Наукова думка, 1987. – 605 с.
7. Філософія Відродження на Україні / М. В. Кашуба, І. В. Паславський, І. С. Захара та ін. – К.: Наукова думка, 1990. – 234 с.

#### References

1. Lytvynov V. D. Renesansnyj gumanizm v Ukraini. Idei' gumanizmu epohy Vidrodzhennja v ukrai'ns'kij filosofii' XVI – pochatku XVII st. / V. D. Lytvynov. – K.: Vyd. S. Pavlychko “Osnovy”, 2000. – 472 s.
2. Losev A. F. Jestetika Vozrozhdenija. – M.: Mysl', 1978. – 623 s.
3. Pam'jatky brats'kyh shkil na Ukraini: kinec' XVI – pochatok XVII st.: teksty i doslidzhennja / redkol.: V. I. Shynkaruk ta in. – K.: Naukova dumka, 1988. – 568 s.
4. Trankvilyon–Stavroveckyj K. Zercalo bogoslovija / K. Trankvilyon–Stavroveckyj. – Pochaev, 1618. – 84 ark.
5. Ukrai'ns'ki gumanisty epohy Vidrodzhennja: Antologija: v 2–h ch. / vidp. red. V. M. Nychuk. – K.: Naukova dumka; vyd. S. Pavlychko “Osnovy”, 1995. – Ch.1. – 1995. – 431 s.
6. Ukrai'ns'ka literatura XVII st. / red. O. V. Myshanych. – K.: Naukova dumka, 1987. – 605 s.
7. Filosofija Vidrodzhennja na Ukraini / M. V. Kashuba, I. V. Paslavs'kyj, I. S. Zahara ta in. – K.: Naukova dumka, 1990. – 234 s.

*Gapchenko E. V., candidate is pedagogical sciences, associate professor of department of philosophy and political science of the Khmelnytsk national university (Ukraine, Khmelnytskyi), gapchenkoov@ukr.net*

#### New understanding of man and development of traditions of humanism in pedagogical mind of Ukraine of the second half of XVI – the first half of XVII of century

*Becoming of new character of man is analysed – man, that was marked bright individual descriptions, all-round form, no mean abilities, spiritual and social activity. Such man qualitatively differed from those standards that functioned in*

*medieval and ancient times. Main attention is spared to the problems of education of personality, becoming of the new understanding of man, development of national consciousness. The use of acquisitions of pedagogical inheritance is characterized as a necessary condition of development of modern Ukrainian education and culture.*

**Keywords:** humanism, pedagogics, education, national community, humanistic principles, in a civilized manner is a national revival, man, personality, free agency.

*Gapchenko E. V., кандидат педагогических наук, доцент кафедры философии и политологии, Хмельницкий национальный университет (Украина, Хмельницкий), gapchenkoov@ukr.net*

#### Новое понимание человека и развитие традиций гуманизма педагогической мысли Украины второй половины XVI – первой половины XVII в.

*Проанализирован процесс становления нового образа человека – человека, который отмечался яркими индивидуальными характеристиками, всесторонней образованностью, незаурядными способностями, духовной и социальной активностью. Такой человек качественно отличался от тех образов, которые функционировали в средневековые и античные времена. Главное внимание уделяется проблемам воспитания личности, становлению нового понимания человека, развития национального сознания. Использование приобретенной педагогического наследия характеризуется как необходимое условие развития современного украинского образования и культуры.*

**Ключевые слова:** гуманизм, педагогика, воспитание, национальное образование, гуманистические принципы, культурно–национальное возрождение, человек, личность, свобода воли.

\* \* \*

УДК 37.014.5

**Пожарська Н. М.**  
методист вищої категорії, Національний технічний  
університет України “Київський політехнічний інститут”  
(Україна, Київ), natali.pozhar@gmail.com

#### СТАНОВЛЕННЯ СУБ'ЄКТА ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ: ВІД СУБ'ЄКТИВНОСТІ ДО СУБ'ЄКТНОСТІ

*Початок XXI століття відкриває нову сторінку в розвитку та перетворенні всіх сфер суспільного буття, поміж яких і система освіти держави. Успішність таких перетворень залежить від того, який напрямок буде обрано для розвитку цих дій.*

*В статті розглядається особливості освітньої політики через визначення ступеня взаємодії і впливу основних її суб'єктів. З'ясовується роль інверсії, яка в сучасній освіті складається з суб'єктивної заміни місцями цілей і засобів. Автор обгрунтовує необхідність гармонійного поєднання впливу різних суб'єктів політики на якість освіти, що є необхідною умовою забезпечення демократичного розвитку суспільства, консолідації усіх його інституцій, гуманізації суспільно–економічних відносин та формування нових життєвих орієнтирів особистості. У результаті відбудуться відчутні позитивні зміни в соціально–економічному та політичному житті країни, розвитку науки і культури. Яскравим прикладом перших позитивних кроків в цьому напрямку, на думку автора, є прийняття Закону України “Про вищу освіту”.*

**Ключові слова:** освітня політика, суб'єкти освітньої політики, суб'єктивність, інверсія, суб'єктивність.

*“Тільки вищий розвиток всіх індивідуальних енергій,  
а не їх нівелювання і зрівнювання веде до істини буття,  
до гармонії. Ідеальний центр тяжіння всього погляду  
на світ перемістився на людину”*

*E. Kassicier*

Протягом всієї історії людства завжди потрібні були фахівці, професіоналізм і висока кваліфікація яких не тільки відповідала вимогам часу, але й випереджали б їх, адже зміст кваліфікованої розумової праці має корелювати з рівнем розвитку суспільства. Роль державного сектору в забезпеченні розвитку суспільства є однією з найважливіших областей для вивчення. В умовах сучасного українського буття та трансформаційних суспільних процесів така потреба відчувається особливо гостро і важливого значення набуває питання розвитку, збереження і реалізації інтелектуального потенціалу суспільства.

Актуальність дослідження даної проблематики викликана суперечливістю та непослідовністю здійснення освітньої політики за останні двадцять три роки незалежності України, при відсутності самодостатніх суб'єктів, що в свою чергу виокремилася мету дослідження, яка полягає в спробах обґрунтування особливостей становлення суб'єктів освітньої політики через діалектику їх взаємодії.

Термін “освітня політика” почав використовуватися у науковій літературі 60–70-х років ХХ сторіччя, коли в СРСР, США, державах Європи та в Японії освіту почали розглядати як найважливіший фактор соціального прогресу та економічного розвитку, а також як сферу, яка вимагає особливої уваги на загальнодержавному рівні.

Інтелектуальна праця, робота з інформацією і постійне відновлення знань є факторами створення і підвищення конкурентоспроможності суб'єктів всіх рівнів – держави, організації (академії/ВНЗ), ринку або, навіть, окремого індивіда (на прикладі держслужбовця), які, в свою чергу, безпосередньо беруть участь у процесі розробки і реалізації освітньої політики. У залежності від впливу чи ролі кожного з них виокремлюють наступні основні моделі освітньої політики: державно-патерналістська (головна роль належить державі), ліберальна (при домінуючій ролі ринку) і соціально-корпоративна (домінуючою виступає академія/ВНЗ). Особливі сподівання на освітній потенціал, на створення завдяки ньому не нової, але якісно іншої генерації високоморального українського суспільства, суспільства знань.

Досліджуючи велику кількість підходів до розуміння освітньої політики з точки зору філософії освіти як вітчизняних (В. Андрущенко, В. Кремень, В. Бех, Г. Губерський, В. Луговий, С. Ніколаєнко, М. Згуровський, І. Вакарчук, Г. Балл та інші), так і зарубіжних вчених (Дж. Дьюї, М. Квіска, М. Моля, Дж. Марч, Дж. Аньйон, Н. Менді, М. Богуславський, І. Крутова, О. Власова, В. Возчиков, О. Малишевський та інші), можна констатувати, що її особливістю є полісуб'єктивний характер, що в свою чергу дозволяє виокремити та звернути особливу увагу на декілька основних підходів до її розуміння.

Перший підхід пов'язаний з твердженням, що освітня політика – це перевага саме державної влади, де в силу історичних традицій і ресурсів головним суб'єктом є держава. Російська дослідниця І. Крутова до сфери компетенції освітньої політики відносить інноваційні зміни в системі освіти, а також діяльність органів державної влади, які ініціюють ці зміни [8, с. 7–8].

Тут хотілося б відзначити, що державна влада протягом усієї історії процесу реформування освіти сама визначала “вектор руху” країни, під впливом консервативної або ліберальної спрямованості освітньої політики, що, в свою чергу, призводило до чергової інверсії. Інверсія, або перевертання/перестановка сенсу того, що відбувається, виражається у формуванні реактивного типу розвитку або, іншими словами, рух в передбачуване “вперед” через “відштовхування”, що стає для суспільства імперативним, коли його виживання припускає, що воно має відповідати рівню досягнення іншого суспільства. На думку дослідника В.

Теріна [14, с. 147] даний рівень задається суспільством конфронтуючим, де він неминує з ним асоціюється і навіть ототожнюється, виступаючи при цьому для суспільства, яке здійснює реактивний рух, як щось йому чуже і навіть вороже, тобто як те, що йому варто відкинути, але і як те, від чого йому в своєму поступальному розвитку потрібно відштовхуватися.

Причини інверсії полягають в нестабільній ситуації в суспільстві, викликаній як зовнішніми, так і внутрішніми причинами, що чітко показує аналіз “горизонтальної діалектики” соціального буття, в якому старе, породивши або ще продовжує породжувати нове, тобто здійснюючи свою “вертикальну діалектику”, виявляється з ним співіснуючим і вступає з ним в боротьбу, прагнучи підпорядкувати потребам власного [14, с. 148]. В сучасній освіті інверсія складається в суб'єктивній заміні місцями цілей і засобів. Прикладом може слугувати впровадження Болонської системи в Україні. З одного боку, завдання було поставлено вірно і відповідало вимогам та викликам сучасності, але з іншого – рішення стрімке і “неадаптоване”. Іноді, прийняття популістських рішень супроводжується оманливим співставленням змісту внутрішньої ідеальної реальності, реальності зовнішньої, що протиставляється, тобто “об'єктивній”. Інакше кажучи, домінування суб'єктивного сприйняття реальності.

Другий підхід визначає освітню політику через визначення ступеня взаємодії і впливу в сфері освіти трьох основних суб'єктів: держава – ринок – академія / ВУЗ. Домінує твердження про спектр різних інтересів зазначених суб'єктів, які знаходяться в освітньому просторі, і які, з одного боку, виступають як протидіючі сторони за освітній ресурс і, з іншого боку – взаємодоповнюють та взаємодіють один з одним.

Не можна не відзначити, що даний підхід у визначенні освітньої політики розширюється включенням в нього економічних факторів. Дослідниця Дж. Аньйон [16, с. 68] підкреслює необхідність включення в розуміння даного поняття економічних аспектів життя суспільства, оскільки саме вони впливають на доступність освіти і є складовою частиною освітньої політики. Також дослідниця вважає, що визначення освітньої політики не може ґрунтуватися на домінуванні одного або іншого суб'єкта. Ідея того, що розвиток знань є важливим елементом управління не є новою сьогодні. Однак з появою та становленням економіки і суспільства, яке ґрунтується на знаннях, знання набувають ще більшу актуальність і приймають нову форму.

За Р. Мертоном [18, с. 174] формула “освіта як послуга” є відображенням культури ринкового суспільства, де домінуючі цінності є максимізація корисності, ефективність і конкурентоздатність, свобода і плюралізм самовизначення. Але, якщо за М. Вебером [2, с. 70] ранній капіталізм – це суспільство виробництва і накопичення, то Т. Веблен вважав пізній капіталізм суспільством споживання або “демонстративним споживанням” [3, с. 108]. Тут доречно було б нагадати, що всім відома формула ринку “споживач завжди правий” в даному випадку не працює, так як безпосередній споживач – той, хто навчається – не залишається незмінним, а перетворюється.

Глобальна інтеграція, яка відбувається в світовій спільноті, все більше орієнтується на гуманістичну складову. А отже, третій підхід, на нашу думку, розглядає освітню політику як діяльність, спрямовану на впровадження цінностей і змістів, які окреслюють всебічне включення людини в безперервний освітній процес, на вільний розвиток і реалізацію всіх здібностей, формування таких цінностей, які “дозволили б в будь-яких ситуаціях вважати благо людини найвищим критерієм оцінки суспільних відносин” [10, с. 73]. Дане твердження разом з тим припускає, що розвиток демократії науки розширює поле духовно-культурної проблематики, що зумовлює необхідність включення філософсько-антропологічного, людоцентричного підходу, який ґрунтується на вітчизняній і європейській гуманістичній спадщині.

Ще філософія Сократа, Платона, Аристотеля цілком освіти ставила пізнання Істини, відокремлення суті від видимості. Інакше кажучи, освіта розглядалась, як імперативне благо, залучення до якого перетворює людину, формує її мислення, волю і відчуття. При застосуванні до політичної практики це означало увагу, в першу чергу, до самих цілей, а не до засобів їх досягнення, тобто відступ від суб’єктивності сприйняття дійсності. Сучасний ринок праці вимагає від випускника не лише глибоких теоретичних знань, а здатності самостійно їх застосовувати в нестандартних, постійно змінюваних життєвих ситуаціях, переходу від суспільства знань до суспільства життєво компетентних громадян [11, с. 8].

Розглянутий останній підхід можна вважати протилежний двом іншим, але, в той же час, саме держава бере на себе всю відповідальність за підтримку і забезпечення соціального захисту громадян, зокрема отримання ними освіти, враховуючи виклики і потреби ринку. Отже, на сучасному етапі розвитку суспільства, зазначені вище підходи до розуміння освітньої політики не роздільні, взаємопов’язані і взаємодоповнюючі.

Таким чином, під освітньою політикою узагальнено ми будемо розуміти регульований державою процес прийняття рішень при врахуванні впливу тих чи інших суб’єктів політики. Освіта, при цьому, виступає як соціально значиме благо, гарантоване державою, чи сучасну високоякісну послугу, що надається суспільству і окремому індивіду.

Американський педагог і дослідник систем вищої освіти Б. Кларк групує всіх учасників політики вищої освіти з урахуванням їх інституціональної приналежності і розмежовує державну владу, ринок і академічну олігархію (академія / ВУЗ) [17, с. 136–181]. Разом з тим, завдяки науковим розробкам Дж. Стігліца, професора економіки і фінансів Колумбійського університету (США), лауреата Нобелівської премії з економіки 2001 року, стало можливим розкрити економічний механізм виробництва і реалізації освітніх послуг як суспільного блага, визначити роль ринкових механізмів і державного регулювання, характер співвідношення, взаємодії між ними [12, с. 59–291].

В пострадянському суспільстві тенденції комерціалізації освіти отримали вже, як нам здається, загрозливий характер. В сфері освітньої політики можна спостерігати негативну тенденцію, а саме

економіцентризм, тобто увага на всіх рівнях приділяється питанням умов життя і менша – питанням її сенсу і якості. Сам ринок не може гарантувати справедливого суспільства, як справедливо зазначає професор Каліфорнійського університету Мартін Маля: “справедливе суспільство, наскільки до нього можна наблизитися, повинно стати результатом моральної та політичної волі громадян, яка діє в умовах аморальних сил ринку. А це означає, що державне втручання в діяльність ринку з причин моралі і політики також є складною природою громадського порядку” [9, с. 479].

Відмітимо, що намагаючись реалізувати так званий принцип “забезпечення рівного доступу до вищої освіти”, який передбачає “подальше вдосконалення системи універсального доступу до вищої освіти” [1, с. 4], все частіше починають використовувати поняття “стандартизація” і “універсальність”, розуміючи їх у вельми вузькому і примітивному сенсі. Останнім часом університети з елітних навчальних закладів камерного характеру перетворилися на якісь фабрики з виробництва стандартизованих, в гіршому розумінні цього слова, кадрів.

Отже, в процесі дослідження здійснення освітньої політики у всій складності взаємодії її компонентів, виокремлюється категорія “суб’єктності”, тобто “придбаної, сутнісної якості суб’єкта, що, перш за все, проявляється в його ціннісних орієнтаціях, стратегічному життєвому виборі, соціально творчій самодіяльності, цілеспрямованій активності” [13, с. 155] або здатність “соціальних суб’єктів (від пересічних громадян до національних урядів і міжнародних акторів сучасної історії) реагувати на внутрішні (в межах даних суспільств) та зовнішні (з боку світ-системи) виклики, попереджати або стримувати небажані та небезпечні тенденції природних, соціальних, економічних, політичних зсувів та сприяти бажаним” [15, с. 384], і яка знаходиться в єдиному онтологічному просторі з свободою і відповідальністю [5, с. 11].

Яскравим прикладом прояву суб’єктності може слугувати розробка та впровадження Закону України “Про вищу освіту” під керівництвом М. Згуровського. До складу робочої групи увійшли представники: НАНУ, Національної академії педагогічних наук України, Національної академії правових наук України, Адміністрації Президента України, Конфедерації роботодавців, Координаційного центру з упровадження економічних реформ, Української асоціації студентського самоврядування, ВМГО “Фундація регіональних ініціатив”, ВГО “Громадська Рада освітян і науковців України”, Громадської ініціативи “Студентський захист”, Київської міської організації профспілки працівників освіти і науки України, Національного Темпус-офісу в Україні, Конфедерації недержавних вищих закладів освіти та інших. Це безпрецедентний випадок, коли за стільки років незалежності України було прийняте не просто рішення, яке ґрунтувалося не на “авторитетній” точці зору одного політика або групи зацікавлених людей, а рішення, із спільним залученням науковців, політиків і громадськості, фахівців в даній сфері, тобто рішення, яке насичено компонентами суб’єктного досвіду.

На жаль, мало хто з політиків звертає увагу на гостру суперечність між ринковими відносинами і

моральністю, найважливішою частиною гуманності. Про це протиріччя, як справедливо пише відомий письменник М. Веллер, "... у нас категорично не хочуть говорити. Хороша людина і ринкові відносини – це два дуже важко сумісні поняття. Хороші людина – це той, хто бере менше, а дає більше. Сутність же ринку, навпаки, в тому, щоб менше дати, а більше взяти" [4]. Слід зазначити, що моральність бізнесу та моральність суспільства неминуче повинні починатися з моральності самої влади. Саме тут освіту виступає як суспільне благо, що належить до основних ресурсів суспільства, регулювання і розподіл яких є реальним об'єктом і сферою владних відносин. Важливо пам'ятати, що цей ресурс сам по собі здатний підвищувати потенціал впливу і сили агентів влади, по-різному можуть його використовувати.

Товарно–грошові відносини в умовах капіталізму спотворюють зміст людської діяльності та заважають вільному, всебічному розвитку особистості, а отримані знання та навички розглядаються як формування особливої форми капіталу – "людського капіталу", прибуток якого визначається ступенем рентабельності, тобто різницею між тим, що вклали і отриманим результатом. Освіта в цьому випадку перетворюється на специфічну прибуткову діяльність. Тут можна згадати трудову теорію вартості, де навчальна діяльність є товаром, вартість якого залежить від вкладених ресурсів.

Не можна не погодитися з тим твердженням, що показником успішної роботи освітньої установи, як зазначає український вчений Б. Новіков, є не розмір прибутку і навіть не глибина засвоєння професійних знань. Показником є людяність його випускників. Сучасне відверте нав'язування європейської моделі освітньої політики показало неспроможність вітчизняної системи освіти до швидкої "перебудови", і, як наслідок, призвело до виходу на перший план ринкових імперативів, а на вторинний – академічної функції університету. Показовим є витіснення фундаментальних дисциплін прикладними курсами, які орієнтовані на практичне застосування. Процес пізнання відбувається за принципом "не ширше, а глибше". В таких умовах ідеали загального, класичного знання починають переглядатися. Знижується роль інтелектуалів, тих, хто, на думку Сартра і Ліотара, повинен відстоювати істину, яка відповідає інтересам суспільства. Інтелектуал–універсал перетворився в інтелектуала–спеціаліста, спеціаліста з світоглядним дефіцитом. Це є приклад прояву суб'єктивного ставлення ринку в суспільному житті, тобто першочергове ставлення особистих інтересів і потреб.

Важливо те, що суспільство широко використовує "одноразові ресурси", навіть для простої підтримки свого існування приречене на зміну технологій. Тому воно має бути орієнтоване на науку, на розширення знань про навколишній світ, на освіту і, найголовніше, на творчість. Тільки вільний, зацікавлений, внутрішньо мотивовану індивід здатний до активної діяльності. З активності окремих особистостей складається активність суспільства і держави в цілому. Підтвердженням цих слів є твердження В. Ільїна про те, що тільки через координацію та узгодження, через стабілізацію соціально–політичних процесів,

формування технологічної та політичної модернізації, через соціальну санацію тощо пролягає наш шлях у майбутнє [6, с. 8].

Аналізуючи проблеми виховання та навчання в західному суспільстві Г. Марсель робить висновок про антиособистісну направленість спеціалізації діяльності в системі освіти: "Захід створює суспільство, яке аналогічне машині..." [19, с. 176]. Враховуючи інтеграційну направленість вітчизняної системи освіти в світову, стрімкий науково–технічний прогрес, дана тенденція спостерігається і в українській освітній системі. Усвідомлення того, що потреби сьогодення зводяться не до культивування вузьких інтелектуальних ремісників, а виховання людини всебічного типу – головна задача освітньої політики.

Приймаючи за цінність судження французького соціолога Ж. Фрідмана кінця 1950–х рр., і не можливо не погодитися з ним, що запаморочливий розвиток науки і техніки виявляє згубний вплив на інтелект, притупляє критичне мислення, ініціативу, почуття відповідальності. Одне із ефективних протиотрут повинно складатися з того, щоб дати молодій людині, перш ніж він прийде на виробництво, таку технічну і гуманітарну підготовку, розвинути та укріпити в ній такі якості, які дозволять їй чинити опір цьому негативному впливу [7].

Таким чином, кожний етап розвитку суспільства "створює" нові суб'єкти освітньої політики, наповнюючи їх новими змістами та визначаючи домінуючу роль того чи іншого суб'єкта. В нашому дослідженні ми зупинилися на основних з них – це держава, організація (академія/ВНЗ), ринок та індивід, де умовою їх успішного "співіснування" є чітка взаємодія та взаємодоповнення. На прикладі інтеграції вітчизняної системи освіти в світову, впровадження Болонської системи, також беручи до уваги неоднозначне відношення до неї наукової спільноти, важливо постійно пам'ятати наскільки суб'єктна повинна бути позиція сучасних "учасників" нового освітнього процесу, наскільки активно вони повинні її висловлювати і наскільки вони здатні ввести ті корективи, які б створили баланс між мірою змін і збереженням вже існуючих основ. Підсумовуючи вище сказане, погоджуємося, що оптимальна освітня політика вимагає глибоко обдуманого, стратегічно виваженого мислення з боку політиків, які приймають рішення, чіткого уявлення соціального змісту самої освітньої політики, яка, в той же час, повинна бути вираженням суспільного договору між всіма суб'єктами. Враховуючи це, принципово значущим є з'ясування ролі і місця системи освіти в соціокультурних змінах, безпосередньої її причетності щодо кожного індивіда.

Повільна адаптації системи української освіти до умов ринку і демократичного європейського суспільству, елітарність освіти, недостатність фінансування, непослідовність і "недалекоглядність" у впровадженні демократичних норм і принципів управління в системі освіти, а також спроби повернення людині моральної сутності із зовнішніми формами соціалізації – все це сьогодні є насущними і головними завданнями державної освітньої політики.

#### Список використаних джерел

1. Вакарчук І. Принципи державно–громадського управління освітою. Тези виступу міністра на засіданні Спільки ректорів



України 15.05.2009 р. / I. Вакарчук // Освіта. – 13–20 травня 2009 р. – С.4.

2. Вебер М. Наука как призвание и профессия / М. Вебер / Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайдено. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.

3. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен; [пер с англ.]. – М.: Прогресс, 1984. – 356 с.

4. Веллер М. Скидка на миллион / М. Веллер // “Российская газета” – Федеральный выпуск №4874. – 2009. – [http://www.rg.ru/2009/03/25/million.html]

5. Ильин А. Субъект в массовой культуре современного общества потребления (на материале китч-культуры) // Ильин А. – Омск: Амфора, 2010 – 376 с. – [http://ec-dejavu.ru/m-2/Mass\_culture-3.html]

6. Ильин В. В. Человек в тоталитарном обществе / В. Ильин // Социально-политический журнал. – 1992. – №6–7. – С.3–13.

7. Константиновский Д. Л. Социально-гуманитарное образование: ориентации, практики, ресурсы совершенствования / [Вознесенская Е. Д., Дымарская О. Я., Чередниченко Г. А.]. – М.: ЦСП, 2006. – 264 с.

8. Крутова И. Ю. Образовательная политика государства: социальные инновации, институциональные и структурные изменения (на примере ФРГ) / И. Ю. Крутова: спец. 23.00.02 – Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии // диссертация на получение науч. степени канд. полит. – М., 2004. – 141 с.

9. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 / Мартін Маля // [Пер. з англ. А. Д. Гриценко, З. М. Клещенко, П. С. Насада, В. П. Павленко]. – К.: Мегатайп, 2000. – 603 с.

10. Мамедов Н. М. Социально-гуманитарное образование: новый взгляд на старую проблему / Н. М. Мамедов, О. П. Шушарина // Высшее образование в России. – 1993. – №3. – С.69–79.

11. Национальная стратегия розвитку освіти України на 2012–2021 роки. – [http://www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf]

12. Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора / Дж. Ю. Стиглиц // [пер. с англ.]. – М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. – 720 с.

13. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода: [монография] / Л. Г. Сокурская. – Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с.

14. Терин В. П. Инверсия как реактивный тип общественного развития / В. П. Терин // Полис. Политические исследования. – 2007. – №6. – С.146–152.

15. Ядов В. А. Россия как трансформирующееся общество: Резюме многолетней дискуссии социологов / В. А. Ядов // Куда идет Россия? Власть, общество, личность / под общ. ред. Т. Н. Заславской. – М.: МВШСЭН, 2000. – 451 с.

16. Anyon j. What “Counts” as Educational Policy? Notes toward a New Paradigm // Harvard Educational Review. – 2005. – No 75. – P.65–88. – [http://cxp.gseis.ucla.edu/principal-leadership/documents/AnyonWhatCounts.pdf]

17. Clark B. R. The Higher Education System: Academic Organization in CrossNational Perspective (Berkeley: University of California Press). – 1983.

18. Merton R. On Social Structure and Science / R. Merton. – University of Chicago Press, 1973. – 593 p.

19. Marcel G. Man against Mass Society / Gabriel Marcel; [transl. by G. S. Fraser; foreword by Donald MacKinnon]. – Chicago, IL: St. Augustines Press, 2008. – 208 p.

## References

1. Vakarchuk I. Pryncypy derzhavno-gromads'kogo upravlinnja osvituju. Tezy vystupu ministra na zasidanni Spilky rektoriv Ukraїny 15.05.2009 r. / I. Vakarchuk // Osvita. – 13–20 travnja 2009 r. – S.4.

2. Veber M. Nauka kak prizvanie i professija / M. Veber / Izbranne proizvedenija: Per. s nem. / Sost., obshh. red. i poslesl. Ju. N. Davydova; Predisl. P. P. Gajdenko. – M.: Progress, 1990. – 808 s.

3. Veblen T. Teorija prazdnogo klassa / T. Veblen; [per s angl.]. – M.: Progress, 1984. – 356 s.

4. Veller M. Skidka na million / M. Veller // “Rossijskaja gazeta” – Federal'nyj vypusk №4874. – 2009. – [http://www.rg.ru/2009/03/25/million.html]

5. Il'in A. Subjekt v massovoj kul'ture sovremennogo obshhestva potreblenija (na materiale kitch-kul'tury) // Il'in A. – Omsk: Amfora,

2010 – 376 s. – [http://ec-dejavu.ru/m-2/Mass\_culture-3.html]

6. Il'in V. V. Chelovek v totalitarnom obshhestve / V. Il'in // Social'no-politicheskij zhurnal. – 1992. – №6–7. – S.3–13.

7. Konstantinovskij D. L. Social'no-gumanitarnoe obrazovanie: orientacii, praktiki, resursy sovershenstvovanija / [Voznesenskaja E. D., Dymarskaja O. Ja., Cherednichenko G. A.]. – M.: CSP, 2006. – 264 s.

8. Krutova I. Ju. Obrazovatel'naja politika gosudarstva: social'nye innovacii, institucional'nye i strukturnye izmenenija (na primere FRG) / I. Ju. Krutova: spec. 23.00.02 – Politicheskie instituty, jnetopoliticheskaja konfliktologija, nacional'ny i politicheskie processy i tehnologii // dissertacija na poluchenie nauch. stepeni kand. polit. – M., 2004. – 141 s.

9. Malja M. Radjans'ka tragedija: istorija socializmu v Rosii' 1917–1991 / Martin Malja // [Per. z angl. A. D. Grycenko, Z. M. Kleshhenko, P. S. Nasada, V. P. Pavlenko]. – K.: Megatajp, 2000. – 603 s.

10. Mamedov N. M. Social'no-gumanitarnoe obrazovanie: novyj vzgljad na staruju problemu / N. M. Mamedov, O. P. Shusharina // Vysshee obrazovanie v Rossii. – 1993. – №3. – S.69–79.

11. Nacional'na strategija rozvytku osvity Ukraїny na 2012–2021 roky. – [http://www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf]

12. Stiglic Dzh. Ju. Jekonomika gosudarstvennogo sektora / Dzh. Ju. Stiglic // [per. s angl.]. – M.: Izd-vo MGU: INFRA-M, 1997. – 720 s.

13. Sokurjanskaja L. G. Studenchestvo na puti k drugomu obshhestvu: cennostnyj diskurs perehoda: [monografija] / L. G. Sokurjanskaja. – Har'kov: Har'kovskij nacional'nyj universitet imeni V. N. Karazina, 2006. – 576 s.

14. Terin V. P. Inversija kak reaktivnyj tip obshhestvennogo razvitija / V. P. Terin // Polis. Politicheskie issledovanija. – 2007. – №6. – S.146–152.

15. Jadov V. A. Rossija kak transformirujushheesja obshhestvo: Rezjume mnogoletnej diskussii sociologov / V. A. Jadov // Kuda idet Rossija? Vlast', obshhestvo, lichnost' / pod obshh. red. T. N. Zaslavskoj. – M.: MVShSJeN, 2000. – 451 s.

16. Anyon j. What “Counts” as Educational Policy? Notes toward a New Paradigm // Harvard Educational Review. – 2005. – No 75. – P.65–88. – [http://cxp.gseis.ucla.edu/principal-leadership/documents/AnyonWhatCounts.pdf]

17. Clark B. R. The Higher Education System: Academic Organization in CrossNational Perspective (Berkeley: University of California Press). – 1983.

18. Merton R. On Social Structure and Science / R. Merton. – University of Chicago Press, 1973. – 593 p.

19. Marcel G. Man against Mass Society / Gabriel Marcel; [transl. by G. S. Fraser; foreword by Donald MacKinnon]. – Chicago, IL: St. Augustines Press, 2008. – 208 p.

*Pozharska N. M., education facilitator of higher category, National Technical University of Ukraine “Kyiv Polytechnic Institute” (Ukraine, Kiev), natali.pozhar@gmail.com*

## Formation of educational policy subject: from subjectivity to subjectness

*The beginning of the XXI century opens a new chapter in the development and transformation of all spheres of social life, among which is the state education system. The success of these reforms depends on direction that will be chosen for the development of these actions.*

*The research relevance of this problem is caused by discrepancy and inconsistent implementation of educational policy for the last twenty-three years of Ukraine's independence, in the absence of self-sufficient subjects, which in turn singled out the research objective, which consists in attempts to justify the particularities of educational policy subjects through dialectics of their interaction.*

*Peculiarities of educational policy by determining the level of interaction and influence of its main subjects are shown in this article. It was found out the role of inversion which consists of subjective replacement of goals and means in a modern education. The author proves the need of combination of different political subjects influence on education quality, which is essential for democratic development of society, consolidating of all its institutions, humanization of social and economical relations and the formation of new personal life purposes. Hence, as a result, there will be noticeable improvements not only in social, economical and political life but also in the development of science and culture. In the author's opinion the adoption of Law of Ukraine “On Higher Education” is a remarkable example of the first positive steps in this direction.*

*The optimal education policy requires deeply considered, strategically weighed thinking from the politicians, which are making decisions, and also a clear understanding of the social maintenance of educational policy, which at the same time, should be an expression of the social contract between all subjects. Considering it, clarification of a role and place of an education system in social and cultural changes, its direct involvement for each individual is essentially significant.*

**Keywords:** educational policy, subjects of educational policy, subjectivity, inversion, subjectness.

*Пожарская Н. М., методист высшей категории, Национальный технический университет Украины "Киевский политехнический институт" (Украина, Киев), natali.pozhar@gmail.com*

#### Становление субъекта образовательной политики: от субъективности к субъектности

*Начало XXI века открывает новую страницу в развитии и превращении всех сфер общественного существования, в том числе и системы образования государства. Успешность таких превращений зависит от того, какое направление будет избрано для развития этих действий.*

*В статье рассматриваются особенности образовательной политики через определение степени взаимодействия и влияния основных ее субъектов. Выясняется роль инверсии, которая в современном образовании состоит из субъективной замены местами целей и средств. Автор обосновывает необходимость гармоничного сочетания влияния разных субъектов политики на качество образования, которое является необходимым условием обеспечения демократического развития общества, консолидации всех его институций, гуманизации общественно-экономических отношений и формирования новых жизненных ориентиров личности. В итоге состоятся оцутимые позитивные изменения в социально-экономической и политической жизни страны, развития науки и культуры. Ярким примером первых позитивных шагов в этом направлении, по мнению автора, есть принятие Закона Украины "О высшем образовании".*

*Ключевые слова:* образовательная политика, субъекты образовательной политики, субъективность, инверсия, субъектность.

\* \* \*

УДК 37.011:37.014

**Сакун А. В.**

кандидат філософських наук, доцент,  
провідний науковий співробітник Інституту  
обдарованої дитини НАПН України  
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

#### КРЕАТИВ СИНЕРГЕТИКИ У РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

*В статті розглядається проблема включення синергетики у формування сучасних соціальних інститутів – науки і освіти. Показано, що синергетика сприяє удосконаленню організації дослідження складних систем. Метою синергетичної парадигми виступає забезпечення цілісного уявлення про світ, про закони розвитку природи, суспільства і людини. Здійснюється аналіз сучасних поглядів на поставлену проблему.*

*Ключові слова:* синергетика, міждисциплінарний підхід, освіта, наука, знання.

Процеси глобалізації вимагають від наукової та політичної еліти радикального перегляду інтелектуальної, науково-освітньої сфери. Адже розвиток "ноосфери" та включення в неї "техносфери" передбачає поєднання різних наук. В минуле відходить принцип моноваріативності, починається переосмислення засадничих та смислових орієнтирів як фундаментальних, так і нових наук. Це особливо важливо сьогодні, коли руйнуються кордони, і глобальне суспільство заявляє про себе як про єдиного актора на планеті. Відбувається інтенсивна зміна усталених соціальних кодів людського життя, утворюючи його нові системи і форми. Відтак особливої ваги набуває дослідження надскладних систем, що актуалізує синергетичну парадигму, яка, в свою чергу, зосереджує дослідницьку увагу на аспектах самоорганізації. Синергетичні методи в науках найбільш ефективні при враховуванні їх інтегральних характеристик та закономірностей, що не означає простого калькування, без огляду на їхню специфіку. Включення синергетичної методології до взаємодії з іншими науками свідчить про докорінну зміну парадигм, обумовлену запитом на нову методологію. Поліваріативність, трансдисциплінарність та інтердисциплінарність, цілісність і нові можливості для методологічної рефлексії показують відповідність даному запиту синергетики.

Проблематика синергетичної методології та включення її в процес соціально-філософського та соціокультурного пізнання в різних аспектах розглядається в працях вітчизняних та іноземних вчених, зокрема І. Пригожина, В. Кременя, В. Ільїна, А. Гальчинського, І. Добронравової, Г. Хакена, В. Буданова та ін.

Включення синергетики в створення нової наукової картини світу унеобхідне завдання залучення їх креативу в дослідження з навчальних практик і процесів мислення. Реалізація креативних і методологічних потенцій синергетики допоможе зрозуміти, які підходи до навчання, які нові принципи допоможуть забезпечити стрімкий розвиток науки у майбутньому. В умовах "тріумфу ноосфери" (С. Курдюмов), включення синергетичних рефлексій в методологічний інструментарій філософії знання сприятиме розвитку продуктивного мислення.

У статті поставлено за мету узагальнити, систематизувати та поглибити розуміння розвитку сучасних соціальних інститутів, зокрема науки та освіти, що має важливе значення для формування інноваційних стратегій мислення і практики в процесі пізнання і освоєння світу.

Емерджентний характер соціальних, культурних і економічних процесів, перманентні фінансові кризи, рецесії, депресії зумовили необхідність перегляду засадничих принципів організації функціонування суспільства. В науковому дискурсі другої половини ХХ століття спостерігається, зокрема, переосмислення принципу "розвитку", що обумовило формування нової методологічної парадигми, яка базується на теорії самоорганізації складних систем. Посилення інтересу до зазначених проблем унеобхідне перехід до постнекласичної науки з її характерними особливостями.

Трансформації традиційної методологічної парадигми детермінуються використанням наукових знань в усіх сферах соціального життя, зміною характеру наукової діяльності, пов'язаною з революцією в засобах зберігання і отримання знань. "Поряд з дисциплінарними дослідженнями на передній план все більше виходять міждисциплінарні і проблемно орієнтовані форми дослідницької діяльності. Якщо класична наука була орієнтована на досягнення вузького, ізольованого фрагменту дійсності, який виступав в якості предмета тієї чи іншої наукової дисципліни, то специфіку сучасної науки кінця ХХ століття визначають комплексні дослідницькі програми, в яких беруть участь спеціалісти різних галузей знання. Організація таких досліджень багато в чому залежить від визначення пріоритетних напрямків, їхнього фінансування, підготовки кадрів та ін. В самому ж процесі визначення науково-дослідницьких пріоритетів поряд з власне пізнавальними цілями все більше роль починають відігравати цілі економічного і соціально-політичного характеру" [7], – зазначає В. Стьопін.

Виявлення даних цілей взяла на себе синергетика – міждисциплінарний напрям наукових досліджень, основа якого полягає у вивченні процесів самоорганізації систем. Термін "синергетика" походить від грецького "synergia" ("syn" – "разом", "ergos" – "дія"), і означає "спільна дія". Синергетика відображає

необхідність співпраці фахівців з різних галузей знань для розробки синергетичного підходу до організації дослідження складних систем. Сьогодні міждисциплінарні потенції синергетики дозволяють плідно використовувати її методи у стратегічному плануванні, в ефективному розв'язанні глобальних проблем сучасності та пошуку альтернативних варіантів подальшого розвитку людської цивілізації, у визначенні нових горизонтів соціально-гуманітарних дисциплін [8, с. 10].

Необхідно зазначити, що сучасне окреслення синергетичної тенденції в науці пов'язує із фактом світу як цілісності, який включає людину. Тим самим цей світ постає однією з найбільш обґрунтованих моделей світобачення, створюваних природознавством другої половини ХХ ст. А також необхідно враховувати систематизацію накопичених знань та їх раціонального синтезу. У глобалізованому суспільстві синергетичний підхід здатний розв'язати низку надскладних проблем, пов'язаних із організацією світового суспільства, різними сферами його життєдіяльності. “В синергетиці самоорганізація складної системи розглядається як утворення (за рахунок впорядкування руху елементів середовища) нового цілого, значно більшого за масштабами, ніж ці елементи” [3], – зазначає І. Добронравова. Саме тому синергетика є міждисциплінарним комунікативним зв'язком, що забезпечує уможливлення єдиного інформаційного простору. Водночас вона надає можливість людуству усвідомити нелінійність, багатофакторність, ймовірність сучасного світу, поліваріантність шляхів його розвитку і неможливість опису його в межах класичних теорій і моделей, що дають “лінійне уявлення” та формують “лінійне мислення”. Крім того, саме синергетика здатна сприяти взаємопроникненню гуманітарних та природних дисциплін, суттєвому посиленню міждисциплінарних зв'язків між науками.

У парадигму синергетичного підходу і синергетичного мислення з необхідністю входить освіта як цілісна, складноорганізована, поліфункціональна система. Сам онтологічний статус феномену освіти, надзвичайно важливого соціального інституту, завдяки якому людуство отримує можливість забезпечувати процеси збереження, накопичення і передачі надбань матеріальної і духовної культури від одного покоління до іншого, передбачає необхідність належного логіко-методологічного забезпечення продуктивного процесу її розвитку і діяльності. Принципово нова якість сучасного суспільства вимагає не тільки нових цілей і методів пізнання, а й нового підходу до організації навчально-пізнавальної діяльності. В силу чого соціальна філософія перебуває сьогодні в пошуках ефективних теоретичних і методологічних засад, здатних сприяти виходу на новий рівень розуміння сутнісного знання і мислення в контексті необхідності їх трансформації.

Одним з перспективних напрямків досліджень у соціальній філософії сьогодні стає вивчення шляхів можливого застосування положень і принципів синергетики як методологічної основи пізнання, насамперед пізнання складаних систем. Застосування принципів і положень синергетики у сфері пізнавальних практик відкриває можливість побудови нової

епістемної парадигми та ефективної методології мисленнєвої діяльності. Потреба в них уявляється тим більш необхідною, оскільки пошук систем знання, які б відповідали змінам, що відбуваються у суспільстві, привів до формування нової пізнавальної парадигми, яка саме і бере за основу принципи фундаментальності, людяності, цілісності [9, с. 96].

Метою цієї парадигми виступає забезпечення цілісного уявлення про світ, про закони розвитку, які є спільними для природи, людини і суспільства. Цілісне ж світорозуміння і формування сучасного наукового світогляду саме і може забезпечити синергетика, сутність якої полягає у відновленні цілісного світобачення. Цілком очевидно, що без формування такого світобачення і світорозуміння, без принципово нових підходів до організації та здійснення пізнавальної діяльності система науки не може відповідати своєму призначенню з належної підготовки людини до успішного життя й діяльності в умовах глобальної кризи. Як зазначає відомий дослідник проблем синергетики Р. Баранцев, “наука несе немалу частину відповідальності за гостроту кризи, яку ми переживаємо, виявившись не в змозі ні передбачити, ні розв'язати назрілі проблеми” [2, с. 34]. Вчений наголошує: “Претендуючи на однозначну визначеність, безумовну об'єктивність, граничну повноту опису, традиційна наука відривалася від життя з його гнучкістю, відкритістю, свободою волі” [2, с. 34]. Суспільство ж все більше потребує підготовки людей, здатних подолати цю кризу.

Проте сьогодні зрозуміло, що підготовка таких фахівців неможлива в межах традиційної навчально-освітньої парадигми. “У новій парадигмі навчання не може бути викладанням готових істин. Пошуки, сумніви, переживання повинні супроводжувати навчання, залучаючи до цього процесу всіх учасників... Для цього необхідно, щоб викладач спирався не стільки на книжкове знання, доповнене особистим досвідом, скільки на своє власне, вистраждане у творчих пошуках, можливо підкріплене і вирівняне книжковою інформацією. Необхідно, але недостатньо, бо вимагає ще зацікавленості участі аудиторії у русі думки” [2, с. 34]. Саме цей “рух думки” виступає визначальною умовою розуміння наукового матеріалу, оскільки без його осмислення і розуміння навчання взагалі втрачає сенс. Ця теза цілком і повністю співзвучна з твердженням М.К. Мамардашвілі, який був переконаний: доки людина здійснює акт порівняння зовнішніх предметів, які не мають до неї відношення, і не залучає саму себе до акту порівняння – вона не мислить [4, с. 18].

Наведені проблеми характеризує Р. Акоф, котрий вважає: “Якщо навчання не має внутрішньої цінності для людини, тобто вона не отримує задоволення в його процесі, воно стає тягарем. Якщо людину примушувати вчити щось, чого вона не бажає знати, навчання втрачає внутрішню цінність і значною мірою втрачає ефективність” [1, с. 195]. Безсистемні й безцінні, часто квазінаукові витвори окремих теоретиків від освіти мало чого давали й дають реальній навчально-пізнавальній практиці. Тому і зміст освіти, й особливо використовувані технології залишаються орієнтованими на викладання певної суми знань. Фактичне примушування студентів засвоїти її незалежно від того,

чи становлять ці знання для них ту саму “внутрішню цінність”, постає негативним фактором. Ці обставини також зумовлюють підвищений інтерес до можливостей теорії самоорганізації й саморозвитку систем, правильне, глибоко обгрунтоване і дидактично вивірене застосування положень якої в системі освіти може успішно допомогти у розв’язанні розглянутих проблем за рахунок відомого синергетичного ефекту.

Складна “відкрита” система, зазначається в синергетиці, яка перебуває під впливом зовнішніх діянь матеріального, енергетичного чи інформаційного характеру, постійно розвивається, набуваючи нових форм і якостей, прагнучи до усталених станів рівноваги. Студент являє собою таку відкриту систему, що перебуває в полі інтенсивного впливу величезної кількості різноманітних чинників об’єктивного і суб’єктивного характеру. Адже, як цілком справедливо писав в свій час Х. Ортега-і-Гассет, “кожен з нас складається наполовину зі свого “я” і наполовину з того середовища, в якому він живе. Коли середовище сприяє прагненням нашого “я”, ми повністю реалізуємо себе. Те середовище, яке перебуває всередині нас, завжди відгукується луною на ворожість зовнішнього середовища, сприяє неперервному розпаду нашої особистості, примушує нас вести постійну боротьбу із самим собою” [5, с. 143]. За словами філософа, “такий стан пригнічує нас, заважаючи всебічному розвитку нашої особистості та більш повному розкриттю всіх її здібностей” [5, с. 147].

Таким чином, синергетика постає як важливо наукова парадигма, здатна відповісти на виклики сучасності. Згідно з науковою концепцією В. Стюпіна, синергетична парадигма конструє власну специфічну оцінку місця і ролі у Всесвіті нерівноважних і невідворотних процесів та їх співвідношення з рівноважними, зворотними процесами. Акт творення відбувається “на всіх рівнях, чи то рівень макроскопічної фізики, рівень флуктуації або мікроскопічний рівень, джерелом порядку є нерівноважність. Нерівноважність є тим, що породжує порядок з хаосу” [6, с. 357], – наголошують І. Пригожин та І. Стенгерс. Відповідно, синергетика є радикальною парадигмальною трансформацією у природничих науках відбуваються зміни і в соціальних науках.

У сучасних соціально-філософських дискурсах відбувається перегляд наявних підходів до соціальних інститутів. Одним з представників нової парадигми знання і навчання був М. Фуко, який радикально переосмислює значення і характер сучасних йому інститутів освіти. У своїй праці “Влада і покарання” М. Фуко досліджує історичний відрізок часу між 1757 і 1830 роками – період заміни катувань злочинців контролем за ними на основі правил в’язниці. Він відзначає, що покарання стало більш раціоналізованим. Нова система правил була більш регулярною, більш ефективною, більш постійною і більш деталізованою. Нова система створювалася з метою посилення покарання, внаслідок чого з’явилася нова технологія влади і покарання. Вона була більш різноманітною, більш ефективною, більш бюрократизованою у порівнянні з катуваннями (тортурами). Але, що найголовніше, вона була більш безособовою і вимагала стеження вже не тільки за злочинцем, але й за всім

суспільством. У той же період з’являється і система шкільних установ. Прикладом останніх можна вважати “школу Гобеленів”, де майбутніх майстрів ткацької справи навчали професії. Дисциплінарна влада у школах зокрема включала в себе три інструменти: ієрархічне спостереження, або здатність офіційних інстанцій охоплювати всю сферу свого контролю одним поглядом; здатність виносити нормалізуючі судження і карати тих, хто порушує норми (про людину можуть судити в негативному аспекті і навіть покарати через причини тимчасових відхилень у правилах (запізнення), діяльності (неуважність), поведінці (неввічливість)); здатність спостереження за суб’єктом і винесення суджень про людей і їх поведінку. При цьому останній інструмент дисциплінарної влади включав у себе два попередніх [10].

Не обмежуючись негативним ставленням до зміцнення дисциплінарного суспільства, М. Фуко вбачав у ньому і позитивні моменти: дисципліна необхідна у військовій галузі, так само як і на виробництві. Тим не менш недопустиме поширення сфери дисципліни, коли вона, наприклад, переносилася на державну сферу, тим самим перетворюючи все суспільство в об’єкт дисципліни. Це дало поштовх до зародження нових галузей знання. Люди почали розглядатися в якості об’єктів пізнання. Так з’явився новий науковий дискурс. Наведені міркування привели мислителя до висновку, що гуманітарні науки, які всього за сто років піднесли особу, виростили з дисципліни, яка обмежувала людину. У цій та інших своїх працях М. Фуко розвиває тему неадекватності об’єктивному стану справ сучасної йому системи освіти [10].

Таким чином, в сучасній науці і філософії актуалізується завдання залучення синергетичного підходу до вивчення сучасної освіти і науки. Увага дослідників концентрується на дослідженні оптимальних форм організації навчально-пізнавального процесу, які б були релевантними та нешкідливими по відношенню до психіки учнів, а також відповідали на виклики сучасності. Через специфіку вирішення даних проблем синергетикою саме ця галузь гуманітарного знання починає розглядатися як одна з оптимальних парадигм сучасної соціальної філософії.

#### Список використаних джерел

- 1.Акоф Р.Л. Основы исследования операций /Акоф Р., Сасиени М.; [Пер. с англ]. – М. : “Мир”, 1971. – 356 с.
- 2.Баранцев Р.Г. Синергетика в современном естествознании /Р.Г. Баранцев. – М. : УРСС, 2003. – 144 с.
- 3.Добронравова І.С. Синергетика як нове світобачення [Електронний ресурс] /Добронравова І.С. – Режим доступу: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Dobr/synerg.html>. – Назва з екрану.
- 4.Мамардашвили М.К. Формы и содержание мышления (К критике гегелевского учения о формах познания) /Мамардашвили М.К. – М. : Высшая школа, 1968. – 191 с.
- 5.Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства и другие работы. Эссе о литературе и искусстве: Сб. / Х. Ортега-и-Гассет. – М. : Радуга, 1991. – 639 с.
- 6.Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / Пригожин И., Стенгерс И. – М., 1986. – 465 с.
- 7.Степин В.С. Философия науки и техники [Электронный ресурс] /В.С. Степин, В.Г. Горохов. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/fnt/10.html>. – Название с экрана.
- 8.Хакен Г. Синергетика /Хакен Г. /Пер с англ. – М. : Мир, 1980. – 318 с.
- 9.Филиппов В.М. Место фундаментального

естественнонаучного образования в новой образовательной парадигме / Филиппов В.М. // Вестник РУДН. – Серия: Фундаментальное естественнонаучное образование. – 1995. – № 1. – С. 91-98.

10 Фуко М. Археология знания / М. Фуко. – К.: Ника-Центр, 1996. – 208 с.

#### References

1. Akof R.L. Osnovy issledovaniya operatsiy / Akof R., Sasyeny M.; [Per. s anhl]. – М.: “Мир”, 1971. – 356 с.

2. Barantsev R.H. Synerhetyka v sovremennom estestvoznaniy / R.H. Barantsev. – М.: URSS, 2003. – 144 с.

3. Dobronravova I.S. Synerhetyka yak nove svitobachennya [Elektronnyy resurs] / Dobronravova I.S. – Rezhym dostupu: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Dobr/synerg.html>. – Nazva z ekranu.

4. Mamardashvily M.K. Formy y sodержanye myshleniya (K krytyke hehelevskoho ucheniya o formakh poznaniya) / Mamardashvily M.K. – М.: Vysshaya shkola, 1968. – 191 s.

5. Orteha-y-Hasset Kh. Dehumanizatsiya yskusstva y druhye raboty. Esse o lytérature y yskusstve: Sb. / Kh. Orteha-y-Hasset. – М.: Raduha, 1991. – 639 s.

6. Pryhozhyn Y. Poryadok yz khaosa. Novyy dyaloh cheloveka s pryrodoy / Pryhozhyn Y., Stenhers Y. – М., 1986. – 465 s.

7. Stepyu V.S. Fylosofiya nauky y tekhniky [Elektronnyy resurs] / V.S. Stepyu, V.H. Horokhov. – Rezhym dostupa: <http://www.philosophy.ru/library/fnt/10.html>. – Nazvanye s ekranu.

8. Khaken H. Synerhetyka / Khaken H. / Per s anhl. – М.: Myr, 1980. – 318 s.

9. Fylyppov V.M. Mesto fundamental'noho estestvennonauchnoho obrazovaniya v novoy obrazovatel'noy paradyhme / Fylyppov V.M. // Vestnyk RUDN. – Seryya: Fundamental'noe estestvennonauchnoe obrazovanye. – 1995. – # 1. – S. 91-98.

10. Фуко М. Археология знания / М. Фуко. – К.: Ника-Центр, 1996. – 208 с.

*Sakun A. V., candidate of philosophical sciences, associate professor, leading research worker of Institute of gifted child НАПН Ukraine (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com*

#### Creativity of Synergetics in the Development of Modern Education

*The paper reveals the problem of inclusion of synergetics in the formation of modern social institutions - science and education. It is shown that synergetics helps to improve the organization of complex systems research. The aim of a synergistic paradigm is to provide a holistic view on education, the principles of development, society and human. The analysis of modern points of views on the problem is performed.*

**Keywords:** synergetics, interdisciplinary approach, education, science, knowledge.

*Сакун А. В., кандидат философских наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института одаренного ребенка НАПН Украины (Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com*

#### Креатив синергетики в развитии современного образования

*В статье рассматривается проблема включения синергетики в формирование современных социальных институтов - науки и образования. Показано, что синергетика способствует усовершенствованию организации исследования сложных систем. Целью синергетической парадигмы является обеспечение целостного представления об образовании, о законах развития природы, общества и человека. Осуществляется анализ современных взглядов на поставленную проблему.*

**Ключевые слова:** синергетика, междисциплинарный подход, образование, наука, знание.

\* \* \*

УДК 1(082.2)

**Dadashova S. N.**

graduate student, Department of History of Philosophy and Cultural Studies of the Baku State University (Azerbaijan, Baku), samira\_889\_87@mail.ru

#### ISLAMIC VIEW ON FEMINISM'S BIOETHICS: REPRODUCTIVE RIGHTS IN ABORTION & SURROGATE MOTHERHOOD

*In this article I attempt to examine ethic issues of great importance, namely, reproduction rights in abortion and surrogate motherhood. The article, written basically owing to the work of Stephen Satris and Dariusch Atighchi's examination*

*of given problem, and, of course, Sacred Gur'an, considers feminist stance in mainstream bioethics of reproduction and Islamic criticism of it. My purpose is to show how the incompatibility of Islam with feminism is profound in main bioethical questions concerning women. It is not just a disagreement about what sort of rights should be accorded to women. Islam and feminism have contradictory views on the most fundamental issues in bioethics and social philosophy.*

**Keywords:** Islam, feminism, bioethics, reproduction, abortion, surrogacy, morality.

*(стаття друкується мовою оригіналу)*

**Introduction.** The bioethics movement was triggered in the 1960s by protest against gross abuses of medical authority such as the Nazi doctors' experiments. At the same time so-called second-wave feminism took hold. Feminism is the only serious, coherent, and universal philosophy that offers an alternative to patriarchal thinking and structures. Feminists believe in a few simple tenets. They believe that women are human beings, that two sexes are equal in all significant ways, and that this equality must be publicly recognized [1, p. 120]. Feminism addressed a wide-range of issues related to social and legal injustices, family, sexuality, work and, of course, reproductive rights. They examined the abortion debate, the reproductive inventions, and other “women-centered” questions in medical ethics [2, p. 12–13].

First of all, medical ethics are based on the moral, religious and philosophical ideals and principles of the society in which they are practiced. Not surprisingly then, what is ethical in one society might not be so in another. In the Muslim society ethics including bioethics are based on Islamic theology and the Shari'a – Islamic law.

Although Islam and feminism are not completely without common ground, the values and principles of Islam and feminism are generally contrary. The feminist idea that traditional gender roles are to be eliminated is opposed by the Islamic idea that the primary role of woman is that of wife and mother [3, p. 232]. Islam stated that women and men are equal in status and prestige, and that nothing detracts women. Allah (be He Exalted) says:

*“O mankind! Reverence your Guardian-Lord, who created you from a single person, created, of like nature, His mate, and from them twain scattered (like seeds) countless men and women”* {9, Al-Nisa' 1}.

Gustave Le Bon, the well-known French thinker stated in his work *“The Arab Civilization”*: “Islamic virtuous deeds are not limited to honoring and respecting women, but rather, we can add that Islam is the first religion to honor and respect women”.

#### Does a Fetus have the Right to Life?

The Qur'an and the traditions of the Prophet Muhammad (peace be upon him) have laid down detailed and specific ethical guidelines on various medical issues. The Qur'an itself contains a surprising amount of accurate detail on human embryological development, which informs discourse on the ethical and legal status of the embryo and fetus before birth. Respect for the person in Islam is not restricted to the existing human being but also extends to the fetus before birth.

The view that abortion is with rare exceptions, seriously immoral has received support not only in religion, but also in the recent philosophical literature. No doubt however many philosophers including some feminists believe that the position against abortion is a symptom of irrational religious dogma. But we have to take into consideration that women are represented on both sides of the abortion issue.

Even among feminist arguments in favor of abortion there is a diversity of views. Some arguments for permitting a right to abortion depend on denying rights to the fetus. Only persons have rights and fetuses, it's argued, are not yet persons.

The women's liberation movement sees abortion rights as vital for gender equality. They say that if a woman is not allowed to have an abortion she is not only forced to continue the pregnancy to birth but also expected by society to support and look after the resulting child for many years to come. They argue that only if women have the right to choose whether or not to have children they can achieve equality with men. Furthermore, women's freedom and life choices are limited by bearing children, and the stereotypes, social customs, and oppressive duties that went with it. No woman can call herself free until she can choose consciously whether she will or will not be a mother.

The main argument which was given by feminists is that pregnancy has an enormous effect on the woman involved. A pregnancy to a woman is perhaps one of the most determinative aspects of her life. It disrupts her body. It disrupts her education. It disrupts her employment. And it often disrupts her entire family life. And because of the impact on the woman, this is a matter which is of such fundamental and basic concern to the woman involved that she should be allowed to make the choice as to whether to continue or to terminate her pregnancy. First of all women demand the moral right to decide what to do with their bodies. The fetus is a part of a woman's body therefore woman has the right to abort a fetus they are carrying. Secondly, women need free access to abortion in order to achieve full political, social, and economic equality with men. And thirdly, the right to abortion is vital in order to have the same freedoms as men. Opponents of this argument usually attack the idea that a fetus is 'part' of a woman's body. They argue that a fetus is not the same sort of thing as a leg or a liver: it is not just a part of a woman's body, but is (to some extent) a separate 'person' with its own right to life. A second objection to this argument is that people do not have the complete right to control their bodies. All people are subjected to various restrictions on what they do with their bodies – and some of these restrictions (laws against suicide or euthanasia) are just as invasive [10]. So not all feminists support abortion. Properly defined, feminism is a philosophy that embraces basic rights for all human beings without exception—without regard to race, religion, sex, size, age, location, disability or parentage.

As well as feminism's Islamic views on bioethical matters are also diverse. This diversity derives from the various schools of jurisprudence, the different sects within Islam, differences in cultural background, and different levels of religious observance. Muslim views on abortion are also historically complicated and diversified, especially due to the criterion of the infusion of the soul and the stages of development mentioned in the Qur'an and Sunna. It is extremely difficult to summarize such a variety of positions on abortion in Islam with a single expression. Before the infusion of the soul, abortion may be prohibited, criticized or allowed [4, p. 27]. Each Muslim scholar interprets the Holy Texts in different ways. But in contrast to feminism which shares on those who stand on anti-abortion position and who are in favor of abortion, in Islam there is a

consensus among theologians that abortion after the ensoulment is categorically prohibited except to save a mother's life. It is a grave sin (*haram*), which in the same moral category as killing an innocent adult human.

Prof. Vardit Rispler-Chaim claims that the general Islamic view is that, although there is some form of life after conception, full human life, with its attendant rights, begins only after the ensoulment of the fetus. On the basis of interpretations of sayings of the Prophet, most Muslim scholars agree that ensoulment occurs at about 120 days (4 lunar months plus 10 days) after conception; others, perhaps in the minority, hold that it occurs about 40 days after conception.

In *Hadiths* the Prophet Muhammad (PBUH) says: "The germ of every one of you is concentrated in his mother's womb in the form of a drop for forty days; then he becomes a clot of blood for the same period; then he becomes a piece of flesh for the same period; then the angel is sent to him to ensoul him" (40+40+40=120 days).

A Turkish expert, Dr. S. Aksoy, shows that the traditional interpretation of animation on the 120th day is not valid in the light of contemporary embryology. Therefore the criterion of animation is updated. In his opinion, the angel arrives to give the embryo a soul between the 49th and 55th day after conception.

Speaking today of ensoulment, in the light of the enormous progress made in the field of embryology in the West, raises the question of whether there exists a significant correspondence between the periods indicated for ensoulment (120 or 40 days) and the phases identified today as most important in the development of the embryo and of the fetus. There still appears to be a significant tendency to reconcile certain scientific data with religious information (Qur'an and *Sunna*) according to an approach, aimed at finding anticipations and evidence of contemporary science in the Holy Text.

The great variety of opinions that has been produced historically on the issue has not impaired the recognition of some common values by Muslim scholars. The first value has its roots in pure Muslim monotheism and can be summarized in the formula "everything belongs to God", including wealth, property, the family, the body, life and health; man enjoys the ownership of all these things on condition that he is responsible for them towards the Creator, who assigned them to him. The abuse of health, of the body, whether one's own or of someone else, is a sin. The second value concerns the value of human life, which can be inferred from many passages in the Koran and which is to be protected within the limits of the exceptions laid down by the *Shari'a* [5, p. 91–93, 107].

Allah has made clear that killing people is an ethical wrong as their lives are made sacred by Allah's having created them.

*"And do not kill anyone whom Allah has made sacred..."* {9, Al-Isra 17:33}.

*"And kill not your children for fear of poverty. We provide for them and you. Surely, the killing of them is a great sin"* {9, Al-Isra 17:31}.

This applies to killing anyone at all – although killing one's children is specifically forbidden by Allah.

***"They are lost indeed who kill their children foolishly without knowledge and forbid what Allah has given to them, forging a lie against Allah; they have indeed gone***

*astray, and they are not the followers of the right course”* {9, Al-’An’ām 6:140}.

Today the major position of Islamic ethics permits abortion in two cases: the first one – when the mother’s life is in danger, and the second – while mother is breastfeeding a child, experiences a shortage of milk supply. However, would not allow abortion due to social or economic reasons. Even damage to the fetus is not accepted as a reason for abortion; a legal position emphasized by a fatwa that says that “it is impermissible for the mother to induce abortion [even] if it is proven that the fetus is deformed or suffers from mental retardation ... It is not a justifiable excuse”. But there are immediate circumstances that lead to decision to terminate pregnancy such as:

Economic reasons – Unstable economic circumstances are a very powerful factor influencing the decision to seek abortion, especially when the woman is the breadwinner for the family.

Social reasons – They reflect the value system of the society and what is accepted and what is not. For instance, pregnancy outside marriage institution is the only reason for abortion for all unmarried women, as the society will not accept any child outside the marriage institution, and if an unmarried woman decided to keep such a pregnancy, society will stigmatize her as a sinner [4, p. 87].

I can say that abortion, whether a fetus is a person or not, is justifiable only to avoid significant injury or death. But the reality is that a woman will seek an abortion – legal or otherwise for their health, for their wellbeing, for their dreams of a better tomorrow...

#### **Is Surrogate Motherhood Immoral?**

The idea of surrogate motherhood, as made possible by recently developed technology, is relatively new. Surrogate motherhood presents an enormous challenge for feminism, which has traditionally fought against the idea of women as “baby producers”.

In the past two decades, feminist policy arguments have refashioned legal policies on reproduction and the family. A cornerstone of this development has been the idea that women have a right to reproductive choice. They have the right to control their bodies during pregnancy. They have the right to create non-traditional family structures. The legal doctrine upon which feminists have pinned much of their policy has been the constitutional protection of autonomy in decisions to bear and rear one’s biological children. Once this protection of the biologically related family was acknowledged, feminists and others could argue for the protection of non-traditional, non-biological families on the grounds that they provide many of the same emotional, physical, and financial benefits that biological families do [6, p. 72].

Surrogacy can allow a couple to have a child when they would otherwise be unable to do so except by adoption because of an inability to achieve pregnancy or medical contraindications to pregnancy for the intended mother. Adoption, however, does not provide a genetic link to the child, an important consideration for some prospective parents. Surrogacy is chosen by some prospective parents because of a desire for genetic linkage or for practical reasons, such as the scarcity of adoptable children [11].

Feminists say there is nothing wrong, in principle, with surrogate motherhood. It is a way of helping infertile women fulfill a fundamental human longing and, therefore,

should be permitted and even facilitated. Feminists according to their stance that women should be allowed to control their own bodies, insist that being a surrogate mother is just another reproductive choice, which ought to remain open to women. It is also pointed out that surrogacy fulfills an important biological and emotional need: couples in which the wife is infertile are often desperate to have a child with the father’s genetic inheritance, and look to surrogacy as the only way to make this possible. So feminists propose surrogate motherhood as a humane solution to the problem of infertility. They note that infertility is common, affecting almost one out of six couples and that surrogacy may represent the only option for some couples who wish to have children to whom they are genetically related.

They also point out that infertility is likely to increase as more women enter the workforce and defer childbirth to a later age, when fertility problems are more common. And adoption does not adequately meet the needs of infertile couples who wish to have a baby. They point out that there are many times more couples than available Infants. Moreover, couples must wait three to seven years on average to adopt an infant. Here, too, social trends have contributed to a greater call for alternative reproductive options. Most important, an increased use of abortion and a greater acceptance of unwed mothers have led to a shortage of adoptable babies [12].

Of course, there is no unity in feminism in a question of surrogate motherhood also as in the abortion’s question. Some feminists oppose surrogacy because of its political and economic context, considering surrogate motherhood is a form of “baby selling”. Commercial surrogacy allows women’s labor to be used and controlled by others, and reinforces stereotypes about women. For example, pregnancy contracts give buyers substantial control rights over women’s bodies: rights to determine what the women eat, drink and do. They also may deepen stereotypes that women are baby-machines.

Ruth Macklin, an American philosopher and professor of bioethics, in her work “Ethical Issues in Surrogate Motherhood” concluded that it is not the practice of surrogate motherhood itself that is ethically wrong, rather, its commercialization. So the argument that there is nothing inherently unethical about surrogacy is not an argument that surrogacy is a good thing and that, therefore, it ought to be encouraged or promoted. It is simply an argument that non-commercial surrogacy is morally permissible and, therefore, should not be prohibited [7, p. 150].

But is it ethical for someone to create a human life with the intention of giving it up?! I think, No. Not everything that technology makes possible is a good thing to do. Because surrogate mother’s desire to create a child is born of some motive other than the desire to be a parent. The separation of the decision to create a child from the decision to parent it is ethically suspected. The child is conceived not because he is wanted by his biological mother, but because he can be useful to someone else. He is conceived in order to be given away. Nearly all opponents of surrogacy find it to be a morally repugnant practice, particularly when it involves a commercial transaction. Many base their opposition on religious grounds.

Under the law of Islam, marriage is a contract between a woman and her husband, and throughout the span of their

matrimonial life no third party should intrude into the marital functions of sex and procreation of a married couple. Hence, the unmistakable provision of this law is that a third party donor is not allowed in reproduction [4, p. 100]. Contrary to feminism, which is critical of the institution of marriage because it leads to the subordination of women, Islam strongly recommends marriage for both men and women, and the marriage institution in Islam is one in which husbands and wives have clearly distinct responsibilities and duties.

*“Successful indeed are the believers... And who restrain their sexual passions, except in the presence of their mates or those whom their right hands possess, for such surely are not blameable. But whoever seeks to go beyond that, such are transgressors...”* {9, Al-Mu'minun 23:1, 23:5–7}.

Besides the third party reproduction involved in surrogate parenting is absolutely prohibited in Islam, surrogacy poses some other ethical and legal problems, and this has informed the unanimous position of jurists and scholars that all forms of surrogacy, except one, are forbidden under Islamic law. In the opinion of some scholars, the only exception that may be legally tolerated, although in cases of dire need or necessity, is if the surrogate mother happens to be another legitimate wife of the same husband in a polygamous family. In any other case, the majority of scholars still believe that surrogate parenting of any form has no place in the Islamic legal system.

Another ethical issue in surrogacy is the issue of maternity and parentage. Whom does Islam recognize as the legal mother, genetic mother or surrogate mother? In some verses of Qur'an, it is declared that the mother of a child is that who carries it and gives birth to it. Allah says,

*“We have enjoined on man kindness to his parents: In pain did his mother bear him, and in pain did she give birth to him”* {9, Al-Ahqaf 46:15}.

*“... and when you were fetuses in the bellies of your mothers...”* {9, Al-Najm 53:32}.

Surrogate mother is therefore, in the opinion of the majority of modern scholars, the natural and legal mother of a child born through surrogacy. Others favor giving the legal motherhood status to the biological mother who provides the genetic identity of the surrogate child.

On the issue of paternity, a child born under the surrogate contract is illegitimate in the eyes of the law, since the mother is not legally married to the contracting husband.

To sum up, surrogacy is an alien practice to Islamic culture, law and ethics. Furthermore there are many inherent evils and anomalies in surrogate parenting that outweigh any of its purported benefits to the human society. Some female intending parents today simply opt for surrogacy because they are unwilling to undergo pregnancy, despite being fertile and healthy.

Islam is one religion that takes into account the need to accommodate the necessities of life. However, as we attempt to obtain these necessities, we should beware of contravening any rules of Shari'a which have been put in place by our Creator for our common good, dignity and probity. There is nothing wrong in seeking lawful means of having children as long as nothing forbidden is involved in the process. The development of new and sophisticated techniques that aim to give reproductive technologists and

scientists a better understanding of reproductive biology is raising new religious and legal questions, some of which are still awaiting conclusive answers from different academies around the globe [4, p. 100–102].

The Qur'an acknowledges this fact in no uncertain terms:

*“To Allah belongs the dominion of the heavens and the earth. He creates what He wills. He bestows (children) male or female according to His Will”* {9, Ash-Shūraá 42:49}.

***“Or He bestows both males and females, and He leaves barren whom He will. Indeed, He is Knowing and Competent”*** {9, Ash-Shūraá 42:50}.

Islamic medical ethics as a cohesive discipline is still in its formative stages. But it does not mean that material on medical ethics is scarce; rather, it is scattered throughout various different Islamic sciences such as Fiqh (jurisprudential understanding), Tafsir (Qur'anic exegesis), and Kalam (scholastic theology). These writings aim at expounding the moral values attached and the permissibility of using certain medical technologies and interventions based on Islamic legal and ethical principles [8, p. 112]. Islamic bioethics takes a holistic approach to all medical issues and developments. It does not examine them one by one. It does not try to give local answers to universal medical issues. Yet Muslim Law can't precede scientific developments and progress, whilst bioethics in Islamic philosophy can establish a theoretical framework even for issues in the future.

#### References

1. Taking Sides. Clashing Views on Controversial Moral Issues, 31 Edition, Stephen Satris, USA. – 1992.
2. The Feminist Transformation of Bioethics: An Analysis of Theoretical Perspectives and Practical Applications in Feminist Bioethics, Eeva Nyrövaara, Helsinki. – 2011.
3. Contemporary Topics of Islamic Thought, Hajj Muhammad Legenhauzen. – 1999.
4. Islam and Bioethics, Editors Berna Arda & Vardit Rispler, Ankara. – 2012.
5. Islamic Bioethics: Problems and Perspectives, Dariusch Atighetchi, Italy. – 2007.
6. Surrogate Motherhood: The Challenge for Feminists, Lori B. Andrews, The Journal of Law, Medicine & Ethics. – Volume 16. – Issue 1–2. – March 1988.
7. Commentary: Ethical Issues in Surrogate Motherhood, Women's health issues. – Volume 1. – Issue 3. – Summer 1991.
8. Medical Ethics in Religious Traditions: A Study of Judaism, Catholicism and Islam, by Aasim I. Padela, Medical Ethics. – Volume 38. – 2006.
9. <http://quran.com>
10. [http://www.bbc.co.uk/ethics/abortion/mother/for\\_1.shtml](http://www.bbc.co.uk/ethics/abortion/mother/for_1.shtml)
11. <http://www.acog.org/Resources-And-Publications/Committee-Opinions/Committee-on-Ethics/Surrogate-Motherhood>
12. <http://legal-dictionary.thefreedictionary.com/Surrogate+Motherhood>

*Дадашева С. Н., магистрант кафедри історії філософії та культурології, Бакинський Державний університет (Азербайджан, Баку), samira\_889\_87@mail.ru*

#### **Ісламський погляд на феміністську позицію в біоетиці: репродуктивні права жінок в питаннях абортів та сурогатного материнства**

*Зроблено спробу дослідити найбільш важливі етичні проблеми в біоетиці, а саме, репродуктивні права жінок в питаннях абортів і сурогатного материнства. Стаття, написана в основному завдяки роботі Стівена Сатріса, дослідженням Деріуша Атайчі, і, звичайно, Священного Корану, розглядає феміністську позицію в біоетиці відтворення і ісламську критику даної позиції. Моя мета полягає в тому, щоб показати, наскільки глибока несумісність ісламу з фемінізмом в основних біоетичних питаннях відносно жінок. Це – не просто розбіжність з приводу того, якого роду права мають бути надані жінкам. Іслам і фемінізм володіють протилежним поглядом на більшість фундаментальних питань біоетики і соціальної філософії.*



**Ключові слова:** іслам, фемінізм, біоетика, аборт, сурогатне материнство, мораль.

**Дадашева С. Н.,** магістрант кафедри історії філософії та культурології, Бакинський Государственный университет (Азербайджан, Баку), samira\_889\_87@mail.ru

**Исламский взгляд на феминистскую позицию в биоэтике: репродуктивные права женщины в вопросах аборта и сурогатного материнства**

*Сделана попытка исследовать наиболее важные этические проблемы в биоэтике, а именно, репродуктивные права женщины в вопросах аборта и сурогатного материнства. Статья, написанная в основном благодаря работе Стивена Сатриса, исследователя Дэриуса Атайчи, и, конечно, Священного Корана, рассматривает феминистскую позицию в биоэтике воспроизводства и исламскую критику данной позиции. Моя цель состоит в том, чтобы показать, насколько глубока несовместимость ислама с феминизмом в основных биоэтических вопросах относительно женщины. Это – не просто разногласие по поводу того, какого рода права должны быть предоставлены женщинам. Ислам и феминизм обладают противоположным взглядом на большинство фундаментальных вопросов биоэтики и социальной философии.*

**Ключевые слова:** ислам, феминизм, биоэтика, аборт, сурогатное материнство, мораль.

\* \* \*

УДК94(477)(092)“16”

**Левицька О.М.**  
аспірантка кафедри культурології, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), lewyzka@ukr.net

### ОСОБЛИВОСТІ БЕРЕТЕЙСЬКОЇ УНІЇ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ М. І. КОСТОМАРОВА

*Досліджується проблема унії, яка була прийнята у Бересті 1596 року, згідно тлумачення видатного науковця М.І.Костомарова. Незважаючи на багаточисельні дослідження творчої спадщини Миколи Івановича, за історичною етнологічною, філологічною, археологічною, літературною, тематикою, релігієзнавчою у його творах, не достатньо висвітлена.*

*У статті застосовуються загальнонаукові методи: аналізу, синтезу, абстрагування, порівняння, внаслідок чого, отримані наступні результати: – доведено, що унійна проблематика не була лише фоном для історичних зацікавлень науковця, а займала особливе місце у його творчості через низку причин визначених у статті; – з'ясовані особливості його тлумачення передумов та характеристики самої події встановлення унії; – акцентовано увагу на нетипових, для свого часу, висловках, щодо наслідків прийняття унії для українського народу.*

**Ключові слова:** віра, релігія, відродження, унія, національність, толерантність, православ'я, католицизм, національно-визвольний рух, криза, духовність, мораль, розкол, церква.

Берестейська унія займає в історії України особливе місце. Її вивчення триває не одне століття і з кожним новим дослідженням відкриваються нові факти, нові документальні докази, які змінюють стереотипи, змушуючи науковий світ переглядати свою позицію відносно багатьох застарілих формулювань. Дана проблема достатньо ретельно розглянута на сьогоднішній час, але не вичерпала себе. Метою нашого дослідження являється Берестейська унія як один з аспектів історико-релігієзнавчої проблематики у творчій спадщині М.І.Костомарова. Незважаючи на велику кількість матеріалів присвячених персоналії видатного науковця, релігієзнавча складова у його творах залишається не вивченою. Тому актуальність даного дослідження полягає у вивченні саме релігієзнавчих аспектів спадщини Миколи Івановича. З метою реалізації даного завдання буде досліджена проблема Берестейської унії в історичних, публіцистичних і художніх працях М.І. Костомарова.

Основну увагу статті буде звернено на з'ясування значення унієзнавства у творчості історика, особливостях розуміння автором передумов конфлікту

західної і східної християнських церков, а також наслідках, які спонукали, через релігійно-національну ідентифікацію, до народно-визвольного руху, результатом якого стало відродження православного християнства на українських землях кінця XVI–XVII століть.

Темою дослідження Берестейської унії розпочинається наукова кар'єра М.І.Костомарова. Перша його дисертація під назвою “Про причини і характер унії в Західній Русі”, повністю присвячена даній проблемі. Проаналізуємо, чому саме історико-релігійна тематика стала центром інтересів молодого автора. Вірогідно, тема дисертації була обрана не випадково і мала, принаймні, декілька підстав, які на сьогодні, ми можемо виокремити. Першочерговою, є актуальність питання унії на той час. Якщо звернутися до історії уніатської церкви, то ми прослідковуємо, що у другій половині XIX століття відбуваються певні події, що сприяли активному обговоренню проблеми унії в суспільстві. А саме, у 1839 році, (зауважимо, що дисертація М.І. Костомарова написана в 1941), у Полоцьку, був прийнятий акт приєднання греко-католицької церкви до православ'я [15]. Дана подія не могла уникнути зацікавленості молодого науковця, котрий брав активну участь у політичному, культурному і соціальному житті суспільства.

Наступною причиною, що зосередила увагу Миколи Івановича на унійному предметі був поступовий перегляд науковими колами значення і місця народу в історичному процесі, тут мали значення різноманітні впливи провідних особистостей і напрямків західноєвропейської думки, знайомство з українською народною творчістю та історією, особливо, зацікавленість народними рухами XVI століття. Перераховані причини спонукали М.І. Костомарова до перших історичних розвідок присвячених релігійній проблематиці. На наше переконання, значення першої дисертаційної роботи для з'ясування феномену унії можна недооцінювати. Хоча дисертація “Про причини і характер унії в Західній Русі” часто ігнорується науковцями, через нав'язані стереотипи про її недостатню наукову вагу, вона являється першим твором, де унійна проблема стає центральним предметом розгляду.

Особливості розуміння Берестейської унії Микола Іванович виклав, окрім згаданої дисертації, у монографії “Південна Русь в XVI столітті”, “Князь Костянтин Костянтинович Острозький”, “Київський митрополит Петро Могила”. Зауважимо, що кожна з них є особливою за змістом та може містити суперечливі погляди. Дані обставини пояснюються не лише різними періодами наукової думки історика, але і новими можливостями. Нам відомий історичний факт, що у “1851 році петербурзька Археографічна комісія оприлюднила четвертий том актів, майже цілком присвячений історії Київської митрополії та унії” [10, с.78]. Упорядником даних документів був М.І.Костомаров. Отже, він отримав нові документальні дані, котрі безперечно вплинули на осмислення ним даної теми.

Розглядаючи твори Миколи Івановича ми узагальнили матеріал, проаналізували і виокремили, найперше, передумови, котрі для науковця мали

центральне значення для звершення Берестейської унії, також, дослідили його тлумачення Берестейських соборів (унійний та православний) та наслідки, що супроводжували встановлення унії.

Передумовою Берестейських подій, про яку йдеться лише у дисертації “Про причини і характер унії в Західній Русі”, єфотіївський розкол. Зауважимо, що питання схизми у М.І. Костомаров досліджує у праці “Патріарх Фотій і останній поділ церков”, де він ретельно вивчає на історичному фоні взаємодію західної і східної церков, для розуміння причини розколів і схизм у християнстві [8, с.120–168]. Отже, проблеми поділу християнства та екуменізму не були чужими особистості автора. Він демонструє своє розуміння безглуздість розколу єдиної християнської Церкви: “...властолубство двох ієрархів посягло ворожість в миролюбній християнській пастві” [2, с.П]. Наслідком розколу Фотія М.І. Костомаров бачить взаємну ненависть церков, котру успадковували новонавернені до християнства країни. Якщо християнство приймали від латинської церкви, то від неї успадковували нелюбов до візантійської і навпаки. Микола Іванович підсумовує, коли Русь прийняла від Візантії християнство, то перейняла і ненависть до католицизму [2, с.2]. Дане формулювання спростовується у творі “Дві руські народності”. Він пише: “Південноруси, отримавши нову віру від греків, не засвоїли неприязнь до західної церкви, яка утворилася в Греції” [3, с.61]. Причина протилежних думок М. Костомарова пояснюється різними періодами творчості автора. “Дві руські народності” є пізнішою працею за часом написання, тому автор в процесі історичних розвідок і розмірковувань міг змінити свою думку.

Загалом, церковні розколи, на думку М.І. Костомарова, стали опосередкованими причинами 1596 року. Без розділення християнства на західну і східну гілку потреби в унії не існувало б. Такий висновок є доволі логічним, але не вирішує поставленого завдання, віднайти об’єктивні причини, що спонукала до утворення нового церковного утворення.

Наступними чинниками, котрі віднаходимо у працях Миколи Івановича є історико-політичні. Перебуваючи у складі іноземних держав (Литви, Польщі) південноруський народ у процесі асиміляції втрачав свою самобутність, а отже, і релігію, яка характеризувала цю народність. Також, політика, яка провадилася владою, привілейованими визначала громадян католицького віросповідання. Описуючи історичні обставини, які поступово наближали українське вище духовенство до союзу з Римом у монографії “Південна Русь в XVI столітті”, М. Костомаров розмірковує, чи існувала об’єктивна необхідність у прийнятті рішення перейти під протекторат Папи? Історична розвідка веде до наступних висновків, з боку політичних сил, не було тиску на руську народність і релігію, окрім поодиноких випадків. Починаючи з Литовського князювання і завершуючи династією Ягелонівих, південноруське населення повноцінно вело своє культурне, політичне, релігійне життя. Якщо і були можновладці, котрі через свою фанатичність вбачали необхідність у католицизації всієї країни, то це поодинокі випадки.

Законодавство гарантувало свободу совісті і свободу думки. Річ Посполита заселена іноземцями, де процвітали різноманітні ересі та релігії і ніхто не зазнавав утисків: “Дворяни католики, залишаючись вірними своїй релігії, не піднімали голосу проти свободи мислення, тому, що рахували її найціннішим правом свого стану” [9]. Отже, згідно точки зору М.І. Костомарова, важко вважати політичний фактор прямою причиною у прийнятті остаточного рішення про унію з католицизмом. Головну роль у сприянні церковного злиття відіграли – єзуїти. На думку історика, саме вони розпочали процес покатоличення, використавши для цього усі недоліки тодішнього становища як церкви так і держави [9]. Гіперболізація ролі єзуїтів М.І. Костомаровим справі унії є очевидною. Сучасні історики розглядають діяльність даного ордену як можливість не лише прискорити унійні процеси, а й можливість розвитку освіти і науки на території Польщі, що мало велике значення для українського суспільства. Для прикладу, в обличчі Петра Могили, з яким асоціюється відродження і розквіт православ’я, ми бачимо людину, яка усвідомила важливість долучення і використання надбань латинської культури, котра розвинута єзуїтами. Як зазначає Леонід Тимошенко, ситуація в православному руському світі почала змінюватись на краще тоді, коли “православні усвідомили, що не збережуть своїх позицій без реформи церковного життя і оновлення культури” і прийняли європейсько-латинський світогляд [14].

Велику роль у зміні орієнтирів східно-руського духовенства відіграв, на думку Миколи Івановича, Візантійський патріарх. Його аморальна політика на теренах руських православних земель викликала розчарування і пробудила сумнів відносно необхідності духовного підпорядкування Східному престолу. Науковець пропонує цитування, котре підкреслює непрості відносини православних єпископів, з Візантійським патріархом: “Ми в них такі вівці – котрих вони лише стрижуть, але не годують” [6, с.179]. І. Гарасим подає думку польського автора Оскара Галецького: “Падіння Константинополя підірвало престиж і юридичну правосильність Константинопольського патріархату, а вслід за тим, почалося падіння його морального авторитету. Візантійський патріарх не міг повністю бути зразком організації Церкви на Русі” [1, с.8]. Становище Константинопольського патріархату, відіграло хоча і неосновну роль в унійних процесах, але слугувало додатковим аргументом для їх узаконення.

Наступним, що враховує М.І. Костомаров розглядаючи передумови Берестейської унії була, “криза” православ’я, яка проявлялася відсутністю освіченості та моральним занепадом духовенства. Зауважимо, що деякі сучасні дослідники вважають недоречним вживання терміну “криза” для позначення стану православ’я XVI століття, а також відношення її до причинунії. Наприклад, Леонід Тимошенко, мотивує таке твердження тим, що у XVI столітті криза була характерною для всього християнства. Категорично заперечує автор і той факт, що через бажання подолати кризу східна православна церква пішла на злуку з західною [13, с.1–29]. На думку М.І. Костомарова, східне

християнство перебувало у гіршому становищі порівняно з іншими конфесіями і цевідсторонило від нього православну аристократію: “Люди мислячі ділилися за віровченнями; вони називалися: католики, лютерани, кальвіністи, аріани; за цими назвами судили, якими мають бути їхні поступки у всіх галузях людського знання і людської розумової і моральної діяльності. Всяка наука ставала тоді під який – небуть віроповідний прапор. Православ’я не могло розпустити ніякого прапору”[9]. Треба зауважити, що М.І. Костомаров вказав на проблему освіти як ключову причину зміни орієнтирів східного християнства на території Речі Посполитої. Його твердження є доволі сучасним, але він не розвинув його далі.

Прагнення розвиватися у всіх галузях суспільного життя заставило Південну Русь змінити вектор свого напрямку зі Сходу на Захід. Нажаль шлях до освіченості пролягав через окатоличення і спольщення, а тому необхідно було шукати вихід як зберегти свою національну ідентичність і віру, одночасно маючи змогу розвиватися і йти в ногу з Європою. Це було основним завданням, що поставила перед собою аристократія на чолі з К. К. Острозьким і православне духовенство, але реалізували вони його кожен по-своєму. Здається очевидним, науковець розумів, що унія була єдиним шляхом для можливості долучення української спільноти до загальнокультурних надбань європейської цивілізації. І це чи не найосновніша причина прийняття унії 1596 року.

Наступним фактором який допоміг звершити Берестейську унію, на думку М.І.Костомарова, був особистісний, який проявив себе у мотивах власної вигоди, духовних ієрархів. Неграмотне вирішення церковних справ Константинопольським патріархом, розбурхувало невдоволеність і розчарування у його діях, а підпорядкування турецькому каганату, лише посилювало ці негативні відчуття у його підопічних, тому, порадившись, єпископи, на чолі з львівським, луцьким і володимирським, визнали для себе вигіднішим становище бути під міцною папською рукою і захистом короля, ніж слабким Візантійським патріархатом[9].

Систематизація передумов унії запрацями Костомарова, дала змогу визначити, що Микола Іванович акцентує свою увагу на тих із них, які не заперечує і сучасна наукова думка, але значення їх немає іншу вагу. “Серед стереотипів, які тепер відкинуті унієзнавством, – думка про унію як винятковий продукт польських та єзуїтських інтриг та егоїзму православного єпископату...”[11]. Саме спростовані на теперішній день стереотипи були для М.І.Костомарова центральними, що спонукали до проголошення Берестейської унії.

Опис і аналіз берестейських соборів майже відсутній у роботах науковця, за винятком коротких історичних згадок. У першій дисертації Костомаров доволі побіжно описує діяльність соборів, але в рівній мірі згадує як про уніатський собор, так і про православний. У пізніших дослідженнях 60-х років, значимим історик бачить лише православний. Щодо уніатської сторони, згадується про папську булу 1595 року, яка офіційно підтвердила злуку двох церков[6, с.185].

Загалом М.І. Костомаров наполягає, що рішення про унію було прийняте в Римі між двома єпископами і папою римським, а в Бересті відбулася констатація факту. Версії сучасних науковців на дане питання розходяться. Погляди російських істориків тотожні поглядам М.І. Костомарова. Більшість українських науковців твердять, що у Римі 1595 року було проголошено лише віровизнання католицької церкви, унія як юридичний факт себе реалізувала в Бересті 1596 року. Помилковою на сьогоднішній день вважається думка, про правосильність лише одного з соборів або православного, або унійного. Завдяки аналізу історично-документальних даних ця проблема на сьогоднішній день є вирішеною. Детальне роз’яснення чому обидва собори являються правовими і канонічними можна знайти у ґрунтовних розвідках Л. Тимошенка “Берестейські церковні собори у жовтні 1596 року: підготовка, склад учасників, та провідники”[12, с.160–161].

Більше уваги Микола Іванович приділяє наслідкам унії. У різних працях він акцентує увагу на різних моментах. Узагальнюючи, можна виокремити: історико-політичні, культурно-просвітницькі, релігійні. Значення для нас мають саме останні, але треба зауважити, що вони тісно переплітаються як з історико-політичними так і з культурно-просвітницькими. Як у ранніх (до ув’язнення) так і у пізніх (після ув’язнення) творах Микола Іванович дотримується думки, що подія 1596 року стала тим рушієм, який активізував національну свідомість і дав сили піднятися на всенародну боротьбу за віру.

Працю “Київський митрополит Петро Могила” М.І. Костомаров цілком присвячує наслідкам унії і розпочинає її зі слів, котрі чітко демонструють позицію автора: “Впровадження церковної унії було початком великого перевороту в розумовім і суспільнім житті...” [5, с.193]. Її результат був несподіванкою для усіх ворогуючих сторін. Вона, посприяла зростанню національної свідомості, відродженню науки і культури. Унія дала поштовх до розвитку полемічної літератури. Нехай її рівень був низький і примітивний, як пише М.І. Костомаров “...вони повторювали лише старі середньовічні нісенітниці...”, але це запустило механізм інтелектуального розвитку, тому, що виникла необхідність шукати нові аргументи, докази своєї правоти, зростав рівень науковості цих доказів, виникла необхідність вивчення латини для вільного спілкування з опонентами[5, с.207]. Значне місце у своїх наукових роздумах Костомаров відводить Київському митрополиту Петру Могилі. Його погляд на діяльність Петра Могили доволі сучасний і прогресивний. Автор зауважує не лише його видатні дипломатичні здібності, але і позитивно характеризує реформи, які сприяли зближенню з західноєвропейським світом. Для сьогодення Петро Могила адаптував до православної свідомості західноєвропейські цінності. І це у XIX столітті оцінив історик, зауважуючи, що метою митрополита було “...виховати покоління оборонців української віри і української народності в польській громаді”[5, с.230].

М.І. Костомаров дає неоднозначну оцінку Берестейській унії. Негативне значення вона отримала, тому, що привела до поділу церкви, а разом з цим

подвоєння української спільноти на дворян, які почали себе ідентифікувати з поляками і простим народом. Позитивне, бо призвела до національно-визвольного і культурного руху, стала визначною подією в історії православної церкви, спонукала до пошуку можливостей збереження національності і релігії. І лише у ранній роботі “Про причини і характер унії в Західній Русі” М.І. Костомаров пише про найважливіший наслідок берестейських подій, що полягає у приєднанні Малоросії, до Московської держави [7, с.21]. Ми не можемо достовірно дізнатися про причину такого вислову, та припускаємо, що акт з'єднання двох слов'янських народів автор розглядав можливість федеративного устрою, вчення про який розвинуте учасниками Кирило-Мефодіївського товариства. Адже, свою категорично негативну позицію, щодо поневолення України, він чітко демонструє у творі “Книга буття українського народу”.

Зауважимо, що бачення М.І. Костомаровим особливостей унії є не послідовним. У історичних розвідках, автор знаходить винуватців, які заклали фундамент розколу в православній церкві (єзуїти, король, православне духовенство), а у публіцистичному творі “Історична неправда і західно-російський патріотизм” знімає звинувачення в ополчєнні і католицизації з будь-кого, окрім самих слов'ян, які своєю пасивною поведінкою дозволили насильство над собою. “Нічого б не змогло порушити православну віру, ні королі, ні єзуїти, якби ж самі діти православної віри не зрадили їй” [4, с.145].

Підводячи підсумки зазначимо, що феномен унії не був лише фоном для наукових розвідок М.І. Костомарова. Вище викладений матеріал є доказом його сконцентрованості на вивченні причин і наслідків Берестейської унії. Він ретельно вивчає весь історико-політичний процес перебування української території у складі Литви і Польщі, поступову асиміляцію населення і втрату національної ідентичності, підводячи нас до розуміння, що православна релігійність залишилась тим єдиним, що ідентифікувало українців як націю. Виходячи з творів історика, ми виокремили ряд чинників, що уможливили прийняття Берестейської унії. Саму унію він тлумачить як зраду православних ієрархів, котрі прийняли католицизм, хоча, водночас полегшує їхню участь, демонструючи причини, що до неї спонукали (політика візантійського патріархату, втручання в духовні справи світських осіб (братства), правова нерівність католиків з православними, прагнення реформ у церковній сфері) Сьогодні, визначення унії як зради піддано критиці: “...православні ієрархи були за сепаратне з'єднання на компромісних засадах. Окрім культурних і духовних переваг унія мала нести ще й матеріальні вигоди українському суспільству – це урівняння в правах” [14].

Ми визначили, що саму подію унії в Бересті Костомаров розглядає побіжно, акцентуючи увагу на православному соборі як єдино легітимному. Унійний собор не знаходить місця у його міркуваннях, так як автор вважає, що унія була прийнята 1595 року православною делегацією в Римі, а в Бересті була проголошена як здійснений факт. Таке твердження спростоване в наукових джерелах.

Аналізуючи бачення М.І. Костомаровим наслідків унії, ми виокремили основні: культурно-просвітницький та національно-визвольний рухи. Микола Іванович вважає, що перший не мав би ніякого значення у збереженні віри і національності, якби не козацькі повстання. Таке твердження не розходиться з сучасною позицією істориків. Незважаючи на негативні наслідки унії (внутрішній конфлікт релігійного і політичного забарвлення), для науковця вона сприяла відродженню національної самосвідомості та стимулювала розвиток науки і культури. Ми не можемо вимагати від Костомарова в повній мірі оцінити результати прийняття унії, бо вони ще були в майбутньому, але ми можемо вказати на прогресивну думку автора, котрий у час жорсткої цензури спробував об'єктивно дати оцінку її наслідкам і вказати, що дана подія вказала дорогу українцям до європейських цінностей [8, с.21]. На нашу думку, це ключовий момент у інтерпретації унії М.І. Костомаровим, який вражає своєю далекоглядністю.

На сьогоднішній день Берестейська унія вважається невідворотною подією, що єдина, була здатна синтезувати західну і східну культури. Беззаперечним є те, що латинський світ мав більше впливу на суспільне і культурне життя південної Русі ніж візантійський. Тому унія була єдиною можливістю для православної нації розвиватися поряд з західною культурою.

#### Список використаних джерел

1. Гарасим І. Берестейське церковне з'єднання / Іван Гарасим. – Львів: Свічадо, 1994. – 31 с.
2. Грушевський М. С. З публіцистичних писань Костомарова / М. С. Грушевський // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова зібрані заходом Академії української історіографії / Іст. секція Всеукр. АН: Ред. М.Грушевський. – К.: Держ. вид. України, 1928. – С. I–XVII.
3. Костомаров М. І. Две русские народности [Електронний ресурс] / М. І. Костомаров. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos19.htm>. – Назва з екрану.
4. Костомаров М. І. Историческая неправда и западно-российский патриотизм / М. І. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова зібрані заходом Академії української історіографії / Іст. секція Всеукр. АН: Ред. М.Грушевський. – К.: Держ. вид. України, 1928. – С. 144–146.
5. Костомаров М.І. Книга буття українського народу [Електронний ресурс] / М. І. Костомаров. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/kmt02.htm>. – Назва з екрану.
6. Костомаров М. І. Київський митрополит Петро Могила / Микола Іванович Костомаров // Історія України в життєписах ви значніших її діячів. – Львів: Наукове Товариство імені Шевченка, 1918. – С. 193–233.
7. Костомаров М. І. Князь Константин Константинович Острожский / М. І. Костомаров // Історія України в життєписах ви значніших її діячів. – Львів: Наукове Товариство імені Шевченка, 1918. – С. 160–192.
8. Костомаров Н. И. О причинах и характере унии в западной России / Н.И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова зібрані заходом Академії української історіографії / Іст. секція Всеукр. АН: Ред. М.Грушевський. – К.: Держ. вид. України, 1928. – С. 2–141.
9. Костомаров Н. И. Патриарх Фотий и первое разделение церквей / Н. И. Костомаров // Вестник Европы. – 1862. – январь. – С. 120–160.
10. Костомаров Н.И. Южная Русь в конце XVI века [Електронний ресурс] / М.І. Костомаров. – Режим доступу: <http://www.sedmitza.ru/lib/text/438895/>. – Назва з екрану.
11. Тимошенко Л. Берестейські собори у жовтні 1596 року. Історіографічний досвід [Електронний ресурс] / Л. Тимошенко. – Режим доступу: [http://www.shron.chtyvo.org.ua/Tymoshenko\\_Leonid/Beresteiski\\_sobory\\_u\\_zhovtni\\_1596r.pdf](http://www.shron.chtyvo.org.ua/Tymoshenko_Leonid/Beresteiski_sobory_u_zhovtni_1596r.pdf). – Назва з екрану.
12. Тимошенко Л. Берестейська унія 1596 [Електронний

ресурс] / Л. Тимошенко. – Режим доступу: [http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/unia\\_brzeska.doc](http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/unia_brzeska.doc) – Назва з екрану.

13. Тимошенко Л. Берестейські церковні собори в жовтні 1596 р: підготовка, склад учасників та провідники [Електронний ресурс] / Л. Тимошенко. – Режим доступу: <http://histans.com/JournALL/uacenter/7/7.pdf> – Назва з екрану.

14. Тимошенко Л. Кризис церковной жизни Киевской православной митрополии в конце XVI в. как причина Брестской унии [Електронний ресурс] / Л. Тимошенко. – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/kryzys.doc> – Назва з екрану.

15. Тимошенко Л. Феномен унії [Електронний ресурс] / Л. Тимошенко. – Режим доступу: <http://ridnaukraina.com/view.aspx?type=news&lang=&nid=177&id=90> – Назва з екрану.

16. Стоколос Н., Шеретюк Р. Нищення набутків уніатської церкви на Правобережній Україні напередодні її офіційного скасування в 1839 [Електронний ресурс] / Н. Стоколос, Р. Шеретюк. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1597/52/> – Назва з екрану.

### References

1. Garasym I. Berestejs'ke cerkovne z'jednannja / Ivan Garasym. – L'viv: Svichado, 1994. – 31 s.

2. Grushevs'kyj M. S. Z publicystychnyh pysan' Kostomarova / M. S. Grushevs'kyj // Naukovo-publicystychni i polemichni pysannja Kostomarova zibrani zahodom Akadem. komisii' ukrai'ns'koi' Istoriografii' / Ist. sekcija Vseukr. AN: Red. M. Grushevs'kyj. – K. : Derzh. vyd. Ukrai'ny, 1928. – S. I–XVII.

3. Kostomarov M. I. Dve russkie narodnosti [Elektronnyj resurs] / M. I. Kostomarov. – Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/kostomarov/kos19.htm>. – Nazva z ekranu.

4. Kostomarov M. I. Istoricheskaja nepravda i zapadno-rossijskij patriotizm / M. I. Kostomarov // Naukovo-publicystychni i polemichni pysannja Kostomarova zibrani zahodom Akadem. komisii' ukrai'ns'koi' Istoriografii' / Ist. sekcija Vseukr. AN: Red. M. Grushevs'kyj. – K. : Derzh. vyd. Ukrai'ny, 1928. – S. 144–146.

5. Kostomarov M. I. Knyga buttja ukrai'ns'kogo narodu [Elektronnyj resurs] / M. I. Kostomarov. – Rezhym dostupu: <http://litopys.org.ua/rizne/kmt02.htm>. – Nazva z ekranu.

6. Kostomarov M. I. Kyi'vs'kyj mytropolyt Petro Mogyla / Mykola Ivanovyč Kostomarov // Istorija Ukrai'ny v zhyttjepisah vy značnishyh i'i' dijachiv. – L'viv: Naukove Tovarystvo imeni Shevchenka, 1918. – S. 193–233.

7. Kostomarov M. I. Knjaz' Konstantyn Konstantynovyč Ostrozhs'kij / M. I. Kostomarov // Istorija Ukrai'ny v zhyttjepisah vy značnishyh i'i' dijachiv. – L'viv: Naukove Tovarystvo imeni Shevchenka, 1918. – S. 160–192.

8. Kostomarov N. I. O prichinah i haraktere unii v zapadnoj Rossii / N. I. Kostomarov // Naukovo-publicystychni i polemichni pysannja Kostomarova zibrani zahodom Akadem. komisii' ukrai'ns'koi' Istoriografii' / Ist. sekcija Vseukr. AN: Red. M. Grushevs'kyj. – K. : Derzh. vyd. Ukrai'ny, 1928. – S. 2–141.

9. Kostomarov N. I. Patriarh Fotij i pervoe razdelenie cerkvej / N. I. Kostomarov // Vestnik Evropy. – 1862. – janvar'. – S. 120–160.

10. Kostomarov N. I. Juzhnaja Rus' v konce XVI veka [Elektronnyj resurs] / M. I. Kostomarov. – Rezhym dostupu: <http://www.sedmitza.ru/lib/text/438895/> – Nazva z ekranu.

11. Tymoshenko L. Berestejs'ki sobory u zhovtni 1596 roku. Istoriografichnyj dosvid [Elektronnyj resurs] / L. Tymoshenko. – Rezhym dostupu: [http://www.shron.chtyvo.org.ua/Tymoshenko\\_Leonid/Berestejski\\_sobory\\_u\\_zhovtni\\_1596r.pdf](http://www.shron.chtyvo.org.ua/Tymoshenko_Leonid/Berestejski_sobory_u_zhovtni_1596r.pdf) – Nazva z ekranu.

12. Tymoshenko L. Berestejs'ka unija 1596 [Elektronnyj resurs] / L. Tymoshenko. – Rezhym dostupu: [http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/unia\\_brzeska.doc](http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/unia_brzeska.doc) – Nazva z ekranu.

13. Tymoshenko L. Berestejs'ki cerkovni sobory v zhovtni 1596 r: pidgotovka, sklad uchasykiv ta providnyky [Elektronnyj resurs] / L. Tymoshenko. – Rezhym dostupu: <http://histans.com/JournALL/uacenter/7/7.pdf> – Nazva z ekranu.

14. Tymoshenko L. Krizis cerkovnoj zhizni Kievskoj pravoslavnoj mitropolii v konce XVI v. kak prichina Brestskoj unii [Elektronnyj resurs] / L. Tymoshenko. – Rezhym dostupu: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/kryzys.doc> – Nazva z ekranu.

15. Tymoshenko L. Fenomen unii' [Elektronnyj resurs] / L. Tymoshenko. – Rezhym dostupu: <http://ridnaukraina.com/view.aspx?type=news&lang=&nid=177&id=90> – Nazva z ekranu.

16. Stokolos N., Sheretjuk R. Nyshhennja nabutkiv uniat's'koi' cerkvy na Pravoberezhnij Ukrai'ni naperedodni i'i' oficijnogo skasuvannja v 1839 [Elektronnyj resurs] / N. Stokolos, R. Sheretjuk. – Rezhym dostupu: <http://vuzlib.com/content/view/1597/52/> – Nazva z

ekranu.

*Levytska O. M., postgraduate student at the Department of Culturology, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kiev), lewyzka@ukr.net*

### Special aspects of Berestia union in M. I. Kostomarov's interpretation

*According to the interpretation of the famous scientist M. I. Kostomarov, the problem of the union that was adopted in Berestia in 1596 has been revealed. In spite of wealth of the research works in relation to Mykolahvanovyč's writing creation for historical, ethnological, philological, archaeological, subjects, but theological one in his works remains unstudied.*

*In the article it is used such methods as: analysis, synthesis, abstracting, generalization, comparison and as a result we got the following results: it is proved that union knowing problematic was not only a background for the historical personal interests of the researcher but occupied the special place in his creation for the variety of causes that defined in the article; it is explored special aspects of his reasons' explanation and the event characteristic of the union establishment; with a particular focused on a classless conclusions for that time, according to the consequences of the union's acceptance for the Ukrainian people.*

**Keywords:** belief, religion, revival, union, nationality, tolerance, Orthodoxy, Catholicism, national liberation movement, crisis, spirituality, morality, dissension, church.

*Левицька О. М., аспірантка кафедри культурології, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), lewyzka@ukr.net*

### Особенности Брестской унии в интерпретации Н. И. Костомарова

*Исследуется проблема унии, которая была принята в Бресте 1596 года, согласно толкования выдающегося ученого Н. И. Костомарова. Несмотря на богатство исследовательских трудов, относительно научного творчества Николая Ивановича, за исторической, этнологической, филологической, археологической, литературной, тематикой, религиозно-философская в его произведениях остается неизученной.*

*В статье применяются общенаучные методы: анализа, синтеза, абстрагирования, сравнения, в результате чего, получены следующие результаты: – доказано, что проблематика унии не была лишь фоном для исторической заинтересованности ученого, а занимала особое место в его творчестве из-за ряда причин определенных в статье; – определены особенности его толкования предпосылок и характеристики самого события принятия унии; – акцентировано внимание на нетипичных, для своего времени, выводах, относительно последствий принятия унии для украинского народа.*

**Ключевые слова:** вера, религия, возрождение, уния, национальность, толерантность, православие, католицизм, национально-освободительное движение, кризис, духовность, мораль, раскол, церковь.

\* \* \*

УДК 141.7

**Туренко О. С.**

доцент кафедри загально-правових дисциплін,  
Донецький юридичний інститут МВС України  
(Україна, Кривий Ріг), [gileya.org.ua@gmail.com](mailto:gileya.org.ua@gmail.com)

### RAISON D'ÊTRE КОНСОЛІДАЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОГО І КОЛЕКТИВНОГО В ТЕОРІЇ Ж.–Ж. РУССО

*Виявляються смисли консолідації індивідуального й колективного в теорії Ж.–Ж. Руссо. Мислитель надає перевагу гелістській формі соціально-політичної консолідації. Формування ідеального суспільства і виховання індивіда повинно ґрунтуватися на міфологічних смислах, які породжують соціально-політичні інститути панування колективного над індивідуальним. Руссо, через ліберальні гасла і демократичні процедури, надає людині право на самореалізацію, але зобов'язує її до відречення від власної волі на користь загальної волі народу. Цим смислом протиріччя індивідуального і колективного долаються – долаються самозреченням оочиничного заради гармонії цілого. Відтак, теорія мислителя ставить абстрактні поняття: нація, держава, народна воля, суверенітет вище людини та її свободи, руйнують історичні перспективи розумного саморозвитку людини й обґрунтовують право «отців нації» на революційну диктатуру.*

**Ключові слова:** смисл, консолідація, індивідуальне, колективне.

Просвітництво остаточно усвідомило проблему протиріччя індивідуального і колективного і поставило питання про знайдення новочасних розумних основаній сумісності цих суспільних елементів, інтереси яких слід спрямувати до консолідації. Більшість мислителів модерну були переконанні, що традиційні принципи солідарності для соціального і індивідуального

розвитку, мають негативний вплив. Традиції затверджують соціальну відсталість, нерівність, експлуатацію і релігійні забубони. І що головне заважають розвитку нової особистості – розумного і вільного індивіда, що володіє собою. Відтак вирішення проблеми гармонізації індивідуального і колективного, прогресу людства, на думку просвітників, мусить ґрунтуватися на раціонально вироблених смислах, які відкривали шлях до прогресу людства. Тих смислах, які, на думку Е. Блоха, розкривають для індивідуально-колективного історичну перспективу – царство свободи позитивно-можливого [1, с. 170–171]. Провідну роль у формуванні модерних смислів сумісності індивідуального і колективного, руйнації традиційного образу мислення і затвердження новітніх уявлень про принципи суспільної солідарності і прогресу належить Ж.–Ж. Руссо.

Отак, метою статті є виявлення розумних основаній, смислів (фр. *raison d'être*) консолідації індивідуального й колективного в теорії Ж.–Ж. Руссо. В цій розвідці автор буде спиратися на роботи відомих філософів: Х. Арндт, Р. Арона, І. Берліна, Ю. Габермаса, Дж. Грея, Фр. Гаєка, Р. Дворкіна, Б. Капустіна, А. Карася, П. Манана, Ж. Марітена, Ж. Мере та інші.

Женець проголошував, що небезпека для прогресу людства виходить від завершення індивідуалізму – людини, яка здібна на свій розсуд вести життєві справи, поширювати власність і заради власних примх підкоряти інших своїй волі. Вищий вияв гіпертрофованого індивідуалізму затверджується в політичній царині в формі деспотії. Остання, міркував філософ, є тупиковим завершенням людської історії, логічним наслідком невірної ходу розвитку людства. В цьому сенсі він зазначає, що в деспотії "...окремі особи знов стають рівними, бо вони суть ніщо; а оскільки у підданих немає іншого закону, окрім волі їх господаря, а у нього немає іншого правила, окрім його пристрастей, те поняття про добро і принципи справедливості знов зникають; тут все зводиться до одного тільки закону більш сильного, повернення до природного стану" [2, с. 95].

Отак, слід за Ш. Монтеск'є женець вважав, що його доба означена пануванням деспотичного правління, яке всі соціальні елементи – від індивіда, великих асоціацій до народу, перетворює в нікчемну річ. Таке соціально-політичне становище слід корінним чином змінити. З метою корінної суспільної трансформації мислитель пропонує відродити ідею, яка вбирає в собі всі природні потяги певного народу, "його дух". Ця ідея була визнана женецьцем в термінах "загальна воля" (фр. *Volonte Generale*) народу і "народна воля" (лат. "*voluntas civitum*", "*voluntas subditorum*"), які мусять стати основою усіх форм правління державного устрою.

Слід зазначити, що як стверджує Дж. Сарторі, поняття народ трактується Ж.–Ж. Руссо в континентальному змісті, який суперечить англо-американській версії. Остання формує слово "народ" як множину. Тоді як континентальна версія усвідомлює "народ" як єдиність [3, с. 140]. Отак, Народ, в трактовці мислителя, має єдину, не розривну сутність, що може породжувати таке самобутнє Тіло, Організм як і він сам – Державу, лише одним – своєю загальною волею.

Загальна воля поєднуючись з колективним характером створює з Народу Націю, що є відчуттям сталості, корінного зв'язку з природно-істиною сутністю єдиного Народу з самим собою. Такий потяг, що відроджує "природний стан" та справедливість існуючої цивілізації, стає основою подальших соціальних процесів.

Відтак теорія "загальної волі" Народу усвідомлювалась Ж.–Ж. Руссо як вічна, реально існуюча сила, що прихована в природній сутності народу. За задумом женецьця теорія "загальної волі" Народу повинна якісно змінити як окремого індивіда, перетворюючи його у вірного громадянина, що служить Нації, так і всі суспільні відносини, змінюючи їх в цілісну та безконфліктну гомогенну структуру. Одночасно з цим, реалізація ідеї "загальної волі" повинна надати новий якісний зміст сутності держави її відносин з народом. Останні трансформуються відповідно в Націю та її державу, в якій не може бути ані анархії, ані насилля, тобто не має місце деспотії та різним типам соціальної нерівності. Через реалізацію ідеї "загальної волі" змінюються всі соціокультурні інститути західного світу, а історія людства, нарешті, придбає справедливий та гуманістичний характер.

Слід звернути увагу, що в теорії Ж.–Ж. Руссо "загальна воля" відмінна від ідеї "волі всіх" (фр. *volonte de tous*). Згідно роз'ясненням мислителя, "воля всіх" є лише простою сумою індивідуально-приватних інтересів, тоді як "загальна воля" утворюється шляхом "віднімання" з цієї суми тих інтересів, які знищують один одного. Іншими словами, "загальна воля" – це своєрідний центр перетину волевиявлень громадян. У вченні мислителя, теорія "загальної волі" являє собою трансцендентне начало, яку можна усвідомити лише в загальнонародному волінні – дії більшості, яка здобула злагоду і завдяки цьому може змінити рух історії у русло справедливого ладу. Це робить "загальну волю" міфологічною силою, яка існувала вічно у "крові та душі народу", і яку не здатен збагнути розум – він лише здатен роз'яснювати трансцендентні бажання народу і слідувати його волі.

Міфологічну сутність ідеї "загальної волі" пояснив Ж. Марітен, який, звертає увагу, на те що "...міф про Загальну Волю – котра не є жодним чином просто волею більшості, але єдиною і неподільною Верховною Волею та виникає від народу як єдиного цілого, і яка "завжди права" – був лише засобом володіння окремою і трансцендентальною владою для абсолютного монарха; ця влада передавалася народу, залишаючись такою ж окремою і трансцендентною, так що за допомогою містичних дій Загальної Волі народ, стаючи єдиним сувереном, повинен був володіти окремою, абсолютною і трансцендентною владою, владою зверху себе самого як безліч індивідів" [4, с. 49–50].

Спираючись на трансцендентність "загальної волі" народу Ж.–Ж. Руссо виводить теорію єдності ідеальної людської спільності з станом суверенності, який є не відчуженим виявленням цілісності влади та волі народу, що утверджується в державі. Суверенітет виникає та головує з часу суспільної угоди народу, акту його волі, яка затверджується в законах та принципі верховенства влади народу. Женець, в цьому сенсі зазначає, що суверенітет "...не наказ вищого низькому і не веління

господаря рабу, але угода Держави як Тіла, з кожним з його членів, угода законна, бо вона має основою Суспільний договір; справедливе, бо воно добровільне і загальне; корисне, бо не може мати іншої мети, окрім блага усіх, і міцна, оскільки поручителями за нього виступають вся сила суспільства і вища влада” [2, с. 327].

Реальне представлення принципу суверенітету уособлюється в державі, яка на думку мислителя, є істиною сутністю національного життя, що має необмежену владу над всіма його елементами і являє собою “...умовне суспільство, що володіє волею, і ця загальна воля, котра завжди направлена на збереження і на забезпечення благополуччя цілого і кожної його частини, і яка є джерело законів, є для всіх членів Держави, по відношенню до цих членів і до Держави, мірилом справедливого і несправедливого” [Там само, с. 113].

Справедливість існує лише в державі, яка, в свою чергу, реалізується та з’єднується з інтересами окремих індивідів та суверенною волею народу. Політичний організм не може існувати в природну стані і утверджується лише після складання суспільного договору. Наслідком цього договору, за задумом женева, є: “...замість приватної особи кожного з учасників угоди, одразу утворює юридичне і колективне Тіло, складене із стількох членів, скільки голосів нараховує об’єднавча асамблея; це Тіло отримує внаслідок зазначеного акту свою єдність, своє колективне я, своє життя і свою волю. Така громадська особистість, що відтак утворюється через поєднання усіх інших особистостей, колись називалася Громадянською спільнотою, а сьогодні іменується республікою, або Політичним тілом, котре отримує від своїх членів назву держави... Що стосується членів об’єднання, то всі разом вони називаються народом, а кожен окремо – громадянином, оскільки бере участь у здійсненні суверенної влади” [Там само, с. 161–162].

Завдячуючи суспільному договору народу з самим собою – рівними між собою суб’єктами, які хоч і підкорюються співтовариству все ж залишаються рівними та вільними, яким раніш і були, затверджується суверенітет. Він є тим нерозривним Цілим, який не суперечить колективним інтересам і інтересам приватних осіб. Відмовившись від договору народ втрачає політичний організм – державу, перестаючи бути політичною спільнотою і внаслідок цього суверенітет як воління народу теж розмивається на окремі індивідуальні чи корпоративні волі.

Відтак, суверенітет це воля, “здатність і властивість виражати публічні речі”. А вже потім – дієвий, єдиний, невідчужуваний – той, який цілком належить народові. Невідчужуваність і неподільність народного суверенітету визначається не можливістю передати “волю народу” окремим індивідам чи корпораціям. В загалі вона не може бути розділена між різними частинами народу. Оскільки, народ, як суверен “...може бути представлений тільки самим собою”. “Передаватися, – підкреслює Ж.–Ж. Руссо, – може влада, але ніяк не воля” [Там само, с. 168]. Відтак, по зауваженню Ж. Мере, у теорії женева різниця поміж “...волею та владою, носить абсолютно незмінний характер і формує суть верховної влади” [5, с. 64].

Суверенітет народу, що бажає лише блага для усіх, виявляється через закон. Суверен, зазначає філософ, “...не маючи іншої сили, окрім влади законодавчої діє за допомогою законів; бо закони суть справжні акти загальної волі, то суверен може діяти лише тоді, коли народ у зборі” [2, с. 218]. Істинність та свою силу закон отримує під час загального голосування більшості, рішення якого повинні підкорятися усі громадяни держави. Закон прирівнює індивідуальні та асоціаційні інтереси, адже “загальна воля” виражає сподівання усіх і тому, не може бути небезпечною або не справедливою до самої собі.

Більш того, так як “...суверен знає лише Націю як ціле, і не розрізняє жодного з тих, хто її складає” [Там само, с. 173], то закон виступає відношенням Цілого та Вищого до низького та окремого, що панує. Закон, таким чином, несе ті ж якості, що і суверенітет. Одніми з цих якостей, за думкою мислителя, є страх та надія. Вони “...два знаряддя, за допомогою яких управляють людьми, але замість того, щоб користуватися цими двома знаряддями, не роблячи відмінності між ними, слід використовувати їх відповідно до їх природи. Страх не порушує, він стримує; і використання його в законах про покарання, служить не тому, щоб спонукати добро, а тому, щоб перешкодити творити зло” [Там само, с. 189]. Отак, страх може бути знаряддям примусу “загальної волі”, суверена, що застосовується Цілим проти індивідуального, що несе зло – тобто, загрозу інтересам єдиного Тіла.

Згідно з Ж.–Ж. Руссо “...об’єкт законів завжди є загальним, ...для закону піддані постають єдиним цілим, а їх вчинки – абстрактними, і що він ніколи не бере до уваги ані людей як індивідів, ані якоїсь партикулярної дії” [Там само, с. 177]. Цим судженням мислитель, з одного боку, відкидає будь-які юридичні гарантії на захист прав індивідів та окремих асоціацій в їх взаємостосунках з державною владою. Взагалі, асоціації, за думку женева, є загрозою прямій демократії, волевиявленню народу, і тому в державі не повинно бути “...жодного приватного співтовариства і щоб кожний громадянин виказував тільки свою власну думку” [Там само, с. 171]. Це сприяє визнанню колективних рішень, інтегрує індивіда до державного Тіла, освідчує його громадянським чеснотам. Отак, женева звертає увагу на те, що громадянство і свобода взаємопов’язані, і тому громадянин повинен пам’ятати про свої обов’язки – в усіх публічних справах ототожнювати себе передусім з Державою, і лише потім з замкнутою асоціацією чи родиною.

Таким чином, утверджується суверенність законодавчої влади, яка, згідно задумом Ж.–Ж. Руссо, здійснюватися тільки самим народом–сувереном безпосередньо. Її рішення повинні бути направлені на рішення загальних питань, а не приватних проблем – це прерогатива виконавчої влади. Законодавчі збори можуть змінити форму правління держави, визначити правителів (отці Нації), які, як “божественно дивні” повинні стати тимчасово мудрими законодавцями, які правдиво тлумачать “загальну волю” народу – пояснюють самому народу його інтуїтивні примхи. І головне проектувати майбутні державні інститути, які слугували б загальному благу народу.

Рішення “отців Нації”, продовжує женевець, повинно сприйматися народом, як обов’язкова норма до виконання. Бо народ, як діти у сім’ї повинен слухатися свого батька, до часу свого громадянського повноліття. Коли ж народ не прислуховується до мудрих Отців, які бережуть суспільний договір, може застосовуватися загальнообов’язковий примус.

Саме з “отців Нації” та “служителів” формується виконавча влада, яка, як “умовна особистість, що наділена відомими здібностями”, не повинна поєднувати себе з сувереном і уповноважена сувереном виконувати закони і підтримувати політичну і громадянську свободу. Механізм виконавської влади в цілому повинен бути такий, щоб “він завжди був готовий жертвувати Урядом для народу, а не народом для Уряду” [Там само, с. 194, 195].

Не зважаючи на всі позитиви плебісцитної демократії, мислитель закладає ідеологічні засади тотальної держави загальної волі. Остання є Вищою трансцендентною волею – сувереном, що панує та пронизує всі суспільні відносини, диктує своє уявлення про соціальну поведінку, моральні цінності, справедливість та свободи громадянам. Через це ідеальним громадянином, для Ж.–Ж. Руссо є та людина, воля та розум якого цілком захоплена загальною волею, а точніше, волею держави–нації – індивідуальні інтереси громадянина повинні повністю бути віддані та співзвучні з інтересами політичної спільноти. Для цього держава–нація може застосовувати загальний примус, який через закон нав’язує людині волю усіх. Отак, насильство над свободою можливостей громадян, в руссоївській державі здійснюється доки поки вони погодяться з його законами у певному акті вибору і прийняття. Проект Ж.–Ж. Руссо надав право Ю. Габермасу, зауважити “...державу, яка монополізує всі засоби легітимного застосування сили, вважають за надмогутній концентрат влади – Левіафана. Цю ідею Руссо перетворив на волю об’єднаного народу, він поєднав силу Левіафана з античною ідеєю самоврядування вільних та рівних громадян і додав до неї своє новітнє уявлення про незалежність” [6, с. 371–372].

Отож, у своїй політичній теорії Ж.–Ж. Руссо не визнає потреби забезпечувати індивіду в царині політичного автономію, яку філософ приписує йому в природному стані. Надаючи людині одну ліберальну спроможність морального життя – політичну спільноту, що освічена абстрактним визначенням суверенітету народу – він забирає іншу – особисту свободу. Виходячи з цього принципу, женевець не споруджує правових бар’єрів між громадянами та урядом, крім вольового примусу. У його ідеальній республіці цілковите відособлення громадянського життя від приватного не може мати місця – громадянин цілком відданий Державі. Це руйнує трансцендентний взаємозв’язок між вільною людиною, нацією та політичною спільнотою, робить поняття індивідуальної свободи абстракцією і головне невідоме ідеал загального блага народу, його суверенітету.

В цьому сенсі слід нагадати характеристику руссоївської теорії, що надає Х. Арндт, яка зазначає “...ототожнення свободи з суверенністю є, може, найшкідливішим та найнебезпечнішим наслідком філософського прирівнювання свободи до свободи волі.

Бо це веде або до заперечення людської свободи, або до інтуїтивного розуміння, що свобода однієї людини, або групи, або політичного організму може бути куплена тільки ціною свободи, тобто суверенності, усіх інших... Горезвісна суверенність політичних організмів завжди була ілюзією і, крім того, вона може підтримуватися тільки інструментами насилля, тобто, по суті, неполітичними засобами. За нормальних людських умов, які визначаються тим фактом, що не людина, а люди живуть на землі, свобода й суверенність настільки мало ідентичні, що вони навіть не можуть існувати одночасно. Там, де люди хочуть бути суверенними як індивіди або як організовані групи, вони мусять підкоритися гніту волі, чи буде це воля індивідуальна, якій я підпорядкую себе, чи то “загальна воля” організованої групи” [7, с. 371–372].

Отож, в своїй політичній теорії Ж.–Ж. Руссо приходиться до крайнього протиріччя між індивідуальною свободою та колективною волею нації, яка як абстрактна та суверенна сила що уособлюється в тотальній державі відчуває індивіда від його потенційних свобод. Такої загрози Ж.–Ж. Руссо не бачить, бо його індивідуалізм вів до крайнього колективізму. Тому він, у своїй теорії, затверджує право нації на верховенство та насилля. Женевець виправдовує це священним прагненням людей до свободи, як вищого блага. В цьому сенсі доречним звернутися до вислову Р. Нісбет, який зазначає, що “...скрізь, писав збуджено Руссо, людина живе у кайданах, хоча вона народжується вільною. [Втім]...справжня свобода полягає у повній відмові людині від своєї особистості та всіх набутків, включаючи права, на користь абсолютної спільноти. Від Руссо до Леніна це по суті була колективістська – або общинна (communal) – інтерпретація справжньої свободи” [8, с. 159–160].

Завершуючи, мусимо зазначити, що знайдення розумних основаній консолідації індивідуального і колективного вирішується у Ж.–Ж. Руссо на користь останнього, в його голістській формі. Формування нового типу суспільства і індивіда повинно відбуватися завдяки революційній теорії “загальної волі” нації. В свою чергу ця теорія породжує міфологічні доктрини і інститути свого панування над людиною: народний суверенітет, національна держава, плебісцитна демократія, законний примус “неслухняних”, необмежено право “отців нації” інтерпретувати “загальну волю” народу і спираючись на це безконтрольно управляти політичною спільнотою, і головне відмова людини вільної сфери самореалізації – перетворення її в слухняного громадянина–дитину. Іншими словами, мислитель надає людині демократичні механізми самореалізації, але зобов’язує її до самовідречення від власної волі на користь загальної волі народу. Тим протиріччя індивідуального і колективного долаються – долаються самозреченням одиничного заради гармонії цілого.

В теорії Ж.–Ж. Руссо помітний вплив платонівського проекту ідеального полісу, де громада сформована на кшталт ієрархії універсальних ідей, де не має місця індивідуальної свободи і вся спільність тотально підкоренні волі трансцендентних ідей.



Історична перспектива руссоїської доктрини гармонізації індивідуального і колективного вже сумнозвісна відома. Вона, крім одного шансу – стати містичним “отцем нації”, не надає можливості людині індивідуалізуватися і ставить абстрактні поняття народ, нація, держава, загальні інтереси і справедливість, закон вище людини та її свободи. Більш того, революційна теорія женеваця взагалі руйнує всі можливі перспективи розумного і прогресивного саморозвитку людини, бо, як помітив Ф. Ніцше, вона скасовує дух Просвітництва [9, с. 440].

#### Список використаних джерел

1. Блох Э. Тюбингское введение в философию / Пер. с нем. Т. Ю. Быстровой, С. Е. Вершинина, Д. И. Кришнина / Эрнст Блох. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1997. – 400 с.
2. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. Издание подготовили: В. С. Алексеев-Попов, Ю. М. Лотман, Н. А. Полторацкий, Л. Д. Хаютин / Жан-Жак Руссо. – М.: Наука, 1969. – 704 с.
3. Сартори Дж. Політична демократія: раціональна та емпірична / ДЕМОКРАТІЯ: Антологія; упоряд. О. Проценко / Джованні Сарторі. – М.: Смолоскип, 2005. – XXXVIII + 1108 с.
4. Маритен Ж. Человек и государство; пер с англ. Т. Лифинцевой / Жак Маритен. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 196 с.
5. Мере Ж. Принципи суверенітету. Історія та основи новітньої влади. Перекл. з фр. Л. Кононовича / Жерар Мере. – Львів: Кальварія, 2003. – 216 с.
6. Габермас Ю. Три нормативні моделі демократії / ДЕМОКРАТІЯ: Антологія; упоряд. О. Проценко / Юрген Габермас. – М.: Смолоскип, 2005. – XXXVIII + 1108 с.
7. Арендт Х. Що таке свобода? // Арендт Х. Між минулим і майбутнім. Пер. з англ. / Ханна Арендт. – К.: Дух і літера, 2002. – С.151–180.
8. Нісбет Р. Догми консерватизму // КОНСЕРВАТИЗМ: Антологія. 2-ге вид.; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий / Роберт А. Нісбет. – К.: ВД “Простір”, “Смолоскип”, 2008. – XXVIII + 788 с.
9. Ніцше Ф. Человеческое, слишком человеческое. Книга для свободных умов // Ніцше Ф. Сочинения в двух томах. Т.1.; Сост., ред. изд., вступ. ст. и примеч. К. А. Свасьян / Фридрих Ніцше. – М.: Мысль, 1990. – 829, [2] с.

#### References

1. Bloh Je. Tjubingskoe vvedenie v filosofiju / Per. s nem. T. Ju. Bystrovoy, S. E. Vershynina, D. I. Kriushina / Jernst Bloh. – Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 1997. – 400 s.
2. Russo Zh.-Zh. Traktaty. Izdanie podgotovili: V. S. Alekseev-Popov, Ju. M. Lotman, N. A. Poltorackij, L. D. Hajutin / Zhan-Zhak Russo. – M.: Nauka, 1969. – 704 s.
3. Sartori Dzh. Politychna demokratija: racional'na ta empyrychna / DEMOKRATIJA: Antologija; uporjad. O. Procenko / Dzhovanni Sartori. – M.: Smolokyp, 2005. – XXXVIII + 1108 s.
4. Mariten Zh. Chelovek i gosudarstvo; per s angl. T. Lifincevoj / Zhak Mariten. – M.: Ideja-Press, 2000. – 196 s.
5. Mere Zh. Prynцыpy suverenitetu. Istorija ta osnovy novit'oi' vldy. Perekl. z fr. L. Kononovycha / Zherar Mere. – L'viv: Kal'variya, 2003. – 216 s.
6. Gabermas Ju. Try normatyvni modeli demokratii' / DEMOKRATIJA: Antologija; Uporjad. O. Procenko / Jurg'en Gabermas. – M.: Smolokyp, 2005. – XXXVIII + 1108 s.
7. Arendt H. Shho take svoboda? // Arendt H. Mizh mynulym i majbutnim. Per. z angl. / Hanna Arendt. – K.: Duh i litera, 2002. – S.151–180.
8. Nisbet R. Dogmy konservatyizmu // KONSERVATYZM: Antologija. 2-ge vyd.; uporjad. O. Procenko, V. Lisovij / Robert A. Nisbet. – K.: VD “Prostir”, “Smolokyp”, 2008. – XXVIII + 788 s.
9. Nische F. Chelovecheskoe, slishkom chelovecheskoe. Kniga dlja svobodnyh umov // Nische F. Sochinenija v duh tomah. T.1.; Sost., red. izd., vstup. st. i primеч. K. A. Svas'jan / Fridrih Nische. – M.: Mysl', 1990. – 829, [2] s.

**Turenko O. S.**, Associate Professor of General legal disciplines, Donetsk Law Institute of the Ministry of Interior of Ukraine (Ukraine, Krivoy Rog), gileya.org.ua@gmail.com

#### Raison d'être consolidation of individual and collective in the theory of J.-J. Rousseau

Revealed meanings of consolidation of individual and collective theory J.-J. Rousseau. Thinker prefers hollistic form of social and political consolidation. Formation of an ideal society and education should be based on individual mythological meanings that give rise to social and political institutions of collective dominance over the individual. Rousseau, through slogans and liberal democratic procederes, gives people the right to self-realization, but obliges it to renunciation of their own will in favor of the general will of the people. This semantic contradiction of individual and collective overcome – overcome self-denial of a single Harmony. Thus, the theory thinker puts abstract concepts, nation, state, national freedom, sovereignty over man and his freedom, destroying historical perspectives reasonable person and self-justifying right “fathers of the nation” a revolutionary dictatorship.

**Keywords:** meaning, consolidation, individual, collective.

**Туренко О. С.**, доцент кафедри общеправовых дисциплин, Донецкий юридический институт МВД Украины (Украина, Кривой Рог), gileya.org.ua@gmail.com

#### Raison d'être консолидации индивидуального и коллективного в теории Ж.-Ж. Руссо

Исследуются разумные основания консолидации индивидуального и коллективного в теории Ж.-Ж. Руссо. Мыслитель придерживается холистской формы социальной консолидации. Построения идеального общества и воспитания индивида должно опираться на мифологические смыслы, которые формируют социально-политические институты, подчиняющие индивида коллективному. Руссо, через либеральные лозунги и демократические процедуры, наделяет человека правом на самореализацию, однако обязывает его отречься от личной воли на пользу общей воли народа. Этим противоречия индивидуального и коллективного преодолеваются – преодолеваются самоотречением единичного ради гармонии целого. Таким образом, теория мыслителя ставит абстрактные понятия: нация, государство, обща воля, суверенитет выше человека и его свободы и разрушают возможные исторические перспективы разумного саморазвития человека, обосновывает право “отцов нации” на революционную диктатуру.

**Ключевые слова:** смысл, консолидация, индивидуальное, коллективное.

\* \* \*

УДК 001.5 Мертон Р.

**Яремко І. В.**  
аспірантка кафедри філософії, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), yar1454@yandex.ru

#### ПРОБЛЕМАТИЗАЦІЯ ЦІННОСТЕЙ НАУКИ В КОНЦЕПЦІЇ РОБЕРТА МЕРТОНА

Проаналізовано особливості формування наукового етосу як соціокультурного комплексу. Здійснено огляд структури наукового етосу, запропонованої Р. Мертоном. Метою даного дослідження є аналіз особливостей концепції етосу науки Роберта Мертона.

У сучасних дослідженнях науки як знання, діяльності й соціального інституту дедалі більше науковців намагаються осмислити не лише взаємозв'язок науки й цінностей, а з'ясувати аксіологічні підвалини власне наукового знання і наукової діяльності. Мертон розглядав науку як специфічну систему соціальних відносин, цінностей і норм поведінки, реалізовану в особливому типі інституційної організації науки – “науковій спільноті”.

**Ключові слова:** наука, наукове знання, етос науки, цінність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що в сучасній науковій літературі проблеми, пов'язані з поняттями “етос”, “етос науки” та колом його проблем обговорюється досить жваво. Генезу поняття “етос” досліджували такі науковці в галузі етики, як А. Гусейнов, Р. Апрусян, В. Малахов, О. Пустовіт, Т. Аболіна, А. Єрмоленко, О. Кисельова, Е. Мальярчук, В. Верлока та ін. Поняття “етос науки” сформулював соціолог Р. Мертон, а розвивали його послідовники, зокрема, Р. Барбер, Я. Мітрофф. Предметне поле етосу науки досліджують П. Киященко, Є. Мирська, В. Стьопін, В. Моїсєєв, Вл. Візгін, Вік. Візгін, М. Розов, В.

Розін, Б. Пружинін, Н. Дьоміна, В. Аршинов, А. Блінов, І. Герасимова, В. Кізіма, Л. Бевзенко та ін.

На думку багатьох учених, дослідження етосу сучасної науки вводить до більш масштабної проблеми – проблеми порівняльного вивчення інституційної структури науки. Поняття “науковий етос” уперше запропонував американський соціолог Р. Мертон, засновник соціології як самостійної наукової дисципліни. Імперативи наукового етосу забезпечують нормативну базу наукової спільноти. Термін “етос” означає набір правил і норм, що діють у певному середовищі, які аналогічні етичним, але не є такими по суті (оскільки відсутні етичні максими і регулятиви). Імперативи – це своєрідні мінімальні норми, що гарантують чесну конкуренцію в науці, основу професійної поведінки; норми, що регулюють поведінку вченого і виражають ставлення до його поведінки і результатів роботи. Дотримуючись цих норм, учений розраховує на адекватну реакцію з боку спільноти у своєму прагненні здобути наукове визнання.

В. Онопрієнко зазначає, що Мертон розглядав науку як специфічну систему соціальних відносин, цінностей і норм поведінки, реалізовану в особливому типі інституційної організації науки – “науковій спільноті” [5, с. 59]. Мертон сформулював імператив наукового етосу, що забезпечують нормативну базу наукової спільноти: універсалізм, колективізм, організований скептицизм і безкорисливість. Універсалізм підкреслює позаособистісний характер наукового знання, зумовлює інтернаціональний і демократичний характер науки. Колективізм зобов’язує вченого негайно передавати результати своїх досліджень для користування спільноті: “право власності” у фундаментальній науці фактично існує лише у вигляді визнання пріоритету автора. Безкорисливість спрямовує науковця організовувати свою діяльність так, ніби, окрім осягнення істини, у нього немає ніяких інших інтересів: по суті цей імператив є максимальним вираженням “академічної свободи” і застереженням від учинків, скоюваних задля досягнення більш швидкого або широкого професійного визнання всередині науки. Організований скептицизм означає, що в науці не може бути презумпції невинності. Учений повинен доводити критикам цінність і перспективність свого результату і бути готовим до критичного його сприйняття. Отже, за Р. Мертоном, етос науки – “емоційно насичений комплекс цінностей і норм, які поділяють учені. Ці норми втілюються у формі розпорядження, заборони, наданні переваг і дозволів. Вони легітимізуються в термінах інституційних цінностей” [8, с. 115–126].

Універсалізм знаходить безпосереднє вираження в каноні, згідно з яким претензії на істину, яким би не було їх джерело, повинні бути підпорядковані задалегідь встановленим безособовим критеріям: повинні узгоджуватися з наявним і раніше підтвердженим знанням. Згода або відмова внести ці домагання в сутність науки не повинні залежати від особистісних або соціальних атрибутів їх захисника; його раса, національність, релігія, клас та особисті якості самі по собі нерелевантні. Об’єктивність виключає партикуляризм. Та обставина, що науково верифіковані формулювання вказують на об’єктивні

послідовності і кореляції, перешкоджає всяким діям нав’язати партикуляристські критерії достовірності. Процес Габера не може бути анульований нюрнберзьким декретом, так само як англофоби не в змозі скасувати закон гравітації, пише Мертон [1, с. 860].

Мертон зазначає, що інститут науки всього лише частина більш широкої соціальної структури, в яку він не завжди інтегрований. Коли ця широка культура протистоїть універсалізму, етос науки піддається серйозному випробуванню. Етноцентризм несумісний з універсалізмом. Людина науки, особливо в часи міжнародних конфліктів, коли панівне визначення ситуації висуває на передній план національні лояльності, виявляється під впливом протиборчих імперативів наукового універсалізму і етноцентричного партикуляризму. Структура ситуації, в яку вона потрапляє, визначає ту соціальну роль, яку і пропонується зіграти. Людина науки може перетворитися в людину війни – і відповідно діяти. Мертон ілюструє своє судження прикладом. Так, в 1914 році маніфест німецьких вчених і гуманітаріїв, серед котрих були Байер, Brentano, Ерліх, Габер, Едуард Мейер, Ostwald, Планк, Шмоллер і Вассерман – викликав бурхливу полеміку. Безсторонні вчені заперечували “ворожі” внески в науку, ставлячи один одному в провину націоналістичну упередженість, взаємне вихваляння, інтелектуальну непорядність, некомпетентність і відсутність творчих здібностей [1, с. 485]. Проте саме це відхилення від норми універсалізму фактично передбачало легітимність даної норми. Бо націоналістична упередженість образлива лише тоді, коли про неї судять виходячи зі стандарту універсалізму; в іншому інституціональному контексті вона перевизначається як чеснота, патріотизм. Таким чином, звичаї знову підтверджуються самим презирливим ставленням до їх недотримання.

Універсалізм знаходить подальше вираження у вимозі, щоб перед обдарованими людьми була відкрита кар’єра. Рациональне обґрунтування цього задається інституційною метою. Обґрунтувати доступ до наукової кар’єри на будь-яких інших підставах, крім нестачі компетентності, значить завдавати шкоди примноженню знання. Вільний доступ до наукових занять є функціональним імперативом. Практична доцільність і мораль збігаються.

Тут етос науки знову–таки може входити в розбіжності з етосом більш широкої спільноти. Вчені можуть засвоювати кастові стандарти і закривати доступ до своїх лав тим, хто володіє нижчим статусом, незалежно від того, які їхні здібності та досягнення. Однак це провокує нестабільну ситуацію. Витягуються назовні до дрібниць продумані ідеології, покликані затушувати несумісність кастових звичаїв з інституційним завданням науки. Члени нижчої касти мають бути показані від природи нездатними до наукової роботи або принаймні повинен систематично знецінюватися їх внесок у науку. “З історії науки можна навести той факт, що засновники фізичних досліджень і великі першовідкривачі, починаючи з Галілея і Ньютона і закінчуючи провідними фізиками нашого часу, були майже виключно арійцями, головним чином представниками нордичної раси” [6, с. 264]. Уточнення

“майже виключно” визнається недостатньою підставою для того, щоб відмовити представникам інших націй, етносів у будь-яких домаганнях на наукові досягнення. Тому така ідеологія знаходить своє логічне завершення в уявленнях про “добре” і “погане” в науці: реалістична, прагматична наука арійців протиставляється догматичній, формальній науці не арійців. У інших випадках підстави для виключення шукають у позанауковій спроможності людей науки бути ворогами держави чи церкви. Так, захисники культури, які зрікалася універсалістських стандартів, як правило, відчувають себе зобов’язаними на словах підтримувати цю цінність у галузі науки. Тому Мертон вважає, що універсалізм лицемірно затверджується в теорії і пригнічується на практиці.

Р. Мертон, вважаючи, що етос демократії, як би неадекватно не втілювався він на практиці, включає в себе універсалізм як головний направляючий принцип. Демократизація рівносильна прогресивному усуненню обмежень на розвиток соціально цінних здібностей. Не фіксація статусу, а безособові критерії досягнення характеризують демократичне суспільство. У тій мірі, в якій такі обмеження все-таки зберігаються, вони розглядаються як перешкоди на шляху до повної демократизації. В умовах зміни повинні вводитися нові технічні форми організації для збереження та розширення рівності можливостей. Політичний апарат, покликаний втілювати на практиці демократичні цінності, може, стало бути, змінюватися, однак універсалістські стандарти залишаються в силі. Тому вчений наголошує, що в тій мірі, в якій суспільство є демократичним, воно забезпечує простір здійсненню універсалістських критеріїв у науці.

“Комунізм”, в неспеціальному і більш широкому сенсі загального володіння благами, за Мертоном, є другим невід’ємний елемент наукового етосу. Фундаментальні відкриття науки є продуктом соціального співробітництва і призначені для спільноти. Вони утворюють спільну спадщину, в якому частка індивідуального виробника суворо обмежена. Закон або теорія, що носять чисте ім’я, не входять у виняткову власність першовідкривача і його спадкоємців, так само як звичай не наділяють їх особливими правами користуватися і розпоряджатися ними. Право власності в науці зводиться раціональними підставами наукової етики до самого мінімуму. Домагання вченого на “свою” інтелектуальну “власність” обмежуються домаганнями на визнання і повагу, які, якщо даний інститут функціонує хоча б з мінімальним ступенем ефективності, приблизно сумірні значущості того нового, що він вніс до загального фонду знання [1, с. 485].

Ураховуючи такий інституціональний акцент на визнанні та повазі як єдиному праві власності вченого в його відкриттях, “нормальною” реакцією стає заклопотаність науковим пріоритетом. Ті суперечки про пріоритет, якими розмінені ключові віхи в історії сучасної науки, породжуються цим інституціональним акцентом на оригінальності. Звідси бере початок змагальна співпраця. Продукти конкуренції усупільнюються, а почесні дістаються виробнику. Нації підхоплюють домагання на першість, і свіжі вливання в спільне надбання науки ясно

забезпечуються національними іменами: взяти хоча б суперечки, що розгорілися у зв’язку з конкуруючими домаганнями Ньютона і Лейбніца на винахід диференціального числення. Проте все це не ніяк не зачіпає статус наукового знання як загального надбання.

Інституційне уявлення про науку як про частину суспільної сфери пов’язано з імперативом повідомлення про відкриття. Секретність – антитеза цієї норми; повна і відкрита комунікація – її здійснення. Тиск, підштовхує до поширення наукових результатів, підкріплюється інституційним завданням розширення кордонів знання та стимулюючої силою визнання, яке, звичайно ж, залежить від публікації. Вчений, який не повідомляє про свої важливі відкриття науковому співтовариству – такий собі Генрі Кавендіш, – стає мішенню амбівалентних реакцій. Його цінують за його талант і, можливо, за його скромність. Але з інституційної точки зору його скромність недоречна, враховуючи моральний примус ділитися багатствами науки. У цьому зв’язку зауваження Олдоса Хакслі з приводу Генрі Кавендіша, яким би воно не було побутовим, вельми показово: “Від розкрадання його генієм нас утримує деяке несхвалення; ми відчуваємо, що така людина егоїстична та антисоціальна” [4, с. 65]. Епітети ці особливо повчальні, тому що припускають порушення визначеного інституційного імперативу. Приховування наукового відкриття, навіть якщо за ним не стоїть ніякого прихованого мотиву, є ганебним.

Р. Мертон вважає, що громадський характер науки знаходить подальше відображення у визнанні вченими своєї залежності від культурної спадщини, на яку ніхто з них не має виняткових прав. Зауваження Ньютона: “Якщо я і побачив далі, то тільки завдяки тому, що стояв на плечах гігантів”, – висловлює почуття обов’язку спільної спадщини і одночасно визнання фундаментальної спільності й кумулятивності наукового досягнення. Скромність наукового генія не просто доречна з точки зору культури, а й впливає зі свідомості того, що науковий прогрес передбачає співробітництво минулих і нинішніх поколінь [1, с. 488].

Комунізм наукового етосу несумісний з визначенням технології як “приватної власності” в економіці. У нинішніх роботах про “крах науки” відображається цей конфлікт. Патенти декларують виняткові права користування, а часто і невикористання. Приховування винаходів іде врозріз із раціональними підставами наукового виробництва та розповсюдження наукових результатів, що можна побачити з рішення суду пошуку США до Американської Телефонної Компанії Белла: “Винахідник – це той, хто відкрив щось цінне. Це його абсолютна власність. Він може приховувати своє знання від громадськості...” [4, с. 74–78]. Реакції на цю конфліктну ситуацію були різними. Деякі вчені в якості засобів самозахисту стали брати патенти на свої роботи, щоб гарантувати їх доступність для громадського використання. Патенти брали Ейнштейн, Міллікен, Комптон, Лангмур. Вчених наполегливо закликали ставати засновниками нових економічних підприємств. Різні пропозиції – і ті, які вимагають від наукових відкриттів економічної віддачі, і ті, які вимагають таких

змін в соціальній системі, які б дозволили науці займатися своєю справою, – відбивають розбіжності в розумінні інтелектуальної власності.

Наука, як і взагалі всі професії, включає в якості базисного інституційного елемента незацікавленість. Незацікавленість не слід прирівнювати до альтруїзму, так само як і зацікавлену дію – до егоїзму. Такі прирівнювання змішують інституційний та мотиваційний рівні аналізу. Вченому чого тільки не приписували: пристрасть до пізнання, пусту цікавість, альтруїстичну турботу про благо людства і безліч інших особливих мотивів. Пошук відмінних мотивів вівся, як виявилось, у неправильному напрямку. Поведінка вчених характеризується швидше відмітним зразком інституційного контролю над широким спектром мотивів. Бо як тільки інститут наказує незацікавлену діяльність, в інтересах вчених підкоритися цій вимозі під страхом санкцій і – в тій мірі, в якій ця норма стала їх внутрішньою нормою – під страхом психологічного конфлікту. Як зазначала Є. Мирська, головна заслуга Р. Мертона – “чітка експлікація основоположних цінностей науки і відповідних їм ідеальних принципів наукової діяльності, а також непохитна впевненість у їх дієвості. Ця впевненість поступово увійшла в колективну свідомість наукового співтовариства і досі становить важливу частину менталітету людей, щиро відданих науці” [2, с. 11–27].

Добра репутація науки і її високий моральний статус в очах користувача, неабиякою мірою зобов’язані технологічним досягненням. Кожна нова технологія несе з собою свідство чесності вченого. Наука виконує свої обіцянки. Однак її авторитет може використовуватися й іноді використовується в корисливих цілях, причому саме тому, що пересічні люди часто не в змозі відрізнити помилкові домагання на такий авторитет від справжніх.

Організований скептицизм різними способами взаємопов’язаний з іншими елементами наукового етосу. Це одночасно методологічна та інституційна вимога. Наука, яка запитує про факти, в тому числі й потенційні факти, що стосуються кожного аспекту природи і суспільства, може вступати в конфлікт з іншими установками щодо тих самих даних, кристалізованих і часто ритуалізованих іншими інститутами. Науковий дослідник не визнає ніякої прірви між сакральним і профанним, між тим, що вимагає некритичного вшанування, і тим, що можна об’єктивно проаналізувати.

Наука, як і будь-яка інша діяльність, що містить у собі соціальне співробітництво, схильна примхам долі. Наскільки б важко не давалося розуміння цього людям, вихованим в культурі. Відраза до науки, що здавалося тоді настільки неймовірна, що могла стурбувати тільки якого-небудь не упевненого в собі академіка, який намагався передбачити всі можливі обставини, незалежно від їх віддаленості, тепер наполегливо пропонує себе увазі вченого та пересічної людини. Є. Мирська, вважала, якщо говорити про придатність схеми Мертона сьогодні, то мертонів образ науки, скопійований з німецьких університетів другої половини XIX століття, відображає ситуацію “малої науки”, яка відносно близька тільки одній із сучасних форм наукової діяльності – професійній академічній

науці. Етос науки Мертона – ідеальна модель наукової діяльності за часів класичної науки. Зміни характеру наукової діяльності в зв’язку з переходом до “великої науки”, позначилися не тільки на формах організації досліджень, а й на менталітеті вчених. Місце вченого – одинака посів колектив, трудова діяльність якого організована в залежності від зовнішнього фінансування [2, с. 19–25]. У нових умовах функціонування науки виконання деяких норм стало неможливим. Величезні масштаби “закритих” досліджень руйнували дієвість норми “колективізму”. Для вчених, зайнятих дослідженнями, які робилися спеціально для використання їх результатів, не могло бути й мови про “безкорисливість” [3, с. 26].

Імперативи етосу науки, передані через правила поведінки й особисті приклади, що підсилюємо санкціями, в різному ступені інтерналізуються вченими, відображаючи їх наукову самосвідомість. Хоча етос науки не кодифіковано, він може бути виведений з морального консенсусу вчених, вираженого в звичках і перевагах, в публікаціях про науковий дух і обурених коментарях, спрямованих проти порушників етосу. Вивчення етосу сучасної науки, на думку Мертона, – це лише обмежене введення в складнішу ситуацію, а саме – в порівняльне дослідження інституціональної структури науки. Її інституціональна мета – поширення сертифікованого знання. Інституційні імперативи (звичай) виникають з цілей та методів науки [7, с. 269].

Сучасна наука, зіткнувшись з викликом, кинутим їй способом життя, знаходиться у стані самоусвідомлення: усвідомлення як невід’ємної частини суспільства з відповідними зобов’язаннями та інтересами. Після тривалого періоду відносного спокою, протягом якого отримане і поширене наукове знання зайняло лідируюче місце, якщо навіть не вищий щабель у шкалі культурних цінностей, вчені змушені виправдовувати науку перед суспільством. Здобувши твердий ґрунт під ногами, вчений став вважати себе незалежним від суспільства і розглядати науку як самоцінне підприємство, що відбувається в суспільстві, але не є його частиною. Знадобився повний наступ на автономію науки, щоб перетворити цей ізоляціонізм в реалістичну участь у трансформації культурних процесів. Усвідомлення цієї проблеми привело до прояснення проблематики етосу сучасної науки.

#### Список використаних джерел

1. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Роберт Мертон. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 873 с.
2. Мирская Е. З. Р. К. Мертон и этос классической науки // Философия науки. Вып. 11: Этос науки на рубеже веков. – М. : ИФ РАН, 2005. – 342 с.
3. Мирский Э. М. Развитие мертоновской парадигмы в 60–е и 70–е годы // Современная западная социология науки. – М., 1988.
4. Моисеев В. И. Постнеклассические практики: опыт концептуализации: Коллективная монография / Под общ. ред. В. И. Аршинова, О. Н. Астафьевой. – СПб. : издательский дом “Мир”, 2012. – 535 с.
5. Онопрієнко В. Етос науки в епоху змін: Етос науки / Под редакцией Л. П. Киященко, Е. З. Мирской. – М. : Асаде mia, 2008. – 544 с.
6. Порус В. Н. Рациональность, Наука, Культура. – М., 2004. – 528 с.
7. Савостьянова М. В. Аксиологический анализ парадигмальной науки или о роли ценностей в науке. Монография. – К.: ПАРАПАН, 2009. – 260 с.
8. Merton R. K. Science and technology in a democratic order / R.

K. Merton // Journal of Legal and Political Sociology. – 1942. – Vol. 1. – 606 p.

### References

1. Merton R. Social'naja teorija i social'naja struktura / Robert Merton. – M.: ACT: ACT MOSKVA: HRANITEL', 2006. – 873 s.
2. Mirskaja E. Z. R. K. Merton i jetos klassicheskoj nauki // Filosofija nauki. Vyp. 11: Jetos nauki na rubezhe vekov. – M.: IF RAN, 2005. – 342 s.
3. Mirskij Je. M. Razvitie mertonovskoj paradigmy v 60–e i 70–e gody // Sovremennaja zapadnaja sociologija nauki. – M., 1988.
4. Moiseev V. I. Postneklassicheskie praktiki: opyt konceptualizacii: Kollektivnaja monografija / Pod obshh. red. V. I. Arshinova, O. N. Astaf'evoj. – SPb.: izdatel'skij dom "Mir", 2012. – 535 s.
5. Onoprijenko V. Etos nauky v epohu zmin: Jetos nauki / Pod redakciej L. P. Kijashhenko, E. Z. Mirskoj. – M.: Acade mia, 2008. – 544 s.
6. Porus V. N. Racional'nost', Nauka, Kul'tura. – M., 2004. – 528 s.
7. Savost'janova M. V. Aksiologicheskij analiz paradigmal'noj nauki ili o roli cennostej v nauke. Monografija. – K.: PARAPAN, 2009. – 260 s.
8. Merton R. K. Science and technology in a democratic order / R. K. Merton // Journal of Legal and Political Sociology. – 1942. – Vol. 1. – 606 p.

**Yaremko I. V.**, Postgraduate student of Philosophy Department Kyiv national University of Taras Shevchenko (Ukraine, Kiev), yar1454@yandex.ru

#### The issue of science values in conception of Robert Merton

The author analyzes the specifics of the scientific ethos formation as social and cultural complex. Writer has done the survey of scientific ethos structure suggested by R. Merton. The purpose of this research is to analyse the features of ethos science concept of Robert Merton.

Modern interpretation of science as knowledge, function and social institution made more and more scientists trying to understand not just the relationship between science and values, but finding out axiological foundations of proper scientific knowledge and scientific activities. Merton considered science as a specific system of social relations, values and norms of behavior implemented in a particular type of institutional organization of science – the "scientific community".

**Keywords:** science, scientific knowledge, ethos of science, value.

**Яремко І. В.**, аспірантка кафедри філософії, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), yar1454@yandex.ru

#### Проблематизація цінностей науки в концепції Роберта Мертона

Проаналізовані особливості формування научного етосу як соціокультурного комплексу. Осуществлен обзор структуры научного этоса, предложенной Р. Мертоном. Целью данного исследования является анализ особенностей концепции этоса науки Роберта Мертона.

В современных исследованиях науки как знания, деятельности и социального института все больше ученых пытаются осмыслить не только взаимосвязь науки и ценностей, а выявить аксиологические основы собственно научного знания и научной деятельности. Мертон рассматривал науку как специфическую систему социальных отношений, ценностей и норм поведения, реализованную в особом типе институциональной организации науки – "научном сообществе".

**Ключевые слова:** наука, научное знание, этос науки, ценность.

\* \* \*

УДК 116 + 316 + 320

**Чмир О. Б.**  
кандидат філологічних наук, доцент,  
завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін,  
Полтавська філія МАУП  
(Україна, Полтава), olesyaprymenko@gmail.com

#### ГЕРМЕНЕВТИКА СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ П'єРА БУРДЬЄ ЯК РОЗУМІННЯ СУЧАСНОГО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Досліджується концепт соціального простору, як він представлений у соціальній філософії П'єра Бурдьє. Застосовується герменевтика як головний метод дослідження соціально-політичного дискурсу. До уваги беруться інтерпретації центральних категорій Бурдьє, які визначають соціальний конструкт: "поле", "агент", "соціальне поле", "політичне поле", "соціальний

капітал", "символічна боротьба", тощо. Пропонується спроба вирішення теоретико-методологічної проблеми аналізу сучасних соціально-політичних трансформацій.

**Ключові слова:** соціальна філософія, герменевтика, "соціальне поле", "політичне поле".

Соціально-політичні та економічні трансформації, які відбуваються тепер в Україні, – перебувають у колі першочергових питань філософії, зокрема соціальної філософії, і потребують застосування комплексної методології дослідження. Що передбачає дискурсивність міждисциплінарних принципів та підходів.

Проблематика дискурсу і дискурсивності залишається першочерговою для сучасної соціальної філософії. Оскільки ці, здавалося б, термінологічно усталені поняття, які активно використовуються філософським мисленням, з категоріальної точки зору, виявляються значною мірою не проясненими. Їх онтогносео-логічний, або епістемологічний, статус залишається нерозкритим. У цьому зв'язку, актуальним стає розгляд соціально-філософської дискурсивності як міркування, що потребує герменевтичного методу.

Саме філософська герменевтика дозволяє розкрити сутність головного предмету соціально-філософського дослідження – соціальної реальності як цілісного та самодостатнього утворення, без співвіднесення її з чимось іншим. Хоча методологічні, процесуальні і системні аспекти складають основу, або кістяк, більшості класичних і посткласичному соціальних теорій, тим не менше, у смисловому відношенні вони або протиставляються, або задаються "частинами", не утворюючи при цьому концептуальної єдності, або цілісності побудови. В результаті, ключові поняття соціального та соціальної реальності вислизують від чіткого наукового визначення, а в постструктуралістських і постмодерністських дискурсах взагалі перетворюються на беззмістовні "порожні", "голі" знаки та / або симулякри.

До сьогодні герменевтична традиція філософування не стала базовою для соціально-філософської дискурсивності, проте можна виділити ряд філософських і соціологічних напрямів та шкіл, які зачіпають проблеми, що піднімаються в пропонованому дослідженні.

По-перше, це постструктуралістські та постмодерністські концепції дискурсивності. Наприклад, у соціально-філософських концепціях Р. Барта та М. Фуко дискурс ототожнюється з різними формами практики. Також, у працях Ж. Дельоза і Ж. Дерріди проблематика дискурсивності розробляється на стику філософії та філології.

По-друге, це дослідження в галузі соціальної філософії та соціології, в яких представлені різні підходи до опису соціальної реальності. Герменевтичний підхід застосовується у працях О. Н. Бушмакіної, Ю. Л. Качанова; конструктивістський – у дослідженнях П. Бурдьє, Р. Ленуара, Н. Лумана, Д. Мерло, Л. Пенто, П. Шампань; феноменологічний – у текстах П. Бергера, Е. Гуссерля, Т. Лукмана, М. Мерло-Понті, А. Шюца; діяльнісний – у розробках М. Вебера, Е. Гідденса, Е. Дюркгейма, К. Маркса, Т. Парсонса. У герменевтичному підході соціальна реальність задається через категорії "розуміння" і "спів-буття", її цілісність, або смислова єдність, визначається як

суб'єкт-об'єктна тотожність, що розкриває себе в конструктах мислення. У конструктивістському підході, найближчому герменевтичному, соціальна реальність виступає як об'єкт, який конструюється дослідником з певної позиції, або "точки зору". У феноменологічному і діяльнісному підходах, ще жорсткіше розмежовують суб'єктивні і об'єктивні передумови пізнання, соціальна реальність субстанціюється.

Герменевтичні аспекти категорій "спів-буття" та "розуміння" розробляються й аналізуються у працях Г.-Г. Гадамера, Ж.-Л. Нансі, П. Рікера, М. Гайдеггера, О. Н. Бушмакіної, Ю. Л. Качанова. Категорії "су-місності", "спів-мовлення", "сенсу" прямо або побічно тематизуються у дослідженнях Ж. Бодріяра, П. Бурдьє, Ж. Гійома, Ж. Дельоза, Ж. Дерріди, Ж.-Л. Нансі, А. Рено, П. Рікера, М. Гайдеггера, А. Гурко та ін. Філософські аспекти мови розглядаються в аналітичній філософії К. О. Апеля, Л. Вітгенштейна, Ж. Лакана, Дж. Мура, Дж. Остіна, Г. Райла, П. Рікера, Ю. Габермаса та ін.

Проблематика конструювання соціальної реальності своєрідним чином представлена у працях французького філософа та соціолога П'єра Бурдьє. Його своєрідний стиль мислення і листи завжди були приводом для різної критики. Здається, що в цьому криється специфіка його творів, без якої не відбулися б його емпіричні та теоретичні досягнення. Особливо, це стосується його понятійного апарату. Ми не знаходимо у П. Бурдьє статичного визначення понять, точних категоріальних систем.

Будь-яке поле його дослідження пропонує нам певні понятійні тлумачення. Чудово виділяється значення слова, воно визначається не в гарантованій однозначності категоріальної схеми, а конституюється через багатшарові контексти. Висловлювання немов зображується тканиною слова.

Власний варіант конструювання соціальної реальності П. Бурдьє розкриває на основі подолання антагонізму "об'єктивації" соціального світу й "індивідуалізації" людської практики. Завдання дослідник вбачає не в розгляді існуючого інституційного середовища, а в описі самої логіки розвитку соціально-політичного процесу.

Традиційно, соціальна сфера представлена у двох взаємозалежних вимірах: суб'єктивному й об'єктивному. Певний пріоритет належить об'єктивним структурам, з одного боку, незалежним від свідомості і волі "агентів соціальних взаємодій", з іншого – переломлюється через їхнє суб'єктивне сприйняття. Іншими словами, особливістю суспільства є існування його у двох іпостасях: по-перше, як "реальність першого порядку", дана через розподіл матеріальних ресурсів і засобів присвоєння престижних в соціальному плані благ і цінностей; по-друге, як "реальність другого порядку", що існує в уявленнях, в схемах мислення і поведінки, як символічна матриця практичної діяльності, поведінки, мислення, емоційних оцінок і суджень "соціальних агентів".

Поняття "агента" П. Бурдьє використовує для позначення діючого фактора, що внутрішньо організовує соціальну структуру. Воно не є рівнозначним традиційним поняттям "суб'єкта" та "індивіда", воно відображає об'єктивне,

цілеспрямоване, але несвідоме здійснення людьми соціальної діяльності, спрямоване на збереження або зміну займаного становища в соціальному просторі, позиції у символічному класі. "Соціальний агент" спочатку наділений властивістю влади.

Клас, в інтерпретації французького дослідника, не є тим класом, який пропонує марксистська традиція. Це, насамперед, символічний клас подібних позицій "агентів", він не являє собою мобілізовану групу. Дослідник пише: "... це лише можливий клас, оскільки він є сукупністю агентів, які об'єктивно будуть надавати менше опору в разі потреби їх "мобілізації", ніж яка-небудь інша група агентів" [1, с. 16-18].

Конструювання класів позицій агентів П. Бурдьє базує "на об'єктивних зв'язках між людьми, яких потрібно об'єднати" [2, с. 84]. З одного боку, положення агента в соціальному просторі визначається його позицією і місцем даної позиції в символічному класі позицій, з іншого – формою капіталу, яким агент володіє.

Значення деяких понять, що впливають із контекстуального поля слова, виводяться, відповідно його специфікації, через різні конотації, а значення інших понять – через окремі висловлювання, елементарні зразки мислення, інтелектуальні схеми. І тут варто зауважити, що ніякий інший термін у текстах П'єра Бурдьє не володіє такою нечіткістю, як поняття "поле". Але, саме поняття "поле", барвисто змальовує стиль мислення французького дослідника. Щоб його реконструювати, беззаперечно, потрібно зрозуміти теоретичну точку зору поля або польову точку зору.

"Поле" трактується як вираження, як синонім "об'єктивного примусу", для систематичної детермінації практики. У П. Бурдьє ми зустрічаємо велике багатство полів, онтологічний взаємозв'язок яких для тих, хто шукає відомості у системному розвитку, залишається неясною. Тільки в одному його тексті "Соціальний простір і класи" йдеться про "політичне поле", про "поле влади", про "професійне поле", про "економічне продуктивне поле", про "поле символічної продукції", про "поле символічних сил" і про "інтелектуальне поле", про "поле науки", про "поле літератури", тощо [3, с. 33-45].

Крім цього, в тому ж самому тексті, він проводить відмінність в структурі самих полів. Ще пізніше у нього виникають так звані "часткові поля" або "підпростори поля", наприклад "підпростір поля однієї партії" у відношенні до "загального політичного поля". Пошуки П. Бурдьє стають зібранням всіляких польових конструктів.

Функціонування і зміна полів підпорядковано, більш-менш стійко і безпосередньо, полю економічного виробництва. Точкою, де стикаються агенти, які займають домінуюче становище в різних полях, де з'єднуються різні поля і капітали, є поле влади. Це "поле боротьби за владу між володарями різних форм влади" [4, с. 49].

"Поле" – це історично автономізована сфера соціального життя, яка поступово набула властиві тільки їй і відмінні від інших полів соціальні відносини, цілі і ресурси. Воно характеризується специфічними механізмами капіталізації властивих йому легітимних

засобів, функціонує за принципом ринку і являє собою простір певного виду гри.

В українському соціально-філософському дискурсі була поширена думка, що стиль вживання поняття “поля” у П. Бурдьє може бути визначений швидше як рамковий і несистематичний. Однак, при ретельному вивченні праць французького дослідника, можна прийти до висновку, що “польовий погляд” був завжди характерний для його стилю мислення. Він хотів показати, що за позірним другорядним і вживаним в повсякденній мові словом “поле”, ховається методично осмислений, постійно використовуваний концепт.

Французький дослідник прив’язує поняття поля не тільки до індивідуального життєвого простору, а й до соціального простору, до поля соціальної дії.

Інтенції П’єра Бурдьє беруться за головні завдання даного дослідження:

- зображення соціально-політичних подій не як результат тільки зовнішніх причинних впливів, але також як дії, викликані внутрішніми силами носіїв;
- пошук такої моделі, яка в змозі сприйняти загальний обсяг інституцій, що діють в певному соціальному просторі, та виявлення її особливих рис;
- розробка моделі, яка дозволяє сприйняти всю історію соціального поля в будь-який момент;
- показ наочної форми цього поля в інституціях (партії, профспілки, громадські організації і т. д.), а також в інкорпорованій формі (в диспозиціях і установках тих, хто ці інститути в житті представляє або бореться з ними).

П. Бурдьє розуміє, що привести в дію філігранне сплетіння внутрішніх діючих сил з існуючими іншими обставинами, інтегрувати мікро- і макро-перспективи соціальної організації дає можливість тільки мислення в категоріях поля.

Він зображує структуру соціального устрою як певну механічну комплексність за допомогою категорії “силового поля”. Соціальні поля визначаються не як мережі соціальних дій чи як субстанціональні рамки дій, а швидше як екзистенція, яка продукує конститутивні ефекти. Це означає, вони є результатом як форми, так і дії.

Таким чином, П. Бурдьє розглядає соціальний простір, простір спільнот у формі співвідношення діючих на їхні поля сил.

Ми знаходимо у нього такі дефініції:

- якщо виникає поле в соціальному просторі, то своїм виникненням воно зобов’язане якійсь силі, визначеним акторам;
- поле отримує різні конфігурації, у співвідношенні сил акторів;
- силове співвідношення в соціальному полі залежить від позицій, що займають актори.

“Соціальне поле зображується як місце зустрічі, взаємин і акцій, як комунікативне поле. За аналогією з гравітаційним, магнітним і психологічним полем тут йдеться не про територію, а про силове поле” [5, с. 76].

У всіх своїх творах П. Бурдьє не втрачає можливості вказати на наслідки польового теоретичного способу мислення: “Мислення в поняттях поля вимагає зміни всіх звичних точок зору про соціальний світ” [3, с. 71]. Концепт соціального поля є єдиною гарантією (щонайменше з методологічної точки зору) ухилитися

від строго визначених субстанціоналістських напрямків, які донедавна панували в соціально-філософському дискурсі.

У соціальних полях втілена об’єктивна сторона соціального світу. Згідно з Бурдьє, поле – це специфічна система об’єктивних зв’язків між різними позиціями, що знаходяться в альянсі або в конфлікті, в конкуренції або в кооперації, обумовленими соціально і у великій мірі не залежними від фізичного існування індивідів, які ці позиції займають. Одночасно, поля являють собою структуровані простори позицій, які і визначають основні властивості полів.

Аналізуючи такі поля, як наприклад, поле політики, поле економіки, поле релігії, П’єр Бурдьє виявляє незмінні закономірності їх конституювання і функціонування: автономізація, визначення “ставок” гри і специфічних інтересів; боротьба за встановлення внутрішнього поділу поля на класи позицій (домінуючі і доміновані), а також за соціальні уявлення про легітимність саме цього поділу. Кожна категорія інтересів містить в собі індиферентність до інтересів інших полів, які будуть оцінюватися в іншому полі як такі, що позбавлені сенсу. Для того, щоб поле функціонувало, необхідно, щоб ставки в грі і самі люди були готові грати в цю гру, щоб мали габітус, який включає знання і визнання законів, властивих грі.

Як структури, що функціонують в полях, крім агентів і їх груп, французький дослідник виділяє інституції (інститути). У деяких роботах щодо останніх, зокрема профспілок і політичних партій, він використовує термін “субполя”.

Інститут є формою функціонування політичного поля. Формою ж функціонування інституту виступає інкорпорація. Інкорпорація являє собою диспозиції агентів, за допомогою зусиль яких не тільки інститути функціонують, але і за які ці агенти борються.

Структура поля визначається станом співвідношення сил між агентами та інститутами, залученими в боротьбу або розподіл специфічного капіталу, який, будучи результатом попередньої боротьби, спрямовує подальші стратегії.

Символічна боротьба з приводу сприйняття соціального світу може приймати різні форми.

З об’єктивного боку, вона може проявлятися через дії, індивідуальні чи колективні, спрямовані на те, щоб змусити побачити і змусити оцінити певні реалії. (Наприклад, маніфестація має мету показати групу, її чисельність, її силу, її згуртованість, зробити видимим її існування). На індивідуальному рівні всі стратегії представлення себе призначені для маніпулювання своєю позицією в соціальному просторі.

З суб’єктивного боку, можна діяти, намагаючись змінити категорії сприйняття і оцінювання соціального світу (слова, назви), які конструюють соціальну реальність і висловлюють її. На рівні щоденної боротьби класів, яку соціальні агенти ведуть в ізолюваному і розпиленому стані, це можуть бути образи, плітки, чутки, дискредитація, інсинуації. На рівні колективному, більш властивому політиці, це все стратегії, націлені на впровадження нового конструювання соціальної реальності через відмову від старої політичної лексики або на збереження

ортодоксального бачення через збереження слів, призначених називати соціальний світ.

Символічна боротьба – як індивідуальна (за існування), так і колективна, організована, в політичному житті, – має специфічну логіку. “У цю символічну боротьбу за виробництво здорового глузду, за монополію легітимної номінації, агенти втягують символічний капітал, отриманий ними в ході попередньої боротьби, і іноді гарантований юридично” [6].

Політичне поле являє собою автономний універсум, простір гри, що функціонує за правилами відповідності специфічним інтересам його агентів і логіці самої гри. Це місце, де в конкурентній боротьбі між агентами народжується “політична продукція”: проблеми, програми, аналізи, концепції, коментарі, події.

Специфіка політичного поля полягає в тому, що воно прагне організуватися між двома полюсами: у ньому завжди є агенти, які домінують, і агенти, над якими домінують; воно детерміновано економічними і культурними чинниками.

Оскільки політичне поле відзначено нерівномірним розподілом ресурсів, отже, нерівномірним співвідношенням сил між домінуючими і домінованими в ньому агентами, воно є полем сил. Одночасно політичне поле виступає полем боротьби, де агенти стикаються між собою для збереження або зміни даного співвідношення сил.

Політична боротьба, в інтерпретації П. Бурдьє, являє собою форму боротьби за “символічну владу направляти погляди і віру, пророкувати і наказувати, вселяти знання і визнання, що невіддільне від боротьби за владу над “органами державної влади” (державної адміністрації)” [7, с. 189].

Під політичною владою французький дослідник розуміє владу створювати групи і маніпулювати об’єктивною структурою суспільства [2, с. 85].

Держава є завершенням процесу концентрації різних видів “капіталу”: фізичного примусу або засобів насильства (армія, поліція), економічного, культурного чи, точніше, інформаційного, символічного – концентрації, яка сама по собі робить з держави власника певного роду “метакапіталу”, що дає владу над іншими видами капіталів і над їх власниками [8, с. 227].

Внаслідок того, що політичне поле є місцем конкурентної боротьби за владу, яка здійснюється за допомогою монополії на право виступати і діяти від імені групи, яка не бере участь в процесі політичного виробництва, – воно характеризується специфічним видом капіталізації властивих для нього легітимних засобів.

Оновлене введення в соціально-філософський дискурс понять простору, поля, просторової уяви, топології дає можливість розглядати просторове, соціальне та історичне як однакові рівноцінні перспективи. Зміни, що відбуваються в сучасних соціальних системах, спільнотах, можуть бути досить повно представлені топологічними характеристиками, і їх топологічний аналіз розпорядженні широкий проблемно-постановочним і методичним спектром. Просторові концепти і теорії соціальних полів, зокрема

П. Бурдьє, показують, що вивчення суспільства, спільнот можливо з допомогою герменевтики “поля”.

Поняття “поле” П. Бурдьє і більш традиційне поняття “система” – не тотожні. “Поле” – більш загальний конструкт. Як зазначає Ф. Коркюф, визначення його межі (питання про те, хто має право на участь у полі) є складовою частиною боротьби агентів всередині самого поля [4, с. 49].

Н. А. Шматко, порівнюючи теорію систем і теорію полів, вказує на певну їх поверхневу схожість: “в цих двох випадках дійсно процес диференціації та автономізації грає головну роль”. Різниця між ними полягає у наступному: по-перше, незважаючи на те, що продукти поля можуть бути систематичними, вони не завжди є продуктами системи, що характеризується загальними функціями, внутрішньою пов’язаністю; по-друге, якщо простір позицій агентів можна представити як систему, то це, насамперед, – система антагоністичних відмінностей; по-третє, на відміну від системи, поле не має частин, його складових [9, с. 20].

Вразливою стороною теорії політичного поля П. Бурдьє є майже повна відсутність уявлень про процеси політичного управління, яке добре проглядається в системній теорії, сильною – багаторівнева диференціація громадян на кількох полях і по декількох змінам.

#### Список використаних джерел

1. Бурдьє, П. Социальное пространство и генезис “классов” / П. Бурдьє // Социология социального пространства / П. Бурдьє. – СПб., Алетейя, 2007. – С. 14-48.
2. Бурдьє, П. Социальное пространство и символическая власть / П. Бурдьє // Социология социального пространства / П. Бурдьє. – СПб., Алетейя, 2007. – С. 64-86.
3. Bourdieu P. Sozialer Raum und Klassen. – Frankfurt am Main: Leçon sur la leçon, Suhrkamp, 1985. – 82 S.
4. Коркюф, Ф. Новые социологии / Ф. Коркюф // Пер. с фр. Е. Д. Вознесенской, М. В. Федоровой; науч. ред. Н. А. Шматко. – М., Институт экспериментальной социологии; СПб., Алетейя. – 2002. – 172 с.
5. Bourdieu P. Zur Soziologie der symbolischen Formen. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974. – 204 S.
6. Основные понятия концепции Пьера Бурдьє. Ирина Ширшова, Выпуск №11(23), ноябрь 2004г / Режим доступа: [http://www.situation.ru/app/j\\_art\\_632.htm#\\_Toc40420595](http://www.situation.ru/app/j_art_632.htm#_Toc40420595)
7. Бурдьє, П. Политическое представление / П. Бурдьє // Социология социального пространства / П. Бурдьє. – СПб., Алетейя, 2007. – С. 179-220.
8. Бурдьє, П. Дух государства: генезис и структура бюрократического поля / П. Бурдьє // Социология социального пространства / П. Бурдьє. – СПб., Алетейя, 2007. – С. 202-254.
9. Шматко, Н. А. Введение в социоанализ П. Бурдьє / Н. А. Шматко // П. Бурдьє. – Социология политики. – М., Socio-logos, 1993. – С. 7-26.

#### References

1. Burd'e, P. Sotsyal'noe prostranstvo y henezys "klassov" / P. Burd'e // Sotsyologhyya sotsyal'noho prostranstva / P. Burd'e. – SPb., Aleteyya, 2007. – S. 14-48.
2. Burd'e, P. Sotsyal'noe prostranstvo y symvolicheskaya vlast' / P. Burd'e // Sotsyologhyya sotsyal'noho prostranstva / P. Burd'e. – SPb., Aleteyya, 2007. – S. 64-86.
3. Bourdieu P. Sozialer Raum und Klassen. – Frankfurt am Main: Leçon sur la leçon, Suhrkamp, 1985. – 82 S.
4. Korkyuf, F. Novye sotsyologhyy / F. Korkyuf // Per. s fr. E. D. Voznesenskoy, M. V. Fedorovoy; nauch. red. N. A. Shmatko. – M., Ynstytut eksperymental'noy sotsyologhyy; SPb., Aleteyya. – 2002. – 172 s.
5. Bourdieu P. Zur Soziologie der symbolischen Formen. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1974. – 204 S.
6. Osnovnyye ponyatyaya kontseptsyy P'era Burd'e. Yryna Shyrshova, Vyypusk № 11(23), noyabr' 2004h / Rezhym dostupa:



http://www.situation.ru/app/j\_art\_632.htm#\_Toc40420595

7. Burd'e, P. Polytycheskoe predstavlenye / P. Burd'e // Sotsyolohyya sotsyal'noho prostranstva / P. Burd'e. – SPb., Aleteyya, 2007. – S. 179-220.

8. Burd'e, P. Dukh hosudarstva: henezys y struktura byurokratycheskoho polya / P. Burd'e // Sotsyolohyya sotsyal'noho prostranstva / P. Burd'e. – SPb., Aleteyya, 2007. – S. 220-254.

9. Shmatko, N. A. Vvedeniye v sotsyoanalyz P. Burd'e / N. A. Shmatko // P. Burd'e. – Sotsyolohyya polytyky. – M., Socio-logos, 1993. – S. 7-26.

**Chmyr O. B.**, PhD, Head of the Department of Social and Humanities, Poltava branch Interregional Academy of Personel Management (Ukraine, Poltava), olesyaprymenko@gmail.com

#### **Hermeneutics social reality of pierre bourdieu As understanding contemporary Social and political discourse**

*We study the concept of social space, as it is represented in the social philosophy of Pierre Bourdieu. Hermeneutics is used as the main method for studying social and political discourse. Taken into account the interpretation of Bourdieu central categories that define the social construct of: "field", "agent", "social field", "political field", "social capital", "symbolic struggle", and so on. It is proposed to attempt to solve theoretical and methodological problems of analysis of contemporary social and political transformations.*

**Keywords:** social philosophy, hermeneutics, "social right", "political field".

**Чмырь О. Б.**, кандидат философских наук, заведующая кафедрой социально-гуманитарных дисциплин, Полтавский филиал МАУП (Украина, Полтава), olesyaprymenko@gmail.com

#### **Герменевтика социальной реальности Пьера Бурдьё как понимание современного социально-политического дискурса**

*Исследуется концепт социального пространства, как он представлен в социальной философии Пьера Бурдьё. Применяется герменевтика как главный метод исследования социально-политического дискурса. Учитываются интерпретации центральных категорий Бурдьё, которые определяют социальный конструкт: "поле", "агент", "социальное поле", "политическое поле", "социальный капитал", "символическая борьба", и тому подобное. Предлагается попытка решения теоретико-методологической проблемы анализа современных социально-политических трансформаций.*

**Ключевые слова:** социальная философия, герменевтика, "социальное поле", "политическое поле".

\* \* \*

УДК 82

**Jabrailova K.**

scientific researcher of the Institute of Manuscripts of ANAS (Azerbaijan, Baku), rus\_rahimli@yahoo.com

#### **SAMAD VURGUN'S EPISTOLARY HERITAGE**

*Most of the genres, theoretical problems and activities of the different representatives of Soviet Azerbaijani literature have been regularly researched. In the Soviet Azerbaijani poetry Samad Vurgun is considered one of the representatives who possessed a rich epistolary heritage. So, to research this topic is separately urgent and expedient. S. Vurgun's epistolary heritage is very rich and varied from the subject, content and ideal features standpoint. Taking in general, the poet's epistolary heritage is rich of private way of expression. The article is dealt with the letters written by Samad Vurgun, People's Poet of Azerbaijan on different themes.*

**Keywords:** Samad Vurgun, epistolary, lover of land, South Azerbaijan, Aybaniz.

*(стаття друкується мовою оригіналу)*

An epistolary heritage, the research of its history of creation and development is considered one of the serious and important questions in the study of literature. Though the letter takes equal place among other epic genres, it hasn't been sufficiently researched in the study of literature. Problems connected with the history and theory of the epistolary genre on the basis of the materials of work of arts which appeared during the second half of the 18th century till the first quarter of the 19th century prove this fact.

Dramatic events, insignificance of the old ideals, thorough innovations at people's view, renovation of convictions etc. deeply influence on human's inner world and activity. As a result of it, human's character gains

innovations and distinctive features which cannot be compared with former times.

First of all, the disintegration of the Soviet regime which had lasted more than seventy years, destroyed Azerbaijani people's fictitious ideas about socialism and communism. The establishment of national independent states, formation of the principles of the open society also caused grand changes in people's inner worlds. Here, it's necessary to note the renovation of people's views. From this point of view, a poet lived during the repression period and who was compelled to serve the Soviet ideology, People's Poet of Azerbaijan Samad Vurgun's epistolary heritage now merits more analyzing and research.

An optimistic mood in the social and private life, faith in future gradually take place in wider sections of the population. All these and other social psychological processes offer facilities to research Samad Vurgun's letters more exact and by the optimum alternative.

Though, a lot of DPhils and Candidate's dissertations have been written up to now, the poet's epistolary heritage hasn't been researched. Jalal Abdullayev, Doctor of Philology, Professor writes: "People's poet of Azerbaijan Samad Vurgun's activities have always been the focus of the attention of criticism and literary criticism, numerous Dphils, Candidate's dissertations, monographies, articles have been written. The poet's general activities and some fields of them, his specific works, literary-critical and aesthetic views, role in the development of the literary relations, features of mastership and other peculiarities were shown as objects of research in these works. Therefore, in our literary criticism was created a branch named study of Vurgun" [2, p. 6].

But imperfect research of S. Vurgun's epistolary heritage hasn't been giving opportunity this branch to become complete, yet.

Most genres, theoretical problems, activities of different representatives of the soviet Azerbaijani literature were systematically studied and researched. But in these researches were mainly approached the essence of our literature, its subject, content and ideological peculiarities. From this point of view, there is a great need to research the Soviet Azerbaijani literature, especially, the epistolary heritage which takes particular place in the rank of such problems. That's why, recently, either in different scientific articles or comprehensive research works has been given special attention to the solution of this problem.

Samad Vurgun's epistolary heritage is considered one of the richest one in the Soviet Azerbaijani poetry and just for this reason, researching this subject separately is very topical and expedient task. S. Vurgun's epistolary heritage is rich of theme, content and ideological features and varied. His epistolary heritage is entirely rich of main points and individual ways of expression.

Samad Vurgun's letters show that, he possessed inexhaustible abilities of activity. These abilities define with his lofty theoretical attitude to the reality, wide world outlook, progressive thought, deeply learning the events of life, close acquaintance with the human's complicated psychological inner world and expression of historical facts with great figurativeness.

Undoubtedly, the existence of the person's outlook and knowledge of life is a main factor in presenting the artistic sample. Nowadays, the number of creative people is getting

growth, but Samad Vurgun began to address to the genre of letter when he was eighteen and that informs about his reach and wide outlook.

The main features which take place in Samad Vurgun's letters are the lucidity of mind, simplicity, courage, freedom, unbounded free-thinking and fluency of language. Though the poet used to feel some anxieties, get pessimistic during certain periods of his life, never gave up his own ideals and goals. Writing letters the poet gradually used to display fortitude and will. From this standpoint his letters are not only classical ones, but also new and topical.

Besides his interesting and varied epistolary heritage, S. Vurgun also engaged in great social and vital questions, realistically elucidated them. By the use of his own letters the poet with great enthusiasm embodied the noblest human characteristics, like pure love, humanism, heroism and patriotism.

First of all, Samad Vurgun is a lyrical poet. The main subject of his activities is love. He praises romantic and lyrical feelings which grounded on the reality. Artistic searches and findings are also in great number in the poet's letters. We can meet new images and means of artistic representations in his letters.

Lyrical poet is a large, complicated and multi-valued notion. This notion is the embodiment of the power of human's mind and thinking manner, kindness and sincere relations with people, goodwill, nobility, modesty, humanism and noble behaviour and other good characteristics. Sincere relation must take special place in the human's thinking manner and activity. The formation of the professional creative person having great ideas, must be the cell of our literature and culture.

Saying "lucidity and modesty are real national characters" [4, p. 185] Samad Vurgun just meant the culture of the creative intercourse. In his all letters the poet is appeared as a sincere, sociable person, staunch friend, head of the family, considerate man and noble statesman.

S. Vurgun's letters are the main points of knot for researching his activities. Sometimes these points of knot are not correctly elucidated. Even now, mistaken opinions are often expressed about his works. The poet's epistolary heritage creates an opportunity for studying and appreciating his services in our literature, activities' main principles by stages, the position he took in the history of our culture as an immortal person.

The main feature of S. Vurgun's letters is an artistic and historical reality. Sticking to the principles of his activities, the poet was close to his homeland, nation and influenced on the cultural development of his country and social consciousness.

Close relation with the society, bellicosity and innovative spirit are protuberantly reflected in S. Vurgun's epistolary heritage. Concretely analysing individuals, time and events in each of his letter are felt the poet's heart beats worried about today's literature and reader. A position of principle, clarity of ideas systematic struggle for the development of the Azerbaijani literature make these thoughts, ideals more bellicose.

Being a well-known representative of the poetry of the modern world gave valuable samples – letters to the treasure of the Azerbaijani literature.

During the research process, some new facts were found on S. Vurgun's activities, life and epistolary heritage and

some of them have been included to the VI volume of the poet's selected works (1972), "Lover of his land" (1996), "To Khavar" (2003) and "Aybaniz" books. So, it was possible to compile a perfect chronicle named "Lover of his land" based on those letters. All these facts obviously prove the necessity and topicality of the systematic and scientific research of this chronicle.

The first period of the poet's epistolary heritage that is tentatively classified, include sixteen letters. One of them was written to Sharif Mursal oglu Baghirzadeh, poet with the penname "Shikasta" in 1924, the second one to the famous poet Suleyman Rustam in 1928, the third letter to the Department of Education of Quba Region in 1929, the next one to his friend Gurban Abdulla oglu in 1930, the fifth letter to his acquaintance named Ismail Humbatov in 1930, two letters written to Akram Jafar, literary critic in 1927, four of them to the poet Osman Sarivelli in 1930, 1931 and finally, five letters were written in 1928 and 1929 to the poet's brother Mehdikhan Vakilov.

The first letter included the epistolary heritage of the poet was composed as a poem and addressed to Sharif Mursal oglu Bagirzadeh who used to write poems under the penname "Shikasta" [1, p. 215].

The reality of life in this letter revives the event mentioned, bares the character, as a result, we are amazed at the poet's talent. Samad Vurgun's poetic power, technics of representation and mastery of giving details make his descriptions indispensable. This letter which he wrote at his early ages, distinguishes him in the Azerbaijani literature from the standpoint of the mastership on *qoshma* descriptive genre.

It is important to emphasize that, the specific peculiarities also seriously influenced on the poet's character. In the years of adolescence Samad Vurgun was a witness of the conflicting and complicated period, the bitter truth of that period and the fight of the two parts of the same people divided into fronts of enemies. This problem deeply influenced on the poet, made him a pessimist, so it displayed in his first letters.

Mirza Ibrahimov, academician wrote: "The profession of a teacher strengthened Samad Vurgun's relation with people, hard-working men. One of the important features of his childhood and youth was his unquenchable interest and love to the folk literature and music. In his childhood the poet possessed a retentive memory. Samad knew *ashug* poems, *gozallamas* written by Vaqif by heart. Straining the *saz* three-stringed, national musical instrument to his breast, he used to sing melodies close to the people's spirit.

So, S. Vurgun's heart was full of hot feelings, he had got a lot of dreams, when he began to the activity. Most of his dreams were connected with his nation and life" [5, p. 8].

The number of the letters in the second period of Samad Vurgun's epistolary heritage is twelve. Being one by one, each of them was written to the poet Osman Sarivelli in 1932, Mir Mehdi Seyidzadeh, well-known dramatist in 1932, writer Seyfulla Shamilov in 1936, Director of "Azerneshr" Asad Akhundov in 1936, collaborators of "Literature" ("Edebiyyat") newspaper in 1938, Mirjafar Baghirov, First Secretary of the Azerbaijani Communist (Bolsheviks) Party in 1938, acquaintance Javadov, pedagogue in 1938 and to Chakin, executor director of the State Publishing of Literature in 1939. Only four letters

among these ones of that period were written to the poet's wife Khavar Vakilova in 1932–1939 years.

During that period the poet wrote without a break several works which were interesting and important works for the Azerbaijani literature. S. Vurgun couldn't spend much time for other works, because he used to engage in activities and social works. These facts also influenced to the poet's epistolary heritage and the number of his letters.

The third period of S. Vurgun's epistolary heritage coincided with the years of the Great Patriotic War, that's why most of his letters are in this theme. Each of these letters was sent to the conference of the Union of Azerbaijani Writers in 1941, his friend Mirgassim Afandiyev in 1941, Malik Khaif, poet in 1941, Israfil Mammadov, the first Hero of the Soviet Union of Azerbaijan in 1942, Ali Valiyev, well-known writer of that period in 1941, fighter Mohsun Poladov in 1942, famous researcher, literary critic Aziz Sharif in 1942, fighter Idris Valiyev in 1942, lawyer Shamistan Askarov in 1943, art critic Leyla Vakilova in 1943, fighter-partisan Babash Dadashov in 1943, Heydar Husseynov, well-known philosopher in 1943, his friend, poet Osman Sarivelli in 1943, Zarifa Mussayeva, inhabitant of Zakatala region in 1942, two of the letters to his brother Mehdikhan Vakilov in 1942 and 1943, to his wife Khavar Vakilova in 1942, Mirjafar Baghirov, First Secretary of the Azerbaijani Communist (Bolsheviks) Party in 1943 and 1945 and to Alexandr Fadeyev, chairman of the Union of Writers of USSR in 1943 and 1945.

The letters which S. Vurgun wrote during the war glorify the courage displayed by the heroes of our people and our mothers, women's labour in the rear on the background of those events. Most of the letters written by S. Vurgun during those years draw attention with their complete contents and ideas and high artistic value. These letters are rich of human and high poetic senses. Their power of influence is expressive and long-standing. Though these letters were written in the concrete historical condition, even now, they take an important place in Samad Vurgun's epistolary heritage:

“To Babash Dadashov

My honourable partisan Babash, when I was in Moscow I got to know by Fadeyev that, you still fight heroically. Even I saw the radiogram you sent. I was very glad... Babash, you know, there is a proverb, “an ox will die, its hide will be left, a brave will die, his name will be remembered”. I wish you every success. I squeeze your hands.

Samad Vurgun” [1, p. 248].

Most of Samad Vurgun's letters were connected with the fourth period of the poet's epistolary heritage. Being thirty three, each of them was separately written to “Assembly of the poets from Tabriz” in 1946, newspaper of Quba region named “To our native newspaper” in 1946, his friend Mazahir Abbasov about Gulhusseyn Husseynoglu, young poet in 1946, Mammad Baghirov, first secretary of Party Committee in Salyan region in 1947, well-known philosopher Heydar Husseynov in 1947, Presidium of the Academy of Sciences of USSR in 1947, I. V. Stalin, former leader of USSR in 1949, Georgian poet Giorgi Leonidzeh in 1951, writer Qilman Ilkin in 1952, newspaper “Way of Komsomol” of the teacher's training college of Lankaran in 1952, poet Zeynal Jabbarzadeh in 1952, his acquaintance

Ramiz Mammadzadeh in 1952, pedagogue Imran Abilov in 1952, his friend Furuza Hajizadeh, teacher in 1953, poet Suleyman Rustam, another friend in 1954, writer Imran Gassimov, editor-in-chief of the newspaper “Literaturni Azerbaijan” in 1955, well-known scientist Yussif Mammadaliyev in 1956, popular writer Abdullah Shaiq in 1956, collaborators of Azerbaijan State Russian Drama Theatre, participants who organized his fifth anniversary in 1956, in pairs to V. M. Molotov, vice-chairman of the Council of People's Commissars of USSR in 1946, producer Ismail Hidayatzadeh in 1946, his friend Osman Sarivelli, poet in 1952 and 1955, A. A. Fadeyev, chairman of the Union of Writers of USSR in 1953 and 1954, three letters to Mirjafar Baghirov, First Secretary of the Azerbaijani Communist Party in 1948 and 1952 and two letters to his wife Khavar Vakilova in 1955, 1956 years.

“South Azerbaijan” topic also take important place in S. Vurgun's activities. This is the most sensitive subject of his activities. With the South languor in his heart the poet wrote several poems and literary-critical articles on it. He used to regularly connect with the poets and writers lived in South Azerbaijan.

The poems “To the beauty from Tabriz” (1935), “Twenty springs” (1940), “Burnt books” (1947), “Longing of the bridge” (1948) and a letter in verse named “To the assembly of poets from Tabriz” (1946) are poetical expressions of S. Vurgun's South longing.

Being great master of poetry, thinker and humanist of our people Samad Vurgun lived and created in very complicated period from the social-political standpoint – it was a repression period. The poet's epistolary heritage reflects his wide outlook, thoughts, economical, social-political and cultural life of the period he lived. S. Vurgun was a man of great erudition, engaged not only in poetry, but also in philosophy, pedagogy, philology and politics. With his epistolary heritage he enriched the history of the social-political thought of Azerbaijan.

S. Vurgun is a poet who possessed a private manner of activity and poetic style. Owing to such features he was a distinguished man in the general view of Soviet Azerbaijani Poetry and played an important role in the formation and development of the epistolary heritage of the 20th century in Azerbaijan. Looking through attentively S. Vurgun's letters it becomes obviously clear that, he wasn't only an active member of the social-political life of Azerbaijan, but also acted with his own style and had great success to the end of his life. Even today, his successes don't lose their importance and live without any extraneous influences. The main point of Samad Vurgun's letters is the reality. This feature creates an opportunity to reflect the complicated events and inner worlds of his contemporaries on the realistic plan. Conducting ideal-subject and artistic-aesthetic researches in Samad Vurgun's epistolary heritage and analyzing them with comprehensive explanation, we find that, they are matchless samples in creating ideas about artistic thought. These letter samples once more prove that, epistolary heritage is a representative of our social-moral thought and culture. Being a great master Samad Vurgun immortalized the traditions of the epistolary heritage and it is a message to the researchers that, this field takes an important place in our scientific-cultural development.

Samad Vurgun's social-political views are mainly reflected in his letters. Though, sometimes he used to touch

social-political questions in his poems, too, but just the letters written by him protuberantly present his social-political ideas.

#### References

1. Lover of his land. Vurgun's life in the letters. – Baku: AAMM publishing house, 1996. – 368 p.
2. Bayramov A. Samad Vurgun: National and international. – Baku: Sada, 2006. – 316 p.
3. Anthology of the literature of South Azerbaijan, II volume. – Baku: Science, 1983. – 580 p.
4. Samad Vurgun's aphorisms. – Baku: Azerbaijan State Publishing House, 1987. – 96 p.
5. Samad Vurgun. Works: In 6 volumes, I volume. – Baku: Azerbaijan publishing house of AS, 1960. – 331 p.
6. Lomidzeh G. Unity and variety. – M.: Soviet writer, 1960. – 527 p.
7. Jamalzadeh E. M. F. Akhundov's epistolary heritage. Dissertation work on PhD in Philology. Science. – Baku. – 186 p.

*Джабраїлова К., науковий співробітник, Інститут рукописів НАНА (Азербайджан, Баку), rus\_rahimli@yahoo.com*

#### Епістолярна спадщина Самеда Вургуну

*Багато жанрів і теоретичних проблем Азербайджанської радянської літератури, творчість різних представників, було систематично вивчено і досліджено. У Азербайджанській радянській поезії Самед Вургун один з тих представників, у якого багата епістолярна спадщина. Саме вивчення цієї теми актуально і доцільно. Епістолярна спадщина С. Вургуну багата і різноманітна зі своєрідністю ідей, темою і змістом. У всіх творах його епістолярна спадщина багата індивідуальними виразами і питаннями. У статті розглядається сутність листів з різними змістами Азербайджанського народного поета Самеда Вургуну.*

**Ключові слова:** Самед Вургун, епістолярій, любитель свого народу, Південний Азербайджан, Айбеніз.

*Джабраїлова К., научный сотрудник, Институт рукописей НАНА (Азербайджан, Баку), rus\_rahimli@yahoo.com*

#### Епістолярне насліддя Самеда Вургуну

*Многие жанры и теоретические проблемы Азербайджанской советской литературы, творчество разных представителей, было систематически изучено и исследовано. В Азербайджанской советской поэзии Самед Вургун один из тех представителей, у которого богатое эпистолярное наследие. Именно изучение этой темы актуально и целесообразно. Эпистолярное наследие С. Вургуну богато и многообразно со своеобразием идей, темой и содержанием. Во всех произведениях его эпистолярное наследие богато индивидуальными выражениями и вопросами. В статье рассматривается сущность писем с различными содержаниями Азербайджанского народного поэта Самеда Вургуну.*

**Ключевые слова:** Самед Вургун, эпистоляр, любитель своего народа, Южный Азербайджан, Айбеніз.

\* \* \*

УДК 1;1;2;

**Султанова Х.**  
докторант, Інститут Рукописей им. М. Физули НАНА  
(Азербайджан, Баку), doktorant2011@yandex.ru

#### МИРОВОЗЗРЕНИЕ ВЕЛИКОГО МЫСЛИТЕЛЯ ИБРАХИМА ГЮЛЬШАНИ

*Оригинальная образная палитра, закрепоценная мысль, мучительный поиск и многообразная ритмическая аранжировка – все эти достоинства присутствуют и сталкиваются в поэтическом мире Ибрахима Гюльшани. Диалектический дуализм (добро и зло, радость и печаль), естество и сверхъестественное в художественно-поэтических традициях жизнелюбивого духом мыслителя, обретая могущественную силу, становится лирическим шедевром. Творчество Гюльшани, занимая самоприсущую, уникальную роль в истории, обогащено нравственными ценностями, эмоциональной гаммой, духовной атрибутикой, реалистичными деталями, художественной символикой. Поэт, расширяя горизонты литературного наследия, в полном объеме воспевае творческие устремления с лирической тональностью.*

**Ключевые слова:** Гюльшаниа, мистицизм, суфийское братство, божественная любовь.

(стаття друкується мовою оригіналу)

В XV–XVI веках Османское государство, имеющее длительную историческую традицию развития духовной культуры, отличаясь острой социальной и патриотически-освободительной борьбой, превращалось в мировую державу. Несмотря на непрекращающиеся народные выступления против местных эксплуататоров и иноземного владычества, высокий уровень экономического развития в эту эпоху сказался на политическом и, главным образом, культурном развитии государства. Приход к власти династии Сефевидов повлек за собой, как и следовало ожидать, существенные изменения и в политической, и в социальной жизни Азербайджана, в корне изменил всю существовавшую структуру денежного хозяйства на огромной территории подвластной Сефевидам [5, с. 14]. В истории средневекового Азербайджана, где государственные перевороты, да и все политические и социально-экономические процессы происходили как бы под влиянием родо-племенных традиций, связанных с полувоенизированным и полукочевым укладом тюркской доминанты, не было ни одного случая, чтобы религиозный орден, каким был род ардебильского шейха Сафи ад Дина, взял власть в свои руки и надолго [5, с. 13].

Этап позднего суфизма характеризуется формированием собственно суфийских братств на основе эволюции института “муршид-мурид” [1, с. 8]. Сочетая метафизику с аскетической практикой, суфизм представляет постепенное приближение через мистическую любовь к познанию Аллаха и слияние с ним. Братства начинают формироваться вокруг признанных авторитетов в суфизме (пиров или шейхов), стоящих во главе этих братств, имевших право на наставничество, владевших особым мистическим опытом и передающих этот опыт, духовное знание и особый путь своим последователям [1, с. 8]. Ордены служили мостом между глубоким интеллектуализмом высших мистических достижений и поэзией народных верований [6, с. 193–194]. С теологической точки зрения, благодаря хорошей эрудиции, универсальному богословскому образованию, шейхи всецело были сосредоточены на диалектике мыслей и чувств человека, психологическом анализе духовного мира, этическом воспитании, преодолении страха перед смертью. Вдохновляя своих муридов, шейхи, постигшие духовные ценности, владели необыкновенными качествами религиозного наставника, занимая высший статус во внутривнутриполитических вопросах. Халватийа была народным орденом благодаря культу сильного шейха. Она славилась строгостью при обучении дервишей и одновременно поощрением их индивидуальных способностей, что вызывало появление все новых и новых ответвлений [6, с. 70]. Ордены, связывающие людей общими духовными узами, играли роль социальной силы [6, с. 189].

Один из крупнейших мыслителей средневекового Востока, человек блестящего, тонкого ума, высокой эрудиции, вошедший в историю как непревзойденный поэт-мистик Ибрахим Гюльшани, будучи самостоятельным проповедником и наставником, является основоположником братства Гюльшанийа, которое было одним из ответвлений Халватийа. Будучи

турком по происхождению, жизнь Ибрахима являлась свершающимся постоянно день за днем, год за годом подвигом во имя человечества и добра. Шейх Ибрахим Гюльшани возводил свою родословную не к пророку Мухаммаду, а к легендарному Огузу. Составленная им родословная такова: Шейх Ибрахим ибн маулана шейх Мухаммад ибн маулана Хаджи Ибрахим ибн шейх Шихаб ад Дин ибн Ай Тогмыш ибн Гюн–Тогмыш ибн Кутлу Тогмыш ибн Огуз [2, с. 281]. Прекрасно эрудированный в области естественных наук, поэзии, философии, теологии своего времени мистик–мыслитель боролся за то, что проповедовал и проповедовал то, за что боролся. С целью усовершенствования своих знаний Ибрахим, посетив ряд городов, останавливается в Табризе, где он находился, общаясь с суфийскими учеными, посещал их меджлисы, участвовал в дискуссиях, читал трактаты суфийских шейхов и был привлечен на государственную службу. После общения с Деде Умаром Рушани, который был одним из могущественных шейхов халватийа, получив духовное наставление, Ибрахим, перешагнув пору ученичества, превратившись из ненасытного в стремлении к знаниям и острым умом ученика в учителя–наставника, твердо и непреклонно шел по тернистому пути героя за счастье людей, за достоинство человека. После смерти Деде, представший уже почти как равный своему учителю по знаниям и авторитету Ибрахим, начиная самостоятельную деятельность, пытался синтезировать суфийские идеи с бытом, рассчитывая пробудить погрязший в невежестве людской разум. Мыслитель акцентирует внимание на происхождении материального мира, о сущности Единого, взаимосоотнесенности в человеке дуалистических начал – души и тела. В философском плане, считая чудом из чудес сотворение Богом противоречивого мира, Ибрахим Гюльшани был под влиянием учения толкователя теософии Ибн ал–Араби. Людей, вставших на путь познания, шейх связывает с божественной истиной, для них объектом познания является Бог, основа бытия, а средством познания внутреннее озарение, интуиция. В мировоззрении мыслителя Бог возвышается над человеком, человек не просто материален, он высшее создание природы, “песчинка” перед Богом, но в то же время конечная цель, предел желаний, мечты. Завоевав Табриз в 1501 г., Сефевиды выступили против своих политических противников – распространенных здесь суфийских братств, в частности против последователей учения “вахдат–ал–вуджуд” (единство бытия), – пользующегося большой популярностью и занимающегося разветвленной деятельностью братства Халватийа и всех его ответвлений, в том числе братства Гюльшанийа [1, с. 25]. После оккупации Табриза шейх Гюльшани со своими муридами отправляется в дальний путь в Каир, где формируется ритуально–обрядовая практика (зикр, халва, адаб) братства Гюльшанийа. В Каире шейх и его муриды по приказу султана Кансух ал–Гури, остановившись в Куббат ал–Мустафа, уединяются в худжах, предаются аскетическим упражнениям, стремясь достичь мистических состояний, они погружают себя в зикр. Шейх Гюльшани считал, что зикр это способ заставить подвижника постоянно

помнить о Боге, тем самым помочь ему отказаться от мирских соблазнов и суеты. В братстве Халватийа и во многих его ответвлениях, в том числе братстве Гюльшанийа особое внимание уделялось обязательному периодическому уединению и затворничеству (халва), молчанию (самт), бодрствованию по ночам, а также добровольному голоданию [1, с. 34].

Будучи в возрасте ста четырех лет великий шейх по приглашению Сулеймана Великолепного прибывает в Стамбул, где он встречается с великим полководцем Османской державы всемогущим султаном. Встретившись с шейхом, на него проливается божественный свет познания, этот путь абсолютной истины осуществляется в результате духовного совершенствования [4, с. 411]. Духовная связь между шейхом и султаном, достигая максимального приближения к Богу, утрачивает свою индивидуальность, появляется возможность с помощью интуиции стать сопричастным Богу. Исторический факт поддержки Гюльшани и его секты феодальными правителями в период господства ислама является опосредствованным аргументом в пользу утверждения, что это учение принципиально не противостояло, хотя бы на определенном этапе своего развития, господствующей идеологии [3, с. 59]. После мистических проповедей в мечети Ибрахим Гюльшани вместе со своими приверженцами собирается обратно в Египет, где его мистические сны об эпидемии воплощаются в реальность. Во время эпидемии чумы мистик–шейх, жертвуя своей жизнью на благо египтян, после длительной молитвы и чтения Корана, на следующий день после очередной молитвы заплакав и произнеся “Аллах”, “Аллах” а потом “Хува” (Он), достигший своей вершины, уходит из материального мира [1, с. 108].

В мировоззрении Гюльшани совершенный человек (инсан–и камил) являет собой частицу единого, характеризуя его тело мирским, а душу духовным, мистик, считая душу божественной, признавал ее независимое существование как до соединения с телом, так и после смерти человека. Он говорил, что совершенный человек является макрокосмом (алам–и кубра) и что он оказывает влияние на микрокосм (алам–и сугра) [4, с. 457–458]. Так как мир, по его мнению, сотворен для Совершенного человека, то он является проявлением небесной силы. Избранные Богом, они наделены сверхъестественными свойствами, и им открываются сокровенные тайны Бытия. И именно они должны помочь людям выбрать правильный путь в жизни, должны приобщить их к божественной любви, а значит, и любви ко всей Вселенной, ко всему прекрасному, что создано Творцом [1, с. 29].

Перу Ибрахима Гюльшани принадлежат: “Манави” – состоит из 40 тысяч бейтов, “Диван” на арабском языке, “Диван” на тюркском языке – состоит из 17 тысяч бейтов, “Диван” на персидском языке, “Разнаме” – суфийское маснави на тюркском языке, “Канз ал джавахир” – на персидском языке. В своем тюркском “Диване” Гюльшани считает чувственное познание первопричиной и основой в процессе познания внешнего мира, теория познания шейха опирается на единство чувств и разума. Осознавая важность этого механизма, мистик воспринимает человеческий разум,

аналитическое мышление с философской позиции трактовки человека. Выдвигая на передний план проблемы человека, Гюльшани обрисовал реальную картину своей эпохи наиболее яркими идиомами в “Диване”. Подобно тому, как известный персидский мистик Джалал ад дин Руми посвятил свой известный “Дивани–Кабир” своему наставнику, легендарному Шамс ад–Дину Табризи, так и Ибрахим Гюльшани посвятил большинство стихов тюркского дивана любви своему наставнику Деде Умару Рушани и его прославлению [1, с. 30].

Идейный лейтмотив его творчества – концепция “божественной любви”, охватывая эмоционально–впечатляющую энергию мыслителя, наиболее ярко отражает истинную любовь как единственный фактор, связывающий мир, человека и Творца. Считая труд и разум возвышением человека, по мнению мыслителя, человек обязан заниматься самопознанием и самовоспитанием доверяя своему разуму. Мистические сны шейха – это утверждение, согласно которому поступки и судьбы людей предопределяются Богом, а шейх лишь является метафизическим культом, который волен в своих действиях и поступках. Когда шейх, увидев во сне, что он строит благоустроенный дом посреди моря, Пророк (Мухаммад), да благословит его Аллах и приветствует, [4, с. 63] дает указания шейху о том, какой камень куда ставить. И шейх, подобно тому как (пророк) Исма’ил – да будет мир с ним! – выполнял указания (пророка) Ибрахима, да будет он благословенным, ставит все камни на подобающее место и возводит величественный храм. Утром, когда он проснулся, один толкователь снов так объяснил (этот сон): “Ты построишь такое место паломничества, обитатели которого будут погружены в море науки и мистического познания”. Покойный Гюльшани, до тех пор, пока не построил завийа в Египте, которая стала местом объединения людей познания, ждал осуществления этого сна [4, с. 64].

Будучи магически привлекательной личностью Ибрахим Гюльшани, прошедший творческий путь с богатыми художественными свершениями, в своем творчестве синтетически сочетает все формы и виды поэзии исламского Востока. Шейх, представший в своем творческом наследии глубоким сердцеведом, знатоком человеческой души, возвышает человека до слияния с Творцом. Истинная любовь, предстающая как возвышенное чувство, устремленное к светозарному, идеальному миру трактуется в мистическом свете суфийской доктрины в произведениях великого мыслителя. Устад слова, пламенный проповедник своего учения, отличаясь философским наполнением и художественно–эстетическим богатством, оставил нам прекрасный гимн познания, совершенствования духа, озарил романтическим светом пути достижения божественных высот. Будучи врагом роскоши и социальных контрастов, мыслитель проповедовал свое учение в сопряжении с суфийской философией и посвятил ряд сочинений непосредственно теоритическим основам суфизма. По его убеждению, воля Аллаха проявляется во всем сущем, особое значение имеет отношение между Творцом и совершенным человеком, который всемогущ и, следовательно, в нем проявляется всемогущество

Творца на земле. Поиск внутренней, душевной нравственной красоты и духовного совершенства в творчестве Ибрахима Гюльшани сопряжен с поисками идеала мироустройства и социальной гармонии. Философская глубина, феноменальная художественная мощь, явленная в поэтических творениях, снискали мистику широчайшую славу, которая с развитием великого поэта стала всемирной.

Обогадивший науку новым содержанием, ритмом и гармонией, в произведении Ибрахима Гюльшани мы слышим отголоски социальных событий, личной судьбы, в частности, здесь находят свое отражение связи поэта с властителем династии Ак–Коюнлу султаном Узун Хасаном. Создавший огромный фонд религиозных песен, считая себя вместилищем божественной силы, творцом чудес поэт Гюльшани использовал богатства фольклорной сокровищницы, создавал оригинальные, колоритные художественные картины. В мистических учениях шейха всегда особое место уделялось символам и аллегориям, играющим важную связующую роль между внутренним и внешним миром, миром видимым и кажущимся реальным (ирреальным) миром по истине. Лирические пейзажи, играя не вспомогательную, а орнаментальную роль, в творениях поэта являются самостоятельными целостными импрессиями. В стихах, где любовь и красота трактуются в мистическом свете суфийской доктрины, Гюльшани своим творческим примером поднял престиж народного, фольклорного слова. Используя опыт тюркской народной поэзии, великий мыслитель сотворил свой волшебный, уникальный поэтический мир, обогатив художественную речь неповторимыми стилевыми красками, совершенными образцами. Будучи жемчужинами лирики рассматриваемого периода, газели поэта охватывают более широкое содержание метафоры, а поэтические фигуры играют роль ключа к раскрытию внутреннего содержания стиха. Ряд газелей, воспевая нравственную и физическую красоту человека, будучи близки народному духу, пользуясь популярностью, переходили из уст в уста. В газелях ярко проявляются достоинство и особенности стиля Гюльшани, отличаясь простотой изложения, кристальной ясностью, эквивалентными красками, поэтическим лексиконом, гениальными ресурсами народной разговорной речи. Гюльшани, демонстрируя магическое мастерство в жанре газели, доминировавшей в лирике рассматриваемого периода, воплощает состояние человеческой души не с абстрактными, а с поэтическими портретами, конкретными естественными красками. Обогащенные патриотическим духом газели поэта затрагивая широкий спектр проблем – социально–философских, семейно–бытовых призывает человека к борьбе за свои права. Искусство Гюльшани всецело нужно воспринимать как поэтическое выражение чувств и раздумий художника в его исканиях идеальной красоты, совершенной гармонии. Оставивший столь восхитительные гимны любви, трогательные до слез исповеди любящего творчество поэта, его произведения проникнуты идеями гуманизма и свободы. Сознательная, интеллектуальная, деятельная и одухотворяющая роль личности в движении жизни и общества красной нитью проходит через творчество

Ибрахима Гюльшани. Шейх высоко ценит человека, у которого внутренняя гармония и сознание становятся ключом к свободе, он подчиняет поиски счастья поискам человеческого совершенства. Возвеличивая людей труда, великий ученый в своих произведениях подверг разностороннему анализу проблемы социальной справедливости, призывая правителей к соблюдению законности. Проблема человека – его свобода, охрана его прав, достойное место в обществе, освобождение от оков деспотизма и др. многочисленные проблемы нашли свое отражение в творчестве великого мыслителя. Его творчество, по своей идейно–поэтической объемности, силе воздействия и сфере влияния, не знает границ времени и пространства. Справедливость в воззрениях Гюльшани связана с нравственными проблемами степени воспитанности человека, его отношением к людям, своему окружению. Гуманистические устремления ученого направлены на поиски путей мирного решения конфликтов, которые должны привести к вечному миру на земле. Борясь за национальное равенство, выступая с гуманистических позиций во имя вечного мира, мыслитель был убежден, что в людях от природы заложено чувство независимости. По идее Гюльшани, человек должен формировать себя, вырабатывать в себе дух стремления к намеченной цели. По определению мыслителя, человек не рождается с совершенным разумом, он достигает разума путем совершенствования. В своих произведениях, подробно анализируя процесс формирования и проявления личной воли, он придает особое значение теоретическому аспекту человеческого характера. Призывая человека к открытости и отваге, шейх осуждал молчание, считая его высшим недостатком, разновидностью унижения совершенного человека. Человек, его величие, будущность, страдания, будучи всегда в центре внимания мистика определяет сущность доброй божественной воли. В своих бессмертных произведениях, представляющий перед поколениями как образец разума и знаний, Гюльшани оказывал огромное воздействие на передовые умы всех времен. Гуманистическое учение Гюльшани вобрало в себя многообразие человеческой сущности, конфликты, раздумья, мечты о социальных реформах средневекового общества. Будучи глубоким теоретиком, обладавший тонким вкусом, человек великого таланта Гюльшани вошел в историю как могучий мастер литературных традиций. В его произведениях события протекают в рамках определенного времени и пространства, отличаясь по внутреннему характеру, трактовке образов, нравственному кредо. Творчество Гюльшани, отличающееся оптимистическим и жизнелюбивым пафосом, входит в золотой фонд мировой литературы, оно не утратит свою изящность на долгие века. Вторгаясь в различные судьбы, поэт затрагивал многоплановые сюжетные линии, символизировал жизненный путь человека и социума, выступал с критических позиций в отношении социальной несправедливости. Призывающий к защите прав угнетенных, мыслитель оказывал сильное влияние на события своего времени, выполняя огромную дипломатическую миссию, сыграл огромную роль в

развитии политических и правовых идей в истории Азербайджана и всего Ближнего и Среднего Востока. В центре всех его работ стоял человек, его стремление к свободе и счастью, борьбе за социальную справедливость с угнетением и притеснениями. Великий наставник, обогащая литературные мотивы высокими нравственными уставами родного народа, духом благородства, чести, отваги и достоинства, воссоздает духовную гармонию, воодушевляющую эстетику. В своих произведениях поэт, пользуясь возможностями поэтических фигур, традиционным колоритом, образной контрастностью, масштабной иронией проливает свет на теневые, парадоксальные стороны общества. Достигший вершин абсолютной истины в масштабном пространстве, Гюльшани, предавшийся божественной любви, выражает духовное восхождение, здоровую мораль, чистые чувства, эмоциональную энергию с поэтической иллюстрацией, национальной палитрой. Стиль и подход поэта к атрибутам реалистического искусства, внутреннего мира образа, психологическим коллизиям остается несомненной принципиальной закономерностью в литературных явлениях лирика–мыслителя.

#### Список использованных источников

1. Алескерова Н. Суфийское братство Гюльшанийа. – Санкт–Петербург, 2002. – 159 с.
2. Буниятов З. Избранные сочинения. – Баку, 1999. – Т. III. – 374 с.
3. История Азербайджанской философии. – Баку, 2008. – Т. II. – 640 с.
4. Йазыджи Т. “Мухьи Гюльшани “Манакиб–и Ибрахим–и Гюльшани” и Шемлелизаде А. “Шиве–йи тарикат–и Гюльшанийа”. – Анкара, 1982. – 71+572+12 с.
5. Раджабли А. Монетное дело Азербайджанского государства Сефевидов. – Баку, 2014. – 231 с.
6. Тримингем Дж. Суфийские ордены в исламе. – Москва, 1989. – 328 с.

#### References

1. Aleskerova N. Sufijskoe bratstvo Gjul'shanija. – Sankt–Peterburg, 2002. – 159 s.
2. Bunijatov Z. Izbrannye sochinenija. – Baku, 1999. – T. III. – 374 s.
3. Istoriya Azerbajdzhanskoj filosofii. – Baku, 2008. – T. II. – 640 s.
4. Jazydzy T. “Muhji Gjul'shani “Manakib–i Ibrahim–i Gjul'shani” i Shemlelizade A. “Shive–ji tarikat–i Gjul'shanija”. – Ankara, 1982. – 71+572+12 s.
5. Radzhabli A. Monetnoe delo Azerbajdzhanskogo gosudarstva Sefevidov. – Baku, 2014. – 231 s.
6. Trimingem Dzh. Sufijskie ordeny v islame. – Moskva, 1989. – 328 s.

*Sultanova H., doctoral, Institute of Manuscripts named M. Fizuli ANAS (Azerbaijan, Baku), doktorant2011@yandex.ru*

#### Outlook of the great thinker Ibrahim Gulshani

*One of the most distinguished sheikh's of Ottoman territory Ibrahim Gulshani who has an important place in the XV–XVI centuries. The idea of Yunus Emre and Nasimi influenced his creation. Gulshani was certainly one of the best poets of his time whose poetical work consist of “Diwan” (in three languages), “Manawi”, “Pandname” and many other works. Gulshani was an adherent of Dede Umar Rushani and recollected his leader in his turkic Diwan. Mystic poet reflected practical disciplines, experinces, spiritual life of murid's, own philosophical views in his poetry. Gulshani embodied divine love, the doctrine of vahdati–yujud, divine beauty, existence in his ghazals. Glorifying divine love Gulshani defended the human rights, pure love and spiritual life. The love of a man for a woman is according to him not a pure love because a pure love belong only God.*

**Keywords:** Gulshaniya, mysticism, sufi order, divine love.

**Султанова Х.**, докторант, Інститут Рукописів ім. М. Фізулі НАНА (Азербайджан, Баку), [doktorant2011@yandex.ru](mailto:doktorant2011@yandex.ru)

#### Світгляд великого мислителя Ібрахіма Гюльшані

Оригінальна образна палітра, закріплена думка, болісний пошук і різноманітне ритмічне аранжування – всі ці достоїнства присутні і стикаються в поетичному світі Ібрахіма Гюльшані. Діалектичний дуалізм (добро і зло, радість і печаль), ество і надприродне в художньо-поетичних традиціях життєлюбного духом мислителя, знаходячи могутню силу, стає ліричним шедевром. Творчість Гюльшані, займаючи самепритаманну, унікальну роль в історії, збагачене моральними цінностями, емоційною гамою, духовною атрибутикою, реалістичними деталями, художньою символікою. Поет, розширюючи горизонти літературної спадщини, в повному обсязі оспівує творчі устремління з ліричною тональністю.

**Ключові слова:** Гюльшанія, містицизм, суфійське братство, божественна любов.

\* \* \*

УДК 316.3

**Сулейманова Г. С.**

докторант, Інститут філософії і права НАНА (Азербайджан, Баку), [gunay.s.s@mail.ru](mailto:gunay.s.s@mail.ru)

#### ПОЛИТИКА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Автор подвергает анализу понятие “мультикультурализм”, выявляет основные критерии осмысления данного понятия. Автор подробно представляет формы и типы проявления культуры толерантности в Азербайджане.

**Ключевые слова:** мультикультурализм, толерантность, свобода религии.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Современные полиэтнические общества не могут стабильно развиваться без продуманной мультикультуральной политики, основывающейся на культурологической стратегии. Одним из доказательств данного утверждения является стабильное развитие Азербайджана, где гармонично развиваются представители различных народов, успешно интегрирующиеся в социокультурную и политическую среду общества и государства Азербайджана.

Новизна философского понимания мультикультурализма как проблемы заключается в том, что она требует выявления содержания и логики, используемых при постоянно растущем взаимном обмене с окружающим миром, информации и других форм влияния. Теория мультикультурализма зиждется не на разграничении моральных условий, культуры без конфликтного сосуществования, а на объединяющих условиях повышения роли “воспитания и образования”.

Именно мультикультурализм является одним из основных инструментов диалога между культурами и цивилизациями. Без изучения сущности, особенностей, истории и достигнутых успехов других культур, невозможно проявление толерантного отношения, уважения к их представителям, взаимосоглашения, а также построение диалога между различными культурами и цивилизациями. В становлении любой культуры огромную роль играют религиозное мировоззрение и мультикультуральное мышление. Это можно отнести как к индивидуальному, так и к общественному мировоззрению. Именно с этой точки зрения взаимные соглашения и взаимооценка между различными религиями обладают функциональностью с позиций мультикультурализма. Религиозная принадлежность, как и национальная идентификация, являются феноменами различного проявления. Со второй половины XX века диалог между религиями,

толерантность, мультикультурализм, свобода религии и вероисповедания приобретают особое значение в глобализирующемся мире.

В настоящее время в мире существуют многочисленные стабильные культурные системы, опирающиеся на различные национальные, этнические, религиозные особенности, исторический опыт. В таких условиях между культурами неизбежно возникают проблемы взаимопонимания, так как, существующие между ними различия во многих случаях приводят не только к сотрудничеству, но и к возникновению конфликтов. Защита культурных прав, культурного разнообразия, культурного своеобразия и развитие диалога между культурами приобретают еще более значительный и отчетливый характер. Сегодня перед человечеством стоит задача построения модели развития нового, более гуманного сообщества, основанного на идеи мира, культуры, толерантности, мультикультурализма, культурного разнообразия.

Заслуживает внимания роль миграционной политики европейских государств в условиях мультикультурального кризиса. При этом большой интерес вызывает жизненная философия и исторические традиции Запада в отношении к “чужим”. История хорошо помнит, как римляне в эпоху Империи называли свой город “вечным городом”, а его жители считали себя выше всех остальных, кичились своим происхождением. Истинный римлянин обладал своеобразными привилегиями, в отношении к нему и приезжим из других стран наблюдалась огромная разница. Исследователь проблемы цивилизаций Роджер Осборн в связи с этим пишет следующее: “Греческая, эллинская, римская цивилизации рассматривали окружающие их народы и культуры как “варварский мир”, что в более позднее время послужило исходной точкой для подхода Западной цивилизации к другим цивилизациям по критериям пристрастности” [7, с. 144].

В определенном смысле мультикультурализм понятие, применяемое для выражения разнообразия всех современных обществ. Это необратимый и неизбежный процесс, однако, в современных условиях глобализации мультикультурализм сталкиваются с проблемой сохранения национально-культурной идентичности.

Понятие мультикультурализма впервые появилось в конце 1960–х годов в Канаде. В научно-политический обиход данное понятие вошло после принятия премьер-министром Канады Э. Трюдоном в 1971 году документа под названием “Официальный Акт о мультикультурализме”.

Наряду с благожелательным и уважительным отношением к уникальным и многообразным различиям, мультикультурализм не отказывается также и от поисков универсальности. Можно выразиться и таким образом: с точки зрения мультикультурализма, взаимные связи между культурами устанавливаются не через субординацию, а посредством координации. В общем понимании мультикультурализм является точкой зрения, предусматривающей принятие культурного плюрализма как ценности и обеспечение государством равного социального статуса этническим, религиозным и культурным свободам этносов.

Следует отметить, что понятие “мультикультурализма” вводилось в оборот в



различных контекстах и на первых порах выполняло исключительно функции инструмента. Благовидной целью провозглашалось более чуткое отношение государства к своим гражданам из различных культурных и языковых групп. Мультикультурализм является одним из факторов, состоящих из толерантности, природы взаимопроникновения культур, общечеловеческого обогащения и развития массовой культуры. Данное требование на деле выдвигается к высокообразованным в культурном понимании обществам Европы.

Под понятием культурное плюралистическое (“мультикультурное”) общество подразумевается общество, где нет “господствующей культуры”. Это такое общество, каждому члену которого представляется свобода выбора собственной культуры.

Культурная пестрота означает не только этническую пестроту. Это является также разнообразием образа жизни, культурной ориентации и различных культурных тенденций. Культурный плюрализм не состоит только из существующих параллельно разных идентичностей, но и из их взаимного влияния, предусматривающего как взаимное проникновение, так и взаимную трансформацию.

В первичном понимании мультикультурализм – это право каждого иметь собственную идентичность. Согласно его сущности, мультикультурализм – это формирование норм и правил, обеспечивающих совместное существование различных культур и их представителей в рамках единого социума, в едином правовом, социальном, экономическом пространстве.

Формирование и развитие мультикультурального общества определяется особенностями исторической эволюции, конкретными социальными факторами. Следует отметить также, что в формировании и развитии мультикультурального общества значительная роль принадлежит политическому режиму демократии, точнее демократия создает благоприятные условия для эволюции мультикультурального общества. Понятие мультикультурализма не столь древнее. Семантика этого слова означает в буквальном переводе из английского “многочисленность” (мульти – много, культурализм – культурность). Согласно мнению современного немецкого философа и социолога Юргена Хабермаса (1929), главным принципом мультикультурализма является “совместное существование различных форм культурной жизни на равных правах”, а говоря проще, равноправие меньшинства с большинством.

Политика мультикультурализма позволяет различать три главных принципа:

- принятие государством культурного плюрализма (важнейшая характеристика гражданского общества);
- устранение препятствий, затрудняющих социализацию маргинальных культурных групп;
- повторное возрождение различных культур и поддержка их развития.

Отсюда можно прийти к такому заключению, что в узком понимании мультикультурализм означает демократичность или равноправие культурных ценностей в условиях глобализации.

С точки зрения своей сущности понятие мультикультурализма тесно связано с понятием

толерантности. Данное понятие является одним из главных особенностей толерантного общества, принимающего параллельное существование различных культур. В толерантном обществе мультикультурализм способствует взаимообогащению различных культур, формированию объединяющей народы единой культуры, что тесно связано с процессом интеграции одной культуры с другой, в целях обеспечения будущего культурного единства людей. В научной литературе под понятием “толерантность” (на латинском языке этот термин буквально означает “терпимость”) подразумевается признание религиозного и национального разнообразия и уважительное к нему отношение. Религиозная толерантность широко комментируется в труде “Сумма теологии” известного христианского богослова Фомы Аквинского.

Стимулом для активизации исследования проблем мультикультурализма послужила проводимая Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым политика, направленная на социально–культурную модернизацию общества, создание национального демократического государства, предусматривающая не только экономическое, социально–правовое и технологическое обновление страны, но также и усовершенствование культуры нации, привлечение внимания к специфическим этнокультурным особенностям общества.

Естественно, толчок к изучению указанных проблем, пониманию их значимости предусматривает изменение отношения к идеологии национального развития, олицетворяющего понятие “мультикультурный мир”. Указанные проблемы всесторонне и детально исследуются в трудах видного азербайджанского философа, академика Рамиза Мехтиева. Идеология имеет исторические, экономические, политические, культурно–социологические и даже цивилизационные контексты. Однако следует учесть также то, что идеология способна не только объединять, способствовать прогрессу общества и государства, но может также разъединять и ослаблять [3].

Сегодня Азербайджан может гордиться, что процессы, происходящие в стране, являются истинными примерами мультикультурализма. На церемонии открытия III международного форума 31 октября 2013 года Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев заявил, что “мультикультурализм является государственной политикой Азербайджана”.

Считаем целесообразным обратить внимание на вопросы политики государства в сфере культуры и образования, которые являются наглядными примерами толерантности в сфере культуры. После завоевания независимости более 20 лет назад Азербайджан прошел сложный путь в развитии толерантности.

Политика национального строительства, основанная общенациональным лидером азербайджанского народа Гейдаром Алиевым и успешно проводимая президентом Ильхамом Алиевым, зиждется на понимании высокой значимости синтеза толерантности и мультикультуральности для будущего страны. Несмотря на относительный крах идеи мультикультурализма в Европе, азербайджанские власти выступают с твердых позиций высшей ценности

толерантності і мультикультуралізму, способуючих послідовальному розвитку країни, збереженню державної стабільності і росту авторитету Азербайджана во всем мире.

Высокий уровень толерантности в обществе служит показателем высокого уровня цивилизационного развития. Терпимость и взаимное уважение являются итоговой продукцией не только многовековой практики, опытов, но и ошибок, приводящих к жестоким последствиям.

Азербайджанская Республика многонациональное государство. В Азербайджане наряду с гражданами, исповедующими мусульманскую религию, проживают также представители других конфессий. Азербайджан твердо придерживается принципов независимого, правового и демократического государства, предоставляет всем проживающим на ее территории народам и национальностям свободу, независимо от их религиозной, национальной, расовой и политической принадлежности.

Азербайджан играет роль своеобразного моста между Востоком и Западом. Бывший главный секретарь ЕС Т. Дэвис, отмечая особое значение Азербайджана в культурном диалоге, говорил: “Баку, Азербайджан удивительные места. Это точка соприкосновения различных культур, естественный мост, связывающий Восток и Запад” [1].

Исторические реалии показывают, что любой народ, любая нация способны выжить и развиваться только в случае сохранения специфичности своей культуры, культурной идентичности. С этой точки зрения все народы и национальности выживают благодаря совместной деятельности, взаимному обмену с другими народами своих культурных ценностей. Отсюда вывод, что отдельные страны, народы, социумы и личности в истории настойчиво прилагали усилия для разработки и претворения в жизнь концепции диалога.

Толерантность, мультикультуралізм являються державною політикою Азербайджана. Наряду с этим они служат нравственной обязанностью, веками прививаемой обществу. Обеспечение в Азербайджане политического и юридического равноправия людей различных конфессий и национальных ценностей, принятие данного подхода к указанному процессу как нормальное житейское явление, обуславливает неизбежность единства государства и народа. Ссылаясь на высказывания Президента Ильхама Алиева, можно утверждать, что мультикультуралізм в нашей стране имеет здоровые исторические корни, последовательно развивается дальновидной политикой государства и обогащается новыми оттенками.

Высокий уровень толерантности в тех или иных обществах служит показателем степени цивилизационного развития государства.

Наша родина отличается национальным, религиозным разнообразием. Одновременно Азербайджан является страной, где утвердились, устоялись родственные, теплые отношения, чувства взаимного уважения, одним словом, мультикультуралізм. Верится, что Азербайджан будет одним из главных очагов развития мультикультуралізма.

Историческо–религиозная память азербайджанского народа, прошедшая через три эпохи – зароостризм, христианство и ислам, играет важную роль в установлении взвешенного, сбалансированного межкультурного общения как внутри страны, так и на международной арене. В Азербайджане установлена специальная модель межконфессионального диалога и толерантности, которая служит образцом для многих полиэтнических регионов мира. Все религии получили равный перед законом статус в рамках современной азербайджанской модели отношений между государством и религией. Наряду с обеспечением прав мусульман, составляющих значительное большинство населения, государство оказывает особую заботу всем представленным на территории республики традиционным религиям.

Касательно вопросов свободы религии и вероисповедания, каждое лицо обладает свободой мировоззрения, совести и вероисповедания, соответственно нормам, закрепленным в международных декларациях. Несомненно, понимание в современном мире других людей, религиозная терпимость, толерантность считаются серьезными политическими и гуманитарными проблемами. С этой точки зрения Азербайджан демонстрирует перспективы стать моделью в вопросе религиозной толерантности. Это подтверждается разнообразием мирно сосуществующих в нашей стране религий и вероисповеданий. А координация взаимоотношений между всеми этими религиозными общинами, несомненно, осуществляются политической волей, опирающейся на успешную политику. В результате в Азербайджане предпринимаются серьезные шаги в направлении становления модели регулирования свободы совести и вероисповедания, толерантности.

В ходе начального этапа политической модернизации, инициатором которого стал Ильхам Алиев, азербайджанская элита пришла к единому мнению, что толерантность является не только элементом социальной модернизации, но также непосредственным олицетворением социального–политических прав человека. Условный индекс толерантности оказывает влияние на международный рейтинг страны. Установление свойственной урбанизованному Баку толерантности на всей территории Азербайджана и за ее пределами является долгой и трудоемкой работой. В Азербайджане эта работа проводится в нескольких направлениях – в первую очередь работа с зарубежной азербайджанской диаспорой, далее работа с международными организациями и, наконец, обмен опытом на международном уровне в сфере мирного сосуществования, добрососедства, толерантности, религиозной терпимости. Помимо этого, отметим, что регулярно проводимые международные гуманитарные форумы “XXI век: надежды и вызовы” наглядно демонстрируют успехи Азербайджана в этой сфере.

Азербайджан превратился в уникальное пространство утверждения мультикультуралізма и религиозной толерантности. В мире наша страна прославилась как географическое пространство, где цивилизации не сталкиваются, а гармонично сосуществуют и успешно сотрудничают. Религиозная

терпимость, мультикультурализм зависят главным образом от психологического состояния, психологического портрета народа, они утверждаются и формируются в результате влияния процесса масштабного исторического развития. Сегодня можно искренно утверждать, что в Азербайджане на высоком уровне сформировался мультикультурализм и толерантность. Это связано с некоторыми факторами. В первую очередь, можно привести пример существования добрых отношений с соседними странами, культурного обмена, а также функций “принюта”, адаптационного общества в процессе формирования единого народа и нации. Неоспоримым фактом является и то, что Азербайджан с древнейших времен является страной, где существуют, мирно уживаются, охраняются различные древние религии. Существование в Азербайджане условий для мирного сосуществования различных конфессий является доказательством того, что психологический приоритет народа формируется уже не только под воздействием религиозных факторов, но также под влиянием формируемых человечности, братства, солидарности и т.д.

Следует отметить, что, несмотря на рост в мире фактов нетерпимости, в Азербайджане, в отличие от других стран, исторически сформировалась уникальная гармония культурного и религиозного разнообразия. Религиозная и культурная толерантность Азербайджана превратились в важнейший элемент государственной политики. Сегодня Азербайджан демонстрирует миру совершенную модель развития религиозной толерантности, мультикультурализма, пример межнациональных отношений и последовательно активизирует межконфессиональный диалог. Так как, для предотвращения нетерпимости в любом его проявлении приводит людей к общему согласию можно только путем диалога. В последние годы азербайджанское государство придает особое значение межкультурному и межконфессиональному диалогу и сотрудничеству, прилагает усилие как внутри страны, так и на международном уровне.

Таким образом, несмотря на сравнительно короткий срок завоевания Азербайджаном государственной независимости, страна, благодаря приобретенным успехам, прославилась своим пространством толерантности, объединяющим в себе различные конфессиональные культуры.

Несомненно, комплекс перечисленных выше мероприятий не полностью отражает формирование представлений азербайджанских властей, азербайджанцев о других культурах и традициях, а также политику, пропагандирующую принципы открытости азербайджанской культуры всему миру.

#### Список использованных источников

1. Газета “Азербайджан”. – 2008. – 3 декабря.
2. www.xalq qazeti.com / И. Алиев. Речь на Международном Гуманитарном Форуме, проводимом под девизом “XXI век: надежды и вызовы” // Газета “Халг”. – 2011. – 11 октября.
3. www.xalq qazeti.com / Ильхам Мамедзаде. “Мультикультурализм как философская проблема и идеологем” // Газета “Халг”. – 2014. – 15 августа.
4. Свобода религии и вероисповедания. На основании международных, региональных и отечественных юридических документов. Институт по Правам Человека НАНА. – Баку: Изд-во “Наука и Образование”, 2012.

5. Гусейнов Сакит. Культура религиозной толерантности в Азербайджане: история и современность. – Баку: Изд-во “Текнур”, 2012.

6. Мультикультурализм и этнокультурные процессы в меняющемся мире. – М.: Наука, 2003.

7. Осборн Р. Цивилизация. Новая история западного мира. – М.: АСТ, 2008.

#### References

1. Gazeta “Azerbajdzhan”. – 2008. – 3 dekabrja.
2. www.xalq qazeti.com / I. Aliev. Rech’ na Mezhdunarodnom Gumanitarnom Forume, provodimym pod devizom “XXI vek: nadezhdy i vyzovy” // Gazeta “Halg”. – 2011. – 11 oktjabrja.
3. www.xalq qazeti.com / Il’ham Mamedzade. “Mul’tikul’turalizm kak filosofskaja problema i ideologem” // Gazeta “Halg”. – 2014. – 15 avgusta.
4. Svoboda religii i veroispovedanija. Na osnovanii mezhdunarodnyh, regional’nyh i otechestvennyh juridicheskikh dokumentov. Institut po Pravam Cheloveka NANA. – Baku: Izd-vo “Nauka i Obrazovanie”, 2012.
5. Gusejnov Sakit. Kul’tura religioznoj tolerantnosti v Azerbajdzhane: istorija i sovremennost’. – Baku: Izd-vo “Teknur”, 2012.
6. Mul’tikul’turalizm i jetnokul’turnye processy v menjajushhimsja mire. – M.: Nauka, 2003.
7. Osborn R. Civilizacija. Novaja istorija zapadnogo mira. – M.: AST, 2008.

*Suleymanova G. S., doctoral, Institute of Philosophy and Law of ANAS (Azerbaijan, Baku), gunay.ss@mail.ru*

#### Policy of multiculturalism in Azerbaijan

*In this article, the author approves multiculturalism, reveals major criterias of this concept. Then author indicates manifestation of cultural tolerance in Azerbaijan.*

**Keywords:** multiculturalism, tolerance, freedom of religion.

*Сулейманова Г. С., докторант, Институт Філософії і Права НАНА (Азербайджан, Баку), gunay.ss@mail.ru*

#### Політика мультикультуралізму в Азербайджані

*Автор піддає аналізу поняття “мультикультуралізм”, виявляє основні критерії осмислення даного поняття. Автор детально представляє форми і типи прояву культури толерантності в Азербайджані.*

**Ключові слова:** мультикультуралізм, толерантність, свобода релігії.

\* \* \*

## ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327

**Забродін С. І.**викладач кафедри цивільного та господарського права,  
ДВНЗ “Національний гірничий університет”  
(Україна, Дніпропетровськ), serg\_1974@ukr.net

### ПОСТМАТЕРІАЛЬНИЙ ВИМІР ПАРТІЙНО-ІДЕОЛОГІЧНОГО ПОЛЯ У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ РОЗМЕЖУВАНЬ

*Розкрита сутність політичних розмежувань крізь призму виміру “матеріалізм / постматеріалізм” партійно-ідеологічного поля. Встановлено, що започаткування постматеріального виміру теорії соціальних розмежувань пов’язане з розглядом модернізаційних проблем. Актуалізація постіндустріального ціннісного виміру породила низку політичних наслідків. Зокрема, ослаблення традиційних партійних ідентифікацій; поява нових політичних акторів; зміна “політичного стилю”, коли наголос зміщується з голосування на більш активні і проблемно-специфіковані форми участі, відбувається бурхливе зростання “рухів однієї проблеми”. Домінуючими цінностями стають не володіння певними речами, а духовні продукти – освіта, виставки, театр, музика, подорожі. Розкрита особливість постматеріального підходу щодо політичних розмежувань, яка полягає у тому, що прихильники певного набору політичних ідеологічних установок можуть бути локалізовані соціальними групами.*

**Ключові слова:** політичне розмежування, партійно-ідеологічне поле, вимір “матеріалізм / постматеріалізм”, цінності постматеріалізму, розмежування-проблеми, групові розмежування, “тиха революція”.

Ідеологічне поле сучасних суспільств характеризується взаємодією лібералізму як домінуючої ідеологічної парадигми, елементів традиційних політичних ідеологій (соціал-демократії, християнської демократії, консерватизму, соціалізму) і нових постматеріальних “ідеологій”, зокрема, екологізму, фемінізму, мультикультуралізму [13, р. 111–131]. Ці нові ідеологічні форми не претендують на повне заміщення традиційних ідеологій, проте останні потребують цієї нової ідеологічної хвилі, завдяки абсорбції або критиці якої вони мають змогу оновитися [13, р. 171]. Розуміти це можна власне як процес, маючи на увазі динаміку змін, а не статичність світу і “картини світу”.

Таким чином, сьогодні варто говорити не стільки про конкуренцію між традиційними ідеологіями, розташованими в межах спектра “ліві – праві”, “ліберали – консерватори”, скільки про процеси, за яких більш обмежені і локальні ідеології створюють власні форми політичного дискурсу і визначають нові пріоритети партійної політики.

За таких умов основою політичного розмежування – розколу, перенесеного в площину політичної боротьби, є: класові відмінності, ідеології або цінності. Ця проблема тісно пов’язана з процесом трансформації політичних партій, який супроводжувався процесом становлення нових цінностей. Йдеться про виникнення постматеріалістичних цінностей і ціннісного розколу по лінії “матеріалісти / постматеріалісти”, який деякі дослідники вважають не менш значущим, ніж соціальні та ідеологічні розколи.

Найбільш глибоко ця проблема розроблена Деніелом Беллом в її соціоекономічному аспекті, Рональдом Інглехартом в її соціокультурному аспекті і Расселом

Делтоном в її політичному аспекті. У ціннісному вимірі проблема соціополітичних розмежувань досліджувалася також у працях таких авторів, як Ю. Габермас, С. Ліпсет, М. Рокіч, Ст. Роккан, А. Реммеле, А. Морено, Д.–Л. Сейле, Ш. Шварц, П. Штомпка; А. Андреєнкова, А. Ахременко, І. Бекешкіна, В. Бортников, О. Донова, С. Єрмаханова, А. Здравомислов, О. Мелешкіна, Р. Павленко, А. Романюк, А. Ручка, Ю. Сокирка, В. Ядов та ін.

Мета даної статті полягає у розгляді політичних розмежувань крізь призму виміру “матеріалізм / постматеріалізм” партійно-ідеологічного поля.

На Заході поява постматеріалізму пов’язана з трансформацією індустріалізму у постіндустріалізм. Відтепер головними стають не володіння певними речами, а духовні продукти – освіта, виставки, театр, музика, подорожі. Як відомо, перехід від індустріального суспільства до постіндустріального характеризується переміщенням основної частини робочої сили з промислового сектора в сферу послуг, розвитком системи освіти, поширенням кваліфікованої праці, перетіканням значної частини населення з міст у передмістя, різким збільшенням географічної (перепоною для неї перестають бути кордони національних держав) і соціальної мобільності, швидким науковим і технологічним прогресом, експансією масмедіа, перенесенням акцентів у політичній сфері з державного рівня на локальний і глобальний, вирівнюванням ролей чоловіків і жінок у сім’ї та на ринку праці. Як наслідок, ускладнюється та індивідуалізується сприйняття політичної сфери.

Крім ослаблення традиційних партійних ідентифікацій, поява постіндустріального ціннісного виміру породила також і інші політичні наслідки. Так, з’явилися нові політичні актори, насамперед жіночі та екологічні рухи. Дослідники відзначають також як один з “ефектів постматеріалізму” зміну “політичного стилю”. З голосування наголос зміщується на більш активні і проблемно-специфіковані форми участі, відбувається бурхливе зростання “рухів однієї проблеми”.

Наголос на постматеріальні цінності обумовив потребу в ревізії теорії соціальних розмежувань Ліпсета–Роккана. Так, Арндт Лейпхарт визначає розмежування переважно як проблемні виміри (issue dimensions) і стверджує, що чотири виміри Ліпсета–Роккана не є вичерпними, а тому пропонує додати до них питання зовнішньої політики (взаємодія внутрішньої та зовнішньої політики), підтримку режиму (існування сильних антидемократичних партій) та такі, що пов’язані з постіндустріалізмом / постматеріалізмом, наприклад партисипацією і екологізмом [10]. Рассел Делтон запропонував класифікувати всі розмежування на дві категорії: розмежування-проблеми (issue-cleavages) і групові розмежування (group-cleavages) [6].

На його думку, більшість політичних партій і систем орієнтовані на описані ще С. Ліпсетом і С. Рокканом традиційні зв'язки – тут класове розмежування розглядалося як першочерговий фактор у структуруванні “старої політики”, оскільки класове питання було найважливішим у період розширення виборчих прав. Відповідно, “старі ліві” ідентифікували себе із робітничим класом і профспілками, а “старі праві” представляли інтереси бізнесу і середнього класу. В деяких країнах до них також належали релігійні та сільські виборці. Однак, на сучасному етапі відбуваються зміни, пов'язані з дією двох чинників. Перший чинник полягає в тому, що нові цінності змінюють розуміння “лівих” і “правих”, а другий – рівень доходів, так само як і рівень освіти та місце праці дає громадянам різні підходи щодо їх власного ставлення до нових цінностей [5, р. 134–143]. Ці зміни зумовлюють суттєві трансформації традиційних розмежувань. У контексті дослідження політичних розмежувань українська вчена Юлія Сокирка пропонує виділяти новий “постматеріальний” вимір політики, до якого належать такі проблеми, як екологія, гендерна рівноправність, права людини [4, с. 23].

Особливістю постматеріального підходу щодо політичних розмежувань є те, що прихильники певного набору політичних ідеологічних установок можуть бути локалізовані соціальними групами. Незважаючи на те, що **КЛАС** є однією із найважливіших основ для політичного розмежування, соціальні зміни сучасності призводять до появи розколів, в основі яких лежать цінності та ідеології. У зв'язку з цим Р. Інглхарт стверджує, що структура розмежувань, які лежать в основі політичних процесів у країнах Заходу, суттєво змінилася після Другої світової війни, оскільки відбулося зміщення цінностей індивідів від матеріальних до постматеріальних. Соціальною базою цих розмежувань є відмінність між тими, хто народився до і після Другої світової війни. Рональд Інглхарт стверджував, що ті, хто народився після Другої світової війни, соціалізовані в епоху небаченого зростання добробуту та матеріальної забезпеченості. Проте це не є розколом у класичному розумінні цього слова. На його думку, молоді виборці, як правило, переймаються новими проблемними питаннями, але для цих проблем необхідно розглянути питання про те, що для характеристики розколу в класичному сенсі треба виділяти деякі інші соціальні відмінності, ніж вік, щоб визначити тих, хто приймає ті чи інші позиції. Постматеріалісти, всупереч тому, що живуть у суспільствах, де найвищою метою є економічна вигода, надають перевагу таким цілям як почуття соціальної спільності і якість життя, які не мають матеріального вираження. Нові політичні розколи виникають не із соціальної нерівності, а із ідеологічних і ціннісних відмінностей. Ці відмінності можуть набирати організаційної форми соціальних рухів, які можуть бути спрямовані на вирішення якоїсь “часткової” проблеми (“зелені”, ЛГБТ–спільноти тощо).

Розмежування між матеріальними і постматеріальними проблемами Рональд Інглхарт назвав “тихою революцією” (див.: [7]). На думку західного вченого, у сучасному західному суспільстві відбулися зміни в установках і поведінці людей, які

повинні розглядатися в якості більш глибоких змін, що відбуваються на рівні ціннісних пріоритетів суспільства. “Тиха революція” полягає у поступовому переході суспільства від пріоритету цінностей “матеріалізму” до пріоритету цінностей “постмодернізму”, тобто “постматеріалізму”. Під цінностями “матеріалізму” розуміється надання переваги фізичній і психологічній безпеці та благополуччю, а під цінностями “постматеріалізму” – підкреслене значення приналежності до групи, самовираження і якості життя.

За Р. Інглхартом, матеріалістичні моделі життя орієнтовані на цінності виживання, задоволення фізіологічних потреб, захисту від зовнішніх негараздів соціального, економічного характеру. Постматеріалістичні цінності орієнтовані на самовираження. Це означає, що базові потреби задоволені і задовольняються потреби вищого рівня. Домінування постматеріалістичних цінностей – є індикатором розвинених країн та постмодерного суспільства.

Виникнення і домінування цінностей постмодерну в суспільстві Рональд Інглхарт пояснює за допомогою теорії “міжгенераційної зміни цінностей” [2, с. 18]. Покоління, що народилися в індустріальних країнах, які економічно розвивалися дуже швидкими темпами, і домінуючою основою процесу розвитку було економічне зростання, від самого народження були економічно забезпечені. На відміну від тих, хто народився раніше і на власному досвіді пізнав голод, злидні, нестатки. Покоління людей народжених у період розвинутого індустріалізму не знало турбот про матеріальне виживання. Для них задоволення вітальних потреб є природною річчю, натомість, виникають потреби вищого рівня, пов'язані з проявом індивідуальних особливостей кожної людини, її бажанням самореалізації, самовираження, самоактуалізації, вибору життєвого стилю.

У цьому контексті варто виділити три моменти.

По–перше, немає підстав вважати, що поділ на “матеріалістів” та “постматеріалістів” не вписується в базові передумови теорії розмежувань.

По–друге, існує очевидний взаємозв'язок “класичних” і “нових” розмежувань, принаймні в перехідних суспільствах. Так, за спостереженням Андрія Ахременка, на пострадянському просторі вогнища постматеріалістичних цінностей існують в інноваційних центрах – найбільших мегаполісах. Інакше кажучи, вісь “матеріалізм–постматеріалізм” накладається на класичне розмежування “місто–село” [1, с. 82].

По–третє, як і у випадку з традиційними політичними партіями, традиційні розколи були “витіснені” новими ціннісними розмежуваннями, але не зникли. Як пише Сеймур Ліпсет, “старі проблеми і розмежування” індустріального суспільства “все ще залишаються більш важливим джерелом політичного поділу та електорального вибору, оскільки “матеріалістично орієнтовані” наймені робітники і самозайняте населення (включаючи селян) складають значно більшу групу, ніж інтелігенція” [3, с. 16]. Останнє підтверджується даними емпіричних досліджень. Так, результати регресійного аналізу,

проведеного Піппою Норріс на матеріалах 34 країн, свідчать, що “класичні” розколи в низці країн як і раніше чинять серйозний вплив на політичні уподобання. Наприклад, етнолінгвістичні розмежування відіграють дуже серйозну політичну роль у фрагментованих за мовним принципом країнах: Ізраїлі, Тайвані, Бельгії, Канаді, Румунії, Швейцарії. Істотний ефект на електоральну поведінку надає релігійна приналежність громадян в Іспанії, Нідерландах, Ізраїлі. Те ж можна говорити і про Україну. У Великобританії та Канаді виявляється важливою приналежність до соціального класу; в Росії та Білорусії – перевага надається рівню доходів. У дослідженні П. Норріс також не підтверджується гіпотеза про зниження значення соціетальних розколів у постіндустріальних країнах у порівнянні з індустріальними (див.: [12]).

В умовах постіндустріального суспільства для того, щоб виборці стали більш доступними для зусиль з мобілізації нових учасників, зв'язки між соціальними групами і партіями, інтереси яких вони відстоюють, структура конфлікту має бути послаблена. Якщо це вимушує соціальні групи фактично відмовитися від підтримки своєї партії, то варто говорити про перебудову, яка може бути або структурною або поведінковою (див.: [9; 11]).

У разі структурної перебудови, модернізація призводить до зміни міцності тих соціальних груп, у яких закріплюється стара структура конфлікту. Тут тривала еволюція соціальної структури послаблює силу встановлених розколів. Наприклад, поява постіндустріальної економіки призвела до звуження традиційного робітничого класу, в той час як секуляризація призвела до зниження частки регулярних прихожан у країнах Західної Європи.

Процеси поведінкової перебудови не обов'язково пов'язані з поступовим переходом до посилення впливу соціальних груп. Тут зв'язок між соціальними групами та ідеологічними партійними блоками видозмінюються або тому, що старі конфлікти затухають, або тому, що нові поділи досить сильні, щоб порушити поширені моделі конфлікту. Тією мірою, якою нові питання поділяють одні й ті ж соціальні групи, конфлікти, що були переважаючими дотепер, легко суміщуються з переважаючими антагонізмами і підхоплюються партіями. Як наслідок, значення або політичний зміст домінуючих ліній конфлікту всередині партійної системи тією чи іншою мірою змінюються. Якщо усталені електорати партій розділяються стосовно питання, яке є новим або було другорядним до теперішнього часу, партії не будуть намагатися позиціонувати себе з цим питанням. Коли нове питання сильно кидається в очі, проте не може бути інтегроване в існуючу структуру конфлікту, то цілком імовірно, що одна із партій у системі – або нова партія – приймає їх. Отже, іншим партіям доведеться пристати на чийсь бік і взаємозв'язок між соціальними групами і політичними партіями може бути змінений, і розколи змінені. У той час як старі зв'язки ослаблені в процесі перебудови, нові проблеми можуть привести до утворення нових зв'язків.

Невеликі перегруповання можуть відбуватися постійно, але коли партійні системи адаптуються до нових структур конфлікту, то це, як правило, досить

вулканічний процес, що викликає зміни в партійних виборчих округах.

П'єр Мартін виділяє три рівні аналізу або абстракції у вивченні політики, які мають відношення до теорії розколів [11, р. 84–86, 422–427]:

1. Найбільш фундаментальна сила політики полягає в довгостроковій еволюції соціальної структури, чому приділяється основна увага в теорії соціальних розмежувань. Тут наголос робиться на такі критичні моменти, як національні та промислові революції, котрі створюють структурні потенціали, які політичні діячі можуть мобілізувати. Коли розмежування мобілізують партії та інституціоналізують партійну систему, вони будуть відтворювати політичні союзи до тих пір, доки перетворення в соціальній структурі не створять нові можливості щодо руйнування старої структури угруповань.

2. Політичні потенціали, які виникають у наслідок зміни соціальної структури, не призводять безпосередньо до нових протиріч усередині партійної системи в силу існуючих траєкторій і заморожування партійних систем за історичними відмінностями. Усталені партії прагнуть запобігти появі нових партій, відповідаючи на нові потенціали в межах електоратів, у межах їх усталених історичних позицій.

3. Абстрактний рівень аналізу зосереджується на повсякденній політиці. Тут циклічні питання другорядної важливості, корупційні скандали і популярність чи непопулярність політиків та урядів впливають на результати виборів. Навіть якщо такі проблеми домінують у повсякденній політиці, ці події практично не впливають на перший і другий рівні політичного розвитку.

У реструктуризації опозицій у партійній системі, перший та другий рівні взаємодіють і, отже, повинні розглядатися разом. Від того, якою мірою старі конфлікти здатні викликати нові конфлікти, які знаходяться поза політикою, залежить не тільки від інтенсивності останніх, а і від основи структури розмежування. Г. Крісі і Дж. Дуйвендак [8] визначали відносини між старими і новими конфліктами як відносини з нульовою сумою, і це багато в чому залежить від того, чи були приборкані встановлені розколи, і від ступеня соціальної закритості, що характеризує розколоті соціальні групи. Разом ці елементи обумовлюють стабільність політичних угруповань.

Це означатиме, що увага має бути приділена питанням існування політичних конфліктів і з'ясуванню того, як ці проблеми відносяться до традиційних конфліктів. З одного боку, це дозволяє оцінювати, якою мірою політичні конфлікти поширені в партійній системі і, отже, яким чином вони служать для посилення встановлених розколів. З іншого боку, поведінкова перебудова може бути наслідком зміни в програмній пропозиції партій. Якщо партії будуть зближуватися по одній лінії розмежування, то налагоджені зв'язки між партіями і виборцями стають крихкими. І навпаки, те ж саме відбудеться, якщо партії будуть продовжувати конфліктувати.

Таким чином, започаткування постматеріального виміру теорії соціальних розмежувань пов'язане з розглядом модернізаційних проблем. Актуалізація

постіндустріального ціннісного виміру породила низку політичних наслідків. Зокрема, ослаблення традиційних партійних ідентифікацій; поява нових політичних акторів; зміна “політичного стилю”, коли наголос зміщується з голосування на більш активні і проблемно-специфіковані форми участі, відбувається бурхливе зростання “рухів однієї проблеми”. Домінуючими цінностями стають не володіння певними речами, а духовні продукти – освіта, виставки, театр, музика, подорожі. Особливістю постматеріального підходу щодо політичних розмежувань є те, що прихильники певного набору політичних ідеологічних установок можуть бути локалізовані соціальними групами. Тобто соціальною базою політичних розмежувань є відмінність між тими, хто народився до і після Другої світової війни. Нові політичні розмежування виникають не із соціальної нерівності (це притаманно індустріальній добі розвитку суспільства), а із ідеологічних і ціннісних відмінностей. У сучасному суспільстві спостерігається поступовий перехід від пріоритету цінностей “матеріалізму” до пріоритету цінностей “постмодернізму”, тобто “постматеріалізму”. Під цінностями “матеріалізму” розуміється надання переваги фізичній і психологічній безпеці та благополуччю, а під цінностями “постматеріалізму” – підкреслене значення приналежності до групи, самовираження і якості життя.

#### Список використаних джерел

1. Ахременко А. С. Социальные размежевания и структуры электорального пространства России [Текст] / А. С. Ахременко // *Общественные науки и современность*. – 2007. – №4. – С.80–92.
2. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества [Текст] / Р. Инглхарт; пер. с англ. // *Полис*. – 1997. – №4. – С.18–28.
3. Липсет С. М. Неизбывность политических партий [Текст] / С. М. Липсет; пер. [с англ.] А. Н. Кулика // *Политическая наука*. – 2006. – №1. – С.14–26.
4. Сокирка Ю. Теоретико-методологічні основи аналізу соціополітичного поділу: поняття і види / Юлія Сокирка // *Освіта регіону. Сер. Політологія, психологія, комунікації*. – 2009. – №3. – С.20–24.
5. Dalton R. J. Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies [Text] / Russell J. Dalton; 6th Edition. – Washington, DC: CQ Press, 2008. – 342 p.
6. Dalton R. Political Cleavages, Issues, and Electoral Change [Text] / R. Dalton // *Comparing democracies: elections and voting in global perspectives* / L. LeDuc (ed.). – Thousand Oaks, California: Sage Publications, 1996. – P.189–209.
7. Inglehart R. The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Politics [Text] / Ronald Inglehart. – Princeton: Princeton University Press, 1977. – 482 p.
8. Kriesi H. National Cleavage Structures [Text] / H. Kriesi, J. W. Duyvendak // *New Social Movements in Western Europe. A Comparative Analysis* / H. Kriesi, R. Koopmans, J. W. Duyvendak, M. G. Giugni (eds.). – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995. – P.3–25.
9. Lachat R. A Heterogeneous Electorate: Political Sophistication, Predispositional Strength, and the Voting Decision Process [Text] / Romain Lachat. – Baden-Baden: Nomos Verlag, 2007. – 66 p.
10. Lijphart A. The Cleavage Model and Electoral Geography: a Review [Text] / A. Lijphart // *Developments in Electoral Geography* / R. J. Johnston, P. J. Taylor, F. M. Shelley (eds.). – London: Routledge, 1990. – P.143–150.
11. Martin P. Comprendre les évolutions électorales. La théorie des réalignements revisitée [Text] / Pierre Martin. – Paris: Presses de Sciences Po., 2000. – 472 p.
12. Norris P. Electoral Engineering. Voting Rules and Political Behavior [Text] / Pippa Norris. – New York: Cambridge University Press, 2004. – 378 p.
13. Schwarzmantel J. Ideology and Politics [Text] / John Schwarzmantel. – London: Sage, 2008. – 208 p.

#### References

1. Ahremenko A. S. Social'nye razmezhevanija i struktury jelektoral'nogo prostranstva Rossii [Tekst] / A. S. Ahremenko // *Obshhestvennye nauki i sovremennost'*. – 2007. – №4. – S.80–92.
2. Inglehart R. Postmodern: menjajushhiesja cennosti i izmenjajushhiesja obshhestva [Tekst] / R. Inglehart; per. s angl. // *Polis*. – 1997. – №4. – S.18–28.
3. Lipset S. M. Neizbyvnost' politicheskikh partij [Tekst] / S. M. Lipset; per. [s angl.] A. N. Kulika // *Politicheskaja nauka*. – 2006. – №1. – S.14–26.
4. Sokyрка Ю. Teoretyko-metodologichni osnovy analizu sociopolitychnogo podilu: ponjattja i vydy / Julija Sokyрка // *Osvita regionu. Ser. Politologija, psihologija, komunikacii*. – 2009. – №3. – S.20–24.
5. Dalton R. J. Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies [Text] / Russell J. Dalton; 6th Edition. – Washington, DC: CQ Press, 2008. – 342 p.
6. Dalton R. Political Cleavages, Issues, and Electoral Change [Text] / R. Dalton // *Comparing democracies: elections and voting in global perspectives* / L. LeDuc (ed.). – Thousand Oaks, California: Sage Publications, 1996. – P.189–209.
7. Inglehart R. The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Politics [Text] / Ronald Inglehart. – Princeton: Princeton University Press, 1977. – 482 p.
8. Kriesi H. National Cleavage Structures [Text] / H. Kriesi, J. W. Duyvendak // *New Social Movements in Western Europe. A Comparative Analysis* / H. Kriesi, R. Koopmans, J. W. Duyvendak, M. G. Giugni (eds.). – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1995. – P.3–25.
9. Lachat R. A Heterogeneous Electorate: Political Sophistication, Predispositional Strength, and the Voting Decision Process [Text] / Romain Lachat. – Baden-Baden: Nomos Verlag, 2007. – 66 p.
10. Lijphart A. The Cleavage Model and Electoral Geography: a Review [Text] / A. Lijphart // *Developments in Electoral Geography* / R. J. Johnston, P. J. Taylor, F. M. Shelley (eds.). – London: Routledge, 1990. – P.143–150.
11. Martin P. Comprendre les évolutions électorales. La théorie des réalignements revisitée [Text] / Pierre Martin. – Paris: Presses de Sciences Po., 2000. – 472 p.
12. Norris P. Electoral Engineering. Voting Rules and Political Behavior [Text] / Pippa Norris. – New York: Cambridge University Press, 2004. – 378 p.
13. Schwarzmantel J. Ideology and Politics [Text] / John Schwarzmantel. – London: Sage, 2008. – 208 p.

**Zabrodin S. I.**, lecturer, Department of civil and economic law of State higher educational institutions “National Mining University” (Ukraine, Dnepropetrovsk), [serg\\_1974@ukr.net](mailto:serg_1974@ukr.net)

#### Post-material measurement of party and ideological field in the context of the theory of political cleavages

The article reveals the essence of political cleavages through the prism measurement “materialism / post-materialism” of party and ideological field. It was found that the use of measurement of post-materialism of theory of social cleavages associated with the consideration of the problems of modernization. Actualization of the post-industrial value-measurement has created a number of policy implications. In particular, the weakening of traditional party identification; the emergence of new political actors; change the “political style” when the focus shifts from voting on more active and problem-specific forms of participation, there is a rapid growth of the “movement of a problem”. The dominant values are not the possession of certain things, and spiritual products – education, trade shows, theater, music, travel. The features of approach of post-materialism to the political cleavages, which consists in the fact that supporters of a particular set of political ideological attitudes can be localized social groups.

**Keywords:** political cleavages, party and ideological field, measurement of “materialism / post-materialism”, values of post-materialism, issue-cleavages, group-cleavages, “silent revolution”.

**Zabrodin S. I.**, преподаватель кафедры гражданского и хозяйственного права, ГВУЗ “Национальный горный университет” (Украина, Днепропетровск), [serg\\_1974@ukr.net](mailto:serg_1974@ukr.net)

#### Постматериальное измерение партийно-идеологического поля в контексте теории политических расколов

Раскрыта сущность политических расколов сквозь призму измерения “материализм / постматериализм” партийно-идеологического поля. Установлено, что применение постматериального измерения в теории социальных расколов связано с рассмотрением модернизационных проблем. Актуализация постиндустриального ценностного измерения породила ряд политических последствий. В частности, ослабление традиционных партийных идентификаций; появление новых политических акторов; смена “политического стиля”, когда акцент смещается с голосования на более

*активные и проблемно-специфицированные формы участия, происходит бурный рост "движений одной проблемы". Доминирующими ценностями становятся не обладание определенными вещами, а духовные продукты – образование, выставки, театр, музыка, путешествия. Раскрыта особенность постматериального подхода к политическим расколам, которая заключается в том, что сторонники определенного набора политических идеологических установок могут быть локализованы социальными группами.*

**Ключевые слова:** политический раскол, партийно-идеологическое поле, измерение "материализм / постматериализм", ценности постматериализма, расколы–проблемы, групповые расколы, "тихая революция".

\* \* \*

УДК 321.02:316.754

**Постол А. А.**

кандидат політичних наук, доцент, докторант,  
Херсонський державний аграрний університет  
(Україна, Херсон), post-elev@yandex.ua;

**Постол О. Є.**

кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри  
менеджменту організації та управління проектами,  
Запорізька державна інженерна академія  
(Україна, Запоріжжя), post-elev@yandex.ua

### ТРАНСФОРМАЦІЇ ЦІННІСНО–СМИСЛОВИХ ПАТЕРНІВ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

*Політологічній рефлексії піддається феномен політичної культури; аналізується семантика поняття патерн політичної культури та з'ясовується його потенціал як наукового підходу в дискурсі сучасних політичних трансформацій; розглядається загальність всіх елементів політичної культури, спираючись на їх стійкість та складність; визначається аксіологічна мережа патернування політичних процесів через врахування особливостей формування української політичної нації.*

**Ключові слова:** культура, політична культура, патерни, експліцитні патерни, імпліцитні патерни, політичні трансформації, цінності, смисли, ціннісно-сміслові патерни, модернізація, політична поведінка, політична свідомість.

Суспільно–політична дійсність свідчать про необхідність перегляду основних принципів, на яких тримається сучасна політична система суспільства. З того часу, як Україна здобула незалежність, і до сьогодні триває дискусія стосовно того, на яких засадах повинна розвиватися українська демократія, а відповідно, якими мають бути стосунки окремого громадянина і держави, народу та політичних інституцій, за якими принципами узгоджувати політичні ідеали та політичні реалії.

Навіть у стабільних суспільствах процеси розвитку та зміни поколінь зумовлюють протидію конкуруючих нормативно–ціннісних взірців. А коли вже відбуваються революційні перетворення, вони супроводжуються стрімкими суттєвими зрушеннями у масовій свідомості, зміною ціннісних пріоритетів, конфліктом між декларованими цінностями та реальною поведінкою. Успішність розбудови демократії в Україні знаходиться у площині відповідності ціннісно–сміслового континууму демократичної парадигми суспільного розвитку нормам та практикам, що регулюють життя українських громадян.

Сучасний період розвитку української держави, соціальних інститутів та суспільних відносин визначається як період трансформаційних процесів, пошуку власного шляху розвитку та зміни цінностей. Інституціональні перетворення стають незворотними лише в тому випадку, коли вони, по–перше, – сприймаються суспільством, по–друге, – коли вони закріплені, підтверджені системою цінностей, що панує

у громадській свідомості та на яку орієнтується суспільство.

З позиції суспільного розвитку, ціннісно–сміслові патерни політичної культури, як структуроутворюючі ідеї та символи цих ідей, визначають світосприйняття більшості людей суспільства, можуть виступати як фактором сприяння процесу розвитку, так і деструктивним чинником, силою, що протидіє модернізаційним змінам в українському суспільстві.

Цінності демократії, справедливості, свободи, порядку, безпеки, міжнародної співпраці, свободи слова, толерантності, політичної культури тощо не втрачають з часом світоглядну, орієнтуючу, організуючу, пропагандистську та інші функції. В сучасній Україні ускладнюється взаємодія держави і громадянського суспільства, з'являються нові форми політичної участі громадян в суспільно–політичному житті (наприклад, Майдан). В складних політичних відносинах, в державі з високим рівнем корупції особистості буває складно політично визначитися, робити політичний вибір.

Це актуалізує дослідження проблеми змін в політичній культурі нації, плинності політичних цінностей, варіантів їх трансформації, спонукає до розробки прогностичних моделей перетворень в системах політичних цінностей в умовах стрімких внутрішньополітичних оновлень на фоні прискореної глобалізації та ціннісно–нормативних зсувів, що спостерігаються у всьому світі.

Мета статті – проаналізувати динаміку змін ціннісно–сміслових пріоритетів політичної культури суспільства, що переживає стрімкі суттєві зрушення в суспільно–політичному житті та визначити методологічний потенціал патернального підходу щодо пізнання цих процесів.

Поняття культури, духу, настрою або набору цінностей, які впливають на проведення політики нації, держави або правлячої групи, використовується, напевно, стільки ж, скільки існує сама політика. Так, Аристотель писав про "стан розуму", який породжує стабільність чи революцію. Сам термін "політична культура" зобов'язаний своєю появою німецькому філософу й просвітителю Й. Г. Гердеру. Розгорнуті дослідження цього феномена, його систематичний опис відноситься вже до 50–60–х років ХХ століття. Основний внесок у розвиток теорії політичної культури зробили Г. Алмонд, С. Верба, С. Ліпсет, Л. Пай, М. Дюверже, Р. Роуз, Т. Еліот, Дж. Кейсі, М. Каулінг та інші.

Вважається, що початок досліджень цього феномену було покладено публікацією американського політолога Г. Алмонда "Корпоративна політична система" в 1965 році. Він запропонував розглядати політичну культуру як особливий тип орієнтації на політичні об'єкти. У спільній роботі з С. Вербою "Культура громадянина" вони доповнили визначення, трактуючи політичну культуру як суб'єктивний потік політики, який наділяє значенням політичні рішення, впорядковує інститути та надає сенс індивідуальним діям.

В даний час в політичній теорії склалося три основні підходи в трактуванні політичної культури. Одна група вчених ототожнює її з усім суб'єктивним змістом політики, маючи на увазі під нею всю сукупність



духовних явищ (Г. Алмонд, С. Верба, Д. Дівайн, Ю. Краснов та ін.). Інша група вчених бачить в політичній культурі прояв нормативних вимог (С. Байт) або сукупність певних зразків поведінки людини в політиці (Дж. Плейно). В даному випадку вона постає як якась матриця поведінки людини (М. Даглас), яка орієнтує її на найбільш поширені в суспільстві норми і правила гри і, таким чином, як би підтягує її дії до сформованих стандартів взаємодії з владою. Третя група вчених розуміє політичну культуру як спосіб, стиль політичної діяльності людини, що передбачає втілення його ціннісних орієнтацій у практичній поведінці (І. Шапіро, П. Шаран, В. Розенбаум).

Сьогодні поняття політичної культури все більше збагачується смислами, похідними від “культури” як особливого явища, який протиставляється природі і виражає цілісність життєвих проявів суспільства. Першими, хто звернув увагу на повторювані структурні зразки, моделі в культурі, були американські культурологи А. Крьюбер та К.Клакхон, згодом вони створили теорію патернів в культурі [11].

У контексті патерного підходу, політична культура інтерпретується як духовна програма, що постійно повторюється на практиці, модель поведінки людей, що відбиває найбільш стійкі індивідуальні риси поведінки і мислення. В цьому сенсі стиль політичної діяльності людини розкриває політичну культуру як сукупність найбільш стійких форм, “духовних шаблонів”, “зразків усвідомлення” його політичної поведінки. Оскільки в мисленні і поведінці людини завжди зберігається певний розрив між засвоєними та не засвоєними нормами і традиціями політичної гри, традиціями і звичаями громадянської активності, то у нього зберігається потужне джерело переоцінки та уточнення своїх орієнтирів і принципів, а відповідно, і трансформації політичної культури.

Створення основ теорії патернів, як універсальної методологічної теорії пізнання об’єктивної реальності, належить відомому американському математику Ульфу Гренандеру. Спочатку вихід у світ (60–ті рр. XX ст.) роботи Гренандера привернув увагу фахівців в області розпізнавання образів, інформатики та програмування. Але оскільки ця теорія має велику гнучкість, оригінальність, глибокі логічні і філософські ідеї, вона стала використовуватися в різних галузях знань, у тому числі і для пізнання суспільно–політичних процесів. Особливий інтерес представляє її застосування в системах, що володіють пам’яттю і стійкими образами, які не тільки довго зберігаються, але й передаються. В даний час політологія використовує теорію патернів для побудови моделей політичної поведінки і політичних процесів, для вивчення надзвичайно складного і багатоаспектного феномена політичної культури.

Розпізнання патернів поведінки (Pattern Recognition) – здатність розпізнавати патерни поведінки і міжособистісної взаємодії – є ключовою компетенцією у розумінні особливостей поведінки людини або групи, з метою формування бази для політичних змін, а також для побудови стратегії взаємодії з метою розвитку громадянина і (або) держави та суспільства в цілому.

Термін “патерн” означає шаблон, зразок, шаблонну модель, певний стандарт. В теорії Гренандера використовуються об’єкти, або патерни, чотирьох

рівнів. Перший рівень складають прості об’єкти, такі що утворюють. Вони моделюють відносно прості об’єкти реального світу, що володіють зв’язками, які можуть з’єднуватися зі зв’язками інших об’єктів реальності. З утворених патернів, конструюються регулярні конфігурації, які відносяться до об’єктів другого рівня. Об’єктами третього рівня служать зображення, одержувані в такий спосіб: подібні між собою регулярні конфігурації об’єднуються у множину, в якій визначаються класи еквівалентності. Відношення еквівалентності, що визначає клас еквівалентності до множини регулярних конфігурацій, називається зображенням. Четвертий рівень об’єктів складають образи. В теорії патернів образом називається безліч зображень, інваріантних відносно перетворень подібності. Якщо на деякій множині регулярних конфігурацій існує тільки одне зображення, то воно являє собою єдиний образ цієї множини. Утворені регулярні конфігурації, зображення і образи є відповідно патернами першого, другого, третього і четвертого рівнів. Формальні методи теорії патернів, застосовувані на кожному з чотирьох рівнів, відрізняються високим ступенем гнучкості і дозволяють моделювати зв’язки, з’єднання і перетворення подібності логічних об’єктів реального світу.

Патерн політичної поведінки, або політичний патерн, потребує додаткової інтерпретації перш, ніж це поняття можна буде продуктивно використовувати для аналізу політичної реальності. Зміст політичного патерну включає в себе шаблони групового та індивідуального у поведінці громадян в публічній сфері, у мережі відносин, збудованих владними інститутами. Політичний патерн описує виконання соціальними групами та (або) індивідами запропонованих політичними інституціями – законодавством, іншими владними директивами, звичаями – політичних ролей.

За своєю мега–структурою політичний патерн має дві структурні підсистеми: динамічну та статичну. Динамічна структура політичного патерну складається з трьох основних елементів: джерела його формування, механізму трансляції (з елементами зворотного зв’язку, або без них) і, нарешті, поведінкових актів, у яких відтворюються встановлені зразки. Статична структура складається з інших компонентів: політичного акту, його символічного наповнення, вербального та (або) невербального вираження.

Теза Алмонда–Верби про конгруентність (згідність, тотожності) політичних інститутів і політичної культури суспільства, означає, що самі інститути та патерни політичної дії, котрі устанавлюються політичною системою, відповідають національній політичній культурі, покладена в основу цілої серії емпіричних досліджень взаємозв’язку політичної культури і стабільності демократичного політичного устрою суспільства. Представники школи Алмонда і Верби висувують положення про те, що політична культура має особливий вплив на соціально–політичну поведінку і вчинки людей. Культурою встановлюються норми і стандарти поведінки, і велика частина громадян слідує цим нормам, навіть в тому випадку, якщо особисто не поділяє їх і не розглядає загально значимі цінності як особистісні ціннісні орієнтири.

Як зазначає український соціолог і політичний психолог М. Пірен, політична культура виявляє "...у звичаях і законах історичний політичний досвід...", що реалізується у конкретних соціальних діях" [7, с. 127]. Однією з головних є регулятивна функція політичної культури. Політична культура легітимізує (дозволяє) певні способи поведінки людей у владних стосунках: вона пропонує стереотипну модель, як саме має поводитися людина при владі щодо своїх керівників, підлеглих, опонентів, конкурентів. З огляду на цей аспект виникають різні типи політичної культури – патріархальна, тоталітарна, авторитарна, демократична, ліберальна, активістська, опозиційно-протестна.

Політична культура, як система еволюційно сформованих домінуючих ідей, переконань, цінностей, традицій, способів реагування, мислення і діяльності учасників спільноти, на думку Е. Шайна, є багаторівневим явищем, має фізичний, знаковий-регулятивний, психологічний рівні (Schein E. H.) [10].

Як на наш погляд, то за останній час новітньої історії України, своєрідним лакмусовим папірцем ціннісно-сміслового наповнення патернів політичної культури нашої країни, стали події останнього року. "Громадська ситуація у нинішній Україні при усій її складності є, тим не менш, лише інерціальною варіацією смислів і цінностей, що були виголошені власне у семантично-ідеологічному просторі Майдану. Він становить особливу духовну модель, що служить патерном для етнокультурної ідентифікації (позитивної чи негативної стосовно самого себе) переважної більшості громадян України.

Майдан як семантичний феномен є складним інтертекстом, що включає у себе єдність вербальних та невербальних артефактів (від промовок до плакатів і сувенірів), світоглядних установок різних ідеологій (від етноцентризму до лібералізму, від радикалізму до толерантності), архетипів (Великої матері, Батьківщини, Софії, Віче, жертвовної смерті, Героя, тощо)" [2].

Ціннісно-смісловий патерн української політичної культури кореспондує із політичним культурним простором західного постмодерну, який, оголосивши відмову від будь-яких ідеологій, тим не менше абсолютизував у якості надцінності сам образ і концепт свободи, гідності та рівності. "Семантичний топос Майдану як простір, орієнтований на європейську ліберально-демократичну традицію, з одного боку, віддзеркалює суперечності постсучасного західного світу, а з іншого боку, коректує їх яскравою модерною тенденцією до етнізації лібералізму" [2]. Мова йде про іманентну суперечність між толерантністю та ідентичністю як космополітичним та етноцентричним початками мультикультуралізму, тобто між партикуляристським принципом культурної множинності та універсалістським принципом легітимності Іншого.

Цікавий висновок робить Е. Більченко, зазначивши, що обидві ідентифікаційні моделі відповідають пріоритетним установкам західної системи цінностей, до складу якої входить динамічний баланс між універсально-космополітичною ідеєю Свободи (людини, Людства) та національно-партикулярною ідеєю Незалежності (традицій етносу, нації) [2].

Як слушно зауважив Ю. Андрухович, виступаючи на відкритті Віденської міжнародної книжкової виставки Buch Wien (листопад 2014 р.) "В українській мові Preis і Wert – однокореневі слова: ціна і цінність. ... "Воля" українською мовою – синонім до "свободи". Яка, до речі, є базовою цінністю як для Європи, так і для Америки. Те, що за Етьєном Балібаром називається гарним французьким словом *égalité* – свобода в рівності. От за неї українці й піднялися. За цю цінність ми готові платити незмірно більше, ніж могла б нам профінансувати будь-яка Америка" [1]. В сучасному українському політичному полі є чітке розуміння співставності значимості демократичних цінностей та високої ціни, котру слід заплатити за для отримання таких цінностей. Є чітке розуміння того, що чим фундаментальнішими є цінності, тим вищою є плата, тим більшими і трагічнішими є трати для суспільства та для політичної нації.

До речі, у деяких спільних працях українських дослідників М. Михальченка і П. Сліпця показано, що політичні цінності нерідко стають необхідною умовою об'єднання громадян в їх діяльності, для координації взаємодії політичного суб'єкта з об'єктом з погляду критеріїв корисності та бажаності.

Тому М. І. Михальченко зазначає, що "у смислового розуміння поняття "цінність" близьке чи навіть споріднене з поняттям "значущість". Власне, значущістю зумовлені не лише властивості предмета, а й потреби діючого суб'єкта, а критерієм ефективності й інтенсивності цінностей вважається "повнота задоволення", що супроводжує їх відчуття. У цьому разі йдеться про розуміння цінностей як джерел індивідуальної мотивації, що функціонально еквівалентні потребам, і про визнання цінностей реальними іманентними регуляторами діяльності. Якщо у буденному слововжитку під цінностями найчастіше розуміють предмети, наділені певними корисними для людини властивостями, то на теоретичному рівні поняття має більш узагальнений зміст, близький до поняття "значення". Коли говорять про значення чогось, то мислять не стільки про сам предмет, скільки про ту роль, яку він може відіграти у житті людей з погляду їхніх потреб, інтересів і мети діяльності. Багато дослідників визначають цінність як предмет потреб. Такий підхід пов'язує поняття цінностей з реальністю людського існування, підкреслюючи, що цінності – це те, у чому людина має потребу, що необхідне для забезпечення її життєдіяльності, у тому числі політичної" [9, с. 8].

Звертаючись до сенсоутворюючих коренів української політичної культури, додамо, що українські дослідники Т. В. Гончарук, М. Л. Шумка пишуть: "Так сталося, що історично й культурно Україна знаходиться на перехресті шляхів між Сходом і Заходом. Ця геокультурна периферійність позначилась на сприйманні західної духовності. Периферійність України в європейському "культурному колі" веде до природного ослаблення впливів європейського осередку в міру наближення до периферії як "межової лінії і захисної смуги". Але одночасно вона не може повністю відмежуватися від впливів, тому якусь частку їх вона перемагає, переробляє, сполучаючи "своє" з "чужим" [3, с. 394].

Периферійність України спричинила ослаблення дії трьох “хвиль ідей”: католицизму, ренесансу, просвітництва, які сприяли утворенню “окцидентальної” західної духовності. Проявом якої за словами О. Кульчицького став “сцієнтизм: примат і культ науки, спертої на досвід, ... з їх дальшими наслідками – технікою і техніцизмом наук...” [6, с. 716]. Іншим проявом ренесансу і просвітництва є персоналізм – “високе ціннування своєрідної психічної цілості, яку називаємо особою і яка своїм індивідуальним ставленням до цінностей етичних, естетичних, соціальних, політичних і економічних стає їх справжнім носієм.

Раціонально–активна світонастанова створить для окцидентального сцієнтизму і персоналізму психічну основу, – це готовість до дії, керованої і контрольованої розумом” [6, с. 716].

Так, особливість “української” ідентичності обґрунтовувалася через процес історичного розвитку української культури, смислоутворювальними категоріями національної політичної свідомості було визначено “свободу”, “незалежність”; “примирення”, “єднання”; “надію”, “віру”; “гідність”, “справедливість”; “родину”; “працю”. Логіку формування такої моделі ідентичності можна пояснити тим, що усвідомлення особистістю самої себе одночасно як українця і громадянина створює умови для збігу мотивів діяльності особистості із вимогами функціонування інститутів держави, що уособлюють націю, забезпечуючи державі необхідний рівень соціальної підтримки [4, с. 28].

Можемо констатувати, що саме зараз, в цей історичний, переломний етап розвитку нашої країни, з’являється новий тип спільностей (тимчасових за характером, з мінімальною формалізацією відносин, зорієнтованих на конкретну мету) “новий комунітаризм” [5, с. 21], що не зобов’язує до дотримання формалізованих правил і спричиняє зниження авторитету формально організованих соціальних суб’єктів (громадянських організацій, асоціацій), поширення популярності форм прямої демократії, персоналізацію масових соціальних дій, тим самим зростає автономність індивідуального суб’єкта.

По відношенню до суб’єкта дії система цінностей виступає в якості зовнішнього (екзогенного) фактора, що робить вплив на систему індивідуальних політичних орієнтацій, і відповідно на саму поведінку людини в навколишньому соціальному і політичному світі.

Спираючись на типологію суспільних систем в рамках теорії модернізації, слід зауважити, що Україна радянського періоду не була традиційною системою як такою. Відносно України деякі дослідники вважають за краще говорити, насамперед, про трансформацію і реальний перехід від авторитарно–тоталітарної моделі до демократичної.

В рамках такого підходу політичний розвиток українського суспільства є більшою мірою демократичним транзитом, який лише частково супроводжується модернізацією в аспектах постійного розширення включеності в політичне життя соціальних груп, становленням раціональної політичної бюрократії і модернізаторської еліти, а також впровадженням сучасних ринкових відносин і поширенням

індивідуалістичних цінностей на противагу домінуючому в радянський період колективізму.

У цих напрямках історично процес модернізації в Україні – це вторинна (неорганічна) модернізація, що обумовлено своєрідністю державного процесу в Україні, який характеризується переходом від колоніального статусу до самостійного в незалежній державі, від тоталітарного (командно–адміністративного) способу управління суспільством до демократичного.

Розрив між очікуваннями населення від трансформації (модернізації) і реаліями привів до так званого кризового синдрому модернізації, який є супутником цього процесу. Умови його протікання характеризуються корупцією, нерозвиненістю інформаційного суспільства, диспропорціями в економіці, слабкістю й недобросовісністю конкуренції і в економіці, і в політиці. Такий кризовий синдром не може бути знятим в стабільних межах старої політичної системи та цілого “букету вад” її функціонування, тому маємо політичний вибух кінця 2013 року (хоча він став логічним продовженням процесів розпочатих ще в 2004 році).

У той же час, модернізація соціокультурної сфери незалежних суспільств призводить не до абсолютної уніфікації, а до її інтерпретації, зміни локального, та визначається як трансформаційними процесами, так і особливостями національної соціокультурної традиції.

Політичну культуру не слід, зрозуміло, зводити лише до політичної поведінки, хоча слід погодитись, що частина політичної культури складається із норм або стандартів поведінки. Однак, інша частина складається із ідеологій та їх базових цінностей, і саме вони раціоналізують певні відібрані способи поведінки. Тому кожна політична культура вміщує широкі загальні принципи відбору та упорядкування, на яких потім будуються патерни політичної дії.

Таким чином, політична культура складається з патернів експліцитних та імпліцитних, тобто патернів, що здобуваються та патернів, що передаються через певні символи та конституюють значимі досягнення людських груп. Сутнісне ядро політичної культури складається з традиційних ідей та символів, котрі історично створюються та відбираються. Отже культурні системи можна розглядати, з одного боку, як продукти дії, а з іншого – як обумовлюючі елементи майбутньої політичної дії.

Повертаючись до позиції А. Крюбера та К. Клакхона, зазначимо, що на їх думку, патерни культури розуміються окремо від соціальної структури, остання визначає форми, структуру і організацію самої культури, а не культурні риси та культурний зміст: “Патерни мистецтва, релігії, філософії, технології та науки, набувають свого характерного змісту незалежно від окремих індивідів” [11, с. 18].

Отже, патерн – це та абстракція, котра дає можливість розглядати загальність всіх елементів політичної культури, спираючись на їх стійкість та складність. “Соціальне або структурне у своїй сутності не індивідуально. Цивілізація, як така, починається там, де закінчується індивід” [11, с. 18]. Усвідомлюючи ті цивілізаційні виклики, що постали перед Україною, як державою та як країною, необхідно розуміти складну

мережу патернування політичних процесів через врахування історії нашого народу та особливостей формування українського суспільства. Політична поведінка розглядається не в якості індивідуального прояву, а як відбиття загального патерну, котрий стає основою традиції. В політичній культурі патерн є стрижнем цієї культури та включає в себе не тільки структуроутворюючі ідеї та символи цих ідей, а й вищі принципи відбору та упорядкування.

#### Список використаних джерел

1. Андрухович Ю. Ціна цінностей, або наші дисонанси [Електрон. ресурс] / Юрій Андрухович. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/society/2014/11/19/184356/>
2. Більченко Є. Співвідношення цінностей свободи, нації і традиції в міфологічній триаді “Захід–Майдан–Росія” [Електрон. ресурс] / Євгенія Більченко. – Режим доступу: <http://www.poezia.org.ua/publications/40306>
3. Гончарук Т. В., Шумка М. Л. Національно–культурна ідентичність як маркер модернізації українського суспільства / Тетяна Вікторівна Гончарук, Михайліна Леонівна Шумка // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей: Збірник наукових праць. Книга 6. – Л.: УБС НБУ, 2013. – С.391–399.
4. Зуйковська А. А. Політична культура і пріоритети громадянської освіти в Україні / А. А. Зуйковська // Наукові записки НаУКМА, 2012. – Том 134. Політичні науки. – С.27–31.
5. Культура – суспільство – особистість: навчальний посібник / [за ред. Л. Скокової]. – К.: Вища школа соціології при Інституті соціології НАН України, 2006. – 396 с.
6. Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1995. – Т.2. – С.708–718.
7. Лозинський О. М. Психологія політичної корупції: монографія / Олег Михайлович Лозинський. – Львів: Ліга Прес, 2014. – 306 с.
8. Нагорний В. І. Політична культура громадян України: вектори змін / В. І. Нагорний // Гуманітарна політика Української держави а новітній період: Монографія / за ред. С. І. Здіорук. – К.: НІСД, 2006. – С.38–123.
9. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / Авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 336 с.
10. Шайн Э. Х. Организационная культура и лидерство / Эдгар Х. Шайн [Пер. с англ. / Под ред. В. А. Спивака]. – СПб.: Питер, 2002. – 336 с.
11. Kroeber A. L. and Kluckhohn C. Culture: a Critical Review of Concepts and Difinitions // Papers peabody Mus., 1952, 47, N 1 Kroeber A. L. and Kluckhohn C. Culture: a Critical Review of Concepts and Difinitions // Papers peabody Mus., 1972, 47, N 1. – P.181.

#### References

1. Andruhovich Ju. Cina cinnostej, abo nashi dysonansy [Elektron. resurs] / Jurij Andruhovich. – Rezhym dostupu: <http://life.pravda.com.ua/society/2014/11/19/184356/>
2. Bil'chenko Je. Spivvidnoshennja cinnostej svobody, nacii' i tradycii' v mifologichnij triadi "Zahid–Majdan–Rosija" [Elektron. resurs] / Jevgenija Bil'chenko. – Rezhym dostupu: <http://www.poezia.org.ua/publications/40306>
3. Goncharuk T. V., Shumka M. L. Nacional'no–kul'turna identychnist' jak marker modernizacii' ukrai'ns'kogo suspil'stva / Tetjana Viktorivna Goncharuk, Myhajlina Leonivna Shumka // Filosofigja finansovoi' cyvilizacii': ljudy na sviti groshej: Zbirnyk naukovykh prac'. Knyga 6. – L.: UBS NBU, 2013. – S.391–399.
4. Zujkovs'ka A. A. Politychna kul'tura i priorytety gromadjans'koi' osvity v Ukraїni / A. A. Zujkovs'ka // Naukovi zapysky NaUKMA, 2012. – Tom 134. Politychni nauky. – S.27–31.
5. Kul'tura – suspil'stvo – osobystist': navchal'nyj posibnyk / [za red. L. Skokovoi']. – K.: Vyshha shkola sociologii' pry Instytutu sociologii' NAN Ukraїny, 2006. – 396 s.
6. Kul'chyc'kyj O. Rysy harakterologii' ukrai'ns'kogo narodu // Encyklopedija ukrai'noznavstva. Zagal'na chastyna. Perevydannja v Ukraїni. – K.: Instytut ukrai'ns'koi' arheografii' ta dzhereloznavstva

im. M. S. Grushevs'kogo NAN Ukraїny, 1995. – T.2. – S.708–718.

7. Lozyns'kyj O. M. Psihologija politychnoi' korupcii': monografija / Oleg Myhajlovych Lozyns'kyj. – L'viv: Liga Pres, 2014. – 306 s.

8. Nagornyj V. I. Politychna kul'tura gromadjan Ukraїny: vektory zmin / V. I. Nagornyj // Gumanitarna polityka Ukraїns'koi' derzhavy a novitnij period: Monografija / za red. S. I. Zdiorka. – K.: NISD, 2006. – S.38–123.

9. Suspil'ni cinnosti naselennja Ukraїny v teoretychnykh i praktychnykh vymirah / Avt. kolektyv: M. I. Myhal'chenko (kerivnyk) ta in. – K.: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukraїny, 2013. – 336 s.

10. Shajn Je. H. Organizacionnaja kul'tura i liderstvo / Jedgar H. Shajn [Per. s angl. / Pod red. V. A. Spivaka]. – SPb.: Piter, 2002. – 336 s.

11. Kroeber A. L. and Kluckhohn C. Culture: a Critical Review of Concepts and Difinitions // Papers peabody Mus., 1952, 47, N 1 Kroeber A. L. and Kluckhohn C. Culture: a Critical Review of Concepts and Difinitions // Papers peabody Mus., 1972, 47, N 1. – P.181.

**Postol A. A.**, Candidate of Political Sciences, associate professor, a doctoral student of Kherson State Agrarian University (Ukraine, Kherson), [post-elev@yandex.ua](mailto:post-elev@yandex.ua),

**Postol O. E.**, Candidate of Political Sciences, associate professor, assistant professor of Organizational Management and Project Management Department of Zaporizhzhya State Engineering Academy (Ukraine, Zaporizhzhya), [post-elev@yandex.ua](mailto:post-elev@yandex.ua)

#### Transformation of value–semantic patterns of political culture

Phenomenon of political culture is exposed by political reflection; the author analyzes the semantics of the concept of political culture pattern and studies its potential as a scientific approach in modern discourse of political transformations; the universality of all elements of a political culture based on their stability and complexity is considered; axiological network of political processes patterning through considering peculiarities of forming of the Ukrainian political nation is determined.

**Keywords:** culture, political culture, patterns, patterns of explicit, implicit patterns of political transformation, values, meanings, values and semantic patterns, modernization, political behavior, political consciousness.

**Postol A. A.**, кандидат политических наук, доцент, докторант, Херсонский государственный аграрный университет (Украина, Херсон), [post-elev@yandex.ua](mailto:post-elev@yandex.ua),

**Postol O. E.**, кандидат политических наук, доцент, доцент кафедры менеджмента организаций и управления проектами, Запорожская государственная инженерная академия (Украина, Запорожье), [post-elev@yandex.ua](mailto:post-elev@yandex.ua)

#### Трансформації цінностно–смыслових паттернів політичної культури

Політологічної рефлексії піддається феномен політичної культури; аналізується семантика поняття паттерні політичної культури і вивчається його потенціал як научного підходу в дискурсе сучасних політичних трансформацій; розглядається всеобіймність всіх елементів політичної культури, улічуючи їх стійкість і складність; визначається аксіологічна мережа паттернізації політичних процесів з урахуванням особливостей формування української політичної нації.

**Ключеві слова:** культура, політична культура, паттерни, експліцитні паттерни, імпліцитні паттерни, політичні трансформації, цінності, смисли, цінностно–смыслові паттерни, модернізація, політичне поведіння, політичне свідомість.

\* \* \*

УДК 327.351

**Григор О.**

кандидат наук з державного управління, доцент, докторант, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), [gileya.org.ua@gmail.com](mailto:gileya.org.ua@gmail.com)

#### ЕФЕКТИВНА ДИПЛОМАТІЯ ЯК ЧИННИК ДОСЯГНЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО КОНСЕНСУСУ

Політичний консенсус – це не тільки гарантія стійкого розвитку економіки держави і її добросусідських зв'язків з партнерськими країнами, але й запорука зростання культурного потенціалу на підставі цінностей солідарності, ненасилля та терпимості. Водночас політичний консенсус – це певний стан суспільної, колективної або індивідуальної свідомості, на підставі якої її носії орієнтовані на стратегію соціального діалогу, партнерства та

інші комунікативні практики. Досягненню політичного консенсусу в цих практиках сприяє дипломатія. Як один з найбільш ефективних засобів і механізмів набуття консенсусу дипломатія впродовж багатьох століть сприяла досягненню та збереженню стабільності, миру і співробітництва. Підсилена дієвими засобами міжнародного права сучасна дипломатія є невід'ємною складовою забезпечення рівноправних відносин між суб'єктами міжнародних відносин.

**Ключові слова:** людина, політика, культура, дипломатія, дипломатична діяльність, політичний консенсус.

Політичний консенсус пов'язується вченими насамперед з укладанням політичної угоди, яка стосується питань розподілу влади між різними політичними суб'єктами [1], а також із збереженням політичної стабільності та зміцненням політичної безпеки. Політичний консенсус є складним феноменом, який має відповідну структуру і змістовну природу. Відомий американський політолог Е. Сатоу визначив рівні політичного консенсусу: консенсус лише на рівні суспільства (основний консенсус); консенсус лише на рівні режиму (процедурний консенсус); консенсус лише на рівні політики. Перший рівень фіксує наявність або відсутність загальноприйнятої у суспільстві системи цінностей. Другий визначає “правил гри”, звичайно фіксуються в конституціях, законодавчих документах. Третій рівень – процес обговорення й прийняття політичних рішень [2].

Досягненню політичного консенсусу як на рівні прийняття політичних рішень, так і на рівні держави (або на міждержавному рівні) сприяє дипломатія. Саме ефективна дипломатія є одним з найбільш дієвих засобів та механізмів досягнення консенсусу, збереження його продовж певних відтінків історичного часу, досягнення на цій основ стабільності, миру і співробітництва.

Дипломатія – засіб здійснення зовнішньої політики держави, що являє собою сукупність мирних заходів, пов'язаних із здійсненням міжнародних відносин; офіційна діяльність державних органів, що здійснюють функцію представництва держави, спрямованої на реалізацію своєї зовнішньої політики [3, с. 54].

У науковій літературі термін “дипломатія” вживається в політологічному, правовому, філологічному та інших значеннях. Відповідно його зміст і призначення розкриваються з точки зору цих галузей знання. У найбільш поширеному значенні “дипломатія” є офіційною діяльністю державних органів з компетенцією у сфері міжнародних відносин, що є головними дипломатичними представниками, які реалізують зовнішню функцію держави зі встановлення і підтримки міжнародних відносин між державами, забезпечують охорону прав та інтересів держави, її юридичних і фізичних осіб за кордоном. Дипломатія і міжнародне право є невід'ємною складовою забезпечення рівноправних відносин між суб'єктами сучасного міжнародного права. Також “дипломатія” – це сукупність науково обґрунтованих засобів і методів, а також мистецтво досягнення мети держави у сфері зовнішньої політики, встановлення і підтримання відносин між державами і, особливо, ведення переговорів та укладання договорів.

Зовнішня політика і дипломатія перебувають у такому ж взаємозв'язку, як стратегія і тактика. Через дипломатію реалізують зовнішню функцію держави, охорону інтересів держави та її громадян на основі загальноновизнаних норм міжнародного права, особливо

дипломатичного і консульського. Виступаючи головним інструментом реалізації зовнішньої політики держави й одночасно продовженням її внутрішньої політики, дипломатію, як і зовнішню політику, здійснюють не лише через міністра закордонних справ і його виконавчий апарат, але й через парламент, президента, прем'єр-міністра та уряд.

Дипломатію потрібно розглядати у широкому і вузькому розумінні слова. Зокрема, в широкому сенсі дипломатію можна охарактеризувати як офіційну діяльність органів зовнішніх відносин з метою представництва суб'єкта міжнародного права, захисту мирним шляхом прав та інтересів суб'єкта міжнародного права і реалізації зовнішньополітичних функцій держави. У специфічній формі здійснюють дипломатичну діяльність міжнародні організації. Таке визначення охоплює діяльність будь-якого органу зовнішніх відносин як суб'єкта міжнародного права. Сюди входять: дипломатичне представництво, консульська установа, торгове представництво тощо.

У вузькому розумінні, дипломатія – це мистецтво ведення переговорів та укладення договорів, що ґрунтується на вивченні міжнародних відносин, історії держав, міжнародного права, існуючих традицій, конституційного права окремих держав.

Процес утворення норм міжнародного права шляхом договору, незалежно від того, які питання цей договір закріплює, є, по суті, результатом дипломатичного процесу. Він починається з переговорів між державами, в органах міжнародних організацій, на конференціях тощо. Саме під час переговорів щодо укладення міжнародного договору, у процесі дипломатичної діяльності, зумовленої такими переговорами, узгоджують взаємні компроміси та позиції різних держав і їх волі. Таке узгодження виражається в нормах міжнародного договору [4].

Разом з тим, дипломатична діяльність не є тотожною зовнішньополітичній діяльності, вона, відповідно, регулюється за допомогою норм дипломатичного права. За своїм призначенням ці норми виступають необхідним засобом встановлення, підтримання та зміцнення політичних, економічних і культурних відносин між державами незалежно від їх державного і суспільного ладу, існуючих відносин, що ґрунтуються на повазі суверенної рівності, невтручання у внутрішні справи та взаємній вигоді.

Дипломатична діяльність здійснюється через систему організаційних форм, які розділяються на внутрішньодержавні та зовнішньодержавні. До системи внутрішньодержавних органів, які беруть участь у дипломатичному процесі, відносять: парламент, главу держави, главу уряду та уряд, Міністерство закордонних справ. У свою чергу ця підсистема поділяється на дві групи органів: 1) загальної компетенції; 2) спеціальної компетенції.

Першу групу складають такі органи, які можуть вирішувати будь-які питання зовнішніх зносин держави: глава держави, уряд, глава уряду, відомство зовнішніх зносин (найчастіше воно називається міністерством закордонних справ).

Органи спеціальної компетенції відають питаннями зовнішніх зносин держави в якійсь відносно вузькій сфері. Прийнято вважати, що всі міністерства (крім

міністерства закордонних справ) і центральні відомства є такими органами, оскільки відповідно до компетенції вони здійснюють певні зовнішні функції, для чого в них створюються відділи (управління) зовнішніх зв'язків. Наприклад, таке суто внутрішнє відомство, як міністерство внутрішніх справ, з метою ефективної боротьби зі злочинністю повинне контактувати з аналогічними міністерствами в інших державах, оскільки злочинність все більше стає інтернаціональною. Тому й це міністерство є органом зовнішніх зносин держави спеціальної компетенції. Тим більше це стосується міністерств зв'язку, зовнішньої торгівлі, охорони навколишнього середовища і т. ін. [5].

Також у політичному житті демократичних держав важливу роль відіграють вищі представницькі органи – парламенти. Вони зазвичай розробляють і приймають основи зовнішньої політики держави, беруть участь у розробці й ратифікації міжнародних договорів держави, обмінюються делегаціями з парламентами інших країн, ухвалюють заяви і звернення до зарубіжних парламентів, беруть участь у міжпарламентських об'єднаннях. Разом з тим парламенти не виступають на міжнародній арені як представники держави, оскільки не можуть укласти від імені держави загальні і спеціальні конвенції, а їх офіційні заяви і звернення не накладають юридичних зобов'язань на держави.

До зовнішньодержавних належать дипломатичні представництва – постійний закордонний державний орган зовнішніх зносин, створений на основі спільної угоди однією державою на території іншої для підтримання постійних офіційних контактів. Дипломатичне представництво виступає від імені своєї країни у всіх питаннях, що стосуються відносин з іншою стороною.

Сучасна дипломатична практика використовує кілька видів дипломатичних представництв: посольство – представництво першого вищого класу, очолюване послом або тимчасово повіреним у справах; місія – представництво другого класу, очолюване посланником або повіреним у справах; постійне представництво при міжнародних організаціях; дипломатичні представництва, що мають з різних причин інші назви та особливості організації [6].

Дипломатичному представництву притаманні як загальні ознаки, що властиві будь-якому органу виконавчої влади, так і спеціальні. Загальними ознаками є наступні: дипломатичне представництво є елементом системи органів виконавчої влади та призначене для виконання певного виду державно-управлінської діяльності; має власний штат державних службовців та певну матеріальну базу; утворюється у державно-розпорядчому порядку; має певні елементи організації і діяльності: функції, завдання, повноваження, організаційну будову, форми та методи управління; має офіційне найменування та атрибути з державною символікою тощо.

Посольства є представництвами найвищого дипломатичного класу. Місії вважаються нижчими за рангом дипломатичними представництвами. Питання про те, якою має бути форма дипломатичного представництва – посольством чи місією, вирішується власне державами.

Роль дипломатії як знаряддя зовнішньої політики держави завжди була надзвичайно великою. Адже навіть між варварськими племенами існували більш-менш стабільні відносини, відбувалися переговори, укладалися угоди і союзи як економічного, так і військово-політичного характеру. Багатий матеріал для розуміння витоків дипломатії, як одного із видів державної діяльності, дає історія Стародавнього Єгипту. В одній із гробниць було знайдено зображення міністерства закордонних справ, його канцелярії та архіву, яке датується 1400 р. до н.е. Це свідчить про те, що Давній Єгипет підтримував різнобічні стосунки із сусідніми державами, а значить проводив активну дипломатичну діяльність. Тому не випадково, що перший міжнародний договір, відомий історії, було виявлено саме в Єгипті. Цей договір про союз було укладено приблизно в 1270 р. до н.е. між єгипетським фараоном Рамзесом II та царем хеттів Хатгасілем, і виконаний він був за всіма правилами дипломатичного мистецтва [7].

Однак поняття (термін) “дипломатія” походить із Стародавнього Риму, де “дипломатами” спочатку називали осіб, які мали диплом – рекомендаційну, або вірчу, грамоту, що видавалася сенатом офіційним посланникам, яких направляли у провінції імперії чи за кордон.

Класичне визначення дипломатії міститься в Оксфордському словнику англійської мови: “Дипломатія – це здійснення міжнародних відносин шляхом переговорів; сукупність засобів, що їх використовують послы й посланники з метою забезпечення переговорного процесу; праця або мистецтво дипломата”. Англійський дипломат Е. Сатоу уточнює: дипломатія – це “застосування розуму і такту з метою розвитку офіційних відносин між урядами незалежних держав за допомогою мирних засобів” [2].

Інститут дипломатії є одним із найстаріших у відносинах між державами. Він виник з розвитком стосунків між державами стародавнього світу, такими, як Ассирія, Вавилон, Єгипет, Індія, Греція і Рим. Особливо активно розвивався інститут переговорів та обмін посольствами в Єгипті. Дипломатичним листуванням у Єгипті займалася особлива державна канцелярія з іноземних справ.

У стародавні часи не існувало якихось певних юридичних правил ні стосовно ведення переговорів, ні стосовно статусу послів. Права й обов'язки дипломатичних агентів не були визначені ще й тому, що посольства не були постійні. Ведення переговорів і укладання договорів, переважно, були зумовлені випадковими обставинами, ці обов'язки поклалися на тих чи інших осіб тимчасово. А тому після виконання доручень повноваження таких місій припинялися, а агенти поверталися на батьківщину.

Подальшого розвитку інститут посольства набув під час воєн між Грецією і Персією. У період Стародавньої Греції починає формуватися багатостороння дипломатія, яку в теорії міжнародного права іноді називають “конференційною дипломатією”. Прикладом цього є проведення у 482 р. до Р. Х. у Спарті конгресу делегатів Пелопоннеського Союзу.

Як вказує Репецький В., такі відомі представники Стародавньої Греції, як Фемістокл, Арістід, Перікл,

Філіпп Македонський, які боролися за об'єднання Греції, а пізніше й за її розширення, керували військовими діями і вели переговори, всіляко використовуючи при цьому мистецтво дипломатії [8].

В епоху Середньовіччя в жорсткій боротьбі формуються національні держави. Дипломатія Середньовіччя мала італійський, а точніше, візантійський відтінок. При візантійському дворі було Відомство іноземних справ, яке підпорядковувалось Першому міністру (Magister officiorum) і складалось з великого штату, куди входили перекладачі з усіх мов. Були вироблені певні правила посольської справи, які запозичували всі держави, що мали відносини з Візантією. Посол був представником володаря і міг вести переговори лише в межах наданих йому повноважень. За перевищення повноважень послу загрожувало тяжке покарання. Нерідко посольству під виглядом формальних доручень (наприклад, поздоровлення нового царя із вступом на престол) доручалося дізнатись про відносини і настрої при чужоземному дворі. У цей період дипломатія починає поєднуватись з політичною і військовою розвідкою.

Переломним моментом в історії дипломатії і дипломатичного права стала поява постійних дипломатичних представників. Необхідність у них породила взаємовідносини міст–держав Північної Італії. Першість у цьому належить Венеції, Мілану, Неаполю і Пагузі (тепер Дубровник), а також Франції. На кінець XV ст. постійні дипломатичні представники деяких держав з'являються також у Парижі та Лондоні.

У цей період послаблюється вплив церкви у дипломатії і в структурі дипломатичних представництв. Головні посади в дипломатії стали обіймати професійні дипломати. Часто постійні посольства відкривають за допомогою трактатів.

Після укладення Вестфальського миру (1648 р.), який зафіксував систему європейської політичної рівноваги, інститут посольства набуває вже стабільної форми. Одночасно формується поняття про дипломатичний корпус як про певну корпорацію дипломатів іноземних держав, які перебувають при дворі глави держави за місцем перебування [8].

Дещо інакше відбувається процес дипломатичних відносин зі східними державами, які не лише не відчувають потреби у посольських представництвах, але й часто бояться внутрішніх конфліктів від постійної присутності іноземних дипломатичних агентів. Деякі з них хоч і погоджувалися приймати у себе постійні дипломатичні місії іноземних держав, проте, водночас, не наважувалися відряджати їх від себе.

У XVIII ст. починають виразно формуватися норми дипломатичного права, які стосуються, передусім, привілеїв та імунітетів. Ці норми передбачали непоширення кримінальної, цивільної та адміністративної юрисдикції держави перебування щодо дипломатичних представників чужоземних держав. Широко застосовується принцип "екстериторіальності" щодо житла послів і, у зв'язку з цим, право дипломатичного притулку. Одночасно розвивається і вдосконалюється дипломатична служба.

Особливо відчутний поштовх на шляху розвитку дипломатичного права мав Віденський конгрес, який відбувся 1815 р. Фактично він провів першу

кодифікацію норм цього інституту. У прийнятому Регламенті був підтверджений принцип суверенної рівності держав, якого до цього часу не дотримувалися дипломати різних держав.

Принцип суверенної рівності було закріплено у ст. 5, 6 та 7 Віденського протоколу. Згідно зі ст. 5, у всіх державах встановлювався однаковий порядок прийому дипломатичних агентів кожного класу. Причому ні родинні, ні сімейні зв'язки, ні політичні союзи між Дворами, згідно зі ст. 6 протоколу, не дають дипломатичним агентам жодних особливих переваг. Це ж стосується і політичних союзів. Старшинство решти послів встановлюється за хронологічним порядком. Цим самим було усунено гострі суперечки про старшинство у дипломатичному корпусі. Водночас потрібно зазначити, що Віденський Регламент не містить жодних положень стосовно дипломатичного корпусу.

Із 1815 р. дипломатична служба стає окремою галуззю державної служби кожної країни.

Документи, прийняті на Віденському й Аахенському конгресах, визначили загальноприйняті основи дипломатичної служби і представництва сучасних держав.

Кінець Першої світової війни засвідчив суттєві зміни, які відбулися в розвитку дипломатії. Від європейської дипломатії першість переходить до прогресивної дипломатії США. Крім цього, стара міжнародна дипломатія певною мірою була виведена з рівноваги внаслідок російської революції 1917 р. Радянський Союз заявив про свою незгоду з існуючою на той час системою міжнародного права та дипломатією. Радянська дипломатія не визнавала чинності старого звичаєвого права та договорів, укладених царським урядом. Така позиція залишила Радянський Союз осторонь від усіх найважливіших міжнародних справ, доки після Другої світової війни він не набув статусу великої держави.

Відлік нової дипломатії XX ст. вчені визначають від Версальського договору 1919 р. і створення Ліги Націй. Важливим етапом її розвитку був Паризький мирний договір 1928 р., який заборонив війну як зняряддя національної політики, але, на жаль, не став надійною перепоною для розв'язання Другої світової війни [8].

Статут ООН, створення якого ініціювали США, Велика Британія, СРСР і Китай, мав на меті внести у міжнародні відносини (а отже, і в дипломатію) право і порядок та ефективну систему колективної безпеки.

На зламі 80–90–х років XX ст. світ зазнав суттєвих змін. "Оксамитові" революції у країнах Європи, об'єднання Німецької Демократичної Республіки і Федеративної Республіки Німеччини, припинення існування СРСР призвели до розпаду соціалістичної системи. Склалася принципово нова соціально–економічна і правова основа у сфері дипломатії, яка була зорієнтована на принципи партнерства, розумного суперництва, взаємовигідного співробітництва держав у всіх галузях.

Поряд з цим активізувалися певні етнічні групи, які виявляють своє прагнення до державної самостійності та висувають на передній план складні зовнішньополітичні завдання, які неможливо сьогодні розв'язувати методами старої дипломатії. Виникли нові

спірні міжнародні проблеми, зумовлені подіями в Азії, зростає небезпека у Перській затоці, де до існуючих проблем долучилися нові на Близькому Сході.

В умовах ядерної небезпеки людство почало розуміти, що війна вже не є ефективним і прийнятним засобом вирішення спорів, і що лише переговори, тонка та вміла дипломатія можуть врятувати світ від загибелі, а існуючі міжнародні проблеми настільки ускладнилися, що вимагають участі з боку професіоналів (дипломатів) [8].

Отже, сучасна дипломатія – це насамперед діяльність щодо ведення переговорів, підписання міжнародних угод, вивчення основних тенденцій і перспектив розвитку не тільки регіональних, але й глобальних міжнародних відносин [7]. Як чинник досягнення політичного консенсусу вона безпосередньо належить до сфери зовнішньої політики і за своєю сутністю є одним із головних і найбільш ефективних засобів її здійснення.

#### Список використаних джерел

1. Консенсус політичний [Електронний ресурс] // Рагозін М. П. Демократія від А до Я. Словник–довідник / М. П. Рагозін. – Режим доступу: [http://iem.donntu.edu.ua/doc/soz/ragozin\\_slovnik/index.htm](http://iem.donntu.edu.ua/doc/soz/ragozin_slovnik/index.htm)
2. Сатоу Э. Руководство по дипломатической практике / Сатоу Э. [пер. с англ.]. – М.: Изд-во Института международных отношений, 1961. – 496 с.
3. Політологія. Навчально–методичний комплекс: Підручник / За ред. Ф. М. Кирилюка. – Київ: центр навчальної літератури, 2004. – 704 с.
4. Правовий статус дипломатичних представництв [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studentu5.com/index.php?work=1184>
5. Тимченко Л. Д. Міжнародне право. Підручник [Електронний ресурс] / Тимченко Л. Д., Кононенко В. П. – К.: Знання, 2012. – Режим доступу: [http://pidruchniki.ws/1041082249476/pravo/organi\\_zovnishnih\\_znosi\\_n\\_derzhav](http://pidruchniki.ws/1041082249476/pravo/organi_zovnishnih_znosi_n_derzhav)
6. Пронюк Н. В. Сучасне міжнародне право. Навчальний посібник [Електронний ресурс] / Пронюк Н. В. – Режим доступу: [attachment:/11/diplomaticzni\\_predstavnitstva\\_ponyattya\\_vidi\\_funktsii\\_yi.htm#456](attachment:/11/diplomaticzni_predstavnitstva_ponyattya_vidi_funktsii_yi.htm#456)
7. Гуменюк Б. І. Основи дипломатичної та консульської служби. Навчальний посібник [Електронний ресурс] / Гуменюк Б. І. – К.: Либідь, 2004. – 248 с. – Режим доступу: [http://www.big-library.com.ua/book/43\\_Osnovi\\_diplomaticnoi\\_ta\\_konsylskoi\\_slyjib/4157\\_Rozdil\\_1\\_Ponyattya\\_diplomatii\\_ta\\_diplomaticnoi\\_slyjibi](http://www.big-library.com.ua/book/43_Osnovi_diplomaticnoi_ta_konsylskoi_slyjib/4157_Rozdil_1_Ponyattya_diplomatii_ta_diplomaticnoi_slyjibi)
8. Репецкий В. М. Дипломатичне і консульське право: Підручник [Текст] / Репецкий В. М. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2006. – 372 с.

#### References

1. Konsensus politychnyj [Elektronnyj resurs] // Ragozin M. P. Demokratija vid A do Ja. Slovnik–dovidnyk / M. P. Ragozin. – Rezhym dostupu: [http://iem.donntu.edu.ua/doc/soz/ragozin\\_slovnik/index.htm](http://iem.donntu.edu.ua/doc/soz/ragozin_slovnik/index.htm)
2. Satou Je. Rukovodstvo po diplomaticheskoi praktike / Satou Je. [per. s angl.]. – M.: Izd-vo Instituta mezhdunarodnyh otnoshenij, 1961. – 496 s.
3. Politologija. Navchal'no–metodychnyj kompleks: Pidruchnyk / Za red. F. M. Kyryljuka. – Kyj'v: centr navchal'noi literatury, 2004. – 704 s.
4. Pravovyj status dyplomatychnyh predstavnyctv [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://studentu5.com/index.php?work=1184>
5. Tymchenko L. D. Mizhnarodne pravo. Pidruchnyk [Elektronnyj resurs] / Tymchenko L. D., Kononenko V. P. – K.: Znannja, 2012. – Rezhym dostupu: [http://pidruchniki.ws/1041082249476/pravo/organi\\_zovnishnih\\_znosin\\_derzhav](http://pidruchniki.ws/1041082249476/pravo/organi_zovnishnih_znosin_derzhav)
6. Pronjuk N. V. Suchasne mizhnarodne pravo. Navchal'nyj posibnyk [Elektronnyj resurs] / Pronjuk N. V. – Rezhym dostupu: [attachment:/11/diplomaticzni\\_predstavnitstva\\_ponyattya\\_vidi\\_funktsii\\_yi.htm#456](attachment:/11/diplomaticzni_predstavnitstva_ponyattya_vidi_funktsii_yi.htm#456)

7. Gumenjuk B. I. Osnovy dyplomatychnoi' ta konsul's'koi' sluzhby. Navchal'nyj posibnyk [Elektronnyj resurs] / Gumenjuk B. I. – K.: Lybid', 2004. – 248 s. – Rezhym dostupu: [http://www.big-library.com.ua/book/43\\_Osnovi\\_diplomaticnoi\\_ta\\_konsylskoi\\_slyjib/4157\\_Rozdil\\_1\\_Ponyattya\\_diplomatii\\_ta\\_diplomaticnoi\\_slyjibi](http://www.big-library.com.ua/book/43_Osnovi_diplomaticnoi_ta_konsylskoi_slyjib/4157_Rozdil_1_Ponyattya_diplomatii_ta_diplomaticnoi_slyjibi)

8. Repec'kyj V. M. Dyplomatyчне і консуль'ське право: Pidruchnyk [Tekst] / Repec'kyj V. M. – 2-ге vyd., pererob. і dop. – K.: Znannja, 2006. – 372 s.

**Grigor O.**, PhD in Public Administration, Associate Professor, doctoral, National pedagogical university, is the name of M. P. Drahomanov (Ukraine, Kyiv), [gileya.org.ua@gmail.com](mailto:gileya.org.ua@gmail.com)

#### Effective diplomacy as a factor of political consensus

*Political consensus – is not only a guarantee for sustainable economic development of the state and its neighborly relations with partner countries, but also can boost cultural potential based on the values of solidarity, non-violence and tolerance. At the same time, the political consensus – a certain state of public, collective or individual consciousness, on the basis of which its carriers are focused on a strategy of social dialogue, partnership and other communication practices. Political consensus in these practices contribute to diplomacy. As one of the most effective means and mechanisms for the acquisition of consensus diplomacy for centuries contributed to the achievement and maintenance of stability, peace and cooperation. Strong effective instrument of international law modern diplomacy is an integral part of ensuring equitable relations between the subjects of international relations.*

**Keywords:** people, politics, culture, diplomacy, political consensus.

**Григор О.**, кандидат наук по государственному управлению, доцент, докторант, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), [gileya.org.ua@gmail.com](mailto:gileya.org.ua@gmail.com)

#### Эффективная дипломатия как фактор достижения политического консенсуса

*Политический консенсус – это не только гарантия устойчивого развития экономики государства и его добрососедских связей с партнерскими странами, но и залог роста культурного потенциала на основании ценностей солидарности, ненасилия и терпимости. В то же время политический консенсус – это определенное состояние общественного, коллективного или индивидуального сознания, на основании которого его носители ориентированы на стратегию социального диалога, партнерства и другие коммуникативные практики. Достижению политического консенсуса в этих практиках способствует дипломатия. В качестве одного из наиболее эффективных средств и механизмов приобретения консенсуса дипломатия на протяжении многих веков способствовала достижению и сохранению стабильности, мира и сотрудничества. Усиленная действенными орудиями международного права современная дипломатия является неотъемлемой составляющей обеспечения равноправных отношений между субъектами международных отношений.*

**Ключевые слова:** человек, политика, культура, дипломатия, дипломатическая деятельность, политический консенсус.

\* \* \*

УДК 327.5+321.01+328.161

**Ставченко С. В.**

кандидат філософських наук, доцент,  
доцент кафедри політології, Дніпропетровський  
національний університет ім. Олесь Гончара  
(Україна, Дніпропетровськ),  
[sv-stavchenko@inbox.ru](mailto:sv-stavchenko@inbox.ru)

#### ПРЕВЕНТИВНЕ КРИЗОВЕ УПРАВЛІННЯ ЯК СПЕЦИФІЧНА ОНТОЛОГІЯ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ У ПОЛІТИЦІ

*Розкрито сутність превентивного кризового управління як специфічної онтології кризових ситуацій у політиці. Показано, що у практиці превентивного кризового управління у політиці мають застосовуватися ті підходи, які базуються на специфічній онтології кризових ситуацій. Специфіка онтологічних “розривів” і “переходів” у політиці полягає в їхніх позапредметних “зяннях”, які створюють необхідність комплексності та міждисциплінарності превентивного управління, оскільки в цій позапредметності не простежується якість одного, логічно вивіреного шляху. Навпаки, відкривається безліч різних напрямків, використання яких і породжує міждисциплінарний характер управлінської діяльності в ситуації політичної кризи. Здійснено порівняння понять “превентивне кризове управління” і “антикризовий PR”. Визначено, що превентивне кризове управління містить діагностику кризи, ідентифікацію кризи, оцінку власних ресурсів, відповідно до чого формується антикризова PR-стратегія, орієнтована на зміну ситуації або на адаптацію до неї.*

**Ключові слова:** кризове управління, кризові ситуації в політиці, онтологія кризи, антикризовий PR, превентивне кризове управління.



У кризових ситуаціях в політиці, як і в інших сферах суспільного життя, актуалізується увага до самоорганізаційних, хаотичних і непередбачуваних счеплень комунікацій, що здійснюються суб'єктом управління в пошуках виходу з нестійкого стану. Такі пошуки запроваджуються у різних напрямках, тим самим суб'єкт політичного управління виходить у "міжсферу", у сферу зав'язаних комунікативних вузлів, які є місцем зустрічі різних практик, теорій і технологій. Їх "хаотична" взаємодія доцільно вибудовує управлінський "порядок". У силу цього можна стверджувати, що управління в умовах політичної кризи характеризується як комунікативно-міждисциплінарна онтологія, оскільки лише спрямоване на калейдоскопічно змінювані і нестійкі комунікативні відносини різних сфер політичне управління може бути адекватним умовам кризи і ефективним у своїх результатах. Комунікативна онтологія управління в кризових ситуаціях, що виникають у політичній сфері, є відповіддю на зміну соціальної онтології при настанні кризи.

На сьогодні наявна ціла низка публікацій, присвячених проблемі комунікації у кризових ситуаціях, здебільшого, у межах досліджень з проблематики соціальних комунікацій, зв'язків із громадськістю (pr, public relations). Зокрема, проблема кризової комунікації як технології превентивного кризового управління досліджувалася у працях таких зарубіжних авторів, як Дж. Даулінг, Т. Кумбс, Дж. Ларкін, М. Реджестер, Т. Селлау, М. Сіджер, Д. Старгс, Р. Улмер, С. Фінк, К. Хеаріт, К. Херманн, а також вітчизняних дослідників А. Арсеньєвої, М. Гундаріна, В. Королька, В. Мойсєєва, М. Федотової, Ф. Шаркова, В. Горбатенка, О. Гусак, О. Дадькової, О. Запорожця, В. Крутька, П. Олещука, Г. Почепцова, Т. Пояркової, Л. Тимофєєвої, Є. Тихомирової та ін. Проте наявні доробки у сфері кризових комунікацій здебільшого стосуються перебігу криз та особливостей взаємодії з пресою у кризових ситуаціях, у той час як політичні кризи, як правило, функціонують як дискурсивний феномен, тобто тема для загальносуспільного обговорення, а не лише основа для журналістських розслідувань.

Мета даної статті полягає в розкритті сутності превентивного кризового управління як специфічної онтології кризових ситуацій у політиці.

У широкому значенні кризове (антикризове) управління – це загальна управлінська діяльність в організації з переведення її з нестійкого стану (стагнація, колапс) у рівноважний збалансований стан. У вузькому значенні антикризове управління – це короточасні управлінські дії в масштабах усієї організації чи достатньо тривалі управлінські дії в одному з її елементів [5, с. 16].

У реальному політичному управлінні онтологія кризи базується насамперед на розумінні та знанні того, що політична криза має дві основні складові:

1) удар по репутації суб'єкта політичного управління, його організації, власності, фінансів та інших ресурсів;

2) потенційна можливість оновлення, а при грамотному використанні нових можливостей – і

прорив на новий рівень розвитку суб'єкта політичного управління.

Зважаючи на процесуальний характер кризових ситуацій у політиці, кризове управління можна презентувати як послідовну сукупність таких етапів (напрямів) (див.: [1]):

– кризове планування (crisis planning) – робота в некризовій ситуації з тим, щоб некризову ситуацію трансформувати в передкризову, тобто створити об'єктивні умови для виникнення кризи-перелому;

– кризовий контроль (crisis controlling) – робота в передкризовій ситуації з тим, щоб на практиці реалізувати об'єктивні передумови до кризи, тобто зробити так, щоб ситуація переросла в кризу;

– кризова дія (crisis action) – практичне ініціювання кризи на підставі повністю готових передумов, дії безпосередньо в момент кризи і відразу після неї;

– кризове реагування (crisis reaction) – робота в посткризовій ситуації, коли криза-перелом уже відбулася і необхідно найбільш повно закріпити її наслідки, не дати ситуації повернутися в колишній, докризовий стан.

Тобто, з одного боку, кризове управління – це не лише запобігання кризам, але також і їх планування, ініціювання, контролювання і закріплення вигідної замовнику посткризової ситуації, а з іншого – кризове управління визначається не морально-етичними нормами, а інтересами замовника.

На думку Р. Хіта, оперативна модель кризового управління складається з чотирьох частин: попередження, вартість, рятування та відновлення. Перша складова кризового консалтингу полягає, таким чином, в профілактиці можливих кризових процесів на основі аналізу ресурсів організації, а також аналізу ймовірних збитків. Друга складова – вартість – присвячена сприянню усвідомлення ймовірності виникнення кризових процесів у даній організації, зокрема, за допомогою тренування персоналу. На стадії актуалізації кризи задіяний елемент "рятування", яка заснована на продуманих заздалегідь та відкоригованих ситуаційних планах кризової ситуації, попередження ескалації кризи та нейтралізації наслідків кризи. Заключною фазою кризового управління за участю консультантів є відновлення ефективного управління організацією, оцінка наслідків кризи та досвіду попередження та управління кризовою ситуацією в даній організації [9, с. 112–134]. Тобто превентивне кризове управління в основному зосереджене на початковій фазі процесу керування кризою, проте не обмежується лише цим. При цьому варто враховувати типи кризового управління в умовах потенційно можливої кризи та кризи, що настала. З огляду на визначені тенденції кризових явищ необхідно створити системи превентивного управління, які спрямовані на аналіз індикаторів кризи та виявлення її причин і факторів для своєчасного попередження або мінімізації масштабів можливих кризових процесів. У процесі превентивного управління відбувається аналіз кризових тенденцій, розробка планів як у безкризовий, так і у кризовий період функціонування суб'єкта політичного управління. Система превентивного управління спрямована на забезпечення стабільного розвитку організації (див.: [11]).

Враховуючи цілі кризового управління, а саме: 1) прогнозування криз, 2) швидке припинення кризи, 3) обмеження шкоди, 4) відновлення довіри до організації” [10, с. 374], можна виділити п’ять етапів у процесі керування кризою. На першому етапі здійснюється визначення потенційних проблем, які можуть так чи інакше зачепити організацію та її імідж. Враховуються зміни і тенденції в різних сферах соціальності і науки – в економіці, інноваційних технологіях, політиці, потоковому русі інформації тощо. Це – етап діагностики кризи за допомогою галузевого і ситуаційного моніторингу. На другому етапі формулюються проблеми, які вишикують по мірі їх важливості для організації. Потім розробляються різні варіанти стратегій дій, реалізація яких здійснюється на наступному етапі, коли організація повідомляє громадськість про свою позицію. На заключному етапі відбувається оцінка програми, ефектів і результатів досягнення цілей організації.

Усі перераховані етапи слугують для превентивного реагування. Цілі та етапи кризового менеджменту узгоджуються із тенденціями розвитку різних галузей теоретичних знань і практики організаційної роботи на основі принципу міждисциплінарності.

З огляду на синергетичне уявлення про кризу кризові періоди у політиці характеризуються розривами темпоральності: минуле більше не задовольняє, а майбутнього ще немає, і сьогодні так би мовити “провисає”, втрачає предметну стійкість, визначеність, наочність і логічність розвитку. Відкривається безліч рівних можливостей у подальшому русі, вибрати з яких відповідний напрям (або кілька напрямків) належить управлінській політиці. Визначальним в онтології кризи є гнучкість, нестійкість, невизначеність і відкритість майбутнього, безперервність руху в спробах пошуку визначеності. У сталому (стабільному) стані онтологія репрезентується “з’яннями”, “розривами”, “переходами”. Останнє визначається не як переходи від чогось визначеного і зрозумілого до іншого такого ж зрозумілого у своїй однолінійній логіці, а як самі “переходи”, їх “миготіння” і “пульсація”, коли зникає предметний ґрунт і залишається “з’яння”.

У комунікативному аспекті онтологія кризи розкривається як превентивне кризове управління. Для з’ясування сутності комунікативної онтології кризових ситуацій у політиці доцільно порівняти зміст концептів “превентивне кризове управління” та “превентивний кризовий PR”. Тут можна виділити три принципові позиції.

Перша позиція постулює, що, як стверджує Євген Пашенцев, антикризовий PR – це “важлива складова широкого комплексу заходів у рамках кризового управління” [4, с. 164]. Цієї ж думки додержується Г. Е. Афанасьєв, стверджуючи, що антикризовий PR варто розуміти як синонім проблемного управління, яке є частиною кризового менеджменту. На його думку, “саме словосполучення “кризовий PR” часто замінюється на “issues management”, що можна вільно перекласти як “менеджмент актуальних проблем”. Ця діяльність визначається як “здатність розуміти, мобілізувати, координувати та спрямовувати всі стратегічне і політичне планування функціонування компанії” [1, с. 11]. У цьому аспекті див.: [6–7].

Друга позиція орієнтується на рівнозначність сфери антикризового PR і кризового управління. Б. Л. Борисов, додержуючись цієї позиції, стверджує, що тут можна “говорити про зони взаємопроникнення цих двох сфер знання, деяку технологічну схожість у прийомах. Кризовим явищем не можна керувати за допомогою одних лише PR–методів, але й без їх допомоги зробити це досить складно” [2, с. 143]. На думку М. Н. Бичкової та Я. М. Веберової, деякі технології кризового управління в частині роботи з недопущення виникнення кризи, нейтралізації її наслідків для компанії та мінімізації втрат, викликаних кризою, перетинаються з технологіями антикризового PR, але мають принципову відмінність з ними в цілях [3, с. 156].

Третя позиція визначає, що кризове управління є частиною сфери зв’язків з громадськістю. О. М. Чуміков, додержуючись цієї позиції, стверджує: “Інформаційно–комунікаційні проблеми вирішують структури і фахівці, які працюють у сфері зв’язків з громадськістю, де виділяється особливий розділ – кризове управління (crisis management)” [8, с. 39].

Таким чином, незважаючи на відмінність вищезазначених позицій, у всіх визначеннях наголошується на пов’язаність антикризового PR і кризового управління. І дійсно, предметом антикризового PR є репутація компанії, і всі його технології спрямовані на використання сприятливої репутації для недопущення або подолання кризи, підтримки або поліпшення репутації в ситуації кризи або створення такої репутації при ефективному використанні кризи. Створення сприятливої репутації компанії – це тривалий і постійний процес, що передбачає крім іншого і демонстрацію соціальної відповідальності, певну публічність тощо. Оскільки PR–діяльність у цілому спрямована на гармонізацію суспільних відносин, то важко уявити, що антикризовий PR як вид PR–діяльності буде ігнорувати морально–етичні норми, бути закритою сферою, мати на меті лише отримання прибутку, що він є лише інструментом конкурентної боротьби і передбачає створення кризових ситуацій з метою дискредитації або “виведення з гри” інших представників галузі.

Антикризовий PR є самостійною сферою діяльності, комплексом вискоелективних технологій, які орієнтовані на підготовку до кризи, її прогнозування, запобігання та створення антикризового плану, своєчасне виявлення і управління нею, регулювання її наслідків. Тому стосовно антикризового PR превентивним реагуванням будуть дії, що здійснюються в передкризову фазу, з метою попередження небезпечного розвитку подій.

Превентивне кризове управління є частиною антикризового PR, яка включає до себе діагностику кризи, з метою її виявлення в передкризову фазу, коли передумови помітні тільки експертам і вона ще не стала надбанням широкої громадськості. Саме тут відбувається ідентифікація кризи, оцінка власних ресурсів, відповідно до чого формується антикризова PR–стратегія, орієнтована на зміну ситуації, або на адаптацію до неї. Адекватність ідентифікації можлива лише за умови розуміння складності, комплексності, багатоаспектності, міждисциплінарності кризової онтології. Управління в цьому випадку “знімає” ці

онтологічні характеристики і на їх основі буде власну онтологію. У цьому полягає основна методологічна установка превентивного управління. Метою превентивного реагування є недопущення небезпечного розвитку подій, які можуть завдати шкоду репутації компанії [3, с. 156–157].

Превентивне кризове управління вимагає приділяти особливу увагу специфіці антикризових комунікацій, яка виникає у зв'язку з тим, що в ситуації кризи особливо помітними стають хаотичні спроби самоорганізації комунікативних відносин, їх різні конфігуративні зчеплення і переплетення. На думку М. Н. Бичкової та Я. М. Веберової, антикризові комунікації відносяться до кризового реагування, а комунікації в умовах превентивного реагування відрізняються від них за змістом, а не за формою [3, с. 159].

Таким чином, у практиці превентивного кризового управління у політиці мають застосовуватися ті підходи, які базуються на специфічній онтології кризових ситуацій. Специфіка онтологічних “розривів” і “переходів” у політиці полягає в їхніх позапредметних “з'яннях”, які створюють необхідність комплексності та міждисциплінарності превентивного управління, оскільки в цій позапредметності не простежується якогось одного, логічно вивереного шляху. Навпаки, відкривається безліч різних напрямків, використання яких і породжує міждисциплінарний характер управлінської діяльності в ситуації політичної кризи.

#### Список використаних джерел

1. Афанасьев Г. Э. Crisis management (краткий курс) [Текст] / Г. Э. Афанасьев. – М. : Crisis Management Group, 1998. – 44 с.
2. Борисов Б. Л. Технологии рекламы и PR [Текст] / Б. Л. Борисов. – М. : Фаир–пресс, 2001. – 624 с.
3. Бычкова М. Н. Комплексный подход к превентивному управлению кризисом: антикризисное управление и антикризисный PR [Текст] / М. Н. Бычкова, Я. М. Веберова // Вестник Томского государственного университета. Сер. Философия. Социология. Политология. – 2008. – №3 (4). – С.153–161.
4. Пашенцев Е. Н. Паблик рилейшнз: от бизнеса до политики [Текст] / Е. Н. Пашенцев. – М. : ФинПресс, 2002. – 368 с.
5. Попов Р. А. Антикризисное управление [Текст] / Р. А. Попов. – М. : Высш. школа, 2004. – 429 с.
6. Ставченко С. В. Керування проблемами як антикризова технологія [Текст] / С. В. Ставченко // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Дніпропетровськ, 20 грудня 2013 р.): у 5-х частинах. – Д.: ТОВ “Інновація”, 2013. – Ч. IV. – С.203–205.
7. Ставченко С. В. Керування проблемами як різновид превентивних технологій антикризового управління в політиці [Текст] / С. В. Ставченко // Вісник Дніпропетровського університету. Сер. Філософія; соціологія; політологія. – 2014. – Т.22, №9/2, вип.24 (1). – С.145–150.
8. Чумиков А. Н. Связи с общественностью [Текст] / А. Н. Чумиков. – М. : Дело, 2001. – 296 с.
9. Хит Р. Кризисное управление для руководителей и менеджеров [Текст] / Р. Хит. – М. : Лори, 2004. – 486 с.
10. Шижкина М. А. Паблик рилейшнз в системе социального управления [Текст] / М. А. Шижкина. – СПб. : Изд-во “Паллада-медиа”, СЗРЦ “Русич”, 2002. – 444 с.
11. Massey J. E. Managing organizational legitimacy: Communication strategies for organizations in crisis [Text] / J. E. Massey // Journal of Business Communication. – 2001. – Vol.38. – P.153–182.

#### References

1. Afanasyev G. E. Crisis management (kratky kurs) [Text] / G. E. Afanasyev. – M., 1998. – 44 s.
2. Borisov B. L. Tekhnologii reklamy i PR [Text] / B. L. Borisov. – M., 2001. – 624 s.

3. Bychkova M. N., Veberova Ya. M. Kompleksny podkhod k preventivnomu upravleniyu krizisom: antikrizisnoye upravleniye i antikrizisny PR [Text] / Bychkova M. N. // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Filosofiya, sotsiologiya, politologiya. – 2008. – №3. – S.153–161.

4. Pashentsev Ye. N. Pablik rileyshnz: ot biznesa do politiki [Text] / Ye. N. Pashentsev. – M., 2002. – 368 s.

5. Popov R. A. Antikrizisnoye upravleniye [Text] / R. A. Popov. – M., 2004. – 429 s.

6. Stavchenko S. V. Keruvannya problemamy yak antykrizova tekhnologiya [Text] / S. V. Stavchenko // Aktual'ni problemy sotsial'no-humanitarnykh nauk: Materialy III Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi z mizhnarodnoyu uchastyu. – D., 2013. Ch. IV. – S.203–205.

7. Stavchenko S. V. Keruvannya problemamy yak riznovyd preventyvnykh tekhnolohiy antykrizovoho upravlinnya v politysi [Text] / S. V. Stavchenko // Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya: Filosofiya; sotsiolohiya; politolohiya. – 2014. – T.22, №9/2, vyp.24 (1). – S.145–150.

8. Chumikov A. N. Svyazi s obshchestvennostyu [Text] / A. N. Chumikov. – M., 2001. – 296 s.

9. Khit R. Krizisnoye upravleniye dlya rukovoditeley i menedzherov [Text] / R. Khit. – M., 2004. – 486 s.

10. Shishkina M. A. Pablik rileyshnz v sisteme sotsialnogo upravleniya [Text] / M. A. Shishkina. – SPb., 2002. – 444 s.

11. Massey J. E. Managing organizational legitimacy: Communication strategies for organizations in crisis [Text] / J. E. Massey // Journal of Business Communication. – 2001. – Vol.38. – P.153–182.

*Stavchenko S. V., PhD (Philosophy), associate professor, associate professor of department of political science of Oles Honchar Dnepropetrovsk national university (Ukraine, Dnepropetrovsk), sv-stavchenko@inbox.ru*

#### Preventive crisis management as a specific ontology crisis in policy

*The essence of preventive crisis management as a specific ontology crisis in politics is revealed. It is shown that in the practice of preventive crisis management in politics should apply those approaches based on specific ontology crises. Specificity ontological “gaps” and “transitions” in politics is their extradisiplinary “hiatus” that create the need for an integrated and multidisciplinary preventive control, as in this extradisiplinary not seen any single, logical calibrated way. On the contrary, offers a lot of different directions, and the use of which gives rise to the interdisciplinary nature of management activities in a situation of political crisis. Compared that the concepts of “preventive crisis management” and “anti-crisis PR”. Determined that preventive crisis management includes diagnosis of the crisis, the crisis identification, assessment of own resources, in accordance with which formed the anti-crisis PR-oriented strategy to change the situation or to adapt to it.*

**Keywords:** crisis management, crisis in politics, ontology crisis, crisis management, anti-crisis PR, preventive crisis management.

*Ставченко С. В., кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры политологии, Днепропетровский национальный университет им. Олеса Гончара (Украина, Днепропетровск), sv-stavchenko@inbox.ru*

#### Preventivnoye krizisnoye upravlenie kak spetsificheskaya ontologiya krizisnykh situatsiy v politike

*Раскрыта сущность превентивного кризисного управления как специфической онтологии кризисных ситуаций в политике. Показано, что в практике превентивного кризисного управления в политике должны применяться те подходы, основанные на специфической онтологии кризисных ситуаций. Специфика онтологических “разрывов” и “переходов” в политике заключается в их внепредметных “з’яниях”, которые создают необходимость комплексности и междисциплинарности превентивного управления, так как в этой внепредметности не прослеживается какого-то одного, логично выверенного пути. Наоборот, открывается множество различных направлений, использование которых и порождает междисциплинарный характер управленческой деятельности в ситуации политического кризиса. Осуществлено сравнение понятий “превентивное кризисное управление” и “антикризисный PR”. Определено, что превентивное кризисное управление содержит диагностику кризиса, идентификацию кризиса, оценку собственных ресурсов, в соответствии с чем формируется антикризисная PR-стратегия, ориентированная на изменение ситуации или на адаптацию к ней.*

**Ключевые слова:** кризисное управление, кризисные ситуации в политике, онтология кризиса, антикризисный PR, превентивное кризисное управление.

\* \* \*

**Ткач Т. Я.**

аспірантка кафедри міжнародних організацій та дипломатичної служби, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), may-t@mail.ru

### ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ СТИХІЙНИХ ЛИХ

*Метою дослідження, поданого у статті, є виявлення особливостей здійснення гуманітарної діяльності в операціях із подолання наслідків стихійних лих. Використавши історичний метод, автор розглядає еволюцію міжнародного співробітництва у сфері ліквідації наслідків стихійних лих. Звернувшись до системного методу, автор продемонстрував зв'язок між існуючим типом системи міжнародних відносин і розвитком механізмів подолання наслідків стихійних лих. Використовуючи нормативний метод, автор подав детальний аналіз нормативно-правових джерел міжнародного публічного права, які регулюють здійснення гуманітарної діяльності під час стихійних лих. У статті подаються концептуальні підходи до визначення терміну "стихійне лихо", на основі чого були сформульовані ознаки, за якими міжнародне співтовариство може застосовувати механізм проведення гуманітарної операції із ліквідації наслідків стихійного лиха. Автор подає головні відмінності між гуманітарною діяльністю в умовах стихійного лиха та під час збройного конфлікту.*

**Ключові слова:** гуманітарна діяльність, стихійне лихо, катастрофа, гуманітарна допомога, міжнародні організації, ООН.

У науковій статті розглядається гуманітарна діяльність міжнародного співтовариства з ліквідації наслідків стихійних лих (природних катастроф). Діяльність міжнародного співтовариства з подолання наслідків стихійних лих відрізняється від дій під час гуманітарних криз, викликаних збройними конфліктами і має ряд особливостей, дослідження яких і виступає метою даної наукової статті.

Дана проблематика залишилась поза увагою вітчизняних дослідників. Проте існують закордонні дослідники, які аналізують гуманітарну діяльність в умовах стихійних лих. Найбільш ґрунтовною науковою працею виступає "Політика захисту: межі гуманітарної діяльності" Елізабет Ферріс [1], хоча основний акцент робиться на політику захисту в умовах стихійних, а "захист" відповідно є дещо ширшим від поняття "гуманітарної діяльності". Кантон Люсьєн у своїй роботі "Менеджмент в умовах надзвичайних ситуацій: концепції, стратегії для ефективних програм" [2] в основному досліджує наявні практичні механізми, залишаючи поза увагою концептуально-теоретичні основи гуманітарної діяльності в умовах стихійних лих.

Попри достатню зрозумілість терміну, у міжнародному праві не існує загальноприйнятого визначення стихійного лиха чи катастрофи. Чітка детермінація цього поняття необхідна у даному дослідженні для визначення тих ситуацій, за яких ООН застосовує механізм надання допомоги з подолання наслідків стихійних лих.

У політологічній літературі поширена така дефініція катастрофи: Катастрофи – це надзвичайні ситуації, які потребують термінової гуманітарної допомоги міжнародної спільноти з метою позбавлення людей страждань [3]. Наведене вище визначення не надає повного уявлення і є досить обмеженим, адже існує невелика кількість держав, що стикаються із катастрофами, але здатні самостійно без допомоги світової спільноти ліквідувати наслідки цих лих.

Термінологічний словник по лексиці, присвяченій зниженню ризику виникнення лих дає таке визначення:

лихо(рос. Бедствие, англ. disaster)– подія, яка серйозно порушує життя місцевих громад і суспільства в цілому, є причиною жертв серед населення, а також великого матеріального, економічного або екологічного збитку [4]. Лиха часто характеризують як результат поєднання таких факторів:уразливості до виникнення лих, існуючих параметрів уразливості; та нестачі потенціалу або заходів, спрямованих на зниження або подолання потенційних негативних наслідків лих. Вплив катастроф може включати в себе загибель людей, отримання ними травм, зараження захворюваннями та інші негативні наслідки для фізичного, психічного і соціального добробуту людей, пошкодження майна, знищення активів, втрата робочих місць, соціальні та економічні потрясіння і завдання шкоди навколишньому середовищу. Тому, наприклад, і поширення епідемії холери на Гаїті виступає наслідком землетрусу.

Для характеристики заходів з подолання наслідків стихійних лих використовується поняття "потенціал", що передбачає поєднання всіх сильних сторін, факторів і ресурсів, наявних у місцевого населення, які можна використовувати для подолання негативних наслідків лих. Потенціал може включати інфраструктуру і матеріальні кошти, здатність суспільства до адаптації, а також людські знання, навички і такі характеристики суспільства як соціальні взаємини, лідерство і управління. Потенціал подолання – це здатність людей, організацій і систем протистояти несприятливим умовам, надзвичайним ситуаціям, або стихійним лихам і здійснювати керівництво заходами з подолання негативних наслідків, використовуючи всі наявні знання та ресурси [5, р. 243]. Потенціал подолання вимагає постійного інформування, ресурсів і відповідного рівня управління як у звичайний час, так і під час криз або при виникненні надзвичайних ситуацій. Потенціал подолання сприяє зниженню ризику виникненню лих.

На базі оцінки потенціалу країни міжнародні організації приймають рішення про масштаби гуманітарної допомоги, яку вони планують надати.Оцінка потенціалу – це термін, що позначає процес, в рамках якого потенціал будь-якої групи аналізується у зіставленні з бажаними цілями і виявляються недоліки потенціалу для вжиття заходів щодо усунення цих недоліків. Чим більшим є потенціал, тим менше допомоги світового співтовариства знадобиться цій країні.

Якщо порівняти потенціал Гаїті та Японії,то очевидним буде, що в останньої потенціал набагато вище, це доводить і об'єми допомоги, які ООН надає цим двом країнам. Цілком зрозуміло, що Гаїті більш уразлива до стихійних лих. Сам термін "уразливість" передбачає характеристики та умови, притаманні громаді, системі або майну, які підвищують їх сприйнятливість до руйнівного впливу загрози. Існує безліч аспектів уразливості, обумовлених різними матеріальними, соціальними, економічними і екологічними чинниками. У числі прикладів можна навести низьку якість проектування та будівництва будівель, недостатню захищеність цінного майна, низьку інформованість і обізнаність громадськості, недостатнє усвідомлення офіційними установами

ризиком і важливості заходів готовності, а також нехтування методами раціонального природокористування. Тим не менш факт взаємозалежності між уразливістю та між рівнем економічного розвитку країни не можна довести. Рівень уразливості істотно коливається в рамках однієї спільноти і з плином часу [5, р. 45].

Так переживши певне стихійне лихо, уряди країн здатні оцінити прогалини у національному механізмі запобігання появи стихійних лих та вжити заходів, які б знизили потенціал уразливості. Так після руйнівного цунамі на узбережжі Шрі-Ланки, ланкійський уряд створив систему раннього оповіщення та моніторингу на океані, тому можна констатувати, що потенціал уразливості Шрі-Ланки дещо знизився.

Лиха (англ. disasters) зазвичай класифікують за критерієм причин, внаслідок яких виникло чи інше лихо. Відповідно, лиха поділяють на два типи: ті, що виникли внаслідок діяльності людини і природні катастрофи чи стихійні лиха. Катастрофи, які виникли внаслідок людської діяльності в свою чергу поділяються на: ті, що виникли випадково чи через недбалість і ті, що сталися внаслідок навмисних дій. До першого типу відносять технологічні і виробничі катастрофи. Сюди належить катастрофа на Чорнобильській Атомній Електростанції. А до другого типу належать катастрофи викликані військовими конфліктами. Сюди також відносять надзвичайно небезпечну діяльність людини, наприклад: випробування чи використання ядерної зброї чи космічна діяльність [6, с. 56]. У таких випадках руйнуються ключові моделі взаємодії всередині держави в економічній та соціальних сферах.

Стихійні лиха виникають неочікувано, і наслідки цих лих важко передбачити. Натомість гуманітарні катастрофи викликані збройними конфліктами чи політичною нестабільністю розвиваються досить повільно, і до того ж аналізуючи хід того чи іншого збройного чи політичного конфлікту доволі легко спрогнозувати, коли виникне така ситуація, коли необхідним стане втручання світової спільноти з надання гуманітарної допомоги [7, р. 36]. Але наслідки таких ситуацій зазвичай довготермінові і тому гуманітарна допомога зазвичай надається тривалий час. Гуманітарна діяльність з подолання наслідків стихії має екстремний характер.

У світі відзначається тривожне збільшення частоти виникнення стихійних лих. За даними Міжнародної бази даних з надзвичайних лих і Міжнародної стратегії зменшення небезпеки лих частота виникнення, тривалість і масштаби стихійних лих значно збільшилися за останні 40 років. У 2010 році відбулося понад 370 стихійних лих, у результаті яких загинули 300 тисяч чоловік [8]. Щорічні економічні втрати, пов'язані зі стихійними лихами в середньому становили 75,5 млрд. доларів США в 1960-х роках, показника у 138,4 млрд. доларів США витрати досягли в 1970 році, 213,9 млрд. доларів США в 1980 році і 659,9 млрд. доларів США – 1990 [6, р. 28].

Країни з низьким і середнім рівнем розвитку є особливо уразливими. Бідність і погане управління лежать в основі уразливості від наслідків надзвичайних ситуацій та стихійних лих. Країни з низькими

показниками розвитку та високою економічною залежністю від сировинного виробництва історично переживали наслідки стихійних лих багато тяжче, ніж розвинені країни. У 2003 році стихійні лиха привели до 75000 смертей у всьому світі. Найбільше жертв стихійних лих виявилось в країнах з низьким або середнім рівнем розвитку. Це пояснюється високим потенціалом уразливості, низьким потенціалом подолання [1, р.212].

У цьому контексті варто наголосити, що гуманітарна діяльність міжнародних організацій, в тому числі ООН, мають доповнювати діяльність національних урядів у царині подолання наслідків стихійних лих.

Стихійні лиха негативно впливають на економіку, знижуючи продуктивність, зменшуючи можливості заробітку та пошкоджуючи засоби виробництва, наприклад, орні землі стають непридатними для засіву, гинуть свійські тварини, руйнуються заводи і підприємства малого бізнесу. Сім'ям з найбільш вразливих населення, які втрачають засоби для існування внаслідок стихійного лиха важко оговтатися від його побічних ефектів.

В період з 1980 по 2000 рік, в середньому на день приходилося 184 смертей, пов'язаних з небезпечними природними явищами, 53% з них відбулися в країнах з низьким рівнем розвитку. Економічні втрати в результаті стихійних лих у 20 разів більше (у відсотках від ВВП) у країнах, що розвиваються, ніж у розвинених країнах [9, р. 34].

Зважаючи на постійну динаміку збільшення кількості стихійних лих актуалізується значення гуманітарної діяльності міжнародних організацій. Дії з надання допомоги щодо ліквідації наслідків стихійних лих мають на меті зробити людські життя після катастрофи такими, якими вони були до неї. Хоча ці дії і мають добрі наміри, все ж вони можуть у деяких випадках призвести до того, що стан, коли на меті ставиться лише створення можливостей для виживання, збережеться, тому і гуманітарна діяльність має бути короткотерміною, в іншому випадку наслідки катастроф не будуть ліквідовані, а гуманітарні проблеми ще більше посиляться. Саме з цієї причини гуманітарні проблеми у певних країнах потім стають світовими гуманітарними проблемами, тобто відбувається транснаціоналізація проблем.

Тільки в двадцятому столітті держави почали активно співпрацювати у подоланні наслідків, спричинених стихійними лихами. Перші приклади такої співпраці припадають на XVIII століття. Саме тоді європейці почали приймати відповідні закони, які мали на меті створення умов та правових для колективної боротьби з епідеміями. Заходи з зупинення розповсюдження інфекції не обмежувалися національними кордонами, і впроваджувалися цілими групами держав, які страждали від інфекцій. Однак, боротьба з стихійними лихами чи епідеміями не мала на той час значної ваги у діяльності міжнародних акторів. Населення страждало тоді набагато більше від наслідків збройних конфліктів. Тому і основна гуманітарна діяльність була направлена на допомогу жертвам збройних конфліктів. Не дивно, що пізніше акцент таких універсальних організацій, як Ліга Націй і Організація Об'єднаних Націй був саме на запобігання

військових конфліктів та мінімізації їх шкідливого впливу [10, р. 87].

У жодному з документів Ліги Націй, заснованої в 1919 році, не було передбачено надання гуманітарної допомоги у разі виникнення стихійних лих. Ситуація змінилася зі створенням Організації Об'єднаних Націй у 1945 році та її спеціалізованої установи Всесвітньої організації охорони здоров'я у 1948 році. Програмна діяльність цих організації передбачала заходи з надання гуманітарної допомоги уряду будь-якої країни, що постраждала від стихійних лих. Протягом кількох десятиліть ООН зосередила свої зусилля на діяльності з підтримання миру, проте, починаючи з 1970-х ООН все більше і більше ресурсів направляла на надання надзвичайної допомоги країнам, що розвиваються для боротьби з епідеміями та голодом.

Із зростанням частоти виникнення стихійних лих посилювалася і необхідність до створення певних структур в межах ООН, які були б відповідальні за проведення гуманітарної діяльності в умовах ліквідації наслідків стихійних лих.

У 1971 Генеральна Асамблея ООН приймає резолюцію №2816, яка передбачає створення посади Координатора з надання допомоги у випадку виникнення стихійних лих [11, р.42]. Таким чином у 1971 році було засноване Бюро координатора ООН з надання допомоги у випадку виникнення стихійних лих зі штаб-квартирою в Женеві.

В умовах протистояння двох наддержав під час Холодної війни ефективне співробітництво між державами-членами ООН у сфері надання допомоги для ліквідації наслідків стихійних лих було неможливим. Найчастіше у цей період гуманітарну допомогу постраждалим від стихії країнам надавала та наддержавна, яка вважала постраждалу країну сферою свого впливу. Тому і розвиток системи реагування на стихійні лиха пригальмувався і формування повноцінних механізмів взаємодії на координації діяльності міжнародних акторів розпочався лише після розпаду біполярної системи міжнародних відносин.

90-ті роки ХХ століття були проголошені десятиліттям зменшення небезпеки виникнення стихійних лих. Саме в цей період були оформлені основні принципи здійснення гуманітарної діяльності в умовах стихійних лих.

Наступним кроком до створення системи реагування на стихійні лиха стала резолюція 46/182 про зміцнення заходів реагування ООН в умовах складних надзвичайних ситуацій і стихійних лих у 1991 році [12].

Суверенні держави несуть головну відповідальність за захист і допомогу жертвам надзвичайних ситуацій у межах їх власних кордонів. Як зазначено в резолюції 46/182 Генеральної Асамблеї ООН: "Кожна держава зобов'язана в першу чергу піклуватися про жертви стихійних лих та інших надзвичайних ситуацій, що відбуваються на її території. Тому постраждала держава відіграє головну роль у процесі ініціювання, організації, координації і надання гуманітарної допомоги в межах своїх територій" [13].

Резолюція 46/182 Генеральної Асамблеї наголошує, що у період стихійного лиха національний суверенітет постраждалої держави не має бути порушений. Таким

чином гуманітарна допомога може надаватися лише за згодою та проханням постраждалої країни [13].

Потенціал держави подолати наслідки стихійного лиха та її позиція щодо необхідності залученні гуманітарних акторів є тими факторами, які і визначають чи буде даній постраждалій країні надана гуманітарна допомога, проведена гуманітарна операція за участі міжнародного співтовариства. Сама постраждала держава має право визначати свою роль, яку відграватиме національний уряд у подоланні наслідків катастрофи, роль та рамки участі інших міжнародних акторів: міжнародних організацій, інших держав чи збройних сил інших держав.

Як приклад, після землетрусу 2005 року в Пакистані, активна співпраця між пакистанським урядом та міжнародними організаціями, роль пакистанських військових у зусиллях з надання допомоги дозволили вдало провести гуманітарну операцію та уникнути нової хвилі смертей, що могла виникнути, якби не вдалося завершити першу фазу відновлення до наступу холодів. Іноді навпаки політичне керівництво прагне відвернути увагу міжнародного співтовариства від внутрішньої ситуації, тому уряд не допускає гуманітарних акторів на свою територію, уникаючи характеристики внутрішньої ситуації як стихійного лиха.

Вищезгадана резолюція передбачала заснування посади Координатора з надзвичайної допомоги для виконання координаційних і посередницьких функцій у зв'язку з гуманітарними надзвичайними ситуаціями. Як результат Координатор з надзвичайної допомоги отримав ранг заступника Генерального секретаря з гуманітарних питань. В якості координаційних механізмів та інструментів на допомогу Координатору надзвичайної допомоги був створений Міжорганізаційний постійний комітет. Саме у 1991 році була розроблена Процедура заклику до спільних дій і заснований Центральний надзвичайний оборотний фонд. На момент початку функціонування Фонду капітал становив 50 млн. \$ США. Генеральний секретар ООН створив Департамент з гуманітарних питань з відділеннями в Нью-Йорку і Женеві для надання Координатору надзвичайної допомоги інституційної підтримки.

У 1998 Департамент з гуманітарних питань перетворюється на Управління з координації гуманітарних питань, в зв'язку з чим уточнюється його мандат.

У 2006 у структурі СЕРФ з'являється механізм субсидування в обсязі 450 млн. \$ США, і фонд перейменовується в Центральний фонд реагування на надзвичайні ситуації.

Після завершення Холодної війни, ООН почала виділяти значні ресурси на задоволення потреб жертв, постраждалих від стихійних лих. У 1991 році Генеральна Асамблея ООН почала здійснення програми під назвою Міжнародне десятиріччя зменшення небезпеки стихійних лих і прийняла відповідну резолюцію, що закликає світове співтовариство зосередити увагу на попередженні стихійних лих та надзвичайних ситуацій. У той же час, Організація Об'єднаних Націй створила Управління з координації гуманітарних питань (УКГП).

До кінця 2004 року, 80% країн світу, внесли поправки до внутрішнього законодавства, імплементувавши норми, покликанні сприяти покращенню міжнародної координації з надання допомоги країнами, постраждалими від стихійних лих. Крім того були розроблені стратегії з підготовки країн для самостійного подолання наслідків стихійних лих[14].

Практично вся гуманітарна допомога від ООН фінансується за рахунок добровільних внесків держав, урядових та неурядових організацій, окремих фізичних і юридичних осіб.

Процес боротьби зі стихійними лихами складається з кількох фаз, кожна з яких вимагає різного спектру заходів. Однак весь процес можна звести до трьох основних фаз: передкризову фазу, фазу надзвичайного стану і посткризову фазу.

Акцент у передкризовій фазі робиться на зниження рівня вразливості суспільства, яке може постраждати від наслідків потенційних стихійних явищ.

Заходи для досягнення цієї мети можуть включати визначення ризиків, застосування будівельних норм і правил, земельного зонування, а також структурних заходів, таких як будівництво гребель проти повеней, заходи націлені на запобігання виникненню надзвичайних ситуацій, пом'якшення наслідків стихійних лих і забезпечення готовності національних урядів до боротьби зі стихією.

До передкризової фази відносять і попередження надзвичайних ситуацій. Сюди входять всі заходи, спрямовані на недопущення перетворення природних явищ у стихійні лиха. На вищезгаданій фазі вживаються заходи щодо пом'якшення впливу стихійних лих. Пом'якшення включає заходи, що вживаються для обмеження негативного впливу небезпечних природних явищ і пов'язаних з ними екологічних і техногенних катастроф. Прикладами пом'якшення можна назвати реконструкцію будівель або установка протипаводкових дамб, та прийняття відповідних правових норм, які могли б забезпечити виконання передбачених заходів. Також на передкризовій фазі забезпечується готовність до надзвичайних ситуацій, заходи, вжиті для забезпечення ефективного реагування на наслідки стихійних лих. Заходи забезпечення готовності, включають, наприклад: розробку планів евакуації, системи раннього попередження, створення складів з предметів першої необхідності, які можуть стати у пригоді у випадку стихійного лиха [15, р. 302].

Наступною фазою є фаза самої надзвичайної ситуації. Цей етап, як правило, нетривалий і може проходити за кілька днів або тижнів. Першим компонентом є дії у відповідь на надзвичайну подію. Вони включають заходи, прийняті безпосередньо до і після впливу стихійних лих. Сюди відносять відповідні заходи спрямовані на порятунок життя і захисту власності, і що включають в себе пошук і порятунок людей, надання надзвичайної продовольчої допомоги, житла, медичної допомоги. Ефективність реагування на стихійні лиха в значній мірі залежить від рівня підготовленості, який забезпечується на докризовій фазі.

На посткризовій фазі відбувається перехід від надання надзвичайної допомоги до відновлення та

поступового розвитку регіону чи країни. Отож, відновлення, тобто процес, що сприяє поверненню суспільства до звичного способу життя, може виявитися тривалим, а в деяких випадках може тягнутися до десяти років або більше. Типовими видами діяльності в рамках даного етапу виступають відновлення основних структур, які надають численні послуги населенню, що сприятиме поверненню до нормального життя, а також довгострокові заходи реконструкції, в тому числі відбудова будівель та інфраструктури, які були зруйновані в результаті стихійного лиха.

Наступним етапом виступає етап розвитку. Заходи, передбачені цим етапом, покликані імплементувати висновки, зроблені з всього процесу подолання наслідків стихійного лиха у подальшу національну політику для уникнення таких ситуацій чи пом'якшення у можливому наслідків стихійних лих.

Коли уряд певної держави не може ефективно подолати наслідки стихійного лиха, такі міжнародні актори як держави чи міжнародні організації можуть надати допомогу постраждалій країні. Важливо те, що найчастіше надання гуманітарної допомоги розпочинається саме на кризовій фазі, коли особливо проявляється нездатність національних урядів самостійно подолати катастрофічні наслідки. У більшості випадків гуманітарна діяльність триває і на постконфліктній фазі. Крім того міжнародні організації, як правило, намагаються і після відновлення країни чи регіону надавати допомогу для зниження рівня уразливості країни, щоб у подальшому допомога міжнародних організацій не знадобилася.

Гуманітарна діяльність з подолання наслідків стихійних лих відрізняється від гуманітарної діяльності під час збройних конфліктів своїм екстремим характером. Виникнення стихійного лиха не можливо передбачити, тому мобілізація ресурсів міжнародного співтовариства потрібна як найшвидше, тоді як під час збройних конфліктів можливо спрогнозувати коли саме гуманітарна криза досягне тих масштабів, коли допомога міжнародної спільноти стане необхідною. Тому і під час гуманітарних операцій із ліквідації наслідків стихійних лих найбільше проявляються прогалини в існуючому механізмі здійсненні гуманітарної діяльності міжнародними організаціями системи ООН.

#### Список використаних джерел

1. Ferris G. Elizabeth. The Politics of protection: the limits of humanitarian action / Ferris G. Elizabeth. – Washington, D.C., Brookings Institution Press, 2011. – 395 p.
2. Canton Lucien G. Emergency management: concepts and strategies for effective programs/ Canton Lucien G. – Wiley–Interscience, 2007. – 349 p.
3. Терминологический словарь ООН по снижению риска бедствий (2009) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.unisdr.org/files/7817\\_UNISDRTerminologyRussian.pdf](http://www.unisdr.org/files/7817_UNISDRTerminologyRussian.pdf)
4. Резолюция Генеральной Ассамблеи 67/231. Международное сотрудничество в области гуманитарной помощи в случае стихийных бедствий – от оказания чрезвычайной помощи до развития [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N12/492/48/PDF/N1249248.pdf?OpenElement>
5. Cahill Kevin M. The Pulse of Humanitarian Assistance (International Humanitarian Affairs)/ Cahill Kevin M. – Fordham: UnivPr, 2007. – 314 p.
6. Coppola D. P. Introduction to International Disaster

- Management/ Coppola D. P. – Elsevier, 2011. – 576 p.
7. Cahill Kevin M. Basics of international humanitarian missions/ Cahill Kevin M. – Fordham: UnivPr, 2004. – 291 p.
8. Australian Government Humanitarian Action Policy (January 2005) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ausaid.gov.au
9. Haddow G. Introduction to Emergency Management/ Haddow G., Bullock J., Damon P. Coppola. – Butterworth: Heinemann, 2010. – 424 p.
10. Haddow George D. Introduction to emergency management / George D. Haddow, Jane A. Bullock, Damon P. Coppola. – Butterworth–Heinemann, 2007. – 474 p.
11. Harsh K. Gupta. Disaster management/ Harsh K. Gupta. – Universities Press, 2003. – 152 p.
12. Резолюція Генеральної Асамблеї 67/87. Укрепление координации в области чрезвычайной гуманитарной помощи Организации Объединенных Наций [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N12/483/84/PDF/N1248384.pdf?OpenElement>
13. Резолюція Генеральної Асамблеї 46/182 от 19 декабря 1991 года. Укрепление координации в области чрезвычайной гуманитарной помощи ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/587/14/IMG/NR058714.pdf?OpenElement>
14. Гуманитарная деятельность ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://penza.chamber.ru/mejdunarodnie-otnosheniya/gumanitarnaya-deyatelnost-oon.html>
15. Burkholder B.T. Evolution of complex disasters/ Burkholder B.T. – Lancet, 1995. – 346 p.

### References

1. Ferris G. Elizabeth. The Politics of protection: the limits of humanitarian action / Ferris G. Elizabeth. – Washington, D.C., Brookings Institution Press, 2011. – 395 p.
2. Canton Lucien G. Emergency management: concepts and strategies for effective programs/ Canton Lucien G. – Wiley–Interscience, 2007. – 349 p.
3. Terminologicheskuy slovar OON po snizeniyu riska bedsviy (2009) [Elektronuy resurs]. – Rezum dostypu: [http://www.unisdr.org/files/7817\\_UNISDRTerminologyRussian.pdf](http://www.unisdr.org/files/7817_UNISDRTerminologyRussian.pdf)
4. Rezolucia Generalnoy Assamblei 67/231. Mezhdynarodnoye sotrudnichestvo v oblasti gumanitarnoy pomoschi v slucheye stihiynyuh bedstviy – ot okazaniya chrezvuchaynoy pomoschi do razvitiya [Elektronuy resurs]. – Rezum dostypu: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N12/492/48/PDF/N1249248.pdf?OpenElement>
5. Cahill Kevin M. The Pulse of Humanitarian Assistance (International Humanitarian Affairs)/ Cahill Kevin M. – Fordham: Univ Pr, 2007. – 314 p.
6. Coppola D. P. Introduction to International Disaster Management/ Coppola D. P. – Elsevier, 2011. – 576 p.
7. Cahill Kevin M. Basics of international humanitarian missions/ Cahill Kevin M. – Fordham: Univ Pr, 2004. – 291 p.
8. Australian Government Humanitarian Action Policy (January 2005) [Elektronuy resurs]. – Rezum dostypu: www.ausaid.gov.au
9. Haddow G. Introduction to Emergency Management/ Haddow G., Bullock J., Damon P. Coppola. – Butterworth: Heinemann, 2010. – 424 p.
10. Haddow George D. Introduction to emergency management / George D. Haddow, Jane A. Bullock, Damon P. Coppola. – Butterworth–Heinemann, 2007. – 474 p.
11. Harsh K. Gupta. Disaster management/ Harsh K. Gupta. – Universities Press, 2003. – 152 p.
12. Rezolucia Generalnoy Assamblei 67/87. Ukrepleniye koordinacii v oblasti chrezvuchaynoy gumanitarnoy pomoschi OON [Elektronuy resurs]. – Rezum dostypu: <http://daccess-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N12/483/84/PDF/N1248384.pdf?OpenElement>
13. Rezolucia Generalnoy Assamblei 46/182 ot 19 dekabrya 1991 goda. Ukrepleniye koordinacii v oblasti chrezvuchaynoy gumanitarnoy pomoschi OON [Elektronuy resurs]. – Rezum dostypu: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/587/14/IMG/NR058714.pdf?OpenElement>
14. Gumanitarnaya deyatelnost OON [Elektronuy resurs]. – Rezum dostypu: <http://penza.chamber.ru/mejdunarodnie-otnosheniya/gumanitarnaya-deyatelnost-oon.html>
15. Burkholder B.T. Evolution of complex disasters/ Burkholder B.T. – Lancet, 1995. – 346 p.

*Tkach T. Y., PhD student International Organizations and Diplomatic Service Chair, Institute of International Relations, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kiev), may-t@mail.ru*

### The characteristics of humanitarian action in case of natural disasters

*The aim of the research presented in this article is to define the features of the humanitarian action in operations aimed at overcoming the impacts of natural disasters. Using the historical method, the author examines the evolution of international cooperation in disaster response. Turning to the systemic method, the author defines a link between existing type of international relations system and the development of mechanisms to manage disasters. Using normative method, the author gives a detailed analysis of legal sources of international public law that governs the implementation of humanitarian actions during disasters. The conceptual approaches to the definition of “disaster” are stated forth in the article. Taking into consideration that conclusions the author states grounds on which the international community may apply the mechanism of humanitarian operations to overcome disaster impacts. The author depicts the main differences between humanitarian activities in case of natural disasters and during armed conflict.*

**Keywords:** humanitarian action, disaster, emergency, humanitarian assistance, international organizations, the UN.

*Tkach T. Ya., аспирантка кафедры международных организаций и дипломатической службы, Институт международных отношений Киевского национального университета им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), may-t@mail.ru*

### Обсуждение осуществления гуманитарной деятельности в условиях стихийных бедствий

*Целью исследования, представленного в статье, является определение особенностей проведения гуманитарной деятельности в операциях по преодолению последствий стихийных бедствий. Используя исторический метод, автор рассматривает эволюцию международного сотрудничества в сфере ликвидации последствий стихийных бедствий. Обратившись к системному методу, автор продемонстрировал связь между существующим типом системы международных отношений и развитием механизмов преодоления последствий стихийных бедствий. Используя нормативный метод, автор подал детальный анализ нормативно-правовых источников международного публичного права, которые регулируют осуществление гуманитарной деятельности при стихийных бедствиях. В статье подаются концептуальные подходы к определению термина “стихийное бедствие”, на основе чего были сформулированы признаки, по которым международное сообщество может применять механизм проведения гуманитарной операции по ликвидации последствий стихийного бедствия. Автор подает главные различия между гуманитарной деятельностью в условиях стихийного бедствия и во время вооруженного конфликта.*

**Ключевые слова:** гуманитарная деятельность, стихийное бедствие, катастрофа, гуманитарная помощь, международные организации, ООН.

\* \* \*

УДК 321:316.77:659,4

**Штельмашенко А. Д.**  
здобувач кафедри державного управління,  
Київський національний університет  
ім. Тараса Шевченка  
(Україна, Київ), [anast\\_d-u@mail.ru](mailto:anast_d-u@mail.ru)

### Визначення та проблеми ІНТЕРПРЕТАЦІЇ “БРЕНДУ ДЕРЖАВИ” В КОНТЕКСТІ ІНФОРМАЦІЙНО–КОМУНІКАЦІЙНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

*Подано визначення основних понять “бренд” та “імідж” держави на базі дослідження основних підходів і систематизації розрізних досліджень в галузі брендингу та іміджології країн у західних і вітчизняних наукових розробках. Імідж країни є вужчим поняттям і позначає образ, на який намагаються впливати з метою його видозміни. Тоді як бренд держави передбачає реалізацію позитивних характеристик держави з метою отримання прибутку, що з одного боку, споріднює його з іміджем, а з іншого, розмежує за сферою та метою реалізації. Автор розглядає метод формування міжнародного рейтингу брендів держав і пропонує власне розуміння досліджуваних категорій, на підставі проаналізованого наукового матеріалу.*

**Ключові слова:** бренд, імідж, державний брендинг, індекс національного бренду, методологія.

На сучасному етапі розвитку науки в галузі механізмів державного управління дослідження, присвячені питанням формування “бренду держави”, є досить затребуваними, однак разом із тим виникли нові



методологічні та гносеологічні наукові виклики, відповіді на які ще належить знайти. Зокрема, систематизувати та класифікувати наукові розробки щодо понять “бренд”, “імідж” та “образ” держави.

Проблеми формування бренду держави розглядалися у дослідженнях закордонних учених Р. Хермана, Р. Джервіса, С. Хантінгтона, Д. Скара, О. Холсті, російських – Е. Галумова, Д. Замятіна, І. Кісельова, В. Панаріна. В Україні наукові розвідки в галузі формування бренду належать Г. Почепцову, В. Бебику, О. Бойко, О. Щурко, Т. Нагорняку. Однак попри великий пласт наукових розробок у цій галузі, залишаються питання, які вивченні недостатньо.

Наше завдання – дати визначення основних понять “бренд” та “імідж” держави на базі дослідження основних підходів і систематизації розрізнених досліджень в галузі брендингу та іміджології країн у західних і вітчизняних наукових розробках.

Термін “бренд” для вітчизняної наукової школи не новий, однак навіть науковці іноді вживають поняття “бренд” і “торгова марка” як синоніми. Торгова марка – це знак, символ, малюнок чи їхнє поєднання, призначені для ідентифікації товарів, тоді як бренд має викликати стійкі позитивні асоціації в сегменті цільової аудиторії [9, с. 5].

У цілому категорію “бренд” пов’язують із сукупністю певних знаків, символів та асоціацій, що формують образ товару (послуг) чи власне суб’єкта господарювання, який виробляє товари, надає певні послуги, виконує роботи тощо. У сфері права бренд визначають як знак для товарів та послуг, комерційне найменування та об’єкти авторського права і промислової власності, які пов’язані з певними товарами чи послугами, що виробляються або надаються певним суб’єктом господарювання. Тобто, торговельна марка, поряд з іншими об’єктами інтелектуальної власності, є лише однією з складових частин бренду [3, с. 9].

Бренд як об’єкт правового регулювання – це складний засіб індивідуалізації учасників цивільного обороту, товарів та послуг, що складається з основних та додаткових елементів (сукупності об’єктів права інтелектуальної власності), представлених у візуальній, звуковій, ароматній, тактильній та смаковій формах, які у своїй сукупності та взаємодії створюють уявлення про виробника, його товари чи послуги у свідомості третіх осіб, свідчать про відомість виробника, його товарів чи послуг, що ним позначені та безпосередньо впливають на рівень споживання товарів або послуг. Основні елементи бренду (торговельні марки, комерційні найменування, географічні назви, а також доменне ім’я в мережі Інтернет, яке тотожне з комерційним найменуванням, торговельною маркою, географічною назвою) характеризуються стабільністю у використанні (торговельні марки, комерційні найменування, географічні зазначення, доменні імена), а додаткові – характеризуються динамічністю застосування (слогани, корпоративні герої, музичні логотипи та інші, перелік яких не має вичерпного характеру) [8, с. 8].

Ці загальні уявлення про бренд і брендинг можна поширити (звичайно з певними модифікаціями) і до бренду держави: на етапі проголошення незалежності держава набуває юридичного статусу, стає суб’єктом

міжнародного права, затверджуються її державні символи – герб, символіка, прапор, гімн (тобто формується держава як торгова марка), бренд держави формується тоді, коли вона стає надбанням громадськості, її починають сприймати як унікальне державне утворення. Ці уявлення залежать від особливостей культури суспільства чи окремих її складових – субкультур і тому можна говорити про різні бренди країни, актуалізовані в різних національних культурах (субкультурах) [5, с. 226].

У науковій літературі як синоніми терміна “бренд держави” використовується низка понять – “образ”, “імідж”, – що є не зовсім коректним. Бренд держави – це комплексна торговельна пропозиція, емоційно сильна торговельна марка, що має не тільки назву і дизайнерське рішення, а й цілий комплекс асоціацій та ідентифікацій через які сприймається споживачами [1, с. 221].

Державний брендинг розглядається у змістовному плані як сукупність знаково-символьних складових, відносно усталених стереотипних іміджів певної країни, а в процесуальному вимірі – як діяльність органів державної влади, інших суб’єктів політичного процесу зі створення, управління та оцінювання бренду держави. Системні визначається як образ певної політичної системи, партій, політиків і державних діячів, який відповідає реальності та пов’язаний з об’єктивними інтересами нації і характеризується унікальними ознаками. У вертикальному зрізі бренд держави співвідноситься з поняттями “імідж країни” та “образ держави”, однак це не тотожні поняття [10, с. 16–18].

Перші системні дослідження бренду держави в 1965 р. розпочали дослідники Р. Шулер та К. Райерсон, які довели, що бренд країни-виробника товару здійснює потужний вплив на поведінку споживачів. У 1970 р. А. Нагашим здійснив спробу науково обґрунтувати значення бренду держави, порівнявши споживачську поведінку японців і американців відносно іноземних продуктів. Бренд країни в його дослідженні визначався за допомогою 20 семантичних диференційних запитань, які належали до п’яти вимірів: ціна і вартість; сервіс і технічне забезпечення; реклама і репутація; дизайн і стиль; профіль споживача [12, с. 7].

Різноманітні аспекти впливу бренду держави на споживачську поведінку досліджували Дж. Йохансон, М. Хан, Дж. Лайфелд, Р. Еттенсон, Г. Гес, С. Хонг, Н. Пападопулос, М. Уолл та інші. Серед російських науковців питання державного брендингу розробляють Н. Адріанова, Ю. Маркіна, Н. Денисова, І. Шабаліна, І. Важеніна та інші.

Дослідження привабливості регіонів, міст і політичних інститутів є складовою частиною досліджень в галузі брендингу країни. Однак основоположником методологічного підходу бренд-ідексації держав називають С. Анхольта, який аналізує чинники, що впливають на привабливість країн (культура, туристична привабливість, політика, економіка, соціальний клімат тощо), укладав рейтинги привабливості країн, виставляючи кількісне значення кожної з досліджуваних держав, перетворюючи таким чином країну на бренд, який можна більш чи менш успішно реалізувати на політичних, економічних й інших міжнародних ринках. У 1996 р. С. Анхольт увів у

науковий обіг термін “національний бренд”, поклавши початок низці науково–практичних досліджень у галузі державного управління та міжнародного маркетингу. Використовуючи технології брендингу держав і вважаючи, що держави самі по собі є впливовими брендами на світовому ринку, дослідник консультував уряди багатьох країн щодо планування зовнішньої та внутрішньої політики, розробки стратегій національного розвитку, інвестиційної й інноваційної діяльності, які сприяли би підвищенню конкурентоспроможності країн на світовому ринку [2, с. 56–59].

Імідж держави – це сукупність емоційних і раціональних уявлень, що випливають із зіставлення всіх ознак країни, власного досвіду та чуток, що впливають на створення певного образу. Усі перераховані чинники дозволяють при згадуванні назви відразу ж вибудувати цілий ланцюг асоціацій стосовно певної країни [6, с. 30].

Імідж країни є комплексним поняттям, яке включає багато складників: географічний образ, політичний, релігійний, спортивний, персоніфікований образи тощо. Дослідник О. Щурко виділяє внутрішні та зовнішні чинники, які впливають на формування позитивного іміджу країни. До внутрішніх належать чинники, пов’язані з процесами історичного та культурного розвитку, а також діяльністю держави та суспільства в різних галузях. Серед них важливе значення мають етнічні стереотипи сприйняття інших суспільств і держав, на основі досвіду міжнародного спілкування, і окремої особи (члена суспільства), і історичної пам’яті (історичного досвіду) нації, сприйняття “Себе”, “Іншого”, “Інакшого”, “Чужого” (які впливають на самоусвідомлення Я) [13, с. 18–20].

На думку Т. Мельникової, структура іміджу держави включає такі компоненти: умовно–статичні (об’єктивні) характеристики, які визначаються деякою “даністю”; умовно–динамічні характеристики, які змінюються в процесі трансформації країни; характеристики–константи, історично сформовані національні образи–символи, пов’язані з географічними, історико–культурними, етнорелігійними та іншими особливостями [11, с. 86].

І. Лябухов як фактори, що впливають на формування іміджу держави, визначає: систему державних інститутів, ефективність її функціонування, іміджі окремих інститутів цієї системи та їх керівників; політичну систему (ступінь її демократичності, прозорості, ефективності, а також наявність проблемних моментів – корумпованості, бюрократизму тощо); правову систему (ступінь її розвиненості, реалізація права, ступінь розбіжності декларованих прав і гарантій з реалізованими); економічну систему в широкому сенсі [11, с. 88].

Не дивлячись на те, що національний брендинг є відносно новим інструментом, він вже застосовується в низкою країн, таких як США, Великобританія, Канада, Китай, Японія, Південна Корея, ПАР, Нова Зеландія і в більшості країн західної Європи. Передові позиції в основному займають розвинуті країни, в той же час в останні роки у зв’язку з кризовими явищами у світовій економіці показники в більшості країн погіршилися. Так більшість розвинених країн, включаючи Японію,

Італію, Німеччину і Францію, помітно погіршили свої показники в Anholt–GfK Roper Nation Brands Index. Передову позицію рейтингу займає США. У той же час існує тенденція до скорочення розриву між іміджем розвинених країн. По суті, єдиною країною з верхньої десятки рейтингу, яка продовжує зміцнювати свої позиції залишається США. Це один рейтинг національних брендів представлений британською транснаціональною консалтинговою компанією Brand Finance, яка спеціалізується в галузі аудиту та оцінки вартості брендів. The Brand Finance Nation Brands 100, являє собою оцінку сили впливу та цінності бренду. В рамках рейтингу розглядаються 100 країн. Таке дослідження базується на методі звільнення від роялті, який в основному використовується при оцінці комерційних брендів. Він припускає, що у разі використання країною бренду за договором ліцензії вона повинна виплачувати власнику ліцензії роялті. Так як бренд належить самій країні, то сума потенційних роялті і є оцінкою вартості бренду. Роялті розраховується виходячи з секторів економіки країн у співвідношенні з прогнозами економічного зростання країн та можливими ризиками. В результаті виводиться кількісний показник вкладу національного бренду в економіку країни. Країнам присвоюються літерні категорії від AAA, що відповідає дуже сильному національному бренду, до DDD, що свідчить про відсутність такого. Згідно даним індексом України відноситься до країн з найбільш динамічно зростаючою вартістю національних брендів. Наприклад, у 2012 році вона зайняла 45 місце рейтингу (53 місце в 2011), вартість національного бренду була оцінена в 124 млрд. \$ США і присвоєна категорія BBB. Національний брендинг, також як і “класичний” має свої атрибути. Крім герба, прапора і гімну, які в разі деяких країн вже стали невід’ємною частиною їх брендів, існують також певні впізнавані силуети і кольору. Такі, як наприклад, італійський “чобіт”, силует Ейфелевої вежі і безліч інших. Останнім часом країни почали активно створювати і використовувати свої логотипи в туристичній галузі. Так останнім часом туристичні логотипи з’явилися у таких країн як Молдова, Чехія та Білорусь. В даний момент в Україні також розробляється туристичний бренд, оскільки потенціал нашої країни в цій галузі може дозволити створити точку зростання вітчизняної економіки [4].

Певна річ, що доки країна знаходиться в стані фактичної війни – про формування бренду складно говорити, оскільки ситуація на Сході країни потужно впливає на стан економіки, який є важливим складником національного бренду. Зокрема, навіть кредити від Міжнародного валютного фонду, які має отримати Україна, на думку експертів, не вплинуть на курс долара. Стабілізувати ситуацію на валютному ринку зокрема й в економіці загалом зможе лише мир.

Виходячи з виділених особливостей і розглянутого матеріалу, можна зробити висновки щодо співвіднесення понять “бренд” та “імідж” держави. Імідж країни є вужчим поняттям і позначає образ, на який намагаються впливати з метою його видозміни. Тоді як бренд держави передбачає реалізацію позитивних характеристик держави з метою отримання

прибутку, що з одного боку, споріднює його з іміджем, а з іншого, розмежує за сферою та метою реалізації.

Українська наукова школа не зводиться методологію до конкретних методик, як це прийнято на Заході, їй відводиться самостійна роль. Підхід до дослідження та відповідна методика зумовлюються певною теорією, її вихідними положеннями, постулатами, що бере за основу дослідник. Тому для подальшої наукової розробки проблеми формування бренду держави надзвичайно важливо чітко розмежувати поняття “бренду” та “іміджу”.

#### Список використаних джерел

1. Адилова Л. Ф. Механізми трансформації іміджа / Л. Ф. Адилова. – М., 2007. – 422 с.
2. Анхольт С. Бренд Америка / С. Анхольт. – М.: “Добрая книга”, 2010. – 232 с.
3. Замятин Д. Н. Власть пространства и пространство власти: географические образы в политике и международных отношениях / Д. Н. Замятин. – М., 2004. – 433 с.
4. Кузнецова Ю. А. Национальный брендинг как инструмент повышения конкурентоспособности страны / Ю. Кузнецова [Електронний ресурс]. – <http://www.sworld.com.ua/konfer33/254.pdf> – Груд. – 2014.
5. Нагорняк Т. Країна як бренд. Національний бренд “Україна” / Т. Нагорняк // Стратегічні пріоритети. – К., 2008. – №4 (9). – С.220–227.
6. Образы и имиджи в дискурсе национальной идентичности. – М., 2012. – 226 с.
7. Огилви Д. Тайны рекламного двора. Советы старого рекламиста / Д. Огилви. – М.: “Ассоциация работников рекламы”, 2000. – 107 с.
8. Панасюк А. Ю. Термин “імідж”: почему говорят неправильно / А. Ю. Панасюк. – М., 2006. – 180 с.
9. Панрухин А. Маркетинг территорий / А. Панрухин. – СПб., 2006. – 416 с.
10. Романенко Ю. Мифология конфликта, или конфронтация образов / Ю. Романенко // Конфликтология. – СПб., 2004. – №2. – С.15–20.
11. Семченко О. А. Іміджева політика України / О. А. Семченко. – К., 2014. – 272 с.
12. Циганкова Т. Глобальний бренд країни у сучасних технологіях торговельно-маркетингової діяльності / Т. Циганкова. – К., 2011.
13. Щурко О. Образ держави: структура, чинники формування й трансформації / О. Щурко [Електронний ресурс]. – [http://fhn.fhum.info/pdf/77/77\\_3-16.pdf](http://fhn.fhum.info/pdf/77/77_3-16.pdf) – Груд. – 2014.

#### References

1. Adylova L. F. Mekhanyzmy transformatsyy ymydzh / L. F. Adylova. – M., 2007. – 422 s.
2. Ankholt S. Brend Ameryka / S. Ankholt. – M.: “Dobraia knyha”, 2010. – 232 s.
3. Zamiatyn D. N. Vlast’ prostranstva y prostranstvo vlasty: heograficheskiye obrazy v polytyke y mezhdunarodnykh otnosheniya / D. N. Zamiatyn. – M., 2004. – 433 s.
4. Kuznetsova Yu. A. Natsyonal’nyy brendingh kak ynstrument povysheniya konkurentosposobnosti strany / Yu. Kuznetsova [Elektronnyy resurs]. – <http://www.sworld.com.ua/konfer33/254.pdf> – Hrud. – 2014.
5. Nahorniak T. Kraina iak brend. Natsional’nyy brend “Ukraina” / T. Nahorniak // Stratehichni priorytety. – K., 2008. – №4 (9). – S.220–227.
6. Obrazy y ymydzh y v dyskurse natsyonal’noy ydentychnosti. – M., 2012. – 226 s.
7. Ohylvy D. Tajny reklamnoho dvora. Sovety staroho reklamysta / D. Ohylvy. – M.: “Assotsyatsiya rabotnykov reklamy”, 2000. – 107 s.
8. Panasiuk A. Yu. Termyn “ymydzh”: pochemu hovoriat’ nepravyln’no / A. Yu. Panasiuk. – M., 2006. – 180 s.
9. Panrukhyh A. Marketynh terrytoryj / A. Panrukhyh. – SPb., 2006. – 416 s.
10. Romanenko Yu. Myfolohiya konflykta, yly konfrontatsiya obrazov / Yu. Romanenko // Konflyktolohya. – SPb., 2004. – №2. – S.15–20.

11. Semchenko O. A. Imidzheva polityka Ukrainy / O. A. Semchenko. – K., 2014. – 272 s.

12. Tsyhankova T. Hlobal’nyy brend krainy u suchasnykh tekhnolohiiakh torhovel’no–marketynhovoi diial’nosti / T. Tsyhankova. – K., 2011.

13. Schurko O. Obraz derzhavy: struktura, chynnyky formuvannia j transformatsii / O. Schurko [Elektronnyy resurs]. – [http://fhn.fhum.info/pdf/77/77\\_3-16.pdf](http://fhn.fhum.info/pdf/77/77_3-16.pdf). – Hrud. – 2014.

*Shtelmashenko A. D., PhD student, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), anast\_d-u@mail.ru*

#### Definition and problems of interpretation of “brand of the state” in the context of information, communication and political modernization

*The article presents the definitions of basic concepts of “brand” and “image” of the state on the basis of studies of the main approaches and organize disparate research in the field of branding and imageology countries in Western and domestic scientific research. Image is a narrower concept and refers to the image, which is trying to influence the purpose of its modification. While the brand state provides for the implementation of positive characteristics of the state for the purpose of making a profit on the one hand, in common with his image, and on the other, distinguishes in scope and purpose of implementation. The author considers the method of formation of the international ranking of brands and offers his own understanding of the studied categories, on the basis of analyzing the scientific material.*

**Keywords:** brand, image, branding State, national brand index methodology.

*Штельмашенко А. Д., соискатель кафедры государственного управления, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), anast\_d-u@mail.ru*

#### Определение и проблемы интерпретации “бренда государства” в контексте информационно-коммуникационной и политической модернизации

*Представлены определения основных понятий “бренд” и “имидж” государства на базе исследования основных подходов и систематизации разрозненных исследований в области брендинга и имиджелогии стран в западных и отечественных научных разработках. Имидж страны является узким понятием и обозначает образ, на который пытаются влиять с целью его видоизменения. Тогда как бренд государства предусматривает реализацию положительных характеристик государства с целью получения прибыли, с одной стороны, роднит его с имиджем, а с другой, разграничивает по сфере и цели реализации. Автор рассматривает метод формирования международного рейтинга брендов государств и предлагает собственное понимание исследуемых категорий, на основании проанализированного научного материала.*

**Ключевые слова:** бренд, имидж, государственный брендинг, индекс национального бренда, методология.

\* \* \*

УДК 328.

**Макаренко Л. П.**

кандидат політичних наук, доцент,  
докторант кафедри політичних наук, Київський  
національний університет ім. Тараса Шевченка  
(Україна, Київ), Liliya876@mail.ru

#### ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ В СФЕРІ КОМУНІКАЦІЙ

*Стрімке поширення електронних засобів масової комунікації в останні десятиліття спричинило справжню революцію у сфері суспільних відносин. Інтенсивний розвиток комунікаційних технологій суттєво полегшив збереження і поширення інформації, а також зумовив формування глобального інформаційного простору, до якого включені політичні, економічні, правові, освітні інститути, соціальні групи та окремі особистості. Йдеться про глобальну трансформацію індустріального суспільства в інформаційно-комунікаційне, що супроводжується не лише проникненням комунікаційних технологій в усі сфери життєдіяльності суспільства, виникненням і розвитком якісно нового типу комунікаційних структур і процесів, але й глибоким переосмисленням місця і ролі комунікації в суспільному житті і, зокрема, в сфері політико-владних відносин. Чому ж в Україні владні комунікації донині не займають належного місця в політичній системі, здійснюються безсистемно та неефективно? Чи не з цієї причини політична система опинилася в глибокій кризі? Відповідь на ці питання і є метою даної статті. Проаналізувавши наявні регулятивні механізми комунікативної діяльності та форми взаємодії держави з громадськістю, робиться висновок, що в Україні відсутнє системне регулювання комунікативної діяльності з боку держави. Більше того, держава все ще тягнє до інформування, а не комунікування. Всі задекларовані форми взаємодії з громадськістю носять формальний характер, а думка і воля суспільства не враховуються при прийнятті владних рішень. Проблема політичної комунікації в Україні полягає не в тому, чи існує бачення комунікативної стратегії, чи знають як, і чи вміють її побудувати. Питання полягає в тому – чи хочуть можновладці діалог?*

*Ключові слова:* політична комунікація, діалог, державна комунікативна політика, громадські експертизи, громадські ради, недержавні громадські організації.

Сьогодні інформація розглядається як один із найважливіших ресурсів розвитку сучасного суспільства разом з матеріальними, енергетичними і людськими. Влада знань та інформації стає вирішальною також в управлінні суспільством, відтісняючи на другий план вплив грошей і державного примусу. Про це писав відомий американський філософ А. Тоффлер: саме знання та інформація надають сучасній владі вищий рівень якості та високу ефективність, дозволяють “досягти бажаних цілей, мінімально витрачаючи ресурси; переконати людей в їх особистій зацікавленості в цих цілях; перетворити противників на союзників”, а ще він додає, що “на відміну від куль і бюджетів знання не може бути витрачене”[7].

Інформаційно-комунікаційні технології за останні два-три десятиліття якісно змінили образ світу. Інформаційно-комунікаційна сфера поступово виокремилася в самостійну, з власними інститутами, нормами, стійкими відносинами і зв'язками. Сьогодні ця сфера стала визначальним чинником перетворень в економіці, політиці, культурі. Створюючи власні механізми і технології спілкування, вона якісно змінює форми організації влади і саме обличчя політичного простору як світу в цілому, так і окремих держав. У процесі комунікації суспільства, влади та її інститутів формуються нові ціннісні орієнтири, відносини, політичні норми й цілі.

Незаперечним фактом є те, що інформація може стати чинником порозуміння, зближення, консолідації, узгодження інтересів різних суспільних груп всередині кожної конкретної країни і суверенних держав на міжнародній арені. Так само, вона може бути причиною конфліктів, ворожнечі, розбрату та розрухи, якщо останнє входять в коло інтересів певних соціальних сил або, навіть, держав. Інформаційна війна, на думку вчених, здатна завдавати ударів сильніших і масштабніших, ніж конфлікти збройні.

Комунікацію ні в якому разі не слід ототожнювати з поширенням інформації. Помилковою є думка, що передача повідомлення (інформації) рівноцінна донесенню змісту цього повідомлення до певного адресата.

Інформація – це передача того чи іншого повідомлення від відправника до одержувача без наміру отримати відповідь. Тобто це односторонній процес передачі повідомлень.

Комунікація являє собою двосторонній обмін повідомленнями, коли одержувач повідомлення реагує на послання відправника. Вона передбачає наявність діалогу між обома учасниками комунікаційного процесу.

Більш змістовною і соціально значимою формою комунікації, яка зазвичай розвивається з часом, є партнерство. Воно виникає між двома сторонами, що спілкуються, у випадку встановлення більш глибокого зв'язку, наприклад, коли вони поділяють спільні цінності або, коли загальні цілі становлять взаємний інтерес та вигоду. Партнерство зазвичай передбачає

постійність контактів упродовж тривалого часу і ґрунтується на певній системі взаємовідносин.

У сучасному цивілізованому світі комунікаціям між структурами, що здійснюють державну владу й управління суспільством відводиться центральне місце в кожній політичній системі. З позиції демократії, саме комунікація є ключовим елементом при формуванні суспільства, в якому громадяни і держава відчувають свій взаємозв'язок і взаємну відповідальність.

В демократичній державі комунікація не може обмежуватися оприлюдненням прийнятих законів, указів, рішень, а покликана провокувати зворотну реакцію з боку громадськості, стимулювати її зацікавлене ставлення до всього, що відбувається в державі та учасницьку поведінку.

Обов'язок органів влади – залучати громадськість до обговорення суспільних проблем і не просто інформувати населення, але обґрунтовувати, пояснювати, пропонувати альтернативні шляхи розв'язання суспільних проблем. Вибір оптимальних методів комунікації, які відповідають конкретним політичним і соціальним умовам та завданням, що стоять перед органами державної влади, підвищує результативність співпраці, забезпечує дотримання демократичних стандартів державно-управлінських відносин, принципів гласності та відкритості в діяльності влади.

Розвиток і широке застосування комунікативних технологій владними інститутами вважається сьогодні засобом підвищення ефективності державного управління і місцевого самоврядування, подальшого розвитку демократії. Фундаментом цього виступає реальне, а не декларативне забезпечення прав громадян на вільний доступ до інформації, в тому числі, а може і передусім, про діяльність органів державної влади і управління та інших соціальних інститутів.

Сучасна політична система та її структури суттєво трансформуються в сенсі використання нових комунікаційних технологій. Державні структури все ширше використовують технології пар-комунікацій, засоби реклами, інші методи комунікаційного впливу для спілкування з суспільством, налагодження і підтримки контактів з партнерами і опонентами. Як наслідок – змінюються взаємовідносини владних інститутів з громадськістю, формується новий тип політичного спілкування і впливу. Щоправда, значним залишається і маніпулятивний вплив держави на громадськість, що певною мірою заважає встановленню довірливих відносин між сторонами комунікації.

Досвід демократичних держав засвідчує, що в умовах розвитку інформаційної сфери традиційні носії політичного впливу поступаються місцем ЗМІ та іншим інститутам, які формують інформаційний простір влади. Тому, характерною ознакою нових політичних відносин у сфері інформаційної політики органів державної влади і управління стають політико-владні комунікації.

В сучасній літературі виділяють декілька суб'єктів політико-владної комунікації. Це, насамперед:

- сама держава з усіма її інститутами. Вони повинні інформувати суспільство про свої дії для того, щоб останнє схвалило і визнало їх як легітимні;
- недержавні структури: політичні, організації і установи, що складають економічні, правові,

культурно–виховні, освітні, та інші інститути, і, звичайно окремі громадяни. Кожна з названих інститутів і груп передає повідомлення в зворотному напрямку, а саме в політичну сферу, розраховуючи спричинити на неї бажаний вплив;

– засоби масової інформації, в яких піднімаються і обговорюються питання політико–владних відносин і, які впливають як на суспільство в цілому, так і на політичну сферу.

У вільному, відкритому, плюралістичному суспільстві всі три суб'єкти незалежно і водночас взаємозалежно здійснюють комунікацію між собою. Іншими словами, вони говорять, що і коли вважають за потрібне, але знаходяться під впливом один одного, і у процесі формування аргументів, думок, стратегій, одна з названих груп може виявитися визначальною.

Головна мета владно–управлінської комунікації полягає в тому, щоб досягти інформаційної спільності її учасників, забезпечити їх ідейну єдність. Саме це дозволяє, зокрема, розраховувати на підтримку, встановлювати контакти, досягати порозуміння, узгоджувати позиції, визначати шляхи досягнення поставлених цілей. Завдяки цьому, комунікації спроможні стати потужним інструментом суспільних змін, ефективним механізмом досягнення взаємодії між окремими індивідами, різними політичними групами і структурами, між громадянським суспільством і державною владою, а в самій владі – між основними її гілками, де приймаються, узгоджуються і реалізуються державно–управлінські рішення.

Здатність налагоджувати стосунки у системі владно–управлінських відносин безпосереднім чином пов'язана з наявністю вмінь і навичок застосовувати прийоми спілкування, і що не менш важливо, володінням необхідними для цього ресурсами. В інформаційному суспільстві від рівня володіння засобами комунікації залежить становище в системі владних відносин тих чи інших її суб'єктів, які в результаті цього можуть або втратити, або набути конкурентоздатність на ринку управлінських послуг.

Інформаційна політика в Україні тривалий час залишалася тим компонентом державної стратегії, що забезпечував однібічне інформування населення – зворотний зв'язок владу не цікавив. Розвиток громадянського суспільства, впровадження демократичного врядування, становлення публічної політики – ці фактори дали поштовх до зміни відносин у площині влада – суспільство. У Розпорядженні Кабінету Міністрів України “Про схвалення Концепції проекту Закону України “Про основні засади державної комунікативної політики” від 13 січня 2010 р. №85–р зазначено: “...необхідно удосконалити механізм регулювання процесу обміну інформацією, зокрема впровадити принцип партнерської взаємодії, що передбачає не тільки інформування населення, а і налагодження ефективного зворотного зв'язку, проведення відповідної роз'яснювальної роботи, встановлення громадського контролю за діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування. У зв'язку з цим існує нагальна потреба у розробленні основних засад державної комунікативної політики, впровадженні стандартів інформаційного обміну між органами державної влади, органами

місцевого самоврядування, засобами масової комунікації і громадськістю”. Концепція має на меті визначення шляхів законодавчого врегулювання питання забезпечення взаємодії між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, засобами масової комунікації і громадськістю на засадах рівноправного партнерства, що сприятиме зміцненню демократії, становленню громадянського та інформаційного суспільства. Прийняття концепції – перший крок на шляху до унормування комунікативної діяльності, наступним кроком повинно стати розроблення Закону про державну комунікативну політику.

На сьогодні питання комунікації органів державної влади, органів місцевого самоврядування, ЗМІ регулюються законами України: “Про інформацію”; “Про доступ до публічної інформації”; “Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації”; “Про телебачення та радіомовлення”; “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”; “Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки”; “Про об'єднання громадян”; “Про звернення громадян”; “Про політичні партії в Україні”; “Про соціальні послуги”; указами Президента: “Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади” від 1 серпня 2002 р. №683; “Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” від 31 липня 2004 р. №854; “Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” від 15 вересня 2005 р. №1276.

Назви нормативно–правових актів свідчать про те, що державна комунікативна політика ще не стала базовою засадничою концепцією в державній політиці. Кожен з документів торкається лише окремого аспекту взаємодії органів державної влади із громадськістю та ЗМІ, а не всього комплексу інституційних, правових, організаційних, методичних та інших напрямів роботи. Певні положення щодо здійснення комунікацій визначаються рішеннями уряду України, тому поширюються лише на органи виконавчої влади як постанови Кабінету Міністрів України: “Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” від 3 листопада 2010 р. №996, “Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади” від 5 листопада 2008 р. №976; Розпорядження КМУ “Про схвалення Концепції проекту Закону України “Про основні засади державної комунікативної політики” від 13 січня 2010 р. №85–р; від “Деякі питання удосконалення роз'яснювальної роботи органами виконавчої влади” 29 вересня 2010 р. №1912–р.

14 січня 2014 року Кабінет Міністрів України ухвалив постанову, у відповідності до якої створено Міністерство інформаційної політики України та затверджено відповідне Положення.

Це Положення було публічно обговорено з народними депутатами України, громадськими організаціями, професійними об'єднаннями. Зокрема,

свої пропозиції надали: Комітет з питань свободи слова та інформаційної політики ВРУ, Національна спілка журналістів України, Незалежна медіа-профспілка, Незалежна асоціація телерадіомовників, Українська асоціація видавців періодичної преси та інші. Документ з урахуванням їхніх зауважень було подано на розгляд Кабінету Міністрів України.

Ключовими завданнями, визначеними для Міністерства, є: протидія інформаційній агресії з боку Росії; розробка стратегії інформаційної політики держави та концепції інформаційної безпеки України; координація органів влади в питаннях комунікації та поширення інформації. Ці завдання закріплено в Програмі дій уряду, а також в Коаліційній угоді, яку підписали п'ять парламентських фракцій ВРУ.

У своїй діяльності Міністерство зобов'язується базуватися виключно на принципах захисту свободи слова та думки, захисту прав громадян на вираження своєї позиції. Як будуть виконуватися ці зобов'язання покаже час. Поки що, реальних результатів діяльності відомства не видно.

Отже через розпорошеність нормативно-правових актів нез'ясованими залишаються чимало аспектів, зокрема щодо діяльності, статусу та структури комунікативних підрозділів органів державної влади, які мають забезпечувати умови для ведення двостороннього партнерського діалогу з громадськістю. Відкритими залишаються питання щодо єдиних механізмів встановлення та вивчення зворотного зв'язку – громадської думки, пропозицій, оцінок, моніторингу публікацій у ЗМІ, планування довгострокових комунікативних стратегій. Одним із механізмів підвищення ефективності державних комунікацій у діяльність органів влади є створення дієвих комунікативних підрозділів замість діючих відділів із взаємодії з громадськістю – яких на заході давно вже не існує: громадяни – платники податків вважають недоцільним витратити спільні бюджетні кошти на політичну рекламу. Не можуть виконувати функції комунікативних підрозділів в органах державної влади і прес-служби, які виконують завдання поточного інформування, оперативних зв'язків із ЗМІ.

Відсутність законодавчо визнаних стандартів щодо здійснення двобічних інформаційних обмінів призводить до зниження якості прийнятих політико-управлінських рішень та реалізації державної політики в цілому.

Природно, що в умовах незавершеності демократичних перетворень в Україні, триває пошук нових форм взаємодії органів державної влади та інститутів місцевого самоврядування з громадянським суспільством, мають місце різні спроби налагодження системи інформування населення про діяльність влади, намагання забезпечити сталий зворотній зв'язок між інститутами влади та громадянами у рамках формування культури державно-громадського управління. Відповідно до цього, з'являються окремі намагання використовувати механізми та інструментарій електронної демократії на центральному та місцевому рівнях державного управління, запровадження механізмів громадської експертизи, інші сучасні діалогові форми політичної комунікації[2].

По-перше, саме недержавні громадські організації (НДО) здатні забезпечувати постійний вплив громадян на діяльність органів державної влади та інститутів місцевого самоврядування. Цей вплив охоплює такі етапи прийняття управлінських рішень як формування порядку денного діяльності органу державної влади з урахуванням пропозицій та запитів громадськості, внесення альтернативних проєктів рішення, організації їх фахового та публічного обговорення, прийняття рішень, організація забезпечення їх виконання, з можливістю делегування певних функцій громадським організаціям, здійснення моніторингу якості процесу їх реалізації, визначення проміжних і кінцевих результатів управлінських дій та рішень, з можливістю подальшої корекції раніше ухвалених рішень чи прийняття нових. На всіх цих етапах, більшою або меншою мірою, участь громадськості у здійсненні та контролі за процесом державного управління засобами діяльності консультативно-дорадчих органів при органах виконавчої влади є не лише бажаною та можливою, але й необхідною, як це засвідчує практика сучасного демократичного управління[1].

Особливо важливим виконання функції громадської участі та контролю є у міжвиборчий період, коли інші форми впливу громадян послаблюються або стають мало дієвими. Активні громадські організації здатні, до певної міри, забезпечити вплив громадян як на формування порядку денного, що визначається владними органами, так і на їх управлінську політику, зокрема й кадрову.

По-друге, будучи структурованими групами, об'єднаними за певними інтересами, їх учасниками, громадські організації спроможні забезпечувати активне залучення громадянського суспільства до різних сфер діяльності інститутів влади. Вони сприяють виявленню, артикуляції, агрегації, систематизації та представленню у них важливих запитів громадян, особливо тих із них, які, в силу різних причин, ігноруються або недооцінюються іншими суб'єктами політичного процесу в Україні, насамперед, політичними партіями. Останні в силу своєї політичної заангажованості, зосередженості переважно на задоволенні кланово-корпоративних інтересів своїх засновників і спонсорів, залишаються малочутливими до запитів громадян та інститутів громадянського суспільства. Така їх "гіпосензитивність" лише зростає у міжвиборчий період повсюди по території країни. Ось тому в цих умовах діяльність громадських організацій відкриває можливості належного й своєчасного задоволення потреб суспільства через відповідний вплив на управлінську діяльність держави та інститутів місцевого самоврядування.

По-третє, систематична взаємодія активних громадських організацій із органами державного управління та інститутами місцевого самоврядування утворює постійну й різнобічну комунікацію між владою та громадянами, забезпечує такий дефіцитний в умовах нашої країни сталий зворотній зв'язок, а через його налагоджені канали й отримання управліннями своєчасних реакцій суспільства на дії або бездіяльність влади, що становить важливий стимул її вдосконалення.

По-четверте, залучення на постійній основі громадських організацій до діяльності владита

здійснення ними суспільного контролю за нею формує активну, зацікавлену позицію громадян, створює в них відчуття причетності до процесів управлінської діяльності на національному, регіональному та місцевому рівнях. Це формує культуру відкритості та прозорості в діяльності органів влади та державних службовців, сприяє гармонізації стосунків поміж тими, хто здійснює управлінську діяльність, та тими, хто отримує й оплачує управлінські послуги держави [1].

По-п'яте, тривале, успішне становлення вимогливої та взаємовідповідальної системи такої співпраці сформує партнерство державних інституцій, органів місцевого самоврядування й осередків громадянського суспільства на демократичних засадах. Вона додасть владі необхідної публічності, прозорості, у кінці кінців, забезпечить як її управлінську ефективність, так і легітимність в очах громадян.

Таким чином, взаємодія інститутів громадянського суспільства з органами державної влади, передусім, виконавчої, становить основу сучасної системи політичної комунікації, є одним із важливих чинників розвитку політичного процесу в Україні, має значний потенціал сприяння розвитку її політичної системи на демократичних засадах.

Одним із засобів подолання дефіциту налагодженої політичної комунікації в нашій державі стало створення системи громадських рад при органах виконавчої влади, започатковане в процесі підготовки до виборів глави держави у 2004 року діючим на той час Президентом України Л.Д. Кучмою. Згідно його Указу від 2004 року, такі ради почали утворюватись і на регіональному рівні.

За цей час діяльність рад продемонструвала як позитивні, так і негативні аспекти їх діяльності як інституціолізованих комунікаторів між громадянським суспільством та органами державної влади.

До позитивних характеристик їх діяльності варто віднести те, що вони започаткували нормативно визначену форму діалогу громадськості та державних управлінців. Вона набувала визначених правових підстав, певної регулярності та, за сприятливих умов, могла позитивно впливати на якість окремих управлінських рішень, сприяючи збільшенню прозорості та публічності виконавчої влади, її відкритості до громадян. До негативних характеристик можна віднести насамперед сам порядок формування таких рад, які створювались за рішенням першої особи того чи іншого органу влади (та місцевого самоврядування), апаратним шляхом, методом кооптації тих чи інших представників громадянського суспільства, які відповідали ніким і ніде не визначеним критеріям відбору. Отож, сам процес вибору членів громадських рад був суб'єктивним та авторитарним, а не відкритим та демократичним. Вони підбирались керівниками органів влади із врахуванням насамперед інтересів того чи іншого органу влади або персональних уподобань його керівника, ступінь та якість репрезентативності громадських організацій при цьому були довільними, безпосередній вплив на якісний та кількісний склад рад із боку громадянського суспільства був відсутнім. Більше цього, такі ради навіть формально діяли не при органах виконавчої влади, а при їх керівниках, що зайве підкреслювало джерело їх походження та спрямування діяльності.

Регулярність засідань, порядок денний, врахування результатів обговорень та ухвалених ними рішень також були в компетенції не цих рад або інститутів громадянського суспільства, а виключно голів органів влади. Це зумовило переважно кулуарний характер їх роботи, дистанційованість від запитів громадянського суспільства, брак належного інформування про їх діяльність [3].

Дещо новий порядок формування громадських рад був започаткований урядом М.Я. Азарова. Важливим моментом цього урядового рішення було те, що громадські ради мали обиратись на чітко визначений термін – два роки, демонструючи тим самим демократичний характер оновлення свого персонального складу.

Постановою уряду визначалося, що консультації з громадськістю мають за мету: залучення громадян до участі в управлінні державними справами; забезпечення вільного доступу громадян до інформації про діяльність органів виконавчої влади; забезпечення гласності, відкритості та прозорості в діяльності органів влади; сприяння системному діалогу органів виконавчої влади і громадськості; підвищення якості підготовки та прийняття рішень з важливих питань державного і суспільного життя з урахуванням думки громадськості; створення умов для участі громадян у розробленні проектів рішень влади з питань, що є важливими для суспільства [3].

Консультації з громадськістю – це процес комунікації між органами державної влади та місцевого самоврядування і громадянами та їх об'єднаннями. Метою проведення консультацій з громадськістю є прийняття рішень, у яких буде враховано права, інтереси та знання всіх зацікавлених сторін. Консультації з громадськістю надають можливість громадянам впливати на зміст рішень, що ухвалюються органами влади.

В обов'язковому порядку проводяться консультації з громадськістю щодо: проектів нормативно-правових актів, які стосуються прав, свобод і законних інтересів громадян; проектів державних і регіональних програм економічного, соціального і культурного розвитку, рішень про хід їх виконання; звітів головних розпорядників коштів Державного бюджету України про витрачання бюджетних коштів за минулий рік; інформації про роботу Кабінету Міністрів, центральних та місцевих органів виконавчої влади [4].

Формою проведення консультацій з громадськістю є публічне громадське обговорення: конференції, семінари, форуми, громадські слухання, круглі столи, збори, зустрічі з громадськістю, робота громадських приймалень, теле- або радіодебати, дискусії, діалоги, інтерв'ю, підготовка інших матеріалів для оприлюднення в засобах масової інформації, інтернет-конференції, телефонні "гарячі лінії", інтерактивне спілкування в інших формах [4].

Додатковою гарантією врахування думки суспільства органами влади є обов'язок останніх ознайомити з результатами громадського обговорення всіх бажаючих. Так, законодавство передбачає, що результати публічного громадського обговорення доводяться органом виконавчої влади до відома громадськості. Це здійснюється шляхом оприлюднення

у засобах масової інформації прийнятого рішення з обов'язковим його обґрунтуванням, а також зазначенням підстав для відхилення альтернативних рішень.

Однак, є одне суттєве застереження, результати проведення консультацій з громадськістю не є обов'язковими в процесі прийняття остаточного рішення органом виконавчої влади і мають лише консультативний характер. Це власне і стало причиною перетворення слухань на просту формальність.

Новим інструментом підтримки діалогу влади з громадськістю були обласні цільові програми сприяння розвитку громадянського суспільства та співпраці органів влади з громадськістю. Завдання таких програм – створення умов для розвитку громадянського суспільства, налагодження співпраці влади та громадськості, фінансова підтримка ініціатив громадськості для спільного вирішення завдань регіональної політики. У межах програм передбачалися фінансові ресурси для проведення публічних консультацій із громадськістю, вивчення громадської думки, проведення конкурсів соціальних проектів серед громадськості, створення ресурсних центрів громадських ініціатив, навчання державних службовців та представників громадськості використанню інструментів громадської участі, проведення форумів соціальних інвестицій тощо. Програми сприяння розвитку громадянського суспільства були ухвалені у всіх областях України [6].

Можна приводити інші приклади спроб побудови комунікації між владою та громадськістю, однак, криза політичної системи, військова конфронтація з іншою державою, свідками яких ми є, надто яскраво демонструють провал комунікативної політики держави, її принципову неефективність. Тому, уроки минулого слід вивчати лише з тією метою, аби не повторювати ті ж самі помилки в майбутньому. Від декларацій слід переходити до реальних справ, від обіцянок до конкретних рішень, від пасивного споглядання до активності і вимогливості.

Слід пам'ятати, що готовність до взаємодії у суб'єктивній комунікації базується на трьох основних компонентах:

1. Мотиваційному – бажанні спільно працювати, творити, реалізовувати поставлені цілі. Отже, в перше чергу, має бути політична воля до діалогу та співпраці.

2. Змістовному – розумінні, як спільно працювати, спілкуватися задля досягнення тієї чи іншої мети. Отже, потрібне системне, комплексне бачення цілей та способів їх досягнення. Негайно слід унормувати комунікативну діяльність та розробити Закон про державну комунікативну політику.

3. Операційному – готовності до спільної діяльності (наявності для цього необхідних знань, умінь, навичок). Отже, ми конче потребуємо фахівців в сфері комунікацій. Слід забути про практику створення команди з кола “братів-кумів”. Професіоналізм має бути покладений в основу формування системи владної комунікації [5, с.54].

Психологічною передумовою успішної комунікаційної діяльності, на думку психологів, є здатність учасників владно-управлінської комунікації сприймати один одного як партнерів. Цьому сприяють –

спільність цілей, вміння слухати один одного. Нажаль такої єдності ми не спостерігаємо.

Дослідники в сфері комунікацій вважають, що її результативність визначається не в останню чергу мірою єдності між повідомленнями комунікатора та комунікативною поведінкою реципієнта. Це посилює значення такого компонента комунікативного процесу як зміст комунікації.

Для налагодження дієвої системи комунікації важливо дотримуватися низки принципів комунікативної політики, серед яких фахівці називають: планування та моніторинг процесу комунікації; правдивість, доступність та дієвість інформації; єдність повідомлення; спільна відповідальність за комунікацію; поєднання внутрішньої і зовнішньої комунікації.

Всі ці правила давно відомі, а тому питання полягає в тому, чи захоче “нова влада” ними послуговуватися? Автор вважає, що на сьогоднішній день уже допущено, свідомо чи несвідомо, дуже суттєву помилку: консолідуєча ідея “європейського вибору” не отримала належного роз'яснення, тлумачення та популяризації серед громадян. Для переважної більшості за цією фразою нічого не криється, крім райдужних сподівань на краще життя. Ще ж одна частина суспільства взагалі цю ідею не сприймає. Суспільство не знає про реальні труднощі на цьому шляху, а отже дуже скоро може наступити глибоке розчарування щодо правильності обраного шляху.

#### Список використаних джерел

1. Бабінова О. Основні елементи, принципи та форми взаємодії органів публічної влади з громадськістю / О. Бабінова // Актуал. пробл. держ. упр.: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2005. – №1 (19). – С.83–90.
2. Береза А. В. Доступ до інформації як складова електронного уряду // Держава і право. – 2010. – Вип.50. – С.719–725.
3. Береза А.В. Громадські ради в Україні: історія становлення // Держава і право. – 2011. – Вип.52. – С.613–615.
4. Взаємодія держави та інституцій громадянського суспільства: роз'яснення Міністерства юстиції України від 3 лют. 2011 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/n0018323-11>. – Назва з екрана.
5. Войтович Р. В. Механізми реалізації зв'язків з громадськістю в державному управлінні: навч. посіб. / Р. В. Войтович. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 72 с.
6. Манжол П.Г. Форми участі громадськості у діяльності органів влади та прийнятті політичних рішень // Стратегічні пріоритети. – 2007. – №4. – С.13–16.
7. Тоффлер Э. Метаморфози влади. – М.: АСТ, 2003. – С.37–43.
8. Розпорядження Кабінету Міністрів України “Про схвалення Концепції проекту Закону України “Про основні засади державної комунікативної політики” від 13 січня 2010 р. №85-р. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/85-2010-%D1%80>

#### References

1. Babinova O. Osnovni elementy, pryncypy ta formy vzajemodii' organiv publichnoi' vlady z gromads'kistju / O. Babinova // Aktual. probl. derzh. upr.: zb. nauk. pr. – Dnipropetrovs'k: DRIDU NADU, 2005. – №1 (19). – S.83–90.
2. Bereza A. V. Dostup do informacii' jak skladova elektronnoho urjadu // Derzhava i pravo. – 2010. – Vyp.50. – S.719–725.
3. Bereza A. V. Gromads'ki rady v Ukraїni: istorija stanovlennja // Derzhava i pravo. – 2011. – Vyp.52. – S.613–615.
4. Vzajemodija derzhavy ta instytucij gromadjans'kogo suspil'stva: roz'jasnennja Ministerstva justycii' Ukraїny vid 3 lut. 2011 r. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/n0018323-11>. – Nazva z ekrana.
5. Vojtovych R. V. Mehanizmy realizacii' zv'jazkiv z gromads'kistju v derzhavnomu upravlinni: navch. posib. / R. V.



Vojtovych. – K. : Vyd-vo NADU, 2007. – 72 s.

6. Manzhola P. G. Formy uchasti gromads'kosti u dijtal'nosti organiv vlady ta pryjnjatti politychnyh rishen' // Strategichni priorytety. – 2007. – №4. – S.13–16.

7. Toffler Je. Metamorfozy vlasti. – M. : AST, 2003. – S.37–43.

8. Rozporjadzhennja Kabinetu Ministriv Ukrainy "Pro shvalennja Konceptii proektu Zakonu Ukrainy "Pro osnovni zasady derzhavnoi komunikativnoi polityky" vid 13 sichnja 2010 r. №85-р. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/85-2010-%D1%80>

**Макаренко Л. Р.**, PhD. Political Sciences, Doctoral student of Political Science Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kiev), [Liliya876@mail.ru](mailto:Liliya876@mail.ru)

#### Government policy in the field of communication

*The rapid spread of electronic mass media in recent decades has caused a revolution in the field of public relations. Intensive development of communication technologies significantly facilitate the preservation and dissemination of information, and caused the formation of a global information space, which includes political, economic, legal, educational institutions, social groups and individuals. This is a global transformation of industrial society in the information and communication, accompanied not only penetration of communication technologies in all spheres of society, development of new type of communication structures and processes, but also a profound rethinking of the place and role of communication in society and, in particular, in politics and power relations. Why in Ukraine the power of communication still do not occupy its right place in the political system, implemented randomly and inefficiently? May be for this reason that the political system appeared in deep crisis? The answer to these questions is the purpose of this article. After analyzing the existing regulatory mechanisms and forms of communicative interaction between state and community, it is concluded that in Ukraine there is no system of communication regulation by the state. Moreover, the state still tends to inform, but not to communicate. All declared forms of interaction with the public are formal, and public will and opinion are not taken into account in decision-making. The problem of political communication in Ukraine is not whether there is a communication strategy vision, but whether they know how, and whether they can build it. The question is whether the politicians want this dialogue?*

**Keywords:** political communication, dialogue, public communications policy, public examinations, community councils, NGOs.

**Макаренко Л. Р.**, кандидат политических наук, доцент, докторант кафедры политических наук, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), [Liliya876@mail.ru](mailto:Liliya876@mail.ru)

#### Политика государства в сфере коммуникации

*Стремительное распространение электронных средств массовой коммуникации в последние десятилетия привело к настоящей революции в сфере общественных отношений. Интенсивное развитие коммуникационных технологий существенно облегчило хранение и распространение информации, а также обусловило формирование глобального информационного пространства, в который включены политические, экономические, правовые, образовательные институты, социальные группы и отдельные личности. Речь идет о глобальной трансформации индустриального общества в информационно-коммуникационное, что сопровождается не только проникновением коммуникационных технологий во все сферы жизнедеятельности общества, возникновением и развитием качественно нового типа коммуникационных структур и процессов, но и глубоким переосмыслением места и роли коммуникации в общественной жизни и, в частности, в сфере политико-властных отношений. Почему же в Украине властные коммуникации до сих пор не занимают должного места в политической системе, осуществляются бессистемно и неэффективно? Не по этой ли причине политическая система оказалась в глубоком кризисе? Ответ на эти вопросы и является целью данной статьи. Проанализировав имеющиеся регулятивные механизмы коммуникативной деятельности и формы взаимодействия государства с общественностью, делается вывод, что в Украине отсутствует системное регулирование коммуникативной деятельности со стороны государства. Более того, государство все еще тяготеет к информированию, а не коммуникации. Все задекларированные формы взаимодействия с общественностью носят формальный характер, а мнение и воля общества не учитываются при принятии властных решений. Проблема политической коммуникации в Украине заключается не в том, существует ли видение коммуникативной стратегии, знают ли как, и умеют ли ее выстраивать политические элиты. Вопрос состоит в том – хотят ли властвующие диалога?*

**Ключевые слова:** политическая коммуникация, диалог, государственная коммуникативная политика, общественные экспертизы, общественные советы, негосударственные общественные организации.

\* \* \*

УДК 32:001.89(045)

**Лисак В. Ф.**

доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики, Маріупольський державний університет (Україна, Маріуполь), [fifitau@ukr.net](mailto:fifitau@ukr.net),

**Агеєва О. Л.**

кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики, Маріупольський державний університет (Україна, Маріуполь), [ageeva82@mail.ru](mailto:ageeva82@mail.ru)

#### СУЧАСНІ УКРАЇНСЬКІ “МОЗКОВІ ЦЕНТРИ” ЯК СУБ’ЄКТИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ В ДЕРЖАВІ

*Аналізуються сучасні українські аналітичні центри. Надамо характеристику їх діяльності як суб’єктів суспільно-політичних процесів в Україні. Авторами пропонується типологія сучасних фабрик думок в Україні та їх місце в загальносвітовому рейтингу. Проаналізована робота провідних сучасних урядових та неурядових “мозкових центрів”.*

**Ключові слова:** “мозкові центри” України, урядові та неурядові фабрики думок в Україні, типологія українських аналітичних центрів.

На сьогодні все більшої популярності та розповсюдження у світі отримали організації, які можна називати по різному: “мозкові центри”, “фабрики думок”, аналітичні центри, центри публічної політики. Все це тотожні назви дуже розвинених в США та Західній Європі науково-аналітичних установ. На 2014 р. їх нараховувалось близько 6,8 тис. у 182 країнах світу, притому більшість з них зосереджена у США та Великобританії. Проте, для України такі дослідницькі центри досить нове явище. Тим не менше останніми роками їх діяльність та значення в суспільстві як суб’єктів суспільно-політичних процесів в державі поступово зростає. З урахуванням того, що аналітичні центри мають значення в політичному та економічному розвитку українського суспільства, актуальним є вивчення їх діяльності як суб’єктів суспільно-політичного життя.

Дослідженням основних етапів розвитку та ролі аналітичних центрів активно займаються такі крупні зарубіжні спеціалісти, як Е. Джонсон, Р. Кент, Дж. Мак-Ган, Т. Медветц та інші [20]. Заслужують на увагу роботи російських дослідників таких як Н. Беляєва, Д. Зайцев [4], А. Балаян та А. Сунгуров [3]. Серед українських дослідників ця тема досить нова та представлена здебільшого у дослідженнях самих політехнологів та політологів, які є акторами діяльності українських “мозкових центрів”. Серед них в першу чергу слід згадати праці В. Грановського [7] та М. Пашкова [13]. Науковим аналізом зазначеної проблеми займаються Г. Мерніков [9], М. Алієв [1], О. Бойко [5] та інші. Тим не менше, враховуючи постійну динаміку політичних процесів в Україні, виникнення нових аналітичних центрів і зміни їх дослідницької проблематики, на сьогоднішній день нарізла потреба у вивченні ролі та місця сучасних українських “фабрик думок” як суб’єктів суспільно-політичного життя.

Метою даної студії є вивчення сучасних українських аналітичних центрів як суб’єктів суспільно-політичного життя. Автори вважають доцільним охарактеризувати типологізацію “фабрик думок”, розкрити діяльність найбільш важливих аналітичних центрів та узагальнити їх внесок в суспільно-політичний розвиток країни.

“Фабрики думок” колишнього СРСР були установами закритого типу. Тобто працюючи на уряд,

вони мали слабкий вихід на широку громадськість. Їх основна публічна функція була регулятивною, ідеологічно пропагандистською. Після розвалу комуністичної системи роль академічних аналітичних центрів поступово зменшилася. З них виділяється група провідних “фабрик думки”, що безпосередньо працюють на президентські й урядові структури. В Україні спочатку таким інститутом був Інститут міжнародної економіки і міжнародних відносин (Інститут Шлепакова). Військові ж і секретні структури через різкий ідеологічний поворот у країні трохи втратили орієнтацію. До того ж закордонні, переважно західні, “фабрики думок” послідовно їх витіснили через прозахідну учнівську орієнтацію політичної позиції країни. Скорочення бюджетних асигнувань і непристосованість до ринкових умов більше всього вдарили по аналітичних центрах.

Новим явищем в Україні стало виникнення аналітичних структур, що виявилися прообразом майбутніх “фабрик думок”. Через нестачу грошей і кадрів вони нараховували в середньому по 5 чоловік у штаті і працювали, насамперед, як внутрішньо інституціональні і внутрішньо корпоративні організації. Їхня задача полягала в тому, щоб працювати над поточними проблемами і, найчастіше, обґрунтувати установки керівників організацій. Крім того, аналітичні центри виконували важливі завдання, готуючи експертні і довідкові інформації з заяв політиків [14].

Щорічно з 2006 р. під керівництвом директора програми “Аналітичні центри та громадянське суспільство” Пенсільванського університету Джеймса Макгана (США) надаються міжнародні звіти “Рейтинг мозкових центрів світу”, які визначають авторитетні дослідницькі установи з питань державної політики в світі. Експерти намагаються сприяти реалізації потенціалу та вдосконаленню роботи аналітичних центрів у всьому світі. Відбір номінантів та оголошення переможців всесвітнього рейтингу – багатоетапний процес.

Рейтинг, оприлюднений у 2013 р. охопив понад шести тисяч “мозкових центрів”. В ньому в 38 категоріях представлені аналітичні центри з 182 країн. Український Центр Разумкова був присутній у списку лідерів серед аналітичних центрів Центральної та Східної Європи і займав 8 місце з 60, КНЕУ ім. Вадима Гетьмана 35 місце і Міжнародний центр перспективних досліджень 43 місце.

Загалом, за кількістю “мозкових центрів” Україна займала 25 місце у світі. Всього нараховувалося 47 українських аналітичних центрів, з яких деякі увійшли до рейтингу кращих у світі. Зокрема, в галузі міжнародної економічної політики серед 150 кращих аналітичних установ, 84 місце посіла українська неурядова організація Центр Разумкова. Так само ця установа займала 58 позицію серед 100 кращих “фабрик думок” за межами США. Одними з важливих у сфері освітньої політики визнані Центр освітніх досліджень, Центр освітньої політики та Міжнародний центр політичних досліджень. Український незалежний центр політичних досліджень визнаний серед центрів, які провели кращі кампанії впливу на державну політику [15].

В рейтингу 2014 р. так само було представлено 47 українських аналітичних центрів і наша держава посіла 27 місце, серед пострадянських країн, поступаючись лише Росії (122 організації). Однак, згідно загальносвітової оцінки, щодо ролі “мозкових центрів” у розвитку політичного та громадянського суспільства, українські учасники дещо здали позиції. Зокрема, український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова виявився єдиним кращим вітчизняним аналітичним центром, і зайняв 83 позицію в глобальному рейтингу.

Понад чверть “мозкових центрів” світу (26,8%) розташовані в США, тому не дивно, що незмінним лідером глобального рейтингу є американський Brookings Institution. Трійку провідних мозкових центрів світу також доповнили британський Chatham House і американський Carnegie Endowment for International Peace. Варто відзначити, що в топ-10 світового рейтингу, крім американських організацій, представлені виключно європейські аналітичні центри [6].

Загальноприйнятій типології сучасних українських “мозкових центрів” не існує. Протягом останніх років було кілька спроб класифікувати існуючі аналітичні центри в Україні.

Класичним універсальним варіантом є типологія “фабрик думки” К. Вайса:

1. “Університет без студентів” – академічні дослідницькі центри (фінансування через іноземні фонди).
2. Консалтингові компанії – державні дослідницькі центри (фінансування через державний бюджет).
3. Неурядова організація – “фабрики думки” політичних партій (фінансування від політичних партій, корпорацій).
4. Лобістська організація – асоційований дослідницький центр профільних груп (фінансування від підприємств, корпорацій, асоціацій (союзи) [1].

Політичний консультант, голова наглядової ради Агентства гуманітарних технологій В. Грановський пропонує типологію українських “фабрик думки” засновану не на походженні, а на способі організації аналітичних структур. До першого типу він відносить організації, які утворилися всередині програм технічної допомоги. Ініціатива їх створення традиційно йшла ззовні, при цьому вони самі не виробляють ідеї і не працюють самі на ринку інтелектуальних послуг. Базова діяльність цих організацій – пошук форм представлення і поширення замовлених ідей для різних соціальних верств. Другий тип – це організації, які утворювалися всередині комерційних банків, великих бізнес-корпорацій, партій. Вони створювалися найбільш прогресивними людьми зі складу керівництва цих структур. При створенні цих аналітичних груп, прямо або побічно декларувалося, що ці групи повинні обслуговувати функцію стратегічного планування організації. Третій тип – організації, засновані на персоні. Це особи, які надають консультаційні послуги, не маючи постійного штату спеціалістів або експертів. Основний ресурс такого консультанта – це його унікальні здібності і зроблене свого часу ім'я. Четвертий тип організацій – аналітичні групи державних установ [7].

В даній статті пропонується класифікувати українські аналітичні центри за принципом джерела утворення як урядові та неурядові.

В Україні існує свій рейтинг українських аналітичних центрів. Дослідження 2002 р. та 2005 р. щодо мережі “фабрик думок” України показують, що на той час діяло близько 60 (2002 р.) та 115 (2005 р.) “мозкових центрів”. Найбільше аналітичних центрів працювало у Києві. Причому протягом досліджуваного періоду їх кількість збільшилася у 1,5 рази – з 38 до 67 установ. Аналітичні центри діяли майже у всіх обласних містах України, зокрема у Львові – 14 (32), Донецьку – 8 (28) відповідно за роками проведення рейтингу. При вузах України так само були утворені Think Tanks, зокрема, Київському, Львівському, Дніпропетровському, Таврійському, Тернопільському та Чернівецькому національних університетах, Харківській національній юридичній академії, УАДУ при Президентові України та ін. [8].

Однією з провідних державних аналітичних установ в Україні є Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. Його було утворено у 1992 р. Указом Президента України. В подальшому (2002 р.) Інститут підпорядковано Президентові України та визначено базовою науково-дослідною установою аналітико-прогнозувального супроводження діяльності Президента України. Починаючи з 2014 р. директором Національного інституту стратегічних досліджень є академік НАН України В. П. Горбулін [11].

Діяльність Інституту пов’язана з підготовкою документів стосовно різних галузей та поданням їх на розгляд Президента України. Це проекти програмних документів, експертизи нормативно-правових актів, аналітичні довідки та пропозиції щодо основних засад внутрішньої та зовнішньої політики. Співробітники установи подають пропозиції щодо шляхів вирішення загальнодержавних та регіональних проблем суспільного розвитку. З 2006 р. було започатковано щоквартальне науково-аналітичне видання “Стратегічні пріоритети”, що сприяє розширенню спектра наукових досліджень, популяризує результати їх проведення серед широких кіл громадськості, фахівців та зарубіжних країн.

Серед останніх науково-аналітичних розробок 2014–2015 рр. найбільш ґрунтовними є аналітичні доповіді щодо системної кризи в Україні, її передумов, ризиків та шляхів подолання. Заслужують на увагу аналітичні матеріали, в яких проаналізовані проблеми: “Україна та проект “русского мира”, “Національний інформаційний простір України: проблеми формування та державного регулювання”, “Інституційне забезпечення державної комунікативної політики: досвід країн Європи”, “Енергетична стратегія України на період до 2035 р.” [11] тощо. Особливої уваги заслуговує аналітична доповідь щодо внутрішнього та зовнішнього становища України у сфері національної безпеки, яка містить проект нової Стратегії національної безпеки України [2].

Національний інститут стратегічних досліджень безумовно формально є провідним в Україні закладом, який створено та утримується державою саме з метою аналітико-прогнозувальної діяльності. Ця структура

має свої переваги перед іншими українськими “мозковими центрами”, бо має великі можливості для бурхливого розвитку через безпосередній доступ до інформації розвідки та державну підтримку. Проте, гальмуючим фактором є кадрове питання. Незважаючи на те, що фахівці Інституту постійно залучаються до складу дорадчих органів, що утворюються при Президентові України, офіційних делегацій України, міжвідомчих і відомчих, урядових та інших комісій і робочих груп, підготовка наукових кадрів здійснюється Інститутом на базі аспірантури і докторантури, а це означає, що більшість кадрового складу, через низку оплати праці, працює виключно через власні наукові інтереси для захисту дисертації.

Серед неурядових “мозкових центрів” в Україні діють аналітичні центри окремих олігархів, бізнесових структур, політичних партій, а також незалежні неурядові дослідницькі структури. Останні в Україні подають нові ідеї владі, пропонують аналітичну продукцію, інноваційні рішення, механізми їх реалізації. Ці установи використовують позабюджетні кошти. За участю представників аналітичних центрів було підготовлено стратегічні документи, зокрема, Концепція національної безпеки України, Стратегія забезпечення економічної безпеки України, Енергетична стратегія України на період до 2030 р., Стратегія запровадження демократичного цивільного контролю над оборонною сферою України, Концепція державної регіональної політики та ін. Неурядові експерти беруть участь у розробці та експертизі законопроектів, у підготовці галузевих і державних програм, щорічних послань Президента України до Верховної Ради.

В парламентську практику увійшло активне залучення експертів аналітичних центрів до проведення днів уряду, до участі в парламентських слуханнях з різних проблем (європейської інтеграції, українсько-російського співробітництва, відносин Україна–НАТО, енергетичної стратегії України, законодавства в сфері інтелектуальної власності, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки та ін.).

Представники аналітичних центрів беруть участь в групах з розробки важливих державних рішень і документів (робочі групи з підготовки проекту Податкового кодексу України, з питань вступу України до СОТ, урядова комісія з розроблення проекту Концепції національної інформаційної політики).

Неурядові аналітики входять в громадські експертні ради при органах влади (консультативна рада неурядових організацій при МЗС, громадська колегія при Державному комітеті з питань регуляторної політики та підприємництва, експертні ради при парламентських комітетах) [13].

23 січня 2015 року було оприлюднено результати опитування за державним замовленням. Метою цього дослідження було з’ясувати наскільки державні та місцеві органи влади готові до співпраці з незалежними аналітичними центрами, які для цього є перепони та перспективи. Всього було опитано 65 представників урядових органів влади та виділено перелік найбільш авторитетних неурядових аналітичних центрів України.

Понад половини респондентів вказали на найбільшу корисність Українського центру економічних і

політичних досліджень ім. О. Разумкова. Далі йдуть Фонд “демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва, Центр політико–правових реформ та Український незалежний центр політичних досліджень. Крім того, до десятки найвпливовіших українських аналітичних центрів віднесено: Міжнародний центр перспективних досліджень, Інститут економічних та політичних консультацій, Інститут Євро–Атлантичного Співробітництва, Інститут національних стратегічних досліджень, Лабораторія законодавчих ініціатив, Київський міжнародний інститут соціології [12].

В цілому, на сьогодні, в Україні налічується понад 100 неурядових аналітичних установ, проте активно діють близько половини. Всього можна виділити 3 хвили створення українських “мозкових центрів”. Більшість з них була заснована ще в середині 1990–х рр.; кілька – після “помаранчевої революції”, тобто в середині 2000–х рр. Третій етап прийшовся на 2012–2014 рр., зокрема це такі аналітичні центри як Борисфен Інтел (bintel), Центр прикладних політичних досліджень ПЕНТА, Громадський оперативний штаб – ГОЩ.

Всі сучасні українські фабрики думки зосереджені переважно на дослідженнях в галузі економіки, внутрішньої та зовнішньої політики, соціальної сфери. Зазвичай центр має власний веб–сайт, друковане періодичне видання, через яке здійснюється вплив на громадську думку. Інколи представники центру входять у дорадчий орган при держструктурі. Щодо цілеспрямованості власних досліджень, то вони залежать від замовника, окрім приватних замовлень, експерти центру видають аналітичні матеріали, зорієнтовані на фахівців та органи державної влади.

Безперечним лідером є Центр Разумкова, недержавний аналітичний центр, заснований в 1994 р. Він здійснює дослідження в сфері внутрішньої політики, державного управління, економічної політики, енергетики, земельних відносин, зовнішньої політики, соціальної політики, міжнародної та регіональної безпеки, національної безпеки і оборони. Аналітичний центр видає дослідження експертів, які публікуються у власному журналі “Національна безпека і оборона”. У центрі постійно працюють близько 35 осіб і понад 100 за контрактом. Середній річний бюджет центру становить 4,5 млн. гривень [19].

Активно діє Фонд “Демократичні ініціативи”. Це аналітична і просвітницька організація. Фонд був заснований у 1992 р., а у 2010 р. був названий ім’ям фундатора і першого директора фонду Ілька Кучеріва. Однією з основних складових діяльності фонду стало проведення незалежних екзит–полів в Україні. Серед пріоритетних напрямів роботи виділяються дослідження та аналіз громадської думки та інформування громадськості щодо політичного процесу в Україні та його зовнішньополітичних пріоритетах, поширення результатів своїх соціологічних та аналітичних досліджень серед політиків. Заслужують на увагу дослідження з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України, демократичного розвитку нашої держави тощо [17].

Центр політико–правових реформ – недержавний аналітичний центр, створений у 1996 р. після прийняття Конституції України. Його метою є сприяння проведенню реформ у політико–правовій сфері задля

утвердження в Україні демократії, верховенства права та належного урядування. Центр досліджує конституційний лад, публічну адміністрацію, судівництво, кримінальну юстицію, доступ до публічної інформації та електронне урядування. Останні проекти Центр реалізує на замовлення Європейської комісії (“Спідометр Україна – ЄС: конституційна та судова реформи” та “Поліпшення якості адміністративних послуг через посилення впливу громадянського суспільства на публічну політику”) [18].

Український незалежний центр політичних досліджень – неурядова позапартійна неприбуткова аналітична інституція, створена у 1991 році. Дослідження проводяться в галузі соціальної політики, поліетнічних питаннях, громадянського суспільства, зовнішньої політики, економіки, виборів і партій, внутрішньої політики. Діючим проектом на сьогодні є проект “Дотримання прав меншин в освітньому середовищі Криму: моніторинг, інформування та реагування” [16].

Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД) – провідний український незалежний аналітичний центр, заснований у 1994 р. Основними напрямками діяльності є розробка проблемних питань з економічної ситуації в Україні та прогнозів її розвитку, євроінтеграційних процесів та економічних наслідків, зони вільної торгівлі з ЄС для України, енергетичної політики, внутрішньої політики, політичної конкуренції. Актуальними проектами центру на сьогодні виступають “Імплементация Угоди між Україною та ЄС”, “Збільшення можливостей жінок”, “Побудова загальносуспільного діалогу для проведення конституційної реформи”, “Започаткування національного діалогу в Україні” тощо. Центр регулярно публікує результати своїх досліджень у щотижневих збірниках “Foreign Policy Insight” та “Inside Ukraine” [10].

В роботі аналітичних центрів України сьогодні існує безліч проблем суто технічно–матеріального походження. Перш за все, це відсутність бюджетного фінансування аналітичних структур (окрім деяких урядових закладів). Щодо неурядових (які є найбільш професійними аналітичними структурами в Україні), то через відсутність попиту з боку органів державної влади на послуги незалежних аналітичних структур, їх фінансове, організаційне й матеріальне забезпечення беруть на себе зарубіжні спонсори, а це в свою чергу, формує в Україні професійне аналітичне середовище у не завжди прийнятних для нашої держави цілях.

Другою проблемою є неготовність органів державної влади співпрацювати із зовнішніми джерелами інформації й проектами, а це спричиняє закритість та непрозорість процедури підготовки й ухвалення рішень вищим політичним керівництвом держави. Щодо роботи партійних та ділових структур, то тут також спостерігається їх неготовність працювати в режимі прикладних політичних досліджень, нових ділових і політичних стратегій, нестандартних рішень.

Проблему складає й кадрове питання, через низький рівень інтелектуальної підготовки політичних аналітиків, що не дозволяє українським “фабрикам думки” конкурувати із закордонними аналогами.

Нарешті, самі аналітичні центри слабко працюють в режимі PR технологій для презентації своїх результатів досліджень і комунікації в процесі, що могло б стати додатковим стимулом для визнання державними та недержавними установами фабрик думок за необхідну суспільно-політичну структуру [1].

Отже, праобрази сучасних українських “фабрик думки” почали виникати в середині 90-х рр. у вигляді аналітичних центрів, здебільшого як неурядові організації. В основу кадрового складу та методів роботи було покладено досвід минулих науково-дослідних інститутів.

Згідно типологізації сучасних українських “мозкових центрів” однією з провідних державних аналітичних установ в Україні є Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України. Серед неурядових “фабрик думки” в Україні безсумнівне лідерство тримає Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, також Фонд “демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва, Центр політико-правових реформ та Український незалежний центр політичних досліджень та інші.

Основними актуальними напрямками роботи сучасних українських аналітичних центрів є економіка, внутрішня та зовнішня політика, соціальна сфера. На сьогодні в Україні працює більше 150 “фабрик думки”, всі вони в більшій чи меншій мірі мають кадрові та фінансові проблеми, активно з обох сторін йде подолання проблеми взаємодії між державними органами влади та неурядовими аналітичними центрами. Проте, незважаючи на всі ці складнощі, українські “мозкові центри” останніми роками набирають обертів та повільно, але впевнено виборюють своє місце невід’ємного помічника серед політичних, фінансових та академічних установ. Крім того, вони виконують функцію зв’язку між державними органами влади та суспільством, що особливо важливо на сьогодні в Україні в умовах активної фази формування громадянського суспільства.

#### Список використаних джерел

1. Алиев М. М. “Фабрики мысли” в формировании внешнеполитической стратегии государства / Институт международных отношений Национального авиационного университета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jml.nau.edu.ua/index.php/IMV/article/viewFile/3124/3111>.
2. Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки”. – К.: НІСД, 2014. – 148 с.
3. Балаян А. А., Сунгуров А. Ю. Фабрики мысли: международный и российский опыт: учеб. пособие / А. А. Балаян, А. Ю. Сунгуров, Санкт-Петербургский филиал Нац. исслед. ун-та “Высшая школа экономики”. – СПб.: Отдел оперативной полиграфии НИУ ВШЭ. – Санкт-Петербург, 2014. – 236 с.
4. Беляева Н. Ю., Зайцев Д. Г. Аналитические центры как субъекты политики: механизмы влияния на выработку политических решений / Н. Ю. Беляева, Д. Г. Зайцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.hse.ru/edu/courses/1201388.html](http://www.hse.ru/edu/courses/1201388.html).
5. Бойко О. Как в Украине наука пытается заработать деньги / О. Бойко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.scenter.kiev.ua/press/issues/content:about/voise\\_ukraine\\_i\\_deas](http://www.scenter.kiev.ua/press/issues/content:about/voise_ukraine_i_deas)
6. В сотне лучших аналитических центров мира лишь один украинский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bin.ua/news/economics/economic/151194-v-sotne-luchshix-analiticheskix-centrov-mira-lish.html>

7. Грановский В. Стратегическое консультирование в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.uis.kiev.ua/discussion/ukr\\_strat\\_consult.html](http://www.uis.kiev.ua/discussion/ukr_strat_consult.html).

8. Мережа аналітичних центрів України: інтернет-проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>.

9. Мерніков Г. І. Міжнародні неурядові організації як фактор впливу на ситуацію в Україні / Г. І. Мерніков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.db.niss.gov.ua/docs/polmil/101.htm>

10. Міжнародний центр перспективних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://icps.com.ua>.

11. Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua>.

12. Незалежні аналітичні центри України у процесі виробленні політики: перешкоди, перспективи та взаємні очікування у співпраці з державними органами влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.irf.ua/knowledgebase/publications/nezalezni\\_analitichni\\_tsentri\\_ukraini\\_u\\_protsezi\\_viroblennya\\_politiki/](http://www.irf.ua/knowledgebase/publications/nezalezni_analitichni_tsentri_ukraini_u_protsezi_viroblennya_politiki/)

13. Пашков М. Неправительственные аналитические центры: предложение на фоне отложенного спроса / М. Пашков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news\\_id=322](http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=322)

14. Современные фабрики мысли. Исследование Агентства гуманитарных Технологий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://stra.teg.ru/ThinkTanks/pub/6>.

15. Украинские аналитические центры вошли в число ста лучших в мире [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zn.ua/UKRAINE/ukrainskie-analiticheskie-centry-voshli-v-chislo-sta-luchshih-v-mire.html>.

16. Український незалежний центр політичних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua>.

17. Фонд “демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua>.

18. Центр політико-правових реформ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.org.ua>.

19. Центр Розумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://razumkov.org.ua>.

20. Medvetz Tom Think Tanks as an Emergent Field [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://sociology.ucsd.edu/faculty/bio/documents/Medvetz\\_08.SSRC.pdf](http://sociology.ucsd.edu/faculty/bio/documents/Medvetz_08.SSRC.pdf); McGann J., Kent R. Weaver Think Tanks & Civil Societies [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.amazon.com/Think-Tanks-Civil-Societies-Catalysts/dp/0765809524>; Johnson E. C. How Think Tanks Improve Public Policy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.open.kg/upload/publicpolicy/how-think-tanks-improve-public-policy.pdf>.

#### References

1. Aliev M. M. “Fabriki mysli” v formirovanii vneshnepolicheskoy strategii gosudarstva / Institut mezhdunarodnyh otnoshenij Nacional'nogo aviacionnogo universiteta [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://jml.nau.edu.ua/index.php/IMV/article/viewFile/3124/3111>.
2. Analitichna dopovid' Nacional'nogo instytutu strategichnyh doslidzhen' do pozachergovogo Poslannja Prezidenta Ukrainy do Verhovnoi Rady Ukrainy “Pro vnutrishnje ta zovnishnje stanovyshhe Ukrainy u sferi nacional'noi bezpeky”. – K. : NISD, 2014. – 148 s.
3. Balajan A. A., Sungurov A. Ju. Fabriki mysli: mezhdunarodnyj i rossijskij opyt: ucheb. posobie / A. A. Balajan, A. Ju. Sungurov, Sankt-Peterburgskij filial Nac. issled. un-ta “Vysshaja shkola jekonomiki”. – Spb.: Otdel operativnoj poligrafii NIU VSHJe. – Sankt-Peterburg, 2014. – 236 s.
4. Beljaeva N. Ju., Zajcev D. G. Analiticheskie centry kak sub#ekty politiki: mehanizmy vlijanija na vyrabotku politicheskikh reshenij / N. Ju. Beljaeva, D. G. Zajcev [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [www.hse.ru/edu/courses/1201388.html](http://www.hse.ru/edu/courses/1201388.html).
5. Bojko O. Kak v Ukraine nauka pytaetsja zarabotat' den'gi / O. Bojko [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.scenter.kiev.ua/press/issues/content:about/voise\\_ukraine\\_i\\_deas](http://www.scenter.kiev.ua/press/issues/content:about/voise_ukraine_i_deas)
6. V sotne luchshih analiticheskikh centrov mira lish' odin ukrainskij [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://bin.ua/news/economics/economic/151194-v-sotne-luchshix-analiticheskix-centrov-mira-lish.html>
7. Granovskij V. Strategicheskoe konsul'tirovanie v Ukraine

[Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.uis.kiev.ua/discussion/ukr\\_strat\\_consult.html](http://www.uis.kiev.ua/discussion/ukr_strat_consult.html).

8. Merezha analytychnykh centriv Ukraїny: internet-proekt [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.intellect.org.ua>.

9. Mernikov G. I. Mizhnarodni neurjadovi organizacii' jak faktor vplyvu na sytuaciu v Ukraїni / G. I. Mernikov [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.db.niss.gov.ua/docs/polmil/101.htm>

10. Mizhnarodnyj centr perspektyvnyh doslidzhen' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://icps.com.ua>.

11. Nacional'nyj instytut strategichnyh doslidzhen' pry Prezydentovi Ukraїny [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.niss.gov.ua>.

12. Nezalezni analytychni centry Ukraїny u procesi vyrobleri polityky: pereshkody, perspektyvy ta vzajemni ochikuvannja u spivpraci z derzhavnymy organamy vlady [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.irf.ua/knowledgebase/publications/nezalezni\\_analytychni\\_sentri\\_ukraini\\_u\\_protsezi\\_viroblennja\\_politiki/](http://www.irf.ua/knowledgebase/publications/nezalezni_analytychni_sentri_ukraini_u_protsezi_viroblennja_politiki/)

13. Pashkov M. Nepravitel'stvennye analiticheskie centry: predlozhenie na fone otlozhenogo sprosa / M. Pashkov [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news\\_id=322](http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=322)

14. Sovremennye fabriki mysli. Issledovanie Agentstva gumanitarnykh Tehnologij [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://stra.teg.ru/ThinkTanks/pub/6>.

15. Ukrainskie analytycheskie centry voshli v chislo sta luchshih v mire [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zn.ua/UKRAINE/ukrainskie-analytycheskie-centry-voshli-v-chislo-sta-luchshih-v-mire.html>.

16. Ukraїns'kyj nezaleznyj centr politychnykh doslidzhen' [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ucipr.kiev.ua>.

17. Fond "demokratychni iniciatyvy" imeni I'ka Kucheriva [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://dif.org.ua>.

18. Centr polityko-pravovyh reform [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://pravo.org.ua>.

19. Centr Rozumkova [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://razumkov.org.ua>.

20. Medvetz Tom Think Tanks as an Emergent Field [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://sociology.ucsd.edu/faculty/bio/documents/Medvetz.08.SSRC.pdf>; McGann J., Kent R. Weaver Think Tanks & Civil Societies [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.amazon.com/Think-Tanks-Civil-Societies-Catalysts/dp/0765809524>; Johnson E. C. How Think Tanks Improve Public Policy [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.open.kg/upload/publicpolicy/how-think-tanks-improve-public-policy.pdf>.

*Lysak V. F., doctor of historical sciences, professor of the department of international relations and foreign policy, Mariupol state University (Ukraine, Mariupol), [fifitau@ukr.net](mailto:fifitau@ukr.net),*

*Ageeva E. L., candidate of political sciences, senior lecturer of the department of international relations and foreign policy, Mariupol state University (Ukraine, Mariupol), [ageeva82@mail.ru](mailto:ageeva82@mail.ru)*

#### Modern Ukrainian think tanks as subjects of social and political process in the state

*The article analyzes modern Ukrainian think tanks. Given the characteristics of their activity as subjects of social and political processes in Ukraine. The authors propose a typology of modern factories thoughts in Ukraine and their place in the global rankings. Analyzed the work of leading contemporary governmental and non-governmental think tanks.*

**Keywords:** think tanks of Ukraine, governmental and non-governmental factories thoughts in Ukraine, the typology of the Ukrainian analytical center.

*Лысак В. Ф., доктор исторических наук, профессор кафедры международных отношений и внешней политики, Мариупольский государственный университет (Украина, Мариуполь), [fifitau@ukr.net](mailto:fifitau@ukr.net), Агеева Е. Л., кандидат политических наук, старший преподаватель кафедры международных отношений и внешней политики, Мариупольский государственный университет (Украина, Мариуполь), [ageeva82@mail.ru](mailto:ageeva82@mail.ru)*

#### Современные украинские "мозговые центры" как субъекты общественно-политического процесса в государстве

*Анализируются современные украинские аналитические центры. Предоставлено характеристику их деятельности как субъектов общественно-политических процессов в Украине. Авторами предлагается типология современных фабрик мыслей в Украине и их место в общемировом рейтинге. Проанализирована работа ведущих современных правительственных и неправительственных "мозговых центров".*

**Ключевые слова:** "мозговые центры" Украины, правительственные и неправительственные фабрики мыслей в Украине, типология украинских аналитических центров.

\* \* \*

УДК 324:342.82

**Рибачук М. Ф.**

доктор філософських наук, професор, академік  
Української академії політичних наук (Україна, Київ);  
**Райковський Б. С.**  
кандидат політичних наук,  
член Центральної виборчої комісії  
(Україна, Київ)

#### МОДЕЛІ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ: СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

*Досліджуються сутнісні характеристики моделей виборчих систем. Еволюція виборчого права неоднозначно засвідчує сталу тенденцію до демократизації виборчого процесу. За роки незалежності України пройшла кілька етапів модернізації виборчої системи – від мажоритарної абсолютної більшості до змішаної відносної більшості. Це стало ознакою зміцнення демократичних засад політичної системи країни та появи нових інститутів політичного життя, серед яких провідними стають політичні партії. Проте суспільство, перебуваючи в перехідному стані, ще не досягло належного ступеня політичного структурування. Це породжує протиріччя між недостатньою політичною структурованістю суспільства та політичними інтересами суспільно-політичних груп, уособленням яких є політичні партії, які вже сьогодні готові і прагнуть стати повноправними суб'єктами влади. Це протиріччя, на думку багатьох аналітиків, мав би розв'язати новий закон про парламентські вибори, так і вибори до органів місцевого самоврядування на пропорційній основі.*

**Ключові слова:** вибори, модель виборчої системи, мажоритарна модель, пропорційна модель, парламентські вибори.

У теорії виборчого права одним з найважливіших аспектів, що традиційно розглядається експертами та законодавцями, є зв'язок між становленням інститутів демократії, правами людини та парламентаризму. Еволюція виборчого права неоднозначно засвідчує сталу тенденцію до демократизації виборчого процесу. Одним з показників його є скасування всіляких цензів, що мали, місце в минулому, як от: соціальних, майнових, статевих, територіальних, расово-етнічних, віросповідних, вікових тощо. Виборчим цензом прийнято вважати законодавчо визначені обмеження, якими регламентується виборче право громадян країни: як активне – право обрати, так і пасивне – право бути обраним. На сьогодні світова практика виборчого права знає лише два цензи – віковий, яким визначається нижня межа активного та пасивного права, та ценз проживання на території країни, – стосується осіб, що внаслідок еміграції змінили своє громадянство. У більшості країн Європи, таких, як Велика Британія, Греція, Німеччина, Франція та ін., віковий ценз становить 18 років. А у ряді країн Латинської та Центральної Америки – Бразилія, Куба, Нікарагуа, а також деяких країн Середнього Сходу, таких, наприклад, як Іран, він становить 16 років. Що стосується України, то тут активне виборче право громадян обмежується 18 річним віком.

Порівняно з активним виборчим правом, пасивне виборче право у віковому відношенні має тенденцію до "постаріння". У більшості країн пасивний віковий ценз встановлено в межах 23 – 25 років для депутатів нижніх палат та 30–40 років – для членів верхніх палат парламентів. В Україні пасивний віковий ценз, визначений Конституцією України, становить 21 рік [1, с.28].

У більшості країн світу немає верхніх вікових обмежень щодо пасивного права, але у двох країнах – Екваторіальній Гвінеї та Ірані така межа встановлена і дорівнює відповідно 60 – 75 років.

Що стосується цензу осідлості, то він також різний у різних країнах. В Україні він обмежується п'ятьма роками для народних депутатів, та десятьма – для президента країни [1,с.44].

Крім цього, теорія виборчого права відстежує принципи, на яких мають базуватися норми демократичного виборчого законодавства і процесу. До таких принципів належить: принцип загальності; принцип прямого виборчого права; принцип рівності.

Для нашої проблематики, що є предметом цієї статті особливого значення набуває принцип рівного виборчого права, оскільки він безпосередньо пов'язаний з типом виборчої системи: мажоритарної, пропорційної чи змішаної (мажоритарно-пропорційної). Для такої молоді держави, як Україна – це не стільки питання теорії, скільки питання політичної практики, адже за роки своєї незалежності наша країна випробувала вже дію двох виборчих систем – мажоритарної та змішаної. А напередодні позачергових парламентських виборів до Верховної Ради України у жовтні 2014 року як серед політиків, так і серед громадськості та науковців гостро дебатовалась проблема переходу до суто пропорційної виборчої системи з відкритими списками.

У світлі цього, цілком слушно постає питання: чим зумовлена еволюція, тобто зміна виборчих систем у нашій державі? Які суспільні потреби та політичні інтереси віддзеркалює дискусія про парламентські вибори на пропорційній та змішаній основі, а також дискусія щодо доцільності поширення цієї системи на вибори до органів місцевого самоврядування? Нарешті, якою має бути оптимальна виборча система в нашій державі, щоб максимально забезпечити реалізацію принципу рівності та репрезентативності виборів?

З метою ґрунтовної відповіді на поставлені запитання необхідно, бодай, коротко зупинитись на характеристичні класичних виборчих систем, що історично склалися і функціонують у різних країнах світу.

Але перш ніж перейти до конкретного розгляду цього питання, необхідно зробити одне суттєве застереження.

Ми виходимо з того, що виборча система — це не лише “сукупність установлених законом правил проведення виборів, регламентів здійснення конкретних процедур виборчої кампанії, способів визначення результатів голосування” [2,с.30]. Безумовно всі зазначені характеристики є важливими показниками, що визначають тип виборчої системи. Проте виборча система – це не лише “правила” та “процедури”, тобто формально-юридична техніка реалізації виборчого процесу. Адже для характеристики сутності виборчої системи першочергового значення набуває її змістове наповнення. А таким виступає те, наскільки та чи інша модель виборчої системи дозволяє максимально об'єктивно віддзеркалити суспільні настрої, відбити реальний розподіл політичних сил у суспільстві, зрештою, наскільки результати виборів є легітимними.

Можна погодитись з тим, що “вибір конкретної моделі виборчої системи впливає не тільки на процедуру виборів, а й подальше розташування політичних сил у парламенті, а отже – на формування уряду” [3,с.58].

Істотним питанням моделі виборчої системи є також її вплив на електоральну свідомість та електоральну поведінку громадян. Адже одні моделі сприяють більшій мобілізації та консолідації інтересів виборців, тоді як інші, навпаки, сприяють їх плюралізації та розпорошенню. А оскільки та чи інша модель виборчої системи може впливати на відповідність між кількістю поданих голосів та одержаних у кінцевому підсумку мандатів, то є підстави вважати, що одні виборчі системи більшою чи меншою мірою можуть спотворювати реальний розподіл та вплив політичних сил у суспільстві.

При розгляді сутнісних характеристик виборчих систем не можна абстрагуватись від характеристики типу політичної системи, що склалась в державі, так само як і від історичного етапу розвитку держави і суспільства на шляху утвердження демократичних інститутів влади та управління. Враховуючи всі ці та інші обставини теоретичного порядку, розглянемо різні типи або моделі виборчих систем, що діяли в Україні протягом її незалежності, а також ті, що пропонуються певними політичними силами та політичними аналітиками і експертами на майбутнє. При цьому спиратимемося на метод зіставлення та порівняльного аналізу.

Насамперед слід наголосити, що панування у тій чи іншій країні однієї з трьох класичних виборчих моделей, про які йшлося, значною мірою обумовлено як політичними традиціями так і особливостями національно-історичного та соціально-економічного розвитку країни. Важливою підставою тут виступає також рівень демократичності не лише суспільної свідомості, а й інститутів держави: політичних, соціальних, економічних. У Німеччині, наприклад, забороняється висування незалежних (непартійних) кандидатів, однак після 1949 року жодному з них не вдалося перемогти на виборах у Бундестаг. Р.Таапагера й М.Шугарт пишуть, що “результати виборів залежать не тільки від народного волевиявлення, але й від правил. Чи йдеться про одне “місце” президента, чи про багато місць у загальнодержавних і місцевих законодавчих зборах, правила розподілу місць у різних країнах ( або навіть у різних частинах однієї країни) різні. Ключовими є питання про облік голосів і розподіл місць.

Наскільки стабільною є виборча система, залежить також від того, чи належить країна до типу країн так званого “транзиту”, тобто перехідного періоду, чи вона належить до формації країн стійкого демократичного розвитку.

Якщо держава і суспільство перебувають на шляху утвердження демократичних прав і свобод, але при цьому зберігаються значні пережитки і стереотипи минулого, то, зрозуміло, що така країна: по-перше, мусить орієнтуватися на модель політичного компромісу; по-друге, її виборче законодавство, а отже, й виборча система в цілому, мають тенденцію до еволюційних змін як частина політико-правових систем

в цілому. Але за будь-яких умов пріоритетом у розвитку виборчого законодавства — правової основи виборчої системи — має бути забезпечення максимально об'єктивного вияву громадського ставлення до влади, політичних лідерів та політичних партій, що обираються. Прикінцева мета будь-якої виборчої системи — зміцнення легітимних засад влади, що сприяє підвищенню ефективності державного управління. Адже, маючи належну легітимність, підтверджену результатами демократичних виборів, та чи інша політична сила, що обіймає владу, може діяти рішучіше, послідовніше, ризикуючи йти навіть на непопулярні кроки.

Отже, виборча система — це найважливіший політичний ресурс, що забезпечує органи державної влади та органи місцевого самоврядування мандатом народного довіря. І лише, спираючись на нього, влада бере на себе відповідальність за реалізацію проголошеного політичного курсу.

Таким чином, виборча система в широкому розумінні цього слова — це не лише спосіб визначення “хто”, за “що”, і “як” голосує. Змістом виборчої системи є визначення реального впливу політичних акторів, що беруть участь у виборчому процесі.

Аналіз нині існуючих виборчих систем переконливо доводить, що жодна із них не є ідеальною. А тому можна вести мову лише про ті чи ті переваги однієї із трьох виборчих систем. Головним тут, на нашу думку, є суперечність між об'єктивними потребами суспільства та корпоративними інтересами політичних сил, які більшою чи меншою мірою збігаються з інтересами суспільного розвитку політичної стабільності, зміцненням засад демократії в країні. Оскільки йдеться насамперед про Україну, то переходимо до безпосереднього розгляду моделей виборчих систем у контексті стратегічних орієнтирів суспільного та національного розвитку нашої держави. Розпочнемо з мажоритарної виборчої системи.

*Мажоритарна* виборча система будується на принципі лідерства, адже тут перемагає хтось один — особа чи партія, що є учасником виборчого процесу. За цією системою обраним вважається кандидат або партійний список, що переміг на підставі більшості поданих голосів у виборчому окрузі. Тобто ця система є результативною (кожне депутатське місце заміщується відразу, в результаті лише одного голосування). Вона зрозуміла виборцям (на відміну від змішаних і нетрадиційних систем). Крім того, ця система “економна”, оскільки немає необхідності організувати повторне голосування в округах. І ще вона дозволяє масовим партіям здобувати “тверду” більшість і сформувати стійкий уряд.

Є ще позитивна сторона мажоритарної виборчої системи: вона забезпечує пряме представництво для жителів конкретного виборчого округу. Виборці краще знають свого кандидата. Він може представляти їх інтереси і в представницьких органах.

При цьому, що істотно, важливою є наявність фіксованого порога при визначенні більшості голосів, поданих “за”. Він може бути абсолютний або відносний. Тому теорія виборчого права розглядає мажоритарну систему *абсолютної* та *відносної* більшості. За першої, тобто абсолютної більшості,

переможець має набрати щонайменше 50% плюс один голос. За другої, тобто відносної більшості, переможцем вважається той, хто набрав більше голосів за своїх конкурентів. Мажоритарна система абсолютної більшості на сьогодні діє в Білорусі, Франції та ряді інших країн, а відносної більшості — Великій Британії, Німеччині, США тощо.

Фахівці одностайні у тому, що головною перевагою мажоритарної системи абсолютної більшості, як вже зазначено, є надійна стабільність. Особливо відчутною така стабільність стає за умов двопартійної системи. А це буває вкрай необхідно у такому суспільстві, яке перебуває в кризовому або перехідному стані. З цим важко погодитися, але вся річ у тому, що суспільства перехідного типу відзначаються не двопартійністю, а багатопартійністю, що інколи переходить у мультипартійність і приклад України тут досить показовий. Так, якщо на 1 червня 1999 року Мініюстром України було зареєстровано 75 політичних партій, то у січні 2014 року таких партій було вже 203! Тобто за ці роки їх кількість зросла майже на третину і процес множення політичних партій у нашій державі можливий і в майбутньому. Зрозуміло, що за таких умов до стійкої двопартійності нам ще далеко, а отже й вигоди “мажоритарки”, що гарантує стабільність діяльності уряду, для нас більш ніж проблематичні. Але, крім цього, сама система має суттєві внутрішні недоліки.

Який же головний недолік мажоритарної виборчої системи, наприклад абсолютної більшості? Головною вадою цієї системи є надто висока вимога щодо явки виборців. За умов демократії, коли не діє принцип “обов'язковості” явки на виборчу дільницю, ця система перетворюється на безкінечний виборчий марафон з невиправданими фінансовими витратами з державного бюджету, а округ — без депутата. Відтак інтереси значної кількості виборців не можуть бути представлені в законодавчому органі. Застосування мажоритарної системи на національному рівні може призвести до істотного спотворення результатів виборів. Е.Лейкман і Дж.Ламберт, дослідивши механізм дії виборчої системи відносної більшості в Англії, писали: “Очевидно, ніхто не заперечуватиме (незалежно від того, має бути чи ні), що англійська Палата громад не “віддзеркалює почуттів нації”... Майже кожні вибори виявляють приголомшливу невідповідність між нацією, якою її відображає голосування, і Палатою громад, що утворюється в результаті цього голосування. Таке “відображення” звичайно нагадує криве дзеркало: кожна риса ніби й відповідає до певної міри оригіналові, але одна з них раптом набуває величезних розмірів, тоді як інша, можливо, й не менш важлива, стає ледь помітною [4, с.18]. На парламентських виборах у Великій Британії 1997 року лейбористи одержали 64% мандатів, а проголосували за них лише 44% виборців. Консерватори одержали 31% голосів (25% мандатів), а ліберальні демократи, яких підтримали 17% виборців, — лише 7% місць [5]. В окремих випадках може статися й так, що політична партія, за яку голосує більшість виборців, одержить у парламенті менше місць.

Мажоритарна система відносної більшості не виконує умову рівного представництва від округів. Нерівність може проявитися, по-перше, в тому, що від різних округів можуть обиратися депутати, за яких



проголосувало різне число виборців. Одні депутати можуть набрати менше половини, інші – 90% всіх поданих голосів. По –друге, одні виборчі округи можуть перевищувати інші за кількістю виборців. Це означає, що голоси матимуть неоднакову “вагу”. З’являється тут і простір для маніпуляцій з “нарізанням” виборчих округів: їх “кордони” визначаються так, щоб це сприяло перемозі правлячої політичної сили. Таке явище одержало назву “джеррімандерінг” ( за ім’ям губернатора американського штату Масачусетс Е.Джеррімандера, який вдався до такої практики ще 1812 року).

Певна перемога мажоритарної системи абсолютної більшості у порівнянні з системою відносної більшості полягає в тому, що обраними вважаються кандидати, яких підтримала більшість виборців, що проголосувала. Однак і вона має ваду, притаманну системі відносної більшості: пропадають голоси, подані за інших. Всі перераховані вище зауваження до мажоритарної системи відносної більшості також можуть стосуватися й виборчої системи абсолютної більшості.

Однією з вад цієї системи є також те, що вона в умовах багатопартійності не завжди результативна. Наприклад, у Франції на виборах до національних зборів у першому турі з 490 місць лише одного разу – на виборах 1968 року – було заміщено відразу більше половини [5].

Один із способів удосконалення цієї системи є запровадження другого туру голосування, до участі в якому допускаються два кандидати, що набрали найбільше голосів виборців у першому турі (перебалотування). Іншим способом усунення вад мажоритарної системи абсолютної більшості, що дозволяє обійтися без повторного голосування, є альтернативне голосування (alternative vote). Ця система, відома також під назвою мажоритарно – преференційної, є ще одним варіантом мажоритарної системи в одномандатних округах. Виборцям пропонується визначити в ординальному бюлетені як основний, так і альтернативний варіант свого вибору. Для перемоги необхідно одержати підтримку абсолютної більшості. Якщо жоден з кандидатів не став основним вибором для більш ніж половини виборців, то кандидат з найменшою кількістю перших голосів вилучається зі списку. Отримані ним голоси передаються кандидатам, визначеним виборцями як альтернативні. Такий перерозподіл голосів триває доти, доки один з кандидатів не досягне абсолютної більшості. До того ж, за умов багатопартійності та відсутності чітко фіксованої парламентської більшості, навіть ця система не гарантує суспільства від урядової чехарди.

Система ж відносної мажоритарної більшості суттєво знімає питання електоральної явки, але знову ж таки виявляє свою ефективність лише за умови класичної двопартійності та при наявності норми про парламентську більшість, що є певною гарантією від перманентних урядових змін. Враховуючи те, що Україна є мультипартійною країною, а суспільство достатньо поляризоване за ідеологічними уподобаннями, що подрібнює контингент виборців, при відсутності норми про парламентську більшість, закріпленої в законодавчому порядку, не лише система

абсолютної, але й відносної мажоритарної більшості є недоцільною. Адже вона, з одного боку, ще більше розпорошує електорат, а, з другого, – посилює принцип ситуативної парламентської більшості, яка може створюватися далеко не на політичних та ідеологічних засадах, а це ще більше спотворює реальний розподіл сил у суспільстві і порушує принцип легітимності влади.

Таким чином, ані мажоритарна система абсолютної, ані система відносної більшості в умовах українських суспільно-політичних парламентських реалій не є панацеєю від урядових криз, що, з точки зору теорії виборчого права та виборчих систем, є перевагою мажоритарної виборчої системи. Для того, щоб вона дійсно виявила свої переваги, необхідно змінити систему діяльності парламенту і, насамперед, принципи формування уряду, що спирається на стійку парламентську більшість, чого за всі роки української незалежності не було. Не дивно, що мажоритарна система у підсумку прижилася в Україні лише частково, а саме: у частині одномандатних виборчих округів під час парламентських виборів та виборів до органів місцевого самоврядування.

За традицією теорії виборчих систем, мажоритарній системі протиставляється пропорційна виборча система. І хоча в практиці вітчизняного виборчого процесу ця система була апробована, хоча й проіснувала недовго, ми не будемо відступати від традиції і розглянемо деякі аспекти цієї системи, зважаючи хоча б на те, що в українському суспільстві є впливові політичні сили, які висловлювалися на користь “пропорціалки”. Сам факт, що значна частина народних депутатів була позитивно налаштована на впровадження саме пропорційної системи, є досить показовий.

Отож, пропорційна виборча система, що виникла понад сто років тому, ґрунтується на відповідності між кількістю поданих голосів та кількістю одержаних мандатів. З метою запобігання подрібненню парламентського представництва у різних країнах вводяться так звані “прохідні бар’єри” у кілька відсотків голосів. В Україні він становить 5 % від поданих голосів за партійний список у загальнонаціональному багатомандатному виборчому окрузі. Пропорційність виборів передбачає коаліційність при формуванні уряду, а також чіткий поділ парламенту на більшість та меншість, владу та опозицію. Дехто з аналітиків вбачає в самому принципі коаліційності при формуванні уряду істотний недолік “пропорціалки”, адже за цих умов суттєво зростає вага малих партій, які можуть виявитися володарями “золотої акції” при формуванні коаліції та парламентському блокуванні взагалі.” Існування коаліційного уряду найчастіше означає, що малі партії користуються непропорційно великим і нерідко вирішальним впливом на формування чи розпуск уряду, а також на його рішення [6]. Проте, поза всяким сумнівом, вагомим аргументом на користь цієї системи є те, що вона набагато краще, аніж “мажоритарна”, забезпечує представництво у парламенті різних політичних сил і реальніше віддзеркалює їх вплив на суспільство. Можливість розпорошення мандатів, яку створює ця система, компенсується, як було зазначено, шляхом уведення прохідного “бар’єра”, що відіграє роль своєрідного

фільтра на шляху проходження до парламенту випадкових та маловпливових людей, політичних партій та корпоративних груп у політиці.

Якщо поглянути на пропорційну систему під кутом зору загальнонаціональних інтересів українського суспільства, то його прихильники переконані в тому, що саме вона здатна найбільшою мірою сприяти політичній структуризації суспільства, дати поштовх об'єднавчим процесам у партійному середовищі, а отже, й підвищити роль партій у політичному житті країни.

Що може стримувати перехід до суто пропорційної виборчої системи в Україні?

Пропорційна система, згідно з якою у виборах беруть участь кандидати за партійними списками, по суті відсікає можливість самовисування та позапартійної участі у виборчій кампанії. Але наскільки таке побоювання є виправданим, а відповідний аргумент “проти” – обґрунтованим?

Якщо абстрагуватися від формально-юридичного аспекту проблеми, що в дійсності має місце, та поглянути на неї з боку політичної практики, то неважко переконатися, що застереження щодо “обмеження прав” громадян не надто переконливі. Постає питання, чому?

Перше. У будь-якій державі, в тому числі й демократичній, сукупна кількість членів партій не відповідає кількості потенційних виборців. Але якщо там вибори відбуваються за пропорційною системою, як наприклад, в Австрії, Данії, Ізраїлі, Португалії, Польщі та інших країнах, то чи є підстави вважати ці країни такими, що обмежують виборчі права своїх громадян? Очевидно, що питання це риторичне і не потребує зайвих аргументів.

Друге. Висловлюється теза, що за наявної в Україні партійної системи, переважна більшість яких – це так звані “диванні” партії, які не мають своїх осередків у регіонах, чиста “пропорціоналка” призведе до остаточної втрати зв'язків депутатів – пропорційників з територіальними округами та виборцями.

Дійсно, з точки зору теорії виборчого права та виборчих систем пропорційна виборча система характеризується так званою анонімністю або знеособленістю. Увага виборця звертається не стільки на особистості, скільки на програму партії та її передвиборну платформу. Проте цей теоретичний постулат не завжди підтверджується практикою політичного життя та виборчих процесів. Як показує досвід виборів в Україні, переважна більшість виборців орієнтується саме на особистості. Що ж стосується “обличчя партії”, то тут вирішальну роль відіграє так званий іміджевий бренд, а також особа лідера партії. Тобто у пересічного українського виборця політика ще залишається досить персоніфікованою, а тому загальнотеоретичні постулати, вироблені і апробовані на прикладах країн стійкої демократії, в наших умовах перехідного періоду не завжди спрацьовують. Але це тільки частина проблеми.

Головне в тому, що вимога “утримувати зв'язок” депутата парламенту з округом та його виборцями не є імперативом демократії. Але звичка мати свого “депутата” у вищому законодавчому органі, який буде “пробивати” та захищати місцеві інтереси, є

стереотипом радянських часів. Завдання парламентарія не в тому, щоб бути легалізованим регіональним (окружним) лобістом, а в його здатності мислити та приймати рішення загальнодержавного масштабу. За цих умов зв'язок конкретного депутата з округом, про який піклуються опоненти пропорційної виборчої системи, по суті втрачає сенс. А ті проблеми, що постають перед містом, селищем, селом чи регіоном і вимагають оперативного втручання, має розв'язувати, насамперед, місцева та регіональна влада. Але для цього їй необхідно надати відповідні повноваження та право розпоряджатися ресурсами, які зроблять її достатньо автономною у вирішенні конкретних проблем території та регіону. Саме на рівні місцевої влади і має зміцнюватися тісний зв'язок виборців та депутатів, тоді як зв'язок народних депутатів парламенту з виборцями має здійснюватися через місцеве відділення партії. Останні повинні дбати про авторитет та імідж своєї партійної структури, адже вибори є тестом на її спроможність ефективно виконувати свої владні чи опозиційні функції, вирішальне слово в оцінці яких належить виборцям.

Однак варто зазначити, що серед політичної еліти нашої держави з різних причин спостерігається деяка непевність у цьому питанні.

Відтак на сьогодні єдиною альтернативою серед трьох моделей виборчих систем стала мажоритарно-пропорційна, тобто змішана виборча система. З погляду формально-юридичної техніки вона передбачає розподіл депутатських мандатів за принципом “п'ятдесят на п'ятдесят”. З політичного боку ця система є спробою компромісу між принципами представництва різних політичних сил і стабільністю уряду з середини. Як відомо, в Україні змішана виборча система вперше була введена під час виборів до вищого законодавчого органу держави відповідно до Закону України “Про вибори народних депутатів України” від 24 вересня 1997 року. Тоді ця законодавча новація була сприйнята як вагомий крок уперед на шляху демократизації виборчого процесу. Відомими експертами підкреслювалося, що “Закон містить багато нових положень і значно розширює можливості не лише кандидатів у народні депутати, а й виборців” [7].

До суттєвих інновацій цього Закону слід віднести те, що він уперше фіксував принцип добровільності участі у виборах. Ті виборці, які не брали участь у голосуванні, розглядалися як такі, що підтримують результати волевиявлення учасників процесу голосування. Також уперше запроваджувалося так зване “позитивне” голосування, тобто у квадраті проти прізвища кандидата чи назви партії достатньо поставити знак “плюс” або інший символ, щоб здійснити волевиявлення. Ще одна істотна новація полягала в тому, що переможець визначався за принципом не абсолютної, а відносної більшості голосів, а це знімало проблему явки виборців на виборчі дільниці і, таким чином, унеможливило акт голосування в один тур. До переваг цієї системи слід віднести й те, що вона дозволяє виявити як реальний вплив політичної партії, так і популярність окремого кандидата, а це вкрай важливо для суспільства, де політика все ще носить не стільки інституційний, скільки, як зазначалося, персоніфікований характер.

Які ж недоліки вбачаються у змішаній виборчій системі загалом і, які уроки можна винести з її дії в Україні?

Одним з головних недоліків змішаної системи виборів вважається те, що спроба досягнення компромісу, яку демонструє ця система, не завжди успішна. За відсутності чітко регламентованого структурування парламенту на більшість та меншість, законодавчий орган залишається доволі аморфною структурою, де необхідна більшість для ухвалення відповідальних рішень та законопроектів досягається ціною неабияких зусиль та доволі збалансованих компромісів. Досвід роботи Верховної Ради України наочно продемонстрував не стільки переваги, скільки недоліки змішаної системи за умов політично неструктурованого суспільства і парламенту. Спроби створити стійку, а не ситуативну парламентську більшість виявились до кінця так і не реалізованими. Компроміси, що їх час від часу вдавалося досягати між різними, інколи діаметрально протилежними за ідеологічними засадами парламентськими фракціями, виявлялися тактичними маневрами, а не стратегічним курсом. Все це дало привід і підстави багатьом політикам та експертам аналітичних служб поставити під сумнів ефективність і доцільність змішаної виборчої системи для України та висунути питання про повернення до суто пропорційної.

При застосуванні пропорційної системи необхідно враховувати механізм розподілу мандатів усередині партійних списків. Більшість демократичних країн використовує систему пропорційного представництва у формі голосування партійним списком. При такій системі партії висувають списки кандидатів (як правило, вони включають стільки кандидатів, скільки мандатів виділено на округ). Є два основні варіанти розподілу мандатів усередині партійного списку: система “закритих” і система “відкритих” списків. При “закритих” списках виборець голосує за партійний список в цілому і не може вплинути на розподіл мандатів у цьому списку. Отримані партійним списком мандати розподіляються між кандидатами у відповідності з черговістю їх розташування у списку. Такий варіант підвищує вплив центрального керівництва партій, оскільки саме лідери (не обов’язково формальні) визначають порядок розташування кандидатів.

Система “відкритих” списків дає виборцеві більшу свободу у виборі конкретних кандидатів. Простим варіантом цієї системи є “список з порядковими номерами з правом вибору одного кандидата”, який використовується, наприклад, у Бельгії і Данії. Кожна партія пропонує список кандидатів під номерами. Виборці можуть відзначити в бюлетені або весь список, або окремого кандидата в ньому. Голосування за окремих кандидатів приєднується до голосів, одержаних партією, для пропорційного розподілу місць, а також просуває кандидата вгору у списку. За системи, яка використовує список з порядковими номерами з правом вибору кількох кандидатів, що діє, наприклад, в Італії, виборці можуть проголосувати за трьох чи чотирьох кандидатів з партійного списку, аби віддати перевагу більше, ніж одному кандидату зі списку. У Фінляндії використовується система голосування

списком без черговості з вимогою голосування за одного кандидата. У партійних списках не встановлюється черговості, виборці повинні обрати окремого кандидата для того, щоб віддати свій голос партії, і їх вибір визначає як пропорційний розподіл місць у законодавчому органі між партіями, так і порядок, згідно з яким кандидати обираються з партійних списків для заповнення цих місць.

Існує і вид пропорційної системи, який дозволяє виборцеві висловити свою підтримку кандидатам не тільки одного партійного списку, але й кандидатам від різних партій. Це система єдиного переданого голосу (singletransferablevote). Вона може застосовуватися лише в багатомандатних округах. Виборець, маючи один голос і голосуючи за одного кандидата, може, разом з тим, вказати кілька переваг. Проти прізвища найбільш бажаного кандидата виборець проставляє цифру 1, проти прізвища іншого бажаного кандидата – цифру 2 і т.д. Виборець може висловлювати свої переваги будь-яким кандидатам, незалежно від їх партійної приналежності.

Більше того, як було зазначено вище, експерти вважають за доцільне поширити принцип пропорційного представництва не лише на рівні вищого законодавчого органу, а й органів місцевого самоврядування. На думку фахівців з теорії виборчого права, мажоритарно-пропорційна система виборчого процесу, що діє в Україні на місцевих виборах на сьогодні, не сприяє розвитку партійних структур на місцях. Закон України “Про вибори народних депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” від 2010 року, як відомо, не порушує проблему щодо виборів органів місцевої влади на партійно-пропорційній основі. Слід зазначити, що західний досвід місцевих виборів, на який ми орієнтуємося як країна, що інтегрується в європейські структури, доволі строкатий. Місцеві вибори у цих країнах проходять як за пропорційною системою, наприклад, у Німеччині, так і змішаною, – у Франції. Необхідно зауважити, що культура місцевих виборів там спирається на глибокі традиції місцевого самоврядування, яке в нашій країні, по суті, лише формується. А тому механічне копіювання чужого досвіду в такому випадку навряд чи доречно, хоча, поза всяким сумнівом, удосконалення законодавства про місцеве самоврядування, зміцнення ролі у самоврядуванні територіальних громад, так само, як і підвищення в системі державного управління ролі регіонів, рано чи пізно поставить на порядок денний і проблему про вдосконалення виборчої системи до органів місцевого самоврядування.

Що стосується пропозицій вітчизняних політиків, правників та політологів про доцільність здійснити перехід до пропорційної системи на місцевих виборах, то ця пропозиція потребує глибокої аналітичної роботи та відповідного законодавчого забезпечення. На сьогодні, на нашу думку, достатньо зафіксувати наявність самої проблемної ситуації, що виникла у зв’язку з місцевими виборами. Її сутність полягає в тому, що нині діючий закон про вибори до місцевих органів влади, на думку його опонентів, є таким, що живить корупцію, корпоративні відносини та інші вади українського суспільства, тоді як перехід до партійно-

пропорційної системи зробити сам виборчий процес достатньо прозорим і контрольованим, а місцеву владу відповідальною перед своїми виборцями та громадою загалом.

Таким чином, можна констатувати, що в суспільній свідомості є істотні зрушення на користь того, що роль політичних партій має збільшуватись не лише під час виборів до парламенту, а й органів місцевого самоврядування.

Разом із тим, постає питання, яким чином здійснити політико-правову трансформацію щодо місцевих виборів? Нагадаємо, до парламенту вже вносився законопроект про місцеві вибори за пропорційною системою для обрання депутатів міських, районних та обласних рад і він був навіть проголосований на пленарному засіданні Верховної Ради України 12 січня 2001 року. Проте, як слушно зазначають експерти, цей законопроект виявився надто радикальним, оскільки сприяє політизації місцевих виборів, загостренню відносин між представницькою та виконавчою владою [8, с. 5]. Враховуючи те, що головна функція органів місцевого самоврядування все-таки не політична, а господарсько-економічна, при всій умовності такого поділу, вважаємо за недоцільне вже зараз переходити на пропорційну систему на місцевих виборах. Якщо питання поставити в площині альтернативного вибору: що важливіше – збереження суспільно-політичної стабільності на місцях чи збурення громадськості шляхом підігрівання протистоянь на рівні району, міста чи області, то для такої країни, якою є Україна, вибір на користь першої альтернативи не залишає місця для сумнівів.

Очевидно, виходом із ситуації, що склалася на рівні місцевих виборів, став перехід від жорстко мажоритарної виборчої системи та еволюційному переході до змішаної системи. На користь такого підходу свідчать кілька аргументів. Перший. Як було зазначено, змішана система місцевого представництва органічно вписується в європейську модель, що відповідає інтересам розвитку держави, що обрала європейський вектор інтеграції. Другий. При реформуванні виборчих систем слід дотримуватися певної черговості щодо національного та місцевого рівнів. Очевидно, неможливою є ситуація, коли парламент обирається за змішаною системою, а органи місцевого самоврядування – за пропорційною. Нарешті, третій аргумент. На перехідному етапі становлення і розвитку політичної системи будь-які новачі політичного характеру, а зміна моделі виборчої системи – не лише законодавча, а й політична реформа, – потребують виваженості та збалансованості рішень.

Таким чином, за роки незалежності України пройшла кілька етапів модернізації виборчої системи – від мажоритарної абсолютної більшості до змішаної відносної більшості. Це стало ознакою зміцнення демократичних засад політичної системи країни та появи нових інститутів політичного життя, серед яких провідними стають політичні партії. Проте суспільство, перебуваючи в перехідному стані, ще не досягло належного ступеня політичного структурування. Це породжує протиріччя між недостатньою політичною структурованістю суспільства та політичними інтересами суспільно-політичних груп, уособленням

яких є політичні партії, які вже сьогодні готові і прагнуть стати повноправними суб'єктами влади. Це протиріччя, на думку багатьох аналітиків, мав би розв'язати новий закон про парламентські вибори, так і вибори до органів місцевого самоврядування на пропорційній основі. Судячи з усього, на сьогодні влада ще не готова прийняти цей виклик сучасної політичної історії України. Але немає сумніву, що майбутнє за новою виборчою системою, яка враховуватиме як історичні національні традиції і досвід, так і кращі надбання світової виборчої практики.

#### Список використаних джерел

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року.-К.: Преса України, 1977. – С.28-44
2. Рябов С. Політичні вибори. Навчальний посібник / С.Рябов. – К.:Тандем. – 1998. – С.30.
3. Білоусов А.О. Політико-правові системи:світ і Україна / А.О.Білоусов. – К.:АМУПП.– 1997. – С.58.
4. Лейкман Э. Исследование мажоритарной и пропорциональной избирательных систем / Лейкман Э., Ламберт Дж. Д., пер. с англ. Г.И.Морозова; Под ред. А.С.Шугаева.–М.: Изд-во “Иностранная литература”, 1958. – С. 18
5. Даль Р. Возможность усовершенствования выборных законодательных органов Российской Федерации. Сравнительный обзор избирательных систем. [Электронный ресурс] / Р.Даль. – Режим доступа: <http://www.ifes.ru/library/articles/rus/>
6. Томенко М. Выборы – 1998: Демократичний шанс України // Право вибору: політичні партії та виборчі блоки / М.Томенко.– К.: Інст. Постком. Сусп-во, 1998. – С.4.
7. Горшков Д.М. Політичні партії та місцеві вибори / Горшков Д.М., Кампо В.М., Петренко С. М. – К.: Юрид книга, 2001. – С.5.

#### References

1. Konstytutsiia Ukrainy: Pryniatana piat'isessii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 roku.-K.: Presa Ukrainy, 1977. – S.28-44
2. Riabov S. Politychnivybory. Navchalnyiposibnyk / S.Riabov. – K.: Tandem. – 1998. – S.30.
3. Bilousov A.O. Polityko-pravovi systemy:svit i Ukraina / A.O.Bilousov. – K.: AMUPP. – 1997. – S.58.
4. Leykman E. Issledovanie mazhoritarnoy i proporsionalnoy izbiratelnyhsistem / Leykman E., LambertDzh. D., per. s angl. G.I.Morozova; Podred. A.S.Shugaeva. – M.: Izd-vo “Inostrannayaliteratura”, 1958. – S. 18
5. Dal R. Vozmozhnost usovershenstvovaniya vyibornyih zakonodatelnyih organov Rossiyskoy Federatsii. Sravnitelnyy obzor izbiratelnyhsistem. [Elektronnyyresurs] /R.Dal. – Rezhim dostupa: <http://www.ifes.ru/library/articles/rus/>
6. Tomenko M. Vybory – 1998: Demokratychnyishans Ukrainy // Pravovyboru: politychnipartii ta vyborchibloky / M.Tomenko.– K.: Inst. Postkom. Susp-vo, 1998.
7. Horshkov D.M. Politychnipartii ta mistsevivybory / Horshkov D.M., Kampo V.M., Petrenko Ye. M. – K.: Yurydknyha, 2001.

**Rybachuk M.F.**, Doctor of Philosophy,  
Professor, Academician of the Ukrainian Academy of Political Science  
(Ukraine, Kyiv), [gileya\\_zaporizhzhya@ukr.net](mailto:gileya_zaporizhzhya@ukr.net),  
**Raykovskyy B.S.**, Ph.D. in Political Science,  
Member of the Central Election Commission  
(Ukraine, Kyiv), [gileya\\_zaporizhzhya@ukr.net](mailto:gileya_zaporizhzhya@ukr.net)

#### ModelsofElectoralSystems: essentialcharacteristics

The essential characteristics of the model of electoral systems are studied. The evolution of the electoral law clearly indicates a steady trend towards democratization of the electoral process. Over the years of independence, Ukraine has gone through several stages of modernization of the electoral system – from the majority of the absolute majority to a mixed relative majority. It was a sign of strengthening the democratic foundations of the political system of the country and the emergence of new political institutions, among which are the leading political parties. However, society in transition, has not yet reached the proper degree of political structuring. This creates a conflict between the actual political structuring of society and the political interests of social and political groups, epitomized by the political parties, which are already ready and willing to become a full-fledged subjects of power. This contradiction, according to many analysts, to decide a new law on parliamentary elections and election to the local self-government on a prorate basis.

**Keywords:** elections, electoral system model, majoritarian model, proportional model, the parliamentary elections.

**Рыбачук М.Ф.**, доктор філософських наук, професор, академик Української академії політичних наук (Україна, Київ), [gileya\\_zaporizhzhya@ukr.net](mailto:gileya_zaporizhzhya@ukr.net),  
**Райковський Б.С.**, кандидат політичних наук, член Центральної виборчої комісії (Україна, Київ), [gileya\\_zaporizhzhya@ukr.net](mailto:gileya_zaporizhzhya@ukr.net)

#### Модели избирательных систем: сущностные характеристики

Исследуются сущностные характеристики моделей избирательных систем. Эволюция избирательного права неоднозначно свидетельствует устойчивую тенденцию к демократизации избирательного процесса. За годы независимости Украины прошланьскокоэаповмодернизациизбирательной системы - от мажоритарной абсолютного большинства к смешанной относительного большинства. Это стало признаком укрепления демократических основ политической системы страны и появления новых институтов политической жизни, среди которых ведущими являются политические партии. Однако общество, находясь в переходном состоянии, еще не достигло должного степеня политического структурирования. Это порождает противоречия между недостаточной политической структурированностью общества и политическими интересами общественно-политических групп, олицетворением которых являются политические партии, которые уже сегодня готовы и стремятся стать полноправными субъектами власти. Это противоречие, по мнению многих аналитиков, должен решить новый закон о парламентских выборах, так и выборах в органы местного самоуправления на пропорциональной основе.

**Ключевые слова:** выборы, модель избирательной системы, мажоритарная модель, пропорциональная модель, парламентские выборы.

\* \* \*

УДК 321.02:316.3

**Макаренко Б.**

кандидат політичних наук, здобувач, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), [gileya.org.ua@gmail.com](mailto:gileya.org.ua@gmail.com)

#### ОСНОВНИ ФАКТОРИ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ОСОБИСТОСТІ

Політична участь людини зумовлена різними чинниками соціокультурного середовища. Серед них – політичні цінності, участь у політичних процесах, політико-правова грамотність населення і рівень масової політичної свідомості, зв'язок між легітимністю та легальністю державної влади, наявний політичний режим тощо. Але передумови дійсної політичної участі особистості створюються лише за умов функціонування демократичного режиму. Тому в плюралістичних теоріях демократії політична участь конкретизується через систему політичних переконань громадян, рівень їх громадянської компетентності й доступу до політичної інформації. Особливу роль у самовідтворенні та розвитку політичної участі покликана відігравати громадянська освіта.

**Ключові слова:** людина, політика, культура, політична участь, демократія, авторитаризм, громадянська освіта.

Загальні умови політичної участі визначаються комплексом характеристик того соціокультурного середовища, у якому відбувається процес становлення особистості. Як підкреслює з цього приводу В. Бортников, вивчення проблеми політичної участі не можна відокремлювати від вивчення соціальних умов існування індивіда, від умов, у яких він виховувався й проходив соціалізацію. Людина не народжується членом суспільства і громадянином – вона стає ним в результаті тривалої взаємодії з оточенням [1, с. 78].

У свою чергу, Н. Ротар окреслює конкретні властивості соціокультурного середовища, що впливають на політичну участь особистості. Згідно з нею, звернення громадян до ініціативних форм політичної участі зумовлюється рядом чинників, насамперед якісним та кількісним поширенням освіти в суспільстві; основними характеристиками комунікативного простору; рівнем економічного розвитку суспільства; кількісним співвідношенням середнього класу з іншими суспільними шарами; індивідуалізацією суспільства, яка супроводжується руйнуванням звичної системи політичних та інших видів соціальних зв'язків [2, с. 255].

При цьому будь-яке соціокультурне середовище у сучасному світі, в тому числі й суспільства пострадянського простору, характеризується неоднорідністю соціального простору, наявністю різноманіття соціальних нерівностей (економічних, політичних, культурних, етнічних, гендерних тощо), що значною мірою впливає на можливості та інтереси індивідів до політичної участі.

Як відзначає В. Климончук, політична участь нерівномірна у зв'язку з відмінністю доступу до соціальних ресурсів. Під соціальними ресурсами зазвичай розуміють: освіту, яка відкриває доступ до інформації; гроші, наявність яких дозволяє витратити час на зайняття політикою; соціальний статус і престиж, до носіїв яких влада дослухається охоче; і нарешті, деякі поведінкові навички, наприклад, участь у приватизаційних процесах. Таким чином, чим більший доступ до соціальних ресурсів, тим поширеніша політична участь [3, с. 77–78].

Саме нерівності, що існують у сучасному суспільстві, актуалізують питання класових детермінант політичної участі, на чому зосереджує свою увагу О. Куценко. За її словами, з точки зору класового аналізу, політична участь стає не просто функцією політики, ринку, культури, соціалізації або маніпуляції, а кооперативним ефектом суспільної системи, нерівної участі в ній громадян і міри усвідомлення громадянами своїх інтересів, пов'язаних з підтримкою або зміною суспільної системи [4, с. 97].

Соціокультурне середовище пострадянських країн має свою специфіку, що в свою чергу обумовлює розвиток політичної участі громадян цих країн. Так, Н. Ісхакова виокремлює низку закономірностей, які стосуються соціокультурного середовища пострадянських суспільств [5, с. 160–162]. По-перше, це криза політичних цінностей у масовій політичній свідомості. В умовах трансформації політичні цінності, що утвердилися в масовій політичній свідомості, руйнуються і вступають у конфлікт з новими політичними цінностями, що зароджуються. Як правило, нові політичні ідеї, уявлення, погляди неадекватно сприймаються та засвоюються як суб'єктами, так і об'єктами владних відносин. Це призводить до втрати соціально-політичної ідентифікації більшості населення та дезінтеграційним процесам у суспільстві. По-друге, стає хронічним явищем відчуження більшості населення пострадянських суспільств від участі у політичних процесах. За довгі роки трансформації так і не була встановлена відповідність політики інтересам соціальних класів, верств, прошарків та груп. Як наслідок, відсутня соціально-політична ідентифікація у більшості населення. Звідси випливає наступна закономірність соціокультурного життя перехідних суспільств: чим більше аполітичних громадян у суспільстві, тим більш аморфні, безсистемні, нестійкі політичні погляди, ідеї, цінності в масовій політичній свідомості. По-третє, це політико-правова неграмотність населення пострадянських суспільств та переважання ірраціонального компоненту у масовій політичній свідомості. Політична апатія як риса масової політичної свідомості обумовлюється такими причинами: втрата сподівань на швидкі результати

суспільної модернізації, відчуття поглиблення кризи у всіх областях суспільного життя, відсутність базових політичних цінностей, що призводить до розриву між системою політичних цінностей більшості населення та політичної еліти. В результаті, в масовій політичній свідомості починає домінувати ірраціональний компонент. Це означає послаблення здатності людини осмислювати і діяти на основі власного розуміння суспільних процесів. У кризовому суспільстві наявне бажання більшості людей звільнитися від напруги осмислення політичної ситуації. Механізми політичної соціалізації не дозволяють індивідам компетентно і відповідально включатися в сферу політичної діяльності. Це обумовлено відсутністю ефективної системи політичної освіти. По-четверте, довготривалий дисонанс між легітимністю та легальністю державної влади у пострадянських країнах. У масових прошарках населення наростає глибинне почуття незадоволеності діяльністю політичних інститутів, що виливається у масову недовіру до органів державної влади. Водночас, розвиток демократії та її інститутів вимагає їх легітимації. Відсутність цього призводить, з одного боку, до безконтрольності органів влади, а з другого – слабкої консолідації населення, відсторонення від політичної сфери суспільства. По-п'яте, переважання патерналістського комплексу в масовій політичній свідомості призвело до постійного очікування харизматичних політичних лідерів.

Наступним значущим чинником, що визначає загальні умови політичної участі, є політичний режим. Як відомо, до основних типів політичних режимів зазвичай відносять тоталітаризм, авторитаризм та демократію. Кожен з них має свою специфіку щодо організації процесу політичної участі громадян.

Так, Н. Кирилюк наголошує на тому, що політичні режими тоталітарного і авторитарного типів потребують для свого повноцінного функціонування і відтворення мобілізаційної політичної квазіактивності населення, яка, проте, відрізняється за змістовною наповненістю, в залежності від ступеня централізації політичної влади та рівня поглиненості структури громадянського суспільства бюрократизацією. Тоталітарний і авторитарний режими дозволяють різний рівень політичної асиміляції механізмів саморегулювання, це означає, що вони потребують двох різновидів політичної квазіактивності: квазіактивність як реактивну політичну поведінку (зведення всіх проявів активності населення до реакцій на директиви політичної системи) та імітативно-лояльну політичну активність, що обмежується відстороненням потенційної опозиції та конкурентів від політичної системи [6, с. 332].

Отже, в умовах тоталітаризму та авторитаризму політична участь здебільшого має мобілізаційний характер, справжнього вільного волевиявлення, громадської ініціативи в цих випадках не спостерігається. Передумови для такого так званого "автономного" типу політичної участі створюються лише при демократичному режимі.

Як відзначає О. Максимова, повноцінне включення індивіда в процеси політичної участі можливе лише в демократично організованому суспільстві. При цьому різноманітні концепції демократії можуть бути

класифіковані за критерієм співвідношення процесів політичного функціонування (діяльності політичних еліт) і політичної участі. Таким чином, до моделей з домінуючою роллю політичної участі належать пряма і тоталітарна (колективістська) демократії. Першорядна роль політичної еліти затверджується в репрезентативній моделі демократії і її різновидів: індивідуалістичній і плюралістичній. Зрівноважити обидва компоненти, уникнувши їхньої абсолютизації, здатна партиципаторна концепція демократії. Схематично партиципаторна модель демократії виглядає як піраміда з прямою демократією в основі і репрезентативною на наступних рівнях. Використання на практиці принципів партиципаторної демократії дозволить мобілізувати максимальну кількість членів суспільства на базі усвідомлення ними своїх інтересів; сприяти встановленню більш широкого контролю над діяльністю політичних еліт з боку громадян; підвищенню ефективності політичної системи в цілому [7].

Найоптимальнішою моделлю партиципаторної (партиципативної) демократії, або демократії участі вважає й Н. Ротар. За її словами, найбільш потужний інтеграційний потенціал політичної участі криється у використанні громадянами автономних форм участі, типових для партиципативної демократії. Її відмінною рисою є визнання того, що кожна людина здатна не тільки формально брати участь у процесі виборів, але й реально впливати на соціальні процеси в країні у міжвиборчий період, відчуваючи себе повноправним учасником політичного життя [2, с. 254].

Окремої уваги серед чинників політичної участі особистості заслуговує рівень освіти та політичної культури. Адже саме через освіту, зокрема освіту політичну та громадянську, і формування відповідної політичної культури стає можливим підготовка особистості до політичної участі в умовах демократичного суспільства.

М. Чабанна, розглядаючи проблематику політичної участі в контексті політичної культури сучасного українського суспільства, чинниками впливу на рівень участі у політичному житті вважає деякі певною мірою збережені риси тоталітарної та посттоталітарної свідомості, а саме: некритичність і конформізм, що є причиною невимогливості до влади. Ці риси сформовано внаслідок тривалого впливу репресивного режиму, їхнім проявом часто є нечіткі орієнтації виборців, які стають об'єктами психологічного маніпулювання; намагання уникати вибору, який відрізняється від вибору більшості, уникати відповідальності за суспільно-важливі рішення, пов'язане з відчуженням людей від влади; патерналізм, який суперечить будь-яким формам активної участі громадян під час прийняття політичних рішень. Патерналізм як одна з основних рис української свідомості є прямим наслідком тоталітаризму [8, с. 17–18].

Особливу роль у самовідтворенні та розвитку політичної участі покликана відігравати громадянська освіта молоді, головними пріоритетами якої, окрім формування належного рівня громадянських знань, мають бути виховання в юнаків і дівчат небайдужості до громадських справ, а також демократичний характер

їх взаємин з педагогами, забезпечення особистої свободи учня і студента, повага до його громадянських прав [9, с. 17].

Політична участь у плюралістичних теоріях демократії конкретизується через систему політичних переконань громадян і рівень громадянської компетентності, які формуються завдяки власному політичному досвіду, ЗМІ та інституту політичної експертизи. Згідно Н. Ротар, процес формування значної кількості компетентних громадян в умовах трансформації політичної системи уповільнюється недостатнім обсягом знань про політичні можливості інститутів демократії, недостатньою тривалістю процесу усвідомлення власних інтересів у період переходу до демократії, незрозумінням механізмів політичного вибору та відсутністю сильних спонукальних причин діяти відповідно до власних інтересів [10].

Не менш важливе значення з точки зору розвитку політичної участі має рівень політичної інституалізації суспільства. Зокрема, визначальну роль політичних інститутів підкреслюється представниками неінституціонального підходу. Згідно з І. Вільчинською, неінституціоналізм зводиться до трьох постулатів: 1) політичні інститути розглядаються як повноправні актори політики – в тому розумінні, що вони мають власні особливі інтереси, а тому є частиною “реальної” політики; 2) інститути визначально впливають на індивідуальну поведінку людини, обмежуючи індивідуальний вибір за допомогою формування і вираження уподобань; 3) інститути – основна детермінанта, яка визначає результати політики, формує здатність акторів усвідомлювати свої цілі, які почасти визначаються інституціональним контекстом, у якому вони діють. Тобто прибічники інституціонального підходу наголошують на тому, що політична діяльність залежить не від конкретних психологічних особливостей і характеристик особистості, її соціального статусу, рівня освіти, а від можливостей громадян реально впливати на владу, зокрема за допомогою системи інститутів, тому саме інституційні чинники визначають рівень політичної активності і пояснюють електоральну поведінку [11, с. 94–96].

Питання політичної інституціоналізації особливої гостроти набувають в умовах пострадянських суспільств, трансформація яких суттєво змінює інституціональну матрицю, що лежить в основі політичного процесу. Зокрема, автори аналітичної доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України політичну участь в сучасному українському суспільстві пов'язують з рівнем його політичної інституалізації. На їхню думку, використання громадянами України сукупності моделей політичної участі викликано специфікою національного політико-інституціонального контексту, що об'єднує як формальні політичні інститути, так і неформальні, зумовлені особливостями політичної культури українського соціуму [12, с. 297].

Доступ до політичної інформації також має розглядатися як окремий чинник, що визначає рівень, форми та ефективність політичної участі.

Як відзначає Н. Ротар, одним з найважливіших аспектів процесу комунікації між владою і громадянами, що сприятиме формуванню діалогових форм політичної участі, є забезпечення оптимізації доступу громадян до інформації про діяльність органів центральної та місцевої влади. При цьому підкреслюється, що володіння якісною інформацією визначає характер політичної компетентності громадян, її рівень, інструментальні та функціональні характеристики. Окрім безпосереднього звернення до офіційних установ, доступ громадян до інформації здійснюється за допомогою трьох основних каналів трансляції інформації – ЗМІ, інституту політичної експертизи, громадських організацій. Зокрема, їх роль у комунікативних процесах посилюється тим, що вони можуть виконувати функції структур входу у політичну систему та забезпечити моделювання в масовій свідомості принципів використання діалогових форм політичної участі. Отже, найефективнішим механізмом трансляції інформації про діяльність влади, про можливості співпрацювати з нею є громадські організації [13, с. 86–87]. Лише вони здатні забезпечити ефект реального залучення громадян у процеси ухвалення політичних рішень.

#### Список використаних джерел

1. Бортников В. Соціокультурний вимір політичної участі / В. Бортников // Політичний менеджмент. – 2007. – №5. – С.76–91.
2. Ротар Н. Політична участь громадян як стратегія внутрішньополітичної інтеграції українського суспільства / Н. Ротар // Нова парадигма: Журнал наукових праць. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – Вип.65. – Ч.2. – С.253–260.
3. Климончук В. Політична участь громадян України як вияв антропологічного виміру свободи / В. Климончук // Політичний менеджмент. – 2012. – №4–5. – С.72–80.
4. Куценко О. Д. Чи зберігають значення класові підстави політичної участі? / Куценко О. Д. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – №3. – С.92–115.
5. Ісхакова Н. Г. Основні тенденції соціокультурної трансформації посткомуністичних суспільств / Н. Г. Ісхакова // Нова парадигма: Журнал наукових праць. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – Вип.105. – С.156–165.
6. Кирилюк Н. А. Політична активність громадян в умовах різних політичних режимів: порівняльний аналіз / Н. А. Кирилюк // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип.20. – С.331–338.
7. Максимова О. М. Місце та роль неконвенційної політичної участі в функціонуванні політичних систем: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / О. М. Максимова. – Миколаїв, 2007. – 18 с.
8. Чабанна М. В. Ставлення громадян до участі у процесі прийняття політичних рішень як параметр політичної культури сучасного українського суспільства / М. В. Чабанна // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”. Серія “Політичні науки”. – К., 2012. – Т.134. – С.17–22.
9. Слюсаревський М. Політична участь як особливий “зріз” політичної поведінки / М. Слюсаревський // Політичний менеджмент. – 2009. – №5. – С.8–18.
10. Ротар Н. Ю. Участь громадян України у циклічних політичних процесах трансформаційного періоду: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Н. Ю. Ротар. – Чернівці, 2007. – 39 с.
11. Вільчинська І. Ю. Роль політичних інститутів у мотивації поведінки політичних акторів / І. Ю. Вільчинська // Нова парадигма: Журнал наукових праць. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – Вип.92. – С.92–100.
12. Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 600 с.
13. Ротар Н. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні / Н. Ротар // Політичний менеджмент. – 2007. – №1. – С.75–92.

## References

1. Bortnykov V. Sociokul'turnyj vimir politychnoi' uchasti / V. Bortnykov // Politychnyj menedzhment. – 2007. – №5. – S.76–91.
2. Rotar N. Politychna uchast' gromadjan jak strategija vnutrishn'opolitychnoi' integracii' ukrai'ns'kogo suspil'stva / N. Rotar // Nova paradygma: Zhurnal naukovykh prac'. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2007. – Vyp.65. – Ch.2. – S.253–260.
3. Klymonchuk V. Politychna uchast' gromadjan Ukrai'ny jak vyjav antropologichnogo vymiru svobody / V. Klymonchuk // Politychnyj menedzhment. – 2012. – №4–5. – S.72–80.
4. Kucenko O. D. Chy zberigajut' znachennja klasovi pidstavy politychnoi' uchasti? / Kucenko O. D. // Sociologija: teorija, metody, marketyng. – 2006. – №3. – S.92–115.
5. Ishakova N. G. Osnovni tendencii' sociokul'turnoi' transformacii' postkomunistychnykh suspil'stv / N. G. Ishakova // Nova paradygma: Zhurnal naukovykh prac'. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2012. – Vyp.105. – S.156–165.
6. Kyryljuk N. A. Politychna aktyvnist' gromadjan v umovah riznykh politychnykh rezhymiv: porivnjal'nyj analiz / N. A. Kyryljuk // Gileja: naukovyj visnyk: Zbirnyk naukovykh prac'. – K., 2009. – Vyp.20. – S.331–338.
7. Maksymova O. M. Misce ta rol' nekonvencijnoi' politychnoi' uchasti v funkcionuvanni politychnykh system: Avtoref. dys... kand. polit. nauk: 23.00.02 / O. M. Maksymova. – Mykolajiv, 2007. – 18 s.
8. Chabanna M. V. Stavlennja gromadjan do uchasti u procesi pryjnjattja politychnykh rishen' jak parametr politychnoi' kul'tury suchasnoho ukrai'ns'kogo suspil'stva / M. V. Chabanna // Naukovi zapysky Nacional'nogo universytetu "Kyjevo-Mogylyans'ka akademija". Serija "Politychni nauky". – K., 2012. – T.134. – S.17–22.
9. Sljusarevs'kyj M. Politychna uchast' jak osoblyvyj "zriz" politychnoi' povedinky / M. Sljusarevs'kyj // Politychnyj menedzhment. – 2009. – №5. – S.8–18.
10. Rotar N. Ju. Uchast' gromadjan Ukrai'ny u cyklichnykh politychnykh procesah transformacijnogo periodu: avtoref. dys... d-ra polit. nauk: 23.00.02 / N. Ju. Rotar. – Chernivci, 2007. – 39 s.
11. Vil'chyns'ka I. Ju. Rol' politychnykh instytutiv u motyvacii' povedinky politychnykh aktoriv / I. Ju. Vil'chyns'ka // Nova paradygma: Zhurnal naukovykh prac'. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2010. – Vyp.92. – S.92–100.
12. Politychni problemy suchasnoi' Ukrai'ny: analychni dopovidy Instytutu politychnykh i etnonacional'nyh doslidzen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrai'ny. – K.: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrai'ny, 2012. – 600 s.
13. Rotar N. Dialogovi formy politychnoi' uchasti: peredumovy ta perspektyvy stanovlennja v Ukrai'ni / N. Rotar // Politychnyj menedzhment. – 2007. – №1. – S.75–92.

**Makarenko B.**, candidate political science, applicant, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kiev), gileya.org.ua@gmail.com

#### The main factors of political participation of the individual

*Political participation is conditioned by various factors, social and cultural environment. Among them – the political values, political participation, political and legal literacy of the population and the level of mass political consciousness, the relationship between legitimacy and legality of the government, the existing political regime, and the like. But the background of the actual political participation of the person created only if the functioning of a democratic regime. Therefore, in the Theory of Plural Democracy political participation is concretized through the political beliefs of citizens, the level of civic competence and access to political information. A special role in the development of self-reproduction, and political participation has to play civic education.*

**Keywords:** people, politics, culture, political participation, democracy, authoritarianism, civic education.

**Макаренко Б.**, кандидат политических наук, соискатель, Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова (Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com

#### Основные факторы политического участия личности

*Политическое участие человека обусловлено различными факторами социокультурной среды. Среди них – политические ценности, участие в политических процессах, политико-правовая грамотность населения и уровень массового политического сознания, связь между легитимностью и легальностью государственной власти, имеющийся политический режим и т.п. Но предпосылки действительного политического участия личности создаются только при условии функционирования демократического режима. Поэтому в плюралистических теориях демократии политическое участие конкретизируется через систему политических убеждений граждан, уровень их гражданской компетентности и доступ к политической информации. Особую роль в самовоспроизводстве и развитии политического участия призвано играть гражданское образование.*

**Ключевые слова:** человек, политика, культура, политическое участие, демократия, авторитаризм, гражданское образование.

\* \* \*

УДК 323.173

**Васильчук Є. О.**

кандидат політичних наук, доцент кафедри історії України та суспільних дисциплін, Черкаський державний технологічний університет (Україна, Черкаси), asdp\_ua@bk.ru

#### ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ РОСІЙСЬКИХ ЕКСТРЕМІСТСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ В УКРАЇНІ

*Проаналізовано особливості інституціоналізації російських екстремістських об'єднань в Україні. Зроблено висновок про те, що поява і розгортання діяльності російських екстремістських угруповань зумовлюється системною кризою пострадянського соціуму і пов'язується насамперед із процесами політизації та етнізації суспільних відносин. Крім того, активізація російських екстремістів пов'язується із цілеспрямованим впливом спеціальних служб, які використовують ці деструктивні утворення для дестабілізації суспільно-політичної ситуації в суміжних державах, зокрема й Україні.*

**Ключові слова:** російський екстремізм, спеціальні служби, соціальна база, регіональні відділення, екстремістське середовище.

Російське екстремістське середовище є аморфним поєднанням різноманітних ідейно-політичних течій та мікроструктурних радикалістських утворень. Його поява і розвиток зумовлюються насамперед поглибленням соціально-деструктивних процесів у другій половині 1980–х рр. у СРСР. Проголошений М. Горбачовим курс на оновлення соціалізму сприяв поступовій лібералізації та демократизації тогочасного радянського суспільства. Сучасний дослідник Б. Марков зазначає: “Демократія платить таку високу ціну не тому, що надає свободу всім, у том числі й таким монстрам, якими є фашисти, а тому, що вона сама сприяє їхній появі” [13, с. 16]. Гласність та політичний плюралізм зробили можливим виникнення і розгортання діяльності низки некомуністичних політичних сил, які перебували в непримиренній опозиції до радянської дійсності та намагалися радикальними способами втілити в життя власні проекти облаштування суспільного життя.

Діяльність російських екстремістських угруповань фрагментарно висвітлюється у наукових працях і публіцистичних оглядах О. Галкіна, Ю. Коргунюка, В. Лихачова та ін. Разом із тим, у сучасній академічній науці фактично відсутні цілісні наукові праці, присвячені комплексному дослідженню російського екстремістського середовища, що й визначає актуальність цієї статті.

Метою статті є аналіз особливостей інституціоналізації російських екстремістських об'єднань в Україні.

В умовах соціальної нестабільності, різноманітних політичних катаклізмів, зростання криміналізації радянської економіки, ескалації напруження у сфері міжнародних відносин, девальвації усталеної системи духовно-культурних цінностей почали з'являтися і стрімко поширюватися радикалістські ідеї та настрої, прихильники яких пропонували силові способи розв'язання наявних у суспільстві проблем. Занепокоєння поглибленням системної кризи радянського суспільства відзначено й у “Зверненні до радянського народу” голови Державного комітету з



надзвичайного стану СРСР (ДКНС СРСР) Г. Янаєва: “Злочинність швидко зростає, організовується і політизується. Країна занурюється у вир насильства і беззаконня. Ніколи в історії нашої країни не набувала таких масштабів пропаганда сексу та насильства, які ставлять під загрозу здоров’я і життя майбутніх поколінь” [7, с. 9]. За таких умов радикалістські ідеї та екстремістські методи політичної боротьби стали своєрідними формами реакції на події, що відбувалися на той час у СРСР.

Об’єктивною передумовою виникнення російського екстремізму став гранично радикалізований патріотизм як своєрідна форма захисту національної системи цінностей, прав та інтересів. Неспроможність органів державної влади й управління подолати кризові явища, спекуляція на цьому опозиційних політичних сил (як приклад варто навести зміст однієї з листівок РНС: “Ми звертаємося до тих, кому обридли насильство та бездуховність..., до тих, хто не може байдуже дивитися на знищення великої Держави і Нації” [15]) зумовили актуалізацію цінностей та поведінкових практик, які тривалий час перебували під гласною чи негласною заборону.

Процес формування нових національних ідентичностей і пошуку нової формули “національної ідеї”, яка б дозволила провести заміщення невдалої спроби створення ідентичності “багатонаціонального радянського народу” на нову сукупність символів, що має значні мобілізаційний та інтеграційний потенціали, актуалізував відродження традиційно-історичних форм ідентичності. Найбільш усвідомленою маніфестацією такої ідентичності в пострадянських суспільствах стала етнічність, а етнічний чинник, за словами В. Тишкова, став одним із найважливіших параметрів суспільного життя і набув маніфестних, а в багатьох випадках – конфліктних форм [19, С. 265].

Пошуки найбільш маргіналізованими прошарками населення причин і шляхів розв’язання наявних у суспільстві проблем зупинилися на ідеях “національного відродження”, побудови моноетнічної “національної держави”, фетишах “нації”, “раси”, фундаменталістськи забарвленої релігійності. Американська дослідниця В. Хекслі слушно зазначає з цього приводу: “Політики можуть досить майстерно апелювати до вірувань групи, до її уявлень про спільність походження та спадщини – адже етнічність забезпечує той набір символів, спираючись на який найлегше мобілізувати прихильників із метою політичної конкуренції” [20, с. 45]. Усвідомлення неможливості дієво впливати на розвиток політичної ситуації парламентськими або іншими легальними шляхами, що виключають силові вирішення наявних у суспільстві проблем, фактична відсутність ефективного профілактичного і репресивно-правового впливу з боку уповноважених державою органів на поширення неконвенціональних методів політичної боротьби зумовили радикалізацію низки суспільно-політичних рухів та поступове схиляння до використання політичного насильства для досягнення своїх цілей. Зазначені обставини знайшли своє відображення в ідеологічних продуктах російських екстремістських угруповань. Виразники екстремістських настроїв, використовуючи наявні легальні можливості (пресу,

масові заходи, виготовлення і поширення власних друкованих матеріалів), пропонували прості та зрозумілі на побутовому рівні силові рецепти відновлення втрачених соціальних можливостей.

Показова та демонстративна дисциплінованість, авторитаризм і безкомпромісність у відстоюванні власних ідей, романтизація тем війни та збройної боротьби створювали навколо екстремістських налаштованих суб’єктів політики штучний ореол відчайдушних захисників інтересів знедоленого народу. Ю. Римаренко, аналізуючи сутність російського екстремізму, цілком слушно зазначає, що йому властиві “...більшовицька психологія з її культом “сильної руки”, презирством до особи та власності...”. І далі наголошує: “Ті, хто мріє про нову диктатуру, ставлять на ірраціональне: на страх, ненависть та заздрість. Вони пропонують звичні засоби наведення порядку – насильство, терор, беззаконність і знають рецепт досягнення суспільної рівноваги: звалити всі негаразди на ворогів – демократів, представників інших націй, “іногородців”...” [14, с. 125–126].

Таким чином, об’єктивні причини виникнення і розвитку російського екстремізму перебувають у площині системної суспільної кризи. Іншими словами, він є специфічним продуктом суперечливих процесів становлення демократичної політичної системи, народження громадянського суспільства та реалізації принципів політичного плюралізму в пострадянських країнах. Проте аналіз діяльності ряду російських екстремістських угруповань засвідчує часткову інспірованість цього явища.

Так, голова РНС О. Баркашов у програмовій праці “Абетка російського націоналіста” зазначає: “Патріотичний рух (тобто російське екстремістське середовище – В. С.) поділяється, перш за все, на дві принципово різні категорії: створені штучно (інспіровані) й такі, що виникли природно, як природна реакція народу на події, що відбуваються в країні. Рухи, що виникли природно, є проявом народного духу і народної волі, мають потужну енергетику, користуються дедалі більшою довірою народу та, попри всі труднощі природного і штучного характеру, набирають сили. Більш докладного розгляду потребують штучно створені (інспіровані) організації. Вони, у свою чергу, поділяються як за зовнішніми формами вияву, так і за тим, хто є їхнім соціально-політичним замовником” [2, с. 25]. Цілями інспірування створення цих організацій О. Баркашов називає “...відлякування людей від патріотичного руху і дискредитацію самої Національної ідеї”, намагання “...осідлати православні та національно-патріотичні настрої, а також надати Національному руху ліберально-демократичного змісту і в такий спосіб зробити Національний рух максимально безпечним для західної цивілізації та максимально безкорисним для Росії та Російського Народу” [2, с. 25].

Ці трактування досить легко пояснюються логікою конкурентної боротьби російських екстремістів за вплив на політичні вподобання депривованих прошарків населення. Проте, не надто заглиблюючись в екстравагантні конспірологічні версії про роль спеціальних служб у створенні російських

екстремістських угруповань, варто сфокусувати увагу на окремих фактах, що стосуються їхньої діяльності.

Соціальною базою переважної більшості російських екстремістських угруповань є колишні військовослужбовці, працівники правоохоронних і безпекових органів [див. 3, с. 55; 6, с. 5; 8, с. 112]. Організаційна структура цих угруповань здебільшого має воєнізований вигляд, тобто відзначається суворим дотриманням єдиноначальності, субординації та дисципліни. Про воєнізований характер діяльності російських екстремістських угруповань переконливо свідчить один із напрямів їхньої діяльності, що стосується підготовки бойовиків та найманців, який зазвичай камуфлюється під військово-патріотичне виховання молоді. Активісти російських екстремістських угруповань неодноразово брали участь у низці військових конфліктів [див. 16; 21, с. 12].

Специфічні форми маніфестації в реальному житті, що поєднують підкреслено воєнізований характер діяльності (стройова та фізична підготовка, військова уніформа тощо), використання специфічних вітань і соціально-табуєваних елементів зовнішньої стилістики (зокрема, різноманітних варіантів свастичної символіки), алюзії, ремінісценції або прямі текстуальні запозичення з програмових творів ідеологів праворадикальних доктрин у масовій свідомості споріднюють їх із фашистськими та нацистськими рухами 1920–1940-х рр. Через це діяльність цих угруповань має інструментально-провокаційний характер, адже дозволяє використовувати їх задля дестабілізації внутрішньополітичної ситуації, дифамації політичних опонентів, поширення алармістських настроїв серед населення тощо. Так, згадуваний вище О. Лапшин у публікації “Ще раз про націоналізм” зазначив: “Основна мета “розкручування” ЗМІ скінхедів та ж сама, що й у випадку баркашовців: влада вкотре лякає пересічних громадян страхом екстремізму” [9, с. 2].

Досить показово в цьому сенсі є роль членів РНС під час конституційної кризи в жовтні 1993 р. в Російській Федерації, яка більшістю дослідників оцінюється як провокаційна. Зокрема, В. Лихачов зазначає: “Існує припущення, що ельцинські спецслужби спеціально вигодували нацистів для провокаційної ролі, яку ті відіграли восени 1993 р. Захід лояльно поставився до жорстких заходів щодо придушення парламентського заколоту саме тому, що по телебаченню постійно показували як основного супротивника уряду бойовиків зі свастикою на рукаві. Подібним чином формувалася й громадська думка всередині країни” [10, с. 43]. Саме участь членів РНС в цьому конфлікті дозволила прихильникам тодішнього Президента РФ Б. Єльцина начепити ярлик “червоно-коричневі” на своїх політичних опонентів та подати саме протистояння як боротьбу демократичних сил із “фашистською загрозою”, яка підкріплювалася розтиражованою в ЗМІ ідеєю “Веймарської Росії”. Крім того, дослідниками російського екстремізму особливо відзначається роль російських спеціальних служб у підготовці бойовиків РНС [див. 3, с. 52–58; 4, с. 17–27; 5, с. 42–43; 8, с. 108–110]. Той-таки В. Лихачов робить однозначний висновок: “Величезна кількість представників спецслужб на тренуваннях наводить на

думку про підтримку нацистів кимось із керівництва країни” [11, с. 40].

Роль спеціальних служб у створенні російських екстремістських угруповань простежується і в процесах абсорбції та латентної ліквідації протестних настроїв серед населення. Необхідність запобігання й упередження стихійних виявів соціальної конфліктності, що можуть мати значні руйнівні наслідки, зумовлює розроблення оперативного розшукових заходів щодо виявлення індивідів, чия діяльність створює потенційну загрозу національній безпеці держави. З огляду на це, безпекові органи через спеціально культивовані зв'язки можуть підтримувати контакти з екстремістськими угрупованнями в особі їхніх керівників чи неформальних лідерів або інкорпорувати своїх негласних оперативних працівників в екстремістське середовище задля своєчасного виявлення й упередження можливих загроз суспільству і державі.

Окремі науковці висловлюють припущення про те, що російське екстремістське середовище є однією з форм реабілітації найбільш небезпечного і воєнничого комунізму. Ця гіпотеза впливає з імперських амбіцій російських екстремістів, які схильні розглядати СРСР виключно як вимушене продовження Російської імперії. Так, в одній із листівок РНС з цього приводу зазначається: “Нам кажуть: було зруйновано Радянський Союз. Це брехня! Радянський Союз існував лише сімдесят років – мізерний, порівняно з тисячолітньою історією Росії, термін. Правда в тому, що 1991 р. трьома виродками було зруйновано Росію” [18].

Використання російськими екстремістами у своїй риториці соціальних мотивів спричинило появу в першій половині 1990-х рр. припущень щодо створення “нової радикальної опозиції” шляхом злиття лівих (“Трудова Росія” В. Анпілова) і правих (РНС О. Баркашова) екстремістів, де об'єднаним чинником мало виступити їхнє непримиренне ставлення до навколишньої дійсності. Експлуатація російськими екстремістами соціальної демагогії, як випливає з ідейно-теоретичних дискусій низки неокомуністичних груп, зумовлена “...тим, що фашисти (тобто російські екстремісти – В. Є.) і так за своєю природою зобов'язані обіцяти якийсь “соціалізм” [12, с. 81]. Через це їхні ідеологічні продукти схарактеризовано як “своєрідний фашистський соціалізм”, що визначається як “...“добре життя”, обіцяне лише “росіянам” – у багатонаціональній державі, та притому “всім росіянам”, незалежно від класового поділу” [1, с. 94].

Однак цей проект виявився нежиттєздатним. Із часом з'явилися політико-ідеологічні гібриди (“націонал-більшовизм”, “православний сталінізм”, “русизм”, “російський фалангізм” тощо), які успадкували або некритично копіювали компоненти ідеології європейських праворадикальних і фашистських рухів 1920–1940-х рр. та елементи ліворадикальних концепцій 1960-х рр. У цьому контексті ми солідарні з думкою Б. Маркова, який зазначає: “Фашизм і комунізм є формами протесту. Але вони відрізняються не лише формою, а й змістом, що визначається тим, проти чого вони протестують. До протесту трудящих проти експлуататорів фашисти додають протест проти розчинення нації, і це, можливо,

робить фашизм більш сильним. Отже, класи і нації – ось що створює буржуазне суспільство, і саме вони виявляються жертвами “ночі довгих ножів” демократії” [13, с. 18–19].

Апологети троцькізму зі свого боку мотивують подібну метаморфозу впливом сталіністських настроїв: “За відсутності революційної партії значна частина невдоволення робітничого класу внаслідок зuboжіння, зумовленого орієнтованою на ринок перебудовою Горбачова, спрямовується в русло великоруського шовінізму й антисемітизму. Місцеві фашисти, такі як “Пам’ять” та їй подібні, яких захищає та підтримує певна частина бюрократії (що свідчить про інспірованість – В. Є.), наразі вирвалися на сцену, проводячи атаки на радянські міста не як “окремі екстремісти”, а як загрозливий привид суспільної кризи. Цей накіп зміг з’явитися на поверхні великоруського націоналізму, що наповнює країну та підтримується як так званими “демократичними” реформаторами на кшталт Єльцина, так і консервативними сталіністами, які виокремлюються в Об’єднаному фронті трудящих СРСР” [17, с. 21].

Декларовані російськими екстремістами у своїх програмових працях експансіоністські наміри щодо держав–сусідів спричинили поступове розгортання діяльності їхніх незареєстрованих відділень на території України. Ініціаторами створення цих філій, як правило, виступають представники російської національної меншини, які провадять активну громадську діяльність. Зважаючи на специфічні форми маніфестації російських екстремістських угруповань у реальному політичному житті, що викликають неоднозначне ставлення до них населення, діяльність їхніх регіональних філій на території України камуфлюється під виглядом національно–культурних або спортивних товариств. Намагаючись здобути підтримку серед населення, прихильники й активісти російських екстремістських угруповань долучаються до діяльності ряду проросійських партій, які мають офіційну реєстрацію в Міністерстві юстиції України (Партія слов’янської єдності України, “Руський блок”, Слов’янська партія, Прогресивна соціалістична партія України тощо).

Діяльність російських екстремістських угруповань в Україні зазвичай супроводжується силовими зіткненнями з представниками українських праворадикальних об’єднань, зривами політичних заходів, взаємними звинуваченнями в підконтрольних виданнях щодо співпраці зі спецслужбами, шпигунстві на користь інших країн і т. ін. Активність цих угруповань зосереджується переважно в регіонах із компактним проживанням представників російської національної меншини (як правило, південно–східна та північна Україна).

На сьогодні на території України здебільшого напівлегально функціонують представництва низки російських екстремістських угруповань. Одним із найбільш активних є незареєстровані відділення Всеросійського суспільно–патріотичного руху “Російська національна єдність”.

Це об’єднання виникло в Російській Федерації в серпні 1990 р. в результаті виходу зі складу Національно–патріотичного фронту “Пам’ять” Д.

Васильєва радикально налаштованих активістів на чолі з О. Баркашовим та В. Якушевим.

Протягом 1990–х рр. у РНС відбулося декілька регіональних розколів, у результаті яких з її складу виокремилися такі угруповання, як Націонал–соціалістська партія, Партія російських націоналістів, Російська православна партія, Російський народний рух північного заходу Росії, Російська партія Далекого Сходу, Російська націонал–соціалістична робітничая партія та ін. [8, с. 109; 11, с. 256]. На нашу думку, у назвах цих відгалужень простежуються ідейні тенденції, що мали місце в середовищі РНС і наклали відбиток на формування ідеологічних продуктів цього угруповання. Крім того, РНС є колективним членом Всесвітнього союзу націонал–соціалістів [див. 22].

У 2000 р. через тривалу внутрішню кризу відбувся остаточний розпад РНС, внаслідок чого з’явилася низка ворогуючих між собою угруповань, а саме:

- “Гвардія Баркашова”, керівники якої згодом перейменували її на рух “Олександр Баркашов”;
- РНС Є. Лалочкіна і М. Лалочкіна;
- рух “Російське відродження” О. Кассіна і Ю. Васіна;
- Зведений загін РНС В. Гончаренка;
- Слов’янський Союз Д. Дьомушкіна [11, с. 267].

Регіональні філії РНС почали з’являтися на території України в першій половині 1990–х рр. На початку 2000–х рр. організаційно оформлені представництва та ініціативні групи РНС функціонують у м. Києві, Харкові, Донецьку, Луганську, Чернігові, Сумах, Запоріжжі, Дніпропетровську, Полтаві, досить швидко налагодивши між собою взаємодію. Консолідуючими центрами стали регіональні відділення РНС в м. Харкові (керівники В. Склярів та А. Ісаєв) і в м. Донецьку (керівник П. Губарєв). Свою діяльність вони зосереджують за декількома напрямками:

- проведення агітаційно–пропагандистської роботи через видання і поширення газет “Російський порядок” та “Російський прапор”, агітаційних листівок і брошур;
- залучення нових активістів до своїх лав шляхом періодичного проведення зустрічей та участі в масових заходах політичних сил проросійської спрямованості;
- здійснення військової підготовки активу регіональних відділень;
- участь в електоральних кампаніях проросійських політичних партій (так, керівник Донецького відділення РНС П. Губарєв у 2006 р. був обраний депутатом Куйбишевської районної ради в м. Донецьку, став керівником фракції Блоку Наталії Вітренко “Народна опозиція” в цій раді. У 2010 р. він став довіреною особою кандидата в народні депутати України від політичної партії “Сильна Україна”).

Незареєстровані відділення Націонал–більшовицької партії виникли в Україні в 1999 р. в м. Києві (керівник С. Лагода) та Харкові (керівник О. Урусов). Згодом прихильники цієї організації з’явилися в м. Львові, Дніпропетровську, Донецьку, Макіївці, Полтаві та ін. Протягом 1990–х – першої половини 2000–х рр. НБП була однією з найчисельніших і найактивніших організацій. У 2007 р. через проведення низки резонансних політичних акцій на території Російської Федерації за рішенням суду ця партія була ліквідована і заборонена як екстремістська організація.

Привернення уваги до власної діяльності досягається активістами НБП через участь у т.зв. “акціях прямої дії”, проведення яких передбачає символічне “захоплення” адміністративних установ із політичними вимогами. Однією з найбільш резонансних акцій стало “захоплення” вежі клубу моряків у м. Севастополі 24 серпня 1999 р., під час якого активісти виголошували антиукраїнські гасла і вимагали входження м. Севастополя до складу Російської Федерації. Іншим напрямом діяльності представників НБП в Україні є поширення партійних друкованих видань (насамперед, газети “Лимонка” / “Генеральна лінія”), агітаційних стікерів, листівок та графіті. У мережі Інтернет функціонують офіційні сайти Київського і Харківського відділень НБП, що містять програмові праці, біографічні довідки керівництва НБП, інформацію про історію цього угруповання, заяви щодо поточних подій та місцеві матеріали з коментарями.

Представники регіональних філій та поодинокі прихильники НБП в Україні активно співпрацюють із політичними партіями проросійської спрямованості. Метою цієї співпраці є отримання ресурсного забезпечення своєї діяльності та інкорпорація до виборних органів місцевої влади. Так, керівник Київського відділення НБП С. Лагода, тривалий час співпрацюючи з комуністами і Селянською партією України, був помічником–консультантом народного депутата України, двічі обирався депутатом Васильківської районної ради в Київській області. Керівник Дніпродзержинського відділення НБП С. Леонов, налагодивши контакти з місцевим осередком Комуністичної партії України, у 2002 р. був обраний депутатом Дніпродзержинської міської ради.

Расистська Народна національна партія створена в грудні 1994 р. Беззмінним головою є О. Іванов–Сухаревський. Філія ННП з’явилася в м. Харкові всередині 2003 р. Її керівниками стали О. Урусов, П. Правова, В. Богун, які суміщали своє перебування в лавах ННП із членством у Націонал–більшовицькій партії. Діяльність Харківського відділення ННП зосереджується на проведенні агітаційно–масової роботи через поширення партійної газети “Я – русский”, власних малотиражних видань “Слов’янська єдність”, “Атакуючий курс” та листівок. За час існування відділення ННП активісти партії співпрацювали з обласними осередками Комуністичної партії України, Прогресивної соціалістичної партії України, Партії регіонів та ін.

Заборонене на підставі рішення Верховного Суду Російської Федерації екстремістське угруповання “Націонал–соціалістичне товариство” виникло в січні 2004 р. Його очолили Д. Румянцев та С. Коротких (Малюта). У цьому ж році незареєстроване відділення НСТ з’явилося в м. Полтаві, яке очолив керівник тамтешньої російської громади В. Шестаков. Нечисленні активісти НСТ переважно поширювали партійну пресу, насамперед, газети “Корпус” та “Стінка”. Крім того, представники цього угруповання епізодично контактували з обласними осередками Партії регіонів, “Руського блоку” і Прогресивної соціалістичної партії України.

У другій половині 2005 р. на території України почали з’являтися відділення “Євразійського союзу молоді” – молодіжного крила “Міжнародного євразійського руху” О. Дугіна. За короткий проміжок часу діяльність ЄСМ охопила м. Київ, Харків, Чернігів, Суми, Дніпропетровськ, Донецьк, Луганськ, Севастополь.

Антиукраїнська спрямованість ідеології та практики ЄСМ виявляється в демонстративному невизнанні державності України, відстоюванні необхідності інкорпорації України до фарватеру російської політики, що підкріплюється публічними заявами, виступами в пресі та провокаційними заходами на території України представників цього угруповання. Зокрема, однією з найбільш резонансних акцій ЄСМ стало вчинення акту вандалізму щодо державних символів України на горі Говерла в жовтні 2007 р.

Крім того, діяльність представників ЄСМ в Україні протягом 2005–2007 рр. позначена проведенням ряду акцій громадянської непокори, що супроводжувалися спробами блокування діяльності державних і адміністративних установ. Як наслідок, ініціативним групам було відмовлено в реєстрації регіональних відділень ЄСМ в Україні, а деякі з них були розпущені на підставі рішення суду. Керівники організації О. Дугін та П. Заріфуллін були визнані персонами нон грата із забороною тимчасового в’їзду на територію України.

Представники ЄСМ в Україні активно співпрацюють із проросійськими політичними партіями, зокрема, з Прогресивною соціалістичною партією України, “Руським блоком” і Партією регіонів, намагаючись інтегруватися до виборних органів місцевої влади.

**Висновки.** Таким чином, процеси шокової трансформації суспільних відносин на пострадянському просторі зумовили актуалізацію принципів та методів політичного насильства, нетерпимості й авторитаризму. У свою чергу, це позначилося на формуванні доктринальних засад ідеологічних продуктів низки суспільно–політичних об’єднань.

Поява і розгортання діяльності російських екстремістських угруповань зумовлюється системною кризою пострадянського соціуму і пов’язується насамперед із процесами політизації та етнізації суспільних відносин. Крім того, активізація російських екстремістів пов’язується із цілеспрямованим впливом спеціальних служб, які використовують ці деструктивні утворення для дестабілізації суспільно–політичної ситуації в суміжних державах, зокрема й Україні. Інституціоналізація і розгортання діяльності незареєстрованих філій російських екстремістських угруповань стали одним із чинників ескалації напруженості в регіонах України з компактним проживанням представників російської національної меншини.

Діяльність російських екстремістів на території України зосереджується на налагодженні агітаційно–масової роботи, участі в масових заходах проросійської спрямованості, організації та проведенні вишкільних таборів для своїх активістів. Необхідність здобуття ресурсів для забезпечення своєї діяльності зумовлює

активізацію співпраці російських екстремістів із політичними партіями проросійської спрямованості.

#### Список використаних джерел

1. Александров Д. Расставим точки над новым “измом” / Д. Александров // Марксист. – 1995–1996. – №3–4. – С.90–120.
2. Баркашов А. П. Азбука русского националиста / А. П. Баркашов. – М.: Слово–1, 1994. – 59 с.
3. Галкин А. О правом радикализме в российском обществе / А. Галкин, Ю. Красин // Обозреватель. – 1995. – №12. – С.52–58.
4. Галкин А. А. Российский фашизм? / А. А. Галкин // Социологический журнал. – 1994. – №2. – С.17–27.
5. Зудин А. Ю. Фашизм в России: образы и реальности новой опасности / А. Ю. Зудин // ПОЛИС. – 1995. – №2. – С.42–43.
6. Зюзин А. РНЕ и спецназ – вместе / А. Зюзин // Новая система. – 2000. – №16. – С.5.
7. Коммунистическая партия Украины: хроника запрета / под ред. С. И. Гуренко. – 2-е изд., доп. и перераб. – К.: Ориане, 2001. – 123 с.
8. Коргунюк Ю. Г. Современная российская многопартийность / Ю. Г. Коргунюк. – М.: Региональный фонд ИНДЕМ, 1999. – 384 с.
9. Лапшин А. Еще раз о национализме / А. Лапшин // Лимонка. – 2002. – №194. – С.2.
10. Лихачев В. А. Нацизм в России / В. А. Лихачев. – М.: РОО “Центр “Панорама”, 2002. – 176 с.
11. Лихачев В. А. Национал–радикалы в современной России: идеология, деятельность и отношения с властью / В. А. Лихачев // Национализм, ксенофобия и нетерпимость в современной России. – М.: Московская Хельсинская группа, 2002. – С.253–281.
12. Ломов О. К вопросу о социал–фашизме / О. Ломов // Марксист. – 1995–1996. – №3–4. – С.80–90.
13. Марков Б. В. “Призрак бродит по Европе...” / П. Дрие ла Рошель // Фашистский социализм / Б. В. Марков. – СПб.: Владимир Даль, 2001. – С.3–23.
14. Рымаренко Ю. И. Национальный розвій України: проблеми і перспективи / Ю. И. Рымаренко. – К.: Юринком, 1995. – 272 с.
15. Русские люди! Славяне! // Листовка РНЕ.
16. Русское национальное единство. Информационная справка [Электронный ресурс] // Сетевой центр по изучению проблем терроризма и ассиметричных угроз “Четвертая мировая война”. – Режим доступа: [http://www.worldwarfour.org/show\\_2.shtml?id=158](http://www.worldwarfour.org/show_2.shtml?id=158).
17. Снова на путь Ленина и Троцкого! // Спартаковец. – 1990. – №3. – С.21.
18. Соотечественники! Русские люди! // Листовка РНЕ.
19. Тишков В. А. Этничность и национализм в постсоветском пространстве / В. А. Тишков // Региональные проблемы межнациональных отношений в России. – Омск. – 1993. – С.265–277.
20. Хексли В. Л. Национализм и пути разрешения межэтнических противоречий / В. Л. Хексли // ПОЛИС. – 1996. – №6. – С.39–51.
21. Что такое РНЕ. – М., 1995. – 34 с.
22. Participating members of World Union of National Socialists [Электронный ресурс] // Официальный сайт Всемирного союза национал–социалистов. – Режим доступа: <http://nationalsocialist.net/members.htm>.

#### References

1. Aleksandrov D. Rasstavym tochky nad novim “yzm” / D. Aleksandrov // Marksyst. – 1995–1996. – №3–4. – С.90–120.
2. Barkashov A. P. Azbuka russkoho natsyonalysta / A. P. Barkashov. – M.: Slovo–1, 1994. – 59 s.
3. Halkyn A. O pravom radykalyzme v rossyyskom obshchestve / A. Halkyn, Yu. Krasyn // Obozrevatel'. – 1995. – №12. – С.52–58.
4. Halkyn A. A. Rossyyskyy fashyzm? / A. A. Halkyn // Sotsyolohycheskyy zhurnal. – 1994. – №2. – С.17–27.
5. Zudyn A. Yu. Fashyzm v Rossyy: obrazy y real'nosti novoy opasnosti / A. Yu. Zudyn // POLYS. – 1995. – №2. – С.42–43.
6. Zyuzyn A. RNE y spetsnaz – vmeste / A. Zyuzyn // Novaya sistema. – 2000. – №16. – С.5.
7. Kommunystycheskaya partyya Ukrainy: khronyka zapreta / pod red. S. Y. Hurenko. – 2-e yzd., dop. y pererab. – K.: Oryyane, 2001. – 123 s.
8. Korhunyuk Yu. N. Sovremennaya rossyyskaya mnohopartyynost' / Yu. N. Korhunyuk. – M.: Rehyonal'niy fond

YNDEM, 1999. – 384 s.

9. Lapshyn A. Eshche raz o natsyonalizme / A. Lapshyn // Lymonka. – 2002. – №194. – С.2.
10. Lykhachev V. A. Natsyzm v Rossyy / V. A. Lykhachev. – M.: ROO “Tsentr “Panorama”, 2002. – 176 s.
11. Lykhachev V. A. Natsyonal–radykali v sovremennoy Rossyy: ydeolohyya, deyatel'nost' y otnosheniya s vlast'yu / V. A. Lykhachev // Natsyonalizm, ksenofobyia y neterpymost' v sovremennoy Rossyy. – M.: Moskovskaya Khel'synskaya hruppa, 2002. – С.253–281.
12. Lomov O. K voprosu o sotsyal–fashyzme / O. Lomov // Marksyst. – 1995–1996. – №3–4. – С.80–90.
13. Markov B. V. “Pryzrak brodyt po Evrope...” / P. Drye la Roshel' // Fashyst'skyy sotsyalyzm / B. V. Markov. – SPb.: Vladymyr Dal', 2001. – С.3–23.
14. Rymarenko Yu. I. Natsional'nyy rozviy Ukrainy: problemy i perspektyvy / Yu. I. Rymarenko. – K.: Yurinkom, 1995. – 272 s.
15. Russkyye lyudy! Slavyane! // Lystovka RNE.
16. Russkoe natsyonal'noe edynstvo. Ynformatsyonnaya spravka [Jelektronnyy resurs] // Setevoy tsentr po yzuchenyyu problem terroryzma y assymetrichnykh uhroz “Chetvertaya myrovaya vojna”. – Rezhym dostupa: [http://www.worldwarfour.org/show\\_2.shtml?id=158](http://www.worldwarfour.org/show_2.shtml?id=158).
17. Sнова na put' Lenyna y Trotskoho! // Spartakovets. – 1990. – №3. – С.21.
18. Sootechestvennyky! Russkyye lyudy! // Lystovka RNE.
19. Tyshkov V. A. Etnychnost' y natsyonalizm v postsovetskom prostranstve / V. A. Tyshkov // Rehyonal'niy problemi mezhnatsyonal'nikh otnosheniy v Rossyy. – Omsk. – 1993. – С.265–277.
20. Kheksly V. L. Natsyonalizm y puty razresheniya mezhetnicheskykh protivorechyy / V. L. Kheksly // POLYS. – 1996. – №6. – С.39–51.
21. Chto takoe RNE. – M., 1995. – 34 s.
22. Participating members of World Union of National Socialists [Jelektronnyy resurs] // Ofytsyal'niy sayt Vsemyrnogo soyuza natsyonal–sotsyalystov. – Rezhym dostupa: <http://nationalsocialist.net/members.htm>.

**Vasylychuk E. O.**, PhD in Political Science, Associate Professor of History and Social Sciences Ukraine Cherkassy State Technological University (Ukraine, Cherkassy), [asdp\\_ua@bk.ru](mailto:asdp_ua@bk.ru)

#### Institutionalization of Russian extremist organizations in Ukraine

*The features of the institutionalization of Russian extremist groups in Ukraine. It is concluded that the emergence and deployment of Russian extremist groups conditioned systemic crisis and post–Soviet society is linked primarily to the politicization ethnization and public relations. In addition, activation of Russian extremists associated with deliberate action of special services that use these destructive creation to destabilize the social and political situation in neighboring countries, including Ukraine.*

**Keywords:** Russian extremism, special services, social facilities, regional offices, extremist environment.

**Vasylychuk E. O.**, кандидат политических наук, доцент кафедры истории Украины и общественных дисциплин, Черкасский государственный технологический университет (Украина, Черкассы), [asdp\\_ua@bk.ru](mailto:asdp_ua@bk.ru)

#### Інституціоналізація російських екстремістських об'єднань в Україні

*Проаналізовані особливості інституціоналізації російських екстремістських об'єднань в Україні. Сделан вывод о том, что появление и развертывание деятельности российских экстремистских группировок обусловлено системным кризисом постсоветского социума и связывается, прежде всего, с процессами политизации и этнизации общественных отношений. Кроме того, активизация российских экстремистов обосновывается целенаправленным воздействием специальных служб, которые используют эти деструктивные образования для дестабилизации общественно–политической ситуации в сопредельных государствах, в том числе и Украине.*

**Ключевые слова:** российский экстремизм, специальные службы, социальная база, региональные отделения, экстремистская среда.

\* \* \*

УДК 323.2

**Іщенко І.В.**

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політології, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара (Україна, Дніпропетровськ),  
iv.ishchenko@gmail.com

### ПОЛІТИКО–ІНСТИТУЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОДОЛАННЯ НЕСТАБІЛЬНОСТІ СУЧАСНИЙ УКРАЇНИ

*Метою роботи є дослідження політико–інституційних особливостей подолання нестабільності в сучасній Україні. У дослідженні використані: аналіз, синтез, дедукція, аналогія; підходи: інституційний та системний. Політичні інститути функціонують в умовах цивілізаційного і культурного розколю між Заходом і Сходом. Дані умови продукують нестабільність політичних інститутів і середовища. Ми виділяємо два основних напрями реформування і виходу з нестабільності в Україні: мотиваційний і прагматичний. Кожному напрямку регулювання нестабільності відповідає певний стиль політики суб'єктів політико–інституційних структур. Мотиваційна складова регулювання нестабільності практично не реалізується. Оскільки політичні мережі обтяжуються маргінальними зв'язками, прагматичний напрямку регулювання нестабільності реалізується частково. Натомість безсистемних стохастичних дій, необхідно якомога швидше сформувати демократичний механізм розв'язання наявних у соціальному середовищі проблем.*

**Ключові слова:** політичний інститут, політико–інституційна структура, нестабільність, середовище, мотиваційний і прагматичний напрями.

Дослідження вищезазначеної проблеми допоможе узагальнити теоретичні напрацювання з наукової тематики, яка розглядає функціональні особливості політичних інститутів у нестабільному середовищі на основі різних концептуальних підходів. Джерельну основу для написання статті становлять теоретичні напрацювання автора [5;4;6]. Окремі сторони даної проблеми висвітлені у наукових працях М. Вавринчука [1], В. Щербака [13], Л. Кочубея [7], Л. Приймака [11], О.Б. Пономарьової [10], В. Гельмана [2], В.С. Сергєєва [12], Б.О. Парахонського [8]. Серед зарубіжних авторів слід виділити Д. Найта [15] і В. Парсонса [9]. Варто зазначити, що наукових праць, присвячених всебічному науковому аналізу даної проблеми, практично немає, тому наша стаття, сподіваємось, допоможе частково заповнити цю прогалину.

Враховуючи актуальність обраної теми, її практичну значущість, метою даної праці є дослідження можливих напрямів діяльності політико–інституційних структур, що здатні акцентовано вплинути на стабілізацію політичної обстановки в Україні.

Синкретизм чинників нестабільності соціального середовища і політичних інститутів, наведений нами в монографії [5], має своєрідний і неповторний вигляд для кожної конкретної країни. Водночас, є й спільні риси. В Україні інформаційно–маніпулятивний чинник, як продукт глобалізаційних процесів, діє у синкретизмі з процесами постмодернізації. Політична система України опинилась сьогодні на рубежі цивілізаційного і культурного розколю між Заходом і Сходом. Відторгнення нашим східним сусідом ліберально–демократичних цінностей західноєвропейських країн і намагання України поширити їх дію, хоча й у гібридній формі, на своїй території призводить до політичного конфлікту. Разом з тим, процес адаптації політичних інститутів до змінених умов функціонування за підтримки країн Заходу триває, однак іде дуже важко і суперечливо. Вдалося знизити зовнішній прояв поляризації політичних еліт. Щоправда, говорити про конгруентність ментального конструкту [4,с.24] оточуючого середовища політичним інститутам поки

що не доводиться в силу неоднозначного сприйняття цінності ліберальної демократії представниками старшого покоління. З нашої точки зору, вкрай необхідно терміново створити критичну масу умов, за яких з'явиться спонукальний мотив до активності в економічній діяльності, інноваційному розвитку. Дані зрушення прискорять формування демократичної політичної культури. У цьому зв'язку важливо вірно обрати шлях проведення реформ. Ми виділяємо два основних напрями реформування і виходу з нестабільності в Україні: мотиваційний і прагматичний. Їм відповідають певні стилі політики, яких повинні дотримуватись суб'єкти політико–інституційних структур [9,с.173].

Політико–інституційні структури в нашій державі, обираючи стиль політики, повинні враховувати радше кількість суб'єктів і об'єктів політики в даному секторі. Якщо їх досить багато, то варто обрати консенсусний стиль, що ґрунтується на переговорах і домовленостях у поєднанні із запобіганням виникненню проблем. Запропонований стиль політики і функціонування політико–інституційних структур сприятиме мотивації суб'єктів середовища, підвищенню легітимності базових політичних інститутів і їх акторів, стабілізації обстановки. Держава, за невеликої кількості суб'єктів у певному секторі політики, при необхідності, може нав'язувати свої рішення. Наприклад, в оборонному секторі. Разом з тим, нестабільність середовища в інтра– і екстрасоцієтальних системах часто вимагають екстраординарних політичних рішень, які можуть не узгоджуватись з політичною практикою дій за встановленим планом. Тоді зміна стилю політики необхідна. В будь–якому разі політичні інститути мають реагувати на флуктуацію, що відповідає певному чиннику нестабільності. Якщо ресурсів на протидію не вистачає, політичні актори змушені їх змінювати, виходячи з власної зацікавленості.

В Україні, так же як і в багатьох інших пострадянських країнах, політико–інституційні утворення прагнуть використовувати, здебільшого, прагматичні засади подолання нестабільності політичних інститутів та інтрасоцієтальної системи середовища [6]. Мотиваційна складова даного процесу звичайно не реалізується. Причому, політико–інституціональні суб'єкти намагаються реалізувати прагматичні засади виходу з нестабільності за наявності широкої маргінальної мережі навколо них. Як підкреслює В.С. Сергєєв, громадсько–політичні мережі формуються як неформальні лобістські об'єднання, що базуються на особистих знайомствах (дружніх, родинних, кланових) та впливі позaproфесійних, не посадових чинників, а побудова мереж державної політики здійснюється під впливом клієнтелістських тенденцій, що обумовлена такими причинами: панування асиметричних обмінів і вертикальних (ієрархічних) структур управління, підпорядкованих кланам і клановим стратегіям; наявність вертикальних каналів постачання інформації “згори вниз” тощо [12,с. 11].

Отже, “каркас” формальних політико–інституційних норм в Україні обтяжується неформальними, що функціонують ортогонально формальним. З цієї причини політичні інститути малоефективні та

негнучкі, тож поява нових радикальних політичних сил, котрі прагнуть здійснити швидкі зміни в політичній системі і в соціальному середовищі на основі ліберально-демократичних стандартів, занурює політико-інституційні структури до стану фрустрації. Вони неадекватно реагують на подібні флуктуації, тому в політичну практику України увійшла революційна зміна влади.

В свою чергу, політичні лідери мотивуються до активних дій, через систему виборів, котра змушує їх до екстраординарних дій, задовольняючи інтереси груп середовища. Однак, якість виконання посадових обов'язків має залежати не від якісно проведеної передвиборчої кампанії, під час якої, зазвичай, виконується, умовно кажучи, 90% практичної корисної депутатської роботи за весь міжвиборчий період. Депутати мають працювати постійно, активно і цілеспрямовано. Послідовність реформ, їх перебіг як завжди розпочинається з кадрового питання. Специфіка "заселення" політичних інститутів у сучасних умовах повинна відрізнитись, насамперед принципово новою якістю суб'єктності. З цієї нагоди вітчизняний дослідник В. Щербак підкреслює важливість такого способу формування політичної еліти як призначення. Адже він дозволяє оперативню реагувати на проміжний і кінцевий результат прийняття і виконання політичних рішень політико-інституційними структурами [13]. Успішний старт реформ на основі якісно нових політичних рішень та організаторської політико-інституційної діяльності в країнах Східної Європи, зокрема країнах Балтії, розпочинався з відбору і призначення нових менеджерів шляхом люстрації колишнього складу чиновників. На наш погляд, об'єктивність призначень управлінських кадрів за даною процедурою повинна здійснюватись не тільки на основі критерію відданості "революції гідності". Не менш важливим є професіоналізм.

Тут виникає головне питання. Як забезпечити високий професіоналізм депутата? Відповідь на нього така. По-перше, через запровадження чітких правил політичної конкуренції і гарантії їх дотримання. По-друге, через зрозумілість для населення техніки голосування (особливо за пропорційної системи з відкритими списками кандидатів від політичних партій у разі прийняття поправок до виборчого законодавства) [3]. По-третє, через позбавлення депутатів недоторканості в законодавчому порядку. В-четвертих, максимальним виключення з суспільних відносин корупції [5, с.95]. Кумулятивний ефект тут може бути досягнутий через одночасне задіяння політико-правових заходів згори вниз і стимулювання некорупційної діяльності знизу політико-інституційної ієрархії.

На наш погляд, основними загрозами стабілізації обстановки в Україні є:

– тенденція до узурпації політичної та економічної влади окремими фінансово-промисловими групами чи їхніми картелями;

– можливі штучні спроби зовнішніх сил створювати і в майбутньому конфліктогенну обстановку на основі ціннісних орієнтацій у поєднанні з регіональним чинником.

Україна, прагнучи здобути в перспективі статус впливового суб'єкта міжнародних відносин, має шанс використати переваги глобалізації для власного розвитку, тоді як залишаючись об'єктом дії зовнішніх сил, отримає здебільшого її негативні наслідки [8, с.4]. Серйозною небезпекою, що впливатиме на стабільність середовища і політичних інститутів, є недостатній запас дифузної легітимності політико-інституційних структур. Та крихка внутрішньополітична стабільність, що встановилась після Мінських домовленостей, в будь-який час може бути зруйнована. Звідси випливає, що необхідно посилити поінформованість оточуючого середовища про зміст дійсних і наступних політичних кроків, про якісні і кількісні показники діяльності політико-інституційних структур.

Асоціація нашої країни з країнами об'єднаної Європи – це можливість виходу України із "сірої зони" безпеки. Внаслідок цього можна передбачати зростання тенденції до певного звуження простору невизначеності і, відповідно, підвищення рівня регіональної та глобальної стабільності [8, с. 11].

Головна увага вчених і політиків поліетнічних, особливо посттоталітарних країн, якою є Україна, повинна бути зосереджена не на питаннях запобігання виникненню або остаточного вирішення етнополітичних конфліктів, а на питаннях їх запобігання ескалації та врегулювання [1, с. 433].

Згідно теорії, автором якої є Дж. Найт, нестабільність у середовищі виникає тоді, коли порушується дистрибутивна функція політичних інститутів. Тоді, коли учасники конфлікту не можуть дійти згоди, їм врешті-решт доведеться змінювати інституційні норми [15, с.192]. Інша справа, коли це нарешті може статись. На прикладі військово-політичного конфлікту в південно-східній Україні можна цілком зважено заявити, що врегулювання можливе тоді, коли нарешті російська сторона зрозуміє, що вона більших дивідендів не зможе набути від подальшого розвитку ситуації і зупинить свої агресивні дії. Оскільки головним принципом врегулювання ми вважаємо мотивацію учасників конфлікту, то центр ваги необхідно перенести на проведення негайних реформ. Перші позитивні результатами та їх експлікація можуть стати додатковим стимулом для соціального середовища Донбасу.

Суттєвою проблемою, котра в подальшому вплине на якість мотиваційної складової влади – юридичне врегулювання взаємовідносин між владою і опозицією [7, с.56]. Справа в тому, що пострадянські гібридні політичні режими, на думку вчених-транзитологів, не мають наперед визначеного фіналу транзиту [11, с.156]. Авторитарна ситуація [10, с.25] змінюється демократичною ситуацією [2, с.67–81]. В рамках існуючих політичних інститутів, коли опозиційні кандидати і партії не захищені законом, існує небезпека проведення нелегітимних виборів.

Отже, контекстуальність функціонування політичних інститутів за такого режиму може характеризуватись: копіюванням, запозиченням чужого досвіду; конфліктогенністю; насильницькими діями; негативним ставленням до минулого; відірваністю від народу; особливою роллю держави у даному процесі; постійне тяжіння до контрреформації, яка сприймається

народом в якості бажаного переходу до природного, нормального життя; циклічність і т. ін. Для того, щоб подолати вказану циклічність, необхідно сформувати незалежну і прозору судову систему. Адже неможливо рухатись шляхом реформ і не бути цілком захищеним законом. Причому, дане положення стосується всієї політико-інституційної системи.

Інша складова діяльності політико-інституційних структур представлена економічним блоком. Наразі інвестиційна непривабливість нашої країни пояснюється нестабільністю, високими політичними ризиками[14], тому й надалі чинник військової загрози буде впливати на економічну політику.

Отже, необхідно якомога швидше сформувати демократичний механізм розв'язання наявних у соціальному середовищі проблем. Конкретизуючи дану тезу, окреслимо умови, за яких політичний конфлікт конструктивно, або, принаймні, нейтрально позначатиметься на політичній стабілізації в країні:

По-перше, тоді, коли виникаючим протиріччям в секторах політики, що відповідають за життєзабезпечення, економіку, особливо розвиток підприємництва буде надаватись публічного характеру.

По-друге, система політико-правових заходів повинна бути гнучкою, оперативно реагуючою на конфліктні ситуації. З цієї метою органами державної влади і місцевого самоврядування варто створити моніторингові групи, які повинні миттєво виявляти конфліктні відносини в соціальному середовищі та приймати рішення з їх врегулювання.

По-третє, результирующим ефектом політичного конфлікту повинна бути констеляція вдосконалених політико-інституційних норм і практик.

В-четвертих, політичний конфлікт повинен закінчуватися усуненням його системних причин. Обов'язковою умовою успішного функціонування цього механізму має бути запровадження системи контролю за виконанням даних норм, процедур і якістю отриманих результатів. В наступних наукових працях варто докладно розглянути проблему формування мотиваційної контекстуальності, що спрямована на політичну стабілізацію як політико-інституційних структур, так і оточуючого середовища.

#### Список використаних джерел

1. Вавринчук М. Етнополітична нестабільність в Україні, стратегія вирішення [Текст]/М. Вавринчук//Вісник Хмельницького інституту регіонального управління і права.–2004.–№4(12). – С.426–433.
2. Гельман В. Трансформація в Росії: політичний режим і демократическа оппозиція[Текст]/В. Гельман.–М.: МОНФ, 1999. – 240 с.
3. Замглавы ЦИК рассказал о лучшей системе выборов для Украины [Электронный ресурс] // Polittech.org. – Режим доступа: <http://polittech.org/2014/08/19/zamglavy-cik-rasskazal-o-luchshej-sisteme-vyborov-dlya-ukrainy/#sLJ219rRCTq6ITLE.99>.
4. Ищенко И.В. Межинституциональное взаимодействие как энтропийный процесс[Текст]/И.В. Ищенко//BlackSea. ScientificJournalofacademicresearch.–2014.–June.–P.23–28.
5. Ищенко И.В. Політичні інститути в нестабільному середовищі: функціональні особливості [Текст]: монографія/І.В. Ищенко.–Дніпропетровськ: Інновація, 2015.– 307 с.
6. Ищенко И. Праксеологічні засади управління нестабільним соціальним середовищем в умовах перехідних політичних режимів: політико-правовий контекст[Текст]/І. Ищенко//Europeanpoliticalandlawdiscourse.–2015.–Vol.2, Is., 1.–P.136–144.
7. Кочубей Л. Влада та оппозиція в Україні у період

Євромайдану (листопад 2013–лютий 2014 рр.): аспекти взаємодії[Текст]/Л. Кочубей//Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.–2014. – №2(70).–бер.–квіт.–С.55–75.

8. Парохонський Б.О. Актуальні виклики та загрози регіональній безпеці: висновки для України [Текст]/Б.О. Парохонський, Г.М. Яворська//Аналітична доповідь. Сер. Національна безпека.–К.: НІСД, 2014.–Вип.6.–48 с.

9. Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики[Текст]/В. Парсонс; пер. з англ. О. Дем'янчук.–К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2006.–549 с.

10. Пономарева О.Б. Транзитивная политическая система: перспективы российской модернизации в контексте мирового опыта[Электронный ресурс]; автореф. дис. ... канд. полит.наук: 23.00.02/Пonomareva Olga Borisovna; Московский. гос. ун-т.–М., 2003.–28 с.

11. Приймак Л. Концептуальні засади дослідження трансформації політичних режимів: транзитологічний підхід[Текст]/Л. Приймак//Europeanpoliticalandlawdiscourse.–2015.–Vol.2, Is., 1.–P.151–156.

12. Сергеев В.С. Політичні мережі як форма взаємодії держави та громадянського суспільства (Теоретико-методологічний аналіз)[Текст]; автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.01/Сергеев Вячеслав Сергійович; Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара.–Д., 2011.–32 с.

13. Щербак В. Політико-правове регулювання ефективності політичного менеджменту: практика трансформаційних країн[Текст]/В. Щербак//Europeanpoliticalandlawdiscourse.–2015.–Vol.2, Is., 1.–P.201–206.

14. Chevron разрывает сотрудничество с Украиной из-за высоких налогов[Электронный ресурс]/Терминал. Нефтяное обозрение.–2014.–17 дек.–Режим доступа: <http://oilreview.kiev.ua/2014/12/17/chevron-razryvaet-sotrudnichestvo-s-ukrainoj-iz-za-vysokix-nalogov/>.

15. Knight J. Institutions and Social Conflict[Text]/J. Knight.–New York: Cambridge University Press, 1992.–234 p.

#### References

1. Vavrynychuk M. Etnopolitychna nestabilnist v Ukraini, stratehiia vyrishennia/M. Vavrynychuk//Visnyk Khmelnytskoho instytutu rehionalnoho upravlinnia i prava.–2004.–№4(12).–S.426–433.
2. Gelman V. Transformatsiya v Rossii: politicheskiy rezhim i demokraticeskaya oppozitsiya/ V. Gelman.–M.: MONF, 1999. – 240 s.
3. Zamglavyi TsIK rasskazal o luchshej sisteme vyborov dlya Ukrainy [Elektronnyy resurs] // Polittech.org.–Rezhim dostupa: <http://polittech.org/2014/08/19/zamglavy-cik-rasskazal-o-luchshej-sisteme-vyborov-dlya-ukrainy/#sLJ219rRCTq6ITLE.99>.
4. Ischenko I.V. Mezhinstitutsionalnoe vzaimodeystvie kak entropiyniy protsess/I.V. Ischenko// Black Sea. Scientific journal of academic research.–2014.–June.–P.23–28.
5. Ishchenko I.V. Politychni instytuty v nestabilnomu seredovyschchi: funktsionalni osoblyvosti: monohrafiia/I.V. Ishchenko.–Dnipropetrovsk: Innovatsiia, 2015.–307 s.
6. Ishchenko I. Prakseolohichni zasady upravlinnia nestabilnym sotsialnym seredovyschem v umovakh perekhidnykh politychnykh rezhymiv: polityko-pravovy kontekst[Текст]/І. Ishchenko//European political and law discourse.–2015.–Vol.2, Is., 1.–P.136–144.
7. Kochubei L. Vlada ta opozytisia v Ukraini u period Yevromaidanu (lystopad 2013–lyuty 2014 rr.): aspekty zaiemodii/L. Kochubei//Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy.–2014. – №2(70).–ber.–kvit.–S.55–75.
8. Parakhonskyi B.O. Aktualni vyklyky ta zahrozy rehionalnii bezpetsy: vysnovky dlia Ukrainy/B.O. Parakhonskyi, H.M. Yavorska//Analitichna dopovid. Ser. Natsionalna bezpeka.–K.: NISD, 2014.–Vyp.6.–48 s.
9. Parsons V. Publichna polityka: Vstup do teorii y praktyky analizu polityky[Текст]/V. Parsons; per. z anh. O. Demianchuk.–K.: Vydavnychiy dim “Kyievo–Mohylianska akademiia”, 2006.–549 s.
10. Ponomareva O.B. Tranzitivnaya politicheskaya sistema: perspektivy rossiyskoy modernizatsii v kontekste mirovogo opyita: avtoref. dis. ... kand. polit. nauk: 23.00.02/Ponomareva Olga Borisovna; Moskovskiy. gos. un-t.–M., 2003.–28 s.
11. Pryimak L. Kontseptualni zasady doslidzhennia transformatsii politychnykh rezhymiv: tranzitolohichniy pidkhid/L. Pryimak// European political and law discourse.–2015.–Vol.2, Is., 1.–P.151–156.
12. Serhieiev V.S. Politychni merezhi yak forma zaiemodii derzhavy ta hromadianskoho suspilstva (Teoretyko–metodolohichniy



analiz): avtoref. dys. ... d-ra polit. nauk: 23.00.01/Serhieiev Viacheslav Serhiiovych; Dnipropetrovskiy natsionalnyi universytet im. Olesia Honchara.–D., 2011.–32 s.

13. Shcherbak V. Polityko-pravove rehuliuвання efektyvnosti politychnoho menezhmentu: praktyka transformatsiinykh krain/V. Shcherbak//European political and law discourse.–2015.–Vol.2, Is., 1.–P.201–206.

14. Chevron razryvaet sotrudnichestvo s Ukrainoy iz-za vysokih nalogov/Terminal. Neftyanoє obozrenie.–2014.–17 dek.–Rezhim dostupa: <http://oilreview.kiev.ua/2014/12/17/chevron-razryvaet-sotrudnichestvo-s-ukrainoj-iz-za-vysokix-nalogov/>.

15. Knight J. Institutions and Social Conflict/J. Knight. –New York: Cambridge University Press, 1992.–234 p.

**Ishchenko I.V.**, PhD. Historical Sciences, Associate Professor of Political Science, Dnepropetrovsk National University OlesGonchar(Ukraine, Dnepropetrovsk), iv.ishchenko@gmail.com

#### Political-institutional features of overcoming instability in modern Ukraine

The aim of the article is to study the political and institutional features of overcoming instability in modern Ukraine. The study used: analysis, synthesis, deduction, analogy, institutional and systemic approaches. Political institutions are functioning in a civilizational and cultural schism between East and West. These conditions produce instability of political institutions and the environment. We distinguish two main areas of reform and out of the instability in Ukraine: motivation and praxiological. Each area of the settlement of instability corresponds to a certain style of politics subjects political and institutional structures. Motivational component of settlement instability does not occur. Since political network filled marginal bonds praxiological direction settlement instability partially implemented. Instead unsystematic stochastic action as soon as possible to form a democratic mechanism to solve the existing problems in the social environment.

**Keywords:** political institutions, political and institutional structure, instability, environment, motivational and praxiological direction.

**Ищенко И. В.**, кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры политологии, Днепропетровский национальный университет им. Олеси Гончара (Украина, Днепропетровск), iv.ishchenko@gmail.com

#### Политико-институциональные особенности преодоления нестабильности в современной Украине

Целью работы является исследование политико-институциональных особенностей преодоления нестабильности в современной Украине. В исследовании использованы: анализ, синтез, дедукция, аналогия; подходы: институциональный и системный. Политические институты функционируют в условиях цивилизационного и культурного раскола между Западом и Востоком. Данные условия продуцируют нестабильность политических институтов и среды. Мы выделяем два основных направления реформирования и выхода из нестабильности в Украине: мотивационное и прагматическое. Каждому направлению урегулирования нестабильности соответствует определенный стиль политики субъектов политико-институциональных структур. Мотивационная составляющая урегулирования нестабильности практически не реализуется. Поскольку политические сети наполняются маргинальными связями, прагматическое направление урегулирования нестабильности реализуется частично. Вместо бессистемных стохастических действий, необходимо как можно скорее сформировать демократический механизм решения существующих в социальной среде проблем.

**Ключевые слова:** политический институт, политико-институциональная структура, нестабильность, среда, мотивационное и прагматическое направления.

\* \* \*

УДК 421.001

**Кравченко В. И.**  
кандидат технических наук, доцент кафедры информационных технологий, Донбасская государственная машиностроительная академия (Украина, Краматорск);  
**Бородай А. В.**  
кандидат политических наук, старший преподаватель кафедры философии, Донбасская государственная машиностроительная академия (Украина, Краматорск), borodaj-anna@yandex.ru

#### РАЗРАБОТКА ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДЛЯ ПОДДЕРЖКИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕНСИОННОГО ФОНДА В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ УКРАИНЫ

Описывается актуальность исследования в сфере социальных изменений украинского общества. Анализируется существующее программное обеспечение и разрабатывается модель, алгоритм и программа, используемая для обоснования принятия решений в области взаимоотношений Фонда с плательщиками налогов. Применение программы помогает снизить количество ошибок, повышает достоверность обрабатываемой информации и позволяет оперативно получать учетные данные о выплатах начислений в Фонд.

**Ключевые слова:** социальная политика, социальная жизнь общества, пенсионный фонд, компьютерные программы, математическая модель политического процесса.

(статья друкується мовою оригіналу)

В последние годы качество социальных услуг, предоставляемых населению, не демонстрирует положительную динамику. Более того, оценка фактического состояния социально-экономического развития в стране вызывает беспокойство. Масштабное наращивание социальных расходов, в том числе пенсионных не привело к преодолению бедности и сокращению имущественного расслоения в обществе, ухудшается состояние здоровья населения, существуют проблемы неравного доступа к образовательным и медицинским услугам.

Это определяет актуальность научных исследований проблематики, определения приоритетов развития социальной сферы, бюджетного обеспечения ее отдельных составляющих, оценки эффективности социальных расходов. Важной задачей является прогнозирование перспектив развития социальной сферы, учитывая ожидаемые изменения в структуре потенциальных пользователей социальных услуг.

Значение этих исследований возрастает в условиях экономического кризиса, последствиями которого в Украине становятся сокращение производства, рост безработицы и усиление социальной напряженности в обществе. Проблемы с наполнением доходных частей бюджетов всех уровней и фондов социального страхования ограничивают возможности финансирования социальных программ и выполнение социальных обязательств государства. Поэтому вопросы повышения эффективности социальных расходов и определения приоритетов развития социальной сферы актуализируются в условиях ограниченности бюджетных ресурсов и необходимости направления значительных средств на социальные цели.

Социальные аспекты рыночного хозяйства всегда находились в кругу научных интересов представителей различных школ и течений не только экономической, но и философской, социологической наук. Вопросы развития социальной сферы и ее отдельных составляющих рассматривались в работах известных отечественных ученых: А. С. Гальчинского, Н. И.

Данилюк, Э. М. Либановой, Д. Г. Лукьяненко, Е. В. Макаровой, В. М. Новикова, В. В. Оникиенка, А. М. Поручника, У. Я. Садовой, Я. М. Столярчук. Проблемы распределения доходов и повышения уровня жизни населения, развития систем образования, здравоохранения и социальной защиты исследовали зарубежные ученые, среди которых: У. Беверидж, И. Бентам, Г. Беккер, К. Эрроу, Л. Эрхард, Дж. Кейнс, В. Ойкен, Дж. Роулс, М. Фридман, Ф. Фукуяма.

Высоко оценивая имеющийся научный задел, который используется как основа этого исследования, следует отметить, что не существует общепринятой системы показателей и критериев для мониторинга и оценки эффективности социальной политики, нуждаются в уточнении приоритеты развития социальной сферы, учитывая новые экономические вызовы и угрожающие демографические перспективы Украины.

С внедрением учетных систем, которые основываются на современных информационных технологиях в бухгалтерском и управленческом учете, в частности учет в Пенсионном фонде (далее ПФ), специалист получает многочисленные преимущества, а в связи с этим и ПФ в целом. Однако проблемы создания таких систем на предприятиях и организациях остаются одной из наиболее сложных не только в Украине, но и в мире [1].

В связи с этим целью настоящей работы является проектирование и разработка программы для информационной поддержки операционной деятельности ПФ с плательщиками налогов.

В ПФ в основном учетная информация обрабатывается вручную и заключается в формировании носителей первичной информации, конструировании бумажных форм, заполнении готовых бланков, ручных расчетах и перерасчетах показателей. Указанные операции сопряжены со значительными трудозатратами, длительным циклом обработки и не застрахованы от ошибок.

В то же время внедрение компьютерной техники не предусматривает внесения существенных изменений в информационную деятельность ПФ, но технология сбора и обработки информации совершенствуется. При этом, как правило [2], предоставляются дополнительные возможности контроля, что достигается использованием в деятельности ПФ универсальных учетных (бухгалтерских) систем типа 1С, "Парус", АСОПД/КОМТЕКС и др. [3].

Используемая в ПФ автоматизированная система обработки пенсионной документации на базе компьютерной технологии (АСОПД/КОМТЕКС), представляет собой унифицированную систему программно-технологических комплексов, которые реализовывают основные задачи системы социальной защиты населения Украины. Базовая версия АСОПД/КОМТЕХ состоит из следующих трех основных подсистем, представленных на рис. 1.

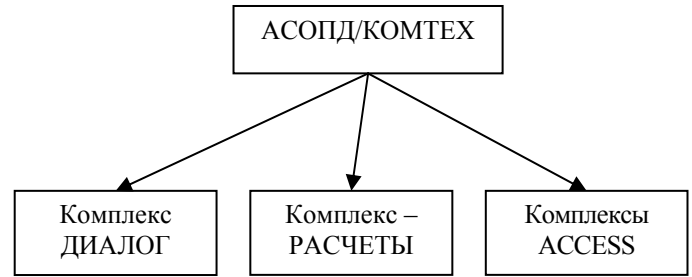


Рис. 1. Принципиальная схема программного комплекса АСОПД/КОМТЕХ

Ведение пенсионной документации плательщиков обеспечивает учетная программа УСФ (учет среды функционирования) которая хранит информацию в своем внутреннем представлении и требует перекодировки и перерасчета для дальнейшего анализа в программах Access и АСОПД/КОМТЕХ.

Анализ программного обеспечения, используемого в ПФ, показывает, что универсальные программные средства требуют высокой квалификации специалистов ПФ, постоянного сервисного сопровождения фирмой-разработчиком и в то же время не решают всех задач, стоящих перед ПФ. В частности не позволяют детально учитывать все особенности информационных взаимоотношений ПФ и плательщиков налогов в ПФ. Комплексы Access (рис. 1), предназначенные для автоматизации процесса приема месячной и квартальной отчетности, не реализуют функциональные потребности ПФ, как то: осуществление в автоматическом режиме проверки расчетов, взаимной увязки форм отчетности с бухгалтерской отчетностью; формирование на каждой рабочей станции базы данных в результате приема месячной, квартальной и годовой отчетности.

Общим недостатком всех программных продуктов является отсутствие полного взаимного информационного обмена для полноценной работы системы. Так, решая задачу по учету и анализу плательщиков необходимо производить обмен между первичной информацией программы УСФ и Access, а для анализа учетной информации при формировании выплат необходимо "перемещение" потоков данных в комплекс АСОПД/КОМТЕХ. Это замедляет работу информационной базы и усложняет работу всего комплекса. Что касается отдельных функций, которые частично может выполнять набор разнородных учетных программ, то они не проводятся в единой информационной базе. Таким образом, не исключена возможность частичной потери или искажения информации, при импорте данных из программы в программу для выполнения функциональных требований ПФ.

Основными задачами проектирования являются: изучение структуры ПФ, функций и принципов работы ПФ с плательщиками налогов; изучение информационных потоков и документооборота между отделами управления ПФ и плательщиками; разработка информационной и математической модели; разработка программного продукта.

Управление ПФУ осуществляет свою деятельность на основании Положения “Об управлении Пенсионного фонда Украины в районах, городах и районах в городах” [4].

Основными задачами управления являются: обеспечение назначения и выплаты пенсий в соответствии с действующим законодательством; учет плательщиков сбора на обязательное государственное пенсионное страхование, сбор и аккумуляция средств, обеспечение функционирования автоматизированной системы персонифицированного учета и др.

Управление ПФ в соответствии с возложенными на него задачами осуществляет: регистрацию плательщиков и учет сбора их взносов в Фонд; контроль поступления сбора и других платежей в Фонд от предприятий, учреждений, организаций и граждан, собирает в установленном порядке соответствующую отчетность, проводит плановые и внеплановые проверки финансово-бухгалтерских документов, отчетов и других документов относительно правильности вычисления и уплаты сбора.

Типовая структура районного управления ПФ представлена на рисунке 2. Основным является отдел доходов, который обеспечивает соблюдение требованиями законодательства о государственном социальном страховании, занимается поступлением доходов, их учетом, анализом поступлений, осуществляет контрольно-проверочную работу, определяет размеры пени, штрафных санкций, выписывает протоколы об административных правонарушениях. Этот отдел тесно взаимодействует с отделом внедрения персонифицированного учета и информационных систем, занимающихся автоматизированным учетом каждого физического лица, на которого открывается учетная карточка с постоянным идентификационным номером Государственного реестра физических лиц – налогоплательщиков. Учет плательщиков в отделе персонификации ПФ ведётся по застрахованным лицам, данные о которых предоставляются работодателями для персонифицированного учета (“Индивидуальные сведения”). Эта информация, хранится на сервере ПФ и используется для дальнейшего импорта в другие программные продукты типа Access.

В ходе достижения своих целей ПФ должен иметь четкую картину состояния оплат по системе персонифицированного учета. Другими словами по каждому плательщику необходимо знать: планируемый объем взносов в ПФ; состояние уплаты на текущую дату; общую сумму, полученную фондом; долг (пеня).

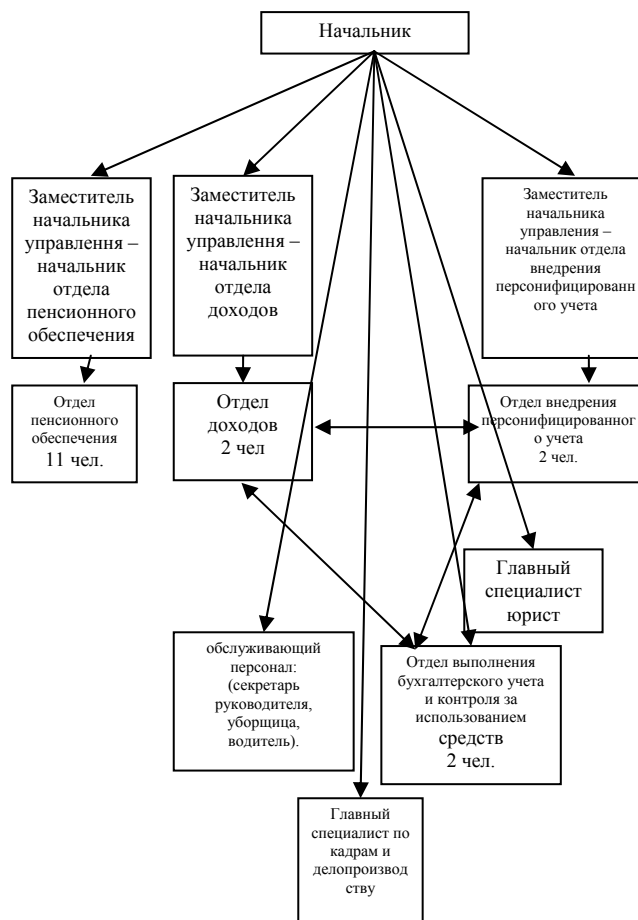


Рис. 2. Структура и информационные потоки районного управления ПФ

Для разработки соответствующей математической модели, обозначим через  $a_i$  – годовой плановый объем отчислений в ПФ  $i$  –ым плательщиком. Исходя из условий равномерной ежемесячной оплаты, плановые взносы в фонд составят

$$b_i = a_i/12. \quad (1)$$

Тогда месячная недоимка определяется знаком выражения (2)

$$c_i = d_i - b_i, \quad (2)$$

где  $d_i$  – текущая оплата  $i$  –ым плательщиком.

Если знак выражения (2) отрицательный – это дает повод подозревать, что плательщик не уплачивает необходимый размер налогов в управление ПФ, и возможно применение административных санкций к данному плательщику. В обратном случае, ни каких действий не требуется.

В целом за отчетный период сумма пени составит

$$S = \sum_{j=1}^k \sum_{i=1}^n C_{ij}, \quad (3)$$

где  $n$  – количество плательщиков;  $k$  – количество периодов за которые ведется учет.

Годовая сумма переданных денег определяется по формуле:

$$F = \sum_{i=1}^n a_i - S. \quad (4)$$

Кроме того, по данным прошлых периодов может быть установлена среднемесячная сумма оплаты в Пенсионный фонд и плательщиком налога, которую можно получить по формуле:

$$r_i = \sum_{i=1}^m \frac{Q_i}{12}, \quad (5)$$

где  $Q_i$  – сумма выплат в Пенсионной фонд в  $i$ -м году;  $m$  – количество лет, за которые ведется учет.

Тогда разность можно рассчитать по формуле:

$$P_i = r_i - b_i. \quad (6)$$

Показатель  $P_i$  может являться динамическим критерием учета поступлений оплат в ПФ и значительные колебания  $P_i$ , относительно прошлых уплат  $r_i$  и текущих  $b_i$  также могут служить дополнительным основанием для организации решения по камеральным проверкам деятельности  $i$  – го плательщика налогов соответствующими службами (специалистами) ПФ.

Значения величин, полученных в формулах (2, 4, 6) могут служить информационным основанием поддержки принятия решений ПФ по принудительному взысканию денежных средств.

Информационная система поддержки принятия решений, разработанная исходя из вышеизложенной математической модели, функционирует по следующему алгоритму (рис. 3). Рассмотрим каждый блок в отдельности. В блоке (БЛ) 1 происходит выборка всех плательщиков налогов, зарегистрированных в информационной базе в ПФ. Во втором БЛ происходит ввод взносов в информационную базу ПФ. В БЛ 3 происходит определение годового планового объема для каждого плательщика, зарегистрированного в системе. Данная информация берется на основе прошлых отчетных периодов по конкретному плательщику, Если плательщик только зарегистрировался то на основе аналогичных предприятий, для данного подотчетного лица. В БЛ 4 определяются среднестатистические данные помесечной оплаты, для проведения анализа последующих начислений взносов в ПФ.

Далее в БЛ 5 определяется величина недоимки для каждого плательщика, что будет являться основанием для совершения незапланированного выезда с проверкой на данное предприятие, или отправки уведомления о получении детализирующих данных по взносам за последний отчетный период для последующей корректировки значений взносов. В БЛ 6 определяются фактические значения  $S$  и  $Q$  за весь период времени по нарастающей пене. Далее эти данные после проверки условия критической ситуации с подотчетным плательщиком, используются для обоснования принятия решения о ликвидации, контрольном обследовании или нормальной работе с данным плательщиком в следующем и текущем отчетном периоде. Величина  $E_n$  – базовые значения

показателей для принятия решения. Если текущее  $S, F \leq E_n$  значит с плательщиком не возникло проблем с выплатами начислений в ПФ.

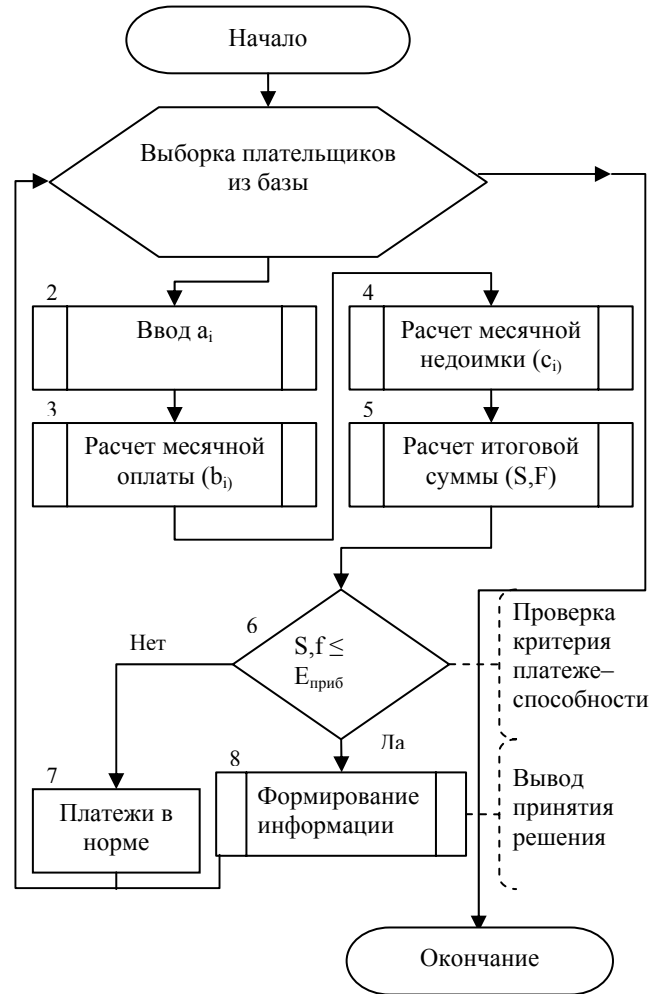


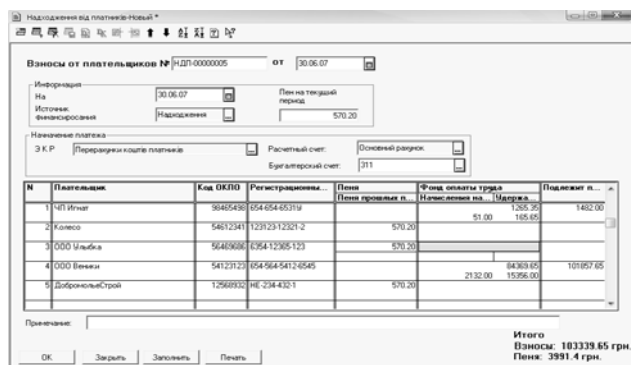
Рис. 3. Алгоритм поддержки принятия решений по принудительному взысканию налогов

На основании этого алгоритма с использованием платформы 1С [3] было разработано оригинальное программное обеспечение, главная форма которого показана на рис. 4.

Как видно из рис. 4 форма содержит полную информацию о плательщике и состоянии его взносов ПФ.

Изучение и анализ структуры, функций, информационных потоков и программного обеспечения, используемого в ПФ, позволило установить его недостатки в части автоматизированного учета плательщиков Фонда. Это дало возможность разработать информационную и математическую модели, а также программу на платформе 1С, автоматизирующую процедуру поддержки принятия решений по деятельности ПФ со своими плательщиками. Использование программы помогает снизить количество ошибок, повысить достоверность обрабатываемой информации и своевременно получать оперативно-учетные данные в заданных разрезах и номенклатуре, что непосредственно способствует

обоснованности принимаемых административных решений.



№	Платник	Код ОКПО	Регістраційна...	Пеня	Фонд оплати...	Підсумок п...
1	ЧП Міна	90485495	054-054-05319		135.95	1482.00
2	Колесо	54612341	12912312321-2	570.20	51.00	185.65
3	ООО Улибка	56465666	054-12985-123	570.20		
4	ООО Венки	54123123	054-9645412-8545			84369.65
5	ДобролюбовСтрой	12568932	HE-234-4321	570.20	2132.00	19266.00

Рис. 4. Главная форма приложения

Развитие украинского государства предусматривает формирование социально ориентированной рыночной экономики, которая направлена на обеспечение достойных условий жизни и благосостояния граждан. Однако именно социальная сфера оказывается наиболее уязвимой к любым общественно-экономическим трансформациям и нуждается в поддержке со стороны государства путем бюджетного обеспечения, инструментом которого является формирование социального бюджета.

#### Список использованных источников

1. Иващенко С. В. Внедрение программного обеспечения учета и контроля: потенциальные преимущества и причины внедрения // Бухгалтерский учет. – 2007. – №2. – С.5–6.
2. Иващенко С. В. Сучасні інформаційні технології управління підприємством та бухгалтерією // Бухгалтерський учет. – 2006. – №4. – С.52–58.
3. 1–S: Бухгалтерія. Введення і конфігурування. – М.: ІС, 2001. – 320 с.
4. Про додаткові заходи щодо підвищення рівня пенсійного забезпечення. Постанова Кабінету Міністрів України від 24.07.2004 р. №943 // Офіційний вісник України. – 2004. – №30.

#### References

1. Ivahnenko S. V. Vnedrenie programmnogo obespecheniya ucheta i kontrolya potencialnie preimuschestva i prichini vnedreniya // Buhgalterskii uchet. – 2007. – №2. – С.5–6.
2. Ivahnenko S. V. Suchasni informacijni tehnologii' upravlinnja pidpryjemstvom ta buhgalterijeju // Buhgalterskii uchet. – 2006. – №4. – С.52–58.
3. 1–S: Buhgalteriya. Vvedenie i konfigurirovanie. – M.: IS, 2001. – 320 s.
4. Pro dodatkovi zahodi schodo pidvischennya rivnya pensiinogo zabezpechennya. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrai'ni vid 24.07.2004 r. №943 // Oficiinii visnik Ukrai'ni. – 2004. – №30.

**Kravchenko V. I.**, Ph.D., Associate Professor, Department of Information Technology, Donbas State Engineering Academy (Ukraine, Kramatorsk)  
**Boroday A. V.**, Political Science, Senior Lecturer, Department of Philosophy, Donbas State Engineering Academy (Ukraine, Kramatorsk), boroday-anna@yandex.ru

#### Development of software to support the activities of the pension fund in the context of social policy of Ukraine

Describes the relevance of research in the field of social change Ukrainian society. It is analyzed the current software and construct model, the algorithm and program used for motivation to make the decisions, in the area of relationship with payers fund. The program helps to pass mistakes, increases validity of process information and allows account data about payed additional sum in drive.

**Keywords:** social policy, social life, pension fund, computer programs, mathematical model of the political process.

**Kravchenko V. I.**, кандидат технічних наук, доцент кафедри інформаційних технологій, Донбаська державна машинобудівна академія (Україна, Краматорськ).

**Boroday A. V.**, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри філософії, Донбаська державна машинобудівна академія (Україна, Краматорськ), boroday-anna@yandex.ru

#### Розробка програмного забезпечення для підтримки діяльності пенсійного фонду в контексті соціальної політики України

Досліджується актуальність наукових нововведень в сфері соціальних змін українського суспільства. Аналізується діюче програмне забезпечення і розроблюється математична модель, алгоритм і програма, яка використовується для обґрунтування прийняття рішень в сфері взаємовідношень Фонду з платниками податків. Застосування програми допомагає зменшити кількість помилок, підвищує достовірність оброблюваної інформації і дозволяє оперативно одержувати облікові дані про виплати нараховань у Фонд.

**Ключові слова:** соціальна політика, соціальне життя суспільства, пенсійний фонд, комп'ютерні програми, математична модель політичного процесу.

\* \* \*

УДК 947.7+929

**Деревінський В. Ф.**

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри політичних наук, Київський національний університет будівництва і архітектури (Україна, Київ), vasyldr@ukr.net

#### ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ В. ЧОРНОВОЛА У СТУДЕНТСЬКІ РОКИ

Метою статті є висвітлити особливості початку трансформації ідейних засад і поглядів В. Чорновола в роки навчання в Київському державному університеті ім. Т.Шевченка. Розглядаються його університетські зацікавлення, особливості навчання, праця в університетській газеті тощо. Розглянуто причини його ідейної трансформації, прояви вільнодумства та утиски з боку компартійних функціонерів. Методологічною основою дослідження послужили конкретно-історичний, порівняльний та історико-аналітичний методи. Використано принципи об'єктивності, історизму, багатфакторності. У висновках зазначено, що осмислення ідей репресованих діячів української культури, разом із спілкуванням з однодумцями та спогляданням реалій життя призвело до зміни світоглядних позицій В. Чорновола, від віри в комуністичні ідеали до боротьби за національне визволення.

**Ключові слова:** світогляд, університет, студент, журналістика, комсорг.

Значну роль і значення в історії України II пол. XX ст. відігравав відомий громадсько-політичний та державний діяч В. Чорновіл. Йому довелося жити в складний період боротьби українського народу за національне самовизначення та утвердження власної держави. Разом із своїми сучасниками пройти низку переломних моментів історії. Значним світоглядним потрясінням для його покоління стала десталінізація Хрущова, яка відбулася в час навчання в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка.

Особливості початку трансформації ідейних засад і поглядів В. Чорновола є цікавою темою для наукових студій. В сучасній українській історіографії з'явилася низка публікацій на цю тематику [7;8], але вони не розкривають повноти суті цієї проблеми. Тому в цій статті зроблена спроба поглибити вивчення становлення світогляду В. Чорновола у II пол. 1950–х рр. Розглядаються його університетські зацікавлення, навчання на філологічному ф–ті і ф–ті журналістики, праця в університетській газеті тощо. Розглянуто причини його ідейної трансформації, прояви вільнодумства та утиски з боку компартійної адміністрації. Значення статті полягає в тому, що вона сприятиме поглибленню пізнання особистості В. Чорновола та суспільно-політичної ситуації в Україні II пол. 1950–х рр.

Під впливом батька – вчителя української мови та літератури В'ячеслав захоплювався літературою і тому обрав для вступу відділ української філології Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Як медаліста його зарахували у навчальний заклад без екзаменів за результатами співбесіди.

Із притаманним йому азартом і наполегливістю В'ячеслав розпочав навчання в університеті й одночасно долучився до громадської роботи. За активну комсомольську діяльність у шкільні роки його обрали комсоргом групи. Основним завданням своєї комсомольської роботи вбачав у задоволенні духовних запитів одногрупників, багато з яких були вихідцями із села. Він регулярно діставав квитки та організовував походи на вистави в оперний і драматичні театри, театр оперети, на художні виставки, перегляд кінофільмів, у музеї тощо.

Попри комсомольську активність, у В'ячеслава вже на першому курсі почалася переоцінка власних поглядів на суспільно-політичну дійсність. Він як типовий представник першого повосенного покоління молоді, яке відчуло холодне віяння комуністичних репресій, голодне життя і жах війни, рано подорослішав. Багато хто з цього покоління відчував у генах, як висловився В. Чорновіл, тривогу за себе, своїх близьких, рідну Україну [12, с.26].

Прийшовши з ортодоксальними принципами в університет, В'ячеслав “буквально з першого курсу, – як він згодом розповідав, – сам став шукати правду. Національну правду!” [4, с.34]. Сприяли його пошукові події, що відбувалися в СРСР та світі. Колосально вплинула на трансформацію поглядів не лише В. Чорновола, а й усього суспільства доповідь на XX з'їзді КПРС М. Хрущова про засудження культу особи Й. Сталіна. Вона викликала шок у більшості партійців та пересічних громадян як в СРСР, так і в країнах соціалістичного табору, змінила політику і морально-психологічну атмосферу в Радянському Союзі.

В'ячеслав Чорновіл певною мірою був внутрішньо готовий до змін, оскільки, незважаючи на вихованість у радянському дусі, прихована опозиційність його родини до тоталітарної системи постійно жила в ньому. Та XX з'їзд і розвінчання культу особи стало справжнім переворотом для хлопця. Схоже, це був останній удар, після чого він почав радикально переглядати свої погляди, все, чому його вчили. “Ось тоді, мабуть, я, – згадає В. Чорновіл, – почався як дисидент” [12, с.27].

Регламентовані реформи М. Хрущова не привели до масштабних змін режиму, однак сприяли поширенню нових поглядів серед молоді. Зменшення ідеологічного пресингу, тотального залякування вплинуло на формування нової української інтелігенції – молодих людей, які виходили за рамки узвичаєних приписів, прагнули до вільного самоствердження, розвитку національного колориту в своїй діяльності. Вони стали новітніми українськими будителями, які розгорнули діяльність з піднесення рівня національної свідомості українців.

Із ненормальним становищем існування українського народу в СРСР молодий В. Чорновіл зіткнувся відразу ж по приїзді до Києва. Його, вихованого на гаслах дружби народів, інтернаціоналізму тощо, вразило, що в столиці України

“вовком дивляться, коли ти говориш українською” [3]. В молодого комсомольського активіста таке зневажливе ставлення до української мови викликало спротив, пробудило почуття національної образи і честі. Відтоді він вирішив спілкуватися лише українською мовою, навіть на семінарах, які проводили російською мовою, відповідати теж тільки українською. Проте він не став на позиції вузьконаціональної заангажованості, зберігав нормальне ставлення до представників інших націй.

На першому курсі В. Чорновіл, завдяки братові свого одногрупника П. Щириці, який працював доцентом Київського держуніверситету імені Тараса Шевченка почав відвідувати зустрічі викладачів і науковців, які цікавилися правдивою українською історією та культурою. Отримав можливість читати заборонені цензурою книжки. Прочитане справило на В. Чорновола значне враження, оскільки він дізнався про українську минувшину таке, чого ніде не міг знайти в дозволених цензурою офіційних радянських виданнях. Тому ці просвітницькі зібрання в “голуб'ятні” В'ячеслав вважав початком підпільної діяльності.

Після кількох місяців навчання на українській філології В. Чорновіл зрозумів, що цей факультет не задовольняє його вимог, оскільки там, за висловлюванням В'ячеслава, панували “схоластика і догматика”, а він хотів активного життя [4, с.33]. Тому перейшов навчатися на факультет журналістики, став працювати в університетській газеті “За радянські кадри”.

В'ячеслав ще з першого курсу почав боротися проти рутини викладачів та обмеження студентів, писав у газети критичні публіцистичні статті, палко виступав на зборах. На другому курсі журналістики стало особливо проявлятися його нестандартне як для комсорга групи мислення, а комсоргом його знову обрали на новому факультеті. В'ячеслав перестав брати участь у різноманітних політико-виховних заходах, говорячи іншим, що “то не для всіх, ідіть краще ділом займатися”. Під час спілкування не робив винятку, з ким говорить, не приховував своїх поглядів.

Згодом він твердив, що на другому-третьому курсі навчання став на позиції боротьби проти партійної диктатури, проти однопартійної системи, боротьби за національне звільнення [12, с.27]. Тоді, найімовірніше, у його свідомості тривав процес формування світоглядних основ, започаткувалося ґрунтовне творення нової системи поглядів. Мабуть, ще не були визначені його позиції щодо політичного, культурного, економічного, соціального становища українського народу, власного місця в боротьбі за національне самоствердження українців. Однак проявлялися характерні риси власного національного “Я”.

Нестандартне мислення стурбувало деяких “правильних” однокурсників, і вони повідомили про це партком та комітет комсомолу університету. Над ним нависла загроза виключення з університету незважаючи на те, що вчився на відмінно, мав підвищену стипендію. Вдалося уникнути цього завдяки поїздці на комсомольську будову домни у м. Жданов (нині Маріуполь) Донецької області.

На початку квітня 1958 р. В'ячеслав почав працювати теслею у комсомольсько-молодіжній бригаді С. Левицького. Через деякий час його розшукав

працівник редакції газети “Київський комсомолец” С. Дубанін, який був уповноважений створити виїзну редакцію на зведенні третьої домни. За його пропозицією В’ячеслав з ним удвох розпочали видавати багатотиражну газету будови, розташувались у маленькій кімнатці, котру надала редакція ждановської районної газети “Приазовскийрабочий”. Видавали вони щоденну двосторінкову україномовну газету формату А4, по черзі пишучи першу та другу сторінку. Позаяк С. Дубанін регулярно вирішував організаційні справи газети, то В. Чорновіл часто сам готував весь часопис [11]. Встановлена періодичність виходу газети інколи змушувала диктувати зібраний матеріал безпосередньо лінотипістові. Від працівників редакції ніхто не вимагав такої періодичності видання газети, це була їхня ініціатива, бажання показати самим собі, як активно вони можуть творити. Така інтенсивна видавнича діяльність виявилася доброю журналістською практикою для В’ячеслава, яка виробила в нього вміння швидко опрацювати матеріал і підготувати статтю.

Велика школа будови для В. Чорновола на цьому не закінчилася. Саме там він, за його словами, побачив наочно зворотний бік життя: пияцтво, бійки, бюрократизм. Ці негативні риси “комсомольської будови” остудили його романтизм і спонукали й далі переглядати власні погляди [10].

На будові він багато спілкувався з молодими робітниками, ділився знаннями, поглядами. Тому і там навколо нього також гуртувалася цікава до знань, небайдужа до української культури і мови робітнича молодь.

Після закінчення терміну комсомольської путівки В’ячеслав повернувся до Києва, де його за зразкову роботу на будівництві нагородили Знаком ЦК ЛКСМУ. В університеті показав солідну підшивку газет із своїми статтями, і його допустили до складання екстерном екзаменів за пропущений рік.

Продовживши навчатися в університеті В. Чорновіл перебував в числі тих 5–14 студентів з курсу, які навчалися на відмінно. Успішно проходив журналістську практику в різних газетах, редакції яких були задоволені роботою В’ячеслава. Редактори відзначали його ґрунтовні знання основ теорії журналістики, вміння знаходити головне, вдумливість при опрацюванні та літературній правці кореспонденції, здатність уникати загальноживаних стандартів, урізноманітнюючи форму подачі дописів.

З 1957 р. В’ячеслава перестав бути комсоргом і цілковито відсторонився від комсомольської діяльності в університеті. У характеристиці на нього за підписом декана факультету журналістики В. Рубана зазначено, що він “відійшов повністю від громадського і комсомольського життя групи, курсу, більше став займатися власними справами” [1]. Однак В. Чорновіл продовжував залишатися визнаним студентським лідером на факультеті [9].

В’ячеслав не полишив цікавитися літературним та культурно–мистецьким життям. Вивчав творчість розстріляних чи замордованих у таборах діячів української науки і культури, збирав матеріали до словника репресованих. Бував на різних молодіжних диспутах, зустрічах, вечорах, особливо на тих, куди приходили письменники, яким вдалося повернутися зі

сталінських застінків. Відразу ж після заснування Клубу творчої молоді на чолі з Лесем Танюком став його активним членом, впливав на діяльність цього об’єднання[2]. Відчував, що хрущовські реформи ненадовго, тому хотів встигнути зробити багато, насамперед згуртувати молодь, встановити новий стиль життя.

Захоплення вивченням репресованих і забутих імен української науки та культури привело його до написання дипломної роботи про донедавна забороненого громадського діяча й письменника ХІХ ст. Бориса Грінченка. Вибір теми дослідження та приїзд до Львова в пошуках матеріалів для написання дипломної роботи виявилися знаменними для нього. Погляди Б. Грінченка осмислені під кутом виміру життя Західної України з її україномовними містами, масовим українським патріотизмом справили великий вплив на становлення особистості В’ячеслава. Відтак дослідження переросло рамки дипломної роботи, стало вирішальним моментом у його національному самоутвердженні. Саме це дозволило В. Чорноволу згодом сказати, що його світогляд повністю сформувався до закінчення навчання в університеті і мало чим відрізнявся від того, що мав у 1990–х роках, з тією хіба різницею, що в зрілі роки погляди лише поглибились і розширилися [12,с.28].

Під час спілкування В. Чорновола зі своїм наставником була сформульована тема майбутньої дипломної роботи – “Журналістика Б. Д. Грінченка 1881–1901 рр.”[6,арк.1].

Від початку дослідження діяльності Б. Грінченка В. Чорновіл не зміг офіційно зареєструвати тему дипломної роботи, оскільки ім’я Б. Грінченка тоді було ще напівзабороненим в Україні як “буржуазного націоналіста”. Тому В. Чорновіл спочатку підготував роботу, а вже потім за сприяння П. Федченка та офіційного наукового керівника В’ячеслава М. Базилівського вдалось її затвердити на кафедрі[5,арк.4].

Вивчаючи цю дослідницьку студію В. Чорновола про Б. Грінченка, знаходимо у ній відображення ранніх поглядів молодого В’ячеслава. Він, не маючи змоги прямо викладати свої розмірковування заміняв їх численними цитатами. Тому творив ілюзію нібито непричетності до думки їх авторів, хоч інколи безпосередньо подавав власні гострі судження. Вже у дипломній роботі В’ячеслав не обмежився культурницькими питаннями, а підійняв широкий пласт суспільно–політичних проблем, що певною мірою недвозначно екстраполювалися на тогочасне суспільно–політичне становище українського народу.

Як один з найкращих випускників В. Чорновіл мав першочергове право отримати роботу в Києві, однак через його вільнодумство розподілу за призначенням у столиці не одержав. Тому, скориставшись викликом на роботу, надісланим із Львівської студії телебачення, поїхав працювати до Львова.

Таким чином, досліджуючи період навчання В. Чорновола в університеті, можна простежити особливості формування його світогляду і політичних поглядів. В короткий період десталінізації і національного піднесення В. Чорновіл розпочав вивчати забуті внаслідок сталінського терору імена видатних діячів української культури. Осмислення їхніх

ідей разом із спілкуванням з однодумцями та спогляданням реалій життя привело до зміни світоглядних позицій В. Чорновола. Від віри в комуністичні ідеали до переоцінки їх, від намагання змінити існуючу систему до боротьби за національне визволення.

#### Список використаних джерел

1. Архів Київського національного університету імені Т. Шевченка. – Особова справа Чорновола В. М. – Арк.1–34.
2. Бараневич Л. З руїн вибудовує вежі / Л. Бараневич // Час–Time. – 1997. – 18–24 грудня.
3. В'ячеслав Чорновіл: “Йогом сделался, чтобы не сойти с ума” [інтерв'ю з В. Чорноволом] / Т. Квашина // Факты. – 1998. – 7 августа.
4. В'ячеслав Чорновіл [інтерв'ю] / М. Сорока // Пам'ять століть. – 1997. – №2. – С.8–15.
5. Державний архів м. Києва. – Ф. Р–1246. – Оп.17. – Спр.91.
6. Там само. – Оп.3. – Спр.372.
7. Дребот Н. Перші кроки становлення В. Чорновола як політика / Н. Дребот // Наукові записки Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2005. – Вип.1. – С.130–132.
8. Кривдіна І. Б. Еволюція світоглядних позицій В. Чорновола / І. Б. Кривдіна // Інтелекція і влада. – 2007. – Вип.9. – С.210–219.
9. Стахів А. Чорновіл В.: “Дух, що тіло рве до бою” / А. Стахів // Поступ. – 2000. – 27 травня.
10. Студинський В. Мариуполь имеет большие перспективы / В. Студинський // 1998. – 17–23 сентября.
11. Чорновіл В. Початок моєї журналістської діяльності / В. Чорновіл // Вимір часу. – 2002. – №4.
12. Чорновол В. Воспитание украинского федералиста / В. Чорновол // Век XX и мир. – 1992. – №2. – С.26.

#### References

1. Arhiv Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni T. Shevchenka. – Osobova sprava Chornovola V. M. – Ark.1–34.
2. Baranevych L. Z rui'n vybudovuje vezhi / L. Baranevych // Chas–Time. – 1997. – 18–24 grudnja.
3. V'jacheslav Chornovyl: “Jogom sdelalsja, chtoby ne sojti s uma” [interv'ju z V. Chornovolom] / T. Kvashyna // Fakty. – 1998. – 7 avgusta.
4. V'jacheslav Chornovil [interv'ju] / M. Soroka // Pam'jat' stolit'. – 1997. – №2. – С.8–15.
5. Derzhavnyj arhiv m. Kyjeva. – F. R–1246. – Op.17. – Spr.91.
6. Tam samo. – Op.3. – Spr.372.
7. Drebot N. Pershi kroky stanovlennja V. Chornovola jak polityka / N. Drebot // Naukovi zapysky Ternopil's'kogo nacional'nogo universytetu im. V. Gnatjuka. Serija: Istorija. – 2005. – Vyp.1. – S.130–132.
8. Kryvdina I. B. Evoljucija svitogljadnyh pozycij V. Chornovola / I. B. Kryvdina // Inteligencija i vlada. – 2007. – Vyp.9. – S.210–219.
9. Stahiv A. Chornovil V.: “Duh, shho tilo rve do boju” / A. Stahiv // Postup. – 2000. – 27 travnja.
10. Studyns'kyj V. Mariupol' imeet bol'shie perspektivy / V. Studyns'kyj // 1998. – 17–23 sentjabrja.
11. Chornovil V. Pochatok mojej' zhurnalists'koi' dijall'nosti / V. Chornovil // Vymir chasu. – 2002. – №4.
12. Chornovol V. Vospitanie ukrainskogo federalista / V. Chornovol // Vek XX i mir. – 1992. – №2. – S.26.

*Derevinskij V. F., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Political Science, Kyiv National University of Construction and Architecture (Ukraine, Kiev), vasyldr@ukr.net*

#### Formation worldview Chornovil in student years

*The article aims to highlight the features of the early transformation of ideological principles and beliefs V. Chornovil during studies at the Kiev State University T. Shevchenko. Analyzed its interest in the university, especially studies, work in the university newspaper and so on. The investigated reasons of its ideological transformation, expression of dissent and oppression by the Communist Party functionaries. The methodological basis of study served a concrete historical, comparative, historical and analytical methods. Used principles of objectivity, historicism, multifactorial. In the conclusions indicated that the study of ideas repressed figures of Ukrainian culture, communication with peers and contemplation of the realities of life led to a change in worldview V. Chornovil, from the of faith in communist ideals, to the struggle for national liberation.*

**Keywords:** worldview, university, student, journalism, komсомol organizer.

*Деревинский В. Ф., доктор исторических наук, доцент, профессор кафедры политических наук, Киевский национальный университет строительства и архитектуры (Украина, Киев), vasyldr@ukr.net*

#### Формирование мировоззрения В. Черновола в студенческие годы

*Целью статьи является осветить особенности начала трансформации идейных основ и взглядов В. Черновола в годы учебы в Киевском государственном университете им. Т. Шевченко. Рассмотрено его университетские интересы, особенности обучения, работа в университетской газете и тому подобное. Проанализировано причины его идейной трансформации, проявления свободомыслия и притеснения со стороны компартийных функционеров. Методологической основой исследования послужил конкретно-исторический, сравнительный и историко-аналитический методы. Использованы принципы объективности, историзма, многофакторности. В выводах отмечается, что осмысление идей репрессированных деятелей украинской культуры, вместе с общением с единомышленниками и созерцанием реалій жизни привело к изменению мировоззренческих позиций В. Черновола, от веры в коммунистические идеалы к борьбе за национальное освобождение.*

**Ключевые слова:** мировоззрение, университет, студент, журналистика, комсомол.

\* \* \*

УДК 323.127(477.87)

**Докаш О. Ю.**

кандидат політичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук, економічної теорії та права, Чернівецький торговельно-економічний інститут КНТЕУ (Україна, Чернівці), sanax79@mail.ru

#### ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ НАРОДНИХ КОМІТЕТІВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Застосування сукупності філософських, загальнонаукових та спеціально політологічних методів дослідження дозволило розкрити причини, характер та наслідки політичної боротьби в Закарпатській Україні в жовтні–грудні 1944 р. Розкриваючи військово-політичну ситуацію в Підкарпатській Русі (Закарпатській Україні) на завершальному етапі Другої світової війни, звертається увага на інституційно-процедурний аналіз національного самовизначення українського населення краю. В умовах військово-політичної невизначеності та політичної нестабільності в Закарпатті, не без сприяння чи в багатьох випадках активної допомоги партійних та військових структур СРСР, розгортається масовий рух за вихід краю з Чехословацької республіки та входження її до складу єдиної Української держави. Сформовані в більшості випадків радянськими політорганми із залученням переважно лояльних українців народні комітети відіграли вагомий роль в перебранні влади в більшості місцевостей Закарпатської України, возз'єднанні краю з основним масивом українських етнічних земель у складі Української РСР.*

**Ключові слова:** політична боротьба, тимчасові органи влади та управління, народні комітети, Закарпатська Україна.

Проблема змісту та форм політичної боротьби відіграє вагомий місце серед широкого спектру актуальних проблем прикладних політологічних досліджень. На наше переконання, важливого значення набуває питання застосування методології політичної науки для розкриття явищ політичної боротьби в коректно-історичному й часовому контексті. З огляду на це, як видається авторові, пропонується тема є актуальною в науково-прикладному аспекті, а її розкриття дозволить заповнити окремі прогалини в дослідженні такого історико-політичного та правового феномену як Закарпатська Україна 1944–1946 рр.

Політологічну теоретично-методологічну базу пропонованого дослідження становлять останні дослідження феномену політичної боротьби у процесі взаємодії політичних інтересів [8; 16; 18]. Виходячи із визначеного історико-територіального контексту й хронологічної визначеності теми автором критично оцінені, з огляду на їх зрозуміло політичну заідеологізованість, роботи радянського періоду [11; 17]



та праці сучасних закарпатських істориків й політологів, що дозволяють по-новому поглянути на політичну боротьбу в процесі інституціоналізації Закарпатської України [2–3; 5; 10; 14–15]. В роботі також вирішуються проблеми, що були поставлені в попередніх статтях автора [7–8].

Метою пропонованої статті автор визначає політологічний аналіз політичної боротьби в Підкарпатській Русі (Закарпатській Україні) в процесі переходу краю під контроль радянського режиму та реалізацію права автохтонного українського (русинського) населення на возз'єднання з іншими українськими етнічними теренами.

Відповідно до поставленої мети необхідно вирішити такі основні дослідницькі питання:

- виявити основних суб'єктів артикуляції політичних інтересів в Підкарпатській Русі (Закарпатській Україні) восени 1944 р.;
- вказати причини переходу взаємодії політичних інтересів у фазу політичної боротьби;
- показати зміст та форми політичної боротьби за контроль над народними комітетами на місцях;
- розкрити наслідки встановлення контролю над тимчасовими органами влади й управління на місцях для визначення політико-правового статусу краю.

Як вихідна теоретико-методологічна конструкція в даній роботі може бути використана запропонована І. Побочим дворівнева модель ідеальної ситуації політичної боротьби, де на першому рівні політична боротьба розглядається як ситуація суперечливості об'єктивних політичних інтересів суб'єктів, а на другому – як ситуація безпосереднього обміну діяльністю суб'єктів, що здійснюється на основі їх політичних цілей та більш-менш точно і всебічно відтворює їх об'єктивні політичні інтереси [16, с. 11].

В. Дубінін визначає інтерес як відношення, регулятор та детермінатор діяльності певного суб'єкта з розв'язання протиріч двоякого змісту: по-перше, протиріч між атрибутивними властивостями (потребами, ідеалами, цілями і цінностями) суб'єкта та субстанційними, тобто природними, суспільними та духовними умовами його життєдіяльності; по-друге, протиріч між народом як суб'єктом та іншими історичними суб'єктами щодо природи, суспільства та духовності, керуючись своїми атрибутивними властивостями і користуючись раціональними та ірраціональними шляхами, принципами, формами, методами та засобами [8, с. 9–10].

Політичні інтереси також визначають як відношення суб'єктів політики до суспільно-політичних явищ, процесів, подій; як реальну причину активності соціальних суб'єктів; як внутрішнє усвідомлене джерело політичної поведінки, яке стимулює суб'єктів політики до постановки певних політичних цілей і здійснення конкретних політичних дій для їх досягнення; як відображення потреб і способів їх задоволення у свідомості людей [18, с. 8].

Звертаючись до дослідження В. Дубініна, можемо в контексті даної роботи вказати на необхідність виділення інтересів народу щодо форми правління, самоврядування, мовних інтересів, інтересів щодо свободи та менталітету [8, с. 16].

Суперечливість політичних інтересів, основою якої є суперечливість соціальних потреб, що мають спільний предмет і задовольняються в існуючій системі політичної діяльності таким чином, що задоволення однієї з них блокує задоволення іншої і навпаки, їх суб'єкти-носії стають суб'єктами політичної боротьби, а спільний для них предмет – предметом боротьби [16, с. 11].

На наше переконання, будь-яку ідеальну модель політичної боротьби необхідно накладати на відповідний прикладний контекст (історичний, політичний, територіальний тощо). Так, докорінна зміна у воєнно-політичному становищі Закарпаття поставила на порядок денний питання його територіальної належності та організації системи політичного й державного управління Підкарпатської Русі як автономної частини довоєнної Чехословаччини. Розпочати аналіз даної політико-правової проблеми варто із екскурсу в попередні роки Другої світової війни, коли саме СРСР першим визнав чехословацький уряд в еміграції та уклав з ним ряд угод і договорів. В угоді від 18 липня 1941 р. йшлося про об'єднання сил у боротьбі проти нацизму і формування на території СРСР чехословацьких військових частин, до яких дозволили вступити закарпатцям, які в 1939–1941 рр., будучи невдоволеними угорським пануванням, утекли до Радянського Союзу й опинилися в ГУЛАГу. Згідно з договором про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво від 12 грудня 1943 р., СРСР визнав кордони Чехословаччини на 1 січня 1938 р. Договір від 8 травня 1944 р. передбачив поступову передачу визволеної території чехословацькій адміністрації [12, с. 281].

8 травня 1944 р. в Лондоні було укладено угоду про співпрацю між СРСР та еміграційним чехословацьким урядом. Вона передбачала переобрання всієї влади на час військових операцій радянським командуванням, а коли території будуть звільнені, чехословацький уряд мав повністю взяти в свої руки управління громадськими справами, надаючи при цьому допомогу радянському командуванню та в липні 1944 р. Уповноваженим Чехословацького уряду на визволеній території Підкарпатської Русі був призначений міністр економіки та реконструкції чех Ф. Немец, який повинен був забезпечити якнайшвидше відновлення діяльності чехословацької державної адміністрації [5, с. 7].

Тому зі вступом Червоної армії в Закарпаття – на джорє чехословацьку територію, СРСР порушив двосторонні угоди від 18 липня 1941 р. та 8 травня 1944 р., а також договір від 12 грудня 1943 р. За цими документами визнавалися довоєнні кордони Чехословацької Республіки. Вони передбачали невідкладну передачу визволеної території чехословацькій цивільній адміністрації [12, с. 280].

20 жовтня 1944 р. чехословацький уряд прийняв рішення про відбуття в Закарпатську Україну урядової делегації на чолі з міністром економіки та реконструкції Ф. Немецом, до складу, якої, до речі, не входило жодного закарпатського українця та не було жодної особи, яка володіла русинською (українською) мовою [17, с. 143]. 28 жовтня 1944 р., коли чехословацька делегація прибула в Закарпаття, відповідно до радянсько-чехословацького договору від 8 травня 1944

р., командування Червоної армії передало в її управління південно-східну частину краю, де в м. Хуст була створена канцелярія урядового уповноваженого з президією та 13 відділами, а центральна та північно-західна частини з містами Ужгород, Мукачеве, Берегово були оголошені прифронтовою зоною під управлінням радянської військової адміністрації за участю народних комітетів [17, с. 143].

Після того як штаб 4-го Українського фронту розмістився в Мукачеві, адміністрація Ф. Немеца розташувалася в м. Хусті, колишній столиці Карпатської України, що, на нашу думку, мало певне символічне значення та повинно було показати місцевим українцям-русинам, що вони знову повертаються до Чехословацької держави.

Скориставшись успішним оволодінням військами 4-го Українського фронту Закарпатської України та відсутністю повноцінної адміністрації, вже 28 жовтня 1944 р. Ф. Немец заявив про заснування Адміністрації визволеної території на чолі з урядовим делегатом. Відтоді з'явилися тимчасові місцеві органи державної влади Чехословаччини – військові комендатури і народні ради (комітети). Адміністрації Ф. Немеца вдалось створити народні комітети в тій частині Закарпатської України, яка безпосередньо не входила в зону дії 4-го Українського фронту (Рахівському, Тячівському, Хустському, Севлюшському та Волівському округах), розпочати підготовку до проведення 22 листопада в Хусті з'їзду народних комітетів чехословацької орієнтації, де мало бути вирішене лише одне питання – обрання для автономної республіки Підкарпатська Русь тимчасового органу самоуправління під назвою Народна Рада Підкарпатської Русі [6, с. 372–373], який, в кінцевому результаті, через недостатню кількість делегатів був позбавлений легітимності. Так, у Хустському окрузі на 7 листопада 1944 р. народні комітети були обрані в 11 селах із 21. Пройшли вибори у містах і селах Рахівського, Тячівського, Мукачівського та інших округів, а 12 листопада 1944 р. – збори мешканців Ужгорода, де був обраний народний комітет у складі 55 осіб і того ж самого дня – народний комітет міста Мукачеве у складі 43 осіб [13, с. 254].

Саме їм адресувалася інструкція урядового делегата Ф. Немеца від 7 листопада 1944 р. про затримання й арешти осіб, яка після Мюнхенської конференції (29 вересня 1938 р.) проявилася в антидержавній діяльності. Йшлося про членів і симпатиків українських, угорських, угорських і німецьких ультрарадикальних об'єднань громадян (т.зв. “фашистських”), співробітників правоохоронних органів та їх агентури. Так, окремий наголос робився на членах “Карпатської Січі” (легальна напіввійськова організація періоду Карпатської України) та партій, очолюваних у чехословацьку пору А. Броді та С. Фенциком [14, с. 111]. Чехословацька урядова місія спробувала перебрати всі віжки державного управління регіоном. Зокрема за її розпорядженням у грудні 1944 р. на марках Королівства Угорщина (а їх налічили 27 видів) ручним штемпелем зробили надпечатку аббревіатури “CSP” (“Чехословацька пошта”). Ці марки використовували у “чехословацькій зоні” впродовж декількох місяців [12, с. 273].

Майже відразу чехословацька урядова адміністрація в Закарпатській Україні вступила в гострий конфлікт із командуванням 4-го Українського фронту (особливо із членом військової ради – одіозним навіть за сталінськими мірками політкомісаром Л. Мехлісом) у питанні набору добровольців до Червоної армії. Наприкінці грудня 1944 р. командування 4-го українського фронту надало вказівку чехословацькому генералові А. Гасалу розпустити створені ним у Закарпатській Україні частини т.зв. тилової армії, а її вояків скерувати до 1-го Чехословацького армійського корпусу, розміщеного в Східній Словаччині [17, с. 148].

Створювалися відгалуження народних комітетів як органи місцевого самоврядування, проте їх формування лише частково відбувалося з народної ініціативи. Головну роль виконували представники військового командування Червоної армії, котрі призначали керівництво населених пунктів [10, с. 59]. Одночасно з цим було організовано масову кампанію звернень мешканців Закарпатської України з листами-проханнями на адресу керівників СРСР та УРСР Й. Сталіна та М. Хрущова про возз'єднання із Радянською Україною [19].

Як вірно зауважує Я. Верменич, ситуацію в краї ускладнювала і окрема позиція частини світської й церковної еліти, яка прагнула використати в своїх цілях реанімовану проблему “русинства”. Мріючи про відродження автономного статусу Закарпаття, вона намагалася донести до свідомості вищого радянського керівництва ідею про “одвічно руське плем'я”. Під час перебування в Москві делегації краю на чолі із заступником єпископа ігуменом Феофаном (Сабовим) у грудні 1944 р. Сталіну було передано листа з проханням “включити Закарпатську Україну (Карпатську Русь) до складу СРСР у формі Карпаторуської Радянської Республіки” [4, с. 98].

Чеські реакційні кола, занепокоєні рухом закарпатців за возз'єднання з Україною, розповсюджували чутки, що прийнятий Першим з'їздом народних комітетів Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Україною не є виразом справжньої волі населення Закарпаття, оскільки прийняття Маніфесту проходило в прифронтовій смузі під тиском радянських військових сил [13, с. 256].

З'їзд народних комітетів, який створив Народну раду, не визначив її повноважень, а лише сформулював основну ціль її створення – “возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною” [15, с. 376]. 27 листопада 1944 р. вона сформувала свій уряд у складі Президії Народної Ради [13, с. 255]. У цілому серед 17 членів Народної Ради тільки п'ятеро були комуністами, четверо – їх симпатиками, а позапартійними – восьмеро, котрі раніше входили до різних партій. За етнокультурною орієнтацією вони розподілилися наступним чином: 7 українців, 7 “русских” (русофілів), 1 нейтральний, 2 євреї [12, с. 276].

Реальна ж влада за такої радянської форми правління належала політичній структурі – Комуністичній партії Закарпатської України, котра виступала інструментом здійснення політики СРСР [15, с. 376].

Згідно з Декретом НРЗУ (9 січня 1945 р.) вся повнота влади в краї належала народу і здійснювалася

через вільно обрані ним представницькі органи, тобто народні комітети на місцях і Народну Раду – в центрі [10, с. 61]. Зміни в складі керівників політорганів народних комітетів на місцях здебільшого відбувалися за допомогою місцевих активістів, як правило “партизан”, яким в краї був наданий особливий статус. Вони активно втручалися в суспільно–політичне життя краю, в наведення порядку в населених пунктах, у виявлення та затримання “ворогів народу”, тих, хто співпрацював з іноземними окупантами тощо. Так, за допомогою місцевих “партизанів” було проведено перевибори народних комітетів в с. Вільхівці Тячівського округу; в с. Тячів, в м. Севлюш, в с. Теково Севлюшського округу і т.д. [3, с. 103–104].

Одним із своїх декретів Народна Рада Закарпатської України зобов'язала “сільські, міські та окружні Народні Комітети вжити заходів для призупинення мобілізації в чехословацьку армію громадян Закарпатської України і організувати вступ до Червоної армії” [11, с. 78], хоча ще в інструкції від 21 жовтня 1944 р. для військового коменданта на визволених територіях Чехословаччини зазначалося, що радянські війська повинні “не втручатися в адміністративні функції місцевої адміністрації і справи громадського управління, підтримувати тісні контакти з місцевою адміністрацією, створеною чехословацьким урядовим уповноваженим”. Окремо відзначалося, що “правом мобілізації військовозобов'язаних на визволених територіях Чехословаччини користується тільки чехословацький урядовий уповноважений як представник Чехословацької суверенної держави” [5, с. 34–35].

5 грудня 1944 р. Народна Рада прийняла декрет про припинення зв'язків Народних комітетів Закарпаття із Уповноваженим уряду Чехословацької республіки Ф. Немецом та поставила до відома президента Е. Бенеша, що вона, Рада, є “єдиною центральною владою на території Закарпатської України”, а делегат ЧСР повинен бути відкликаний [1]. Ф. Немец змушений був залишити разом зі своїм апаратом Закарпаття і на початку січня 1945 р. виїхав до Словаччини. Після невдалої спроби організувати 22 листопада паралельний з'їзд делегатів окружних Народних комітетів, 29 грудня у телеграмі на ім'я Е. Бенеша Ф. Немец зазначав, що рух за відокремлення від Чехословаччини “треба вважати рухом народним і стихійним” [5, с. 15], що, на нашу думку, свідчить про відповідну якість політичної участі та прагнення, нехай здебільшого неусвідомлене, переважної більшості українського населення краю впливати на формування нової політичної системи.

28 лютого 1945 р. головний комуністичний представник Словацької національної ради Г. Гусак на конференції Компартії Словаччини визнав, що “Карпатські українці після нашого повстання прийняли рішення вступити до СРСР, приєднатися до свого материнського народу. Їх рішення повністю приймаємо і бажаємо їм дійсно братського здійснення усіх їх національних ідеалів” [2, с. 173].

#### **Висновки та перспективи подальших досліджень.**

Таким чином, використовуючи теоретико–методологічні засади дослідження політичної боротьби в процесі зіткнення протилежних політичних інтересів виявлено основних внутрішніх та зовнішніх суб'єктів

процесів формування й представлення політичних інтересів в Підкарпатській Русі (Закарпатській Україні) восени 1944 р.; вказано причини переходу взаємодії політичних інтересів у фазу політичної боротьби; показано зміст та форми політичної боротьби за контроль над народними комітетами; розкрито наслідки встановлення контролю на тимчасовими органами влади й управління на місцях для визначення політико–правового статусу краю.

Виходячи з цього, автор доводить думку про домінуючу роль зовнішнього (радянського та чехословацького) чинників у процесі формування місцевих органів влади та управління в ході звільнення Підкарпатської Русі від угорської окупації в жовтні–листопаді 1944 р., задля їх використання в майбутніх змаганнях за новий політико–правовий статус краю після завершення Другої світової війни. З об'єктивних причин владні ресурси сталінського тоталітарного режиму були набагато масштабнішими, що визначило результати боротьби за контроль над народними комітетами, яка особливо загострилась наприкінці 1944 р. Одночасно, на переконання автора, не слід нівелювати роль найбільш активної частини місцевого русинського (українського) населення, яке десятиліттями зазнавало політичної дискримінації, та в нових воєнно–політичних умовах прагнуло долучитися до участі у вирішенні долі власного краю, села чи міста. Перспективним питанням подальших досліджень може стати розкриття змісту та форм політичної боротьби у Західній Україні під час виборів депутатів Українських Народних Зборів восени 1939 р.

#### **Список використаних джерел**

1. Барановська Н. М. Карпато–українське питання в радянсько–чехословацьких відносинах періоду Другої світової війни [Електронний ресурс] / Н. М. Барановська, О. Г. Макачук. – Режим доступу: [http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/vnulp/Armia/2009\\_652/28.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/vnulp/Armia/2009_652/28.pdf)
2. Болдижар М. Державно–правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини [Текст] / М. Болдижар, П. Мосні; Ужгород. нац. ун–т. – Ужгород: УжНУ, 2002. – 240 с.
3. Болдижар М. Про деякі аспекти возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною / М. Болдижар // Возз'єднання Закарпаття з Україною: матеріали наук. конф., присвяченої 60–річчю возз'єднання Закарпаття з Україною, Ужгород, 29 червня 2005 р. – Ужгород, 2005. – С.103–104.
4. Верменич Я. В. Адміністративно–територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2–ч. [Текст] – Ч.2 / Я. В. Верменич. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 221 с.
5. Возз'єднання: Збірник архівних документів і матеріалів (травень 1944 – січень 1946) / Упорядкув., передм. та покажч. О. Д. Довганича та ін.; ред. кол.: В. І. Балоба та ін. – Ужгород: Закарпаття, 2000. – 344 с.
6. Гольдмаш П. Історія республіки Підкарпатська Русь [Текст] / П. Гольдмаш, С. Гольдмаш. – Ужгород: ВАТ “Патент”, 2008. – 560 с.
7. Докаш О. Політико–правові та інституційно–процедурні аспекти функціонування органів влади та управління Закарпатської України в контексті визначення характеру політичного режиму / О. Докаш // Політика і духовність в умовах глобальних викликів. Політичні науки та методика викладання соціально–політичних дисциплін: науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2014. – Спецвипуск. – С.440–447.
8. Докаш О. Політико–правовий аналіз характеру й механізмів взаємодії органів влади й управління Закарпатської України з державними та партійними структурами Радянської України й Чехословацької республіки (1944–1945 рр.) / О. Докаш

// Науковий вісник. Одеський національний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – 2014. – №6 (214). – С.175–185. – (Науки: економіка, політологія, історія).

9. Дубінін В. В. Інтереси народу як предмет соціально-філософського аналізу [Текст]: автореф. дис. ... д-ра філос. наук: спец. 09.00.03 “Соціальна філософія та філософія історії (філософські науки)” / В. В. Дубінін; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2011. – 32 с.

10. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія [Текст] / [Ред. колег.: М. Зан; М. Гуйтор, Ю. Остапеч. Н. Ротар; Відп. за вип. М. Токар]; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці). – Ужгород: Поліграфцентр “Ліра”, 2014. – 552 с.

11. Евсеев И. Ф. Народные Комитеты Закарпатской Украины – органы государственной власти (1944–1945) / И. Ф. Евсеев. – М.: Госюриздат, 1954. – 148 с.

12. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання [Текст] / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег.: Ю. Остапеч, Р. Офіцинський, Л. Сорко та ін.; Відп. за вип. М. Токар]. – Ужгород: Поліграфцентр “Ліра”, 2010. – 720 с.

13. Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 1996. – 296 с.

14. Офіцинський Р. Превентивна радянська Закарпатської України (осінь 1944 р. – весна 1945 р.) / Р. Офіцинський // Закарпатська Україна: перспективи та реалії розвитку: матеріали Всеукр. наук. конф., присвяченої 6-й річниці возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. – Ужгород, 24 червня 2010 р. – Ужгород, 2010. – С.107–115.

15. Пеца Д. Д. Закарпатська Україна 1944–1945 років: історико-правова оцінка / Д. Д. Пеца // Форум права. – 2010. – №2. – С.373–376.

16. Побочий І. А. Політична боротьба як форма взаємовідносин соціальних сил в умовах утвердження державності сучасної України [Текст]: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / І. А. Побочий; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2008. – 32 с.

17. Поп І. І. Чехословаччина – Советський Союз. 1941–1947 гг. / І. І. Поп. – М.: Наука, 1990. – 288 с.

18. Радченко Л. М. Політичні інтереси: об'єктивно-суб'єктивна детермінація і механізми реалізації [Текст]: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.01 “Теорія та історія політичної науки” / Л. М. Радченко; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 16 с.

19. ЦДАГО України. – Ф. П-1. – Оп.23. – Спр.786 Телеграмми и письма на имя тов.тов. Сталина И. В. и Хрущева Н. С., обращения граждан Закарпатской Украины о воссоединении с Советской Украиной. – 15 листопада – 30 грудня 1944 р. – 191 арк.

## References

1. Baranovs'ka N. M. Karpato-ukrai'ns'ke pytannya v radjans'ko-chehoslovac'kyh vidnosynah periodu Drugoi' svitovoi' vjny [Elektronnyj resurs] / N. M. Baranovs'ka, O. G. Makarchuk. – Rezhym dostupu: [http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/vnulp/Armia/2009\\_652/28.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/vnulp/Armia/2009_652/28.pdf)

2. Boldyžhar M. Derzhavno-pravovyj status Zakarpattja (Pidkarpats'koi' Rusi) v skladi Chehoslovachchyny [Tekst] / M. Boldyžhar, P. Mosni; Uzhgorod. nac. un-t. – Uzhgorod: UzhNU, 2002. – 240 s.

3. Boldyžhar M. Pro dejaki aspekty vozz'jednannja Zakarpats'koi' Ukrainy z Radjans'koju Ukrainu / M. Boldyžhar // Vozz'jednannja Zakarpattja z Ukrainu: materialy nauk. konf., prysvjachenoi' 60-ričchju vozz'jednannja Zakarpattja z Ukrainu, Uzhgorod, 29 chervnja 2005 r. – Uzhgorod, 2005. – S.103–104.

4. Vermenych Ja. V. Administratyvno-terytorial'nyj ustrij Ukrainy: evoljucija, suchasnyj stan, problemy reformuvannja. U 2-chch. [Tekst] – Ch.2 / Ja. V. Vermenych. – K.: Instytut istorii' Ukrainy NAN Ukrainy, 2009. – 221 s.

5. Vozz'jednannja: Zbirnyk arhivnyh dokumentiv i materialiv (traven' 1944 – sichen' 1946) / Uporjadkuv., peredm. ta pokazhch. O. D. Dovganycha ta in.; red. kol.: V. I. Baloga ta in. – Uzhgorod: Zakarpattja, 2000. – 344 s.

6. Gol'dmash P. Istorija respubliky Pidkarpats'ka Rus' [Tekst] / P. Gol'dmash, S. God'mash. – Uzhgorod: VAT “Patent”, 2008. – 560 s.

7. Dokash O. Polityko-pravovi ta instyucijno-procedurni aspekty

funkcionuvannja organiv vlady ta upravlinnja Zakarpats'koi' Ukrainy v kontekstі vyznachennja harakteru politychnogo rezhymu / O. Dokash // Polityka i duhovnist' v umovah global'nyh vyklykiv. Politychni nauky ta metodyka vykladannja social'no-politychnyh dyscyplin: naukovyj chasopys Nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni M. P. Dragomanova. Serija 22. – K.: Vydavnytvo Nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni M. P. Dragomanova, 2014. – Specvypusk. – S.440–447.

8. Dokash O. Polityko-pravovyj analiz harakteru j mehanizmiv vzajemodii' organiv vlady j upravlinnja Zakarpats'koi' Ukrainy z derzhavnymy ta partijnymy strukturamy Radjans'koi' Ukrainy j Chehoslovac'koi' respubliky (1944–1945 rr.) / O. Dokash // Naukovyj visnyk. Odes'kyj nacional'nyj ekonomichnyj universytet. Vseukrai'ns'ka asociacija molodyh naukovciv. – 2014. – №6 (214). – S.175–185. – (Nauky: ekonomika, politologija, istorija).

9. Dubinin V. V. Interesy narodu jak predmet social'no-filosofs'kogo analizu [Tekst]: avtoref. dys. ... d-ra filios. nauk: spec. 09.00.03 “Social'na filosofija ta filosofija istorii” (filosofs'ki nauky) / V. V. Dubinin; Nacional'nyj pedagogichnyj universytet im. M. P. Dragomanova. – K., 2011. – 32 s.

10. Elektoral'ni procesy Ukrainy v regional'nomu vymiri: Bukovyna i Zakarpattja: monografija [Tekst] / [Red. koleg.: M. Zan; M. Gujtor, Ju. Ostapeč. N. Rotar; Vidp. za vyp. M. Tokar]; NDI politychnoi' regionalistyky (Uzhgorod), NDI jevropejs'koi' integracii' ta regional'nyh doslidzhen' (Chernivci). – Uzhgorod: Poligrafcentr “Lira”, 2014. – 552 s.

11. Evseev I. F. Narodnye Komitety Zakarpatskoj Ukrainy – organy gosudarstvennoj vlasti (1944–1945) / I. F. Evseev. – M.: Gosjurizdat, 1954. – 148 s.

12. Zakarpattja 1919–2009 rokiv: istorija, polityka, kul'tura / ukrai'nomovnyj variant ukrai'ns'ko-ugors'kogo vydannja [Tekst] / Pid red. M. Vegesha, Ch. Fedynec'; [Redkoleg.: Ju. Ostapeč, R. Oficyns'kyj, L. Soroko ta in.; Vidp. za vyp. M. Tokar]. – Uzhgorod: Poligrafcentr “Lira”, 2010. – 720 s.

13. Kul'chyc'kyj V. S. Istorija derzhavy i prava Ukrainy / V. S. Kul'chyc'kyj, M. I. Nastjuk, B. J. Tyshhyk. – L'viv: Svit, 1996. – 296 s.

14. Oficyns'kyj R. Preventyvna radjanizacija Zakarpats'koi' Ukrainy (osin' 1944 r. – vesna 1945 r.) / R. Oficyns'kyj // Zakarpats'ka Ukraina: perspektivy ta realii' rozvytku: materialy vseukr. nauk. konf., prysvjachenoi' 6-j richnicy vozz'jednannja Zakarpats'koi' Ukrainy z Radjans'koju Ukrainu. – Uzhgorod, 24 chervnja 2010 r. – Uzhgorod, 2010. – S.107–115.

15. Peca D. D. Zakarpats'ka Ukraina 1944–1945 rokiv: istoriko-pravova ocinka / D. D. Peca // Forum prava. – 2010. – №2. – S.373–376.

16. Pobochyj I. A. Politychna borot'ba jak forma vzajemovidnosyn social'nyh syl v umovah utverdzhennja derzhavnosti suchasnoi' Ukrainy [Tekst]: avtoref. dys. ... d-ra polit. nauk: spec. 23.00.02 “Politychni instytuty ta procesy” / I. A. Pobochyj; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2008. – 32 с.

17. Поп І. І. Чехословаччина – Советський Союз. 1941–1947 гг. / І. І. Поп. – М.: Наука, 1990. – 288 с.

18. Radchenko L. M. Politychni interesy: ob'jektivno-sub'jektivna determinacija i mehanizmy realizacii' [Tekst]: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: spec. 23.00.01 “Teorija ta istorija politychnoi' nauky” / L. M. Radchenko; Nacional'nyj pedagogichnyj universytet im. M. P. Dragomanova. – K., 2009. – 16 s.

19. CDAGO Ukrainy. – Ф. П-1. – Оп.23. – Спр.786 Телеграмми и пис'ма на имя тов.тов. Сталина И. В. и Хрущева Н. С., obrashhenija grazhdan Zakarpatskoj Ukrainy o vossoedinenii s Sovetskoj Ukrainoj. – 15 lystopada – 30 grudnja 1944 r. – 191 ark.

**Dokash O. Yu.**, PhD in Political Science, associate professor Department of Social and Human Sciences, Economics, and Law Chernivtsi Institute of Trade and Economics Kyiv National University of Trade and Economics (Ukraine, Chernivtsi), sanax79@mail.ru

**Political struggle in the process of formation and activity of people's committee in Transcarpathian Ukraine of the final stage of the Second World War**

*The use of philosophical, scientific and political research methods has revealed the causes, nature and consequences of political struggle in Transcarpathian Ukraine in October – December 1944. Revealing the military and political situation in Subcarpathian Rus (Transcarpathian Ukraine) in the final stage of the Second World War, draws attention to the institutional and procedural analysis of national self-determination Ukrainian population of the province. In terms of military and political uncertainty and instability in Transcarpathian Ukraine, not without the help of, or in some cases with the active assistance of military structures of the USSR, mass movement for the secession of the territory of the Czechoslovak Republic and its entry to the single Ukraine has been observed. Formed in most cases by Soviet political organs with the involving of loyal Ukrainians, People's Committees played an*

important role the change of the power in most areas of the Transcarpathian Ukraine, reunion of the region with Ukrainian ethnic lands in Ukrainian SSR.

**Keywords:** political struggle, temporary authorities and control, People's Committee, Transcarpathian Ukraine.

**Докаш О. Ю.**, кандидат политических наук, доцент кафедры социально-гуманитарных наук, экономической теории и права, Черновицкий торгово-экономический институт КНТЭУ (Украина, Черновцы), [sanax79@mail.ru](mailto:sanax79@mail.ru)

#### Политическая борьба в процессе формирования и деятельности народных комитетов Закарпатской Украины на завершающем этапе Второй мировой войны

Применение совокупности философских, общенаучных и специально политологических методов исследования позволило раскрыть причины, характер и следствия политической борьбы в Закарпатской Украине в октябре–декабре 1944 г. Раскрывая военно-политическую ситуацию в Подкарпатской Руси (Закарпатской Украине) на завершающем этапе Второй мировой войны, обращается внимание на институционно-процедурный анализ национального самоопределения украинского населения края. В условиях военно-политической неопределенности и политической нестабильности в Закарпатье, не без содействия или во многих случаях активной помощи партийных и военных структур СССР, разворачивается массовое движение за выход края из Чехословацкой республики и вхождения ее в состав единого Украинского государства. Сформированные в большинстве случаев советскими политорганами с привлечением преимущественно лояльных украинцев народные комитеты сыграли весомую роль в передаче власти в большинстве местностей Закарпатской Украины, воссоединении края с основным массивом украинских этнических земель в составе Украинской ССР.

**Ключевые слова:** политическая борьба, временные органы власти и управления, народные комитеты, Закарпатская Украина.

\* \* \*

УДК 94(477)“1960”

**Якубець О. А.**

завідувач редакційно-видавничого відділу, Державна наукова установа “Енциклопедичне видавництво” (Україна, Київ), [editor1272@ukr.net](mailto:editor1272@ukr.net)

#### **М. Хрущов та В. ЩЕРБИЦЬКИЙ: КОНФЛІКТ НА ФОНІ БОРОТЬБИ РАДЯНСЬКИХ ЕЛІТ ПЕРША ПОЛОВИНА 1960–Х РР.)**

Здійснено спробу аналізу причин відставки В. Щербицького з посади голови Ради Міністрів УРСР у 1963 р., яка була ініційована першим секретарем ЦК КПРС М. Хрущовим. Автор, використовуючи методи аналізу-синтезу, критичного аналізу сукупно з порівняльною методологією, поставив за мету зіставити цей епізод із боротьбою всередині радянської номенклатурної еліти у 1–й пол. 1960-х рр., яка у підсумку привела до влади команду Л. Брежнєва, до якої належав і В. Щербицький. Водночас у Радянській Україні протистояння між “дніпропетровським” (В. Щербицький) та “харківським” (М. Підгорний та П. Шелест) номенклатурними кланами завершилося тактичною перемогою останнього. Дослідження ґрунтується на документальних матеріалах та джерелах особового походження (мемуари, інтерв'ю, щоденники), оскільки до цього дана тема у вітчизняній історіографії згадувалася принагідно і ситуативно, у контексті більш загальних студій.

**Ключові слова:** В. Щербицький, М. Хрущов, Л. Брежнєв, П. Шелест, М. Підгорний, КПРС, КПУ, СРСР, УРСР, радянська номенклатура, боротьба еліт.

28 червня 1963 р. досить несподівано не лише для широкого загалу, але і для номенклатурного середовища Радянської України Президія Верховної Ради УРСР ухвалила рішення “увільнити тов. Щербицького В. В. від обов’язків голови Ради Міністрів Української РСР у зв’язку з переходом його на іншу роботу” [32, с. 120]. “Інша робота” – це було місце першого секретаря Дніпропетровського промислового обкому КПУ. Таким чином, 45-літній Володимир Щербицький повернувся туди, звідки за шість років до цього пішов на підвищення до Києва.

Цей відносно локальний епізод, який знайшов широке відображення у мемуарній літературі (див. подальший текст), а на науковому рівні був зафіксований Іваном Курасом, Петром Троньком та Юрієм Шаповалом у контексті їх загальних досліджень

особи В. Щербицького [14; 27; 32], тим не менше, можна розглядати як складову частину великої номенклатурної гри всередині керівництва СРСР, яка у підсумку завершилася відставкою Микити Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС у жовтні 1964 р. Спроба обґрунтування цього твердження, власне, і є метою даної публікації.

Для того, щоб більш аргументовано підійти до висвітлення проблеми, необхідно визначити роль і місце Володимира Щербицького, котрий у 1972–1989 рр. обіймав посаду першого секретаря ЦК КПУ, у внутрішньопартійній ієрархії КПРС та КПУ станом на кінець 1950–х – початок 1960–х рр.

Свій шлях партійного функціонера він розпочав у 1946 р. секретарем партбюро Дніпродзержинського коксохімічного заводу і протягом наступних 11-ти років послідовно обіймав посади: завідувача організаційно-інструкторським відділом (січень–серпень 1948), другого секретаря (1948–1951) Дніпродзержинського міськкому КПУ(б)У, парторга ЦК КПРС на Дніпровському металургійному заводі ім. Дзержинського (1951–1952), першого секретаря Дніпродзержинського міськкому КПУ (1952–1954), другого (1954–1955) та першого (1955–1957) секретаря Дніпропетровського обкому КПУ. Весь цей час В. Щербицький перебував в орбіті представників т.зв. дніпропетровського номенклатурного клану – Леоніда Брежнєва (у 1947–1950 –перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ, 1964–1982 – генеральний (до 1966 – перший) секретар ЦК КПРС), Андрія Кириленка (у 1950–1955 – перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ, 1966–1982 – секретар ЦК КПРС) та Георгія Павлова (1945–1947 – перший секретар Дніпродзержинського міськкому КПУ, 1965–1983 – керуючий справами ЦК КПРС).

4 грудня 1957 р. 39-річний В. Щербицький став секретарем і одночасно членом Президії ЦК КПУ (відразу – без кандидатського стажу). У його віданні опинилися вся промисловість (у т.ч. – оборонна) та будівництво Радянської України. Згідно з розподілом обов’язків всередині КПРС він перебував під кураторством Л. Брежнєва, котрий з лютого 1956 р. працював секретарем ЦК КПРС, відповідальним на загальносоюзному рівні саме за ті напрями, що й В. Щербицький – на республіканському (наприклад, у березні 1958 р. вони разом входили до складу комісії ЦК КПРС із забезпечення широкого впровадження зварювальної техніки у виробництво [22, с. 760]). Тому логічно припустити, що саме Л. Брежнєв просунув свого молодшого колегу на новий номенклатурний щабель.

Окрім того, зіграла роль і тогочасна лояльність В. Щербицького як члена Центральної ревізійної комісії ЦК КПРС (з 1956 р. [36, с. 405, 504]) до першого секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова, вміння робити правильну ставку у політичних розкладах. Зокрема, він був присутнім на двох визначальних пленумах ЦК КПРС 1957 р.:

на червневому, де Хрущову вдалося відстояти владу у боротьбі з т.зв. “антипартійною групою Молотова, Маленкова, Кагановича та присталого до них Шепілова” – тут Щербицький брав участь у дебатах та підписався під зверненням членів Центральної

ревізійної комісії до ЦК КПРС, у якому разом із колегами “рішуче відкинув” “наклепницькі заяви антипартійної групи, партії, що намагалася зганьбити генеральну лінію, і діяльність Першого секретаря ЦК КПРС тов. Хрущова М. С.” [19, с. 553, 588, 597];

на жовтневого, на якому був знятий з посади міністра оборони та виведений зі складу всіх керівних органів Георгій Жуков, котрого прямо було звинувачено у бонапартизмі, а завуальовано – у підготовці військового перевороту в Радянському Союзі [8, с. 334–335, 352, 353, 455, 496, 521, 539, 613, 630]. В останньому випадку опоненти маршала серед аргументів проти нього, як приклад намагання позбавити Збройні сили СРСР контролю з боку компартії, навели небажання Г. Жукова вводити до складу Військових рад з'єднань Радянської Армії, дислокованих в Україні, перших секретарів відповідних обкомів КПУ, зокрема – В. Щербицького, котрий повинен був стати членом Військової ради 6-ї гвардійської танкової армії, розміщеної на території Дніпропетровщини [8, с. 334–335]. Цікаво, що через 17 років Щербицький уже як член Політбюро ЦК КПРС підпише некролог маршала Жукова, охарактеризованого в цьому документі як “вірний син ленінської партії” [8, с. 579].

Тоді ж, у 1957-му, він грав на стороні М. Хрущова і, схоже, керівнику СРСР доповіли про молодого секретаря Дніпропетровського обкому під правильним кутом зору. Тим більше, що наприкінці 1950 – на початку 1960-х рр. помітною стала лінія на омолодження номенклатурних кадрів вищої ланки, а В. Щербицький вважався одним з найбільш перспективних номенклатурників, достойних союзного рівня [3, с. 33].

Через три тижні після призначення В. Щербицького секретарем ЦК КПУ, 26 грудня 1957 р., Компартія України отримала нового першого секретаря. Ним став Микола Підгорний, а його попередник – Олексій Кириченко – пішов до Москви на підвищення – секретарем ЦК КПРС (де-факто – другим, хоча де-юре такої посади не існувало).

М. Підгорного прийнято відносити до “харківської групи” радянської номенклатури [35, с. 229]. Він вважався креатурою М. Хрущова, якого у 1950-х – на початку 1960-х рр. активно підтримував, зокрема – під час боротьби першого секретаря ЦК КПРС з тією ж “антипартійною групою” у червні 1957 р. [12, с. 425] (Підгорний з 1956 р. був членом ЦК КПРС [36, с. 403, 501]), публічно, від імені України, виступив на ХХІІ з'їзді за винесення саркофагу з тілом Й. Сталіна із Мавзолею [37, с. 121–122], був прихильником відносної децентралізації економіки СРСР [27, с. 111]. У 1963 р. М. Підгорний був переведений до Москви секретарем ЦК КПРС, а у жовтні 1964 р. разом з Л. Брежневим очолив змову проти М. Хрущова, котрий для них обох був свого часу покровителем. У 1965–1977 рр. він – голова Президії Верховної Ради СРСР, тобто – номінальний керівник радянської держави.

Під керівництвом М. Підгорного В. Щербицький пропрацював шість років – пропрацював більш ніж успішно, оскільки перший секретар ЦК КПУ явно благоволив до молодшого колеги, котрого розглядав як члена єдиної команди, вертикаль якої стосовно України наприкінці 1950-х рр. виглядала як “Хрущов – Брежнев

– Підгорний – Щербицький”. Останнього, вочевидь, “обкатували” для більш серйозних посад.

Економіка УРСР (як і СРСР в цілому) в той час завдяки певним дерегулятивним заходам перебувала на підйомі. Взяти хоча б, для прикладу, той же 1957 р., коли В. Щербицький перебрався до Києва: на металургійному заводі “Азовсталь” (м. Жданов, нині – Маріуполь, Донецька обл.) введено в дію мартенівську піч №12, на металургійному заводі ім. Кірова (м. Макіївка, Донецька обл.) – доменну піч №5, на “Запоріжсталі” (м. Запоріжжя) – великотоннажну мартенівську піч №11, завершено будівництво газопроводу Шебелинка (Харківська обл.) – Дніпропетровськ, першої та другої черг Придніпровської ДРЕС (м. Дніпропетровськ), підключено до загальної мережі Ворошиловградську ДРЕС [4, с. 527–529] – і т.д. Ці та інші досягнення республіканської промисловості ставилися, незважаючи на загальну тенденцію, у заслугу профільному секретареві ЦК КПУ, який за словами багатолітнього помічника В. Щербицького – Костянтина Продана, вирізнявся наприкінці 1950-х рр. серед своїх колег “неочікуваними ходами”, логікою та аргументами, здатними вирішення будь-якого питання “повернути в іншому напрямку” [2].

З іншого боку, спостерігався очевидний економічний дисбаланс у збиток сільському господарству. В. Щербицький явно “перетягував ковдру на себе”, з чим був пов'язаний перший з відомих конфліктів між ним та Петром Шелестом, котрий у 1957–1962 рр. був першим секретарем Київського обкому КПУ (у 1963–1972 – перший секретар ЦК КПУ). У той час на базі села Ксаверівка Васильківського р-ну Київської обл. реалізовувався проект зразкового агроміста. На одному із засідань у ЦК КПУ В. Щербицький звинуватив П. Шелеста у тому, що він відбирає для цього “державні ресурси, метал, труби, цеглу, залізобетон, асфальт, електродроти та інший будівельний матеріал”, які потрібні промисловості. Той не залишився в боргу і нагадав, що проект перебуває під особистим контролем М. Хрущова, на чому перепалка і затихла [25, с. 194–196; 26, с. 108].

На загал В. Щербицький, незважаючи на напівселянське походження, сільського господарства не знав і не розумів, чого ніколи не приховував [7, с. 152]. Тим більш дивними і, до певної міри, алогічними є обставини його наступного призначення – 28 лютого 1961 р. він стає головою Ради Міністрів УРСР. Цьому передував рознос, який М. Хрущов влаштував на січневому пленумі ЦК КПРС керівництву УРСР за провали саме у сільському господарстві за підсумками 1960 р. – зриви планів хлібопостачання, малу увагу до кукурудзи, незначний приріст виробництва м'яса і молока [10, с. 93]. М. Підгорний, щоб відвернути загрозу від себе, вирішив пожертвувати патріархом виконавчої влади УРСР – Никифором Кальченком [26, с. 108; 27, с. 111], котрий очолював республіканський уряд з 1954 р.

Заміна професійного аграря за недоліки у сільському господарстві на промисловика-партпрацівника – це був, звичайно ж, парадокс, однак він цілком вкладався у схему радянської кадрової політики. При цьому Н. Кальченко залишився у складі

уряду – заступником, а з 1962 р. – першим заступником голови Ради Міністрів УРСР, відповідальним (черговий парадокс) за все той же аграрний сектор. Таким чином, очевидно, що група Брежнєва просто скористалася моментом, аби провести свого ставленика на другий за значенням пост в УРСР.

Того ж таки 1961 р. – у жовтні – на XXII з'їзді КПРС В. Щербицького було обрано членом Центрального Комітету та кандидатом у члени Президії ЦК КПРС, він увійшов до складу президії з'їзду, після заключної доповіді М. Хрущова вносив пропозицію “цілком і повністю схвалити політичний курс і практичну діяльність Центрального Комітету Комуністичної Партії Радянського Союзу у галузі внутрішньої та зовнішньої політики”, йому було довірено головування на одному із засідань з'їзду – вечірньому, 28 жовтня [37, с. 9, 59, 194, 201, 358, 597]. Влітку 1962 р. М. Хрущов запросив В. Щербицького до свого рідного села Калинівка у Хомутовському р-ні Курської обл. Росії, де вони разом з М. Підгорним та головою Ради Міністрів РРФСР Дмитром Полянським провели цілу добу [18, с. 221], що можна трактувати як вияв особливої прихильності з боку першої особи СРСР.

Сукупно це зайвий раз засвідчило підвищення номенклатурного статусу В. Щербицького – його виводили на загальносоюзний рівень (для порівняння – за два роки до цього, на XXI з'їзді КПРС він просто був одним з делегатів [6, с. 601] – жодних виступу, репліки, обрання до керівних органів і т.п.).

Пропрацював В. Щербицький головою Ради Міністрів УРСР два роки й чотири місяці – як зазначалося вище, 28 червня 1963 р. досить несподівано Президія Верховної Ради УРСР звільнила його з цієї посади і він був відправлений до Дніпропетровська очолювати промисловий обком КПУ. Тобто удачливий номенклатурник через шість років повернувся туди, звідки вийшов. Опала очевидна, питання лише в тому – чим вона була викликана?

Версія тут єдина – В. Щербицький потрапив у немилість до М. Хрущова, або ж, як художньо висловився з цього приводу Олесь Гончар, “потовчений Хрущовим, він у вишитій сорочечці скаржився нам (творчій інтелігенції... – О. Я.), який він нещасний...” [9, с. 81] – але нюанси різняться. Петро Тронько, котрий у той час працював заступником голови Ради Міністрів УРСР, писав, що його тодішній безпосередній керівник на одному з пленумів ЦК КПУ піддав критиці діяльність рад народного господарства (раднаргоспів) – органів управління економічними адміністративними районами, на які у 1957–1965 рр. була розділена територія СРСР і які підпорядковувались урядам союзних республік. Створені вони були в межах економічної реформи народного господарства, ініційованої М. Хрущовим, що була спрямована на децентралізацію та оптимізацію радянської економіки, зменшення її залежності від партійних органів. В. Щербицький же вважав, що “раднаргоспі розпоршують кошти і тому не виконують планів капітальних робіт, своєчасно не вводять до ладу виробничі потужності”. Про це нібито стало відомо М. Хрущову – “і він розв'язав проблему з властивою йому категоричністю” [27, с. 111].

Більш поширена версія полягає в тому, що голова Ради Міністрів УРСР публічно “виступив проти волюнтаристських методів керівництва Хрущова” [16, с. 63] (варіанти – спробував “протидіяти волюнтаристським методам управління і безглуздим експериментам в економіці” [10, с. 94; 29, с. 389], кинув “відкритий виклик суб'єктивізму Хрущова” [14, с. 489]), а саме – проти поділу обкомів компартії за галузевим принципом – на промислові та сільськогосподарські [3, с. 38; 7, с. 22; 15; 33, с. 322–323], який було введено якраз у 1963 р. Секретар ЦК КПУ у 1971–1987 рр. Яків Погребняк стверджує, що В. Щербицький “виступив на Президії ЦК КПРС і єдиний з усього керівного складу заявив про недоцільність таких рішень” [20, с. 138–139]. За це, вже за словами Валентини Шевченко (голова Президії Верховної Ради УРСР у 1984–1990), М. Хрущов “брутально вилаяв Володимира Васильовича”, а М. Підгорний “навіть не спробував захистити керівника свого уряду” [33, с. 322–323; 34, с. 46–47] (перший секретар Закарпатського обкому КПУ у 1962–1980 Юрій Ільницький уточнює, що М. Хрущов після виступу В. Щербицького нібито запитав у М. Підгорного: “Де ви цього дурня взяли?” [13, с. 167]).

Юрій Єльченко, котрий тоді був першим секретарем ЦК ЛКСМУ (1960–1968), ще більше конкретизує цю драму: “Щербицький не підтримав ідею поділу партії (як він висловився) на дві частини. Заперечив і проти запланованого великого обсягу продажу державі українського зерна... Вживши не зовсім делікатні вирази, (М. Хрущов) грубо відчитав Щербицького (“Не ти партію створював, не тобі її ділити”). А по другому питанню (зерновому) звинуватив його у національній обмеженості” [11, с. 82–83].

Дмитро Табачник, посилаючись на свою розмову з П. Шелестом, писав, що питання про відставку голови Ради Міністрів УРСР постало ще навесні 1963 р., коли відбулася розмова між М. Підгорним та М. Хрущовим. Останній сказав першому секретареві ЦК КПУ, що надходить багато скарг на неприйнятну манеру поведінки керівника українського Радміну з підлеглими, насамперед – з працівниками апарату: “Що це за грубіян працює у тебе головою уряду? Як він розмовляє з людьми? Як поводить? Покараємо... Хто він за професією?”. Підгорний відповів: “Інженер–технолог”. Хрущов: “От і поставте його директором підприємства – хай трохи обіметься, навчиться працювати” [26, с. 109].

З іншого боку, навіть М. Хрущову подібна радикальність у кадрових рішеннях була непритаманна, незважаючи на характерну для нього експресивність поведінки. Так, Іван Казанець, котрий змінив В. Щербицького на посаді голови Ради Міністрів УРСР, стверджував, що особисто опонував першому секретареві ЦК КПРС щодо його ідеї про урізання присадибних ділянок для сільських вчителів, лікарів та службовців. І хоча розуміння у М. Хрущова не знайшов, однак і негативних оргвисновків для І. Казанця жодних не було [1, с. 151].

Все це різнобарв'я версій та певні нестиковки вказують лише на те, що справжньої причини несподіваної відставки В. Щербицького влітку 1963 р. ніхто не знає напевне. Тут можна погодитися з думкою

про віднесення розповідей на зразок тих, що були приведені вище, до жанру “політичного фольклору”, оформленого постфактум з метою створити образ мужнього борця із самодурством вищого керівництва і мало не “економічного націоналіста” [26, с. 109]. На користь цього припущення працює і той факт, що всі версії, варіації та інтерпретації відставки В. Щербицького наводяться не безпосередніми учасниками подій, а з других, а то й третіх вуст.

Досвідчений чиновник, який розпочав свою кар’єру ще за часів Й. Сталіна, не міг піти на подібну конфронтацію з керівництвом за визначенням – особи масштабу В. Щербицького саме тому і досягали своїх посад (а у його випадку – ще й надто швидкими темпами), що знали, де, що, коли і кому говорити. У будь-якому випадку, Ю. Шаповал, котрий досліджував цей епізод, не виявив документального підтвердження фрондерства майбутнього першого секретаря ЦК КПУ стосовно економічних експериментів М. Хрущова [32, с. 120]. Не зафіксовано чогось подібного і в об’ємному тритомному збірнику архівних документів “Президиум ЦК КПРС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления” [21; 22; 23]. Саме тому і виникає широке поле для інтерпретацій, до яких можна додати ще й власну.

Суть у наступному – привертає увагу цікавий збіг дат. В. Щербицького звільнили 28 червня 1963 р., а за тиждень до цього – 21 червня з посади першого секретаря ЦК КПУ пішов М. Підгорний, котрий був переведений до Москви секретарем ЦК КПРС, відповідальним за харчову та легку промисловість. Голова КДБ СРСР у 1961–1967 рр. Володимир Семичасний писав у своїх спогадах, що коли “після переведення Підгорного до Москви постало питання про першого секретаря ЦК КП України, спочатку розглядалася кандидатура Щербицького” [24, с. 432], однак він, як і П. Тронько, теж вважав, що голова Ради Міністрів УРСР раптово зіпсував собі кар’єрні перспективи тим, що “десь несхвально та різко висловився з приводу раднаргоспів та ліквідації міністерств. Це дійшло до Хрущова...” [24, с. 432]. Ця інформація вступає у протиріччя зі свідченнями П. Шелеста, котрий стверджував, що Президія ЦК КПРС обговорювала три кандидатури на посаду першого секретаря ЦК КПУ – власне його, другого секретаря ЦК КПУ І. Казанця (він зрештою замінив В. Щербицького у Раді Міністрів УРСР) та першого секретаря Харківського обкому партії Миколи Соболя (став другим секретарем ЦК КПУ) [25, с. 238].

2 липня головну посаду у Києві посів П. Шелест. Таким чином, якщо судити з остаточного розподілу владних портфелів в УРСР, влітку 1963 р., “харків’яни” перемогли “дніпропетровців”. Можна припустити, що конфлікт у трикутнику “Щербицький – Хрущов – Підгорний” був пов’язаний не з якимось ефемерним “економічним волонтаризмом”, а з цілком конкретною боротьбою за владу. Знаючи, що М. Підгорного забирають до столиці СРСР, В. Щербицький особисто, або через Л. Брежнєва міг дійсно висунути претензії на головне номенклатурне крісло республіки. Тим більше, що формально – за досвідом роботи в ЦК КПУ та Раді Міністрів УРСР – він мав для цього більше підстав, аніж П. Шелест, котрий на той момент менше року

пропрацював секретарем ЦК КПУ, а до того очолював Київський обком. Проте М. Підгорному, котрий якраз перебував у фаворі у М. Хрущова, ментально і за характером був значно ближчим П. Шелест, котрий влітку 1963 р., записав у своєму щоденнику: “Так, я ставлюсь до нього (М. Підгорного. – О. Я.) з великою повагою. Він хороший товариш...” – і навіть прислів’я, яким охарактеризував своє ставлення до старшого колеги: “Краще з розумним каміння перекидати, ніж з дурнем вино пити” [25, с. 238]. Цікаво, що в цих же записах він ніяк не пояснив причину відставки В. Щербицького, а просто констатував цей факт, прокоментувавши принагідно, що той ще легко відбувся (згадаймо погрозу Хрущова поставити Щербицького директором підприємства) – і то лише завдяки “наполегливим проханням Підгорного, хоча Щербицький у свій час завдав Підгорному немало неприємностей” [25, с. 239] (знову ж таки, без пояснення, в чому ці неприємності полягали).

У будь-якому випадку, конфлікт, вочевидь, таки був. Причому – досить серйозний і – на особистісному рівні. Ю. Шаповал припускає, що ймовірно, “були напівприватні розмови (з боку В. Щербицького. – О. Я.), про які М. С. Хрущова проінформували” [32, с. 120]. Показово, що в різних описах цього інциденту відсутнє прізвище Л. Брежнєва, який з 1960 р. був головою Президії Верховної Ради СРСР. Мова все-таки йшла про його вихованця, і якщо Леонід Ілліч вирішив залишитися осторонь, значить мав на те вагомі підстави, які полягали, напевно, в тому, що якби він вступився за В. Щербицького, то отримав би неприємності, співмірні тим, що і його протеже.

З іншого боку, ситуація з молодим головою Ради Міністрів УРСР стала, схоже, одним з тих важливих чинників, які призвели через рік до усунення М. Хрущова від влади – жоден із стовпів тодішньої компартійної номенклатури не міг бути впевненим, що він не стане наступною жертвою емоцій (причому – спонтанних) першої особи в СРСР. Все-таки мова йшла не просто про керівника уряду однієї із союзних республік, а про кандидата в члени Президії ЦК КПРС, тобто – одного із 16-ти (на той час) осіб, у руках яких була сконцентрована вся повнота влади у Радянському Союзі. В. Щербицький був причетний до прийняття найважливіших державних рішень як внутрішнього так і зовнішнього характеру [23, с. 994, 1000, 1006, 1007, 1015–1016, 1023], наприклад – щодо розміщення на Кубі радянських ракет з ядерними боеголовками, що спричинило Карибську кризу 1962 р. [21, с. 556, 1100]; на його ім’я надсилалися документи з грифами “Цілком таємно” та “Зняття копій заборонено” [23, с. 437, 438, 544, 559]. Іншими словами, випадок був певною мірою екстраординарним.

Разом з посадою голови Ради міністрів УРСР В. Щербицький втратив і статус кандидата у члени Президії ЦК КПРС, залишаючись при цьому, однак, членом Президії ЦК КПУ і членом ЦК КПРС. Проте В. Семичасний стверджував, що під час приїздів першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ до Москви його продовжували приймати на тому ж рівні, що і раніше – як кандидата у члени Президії ЦК КПРС: “...та ж охорона, ті ж номери у готелях, ті ж квартири, телефони, машини – все як належить” [24, с. 450]. Із



контексту розповіді В. Семичастного впливає, що це було його особисте рішення як голови КДБ СРСР, не санкціоноване зверху, що викликає певні сумніви, враховуючи жорстку ієрархію та централізм всередині радянської номенклатури. Водночас ремарка В. Семичастного: "... дружба з Брежнєвим була для нього (В. Щербицького. – О. Я.) незрівнянно дорожчою, ніж усі інші стосунки" [32, с. 120], – вказує на те, що ініціатива щодо збереження привілеїв виходила, швидше за все, від тогочасного голови Президії Верховної Ради СРСР.

Схоже, опала В. Щербицького "дніпропетровським кланом" сприймалася як тимчасове явище, ситуативна неприємність, яку – серед низки інших схожих проблем – викликав суб'єктивний чинник на ім'я Микита Хрущов, доля якого була вирішена рівно через рік. П. Шелест у своїх щоденниках саме у червні 1964 р. занотував перші розмови з Л. Брежнєвим та М. Підгорним щодо необхідності зміщення Хрущова і початок відповідної підготовки шляхом обережних перемовин з членами ЦК КПРС від України, на яких можна було покласти у цій справі [25, с. 275–285]. Серед них, звичайно, був і В. Щербицький, розмову з яким П. Шелест мав 7 серпня 1964 р., записавши за гарячими слідами: "...я на річці Вовчий під Новомосковськом зустрівся з Щербицьким, в межах допустимого проінформував його про ситуацію, яка склалася навколо М. С. Хрущова. Він сприйняв це з особливою зловтіхою, але й з великим боягузством, бо за вдачею він дуже ляклива людина" [25, с. 285].

14 жовтня 1964 р. у Москві відбувся пленум ЦК КПРС, на якому М. Хрущов був звільнений з посад першого секретаря ЦК КПРС та голови Ради Міністрів СРСР й відправлений на пенсію. Твердження про те, що "навіть недруги В. Щербицького не говорили про його яку–небудь причетність до повалення М. Хрущова" [5, с. 28] не зовсім відповідає дійсності. Справді, через свій тодішній номенклатурний статус (перший секретар обкому) він не приймав активної та безпосередньої участі у змові, однак, як показують спогади П. Шелеста, цілком підтримував відставку М. Хрущова, оскільки мав для цього особисті мотиви і, як член ЦК КПРС, голосував на пленумі за відповідне рішення, яке було прийняте одностайно [18, с. 276].

Взагалі, опальний перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ восени 1964 р. опинився в неоднозначній ситуації. З одного боку, була позбавлена влади людина, з якою він асоціював свою кар'єрну невдачу, натомість реальну владу отримав його "сюзерен" – Л. Брежнєв. З іншого, останній прийшов до успіху у зв'язі з М. Підгорним, котрого В. Щербицький теж мав певні підстави звинуватити у своїх проблемах і з яким конфліктував ще тоді, коли вони обидва були першими особами в УРСР [26, с. 108–109]. І те, що він ще цілий рік змушений був провести у Дніпропетровську, перш ніж повернувся у крісло голови Ради Міністрів УРСР, може свідчити про певні суперечки щодо його кандидатури на рівні вищого московського керівництва.

Мине 13 років і М. Підгорний, який з 1965 р. обіймав посаду голови Президії Верховної Ради СРСР, буде її позбавлений так само несподівано, як свого часу В. Щербицький – крісла голови Ради Міністрів УРСР.

Сталося це на пленумі ЦК КПРС у травні 1977 р. Причому на порядку денному цього організаційного питання не було взагалі – пленум був присвячений прийняттю нової Конституції СРСР, яку, згідно із законодавством СРСР, повинна була затверджувати сесія Верховної Ради під керівництвом М. Підгорного, в той час як Л. Брежнєв, вочевидь, хотів, щоб Основний закон асоціювався безпосередньо з ним. З іншого боку, група членів Політбюро ЦК КПРС на чолі з головою КДБ Ю. Андроповим побоювались посилення позицій М. Підгорного у зв'язку з прогресуючою хворобою генерального секретаря [30, с. 137–138].

Пропозицію про зняття М. Підгорного та об'єднання посад генерального секретаря ЦК КПРС та голови Президії Верховної Ради СРСР вніс "з голосу" тодішній перший секретар Донецького обкому КПУ Борис Качура [31, с. 272–273], котрий вважався довіреною особою В. Щербицького і навіть розглядався ним як політичний спадкоємець [17, с. 120]. Відповідний виступ для Б. Качури готував помічник першого секретаря ЦК КПУ В. Врублевський [7, с. 43]. Це далеко не перший і не останній приклад того, що основи візантійської внутрішньої політики В. Щербицький якщо й не вивчав спеціально, то засвоїв їх у процесі своєї номенклатурної кар'єри, а тому недарма, напевно, людьми, котрі його близько знали, був охарактеризований як номенклатурник, для якого "не існувало перешкод" [28, с. 294], та який до інших "ставився не дуже шанобливо і не надто цінував їхню працю" [24, с. 425].

Тобто, якщо до 1963 р. В. Щербицького можна було вважати представником "української клієнтели" у керівництві СРСР, на чолі якої стояли Л. Брежнєв, М. Підгорний та П. Шелест, то після цього він чітко орієнтувався персонально лише на Брежнєва, перебуваючи виключно у руслі його політичних інтриг.

Та й у цілому Щербицький до відставки з посади голови Ради Міністрів СРСР та після опали – це були два різних Щербицьких. Він став куди більше обережним у своїх словах та вчинках, не проявляв жодних ініціатив, вважаючи за краще бути виконавцем, аніж лідером. Подібна манера політичної поведінки стала для нього виграшною і принесла цілком реальні вигоди – з приходом Л. Брежнєва до влади в СРСР розпочинається і зоряний час В. Щербицького. Повернувшись у крісло голови Ради Міністрів УРСР (1965–1972), він досяг у підсумку посади першого секретаря ЦК КПУ, перебуваючи на якій, залишив в історії України неоднозначний слід, що потребує детального вивчення, яке є цілком перспективним, враховуючи різноманіття та доступність не лише архівів, але й джерел особистісного характеру (мемуарів, інтерв'ю і т.п.).

#### Список використаних джерел

1. Андриянов В. И. Косыгин / Виктор Иванович Андриянов. – М. : Молодая гвардия, 2003. – 368 с.
2. Аркадьев Д. Щербицкий и футбол / Дэви Аркадьев // Динамо от Шурика [Електронний ресурс]. – 2013. – 17 березня. – Режим доступу: <http://dynamo.kiev.ua/user/Devi/133800.html>.
3. Бобков Ф. Д. Последние двадцать лет: Записки начальника политической контрразведки / Филипп Денисович Бобков. – М. : Русское слово, 2006. – 320 с.
4. Верстюк В. Ф. Україна від давніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник / Владислав Федорович Верстюк, Олена Миколаївна Дзюба, Володимир Федорович Репринцев. – К.:

Наукова думка, 1995. – 688 с.

5. Власенко А. К. В. В. Щербицкий и его время / Александр Кириллович Власенко. – Х.: Фолио, 2009. – 320 с.

6. Внеочередной XXI съезд Коммунистической Партии Советского Союза. 27 февраля – 5 февраля 1959 г.: В 2-х тт. – Т.2. – М.: Политиздат, 1959. – 616 с.

7. Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты / Виталий Константинович Врублевский. – К.: Довіра, 1993. – 254 с.

8. Георгий Жуков. Стенограмма октябрьского (1957 г.) пленума ЦК КПСС и другие документы / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Наумов и др. – М.: Международный фонд “Демократия”, 2001. – 820 с.

9. Гончар О. Т. Щоденники: У 3-х тт. / Олесь Терентійович Гончар; Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. – Т.3. 1984–1995. – К.: Веселка, 2004. – 606 с.

10. Дубов В. Ю. Нариси з історії виконавчої влади України / Вольт Юхимович Дубов. – К.: Картографія, 2013. – 304 с.

11. Сльченко Ю. Слово про В. В. / Юрій Сльченко // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Сльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С.79–97.

12. Зенькович Н. А. Самые закрытые люди. Энциклопедия биографий / Николай Александрович Зенькович. – М.: Олма-Пресс, Звездный мир, 2002. – 767 с.

13. Ільницький Ю. В. Спомини: із прожитого і пережитого / Юрій Васильович Ільницький. – Ужгород: Мистецька лінія, 2007. – 256 с.

14. Курас І. Ф. Феномен Щербицького: 17 років на чолі Компартії України / Іван Федорович Курас // Курас І. Ф. Етнополітика: історія і сучасність: статті, виступи, інтерв'ю. – К.: Інститут політичних та етносоціальних досліджень НАН України, 1999. – С.487–496.

15. Лисниченко І. Георгій Крючков: “Горбачев неуютно чувствовал себя рядом с Владимиром Васильевичем. Щербицкий был намного выше по интеллекту, опыту работы, профессиональной хватке” / Ирина Лисниченко // Факты и комментарии. – 2009. – 3 октября.

16. Масол В. Економіка – головна політика / Віталій Масол // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Сльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С.57–67.

17. Медведев В. А. В команде Горбачева: взгляд изнутри / Вадим Андреевич Медведев. – М.: Былина, 1994. – 239 с.

18. Медведев Р. А. Н. С. Хрущев: Политическая биография / Рой Александрович Медведев. – М.: Книга, 1990. – 304 с.

19. Молотов, Маленков, Каганович. 1957: Стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие документы / Под ред. акад. А. Н. Яковлева. – М.: Международный фонд “Демократия”, 1998. – 848 с.

20. Погребняк Я. Що було – те вічне / Яків Погребняк // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Сльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С.137–146.

21. Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления: В 3-х тт. / Глав. ред. А. А. Фурсенко. – Т.1. Черновые протокольные записи заседаний. – Изд. 2-е. – М.: РОССПЭН, 2004. – 1360 с.

22. Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления: В 3-х тт. / Глав. ред. А. А. Фурсенко. – Т.2. Постановления. 1954–1958. – М.: РОССПЭН, 2006. – 1120 с.

23. Президиум ЦК КПСС. 1954–1964. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Постановления: В 3-х тт. / Глав. ред. А. А. Фурсенко. – Т.3. Постановления. 1959–1964. – М.: РОССПЭН, 2008. – 1272 с.

24. Семичастный В. Е. Беспокойное сердце / Владимир Ефимович Семичастный. – М.: Вагриус, 2002. – 460 с.

25. Спогади і щоденникові записи Петра Шелеста // Шелест П. Справжній суд історії ще попереду: Спогади, щоденники, документи, матеріали / Загальна редакція та вступ Ю. Шаповала / Петро Юхимович Шелест. – К.: АДЕФ–Україна, 2011. – С.45–659.

26. Табачник Д. Апостол застою: Ескіз до політичного портрета Володимира Щербицького / Дмитро Табачник // Вітчизна. – 1992. – №10. – С.107–113.

27. Тронько П. Т. В. В. Щербицький (1918–1990) / Петро Тимофійович Тронько // Український історичний журнал. – 2003.

– №1. – С.109–117.

28. Тяжкороб М. Дисципліна почуттів і вчинків / Михайло Тяжкороб // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Сльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С.294–302.

29. Уряди України у ХХ ст.: Науково–документальне видання / Відп. редактор В. М. Литвин. – К.: Наукова думка, 2001. – 608 с.

30. Чазов Е. И. Здоровье и власть. Воспоминания “кремлевского врача” / Евгений Иванович Чазов. – М.: Новости, 1992. – 224 с.

31. Черняев А. С. Совместный исход: Дневник двух эпох, 1972–1991 годы / Анатолий Сергеевич Черняев. – М.: РОССПЭН, 2008. – 1048 с.

32. Шаповал Ю. І. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу / Юрій Іванович Шаповал // Український історичний журнал. – 2003. – №1. – С.118–129.

33. Шевченко В. С. Мої літа, моє багатство: Спогади, роздуми, відповіді / Валентина Семенівна Шевченко. – К.: Просвіта, 2005. – 384 с.

34. Шевченко В. Уроджена мудрість / Валентина Шевченко // Володимир Щербицький: спогади сучасників / За ред. В. Ф. Возіанова, В. К. Врублевського, Ю. Н. Сльченка, Б. В. Іваненка. – К.: Ін Юре, 2003. – С.38–56.

35. Штейнле О. Ф. Вихідці з Харкова у вищій ланці радянської номенклатури (1950–1970-ті роки) / Олексій Федорович Штейнле // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2014. – Вип. XXXVIII. – С.228–232.

36. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14–25 февраля 1956 года: Стенографический отчет: В 2-х тт. – Т.2. – М.: Политиздат, 1956. – 560 с.

37. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 года: Стенографический отчет: В 3-х тт. – Т.3. – М.: Политиздат, 1962. – 592 с.

## References

1. Andriianov V. I. Kosygin / Viktor Ivanovich Andriianov. – М.: Molodaia gardiia, 2003. – 368 s.

2. Arkadiev D. Shcherbytskii i futbol / Devi Arkadiev // Dinamo ot Shurika [Elektronnyi resurs]. – 2013. – 17 bereznia. – Rezhym dostupu: <http://dynamo.kiev.ua/user/Devi/133800.html>.

3. Bobkov F. D. Poslednie dvadtsat let: Zapiski nachalnika politicheskoi kontrazvedki / Filipp Denisovich Bobkov. – М.: Russkoe slovo, 2006. – 320 s.

4. Verstiuk V. F. Ukraina vid davnishykh chasiv do sohodennia: Khronolohichniy dovidnyk / Vladyslav Fedorovich Verstiuk, Olena Mykolaivna Dziuba, Volodymyr Fedorovich Repryntsev. – К.: Naukova dumka, 1995. – 688 s.

5. Vlasenko A. K. V. V. Shcherbytskii i yego vremia / Aleksandr Kirillovich Vlasenko. – Kh.: Folio, 2009. – 320 s.

6. Vneocherednoi XXI s'ezd Komunisticheskoi Partii Sovetskogo Soiuza. 27 fevralia – 5 fevralia 1959 g.: V 2-kh tt. – Т.2. – М.: Politizdat, 1959. – 616 s.

7. Vrublevskii V. K. Vladimir Shcherbitskii: pravda i vymysly. Zapiski pomoshchnika: vospominaniia, dokumenty, slukhi, legendy, fakty / Vitalii Konstantinovich Vrublevskii. – К.: Dovira, 1993. – 254 s.

8. Georgii Zhukov. Stenogramma oktiabrskogo (1957 g.) plenuma TsK KPSS i drugiie dokumenty / Pod red. akad. A. N. Yakovleva; sost. V. Naumov i dr. – М.: Mezhdunarodnyi fond “Demokratia”, 2001. – 820 s.

9. Honchar O. T. Shchodennyky: U 3-kh tt. / Oles Terentiiovich Honchar; Uporiad., pidgot. tekstiv, iliustr. materialu V. D. Honchar. – Т.3. 1984–1995. – К.: Veselka, 2004. – 606 s.

10. Dubov V. Yu. Narisy z istorii vykonavchoi vlady Ukrainy / Volt Yukhymovich Dubov. – К.: Kartohrafiia, 2013. – 304 s.

11. Yelchenko Yu. Slovo pro V. V. / Yurii Yelchenko // Volodymyr Shcherbytskii: spogady suchasnykiv / Za red. V. F. Vozianova, V. K. Vrublevskoho, Yu. N. Yelchenka, B. V. Ivanenka. – К.: In Yure, 2003. – С.79–97.

12. Zenkovich N. A. Samyie zakrytyie liudi. Entsiklopediia biografii / Nikolai Aleksandrovich Zenkovich. – М.: Olma-Press, Zvezdnyi mir, 2002. – 767 s.

13. Ільницький Ю. В. Spomyny: iz prozhytogo i perezhytogo / Yurii Vasyliovych Ільницький. – Ужгород: Mystetska liniia, 2007. – 256 s.

14. Kuras I. F. Fenomen Shcherbytskoho: 17 rokov na choli Kompartii Ukrainy / Ivan Fedorovich Kuras // Kuras I. F. Etnopolityka: istoriia i suchasnist: statii, vystupy, interviu. – К.:

Institut politychnykh ta etnosotsialnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 1999. – S.487–496.

15. Lisnychenko I. Georgii Kriuchkov: “Gorbachev neuiutno chuvstvoval sebia riadom s Vladimirom Vasilievichem. Shcherbitskyi byl namnogo vyshhe po intelektu, opytu raboty, professionalnoi khvatke” / Irina Lisnichenko // Fakty i kommentarii. – 2009. – 3 oktiabria.

16. Masol V. Ekonomika – holovna polityka / Vitalii Masol // Volodymyr Shcherbitskyi: spohady suchasnykh / Za red. V. F. Vozianova, V. K. Vrublevskoho, Yu. N. Yelchenka, B. V. Ivanenka. – K. : In Yure, 2003. – S.57–67.

17. Miedvediev V. A. V komande Gorbacheva: vzgliad iznutri / Vadim Andreievich Miedvediev. – M. : Bylina, 1994. – 239 s.

18. Miedvediev R. A. N. S. Khrushchev: Politicheskaiia biografiia / Roi Aleksandrovich Miedvediev. – M. : Kniga, 1990. – 304 s.

19. Molotov, Malenkov, Kaganovich. 1957: Stenogramma iunskogo plenuma TsK KPSS i drugie dokumenty / Pod red. akad. A. N. Yakovlieva. – M. : Mezhdunarodnyi fond “Demokratiia”, 1998. – 848 s.

20. Pohrebniak Ya. Shcho bulo – te vichne / Yakiv Pohrebniak // Volodymyr Shcherbitskyi: spohady suchasnykh / Za red. V. F. Vozianova, V. K. Vrublevskoho, Yu. N. Yelchenka, B. V. Ivanenka. – K. : In Yure, 2003. – S.137–146.

21. Prezidium TsK KPSS. 1954–1964. Chernovyye protokolnyie zapisi zasedanii. Stenogrammy. Postanovleniia: V 3–kh tt. / Glav. red. A. A. Fursenko. – T.1. Chernovyye protokolnyie zapisi zasedanii. – Izd. 2–e. – M. : ROSSPEN, 2004. – 1360 s.

22. Prezidium TsK KPSS. 1954–1964. Chernovyye protokolnyie zapisi zasedanii. Stenogrammy. Postanovleniia: V 3–kh tt. / Glav. red. A. A. Fursenko. – T.2. Postanovleniia. 1954–1958. – M. : ROSSPEN, 2006. – 1120 s.

23. Prezidium TsK KPSS. 1954–1964. Chernovyye protokolnyie zapisi zasedanii. Stenogrammy. Postanovleniia: V 3–kh tt. / Glav. red. A. A. Fursenko. – T.3. Postanovleniia. 1959–1964. – M. : ROSSPEN, 2008. – 1272 s.

24. Semichastnyi V. Ye. Bepokoinoie serdtse / Vladimir Yefimovich Semichastnyi. – M. : Vagrius, 2002. – 460 s.

25. Spohady i shchodennykovi zapysy Petra Shelesta // Shelest P. Spravzhnii sud istorii shche poperedu: Spohady, shchodennyky, dokumenty, materialy / Zahalna redaktsiia ta vstup Yu. Shapovala / Petro Yukhymovych Shelest. – K. : ADEF–Ukraina, 2011. – S.45–659.

26. Tabachnyk D. Apostol zastoiu: Eskiz do politychnoho portreta Volodymyra Shcherbitskoho / Dmytro Tabachnyk // Vitychzna. – 1992. – №10. – S.107–113.

27. Tronko P. T. V. V. Shcherbitskyi (1918–1990) / Petro Tymofiiiovych Tronko // Ukrainykyi istorychnyi zhurnal. – 2003. – №1. – S.109–117.

28. Tiazhkorob M. Dystsyplina pochuttiv i vchynkiv / Mykhailo Tiazhkorob // Volodymyr Shcherbitskyi: spohady suchasnykh / Za red. V. F. Vozianova, V. K. Vrublevskoho, Yu. N. Yelchenka, B. V. Ivanenka. – K. : In Yure, 2003. – S.294–302.

29. Uriady Ukrainy u XX st.: Naukovo–dokumentalne vydannia / Vidp. redaktor V. M. Lytvyn. – K. : Naukova dumka, 2001. – 608 s.

30. Chazov Ye. I. Zdorovie i vlast. Vospominaniia “kremlevskogo vracha” / Yevgenii Ivanovich Chazov. – M. : Novosti, 1992. – 224 s.

31. Cherniaiev A. S. Sovmestnyi iskhod: Dnevnik dvukh epokh, 1972–1991 gody / Anatolii Sergeievich Cherniaiev. – M. : ROSSPEN, 2008. – 1048 s.

32. Shapoval Yu. I. V. Shcherbitskyi: osoba polityka sered obstavyn chasu / Yurii Ivanovich Shapoval // Ukrainykyi istorychnyi zhurnal. – 2003. – №1. – S.118–129.

33. Shevchenko V. S. Moi lita, moie bahatstvo: Spohady, rozhdumy, vidpovidi / Valentyna Semenivna Shevchenko. – K. : Prosvita, 2005. – 384 s.

34. Shevchenko V. Urodzhena mudrist / Valentina Shevchenko // Volodymyr Shcherbitskyi: spohady suchasnykh / Za red. V. F. Vozianova, V. K. Vrublevskoho, Yu. N. Yelchenka, B. V. Ivanenka. – K. : In Yure, 2003. – S.38–56.

35. Shteinle O. F. Vykhidtsi z Kharkova u vyshchii lantsi radianskoi nomenklatury (1950–1970–ti roky) / Oleksii Fedorovich Shteinle // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. – Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet, 2014. – Vyp. XXXVIII. – S.228–232.

36. XX siezd Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soiuzu. 14–25 fevralia 1956 goda: Stenograficheskii otchet: V 2–kh tt. – T.2. – M. : Politizdat, 1956. – 560 s.

37. XXII siezd Kommunisticheskoi partii Sovetskogo Soiuzu. 17–31 oktiabria 1961 goda: Stenograficheskii otchet: V 3–kh tt. – T.3. –

M. : Politizdat, 1962. – 592 s.

*Yakubets O. A., Head of the Editorial Department, State Scientific Institution “Encyclopedic Publishing” (Ukraine, Kiev), editor1272@ukr.net*

#### **M. Khrushchev and V. Shcherbitskyi: conflict on background of fight of soviet elites (first half of 1960th)**

*In the article the attempt of analysis of reasons of retirement of V. Shcherbitskyi out from office of chairman of Council of Ministers of Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1963 is realize, which was initiated by the first secretary of Central Committee of Communist Party of Soviet Union of N. Khrushchev. Author, utilizing the methods of analysis–synthesis, critical analysis in common with comparative methodology, to make it one's aim to comparison this episode with a race for power into a soviet top–level elite in a first half of 1960th, making off coming to power of L. Brezhnev command, to which belonged also V. Shcherbitskyi. At the same time, opposition between Dnipropetrovsk (V. Shcherbitskyi) and Kharkiv (M. Pidhornyi and P. Shelest) top–level clans into Soviet Ukraine completed tactical victory to the Kharkiv clan. Research is based on documentary materials and sources of the personal origin (memoirs, interview, diaries), inasmuch as this theme in Ukrainian historiography recollect only now and then, in the context of general themes.*

**Keywords:** V. Shcherbitskyi, M. Khrushchev, L. Brezhnev, P. Shelest, M. Pidhornyi, Communist Party of Soviet Union, Communist Party of Ukraine, Union of Soviet Socialist Republics, Ukrainian Soviet Socialist Republic, soviet nomenclature, fight of elites.

*Якубець О. А., заведуючий редакційно–видавничого відділу, Государственное научное учреждение “Энциклопедическое издательство” (Украина, Киев), editor1272@ukr.net*

#### **М. Хрущев и В. Щербицкий: конфликт на фоне борьбы советских элит (первая половина 1960–х гг.)**

*Осуществлена попытка анализа причин отставки В. Щербицкого с должности председателя Совета Министров УССР в 1963 г., которую инициировал первый секретарь ЦК КПСС Н. Хрущев. Автор, используя методы анализа–синтеза, критического анализа совокупно со сравнительной методологией, задая целью сопоставить этот эпизод с борьбой внутри советской номенклатурной элиты в 1–й пол. 1960–х гг., закончившуюся приходом к власти команды Л. Брежнева, к которой принадлежал и В. Щербицкий. В то же время в Советской Украине противостояние между “днепропетровским” (В. Щербицкий) и “харьковским” (Н. Подгорный и П. Шелест) номенклатурными кланами завершилось тактической победой последнего. Исследование базируется на документальных материалах и источниках личного происхождения (мемуары, интервью, дневники), поскольку до этого данная тема в отечественной историографии затрагивалась лишь изредка и ситуативно, в контексте более общих тем.*

**Ключевые слова:** В. Щербицкий, Н. Хрущев, Л. Брежнев, П. Шелест, Н. Подгорный, КПСС, КПУ, СССР, УССР, советская номенклатура, борьба элит.

\* \* \*

УДК 329

**Гримська М. І.**

кандидат політичних наук, доцент кафедри державного управління, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), grumsk.m.i@ukr.net

#### **НОВІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ПРАВОГО СПРЯМУВАННЯ В ЄВРОПІ: ДО ПИТАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ**

*Охарактеризовано основні підходи до термінологічного позначення політичних партій, що з'явилися в другій половині ХХ ст. та ідеологічно знаходяться на правому краю політичного спектру. Зазначено, що в зарубіжній політології не існує єдиного бачення і використовуються такі терміни як “нові праві партії”, “радикальні праві партії / праворадикальні партії”, “анти–іммігрантські партії”, “популістські праві партії” та ін. Метою статті є представлення найбільш поширених підходів термінологічного позначення групи нових європейських партій правого спрямування та обґрунтування доречності вживання в українському науковому дискурсі поняття “крайні праві партії”.*

**Ключові слова:** політична партія, сім'я політичних партій, нові праві партії, радикальні праві / праворадикальні партії, крайні праві партії.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. відзначився суттєвими змінами в партійній системі держав Західної Європи. У післявоєнний період вона була доволі стабільною, іноді в зарубіжній науковій літературі можна навіть зустріти таку її характеристику як “frozen” – заморожена, законсервована. Основна конкуренція відбувалась між двома групами партій – правочентристськими (консерваторами або християнськими демократами) та

лівоцентристськими (соціал-демократами, лейбористами тощо). З ідеологічного погляду ці партії знаходяться відносно близько одна до одної та, хоча між ними і є певні відмінності в поглядах, в тому числі і на важливі суспільні проблеми, але загалом вони орієнтуються на інтереси та потреби середнього виборця, а тому є досить схожими.

Ситуація змінилась в останні десятиліття ХХ ст. На політичну арену вийшли дві нові групи або "сім'ї" політичних партій. Перша з них – це партії екологічного спрямування (зелені). Вони чітко позиціонують себе як партії однієї ключової проблеми – охорони довкілля – і, як правило, знаходяться з лівого краю ідеологічного спектру. Партії екологічного спрямування безперечно заслуговують на увагу науковців, однак в межах даної статті буде розглянуто другу групу нових політичних партій. У зарубіжній науковій літературі немає єдиного підходу до того, яким терміном краще їх позначати, для того щоб максимально точно передати притаманні їм характеристики та цінності. У вітчизняній політології лише порівняно нещодавно розпочалось наукове вивчення цих партій, а тому така дискусія тут ще має відбутись.

Нові політичні партії правого спрямування є предметом аналізу багатьох праць зарубіжних вчених. Серед них варто відзначити таких науковців як П. Ігнаці, Р. Ітвелл, Г. Кітшелл, П. Меркл, К. Мудде, П. Норріс та ін. Значна частина цих публікацій розпочинається з обґрунтування використання обраного автором терміну. В Україні вийшло друком декілька статей та уже було захищено одну кандидатську дисертацію на дану тему під назвою "Нові праворадикальні партії в сучасних європейських країнах: причини електоральної підтримки" (м. Миколаїв, 2010) [1]. Однак автор цієї праці Антон Шеховцов і в дисертаційному дослідженні, і в численних працях, присвячених як проблематиці цих партій загалом, так і окремим країнам, хоча і дискутує з приводу доречності різних термінів, вживає декілька з них як синонімічні та взаємозамінні, не розмежовуючи їх.

Наукові дискусії щодо будь-якого нового явища чи процесу мають розпочинатись з обговорення термінів, які будуть в його рамках використовуватись. Це важливо насамперед з прагматичної точки зору – щоб вченим, які займаються схожою проблематикою, було легше знайти один одного та порозумітись. Важливо, щоб кожен науковець міг оперувати тими термінами, які на його думку, є найдоречнішими, але при цьому вести наукову дискусію з іншими вченими, говорячи однією мовою. Саме тому першим кроком вивчення будь-якого наукового явища чи процесу, особливо якщо воно порівняно нове та малодосліджене, має бути чітке окреслення того, що автор вкладає в різні терміни, які можуть вживатись в науковій літературі з даного питання з можливим подальшим аргументуванням, який з них, на думку автора, є вдалим. З цього розпочинаються усі найвідоміші дослідження крайніх правих партій, натомість в українському науковому дискурсі цей крок часто пропускається. Тому *мета статті* – представлення різних підходів до термінологічного позначення групи нових європейських

партій правого спрямування та обґрунтування доречності вживання терміну "крайні праві".

Нові політичні партії правого спрямування почали досліджуватись практично з моменту їх перших електоральних успіхів в різних країнах Європи. У більшості випадків ці перемоги, хоча й мали місце на виборах до місцевих або загальноєвропейських органів влади, які традиційно сприймаються як менш важливі, ніж парламентські чи президентські, були неочікуваними та непрогнозованими. Водночас не справдилися і передбачення щодо короткостроковості їх успіхів – чимало таких партій змогли закріпитись в партійних системах своїх держав та здобувати високі результати протягом кількох десятиліть. Це спричинило активну наукову дискусію щодо причин їх виникнення та можливих загроз демократичній системі, які вони можуть створити. З'являється дедалі більше праць, присвячених як теоретичним аспектам існування та функціонування таких партій, так і окремим державам. Переважна більшість таких досліджень розпочинається саме з обговорення термінів, яким варто позначати ці партії. Розглянемо кожен з них детальніше.

Оскільки перші нові політичні партії правого спрямування позиціонували себе як спадкоємці історичного фашизму чи нацизму, в деяких працях можна зустріти використання терміну "фашизм/неофашизм" для їх позначення. Проте, більшість вчених все ж вважає такий підхід хибним. Зокрема, Роджер Ітвелл у вступній статті до видання під назвою "Західні демократії та нові крайні праві" (2003 р.) стверджує, що слово "фашизм" має негативну конотацію, через що політичні партії намагаються уникати його як у своїх назвах, так і в письмовій чи усній комунікації. Тому, переконаний науковець, вживати термін "фашистські" чи "неофашистські" більш доречно щодо тих партій чи рухів, які пов'язують себе з так званим "історичним фашизмом" [3, с. 6]. Тобто, ті партії чи рухи, які або мають прямі зв'язки з Націонал-соціалістичною робітничою партією Німеччини, Національною фашистською партією Італії чи їх аналогами в інших країнах (наприклад, засновані їх колишніми членами), або використовують фашистську чи нацистську символіку в логотипах чи одязі, можуть вважатись фашистськими або неофашистськими, однак цей термін не може використовуватись для позначення нових політичних партій правого спрямування загалом.

Схожі аргументи можна знайти і в статті Ганса-Георга Бетца в книзі "Екстремізм правого крила в ХХІ ст.". Автор наводить цитату спеціального доповідача ООН Комісії питань прав людини Моріса Глела-Ахаханзо про те, що "неофашизм та неонацизм здобувають підтримку в багатьох державах, особливо в Європі. Це відображається в електоральних перемогах крайніх правих партій, що пропагують ксенофобію, напади на етнічні, національні та релігійні меншини та відстоюють расову чи етнічну чистоту держав, де вони діють [Цит. за: 2, с. 73]. Бетц стверджує, що таке переконання є помилковим. Безперечно, в країнах Європи існує низка політичних організацій, що пропагують такі ідеї та використовують насильницькі методи для їх досягнення, однак це не стосується партій, про які йде мова – тих, які здобувають

підтримку, потрапляють в парламент, беруть участь у формуванні уряду.

Іноді для позначення цих політичних партій використовують прикметник “нові”, називаючи їх, приміром, “новими правими”. Проте, і цей термін сприймається здебільшого негативно в науковому дискурсі. Перш за все, будь-яке явище чи процес можуть бути новими лише протягом обмеженого періоду часу. По друге, термін “нові праві” насамперед пов’язаний з культурним рухом Nouvelle Droite, започаткованим у Франції. Він охоплював невеликі групи інтелектуалів, аналітичних установ та видавництв, які виступали проти матеріалістичного світогляду та культури споживацтва. Про це говорить, зокрема, П’єро Ігнаці у своїй праці “Крайні праві партії в Західній Європі”, стверджуючи, що цей термін не передає політичної та ідеологічної сутності партій, прив’язуючи їх виключно до культурологічного контексту [5, с. 29].

Крім того, новими правими іноді називають і деякі консервативні партії. Зокрема, це поняття можуть використовувати для характеристики партій, які відстоюють ідеї тетчеризму та рейганізму – ринкова економіка, максимальна приватизація, мінімальне державне регулювання суспільного життя. Наприклад, фахівців, що працювали в адміністрації американського президента Джорджа Буша – Дональда Рамсфелда, Діка Чейні, Пола Волівіца та низку інших – медіа називали “неокони” (“necons”) [7, с. 45]. Відтак, цей термін також може спричинити плутанину.

За взірцем екологічних партій нові політичні партії правого спрямування можуть пов’язувати виключно з однією проблемою, яка, як стверджується, лежить в основі їх політичних програм – імміграцією. У цьому випадку ці партії позначають як “антиіммігрантські”. Головний аргумент на користь такої позиції – у передвиборчій риториці цих партій головний акцент часто робиться на те, що усі негаразди суспільства пов’язані саме з засиллям чужинців (легальних та нелегальних мігрантів, біженців), особливо тих, які сповідують іншу релігію та є вихідцями з культур, що суттєво відрізняються від європейських. Зростання кількості мігрантів призводить до поширення безробіття серед громадян країни, збільшення злочинності, втрати ідентичності тощо.

Проте, усі вчені, погляди яких наведено в даному дослідженні, з таким підходом не погоджуються. На їх думку, нові політичні партії правого спрямування характеризуються цілим комплексом ідей та цінностей щодо різних сфер суспільного життя, а тому не варто зводити їх суто до проблеми імміграції. Наприклад, Р. Ітвелл у своїй статті “Десять теорій крайніх правих” в книзі “Екстремізм правого крила в ХХІ ст.”, виступаючи проти зведення програм та діяльності нових політичних партій правого спрямування суто до проблеми імміграції, наводить наступні факти: є приклади того, коли партії навпаки втрачали підтримку, коли посилювали наголос на даному питанні; ці партії перемагають і в регіонах, це проблема імміграції взагалі не виникає; немає прямого взаємозв’язку між кількістю мігрантів та підтримкою цих партій та ін. [4, с. 48].

Нові політичні партії правого спрямування ще можуть називати популістськими. Цей термін, вважає Р.

Ітвелл, вдало передає сутність політичних програм великої кількості цих партій. Крім того, самі ці партії дуже рідко використовують і термін “крайні”, і термін “радикальні” для самохарактеристики. Натомість, вони схильні називати себе популістськими, наголошуючи цим на своїх відмінностях від інших – відображають справжню волю народу, яку не чують чи ігнорують інші політики, підтримують максимальне поширення і застосування інструментів прямої демократії, зокрема, референдуму, виступають проти системи, зображуючи інші партії та політиків як далеких від народу та корумпованих [4, с. 11–12].

Разом з тим, на думку Р. Ітвелла, використання даного терміну має суттєвий недолік, який полягає у його негативному сприйнятті. Характеризуючи себе як популістські, партії іноді змушені пояснювати, що вони тут мають на увазі близькість до народу, а не демагогію та пусті обіцянки, виконати які неможливо. Про вищезгадані недоліки говорить і П. Ігнаці, також вважаючи термін “популістські” невдалим. Це поняття не дозволяє передати сутність їхньої ідеології, оскільки стосується насамперед політичного стилю (виступи проти системи, діючих політиків, політичних інституцій, які не представляють волі народу) та організаційної структури (ієрархічної та централізовані, орієнтовані на сильного харизматичного лідера), а тому не можуть використовуватися для назв груп чи сімей політичних партій, що за традицією відображають саме ідеологічні особливості [5, с. 30].

З даним підходом не погоджується ще один вчений, відомий своїми дослідженнями нових партій правого спрямування – Кас Мудде. Перелічуючи терміни, якими позначаються дані партії, К. Мудде наводить декілька різних назв з використанням слова “популізм” – радикальні праві популісти, праві популісти, націонал-популісти, нові популісти, неопопулісти, популістські націоналісти тощо. Характеризуючи сутність цих партій, вчених виокремлює три складові їх ідеології – нативізм, авторитаризм та популізм. Тобто, з його погляду, використання терміну “популізм” дозволяє комплексно передати головну специфіку нових політичних партій правого спрямування. Він дійсно охоплює собою і організаційні аспекти та тип політичного стилю.

Разом з тим, термін “популізм” позначає, з погляду К. Мудде, і певний набір ідеологічних засад. Зокрема, в рамках цієї ідеології суспільство поділяється на дві чітко розмежовані антагоністичні групи – “простий народ” (справжній, “чистий”) та корумпована еліта. Політика має перестати бути привілеєм суто обмеженого кола політиків, які діють виключно в своїх інтересах. Натомість, владу має отримати народ, який повинен володіти усіма необхідними інструментами не лише для контролю, а й для безпосередньої участі у процесах прийняття рішень. Підґрунтям популізму є віра в те, що загальна воля народу найважливіша і вища навіть за права людини чи конституційні гарантії [6, с. 23].

Тому, обираючи найкращий термін для позначення нових політичних партій правого спрямування, К. Мудде поєднує три поняття “популізм”, “радикальні” та “праві”. І дискусія, на його думку, має стосуватися усіх трьох. Незважаючи на загальний консенсус щодо того,

що ці партії належать до правого краю ідеологічного спектру, все ж є науковці, які ставлять під сумнів важливість традиційних правих цінностей для нових партій. К. Мудде одразу ж пропонує відповіді на можливу критику. Термін “праві” може викликати певні запитання, якщо трактувати його з погляду XIX ст. У класичному розумінні, стверджує науковець, праві виступали за вільний ринок, обмеження втручання держави в економіку та суспільне життя, в той час як ліві вважали ринкові механізми недосконалими і виступали за державне регулювання економіки. Однак в сучасних умовах, на думку вченого, більш доречним буде підхід Норберто Боббіо, який пропонує розмежовувати правих та лівих на підставі ставлення до егалітаризму. Ліві партії вважають нерівність між людьми явищем штучним та переконані, що активне втручання держави потрібне для їх подолання. Праві партії, натомість, вірять, що нерівність між людьми є природною і тому держава не повинна намагатися вплинути на неї [6, с. 26].

Третя складова запропонованого терміну – поняття “радикальні”. У своїй праці К. Мудде відтворює дискусію, яка ведеться між двома групами вчених, які відстоюють доречність використання слів “крайні” та “радикальні”. Дуже часто розмежування між ними не здійснюється взагалі і ці два поняття вживаються як взаємозамінні. Це, зокрема, характерно і для праць українських науковців, хоча часто зустрічається і в західній політології. Про розмежування цих термінів говорить Р. Ітвелл. Термін “радикальні праві” ввійшов в політологічний дискурс після II світової війни для позначення передусім реакційних правих, які виступали проти будь-яких змін на протипагу більш сучасним та прагматичним консерваторам. Згодом цей термін набув ширшого значення і почав використовуватися для позначення нових партій правого спрямування в американській політичній науці. Однак серед цих партій слід виокремлювати дві групи – ті, які, виступаючи проти системи, у своїй діяльності керуються встановленими нею правилами, та ті, які використовують насильство і жорстокість для досягнення своєї мети – а таке розмежування в американському дискурсі відсутнє. Натомість, в німецькій науці та практиці межа між ними дуже чітка. Зокрема, радикальними вважаються ті партії, які критикують певні аспекти законодавства та конституції, а той час як крайні – категорично не визнають її. З цього погляду, радикальні партії знаходяться на півдорозі між традиційними правими та крайніми правими. Сам Р. Ітвелл використовує термін “крайні праві партії”, хоча і погоджується, що є проблема з тим, що поняття “крайні” (extreme) дуже близьке до терміну “екстремістські” (extremist), а тому може асоціюватися з використанням насильства для досягнення мети, хоча в даному випадку мова йде про зовсім інший тип партій [3, с. 14].

Схожий підхід можна зустріти в Ф. Ігнаці. Він також говорить про те, що термін “радикальні праві” здобув відповідні асоціації та особливості вживання через те, що був започаткований у США, зокрема у дослідженні Деніела Белла у 1963 р. (“Нові американські праві”). Як правило, його використовують для позначення американських організацій та рухів, діяльність яких

була специфічною для американської політичної системи та тих питань, які стояли на порядку денному в другій половині XX ст. (наприклад, права афроамериканців і проблеми сегрегації). Тому для європейського наукового дискурсу цей термін є “чужим” та має інші конотації, асоціюючись з жорстокістю, насильством аж до тероризму. Відтак, П. Ігнаці також віддає перевагу терміну “крайні”. Він переконаний, що це поняття дозволяє краще продемонструвати не лише те, що ці партії знаходяться скраю політичного спектру, а й те, що вони, зазвичай, виступають проти існуючої політичної системи та тих, хто знаходиться при владі [5, с. 28].

К. Мудде, який, як уже згадувалось вище, найкращими для свого дослідження вважає два терміни – радикальні праві популісти або популістські радикальні праві, критикує такий підхід. З його погляду, антисистемність, до якої апелює Ігнаці, не може вважатися вичерпною характеристикою партій. Це визначення є надто релятивістським, оскільки те, що вважається крайнім в одній системі, може бути абсолютно типовим та традиційним для іншої системи. Термін “радикальні”, натомість, дозволяє показати, що ці партії протиставляють свої ідеали фундаментальним цінностям ліберальної демократії, зокрема, ідеям плюралізму, конституційного захисту прав меншин тощо. І суто з семантичних позицій К. Мудде віддає перевагу терміну популістські радикальні праві, щоб прибрати наголос з популізму як центральної характеристики, яка підсвідомо з’являється при використанні терміну “радикальні праві популісти” [6, с. 26].

Терміну “радикальні праві” віддає перевагу і Піппа Норріс. Вона навпаки вважає той факт, що даний вираз ввів у науковий вжиток такий впливовим вчений як Деніел Белл, перевагою, а не недоліком, оскільки це зробило його більш поширеним та одразу сприяло широким науковим дискусіям щодо його використання. Вчена також використовує аргумент про те, що радикальні партії можуть дуже жорстко критикувати систему, але своїми діями не руйнують її підвалини – не пропагують тероризм, насильство, беруть участь у виборах, займають політичні посади. На протипагу цьому, термін “крайні праві” більш доречний для тих організацій та груп, які відкрито пропагують або і застосовують силу та жорстокість для досягнення своїх цілей. Прикладом тут можуть бути американські групи руху “за життя”, які нападають та підпалюють клініки, де роблять аборти, або неонацистські групи в Європі, які влаштовують погроми в місцях проживання іммігрантів [7, с. 45].

В українському науковому дискурсі поки складно говорити про якісь тенденції щодо використання вище перелічених термінів через невелику кількість досліджень з даної тематики. Розмежування низки понять можна зустріти у працях А. Шеховцова. Він аналізує такі терміни як “праворадикальні”, “правопопулістські”, “правоекстремістські” і “неофашистські” і приходить до висновку, що вони не можуть вживатися як синонімічні. Неофашистські партії, стверджує вчений, відстоюють цінності фашистських партій міжвоєнного періоду, правоекстремістські партії пропагують використання

насильницьких дій для досягнення своїх політичних цілей. Термін “правопопулістські партії” не дає вичерпної характеристики сутності цих партій, а тому утруднює їх типологізацію та відмежування від інших правих партій. Тому науковець схиляється до використання поняття праворадикальні партії [1].

Водночас, і А. Шеховцов, і інші вчені, які займаються даною публікацією, і засоби масової інформації часто використовують два найбільш поширені терміни “праворадикальні / радикальні праві” та “крайні праві” як синонімічні та взаємозамінні. У вітчизняному науковому дискурсі чіткої межі між цими термінами поки не проведено. При цьому, можна прослідкувати тенденцію до зростання частоти використання другого із наведених вище понять. З нашого погляду, такий підхід має раціональне зерно, оскільки в українській мові прикметник “радикальний” все ж асоціюється насамперед з тими організаціями та партіями, які підтримують насильницькі методи досягнення своїх цілей і схильні до їх використання самостійно або через близькі до них екстремістські групи. Натомість, термін “крайні праві” є більш вдалим, оскільки не викликає таких асоціацій, а також дозволяє точніше передати розміщення цих партій на ідеологічному спектрі. Тому ми переконані, що найкращим для характеристики нових політичних партій правого спрямування є саме термін “крайні праві”.

Зростання електоральної підтримки крайніх правих партій викликає занепокоєння у європейської та світової спільноти через потенційну зміну політичного порядку денного та можливу загрозу ліберально-демократичному устрою. Через це ці політичні партії отримують дедалі більшу увагу науковців, в тому числі і в Україні. Цей процес відбувається, хоч і повільно, однак у вчених, які досліджують дану проблематику, немає згоди щодо терміну, яким можна було б позначати ці партії. Це створює додаткові труднощі для започаткування та активізації наукової дискусії щодо нових політичних партій правого спрямування, а тому дана стаття може стати точкою відліку для такого обговорення.

#### Список використаних джерел

1. Шеховцов А. В. Нові праворадикальні партії в сучасних європейських країнах: причини електоральної підтримки: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / А. В. Шеховцов; Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили. – Миколаїв, 2010. – 17 с.
2. Betz H-G. The Growing Threat of the Radical Right / Hans-Georg Betz // Right-wing extremism in the twenty-first century / [edited by Peter H. Merkl, Leonard Weiberg]. – London: Frank Cass Publishers, 2003. – P.47–73.
3. Eatwell R. Introduction: the new extreme right challenge / Roger Eatwell // Western Democracies and the New Extreme Right Challenge / [edited by Roger Eatwell, Cas Mudde]. – London: Routledge, 2003. – P.1–16.
4. Eatwell R. Ten theories of the extreme right / Roger Eatwell // Right-wing extremism in the twenty-first century / [edited by Peter H. Merkl, Leonard Weiberg]. – London: Frank Cass Publishers, 2003. – P.47–73.
5. Ignazi P. Extreme Right Parties in Western Europe / Piero Ignazi. – New York: Oxford University Press, 2003. – 272 p.
6. Mudde C. Populist radical right parties in Europe / Cas Mudde. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 404 p.
7. Norris P. Radical right: voters and parties in the electoral market / Pippa Norris. – New York: Cambridge University Press, 2005. – 366 p.

#### References

1. Shekhovtsov A. V. Novi pravoradykalni partii v suchasnyh yevropeyskykh krainah: prychny elektralnnoi pidtrymky: avtoref. dys. ... cand. polit. nauk: 23.00.02 / A. V. Shekhovtsov; Chonomor. derzh. un-t im. P. Mohyly. – Mykolaiv, 2010. – 17 s.
2. Betz H-G. The Growing Threat of the Radical Right / Hans-Georg Betz // Right-wing extremism in the twenty-first century / [edited by Peter H. Merkl, Leonard Weiberg]. – London: Frank Cass Publishers, 2003. – P.47–73.
3. Eatwell R. Introduction: the new extreme right challenge / Roger Eatwell // Western Democracies and the New Extreme Right Challenge / [edited by Roger Eatwell, Cas Mudde]. – London: Routledge, 2003. – P.1–16.
4. Eatwell R. Ten theories of the extreme right / Roger Eatwell // Right-wing extremism in the twenty-first century / [edited by Peter H. Merkl, Leonard Weiberg]. – London: Frank Cass Publishers, 2003. – P.47–73.
5. Ignazi P. Extreme Right Parties in Western Europe / Piero Ignazi. – New York: Oxford University Press, 2003. – 272 p.
6. Mudde C. Populist radical right parties in Europe / Cas Mudde. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 404 p.
7. Norris P. Radical right: voters and parties in the electoral market / Pippa Norris. – New York: Cambridge University Press, 2005. – 366 p.

**Grymska M. I.**, PhD in Political Science, Associate Professor of Public Administration, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kiev), grymska.mi@ukr.net

#### New political parties on the right in Europe: the matter of terminology

Main approaches to terminology regarding political parties that emerged in the second half of the twentieth century and are ideologically located on the right side of the political spectrum have been characterized. It is noted that that is more than one perspective on the issue within the foreign political science and the following terms are used: “new right-wing parties”, “radical right / right-wing parties”, “anti-immigrant parties”, “populist right-wing parties” etc. The purpose of the article is to present the most common approaches to naming new European right-wing parties and justify the use of the term “extreme right-wing parties” in Ukrainian discourse.

**Keywords:** political party, political party family, the new right-wing parties, the radical right parties, extreme right parties.

**Грынская М. И.**, кандидат политических наук, доцент кафедры государственного управления, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), grymska.mi@ukr.net

#### Новые политические партии правого направления в Европе: к вопросу терминологии

Охарактеризованы основные подходы к терминологическому обозначению политических партий, которые появились во второй половине XX в. и идеологически находятся на правом краю политического спектра. Указано, что в зарубежной политологии не существует единого видения, и используются такие термины как “новые правые партии”, “радикальные правые партии / праворадикальные партии”, “анти-иммигрантские партии”, “популистские правые партии” и др. Целью статьи является представление наиболее распространенных подходов к терминологическому обозначению группы новых европейских партий правого толка и обоснование уместности употребления в украинском научном дискурсе понятия “крайне правые партии”.

**Ключевые слова:** политическая партия, семья политических партий, новые правые партии, радикальные правые / праворадикальные партии, крайне правые партии.

\* \* \*

УДК 341.17

**Ключник Р.М.**

викладач кафедри політології, соціології та гуманітарних наук, Дніпропетровський університет ім. Альфреда Нобеля (Україна, Дніпропетровськ), nobelpolis@yandex.ru

#### АСЕАН ТА МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ В АЗІЙСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКОМУ РЕГІОНІ

Розкрито основні особливості міжнародного співробітництва в рамках АСЕАН. Проаналізовано історичні передумови створення та подальшого розвитку Асоціації. Розглянуто основні виміри кооперації учасників АСЕАН: політичний, економічний, військовий, культурний. Значну увагу приділено узгодженню інтересів та механізму ведення переговорів. Проаналізовано основні напрями співробітництва Асоціації з іншими країнами регіону на прикладі АСЕАН+3. Доведено, що двостороння кооперація у сфері оборони є

*більш гучною і забезпечує більш широкий спектр можливостей, оскільки дає можливість будь-якому члену АСЕАН обрати тип, час і масштаб допомоги, який вона може надати. Розглядаються подальші перспективи інтеграційних процесів у рамках АСЕАН. У статті використано історичний, системний, структурно-функціональний, порівняльний та інші методи.*

**Ключові слова:** АСЕАН, Азійсько-Тихоокеанський регіон, міжнародні відносини, політична безпека, глобалізація.

Розпад біполярного світу призвів до зміни розстановки сил не лише у Європі, а й у Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Існуюча за часів Холодної війни система міжнародних відносин зумовила поділ країн на два табори та виокремлення низки країн, що послідовно проводили політику неприєднання. За таких умов проведення скоординованої політики у певному регіоні за участі низки держав дещо ускладнювалося. Глобалізація призвела до кардинальних політичних трансформацій, втім, завершення Холодної війни не стало точкою, що розділила розвиток Азійсько-Тихоокеанського регіону на до і після, втім, активізувалися інтеграційні процеси. Значну роль у заповненні політичного вакууму відіграла АСЕАН, створена ще у 1967 р. Аббревіатура ASEAN походить від англійської назви об'єднання: Association of Southeast Asian Nations (Асоціація держав Південно-Східної Азії). В українських джерелах зазвичай вживається кирилична аббревіатура АСЕАН.

Мета нашої статті – розкрити місце та роль Асоціації держав Південно-Східної Азії у системі міжнародних відносин в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

Дана проблематика ґрунтовно досліджена у працях зарубіжних та вітчизняних вчених. Так, японський професор Т. Содзі [4] розглядає співробітництво країн АСЕАН у сфері безпеки. Індонезійський вчений Г. Бенні та його малайзійський колега К. Абдулла [5] досліджують проблеми сприйняття Асоціації громадянами Індонезії на сучасному етапі. АСЕАН як фактор становлення нової системи міжнародних відносин у регіоні знаходиться у центрі уваги російських авторів С. Меньшикової [3], Л. Васильєва [7] та О. Мартинової [9]. Звертаючись до вітчизняних наукових розвідок, дослідження історичних передумов створення Асоціації знаходимо у Н. Городні [1]. Різні аспекти функціонування АСЕАН розглядають Н. Гаврилова та Т. Іванець [6], О. Ярошко [10] та інші автори. Водночас вітчизняна політична наука потребує комплексних політологічних досліджень механізмів функціонування транснаціональних об'єднань, у тому числі АСЕАН.

У глобалізованому світі XXI ст. Асоціація держав Південно-Східної Азії є потужною міждержавною організацією, співставною з такими потужними об'єднаннями, як Європейський Союз, НАФТА і МЕРКОСУР. Сьогодні АСЕАН охоплює десять країн регіону, а саме: Таїланд, Камбоджу, Лаос, М'янму, В'єтнам, Малайзію, Сінгапур, Бруней, Індонезію та Філіппіни. Ядром організації є п'ять засновників: Таїланд, Індонезія, Малайзія, Філіппіни, Сінгапур, що підписали договір про утворення організації 8 серпня 1967 р. у місті Бангкок ("Бангкокська декларація"). Усі перелічені країни, окрім Таїланду (колишній Сіам), тривалий час були колоніями європейських метрополій: Індонезія – Нідерландів; Малайя, Савак і Саравак (нинішня Малайзія), Сінгапур, Бруней і Бірма – Великої Британії; В'єтнам, Лаос і Камбоджа входили до складу

Французького Індокитаю; Філіппіни були підпорядковані США. Незалежність вони здобули лише після Другої світової війни [1, с.7]. Колоніальне минуле зумовило певну недовіру до можливих інтеграційних утворень, адже у перші роки національний інтерес полягав у збереженні територіальної цілісності й захисті державного суверенітету. Характерною рисою цього періоду стала двостороння конфронтація за лініями "Малайзія – Сінгапур", "Індонезія – Малайзія", "Малайзія – Філіппіни". Причина протистояння полягала у територіальних претензіях з боку кожної країни, а у випадку з Сінгапуром вирішувалось також питання суверенітету останнього. Так, уряд Філіппін не визнавав територіального суверенітету Малайзії над провінцією Сабах та сподівався схилити малайзійський уряд до компромісу за підтримки США. У той же час малайзійсько-індонезійська конфронтація на острові Калімантан тривала понад 9 років. Індонезійський уряд, очолюваний генералом Сукарно, з недовірою поставився до новоутвореного королівства, стверджуючи, що Малайзія становить небезпеку для територіальної цілісності Індонезії. Сукарно та тодішній прем'єр-міністр Малайзії А. Тунку мали полярні погляди на перспективи подальшого розвитку регіону. Сукарно виступав за цілковитий нейтралітет у радянсько-американському протистоянні та негативно сприймав будь-які дії колишніх метрополій в азійському субрегіоні. Зі свого боку, голова малайзійського уряду не розглядав Велику Британію як неминучу загрозу та підтримував розвиток двосторонніх відносин з колишньою метрополією. Двостороння конфронтація посилювалася ще й тим, що індонезійський уряд сприймав Малайзію як потенційного лідера в Південно-Східній Азії. Нарешті, конфлікт між Малайзією та Сінгапуром було успішно вирішено шляхом надання острівному місту незалежності у 1965 р., і протягом наступних десятиліть країна практично з нуля побудувала економічну, військову, освітню системи [2, с.230].

Незважаючи на складну передісторію створення регіонального інтеграційного утворення, основними цілями АСЕАН, проголошеними у Бангкокській декларації 1967 р., стали:

- прискорення економічного, соціального і культурного розвитку держав-членів на основі співробітництва і взаємодопомоги;
- сприяння встановленню миру і стабільності у регіоні на основі дотримання принципів справедливості і законності і виконання норм Статуту ООН;
- підтримка взаємовигідного співробітництва з іншими міжнародними організаціями [3, с.102].

У 1977 р. між членами Асоціації було підписано базову Угоду про преференційну торгівлю. У даній угоді передбачалося розширення тарифних преференцій, поступовий відхід між нетарифних обмежень у торгівлі, укладання довготермінових контрактів стосовно імпорту товарів, на які розповсюджувалися преференції, надання фінансових пільг шляхом зниження відсоткових ставок. Також було встановлено Правила походження товарів, відповідно до яких торговельні преференції поширювалися на товари, які не менш ніж на 60% були вироблені на території АСЕАН. На початку 1990-х рр. взаємні



тарифні преференції охоплювали понад 12 тисяч найменувань товарів.

На четвертому саміті АСЕАН у Сінгапурі у січні 1992 р. було ухвалено рішення про створення зони вільної торгівлі, метою якої було стимулювання зростання рівня взаємної торгівлі. Протягом наступних 15 років було заплановано скорочення митних платежів на широкий асортимент товарів до рівня 0–5%. У 2000–х рр. країни АСЕАН продовжили поглиблення торговельно-економічних зв'язків уже за межами Асоціації. Лідером за кількістю таких угод є Сінгапур, який уклав угоди про вільну торгівлю з США, Японією, Австралією, Південною Кореєю і Панамою, а також Європейською асоціацією вільної торгівлі. Крім того він є членом часткових зон вільної торгівлі з Китаєм, Індією та Йорданією, а також Транстихоокеанського стратегічного економічного партнерства.

Після краху соціалістичного табору колишні прорадянські держави почали долучатися до інтеграційних процесів у регіоні. Першим до АСЕАН вступив В'єтнам у 1995 р., пізніше – Лаос, М'янма та Камбоджа. Це засвідчило остаточний відхід від позиціонування АСЕАН як антикомуністичної, але водночас не проамериканської організації [4, с.18–19]. На межі століть політична кооперація в рамках АСЕАН зіштовхнулася з низкою внутрішніх та зовнішніх викликів, серед яких основними були азійська економічна криза 1997 р. та посилення терористичної активності після 2001 р. (організації “Абу Сайяф” на Філіппінах та “ДжамааІсламія” в Індонезії, пов'язані з “Аль-Каїдою”). Слід зазначити, що лише 37% індонезійців вважають діяльність АСЕАН успішною [5, с.49]. Таку тенденцію можна порівняти з євроскептицизмом у країнах Західної Європи.

З метою забезпечення співробітництва за межами Асоціації, держави-учасниці ведуть активну роботу в рамках групи АСЕАН+3, до якої, окрім десяти членів (Бруней, В'єтнам, Індонезія, Камбоджа, Лаос, Малайзія, М'янма, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни), входять Китай, Республіка Корея та Японія. У квітні 2008 р. АСЕАН та Японія завершили підписання угоди про економічне партнерство. Угода носила всеосяжний характер та являла собою механізм, що має сприяти подальшому просуванню лібералізації торгівлі товарами та послугами, а також встановлювати режим інвестицій. Зміст цієї угоди виходить за рамки того, що було вже передбачено двосторонніми угодами про економічне партнерство Японії з окремими країнами АСЕАН. У ній були визначені наступні принципи, яких не було в серії двосторонніх домовленостей:

- головний напрямок на лібералізацію торгівлі, полегшення і розвиток економічного співробітництва;
- диференційоване ставлення до країн-учасниць, особливо до нових членів АСЕАН, щодо яких передбачається більш гнучкий підхід;
- визнання пільгових умов СОТ щодо економічно менш розвинених країн;
- гнучкість стосовно найбільш “чутливих” секторів економіки Японії та країн АСЕАН;
- надання технічної допомоги та підвищення можливостей [6, с.667].

Згадана угода сприяла зміцненню економічних зв'язків між АСЕАН і Японією і створила більш великі

й ефективні ринки з більш широкими можливостями в цьому регіоні. Подібні договори були підписані АСЕАН і з іншими партнерами по АСЕАН+3 (Китаєм та Південною Кореєю), однак лише договір з Японією поширюється і на інвестиції. Спеціальний розділ цієї Угоди був присвячений співробітництву в галузі енергетики та навколишнього середовища, інформаційних технологій, розвитку трудових ресурсів, малих і середніх підприємств, туризму, транспорту та логістики. За наполяганням японців до Угоди було включено розділ про захист інтелектуальної власності [7, с.223].

У 2005 р. було започатковано щорічний Східноазійський саміт, у роботі якого, окрім 10 членів АСЕАН, беруть участь США, Китай, Японія, Республіка Корея, Індія, Росія, Австралія і Нова Зеландія. Країни-учасниці координують свої дії, зокрема, у питаннях фінансів, енергетики, освіти, охорони здоров'я, ліквідації руйнівних наслідків стихійних лих. Так, на саміті 2014 р. у Найп'ідо (М'янма) обговорювалася проблема боротьби з лихоманкою Ебола, що призвела до смерті кількох тисяч людей по всьому світу. При цьому країни-учасниці не розглядають можливості створення організації на кшталт ОБСЄ, оскільки така інституція завдасть вирішувати суперечки традиційним для цього регіону шляхом консультацій та діалогу (так званім шляхом АСЕАН).

Протягом останніх років низка членів АСЕАН розробили мережу неформальних двосторонніх зв'язків у сфері оборони, що часто описується як павутина оборони АСЕАН. Зміцнення цієї форми співпраці, на думку частини лідерів даних країн, є важливішим, ніж багатостороннє військове співробітництво. Двостороння кооперація у сфері оборони є більш гнучкою і забезпечує більш широкий спектр можливостей; вона дає можливість будь-якому члену АСЕАН обрати тип, час і масштаб допомоги, який вона може надати. Питання національної незалежності і суверенітету не залежить від рішень партнерів по співтовариству. Спільне використання військових ресурсів в рамках АСЕАН стрімко зростає: спільні військові навчання вже стали звичною практикою. Особлива увага в останні роки приділяється повітряним та морським операціям. Наприклад, повітряні сили Таїланду та Сінгапуру проводять спільні навчання на Філіппінах [8, с.43–44].

В основі діяльності організації лежить специфічний метод АСЕАН, який може вважатися гарантією успіху і стабільності. Політико-етичні норми міжнародної взаємодії у рамках Асоціації будуються на індонезійських концепціях діалогу (“мушафарах”) та консенсусу (“муфакат”). Це зумовлює переважання неформального стилю ведення переговорів, значну роль особистих контактів політичних лідерів, принцип невтручання у внутрішні справи країн. Важливою рисою є й те, що в азійських країнах традиційно велике значення надається власне процесу переговорів, при цьому не ставиться за мету негайне досягнення результату [9, с.149].

В АСЕАН, окрім економічної інтеграції та безпекових питань, багато уваги приділяють і культурній складовій співпраці. Сферою культурного

співробітництва країн АСЕАН опікується Комітет з питань культури та інформації (Committee on Culture and Information), що керується порадами Національних комітетів з питань культури та інформації. Культурні проекти АСЕАН фінансуються Культурним фондом АСЕАН та за рахунок коштів країн-партнерів АСЕАН по діалогу. Починаючи із 1978 року, під егідою КОКІ втілено понад 300 культурно-інформаційних проектів [10, с. 64]. У Комітеті розробляють плани дій у сфері культури та інформації.

Таким чином, на початку 2010-х рр. в Азійсько-Тихоокеанському регіоні за безпосередньої участі АСЕАН сформована нова міжнародна архітектура, у центрі якої знаходиться Асоціація. Вона включає майданчики як для політичного, так і для економічного діалогу. Незважаючи на те, що наразі саме торговельно-економічний розвиток є інтенсивнішим, в останні роки цей розрив скорочується: політична взаємодія поступово переходить на якісно новий рівень, що проявляється, зокрема, у порушенні актуальних проблем у сфері безпеки. Що ж стосується перспектив розвитку АСЕАН, то на 31 грудня 2015 р. анонсовано створення єдиного економічного співтовариства, а отже, економічна співпраця між країнами АСЕАН на сучасному етапі не тільки динамічно розвивається, але й поступово виходить на новий рівень. Перспективами подальших досліджень полягають у ґрунтовному та всебічному вивченні закономірностей відносин між Україною та державами, що входять до АСЕАН.

#### Список використаних джерел

1. Городня Н. АСЕАН: створення й етапи розвитку [Текст] / Н. Городня // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія "Історія". – 2010. – Вип. 102. – С. 7–10.
2. Алишев Т.Б. Опыт Сингапура: создание образовательной системы мирового уровня [Текст] / Т.Б. Алишев, А.Х. Гильмутдинов // Вопросы образования. – 2010. – №4. – С. 227–246.
3. Меньшикова С.М. Роль АСЕАН в становлении региональной архитектуры в АТР [Текст] / С.М. Меньшикова // Вестник МГИМО Университета. – 2012. – №4. – С. 101–108.
4. Shoji T. ASEAN Security Community: An Initiative for Peace and Stability [Text] / T. Shoji // NIDS Security Reports. – 2008. – №4. – P. 17–34.
5. Benny G. Indonesian Perceptions and Attitudes toward the ASEAN Community [Text] / G. Benny, K. Abdullah // Journal of Current Southeast Asian Affairs. – 2011. 6. Гаврилова Н.В. Співпраця Японії та АСЕАН як складова економічної безпеки Південно-Східної Азії [Текст] / Н.В. Гаврилова, Т.М. Іванець // Гілея. – 2012. – Вип. 57. – С. 666–669.
7. Васильев Л. АСЕАН в начале XXI века. Актуальные проблемы и перспективы [Текст] / Л. Васильев. – М. : ИД ФОРУМ, 2010. – 368 с.
8. Sokolsky R. The Role of Southeast Asia in U.S. Strategy Toward China [Text] / R. Sokolsky, A. Rabasa, R. Neu. – Santa Monica: RAND, 2000. – 112 p.
9. Мартынова Е.С. АТЭС vs АСЕАН: генезис, эволюция, перспективы развития [Текст] / Е.С. Мартынова // Вестник международных организаций. – 2012. – №2(37). – С. 145–162.
10. Ярошко О. Засади співробітництва України у сфері культури з країнами Південно-Східної Азії [Текст] / О. Ярошко // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2008. – Вип. 45. – С. 61–70.

#### References

1. Horodnia N. ASEAN: stvorennia y etapy rosvytku [Text] / N. Horodnia // Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya "Istoriia". – 2010. – Vyp. 102. – S. 7–10.
2. Alishev T.B. Opyt Singapura: sozdanie obrazovatelnoy sistemy mirovogo urovnia. [Text] / T.B. Alishev, Gilmutdinov A.X. // Voprosy obrazovaniia. – 2010. – №4. – S. 227–246.
3. Menshikova S.M. Rol ASEAN v stanovlenii regionalnoy architektury v ATR [Text] / S.M. Menshikova // Vestnik MGIMO

Universiteta. – 2012. – №4. – S. 101–108.

4. Shoji T. ASEAN Security Community: An Initiative for Peace and Stability [Text] / T. Shoji // NIDS Security Reports. – 2008. – №4. – P. 17–34.

5. Benny G. Indonesian Perceptions and Attitudes toward the ASEAN Community [Text] / G. Benny, K. Abdullah // Journal of Current Southeast Asian Affairs. – 2011. – Vol. 1. – P. 39–67.

6. Havrylova N.V. Spivpratsia Yaponii ta ASEAN yak skladova ekonomichnoi bezpeky Pivdenno-Skhidnoi Azii [Text] / N.V. Havrylova, T.M. Ivanets // Gileya. – 2012. – Vyp. 57. – S. 666–669.

7. Vasilyev L. ASEAN v nachale XXI veka. Aktualnye problemy i perspektivy [Text] / L. Vasilyev. – M. : ID FORUM, 2010. – 368 s.

8. Sokolsky R. The Role of Southeast Asia in U.S. Strategy Toward China [Text] / R. Sokolsky, A. Rabasa, R. Neu. – Santa Monica: RAND, 2000. – 112 p.

9. Martynova E.S. ATES vs ASEAN: genesis, evolutsia, perspektivy razvitiya [Text] / E.S. Martynova // Vestnik mezhdunarodnykh organizatsiy. – 2012. – №2(37). – S. 145–162.

10. Yaroshko O. Zasady spivrobitnytstva Ukrainy u sferi kultury z kraynamy Pivdenno-Skhidnoi Azii [Text] / O. Yaroshko // Visnyk Lvivskogo universytetu. Seriya filologichna. – 2008. – Vyp. 45. – S. 61–70.

*Kliuchnyk R.M., lecturer of Department of political science, sociology and humanities, Alfred Nobel University (Ukraine, Dnepropetrovsk), nobelpolis@yandex.ru*

#### ASEAN and international cooperation in Asia-Pacific

*The distinguishing features of international cooperation within the frames of ASEAN are considered. Historical backgrounds of creation and further development of the Association are analyzed. The main dimensions of ASEAN members (political, economic, military, cultural) cooperation are considered. Essential attention to consequence of interests and mechanism of negotiations is paid. Main directions of cooperation of the Association with other countries are analyzed using the example of ASEAN+3. It is underlined that bilateral cooperation in military sphere is more flexible because each member of ASEAN can choose the type, time and amount of help it is able to provide. Further perspectives of integration within ASEAN are considered. Historical, system, functional, comparative and other methods are used.*

**Keywords:** ASEAN, Asia-Pacific, international relations, political security, globalization.

*Ключник Р. М., преподаватель кафедры политологии, социологии и гуманитарных наук, Днепропетровский университет им. Альфреда Нобеля (Украина, Днепропетровск), nobelpolis@yandex.ru*

#### АСЕАН і міжнародне співробітництво в Азійсько-Тихоокеанському регіоні

*Раскрыты основные особенности международного сотрудничества в рамках АСЕАН. Проанализированы исторические предпосылки создания и дальнейшего развития Ассоциации. Рассмотрены основные измерения кооперации участников АСЕАН: политическое, экономическое, военное, культурное. Значительное внимание уделено согласованию интересов и механизму ведения переговоров. Проанализированы основные направления сотрудничества Ассоциации с другими странами региона на примере АСЕАН+3. Доказано, что двусторонняя кооперация в сфере обороны является более гибкой и обеспечивает более широкий спектр возможностей, т.к. предоставляет возможность каждому члену АСЕАН выбрать тип, время и масштаб помощи, которые он может предоставить. Рассматриваются дальнейшие перспективы интеграционных процессов в рамках АСЕАН. В статье использованы исторический, системный, структурно-функциональный, сравнительный и другие методы.*

**Ключевые слова:** АСЕАН, Азиатско-Тихоокеанский регион, международные отношения, политическая безопасность, глобализация.

\* \* \*

УДК 325.81:316.346.2(1-4)

**Олійник Н. Ю.**

кандидат політичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін, Львівський інститут банківської справи Університету банківської справи Національного банку України (Україна, Львів), olnata@ukr.net

#### ФЕМІНІСТИЧНІ ТЕОРІЇ ЯК ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ЖІНОК: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

*Стаття присвячена формуванню методологічного інструментарію для дослідження громадсько-політичної активності жінок на основі*

Збірник наукових праць "Гілея: науковий вісник"

феміністичної політичної теорії. Для досягнення мети в роботі поєднано методологію традиційного політичного аналізу, феміністичний та гендерний підхід. Показано розвиток підходів до дослідження жіночої політичної участі від теоретичних концепцій та емпіричних досліджень, які виключали жінок з кола політичних суб'єктів і приписували їм аполітичність до досліджень жінок як суб'єктів політичного процесу в рамках традиційних схем політичного аналізу. Основну увагу приділено реконструкції теоретичних схем і визначення класичної політичної науки і дослідженню жінок в політиці із застосуванням ідеологічних та методологічних засад фемінізму. Феміністична політична теорія визнана як перспективна у поєднанні із традиційним політичним аналізом для подальшого дослідження громадсько-політичної активності жінок.

**Ключові слова:** громадсько-політична активність, жінки, фемінізм, феміністична політична теорія.

В сучасній Україні усе більш вагомим стає політичний активізм, до політичного процесу долучаються різні учасники, у тому числі і жінки. Відтак нові суб'єкти політичного життя формують переконання і цінності на основі власного соціального досвіду та отримують можливість висловлення своєї точки зору, через виконання набутих політичних ролей, а це потребує наукового осмислення. Для дослідження громадсько-політичної активності жінок необхідне формування особливого методологічного інструментарію, що дало би можливість переосмислити і розширити традиційні поняття політичної науки для охоплення суб'єктивного досвіду поряд із публічною, політичною діяльністю, а для цього варто поєднати методологію традиційного політичного аналізу, феміністичні теорії та гендерний підхід.

Метою даної статті є огляд феміністичних теорій для формування теоретико-методологічних засад дослідження громадсько-політичної активності жінок.

До середини 1960-х рр., як зазначає Макс Лернер, "в США та інших розвинених країнах в становищі і способі життя жінок відбулося п'ять змін, настільки кардинальних, що їх часом характеризують як революції. За суффражистською революцією відбулася сексуальна, за нею – революція поведінки, потім кухонна революція і, нарешті, революція на робочих місцях, що змінила характер робочої сили, а також роль жінки в економіці" [5, с. 80]. Ці зміни зумовили потужний жіночий рух, який увійшов в історію під назвою "другої хвилі фемінізму". Внаслідок цього почалося цілеспрямоване осмислення політичної участі жінок в рамках політичної науки, теоретичною базою якого стала філософія та ідеологія фемінізму як соціально-політична теорія, що виступає за рівноправ'я чоловіків та жінок у всіх сферах суспільного життя, соціальну гармонію статей, визнання рівних можливостей та ваги статей в розвитку цивілізації, переборення патріархальних стереотипів свідомості [2, с. 55]. Активне формування теорії фемінізму призвело до інституціоналізації в університетах США, а пізніше Європи міждисциплінарних програм жіночих студій та зініціювало в рамках політичної науки дослідження теми "жінки та політика" [12, с. 462–464]. За останню чверть XX ст. феміністична політична теорія пройшла шлях розвитку від осмислення досвіду жіночої політичної участі і критики класичної політології до формування власних концепцій політики З. Ейзенштейн, Дж. Ельштайн, С. Керол, Дж. Кірпатрік, Дж. Ландес, П. Норіс, С. Окін, С. Пейтман, В. Рендел, В. Сапіро, Дж. Скот, Е. Філіпс та ін., що зробило її однією з найбільш популярних та перспективних течій в розвитку політичної теорії.

Феміністична політична теорія є перспективною, тому що дає можливість під іншим кутом зору побачити проблеми, які досліджуються. Як зазначає Дж. Тікнер, "знання, засноване на життєвій позиції жінок, особливо там, де вони маргіналізовані, призводить до більшої об'єктивності не тільки тому, що розширює базу, від якої відбувається пізнання, але і тому що через перспективи "аутсайдерів" та маргіналів можуть бути виявлені аспекти реальності, які приховані більш ортодоксальними підходами до формування знання" [7, с. 326].

В сучасній західній політичній науці напрацьовано широку теоретичну базу щодо дослідження проблем політичної участі громадян, а аналіз досліджень західних авторів свідчить і про певний інтерес до проблем політичної активності жінок. Так, у творах М. Дюверже [15], Р. Даля [14], Г. Алмонда і С. Верби [13] охарактеризовано політичну участь жінок як консервативну, несамостійну, яка залежить від впливу ідеологічних переконань голови сім'ї, вважалось, що жінки "персоналізують" політику, звертаючи увагу на особистості, а не на обговорювані питання. М. Дюверже зазначав, що жінки у порівнянні із чоловіками не цікавляться політикою, тому їх участь у виборах характеризується як пасивна: "ні чисельність, ні зміст жіночої політичної участі не є вагомим, ніж чоловічої" [15, с. 125].

Однією із поширених традиційних течій, яка пояснювала роль статей у сім'ї та суспільстві була течія функціоналізму представлена у спільній монографії Т. Парсонса і Р. Бейлза "Сім'я, соціалізація і процес взаємодії" [18]. Відповідно до їх поглядів, жінка виконує експресивну роль в соціальній системі, а чоловік – інструментальну. Експресивна роль полягає у встановленні гармонії та внутрішнього емоційного мікроклімату сім'ї, інструментальна – пов'язана із стратегічними завданнями і спрямована на забезпечення зв'язків сім'ї з іншими соціальними інститутами.

Таким чином, до 1970-х рр. пояснення політичної поведінки жінок засновувалось на концепції, яку Джін Б. Елштайн визначає як "громадський чоловік/приватна жінка" і, яка була поширена в західній політичній думці ще із часів античності [1]. За цією концепцією прерогативою чоловіка вважалась громадська сфера, зокрема політика, а реалізація жінки обмежувалась виключно приватною сферою сім'ї, в якій усе таки панував чоловік, зокрема як домінуючий політичний представник. Вважалось, що жінки не володіють якостями необхідними для активної участі у вирішенні громадських справ і в управлінні державою. Внаслідок цього низький рівень політичної участі і інтересу до політики у жінок не вважалися проблемою наукового дослідження. Дана проблема стала предметом наукового аналізу політичної науки тільки після появи теорії фемінізму.

Починаючи з 1970-х рр. дослідники прагнули розв'язати уявлення про аполітичність жінок і ідею про те, що роль жінок і чоловіків в суспільстві зумовлена природою, і тому незмінна. Вчені використовували для цього існуючі дисциплінарні, іноді і міждисциплінарні підходи для вивчення як особистостей жінок у працях авторитетних теоретиків політичної науки, так і для опису політичної поведінки жінок. Дослідники

намагалися зробити жінок–політиків помітними не лише як окремих особистостей, але і як організовану, колективну політичну силу. Дослідження 1970–х і 1980–х років показали, що жінки в такою ж мірою, як і чоловіки, схильні до політичної діяльності. До того ж в тій мірі, в якій змінювалася соціалізація жінок, можливості та доступні їм ролі, в тій же мірі змінювалася їх політична поведінка. Також було виявлено, що зростання освіченості веде до зростання участі жінок у політичному житті і до більш високого рівня політичного інтересу. З'ясувалося, що робота поза домом також сприяє залученню жінок у традиційні форми політичної активності. Працюючі жінки політично активні в тій же мірі, що і чоловіки, а ті з них, хто повністю зайняті домашньою роботою, значно менше схильні брати участь в політичній діяльності. Нарешті, дослідження показали, що наявність дітей має зворотній вплив на політичну активність жінок. Отже, було зроблено висновок, що ті незначні існуючі відмінності між чоловіками і жінками в політичних орієнтаціях та в участі цілком можуть зникнути в міру зміни рольових функцій жінок та їх соціалізації в цих ролях [3, с. 67].

В дослідженнях 1980–х рр. щодо політичних еліт, зокрема щодо проблеми малої кількості жінок серед державних посадовців багато дослідників перестали досліджувати, як соціалізація і гендерні ролі утримували жінок від прагнення бути схожими на “політичних чоловіків”, які займають виборні державні посади. Замість цього вони повністю переключилися на функціонування самої політичної системи, як чинника, що пояснює нечисленність жінок серед державних посадовців. Ці дослідники показали, що здатність посадовців тривалий час зберігати свої місця і відсутність вільних місць, які жінки могли б отримати в результаті виборів, є для них основними перешкодами в США та інших країнах. Виявилось, що електоральні системи також дуже важливі. Порівняльні дослідження показали, що представництво жінок у національних законодавчих органах вище в країнах з пропорційним представництвом, особливо там, де застосовуються партійні списки, ніж в державах, де депутати обираються на основі мажоритарного принципу. Доведено, що встановлення та застосування квот для жінок у партійних списках кандидатів на виборах в деяких європейських політичних партіях ще більше підвищило рівень представленості жінок в цих державах [3, с. 68].

Феміністська політична теорія сформувала нові підходи у політичній науці, які є сутнісними аргументами для відстоювання вимоги збільшення числа жінок на усіх рівнях прийняття рішень.

Так, у 1980–ті рр. була запропонована *концепція набуття / усвідомлення сили*, (empowerment), були опубліковані численні книги і статті, що дають феміністську інтерпретацію політики набуття / усвідомлення сили. Серед них роботи Дж. Батлер, Д. Кул, К. Пейтман, Дж. Ринг, К. Санстейн, Дж. Скотт, М. Шенлі та інших авторів. Чоловіки, на думку цих авторів, сприймають владу, як владу над (powerover), як можливість впливати чи домінувати, в той час як жінки уявляють її як набуття/усвідомлення сили для (empowermentto). Термін empowerment

використовується ними для опису влади, уповноважує для, на відміну від влади над ким–небудь. Тому феміністи акцентують увагу на різниці між терміном empowerment, який включає стратегію переконання та інші форми непримусового впливу, і терміном authority (влада). Феміністська політична теорія також наполягає на тому, що жінки і визначають владу, і користуються нею інакше, ніж чоловіки. Наслідком цього є розуміння влади не як “влади над іншими”, або влади у вигляді домінування, але розуміння влади як “повноваження до”, або як “компетенції”. Сама ж влада в руках жінок бачиться більш кооперативною і менш конфліктною, ніж в руках чоловіків [8, с. 94–95].

Дослідники феміністичної орієнтації прагнуть політизувати інтереси приватної сфери, яка в традиційній філософії вважається прерогативою жінок, для того щоби добитися визнання цінності фемінності та жіночого соціального досвіду в політиці. Найбільш повно це втілено в *концепціях матерналізму* запропонованих К. Гилліган, Дж. Елштайн, С. Раддік, Н. Чодороу та іншими. Вони пропонують розуміти політику з позицій повсякденного досвіду, в якому знаходять вияв “непомітні і незначні” для публічної політичної “чоловічої” сфери ролі жінок, які виховують дітей. Тобто політика з врахуванням інтересів і досвіду жінок, який формується в процесі виконання, за висловом Т. Парсона, “експресивних” ролей, постає не у формі функціонування абстрактних державних інституцій, а наповнюється конкретним вмістом людських зв'язків. В поняття “материнство” дослідники вкладають не тільки фізіологічне значення, а в більшій мірі “соціальне” в “розумінні соціальної діяльності щодо відтворення членів спільноти, яка вимагає емпатії з дитиною. Ця діяльність має однією із свої цілей таке засвоєння новим поколінням цінностей і установок суспільства, при яких сама їх організація, а також позиція в ньому індивіда будуть вважатися “природними” і не виявляться піддані сумніву” [10, с. 30]. Іншими словами, досвід “соціального” материнства в умовах суспільного життя може стати для політики джерелом нових стратегій, адже він спрямований на збалансування позицій кожного члена сім'ї, а сучасна політика цього дуже потребує. Представники концепцій матерналізму не лише політизують соціальний початок, а й обґрунтовують необхідність контролю жінок за проблемами соціальної політики, як зазначає В. Сапіро, “ототожнення жінок, а не чоловіків з цінностями виховання означає те, що той, хто контролює суспільну політику, надто віддалені від інтересів дітей, і вважає їх, як і багато інших “жіночих питань”, справами приватного характеру, не співвідносними із діями уряду” [21, с. 148].

Дж. Елштайн акцентує увагу на тому, що часто сімейні цінності і прихильності в критичні для держави часи використовуються для впливу на громадян: “зображення дій завжди типові – це жінка–мати, яка закликає захищати країну” [16, с. 192], тому парадоксальним є те, що в мирний час, тоді коли соціальні цінності виходять на перший план, інтересами і громадянськими позиціями жінок часто нехтують.

Дослідники також стверджують, що досвід жінок і особливо материнський досвід створюють основу для

політичного опору авторитарним режимам і для боротьби за мир в демократичних країнах, вони наполягають на тому, що роль жінки в підтримці життя – життєво важлива модель громадянської участі, що сприяє “залученості себе та інших”. Ось як С. Раддік характеризує опір матерів Аргентини (Madrés of Argentina): “Через свій протест ці жінки реалізують традиційні очікування жіночності і в той же час порушують їх ... Жінки, які виносять на площі поліцейської держави фотографії своїх коханих, як і жінки, які кидають на колочий дріт військових баз подушки, іграшки та інші артефакти своїх уподобань, переводять символи материнства на мову політичних виступів. Та, що охороняє любов, своєрідність зв’язку, дає обіцянку народження і непохитність надії, неблаганну цінність крихкого тілесного буття – ці кліше материнського праці використані на публіці ... Вони говорять “жіночою мовою” вірності, любові і свавілля, але вони говорять з громадянським гнівом, в громадському місці і так, як ніколи не припускали” [20, с.225].

Численні аргументи щодо необхідності збільшення жіночого представництва в структурах влади містить також *теорія представництва*, що ставить в основу принцип “природної справедливості” (або “символічного рівності”). За висловом С. Керолл, “більше представництво жінок розглядається як демократичне право, а відсутність активної участі жінок бачиться як індикатор того, що демократична система працює несправно” [8, с. 84]. За цією логікою, законодавчий орган може функціонувати демократично тільки в тому випадку, якщо він діє як громадський форум для вираження усіх точок зору, відображаючи інтереси усіх існуючих груп у суспільстві. Інша дослідниця, Г. Піткін виділила два типи політичного представництва: дескриптивне і субстанціональне [19, с. 89–91]. Для субстанціонального типу важливо, “хто” є виразником інтересів, для дескриптивного – “що” представники висловлюють чи роблять. З одного боку, дескриптивне представництво засноване на принципі наявності у представника характеристик або рис, спільних із виборцями. Відповідно, тільки жінки можуть виражати інтереси жінок. З іншого боку, субстанціональне представництво припускає, що політика і виборця об’єднують спільні ідеї та погляди, які цей політик береться висловлювати. З цих позицій чоловік може бути виразником “жіночих” інтересів, якщо він дотримується тих же поглядів, що і жіночий електорат.

У той же час у сучасній феміністській політичній теорії акцентується увага на тому, що, з одного боку, лобювання жіночих інтересів не може обійтися без звернення до загального “жіночого інтересу”, а, з іншого боку, жінки виявляють не тільки спільність життєвого досвіду, але і його несхожість у представниць різних соціальних, релігійних та етнічних, вікових груп, і як наслідок – різні політичні пріоритети і “жіночі інтереси”.

Для аналізу взаємин жінок зі світом політики феміністськими авторами в 1970-і рр. були запропонована концепція *маргінальності*. На думку Віоли Клейн, яка висунула цю концепцію, людина одночасно живе в “двох різних світах”, “двох

культурних системах”, одна з яких відповідно до стандартів, які переважають у суспільстві розглядається як “вища щодо іншої”. У цьому сенсі і жінок–політиків також оцінюють за двома шкалами, виходячи з їх одночасної відповідності двом стандартам – жіночості і політики, причому останній є вищим щодо першого і для того щоби відповідати йому потрібно знівелювати деякі норми традиційної жіночої ролі [8, с. 100–101]. Як зазначає Майкл Женовезе політично активна жінка “повинна прийти до усвідомлення себе як особистості ..., яка розв’язує ... суперечність між переконанням у власній політичній ефективності ... і суспільним уявленням про те, що ніяка жінка не може досягти достатнього (для політика) рівня компетентності” [22, с. 5]. Таким чином, жінки, намагаючись відповідати обом стандартам одночасно, виконують подвійну роботу, і в результаті так мало жінок досягає політичних вершин.

В цьому контексті для нашого дослідження також актуальною є концепція “символічного представництва”, яка дає можливість аналізу місця жінок в політиці, і дає можливість пояснити, чому окремі жінки досягнувши політичного олімпу, не прагнуть підтримувати інших жінок чи жіночі інтереси. Як зазначає М. Кімел, наділені символічним представництвом (tokenism) – це люди, які, не зважаючи на отриманий доступ до певної структури, значно відрізняються від переважної більшості членів цієї структури. Але посідачі символічного представництва – не просто члени меншини: їх приймають не всупереч їхньому статусу меншини, але завдяки йому. Як правило, наділені символічним представництвом стають навіть більшими прибічниками організаційних норм даної структури, ніж представники більшості. На думку дослідників, символічне представництво веде до зміцнення бар’єрів між групами, ніж до їхнього руйнування, тому що різниця між наділеним символічним представництвом і більшістю увиразнюється, стаючи єдиною відмінністю. Тому, до наділених символічним представництвом нерідко ставлять як до представників своєї категорії, тобто як до символів, а не як до індивідів [4, с. 291–292]. У зв’язку із цим мала кількість жінок на високих політичних посадах у середовищі чоловіків, як правило, слабо відображається на політичних пріоритетах і не гарантує, що відбудуться політичні зміни. Як стверджує Дж. Бистиденскі, “в таких умовах жінки досягають суспільних посад або тому, що вони діють як чоловіки–політики, або вони отримують мало підтримки серед своїх колег – чоловіків, якщо вони стараються висловити погляди, які відображають жіночі інтереси. Але, як тільки жінки в таких інститутах досягають суттєвої пропорції, вони починають справляти вплив на політичний процес” [9, с. 33–34]. За рекомендаціями ООН, “критичний 30–відсотковий поріг повинен розглядатися як мінімальна частка посад директивного характеру, займаних жінками на національному рівні ... 30–відсотковий поріг може розглядатися в якості мінімальної мети, а не кінцевої завдання. Однак досягнення цього порогу додасть потужний імпульс боротьбі за досягнення повної рівності” [17, с.9]. Проте, лише кількісного збільшення жіночого представництва не достатньо, жінки повинні чітко усвідомлювати свої інтереси і заявляти про свої потреби.

Отже, однією з перспективних течій в розвитку політичної науки щодо дослідження громадсько-політичної активності жінок є феміністична політична теорія, яка за останню чверть ХХ ст. пройшла шлях розвитку від осмислення досвіду жіночої політичної участі і критики класичної політології до формування власних концепцій політики. Феміністська політична теорія сформувала нові підходи у політичній науці щодо громадсько-політичної активності жінок: концепція набуття/усвідомлення сили, концепції матерналізму, теорія представництва, концепція маргінальності, концепція “символічного представництва”, концепція потрійної соціальної ролі жінок, які переосмислюють і розширюють традиційні поняття політичної науки для охоплення суб’єктивного досвіду поряд із публічною, політичною діяльністю. Таким чином, фемінізм став важливим ідеологічним і організаційним підґрунтям руху за рівність прав та можливостей жінок у суспільстві. Також використання методологічного інструментарію феміністичної політичної теорії у поєднанні із традиційним політичним аналізом при дослідженні громадсько-політичної активності жінок дасть більш цілісну картину реалізації ними їх прав та можливостей в українському суспільстві, поглибить уявлення про місце та роль жінок у громадсько-політичному житті України.

#### Список використаних джерел

1. Елштайн Дж.Б. Громадський чоловік, приватна жінка. Жінки у соціальній і політичній думці / Дж. Б. Елштайн. – К.: Видавн. дім “Альтернативи”, 2002. – 344 с.
2. Зуйкова Е.М. Феминология и гендерная политика: учебник / Е. М. Зуйкова, Р. И. Ерусланова. – М.: Издат.-торговая корпорация “Дашков и Ко”, 2007. – 300 с.
3. Кэрролл С.Дж. Феминистские вызовы политической науке / С.Дж. Кэрролл, Л.М. Зерилли // *Общественные науки и современность*. – 2001. – №6. – С.61–81.
4. Киммел М.С. Гендерование суспільство / М. С. Киммел; пер. з англ. – К.: Сфера, 2003. – 490 с.
5. Лернер М. Развитие цивилизации в Америке. Образ жизни и мысли в Соединенных Штатах сегодня: в 2 т.: пер. с англ. / Макс Лернер. – М.: Радуга, 1992. – Т.2. – 575 с.
6. Мангейм Дж.Б. Политология. Методы исследования: пер. с англ. / Дж. Б. Мангейм, Р.К. Рич; предисл. А. К. Соколова. – М.: Изд-во “Весь Мир”, 1997. – 544 с.
7. Тикнер Дж. Э. Мировая политика с гендерных позиций: пробл. и подходы эпохи, наступившей после “холодной войны”: пер. с англ. / Дж. Энн Тикнер // под ред. Д. И. Польшанного. – М.: Культурная революция, 2006. – 336 с.
8. Чикалова И. Гендерная проблематика в политической теории / И. Чикалова // Введение в гендерные исследования: уч. пособ. Ч. I / под ред. И. А. Жеребкиной. – Х.: ХЦГИ, 2001; СПб.: Алтейя, 2001. – С.80–107.
9. Чикалова И. Партии и власть в США и Великобритании: Гендерная политика в 1970–1990-е годы / И. Чикалова. – Минск: Тесеј, 2000. – 288 с.
10. Чодороу Н. Воспроизводство материнства: психоанализ и социология пола / Н. Чодороу // *Антология гендерных исследований / сост. и коммент. Е. И. Гаповой и А. Р. Усмановой*. – Минск: ПроPILEI, 2000. – 384 с.
11. Шведова Н.А. Гендерный анализ [Электронный ресурс] / Н. А. Шведова // *Словарь гендерных терминов* / под ред. А.А. Денисовой. – М.: Информация–XXI век, 2002. – Режим доступа: <http://www.owl.ru/gender/045.htm>
12. Янг А.М. Политическая теория: общие проблемы / Айрис М. Янг // *Политическая наука: новые направления* / пер. с англ. М.М.Гурвица, А.Л.Демчука, Т.В. Якушевой; науч. ред. Е.Б.Шестопал. – М.: Вече, 1999. – С.453–478.
13. Almond G. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. Almond, S.Verba. – Princeton: Princeton Univ. Press, 1963. – 562 p.
14. Dahl R. Who Governs? / R. Dahl. – New Haven: Yale Univ. Press, 1961. – 355 p.
15. Duverger M. The Political Role of Women / M. Duverger. – Paris: UNESCO, 1955. – 219 p.
16. Elshstain J.B. Women and War / J.B. Elshstain. – New York: Basic Books, 1987. – 288 p.
17. Human Development Report 1995. UNDP [Электронный документ]. – New York; Oxford: Oxford University Press, 1995. – 230 p. – Режим доступа: [http://hdr.undp.org/en/media/hdr\\_1995\\_en\\_overview.pdf](http://hdr.undp.org/en/media/hdr_1995_en_overview.pdf)
18. Parsons T. Family, socialization and interaction process / T.

#### References

1. Elshstaj Dzh. B. Gromads'kyj cholovik, pryvatna zhinka. Zhinky u social'nij i politychnij dumci / Dzh. B. Elshstaj. – K.: Vydavn. dim “Al'ternatyvy”, 2002. – 344 s.
2. Zujkova E. M. Feminologija i gendernaja politika: uchebnik / E. M. Zujkova, R. I. Eruslanova. – M.: Izdat.-torgovaja korporacija “Dashkov i Ko”, 2007. – 300 s.
3. Kjerroll S. Dzh. Feministskie vyzovy politicheskoy nauke / S. Dzh. Kjerroll, L. M. Zerilli // *Obshhestvennye nauki i sovremennost'*. – 2001. – №6. – S.61–81.
4. Kimmel M. S. Genderovane suspil'stvo / M. S. Kimmel; per. z angl. – K.: Sfera, 2003. – 490 s.
5. Lerner M. Razvitie civilizacii v Amerike. Obraz zhizni i myslej v Soedinennyh Shtatah segodnja: v 2 t.: per. s angl. / Maks Lerner. – M.: Raduga, 1992. – T.2. – 575 s.
6. Mangejm Dzh. B. Politologija. Metody issledovanija: per. s angl. / Dzh. B. Mangejm, R. K. Rich; predisl. A. K. Sokolova. – M.: Izd-vo “Ves' Mir”, 1997. – 544 s.
7. Tikner Dzh. Je. Mirovaja politika s gendernyh pozicij: probl. i podhody jepohi, nastupivshej posle “holodnoj vojny”: per. s angl. / Dzh. Jenn Tikner // pod red. D. I. Polyvjannogo. – M.: Kul'turnaja revoljucija, 2006. – 336 s.
8. Chikalova I. Gendernaja problematika v politicheskoy teorii / I. Chikalova // *Vvedenie v gendernye issledovanija: uch. posob. Ch. I / pod red. I. A. Zherebkinoj*. – H.: HCGI, 2001; SPb.: Aleteja, 2001. – S.80–107.
9. Chikalova I. Partii i vlast' v SSHA i Velikobritanii: Gendernaja politika v 1970–1990-e gody / I. Chikalova. – Minsk: Tesej, 2000. – 288 s.
10. Chodorou N. Vosproizvodstvo materinstva: psihoanaliz i sociologija pola / N. Chodorou // *Antologija gendernyh issledovanij / sost. i komment. E. I. Gapovoj i A. R. Usmanovoj*. – Minsk: Propilei, 2000. – 384 s.
11. Shvedova N. A. Gendernyj analiz [Elektronnyj resurs] / N. A. Shvedova // *Slovar' gendernyh terminov / pod red. A. A. Denisovoj*. – M.: Informacija–XXI vek, 2002. – Rezhym dostupu: <http://www.owl.ru/gender/045.htm>
12. Jang A. M. Politicheskaja teorija: obshhie problemy / Ajris M. Jang // *Politicheskaja nauka: novye napravlenija / per. s angl. M. M. Gurvica, A. L. Demchuka, T. V. Jakushevoj; nauch. red. E. B. Shestopal*. – M.: Vechе, 1999. – S.453–478.
13. Almond G. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. Almond, S. Verba. – Princeton: Princeton Univ. Press, 1963. – 562 p.
14. Dahl R. Who Governs? / R. Dahl. – New Haven: Yale Univ. Press, 1961. – 355 p.
15. Duverger M. The Political Role of Women / M. Duverger. – Paris: UNESCO, 1955. – 219 p.
16. Elshstain J. B. Women and War / J. B. Elshstain. – New York: Basic Books, 1987. – 288 p.
17. Human Development Report 1995. UNDP [Elektronnyj dokument]. – New York; Oxford: Oxford University Press, 1995. – 230 p. – Rezhym dostupu: [http://hdr.undp.org/en/media/hdr\\_1995\\_en\\_overview.pdf](http://hdr.undp.org/en/media/hdr_1995_en_overview.pdf)
18. Parsons T. Family, socialization and interaction process / T.

Parsons, F. R. Bales. – Routledge: Taylor & Francis Group, 1956. – 422 p.

19. Pitkin H. F. The concept of representation / H. F. Pitkin. – Berkeley: University of California Press, 1967. – 323 p.

20. Ruddik S. Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace / S. Ruddik. – Boston: Beacon Press, 1989. – 291 p.

21. Sapiro V. Political Integration of Women: Roles, Socialization, and Politics / V. Sapiro. – Urbana: University of Illinois Press, 1983. – 205 p.

22. Women as National Leaders / ed. by Michael A. Genovese. – Newbury Park: Sage Publications, 1993. – 252 p.

**Оліунок Н. Ю.**, PhD in Political Science, Associate Professor of Social Sciences Department, Lviv Institute of Banking University of Banking of the National Bank of Ukraine (Ukraine, Lviv), [olnata@ukr.net](mailto:olnata@ukr.net)

#### Feminist theories as theoretical–methodological principles of research of women’s social and political participation: foreign experience

The article is devoted to the formation of methodological tools for the study of social and political participation of women on the base of feminist political theory. To reach the purpose of the research the author used the general scientific and special methods and methodology combining traditional policy analysis, feminist and gender approach. The development of approaches to the study of women’s political participation: theoretical concepts and empirical study, which excluded women from the circle of political actors and considered them apolitical; study of women as political players within the traditional schemes of political analysis; reconstruction of theoretical schemes and definitions of classical political science and the study of women in politics using ideological and methodological principles of feminism was presented in this work. Feminist political theory is recognized as promising in combination with traditional political analysis in the study of social and political participation of women.

**Keywords:** social and political participation, women, feminism, feminist political theory.

**Оліунок Н. Ю.**, кандидат политических наук, доцент кафедры общественных дисциплин, Львовский институт банковского дела Университета банковского дела Национального банка Украины (Украина, Львов), [olnata@ukr.net](mailto:olnata@ukr.net)

#### Феминистические теории как теоретико–методологические основы исследования общественно–политической активности женщин: зарубежный опыт

Статья посвящена формированию методологического инструментария для исследования общественно–политической активности женщин на основе феминистской политической теории. Для достижения цели в работе объединены методология традиционного анализа, феминистический и гендерный подход. Показано развитие подходов к исследованию женского политического участия от теоретических концепций и эмпирических исследований, которые исключали женщин из числа политических субъектов и приписывали им аполитичность до исследований женщин как субъектов политического процесса в рамках традиционных схем анализа. Основное внимание уделено реконструкции теоретических схем и определений классической политической науки и исследованию женщин в политике с применением идеологических и методологических основ феминизма. Феминистическая политическая теория признана как перспективная в сочетании с традиционным политическим анализом для дальнейшего исследования общественно–политической активности женщины.

**Ключевые слова:** общественно–политическая активность, женщины, феминизм, феминистская политическая теория.

\* \* \*

УДК 327

**Остап'як В. І.**  
кандидат політичних наук, викладач, Інститут історії  
і політології, Прикарпатський національний університет  
ім. Василя Стефаника (Україна, Івано–Франківськ),  
[vasiliy.ostapiak@gmail.com](mailto:vasiliy.ostapiak@gmail.com)

#### ОСОБЛИВОСТІ ПАРТНЕРСТВА РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ ТА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В ІНТЕГРАЦІЙНИХ ВИМІРАХ КРАЇН БАЛТІЙСЬКОГО РЕГІОНУ

Здійснено спробу провести аналіз діяльності О.Лукашенка з приводу реалізації партнерства Республіки Білорусь у системі міжнародних відносин між РФ та країнами Балтійського регіону. Описуються причини та наслідки партнерства Білорусі з Російською Федерацією. Розглядаються трансформації білоруського суспільства та вплив Москви на спробу О.Лукашенка проводити повноцінну і самостійну політику по відношенню до сусідніх держав, зокрема України та країн Балтії.

Аналізуються стратегії партнерства в Балтійських країнах. Уточнено поняття партнерства, як основного елемента в системі міжнародних відносин. Описано роль партнерства в політичній дійсності та здійснено спробу розглянути “міжнародне партнерство” як невід’ємну складову трансформації в системі міжнародних відносин.

**Ключові слова:** стратегії партнерства, Україна, Республіка Білорусь, РФ, балтійські країни.

Не всі сучасні суспільства можуть в однаковій мірі конкурувати в геополітичному просторі, позаяк суспільства мають різні концепції розвитку, відмінні культурні особливості, різну наповненість релігійними цінностями, а також відмінну будову адміністративно–політичних систем управління. Отже, можемо зробити висновок, що відмінності у будові та культурних особливостях держав світу зумовлюють появу конфліктогенів, що супроводжують розвиток країн та подальшу трансформацію геополітичного простору. Однак трансформація політичного, економічного, соціального просторів у регіональному та міжрегіональному вимірах зазвичай проходить певні фази свого розвитку. Фазами розвитку суспільства можна вважати відповідні умови, в яких формується стратегія дозрівання держави та подальша інтеграція державного устрою в глобальну систему партнерства.

Дослідження партнерства особливо актуальне в перехідних суспільствах, що здійснюють кардинальні та екстраординарні трансформації на шляху демократизації суспільства, зокрема Республіці Білорусь. Адже демократизація виступає невід’ємним чинником побудови ефективних систем партнерства особливо в країнах пострадянського простору. Проте партнерство може існувати в системі побудови авторитарних суспільств, що намагаються проводити демократичні перебудови. Ми можемо спостерігати спробу налагодження партнерства в низці пострадянських держав, котрі складно ідентифікувати як демократичні суспільства. Зокрема цікавою видається побудова партнерства задля збереження авторитарних моделей управління в Республіці Білорусі, Російській Федерації, в країнах кавказького регіону та в країнах середньої Азії.

Для сучасних дослідників спостереження і аналіз трансформацій пострадянських країн набуває першочергового значення у зв’язку з прискоренням глобалізації. Аналіз кризових впливів на глобальне середовище та на побудову сучасних систем партнерства дозволяє здійснити компаративний аналіз існування та розвитку новітніх систем безпеки. Відповідно новітні союзи та партнерські імперативи спроможні трансформувати військові блоки задля налагодження мирних дефініцій і реалізації програми боротьби з міжнародним тероризмом.

Цікавий досвід партнерських відносин у країнах пострадянського простору, які, маючи приблизно рівні можливості при розпаді СРСР, реалізовували власні завдання та схеми партнерства в системі міжнародних відносин. На відміну від Російської Федерації, Республіки Білорусі, України та інших перехідних суспільств пострадянського простору, країни балтійського регіону, а саме Литва, Латвія та Естонія спромоглися здійснити ефективні реформи на шляху національного державостворення [1, с. 470].

Зокрема цікавою видається спроба зреалізувати пошук тих елементів політичного партнерства, що

активізували можливості швидкої трансформації балтійських країн у світове співтовариство.

Оцінюючи політичні метаморфози які, з рештою, конструктивно вплинули на інтеграцію Литви, Латвії та Естонії в ЄС, варто звернути увагу на низку політичних дефініцій. Зумівши зберегти власну ідентичність та створивши механізми захисту культури балтійського регіону, мови, самобутності, населення цих країн активно трансформується шляхом подальшої інтеграції в систему цінностей Європейського Союзу.

Думається, вартий уваги досвід, набутий зазначеними балтійськими країнами у процесі інтеграції під впливом європейського партнерства. Європейська демократія, на відміну від демократії атлантичного зразка, зуміла виробити тип партнерських відносин, що підходить саме для країн візантійської культурної і політичної цивілізації. Відмінності демократичних традицій європейських країн та інших демократичних суспільств помітні і описані багатьма дослідниками політичних процесів, що впливали на формування сучасної глобальної політики. Дійсно, Європа виступає ініціатором в системі формування міжнародних відносин яка нагадує новий тип імперії, що ґрунтується на використанні економічних вигод при вступі у партнерство зі спільнотою ЄС інших країн.

В процесі опрацювання матеріалу, щодо трансформації прибалтійських країн нам цікавим видався підхід вітчизняних науковців, до проблеми перехідних суспільств. Однак обмаль розвідок, в яких розкрито суть саме систем партнерства. Дає підстави для висновку, що явище партнерства в системі міжнародних відносин маловивчені.

Здійснена спроба проаналізувати досвід Республіки Білорусь, РФ та країн Балтійського регіону та спроба розглянути імперативи трансформаційних перетворень, що допомогли конструктивно вплинути на систему партнерства країн СНД.

Аналізуючи діяльність уряду Республіки Білорусь, у сфері партнерства потрібно виокремити основні фактори, за якими проводиться реалізація політики. Адже з високою долею імовірності варто стверджувати, що політика в Мінська на відміну від країн Балтії ґрунтується та проходить всі стадії своєї реалізації за двома векторами:

по–перше, вся політична влада та повноваження в сфері політичного життя білоруського соціуму сконцентровані в руках одноосібного лідера Республіки Білорусі О.Лукашенка. Будучи демократичним утворенням та зберігаючи авторитарні системи управління, Президент Білорусі активно проводить політику відстоювання інтересів власної держави. Адже від успішної політики Республіки Білорусі залежить рівень повноти влади та реалізація О.Лукашенка, як легітимного менеджера власної нації;

по–друге, система управління в Мінську орієнтована на Російські вектори руху, проте готова співпрацювати в міжнародному полі та налагоджувати систему партнерства з усіма без винятку державами світу, якщо це не суперечить повноті влади Білоруських еліт [2, с. 88]. Отже, припускаємо, що О.Лукашенко корегує та здійснює політику в межах тих повноважень, якими його наділили не стільки народ держави, скільки еліта, яка оточує Президента Білорусі. Еліта, яка оточує

Президента Білорусі, виступає внутрішнім партнером в сфері реалізації політичної влади в державі Республіка Білорусь.

Бачимо, що характерним для білоруського політичного життя є побудова партнерства з реорганізацією моделі управління радянського зразка і свідченням цьому може бути те, що “В Білорусі, на відміну від “компрадорських” олігархій у Росії та Україні, вона зосереджує свої капітали не в західних банках та бізнесі, а тут–таки, в країні” [3]. Можна помітити, як О.Лукашенко здійснив вдалу спробу відновлення прорадянської моделі управління, відмовившись від системи партнерства орієнтованої на демократичний світ ще в середині 1990 років.

До речі, сьогодні ми можемо спостерігати відновлення прорадянської системи партнерства взаємопов'язаної Російської Федерації з Республікою Білорусь. При всьому вищезазначеному, партнерство це не радянського зразка, має виміри сучасної системи здатної функціонувати поза тісною кооперацією з міжнародним середовищем, проте також здатною реалізовувати власні цілі в системі міжнародних відносин. Російська Федерація, активізувавши діяльність економічну, політичну і основне військово на частині території України і зачіпає низку країн ЄС та Балтійського регіону, цим продемонструвала реалізацію власних імперських завдань. Цікавою видалася Реакція О.Лукашенка на події в протистоянні Москви та Києва, де Президент Білорусі прийняв вичікувально–нейтральну позицію. Проте О.Лукашенко, на думку деяких дослідників, має повну свободу дій. “Фактично О.Лукашенко уособлює всю державу, владу, народ і, що найстрашніше, закон. Радше те, що від нього залишилось” [4].

Однак на відміну від Білорусі застосовуючи теорії “середнього рівня” на практиці в аналізі різних суспільств, у тому числі суспільств країн Балтії варто використовувати елементи аналізу з урахуванням компаративного впливу. Досліджуючи Литву, Латвію і Естонію як самодостатні та інтегровані країни в систему європейських цінностей, необхідно вказати, що вони все ще перебувають на межі вибору. Проте межа вибору балтійських країн залежить не від їхнього власного прагнення вільного розвитку демократії, а від конюктури європейського регіону [5]. Значимо, що весь балтійський регіон перебуває на межі нового цивілізаційного вибору разом з усією системою ЄС на шляху подальших глобальних перетворень.

Системний аналіз допоможе на відміну від середовища Республіки Білорусь з'ясування місця Литви, Латвії та Естонії в системі світового партнерства та їхньої ролі у світовій колективній безпеці, а також в системі Європейського Союзу. Умовно можна країни ЄС поділити на два види:

по–перше, це ті країни, що були засновниками Євросоюзу, як повноцінного партнерського об'єднання нового зразка. Саме країни, які накопичували та концентрували в собі десятиліттями основи демократії, фактично стали засновницями сучасної Європи”. Передусім, йдеться про Францію та Німеччину, що сформували основні засади безпекової політики, були ініціаторами процесів демократизації сучасної Європи можна вважати засновницями ЄС;



по–друге, до країн, які формують нові вектори політики Євросоюзу можна також віднести відносно нові демократичні суспільства, що на певних стадіях свого розвитку вибрали демократичний шлях розвитку. Зокрема, можна назвати для прикладу посткомуністичні суспільства Чехії, Польщі також Литву, Латвію та Естонію, котрі спромоглися здійснити низку демократичних трансформацій та виробити партнерські стратегії розвитку на шляху інтеграції в ЄС.

При цьому в системі партнерських зв'язків Європейського Союзу в сучасному світі відіграють провідні ролі суспільства, що перебувають на межі розширення ЄС у Східному напрямку [6]. На прикладі Балтійських країн можемо спостерігати, як реагують перехідні суспільства авторитарного типу на розширення демократичної Європи. Адже, попри всі задекларовані добросусідські відносини Російська Федерація разом з її сателітами, зокрема Республікою Білорусь, постійно чинить тиск на перехідні суспільства, як от Україну.

Приклад Балтійських країн, котрим вдалося відстояти власні інтереси, проводячи процеси демократизації суспільства та відстоюючи просвіщені напрямки розвитку, вартий уваги, зокрема, для нас. Можна згадати в цьому контексті “шпратні війни” між балтійськими державами та Москвою. З ініціативи Кремля постійно ведуться численні війни в багатьох сферах: інформаційній, ідеологічній, економічній, торгівельній, зрештою, стратегічне партнерство з Москвою завершилося брутальною анексією півострова Крим і локальною війною на Сході України. Стратегія приєднання України до РФ містить також спроби Кремля використовувати енергетичні ресурси і залежність української економіки від ціни на газ у системі примусу до партнерства в межах Митного Союзу.

Порівнюючи країни балтійського регіону, які вже налагодили партнерство з ЄС та українські реалії, варто виокремити основні чинники, що негативно вплинули на Литву, Латвію та Естонію внаслідок інтеграції до “Європейської імперії”. По–перше, слід підкреслити, що у зв'язку з економічними трансформаціями зросла кількість мігрантів з балтійських країн до Європейського Союзу. Це, в свою чергу, підвищило кількість російського населення в балтійському регіоні. По–друге, у зв'язку з трансформацією енергетичного сектору економіки зросли витрати на електроенергію та енергоносії. Безперечно, фактор дорожчання ціни призвів до певного невдоволення населення соціальною політикою регіону. По–третє, частина населення залишилася невдоволеною послабленням зв'язків зі східними сусідами, зокрема Російською Федерацією та Республікою Білорусь. Передусім, це стосується послаблення культурного та історичного обміну, до якого тяжіє старше покоління людей, що проживають на території балтійських країн.

Досвід партнерства балтійських країн можна спробувати співвіднести з українськими реаліями. Варто підкреслити, що механізм здійснення трансформацій всюди відбувається за однаковим алгоритмом, зазнаючи тільки незначних змін. Ми можемо спостерігати:

по–перше, в нашому суспільстві за умов зближення та налагодження партнерських відносин з ЄС збільшиться кількість трудових мігрантів у західному напрямку. Це призведе до зниження демографічного розвитку нашої держави і відтоку працездатного населення в регіони з більш розвинутою економікою;

по–друге, інтеграція та посилення партнерства з ЄС призведе до зміни економічних підходів у реалізації енергетичної безпеки. Такі заходи стимулюватимуть зростання ціни на електроенергію та інші послуги, що спричинить невдоволення широких кіл населення;

по–третє, збільшилося кількість прихильників просхідного напрямку розвитку нашої держави, які, зважаючи на ментальні особливості, та самоідентифікацію з історичним минулим, активніше відстоюватимуть позиції відходу від європейського вектора розвитку. Це стимулюватиме появу сепаратистських настроїв.

Країни Балтії, як ми можемо помітити, наразилися на низку проблем політичного, економічного та соціального характеру. Проте на відміну від українського суспільства, яке перебуває під впливом перманентних криз, Литва, Латвія та Естонія спромоглися подолати чимало непорозумінь всередині суспільства та інтегруватися в ЄС [7].

Трансформації політичного, економічного та культурного життя в країнах Балтії (треба підкреслити також) не обійшлися без участі США. Вашингтон, як провідний гравець в системі міжнародних відносин використовує власний досвід поширення демократії та активно стимулює реалізації партнерства в східному напрямку розширення ЄС на прикладі Балтійського регіону. Можна спостерігати, що саме завдяки підтримці демократичної Америки, Литві, Латвії та Естонії вдалося налагодити партнерську співпрацю з усім глобальним середовищем. У воєнному сенсі також треба відмітити, що входження в НАТО справило конструктивний вплив на безпеку Балтійського регіону [8].

Впливи демократичного світу на перехідні суспільства країн, що трансформуються, зокрема Литві, Латвії та Естонії, мають неочінене значення. Адже демократизація з використанням партнерства є провідним чинником розвитку не тільки балтійського регіону, й всієї світової спільноти. Очевидно, що глобалізація може активно проходити завдяки демократизації суспільств, а, відповідно, демократизація і поширення плюралістичних підходів у політиці можливі завдяки використанню партнерства. Отже, враховуючи партнерство, як основний чинник трансформації глобального середовища, варто сказати, що саме від нього залежить роль та швидкість розвитку суспільства у конструктивному напрямку.

Проводити паралелі між Балтійським регіоном, що трансформувався в ЄС, та реаліями українського суспільства, яке з чималими труднощами трансформується на шляху інтеграції та побудови партнерства з ЄС, треба доволі стримано. Проте тематика дослідження трансформації пострадянських перехідних суспільств залишається актуальною, позаяк цей досвід є, по суті, унікальним у світовій практиці, отже, потребує об'єктивного дослідження.

## Список використаних джерел

1. Walker M. Variable geography: America's mental maps of a Greater Europe // *International Affairs*. – 2000. – 76/3.
2. Lynch D. Changing Belarus. Chaillot Paper / D. Lynch; Institute for Security Studies. – Paris. – November 2005. – №85. – 132 p.
3. Влодзімеж Павлчук / Білорусь і польська справа [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: <http://www.ji.lviv.ua/n18texts/pawluczuk.htm>
4. Ігор Балинський // Білорусь: країна-сон [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: <http://www.ji.lviv.ua/n18texts/balynsk.htm>
5. Воронов К. П'ятоє розширення ЄС: судьбоносний вибор / Воронов К. // МЭ і МО. – 2002. – №9. – С.59–69.
6. Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2010 Report: Eastern Partnership. European Commission, High Representative of the European Union for Foreign Affairs and Security Policy. Brussels 25.05.11 сон [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: [http://www.eeas.europa.eu/delegations/armenia/documents/eu\\_armenia/eastern\\_partnership\\_report\\_2010\\_2\\_.pdf](http://www.eeas.europa.eu/delegations/armenia/documents/eu_armenia/eastern_partnership_report_2010_2_.pdf)
7. Доклад о развитии человека / Пер з англ. – М.: Издательство “Весь Мир”, 2006. – 440 с.
8. The Baltic states Echoes of the Sudetenland/ the economist [Електронний ресурс]. – Режим доступу до журн.: [http://www.economist.com/news/europe/21599828-baltics-look-nato-protection-echoes-sudetenland?fsrc=scn%2Ftw\\_ec%2Fechoes\\_of\\_the\\_sudetenland](http://www.economist.com/news/europe/21599828-baltics-look-nato-protection-echoes-sudetenland?fsrc=scn%2Ftw_ec%2Fechoes_of_the_sudetenland)

## References

1. Walker M. Variable geography: America's mental maps of a Greater Europe // *International Affairs*. – 2000. – 76/3.
2. Lynch D. Changing Belarus. Chaillot Paper / D. Lynch; Institute for Security Studies. – Paris. – November 2005. – №85. – 132 p.
3. Vlodzimezh Pavljuchuk / Bilorus' i pol's'ka sprava [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu do zhurn.: <http://www.ji.lviv.ua/n18texts/pawluczuk.htm>
4. Igor Balyns'kyj // Bilorus': kraj'na-son [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu do zhurn.: <http://www.ji.lviv.ua/n18texts/balynsk.htm>
5. Voronov K. P'jatoe rasshirenie ES: sud'bonosnyj vybor / Voronov K. // MJe i MO. – 2002. – №9. – S.59–69.
6. Implementation of the European Neighbourhood Policy in 2010 Report: Eastern Partnership. European Commission, High Representative of the European Union for Foreign Affairs and Security Policy. Brussels 25.05.11 son [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu do zhurn.: [http://www.eeas.europa.eu/delegations/armenia/documents/eu\\_armenia/eastern\\_partnership\\_report\\_2010\\_2\\_.pdf](http://www.eeas.europa.eu/delegations/armenia/documents/eu_armenia/eastern_partnership_report_2010_2_.pdf)
7. Doklad o razvitii cheloveka / Per z angl. – M.: Izdatel'stvo “Ves' Mir”, 2006. – 440 s.
8. The Baltic states Echoes of the Sudetenland / the economist [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu do zhurn.: [http://www.economist.com/news/europe/21599828-baltics-look-nato-protection-echoes-sudetenland?fsrc=scn%2Ftw\\_ec%2Fechoes\\_of\\_the\\_sudetenland](http://www.economist.com/news/europe/21599828-baltics-look-nato-protection-echoes-sudetenland?fsrc=scn%2Ftw_ec%2Fechoes_of_the_sudetenland)

*Ostapnyak V. I., PhD (in Political Science), teacher of the Institute of History and Political Science, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ukraine, Ivano-Frankivsk), vasily.ostapiak@gmail.com*

**Peculiarities of partnership between the Republic of Belorussia and the Russian Federation in integration dimensions of the Baltic region states**

*An attempt to analyze O. Lukashenko's activities concerning implementation of partnership of the Republic of Belorussia in the system of international relations between the Russian Federation and Baltic region states has been made. The causes and consequences of partnership of Belorussia with the Russian Federation are described. The Belorussian society transformations and the influence of Moscow onto O. Lukashenko's attempts to conduct comprehensive and independent policy in relation to the neighboring states and, in particular, to Ukraine and Baltic states are studied.*

*The partnership strategies in the Baltic states are analyzed. The notion of partnership as the main element in the system of international relations has been defined more accurately. The role of partnership in political activities has been described and an attempt to study “international partnership” as an essential transformation component in the system of international relations has been made.*

**Keywords:** partnership strategies, Ukraine, the Republic of Belorussia, the Russian Federation, Baltic states.

*Ostapnyak V. I., кандидат политических наук, преподаватель, Институт истории и политологии, Прикарпатский национальный университет им. Василия Стефаника (Украина, Ивано-Франковск), vasily.ostapiak@gmail.com*

**Особенности партнерства Республики Беларусь и Российской Федерации в интеграционных измерениях стран Балтийского региона**

*Предпринята попытка провести анализ деятельности А. Лукашенко по поводу реализации партнерства Республики Беларусь в системе международных отношений между РФ и странами Балтийского региона. Описываются причины и последствия партнерства Беларуси с Российской Федерацией. Рассматриваются трансформации белорусского общества и влияние Москвы на попытки А. Лукашенко проводить полноценную и самостоятельную политику по отношению к соседним государствам, в частности Украины и странам Балтии.*

*Анализируются стратегии партнерства в Балтийских странах. Уточнено понятие партнерства, как основного элемента в системе международных отношений. Описаны роль партнерства в политической действительности и предпринята попытка рассмотреть “международное партнерство” как неотъемлемую составляющую трансформации в системе международных отношений.*

**Ключевые слова:** стратегии партнерства, Украина, Республика Беларусь, РФ, страны Балтии.

\* \* \*

УДК 94(411).08

Скибинецька Я. О.

аспірантка, Дипломатична академія України при  
Міністерстві закордонних справ України  
(Україна, Київ), [y.skibinetska@gmail.com](mailto:y.skibinetska@gmail.com)

**“ШОТЛАНДСЬКЕ ПИТАННЯ”  
У СПОЛУЧЕНОМУ КОРОЛІВСТВІ В СЕРЕДИНІ  
XIX – ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XX СТОЛІТТЯ**

*Досліджується історичний аспект проблеми статусу “кельтських окраїн” Великої Британії, зокрема, питання деволюції влади в Шотландії та формування шотландського національного руху. Аналізуються суспільно-політичні процеси, які впливали на еволюцію “шотландського питання” в Сполученому Королівстві в середині XIX – першій чверті XX ст. Світлиються погляди основних політичних сил Британії на проблему шотландського гомруля. Розглядаються основні чинники, які сприяли виокремленню націоналізму як окремого політичного руху в Шотландії.*

*Автор робить висновок про важливість вказаного періоду з точки зору формування головних проблем національного руху в Шотландії та апробації можливих шляхів їхнього вирішення, наслідком чого стала поява в Шотландії першої політичної сили відверто націоналістичного спрямування.*

**Ключові слова:** Шотландія, шотландський гомруль, радикалізм, національний рух, ліберали, лейбористи, шотландська національна партія.

У вересні цього року ми стали свідками доленосної події в сучасній історії Великої Британії: референдуму щодо незалежності Шотландії. Результати волевиявлення шотландців не тільки закріпили збереження Унії, яка об'єднала шотландський та англійський народи в єдиній державі 307 років тому, але й ще раз засвідчили потужність етнічних та національних рухів в сучасну епоху.

Глобалізація світової політичної та економічної систем, внутрішня трансформація національних держав з точки зору переосмислення традиційних концептів національної ідентичності привертають неабияку увагу суспільствознавців. З іншого боку, активізація рухів за самовизначення малих народів в багатьох країнах, в т.ч. у розвинених державах Європи, раптово спалах “етнічного” націоналізму в останні півсторіччя спонукають дослідників шукати нових підходів до аналізу цього явища, прогнозування його подальшої еволюції та ролі в світовому розвитку. Безумовно, в цьому контексті досвід Шотландії заслуговує на детальне вивчення, адже конституційні зміни, здійснені у Великій Британії під впливом шотландського

національного руху не тільки матимуть далекосяжні наслідки для британської держави, але й можуть стати для інших народів – каталонців, басків, бретонців тощо – прикладом мирного і демократичного вирішення складного національного питання.

Проблема статусу “кельтських країн” Великої Британії залишається актуальною вже понад 150 років, але особливої гостроти вона набула в останній третині ХХ ст., коли поступово перетворилася на один з впливових чинників британської внутрішньої політики. Саме на цей період припадає більшість досліджень з цієї тематики в британській історичній науці. Умовно розробку “шотландського питання” в роботах зарубіжних дослідників можна розділити на низку складових: історичне минуле Шотландії (Т. Девін, М. Лінч, Т. Смаут) [11; 18; 28], особливості деволуційного руху у Великій Британії (Дж. Мітчелл, В. Богданор) [23; 9], формування шотландського націоналізму (К. Гарві, К. Вебб) [13; 29], його взаємодію з основними політичними партіями країни (М. Кітінг, Д. Блейман) [16]; Слід відзначити також публікації, в яких досліджуються англо-шотландський союз та становлення Британської імперії в ширшому європейському контексті (А. Макіннес, К. Уетлі) [20; 30], а також вивчаються окремі аспекти взаємодії класів та націй в британському суспільстві (В. Нокс, Дж. Філіпс) [17; 25]. Добре відображають суспільно-політичний рівень проблеми статусу Шотландії партійні маніфести й програми [32; 33; 35], а також стенографічні протоколи слухань з шотландського питання палат британського Парламенту [34].

В пострадянській історіографії шотландська проблематика розроблялася с основному в контексті загальних процесів, що відбуваються у Великій Британії. Зокрема, дослідженням позицій консервативної та лейбористської партій з питань статусу регіонів займаються такі відомі англоснавці, як С. Перегудов [6], А. Громико [2], В. Істратов [4], Е. Ананьєва [1]. Спроби оцінити економічні та соціальні передумови зміни статусу Шотландії в період з 1990–ті рр. ХХ ст. стала дисертаційна робота Н. Ереміної [3]; юридичні аспекти реалізації основних положень реформи досліджуються в роботі С. Коданевої [5]. На жаль, у вітчизняній науці історична проблематика згаданого регіону лише починає вивчатися. Основним внеском стали дослідження С. Толстова [8] щодо назрівання необхідності конституційних змін і ролі кельтських регіонів Сполученого Королівства.

У цій науковій розвідці ми ставимо за мету проаналізувати процеси, які впливали на еволюцію “шотландського питання” в Сполученому Королівстві в середині ХІХ – першій чверті ХХ ст. Під “питанням” мається на увазі комплекс проблем національної ідентичності, конституційного статусу, структур управління, партійної політики тощо, які визначали характер взаємовідносини Шотландії з рештою Сполученого Королівства протягом останніх століть. Хронологічні межі дослідження зумовлені тими обставинами, що саме в середині ХІХ ст. в Шотландії сформувалися передумови для створення перших організацій націоналістичного спрямування, а в 1928 р. розпочала діяльність перша політична сила – Національна партія Шотландії, яка визначила

самоврядування регіону головною метою своєї діяльності.

Шотландія вперше встановила конституційний зв'язок з Англією в 1603 р., коли шотландський король Яков VI успадкував англійський престол після смерті Єлизавети I і став англійським монархом Яковом I. Проте такий союз двох корон не створював єдиної держави, будучи чисто династичним. Остаточне об'єднання двох народів в одній державі відбулося в 1707 р. з укладенням Унії між Шотландією та Англією. Підписаний договір проголошував створення союзу між двома країнами, встановлення єдиних правил спадкування престолу в обох королівствах та подальше представництво обох королівств в єдиному парламенті [31]. З іншого боку, Шотландія значно відіграла від союзу з Англією економічно в плані доступу до англійських колоній та ринків, що постійно розширювалися, а також назавжди усувала загрозу вторгнення з Півдня.

Серед усіх союзів, укладених Англією з сусідніми кельтськими народами (з Уельсом у 1536–42 рр., Ірландією в 1801 р.), унія з Шотландією була найбільш недосконалою, оскільки відповідний договір гарантував суттєву незалежність основним інституціям шотландського суспільства – правовій системі, місцевому самоврядуванню, освіті, церкві. При цьому церква (або Кірха, як вона зветься в Шотландії) виконувала набагато важливіші суспільні функції, ніж національний парламент, забезпечуючи мережу базових осередків освіти та дбаючи про соціальні потреби населення. Тож, як зазначав у своїй роботі “Деволуція в Сполученому Королівстві” професор Оксфордського університету В. Богданор, “якщо угода з Англією дозволяла зберегти Кірху разом іншими шотландськими інституціями, тоді шотландці цілком могли співіснувати з англійцями в унітарній державі зі спільним парламентом, підтримуючи водночас свою національну ідентичність” [9, с. 9]. Ідеологія Унії загалом була плюралістичною і толерантно сприймала різноманітність. Сполучене Королівство було одночасно централізованою та багатонаціональною державою. Британські уряди не намагалися знищити шотландську національну ідентичність або нав'язати “британську національність” народів Шотландії. Більше того, сама британська держава мимоволі сприяла підтриманню та розвитку відчуття шотландської ідентичності, часто йдучи на зустріч шотландським вимогам [24, с. 10]. Саме цим частково пояснюється відсутність помітних проявів націоналізму в політичному житті Шотландії до середини ХІХ ст. Іншим важливим чинником традиційно вважається бурхливий економічний, промисловий та соціальний розвиток регіону в ХVІІІ – на початку ХІХ ст. Процес індустріалізації докорінним чином змінив обличчя регіону, надавши поштовх створенню потужної промисловості, фінансової інфраструктури, покращанню загального рівня життя населення та урбанізації. Свідоме бажання модернізації суспільства сприяло філософським, науковим, літературним та художнім досягненням доби Шотландського Просвітництва. На цьому тлі питання законодавчого задоволення потреб суто шотландської національної

специфіки на державному рівні відступали на другий план.

В середині XIX ст. з'являються нові обставини, що сприяють появі в Шотландії перших організацій відверто націоналістичного спрямування. Загострення соціальної боротьби в Європі та бурхливе піднесення національно-визвольних рухів створили підґрунтя для популярного радикалізму, що домінував у політиці багатьох європейських держав того періоду, в тому числі у Великій Британії. Саме з радикалізмом та його спадкоємицею – Ліберальною партією, – пов'язувався націоналізм у Шотландії в цей період. “Союз між звільненим селянством, яке зіткнулося з проблемами аграрної депресії, еміграції та урбанізації, та націоналістичною інтелігенцією був потужним не тільки на континентальній Європі, але й в Ірландії та Уельсі. Хоча в Шотландії аграрне населення було значно менш чисельним, депресія менш глибокою та полегшеною зростанням в інших сферах економіки, відлуння цих міжнародних заворушень давалося взнаки і зробило свій внесок у народження руху за законодавчу деволуцію” – писав у своїй роботі “Шотландія та націоналізм” К. Гарві [13, с. 32].

Посилення процесів централізації, які відбувалися в Сполученому Королівстві в середині століття, справило враження “наступу на шотландські свободи”, адже дедалі більше питань соціальної політики, які до того часу вирішувалися на місцевому рівні (умови праці на промислових підприємствах, становище бідних, надання притулку нужденним тощо), підпадало під сферу діяльності британського парламенту. Це викликало реакцію з боку впливових кіл шотландського суспільства, які висунули вимогу “шотландського контролю над шотландськими справами”. Основним аргументом була ймовірна неспроможність Парламенту, що складався переважно з англійських депутатів, ефективно ухвалювати закони щодо регіону, з умовами життя якого він знайомий дуже мало. Основним виразником цих настроїв стала Національна асоціація захисту прав Шотландії, створена в 1853 році. Ця організація, якій вдалося мобілізувати значну частину шотландської суспільної думки, особливо в її ліберальній частині, ухвалила декілька резолюцій проти підризу шотландських інституцій під приводом централізації економіки, за посилене представництво в парламенті та відновлення посади Секретаря (Міністра) з питань Шотландії в урядовому Кабінеті. Водночас висувалася вимога окремої шотландської асамблеї для вирішення “виключно шотландських питань”. Незважаючи на досить широку підтримку діяльності цієї організації, вона проіснувала недовго. Національна асоціація викликала значну опозицію з боку британського істеблішменту. Її членів звинувачували в намаганні розірвати Унію, а їх націоналізм – “анахронізмом” [29, с. 59]. Організації не вдалося створити жодних осередків на місцях, або викликати реакцію будь-якої з впливових політичних партій.

На початку 1880-х рр. активізація ірландського національного руху змусила ліберальний уряд Вільяма Гладстоуна висунути програму реформ, спрямованих на послаблення політичного напруження. Одним з елементів політики було ініціювання законодавства про надання певної автономії (гомрулю) Ірландії. Не

виключалося також поширення гомрулю на інші кельтські регіони, зокрема, Шотландію.

Асоціація шотландського гомруля, створена в 1886 р. невдовзі після офіційного внесення до Парламенту проекту Білля про гомруль в Ірландії, вбачала головну мету своєї діяльності в мобілізації якомога ширшої підтримки політичних кіл та лобюванні. В своїх публікаціях організація наголошувала важливість “гомрулю для всіх” та стверджувала, що саме цього вимагають тогочасні процеси розвитку Британської Імперії. Будучи всепартійним угрупованням, Асоціація переважно являла собою групу активістів шотландської Ліберальної партії, хоча до її складу входили також реформісти та соціалісти. Водночас, підтримувалися тісні зв'язки з Лейбористами, адже обидві ці політичні сили належали до радикальних течій, що традиційно вважалися прихильниками гомруля. Так, соціалісти К. Гарді та Р. Макдональд, які стояли у витоків Лейбористської партії, обидва свого часу займали посади в Асоціації, перший – віце-президента, другий – секретаря лондонської гілки АШГ. Асоціація підтримала К. Гарді в історичний момент висунення його кандидатури як першого незалежного кандидата під час виборів в окрузі Мід-Ланарк у квітні 1888 р.

На думку дослідника шотландського націоналізму К. Вебба, питання деволуції для Шотландії водночас підсилювалося й гальмувалося Ірландським питанням. Войовничість ірландських депутатів у Палаті громад та періодичні спалахи насильства в Ірландії постійно підтримували актуальність питання гомруля. Хоча між двома національними рухами (ірландським та шотландським) існували тісні історичні зв'язки, а їхні представники нерідко підтримували одні одних в своїй агітації, екстремізм ірландських активістів відвертав потенційних прихильників автономії в шотландському суспільстві, яке традиційно відрізнялося своєю поміркованістю та консерватизмом. Іншою перешкодою було те, що через войовничість ірландського руху питання гомруля для Ірландії перебирало на себе всю увагу під час парламентських слухань. Через це серйозне обговорення шотландського гомруля постійно відкладалося, аж доки основна його рушійна сила – Ліберальна партія, – не опинилася в опозиції і виявилася безсилою. Тож учасники шотландського руху постали перед дилемою: діяти поза прийнятними політичними рамками та відвернути потенційну підтримку, або дотримуватися дозволених засобів агітації та змиритися з перетворенням шотландського питання на другорядну проблему [29, с. 61].

Із провалом другого проекту Білля про гомруль Ірландії в Палаті лордів у 1893 р. шанси Асоціації досягти успіху були фактично зведені нанівець. За період між 1889 та 1914 р. шотландський гомруль обговорювався в Парламенті 15 разів, включаючи подання чотирьох законопроектів, проте його важливість серед пріоритетів роботи залишалася досить низькою. Разом з тим, доки ірландське питання залишалося не врегульованим, британські уряди продовжували розглядати шотландський гомруль як частину можливого розв'язання проблеми.

Зміна політичного клімату у Великій Британії після Першої світової війни спричинила зміни в стратегії національного руху в Шотландії. Ліберальна партія, з

якою були пов'язані надії націоналістів до початку світового конфлікту втратила свої позиції і не була здатна втілити деволуційну програму. Тому нова Асоціація шотландського гомрулю, відроджена в 1918 р., спиралася в основному на соціалістичні кола. Сприяння соціалістів було особливо помітним між 1918 та 1920–м роками, коли до діяльності АШГ активно долучилися шотландський профспілковий та кооперативний рухи, а також шотландські радикальні та лейбористські організації. Зокрема, Конгрес шотландських профспілок підтримав кампанію Асоціації за окреме представництво Шотландії на Паризькій мирній конференції у 1918 р., в ході якої Президенту США В. Вільсону було направлено петицію з проханням підтримати самовизначення Шотландії. В ході загальних парламентських виборів у Британії того ж року Шотландська рада Лейбористської партії зробила самовизначення народів Імперії провідним елементом передвиборчої партійної програми [32].

Однак, у період між двома світовими війнами спостерігається поступове послаблення ентузіазму лейбористів щодо гомрулю. Вирішальним в цьому плані став виборчий прорив Лейбористської партії у 1922 р., який забезпечив їй міцну базу в Вестмінстері та уможливив у подальшому формування першого власного уряду. Відтоді фокус партійної уваги було остаточно зміщено на Лондон. Як зазначали автори монографії “Лейборизм та шотландський націоналізм” М. Кітінг та Д. Блейман, “починаючи з цього моменту, шотландське крило Лейбористів зіткнулося з вибором: продовжувати вимагати гомрулю та поступово скочуватися до сепаратизму, або сконцентруватися на загальнонаціональних питаннях та використати політичні механізми Сполученого Королівства для задоволення специфічно шотландських вимог. Мабуть, за інших обставин, якби не було Лейбористського уряду в 1924 р., або якби Шотландія продовжувала політично та економічно випереджати Англію, шотландські лейбористи могли б зайняти сепаратистську позицію. Але їх вибір на користь загально-британської стратегії зробив розрив з націоналістами в 1928 р. майже неминучим. Одночасно атакувати Вестмінстер та намагатися здобути владу в ньому було, в перспективі, неможливою комбінацією” [16, с. 84].

Несприятливою для кампанії за шотландський гомруль була й загальна політична та економічна ситуація в країні. Криваві події в Ірландії та кінцевий результат процесу деволуції\* не сприяв популярності ідеї гомрулю в англійському суспільстві. По мірі посилення суперництва між Лейбористами та Консерваторами регіональна політика дедалі більше втрачала актуальність для лівих сил, поступаючись головним питанням – класової нерівності та розподілу суспільного продукту. Домінуючими проблемами для електорату в Шотландії, як і на решті території Сполученого Королівства в цей період, були економічна криза, наслідки індустріалізації та урбанізації (умови праці, житло, охорона здоров'я), а також загроза нової війни. Наприкінці 1920–х рр. рівень безробіття в

Британії становив 20%, суднобудування в Шотландії (одна з провідних галузей місцевої промисловості) впало до 10% передвоєнного рівня. Хвиля еміграції з цього регіону перевищила всі європейські показники того часу – кількість шотландців, які залишили країну, перевищила сукупну кількість емігрантів з Бельгії, Данії, Фінляндії, Нідерландів, Швеції та Швейцарії [24, с. 96]. В цьому контексті важливість гомрулю лишалася щонайбільше маргінальною. Тож активна кампанія, здійснювана АШГ в цей період, була безуспішною. Черговий проект Біллю про гомруль Шотландії, що передбачав надання регіону статусу домініону, подібного до Ірландії, та був підготовлений в ході скликання Асоціацією Конституційної конвенції в 1926–1927 рр., зустрів переважно байдуже ставлення Лейбористів у Парламенті та був провалений Консерваторами під час слухань у Палаті громад. Велика депресія незабаром остаточно поклатила край надіям на подальше відновлення шотландського питання на політичному порядку денному країни.

Безперспективність зусиль розв'язати шотландське питання в рамках існуючої партійної системи стала безпосереднім поштовхом для виокремлення націоналізму як окремого політичного руху в Шотландії. Протягом XIX ст. шотландський націоналізм існував переважно за лаштунками великої британської політики та сприймався радше як вияв ексцентричності окремих представників шотландського політикуму та інтелектуальних кіл. Рух за гомруль, хоча і не був пріоритетним парламентським питанням, тим не менше мав достатньо сталу підтримку і до 1920–х рр. успішно формувався всередині політичної системи. Лише відмова провідних політичних партій реагувати на вимоги конституційного закріплення шотландської специфіки змусила націоналістів шукати альтернативних шляхів вирішення проблеми.

Першою політичною силою, яка визначила самоврядування регіону головною метою своєї діяльності, стала Національна партія Шотландії, створена в 1928 р. шляхом злиття декількох малих націоналістичних груп переважно лівоцентристського спрямування, які брали участь у роботі Асоціації шотландського гомруля. Цим самим було закладено підвалини сучасного шотландського націоналізму, адже спадкоємиця цієї організації – Шотландська національна партія, – і донині залишається провідною рушійною силою націоналістичного руху в регіоні.

Важливість періоду з середини XIX до 30–х рр. XX ст. полягає в тому, що саме в цей час відбулися як осмислення та формулювання головних проблем, з якими зіткнувся національний рух у Шотландії, так і апробація можливих варіантів їхнього вирішення. Безпосереднім наслідком цього процесу стала поява в Шотландії першої політичної сили відверто націоналістичного спрямування. Це фактично ознаменувало початок нового етапу в еволюції “шотландського питання”, яке зберігає як свою актуальність, так і політичну напругу до сьогодні.

Як показали результати референдуму 18 вересня 2014 р., більшість шотландців наразі бачить своє майбутнє в Сполученому Королівстві. Водночас, співвідношення противників і прихильників незалежності (55% – проти, 45% – за) не дозволяє

\* В 1921 р. між Англією та Ірландією було укладено договір, що надав цій країні статус домініону Британської імперії. Шість північних графств з протестантським населенням (Ольстер) залишилися в складі Великої Британії.

стверджувати, що Шотландського питання вирішене остаточно. Багато залежатиме від подальшого розуміння Лондоном нового політичного контексту та адекватного реагування на нього. Тож навряд чи референдум поставив крапку в цій дискусії; радше йдеться про те, за яких саме обставин проблема конституційного статусу Шотландії може знову стати першим питанням порядку денного.

#### Список використаних джерел

1. Ананьева Е. В. О современных путях реформизма, или о реформизме как современном пути. Опыт Великобритании: "Политика убеждений" М. Тэтчер и "перманентный ревизионизм" Т. Блэра / Е. В. Ананьева // Полис: политические исследования. – 2001. – №5. – С.163–173.
2. Громыко А. Модернизация партийной системы Великобритании / А. Громыко. – М., 2007.
3. Еремина Н. В. Проблема статуса Шотландии в девяностые годы XX века: автореф. дис. канд. ист. наук / Н. В. Еремина. – СПб, 2003. – 18 с.
4. Истратов В. Н. Лейбористы и национальные проблемы в Северной Ирландии, Шотландии и Уэльсе (конец 60-х – 70-е годы XX века) / В. Н. Истратов. – М., 1984.
5. Коданева С. И. Британский регионализм (конституционная реформа) / С. И. Коданева. – М., 2004.
6. Перегудов С. П. Разделение властей по-британски / С. П. Перегудов // Мировая экономика и международные отношения. – Москва, 1993. – №6.
7. Перегудов С. П. Тони Блэр / С. П. Перегудов // Вопросы истории. – 2000. – №1.
8. Толстов С. В. Конституционный статус и этнополитические процессы в Шотландии (70–80-е годы) / С. В. Толстов // Вопросы новой и новейшей истории. – К., 1992. – Вып.38.
9. Bogdanor V. Devolution in the United Kingdom / Vernon Bogdanor. – Oxford, 2001.
10. Brand J. British Parliamentary Parties. Policy and Power / JackBrand. – Oxford, 1992.
11. Devine T. The Scottish Nation: 1700–200 / Tom Devine. – Penguin, 2013.
12. Fry M. Patronage and Principle. A Political History of Modern Scotland / Michael Fry. – Aberdeen, 1987.
13. Harvie C. Scotland and Nationalism, Scottish Society and Politics, 1707–1977 / Christopher Harvie. – London, 1977.
14. Hassan G. The Scottish Labour Party: History, Institutions and Ideas / Gerry Hassan. – Edinburgh, 2004.
15. Hassan G. The Modern SNP: From Protest to Power / Gerry Hassan. – Edinburgh University Press. – Edinburgh, 2009.
16. Keating M., Bleiman D. Labour and Scottish Nationalism / Michael Keating, David Bleiman. – London, 1979.
17. Knox W. Industrial Nation. Work, Culture and Society in Scotland, 1800 – Present / William Knox. – Edinburgh, 1999.
18. Lynch M. Scotland: A New History / Michael Lynch. – London, 1992.
19. MacCormick J. The Flag in the Wind / John MacCormick. – Edinburgh, 2008.
20. Macinnes A. Union and Empire: The Making of the United Kingdom in 1707 / Allan Macinnes. – Cambridge, 2007.
21. Marr A. The Battle for Scotland / Andrew Marr. – London, 2013.
22. Mitchell J. Devolution in the United Kingdom / James Mitchell. – Manchester University Press. – Manchester, 2012.
23. Mitchell J. The Scottish National Party: Transition to Power / James Mitchell. – Oxford, 2011.
24. Mitchell J. The Scottish Question / James Mitchell. – Oxford, 2014.
25. Phillips J. The Industrial Politics of Devolution. Scotland in the 1960s and 1970s / Jim Phillips. – Manchester, 2008.
26. Pittock M. The Road to Independence: Scotland since the 60–s / Murray Pittock. – London, 2008.
27. Smout T. C. A Century of the Scottish People / Thomas Christopher Smout. – Fontana Press, 2010.
28. Trench A. Devolution and Power in the United Kingdom / Alan Trench. – Manchester, 2007.
29. Webb K. The Growth of Nationalism in Scotland / Keith Webb. – London, 1978.
30. Whatley C. The Scots and the Union / Christopher Whatley. –

Edinburgh, 2007.

31. Act of Union 1707. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://en.wikisource.org/wiki/Act\\_of\\_Union\\_1707](http://en.wikisource.org/wiki/Act_of_Union_1707). Доступ – 11.03.2014 р.
32. Archive of Labour Party Manifestos. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.labour-party.org.uk](http://www.labour-party.org.uk). Доступ – 12.10.2014 р.
33. Conservative Party Manifestos. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.conservativemanifesto.com](http://www.conservativemanifesto.com). Доступ – 14.10.2014 р.
34. HANSARD 1803–2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.hansard.millbanksystems.com](http://www.hansard.millbanksystems.com). Доступ – 10.07.2014 р.
35. Liberal/SDP/Libdem Manifestos. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.libdemmanifesto.com](http://www.libdemmanifesto.com). Доступ – 20.10.2014 р.

#### References

1. Anan'eva E. V. O sovremennyh putjah reformizma, ili o reformizme kak sovremennom puti. Opyt Velikobritanii: "Politika ubezhdenij" M. Tjetcher i "permanentnyj revizionizm" T. Bljera / E. V. Anan'eva // Polis: politicheskie issledovanija. – 2001. – №5. – S.163–173.
2. Gromyko A. Modernizacija partijnoj sistemy Velikobritanii / A. Gromyko. – M., 2007.
3. Eremina N. V. Problema statusa Shotlandii v devjanostye gody XX veka: avtoref. dis. kand. ist. nauk / N. V. Eremina. – SPb, 2003. – 18 s.
4. Istratov V. N. Lejboristy i nacional'nye problemy v Severnoj Irlandii, Shotlandii i Ujel'se (konec 60-h – 70-e gody XX veka) / V. N. Istratov. – M., 1984.
5. Kodaneva S. I. Britanskij regionalizm (konstitucionnaja reforma) / S. I. Kodaneva. – M., 2004.
6. Peregudov S. P. Razdelenie vlastej po-britanski / S. P. Peregudov // Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija. – Moskva, 1993. – №6.
7. Peregudov S. P. Toni Bljer / S. P. Peregudov // Voprosy istorii. – 2000. – №1.
8. Tolstov S. V. Konstitucionnyj status i jetnopoliticheskie processy v Shotlandii (70–80-e gody) / S. V. Tolstov // Voprosy novoj i novejshej istorii. – K., 1992. – Vyp.38.
9. Bogdanor V. Devolution in the United Kingdom / Vernon Bogdanor. – Oxford, 2001.
10. Brand J. British Parliamentary Parties. Policy and Power / JackBrand. – Oxford, 1992.
11. Devine T. The Scottish Nation: 1700–200 / Tom Devine. – Penguin, 2013.
12. Fry M. Patronage and Principle. A Political History of Modern Scotland / Michael Fry. – Aberdeen, 1987.
13. Harvie C. Scotland and Nationalism, Scottish Society and Politics, 1707–1977 / Christopher Harvie. – London, 1977.
14. Hassan G. The Scottish Labour Party: History, Institutions and Ideas / Gerry Hassan. – Edinburgh, 2004.
15. Hassan G. The Modern SNP: From Protest to Power / Gerry Hassan. – Edinburgh University Press. – Edinburgh, 2009.
16. Keating M., Bleiman D. Labour and Scottish Nationalism / Michael Keating, David Bleiman. – London, 1979.
17. Knox W. Industrial Nation. Work, Culture and Society in Scotland, 1800 – Present / William Knox. – Edinburgh, 1999.
18. Lynch M. Scotland: A New History / Michael Lynch. – London, 1992.
19. MacCormick J. The Flag in the Wind / John MacCormick. – Edinburgh, 2008.
20. Macinnes A. Union and Empire: The Making of the United Kingdom in 1707 / Allan Macinnes. – Cambridge, 2007.
21. Marr A. The Battle for Scotland / Andrew Marr. – London, 2013.
22. Mitchell J. Devolution in the United Kingdom / James Mitchell. – Manchester University Press. – Manchester, 2012.
23. Mitchell J. The Scottish National Party: Transition to Power / James Mitchell. – Oxford, 2011.
24. Mitchell J. The Scottish Question / James Mitchell. – Oxford, 2014.
25. Phillips J. The Industrial Politics of Devolution. Scotland in the 1960s and 1970s / Jim Phillips. – Manchester, 2008.
26. Pittock M. The Road to Independence: Scotland since the 60–s / Murray Pittock. – London, 2008.
27. Smout T. C. A Century of the Scottish People / Thomas Christopher Smout. – Fontana Press, 2010.

28. Trench A. Devolution and Power in the United Kingdom / Alan Trench. – Manchester, 2007.

29. Webb K. The Growth of Nationalism in Scotland / Keith Webb. – London, 1978.

30. Whatley C. The Scots and the Union / Christopher Whatley. – Edinburgh, 2007.

31. Act of Union 1707. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [http://en.wikisource.org/wiki/Act\\_of\\_Union\\_1707](http://en.wikisource.org/wiki/Act_of_Union_1707). Dostup – 11.03.2014 r.

32. Archive of Labour Party Manifestos. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [www.labour-party.org.uk](http://www.labour-party.org.uk). Dostup – 12.10.2014 r.

33. Conservative Party Manifestos. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [www.conservativemanifesto.com](http://www.conservativemanifesto.com). Dostup – 14.10.2014 r.

34. HANSARD 1803–2005. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [www.hansard.millbanksystems.com](http://www.hansard.millbanksystems.com). Dostup – 10.07.2014 r.

35. Liberal/SDP/Libdem Manifestos. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [www.libdemmanifesto.com](http://www.libdemmanifesto.com). Dostup – 20.10.2014 r.

**Skibinetska Ya. O.**, postgraduate student, Diplomatic Academy of Ukraine at the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine (Ukraine, Kyiv), [y.skibinetska@gmail.com](mailto:y.skibinetska@gmail.com)

#### The “Scottish Question” in the United Kingdom in the middle of XIX – first quarter of XX century

*The article explores the history of the problem of the status of “Celtic Fringe” in the United Kingdom, focusing on the devolution in Scotland and origins of the Scottish national movement. It analyses the social and political processes that brought about the evolution of the “Scottish Question” in the UK during the late XIX – first quarter of XX century. The author examines the attitude of the main British parties towards the Scottish home rule as well as the main factors that contributed to transforming of the Scottish nationalism into a separate political movement.*

*The article concludes that the importance of the mentioned period lay in the fact that during that time the major problems confronting a nationalist movement in Scotland were raised and various solutions tested. The result was the emergence of the first openly nationalistic political party in Scotland.*

**Keywords:** Scotland, Scottish home rule, radicalism, national movement, Liberals, Labour, Scottish National Party.

**Скибинецкая Я. А.**, аспирантка, Дипломатическая академия Украины при Министерстве иностранных дел Украины (Украина, Киев), [y.skibinetska@gmail.com](mailto:y.skibinetska@gmail.com)

#### “Шотландський вояк” в Великобританії в середині XIX – першої чверті XX століття

*Исследуется исторический аспект проблемы статуса “кельтских окраин” Великобритании, в частности, вопроса о деволюции власти в Шотландии и создания шотландского национального движения. Анализируются общественно-политические процессы, оказывавшие влияние на эволюцию “шотландского вопроса” в Соединенном Королевстве в середине XIX – первой четверти XX столетия. Освещаются взгляды основных политических сил Британии на проблему шотландского гомруля. Рассматриваются основные факторы, способствовавшие обособлению национализма как отдельного политического движения в Шотландии.*

*Автор приходит к выводу о важности указанного периода с точки зрения постановки главных проблем национального движения в Шотландии и апробации возможных вариантов их разрешения, результатом чего стало появление в Шотландии первой политической силы открыто националистического характера.*

**Ключевые слова:** Шотландия, шотландский гомруль, радикализм, национальное движение, либералы, лейбористы, шотландская национальная партия.

\* \* \*

УДК 327.7

**Сокур С. П.**

здобувач, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), [SokurStanislav@aol.com](mailto:SokurStanislav@aol.com)

#### ЛОБІСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ ЄС

*Висвітлюються засади функціонування Європейського суду та особливості здійснення лобістської діяльності щодо нього. Наводяться практичні рекомендації щодо лобювання, приймаючи до уваги наявність фрагментарності та функціональні особливості.*

*Вплив на Європейський суд здійснюється суб'єктами лобістської діяльності з урахуванням його організаційних особливостей. Європейський суд є*

*однією з найменш відкритих інституцій ЄС, тому вплив на нього сильно відрізняється від впливу на інші інституції ЄС.*

**Ключові слова:** лобістська діяльність, Європейський суд, інституції ЄС.

Європейський суд є надзвичайно потужним інструментом впливу в рамках політичної системи ЄС та надає змогу суб'єктам лобістської діяльності здійснити вплив відповідно до існуючого законодавства. Таким чином, Європейський суд перебуває під постійним впливом суб'єктів лобістської діяльності.

Мета статті визначити особливості здійснення лобістської діяльності щодо Європейського суду.

Здійснення лобістської діяльності в ЄС щодо Європейського суду з'явилося в результаті передачі повноважень з національного рівня на наднаціональний рівень. Одночасно з цим суб'єкти лобістської діяльності почали звертатися до суду як до останньої інстанції, що могла б врегулювати проблемні питання, але з огляду на діюче законодавство. Такі дослідники як Д. Коен [1], Ч. Грінвуд [2], Р. Айзінг [3], Р. ванШенделен [4] здійснили доволі успішну спробу встановити місце лобістської діяльності в функціонуванні Європейського суду. З часом, їх роботи оновлювалися відповідно до інституційних змін, але дослідженням функціонування Європейського суду та визначенням місця лобістської діяльності відповідно до останніх тенденцій займалася невелика кількість дослідників.

Європейський суд (ЄСД) є одним із стовпів формування інституціональної системи ЄС. Сьогодні не є новиною, що суб'єкти лобістської діяльності у якості своєї цілі часто обирають саме ЄСД. Групи інтересів, великі компанії та інші суб'єкти впродовж багатьох років створювали та розвивали свої стратегії з метою впливу на існуючі інституційні правила. Відповідно до статті 234 Договору про заснування ЄС [5, Ст. 234], у випадку якщо справа, що включає законодавчі акти ЄС, має бути розглянута національним судом в країні ЄС та у випадку, якщо цей суд вагається щодо застосування цього законодавства або для нього не є зрозумілим яким чином його застосовувати, то він має право звернутися до ЄСД. Якщо позивач відчуває, що для розгляд справи в ЄСД більшою мірою відповідає його інтересам, то йому необхідно привести аргументи на користь передачі справи на розгляд до ЄСД. За такої ситуації, ЄСД приймає рішення та направляє його до національного суду з метою офіційного винесення рішення.

Суд ЄС складається із суду, Загального суду та спеціалізованих судів [5, Ст. 19.1], між якими існують відносини субординації. Свої засідання суд проводить у Люксембурзі. Кожна країна-учасниця ЄС є представленою одним суддею та вісьмома генеральними адвокатами [5, Ст. 19; 6, Ст. 252], що призначаються на строк 6 років з правом переобрання. В той же час, для суддів та генеральних адвокатів є притаманною постійна ротація [6, Ст. 253]. Незважаючи на те, що кожна країна представляє обмежену кількість суддів та адвокатів, обмежень за національністю в суді ЄС немає. Головне що вимагається при розгляді кандидатур – це повна незалежність від будь-чого та будь-кого. Кожні три роки судді обирають голову суду із правом переобрання.

Судове провадження складається із письмової та усної частини. В той же час, від суду вимагається щоб в ухваленні рішень брала участь непарна кількість суддів[7, Ст. 6]. Сам суд є найвищою судовою інстанцією ЄС, основне завдання якого полягає у забезпеченні дотримання законності установчих договорів ЄС[5, Ст. 19.1]. Якщо порівнювати суд ЄС із національними судами, то він виконує функції конституційного, адміністративного та цивільного суду. В той же час, ЄСД виконує функцію міжнародного суду, що виражається у вирішенні справ, пов'язаних із державами-членами та інституціями ЄС[6, Ст. 19.1]. Суд може зобов'язати країн-членів виплатити штраф у разі порушення права ЄС[6, Ст. 260].

ЄСД має повноваження вирішувати справи, пов'язані із бездіяльністю інститутів ЄС, за позовом будь-якої інституції ЄС[6, Ст. 265].

Всі юридичні та фізичні особи мають право звернення до суду ЄС у випадках оскарження актів із безпосереднім відношенням до таких осіб, а також якщо вони оскаржують регламентні акти, що не вимагають виконавчих заходів або, як вже згадувалося, у випадку бездіяльності інституцій ЄС[6, Ст. 263]. У першому випадку, звернення до Суду ЄС може мати місце при застосуванні цільових санкцій до фізичних осіб та підприємств, що зареєстровані поза межами ЄС, але мають певне відношення до Союзу[6, Ст. 275]. Для звернення із позов до суду ЄС відсутня необхідність у отриманні згоди іншої сторони позову.

В системі суду ЄС є Загальний суд ЄС, який має юрисдикцію в межах Договору про функціонування ЄС. Свого часу Загальний суд замінив суд першої інстанції, що був створений у 1989 році, з метою розвантаження ЄСД. До Ніщцького договору він займався вирішенням апеляцій до суду ЄС, а після отримав статус незалежного судового органу. Свій теперішній статус Загальний суд отримав після підписання Лісабонського договору.

Кожна країна представлена в Загальному суді ЄС одним суддею, а функція генеральних адвокатів виконується в ньому самими суддями[7, Ст. 49]. Окрім інших, Загальний суд розглядає судові справи від фізичних та юридичних осіб про бездіяльність інститутів та органів ЄС[6, Ст. 265]. За такої ситуації суб'єкти лобістської діяльності можуть включати можливість подання позову до суду як частини стратегії лобістської діяльності.

При Загальному суді створюються Спеціалізовані суди за рішенням ЄП та РЄС, з метою розгляду виняткових справ у спеціальних сферах. Судді Спеціалізованого суду визначаються Радою Європейського Союзу, а їх рішення можуть підлягати апеляції Загальним судом, а рішення останнього підлягають перегляду ЄСД[6, Ст. 257].

Звернення до ЄСД може також стати правильним рішенням за відсутності можливості звернутися до інших інституцій ЄС. Також подібне звернення може статися у пригоді, якщо опонентами виступає велика кількість країн-членів або суб'єктів лобістської діяльності.

У періоди інституційних криз в ЄС, а саме в періоди, коли активність ЄК у інтеграційних процесах не була надто високою, участь ЄСД надавала можливість

підтримувати певний рівень інтеграційних процесів. Починаючи з моменту, коли прийняття рішень в Європейській Раді почало відбуватися згодом шляхом голосування і закінчуючи прийняттям ЄСА, інтеграційні процеси помітно уповільнились. В той же час, ЄСД продовжував приймати рішення щодо несумісності національних законів праву ЄС, тим самим посилюючи інтеграційні процеси в ЄС.

Алгоритм дій в процесі лобістської діяльності щодо ЄСД не є простим. Спершу суб'єкти лобістської діяльності відповідно до Ст. 234 здійснюють преюдиціальний запит. Сьогодні в ЄС існує достатньо велика кількість законодавчих актів, які можуть стати підґрунтям для звернень щодо невідповідності національних законодавств законодавству ЄС. Частіше за все з подібними запитами звертаються країни-члени. В той же час, суб'єкти лобістської діяльності також мають право звернення, хоча воно є дещо обмеженим.

Різні правові інструменти в ЄС можуть використовуватися по-різному. Як і положення Договору про заснування ЄС Регламенти ЄС вступають в силу одразу після ухвалення рішення Європейською Радою та набуваються обов'язкового характеру без виключень. Відповідно, вони не потребуються імплементації у національні законодавства та саме з приводу них можуть мати місце судові провадження.

Окремі особи та невеликі суб'єкти лобістської діяльності можуть обрати звернення до суду як дієвий механізм внесення змін до певної політики ЄС. В той же час, причиною використання стратегії звернення до суду є обмеженість їх ресурсозабезпеченості.

Серйозну роль грає фрагментованість суб'єктів, адже перед тим як подати заяву щодо провадження, необхідно прийняти рішення самому суб'єкту лобістської діяльності щодо того, які інтереси для нього є пріоритетними і який напрямок є для нього пріоритетним поміж інших. У цьому випадку великі ТНК безумовно виграють, адже вони мають самостійно прийняти рішення без участі інших, коли суб'єкти, до яких входять різні особи та компанії з різними інтересами, мають об'єднуватися з метою прийняття рішень.

Важливу роль відіграє не тільки єдність та існування чіткого напрямку, але й ресурсозабезпеченість. Очевидно, що суб'єкти лобістської діяльності з більшими ресурсами мають більше шансів на позитивний результат. В той же час, якщо невеликий суб'єкт буде працювати на вузькоспеціалізованій інтерес, а потужний суб'єкт буде працювати на широкий, то перший може навіть досягнути більшого успіху ніж другий.

Суб'єкти лобістської діяльності, що приймають участь у провадженні у якості сторони використовують різні типи стратегій на наднаціональному рівні. Ефективним є використання довгострокових стратегій, які є чітко спланованими та юридично обґрунтованими. Як правило, добре організовані суб'єкти надають перевагу поступовому вирішенні питань, а не одночасному вирішенні багатьох.

Зазвичай суб'єкти лобістської діяльності використовують тестове звернення до ЄСД, що проливає світло на можливість подання позову щодо певного питання. У ЄСД немає можливості обирати, на



яке питання відповідати, а на яке ні. ЄСД зобов'язаний відповідати на всі запитання, що до нього надходять, а такий ресурс має надзвичайну цінність для будь-яких суб'єктів, що ставлять за мету впливати на ЄС. В той же час, тестові справи надають змогу закласти підвалини формування майбутньої стратегії для здійснення впливу на ЄС.

Навіть за умови незгоди країн-учасниць можливе досягнення успіху за умови використання стратегії рішення, що впливає з іншого рішення. Задля втілення у життя цієї стратегії необхідною умовою є наявність вже прийнятого рішення по схожій справі. За цих обставин суд, приймаючи до уваги попередньо прийняте рішення, може прийняти рішення, що відповідає інтересам позивача. У випадку, якщо часові межі між двома або кількома рішеннями є не великими, а навпаки, можливе прийняття ряду рішень на власну користь.

Задля досягнення такого результату необхідною умовою є чітка та спланована схема дій із залученням потужних ресурсів, що є у наявності, у більшості випадків, тільки у великих компаній та бізнес асоціацій. Сприятливим фактором у такій ситуації може стати відсутність погодження плану дій між опонентами та повільної їх реакції на процеси та дії, що відбуваються. Ця стратегія підходить суб'єктам, які є потужними та стабільними, в змозі виробляти та втілювати в життя довгострокові плани впродовж багатьох років.

Суб'єкти лобістської діяльності, які використовують стратегію одночасного впливу, отримують дещо інший ефект. В ЄС існує часто здійснюється об'єднання справ відповідно до їх змісту. Відповідно, зміст прийнятих рішень може мати більш широке поле для подальшої його інтерпретації. З точки зору багатьох акторів, одночасне подання багатьох заяв з приводу схожих справ може пришвидшити їх розгляд. Якщо суд визнає позов позивача та приймає рішення на його користь, аналогічні рішення можуть прийнятися кількома судами на національному рівні, а не тільки одним. Подання багатьох заяв щодо проваджень на національному рівні також може принести свої плоди, перетворивши кількох позивачів у реальну групу, однакову за цілями та прагненнями.

Використання подібної стратегії може принести свої плоди набагато раніше за використання стратегії рішення, що впливає з іншого рішення. Як вже зазначалося, задля використання цієї стратегії часто є необхідним використання потужних ресурсів впродовж років, коли стратегія одночасного впливу потребує меншу кількість задіяних ресурсів, хоча й вимагає серйозної координації поміж суб'єктів. Також, задля здійснення цієї стратегії необхідною є кооперація із іншими суб'єктами, що мають відповідні цілі та прагнення в той же період часу. Місцем для пошуку подібних суб'єктів часто є відповідні асоціації або ж групи з великою кількістю членів. Вони повинні мати достатню кількість ресурсів та бажання кооперуватися. Так як довгострокове співробітництво не є їхньою основною метою, достатнім у більшості випадків є швидка скоординована дія суб'єктів.

Обидві стратегії не є перешкодою для здійснення класичної лобістської діяльності одночасно з судовими процесами. За наявності ресурсів достатньої

ресурсозабезпеченості для здійснення лобіювання через ЗМІ, інші інституції можуть тільки підсилити весь процес. Використання класичної лобістської діяльності поряд із судовими процесами залежить лише від цілей та можливостей акторів. Окрім вже згаданих складових лобіювання, в цей список можливо включити надання експертних оцінок та можливих наслідків прийняття того чи іншого рішення.

Цікавою видається роль ЄСД у випадку застосування санкцій Європейського Союзу. Як відомо, санкції ЄС вводяться в рамках Союзу на основі рішення Ради Європейського Союзу, регламентів, рішень або загальних позицій[6, Ст.215]. Санкції ЄС можуть бути направлені проти фізичних осіб, юридичних осіб або організацій. Імплементация санкцій відбувається як на рівні держав-членів ЄС, та і на наднаціональному рівні. В той же час, відповідно до Договору про Європейський Союз, права осіб, на яких поширюються санкції, повинні поважатися та вони мають право оскаржити рішення в суді\* або ж їхні імена можуть бути виключені зі списку шляхом законного впливу на повноважні інституції/комітети, тобто шляхом лобіювання. Терміни застосування санкцій можуть бути скорочені, а активи розморожені.

Таким чином, правомірність санкцій щодо окремих фізичних та юридичних осіб лобіювалася шляхом оскарження в ЄСД[8]. На практиці оскаржувалися рішення Ради, що містили наступні порушення:

- 1) Не було встановлено факт участі;
- 2) Була дана неправильна оцінка фактам та доказам.

Не були вказані причини застосування санкцій та не були виконані зобов'язання щодо надання інформації про докази, які були використані проти окремих осіб.

В судових процесах щодо PostBankIran[9], IranInsuranceCompany[10], GoodluckShippingandExportDevelopmentBankofIran[11] було встановлено, що Рада не змогла встановити факт участі цих осіб у підтримці іранської ядерної програми, що привело до анулювання рішення Ради та відновлення права користуватися їх активами.

В судових процесах проти Mr. Bateni[12], PersiaInternationalBank[13]IranianOffshoreEngineering&ConstructionCo[14], Рада дала неправильну оцінку ряду фактів та доказів, що привело до анулювання рішення. Наступні факти були визначені невірно: Mr. Bateni – на момент розгляду був директором зазначеної компанії; PersiaInternationalBank – BankMellatволодів 60% акцій банку; IranianOffshoreEngineering&ConstructionCo. – щодо компанії три рази застосовувалися експортні обмеження.

Також, мали місце порушення, що пов'язані із відсутністю причин застосування санкцій та невиконання зобов'язань щодо надання інформації про докази, які використовувалися проти певних осіб. Така сама ситуація була із банком RefahKargaran[15], який було внесено в список з причини продовження співпраці із банком Melli[16] після накладення заборони. З причин відсутності доказової бази, на яких

\* Європейський суд складається із Європейського суду справедливості (Court of Justice), Загального суду (General Court, раніше – Суд першої інстанції) та Трибуналу громадської служби.

базувалися припущення, Європейський суд анулював рішення Ради.

Варто відзначити, що участь ЄСД у лобіюванні подібних рішень є частковою, адже як правило прийнято комбінувати залучення ЄСД із здійсненням впливу на Раду ЄС та відповідні робочі групи і комітети, що займаються безпосередньою підготовкою санкцій та їх переглядом. Важливим є ще й той факт, що при анулюванні рішення Ради шляхом вироку ЄСД, рішення не вступає в силу одразу, а вступає в силу через два місяці та десять днів (строк подачі апеляції) з моменту повідомлення про рішення. Необхідно враховувати, що Рада має право прийняти нове рішення або повторити своє попереднє рішення щодо окремих осіб в період подачі апеляції.

Отже, Європейський суд є однією з головних інституцій, що приймає рішення в ЄС. Його рішення є обов'язковими для виконання усіма в межах Європейського Союзу. Також, важливо, що вони одразу стають частиною законодавства ЄС. Спеціалізовані суди розглядають сотні справ на рік, частіше за все позови приватних осіб щодо рішень Єврокомісії у сфері охорони здоров'я, оподаткування, страхування, щодо справ за участі посадовців ЄС та щодо видачі субсидій і пільг.

Позов до ЄСД може бути ефективною частиною загального процесу лобіювання для суб'єктів лобістської діяльності, адже право на звернення мають всі юридичні та фізичні особи, в тому числі у випадках оскарження актів, регламентів та у випадках бездіяльності інституцій ЄС. У будь-якому випадку, стратегії щодо лобіювання можуть бути або довгостроковими, або короткостроковими, з чітким плануванням та сильним юридичним обґрунтуванням. Необхідними є наявність вагомих ресурсів та максимальна цілісність суб'єкта лобістської діяльності.

#### Список використаних джерел

1. Coen D., Richardson J. Lobbying the European Union: Institutions, actors, and issues Oxford University Press Inc. – New York, 2009. – P.351.
2. Greenwood J., Dreger J. The Transparency Register: A European vanguard of strong lobby regulation? [Електронний ресурс] /J.Greenwood, J.Dreger. – Режим доступу: <http://www.palgrave-journals.com/iga/journal/v2/n2/full/iga20133a.html>
3. EisingR. InterestgroupsinEUpolicy-making [Електронний ресурс] /R. Eising. – Режим доступу: <http://www.livingreviews.org/lreg-2008-4>
4. R. van Schendelen More Machiavelli in Brussels: The Art of Lobbying the EU // Amsterdam University Press. – 2010. – P.382.
5. Договір про Європейський Союз Міжнародний документ від 07.02.1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994\\_029](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_029)
6. Consolidated version of the Treaty on the functioning of the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2008:115:0047:0199:en:PDFArt.252>
7. Протокол про Статут суду ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994\\_618](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_618)
8. Guidelines on implementation and evaluation of restrictive measures [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&t=PDF&gc=true&sc=false&f=ST%2017464%202009%20INIT>
9. CaseT-13/11 PostBankIran [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://curia.europa.eu/juris/documents.jsf?num=T-13/11>
10. CaseT-12/11 IranInsuranceCompany [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.mcnaairchambers.com/media/documents/201309/EUROPEAN\\_COURT\\_ANNULS\\_SANCTIONS\\_ON\\_SEVEN\\_IRANIAN\\_COMPANIES.pdf](http://www.mcnaairchambers.com/media/documents/201309/EUROPEAN_COURT_ANNULS_SANCTIONS_ON_SEVEN_IRANIAN_COMPANIES.pdf)

11. Case T-57/12 Good luck Shipping and Export Development Bank of Iran [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2013-09/cp130099en.pdf>

12. Joined Cases T-42/12 and T-181/12 NaserBateni [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.mcnaairchambers.com/media/documents/201309/EUROPEAN\\_COURT\\_ANNULS\\_SANCTIONS\\_ON\\_SEVEN\\_IRANIAN\\_COMPANIES.pdf](http://www.mcnaairchambers.com/media/documents/201309/EUROPEAN_COURT_ANNULS_SANCTIONS_ON_SEVEN_IRANIAN_COMPANIES.pdf)

13. Case T-493/10 Persia International Bank [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://curia.europa.eu/juris/documents.jsf?num=T-493/10>

14. Case T-110/12 Iranian Offshore Engineering & Construction Co. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://curia.europa.eu/juris/documents.jsf?num=T-110/12>

15. CaseT-24/11 BankRefahKargaran[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://curia.europa.eu/juris/documents.jsf?num=T-24/11>

16. JudgmentsinJoinedCasesT-35/10 andT-7/11 BankMelliIran [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.mcnaairchambers.com/media/documents/201309/EUROPEAN\\_COURT\\_ANNULS\\_SANCTIONS\\_ON\\_SEVEN\\_IRANIAN\\_COMPANIES.pdf](http://www.mcnaairchambers.com/media/documents/201309/EUROPEAN_COURT_ANNULS_SANCTIONS_ON_SEVEN_IRANIAN_COMPANIES.pdf)

#### References

1. Coen D., Richardson J. Lobbying the European Union: Institutions, actors, and issues Oxford University Press Inc. – New York, 2009. – P.351.
2. Greenwood J., Dreger J. The Transparency Register: A European vanguard of strong lobby regulation? [Elektronnyj resurs] /J. Greenwood, J. Dreger. – Rezhym dostupu: <http://www.palgrave-journals.com/iga/journal/v2/n2/full/iga20133a.html>
3. Eising R. Interest groups in EU policy-making [Elektronnyj resurs] /R. Eising. – Rezhym dostupu: <http://www.livingreviews.org/lreg-2008-4>
4. R. van Schendelen More Machiavelli in Brussels: The Art of Lobbying the EU // Amsterdam University Press. – 2010. – P.382.
5. Dogovor pro Evropejskij Sojuz Mizhnarodnyj dokument vid 07.02.1992 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994\\_029](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_029)
6. Consolidated version of the Treaty on the functioning of the European Union [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2008:115:0047:0199:en:PDFArt.252>
7. Protokol pro Statut sudu JeS [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994\\_618](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_618)
8. Guidelines on implementation and evaluation of restrictive measures [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&t=PDF&gc=true&sc=false&f=ST%2017464%202009%20INIT>
9. Case T-13/11 Post Bank Iran [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://curia.europa.eu/juris/documents.jsf?num=T-13/11>
10. Case T-12/11 Iran Insurance Company [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.mcnaairchambers.com/media/documents/201309/EUROPEAN\\_COURT\\_ANNULS\\_SANCTIONS\\_ON\\_SEVEN\\_IRANIAN\\_COMPANIES.pdf](http://www.mcnaairchambers.com/media/documents/201309/EUROPEAN_COURT_ANNULS_SANCTIONS_ON_SEVEN_IRANIAN_COMPANIES.pdf)
11. Case T-57/12 Good luck Shipping and Export Development Bank of Iran [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2013-09/cp130099en.pdf>
12. Joined Cases T-42/12 and T-181/12 Naser Bateni [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: [http://www.mcnaairchambers.com/media/documents/201309/EUROPEAN\\_COURT\\_ANNULS\\_SANCTIONS\\_ON\\_SEVEN\\_IRANIAN\\_COMPANIES.pdf](http://www.mcnaairchambers.com/media/documents/201309/EUROPEAN_COURT_ANNULS_SANCTIONS_ON_SEVEN_IRANIAN_COMPANIES.pdf)
13. Case T-493/10 Persia International Bank [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://curia.europa.eu/juris/documents.jsf?num=T-493/10>
14. Case T-110/12 Iranian Offshore Engineering & Construction Co. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://curia.europa.eu/juris/documents.jsf?num=T-110/12>
15. Case T-24/11 Bank Refah Kargaran [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://curia.europa.eu/juris/documents.jsf?num=T-24/11>

16. Judgments in Joined Cases T-35/10 and T-7/11 Bank Mellé Iran [Elektronnyj resurs]. – Rezhyim dostupu: [http://www.mcnaairchambers.com/media/documents/201309/EUROPEAN\\_COURT\\_ANNULS\\_SANCTIONS\\_ON\\_SEVEN\\_IRANIAN\\_COMPANIES.pdf](http://www.mcnaairchambers.com/media/documents/201309/EUROPEAN_COURT_ANNULS_SANCTIONS_ON_SEVEN_IRANIAN_COMPANIES.pdf)

**Sokur S. P.**, competitor, Institute of International Relations of Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kiev), SokurStanislav@aol.com

#### **Lobbying by the European Court of the EU**

*The present article covers basic functions of the European Court and in particular the lobbying activities with respect to it. It provides practical advices on lobbying, taking into account fragmentation of its organizational structure and lack of cooperation with other EU institutions.*

*Lobbyists perform lobbying impact on the Court by taking into account the organizational features of this institution. The European Court is one of the least open EU institution that is why lobbying activities with respect to it differs so much among other EU bodies.*

**Keywords:** Lobbying, European Court, EU institution.

**Сокур С. П.**, соискатель, Институт международных отношений Киевского национального университета им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), SokurStanislav@aol.com

#### **Лоббистская деятельность по Европейскому суду ЕС**

*Освещаются основы функционирования Европейского суда и особенности осуществления лоббистской деятельности в отношении него. Приводятся практические рекомендации по лоббированию, принимая во внимание наличие фрагментарности и функциональные особенности.*

*Влияние на Европейский суд осуществляется субъектами лоббистской деятельности с учетом его организационных особенностей. Европейский суд является одним из наименее открытых институтов ЕС, поэтому влияние на него сильно отличается от влияния на другие институты.*

**Ключевые слова:** лоббистская деятельность, Европейский суд, институты ЕС.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

**ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ:  
ЗАПОБІГАННЯ І ПРОТИДІЯ ЕКСТРЕМІЗМУ І ТЕРОРИСТИЧНИЙ  
ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ**

У видавництві “Брама-Україна” вийшли монографії кандидата політичних наук, докторанта Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, доцента кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету Євгена Васильчука, присвячені проблемам запобігання і протидії поширенню політичного радикалізму та екстремізму в Україні.

З огляду на ескалацію суспільно-політичного напруження в Україні в другій половині 2013 р. і дотепер, актуальність цих досліджень полягає у наданні працівникам оперативних підрозділів правоохоронних і безпекових органів якісної наукової інформації про сутність виявів радикалізму та екстремізму в реальному політичному житті України, з якими вони стикаються в повсякденній оперативно-службовій діяльності під час виконання своїх обов’язків у зоні проведення Антитерористичної операції, реалізації заходів, спрямованих на виявлення й упередження злочинної діяльності екстремістських угруповань, що зазіхають на територіальну цілісність України. Це забезпечить своєчасну локалізацію і нейтралізацію зазначених деструктивних впливів, надасть реальні можливості для припинення протиправної діяльності та для саморозпаду екстремістських спільнот і створюваних ними терористичних організацій.

**Васильчук Є. О. Політичний радикалізм та екстремізм у молодіжному середовищі України : монографія / Є. О. Васильчук. – 2-е вид., випр. і доповн. – Черкаси : Видавець Ольга Вовчок, 2015. – 416 с.**



Монографія “Політичний радикалізм та екстремізм у молодіжному середовищі України” є спробою системного дослідження ідейно-політичної сутності, особливостей поширення, визначення місця політичного радикалізму та екстремізму серед викликів і загроз національній безпеці України. Проаналізовано ідейно-культурні джерела політичного радикалізму та екстремізму, встановлено логіку та механізми формування радикалістських ідейно-політичних доктрин. Особливу увагу приділено визначенню, структуруванню та аналізу соціально-економічних, соціокультурних, суспільно-політичних та ідеологічних чинників ескалації екстремізму в молодіжному соціумі. Розроблено та обґрунтовано рекомендації із запобігання та протидії цьому явищу.

**Васильчук Є. О. Російський екстремізм в Україні : монографія / Є. О. Васильчук. – Черкаси : Видавець Ольга Вовчок, 2015. – 120 с.**



У монографії “Російський екстремізм в Україні” досліджено ідейно-політичну сутність, особливості розгортання діяльності та політико-правові аспекти загроз і викликів українській державності з боку російських екстремістських об’єднань. Проаналізовано тенденції деструктивної діяльності суб’єктів російського екстремізму на території України.

Видання розраховані на фахівців правоохоронних і безпекових органів, органів державної влади та управління, відповідальних за розроблення і реалізацію державної політики у сфері національної безпеки, науковців, викладачів, студентів вищих навчальних закладів, які цікавляться дослідженнями радикалізму та екстремізму.

**Information message. Problems of national safety : prevention and counteraction to extremism and terrorist activity in Ukraine**

**Информационное сообщение. Проблемы национальной безопасности : предотвращение и противодействие экстремизму и террористической деятельности в Украине**

\* \* \*

**Брехуненко В. А.**

доктор історичних наук, професор, завідувач відділу теорії та історії археографії та споріднених джерелознавчих наук, Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (Україна, Київ), melnichuk65@inbox.ru

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: Мельничук І. А.  
СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ  
ЕЛІТИ (ІХ – СЕРЕДИНА ХVІІ ст.) / І. А. Мельничук. –  
ЖИТОМИР: ВИДАВНИЦТВО “РУТА”, 2014. – 388 с.**

Монографія І. А. Мельничука з’явилася у потрібний для української історіографії час, коли в українському та закордонному науковому і політичному середовищі з новою силою розгортається дискурс щодо змісту і функцій влади, якості та вміння владної еліти адекватно реагувати на виклики чергового цивілізаційного зламу, у який людство вступило наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Зважаючи на низку вкрай гострих викликів, які постали сьогодні перед Україною, вивчення генези та подальшої еволюції вітчизняної влади потребує особливої уваги наукової спільноти – істориків, політологів, філософів, соціологів, культурологів.

Монографія автора є змістовною по суті та насиченою за змістом. Хронологічні рамки дослідження охоплюють кілька століть розвитку вітчизняної політичної та військово-адміністративної еліти, але при цьому виклад основної проблематики не втрачає у глибині та, водночас, не перенасичений деталями. На наш погляд, такою й має бути робота, що ставить за ціль дати фаховий історико-політичний аналіз еволюційних тенденцій та етапів розвитку національної владної еліти від моменту її зародження у ІХ ст. до повноцінного відродження у козацькій Гетьманській державі ХVІІ ст.

І. А. Мельничук обрав вказаний відтинок української історії не випадково: на переконання автора, він охоплює умовний еволюційний цикл у історичному розвої української політичної еліти. З науковою точки зору робота має безсумнівну цінність, адже праці більшості дослідників торкалися лише фрагментів становлення владної еліти, фахівці концентрували увагу на виявленні змісту влади, функцій і завдань окремих елітних верств у вужчому конкретно-історичному періоді.

Зв’язати логікою політичних та соціальних зрушень частину еволюційних сходинок, пройдених владною елітою України на нелегкому, сповненому драматичних подій, напручуд багатому історичному шляху; показати безперервність еволюції української політичної еліти протягом досліджуваного періоду – таке наукове завдання ставив перед собою автор.

Звичайно, І. Мельничук не першим звертається до проблематики елітотворення та розвитку владних спільнот Середньовіччя та початку Нової доби на теренах України. Багато уваги цьому питанню у часи, коли ще не існувало ні наукового терміну “еліта”, ні розвиненої теорії еліт, приділяли ще історики т.зв. “старої школи”, класики вітчизняної історичної науки. Ці дослідники справедливо виділяли князя та його оточення як головний елемент системи політичної влади руської держави, але невиправдано, з точки зору автора, залишали дещо в тіні інші впливові верстви–

потужні боярську та релігійну елітні групи, а також еліту міста.

Останні праці, присвячені аналізу співвідношення князівської і боярської влади, впливу на неї міського віче, відрізняються розмаїттям думок: знані українські фахівці М. Ф. Котляр, О. П. Моця, В. М. Ричка та ін. використовують цивілізаційний підхід до аналізу розвитку української держави та її політичної еліти; О. П. Толочко, Л. Войтович та Н. М. Яковенко відзначають вирішальну роль князівсько-боярської, а затим і шляхетської еліти у розвитку українських земель; історики Санкт-Петербурзької школи І. Фроянов, О. Дворніченко та ін. акцентують увагу на визначальній ролі міст і міського віче у середньовічній системі влади, в той час як історики Москви школи А. А. Горського виділяють особливу роль князя та дружинної елітної верстви у державотворенні; частина дослідників притримувалася і притримується традиційних “державницьких” поглядів на елітотворення (П. Толочко, Я. Ісаєвич, М. Свердлов та ін.). Тема генези політичної еліти на руських землях та сутності влади висвітлювалася у нещодавно захищених дисертаційних роботах українських та російських дослідників А. Майорова, Г. Плотнікової, В. Плосконосова та ін. Проблеми сутності влади і владних відносин свого часу так чи інакше торкалися М. Браїчевський, М. Котляр, П. Толочко, Б. Греков, В. Довженюк, Д. Лихачов, В. Мавродін, В. Пашуто, В. Седов, Б. Рибаків, Н. Рубінштейн, М. Тихомиров та ін. Ними розглядався, передусім, загальний соціально-економічний та політичний розвиток руської держави епохи раннього та високого Середньовіччя. Початок ґрунтовним дослідженням владної еліти козацької доби поклали українські вчені М. Максимович, В. Антонович, Д. Яворницький, у радянський період – М. Слабченко, О. Апанович, В. Голобуцький, К. Гуслистий, І. Крип’якевич, закордонні фахівці Ю. Вернадський, В. Томкевич, Г. Штекль та ін. Еволюцію князівсько-магнатської та шляхетської елітних верств вже у наш час фахово дослідили М. Дашкевич, Я. Ісаєвич, Ф. Шабульдо, Н. Яковенко, Л. Войтович, фундаментальними є праці по дослідженню старшинської елітної верстви, здійснені В. Смолієм, В. Степанковим, В. Кривошеєю, О. Моцею, Г. Швидько, Т. Чухлібом та багатьма іншими.

Історіографічному огляду цих та багатьох інших робіт присвячений перший розділ монографії І. Мельничука. У розділі також поданий аналіз літописних та літературних джерел Княжої доби щодо змісту влади та призначення політичної еліти, дається огляд концепцій елітогенезу, змісту понять “еліта” та “політична еліта” у сучасній науці.

Другий розділ, “Правляча еліта княжої доби”, подано за чіткою структурно-логічною схемою, що поєднує аналіз державотворчих та елітоутворюючих процесів трьох етапів княжої доби – додержавного, Києворуського та удільного. Автор показує трансформацію еліти на ранньому етапі нашої історії: виділення із плеємної владної верхівки нової військово-політичної еліти, утворення перших князівських династій та утвердження клану Рюриковичів при владі на руських землях, виділяє причини цих процесів. Виділені окремі етапи

злагоджених дій політичної, військової та релігійної еліт по перетворенню Києва на новий європейський центр впливу. Належним чином обгрунтовані і основні причини як міцності держави Рюриковичів, так і криз політичної системи Київської Русі в середині X ст. та на рубежі X–XI ст., а також реакцію владної еліти на ці кризи. Надзвичайно випукло окреслене головне протиріччя середньовічної монархії, яке яскраво проявилось й на наших теренах: тяжіння політичної верхівки до централізації поряд зі зростаючими відцентровими тенденціями; показано цілу низку причин і наслідків згаданих процесів. Зростання та посилення економічного та політичного впливу великого боярства цілком логічно подано на прикладі Галицько-Волинської держави.

Особливу увагу автор акцентує на цікавій проблемі – системі виховання княжої еліти та причинах утворення навколо княжої влади колегіальних дорадчих органів.

Третій розділ носить назву “Становище української еліти під час литовсько-польської експансії (30-ті роки XIV - перша половина XVII ст.)”. У ньому автор подає загальну історико-політичну характеристику періоду, виокремлює кілька етапів трансформації елітних верств Литви, Польщі та України. Докладно висвітлений шлях зростання впливу шляхетської елітної верстви у Литовсько-Польській державі та поступового зменшення політичної ваги князів, показані причини та наслідки цього процесу. Цікавим є саме цей аспект дослідження: поряд з відомою теорією про програмне для польських владних кіл ополчення та окатоличення української знаті автор проводить ідею про цілеспрямовану політичну боротьбу зі старою князівською верхівкою нового політичного класу – шляхти, яка крок за кроком нарощувала свої станові права та привілеї, поступово перетворившись на домінуючий елітний шар у Речі Посполитій. Саме цей “середній клас” став у підсумку ініціатором і соціальним ґрунтмових політичних та економічних перетворень у Європі, які знаменували собою початок Модерну.

Автор одним з перших в українській історіографії проводить думку про те, що у період експансії на наші території Литви та Польщі та домінування у політичному просторі закордонних владних еліт, українська князівсько-боярська військово-політична та економічна еліта не втратила владних функцій, зменшився до регіонального лише їх рівень і об’єм. Важливим є висновок про те, що під владою українських магнатів довгий час у латентному вигляді на українських етнічних землях фактично зберігалися основні ознаки національної державності. У монографії подаються та обґрунтовуються причини такого процесу.

На думку автора, на відхід у тінь та згасання патріотичної потуги князів та великого українського боярства вплинули, окрім зазначених іншими авторами, також західні ренесансні тенденції та католицькі світоглядні ідеї, що, разом з популярною на ті часи серед еліти освітою у європейських університетах та єзуїтських колегіумах, з кожним поколінням все глибше пускали коріння у середовищі молоді, нащадків княжих родів.

Крім того, як зауважує автор, вперта і послідовна політична боротьба української князівсько-магнатської та шляхетської еліти за зрівняння у правах з елітою польською на певних етапах приносила свої плоди, і таке статусне зрівняння, хоча із важливими дискримінаційними зауваженнями, відбулося.

Ідея безперервності українського елітогенезу прослідковується автором і надалі. Коли, здавалося б, українські державницькі та визвольно-патріотичні потуги української еліти зусиллями польсько-литовських владних кіл були остаточно придушені, а сама українська національна еліта розчинена у загальній масі польсько-литовської шляхти, зберігшись практично тільки в середовищі дрібного шляхетства, на політичну арену з народних глибин вийшла нова потужна елітна верства – козацька, яка у якості політичного провідника очолила національно-визвольну боротьбу.

Дослідженню генези та подальшої еволюції козацької старшинської елітної верстви присвячений четвертий розділ праці під назвою “Козацька старшина як унікальний історичний тип військово-політичної, адміністративної та економічної еліти”. У ньому автор подає означену у назві розділу проблему ґрунтовно та комплексно, почавши огляд з аналізу геополітичної ситуації, що склалася на українських кордонах Литовського князівства у XV – на поч. XVI ст.

Роздумуючи над витоками козацтва як явища, І. Мельничук доводить, що: “рух частини населення у прикордонну зі Степом смугу являв собою постійний, хоча не вельми повноводний процес протягом всієї княжої доби нашої історії, а також часів монгольського та литовсько-польського панування. Він був спричинений передусім економічними та внутрішньополітичними обставинами, які витискали частину населення у слабо заселені та неосвоєні землі. З появою в числі претендентів на українські території Польщі до причин втечі людності на “Низ” додалися могутні фактори релігійного і національного тиску та прогресуючого закріпачення селян.

- Такий рух мав два періоди активізації: у XII–XIII ст. як наслідок розгортання внутрішніх усобиць та економічного тиску з боку великого боярства на руських землях, особливо у Галичині, і починаючи з XV ст., коли зі складанням на порубіжних землях козацтва, зумовленого схожими причинами, виокремлення його у своєрідну військово-економічну верству, поступово утворилися умови для перенесення соціально-політичного центру активності українства у Подніпров’я і формування в подальшому козацької держави.

- Соціальне явище “бродництва”, “берладництва” і “вигнанства” мають спільні корені та генетичний зв’язок з пізнішими явищами “уходництва” та “козакування”, це суть ланки одного політичного та соціально-економічного процесу утворення на кордонах зі Степом активної страти людей, що займалися військовим та господарським промислом з чіткими тенденціями до самоорганізації та автономії щодо центральної влади”.

Ці висновки важливі тим, що у них автор не відступає від обраної концепції безперервності історичного процесу розвитку вітчизняної еліти і не

вважає, як деякі дослідники, феномен козацтва ні калькою з козацтва татарського, ні унікальним явищем, що зародилося на українському степовому прикордонні лише у пізньому середньовіччі: схожі за типом руської військової спільноти існували тут і раніше.

Автор конкретизує зовнішню політику Литви на кримсько-турецькому напрямку, показуючи поступове зростання ролі козацтва у оборонних функціях держави, висвітлює роль прикордонних урядників і старост у організації козацької маси. Виділення з козацького середовища власної військово-політичної еліти – старшини, складання на Запоріжжі своєрідної за змістом жорсткої правової системи і, разом з тим, демократичної військової ієрархії влади, надбання козацтвом власної ідеології, завершили, на думку автора, перетворення козацтва на окремих елітний стан. І. Мельничук досліджує роль освіченої, підготовленої з адміністративного та військового боку частини князівсько-шляхетської еліти, що обрала козакування справою і способом життя, у формуванні власне старшинського керівного шару козацтва; показує поступову еволюцію світоглядних уявлень старшинського елітного елементу – від усвідомлення козацтва як особливого лицарського військового ордену у справі захисту Вітчизни до появи у ньому автономістських, а потім і національно-визвольних ідей, що перетворило козацтво на національну еліту.

Разом з тим, на нашу думку, можна було б посилити змістовність роботи за рахунок наступних елементів:

- огляд джерел та літератури з обраної проблематики, поряд з аналізом праць українських, російських, польських, білоруських та литовських авторів та істориків діаспори можна було б збагатити думкою турецьких, англо-американських, угорських, чеських фахівців;

- не завадило б дати причини згасання національної потуги та подальшої асиміляції українських князівсько-шляхетських родів не у контексті, а окремим підрозділом, поглибивши тему. Питання це досі є маловивченим, а тому для фахівців були б цікавими і аналіз, і висновки автора;

- докладніше розкрити дискусію всередині старшинських елітних угруповань щодо майбутньої долі козацтва та України в цілому.

Проте, висловлені побажання не впливають на загалом позитивну оцінку рецензованої праці, яка є самостійним і завершеним науковим дослідженням, викладеним на високому науково-теоретичному рівні. Робота І. Мельничука цілком заслуговує на подання до захисту докторської дисертації, а монографія, що вийшла у якості її презентації, безумовно стане у нагоді і фахівцям, і в університетських аудиторіях; можемо упевнено рекомендувати її також широкому читачьому загалу.

Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що українська історіографія збагатилася ще однією ґрунтовною та неординарною роботою зпоки що небагатьох праць, присвячених історії вітчизняної владної еліти, ідеї і висновки якої мають яскраво виражений комплексний підхід та глибокий науковий зміст.

*Брехуненко В. А., доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом теории и истории археологии и родственных дисциплин, Института украинской археологии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины (Украина, Киев), melnichuk65@inbox.ru*

**Рецензия на монографию: Мельничук И. А. “Становление и развитие украинской политической элиты (IX - середина XVII в.)” / И. А. Мельничук. - Житомир: Издательство “Рута”, 2014. - 388 с.**

*Brekhunenko V. A., doctor of historical sciences, professor, manager of department of theory and history of archaeology and family disciplines, Institute of Ukrainian archaeology and sources studies in the name of M.S. Hrushevskyi to HAN of Ukraine (Ukraine, Kyiv), melnichuk65@inbox.ru*

**Review of the monograph: Melnichuk, I. A. "Formation and Development of Ukrainian political elite (IX - the middle of the XVII century.)" / I. A. Melnichuk. - Exactly: Publishers "Ruta", 2014. - 388 p.**

\* \* \*

**Панчук М. І.,**  
доктор історичних наук, професор, завідувач відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ:  
МАРКОВА С. В. СУСПІЛЬНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ  
В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ  
ТОТАЛІТАРНОЇ СИСТЕМИ (1917–1933 РР.) : МОНОГРАФІЯ  
/ С. В. МАРКОВА. – КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ :  
ВИДАВЕЦЬ ПП ЗВОЛЕЙКО Д. Г. – 2015. – 544 с.**

Монографія “Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.)” є результатом десятирічної праці та набутого досвіду авторки в царині історії України, політології, культурології. Великий обсяг накопиченого авторкою фактографічного матеріалу вдалося синтезувати та по-новому трактувати суспільно-політичні трансформації в українському селі, зокрема у розрізі знищення парагромадянського селянського суспільства. Спираючись на думку багатьох сучасних українських дослідників селянства щодо репресивних методів впливу більшовиків на село (С. Білана, Л. Гриневич, В. Калініченка, С. Кульчицького, В. Лозового, В. Марочка, О. Реєнта, Н. Романець, І. Фаренія, Ю. Шаповала та ін.), авторка вважає, що про український селянський соціум на початку ХХ ст. варто говорити в контексті формування та функціонування парагромадянського селянського суспільства, що мало шанси на європейський шлях розвитку у разі перемоги Української революції 1917–1921 років. Як свідчить наукова проблематика, для авторки також важливим було виявити зміни соціальної структури українського села (соціально-демографічні, соціально-класові, соціально-поселенські), національного характеру українців, стереотипів гендерних ролей внаслідок одержавлення. Якщо зміни соціально-демографічні, соціально-класові та соціально-поселенські достатньо вивчені й висвітлені, то зміни національного характеру, гендерних ролей, місцевого самоврядування досліджено недостатньо.

Структурно монографія складається з вступу, п'яти розділів, висновків та додатків, які змістовно і хронологічно відповідають періодам Української революції, воєнного комунізму, непу, суцільної

колективізації, Голодомору. У вступі авторкою рецензованої праці обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, мету, територіальні та хронологічні межі дослідження. Зміст роботи відповідає тим завданням і меті, які визначені у “Вступі”. Поштовх до ширшої дискусії науковцям дають теоретичні засновки, викладені у “Вступі”. Адже для фахівців сьогодні важливо поглянути на процес формування громадянського суспільства в Україні не через дискретно-фрагментарне бачення, а через тяглість історії.

Перший розділ монографії, “Історіографія та методологічні засади проблеми” традиційно присвячено історіографічним та методологічним проблемам. Ознайомившись з історіографічною та фактографічною частинами монографії, переконаний, що авторка здійснила великий та плідний науковий пошук. Частина історичних джерел вводиться до наукового обігу вперше. Проте доречним було б дати огляд і дореволюційних публікацій, які були опрацьовані та використані при написанні монографії. У рецензованій монографії подано чітко роз'яснення базисних дефініцій та вперше введеного авторкою поняття “парагромадянського селянського суспільства”, з метою показу суспільних та політичних трансформацій під новим поглядом, зокрема руйнації протягом 1917–1933 рр. базових засад формування громадянського суспільства.

Другий розділ “Стан села напередодні та в роки революційної доби 1917–1920-х рр. в Україні” відстежує формування рис національного характеру українців, особливостей національної ідентичності українців, динаміку етнічного складу населення, демографічні зміни, зміни соціальної структури українського села внаслідок війн та революцій, особливості володіння землею та землекористування, діяльність громад, сходів, рад, “селянських спілок”. Авторка показує, як корелюють “сімейний індивідуалізм” або “індивідуалізму сімейної спілки” та продуктивне господарювання в українському селянському соціумі, спонукає по-новому подивитися на тодішнє повсякдення. У розділі слушно наголошується на важливості врахування досвіду функціонування громад та сходів на початку ХХ ст.

У третьому розділі “Ідеологія та практика “радянзації” і “більшовизації” українського села” йдеться про обставини й умови створення більшовицького нарративу “пауперизації та кризи” напередодні 1917 р. та “комунізації” – після “жовтневого перевороту”. С. Маркова детально обговорює дискусії та концепції ідеологів лівих і більшовицьких організацій щодо розв'язання “селянського питання”, у процесі яких вибудовувалася нова схема відносин “влади та селян”, що передбачала руйнівні для українського селянського соціуму моделі господарювання та розбудову партійно-державних структур тотального контролю над селянством. Проте такий підхід виглядає не зовсім виправданим, зокрема через велику кількість наукових робіт із зазначеної тематики. У другому підрозділі авторка з'ясує особливості впливу ВКП(б)–КП(б)У на формування організаційно-правових засад місцевих органів влади, зокрема через детальний аналіз виборів та перевиборів

до сільських рад другої половини 1920-х рр.; визначає специфічні риси в діяльності органів “народної демократії” (сільських рад, комнезамів, товариств взаємодопомоги) і взаємовідносини з громадами, сходами, земельними громадами.

Четвертий розділ “Соціально-економічна політика радянської влади на селі” присвячено аналізу трансформацій самоврядних форм господарювання в період непу та їх нищення у роки суцільної колективізації. Колективізацію авторка бачить не лише як шлях до одержавлення сільської економіки, але й як руйнацію економічного підґрунтя парагромадянського селянського суспільства. С. Марковій в подальших дослідженнях варто вийти поза традиційні національні нарративи та поєднати національний досвід опору колективізації та виживання у роки Голодомору із аналогічним досвідом етнічних меншин. Через аналіз демографічних змін С. Маркова намагається показати вплив економічної політики на селянський соціум, здійснити аналіз соціально-демографічної структури населення (1921–1933 рр.) з метою виявлення латентних складників суспільної напруги, що вплинули на природний приріст населення, народжуваність, смертність, шлюбність. Оперуючи різноплановою за походженням історичною джерельною базою, С. Маркова систематизує матеріал у вигляді таблиць, схем, діаграм поданих і в основному корпусі, і в додатках з метою показати, що самі числа не завжди відображають якість суспільних процесів.

У п'ятому розділі “Формування “нової людини” як засіб одержавлення традиційного суспільства” авторка аналізує процес перетворення українських селян на об'єкти впливу, сприйняття/несприйняття ними нових культурних традицій, нових гендерних ролей, змін у сімейно-шлюбних відносинах, визначає характер психологічних змін і настроїв серед селян у роки непу, сталінських кампаній та Голодомору. Якщо у попередніх розділах авторка показувала зміни переважно на макрорівні, то у цьому – намагалася зрозуміти мотивації українських селян із різним життєвим досвідом, зокрема щодо сприйняття ними процесів одержавлення суспільно-політичного та соціально-економічного життя вітчизняного соціуму. У другому підрозділі С. Маркова акцентувала увагу на наслідках зміни соціально-правового статусу сільської жінки, безпосередньо в приватно-побутовій сфері, сприйнятті/несприйнятті чоловіками нових жіночих образів “селянки-активістки”, “селянки-ударниці”, “селянки-колгоспниці”. Проте проблематичним виглядає розмежування наукових, науково-популярних і власне історичних досліджень із гендерної тематики. До переваг монографії зараховуємо те, що авторка детально дослідила вплив більшовицької ідеологічної та освітньо-виховної системи на дітей і молодь, показала негативний вплив комунізації свідомості сільських мешканців та наростання ідейно-ціннісного конфлікту між батьками та дітьми.

Проблема всебічного осмислення радянського минулого залишається важливим завданням для українців, які намагаються збудувати громадянське суспільство та позбутися посттоталітарних впливів. Маємо відзначити, що С. Маркова зробила вагомий крок до наукового осмислення негативних наслідків



становлення тоталітарної системи в СРСР, УСРР, саме у контексті руйнації громадянського суспільства, зокрема через його одержавлення. Монографія С. Маркової – самостійне наукове дослідження, виконане на належному науковому і теоретичному рівнях. Матеріал, викладений у цій праці, є підставою для переосмислення певних усталених концепцій, він дає приводи для роздумів про особливості суспільних та політичних трансформацій в українському селі у загальноєвропейському контексті. Доступний стиль викладу складного й нового для багатьох читачів матеріалу викличе зацікавленість серед науковців, науково-педагогічних працівників, учителів шкіл, студентів, громадських діячів.

*Панчук М. І., doctor of historical sciences, professor, manager of department of national minorities of Institute of political and ethnological researches of the name of I. F. Kurasa NAS of Ukraine (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com*

**Review on a monograph: Markova S. V. Public and political transformations in the Ukrainian village in the context of forming of the totalitarian system (1917-1933) : monograph / of S. V. Markov. it is Kam'ianets'-Podil's'kyi : Publisher of PP Zvoleyko. - 2015. are 544 p.s**

*Панчук М. В., доктор исторических наук, профессор, заведующий отдела национальных меньшинств Института политических и этнонациональных исследований имени И. Ф. Кураса НАН Украины (Украина, Киев), gileya.org.ua@gmail.com*

**Рецензия на монографию: Маркова С. В. Общественные и политические трансформации в украинском селе в контексте формирования тоталитарной системы (1917-1933 гг.) : монография / С. В. Маркова. - Каменец-Подольский : Издатель ПП Зволейко Д. Г. - 2015. - 544 с.**

\* \* \*

**Шевчук В.П.**

доктор історичних наук, професор  
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

**ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ  
УКРАЇНИ (РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: ДЕМУЗ І.  
О. НАУКОВІ ТОВАРИСТВА НА ТЕРЕХАХ УКРАЇНИ ХІХ –  
ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПОЛІЛОГ УЧЕНИХ І ЕПОХ.  
МОНОГРАФІЯ // І.О. ДЕМУЗ. ПЕРЕЯСЛАВ-  
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ. – 2014, – 682 с.)**

В об'єднанні зусиль науковців та працівників, спрямованих на продукування нових ідей, впровадження їх у життя, поширення знань серед населення важливу роль відіграють наукові товариства. Перші наукові товариства в Україні виникли на початку ХІХ ст., зосередились на окремих наукових дисциплінах, їх обговоренні, визначенні тематики публікації їх результатів. З середини ХІХ ст. процес утворення наукових товариств значно прискорився, що було пов'язано із подальшою спеціалізацією науки і зростаючою потребою в науковому спілкуванні. З розвитком наукових товариств стали появлятися і перші публікації, в яких розповідалося про їх організацію та діяльність. На першому етапі авторами публікацій виступали переважно активні члени наукових товариств. Історіографія наукових товариств пройшла ряд етапів, кожен з яких має свої особливості і віхи.

Однак дослідження історіографії про наукові товариства України кінця ХІХ – початку ХХ століття залишалися однією з мало вивчених проблем української історичної науки. Наявну

прогалину заповнила дослідниця І.О. Демуз у виданій монографії “ Наукові товариства на теренах України ХІХ – початку ХХ ст.: полілог учених і епох”.(1) У монографії з позиції сучасних методологічних підходів з'ясовано стан, повноту й достовірність вивчення історії різногалузевих наукових товариств, що діяли на теренах України ХІХ – початку ХХ ст., показано вплив об'єктивних і суб'єктивних чинників на спрямування досліджень, проведено аналіз та порівняння тематичної спрямованості дорядянської, радянської і сучасної історіографії. На основі

переосмислення наявної історіографічної спадщини минулих років автором монографії запропоновано тематику подальших наукових розробок про наукові товариства.

Монографія виділяється постановкою актуальної проблеми та її комплексним вирішенням. В роботі вперше на основі принципів науковознавства проаналізовано широкий масив історіографічної літератури, виявлено і систематизовано її джерела та охарактеризовано їхні інформаційні можливості. Простежено процес нагромадження і поширення у просторово-часовому вимірі історичних знань про наукові товариства гуманітарного, природничого, технічного, медичного і сільськогосподарського спрямування. В роботі переосмислено і по-новому оцінено внесок багатьох учених у вивченні означеної теми, охарактеризовано основні дослідницькі акценти, що переважали в історичній науці та безпосередньо впливали на особливості створення тогочасних праць.

Слід відзначити, що висновки монографії є ґрунтовними, вони виважені й об'єктивні. На основі всебічного аналізу історіографії І.О. Демуз визначила недосліджені сегменти створення та діяльності наукових товариств. Серед них – особисті долі учасників подій, джерела їх особистого походження – мемуари, щоденники, листи, біографії, які ще всебічно не проаналізовані і не уведено до наукового обігу. Недослідженими залишаються особливості етносу члени наукових товариств, їхні морально-культурні та професійні якості. Потребує вивчення інституціональне середовище, створене зусиллями й напрацюваннями науковців та їхніх мікроколективів на рівні вузькоспеціалізованих фахових об'єднань. Не встановленими залишається персональний склад наукових товариств, їх гендерні та вікові особливості. Сучасним дослідникам, вважає автор монографії варто було б звернути увагу не лише на знаних науковців, але й пересічних членів товариств.

Захопившись аналізом радянської і сучасної вітчизняної наукової літератури, дослідниця недостатньо приділила уваги історіографії української діаспори, хоча в тексті йдеться про праці видрукувані за кордоном. Доцільно було б з'ясувати, наскільки проблематика наукових товариств України ХІХ – початку ХХ ст. була розроблена представниками діаспорного наукового середовища.

У цілому слід відзначити, що за змістовим наповненням, структурою і глибиною наукового аналізу рецензована монографія заслуговує позитивної оцінки. Вона є значним внеском у розвиток вітчизняної історіографічної науки. Основні положення та висновки монографії можуть використовуватися при підготовці

узагальнюючих праць з української історіографії, історії окремих галузей науки, тощо. Запропонована дослідницею проблематика для подальших досліджень видається доволі прикладною для поглибленого розгляду наукових товариств та їх місць в інтелектуальному розвитку українського народу.

*Shevtsuk V. P., doctor of historical sciences, professor (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com*

**Research historiography of scientific societies of Ukraine  
(Review on a monograph: Demuz I. O.  
Scientific societies on the walk of life of Ukraine XIX - beginning of XX  
of century : polilog of scientists and epochs. Monograph // I.O. Demuz.  
Pereyaslov-Hmelnytskyi. - 2014, are 682 p.s)**

*Шевчук В. П., доктор исторических наук, профессор (Украина,  
Киев), gileya.org.ua@gmail.com*

**Исследования историографии научных обществ Украины  
(рецензия на монографию: Демуз И. О. Научные общества на  
просторах Украины XIX - начале XX ст. : полилог ученых и эпох.  
Монография // И.О. Демуз. Переяслав-Хмельницкий. – 2014. –  
682 с.)**

\* \* \*

## ЗМІСТ

## ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Гринчак М. О. Велика промислова буржуазія південноукраїнських губерній пореформеного періоду у суспільному сприйнятті .....	7
Заплетнюк О. А. Колоси Ехнатона: інтерпретації божественного образу фараона .....	10
Лукашенко А. І. Опричина: трансформація місії Государя на тлі християнського дуалізму .....	13
Колесников К. Н. Формулярно-дипломатический анализ почетных декретов античных государств Северного Причерноморья: место таможенных привилегий в проксеническом протоколе (Формулярно-дипломатический анализ почесних декретів античних держав Північного Причорномор'я: місце митних привілеїв у проксенічному протоколі) .....	16
Бойчук Я. А. Громадські об'єднання національних меншин у культурно-просвітньому просторі України (60–90-ті роки XIX ст.) .....	19
Королько А. З. Лесь Мартович і український радикальний рух в Галичині (кінець XIX – початок XX ст.) .....	23
Жук В. В. Діяльність педагогічних інститутів та кафедр педагогіки в університетах Наддніпрянської України у дореформену добу XIX ст. ....	32
Герасимов Т. Ю. Електропостачання міст Подільської губернії в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.) .....	35
Єгоров В. В. Українське питання на сторінках часопису "Вестника Европы" у 1860–1880-х рр. ....	38
Золотарев В. С. Национальная политика Конституционно-демократической партии России по гармонизации отношений с Украиной (1905–1917 гг.) (Національна політика Конституційно-демократичної партії Росії щодо гармонізації відносин з Україною (1905–1917 рр.)) .....	46
Гладченко С. В. Історичні передумови благодійної діяльності релігійних організацій та церкви в Україні .....	51
Кудінов І. О. Військовополонені поляки у трудових арміях (1920–1921 рр.) .....	54
Проценко В. В. Освітня профспілка УСРР на початку 1920-х рр.: підпорядкування більшовицькій владі .....	57
Лукашів В. Я. Статутні рамки діяльності "Товариства ім. М. Качковського" в Східній Галичині у міжвоєнний період .....	62
Розовик О. Д. Господарське освоєння земель Сибіру, Казахстану і Далекого Сходу переселенцями з УСРР у 1920–1930-х роках .....	64
Ожерельєва В. М. В. Т. Манзюк (1929–2012): життєвий і творчий шлях науковця .....	68
Гай-Нижник П. П. "Перед нами знову і знову постає реальна і жива картина майбутньої держави України" (яку державу прагла створити ОУН(б) у другій половині 1940-х та у 1950/1960-х рр.) .....	71
Капітан Л. І. Етноконфесійні процеси на Закарпатті у 1944–1964 рр. ....	79
Чепурко О. О. Історія Державного українського університету у м. Дніпропетровськ (1941–1943): постановка наукової проблеми .....	85
Киридон П. В. Особливості інституціонального оформлення номенклатури Комуністичної партії України в повоєнне двадцятиріччя .....	87
Лук'яненко О. В. Рекреаційне дозвілля та спорт у педагогічних інститутах УРСР доби "відлиги" (Ч. 1) .....	92
Савченко С. В. Олена Апанович у збереженні пам'яток Хортиці у 60-і – на початку 70-х років XX ст. ....	94
Кузьменко Ю. В. Кадрова політика В. Щербицького в УРСР періоду перебудови .....	100
Нагірняк А. Я. Музеологія: становлення та історіографія .....	104
Баскакова А. С. Історіографічний аспект кримськотатарської проблеми в українсько-російських відносинах (1991–2014 рр.) .....	108
Бобровнік Ю. В. Історія утворення та інституційного становлення Кабінету Міністрів України (1990–1995 рр.) .....	113
Ковпак Л. В. Розвиток системи охорони здоров'я в Україні: здобутки і проблеми реформування (1991–2010 рр.) .....	120
Ріжняк Р. Я. Історія розвитку технологічного забезпечення дистанційного навчання у вищій школі України (кінець XX ст. – початок XXI ст.) .....	125
Богатчук С. С. Вибори до Верховної Ради України 2014 р. ....	129
Саранов С. В. Новый мировой порядок и его отражение в Центрально-Восточной Европе (Новий світовий порядок та його відображення у Центрально-Східній Європі) .....	133
Сурмач О. І. Музей як соціокультурне явище сучасного суспільства .....	136
Спіркіна О. О. Вшанування пам'яті Василя Симоненка в Черкаській області у перше десятиріччя державної незалежності України як основа патріотичного виховання .....	140
Вальчик В. Е. Особливості розвитку ґрунтових досліджень УРСР у 1950-х роках .....	143
Мерко О. М., Щербіна А. Д. Космічні дослідження виконані науковцями Кримської астрофізичної обсерваторії на супутниках серії "Космос" .....	146
Бородай І. С. Становлення і розвиток наукових центрів з біохімії та фізіології сільськогосподарських тварин в Україні .....	148
Шолота Х. В. Участь українського жіноцтва Канади у загальноканадському жіночому русі XX ст. ....	151
Бузань В. Ю. Американсько-радянські переговори з питань врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту (1967–1973 рр.) .....	156
Кулиев С. Личность Ахмада бин Мухаммада Ардабили (Особистість Ахмадабін Мухаммада Ардабілі) .....	160

## ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Гоцалюк А. А. Роль традиції у формуванні неоміфологічних тенденцій в культурі .....	164
Ткаченко Л. Г. Об'єктивні чинники феномену соціального відчуження в гносеологічному вимірі .....	168
Dashdamirova Ch. F. The conception of reductionism in biology science (Про елементарні основи життєдіяльності) .....	171
Драпогуз В. П. Основні форми екстраполяції як методу соціального пізнання .....	176
Жукова А. І. Амбівалентність перетворення мрії .....	179
Ковчак В. О. Соціально-філософські аспекти симуляції суспільної активності та суспільної дійсності .....	182
Колесніченко М. В. Концептуалізація поняття "етнічність" у соціофілософській парадигмі .....	185
Лаптінова Ю. І. Недискурсивні взаємозв'язки людини з світом (Недискурсивні взаємовідносини людини зі світом) .....	190
Литвинчук О. В. Проблеми ідентичності сучасного українського маргінала .....	194
Мельник Ю. М. Екзистенція людини: методологічні основи соціально-вітальної експлікації .....	197
М'ясникова Н. О. Довіра як віра у відповідальність та орієнтир у сучасному соціальному світі .....	201
Пархоменко І. І. Економіка культури як предметна область досліджень практичної культурології (Економіка культури як предметна область досліджень практичної культурології) .....	205
Петрушенко О. П. Соціально-культурна цінність утопії .....	209
Савранська Н. О. Моральні рішення: між інтуїтивністю, розумом та звичкою .....	213
Сасенко О. Г. Соціокультурні засади публічного управління .....	216
Амеліна С. Б. Популярна культура: специфіка та способи взаємодії з елітарною, народною та масовою формами культури .....	220

<b>Ахмедова И.</b> Место фольклорных ценностей в поэтике прозы (Місце фольклорних цінностей в поетиці прози).....	223
<b>Барна Н. В.</b> Інформаційні комунікації візуальних мистецтв .....	227
<b>Борисова Т. В.</b> Роль философии в эпоху обновления современного культурного пространства (Роль філософії в епоху оновлення сучасного культурного простору) .....	231
<b>Вершина В. А., Михайлюк А. В.</b> Миф в современной культуре (Міф у сучасній культурі) .....	234
<b>Галушко М. М.</b> Взаємодія видів, жанрів, напрямів мистецтв у контексті загальних закономірностей історії світової культури .....	238
<b>Голик М. М.</b> Культурно–просвітницька робота та духовні потреби військовослужбовців .....	241
<b>Діденко Л. В.</b> Філософія vs філософування: культуровкорінення мудрості.....	244
<b>Сидоренко Л. П.</b> Риторика или общая риторика? К вопросу о названии науки (Риторика або загальна риторика? До питання про назву науки) .....	250
<b>Скрицька Н.В.</b> Метафізика в структурі пізнання .....	254
<b>Берегова Г. Д.</b> Неоекономічне знання та пізнання у формуванні світогляду сучасної особистості .....	257
<b>Філяніна Н. М.</b> Екологічна герменевтика як методологія розуміння природи .....	261
<b>Чупрінова Н. Ю.</b> Вплив інформаційного суспільства на формування світоглядної культури майбутнього офіцера Національної гвардії України .....	266
<b>Тополь О. В.</b> Філософські засади сучасної геронтосоціальної роботи.....	269
<b>Горохова І. В.</b> Історія осмислення проблематики аргументації .....	273
<b>Богдановський І. В. М.</b> Вебер про вплив релігійної мотивації протестантизму на етику професійної діяльності.....	278
<b>Буцикін Є. С.</b> Філософсько–антропологічна концептуалізація феномену етизованого простору .....	281
<b>Вергелес К. М.</b> Проблема людини: інтерпретації у святоотецькій традиції.....	286
<b>Головей В. Ю.</b> Проблема образотворчої репрезентації Божественного у ранньовізантійській патристиці .....	290
<b>Димчик Р.</b> Болгарська православна церква: витоки й сьогодення.....	293
<b>Лимонченко В. В.</b> Современный мир и евангельский образ детства (Сучасний світ і евангельський образ дитинства).....	298
<b>Чаплинський В. Г.</b> Про духовне зростання в церквах евангельських християн і баптистів України .....	301
<b>Гапченко О. В.</b> Нове розуміння людини і розвиток традицій гуманізму в педагогічній думці України другої половини XVI – першої половини XVII ст. ...	307
<b>Пожарська Н. М.</b> Становлення суб'єкта освітньої політики: від суб'єктивності до суб'єктності.....	309
<b>Сахун А. В.</b> Креатив синергетики у розвитку сучасної освіти .....	314
<b>Dadashova S. N.</b> Islamic view on feminism's bioethics: reproductive rights in abortion & surrogate motherhood (Ісламський погляд на феміністську позицію в біоетиці: репродуктивні права жінок в питаннях абортів та сурогатного материнства).....	317
<b>Левицька О.М.</b> Особливості Берестейської унії в інтерпретації М.І.Костомарова .....	321
<b>Туренко О. С.</b> Raison d'être консолідації індивідуального й колективного в теорії Ж.–Ж. Руссо .....	325
<b>Яремко І. В.</b> Проблематизація цінностей науки в концепції Роберта Мертона .....	329
<b>Чмир О. Б.</b> Герменевтика соціальної реальності П'єра Бурдьє як розуміння сучасного соціально-політичного дискурсу .....	333
<b>Jabrailova K.</b> Samad Vurgun's epistolary heritage (Епістолярна спадщина Самеда Вургуну) .....	337
<b>Султанова Х.</b> Мирозозрение великого мыслителя Ибрахима Гюльшани (Світогляд великого мислителя Ібрахіма Гюльшани).....	340
<b>Сулейманова Г. С.</b> Политика мультикультурализма в Азербайджане (Політика мультикультуралізму в Азербайджані) .....	344

## ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<b>Забродін С. І.</b> Постматеріальний вимір партійно–ідеологічного поля у контексті теорії політичних розмежувань .....	348
<b>Постол А. А., Постол О. Є.</b> Трансформації ціннісно–сміслових патернів політичної культури .....	352
<b>Григор О.</b> Ефективна дипломатія як чинник досягнення політичного консенсусу.....	356
<b>Ставченко С. В.</b> Превентивне кризове управління як специфічна онтологія кризових ситуацій у політиці.....	360
<b>Ткач Т. Я.</b> Особливості здійснення гуманітарної діяльності в умовах стихійних лих.....	364
<b>Штельмашенко А. Д.</b> Визначення та проблеми інтерпретації "бренду держави" в контексті інформаційно–комунікаційної та політичної модернізації .....	368
<b>Макаренко Л. П.</b> Політика держави в сфері комунікації.....	371
<b>Лисак В. Ф., Агєєва О. Л.</b> Сучасні українські "мозкові центри" як суб'єкти суспільно–політичного процесу в державі .....	377
<b>Рибачук М. Ф., Райковський Б. С.</b> Моделі виборчих систем: сутнісні характеристики .....	382
<b>Макаренко Б.</b> Основні фактори політичної участі особистості.....	389
<b>Васильчук С. О.</b> Інституціоналізація російських екстремістських об'єднань в Україні .....	392
<b>Іщенко І.В.</b> Політико–інституційні особливості подолання нестабільності сучасної України.....	398
<b>Кравченко В. И., Бородай А. В.</b> Разработка программного обеспечения для поддержки деятельности пенсионного фонда в контексте социальной политики Украины (Розробка програмного забезпечення для підтримки діяльності пенсійного фонду в контексті соціальної політики України).....	401
<b>Деревінський В. Ф.</b> Формування світогляду В. Черновола у студентські роки.....	405
<b>Докаш О. Ю.</b> Політична боротьба в процесі формування та діяльності народних комітетів Закарпатської України на завершальному етапі Другої світової війни .....	408
<b>Якубець О. А.</b> М. Хрущов та В. Щербицький: конфлікт на фоні боротьби радянських еліт перша половина 1960–х рр.).....	413
<b>Гримська М. І.</b> Нові політичні партії правого спрямування в Європі: до питання термінології.....	419
<b>Ключник Р. М.</b> АСЕАН та міжнародна співпраця в Азійсько–Тихоокеанському регіоні .....	423
<b>Олійник Н. Ю.</b> Феміністичні теорії як теоретико–методологічні засади дослідження громадсько–політичної активності жінок: зарубіжний досвід.....	426
<b>Остап'як В. І.</b> Особливості партнерства Республіки Білорусь та Російської Федерації в інтеграційних вимірах країн Балтійського регіону .....	431
<b>Скибінецька Я. О.</b> "Шотландське питання" у Сполученому Королівстві в середині XIX – першій чверті XX століття .....	434
<b>Сокур С. П.</b> Лобістська діяльність щодо Європейського суду ЄС.....	439

## НАУКОВЕ ЖИТТЯ

### Інформаційне повідомлення

Проблеми національної безпеки: запобігання і протидія екстремізму і терористичній діяльності в Україні.....	444
<b>Брехуненко В. А.</b> Рецензія на монографію: Мельничук І. А. Становлення і розвиток української політичної еліти (IX – середина XVII ст.) / І. А. Мельничук. – Житомир: Видавництво "Рута", 2014. – 388 с. ....	445
<b>Панчук М. І.</b> Рецензія на монографію: Маркова С. В. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.): монографія / С. В. Маркова. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г. – 2015. – 544 с. ....	447
<b>Шевчук В. П.</b> Дослідження історіографії наукових товариств України (рецензія на монографію: Демуз І. О. Наукові товариства на теренах України XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох. Монографія // І.О. Демуз. Переяслав-Хмельницький. – 2014, – 682 с.).....	449


 CONTENT
 

## HISTORICAL STUDIENS

<b>Greenchak M. O.</b> The large-scale industrial bourgeoisie of south Ukrainian provinces of post-reform period in the public perception .....	7
<b>Zapletnyuk O. A.</b> Ears of Ехнатона : interpretations of divine character of pharaoh .....	13
<b>Lukashenko A. I.</b> Oprichnina: transformation mission Emperor against the background of Christian dualism .....	16
<b>Kolesnykov K. M.</b> The Formulary and Diplomatic Analysis of Honorary Decrees of the Ancient States of the Northern Black Sea Region: a Place of Customs Privileges in the Protocols of Proxenia's Decrees .....	19
<b>Boychuk Y. A.</b> Associations of national minorities in cultural and educational space of Ukraine (60–90 years the IX).....	19
<b>Korolko A. Z.</b> Les Martovych and radical Ukrainian movement in Galicia (at the late XIX <sup>th</sup> – early XX <sup>th</sup> centuries).....	23
<b>Zhook V. V.</b> The activity of pedagogical institutes and of chairs for pedagogics in the universities of Naddnipryanska Ukraine in the pre-reform time of XIX century .....	35
<b>Gerasimov T. Yu.</b> Electric supply of towns in the province of Podillia during the First World War (August 1914 – February 1917).....	38
<b>Egorov V. V.</b> Ukrainian problem on the “Vestnik Evropy” magazine pages in the 1860’s–1880’s.....	38
<b>Zolotarev V. S.</b> National police of the Constitutional-democratic party of Russia about harmonization relationships with Ukraine .....	46
<b>Gladchenko S. V.</b> The historical preconditions the charitable activities of religious organizations and churches in Ukraine .....	51
<b>Kudinov I. O.</b> Polish P.O.Ws in labor armies during 1920–1921 .....	57
<b>Protsenko V.</b> Educational union in USSR in the early 1920s: subordination of Bolshevik power.....	57
<b>Lukashiv V. Ja.</b> Statutory framework for the “Association named after M. Kachkovsky” in Eastern Galicia in the interwar period .....	64
<b>Rozovyko D.</b> The economic development of Siberia lands, Kazakhstan and Far East by USSR immigrants in 1920–1930-ies .....	68
<b>Ozhereleva V. M. V. T. Manzyuk (1929–2012):</b> the course of life and creative development of the scientist.....	68
<b>Hai-Nyzhnyk P. P.</b> “Before us again and again and there is a real tableau future state of Ukraine” (by the state wished to create OUN(b) in the second half of 1940 and in 1950/1960).....	79
<b>Kapitan L. I.</b> Ethno-confessional process in Zakarpattia in 1944–1964 .....	79
<b>Chepoorko O. O.</b> The history of Ukrainian State University in Dnepropetrovsk (1941–1943): setting scientific problem.....	87
<b>Kyrydon P. V.</b> Peculiarities of institutional registration the nomenclature of the Communist Party of Ukraine in the postwar twentieth .....	87
<b>Lukyanoenko O. V.</b> Recreation leisure and sport in pedagogical institutes of Ukrainian Soviet Socialist Republic during the “thaw” period (1) .....	94
<b>Savchenko S. V.</b> Olena Apanovych in the protection of Khortysia historic heritage in 60 – early 70’s the XX century .....	99
<b>Kuzmenko Yu. V. V.</b> Shcherbytskyi’s human resource policy in the perestroika period in the USSR.....	103
<b>Nagirnyak A. Y.</b> Museology: formation and hystoriography .....	107
<b>Baskakova A. S.</b> Historiographical aspect of Crimea Tatar problem in Ukrainian-Russian relations (1991-2014).....	113
<b>Bobrovnik Yu. V.</b> History of establishment and institutional formation of the Cabinet of Ministers of Ukraine (1990–1995).....	120
<b>Kovpak L. V.</b> The development of the health care system on Ukraine: achievements and problems of reforming (1991–2010) .....	124
<b>Rizhniak R. Ya.</b> The history of technological support of distance education in higher school Ukraine (the end of XX – beginning of XXI century).....	128
<b>Bohatchuk S. S.</b> The elections to the Verkhovna Rada of Ukraine in 2014 .....	133
<b>Saranov S. V.</b> New world order and his reflection in Centrally–Eastern Europe .....	135
<b>Surmach O. I.</b> A museum as social and cultural phenomenon of contemporary society .....	139
<b>Spirkina O. O.</b> Honoring the memory of Vasyl Symonenko in Cherkasy region in the first decade of the state independence of Ukraine as the basis of patriotic education.....	143
<b>Valchuk V. E.</b> Features of development of soil researches in Ukraine 1950th.....	145
<b>Merko M., Scherbina A. D.</b> The space researches executed by scientists of the Crimean astrophysical observatory on satellites “Space” .....	148
<b>Boroday I. S.</b> Formation and development of research center for biochemistry and physiology of farm animal in Ukraine .....	150
<b>Sholota H. V.</b> Participation of Ukrainian women in Canadian Women’s Movement in XX century.....	156
<b>Buzan V. Yu.</b> Negotiations between the United States and the Soviet Union on the Arab–Israeli peace settlement in 1967–1973.....	160
<b>Kuliev S.</b> Personality Ahmad bin Muhammad Ardabili .....	163

## PHILOSOPHICAL SCIENCES

<b>Gotsalyuk A. A.</b> The role of the tradition in the forming of the neomythological tendencies in the culture.....	168
<b>Tkachenko L. G.</b> Objective factors of phenomenon of social alienation in the epistemological dimension .....	170
<b>Dashdamirova Ch. F.</b> The conception of reductionism in biology science .....	176
<b>Drapohuz V. P.</b> Basic forms of extrapolation as the method of social cognition .....	179
<b>Zhukova L. I.</b> Ambivalence transformation of a dream.....	182
<b>Kovchak V. O.</b> Social and philosophical aspects of the simulation of social activity and social reality.....	185
<b>Kolesnichenko M. V.</b> Conceptualization of the concept of “ethnicity” in sociophilosophical paradigm .....	190
<b>Laptnova Yu. I.</b> Non-discursive relationship between human and world .....	194
<b>Lytvynchuk O. V.</b> Problems of modern Ukrainian identity marginal .....	197
<b>Melnik Y. M.</b> Existence of a human: methodological foundations of social and vital explication .....	197
<b>Myasnykova N. O.</b> Trust as a belief in responsibility and a reference point in the modern social world .....	205
<b>Parkhomenko I.</b> Economics of culture as a subject of culture studies.....	209
<b>Petrushenko O. P.</b> Socio-cultural value of the utopia.....	212
<b>Savranska N. O.</b> Moral decision making: intuition, rationalism and habit .....	216
<b>Saienko O. G.</b> Social and cultural principles of public management.....	216
<b>Amelina S. B.</b> Popular culture: spasticity and methods of interaction with elite, folk and mass forms of culture.....	223
<b>Akhmedova I.</b> Place folk values in the poetics of prose .....	227
<b>Barna N. V.</b> Information communication visual arts.....	231
<b>Borisova T. V.</b> Role of philosophy in the epoch of updating of modern cultural space .....	234
<b>Vershina V. A., Mykhailiuk A. V.</b> The myth in modern culture.....	238
<b>Galushko M. M.</b> Interaction types, genres, artists in the context of the general laws of the world culture.....	240

<b>Golik M. M.</b> Cultural and educational work and spiritual needs of military personnel.....	244
<b>Didenko L. V.</b> Philosophy vs philosophizing: culture–rooting of wisdom .....	250
<b>Sidorenko L. P.</b> Rhetoric or general rhetoric? To the question of the name of science.....	253
<b>Skrytska N. V.</b> Metaphysics in a structure of cognition .....	256
<b>Beregova G. D.</b> Neoeconomic skills and knowledge when educating modern personality outlook.....	261
<b>Filyanina N. M.</b> Ecological hermeneutics as a methodology of understanding the nature .....	265
<b>Chuprinova N. Y.</b> The impact of the information society on the formation of the ideological culture of the future officers of the National Guard of Ukraine .....	268
<b>Topol O. V.</b> Philosophical foundations contemporary gerontosocial work .....	273
<b>Gorohova I. V.</b> History of understanding the argumentation issues .....	277
<b>Bogdanovsky I. V. M.</b> Weber on the influence of the Protestant religious motivation on ethics of professional activities.....	281
<b>Butsykin I.S.</b> Philosophical and anthropological conceptualization of the ethic space phenomenon.....	286
<b>Vergeles K. M.</b> The problem of man: interpretations in patristic tradition.....	289
<b>Golovei V. Y.</b> The problem of pictorial representation of the Divine in the early Byzantine patristic.....	293
<b>Dymczyk R.</b> The Bulgarian Orthodox Church: its foundation and contemporary period .....	297
<b>Limonchenko V. V.</b> Modern world and evangelic form of childhood .....	298
<b>Chaplynskiy V.G.</b> OnthespiritualgrowthinchurchesEvangelicalChristiansandBaptistsUkraine .....	307
<b>Gapchenko E. V.</b> New understanding of man and development of traditions of humanism in pedagogical mind of Ukraine of the second half of XVI – the first half of XVII of century.....	309
<b>Pozharska N. M.</b> Formation of educational policy subject: from subjectivity to subjectness .....	313
<b>Sakun A. V.</b> Creativity of Synergetics in the Development of Modern Education.....	317
<b>Dadashova S. N.</b> Islamic view on feminism’s bioethics: reproductive rights in abortion & surrogate motherhood.....	317
<b>Levytska O. M.</b> Spesial aspects of Berestia union in M. I. Kostomarov’s interpretation.....	325
<b>Turenko O. S.</b> Raison d’être consolidation of individual and collective in the theory of J.–J. Rousseau .....	329
<b>Yaremko I. V.</b> The issue of science values in conception of Robert Merton .....	333
<b>Chmyr O. B.</b> Hermeneutics social reality of pierre bourdieu As understanding contemporary Social and political discourse .....	337
<b>Jabrailova K.</b> Samad Vurgun’s epistolary heritage .....	340
<b>Sultanova H.</b> Outlook of the great thinker Ibrahim Gulshani .....	343
<b>Suleymanova G. S.</b> Policy of multiculturalism in Azerbaijan .....	347

## POLITICAL SCIENCES

<b>Zabrodin S. I.</b> Post–material measurement of party and ideological field in the context of the theory of political cleavages.....	351
<b>Postol A. A., Postol O. E.</b> Transformation of value–semantic patterns of political culture .....	356
<b>Grigor O.</b> Effective diplomacy as a factor of political consensus .....	360
<b>Stavchenko S. V.</b> Preventive crisis management as a specific ontology crisis in policy.....	363
<b>Tkach T. Y.</b> The characteristics of humanitarian action in case of natural disasters .....	368
<b>Shtelmashenko A. D.</b> Definition and problems of interpretation of “brand of the state” in the context of information, communication and political modernization .....	371
<b>Makarenko L. P.</b> Government policy in the field of communication .....	377
<b>Lysak V. F., Ageeva E. L.</b> Modern Ukrainian think tanks as subjects of social and political process in the state .....	382
<b>Rybachuk M.F., Raykovskyy B.S.</b> ModelsofElectoralSystems: essentialcharacteristics .....	388
<b>Makarenko B.</b> The main factors of political participation of the individual.....	392
<b>Vasylychuk E. O.</b> Institutionalization of Russian extremist organizations in Ukraine.....	397
<b>Ishchenko I.V.</b> Political–institutional features of overcoming instability in modern Ukraine .....	398
<b>Kravchenko V. I., Boroday A. V.</b> Development of software to support the activities of the pension fund in the context of social policy of Ukraine .....	405
<b>Derevynskiy V. F.</b> Formation worldview Chornovil in student years.....	408
<b>Dokash O. Yu.</b> Political struggle in the process of formation and activity of people’s committee in Transcarpathian Ukraine of the final stage of the Second World War.....	412
<b>Yakubets O. A. M.</b> Khrushcov and V. Shcherbytskyi: conflict on background of fight of soviet elites (first half of 1960th).....	419
<b>Grymska M. I.</b> New political parties on the right in Europe: the matter of terminology .....	423
<b>Kliuchnyk R. M.</b> ASEAN and international cooperation in Asia–Pacific .....	426
<b>Oliyynyk N.Y.</b> Feminist theories as theoretical–methodological principles of research of women’s social and political participation: foreign experience .....	431
<b>Ostapyak V. I.</b> Peculiarities of partnership between the Republic of Belorussia and the Russian Federation in integration dimensions of the Baltic region states .....	434
<b>Skibinetska Ya. O.</b> The “Scottish Question” in the United Kingdom in the middle of XIX – first quarter of XX century .....	439
<b>Sokur S. P.</b> Lobbying by the EuropeanCourt of the EU.....	443

## SCIENTIFIC LIFE

<b>Information message.</b> Problems of national safety : prevention and counteraction to extremism and terrorist activity in Ukraine.....	444
<b>BrekhunenkoV. A.</b> Review of the monograph: Melnichuk, I. A. "Formation and Development of Ukrainian political elite (IX – the middle of the XVII century.)" / I. A. Melnchuk. – Exactly: Publishers "Ruta", 2014. – 388 p. ....	447
<b>Panchuk M. I.</b> Review on a monograph: Markova S. V. Public and political transformations in the Ukrainian village in the context of forming of the totalitarian system (1917-1933): monograph / of S. V. Markov. it is Kam'ianets'-Podil's'kyi : Publisher of PP Zvoleyko. – 2015. are 544 p.s .....	449
<b>Shevtsuk V. P.</b> Researches historiography of scientific societies of Ukraine (Reviewon a monograph: Demuz I. O. Scientific societies on the walks of life of Ukraine XIX – beginning of XX of century : pilolog of scientists and epochs. Monograph // I.O. Demuz. Pereyaslov-Hmelniński. - 2014, are 682 p.s).....	450

## СОДЕРЖАНИЕ

## ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Гринчак М. А. Крупная промышленная буржуазия южных украинских губерний пореформенного периода в общественном восприятии.....	7
Заплетнюк О. А. Колос Ехнатона : интерпретации божественного образа фараона.....	13
Лукашенко А. И. Опричина: трансформация миссии Государя на фоне христианского дуализма .....	163
Колесников К. М. Формулярно–дипломатичний аналіз почесних декретів античних держав Північного Причорномор'я: місце митних привілеїв у проксенічному протоколі.....	19
Бойчук Я. А. Общественные объединения национальных меньшинств в культурно–просветительном пространстве Украины (60–90–е годы IX в.) .....	19
Королько А. З. Лесь Мартович и украинское радикальное движение в Галиции (конец XIX – начало XX века).....	23
Жук В. В. Деятельность педагогических институтов и кафедр педагогики в университетах Поднепровской Украины в дореформенный период XIX в. ...	35
Герасимов Т. Ю. Электроснабжение городов Подольской губернии в годы Первой мировой войны (август 1914 г. – февраль 1917 г.).....	38
Егоров В. В. Украинский вопрос на страницах журнала “Вестник Европы” в 1860–1880–х годах .....	38
Золотарьов В. С. Національна політика Конституційно–демократичної партії Росії щодо гармонізації відносин з Україною (1905–1917 рр.).....	46
Гладченко С. В. Исторические предпосылки благотворительной деятельности религиозных организаций и церкви в Украине .....	54
Кудинюк И. А. Военнопленные поляки в трудовых армиях (1920–1921 гг.) .....	57
Проценко В. В. Образовательный профсоюз УССР в начале 1920–х гг.: подчинение большевистской власти .....	57
Лукашук В. Я. Уставные рамки деятельности “Общества им. М. Качковского” в Восточной Галиции в межвоенный период .....	64
Розовик О. Д. Хозяйственное освоение земель Сибири, Казахстана и Дальнего Востока переселенцами из УССР в 1920–1930–х годах .....	68
Ожерельева В. Н. В. Т. Манзюк (1929–2012): жизненный и творческий путь учёного.....	68
Гай–Нижнык П. П. “Перед нами вновь и вновь встаёт реальная и живая картина будущего государства Украины” (какое государство стремилась создать ОУН(б) во второй половине 1940–х и в 1950/1960–х гг.).....	79
Капитан Л. И. Этноконфессиональные процессы на Закарпатье в 1944–1964 гг. ....	79
Чепурко О. О. История Государственного украинского университета в г. Днепрпетровск (1941–1943): постановка научной проблемы .....	87
Киридон П. В. Особенности институционального оформления номенклатуры Коммунистической партии Украины в послевоенное двадцатилетие .....	87
Лукьяненко А. В. Рекреационный досуг и спорт в педагогических институтах УССР времён “оттепели” (1).....	94
Савченко С. В. Елена Апанович в сохранении достопримечательностей Хортицы в 60–е – в начале 70–х годов XX в.....	94
Кузьменко Ю. В. Кадровая политика В. Щербигского в УССР периода перестройки .....	103
Нагирняк А. Я. Музеология: становление и историография .....	108
Баскакова А. С. Историографический аспект крымскотатарской проблемы в украинско–российских отношениях (1991–2014 гг.).....	108
Бровник Ю. В. История создания и институциональное становление Кабинета Министров Украины (1990–1995 гг.).....	12013
Ковпак Л. В. Развитие системы охраны здоровья в Украине: достижения и проблемы реформирования (1991–2010 гг.).....	124
Рижняк Р. Я. История развития технологического обеспечения дистанционного обучения в высшей школе Украины (конец XX – начало XXI века) ....	129
Богатчук С. С. Выборы в Верховный Совет Украины 2014 г.....	129
Саранов С. В. Новий світовий порядок та його відображення у Центрально–Східній Європі.....	135
Сурман О. И. Музей как социокультурное явление современного общества .....	13936
Спиркина О. А. Увековечивание памяти Василия Симоненка в Черкасской области в первое десятилетие государственной независимости Украины как основа патриотического воспитания .....	143
Вальчик В. Э. Особенности развития почвенных исследований в УССР в 1950–х годах.....	145
Мерко О. М., Щербина А. Д. Космические исследования выполненные учеными Крымской астрофизической обсерватории на спутниках серии “Космос” .....	148
Бородай И. С. Становление и развитие научных центров по биохимии и физиологии сельскохозяйственных животных в Украине .....	150
Шолота Х. В. Участие украинки Канады в общеканадском женском движении XX в. ....	156
Бузань В. Ю. Американо–советские переговоры по вопросам урегулирования арабо–израильского конфликта (1967–1973 гг.).....	160
Кулієв С. Особистість Ахмада бін Мухаммада Ардабілі.....	163

## ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Гоцалюк А. А. Роль традиции в формировании неомифологических тенденций в культуре .....	168
Ткаченко Л. Г. Объективные факторы феномена социального отчуждения вгносеологическомизмерении.....	170
Дашдамирова Ч. Ф. Концепция редукционизма в биологической науке.....	176
Драпогуз В. П. Основные формы экстраполяции как метода социального познания .....	179
Жукова А. И. Амбивалентность преобразования мечты .....	182
Ковчак В. О. Социально–философские аспекты симуляции общественной активности и общественной действительности .....	185
Колесниченко М. В. Концептуализация понятия “этничность” в социологической парадигме .....	190
Лаптінова Ю. І. Недискурсивні взаємовідносини людини зі світом .....	194
Литвинчук О. В. Проблемы идентичности современного украинского маргинала .....	197
Мельник Ю. Н. Экзистенция человека: методологические основы социально–витальной экспликации.....	197
Мясникова Н. А. Доверие как вера в ответственность и ориентир в современном социальном мире .....	205
Пархоменко І. І. Економіка культури як предметна область досліджень практичної культурології .....	209
Петрушенко О. П. Социально–культурная ценность утопии.....	213
Савранская Н. А. Моральные решения: между интуитивностью, разумом и привычкой.....	216
Саенко А. Г. Социокультурное основание публичной политики .....	220
Амелина С. Б. Популярная культура: специфика и способы взаимодействия с элитарной, народной и массовой формами культуры.....	223
Ахмедова І. Місце фольклорних цінностей в поезії прози.....	227
Барна Н. В. Информационные коммуникации визуальных искусств .....	231
Борисова Т. В. Роль філософії в епоху оновлення сучасного культурного простору .....	234
Вершина В. А., Михайлюк О. В. Міф у сучасній культурі .....	238
Галушко М. М. Взаимодействие видов, жанров, видов искусств в контексте общих закономерностей истории мировой культуры.....	240
Голик Н. М. Культурно–просветительская работа и духовные потребности военнослужащих .....	244
Диденко Л. В. Философия vs философствование: культуруокоренение мудрости.....	250

Сидоренко Л. П. Риторика або загальна риторика? До питання про назву науки .....	254
Скрыцкая Н. В. Метафизика в структуре познания .....	256
Береговая Г. Д. Неэкономическое знание и познание в формировании мировоззрения современной личности.....	261
Филинина Н. Н. Экологическая герменевтика как методология понимания природы.....	265
Чупринова Н. Ю. Влияние информационного общества на формирование мировоззренческой культуры будущего офицера Национальной гвардии Украины .....	269
Тополь О. В. Философские основы современной геронтосоциальной работы .....	273
Горохова И. В. История осмысления проблематики аргументации .....	278
Богдановский И. В. М. Вебер о влиянии религиозной мотивации протестантизма на этику профессиональной деятельности .....	281
Буцыкин Е. С. Философско-антропологическая концептуализация феномена этицированного пространства.....	286
Вергелес К. Н. Проблема человека: интерпретации в святоотеческой традиции .....	289
Головей В. Ю. Проблема изобразительной репрезентации Божественного в ранневизантийском богословии.....	293
Димчик Р. Болгарская православная церковь: истоки и современность.....	297
Лімонченко В. В. Сучасний світ і євангельський образ дитинства .....	298
Чаплинский В. Г. О духовном росте в церквях евангельских христиан и баптистов Украины .....	307
Гапченко Е. В. Новое понимание человека и развитие традиций гуманизма педагогической мысли Украины второй половины XVI – первой половины XVII в. ....	309
Пожарская Н. М. Становление субъекта образовательной политики: от субъективности к субъектности .....	314
Сакун А. В. Креатив синергетики в развитии современного образования .....	317
Дадашева С. Н. Исламский взгляд на феминистскую позицию в биоэтике: репродуктивные права женщин в вопросах аборта и суррогатного материнства .....	321
Левецкая О. М. Особенности Брестской унии в интерпретации Н. И. Костомарова .....	325
Туренко О. С. Raison d'être консолидации индивидуального и коллективного в теории Ж.–Ж. Руссо.....	329
Яремко И. В. Проблематизация ценностей науки в концепции Роберта Мертона .....	333
Чмырь О. Б. Герменевтика социальной реальности Пьера Бурдьё как понимание современного социально-политического дискурса .....	337
Джабраилова К. Эпистолярное наследие Самеда Вургуня .....	340
Султанова Х. Світогляд великого мислителя Ібрахіма Гюльшані.....	344
Сулейманова Г. С. Політика мультикультуралізму в Азербайджані.....	347

## ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Забродин С. И. Постматериальное измерение партийно–идеологического поля в контексте теории политических расколов .....	351
Постол А. А., Постол Е. Е. Трансформации ценностно–смысловых паттернов политической культуры.....	356
Григор О. Эффективная дипломатия как фактор достижения политического консенсуса.....	360
Ставченко С. В. Превентивное кризисное управление как специфическая онтология кризисных ситуаций в политике.....	363
Ткач Т. Я. Особенности осуществления гуманитарной деятельности в условиях стихийных бедствий .....	368
Штельмашенко А. Д. Определение и проблемы интерпретации “бренда государства” в контексте информационно–коммуникационной и политической модернизации.....	371
Макаренко Л. П. Политика государства в сфере коммуникации.....	377
Лысак В. Ф., Агеева Е. Л. Современные украинские “мозговые центры” как субъекты общественно–политического процесса в государстве.....	382
Рыбачук М. Ф., Райковский Б. С. Модели избирательных систем: существенные характеристики.....	389
Макаренко Б. Основные факторы политического участия личности.....	392
Васильчук Е. О. Институционализация российских экстремистских объединений в Украине .....	397
Ищенко И. В. Политико–институциональные особенности преодоления нестабильности в современной Украине .....	398
Кравченко В. І., Бородай А. В. Розробка програмного забезпечення для підтримки діяльності пенсійного фонду в контексті соціальної політики України.....	405
Деревинский В. Ф. Формирование мировоззрения В. Черновола в студенческие годы .....	408
Докаш О. Ю. Политическая борьба в процессе формирования и деятельности народных комитетов Закарпатской Украины на завершающем этапе Второй мировой войны.....	413
Якубец А. А. М. Хрущев и В. Щербицкий: конфликт на фоне борьбы советских элит (первая половина 1960–х гг.).....	419
Грымская М. И. Новые политические партии правого направления в Европе: к вопросу терминологии .....	423
Ключник Р. М. АСЕАН и международное сотрудничество в Азиатско–Тихоокеанском регионе .....	426
Олийник Н. Ю. Феминистические теории как теоретико–методологические основы исследования общественно–политической активности женщин: зарубежный опыт .....	431
Остапьяк В. И. Особенности партнерства Республики Беларусь и Российской Федерации в интернациональных измерениях стран Балтийского региона.....	434
Скибинская Я. А. “Шотландський вопрос” в Великобритании в середине XIX – первой четверти XX столетия .....	439
Сокур С. П. Лоббистская деятельность по Европейскому суду ЕС.....	443

## НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Информационное сообщение. Проблемы национальной безопасности : предотвращение и противодействие экстремизму и террористической деятельности в Украине.....	444
Брехуненко В. А. Рецензия на монографию: Мельничук И. А. “Становление и развитие украинской политической элиты (IX - середина XVII в.)” / И. А. Мельничук. – Житомир : Издательство “Рута”, 2014. – 388 с. ....	447
Панчук М. В. Рецензия на монографию: Маркова С. В. Общественные и политические трансформации в украинском селе в контексте формирования тоталитарной системы (1917–1933 гг.) : монография / С. В. Маркова. – Каменец-Подольский : Издатель ПП Зволейко Д. Г., 2015. – 544 с. ....	449
Шевчук В. П. Исследования историографических обществ Украины (рецензия на монографию: Демуз И. О. Научные общества на просторах Украины XIX - начале XX ст. : полилогученых и эпох. Монография // И.О. Демуз. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 682 с.) .....	450



## ДО УВАГИ АВТОРІВ !

### Вимоги до структури та оформлення наукових статей:

#### 1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

#### 2. Розташування структурних елементів статті:

- УДК;
- прізвище, ім'я, по батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, e-mail (українською, англійською, російською мовами);
- назва статті та анотація українською, англійською, російською мовами (900–1000 знаків кожна);
- анотація повинна бути – структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки;
- ключові слова українською, англійською, російською мовами;
- обов'язковий список використаних джерел у кінці статті; після списку використаних джерел надається цей же список джерел латинським алфавітом (транслітерація);
- обсяг статті – до 25 тис. знаків (як виняток, не більше 35 тис. знаків);
- обов'язкова вимога до статей – якість, високий рівень англійської мови.

#### 3. Вимоги для оформлення тексту:

всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунок й таблиці оформляються згідно з ДСТУ. Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: “ ”, тире – це коротке тире: “–”. Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими дужками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію “Недруковані знаки”.

#### 4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком:

[7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258,2 31 зв].

#### 5. Стаття подається мовою оригіналу (українською, російською, англійською, німецькою, французькою, іспанською, польською, чеською) у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.

#### 6. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Підписи рецензії або витягу обов'язково завірені з печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

#### 7. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

#### 8. До статті додаються:

- для Веб-сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою не менше як 4000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

*Резюме статті надсилається безоплатно.*

- **Відомості про автора (авторів):** прізвище, ім'я, по батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон (моб.), e-mail, № відділення “Нової пошти”.

*Наукове видання*

Збірник наукових праць “Гілея: науковий вісник”  
В и п у с к 95 (4)

*Научное издание*  
Сборник научных работ “Гілея: научный вестник”  
В ы п у с к 95 (4)

*Scientific edition*  
Collection of scientific papers “Gileya: scientific herald”  
95 (4) e d i t i o n

СПІВЗАСНОВНИКИ:  
**Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова**  
**ВГО Українська академія наук**

Шеф–редактор – *В. П. Андрущенко*  
Головний редактор – *В. М. Вашкевич*  
Відповідальний секретар – *В. Б. Халамендик*

Підписано до друку **27. 03. 2015 р.**  
Формат 60x90 1/16. Друк офсетний. Ум. друк. арк. – 57,25. Наклад 300 прим. Зам. №

---

Видавництво: ПП “Видавництво “Гілея”  
04070, м. Київ, вул. Почайнинська, 62  
Друк: ПП “ОЛДІ-ПЛЮС”  
73033, м. Херсон, а/с 15 email oldi-ks@i.ua  
Свідоцтво про реєстрацію ХС № 2 від 16.08.2000р.

Ціна договірна